Тыва нокат
республиканын
ЭНЭЛИГТЕКИ
ч. Д. О. Пушкин

ЧУГУЛАГА КӨРБЕЙН БААР-ДЫР

Мен бодум Өвүр районуң «Коммунизмче орук» совхозунуң Хам-Дыт хойжу бригадазында ажылдап турар мен. Эрткен чылда канчаар ажылдаанывыс дугайын бижип өрейн. Бригадавыста бо хүшерде 7427 үш чүүл мал 21 кыштагда кыштаглап турар. Байдалывысты багай дивес мен. Амдыгыында бистерни дүвүредип турар чүве чок.

Бодум хуумда хөй чыл малчыннаан мен. Совхоз-биле аренда бөзүгаар чарган керээниң күүселдезн мындыг болган: ажыл-агыйга 355 хураган доруктуруп, семиртип бөөр бооп аазааш, ону күүсеп бердивис. Бир хураганны 23 килограмм чедир семиртир тургаш, ону 31,5 килограммга чедирдивис. Ынчангаш ниити баштан деизи алырыны планын база ажырган бис. Оон түңнелинде совхозка 1835,5 килограмм эзтти артыкка дужааганывыс ол. Дүк кыргыыр талазы-биле чарган керээвис база ашкан: планда көрдүнгенниден 101,1 килограмм хөйнү алдывыс. Бо бүгү биске материалдыг улуг деткимчени көргүскен.

Мактанмас мен. Кышка удур белеткелди изиг чайдан эгелээн бис. Чайын 15 тонна сигенни, 6 тонна зеленканы белетээш, кышкы турлаавыста эккеп алдывыс. Чурттаар бажыгывыстың, кажаавыстың септелгезин бодувустуң күжүвүс-биле кылып алган бис. Ийи бодувус дээрим ол. Малдың семиртилгезин эки чорутканывыстан амгы үеде оларның күш-дешгели эки, хүр-менди кыштаглап тур бис. Одар-белчиирни таарыштырыр тургаш, кыштан малды хүр-менди ажырып алырын бодап турар бис.

Бистиң совхозтуң малчыннары шупту аренда керээзи-биле ажылдап турар. Совхоз-биле керээлиг ажылдарын күүседипкен хойжулар Улаатай-даа, Хам-Дыт-даа хойжу бригадаларында бар. Олардан аңгыда, бо ажылды үнелеп көрбейн баргаш, хөй өре-ширеге дүшкен эш-өөрүвүс база чок эвес болдур эвеспе. Оларның аразында 5 мүңдан 20 мүң рубль чедир өрелиг кижилер бар. Хойжуларны орулга чок, когаралдыг ажылдаанының чылдагааны чүдел?

Бир талазында, хойжулар малдың чайгы семиртилгезин багай чорутканында, оон түңнелинде, неделде деңги албайн барганында. База бир чылдагаамы — мал бүрүзүнден эвээш дүктү кыргып алганы. Кажан үзүлде үезинде Улаатайның, Хам-Дыттың хойжуларының малының хөй кезиин чедир дезилевейн баарга, ол хөөкүйлер хөй өрелиг арткан деп бодаар мен. Малды дезилевээнинде малчыннарның буруузу чок. Аренда керээзиниң бир чугула үүлү бо турбуже, совхозтуң дирекциязы, мал ажылының специалистери, бригадирлер ону чугулага көрбейн баар-дыр. Экономикада чаа реформа дээрге, чоннуу эвилелдеп тургаш, мал болгаш чер ажылының продукцияларын бүдүрүп көвүдүрү, оон шыңарын экижидери, аңы-чем талазы-биле албемшилди тургузарыдыр. Ындыг турбуже, совхозтуң экономистери бүдүн чыл дургузуда малчыннар ортузунга бо адырга хамаарыштыр өөредилге-даа, чангыс кичээл-даа эрттирбээн. Чангыс сес-биле чугаалаарга, тайылбыр ажылын чорутпаан. Бо дыка хомуданчыг болуп турар.

Малчыннар ынчангаш аренда керээзиниң ужур-утказын эки билбезин-биле чарган керээлерин чедир күүсеттпейн барган чылдагаанында деп бодаар мен. Мал ажылы — совхозтуң хөй орулга кирип ап турар адыры. Малдың эъдин, дүгүн, сүдүн, кежин садып тургаш, оон-биле амыдыраа турар бис. Ындыг турбуже, малчыннарның социал айтырыгларының талазы-биле совхозтуң, кезээ Советтиң удуртукчулары эрткен чылдың октябрь айдан бөөр малчыннарның шалының өстүргеи боордан өске, оларның ам-даа шинтпирлеп шыдавайн турары социал айтырыглары хөй.

Улаатайның, Хам-Дыттың малчыннарының чүгле он ажыг коданында электри чырыы кирген дээрден башка, хөй өг-бүлелер ам-даа караңгы черде ажылдап керосин чырыы-биле чурттап олурар. Бичии моторлар бар-даа болза, амгы бо берге, марын үеде малчыннарны бишиң, автол-биле хандырар хамаанчок, совхозтуң автомашиналарына кудар кывар-таар материалдарга ажылагай бергеден турар. Бистер, малчыннар, ону эки билип турар бис.

Кайы-даа хойжу бригадаларда чунар-бажың чок. А малчыннар хөй болгай. Чамдык кыштагларда чурттаар бажыңнар-даа, мал кажаалары-даа өргижирип калган. Кайда-даа аңы-чем кызырылган. Идик-хептиң өртектери улгаткан. Мынчангаш хойжу бүрүзү малын таарыштыр надарып тургаш, оон чаш төлүн онча-менди камгалап ап, кызымак болгаш шудургу ажылдаарын үе негеп келген-дир.

Дамчат-оол МОНГУШ.
Өвүр район.

«Республикада политиктиг байдал болгаш күрүне эрге-чагыргазын быжыглаар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединин 1991 чылдын август 28-те № 174 доктаалының демдеглээн кезээн өскертир дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң КК-ник 17 үүлү-үү болгаш 64 үүлүнүң 1 кезээ-биле кем-херек үүлгедиишкинин составында хамаарыыр кылдыр 1991 чылдың август 24-те оттурган келемче херээн кем-херек үүлгелиишкини болдуңнаны-биле соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Совединин доктаадыры болза:

«Республикада политиктиг байдал болгаш күрүне эрге-чагырганын быжыглаар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединин 1991 чылдың август 28-те № 174 доктаалының демдеглээн кезээнде үшкү абзацта: «Оон-биле чергелештир Тыва АССР-те чамдык эргедужаалдыг кижилерниң масселыг информация чепсектериниң талазындан ОБКК деп адаттынган комитеттиң ажыл-чорудулгазына деткишкин плередириниң таварылгалары турган. Оларның хеделишкиннериниң эрге-хооллуга дүгжүрүп хынаары-биле кеземче херээн оттурган» дээн домактарны уштур.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1991 чылдың декабрь 20.
(1992 чылдың январь 3-те доктаалды алган).

КОМИССИЯНЫ ТУРГУСКАН

Тыва Республиканың РСФСР-ниң хоойлужудулга актыларын аныглаарының чурумунуң дугайында сайлаттарны болеткээр соруг-биле Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң Эксперт комиссиязының турузар дугайында доктаалды Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумуу 1991 чылдың декабрь 26-да хүлээп алган.

Комиссияның составында:

Николай Аллын-оолович Сандар — Тыва Республиканың Дээди Совединин Эрге-хооллуг политиказының комитетинин даргазы, комиссияның даргазы;

Галина Петровна Стародубцева — Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунуң даргазы;

Юрий Тулушевич Сталоол — Тыва Республиканың юстиция министри;

Юрий Петрович Слободчиков — улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединин даргазы;

Александр Санчаевич Оржак — Тыва Республиканың Юристер эвилелинин даргазы.

Тыва Республиканың Дээди Совединин аңгезинге кааптурар РСФСР-ниң хоойлужудулга актыларын Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң Эксперт комиссиязының кежигүннеринге доп-дораан дамчыдарын Тыва Республиканың Дээди Совединин Секретариаты (эш Кочергин) хамаарар.

Тыва Республиканың Дээди Совединге хоойлужудулга актыларын киргеннинин соонда бир неделя хуусаа иштинде Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң Эксперт комиссиязы оны Тыва Республикага ажыглаарының чурумунуң дугайында бижимел салалын Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунга киирерин доктаатка.

Күрүне камгалалы

ЧАМДЫК ӨСКЕРЛИИШКИННЕР

Тыва Республиканың девискээринге чоннуң хуузунда малынга күрүне камгалалын чоокка чедир барык албадал-биле кылдырып турган болза, ам ону эки тура-биле камгаладырын доктаатка. Эки тура-биле камгаладыры чонга ажыктыг болгаш таарымчалыгдаа.

Чижээлээрге, мыйыстыг улуг бода малдың, тевенің, чылгының — 4 мүң рубль, бир хардан ийи хар чедир назылыг мыйыстыг бода малдың, чылгы, теве малдың — 2 мүң рубль, алды айдан бир хар чедир мыйыстыг бода малдың — 1 мүң рубль, хойнуң — 300 рубль, ошкунуң — 500, хаванның — 700 рубльге доктааткан.

Мынчап кээрде, мыйыстыг бода мал дээш — 15 хуу, чылгы база теве мал дээш — 10 хуу, хөй болгаш хаван дээш — 5 хуу база ашкы дээш — өртектин 7 хуузун тус-тузында төлээр.

Боттарының хуузунда мал-маганың эки тура-биле камгаладыр күзелдиг хамаатылар «Азия төвү» акционерлиг камгалал фирмазының районнар төптеринде, хоорайларда салбырларынга нерезин чарып ап болур.

Хамаатыларның хуузунда бүгү чурттаар оран-савазын болгаш өске-даа тудутларын албан-биле камгаладыр эргн хевээр арттырган. Бо таварылгада тудугларның камгаладыр ортээн тодарадырда, эрги ортээн 3,3 катап улгаттырарын көргеи.

Оолчуташ КАРА-ООЛ.
«Азия төвү» акционерлиг камгалал фирмазының улуг инспектору.

ДУЗАЛАМЧЫ КИРИП ТУРАР

Тываның сарыг-шажын ниитилелиниң районнарда ниитилелдериниң агар санынче акша-төгерик шилчидишкини багай эвес чоруп турар.

Чижээлээрге, Чадаананың сарыг-шажын ниитилелиниң агар санынче өткен чылдың соолгу ийи айында 7 мүң ажыг акша кирген. Районнуң күүсекчи комитединиң чанында культура кызыдзинден (эргелекизи Зоя Балчырак) 3 мүң рубль, райпо коллективинден (даргазы Петр Монгуш) 2800 хире акша, хөй-ниити чемненилге черлериннен (директору Розалия Оржак) 720 рубль болгаш оон-даа өске черлерден акша шилчидишкини келген. Хамаатыларның аразындан пенсионер Сандыжап Куулар 200 рубльди сарыг-шажын ниитилелиниге чорутканы.

КОНФЕРЕНЦИЯГА КИРЖИРЛЕР

Арат болгаш тараачын (фермер) ажыл-агыйының төлээлериниң республика ассоциациязының конференциязы Кызылга январь айның эгезинде болур. Аңаа Чеди-Хемчиктен киржир дөрт кижини чоокта чаа соңгаан. Үк районуң арат болгаш тараачын (фермер) ажыл-агыйының ассоциациязының даргазы, Чыраа-Бажында «Хадыычыгаш» арат ажыл-агыйының удуртукчузу Комбукай Куулар, чер реформазының талазы-биле район комитединиң ажылдакчызы Калин Салчак, Шемиде «Күзел» болгаш Хөндергейде «Кадарны» арат ажыл-агыйларының удуртукчулары Энер-оол Ховалыг база Семен Допай олар республика пайдылалынга дээш өске районнарның төлээлери-биле кады арат ажыл-агыйын сайзырадырының айтырыгларын чуулажыр.

Республиканың ниитилел-политиктиг солунуу

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 3 (14727) 1992 чылдың январь 4, суббота Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

ЧУРУЛГА САЛБЫРЫНДА

Кызылдың уран үүл училищезинин чурулга салбырында сургуулдар ол өөредилге черинден элээн озалаан, ырак кудумчуда бир бажында кичээлдерин эрттирип турар. Эрткен чаэрби ажыг чылдарның дургузунда ону ийи үүс ажыг кижи доосхан.

Май-оол Монгуш, Александр Бараамаа, Чечек Монгуш, Шолбан Шурин, Александр Монгуш, Шолбан Норбу, Начын Саая Красноярскинин дээди өөредилге черинде өөренип турарлар.

ЧУРУКТАРДА: ол училищенин чурулга салбырының база бир доозукчузу, аныяк чурукчу, Кызылда тырттырган чуруктары.

АЛГЫ-КЕЖИВИСТИ БОЛБААЗЫРАДЫЫ

Үнелиг чиг эт болур алгы-кеш талазы-биле Тыва, шынап-ла, байлак. Дуюглуг черлик аннар кештерин болгаш өлүктү санаваска безин хой, өшкү кежиниң эгелээш иви, теве кештеринге, а ол ышкаш анай, хураган кештеринге чедир кандыызын чок дээр. Мынча элбек болгаш үнелиг байлакка барык дулдуг берген чурттап турганда, кыштың соогунда чылыг тонувус, идиннис-даа чок чыгыы, садыг-магазинче көрүп алгаш, ону Саян артындан кажан-на эккеп садарын манап олурар кончуувусту.

Ажыы-биле чугаалаарга хайыраан алгы-кеживисти, хомүвүстү, өлүүвүстү, дүгүвүстү Саян артынче халас чыгыы чүдүрүп чорудун турдувус. Шак мындыг кам-хайыра чок болдурувуска бистиң чүдүрүп чорутkан алгы-кеживисти, дүгүвүстү бичии-ле болбаазыратkан, улут өртекке дедир-ле биске садып турары ол. Кара савыяа, чолдак тас тоннарны ап көрээл. Өртээ каш ийик? Кижи бүрүзү оон өртээзинге кайын быражыр ийик. Ол чолдак тас тонга ийи хире-ле бичежек өшкү кештери киргеи чүве-дир ийин. Ол хире ийи өшкү кежин белеткел черинге дужаар болзувусса, пейскурант (зугаар алды-ла хире рубль төлээр. Ол ийи өшкү кежи тон бооп келгиже чедир 100 ажыг катап озер ышкажыл. Акша-төгерикке чедиимес, уруг-дарыы хөй кижилер, эвээш пенсия ап орар кырганнар, инвалидтер канчаарыл?

Ам үе өскерилген. Кижилер база өскерилген. Хамык чүвени бодувуска ажыктыг кылдыр биригээр боданыр үе келген. Сөөлгү үеде Тыва иштинде ында-мында алгы-кешти эттеп, болбаазырадып, эвээш-биче-даа санныг болза, тоонарны даарап турар апарганын дыңнап орарга өөрүнүг-даа чүве-дир. Бо ажылды ам-даа ханыладып, ону даарап турар черлерниң күзү-пыдалын улгаттырары чугула деп бодаар мен. Борта мыңдыг чижектен киирип көрейн. Тыва Арат Республика үезинде, 30-40 чылдарда турган алгы-кеш, дүк болбаазырадыр бүдүрүлге черинин чаңгыс ажылчыны хүнде 60 чедир алгыны канчап эттеп турган деп? Ол үе-биле бо үени канчап дедиэрил?

Бодунуң хып дээр аныяк үезинде ындыг бүдүрүлге черинге ажылдап чораан, амгы үеде Чадаана хоорайда чурттап орар 80 харлыг хоочун Бады-Очур Байыр-ович Кара-Салдың солун чугаазын дыңнаан мен. Ол кырган мынчаар чугаалап орар чүве ийин:

— 1938 чылдан 1949 чылдың күзүнүте чедир ынчалгы Тес-Хем конкуунуң Кызыл-Арыгга алгы-кеш болбаазырадыр. Хөм, былгаар, савыяа бүдүрер, дүктен кидис идик кылыр ийи каат бүдүрүлге черинге ажылдап турдум. Бир кижиниң хүнде нормазы 60 алгы эттээр. Баштай дарыызынла бергедеп турган бис. Чоорту ооренип калган бис. Бүгү-ле чүвени хол-биле кылыр турдувус. Ол-ла артельге үзүн, чолдак-даа дүктүг тоннарны хөй-биле даарап, кидис идиктерни өйүп, аъ, дериг-херекселинге херектиг янзы-бүрү багларны кылып, бүдүрген былгаарывыстан бродни идиктер безин даарап турдувус ийин. Шанактыг, дуганы база-ла аңаа эвээ, кылып турган бис. Кылган продукциявыстың шынары база эки турган.

Кырганның бо саитыышкынын дыңнаан, мындыг саналым бар. Кызылга болгаш Кызыл-Мажалыкка алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлге черин чоокку үеде тургускаш, янзы-бүрү былгаарны, эттээн хомиорни, багларны, савыяаларны янзы-бүрү өөнүг кылдыр бүдүрүп көрзе. Ынчангаш республиканың чоонуң хереглелин четчири-биле хандырза. Артыкшылдыын чурттуң өске черлериниче, даштыкыже-даа болза сайгаргайла. Алгы-кеживисти октап, төп, өрттедип турбайн, бирле ажыктыг чүведен кылып ап көрээл. Шаандагы ышкаш ындыг артельдерни катап тургузуп, ону диргизип көрзүвүссе биске-ле ажыктыг хире-дир. Боттарывыс бичиидаа бүдүрүлге черлерин тургузуп албас болзувусса бо рынок үезинде берге хире ийин.

Хүргүл-оол КАН-ООЛ.
Тээли суур.

Бо чүүлүм солунга үне бөөр чүве болза, гонорарын «Шын» солунуун агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.)

ШУУГААР МУРНУНДА БОДАНЫР

1991 чылдың декабрь 14-те үнген 214 дугаарлыг «Шын» солунда Василий Монгуштун «Аксывыс-биле аал көжүрүп туруп бербээн бис бе?» деп чүүлүн бирги арында пардаан.

Ол дээрге 1990 чылда Кызылдың эзт комбинадынга хеп чуур саван бүдүрер чангыс кижилчг бичин цех тип ажылдап эгелээнинин дугайында тележурналистиң көргүскен киносюжетке чемелээшкин-дир.

Амыдыралывыстың нарын берге үезинде тывынгыр чорукту көргүзүп, эзт комбинады ынна-кырын артыынчарынган, чат тогланчылырындан эвээш-биче-даа болза, кара саванны бүдүрүп эгелеп садып алыктыларга-даа, бүдүрүкчүге-даа ажыктыг болганы маргыш чок.

Ажылдаттынмайн турган курлавырны тып ап, оон ажыктыг чүүлдү бүдүрүп эгелээн цехтингештин баштайгы базымнарын телевидениете көргүскенин тывынгыр, сагыныгыр чорукту деп көрүп болур.

Амгы үеде ол цех ажыл-давышаан. Аңаа бүдүрген саванны уруглаар албан-нер-лери, эмиелгелер хире-шаа-биле ап турар. Ол дээрге авс-биле аал көжүрүшкүүр эвес, бүгүнгү чедиимес амыдыралывысты бичии-даа болза, чингедир дээн орада эмыгыын-дыр. Автобусун оку хоозун чулуурунуңгу-ла-ла-ла

Тыва Республиканың Министрлер Чөвулелинде

ЧАА ӨРТЕКТЕР ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Министрлер Чөвулели «Өртектерни либерализастаар талазы-биле хемчегдер дугайында» доктаал хүлээп алган.

Тыва Республиканың девискээринде турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар, юридиктиг албан черлери, оларның каяа-даа чаъртын турары хамаанчокка, бо чылдың январь 2-ден өскелеп бүдүрүлге-техниктиг хереглелдиг бүгү продукциязынга, чоннуң хереглел бараанларынга, кылган ажылдарга болгаш чедирген ачы-дузага хостуг (рынок) өртектерни болгаш тарифтерни киирерин ук доктаалда дагыып турар. Кодээ ажылгый продукциязын күрүнеш садыг алырын хостуг (рынок) өртектери-биле боттандырыр ында айыткан.

Оон-биле холбаштыр сонуургалдыг министерстволар болгаш ведомстволар-биле дугуржуп турган, бадыладмры-биле дараазында саналларны киирип кээрин Тыва Республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитединге айыткан:

— тус чер номенклатуразының харылаа ачы-дузазының тарифтерин;

— чоннуң суг дамчыдылгазының болгаш канализациялаашкынның ачы-дузазының тарифтерин;

— төп одалга болгаш изиг суг хандырылгазы дээш чоннаан ап турар төлевирнин үстүү хемчээлин;

— автомобиль транспортуна-биле чүк сөөртүрүнүң, оон-биле холбашкан ачы-дузаның тарифтерин;

— автомобиль транспортуна-биле Д. (хоорайдан болгаш областың аразының маршруттарындан аңгыда) пассажир аргыштырарының болгаш оларның туткан чүгүн сөөртүрүнүң, таксомоторлар, чиик автомобиль ажылгаанының тарифтерин;

— саалар автомобильдерин ажылгааны дээш тарифтерни;

— хуулларның суг кухнязарынга ажылдап кылган продукциязының үүрмектеп садар өртектерин;

— чоннуң хереглел бараанларының (бүдүрүлге-техниктиг хереглел продукциязының) хостуг садар (мөөнгөн садар) өртектериге садыг немелдерни оларның транспортка болгаш сайгарылгага чарыгалдарын барымдаалавышаан, үстүү хемчээлин;

— шил саваларның чогуур өртектерин.

Ук доктаалда нинтиниң чеменилге черлериниң, (школалар, студентилер, ажылчыннар столоваяларының) продукциязының күштүг болуп турар өртектерин хевээр арттырган.

Арткан бараанларның, өртектерин өртектерин эде саналар талазы-биле РСФСР-ниң Экономика болгаш саңхөө министерстволарының айтышкынынга дүүштүр 1992 чылдың январь 2-ден эгелеп эде санаар. Бо ажылды боттандырып тура, күрүнеин демдеглеттиген болгаш өскертин болур өртектерин ажылгаа турган бараанларга хостуг (үүрмектеп садар) өртектерни дараазында хемчээлдиг кылдыр боттандырарын айыткан:

— ада-чурттуп болгаш даштынының аъш-чем бараанларын — күштүг болуп турар үүрмектеп садар өртектерге 3 коэффициентини ажылгавышаан (садыгаашкын үндүрүү чокка);

— ада-чурттуп болгаш даштынының аъш-чем эвес бараанларын, оон иштинде даштынының болгаш чуурт иштинге диш чуур настаарын, чүвүр болгаш хөп чуур саваларын —күштүг болуп турар үүрмектеп садар өртектерге 3 коэффициентини ажылгавышаан (садыгаашкын үндүрүү чокка);

— шил сава аймаан — күштүг болуп турар өртектерге 2 коэффициентини ажылгавышаан.

1992 чылдың январь 2-ге чедир хостуг (дугуруушкан) өртектер-биле садыг турган бараанларның өртээн эде санаас. Ол шилгеп ур чыл-ган болгаш улустуң албазы бараанларының өртээн бааа эде санаас. Ындыг бараанларның дамчыдын юридиктиг-тер түс черниң сан-хөө органнары-биле дугуржуп турган тургаш тургузар.

Садыг немелдезиниң үстүү хемчээлин тодаратыжаа чедир хостуг (рынок) өртектерни бүдүрүлге-техниктиг хереглелдиг продукциязының, чоннуң хереглел бараанларының болгаш ачы-дузазының хостуг (рынок) өртектерни болган тарифтерни ажылдаарының чурумунуң дугайында түр дүрүмге дүүштүр тодарадыр, аңаа хостуг садар (мөөнгөн) өртектерге садыг немелдезин 45 хуу чедир (неметтинген өртек үндүрүү-биле кады), зөтке, өзүт продуктуларына болгаш мал сарыаанга, а ол ышкан ивелир кылыгларына —30 хуу чедир хемчээлге чедирер.

Чоннуң хереглел бараанларының, бүдүрүлге-техниктиг хереглелдиг продукциязының болгаш ачы-дузаның өртектерни сагыл турарынга контрольду күштелдиреринге Тыва Республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитединге, күрүнеин үндүрүг инспекциязынга. Монополизмга удур политика болгаш экономиктиг чаа структуралары деткиир талазы-биле Тыва девискээр өрелелинге дааскан.

Өртектер хажыдыпкынны: болдурган таварылгада ук бүдүрүлгениң азы организациялының кандыг-даа өскүү болуп турары хамаанчокка, артыкка киирген орулгазын бюджетке хавырар дээрзин ук доктаалда айыткан. Чаа өртектер талазы-биле чогуур саазырларны сонуургалдыг министерстволарга; ведомстволарга, албан черлериниң болгаш организацияларга чедирерин Өртектер талазы-биле күркомга, саң-хөө, садыг министерстволарынга, Республиканың дааскан.

БҮДҮРҮЛГЕ-ТЕХНИКТИГ ХЕРЕГЛЕЛ ПРОДУКЦИЯЗЫНЫН БАЗА АЧЫ-ДУЗАНЫН КҮРҮНЕ ӨРТЕКТЕРИН БОЛГАШ ТАРИФТЕРИН БЕДИДЕРИНИҢ ҮСТҮҮ ХЕМЧЭЭЛДЕРИ

(Бирги капсырылга)

(Адаанда саннар дээрге үлетпуриүн күштүг болуп турар өртектерниге болгаш тарифтерниге үстүү коэффициентилер (немелде өртектиң үндүрүү чокта).

Хамур-даш:

энергетиканы	5
кокстаан	8
Дефть, нефть газы	5
Газ конденсады, бойдус газы	5-5
Мотор болгаш котел одаар чүүлү, керосин	4,8
Сланец	5,5
Электри энергиязы	4
оон иштинде көдээ ажыл-агый хереглелинге	1 квт. шактың 8 коп.
Чылыг энергиязы	4
Транспортка чүк сөөртүрүнүң тарифтери:	4
Демир-орук, далай болгаш агаар транспортунга чүк сөөртүлгези	5-5
Далай транспортунга чүк сөөртүлгези	3,5
Автомобиль транспортунга чүк сөөртүлгези	3,6
Харылзааның кол-кол ачы-дуза чедирилгези (ортумаа-биле)	3

ЧОНГА САДЫП ТУРАР КОЛ-КОЛ ХЕРЕГЛЕЛ БАРААННАРЫНЫҢ (АЧЫ-ДУЗАНЫН) ӨРТЕКТЕРИН БОЛГАШ ТАРИФТЕРИН БЕДИДЕРИНИҢ ҮСТҮҮ ХЕМЧЭЭЛДЕРИ

(Ийги капсырылга)

(Адаанда саннар дээрге күштүг болуп турар өртектергe болгаш тарифтерге хамаарыштыр үстүү тарифтер болгаш коэффициентилер (немелде өртек үндүрүү-биле кады).

Хлебтиң чамдык хевирлери	3
Сүт, кефир, үзүн арыглаан творог	3
Уруглар чеми, аъш-чем концентраттары-биле кады	3
Ижер дус	4
Чиир	3,5
Үнүн үзү	3
Водка болгаш ижер спирт	4,5
Сереги	4
Эм аймаа болгаш медицина эт-херекселдери	4
Инвалидтерниң техниктиг херекселдери	4
Бензин	9
Дизель одаар чүүл	2,8
Чырытыга ажылгаар керосин	5
Одаар чүүлдер (хөмүр-таш, торф, ыяш, суугуга одаар оске-даа чүүлдер)	5
Өрттеткен газ	8
Бойдус газы	5
Чурттаачы чоннуң амыдыралынга бөрүп турар электри энергиязы:	
көдээ черге	8 коп (1 квт. шак)
хоорайга (электроплитка чок бажыңнарга)	12 коп
электроплиталыг бажыңнарга	8 коп.
Суг дамчыдылгазы болгаш канализация ажыкдузазы (ортумаа-биле)	5
Төлүүткен одалга болган изиг суг хандырылгазынга чылыг энергиязы (ортумаа-биле)	3
Квартира хөлөзинин	хевээр арткан
Пассажир транспортунуң ачы-дузазы:	
Демир-орук-биле пассажир аргыштырылгазы	2
далай транспорту-биле пассажир аргыштырылгазы	2
хем транспорту-биле пассажир аргыштырылгазы	2
агаар транспорту-биле пассажир аргыштырылгазы	3
автомобиль транспорту-биле пассажир аргыштырылгазы	2
Харылзаа ачы-дузазы (ортумаа-биле)	3

КҮШТҮГ БӨЛҮКТЕРГЕ КАНЧАП КҮШ ЧЕДЕР

Декабрь айда Кызылдың магазиннеринге «Саламандра» фирманың идиктерни саткан. Оны оочурлаар дээш ындыг хилинчек көргенин идик сидыл алырын орадашкан хамаатылар возылыпда-даа утпастар боор. Чоннуң негелде-хомудалдарынга үндезилээш, «Кызыл хоорайда ховар барааннар» бо садыглаашкынында хамыдыышкыннар дугайында» доктаалды республиканың Министрлер Чөвулели күлээп алган. Ында айтқан түрааы-биле, Кызыл хоорайдың ховар барааннарны бүдүрүлге, албан черлериниге үлештир садарының практиказында ойталаан соонда, талон системазын киирде-даа, ховар барааннарны организаттыган бөлүк шилдерниң кажар арга-биле садыг ап турарының фактылары көвүдээн. Чаңгыс ол-ла улустуң барааннарны өндере ап турганының таварылдары «Салд» универмагында, 13 дугаар магазинге хей болган. Чамдык хамаатылар далгаанда шоодай-шоодайы-биле, потаен торолеш, пенсиева аймаан чүүлдү-биле садыг алгылаан.

Кызыл хоорүүскому, Садыг министерствозу садыглаашкын чурумунга хажыдылгаларны болдурбазының хемчегдерни албаан турар. Садыг ажылдакчыларының талазында албан дужалын ажылгаарының чоруктары бар, олар чедишпес бараанларны ой-хемчээлдиг садарының контролюн чоргуе-лайн келген. Садыглаашкын чурумун сагыырына контрольду күштелдиреринге талазы-биле хемчеглеп алгаан хоорүүскон даргазы В. Х. Кара-оолга болган садыг министри П. Н. Ходыреке Министрлер Чөвулели дааскан.

Чүл ам? Содаа соонда чудурук чайны чыдып калганывыс ол ышкажыл? Хей талоннар туткулаан, моге-шыырак, машина-балгаттыг эрлер оочурлаан кижилерниң бажын кырлап турган. «Саламандраның» идиктерни садыг аппарган, а бөдүүн кижилер аразында алгыжыл чыдып калган. Шак ындыг «аныдыралдың ээлери» оочурларга ыстырган, дүргеп-не садыптарының шуудун хаваан садыгаалааны үне чок савазын акшалар-биле чайлыг «садыг» алырлар. Олар хөрек чаяр турамыының күжү-биле садыг алганы 300 рубль өртектиг идиктерни коммерция магазиннеринге 3 иүн рубльге дужаан каар. А кызыл-даван кылаштаарының кырында келген чамдыктар баа ажазының хавы ам-даа дартатар кижилер ол идиктерни садыг кедерлер.

Ынчалдыр-ла чоннуң ажазын чулуп чиринин бүдүрелдиг долгандырыы тургустунар: ямыда чиик акша үштүп алырының аңданын биле берген кижилер долганып турар. Оларга белен ым-даа күш четпес. Чүгле бараан көвүдээрге, спекулянтылар ынчан чидип болур. Ынчалза-даа күрүнеин садыг организацияларынга-даа, коммерция магазиннеринге-даа ай-баштыг чорукту тургузары албан. Рынокту түге молчулге дүрүмнери-биле дүүштүре берген бис?

Күрүнеин үндүрүг инспекциялары боттарынын бүдүрбээн барааннарын эвеска сыымас улут өртектер-биле савалдан турар хуу организациялардан болган кижилерден элээн бедик хемчээлдиг үндүрүглер тыртып ап турар болза, ынчан маңаа кандыг-бир контроль турup болур. Черде ынчаш бо тургустуган байдалдан кандыг-бир арга-биле уштуумас болза хоржок.

Оптуг-кажар кижилерниң спекуляция үндүрүп алыр бир бараанны —идиктер болганда, буттарывыста чүү кедип чоруурувусту ыаңаа чугаалавас аргажок. Өореникчилер кеда болган кыргаанар тапочка кедип эгелээн. Чүүн-бүрүп кооперативтер чаш урутларга безин держатин идиктер кылаш, садыглаап турар. Өөделит идиг садыг элыр дээш Тываның чону Ташкентиже кавыраттаныр чоруп турган. (Тыва кижилериң ылангыя хөөрээннериниң даваншазы араазай эвес, ынчангаш бичин дугаавлыг идиктер чедишпес.) Идик талазы-биле бойлал бисте, шынаа-ла, бөгге. Бо эрги идиктериистин үзе кедип каавтарывыска, та чүү болур? Бүтка пос шарын алгаш, кылаштаар үе келзе канчарыл? Ынчангаш баш удур хемчеглер алыры тоң чугула.

Чоокта чаа чаңгыс айтыыг тодарадып алыр дээш Кызылдың алгы-кеш заводу-биле харылзашкан мен: заводка идик бүдүрер чаа цех азы биче бүдүрүлге ажыдын болур бе? Алгы-кеш заводунуң экономизи А. Н. Шашкин ажыдын болур деп бүзүреткен чүве. Ынчалза-даа кол мооондак —бедик мергежилдиг ажылчыннарны чедишпези. Тывада идик кылырынга хереглээр чиг эт бар: алгы-кеш чок эвес-ле болгай. Баштай дээреде бөдүүн хевирниң идиктерни даарап болгай (кооперативтерден дора эвес), оон чоорту тулган дээн савыяа идиктерлиг коварган бастырган бис.

Кылын болур-ла чүвени шинчедип чадап турда, ие карааладыр эртип-ле турар, та чүү деп хилинчек чүве бо? Аныяк, моге-шыырак эрлер келгеш, Кызылдың алгы-кеш заводунга идиктерден бүдүрүп кыла берзе, «Саламандраның» идиктери дээш елүү баскылаашын кал чазын, ырыа сыныг дорамчылал көрүп турбас ийик бис.

Надежда ЭРГЕП.

«КАРА-ДУРУЯАНЫҢ» СЫГЫТЧЫЗЫ

Саамы-чаанның өөрүн чериниң оолары, сыгытчыдың тергиин күүседикчилери Салчы Кызыл-оол, Валерий Монгуш, Геннадий Тумат, Сергей Кыулар тыва чоннуң ат-алдарын алгыдым, дамыры, хөөмей-сыгытчыдыбыс-биле чүрүү эргин кижи, дыпсыылы тааладып казаннар. Курсук диштерлиг чаптанчыг чаптардан эгелээн, бүүрүл баштыг кыргаанарга чедир, өөрүн черде улустуң ааг чогаалын, сыгыт-хөөмейин сонуургаваас кижи-ле чок. Ам бистиң районда өөрү ансамбль —«Бүлакнытының адырзаны», «Кара-Дуруяа» бар. Оларның өөрү талантылыг улус чоп-чоргаан дыннаан, сценадан ыраап, дат биилер апаргаан.

Тыва маңаа бо удаада «Кара-Дуруяа» ансамбльдиң бүдүрүкчүзү Герман Куулардың аттайын чугаалаа керек. Ол —сиилгай үшүг сыгытчы. Оон сыгытканы отчуг, хөөк, таалдың чиде-даа боор, даалаа дыннаан-даа ыаңы, түскей ыаныыт. Герман Белекович Аттыкаев хоорайга бүгүдүр министерствозу садыглаашкын чурумунга хажыдылгаларны болдурбазының хемчегдерни албаан турар. Садыг ажылдакчыларының талазында албан дужалын ажылгаарының чоруктары бар, олар чедишпес бараанларны ой-хемчээлдиг садарының контролюн чоргуе-лайн келген. Садыглаашкын чурумун сагыырына контрольду күштелдиреринге талазы-биле хемчеглеп алгаан хоорүүскон даргазы В. Х. Кара-оолга болган садыг министри П. Н. Ходыреке Министрлер Чөвулели дааскан.

Чүл ам? Содаа соонда чудурук чайны чыдып калганывыс ол ышкажыл? Хей талоннар туткулаан, моге-шыырак, машина-балгаттыг эрлер оочурлаан кижилерниң бажын кырлап турган. «Саламандраның» идиктерни садыг аппарган, а бөдүүн кижилер аразында алгыжыл чыдып калган. Шак ындыг «аныдыралдың ээлери» оочурларга ыстырган, дүргеп-не садыптарының шуудун хаваан садыгаалааны үне чок савазын акшалар-биле чайлыг «садыг» алырлар. Олар хөрек чаяр турамыының күжү-биле садыг алганы 300 рубль өртектиг идиктерни коммерция магазиннеринге 3 иүн рубльге дужаан каар. А кызыл-даван кылаштаарының кырында келген чамдыктар баа ажазының хавы ам-даа дартатар кижилер ол идиктерни садыг кедерлер.

Ынчалдыр-ла чоннуң ажазын чулуп чиринин бүдүрелдиг долгандырыы тургустунар: ямыда чиик акша үштүп алырының аңданын биле берген кижилер долганып турар. Оларга белен ым-даа күш четпес. Чүгле бараан көвүдээрге, спекулянтылар ынчан чидип болур. Ынчалза-даа күрүнеин садыг организацияларынга-даа, коммерция магазиннеринге-даа ай-баштыг чорукту тургузары албан. Рынокту түге молчулге дүрүмнери-биле дүүштүре берген бис?

Күрүнеин үндүрүг инспекциялары боттарының бүдүрбээн барааннарын эвеска сыымас улут өртектер-биле савалдан турар хуу организациялардан болган кижилерден элээн бедик хемчээлдиг үндүрүглер тыртып ап турар болза, ынчан маңаа кандыг-бир контроль турup болур. Черде ынчаш бо тургустуган байдалдан кандыг-бир арга-биле уштуумас болза хоржок.

Оптуг-кажар кижилерниң спекуляция үндүрүп алыр бир бараанны —идиктер болганда, буттарывыста чүү кедип чоруурувусту ыаңаа чугаалавас аргажок. Өореникчилер кеда болган кыргаанар тапочка кедип эгелээн. Чүүн-бүрүп кооперативтер чаш урутларга безин держатин идиктер кылаш, садыглаап турар. Өөделит идиг садыг элыр дээш Тываның чону Ташкентиже кавыраттаныр чоруп турган. (Тыва кижилериң ылангыя хөөрээннериниң даваншазы араазай эвес, ынчангаш бичин дугаавлыг идиктер чедишпес.) Идик талазы-биле бойлал бисте, шынаа-ла, бөгге. Бо эрги идиктериистин үзе кедип каавтарывыска, та чүү болур? Бүтка пос шарын алгаш, кылаштаар үе келзе канчарыл? Ынчангаш баш удур хемчеглер алыры тоң чугула.

Чоокта чаа чаңгыс айтыыг тодарадып алыр дээш Кызылдың алгы-кеш заводу-биле харылзашкан мен: заводка идик бүдүрер чаа цех азы биче бүдүрүлге ажыдын болур бе? Алгы-кеш заводунуң экономизи А. Н. Шашкин ажыдын болур деп бүзүреткен чүве. Ынчалза-даа кол мооондак —бедик мергежилдиг ажылчыннарны чедишпези. Тывада идик кылырынга хереглээр чиг эт бар: алгы-кеш чок эвес-ле болгай. Баштай дээреде бөдүүн хевирниң идиктерни даарап болгай (кооперативтерден дора эвес), оон чоорту тулган дээн савыяа идиктерлиг коварган бастырган бис.

Кылын болур-ла чүвени шинчедип чадап турда, ие карааладыр эртип-ле турар, та чүү деп хилинчек чүве бо? Аныяк, моге-шыырак эрлер келгеш, Кызылдың алгы-кеш заводунга идиктерден бүдүрүп кыла берзе, «Саламандраның» идиктери дээш елүү баскылаашын кал чазын, ырыа сыныг дорамчылал көрүп турбас ийик бис.

Надежда ЭРГЕП.

Герман Куулардың ЧУРУКТА сыгытты Авторнуң тырттырган чуруу.

ХООРАЙДАН КЕЛГЕН МАЛЧЫННАР

(Амыдыралдан чугаалар)

Менгити биле Серекмаа ирей-кадай Кызыл хоорайдан үнгеш, хуу малы-биле бир чыл болганнар: 30 хире хойлуг, бызаалыг 4 инектиг, 2 казыралыг, 2 хаваныг: мүн-не шору.

Кызылда уруглары-биле аргыжарда чоок дээш «Тыва» совхозтуң девискээринде хем кыдыында чаалгадан соңгу райондан көжүп кээп, ээн тил алганнар. Оки-ле чайлаг. Шыктыг, коктуг, июнь айның ижинде сугга аштар, балыктаар. Одаар ыышты Бии-Хемниң суу эриксе озаналдыр үндүр чалгып каан чыдар. Чүгле хайымы дендин, орук база ог чанында, дыштанган, балыктаан улустуң машина, хемезин дүн-хүн чок дингейнин-ле турар. Он ажыг хонуп чорда, хаваннарының бирээзин оор аппарган. Бир дүне Менгити оттуп кээрге, кажаада хойлары хоюп турган, үнүп кээрге, ай төнчүзүнүң бүл-бал чырыында, кажаа артында, чиик машина турган. Оор келгенин эскерип, кааш, ашактың түрээ шапкыланып, кортканындан сиирилээн үмү-биле багайтыр алгырган. Артында даваа дыннаан, хая көрүүп четтиккелек чоорда-ла, бир кижи мойнундан сегирип алган. Аныяанда хүрежип чораан болгаш ол аа-даа шыырак, ийи холдаа алгаш, чан баштаар аргазы-биле мурнунче октапкан. Кортканда кижинин күжү немежи бөгр, оор кижи шоодайда дүк дег болган: хирези ыспагар аныяк ооп хире. Оор тура халааш, машинаже кире халышкаш ынай болганнар. Серекмаа үне халып келген дукпургулап, алгырган турган, багай аник ыды ам кээп ийи-үш эрргендаа.

Карааны-даа болза, каш хойда чүү боор, фонарь-биле чырыткаш, санаарга, үш хой чок болган. Ашактың каргыш-иргижи-даа хөлчок. Серекмаа чадаарда: «Хой-даа ханчаар, харын-даа бодуң өлүртүп албаан-дыр сен, ачазы» деп чазамырлаан. Оларның өөнгө кенникулдан келген он ийи харлыг Орлан-оол аргамчы тудуп алган: «Шалбалаан шагдаларга дужаап бөөр чүвени» — деп эр аныып, дүште чок чугаалаан.

Дан адары билек Менгити парөмга барып машина доскаш олурупкаш, Кызыл хоорайның шагдаа кылдизинге барып чугаалаарга: «Бистиң девискээривис эвес-тир. Туранның шагдаа кылдизинге барыңар» — дээш, дежурный улуг лейтенант орус офицер хөрөгөнгөн.

Оон соонда элчип-селчиг куветтээр апарганнар.

Бир-ле хүн Орлан-оол хем кыдыында чорда, тал арызында хойлары хоюп келген, чүгүрүп чеде бөөрге, хеме иштинде үш кижи хойлар салып алган сугну куду ыыай болганнар. Орлан-оол хоюп биле сыырып алган, аалга колдырлеп чугуруп келген:

— Хе-хе, хемелиг оорлар хойлар аппарды...

Ирей-кадай үне-ле хаалышкан. Ончаларга, эрте төрээн үш улуг дөпе хураганнары чок болган, пеллээн парөмче салчын батканнар. Чүү болганын чугаалаарга, чап-чаа бир хеме эрте берди дишкеи. Серекмаа көрүп турарга, парөм үстүнден хураганнарының иштн-хырны эдир чаа-биле жады салдап бадып орган. Кадайның караының чажы бүлдеңнейнин келгеш, хыйланган:

— Иштн чарылганнарны, ооа иштн-хырның иштинге чип албас, чоп ушта соп октапканнары ол. Аваа турган улус оон-моон улаштаннар:

— Тыва кижи болза малдың иштн-хырның, ханын кажан-даа тоннеп.

Бир кадай үзе кирген:

— Мындаа куду аалдың бир инзеп даан чок боо-биле адып алгаш үндүрүп чадап турда, парөм оолдары алгыжы бөөрге, каапкаш бартан болбас ийикпе. Аваа улаштыр парөмчу Сашаның үнү кедүүлгеп:

— Бүрүнгү хөй силерниң улуг шөкар шөөнерни армиянар-ла боор, кара сөөк улус чиге демир-биле бадап алган үндүрүп чадап турда, алгырыны бөөрнинге салыптылар...

Парөм ажылдакчылары ол аалдан сүттеп ижер болгаш ирей-кадайны таныыр. Оларның инектерин база билиргер.

— Ирей-кадайның иштн-хөөнү бакшырап, ынча малын чаңгыс ай иштинге оорладыпкаш, канчап мунгаравас боор. «Болза болбаан, оор-сүк орту чер-дир» дээш хем бажында чайлап чүү болганын бодап, бак-ла чүве ымай турзуп, «ирше хайыракан деп тейлеп, чүнү-даа каразывайн, буу-хаа хүлээп алгаш чорупканнар. Аалынга келгеш, эртенинде сапаарга, 5 хой четпес болган. Ам канчаар, ат салган соонда чаргы-чаалының ажыы чок. Оларны база толээннер.

1991 чылдың октябрь 22-23-те республикага болуп көрбээн, чонга көзүлбээн мунгаранчыг хүннер болган. Улуг хар чаттан, 50 см чедип турар.

Менгити ол хүннерде хой кадарып чорааш, бир хоюн даа черлик ытка түтсүп алган, чүнү бодаваан дээр.

Кажан-даа мунгаравас болду мунгаран, харын-даа аныяанда хой-кошка таварышкаш безин сырташ ынаан боду аа кээп хөнү сыны ыргаан кыпган ышкаш, аш-чут болурунун демдээдир, кыраан базыда күрүнеин хөрөнгизин оскунуп кагза, чудадың кагза, оон харыысалгазы кандыг-дыр. Чок-чок, берге-бөгге демиссежир алаар, совхоз 20 тонна сиген дүжүрүп берзе ажырбас, кызып ажылдаар бис деп иштинде химиренип чораан.

Удаваанда совхоз ийи машина сиген дүжүрүп берген. Серекмаанын төрүттүнген хүнү база ол: ноябрь чеди. Ирей-кадай ийи паш хойтпаан хайындыргаш, иртин догергеш, байырлаандыа. Оон соонда совхозтуң чыл түүнелги үндүрген хуралы болган. Аваа илеткелди В. И. Ондар кылгаш, адаа соонда совхоз бо чылын планын бүгү тала-биле күүсетпээнин айыткан.

Айтырыг, санал арбын болган. Менгити санал бөөрин чөпшээредип алгаш, элээн чугаалап чоруй, плач күүсетпээнинге доктааган:

— Маңаа бурруулуг кижи совхозтуң эрги директору деп санаал берген эштергe катыр мен. Чижээ, инек фермазын чок кылгаш, кой фермазы кылдыр хуулдурупкан кижи-дир, эштн каска эвес, инекке планнаан болгай. Кастарден чеже ыт эзт, дук күрүнеге дужаганыл, чеже литр сүт саап алганыл? Ол директорну аваала ажылындан дүжүрүп кагбайн, харын-даа сулаа бөөр турган-дыр. Кастар чайны еттүр чеже чарбо, сигенин чиген деп бодаар силер, бир тонна чорбаны 20 минута чедирбес: сыырыптар дээр чорду. Ынчангаш маңаа санаалыс: Бирээде, келир чылын мал чуур черин эде кылыр. Бир талазындан киир сурупторге, бир ужундан эптип үне бөөр кылдыр ааг. Амгы мал чуур чер — кадарчыларга халалыг, ажылга саатты чер-дир. Бир эвес ол хөөрөр турар болза, суурда ажыл чок кижилерни ол кампаниялыг эвилеп даар херек.

Ийиде, кыштагларны септелгезин чайны кылыр. Бо чылын канчалдыыс, улуг хар чаатларга, ам кээп эшкеден, тудуткужаларны кыштагларже үндүрду. Ол ышкаш июль айда тракторларны аваа тургуспайн, аа-оттуг шөлдерни кестирер, ол үеде кескен аа-оттуг малга чем болур деп бодаарлен.

Үште, малчыннарның амыдыралынче ончаазыгей салыр, шалыңын остурер, бөө чөпшээредип бөөрин хөлгө алыр, черлик ыттар, оорлар көвүдээн-дир.

Дөрттө, кастарны өскөр көжүрер, инек ферказын катап тургузар. Оон-моон ону детпээн үнүер кедүүлгеп.

Ирей-кадай хуралдан келгеш, кежээки чем чип олурда, Серекмаа чугаалаан:

— Малчын болурга чыныжы берге-дир, арай-ла назынывыс догүш, орайтай бергенде малчыннан үнгендир бис — дээш ам-даа ынаныыт ыырайын, ак чайт диштерин чайыннаалыр хулумзурээн.

Менгити улам тодарадыр, немеп каан:

— Че, 40-45 хар үезинде де-даан, машина, терге-даа оочурлап алырда эки болгай, арат ажыл-агыйже киирип алза эки боор.

Ынчангаш олар арат ажыл-агыйже киреги-биле директорнуң адынга билдириишкинни бижип алганнар.

Саяа БЮРБЕ.

Профэвилел амыдыралы

ДЕМНИГ АЖЫЛДААР, ДЕТКИЖЕР

Чурттун амыдыралында болуп турар өскерлиишкиннер-биле чергелештир профэвилелдерниң амыдыралында база-ла чаартылгалар, өскерлиишкиннер болгулап турары кымга-даа билдингир болгай. Ылаңгыя чоокка чедир-ле профэвилелдерниң баштыңы болуп келген Профэвилелдерниң бүгү-ниитти конференциязы (ВКП) ам күрүнелер аразынаң профэвилел төвү апаргал. Оон-даа өске түүлдер эргген чылдың сөөлгү хүннериниң бирээзинде болгулаан. Ол профэвилел төвү ам күрүнелериниң профэвилелдериниге түгле дуза чедирер, оон ажылыңга таарыштыр угланыышкын бээр болгаш боду тускай кызыы хүлээлгелериг болгаш күрүнелериниң профэвилел амыдыралынче холгаарлавас, оларга үстүнден айтыышкын бербес албан черн болур апаргаш. Оон-биле чергелештир ол профэвилел төвүнүң ажылдакчыларының саны аажок кызыралыр.

Чурттун рынок экономиказынче кирип турары-биле холбаштыр Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының (РХПФ) амыдыралында, ажыл-чорудулгазында дарый шинтпирлээри чугула апарган айтырыглар-ла хөй. Ынчангаш оларны шинтпирлээри-биле РХПФ-нин төвүлелиниң XI пленумун эрткен чылдың төнчүзүнде Москвага чыылдырган. Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының кежигүннериниң ангыда, ол пленумга профэвилел солунарының кол редакторларын, парлалга төптериниң удуртукчуларын киириштирген.

РХПФ-нин төвүлелиниң XI пленумунга экономиктиг реформаларны ажыглаарының болгаш хостуг өртектерже кирериниң үезинде РХПФ-нин ажыл-чорудулгазының дугайында Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының төвүлелиниң даргазы И. Е. Клочковтуң, 1992 чылда Россия Федерациязының чазааның болгаш РХПФ-нин төвүлелиниң аразында чигине дугуржулганың дугайында РХПФ-нин даргазының оралакчызы В. И. Романовтуң, дарганың оралакчызы Н. Д. Малахаткинаның 1992 чылдың проф-бюджединге хамаарыштыр РХПФ-нин төвүлелиниң сметазының дугайында болгаш оон-даа өске айтырыгларны чугаалашкан болгаш ол талазы-биле чогуур доктаалгаштинтпирлерни хүлээп алган.

-- 1992 чылдың январь 2-ден өртектерниң хостуг болур чорду эгелээн болгай. Ону бистин чурттун чону улуг дувурээнин болгаш сагыш човаашкын-биле уткул алган. Оон-биле чергелештир чурттун профэвилелдерин дувуредип турар айтырыглар база эвээш эвес — деп, И. Е. Клочков илетkелинге демдеглээн.— Чүт диле, пенсиялар болгаш стипендиялар ол-ла хевээр үр-теле арткан, садыг-магазинерде барааннар ховартаан, бар-даа болза—оларның өртээ аажок улуг, кижи бүрүү-ле ону садып алыр аргазы чок. Ол ышкаш Москваның магазиннериниде бар болуп турар бараанналрның хөй кезиин чиниек өртектер-биле садыглап турарынга чон аажок таарзынмайы турар. Ол дугайында чурттун профэвилелдериниң удурланыышкынын Россия Федерациязының Дээди Совединиге дамчыдып чедирген ол пленумнуң ажылынга киржип турган — Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиумунуң Даргазының оралакчызы Ю. М. Ворониниден РХПФ-ниң төвүлелиниң даргазы дилээн.

Чонну ажыл-биле хандырарының болгаш чурттун удуртур органнары-биле харылзажың ажылдап турарының дугайын ол чугаалаан, мындыг саннарны аңаа адаан: эрткен чылдың июльдан эгелээш, бистин чуртта 800 мун ажыг кижи ажыл чок арткан. Ынчалзадаа 100 кижинин түгле чаңгызы ажыл чок болганы-биле, пособие акшаны ап турар. Ынчангаш бо бүгү айтырыгларны кады таарымчалыг кылдыр шинтпирлээри-биле дең эргенинг ажык чугаалажыышкының чазаг-биле чедип алырының ажылдарын чорудуп турарын, ол бүгү айтырыгларны чонуң мурнундан тургузарынга болгаш дарый шинтпирлээринге чазактың, Дээди Советтиң болгаш Президентиниң кабинеттериниң эжиктери профэвилелдерге кезээде ажык турар ужурлуг дээрзин пленумга И. Е. Клочков чугаалаан, ол айтырыгларның шинтпирлеттинерин чедип алыры-биле ажылдап турарын демдеглээн.

Амгы үеде Россия Федерациязында 34 профэвилел ажылдап турар. Россияның профэвилелдериниң тургустунуп турарының үезинде чамдык хөй адырлыг профэвилелдериниң (культура ажылдакчыларының, күрүне албан черлериниң, ужар түүл ажылдакчыларының болгаш оон-даа өске) үүрмек профэвилелдерге чарлыышкыны болгулап эгелээн. Оларның чылдагаанары база аңгы-аңгы. Чижээлээрге, экономиканы эргелеп башкарарында өскерилгелер, чамдык категорияларның сонуургалын чамдык профэвилел органнарының детківейн, олаының ажылынга киржир күзелин илергейлевейн турары, база ол ышкаш чамдык ажыл-агыйны эргелеп башкарылга органнарының боттарының кара аайындан эртпес профэвилелдерин тургузуп алыр күзелдиг болуп турары-дыр.

Россияның профэвилелдериниң тургустунуп турарыбиле холбаштыр девискээр аайы-биле профэвилел кагтыжыышкыннары база тургустунгулаан. Амгы үеде 35 республика, край болгаш область федерациялары (конфедерациялары) тургустунган.

Чуртта болгаш Россия Федерациязында ниити байдалды, хаңылаан кризисти, чонуң амыдырал байдалының улам баксыраң турарын болгаш ол бүгүге Россия Федерациязының чазаадың шоолуг-ла тоомча чогун өренип көргеш, чонуң социал-экономиктиг байдалдарын камгалаар талазы-биле Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязы профэвилелдериниң коллективтиг хөделиишкиннери эрттирген.

РХПФ-ниң ажыл-чорудулгазында база бир чаа түүл — Россия Федерациязының профэвилелдериниң часкы демниг хөделиишкиннерин Май 1-ге таварыштыр эрттиргени болур. РХПФ-ниң төвүлелиниң кыйгырыыбиле эрткен ол хөделиишкиннерге 160 мун ажыг күш-ажылчы коллективтерден 34 миллион ажыг кижи киришкен. Эвилелдиг болгаш РСФСР-ниң Дээди болгаш күүсекчи эрге-чагыргалары чонуң эрге-ажыын камгалап шыдаар профэвилелдериниң күжүн ынчаа бир дугаар эскерип көргенинер. Ынчангаш Эвилелдиг болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтери болгаш чазактары РХПФ-ниң негелдеринин күүседир талазы-биле дыка хөй доктаалдарны болгаш шинтпирлерни апрель-май айларда хүлээп алган.

Россияның профэвилелдериниң күсү демниг хөделиишкиннерин октябрь 21-26 хүшүнде эрттирген. Аңаа 45 миллион ажыг кижи киришкен дээрзин И. Е. Клочков илетkелинге демдеглээн.

Республикада социал-экономиктиг берге байдал тургустунза-даа, профэвилелдериниң кадыкшыл черлери 1992 чылда 9 миллион ажыг кижини, санаторий-профилакторийлер— 3 миллион, уругларның кадыкшыл болгаш санаторий лагерьлери — 7 миллион, уругларның спорт школалары 1 миллион ажыг кижини хүлээп алыр. Ол дээрге, эрткен чылдыындан 4 катап хөй-дүр. Ол сорулгаларны боттандырарынга бюджеттен 5 миллиард чыгыы акшаны чарыгдаан болуп турар. РХПФ-ниң төвүлелиниң инициативазы-биле Россия Федерациязының чазаа уругларның чайгы дыштанылгазын организастаар талазы-биле программыг документини 1991 чылда хүлээп алган. Профэвилелдериниң төөгүзүнде ол баштайгы ажылдап кылдыңган ыңдыг документ болур-дур. Ону боттандырып чорударынга күрүне бюджединден 130 миллион рубльди үндүрген дээрзин РХПФ-ниң төвүлелиниң даргазы пленумга илетkээн.

Россияның чазааның Даргазының бирги оралакчызы, күрүне секретарь Г. Э. Бурбулис пленумнуң ажылынга киришкен болгаш чазактың чорудуп турары ажылдарынга, профэвилелдер-биле харылзааларынга доктаагаан.

— Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң экономикавыс ыңдыг байдалга турганын билир силер: чагырыг-дужаар системаның байдалынга ажылдап турдувус, оон чаржынчыг түңнелдерин ам көрүп чор ышкажыл бис. Ам ол ажылдарны эки-жидериниң хемчеглерин ап турар бис. Аңаа чурттун профэвилелдери бистиг-биле кады ажылдап, биске улуг дузаны көргүзер, детківр боор деп идеген турар бис. Профэвилелдер-биле чогуур деңнелге чедир ажылдавайн турар силер деп чамдык эштериниң талазынан шүүмүүлелди маңаа дыңнадым. Ол чөптүг турган боор. Ынчалза-даа чонуң эрге-ажыы дээш кол ажылдап турар профэвилелдериниң талазынан уткуштур базымны кылыры черле чугула дээрзин маңаа чугаалап каар бодаан мен. Чурттун профэвилелдери бисти, чазакты, чүгле чемелээринге өйлешпейн, а бисти детківр боор дээрзинге идеген турар бис — деп, Россияның вице-премьери чугаалады.

Пленумга хөй-ле кижи санал берди. Оларның колла утказы—чурттун профэвилелдериниң ажылының демниг чорудун чедип алыры, чонуң эрге-ажыын камгалаарының талазы-биле чогуур ажылдарны чорудыры.

Пленумнуң болуп өрттип турганы хүннериниң солучнарга Май 1-ниң байырлалын бо чылдан эгелеп соксадыр дугайында түүлдер парлаттынгылаан. Профэвилелдериниң аңаа удурланыышкының чазак черинче чоруткан болгаш, ажылчы чонуң, ылаңгыя күш-ажыл кижилериниң ол байырладын соксадыр дугайында чугааны дарый соксадырын пленумнуң киржикчилери негээн.

Пленумнуң дараазында хүнде парлалга конференциязы болуп эрткен. Ону РХПФ-ниң парлалга албаның удуртукчузу Н. Е. Акритов ажыткаш, РХПФ-ниң төвүлелиниң даргазы И. Е. Клочковка сес берген. Пленумнуң ажылының дугайында ол чугаалаан. парлалга конференциязының киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларына харылаан. Май 1-ни байырлаарын соксадырынга удурланыышкынга Россия Федерациязының чазаа огулуг харыы бербес болза канчаарыл деп айтырыта И. Е. Клочков мынчаар харылаан: «Май 1 —күш-ажыл кижилериниң байырлалы болгай. Ынчангаш кандыг-даа таварылгада ону байырлап эрттирер дээш туржир бис. Харын-даа ону байырлап эрттиреринг профэвилелдер холга алыр ужурлуг бис».

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Пленумнуң киржикчизи.

МОСКВА. (СЭТА-ның тайылбырлакчызы Людмила Ермакова). Бо чылдан эгелеп чаа чуртта чурттап эгелээн бис. Эрткен чылдың декабрь 30-де, ССР Эвилелиниң 69 чыл оюн демдеглээр хүнде оон ол бир республикаларының удуртукчулары Минскиге чөвүлеп хуралга чыылгаш, төп чоокка, ниити эрге-чагырганың айтыышкыны чоккa чурттаар дээзин база катап бадыткап, бөлүк документилерге ат салганнар.

Беларусь Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Вячеслав Кебичиним чугаалааны-биле, «чамдык удуртукчулар эвилел, наттыжылга деп сөстерни бешин азаарындан коргар хире, республикаларны бодунуң адаанга сы база бээр ыңдыг орган база катап көстүп көзүриңде сестиг турарлары ол боор». Чаа ниитилежилгениң талазыбиле ыңдыг-даа тодаргай эвес түүлдер турбазын дээш олар протоколдарга «демнежилге дээрге күрүнедаа эвес, күрүнелер кырында тургузуг-даа эвес» деп турушту илереткен. Чиксээ, аңаа Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин (ХКД) күрүнелер баштыңчыларының чөвүлелиниң база чазактар баштыңчыларының чөвүлелиниң дугайында түр дугуржулгаларга ат салгаш, ону база айыткылаан. А ХКД-ниң уставы ышкаш ыңдыг каттыштырыкчы документилерни чугаалажып көөрүнде ойталааннар, чүге дээрге оортан чаа төп тургузутларның тыптып ээр айылын эскерип каан хире.

«Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин орнунга тургустунар ужурлуг ыңдыг тургузуг чок» — деп, Узбекистан Республиканың Президентизи Ислам Каримов бодунуң бодалын илереткен. Өскелери оон бодалынга каттышкаш, ХКД-ни тургусканының соон дарый амыдыралчы чугула, а чамдыкта харын дыка нарын айтырыгларга ниити турушту тып, дугуржуп алыры дыка-ла нарын апаргаанынга удаваанда бүзүрээнинер.

Минскиге ол чөвүлел хуралдың ажыттынарының мурнунда журналистериң демнежилгеге кандыг-бир шаптараазыннар таварыштыра бээр түүл тургуступ келбес бе деп айтырынга харылаан Борис Ельцин: «Кым-даа, чүү-даа түве шаптыктавас» деп кысказы-биле тодаргай харылаан. Даргалаачы Станислав Шушкевич коончуг ажыл-херекти хүн чурумун саналдаан: илетkелчиге 10 минута, саналдарга 3 минута, катап сес алырынга бир минута. Ынчалзажок хуралга планнаан ийи шак эрткен соонда чугаа белеп эвес боор турары илерей берген. Үш шак эрткен соонда хүн айтырынга кирген айтырыгларның түгле чаңгызының талазы-биле дугуржулга чедип алдынган. Беш шак бөрткенде хуралче кирбээн, маңаа турганаан журналистерге база бир айтырыг — камгалал талазы-биле дугуржулга чедип алдынганын дыңнаткан.

Ол айтырыгны эң нарын деп санап турган, ол талазы-биле янзы-бүрү дыңнаалыглар, догаатыгылгалар хөй турган. Оон ыңдызы, мартышкан хөрээ чок, ынчалзажок оон ыңгы бир айтырыгның — экономика талазы-биле дугуржулганың чугулазын ыңдыра деп болбас. Шыны-биле чугаалаар болза, бистиң хөй кезиниңисти амыдыралывыстың чогум-на бо талазы дүвүредип турар болгай.

Баштай Саргон хүнүүстүе гостиницаның буфединиге киргеш, валюталарның чылыг хүлүмзуруг-биле официанттыларга байыр чедирип, Минск «улуг найысылал» апарганың демдеглээн бис. «А оортан чүү өскерли бээрил? Бөгүн-даа болза биске эртенден бээр продуктулар эккелбеди. А найысылалга келгеннер бүгү чүүнни алгаш баар, биске чүү-даа артпас» — деп, харыы алдывыс.

Экономикага бурунгаарлаашкын чедип алдынар бе, а бөлүүнү-биле, чонну ашкарып-чемгере алыр бе, магазиннериниң баартактары барааннар-биле долдунар бе — бо айтырыгларга харыыдан демнежилгениң келир үези, аңаа улустарның артары хамаарыкыр. Экономиктиг айтырыглар талазыбиле чугаага бергедээшкиннер дораан тургустунуп келген. Демнежилгениң кежигүннери Минск ужуражмышкынының мурнунда-ла күрүне бүрүзү бодунуң национал акша хемчээлин киирерин ХКД-ниң өске бүгү кежигүннери-биле дугуржулган соонда шинтпирлеп болуп дишкен. А Украинаның Президентизи Леонид Кравчук Минскиге ужуп чедип келгеш: «Республикада купонларны (акша орнуу) ажыглап киирген экономиктиг дугуржулганы хамыктаны эвес-тир. Биске рубль акшаны, доктааткан хөй хемчеглиг бээр турган, ынчалзажок ону албадывыс. А ыңдыг болганда бис камгаланыр ужурлуг бис, азы купонларны киирдивис» — деп, журналистерге тайылбырлаан. Элээн каш республикалар өртектерни хостуг болдурарын январь 2-ден эгелээр деп дугуруушкан турган. Ынчалзажок илерип келгениилен алырга, ону Украинага январь 10-лан эгелээр апаргаан. Экономистерниң саналаын өзугаар алырга, оон түңнелинде Россия элээн каш миллиард рубль карыгалыг апаар. Ам чүнү канчаарыл? Бо айтырыгга, өске-даа хөй айтырыгларга дег, харыы чок.

Канчаза-даа шинтпирлерни тывары чугула. Байдалды журналистерге тайылбырлап тура, Борис Ельцин «бот-боттарының эрге-ажыктарын кызыгыыбазы-биле ол айтырыгларны шинтпирлээр херек» деп кыска база тодаргай чугаалаан.

Чернобыль АЭС-ке халаптың, Арменияга тер шинчээшкининиң ужуктарын, Арал далайны камхайыра чок ажыглап келгенин, Каспий далайның балык курлавырларының хоозураанын чүгле ниити күженнишкиннер-биле ажып эртип болурун амыдырал бадыткап турар. Ону Минскиге хүлээп алгылаан элээн каш протоколда быжыглаан.

МОСКВА. Шаанын үенин агыны бисти, кандыг-даа бир таарымча чок түүлдер дугайын бодаар хөөн чок чораннарны, амыдыралдың кзергел чок берге эриинче үндүр октапкан. Ынчаар орта бис аш-чут, аарыг-аракых, дем-дуза чок кижилер бар деп чүвени эскере берген бис. А демгилер оларны эскерип каапканын билип кааш, бистиң чүк-чүктем үгленг келгеннер.

Доктаанал чурттаар черн чоктар, доңгүн-ле аш-чуттан чайлап чоруур турелги кырганнар, пенсионерлер, эргезин казыр черлерден хосталганнар, кожун дескеннер, аарыг кижилер болгаш угааны орта эвестер Москвада эңдерилген, вокзалдарны, оон бажыңнарны шуут-ла эжеленкен. Хлеб колданганы-даа, чөптүг чорук дилээннер-даа бар, а эртканнары аңаа-ла шак ынчаар чурттаандаа чоруурлар. Ачы-буян фондузунга эрткен чылда беш мун хире кижи келгеш: оларга идик-хемти, аш-чем алыр талонларны, чурттаар черинге чедип алыр биллеттерни садып берип турган. Мурнундагы эвилелдиг республикаларының аразында кызыгаарлар тургустуна берген-даа болза, ыңдыг кижилериниң саны кызырылбайн турар. Москвада кээн турарларының саны кызырылбаан, ол хө-реде оон бодунуң хамаатыларында шинтпирлээр айтырыглар база көөрдээн. Ынчангаш найысылал Москва бөгүнгү бистиң амыдыралывыстың көрүнүү апарган.

ЧУРУКТА: дузалаачы дилеп хол суварны белеп эвес херек.

А. СЕНЦОВТУҢ фотозу. (СЭТА).

ЧУРТТАЛГАЗЫНЫҢ СӨӨЛГҮ АЙЛАРЫ

Рой МЕДВЕДЕВ.

Тамыш-коруштерингe аалчы болуп кежээ ол кажан-даа барып көрбээн. Москва чанында эзим иштинге ыңдакайда барып селгүүстээр. Ол дадайга эвес, а арга-эзимге дыка ынак чораан, кажан пенсияже үнгеш, лесник — арга-эзим камгалакчызы болуп ажылдаар мен деп чоок кижилериге чугаалап турган. Андропов кедергей хөй номчуур чораан, хүнде 600 арын янзы-бүрү документилерни дендин кичээнгейлиг ыңчуптар. Оон доктаадыычал, утпас, сагыгырын ажылдакчылар пат-ла кайгаар: каш-даа ай буруктаар номчаан азы дыңнаан чүүлдерни ол-ла олчаан сагыш-биле номчуп азы чугаалап бээр.

Андроповтуң кадыкшыл байдалында шыгыы бергедээшкиннериң барын оңнуктери билир турган. 60 чылдарның ортаа үезинде-ле Юрий Владимирович инфаркт согуушкунунга таварышкан (инфаркт — кижи организминге, чижээ, чүрекке, бүүректерге өлүгленишкин тывылган түңнелинде хан эргилишкини, чүрек согуушкуну соксай бээр айыылдыг аарыг. Сес боду латин — ред.). СЭКП ТК-га оон консультантылары турган мөөн чамдык таныштарым мөөн чугаалаан: оларның даргазы чигир аарыглыг. Сөөлүүредир билгеним чүл диле, Андроповтуң бүүректери бакыраан болган: ачыяанда-ла оон бүүректери хоочурап аараан турган, Ынчалзажок оон амыдыралчуртталгазының дендин чурумнуг овур-хевири, ашчемни бодамчалыг ажыглаары, баш бурунгаар эмнэшкин оон аарыының өскүүрүп хөй чылдарда шеглеп, ажылдаар аргалыынга багай салдарны барык чедирбейн келген.

Ю. В. Андропов оон-даа ондактыг аарыгны Афганистандан сөөртүп эккелген. 1981 чылдың эгезинде ол ынаар барып чораан. Ол аарыгны «Азия гриппи» деп чижек-биле адаан, ук аарыг Андроповтуң иштики бүгү органнарынга, оон ыңдында-ла аарыг бүүректеринге аар согуушкунну таварыштырган. Юрий Владимирович эмнелгеден үнүп келгеш безин моорай бергилээр турган, шагыргай байдалдыг болгаш мурнуку ышкаш ажылдаар аргазы кошкай берген.

Андроповтуң кол эмчизи В. Архипов, Юрий Владимирович эмнедиринге КАК-тың эмнелге албан черлериндаа, ССРЭ-ниң Калык камгалал министерствозунуң IV Кол эргелелиниң эмнелгезин (Кремльдин) ажыглап болур турган. Ол үеде ук эргелелди Л. И. Брежневтиң хуузунда эмчизи Е. И. Чазов дакпырлап удуртуп турган. Андропов демги Чазов-биле найыралдыг кижи, ынчалзажок 1982 чылда хүлээп алышкын үезинде Андроповтуң калыкшылының дугайында Чазов сонуургап айтырган (Андроповтун хуузунда эмчизи болуксаан шинчилиг). «Сагыш човавайн көрүңер, хөй чылдар дургузунда мени эмнел келген эмчилер мөөн четчир» деп, Юрий Владимирович харыылаан.

1982 чылдың бүгү дургузунда Ю. В. Андропов кедергей күженнишкиниг ажылдаан. Ол чүгле чаңгыс-ла катап Москвадан үнүп дыштаныр аргалыг болган. Ынчаарга ол чылдың ноябрь, декабрьда чаа Чиглине секретарының ажылы улам көвүдээн. Ол бүгү чымыштыг болгаш даржыктыг ажыл оон кадыкшыл байдалынга салдар чедирбейн барып шыдавас болган. Оон бүүректериниң ажылдаары улам-на дорайтап эгелээн. Даштыкыдан чагыдып алган кылымал «бүүректерни» ажыглаар ужурга таварышкан. Тускай аппаратты дузазы-биле ханны арыглаарын — кылымал «бүүректерин» ажыглаары деп адаар.

1983 чылдың баштайгы айларында Андроповтуң кадыкшыл байдалы улам-на баксыраан, февральдың төнчүзүнде бүүректери шуут ажылдавастаан. Кылымал «бүүректи» — тускай аппаратты ол оон мурнунда ышкаш, үе-үеде эвес, а үргулчу ажыглаар болу берген.

Эмчилер илдеп-не идегелбиле чугаалап турганнар. 1983 чылдың мартта Ю. В. Андропов бодунуң кабинединге чогаалчы Г. М. Марковту хүлээп алган. Чогаалчылар эвилелиниң баштаңы черинин секретарын Чиигине секретарь шаглап бээр таныыр, билир. Ынчангаш бодунуң кадыкшыл байдалының баксыраанын Марковтан чажырбаан. «Георгий Мокеевич, мөөн эмчилер чүгле чеди чыл чурттаар хуусааны берип турлар, а моонналгеп ажыл-херектерни он-он чылларда безин доозары берге-дир» деп, Юрий Владимирович аңаа чугаалаан.

Мен бодаарымга, 6-7 чыл хуусаада көрдүнген пландан ангыда кандыг-бир кыска үе-чаданың, барык 2-3 чыл хуусаалыг планны ол база бодап алган турган. Демократияга, ажык-чарлыг чоруккa, партияларның хөй хевирлиинге эвес, а шыгыы сагыылга-чурумга даяанган корум-чурумну чуртка чоокку үеде тургузарын, калбак, ынчалзажок оваарымчалыг реформаларны кылырын ол бодап турган. Брежневтиң «Днепропетровск мафиязын» эрге-чагырганын бүрүн чайладып шыдаарынга ол база идеген турган. Партияга удуртукчу чаа болуктуг тургузар бодаан. Ындыг болуктуг Барыын чүктүң чамдык кижилери «Андроповтуң командазы» дижир.

Ону чедип алыр төлээде, Андроповтуң инициативазыбиле чуртка, партияга кылдынар чаартылгаларны, өскерлиишкиннерни СЭКП-ниң резолюцияларынга, чаа Программазынга быжыглаан айтыры, партияны оон эзлчеглиг XXVII съездизинге чедир хынамчалыг, быжырымчалыг белетkээри эргежок чугула болган. Партияның чаа съездизинге болгаш 1984 чылдың март 4-те эртирер кылдыр чарлаан ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сонгулдаларынга чедир чуртаан ыңдаваан баарын Андропов билбээн.

1983 чылдың май, июньда Андроповтуң кадыкшыл байдалы улам баксыраан, чада өөр арай боорда үнер болу берген. Автомашинаже киреп база оортан үнери безин бергедээн. СЭКП ТК-да кабинединге ол чамдык хүннерде кээп ыңдаваан. Москва чоогунда ажылчын кабинединге резиденция-бажыңга ужуражыышкыннарны эрттирип, ажылының чамдыызын аңаа кылыр апаргаан. Ажылдаарын чингедир болгаш эрге-чагырганы бодунуң холунга быжыг тудар сорулга-биле ол үеге чедир өөлеттинмээн ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Даргазының албан-дужаалын бодунга алырын Андропов шинтпирлээн.

1983 чылдың июнь 6-да ССРЭ-ниң Дээди Совединин өөлчеглиг сессиязының үезинде ону Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазынга соңгаан. Ол дугайында шинтпир бир үн-биле хүлээп алынган. Өөрүп четтиргениниң сөөмү ол индирже барбайн, президиум столунуң артында сандайындан туруп келгеш, депутаттарга илергейлээн. Ынчаарга индирже оон бөрбеевны Андроповтуң кадыкшыл байдалының кошкаанны-биле холбашкан дээрзин депутаттарның иштиинден билген кижилер эвээш боор.

Ю. В. Андропов 1983 чылдың үүгүе сентябрь айда дыштаныр аргалыг болган, ол удаада мурнуку чылдарда ышкаш Кисловодскиге эвес, а Крымга барып дыштанган. Ынчалзажок Юрий Владимирович шилеңдеп чаныы келгеш безин, Кремльде база Чаа шолде кабинеттериге келбестээн, удаалында Москва чоогунда резиденциязында кабинедин, Кутузов кудумчузунда квартиразын каапкан. Барыын чүктүң толээлекчилери-биле планнаттынган өөрүн ужуражыышкыннарны кылырындан ойталаар ужурга база таварышкан, оон чылдагаанны кылдыр «Чиисек соонга алыскан» деп чаңгаң каан. 1983 чылдың сентябрь төнчүзүнде Андропов эмнелге черинге шуут чыдыпкан.

Ынчаарда Андроповтуң кабинедиг өөнзирээн, ынчалзажок оон дузалакчылары оларның даргазы ноказы кабинетте ажылдап олурар ышкаш кылдыр боттары ажылдап турган. Янзы-бүрү чугула шинтпирлерни олар белеткеп, ук шинтпирлерге Андропов адын салгаш, эмнелгеден дузалакчыларынче дешир эгидип чыткан. Ынчаарда Чиисек Кремльдин Кунцево эмнелгезинге чыткаш, янзы-бүрү чугула документилерни номчуп, аңаа ат салып, турган. Эмнелге черинин ийнги каңдынга тускай салбырга, кажан эргежок чугула болган таварыштарларда, СЭКП ТК-ның Политбюро мөөнгүшкиниг эмнээр турганын билир мен. Аңаа Андроповтуң эмнээринге база оон ажылдаарынга таарымчалыг орозолдерни дерээн.

Кажан оон кадыкшыл байдалы чүгээр аңаарга, ол телевидениеге янзы-бүрү интервюларны (телевидениеге журналистерниң айтырыгларынга харылдарны) берип, ыарын Кремиге безин чедип келир турган. А кадыкшылы дыка баксыраң, арын-шырайын даштындан көргеш-ле аарыг шинчилин илдеп болу бергенде, Юрий Владимирович телевидениеге интервюю бээринден ойталаан болгаш хаглынчак хевирлиг болу берген: бодунуң чаа удуртукчузу аарыг, кошкак кылдыр чоонуң көөрүн ол күзеөзөн. А Брежнев амыдыралының сөөлгү хүннеринде безин чоонуң мурнунга (аргажок хирезинде-ле) бодун көргүзериндн барык хүн бүрүде ораладжып келгенин кижилер эки билир.

Андроповтуң кадыкшыл байдалы хүн бүрүде баксыраң кел чыгса-даа, партияны, чуртту удуртурун ол соксатпаан, ынчангаш чонуң эрге-ажыы дээш амы-тынын / сөөлгү минутазынга чедир ол ажылдаан деп саналар мен. Чазак харылзаалының амгы үеги бүгү бодбаазыракгай херекселдери ынчан оон эргезинге турган. Чугула айтырыгларны чугаалажып көөрүнге, шинтпирлээринге Андропов эмнелгеге аарыг чыткаш-ла бодунуң дузалакчыларын, чамдыкта чоок оңнуктерин, чурттун удуртулгазының кежигүннерин (шуптузун эвес-даа болза) келдирип, оларның-биле сүмележип, дугуржуп чыткан. Барык неделя санында камгалал министри Д. Ф. Устиновту, а ол ышкаш КАК даргазы В. М. Чебриковту оп бодунга келдирип турган. Дузалакчыларындаа болунга В. Шарапову ол хөй удаа келдирер болган. Оон ол дузалакчызы эмгежок хөй документилерни даргазынга ынчан эгээр... М. С. Горбачев ынчан Андроповка үргүлүү келир, Политбюрога херек документилерни болгаш саналдарны хүлээп алыр турган.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң болгаш Секретариадының дараазында болур хуралдарының материалдарын, доктаалдар төлевилелдерин баш бурунгаар алгаш, номчуурун, бодунуң саналдарын киирериш Андропов эмнелгеге чыткаш-ла дораан чурумчуткан. Ынчаарга бедик албан-дужаалдарга кымбир кижини томуйлаар азы соңгуур кылдыр сүмелээр таварыгаларда ук кандидат-биле боду чугаалажыры эргежок чугула деп, ол саналап көрген.

Аңаа келген кижилер-биле беседаларының үезинде Юрий Владимирович партия болгаш күрүне туругзуунуң, иштики болгаш даштыкы политиканың бүгү кол айтырыгларын соңуурган, бодунуң болаалдарын илергейлээр турган. Чижээ, чурттун партия болгаш күрүне аппаратының кедергей урдундур улгатканын бир беседа үезинде ол чугаалаан, тодаргай саннарны, медээлерни, фактыларны бижимел-биле айтыкан, партия болгаш күрүне аппаратының ажылдакчыларының саны шинтпирлер кызырарынга хамаарыштыр саналдарын киирген.

(Төнчүзү. Эгези № № 211, 212, 214, 215, 217 «Шыны»).

Алексей ДУГЕРЖАА очулдурган.

Саглы ортумак школазынга өөренип турган, ураң чүүл бөлүмүнге доктаамал киржип, суургa, районга, харын-даа республикага болгулаан уран чүүл көрүлделериге, фестивальдарынга Джульетта Сундуй танцысал талазы-биле өскелерден ылгалып, каш удаа шаңнал-макталды ап келген.

Чылдар чанган куштарның келири-биле эртип турган. Джульетта Москваның культура институдун дооскаш, амгы үеде республиканың Улусчу культура төвүнде кол специалист болуп, аныктар, уруглар-биле быжыг харылзаалыг ажылдап турар. Чоокта чаа Улусчу чогаадылга бажывынга болган концертке ол индий улустуң танцыларының бир хепирин тергиин оннаш, көрүкчүлерге мактаттырган.

ЧУРУКТА: культура ажылының аныяк специализи Джульетта СУНДУЙ.

Шүлүк кыдыраажындан

БОТКА ХЕРЕК

Амыдырал кылаң суг дег,
Арыг турбас, шоруулгактыг.
Аас-кежин чайгаар келбес,
Ажып эртер бергелерлиг.
Бодаңганы
Ботка херек.
Кадыр дагның бажын
көөрде,
Халбактанып үнер болгай.
Ханы далай дүвүн көөрде,
Карбап чорааш чедер
болгай.
Бодаңганы
Ботка херек.
Белен чүвээ өөренмейн,
Бергелерге чанчыгаалы.
Чоннуң оруун соора баспайн,
Чолувусту утпаалыңар.
Бодаңганы
Ботка херек.

ЧАШПАА ЧОРУУН КӨРГЕНИМДЕ

Бардам сеткил чер-даа
албас.
Чылыгга чонга кочуладыр.
Бак сагыш черле багай,
Шынга дораан туттуг бээр.
Адаргаачал, кара сагыш
Аптаралаан кижилерниң
Чашпаа чаңын көргенимде,
Чаштып, дезе бериксээм
кээр.
Чыжын ышкаш шокар
болбайн,
Саггап сүт [illegible] сеткилдигде,
Сагыны ак кижи диртип,
Шыны-биле чүрттап чорааш.
Сарыг-оол КУУЛАР.

Марыям РАМАЗАНОВА

ХАЛАП

Ада-чурту кара кускун
Аргый-кезий ужун турду.
«Арат чоннуң дайзыннары» —
Ашкы состер тарап турду.
Кара киндан ханазынга
Хаптыр [illegible]
былчашылаан.
Хандан кызыл сүзүктүг тук
Хаптып-эстеп кинскип турду.
Ханы [illegible] баштың дарга,
Хрущевтуң шаажылааны дег.
Ханы-далыг төрээн чүрттү
Хилличекке бектеп турду.
Халлыг калап бистердиве
Калап саза чуглуп келди.
[illegible]просманы бомбалаандан
Ташы-даа катап улуг халап.
Монгуш КЕЛИН-ЛОПСАН
орузуундан очулдурган.

ЧЕДИП КЕЛЕМ

Кыдыг, чараш Кунгуртугда
Кызыл дуңмам чүрттап ор
сен.
Каш чыл улай сени көрбейн,
Халаглырап, манай бердим.
Ажыл-толун, алган эжин,
Ажыл-үүлеп, чүртталганыңны
Салым-чолун билип аар дээш,
Сагышсырап, бодап чор мен.
Кастыктарым көгерергеш,
Кереам шоо-даа баксырады.
Каман-чежен чедип кээрин
Хөреттынып манап ор мен.
Мен ышкаш төрээн үбан
Идегели ошпейн, манаар.
Чедип келем, күжүр дуңмам,
Сеткил хандыр хөрежип аал.
Сарыг шайны аартап ора,
Сагыныгыс ажыктай бис.
Эрткен-баргын төөгүвүстүн
Эки-багын сурашкай бис.
Чимис АДЫГ-ООЛ.

„Шынның" Аадаңы

Дыштаныр хүнге арын

Чогаалчы чогаалчы дугайында

ЧҮНҮ БИЖИИРИН БИЛЗЕ ЧОГУУР

Михаил Дуюнгарның «Сени билдим, акым...» деп тоожузу 1990 чылдың эгезинде-ле 73 дугаарлыг «Улуг-Хем» альманахка үнген турган. Ол-ла чылдың ортан үеэзинде мен бо тоожунуң чамдык четпестерININ дугайында хензиг рецензия бижээш, «Шын» солунче чоруткан мен. Та чүге ынчан барган чүве, ол үнмейн барган. 1991 чылда М. Дуюнгарның «Бөрү дүнү» дээр ному үндү. «Сени билдим, акым...» дээр тоожу, мээцин-биле алырга, база ол-ла четпес-дуулуулары-биле бо номда үнүп келген. Бо тоожу дугайында энир чылын үнмейн барган рецензиямны ам катаа бижип тур мен. Номда өске чогаалдарга дегбес мен.

Тоожуда кол маадырлар — Чымыр ирей, ооң оолдары, Болат — кадарчы, Маадыр — офицер база кенни Чимис болуп турар. Болуушкынар Тывага репрессия болгаш Хрущевтуң хоозуралдың литиказының сөөлүнде — таптаашкын үеэзи хевирлиг. Үнезиг куду чогаал туская ном болуп, үнүп чытпас. Ынчангаш «Сени билдим, акым...» аныяк-өскенни ажыл-ишче кыйгырыт турар эки чогаал болур ужуруг. Мен ооң эки талаларын көдүрбес мен, а чүгле м[illegible]нээ арай чигзиничиг, бүзүренчиг эвес апаргылаан үзел-бодалдарны, чамдык домактарны айтыксаар-дыр мен.

Болуушкын кадарчы Болаттың сактыышкынындан эгелээр. «Өгде орар кырган-ачазының өнчүзү болур, ...чаңгыс көк сарлыы. Ирей ушканының соонда, ол сарлык... дөрт-беш баш деде берген. «Аажок будалчак: өгде орар кырган-ача-[illegible] амгы үениң причастиези, ирей ушкан — эрткен үе. Черби, Даспыда мээн кадарчы эш-өөрүм кедергей ай-шолаан чок боор чүве, [illegible]-ле. Бажыңга келгеш, чаңгыс аяк шайны безин үрүп-чайыт ора, буу-хаа ижер. А Болат дээр кадарчының аалдар аразында шайлап ижип, чортуп чоруур ашактар дег, чай-шөлээнин кайгаар кижи-дир мен. Хөй аразынга барык-ла шоолуг көзүлбес, ийи-бир катап-ла шала-була көзүлгүлээн. Боду өске бригадага хамаарыкыр-даа болза, доо-ла, шөлде-кайда аныяктар бригадазын барып «бригадирлей» бээр. Азы ооң үүгле ады «кадарчы» кижи боор, а хойларны чөнүк адазы биле кадайы кадарып турарлар хевирлиг. Ындыг кадарчылар бөр чадавас. Мындыг кижи дугайында чогаал бижээн ажыы чок, хей-ле саазын, будук хорамчазы.

Болатты-ла кончуг «камгалакты», «дагдыныкчы» кылып алгаш, совхозту, ооң дирекциязын акка каап, зоотехниктер, ветеринарлар аныяктар бригадазында шуут көзүлбес ыылдыр бижээни — шынга дүүшпес. Чеже-даа таптаашкын үеэзи турган болза, кижилер ажылдап турганнар.

Тоожуда Болатты чаңгыс дөрт уг-шиг, шинтирлиг туруш чок, кортук, багай кижи кылдыр көргүскен. Совхозка ол ийи чылын кол зоотехниктээн, хирези отчеттарны директорнуң аайы-биле «үдүруп-хөөдүп-ле» турган хире. Ынчап чоруй, «Малчын кижинин оглу ыдыг карак ажыттаашкынны көөрү берге чорган» дээш, ол кол зоотехниктен үнер. Шынында: Болаттың кижи мөзүү могум-на борта көстүр болгаш шыңгыы, харын-даа өлүмнүг демисел мөөн эгелээр турган. Ол эрги уяның мындыг карак ажыттаашкынын сойгалап илереткеш, ооң когун үзе тиилээш, чаа, шынчы чорукту маңаа турдуза ужуруг турган. Ынчаш Болат ам төлептиг чогаал маадыры кылдыр хуулаа бээр.

Кажан Маадыр чаа келгенде, олар «дыка орайга чедир» хөөрешкеннер. Та чүнү хөөрежип органнарны ол чүве, ооң соонда дөрт-даа хона бергенде, Болат дуңмазының канчаар чүрттан чоруурун билбес, ам чаа айтырып турар. Тыва кижилер бир өске черге үр чүрттаан оол дуңмазындан баштай-ла сонуургап айтырар чүвези, кадайландың бе, уругларын бар бе дээр ужуруг. Бо улус элээн үр үе (дөрт хөнүк) иштинде ону сонуургаваан, а Маадырның ону чугаалаар хөнү база чок. Тыва кижи болганда, тыва чаңчылдыг болур.

Р. Гамзатовтуу-биле алырга, дагестанчылар аалга дүшкен кижиден үш хонук өртүүнде ооң кайыын үнгеннин, кайнаар баарын айтырбас чон дээр. Бис ындыг эвес-ле болгай бис.

Ажаан алыышкын доозулган, хойларны тараа хоорзунунда кадарып турар. Кежээки салгынның сооксумаары аажок. Мындыг күскү серии үеде хой ашоъду үне бээрге-ле, чыдыпас, а доктаап, оожумнап өттүгей бээри шын. Монгуш билзе чогуур. Он ажыг хөөн чадагай сигении артыгаш ажыр кыштагже ийи аътка чүдүрүп турган, чедирип алган дээни база шыны эвес. Чадагай сигении аътка чүдүрер түржүк, машинага багай чүдүрер болза, ол дораан чайлыр. Чогаалчы боду шенеп көрзүн. Үүгле бо ийи чижектерден: аш-өөдүүнерге, хойлар чыдыптар, хөөнээн сигении аъттарга чүдүрүп алыр дээнинден көөргe-ле, чогаалчының көдээ ажыл-агый-биле ханы таныш эвезин хереглеп турар-дыр.

Бо рецензияның сайгарылгазынга үүгле чогаалчы боду-даа эвес, а малчыннар болгаш мал ажылынын туская эртемниглери киривиссе-ле, автор күзеп турар.

Монгуш ЭРГЕН.
Чогаалчы.

ЧАА ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Аъды өлген, баглаажы
кагдынган,
Ада өлген, ады уттуздурган.
• • •
Чалгаа кижи бериксээр,
Чазый кижи алыксаар.
• • •
Сагышты бодал-биле
хандырар
Салымны үе-биле көргүзер.
• • •
Чаасказан болза, чепсектиг
чор.
Чадаг чорба, хөлгелиг чор.
• • •
Дарга көргеш, даай дижир.
Дашка көргеш, каям дижир.
Александр КҮНЗЕК.

ӨРТЕКТИҢ ЧҮГҮРҮҮ

● Шоодуг ●

Ындыг-даа чүве көрбээн мен! Чоокта чаа мырыкай хоктуг «чарышка» кирипкеш, бужар чүве дийин, аштырып каанымны ыяды-ыяды чугаалап корейн. Бо чорук Сарыг-Сепке болган чүве. Мен аңаа чоокта чаа чеде берген болгаш коңаларымбиле яды ажылдап турарым башкылардан аңгыда, орта таныыр кижилерим-даа чок.

Бир-ле хүн дүүш арай-ла четпейн турда, садыглар кезип чоруп кагдым. Бо шагда садыгже үүге баарын тайылбырлаан-даа ажыы чок: бар-чок акша-биле хырын борастаптар үүг-ле бар ирги деп хайдыныр чорааным ол.

Семис, арган ийи кадайның шимчээн аайы-биле кыстынып алгаш, баартакче мүн-не чазыты-мелегей кылажы-биле чоокшулап ор мен. Чүү-даа болза, дуртум адак-саар эвес болганым ачызында садыгжы ыыс ак-саржаг деңзилеп турарын көрүп кагдым ок. Делгирже хараттынып чорааш, бо чайны оттур безин көрбээним ак-саржагның өртээн кайгай бердим: килде 28 акша! Демги кыстырып алган чорааным ийи кадайым база-ла мен ышкаш өртектен корткаш, дедир эжикче ырбаарда, мени база төрепчилеп алгаш чорупканнар.

Даштыгаа үнүп келгеш, хошкулум кактанып көрдүм: копеектер-биле катай-хаара молдук-калдык чээрби чедип турар мындыг. Аъшчем садыындан улус сүт садып алган үнүп турар. Хлеб садыындан чыды чаагай булкаларны база-ла улус арыдар чыгай берген хире аянныг. Кадайым хлеб, сүт тонмээнде садып алыр даалга берген болгай. «Ынча өртектиг саржагны кайын-на дораан доозуптар, ооң немей акша тыптының алгаш, эолчег чавырлы бээрге, сода чаңгыс килден-даа садып алгай аан» деп шөлээн бодааш, сүт, хлеб садып алгаш, чана шюшкуптум эвеспе.

Сарыг-Септин кудумчуларының узуну аайлыг эвес, кылын шошкуг-биле безин элээн херин черни эрткеш, өгге келген — кижи чок! Кожаларымга баарымга, хеөөжен ээзи тур. Акша чээримге, аанакайын ай төнчүүнде боттары база-ла балдыры кошпак хевирлиг — үжеттинип турган, чээрби сести мүн-не чедир бүдүрүп берди ышкаш.

Ам садыымче ырбаалап баттым. Сагыш далажыр, тыныш бачыдаар, арай боорда садыымга кээримге, эолчээм мүн-не чүгээртээн болду. Демги садыгжы уругнуң чаныңга чедип келгеш:

— Бир кил саржагдан, уруум — дилим. Ынча деп-кеш, ам кээп делгирже көрүптер-ле болгай мен: ында чаа ортек айтып каан турарга, аксым аазадыпкан кайгап тур мен. Бир килдин өртээ алды акшага өзе берген!

— Бир килограммның 32 акша, кырган-ачай — дээш, садыгжым саржаан бижекбиле диле кезип чыдыр.

— Па-аа! Бо кандыг кончут чоор, уруукум? Демин чаа-ла 28 рубль туржук чоп. Ыя аразында бо саржаакар улам эки шынарлыг апарганы ол чүве бе? — деп кайгап айтырдым.

— Бо дээрге, хостуг ортек деп чүве-дир, кырган. Хереглел улгаткан тудум. Ортек чарышка дег, удур-ла өзүп турар аан. Че, алыр силер бе? Албас болзунаргa, оске кижилерге чайлап берицер — деп, садыгжым серте-даа чок, каржы харылады. Ыыт чок базып үнүптүм.

Даштыгаа үнүп келгеш, боданып тур мен. Уругдарыгга Чаа чылда кадыкка хөлүп бээр ус тыптыр эвес, канчап-даа бод, ол саржагны салып алыр-дыр деп шинтирге келгеш, школа башкыларының бирээзинден барып четдинер бодап алдым эвеспе. Ол школа дээрге Сарыг-Септин база бир ужунда — херин-ле чер. Ыыаар ырбайтып кагдым. Чеде бээримге, идегеп келген башкыларымның чаңгызы-даа школала чок, чана берген болган.

Ынчаар саржаг өртээ-биле чарышкаш аштырып каан мен. Өртек мени эртип каапкан, бергедээн үе-ле бо.

Окан-оол НАМЧЫЛАК.

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ

СОЛУНГА КАНДЫГ ЧАРЛАЛДАР ПАРЛААРЫЛ?

Чарлал — солун бүрүзүнге турар чугула информация болгай. Ооң чурттакчы чонга дузазының дугайында чугаалаары артык боор. Ынчалза-даа таптаашкыныг деп адаарывыс үелерде парлаар чарлалдар кызыгаарлыг турганын билир силер. Колдуунда албан черлериниң, организацияларның, бүдүрүлгелериниң ажыл-ишче чалалгалары, хурал-суулаа болур дугайында дыңнадыглар, читкен документилер дугайында парлап турган болгай бис.

Амыдырал хөй талалыг болгай. Калбак чонга чарлап дыңнадыр ужурлуг чүүлдер бүдүн-бүзүн коллективтерде, хөй-ниити катыжышкыннарда, организацияларда, хуу кижилерде база хөй дээрзин амыдырал бадыткап турар. Ынчангаш «Шын» солун моон соңгаар чарлалдарның хевирлерин ковуледир деп шинтирлээн. Чогум кандыг чарлал салыр деп турар бис?

— бажың-балгат орнажыр, хөлезилээр дугайында;

— эт-сеп, мал-маган садыглажыр, орнажыр азы оларны чидирген дугайында;

— юбилейлер, байырлалдар уткуштур эш-өөрүнге, дөргүл-төрелдеринге байыр чедирер дээн болза (туская чагыг ёзугаар шүлүк турасказаып болур);

— качыгдал үлежирин күзээннерге.

Тодаргайлаарга үүгле албан черлери, организациялар эвес, хуу-даа кижилер боттарының өөрүнээзиниден качыгдалын солун дамчыштыр илергейлеп болур;

— эт-херексел, идик-хөп аймаан садыглажырын, орнаарын күзээннер;

— бодунуң билиниң, мергежилиниң аайы-биле кандыг ачы-дузаны өскелерге чедирип болурунуң дугайында (чижээ, өөредилге черлеринче киреринге дузалажыр, идик-хөп даарап бээр, эт-херексел чазап болур... дээн ышкаш);

— ог-бүле тударын күзээннериң дилээн ёзугаар.

Мындыг янзылыг чарлалдарны парлап, ачы-дузаны көргүзүп болур аргавыс барын дыңнаттывыс. Чамдык чарлалдарны эолериниң дилээн ёзугаар фото болгаш хол-биле чураан чуруктар-биле-даа каастап болур бис.

Ынчаарга чарлалдарның өртээ ийдыг кончут улуг эвес: 40 рубльден 150 рубль чедир. Колдуунда дугуржулга ёзугаар хүлээп алдынар. Хонук-хуусаазын сагыырывысты аазап тур бис. Үүгле баш удур сагындырар апаар. Ынчаарга кандыг чарлал парлаарынга хамаарыштың эрткен чылдың декабрьда үндүрген бо үүлүвүс соонда чамдык чагаалар редакцияга келген. Оларның авторлары колдуунда өөренгичилер боолу турар. Олар башкыларынга байыр чедиреринге дилегнээн, башкыларга байыр чедиреринге удур эвес бис, ынчалза-даа чарлал дээш төлээр ужурлуг дээрзин база катап сагындыраалы. Солунуң үндүрүнүң өртек-үнезин улгаткан, ынчангаш солун ажылының бо талазы-биле экономиктиг ажыын барымдаалаар апаар бис, ынчаар кылырын амыдырал албадап келген.

Ол бүгү-биле чергелештир парлавайн баар чарлалдарывыс база бар дээрзин сагындырза артык эвес. Ол дээрге, ок-боо кылыры, садары-биле, самынын-садар чоруктар-биле холбашкан дээн ышкаш хоойлу-лүрүмге таарышпас чарлалдарны парлавазывыс-тыр.

«Шынның» редколлегиязы.

Телевидение

ЯНВАРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Барымдаалыг фильм. 9.00 «Енота». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 6-ны сериязы. 9.25 «Мастерлер хоорайы». Уран-чечен фильм. 10.50 Уругларга болгаш аныяктарга телепрограммаларның бүүү-эвилел фестивалы. 11.15 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. (Куба). 11.20 А. Петров. Балеттен үшкү сюита. 11.40 «Низами». 12.00 — 12.20 Информастыг программа.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Ол ынчан болган, болган...» 15.30 «Силерниң туская корреспондентикер». Уран-чечен телефильм. 17.00 Төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чылынга. А. Скрябин. № 3 симфония. 18.00 Информастыг программа. 18.20 «Дайын болгаш тайбын». Дөрт сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удуныр, чаштар!». 21.00 Информастыг программа. 21.30 Шаңналдыг фильмнер. 21.40 «Чаа студия». 00.05 Балет артистериниң концерти. 01.00 — 01.25 Информастыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывылгыг кижилериниң үеэзи. 9.20 Итали дыл. 9.50 Фольклор. 11.05 Барымдаалыг фильм. 11.50 Т. Ин. Ко. 12.20 — 14.20 Р. Быковтуң фильмнери.

• • •

16.45 Уругларга дамчыдылга. 17.45 Россияже көрүүлү. 18.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20 Мультфильмнер. 18.30 «Салгынчыгаш». 19.10 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 «Республика киноэкранда». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Сергей Панасенко. Ийи билдинместиг берге салым-хуу». 20.40 «Ынакшаанын ажыы-биле чугаалаары». 20.55 Реклама. 21.05 «Чаа чылдың хуужууру». 21.15 «Шыпшын-дыр». 22.00 «Маргыштыг чугаа». 23.55 Реклама. 00.00 — 00.20 Медээлер. Даартаже агаар байдалы.

ЯНВАРЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. (АКШ). 8.30 Футбол допчулалы. 9.00 «Енота». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 9.25 Уран-чечен фильм. 10.55 АКШ-тан дамчыдылга. Чапсарда (12.00) — Информастыг программа. 13.45 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.30 Моргүл. 15.00 Мультфильм. 15.20 Балет. 16.05 «Ялта-91». 16.20 Уран-чечен телефильм. 17.50 «Бурган деп сөс турган». 18.00 Информастыг программа. 18.20 «Фото-баштактаныышкын-биле ужуражылга». 18.40 Мультфильмнер. 19.10 «Дайын болгаш тайбын». Дөрт сериялыг уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удуныр, чаштар!». 21.00 Информастыг программа. 21.30 Футбол допчулалы. 22.00 Барымдаалыг телефильм. 22.35 Мультфильмнер. 22.55 Силерни Алла Пугачева чалап тур. Чапсарда (01.00) — Информастыг программа. 02.00 — 03.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. (АКШ).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.20 Концерт. 10.20 Барымдаалыг фильм. 11.20 «Уругларга дамчыдылга». 12.20 Р. Быковтуң фильмнери. 14.10 Ю. Подниекстиң фильмнери. 14.45 Орус костюмуун төөгүзү. 15.30 «Бурганның төрүттүнген хүнү-биле». 16.25 «Чаа чыл хуужууру». 16.35 Календарь сугаар чамчылдар. 17.00 «Хоозун чугаа». 18.00 Медээлер. 18.20 Реклама. 18.25 «Фортуна» теледамчыдылга. 21.35 «Бенефистин» арыннары-биле. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. Даартаже агаар байдалы. 00.20 Реклама. 00.25 — 01.10 «Правда кудумчуга коргунчуг болуушкын».

ХҮНДҮЛҮГ КЫЗЫЛЧЫЛАР!

Тыва Республиканың Чоннуң ажыл-биле хандырарының күрүне комитеди болгаш Кызыл хоорайның чоннуң ажыл-биле хандырарының албан чери вакансияларның (хостуг) болгаш ажылдаар черлериниң ярмарказын Культура министерствозунуң Метод төвүнүң бажыңынга (мурнуида ПЧБ-ның бажыңы, Шетинкин-Кравченко, 41).

Ярмарканы 1992 чылдың январь 25-те эрттирерин чонга чарлап дыңнадып тур.

ЯРМАРКАНЫҢ СОРУЛГАЗЫ: хоорайның ажылдазайн турар чурттакчыларынга таарыычалыг ажылдаар черлерин сүмелээри, тодаргай юридиктиг сүмелерни күзелдиг кижилерге бээри, профессия талазы-биле белеткелдиг болгаш эде өөренирикин туская өөредилге черлерин шилип алырының талазы-биле дузалаары, амыдырал-чуртталганың, салым-хуунуң шаптараазының чоруунган, ундараашкыннардан уштунуп, эттиннериин талазы-биле сүмелерни берип, моральдыг дузаны көргүзери болур.

АЖЫЛДААР ЧЕР ТЫВАРЫН ОРАЛДАЖЫП ТУРАР КИЖИЛЕР ЯРМАРКАГА КЕЛГЕШ:

1. Бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның удуртукчуларының каждыкандыг ажылга кирип ап болурунуң дугайында;

2. Өөредилге черлериниң удуртукчуларының профессионал белеткелдиг дугайында сүмелерни дыңнап болурлар.

3. Ол ышкаш ажылга канчаар кирип ап болурунуң талазы-биле халас юридиктиг консультацияларны дыңнаар силер.

4. Ярмаркечилер культура программазы база солун, аңаа буфетти организаастаар, уран-чечен болгаш политиктиг-даа номнарны садыглаар.

Боттарынга таарыжыр ажылдилеп турган бүгү-ле кижилерни шуулгаш ажылсүмелеринге ЯРМАРКАЗЫНЧЫ чалап тур бис!

Сагыш-соонгаарга таарыжыр ажылдың оон тыш алырының бо таарычалыг арганын оскуумзаар!

КИНО

ЯНВАРЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Непобедимая нога (Китай) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Уолт Дисней 10.30. Индиана Джонс и последний крестовый поход 12.00, 14.30, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кавказская пленница 9.00, 14.20. Кащей бессмертный 10.40. Джунгли 12.00. Чандни (2 сериялыг. Индия) 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Турбаза «Волчья» 12.00. Мой шофер 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Непобедимая нога 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Конек-горбунок 10.00. Гвенделин 11.30, 13.00, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: История о принцессе пастушке 9.00, 12.30. Варвара краса — длинная коса 10.40. Новый киносборник 14.10. Чандни (2 сериялыг. Индия) 15.30, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Смех и горе у Бела моря 12.00. Мой шофер 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Тыва Агроулетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюнга ооң аразы, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Шивитпаа Халбааевна ОЮННУН мөчээнин-биле холбаштыр ханы кажыдалды. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели, Тыва Агроулетпүр эвилели илергейлеп тур.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26
□ оралакчылары — 3-35-91; 2-34-17
□ харыысалгалыг секретарь — 3-34-19
□ оралакчылары — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
□ үлеттүр — 3-34-49; 3-36-73
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16
□ социал айтырыглар — 3-36-82
культура болгаш улус өөредилге — 3-39-15
□ политиктиг политиктиг — 3-36-25
□ мөзүлер болгаш спорт — 3-41-23
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-[illegible]
□ багаа — 3-39-03
□ өскүлер — 3-34-36; 3-34-92
□ коргунчуктар — 3-34-19
□ [illegible] — 2-27-41
□ [illegible] — 2-32-75
□ [illegible] — 3-27-11

АГАР САНЫ «Тыва сөдбаик № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садылының черектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуту, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажыы.

Тиражы 28340 экз.

Чагыг № 3.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Номчукчуларның бодалдары

УДУРЛАНЫР МЕН

Улуг-Хемде «Найырал» ассоциациязы Шагаан-Арыгга алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгени тудар планы өскертиеш, ону өске күрүне девискээри Абаканга тудар деп турар дугайында «Шын» солунга декабрь 21-де бижээн. Ооң иол чылдагааны болза бүдүрүлгениң хүн бүрүде үндүрер хоралыг химиктиг богун төгер, ону арыглап аштаар күштүг тудут (очистительное сооружение) чок болуп турар. Мен бодап көөрүмге, ону тудуп, кылыш алырының бүгү аргалары бисте бар.

Тыва тускай догуннаан республика болганда, экономиказын хөгжүдеринче бир дугаарында сагыш салыр болгай. Ындыг турда «Найырал» ассоциациязының удуртукчулары (В. С. Неделин) боттарының күзелиниг биле Абаканга Тываның алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгезин тудар деп турарынга удурланыр мен. Бисте ажыл чок кижилер, ылаңгыя аныяктар эвээш эвес, оларны ажылга тургузуп чадап тургаш, өске черге бүдүрүлге тудар деп турары шуут шын эвес. Ол ышкаш бүдүрүлгениң зозин кым болурул? Бо айтырыгны ханы бодап көөр херек.

Алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгени Абаканга тударын шуут үзе шиитпирлээн ол бе? Бо айтырыгга Тыва Республиканың Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң чоңга тодаргай харыыны бээри чугула болуп турар.

Иргит ДОСТАЙ.
Россия Федерациязының школазының алдарлыг башкызы.

БИСКЕ ТУДАРЫ АЖЫКТЫГ

Шагаан-Арыгга алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлге тударын дыңнаап, дыка-ла өөрдүм. Чүге дээрге мен 1981 чылдан бээр алгы-кеш-биле хөпти даарап келдим. 1987 чылда Кемеровога тускай быжыычылар школазын доостум. Ам Кызылда ажылдап тур мен. Чаа бүдүрүлгени тудуптарга, Шагаан-Арыгже көжерни шиитпирлеп алган турдум.

Алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгени Абаканга тудар кылдыр В. С. Неделинниң шиитпирлеп алганын шын эвес деп санаар мен. Тыва бодунуң алгы-кежин, дүгүн, эъдин, сүзүн бодунга болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерни кылып алыры экономиказыстың хөгжүлдезинге улуг ужур-дузалыг.

Кандыг-ла-бир бичии чылдагаанга сылдаглап алгаш, Тывага бүдүрүлге тутпас чүве болза, республиказыстың экономиказын кажан хөгжүдүп алыр бис? Он ажыг чыл дургузунда алгы-кеш-биле ажылдап чораан болгаш алгы-кеш болбаазырадырынга кайы хирес хоралыг химиктиг бүдүмел үнерин билир мен. Ооң хоразы цемент заводунга бодаарга, шоолуг эвес болур.

Кызылдың алгы заводун доозуп шыдавас-даа болза, «Найырал» ассоциациязын алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлге кылдыр тудуп алыр болза, бисте улуг ажыкты бээр деп саналдыг мен.

Владимир МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

БҮЗҮРЕП БОЛУР БЕ?

Алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгени Абаканга тудар деп турар дугайында В. С. Неделинниң дыңнатканын номчаап, анаа удурланып, бо чагааны солунче бижиндим. Чүге ону ыяап-ла өске черге тудар болу бергени элдептиг-дир, дыка-ла чигзинчиг-дир. Амы үеде продукцияларның, барааннарның өртээ каңчаар-даа аажок улгаткан, байдал берге турда, бодаустуң республиказыстың экономиказын хөгжүдеринче, продукциявысты чурт иштинге болбаазырадырынче сагыш салыр ужуражыг бис. Тываның ажылчы чонунуң бүдүрүп алганы үнелиг алгы-кежин, ангор дүгүн өскээр будаңнап, чарыгдаар дей бербээн бе деп айтырыг тургустунуп келир чүве-дир. Моңа чогуур удуртур органнар хандыр өөренип көрген, бүдүрүлгени Тывага кызыры ажыктыг деп саналдыг мен.

Шагаан-Арыгга алгы-кеш, дүк болбаазырадыр болгаш өске-даа бүдүрүлгелер тударын бисте дыңнадыг турган, аңаа чон амырап, оларга ажылдаар күзелин илереткеннер эвээш эвес болган. Ам орта бүзүреп болур бе?

Хевен САРЫГ-ООЛ.
«Ак-Туруг» совхозта тудугжу.

Материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилгидерин диледим. (Автор).

ЧҮГЛЕ ТЫВАГА ТУДАР

Улуг өртектиг, ховар ангор дүгү-биле садыш алгаш дериг-херекседдери-биле өске черге алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлге кылыр дээрге, аңаа ким чеп-шөрежир боор. Тываның девискээринге тутпас болза оң ажыы чүл? Мен бодап көөрүмге, ол хоралыг химиктиг бүдүмелди төгер азы арыглап аштаар күштүг тудугну кылып ап болур бис. Орта чылдагаанап алгаш, ону Абаканга тудар деп турарынга удурланыр мен. Тываның экономиказын хөгжүдер, ооң продукциязын болбаазырадыр, чонунуң амыдыралын эки-жидер дээш бүдүрүлгени кылыр деп турар болгай бис. Ынчангаш улуг өртек-биле бүдүрүлге дериг-хереселин садып алган болгай. Бөдүүн-биле чугаа-лаарга, чарыгдал үндүрүп турган, садыш алган бүдүрүлгевисти өске девискээрге тудуп бээр ыңдыг бис бе? Ол дээрге хакастарга улуг өскүс ыңдыг.

Мен бодаарымга, Абаканга ол бүдүрүлгени тудар деп турганы соксаткан. Тывага тударын чедип алыр. Ону кылып алыр болза бисте ведилер болгаш ажык-оруулары бээр.

Сергей ОҢДАР.
Туҗут шестери.
Эрзин район.

Материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилгидерин диледим. (Автор).

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 4 (14728) 1992 чылдың январь 7, вторник Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

— Бөгүн арат ажылагыйын чугаалажыр. Ооң ажылының талазы-биле райкүүскомга семинар чыылдырган диведиве.

— Апрель дөө бастырып ор. «Ак-Чыраа», совхозтуң сарлык кадарчызы аңаа киржип келгени ол-дур.

«Тос-Аржаан» кафезиниң чанында турган улустуң аразында чугаазы ындыг болган. Демги малчын дортла кафеге келди. Таныыр-танывас дивес, аңаа турганнар-биле мендилешти.

Ооң ада-иезин дуржулганлыг малчын кижи-дир. Ондар-оол Баянович Баазан чылгы малдаап, 15 чыл чедип чоруур. Алызы малчын кижиниң оглу болгаш, ооң иеңге чүткүлдүг болган. 2 чыл аңаа дуралакчы кадарчылаан. Чоорту боттускайлаң малчын апарган. Сарлыктар кадаргаш, 2 чыл болган.

Сиринмаа ЧООДУ.

ЧУРУКТА: сарлык кадарчызы А. О. Баазан Кадыр-оол КУУЛАРНЫҢ фотозу.

РЫНОК "НЕГЕЛДЕЗИН" ЁЗУГААР.

БЕРГЕЛЕР КЕЛГЕН. КАНЧААР ЧУРТТААРЫЛ?

Өртектерни хостуг салыптарының бичии-ле мурнуу чарыында, тодаргайлааргa, декабрь 28-те Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге улуг хурал болуп эрткен.

Ооң өзек айтырыы — өртек өзүлдезиниң белен эвес үезинде чонну социал камгалалын канчаар хандырарының дугайында болган. Амыдырап-чурттаарының четчир хемчээлинин мудуку шаа (прожиточный минимум) бистиң республикага 410 рубль, пенсия—410 рубль 40 көпеек. Шалын, пенсия, стипендияның хемчээлин бо түүге дүүштүр тургузар апаар. Даштынан кедер улуг идик-хептиг өртээ муң-муң рубльдерге кээп турда, ол хире акша чүге четчирил аан. Ам канчаар, кадык-шыырак кижилер амыдыраарының аргахоргаларын тывар апаар: кайыын акша немей ажыдап ап болуруул, азы биче бүдүрүлге ажыдар бе, малмаган азыраш, огород-сад өстүрер бе? Инвалид, пенсионер, өскүс-чавыс кижилер канчаарыл? Бо кижилерниң амыдыраа байдалдарын чүгээр деннелге тударының дугайында улуг чугаа хуралга ужукталган.

Амыдырал деннелиниң талазы-биле Россияның өске регионларынга көөрде, Тываның чурттакчыларының 80 хире хуузу ядамык байдалдың кызыгаарында болган. Инвалидтерниң, пенсионерлерниң, өскүстерниң, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелеринің, студентилерниң пенсия, пособие, стипендиязын январь 2-ден эгелеп улгаттырар, ооң хемчээлдерин солуннарга парлаптар. Социал камгалалдың фондуларын чер-черлерге тургузар. Дуза чедиреринин адрестиг, фамилиялыг системазынче кирер. Оон башка чамдык харысалгалыг ажылдакчылар (чижээ, райкүүскомнарның, социал хандырылга киллистериниң, чер-чер Советтерлиниң ажылдакчылары) кымның канчаар чурттап олурарын орта билбес, бажынарже кирип ажылдавастаан. Справка, сан-чурагай, язык-бүрү саазыннар долдурар ажылдар кылырда кежээ, а тодаргай кижилер-биле ажыл шуут уттундурган. Чонунуң хандырылгазы куду кезектеринге дээштиг дуза көргүзериниң программалары четче күүсеттинмейн турар.

Составы 4 кежигүнүт өртүмак өг-бүленің кижи бүрүзүнге онааштыр хереглел хемчээлин чаа методика өзүгаар тодарадып көөрге, 480 рубль болган. А бистиң республикада 355 рубльдеңкуду шалыыныг кижилер 47 хуу. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Оржак мындыг фактыны кылыктаныр чугаалады: 1 литр сүттүң өртээ 1 рубль. Ол бир рубльдің үүгле 4-ле борбак көпеезин саанчылар ап турар. Экономистериниң, бухгалтерлериниң сан-чурагайларны ынчаар илбилей-шидилей «санап» кааны ыңдыг. 1 рубльдің 4 көпеезинден артканы янзы-бүрү конторларда бюрократтарның чемгерилгезинче үнүп турары ол. Продукцияны дорт бүдүрүп турар кижилер шак мындыг кызагдалга таваржып турда, олар 100-ле борбак рубль ап турда, кажан-даа амыдыралывыс экиживес. Угунда бистер хойжуларны, саанчыларны, кадарчыларны, тараажыларны холга көдүрүп алгаш маңнажыр турбуженвиссе, оларга, бистиң чөмгерикчилериниске хамаарылгавыс ол хире бужар болгаш бүзүттүг болуп турар-дыр. Ынчангаш көдээ ажыл-агый, ооң ажыл-ишчилери, көдээниң чону—социал камгалалдың бүгү хевирлерин алыр ужурлуг.

Кандыг-кандыг тодаргай саналдар хуралга дыңналгылаанын?

Гуманитарлыг дузаның республика фондузун тургузар; райкүүскомнарга социал камгалал талазы-биле оралакчы даргаларны тускайлаар; школа буфеттериниге изиг чемненилгенин өртээн чиигедир; студентилериниң немере акша ажылдап алырының күш-ажыл рынокун болгаш оларның социал камгалал фондузун ажыдар; эде санаашкынның 25 хуузун социал камгалалче чорудар; өртемденнерниң материалдыг байдалын экижидер (немере акша ажылдап алырының аргаларын бээр); квартал саңында өртектер болгаш индексация көргүзүлгелерин парлалга дамчыштыр чонга дыңнадып турар; ажыл чоктарның база ажылдап турарларның камгалалын күштелдирер; студентилерге орук хөлезиниинің чиигелделерин тывар; чиг эг өртектерни чурумчудар; бүдүрүлге, албан черлери, ылаңгыя коммерция магазиннери холга бар акшаны банкыже доктаамал дужаар ужурлуг. Бо саналдарны боттандырар дээш эвээш эвес ажылдарны, организастыг хемчегларни ап чорудар апаар. Маңаа удуртукчуларның ролю канчаар-даа аажок улуг болур.

Чамдык бүдүрүлге черлери, чижээ, Тываның электри четкилери (Сурков) ажылчыннарының шалының бир муң рубль чедир көдүрген, пенсионерлеринге ай санында 100 рубльди немей бериг турар болгаш чаңгыс удаалыг материалдыг дузазын доктаамал көргүзүп турар. Үлегер алыр ужурлуг чижек бо-дур. Ажылчыннарынга болгаш пенсионерлеринге бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның шуптузу бажындан кыра шак мынчаар сагыш човаашкынныг турган болза көрем.

Рыноктуң аар согуушкуннарын чиигедир дээш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң талазындан болдунар-ла хемчегер алдынып турар. Кадыг-дошкуп үелерде чон чааскаан бодула борбак бажын харыылын деп бодавайн, чазактың даамай олурбайн турары ылдеп-дир. Школаларга, уруглар албан черлеринге, орансазага чылыг болгаш чырык турзун дээш, бензин, кыварчаар үүлдерни тыптынар дээш, ижер-чиир аъш-чем хире-шаа-биле турзун дээш бар аргалар алдынар болгаш хөй ажылдар кылдынар апаар. А чон бодунуң ээлчээнде бүгү-ле салым-чолун даргаларның холунче октапкаш, манагзынып олурбайн, чежемейниң-даа берге бол, аргастанып-хоргастанып чурттаар апаар. Берге үе келгеп дээш диги-биле кырлып каар эвес бис. Амыдыраар, ажы-төлүн өстүрер, ол-ла. Оон эрткен чүве чок. Ажыл, амыдырал-биле бодуустуң камгалаар апаар бис.

Надежда ЭРГЕП.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАА-ХӨЛ РАЙОНУН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва АССР-ниң административ-девискээр тургузуунуң айтырыгларын шиитпирлээр чүрүмүнүң дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1984 чылдың май 8-те № 59 Чарлыынга дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Чаа-Хөл районну тургузар талазы-биле эргежок материалдарны белетизээш, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунга 1992 чылдың январь 15-ке чедир киирерин Тыва Республиканың Дээди Советиниң Күрүне тудуунуң комитединге, Министрлер Чөвүлелинге, улус депутаттарының Улуг-Хем район Советинге дагзыр.

2. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели 1992 чылдың январь 10-га чедир улус депутаттарының Чаа-Хөл район Совети тургустунгүжеге чедир, Чаа-Хөл районнуң күүсенчи комитединиң даргазының албан-хүлээлгезин күүседир кижиге түр тоныйлаар.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың декабрь 26.

АЛЕКСИЙ АДА: Бурган авыралы биске келзин

Бөгүн—Рождество байырлалы

Сеткил-сорук бистиң чанывыста кожа чоруур деп чүвени даап бодаар бис. Уран чүүл, чуулга, хөгжүм чогаадыгларының сеткил-сорук-биле үүлгеттингени бадыткалдыг. Идеялар, үүткүүлдер, идегелдер делегейниң бүгү улустарында бар. Кайы-даа чонның культуразы, философиязы-биле чоок таныжа бээрге, бүгү талазыг сайыралче үүткээн сеткил-соруктуң амыдыралын тода көрүп каар сен. Ол дээрге кижилерниң Бурган-биле кады чурттаа, ооң мерген угаанынга өөренип ап чораанының дугайында медерелде артып калган сактыышкын-дыр.

Бурган дугайында, оран-делегей, кижи, чаагай сеткил болгаш каржының дугайында билишкиннер амгы үеде-даа дириг хевээр. Мөзү-шынар болгаш идеалар кижизиднеге болгаш журнуку салгалдарның салдарын дамчыштыр кээр, а чүүдүүдаа бетинде, бурган сагыызынынга үндезилеттинип сайзыраар.

Кажан кижилер угаанмергеннинг дазылы — Бурган дугайында үттуп эвелээрге, оларның чуртталгазынга хөй-ле частырыглар болгаш эртемге-даа, философияга-даа, практиктаг амыдыралга-даа хажыдыышкыннар тыптып келген. Бурганны үттуптарга, бодаашкынныг, ундараалдарның, өөрүшкүлерниң, миннишкиниң, арыг шынның, ынакшылдың төвү —Чүрек сулараан. Кижиниң тура-соруу кошкаан, ол чаагай чорукту тарыырын уткан, каржы-биле демисежирин соксаткан.

А Бурган кижини үтпаан. Черге Бурган оглу Христос төрүттүүнүп келген. Бо болуушкун барык ийи муң чыл бурунгаар дүне, Вифлеем хоорайга болган. Ооң херечилери ырак эвеске хөй кадарын чораан кадарчылар болган. Олар ырлап турар ангелдерни— чаагай сеткилсоруктуң кижи овурларын мөрген болгаш, төрүттүнүп келген Христос дугайында олардан дыңнааннар. Чөөн чүтен, Персиядан (ам Иран) чүвени өттүр көөр эртемденнер, астрономнар база чедип келгеннер. Оларга орукту көстүп келген сылдыс айтып берген. Кадарчылар-даа, эртемденнер-даа сагыш-сеткил талазы-биле кончуг бедик, чаагай кижилер болганда, олар Христосту тыпкаш, байыр чедирип бараадаан. Олар ол кайгамчыктыг болуушкун дугайында кижилерге чугаалап бергеннер.

Христос бичиизинде чазаныкчыларга дузалажып турган. Ол каяа-даа өөреннээн хирезинде, кайгамчыктыг угаангыр болган. 12 харлыында ол Иерусалим дугаынга кээрге, православ ламалар ооң-биле чугаалашкаш, ооң аяс, дорт, шын бодалдарын, Ыдыктыг номнарны билирин шуут кайгааннар.

Христос 30 харлыында хөй-ниити албанын эрттирип эгелээн. Ол хөй-ле кижилер-биле ужуражып чугаалашкан. Улус ооң сөстеринде сиген кайгамчыктыг мерген угаанны магадап ханмас болган. Ол үүгле мерген угаанныг, эртемниг кижи эвес, а Бурганның оглу деп чүвени база билип турганнар. Ооң беседаларының болгаш угаадыгларының соонда, дыка хөй кижилер боттарының чуртталгазын экижидип, бак чаңчылдарын каап, чаагай амыдыралды туда бээр болганнар.

Христос 12 өөренгичилиг турган, олар кезээде ооң-биле кады чоруур, ооң өөредиглерин дыңнаар, ооң кылып чоруур кайгамчыктыг үүлдерни көөр турганнар. Олар шуптузум көрүп, сактып алгаш, өскелерге чугаалап бээр. Хөй-ле кижилер Христос дугайында болгаш ооң чуртталгазының дугайында билип кааш, ооң-биле ужуражырын, ооң өөредиглерин дыңнаал, боттарының айтырыгларынга харыылары алырын күүсээр турган.

Христостуң ыңдыг ат-алдары, неттеренгей чамдык кижилерге таарышпаан, каржы кижилер Христостуң чаагай сеткилин хүлээп көрбээн болгаш ону олүрер деп шиитпирдээннер. Олар Христосту буруудадыптар чылдам дилеп эгелээн. Ынчалза-даа Христос бодунуң мерген угаадыгларын, чагыгларын доспаан шаанда, аңаа удур үүнүп-даа тыппааннар. Христосту өлүргеш, хере азын каарга, ол үш хонгаанда натап дирлип келгеш, 40 хонук дургузында бодунуң өөреникчилери-биле чугаалашкан соонда, Дээрге Адазынче ужуп үне берген. Ооң өөреникчилери Христос дугайында улустарга чугаалап, аңаа тейлээрин өөредип турганнар. Хөй-хөй кижилер Христос дугайында билип ап, бергелерге ооң дузазын көре бергеннер.

Ооң дайлаазы-биле чонның угаан-медерелинде Христостуң төрүттүүнүп келгенинге ооруп тур мен. Чүге дизе Чаагай сеткил-сорук бистиң амыдыралывыстан читпес. Чамдыкта ону үттуптар болзувусса-даа, ол дөмей-ле бар. Байырлал хүнүнде чаагай сеткил-сорук ам-даа хөй-ле болзун дээш тейлээр ужурлуг бис. Бүгү кижилерге чаагай күзээшкиннерни илередим. Бурган авыралын кыйгырып тур мен.

Кызылдың Троица хүрээзиниң игумени Алексий КОСТРИКОВ.

ЧЕТТИРДИВИС

Кызылда дайын болгаш күш-ажылдың интернат-бажыныың чурттакчыларынга Кызыл хоорküүскомнуң культура киллизиниң чанында тургустунган «Арбай-Хоор» ансамбльдиң бот-тывынгыр артистери Чаа чылдың бүдүүзүнде солун концертин бараалгаткан. «Арбай-Хоор», «Аян тудаал» ансамбльдериниң удуртукчулары Кара-Кат Оржак, Владимир Серен оран хоочуннарга байыр чедиргеи. Опал Шулуу, Кара-Кат Оржак эки-ле ойнаар чордулар. «Чогаадыкчы чонум» деп аас-чогаал көргүзүү, «Якут кыс» деп ырыны Марина Чавынтыктың күүсеткени эки солун болган.

Бо берге, рынок үезинде кандыг-даа түвениң өртек-үнези улгадып турда, халас чүве кайда-даа чок дээрзин билир бис. Бо бот-тывынгыр артистерниң кыргаларга, инвалидтерге халас концерт көргүзүп бергениге ооруп четтиргенчисти илереттивис.

Василий УЯНУКАЙ.

Амыдыралдың

айтырыглары

ШАГ-ШААБИЛЕ ТУРБАС

Хүн эрткен тудум, амыдырал-чуртталганың үнезиниң аартап олурарын эскерип тур бис. Чурт иштинде экономика бергедээрге, чоннуң, ыламгыя чүгле өйлүг акша ап турар кезии — пенсионерлер, инвалидтер болгаш хөй уругларлыг өг-бүлелер база амыдыралга чедишпес акшатөгериктиг кижилериг байдалы улам кудулап турар. Республиканың чазаа хүн бүрүде хереглээр бараанналардан эгелээш, келир хүнде, айда, чылда Тывага херек үүлдерни тыптынар дээш улуг куженишкиннинг ажылдап турарын солунсеткүүл болгаш радио, телевидение таварыштыр көрүп, номчуп тур бис. Оон-биле чергелештир чоннуң социал намгалал айтырыглары ол бүгү күженишкиннериң кызыл удазын дөзү болур ужурлуг.

Бо одуругларны номчаан кижи, бир болза, ону херекке албайн баар, бир болза, улуг идегээшкиннинг артар, чок болза, «шын-дыр харын, чоп дугайында сагыш салбас чазактың хөрээ чүл?» деп-даа боданыр чадавас. Мындыг ажыг-ажыг хөөннерни кедээ черниң чурттакчылары, хоорайда пенсия ап турарлар-биле хөй удаа ужуранып тургаш, дыннаам мен. Үстүнде кииргенин үш бодалды илереткен бөлүктериниң чаңгыс аай бодалы бүза бар. Ол дээрге, удавас өзер пенсия хемчээли. Шынап-ла, бис бо хүнге чедир күрүнеден кежик манап чурттап өөрснип калганывыс кончуг. Көрүүр даан, чүү болуп турар-дыр: пенсия, пособие акшазының хемчээли ультатканы-биле, мурнунда акша-хөрөнги тоовайн чораан улус ам барык шупту кезии социал-хандырылга киндистеринге олбо акша алыр эргелерин шынзыдып кээп турар. А көдээ черлерде ол акшаның түүү чамдык алыкчыларга муң рубль чоокшудап, харын-даа ажып турар. Көдээ Совет ажылдакчылары-биле чугаалажырга, пенсия, пособие алгаш, ажыл чок олурупканнар дыка көвүдээн. Ындыгларны көдээ ажылагыйның бүдүрүмүзүнге, хөй мыргылдазы болгаш сиген-ширбиниш белеткеличе үндүрери бергедээн. Оон кедерезе улуг өртектиг арага садар, эр, хөрөөжен дивес ажык-кончаалыг көзер ойнаар.

Берге үелерде ол-бо солуп, сеткүүлге «чалгаа, кылып билир үвези чок» дирти бээривис база ындыг-ла үндезин чок эвес-тир. Ам черле болур эвес бе, чоным? Чазактан чеже кежик манаар бис? Шаанда дег алгы-кеш эттеп, дук хап, салып, дести, согаап чазап чораанывысты сактып келзе чүл? Ажыл дээрге-ле туувбу-биле баяын тудары эвес-ле болгай.

Ажыл аайы-биле суртакчылап чоруурга, хөй-шиити чемненилге черлериниң чемниин шынары куду, өртээ улуг, кижи чемненир безин хөөнү чиде бээр. Оон орнунга ол-ла, черниң бичии хос чериниге ээнг суттуг шай, саржат, соктаан, быжырган даатан, тараазын садыглап орар кырганның чеман сеткил ханып, кашдаа акша дээр болза, садын чип алыр ийик мен. А багай аъш-чем белеткээн күрүне ажылдакчылары таска дүжер апаар.

Бөгүн-даарта тургустунар рынок экономиказы моңу иеген үзүр. Тос көвүүнүүн кырганнары, чалыы чораанын сактып, «Шын» солуунуарын кылгаш, ажылүүлэзин айтыржып, аныяк-эскенге арга-дурзулгазын дамчыдарын күзээр-дир мен. Болуп турар оскерлиишкиннерниң хайгаарачызы болбайн, идепкейлиг тургузукчулары болуруварга бүүрээр мен.

Виктор ДАНЗЫ-БЕЛЕК.

Социал хандырылга министерствозунуң пенсия киндистериниң специализи.

Материал парлаттынган соонда

ТҮҢНЕП ЧУГААЛАШКАН

«Шын» солуунуң корреспондентизи Виктор Кара-Салдың «Өөделевес болдувус, ам канчаар бис?» деп эгелиг материалы эрткен чылдың төнчүзүнде үнген. Ук материалда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Красноярвка сүт-бараан фермазының ажылчыннарының ажыл-амыдыралының дугайында бижээн. Ынчангаш оон-биле холбаштыр совхозтуң удуртулгазы, профсвилел комитеди ук материал-биле танышкаш, чамдык түүнелдерни үндүрген.

Чурттаар оран-сава дугайында авторнуң бижээни «Бо бичии сууржугашта хос бажыннар сөөлгү үеде эңдерилген... А чүзү-даа чок, хос ханалар арткан бажыннарта улус чурттап шыдавас дээрзи билдингир болгай...».

Оон чылдагааны мынды. Бирээде, ол бажыннар эргижирээн, чурттаар арга чок апарган. Часкы үелерде ол бажыннарны эрээн хар хөөлбөктелгеш, долгандыр ала бээр.

Бо бүгүнү барымдаалааш, совхозтуң удуртур черлери база профвилел комитеди оон ажылчыннарын оскээр кежүргеш, ол бажыннарны бускаш, бүдүрүлгеге ажыглап болгу дег кезектерин тускайлааш, ферманың бодунга ажыглаарын шиитпирлээн. А ферманың чамдык ажылчыннарын совхозтөвү — Балгазында бажыннар-биле хандырган.

Авторнуң «...Ажылчын кижилериниң амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдар фермада тургустунурутта-ла бир ажылчын онаажыр турган. Бичии уруглар садикке турганы дээш адаселер толээр апаар болгай. А совхоз 11 ажылчыныың шалыңын ай санында төлеп турган. Ол ажыктыг бе?

Садикке турган 12 уруглардың үүгле 5-и ферма ажылчыннарының уруглары болган дээрзи сөөлүнде хыналдан илерээн. Бо бүгүнү совхозтуң удуртулгазы өөренип көргеш, уругларны Балгазында «Теремок» биле «Колосок» садиктеринге дарый үлей тургусканы шын.

«Фермада дыштанылга кежээлери, культурлуг хемчеглер эрттириптер чер чок» дээн. Анаа база чопшээрежир аргам чок. Үүге дизе фермада кызыл-булуң бар. Мурнуку үелерде анаа кинону безин көрүп турган. Амды үеде ол анаа хос турар. А оон ажыл-чорудулгазын районнуң культура ажылдакчылары харыылап турган. Маңаа агартынар дивейн тур хен. Үүге дизе, бир талазында, бо талазы-биле совхозтуң удуртулгазындан чедир кылбайн турар үүлдер бар. Ынчалзажок районнуң культура киллизи база улуун деннеи «чүктээр» ужурлуг.

Автор фермада ажыл төлевириниң, хлеб, почта чедирилгезиниң дугайында база бижээн.

Почта чедирилгезиниң дугайында чүү чугаалап болур мен? Сүт-бараан фермазынга почта харылзаазын үзүктелдирбези-биле чартык шалыкта (0,5 ставка) бир штатты тургускаш, төлевирин каш чыл улаштыр совхозтан ап келген. Ферманың удуртулгазы, оон ажылчыннары бо айтырыг талазы-биле боттарының тургузуп алганы почтачызындан дорт негээр ужурлуг.

Оон база бир чылдагааны — Балгазында почта харылзаазының ажылының сөөлгү үеде кошкаанында. Үүге дизе солуп, сеткүүл 2-3-даа хонук озалдап кээп турарында. Маңаа хамаарыштыр почта ажылдакчыларын бодандырар үе келген.

Ам материалда четпестерге хамаарыштыр совхозтуң удуртулгазы чүү кылганыл, айтып көрейн.

Бирээде, саанчыларының, кадарчыларының ажыл төлевирин улгаттырган, дарый таныштырган бис.

Ийизе, Балгазының пекариязы улуг. Хлеб-биле «Россия» совхозту, Сой, Кызыл-Арыг суурларны база Балгазынны долузу-биле хандырып турар. Чамдык үелерде, хлеб үзүктели бергенде, ону Бай-Хаак суурдан сөөртүп турар. Хөй чурттакчылыг черге хлеб чедишпейн турары шын. Ынчангаш бо хүннерде Красноярвка фермазынче хлебти пекарнядан дорт сөөртүп, неделяның бирги база дөрткү хүннеринде чедирип турар.

Үүте, ферманың удуртукчуларының ажылында четпестер бары шын. Бо талазы-биле совхозтуң администрациязы, профвилел комитеди доктаамал хайгааралды чорудуп турар.

К. ОЮН.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң экономизи.

РЕДАКЦИЯДАН. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Красноярвка сүт-бараан фермазында саанчыларның, кадарчыларның болгаш оске-даа ажылчыннарының дугайында «Шынга» моон мурнунда парлаан материалга хамаарыштыр харыы-чагаалы совхозтуң экономизи К. Оюн (адын адаваан) бисче чоруткан. Ынчангаш авторнуң чагаазын кызырбайн, эдилге чогу-биле парладывыс.

Дина Ондар ында чээрби ажыг чылда хойжулап келген. Бедик түүнелдерин ол берге ажыл-иштен доктаамал ап келген. Ээрбекке хөй малды өстүрүшкен.

Дина Петровна Ондар ам «Ээрбек» совхозта мурнакчы хойжу Виктор Ондарның дузалакчы кадарчызы болуп, малчыннап турар. Хойлар удавас хураганнап эгелээр, Дина Петровна хураганнарны ажаар, чемгерер ажылче шилчиир. «Чус ажыг хураганны менди доруктурар хүлээлелиг мен» — деп, дуржулгалыг хойжу биске чугаалады.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ШӨЛЭЭН САДЫП АЛЫР

Овур районнуң хереглечилер иниитилелиниң № 1 аъш-чем магазининиң садыгжылары Зинаида Сумуяовна Сат, Долзатмаа Салчаковна Октябрь 1991 чылдың январь айдан эгелеп ажылдап турар магазинин ареидага хүлээп алган. Ук магазин садып алыкчы чонну норма-чижектиг барааннардан аңгыда, шыдаар шаабиле эзт, колбаса болгаш сүт-биле хандырар сорулганы салган. Чайгы үеде сүт болгаш сметана, творог аймаан, эзт, колбасаны чонга четчири-биле садып, Чадаана заводундан сүт, сметана, творог аймаан сентябрь айга чедир саткан.

Эзт, колбасаны Кызыл-Маскалыктың эзт комбинады-биле дугуржуп алгаш, шээр малдың баар, баш, дүкүг, өбрезтээн эзттерин үзүктел чок садыглап келгеннер.

Долзатмаа Октябрь, Зинаида Сат бо хүннерде планнарын 130 хуу күүсеткеннер.

Бо ийи садыгжыны мактап кагза артык эвес боор. Үүге дизе, арага аймаан садар чурумуп бир янзы, сагынгыр-тывынгыр ёзу-биле, норма-чижектиг чем садып алыр кижилериниң даизын ёзугаар өйлеп садып турарлар. Магазин ынчаар садыглап эгелээрге, оочур былаажып, куштут, шыырактар оп-чээрбизи-биле, хааржак-хааржаабиле садып ап турбас апарган.

Зинаида Сат биле Долзатмаа Октябрьның чогаадыкчы ажылы өске-даа садыгжыларга үлегер болзун.

Моон мурнунда кандыг туржук бис: арага магазинче кирерге, үүгле күштүүлер садып ап турган. Ам дээрге, шөлээн болгаш хостут.

Успундай САЯ.

АРЫГ ШЫН ТӨРУТТҮНЕР

Кижиниң сеткил-сагыжы оон чурттан турар чердевискээриниң агаар-бойдус байдалдарындан улуг хамааржыр болган. Дээр бүргет, чер соок хат-чоттаныг болза, кижиниң сеткили аная өөрүвес, оон шырайны арай дүндүгүр чоруур. Дээр көк торгу дег хөлбеңейиш турар, чер кырын эрээн шокар чечектер шыкан сагланайның чыдар, чырык, чылыг агаар мага-ботту тааладыр чиинеп чоруур болза, кижиниң сагыш-сеткили боду-ла ырлай бээр. Арын-шырайны хүлүмзүүг долар.

Ынчаарга иниитилелге хамаарыштыр алырга, база ындыг. Иниитилел тайбын, чаагай, бай-байлак болганы-биле ында чурттап турар кижилер тодуг-догаа, каасшиник, чиксээнин чип, кедиксээнин кедип чоруурлар болза, ынчан кижилер ооңум, тавыда болгаш ботботтарынга артыктаныр, адаргажыр сеткил турбас, аажок хүндүлежип чурттаар.

Ам бистиң иниитилелиристи, ап көрээлиперем. Кедергей улуг делгем чурт-девискээрлиг, миллион-миллион сан-түүнүг, адгы-аңгы аймак-сөөк хөй чоннуг, өктерлей бай-байлак, хая-даш дег моге-күштүг социалистиг күрүневис тос башка ыындыр бүстүп чаштай берген. Күрүнениң хамаатылары ам чиир чемге чединмейн, аштап, кедер хепке чединмейн, самдарап эгелээн үеде, кижилер клеткаже хенертен киир октаттырыпкан куш ышкаш, кедергей девидеп, алгыр-жып-кыыкыржып, атчып-сокчуп, өлүржүп-чидиржип эгелээни бо-дур. Моон чижектерни боттарыңар билир силер.

Бисте ам ажык-чарныг үеин болганда, бо аш-турегелдиң коргунчуг клеткаларындан канчаар үнерил дээш, кижи болганы-ла бодунуң бодал-сүмезин ыыткыры-биле алгыры эгелээн. Ол адгы-сүмелер чаңгыс аай эвес, кижи бүрүзүнүң чүвени угаан-бодаар шаг-шинээ-биле аңгы-аңгы, харын-даа бот-боттарынга кедергей удурланыышкак-даа болгулаар. Мындыг шуугаазыннарны кижи дыннаарга-даа, номчуурга-даа олар, шынап-ла, адгыы-кырыышка аажок домейлежип турар. Ынчангаш чамдык эштиңнің «Маргышкан хөрээ чүл?», «Ам маргышпаалыңар!» дижи берген ужуру бо.

Амгы кижилер аажок шугулдап, хорадап турарлар. Оларны ам чаш уруглар-лаштыр «Ыыттаппаңар! Шимээргешпеңер!» деп чагырын алыр арга чок. Ынчангаш чамдык эштиңнің «Ам маргышпаалыңар! Кырышпаалыңар!» дээн «буянныг» чагыг-сүмелери бодуңуң чогуур өйүнде эвес, арай эрте, амдыызында чүүдаа эжиивейн, кандыг-даа түүнел үнмейн турда, дыналып турар-дыр. Ынчангаш бо кыйгырыгны кым-даа детківес. Деткиирге-даа, моон эки түүнел үнмес. Кажан амыдыралдың дедиеле чүгээр экижий бээрге, кижилер кымныг-даа киржилгеш чокка, боттары-ла ооңургай бээрлер. Ынчангаш солуниар-даа, радио, телевидение-даа бо маргылдаалларны эвээжедиринче эвес, а оларның угаан-сарыылдыларын өлбөө-биле парлаарынче болгаш дамчыдарынче сагыш салыр херек. Чамдык шын эвес санал-сүмелерни мегезин тудуп, оларны сорулалап илереткен чагааларны база долузу-биле чыртса эки ышкаш.

Моон-биле кады бир өске аргам база тыптып келген. «Шын» солуундан чоокта чаа «Номчуур хөөнүм чок» деп үүлү номчаан мен. С. Тока, Г. Ширшин сугларны ынча дыка шүгүмчүлээн хөрээ чүл дээн угналыг шугуддаашкын хире болган чүве. Тока биле Ширшин Тыва Республиканың бүгү-ле амыдырал байдалынга киржилге чок эвес, а аажок улуг хамаарылгалыг чораан бистиң баштынчыларывыс-тыр. Ынчангаш бо ажык-чарлыг үеде оларның дугайында чугаа ыяапла үнер апаар, харын-даа хөй катап. Чамдык кижилериниң «хөөнүүнден» азы «хөөн чүүндан» хамаарылга чокка, кижилер ам боттарының үзел-бодалдарын ажыыбиле бижип, чугаалап чоруур апарганнар болдур ийин. Моон силерге, «Номчуур хөөм чоктуң» авторунга, сүмем бөлүүн-даа бол, билдингир: номчуур хөөнүлү төлевиленнинг дугайында 1991 чылдың декабрь 28-те «Шын» солуунуң үндүрүлгезинде «Черниң өртээ чежел?» деп үүлдеп номчуп ап болур. Үстүнде адааның хөөлүнү хүлээп алтар болза, бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар черни ажыглааны дээш үндүрүг төлээр, черни багай ажыглааны дээш харыысалгалыг болур. Ындыг байдалга чер ээлери ону ажыглаар, камнаар дээш кызыл ажылдаар апаар. Амгы үеде черниң ажыглалы дыка багай. Чижээлээрге, Межегей суурнуң чурттакчыларының бажыннарының чанында черниң 70 хуузу эрткен 1991 чылда ажыглаттынмаан болган-дыр. Аъш-чем аймаа кызыыдаан, амыдыралдың байдалы бергедээн, бо үеде черни ынчаар ажыглап болур бис бе? Бажың чанында черни ажыглаваанны дээш торгаалдың хемчээлин ажыглаттынмаал черниң үндүрүүн 10 катап көвүдеткен хемчээлге доктаадырын хоойлу төлевиленнинг дугайында 1991 чылдың декабрь 28-те «Шын» солуунуң үндүрүлгезинде «Черниң өртээ чежел?» деп үүлдеп номчуп ап болур. Үстүнде адааның хөөлүнү хүлээп алтар болза, бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар черни ажыглааны дээш үндүрүг төлээр, черни багай ажыглааны дээш харыысалгалыг болур. Ындыг байдалга чер ээлери ону ажыглаар, камнаар дээш кызыл ажылдаар апаар. Амгы үеде черниң ажыглалы дыка багай. Чижээлээрге, Межегей суурнуң чурттакчыларының бажыннарының чанында черниң 70 хуузу эрткен 1991 чылда ажыглаттынмаан болган-дыр. Аъш-чем аймаа кызыыдаан, амыдыралдың байдалы бергедээн, бо үеде черни ынчаар ажыглап болур бис бе? Бажың чанында черни ажыглаваанны дээш торгаалдың хемчээлин ажыглаттынмаал черниң үндүрүүн 10 катап көвүдеткен хемчээлге доктаадырын хоойлу төлевиленнинг дугайында көрүп турар.

Тараачын болгаш арат ажыл-агыйларындан аңгыда, боттары хууда амыдырал тудуп, каш малын азырап, көжүп чоруур кижилер бар болгай. Олар колдуунда хөй чыл малчыннаан улуг назылыг кижилер, пенсионерлер. Мал ажылынга, малга өөренген болгаш, олар мал-маган чонка чурттап-даа албастар. Оларның эрге-ажыын Тыва Республиканың Чер кодексинге, чер дугайында хоойлуларынга тодаргайлаар, оларның эрге-ажыын камгалаан өскерилгелерин хоойлуларга киирер болза эки деп бодалдыг мен. Тес-Хем районда хууда ажыл-агыйлыг ындыг 164 өрегі барлыр. Өске районнар-биле кады алыр болза, республикада та өске хууда ажыл-агыйлыг өрегелер бар чүве. Олар шуптузу күрүнеге хөй малды азырап өстүрүп берген хоочун малчыннар-дыр деп үстүнде чугааладым.

Тыва Республиканың «Чер өртээнің дугайында» Хоойлу төлевиленнинг, черни ажыглаарының болгаш камгалаарының күрүне контролюн боттандырарының чурумунуң дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединин дүрүмнерни солуннарга парлаар болза эки деп бодалдыг мен. Олар чоннуң амыдырал-чуртталгазына улуг салдарлыг болур документилер-дир.

— Чуртта амгы байдалбиле алыр болза, Чер реформазының болгаш тараачын, арат ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле күрүне комитетиниг аажок экономиктиг чаартыышкынарга кеску черни эзлээр-дир. А чоннуң-биле канчаар ажылдап турар силер?

— Кара-даа ажылдап чораан, чоп ортузунга тайылбырдан ажыл-иштиң бүдүмчелин дыка хамаарыжыр деп бодалдыг кижи мен. Чер реформазын чорудар, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле тайылбыр ажылын комитетниң ажылдакчылары чоп ортузунга база чорудуп турар.

Чер — бистиң чемгерикчивис. Ону канчаар ажыглап, камнаан, болбаазырадып алырывыстан амыдыралыыстың тодуг-догаа чоруу хамаарыжыр. Черниң чогумчалыг кылдыр ажыглаарының хоойлу-дүрүм үндезини, чер реформазын чорудуп болурунуң байдалы эртken 1991 чылда тургустунган-дыр. Бо чаа 1992 чылдан эгелээш, чер-чер Советтери, яазы-бүрү хевирниң ажыл-агыйлары, шуптуле кижилер деминг ажылдап киириптерин күзээр-дир мен.

Бистиң интервьюбус

КОЛ ЧЕМГЕРИКЧИВИС

Тыва Республиканың Чер реформазының болгаш тараачын, арат ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле күрүне комитеди эрткен чылын чаа тургустунган. Ону тургускаанының кол сорулгазы — черни ажыглалыг эжиидери, черниң ёзулут эзлери боон болур тараачыннарны болгаш араттарны ажыл-ишке деткиири, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниге дузалажыры.

«Шынның» корреспондентизи Ш. Суван комитеттиң даргазы А. Т. Сотпа-биле чугаалашкан.

А. Т. Сотпа: — Черни камгалаар талазы-биле дээштиг хоойлу дүүшүү ССРЭ-те ажылдап кылдынмаан турган. Чер — чоннуң оччузу, ону камнаар херек дээрзин ССРЭ-ниң Үндезин хоойлузунга анаа-ла айтып каан. А канчаар камгалаарының хоойлу-дүрүм ыралары чок болганындан черни үрегдээнин, оон хорзунун баксыратканы дээш, өске-даа хорадыг ажыл-чорудулганың үүжүктарының харыысалгазын ным-даа үүктевейн келген. Черниң байлаа эгээртинмес, кижи агаар-бойдустуң чагырыкчызы деп философиябиле чурттап келгениивистиң түүнелинде черни хоозурадырының кырынга келгениивис бо. Оон ыыай, угаан-медереливистен чаагай тыва чамчылдарны хөлүп эрттир атеисти пропаганда-биле үндүр кысканының түүнелинде, агаар-бойдуска чоннуң камныг чамчылдарындан, оран-таңдызынга чүдүлгесүүүнден чарлыр часкан бис. Оран-таңдызының бойдузунга, үүнүш-дүжүдүнге, эн-мешинге, балык-байлаанга камнаг болурунуң чамчылдары-биле чүс-чүс чыл чурттап, черниң агаар-бойдузун тыныалар камнап, камгалап эп ыыдааннар. Чижээлээрге, чылда 4-5 катап одар солуп кожүп, малын азырап чорааннар. Оон түүнелинде, эмме-санчок малды азырап, мал одарларын үревейн келгеннер. Совет эрге-чагырта чылдарында коллективтиг ажыл-агый тургустунуп, чер болгаш мал ажылын шын эвес чорудуп келгениниң түүнелинде, оларларны үрээн. Бир эвес черни ажыглаарының, ону камнаарының, ол дээш харыысалга дугайында тодаргай хоойлу турган болза, байдал бөгүн сыр өске турары магат. Черни шын эвес ажыглап келгениниң үүжүктарын даараында чижектер-биле көргүзүп болур.

Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхоз тараалан ажыл-агыйларның бирээзи турган. А эрткен чылын чаңгыс-даа килограмм тараа ажаап албаан. Чылдагааны — тараа шөлдериниң хөрөүнүүн баксырааны, ону бок үнүштериниң хөме алганы. Бир эвес хөрзүкүүн шыкарын баксыратпас дээш хемчеглерни ап келген болза, чер дүжүттүг болур турган ийик. Тес-Хемде «Кызыгаар» совхоз суггатыг шөлдерлиг. Ол хирезинде, эрткен чайын мал чемин четчир ыылдыр белеткен албаан. Харлыг ыыш дүжүптерге, сиген кезин киринкеннер. Бо бүгү дээрге, черни шын эвес ажыглаанының үүжүү-дүр.

Чер реформазының болгаш тараачын, арат ажыл-агыйларын деткиир талазы-биле күрүне комитединиң черни ажыглаарын эжиидер талазы-биле ап чорудар хемчеглери улуг үүжүү-дузалыг болур ужурлуг.

— Алан-оол Түлушевич, чер дугайында эзлээн каш хоойлулар хүлээп алдыңды. Оларны чер-черлерде боттандырып турарының дугайында түүү чугаалап болур силер?

— «Көдээниң социал хөгжүлдезинин дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында», «Чер реформазының дугайында» Тыва Республиканың 3 хоойлузу хүлээп алдыныг. Арай оожум-даа болза, ол хоойлулар боттанып эгелей берген. Эн ылаңгыы «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында» Хоойлуга даянып алгаш, ажыл-иштиг чорудуп болур түүе-дир эвеспе деп, кижилер бүүрей берген. Оон чижээ — арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны кижилерни дидими-биле тургузуп эгелээни. Хамыныңа чүүлдер ховартап, өртектер озуп турар үеде бот-тускайлаң ажылдаар деп шиитпирлеп алыры — белен эвес херек. Бир эвес 1991 чылдың октябрь айга чедир Тывага 100 хире арат, тараачын ажыл-агыйлар турган болза, а ол-ла чылдың декабрь айда оларның саны 230 чедир оскен. 1992 чылга чедир улам ковүдээри чугаажок. 1 арат ажыл-агыйда ортумаа-биле 3 кижи ажылдап турар. Ковудезиптээлиңер. Араттарның иниити саны 2-3 ортумак совхозтуң ажылчыннарының санынга дең ышкажыл. Бир эки чүүл — арат, тараачын, ажыл-агыйларны тургузуп турар кижилериниң хөй кезии аныктар-дыр эвеспе. Чаа шыларның ажыл-ишчи кижилери хевирлеттингенин арат ажыл-агыйлары бадыткап турар-дыр. Ол кончуг эки. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга эрткен чылын 141911 га черни быжыглаан. Чаа тургустунар арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга тускайлап бээри-биле 28 муң га черни улус депутаттарының район Советтеринге быжыглаан.

Республиканың Дээди Совединин хоойлуларын амыдыралга боттандырып чорударынга чер-чер Советтери шушпеп ажылдап келгеннер. Чижээлээрге, база-ла «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында» Хоойлу дижик. Советтерниң боттандырар ужурлуг хүлээлгелери: ында тодаргай айыттынган. Черле ынчаш арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузар, хөгжүдер дугайында хоойлулар, шиитпирлер дээрге Россияның чазаанын экономиктиг политиказы-дыр. Ону бис боттандырып чорудар ужурлуг бис. Ынчаш шупту хевирлерни хоойлу-дүрүм бүүвар деңнеп каан болгай. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны биле күрүне бүдүрүлгези болур совхозтарны, колхозтарны база. Ол хирезинде арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын хууда ажыл-агый деп чылдагаанна, ындыг ажыл-агыйларны тургузуп алган кижилерни боттары хуузунда байыыр дээн кижилер деп бурууладыр хөөннер даргаларның талазындан безин бар. Шак ындыг бодал арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар тургузуп, бот-тускайлаң ажылдап эгелээн кижилерге күзенчиг эвес хамаарылганы чамдык кижилериниң талазындан болдуруп турар. Ынчангаш арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга чер тускайлап бээр, машина-техника, малмаган талазы-биле дузалаар дээн ышкаш оске-даа айтырыглары шиитпирлээринге шаптараазыннарының тыптып турарының бир чылдагааны-даа ында.

Чер реформазын боттандырып чорудар талазы-биле депутат комиссияларын Советтерге тургузар ужурлуг. Ылаңгыя Тес-Хем районга болза, ындыг комиссиялар тургузарын узамдыктырып келген. Чамдык Советтерде комиссиялар тургустунгандаа болза, ажылдавайн турар. Эрткен чылдың октябрь айга чедир районнарда черниң курлаарын тодаразыл, кайда кандыг черлер барының чизезин чорудар ужурлуг турган. Ол ажылды база дыка узамдыктырып келген. Чер реформазын чорударынга хамыктың мурнунда Советтер сонуургалдыг болгу дег, үүге дизе чер үндүрүүнден кирген акша-хөрөнгини Советтериң агар саныынче киирер, ону көдээниң социал айтырыгларын шиитпирлээринге, Советтериң девискээринде черлериниң ажыглалын эжиидеринге ажыглаар болгай. «Чер өртээнин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алган соонда, Советтериң чер реформазын боттандырып чорудар талазы-биле ажылды эжиидир боор деп идеген турар мен. «Чер өртээнин дугайында» Хоойлу төлевиленнинг дугайында 1991 чылдың декабрь 28-те «Шын» солуунуң үндүрүлгезинде «Черниң өртээ чежел?» деп үүлдеп номчуп ап болур. Үстүнде адааның хөөлүнү хүлээп алтар болза, бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар черни ажыглааны дээш үндүрүг төлээр, черни багай ажыглааны дээш харыысалгалыг болур. Ындыг байдалга чер ээлери ону ажыглаар, камнаар дээш кызыл ажылдаар апаар. Амгы үеде черниң ажыглалы дыка багай. Чижээлээрге, Межегей суурнуң чурттакчыларының бажыннарының чанында черниң 70 хуузу эрткен 1991 чылда ажыглаттынмаан болган-дыр. Аъш-чем аймаа кызыыдаан, амыдыралдың байдалы бергедээн, бо үеде черни ынчаар ажыглап болур бис бе? Бажың чанында черни ажыглаваанны дээш торгаалдың хемчээлин ажыглаттынмаал черниң үндүрүүн 10 катап көвүдеткен хемчээлге доктаадырын хоойлу төлевиленнинг дугайында көрүп турар.

Тараачын болгаш арат ажыл-агыйларындан аңгыда, боттары хууда амыдырал тудуп, каш малын азырап, көжүп чоруур кижилер бар болгай. Олар колдуунда хөй чыл малчыннаан улуг назылыг кижилер, пенсионерлер. Мал ажылынга, малга өөренген болгаш, олар мал-маган чонка чурттап-даа албастар. Оларның эрге-ажыын Тыва Республиканың Чер кодексинге, чер дугайында хоойлуларынга тодаргайлаар, оларның эрге-ажыын камгалаан өскерилгелерин хоойлуларга киирер болза эки деп бодалдыг мен. Тес-Хем районда хууда ажыл-агыйлыг ындыг 164 өрегі барлыр. Өске районнар-биле кады алыр болза, республикада та өске хууда ажыл-агыйлыг өрегелер бар чүве. Олар шуптузу күрүнеге хөй малды азырап өстүрүп берген хоочун малчыннар-дыр деп үстүнде чугааладым.

Тыва Республиканың «Чер өртээнің дугайында» Хоойлу төлевиленнинг, черни ажыглаарының болгаш камгалаарының күрүне контролюн боттандырарының чурумунуң дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединин дүрүмнерни солуннарга парлаар болза эки деп бодалдыг мен. Олар чоннуң амыдырал-чуртталгазына улуг салдарлыг болур документилер-дир.

— Чуртта амгы байдалбиле алыр болза, Чер реформазының болгаш тараачын, арат ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле күрүне комитетиниг аажок экономиктиг чаартыышкынарга кеску черни эзлээр-дир. А чоннуң-биле канчаар ажылдап турар силер?

— Кара-даа ажылдап чораан, чоп ортузунга тайылбырдан ажыл-иштиң бүдүмчелин дыка хамаарыжыр деп бодалдыг кижи мен. Чер реформазын чорудар, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле тайылбыр ажылын комитетниң ажылдакчылары чоп ортузунга база чорудуп турар.

Чер — бистиң чемгерикчивис. Ону канчаар ажыглап, камнаан, болбаазырадып алырывыстан амыдыралыыстың тодуг-догаа чоруу хамаарыжыр. Черниң чогумчалыг кылдыр ажыглаарының хоойлу-дүрүм үндезини, чер реформазын чорудуп болурунуң байдалы эртken 1991 чылда тургустунган-дыр. Бо чаа 1992 чылдан эгелээш, чер-чер Советтери, яазы-бүрү хевирниң ажыл-агыйлары, шуптуле кижилер деминг ажылдап киириптерин күзээр-дир мен.

А мен мынча дээр мен

«Ынак болгаш көөр хөөнүм чок тыва чоным» деп үүлү сагыжымдан ыравайн барган. Шынап-ла, тывалар кандыг кончуг кортук, шыдаа, меге-даа албадалдың аайындан черле эртпес, чүгле «Чаа!», азы «Чээ!» деп байырлалдыы-биле хүлээп алыр, кандыг кончуг чөпшүл чон боор бис.

Ам безин орустар дептериниң корткаш, орус дыгдыглар дижип турар бис. Чүүү-даа эки-багын ылгаваайн чыда-ла, күл ёзу-биле мөгейип хүлээп алыр чаржыычыг чоруктап адырлыг көрээлиңер, эргим чоным. Кыска, чүге-даа хөрээ чок сугуг айтырыгларга эвес, а чүгула херектерге маргылдаалардан көдүрээлиңер. Маргыжып турган, чүвениң шынын тып өөрепиниңер.

Бозур даштан бүзүлбе кан сыстып үнер, маргылдаадан арыг шын төрүттүнер болгай, чоным!

Монгуш ЭРГЕП.

СОРУЛГАВЫС МЫНДЫГ

Ажылчы чоннуң социалистиг партиязының бирги съездизиниң киржикчизи чугаалап тур

1991 чылдың октябрь айның 26-27-де Москва хоорайга Ажылчы чоннуң социалистиг партиязының тургузукчу конференциязы болуп эрткеш, партияны тургускан дугайында номчукчулар билир болгай.

Аңаа үлдезилээш, Кызылга ноябрь айның 23-те социалистиг партияның Тыва республика организациязын тургузарын чугаалашкан тускай конференция болуп эрткен. Устав болгаш программаны Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалынга дүүштүр ажылдап кылгаш, хүлээп алган бис. Ол ышкаш бирги съездиге белеткелди чорудар дүүштүрүлге чөвүлелин тургускан. Район бүрүзүнде ындыг чөвүлелдерни район организацияларын тургузары-биле база тургускан. Бо ажыл Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чоон-Хемчик, Өрзин, Тес-Хем районнарда, Кызыл хоорайда эки чоруп турар.

Моон-биле чергелештир чамдык СЭКП райкомнарының секретарьлары турган эштериң дугайында шүгүмчүлелди чугаалавас аргам чок. Социалистиг партияны тургузуп турар үевисте эрги СЭКП кежигүннериниң салым-чолун шиитпирлеп, оларга чөптүг дузаны чедирерин бистиң конференцияның делегаттары дилээн чүве. Ындыг-даа болза чамдык секретарьлар оларже көрүүмейн, оларга кандыг-даа дуза кадарындан ойталаан. Ындыг дузаны олар чедирер турганнар. Чүге дээрге партия обкому, райкомнар дүжер дугайында херек кырында кандыг-даа пленум, хуралдар эртпээн болгай. Эрги коммунистерниң салым-чолун шиитпирлээриниң эштер Неделин, Губарев, Петров, Күжүгет, Кара-Сал, Шыырап олар ойталааннар. Оон түнелинде хой-хой коммунистер «бистер канчаар улус бис» деп биске кээп, хой-хой чагааларны бижип турган. Үстүнде айыткан эштер болгаш оон-даа өскелер мурнунда чүгле олча, эргедужаал, чылыг чер дилеп, ынаар чүткүп чорааны амна херек кырында костүп келгени илдең-дир.

Бо чылдың ноябрь айның 21-де РСФСР-ниң Юстиция министерствозу Россияның Ажылчы чоннуң социалистиг партиязын бүрүткээш, тускай хереченилелди тывыскан. Партия оон эгелээш-ле, өзулуг хоойлужуткан партия апарган. Ол ышкаш янзы-бүрү регионнарда партияның организациялары база хоойлу өзугаар тускай партия эргелерин ап, күштүг апарганнар. Ынчангаш бистиң Тыва Республиканың ажылчы чоннуң социалистиг партиязы база-ла бадыткаттынган, политиктиг партия болуп, юридиктиг эргени алган. Ам чоокку хүннерде банк органнарынга тускай агар санны ажыдып, сан-хөө айтырыын шиитпирлеп эгелээр бис, а январь айда, ортан үеэзинде, бирги организастыг съездини эрттирерин планнан алган бис. Оон соонда чер-черге эге болгаш район организацияларын тургузуп эгелээр бис.

Декабрь 21-22-де Москва хоорайга Ажылчы чоннуң социалистиг партиязының бирги съездизи болуп эрткен болгай. Ол съездиге Россия Федерациязының 65 регионнарындан барык-ла 400 хире делегаттар, 169 чалаттырган болгаш боттарының күзели-биле келген кижилер киришкен. Чамдык регионнардан кывар-чаар материалдарның үзүлгени-биле делегаттар кээп шыдаваннар. Ынчалза-даа боттарының чаңгыс эп-сеткилин, социалистиг партияны деткип турарын илереткен телеграммаларны удаадараа чорудуп, съездиге байыр чедирип турду. Ол ышкаш съездиге Казахстан, Өзбекистан, Молдова, Беларусь, Украина болгаш өске-даа хамаарышпас, боттогунаан республикаларның төлээлери келген. Францияның социалистиг партиязының төлээзи Абовин Егидесо съездиге киржип, чүве чугаалаан. Ниитизи-биле съездиге 60 ажыг бижиткеннерден 25 кижи санал берген. Съездиге чугаалашкан кол айтыыглар мындыг:

Россияда социал-экономиктиг байдал дугайында илеткелди РСФСР-ниң улус депутады Н. П. Рыбкин кылган.

Ажылчы чоннуң социалистиг партиязының чоокку сорулгаларының дугайында оргкомитет кежигүнү Г. И. Скляр илеткээн.

Социалистиг партияның программазының дугайында (илеткелчи оргкомитет кежигүнү А. Н. Мальцев).

Партияның удуртур органнарын соңгуур дугайында айтыыг. Илеткелди оргкомитет кежигүнү, РСФСР-ниң улус депутады Е. С. Красницкий кылган.

Бо айтыыглар талазы-биле шыңгыы, дүшкүүрлүг чугаалар болган. Съездиге чүве чугаалаан кижи бүрүзү-ле амгы үедеги кризистен уштунарынче угланган хемчеглери иштизи-биле деткип, ол дээш аңаа идепкейлиг киржип, ажылдаарын бадыткап турганнар. Съездиниң киржикчилери иштиг чүртте болгаш Россия Федерациязында политиктиг болгаш экономиктиг байдалды хүн бүрүде нарыыдап турарын сагыш-сеткилдиң дүвүрээзини-биле демиселдер турганнар. 1985 чылда эгелээн эде тургустунуушкын кандыг-даа чаартыышкыннарга чедирбээн, харын-даа чүртту сандаргай байдалче киргген, чоннуң амыдырал-чүрттүүлүгүнүң дөмнели оранчок баткан болгаш бараан-сараан ортээ хостуг өртекче кирбейн турда-ла, каш катап улгаткан, чоннуң ортузунга бүзүрел чок, дадагалзалдыг бодалдарны чайгаар-ла тургузуп келген. Бистер, социалистиг партияның талалакчылары, кежигүннери бо байдалды чон-биле үлежип, улуг сагыш човаашкынын илередип турар бис.

Партия съездизиниң киржикчилери мындыг берге байдалды үезинде чүртүүн кризистен уштунарын, чоннуң, өң ылаңгыя бистиң аныяк-өскенивисти келир үезин болдаан, ону ыдыктыг хүлээлгези кылдыр санап турар кижилерни чаңгыс эп-сеткилдиг кылдыр каттыжарынче кыйгырып турар. Съездиге салдынган кол сорулгаларны айтыры чугула. Оларның бирээзи — Төрээн чүртка, республиказынга бердингенин, оон культуразын, төөгүлүг чаңчылдарын, байлаан чаңгыс эп-сеткилдиг камгалаары болур. Оон ыңай бодунуң эш-өөрүнүң, ог-бүлезинин, хоорайның болгаш көдээнин ажыл-ишчилеринин, аныяктарның, албан-хаакчыларның, күш-ажылдың хоочуннарының, кудуку ажыл төлевирлиг кижилеринин, пенсионерлерниң эрге-ажыктарын бүгү-ле бар хемчеглерни ап турган, бичин-даа болза, чедиишкиннерни хүн бүрү чедип ап турган камгалаары болур. Партия кижилериң ажылдаар, дыштаныр, өөренир хостуг эргелерин камгалаарынче улуг күштү салырын бодунуң программазында бижип алган. Болда бүгү айтыыгларны шиитпирлээрин чүгле тайбын, конституция өзугаар көрдүнген арга-методтар-биле боттандырар.

Рынокче шилчип кирип турар үеде партия бүгү-ле чер-чер Советтериниң шиитпирлерин деткиир (бир эвес олар чоннуң сонуургалынга удурланышкак эвес болур болза).

Ол ышкаш социалистиг партия чоннуң эрге-ажыктарын, социал-экономиктиг байдалдарын экижидериче угландырган күүсекчи органнарының хемчеглерин долузу-биле деткиринге белен. Социалистиг партия ажылгагы удуртунчуларының демократчы эгелээшкиннерни деткиир. Социалистиг партия чоннуң, эң ылаңгыя колхоз, совхозтарның ажылчыннарының социал байдалын экижидер, оларның ажыл төлевирин улгаттырар дугайында хемчеглерни бирги чергенің сорулгазы деп санап турарын съездиге меделээн.

Бистин партиявыс хээлилээр, хээлилеттинер, чижеңсадыг кылыр, эргедужаалын шын эвес ажыглаар кижилер-биле, хоойлудүрүмнүң кандыг-даа хажыдыышкынын болгаш кара туразында ажылаашкын-биле демисежирин бодунуң хүлээлгези кылдыр көрүп турар. Ол ышкаш экономиктиг эде тургузуушкынну, хуужудулганы күш-биле чорударынга удур.

Тываның байдалынга дүүштүр черни садарынга удур бис. Ындыг-даа болза, сад, дача участоктарын садарынга удурлаймайн турар бис.

Съездиниң киржикчилери партияның даравзында лозунгларын дүрүмчүдүп хүлээп алган: кандыг-даа күрүнеңи буурап дүжериңге удур болгаш болдунар-ла хемчеглерни алыр; сая-сая хамаатыларның амыдырал, социал байдалының дорайтап турарын доктаадыр; шиитилелге — тайбын, дуруужулга: демократия болгаш хоойлу-дүрүмнүң шыңгыы сагылгазы; бүдүрүлге черлерин күш-ажылчы коллективтерге, черни ында ажылдап турарларга бээр; ажыл төлевирин күш-ажылга киржилгенинің хемчээлибиле бээр, кым чежени ажылдап алган болдур, ынчаны алыр.

Съезд организастыг айтыыглары база көрген болгаш партияның удуртур органнары тургускан. Федералдыг чөвүлелиң кежигүннерни 105 кижи составтыг кылдыр соңгаан. Ол составка колдуунда-ла регион бүрүзүнден төлээлер соңгуткан. Ревизия комиссиязын 24 кижилиг кылдыр соңгаан.

Бирги организастыг пленумга баштаар чер тургускан, оон кежигүннериңе 17 кижини соңгаан. Социалистиг партияның даргазынга РСФСР-ниң улус депутады Иван Петрович Рыбкин соңгуткан, оон ажыда 6 деп эргелиг даргалар соңгуткан. Оларның аразында биллингир төөгүчү болгаш чогаалчы Рой Медведев, совхоз директору, депутат М. И. Лапшин, Россияның улус депутады Е. С. Красницкий база экономика эртемнериниң доктору Л. С. Вартазарова болгаш өскелер-даа бар.

Бистен Федералдыг чөвүлелдиң кежигүнүнге А. С. Ооржак, а ревизия комиссиязының кежигүнүнге В. Р. Фельдман соңгутканнар.

Ам бистин республика организациязының чоокку сорулгалары мындыг: бирээде, январь айда, бирги организастыг съездини эрттирер, амаа партияның удуртур органнарын соңгуур, агар санны ажыткаш, ажылдап эгелээр. Оон соонда партияның сорулгазы — республикада чонга мораль болгаш материалдыг улуг когаралды чедирип турар кем-херек үүлгедиглери-биле демиселди күштелдирер хемчеглерни алырынга киржир, чоннуң социал байдалының дугайында доктаамал анализтерни кылыр, аныяктарны болгаш кыргынарны амыдыралын өөренип, оларга хамаарыштыр хоойлу хажыдыышкынарын эдер дугайында дээштиг хемчеглерни соңуургалдыг организациялар-биле демнежип турган, чедип алыр. Ол ышкаш мактыышнарның материалдыг байдалын шыңгыы контрольга алган, оларның ажыл төлевирин улгаттырар хемчеглерни алыр, колхоз, совхозтарга бүгү-ле арганларны хереглеп турган, дузаны чедирер. Чоннуң эрге-ажыктарын камгалаар, кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер дугайында республиканың устуку органнарының 1990 чылда хүлээп алган доктаалдышиитпирлериниң күүседелдеин чедип алыр хемчеглерни алыр. Моон-биле чергелештир партия чүртка репрессия көрүүдүп турган органы — МГБ-ни катап тургузарынга удур болгаш съездиге айтырыгны тургузар. Чүге дээрге көрүүнеңи айыыл чок чорууның органы-биле иштики херектер органнары катканы эрги тоталитарлыг эрге-чагырганы дедирээлдирери бооп турар.

Бистиң партиявыстың чоокку үеде программазында кол айтырыгның бирээзи — ам болур Президент соңгулдазынга идепкейлиг киржир, партия бодунуң өмүнээзинден кандидатты депшидер дугайында айтырыгны көөр, партия чүгле төлептиг, мегехоозун аазаашкын кылбас кандидатты деткиир. Президентиге кандидаттарның кылып турар ажылының үретүүнелдиин өөренип көрүп турган, деткимчени чорудар.

Бодумнуң бо үүлүмнү доозуп тура, бистиң партиявысты деткип турарларга улуг четтиргенивисти илередип тур мен. Албан, организация, бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларын, хамаатыларны бистиң партиявыстың бут кырынга турарынга материалдыг дузаны чедирерин дилеп тур бис.

Александр ООРЖАК.
Бүгү Россияның Социалистиг партиязының Федералдыг чөвүлелиниң кежигүнү, республика организациязының дүүштүрүлге чөвүлелиниң даргазы.

Республика прокуратуразында

ХЕРЕКТИ ЭДЕ КӨРГЕН

Тыва Республиканың прокуратуразы Тывага 1920-1950 чылдарда барымдаа чок черге кеземче-шаажыга таварышканнарга хамаарыштыр кеземче херектерин эде көөрүн уламчылап турар.

1930 чылда ынчан турган Туран районун бөлүк чурттакчыларынга чепсектиг тура халыышкынны организастаарынга киришкени дээш харысалга онаатан кеземче херээниң материалдарының талазы-биле республика прокурору удурланыышкын киргген.

Удурланыышкында барымдаа чок черге судтаттырган 18 кижиге хамаарыштыр ТАР-ның Дээди судунуң 1930 чылдың июль 28-теги шииткелин болгаш ТАР-ның Дээди судунуң Президиумунуң 1930 чылдың август 12-деги доктаалын эде көөрүп база кеземче херээн соксадырының дугайында айтырыг тургустунган.

Ук херек өзугаар кеземче харысалгазының 57 кижини онаштырган турган, оларның 52-зиниң чамдызын ТАР-ның Кеземче хоойлужудулгазының 41 үүлү-биле чепсектиг тура халыышкынны организастааны дээш, оон иштинде 11 кижини боолап өлүрер кылдыр шиитken, өскелерни — ТАР-ның КХ-ның 45 үүлүнде эрттирип, хөделиишкиннериниң планын сайгарып, чугаалажып, күрүнеге удур ыйгырыглар белеткеп, окчемзек тыптынып турган; Шагаан-Арыг бөлүү-биле каттыжар болгаш чепсектиг үнүүшкүнү кылыр дээн ораладжыышкынны кылып турганының үезинде чазак шериглериниге бүзээлеттирген, туттурган деп бүрүүдадышкында айыткан.

Тыва Республиканың Дээди судунуң Президиумунуң 1991 чылдың октябрь 11-деги доктаады-биле Давыд Иванович Ивановка, Иван Николаевич Бяковка, Петр Семенович Андреевке, Ефим Петрович Андреевке, Георгий Спиридонович Дорининге, Спиридон Галактионович Дорининге, Николай Григорьевич Ситькога, Федор Николаевич Семеновка, Михаил Спиридонович Наговицына, Дмитрий Николаевич Горбуновка, Яков Николаевич Горбуновка, Иван Терентьевич Туровка, Константин Семенович Сутораковка, Дмитрий Иванович Фоминге, Саватей Ильич Неволингe, Иван Савельевич Иместьевке хамаарыштыр ТАР-ның Дээди судунуң 1930 чылдың июль 28-теги шиитkелин болгаш ТАР-ның Дээди судунуң Президиумунуң 1930 чылдың август 12-деги доктаалын эде көөрүп база кеземче херээн соксадырының дугайында айтырыг тургустунган.

Ук херек өзугаар кеземче харысалгазының 57 кижини онаштырган турган, оларның 52-зиниң чамдызын ТАР-ның Кеземче хоойлужудулгазының 41 үүлү-биле чепсектиг тура халыышкынны организастааны дээш, оон иштинде 11 кижини боолап өлүрер кылдыр шиитken, өскелерни — ТАР-ның КХ-ның 45 үүлүнде эрттирип, хөделиишкиннериниң планын сайгарып, чугаалажып, күрүнеге удур ыйгырыглар белеткеп, окчемзек тыптынып турган; Шагаан-Арыг бөлүү-биле каттыжар болгаш чепсектиг үнүүшкүнү кылыр дээн ораладжыышкынны кылып турганының үезинде чазак шериглериниге бүзээлеттирген, туттурган деп бүрүүдадышкында айыткан.

Тыва Республиканың Дээди судунуң Президиумунуң 1991 чылдың октябрь 11-деги доктаады-биле Давыд Иванович Ивановка, Иван Николаевич Бяковка, Петр Семенович Андреевке, Ефим Петрович Андреевке, Георгий Спиридонович Дорининге, Спиридон Галактионович Дорининге, Николай Григорьевич Ситькога, Федор Николаевич Семеновка, Михаил Спиридонович Наговицына, Дмитрий Николаевич Горбуновка, Яков Николаевич Горбуновка, Иван Терентьевич Туровка, Константин Семенович Сутораковка, Дмитрий Иванович Фоминге, Саватей Ильич Неволингe, Иван Савельевич Иместьевке хамаарыштыр ТАР-ның Дээди судунуң 1930 чылдың июль 28-теги шиитkелин болгаш ТАР-ның Дээди судунуң Президиумунуң 1930 чылдың августа 12-деги доктаалын эде көөрүп кеземче херээн кем-херек үүлгедиишкининиң составының чок болганы-биле соксаткан, а Иван Давыдович Иванов-биле Иван Андреевич Питеримовка хамаарыштыр — кем-херек үүлгедиишкининге оларның киржилгезинің чедир бадыткаттынмаанны-биле соксаткан.

Ынчангаш айыттынган шупту 13 кижи ук херек талазы-биле бүрүн агартынган.

Оон-биле кады арткан 34 кижиниң ук херек талазы-биле шиитпирлеп барымдаалыг деп хүлээп көрүүнген, чүге дээрге олар чепсектиг тура халыышкынны белеткээринге ылап-ла киришкениер, азы өскээр чугаалаарга, ТАР-ның КХ-ның 41 үүлүнде көрүүнген кем-херекти үүлгеткен бооп турарлар. Оларга хамаарыштыр суд доктаалдары өскерилге чок арткан.

Амгы үеде республика прокуратуразы «Политиктиг репрессиялардан качыгдаанларны агартырының дугайында» РСФСР-ниң 1991 чылдың октябрь 18-теги Хоойлузунга дүүштүр арткан 78 херекти эде көөрүнге белеткээн.

ЧОН-НА БИЛЗИН

Мен бо удаада силериниң солунче чүве биживес аргам чок апарды. Эрткен чылда дугаары 210 солунда үнген Чаа-оол Ондарның «Хөөржүдүлгени чаартыр» деп үүлүн номчаалы, дыка-ла мунгарадым. Бистиң бо үеэнисте кижилер чүү-ле күзей-дир, ону бижиир апарган. Ажыкчарлыг үе-ле дээш аксыя тыртпас чамдык кижилериниң матеиалдарын номчуурга, бир-бир хорааныг-даа, бир-бир бодаарга, эш-өөрүн, удуртукчу даргаларын куду көөрү кончуг-даа ышкаш. Хөөржүдүлгени чаартыр... панчаар чаартырыл?

Мөчүүрү дээрге өлүг бойдусче шилчээнин ол болгай. Шаг-үеден бээр кижилерни ажаан чораан. Энчекке, өскеже ораан-даа чораан болза, бурун тыва өгбелериниң чапчылы-дыр. Ону чүү деп боттаар, чектээр бис. Ол үе дээрге идик-хепке чедиишмес үе-дир. Оон ыңай Чаа-оол Ондарның бижиир турары болза, мөчээн кижиниң чаа хей-биле хепкерери берге дээн-дир. Чырык чер кырынга 38 чыл чүрттүүн чор мен. Мынча ботка мөчээн кижиге эрги хей-сын кедиргеп улус черле көрүп көрбедим.

Чоокта чаа кады төрээн үгбам Кызыл хоорайга чок болган. Идик-хевин кайыын садып аарын мунгаран болган турдувус. Ындыг эвес, Кызылда тускай магазин бар чүве чорду. Мөчээн кижиниң хевинин размерин адап бээрге, эккеп бээр, магалыг чорду. Качыгдап-даа чорзуп-за, ыя ол-даа кижиниң сеткилин өөртүп чоруур.

Хөөржүдүлге дугайында хей-ле чүве бижээн хөрээ чүү боор. Чырык черден кижи чарлып тудар, кандыг угаанныг кижи аңаа эрги хей кедиргенин күзээр деп? Бодап-даа көрүнер даан. Мындыг таварылгада кижиниң чону аттыг-ла дузалыг чорду. Бистин үгбавыстың ажылдап турганы Кызылда бажың тудуунун кезектерни кылыр комбинат, бистин Аянгаты школазының башкылар коллективи ажыг-шүүжүүстү денге үлежип, дузалашкан. Оларга кижи канчаан өөрүп, четтиргенин илереткес боор.

Чаа-оол Ондар мөчээн кижиниң доюн, оон 7, 49 хонуун эрттирерин чоп билзин дээн. Чоп билир, кижи дойлуг: 7 болгаш 49 хонуктуг. Ол дээрге шаг-төөгүден келгеи чаңчылдарывыс ышкажыл. Ону канчаар өскертир бис ышкаш?

Силерни мен башкы кижи деп билир мен. Амгы үеде шажын-чүдүлге катап тургустунун турар чүве болганда, мөчээн кижиниң 49 хонунда ламаларга өөрүүл номчалары албан апаар. Кижини сеелгу орукче үдеп тура, хөөрге арыг-шеверин сагыыр апаар чүве ыйнаан. Хөөрну үш катап долганы-ры албан апаар. Өгбелериистин өөреткен чаңчылдыр. Кижини бажындан үндүрерде, курайхаар, а хөөрну долгандыр курайлаан хөрээ чүү деп? Хааржакты кызыл пос-биле шыпкаш, кара пос-биле авышавый хаа, харын-даа ону долгандыр кара пос-биле салбак-даа кылза чүү деп? Черле сеелгү орукче үделгени Чаа-оол Ондарның бижээни ышкаш кылган хөрээ чүл? Сут-Аксының хөөрүн чуруумчударын ыңда кодээ Совет шиитпирлээр ужурлуг. Ону республика солуунга шүгүмчүлээн хөрээ чүл? Чаа-оол Ондарның шулүг чораан болза, сонуурган номчаай эртик. Бо таварылгада качыгдаанларга эмин эрттир каржы болган-дыр силер.

Хүрен ДОНГАК.
Башкы.

(Гонорарын «Шынның» агар саныынче шилчидерин диледим. (Автор).

ЮРИСТ БОЛУКСАЗЫҢЗА

Амгы үеде, бистиң чуртувуска эрге-хоойлуга үндезилеттинген күрүнени тургузуп турар үевисте, шупту организацияларга, бүдүрүлге черлеринге тускай эртемниг юрист кадрлар хойу-биле негеттинип турар. Чүге дээрге экономиктиг реформалар болгаш рынокче шилчишкин, амгы үедеги хоойлу-дүрүмнер, өскээр чугаалаарга, амыдырал боду пеген келген.

Кандыг-даа организацияларның, бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары, ол ышкаш хамаатылар хууда боттары безин бедик шынарлыг юридиктиг дуза дугайын бодаар апарган. Ынчангаш бистиң республиканың дээди эртемниг юрист кадрларын хойу-биле негеттинип турарынын-даа чылдагааны ол. Оон аңыда республиканың районнарынга ажылдаар дээди болгаш ортумак юридиктиг тускай эртемниг, тыва национальдыг кадрлар база эргежок чугула апарган.

Юстиция органнарын, судтарны тускай эртемниглер-биле хандырар дээш республиканың Юстиция министерствозу элээн ажылдарны кылып чорудуп турар. Чылдың-на РСФСР-ниң Юстиция министерствозу-биле дугуржулга өзугаар чуртту дээди болгаш ортумак юридиктиг өөредилге черлеринче 20 хире кижи өөренип кирип турар. Эң ылаңгыя Екатеринбургтың юридиктиг институту, Красноярскиниң күрүне университединиң юридиктиг факультеди база Красноярскиниң юридиктиг техникуму-биле студентилер өөредир талазы-биле тускай дугуржулгалар бар.

Ынчангаш бистиң республиканың аныяктары дээди болгаш ортумак юридиктиг тускай эртемни чедип алырын бодаар болза эки. А юрист кижи болурда, ниити билиг эртемнерин ханызы-биле шиитээдип, эң ылаңгыя орус дыл болгаш литератураны контуг эки билири негеттинип турар.

Кара-оол ОЮН.
Тыва Республиканың Юстиция министерствозунуң кадрлар ажылынын талазы-биле консультантызы.

ЧУРУМЧУДАР БОЛЗА ЭКИ

Кижи када чорбас дээр. Чоннуң чер-черде салгал хөөрлерин-даа көрүп чоруур. Кызыл хоорайның хөөрлерин улуг херим-биле кажаалагылаан. Хой кезиннде чүгле маанайын олурткаш, ында мөчээн кижиниң төрүттүнген, өлген чылын, ай, хүнүн, адын, фамилиязын, адазының адын база дугаарын көргүскен боор. Чамдык хөрямчигеш-биле кажаалаан. Качыгдаан кижилер «ыыырак балдырлыг» болза, ында багай чүве чок, чоннуң сагыш-сеткилинге-даа эки-ле ыйнаан деп бодаар чордум.

Чамдык черлерде көрүп чоруургa, чер бүрүзү хөөр апаар. Ында монгуштар, мында хертектер, дүгде оюнар дээш-ле баар. Ынчангаш чер болганга хөөрлер салыр деп чүвеге боттхууда таарышпас кижи чордум. Улуг, бичин кижилер хоюн кадарын, өске-даа ажыл-агый кылып чорааш, даады-ла хөөрлер көрген чоруур, ол кижилериниң угаанмедерелинге, сеткил-сагыжына-даа анчыг хире. Ынчангаш хөөрлерни тарады, чер быдаргай салбайн, чаңгыс черге чурумчудары эки боор.

Шагда улгады берген кижилер өлүр мурнунда чагыыр чораан: «Кижилер сеткилинге багай чүве кирбези-биле мөөн чевээм кырынга чүү-даа кадаан хөрээ чок». Ийе, ынчаар ажааган улуг назылыгларны көрүп чордум. 2-3 чыл эртерге-ле, чер дескилежи бээр. Ында хөөр бар дээрзин кым-даа билбес, анаа-ла шөл апаар.

Бистиң аваавыс чагыыр чүве: «Демир-дес-биле кижи кажаалавас силер. Ол кижиге аар чүүк апаар. Аргалыг болза, демир аймааның эдилелдерин салбаңар». Бодап чоруургa, чеп хире.

Ам бистиң Кур-Чер суурнуң хөөрүнүң дугайында каш сос чугаалаайн. Хөөр чаңгыс черде, бөлүк. Ынчалза-даа ында чамдык демир, ыяш херимнер ийленип үрелген, калбарып кээп ушкан, хевир чок, козургай-ла кара чүве. Оларның аразында мал-маган, ыт-куш димзенип чоргулаар.

Оон бээр беш-алды-даа чыл өеде берген боор, көдээ Совет даргазы аныяк оол хөөрүү чурумчудуп кажаалаары-биле өреге үндүрүп ийн катап улгаттыр төлеп-даа турду, а хөөрлер ол-ла хевээр арткан. Ону эчизинге чедирген турган болза эки. Чер-черлерде көдээ Советтер бо талазы-биле шиитпир үндүрзе кандыг деп? Өреге үндүрүү, баскан таңма, арага алганы дээш үндүрүгден кирер орулганы чаңгыс катап аңаа чарып болбас бе? Эки херекке чоп күзелдии-биле дузалаар дээрзинге идегээр мен.

Эреизен ТЕЖИТ.

РЕДАКЦИЯДАН: бо темага хамаарышкан материалдарны парлаарын моон-биле доостурус.

СУРАГЛЫГ АРТИСТ

Арнольд Шварценеггер чүгле АКШ-та эвес, а харын бүгү делегейде, оон иштинде мурнунгы ССРЭ-ниң республикаларында ат-алдарлыг, сураглыг артист. Боду Австрия чуртту ол кижи АКШ-ка баргаш, көрүкчүлериниң хүндүүзелин, ынакшылын чаалап ап шыдап, соонда барын база-ла ат-сураглыг тележурналист, чуртунда бага бир эң салдарлыг, бай-шыырак төрел бөлүктүң кызы Мария Шрайвер-биле кадай кылдыр алган. Оларның чурттаалгазы аас-нежиктиг деп болур. Оларда ам ийги уруу костүп келген. Амыдырал-чурттаалгазы база бай-шыдалдыг. Чоокта чаа АКШ-та үнүп эгелээн дайын дугайында кино дээш («Терминатор 2: халап хүнү») ол 12 миллион доллар гонорарны алган.

ЧУРУКТА: Арнольд Шварценеггер кадайы Мария Шрайвер-биле.

САТА-ның фотохрониказы.

Бөмбүрзектиң судалы

ПАРИЖ. Россияга бо кыш өртектерни хостуг болдурганының соонда, кажангызындан-даа артык бергедээшкиннерлиг болур, ынчалзажок делегей иштилежилгезинде ол чуртка ындыг шылгалданы ажып эртеринге дүүлаарынга эргежок чугула угаан-сарыыл болгаш санхөө курлавырлары бар. Ындыг бодалды Чаартылганын болгаш хөгжүлдениң Европа банкызының президентизи (ЧХЕБ) Жак Аттали «О-ФМ» деп француз радиостанцияга интервьюзунга чугаалаан.

Россияда тургустунуп турар экономиктиг байдалды үнелеп тура, Ж. Аттали «чоокку үш неделяның дурузунда аңаа чүү-даа чүве болу берип болур ышкаш» деп медеглээн. Чижээ, өртектерни 400 хуу чедир дүрген, чиженнээр хөөнүг өзүл болурун ол айытkан.

Россияга хамаарыштыр ЧХЕБ-тиң политиказының дугайында чүве чугаалаазы, ол Чөөп Европаның чурттарынга банкының дуза чедиринин дугайында айтырыг чүгле демократиялыг кончаар чоруп турарындан хамаржыры [illegible] Бир эвес демократтыг чаартылгалар кызаалдырына бээр болза, Россия-биле кады ажылдажылганы бис үзүл каптар бис деп, ол сагындырган.

100 МУҢ ДОЛЛАР

НЬЮ-ЙОРК. «Россияны аш-чем болгаш эм-биле хамдырарынга дуза көргүзерин организастап турар америк фондуларының бирээзинге 100 мун доллар акшаны шилчидер бодап тур мен. Мөөн үлегеримни хөй-хөй американнар эдерер боор» — деп, Пенсильвания штатта Эри деп бичин хоорайжыгаштын 44 харлыг чурттакчызы Кен Уэйн медеглээн. Ол чоокта чаа лотерея-биле хей туугуг акшаны ойнап алган.

Кеннин чугаалааны-биле, тус черниң телекомпаниязының корреспондентизиниң Москвадан аштап турар бир кырган кижиниң дугайында дамчыдылгазын көргеш, ол ындыг шиитпирге келген. Ону көргеш, ол каш неделя иштинде чүү канчаар аайын тыппайн келген, а лотереяга улуг ойнаашкын таваржырга, ойнап алган акшазын канчаар чарыгдаар дугайында хей боданмаан. Бичин садыгның эзи бодунга чүгле бажың тудуп алыр деп шиитпирлээн, арткан 100 мун долларны Россияга дузаламчы фондузунче шилчидер дээн. Ол акшаны уруулар эмнелгелериниге эмнер болгаш аш-чем алгаш Москвага чедирер рейсти акшаландырарынга бээрин көрүп турар.

КАНДЫГ ЭРЛЕРГЕ ЫНАГЫЛ?

ТОКИО. Японнар боттарының ажылдаар черлериниге, өске хөгжүлделиг чурттардаазынга бодаарга, усчок хей үеин чарыгдап турарлар. Ынчалзажок оларның эмин эрттир ажылга хөөнүг чоруу япон хөрээженнерге шала таарымнас чорукту тывылдырып турар. Ону чаа чыл бүдүүзүнде «Асахи» солуннуң эрттиргени шинчилел медээлери илереткен.

Айтырыгларга харыылаан 30-34 харлыг хөрээженнерниң барык 80 хуузу ажылынга бодун бердинипкен эр кижилер сонуургончыг эвес деп харыылааннар. А ол-ла хире назылыг эрлериң эзэн кезин ажылга бердиргеп чалгаарангыгбайлар, хөрээженнерниң хандыкшылын наяа чаалап ап шыдаар деп чүвеге чөпшээрешкен. Ол кадында ажылга дадыккан, хар-назыны дагүй берген японнар чогум-на күш-ажыл эр кижини квастаар деп санап турар.

Канчаза-даа япон хөрээженнер ашак [illegible] оон шудургу ажылдап, хей акша-хөрениг [illegible] бирги черде кылдыр санаар.

САРЫГ-ШАЖЫН ӨӨРЕДИИ ДЕП ЧҮЛ?

Допчузу-биле чугаалаарга, сарыг-шажыны эртемин Доо болгаш Дүлбаа ёзунуң деп ийи бөлүкке чаргаш, эртемниң эң кол өзөө ада-нези чаян салып, оон иштинде бойдустуң болуушкуну болгаш ниитилелдиң хогжүлдезиниң хоойлулары болур деп санап турар. Оон Доо ёзу адырынга бойдуста болгаш октаргайда кижиниң караанга көзүлбес, кулаанга дыңналбас күчүлерни, медерел-сүмезиннерни, бурган сагыызыннарны, аза буктарны, чаян-салым, буян-кежик, сүлде-хуу ак-кара дээрлерни, ол бүгү чүүлдерниң күчү-шыдалын, угаан-медерелин, ажыктыг, хоралыг талаларын, бо өртемчейге болгаш кижи төрелгетенге салдарын, оон ыңай ол бүгүзү кажан-незөде өскертип чоруур хайбачыт, күүл-хилинчек, бужарны болгаш оон уржуктарын база оон чайлаарыныңаргаларын өөренип көрүп турар.

Ол эртем амгы марксисчи философияга болгаш оон бүгү делегей талалакчыларынга удурланыштыр «чүвениң үндезини материя эвес, медерел-сүнезин» деп санап турар, азы өске сөс-биле чугаалаарга, октаргайда түрүп турар бүгү-ле боттуг чүүлдер бурганың чаяаганы чаян-салымның хоойлузу ёзугаар тыптып кээп, хогжүп сайзырап, амыдыраппчурттап, буурап-дужүп чорүп турар. Аңаа удурланыштыр марксисчи философия болгаш оон талалакчылары, сарыг-шажыныңы өөредиин бар-ла шаа-биле меге, хоозун деп баштавышаан, «чүвениң үндезини медерел-сүнезин эвес, материя болур, октаргайда болгаш өртемчейде кижиниң караанга көзүлбес, кулаанга дыңналбас, кижилерге билдинмес кандыг-даа бүрүлбаазын чүүлдер, медерел-сүнезиннер чок деп өөредип турар.

Төөгүнүң дуржулгазындан алгаш көөрге, сарыг-шажыныңы Дүлбаа ёзу эртеминиг удур амгы марксизм-ленинизмниң революстуг теориязы ышкаш халдаашкыннар эпти үүн кээп тургулаан, ындыг-даа болза олзарныңоон ыңай хогжүлдези база катап-ла Дүлбаа ёзу эртемниге каттыжып кээп тургулаан. Ол ышкаш марксизм-ленинизмниң база-ла оон өскөөр баар оруу чогу билдингир.

Дүлбаа ёзу эртеми-биле ам бо үениң Доо ёзу эртеминиң аразында теоретиктиг улуг ылгалдар, ол дээш адаан-демиселдер бар-даа болза, оларныңкайызынындаа бүдүлгелдиг чүүлдерни өөренип көөр талазы-биле теориязы барык-ла дөмей чыгыы бооп турар. Харындаа мырыңай бот-боттарындан оорлажып алган-даа чүве ышкаш сөс-домаа безин дөмей чүүлдер-ле хөй, чижээлээрге, оларныңкайызынып-даа химия, физика, география, сан бижик арга-ларынып болгаш уран чүүл номнарын көөрте, оларныңчүгле идеологтуг утланыышкыннары өске боордан башка, алыс бүдүштери шуут-ла дөмей бооп турар. Ындыг болза-даа бойдус болгаш астроология номнарын ап көөрге, ында бойдустуң болуушкуннарыныңбүдүмелдиг байдалдарын өөренип көөрү дөмейлешкек болза-даа, оон үре-салгал, угаан-медерел айтырыгларын Дүлбаа ёзуныңэртеми чаян-салымныңбүрүлбаазын чүүлдери-биле холбаштырган бооп турар.

Оон ыңай сарыг-шажыныңэртеми болза, кижилерниңэртемин чедир-билип алыры кижин-даа болдунмас, анаа кижилерниңнаазы хемчээли-даа четпес, оон ужурунда эртемде төөгү чок деп санап турар.

ТАЯЫЛБЫР:

1. Дүлбаа ёзу эртемин дээрге сарыг-шажын эртемниңоктаргайда болгаш өртемчейде кижиниңкараанга, кулаанга дыңналбас бүрүлбаазын чүүлдерни: медерел-сүнезиннерни, чаян-салым, сүлде, хуу буян-кежик, үүл-хилинчекти шинчилээр адыры.

2. Доо ёзу эртемин дээрге кандыг-даа эртемниг кижилериниңкараанга көстүп, кулаанга дыңналып турар бүдүмелдиг чүүлдерни шинчилээр адыры.

Куулар ОРУС.

Чадаананыңалдыгхүрээзиниңшавыны чораан.

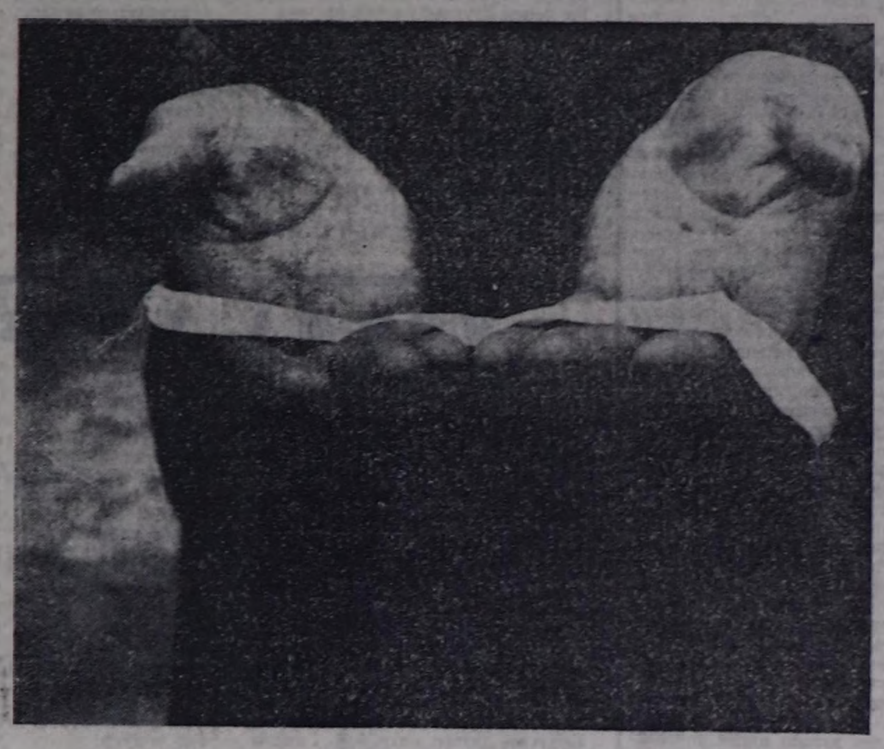

Кызыл-Даг хүрээзинден

Күш-ажылчы холдар. Оон ийи адыжында ак торгуда бижиктиыракта Далай-Лама башкы Бай-Тайганың Тээлиде чаа хүрээже (Кызыл-Даг же) чоруткан. Шажын-чүдүлгеге [illegible] чок деп чүве ол-дур ийин.

Башкы Куулар Орус. Улуг, бичии кижилериниң хүрээлели ону үргүлчү бүргеп алган чоруур, кижи бүрүзүн буянныг, угаан-сарыылдыг болурунга ол күжүн. Дижын болгаш угаан-биличин үндүрүп чоруур.

Сөзү болгаш фотолары Очур КЫЗЫЛ-ООЛДУУ.

БУРГАН-НА ӨРШЭЭЗИН!

Бо чылдың он бир айның хөрбөн алдыда үнген солунда Чооду Кара-Күскениң «Чүдүлгем чүл?» деп эгелиг чүүлүн ноичудум. Ажыы-биле бо кижи чүдүлгевис солуулунар деп турар. Көрүнер даан, ынча дээн-дир: «Сарыг-шажынныг улус чүгле беш нация болуп турар» ол чүү чугаалаксааны ол? Сөөлү четпээнде дүрген үнүп чоруптаалыңар дээнин ол бе?

Чеден ажыг чылдар иштинде хоруп келген чүдүлгенин чамдык улус уттуп турар болбайн канчаар, та чүү «эш-өөрүнден» айтырган кижи база-ла чүдүлге солуксаан улус болза база хоонү, а кыргыннардан, шынаала, айтырып турган түве болза, ам база «контр» дирти бөөрнидеп кортулар-даа ыйнаан. Мээн чонум чүдүлгезин шуут уттун алган, билбес дээрге черле бүзүревес мен.

«Аас кырында чүдүлге деп чоруурувус сарыг-шажын Моолдан келген» деп турардыр, ол чүү дээнин ол, өске кижи чогааткан, кандыг-даа амгы үениң компьютери чокка, тыва кижиниң киржилгези чокка үндүрген деп турары ол бе? Мынчан баар чүве болза моолдар база бистин эвес, Кыдаттан келген, билин шыдавас-тыр бис дээш боттарын агартынып турып бээр бе? Орус чон канчаарыл, еврейлериниң чүдүлгезин-дир дээр бе? Чок, угаан сарыылдыг чон кажан-даа ада-нызыгуурдан салган келген чүдүлгезиниң шурай бербес. Шажын-чүдүлгевис чогувус дээрге, бодувустуң буруувус деп саная мен.

Ында-мында бир-ле кижиниң буруудаткан, коптарган, бир-ле чүвени багай дээн-не турар бис. Хожудан каарыыска кайыын боор дээн ышкаш чаа-ла хонуп чадап олурган чүдүлгевисти ол-бо дей бээрниске болур бе? Ийе, Кызылда сарыг-шажынны тургузуп чадап чыткаш, ийи чарын алганы шын чүве чораан. Андрей Ашак-оол дээн ыщкаш чүдүлге дээш кызыл чоруур кижилер электен «Алдын богда», үүг кандыг богда деп чоруп бербейн, таңгыс уштаар-баштаар черлиг, чаңгыс даргалыг, амдыыызында бичии-даа болза, Тыванып сарыг-шажын төвүн тургузуп алырын күзээр-дир мен. Албан черлери, кожуун-сумулар силерге чогуур дуза чедирбейн турар дээр чораан, бир чеже хоорайда албан черлериниң уштаар-баштаар черлериниде силерге удур даргалар бар болгаш ындыг түве-ле боор. А сумулар, районнар бо берге үеде ындыг-даа ыйнаан, ынчалза-даа ынаныдар, чон силерин катбас.

Мээн чонум үк төөгүден эки сеткилдиг, угаан-сарыылдыг деп бүзүрээр мен. Сөөлгү үеде ажык-чарлыг чоруку база демократиядыны ажыглап алгаш кылыр-ла чүве тыпкастай берген улусту бичии-даа болза хай деп-тер чер чок чүве бе? Черле башка киргенин кылып, дылга келгенин чулчуруп чоруурга болур боор бе? Удавас Богда бурганы дүжүр идинкеш, база бир кижиден соңгуп алыр-дыр деп бижип келзе, канчаарыл? Чооду Кара-Күске орта кандидат-ла ыңдаан харын, артканнары база тыпты бээр. Дарийн бурган сүтлар аан. Бо кижиниң бурган-на өршээзин!

Владимир ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

САНЧАЙЛАА ЧАПСЫНШИО

Оюн Лүндүп Чаашович деп кымыл? Төөгүнүң шыны кайдал?

Тываларыңаразынга төрүмелинден чарт угаанныг, чүвени хандыр сайгарып билир, улусчу философчу мергеннер чурттаан, ажылдап чорааннар. Оларныңбирээзи Таңды кожуунуң Алдыы-Межегейниң оглу Оюн Лүндүп Чаашович. «Шын—күчүлүг, шынар—ачылыг» деп чечен сөстерге дүүштүр Лүндүп акывыстың дугайында арыг шынны сактып чоруур бис.

...Ынчан Тыва Арат Республиканың 15 чылы байырлап турган, тодаргайлаарга, 1936 чылдың чайынында Лүндүп-Хелиг акывысты көөрүмге, холунда шактыг болган. Ам бодаарымга, хол шагы деп ховар эпилелди ынчан-на багланып чораан кижи-дир, үжеи чылдарныңортаа үениде аан.

Көк торгу тоннуг, погаан дордум нурлуг, кылаан-кара сапыктыг, кара шляпалыг Лүндүптүң Межегей аалдарыныңаразынга челер аттыг шаап чоруурум бо-ла өөр кижи мен. Чон Лүндүп-Хелиг 80 шаа төвелиг диңнип чугаалажыр, өске малы база-ла арбын чораан. Межегейниң Эртине-Булакка хүрээ ажытканы-биле ук черниң бүгү-ле эр кижилериниң алынга «хелиг» деп сөстү немей адаар улусчу чадчыл межегейжилерге нептерээн турган. Чону хүндүлеп «Лүндүп-Хелиг» дээрил? Чүдүлгелиг чорук межегейжилерге угаан-сарыылдыг, кижиниг, ажылгыр, буянныг, найыралдыг болурунга дузалыг турган деп чүвени чугаалаар херек. Оорлаар, арагалаар, чалчыыр дээн чергелиг багай чүүлдер биске 30-40 чылдарда турбаан.

Лүндүптү сарыг-шажын талазы-биле дээди эртемниг кижи дээр. «Шын», «Хостуг арат», «Арев шыны», моол дылда бир-ле солуну Лүндүптүң оонге көөр мен ийин. ТАР үезинде кончуг ховар чурук тыртыырар аппарат Лүндүвке турган. Бо үүлдүн автору эштери —бичии оолчугаштар-биле чүгле хөйлешнерлиг, чанагаш кылдыр тыртыырган чурукту авам-ачам шыгжап чоруур, ону база Лүндүп тыртыырып берген дээр чораан.

ТАР-ныңчылдарында Лүндүп Тыва Төп Кооптун даргазынаораламчызынга ажылдап чораан. «Алдан-Маадыр» музейде хөй улус аразында Лүндүптүң даргалап чораан чуруу бар. «Коммерсант» деп сөстү Лүндүп межегейжилерге чугаалап турган, садыг-сазылга кылыр, кончуг хамсыраан кижи дижир.

Межегейниң Алаакка сууржуп, бажың-баллат тудуп эгелээнде, Кызыл-Арыгныңчиге мурнунга Лүндүп ийи өрээл бажың тудуп алган. Оон иштики бир өрээли ном шкафтыг, бижик столдуг, чымчак сандайларлыг. Шкафтың иштинге бурганнарлыг турду. Ынчан шажынга чүдүүрүп шыгыы хоруп, истеп-сүрүп турза-даа, Лүндүп-Хелиг акывыс дидими-биле ол бурганнарга тейлеп, бурган-чүдээнге шынчы бүзүреп чораан. Ынчан 60 чылдарныңэгезинде-ле бурганныңбуяны улуг база катап хүрээ-хиитти тудуп алыр, чонбуң чүдүлгези дирлип үнер деп, Лүндүп шын-на сеткили-биле чугаалап турганын бо хүннерде бодаарга, улусчу чарт угаан-биле чүвени эндеввэни илдеп.

Оюн Лүндүп болза, Моолдуң Өргээ (картада Урга дээн) деп кодага (хоорайга) эртем-сургуулга өөренип, шажын талазы-биле Бээжинге (Пекинге) безин эртем-биличин чедип ап чораан. Мен Лүндүп акывыстың бурганнарынга тейлеп, ону хүндүлеп чоруурумга ынчаары ол ийикте, мындыг йөрээл айтып берген: —**«Ламалаа чапсыншио, Санчайлаа чапсыншио, Кенденлаа чапсыншио, Шойлаа чапсыншио»** азы очулдурарга ламага, Бурганга, Номга... пдегедим дээн уткалыг. Саңмаар туткан лама бүрүзү мону номчуп чораан дээр. Ол 88 харлыында «кызыл-дустаан». Оон сактыышкыннары архивте арткан, ону мен бижээн мен.

Оюн КОРОДА.

Хову-Аксы суур.

Чарлалдар: салбыраз

Телевидение

ЯНВАРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.00 «Енота». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 8-ки сериязы. 9.25 Уран-чечен фильм. 10.45 Уругларга болгаш аныктарга телепрограммаларныңийги бүгү-эвилел фестивалы. 11.15 Ыдыктыг чүүлдер. 12.00 Информастыг программа. 12.20 Фильм-концерт. 13.10 «Бурда моден» санаалдап тур...» 13.45 «Чедиишкинни канчаар чедип алырыл». 1-ги дамчыдыыга. 14.00 «Блокнот». 14.05 Силерге ол херектиг». 14.15 «Телемикст». 15.00 Концерт. 15.35 «Амыдыралдың күзү». 15.45 «Весняпка» ансамбльдиң көргүзүү. 15.55 «Өг-бүле байдалы-биле». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 Ийиги бүгү-эвилел фестивалы. 17.30 Мультфильм. 17.40 «Кады боданыңөрээли». 18.00 Информастыг программа. 18.20 Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин-биле беседа. 19.10 Мультфильм. 19.25 «Дайын болгаш тайбың». Дөрт сериялыг уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удувар, чаштары». 21.00 Информастыг программа. 21.30 «Улам долгандыр чыскаалыңар». 23.25 «Садыгы-биле эвес». 23.55 «Кеңзэки альбом». Юрий Кублановский. 00.20 «Авна-шоу». 4-кү дамчыдыыга. 01.00 Информастыг программа. 01.25 — 02.10 «Музыка болгаш мода».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.20 «Ак каарган». 10.20 Барымдаалыг фильм. 11.15 «Мени утпайн көр». Б. Окуджава. 12.15 — 14.15 Р. Быковтуң фильмнери.

* * *

16.45 «Дөрт өөнуктериниң амыдыралы болгаш ужуралдары». 17.15 Мультфильм. 17.35 «Сизо». Барымдаалыг телефильм. 17.55 Реклама. 18.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Рынокче базымнар». 18.50 «Баштайгы бөзымнар». 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Теледопчулал. 20.45 «Коллекционер». 21.00 «Чаа чыл хуужуруу». 21.10 Россияның парламент медээчизи. 21.25 «Россияже көрүүлү». 21.45 «Амыдыралдың аяны». 22.55 Америк бит-бенд Санкт-Петербургта. 23.55 Реклама. 00.00 — 00.20 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 Ю. ПоднИекстың фильмнери. 19.45 — 20.00 Криминалдыг медээлер.

КИНО

ЯНВАРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Непобедимая нога 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Мультфильмы 10.00. **Зло, творимое людьми** 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Джунгли 9.00. **Эгрета из слоновой кости** 11.20, 14.20. **Лапландские сказки** 10.30, 12.50. **Чандни** 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник № 11. 12.00. **Их знали только некоторые** 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Непобедимая нога 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Зло, творимое людьми 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Лапландские сказки 9.00, 12.50. **Джунгли** 10.30. **Чандни** 14.20, 18.00 шактарда.

(Солуннуң дараазында номери январь 9-та үнер).

МЕЧИ ЧЫЛ— «КАДЫГ» ЧЫЛ

Тываларыңы «кадыг» чыл деп Мечи чылды адаары база таварылга эвес. Чүгле сөөлгү алды удааның Мечи чылдарын чижек кылдыр алырга мындыг: 1920-21 ак Мечи чылда тыва черге үүг болганын билир болгай бис.

1932-1933 кара Мечи чылында агаар-бойдус, мал-чер ажыл-агыныңаргы бөлбаанын, кижите болгаш малга янзы-бүрү аарыглар таваржып турганын ламалар хөй удаа тодараткан.

1944-45 көк Мечи чылы чайы кыска, чазы чаапкынныг болган, кыштың соогу үш ай иштинде уламчылаан болгаш үш малдың бирээзи-ле өлүп турганының барымдаазы бар. База ол ышкаш көк Мечи чыл тываларга таварылгаан «кадыг» чылдарның бирээзи болуп турар. Бо алды удаа болган Мечи чылдары кандыг болурун номчукчуларга чугаалаксаш турар мен.

1992-93 кара Мечи чылында Сатурн планетазының делегейге көргүзер салдары улуг деп чугаалаар болза, частырыг болбас. Бо чылдарда чаъс-чайык хөй болур, хем сугларының дажыыкшыны улуг, сооктуң күжү дыныг.

ЛАМА БОЛУР ДИЗЕ

Лама болур дизе кая баарын сонуургаары-биле Иволга хүрээзинге чораан бис, ол Улан-Удэ хооранда 40 километр черде турар. Ол дээрге сарыг-шажынныңёзулалдарын кылыр, ламабашкыларныңчыглыр чери болуп турар. Оон ацгыда Иволга хүрээзи дээрге ССРЭ-де Сарыг-шажынныңтөп эргелелиниң өзөө-дир. Бистиң чуртувуска сарыг-шажынны хүлээп көргениниң 250 чылын аная эрттиргенин чугаалаарга-ла четчир. Ынчангаш олче үргүлчү хөй-хөй кижилер кээп турар, оон туржук, бистин-даа, даштыкынныңдаа туристери «зөт өдөө кевирбестер». Чоокта чаа аная сарыг-шажын школазын база ажыткан. Ол школаныңтөрүттүрген хүнү буддистиниң эргиг Чаа чылы — шагаа-биле 1990 чылдың январь 16-биле капсырлашканы база онзагай.

Бис аная барганывыста школага шылгалдалар болуп турган, чай чок-даа болза, бисти кичээнгей, хүндүткелби-биле утпуп алганнар. Ук школаныңүжен ийи харлыг ректоу Чой-Доржи Будаев бисти эдертиринге чөпшээрешкен. Кижиниг районга бөлүүн бурят өг-бүлеге ол төрүттүнген кижи болду. Улан-Баторга шажын-чүдүлге институтун дооскан. Индияга база белеткел эртип турган. Чүдүлгеже кирер мурнунда элээн кан ажылчын мергежилдерге ажылдап, шенел көрген. Бо орукту шилип алырын аная мурнунда ол камбы-лама турган Гомбоев сүмелээн чүве-дир, ол оон чолаачызы болуп ажылдап турган. Гомбоев хүрээнин улуг ламазы, сурагыг хүрээ-хиит ажылдакчызы, Делегейниң Тайбың чөвүлелиниң кежигүнү турган. Оон сумези-биле Моолче өөренип чорупкан. Ламаларныңамыдыралын, хүрээнин иштинден карак-биле көргени, ада-иезинин шажынга чүдүүр чоруу ындыг орукту шилип алырынга Чой-Доржиге база идиг болган.

Ам өөредилге черинин дугайында. Ында өөренип турарларныңназыны 16-дан 40 хар чедир. Келир үеним ламаларынын 75 хуузу бурят суурлардан келгеннер болуп турар, ол черлерде чүдүлгелиг кижилер эвээш эвес. Тывадан, Калмыкиядан, Агинск болгаш Усть-Орда автономнуг округтардан, Чита болгаш Иркутск областардан, Моолдан келгеннер база бар. Орустардан, украиннерден, белорустардан, еврейлерден болгаш өске-даа националдарныңтөлээлекчилериннен турусту-ган дыннакчылар бөлүктери база кичээлден кирипкен. Ол кижилер шагда-ла сарыг-шажынга хандыкшылдыг чораннар, ынчалза-даа Хрушев болгаш Брежнев үеинде деткимче албайн чораннар.

Бо өөредилге чылынын эгезинде школага чаа факультет ажыттынган, ында колдуунда буряттар болгаш тывалар кирген, ону дооскан соонда тибет медицинаныңэмчилериниң дипломнарын алырлар. Бо чайын баштайгы чылдың түннели-биле беседалажышкын чоруткан болгаш шылгалдаалар эрттиргеп, аная студентилер номсудуларны канчаар доктаадып алганын, тибет сөстерни шын бижиирин канчаар шингээдип алганын хынаан. Ону тергиин эки шингээдип алыры берге болбайн канчаар, ынчалза-даа багай өөренгеннерни чандыыпкан, а 90 студент өөредилгезин уламчылаар аргалыг болган. 150 рубль стипендияны чүгле кончуг эки өөренип турарлар алыр.

Башкы кадрлар дугайында онзалап чугаалаары күзенчиг. Школа ректорунуң чугаалап турары-биле алырга, бедик мергежилдиг башкылар ажылдап турар. Чижээ, школаны организастап эгелээн үеден бээр ында Цыден-Дамба башкылап ажылдап турар, ол Моолдуң сарыг-шажын институдунуң ректору турган. Келир үеним ламаларынга ол тибет дылдың грамматиказын өөредип турар, философияның, сарыг-шажынныңкичээлдерин база ол эрттирип турар. Бурунгу тибеттиг үжүк-бижиин Индиядан келген тибетолог Лубсан-Жалсан башкылаан. Англи дылды Дарма деп тибет аттыг, Сан-Франциско чурттуг америкаш башкылап турар болгаш ол школаныңдыннакчызы база болуп турар. Ол шажын эртемин Бурятияга чедип алыр сорудалыг, ону Сибирьниң бойдузу база сонуургадыг турар боорга ол аная өөренир, ажылдаар күзелдиг болган. Ында дуржулгалыг эмчи ламалар, салым-хуу төлгелээр ламалар база бар.

Ында өөренип турарларныңамыдырал-чуртталгазы-биле эки таныжып алыры-биле Калмыкиядан келген хуурактарныңөг-оранынга кирдивис. Беш кижи оон келген. Назы-халыыны дээр аныяк үеениде-даа болза, олар бодамчалыг, чурумуг чордулар, чүгле «беш» демдектиг өөренип турарлар. Чурттаар оран-савазы харын чер албас: ыяш казанак, эт-севи ноолуг эвес, чавыс топчан-оруннар салып каан, ынчалза-даа шажын-чүдүлге херекселдери эмгежок. Баш дүгүн кыскаладыр таартып алганнар, сарыг-кызыл тоннарлыг, узун курларлыг. Шажын-чүдүлгеге дүүштүр кеттинген деп бүлүр. Эрдни Ванькаев болгаш Лубсан-Нимгр Дотчаев олар-биле чугаалажып олурувуста безин тибет дылда бижиттинген судурун холдан салбадылар, хостуг үе чок, шупту шак-үени өөредилгеже үндүрүп турарын чугаалаадылар. Олар шеригге албан эрттирип каапкан, будурулгеге безин ажылдап чораан улус болду. А Ринчин-Дагва Чуматов 38 харлыг, Ленинградтың күрүне университединиң чоон чүк факультедин дооскан. Хүрээге өөренир деп боду күзээн, ада-иезин албадаваан.

Бистиң үдекчивис биче дугаанны база көргүстү, школада өөредилге клазындан ылгалбас хире-ле чер. Чавыс столдар чыскаал салгаан, оларныңаразында янзы-бүрү ацгыг олбуктар чаткан. Кайнаар-даа көөрге, бурган дүрзүлери. Дежурный хуурактар безин шимээргевес.

Аная чоруп турувуста шылгалдалар эртип турган. Олар эртүүнде эң тергиин өөренген беш сургуул Бирмага өөредилгезин уламчылаар хүндүлүг эргени чаалал алган. Назы-хар талазы-биле эң аныяа Алеша Аптиповтуң хары он беш ашкал, ынчалза-даа аная идегел улуг. Чоокку үеде ол Индияже өөренип чоруптар. Тибеттиг ат-сураглыг өөредилге черлериниң бирээзинге ол шажынын дээди эртемин чедип алыр.

А арткан доозукчулар төрээн черлеринче чаныг келирлер, чүдүүр кижилерге олар дузалаарлар, сарыг-шажынныңбурунгу өөредиин канчаар ышын билирин, ажыглаарын өөредирлер, бо чүдүлгеге сонуургал сөөлгү үеде улгаткан болгай.

В. БОБАЕВ.
(«Сельская жизнь» солуниуң корр.).
Бурят ССР.
(«Сельская жизнь» солундан очулдурган).

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуниуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээн алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-43-91; 3-34-17;
□ харысалгалың секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-83;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кодээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ ниитилел политикиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргаанда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 26340 экз. Чагыг № 4.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунда

СОЛУН: акша-төгерик, материалдыг баазазы

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң эрткен неделяда болган хуралынга республикага бо чылын үнер солуннарының парлалгазының болгаш оларның акша-төгерик-биле хандырылгазының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ацаа Республиканың Дээди Совединиң Президиум кежигүнери, чазактың удуртукчулары, республика солуннарының редакторлары киришкен.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей бо чылып республикага парлаттынар солуннарның хандырылгазының болгаш ол бүгүү боттандырарының талазы-биле тодаргай үүлдерни ацаа чугаалаан. Республиканың улус ажыл-агыйының бүгү адырларының рынок экономиказынче шилчип киргени-биле холбаштыр бо чылда акша-төгерик, материал-техниктиг хандырылга шыңгыы бергедээшкинге келир дээрзин ол айыткан. Маңаа барымдаалааш, республиканың чамдык солуннарының салым-чолунуң канчаар шиитпирлеттинип болурунуң дугайында бодунуң саналын киирип, чамдык чижектер-биле айыткан. Үүге дизе республикада үнүп турар хөй санныг солуннарның чамдык кезиин районнарда типографиялар-га парлап ап болур. Ынчаарга Иштики херектер министерствозунуң Кызылда типографиязын база түр-да ажыглаарының аргалары бар деп, ол чугаалаан.

Акша-төгерик талазы-биле республиканың бүгү солуннарын хандырары дыка берге дээрзин ол айыткан. Үүге дизе бо чылдан эгелеп чүү-даа чүвениң өртээ талыйган. Ооң иштинде саазының, типография чарыгдалдарының болгаш почта чедирилгези эмин эрттир улуг апарган.

Бо бүгүнүң түүнелинде чамдык солуннар берге байдалга таваржып турар.

Президиумнуң бо хуралынга Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы М. М. Сүге-Маадырның бо чылдың республика солуннарын кааа-каа парлаарын, солуннарга болгаш номга четчир санныг саазынны тургузар талазы-биле керээлериниң база полиграфияның күүү-шыдалының дугайында отчёдун дыңнаан.

Ооң чугаазы-биле алырга, республикада бо хүннерде 17 солун парлаттынып турар, ооң дөрт — районнарныы. Республика типографиязы моон мурнунда 5 солун парлап турган болза, ам 10-ну парлап турар, ындыг-даа болза арткан бүгү солуннарны парлаар дээрге, типографияның күүзү четпейн турар. Моон чылдагааны — бүгү дерилгелер эргижирээр, материал-техниктиг баада чедишпес.

Солуннарның аразынан «Шын» неделяда 5 удаа, «Тувинская правда» 3 катап, «Деткимче» (8 арынныг) среда санында, «Тывабыц аныяктары», «Молодежь Тувы» (8-8 арыннарлыг) суббота санында, «Сылдысчыгаш» 2 удаа, «Тыва Республика» чаңгыс катап, «Центр Азии» айда нин удаа база «Эне созу» суббота санында үнүп турар.

Эң хөй тиражтыг солун — «Шын». Ону чагытканы 28 мун 340 экземпляр болуп турар. Ооң соонда «Тываның аныяктары» — 22 мун 277 кезек. А «Тувинская правда» — 21 мун 424 кезек болуп турар. Эң эвээш чагыдылгалыг солун — «Деткимчениң» орус дылда үндүрүлгези — 849 экземпляр. «Тываның 7 хонуу» ооң 5-ле экземпляр хөй болуп турар.

Бо чылын бо бүгү солуннарны доктаамал үндүрер дээр болза күрком 600 тонна саазынны белеткеп алган турар ужурлуг. Ындыг-даа болза ол саазынчар Тывага үезинде чедип келген турар бе деп айтырыгга Сүге-Маадыр тодаргай харыы берип шыдаваан. Ооң чугаазы-биле алырга, үүгле керээлер чарган болуп турар. Ындыг документилерни ол Президиум кежигүнеринге бо удаада көргүзүп, шынзыдып шыдаваан. Россияның Парлалга болгаш массалыг информация министерствозуна таварыжтыр дугурушкан мен дээрзин ол чугаалаан.

Республика типографиязы солуннар парлаар дугайында керээлерни чарган болгай. Ол керээлер күүсеттинип шыдаар бе? Россияның Парлалга министерствозу дуза кылдыр 1 миллион 300 мун рубльди берген. Маңаа ону ажыглаар дээрзинин дугайында М. М. Сүге-Маадыр харыылаан, чогум канчаар, кандыг арга-биле ажыглаарын тодаргай чугаалап шыдаваан.

Республика типографиязы амгы үеде дыка сан-даргай байдалда турар дээрзин номчукчулар шагда-ла билир. Кышка удур белеткел чок болганындан ооң ажылчыннары чоокта чаа ажыл соксадыышкынын кылган болгай. Хоралыг болгаш соок черде ажылдап турар бо ажылчын кижилериниң акша-шалынын өстүрер талазы-биле амга чедир кандыг-даа хемчег алдынмаан. Эрги шалыңныг, эрги бажыныг хевээр ажылдап-ла турар. А чаа типография дугайында чугаа үнгенден бээр ам оң чыл ажыл турар. Ажылчыннарын ол «кырый берген» күзели бо чылын боттаныры берге.

Бо хуралга бодунуң отчедун берген М. М. Сүге-Маадырның бүгү харыыларынга Президиум кежигүнери-даа, солуннарның редакторлары-даа долузу-биле үүлдешпээн болгаш чеп-шээрешпээн. Бодунуң дорт ажылын күүседип, республиканың чонун солун, сеткүүл-биле хандырарынга дузалаар туржук, харын-даа акша-төгерик чедиштес, боттары-ла бергедеп турган редакциялардан Парлалга бажыңын ажыглааны дээш аренда төледир деп турарын шын эвес деп көрген.

Президиумнуң хуралынга Тыва Республиканың Саң-хөө министри К. Д. Ондар бо чылда республика солуннарын акшаландырары-биле күрүне бюджединден хандырыныш турар солуннарга нинтизи-биле 23 млн. рубль херек дээрзин ол айыткан. Ындыг-даа болза РСФСР-ниң Саң-хөө министерствозу, Парлалга министерствозу амга чедир тодаргай харыы бербээн.

Хуралга республикада үнүп турар «Тыва эрткен 7 хонукта» деп солун дугайында база чугаа болган. Үүл дээрге бо солунну акшаландырарын ооң үндүрүкчүлери боттары боттандырып турар. Ооң баштайгы номери Абаканга парлаттынган. Ону ацаа парлаар деп-даа турган. Ындыг-даа болза ооң дараазындагы номери Кызылга парлаттынгаш, ам ол хевээр артып калган. Маңаа хамааршыдыр чамдык редакцияларның төлээлери удур болуп турар. Үүге дизе коммерция солунну республика типографиязынга парлаан ажыы бар бе, керээ чарган бе, ол редакция акша-төгерикти, машина-балгатты кайыын ап турардээн ышкаш айтырыглар хөй болган. Ооң редакторуу бо хуралга келбээн болган ужурундан «Тувинская правда» солуннун редакторуу А. Г. Богдановский чамдык харыыларны берген. Чамдык кижилер болза бо солунну республика бюджединден хандырып турар деп билип турар, ол шын эвес. Үк редакция Парлалга бажыңының үшкү каждын эллээни дээш бүгү чүвениң өртээн төлеп турар.

Маңаа хамааршыдыр К. А. Бичелдей чүве чугаалааш, ажык-чарлыг чорукту, ооң иштинде парлалганы кызыгаарлаар чорук шын эвес деп демдеглээш, ындыг-даа болза «Тывага эрткен 7 хонук» деп солунну кылып турар улус республиканың бир улуг солуну «Тувинская правданың» ажылдакчылары бис дээрзин утпас болза эки дээрзин сагындырган.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам, Дээди Советтиң доктаамал комиссиялар даргалары Э. Х. Ооржак, Н. А. Ондар, А. Н. Шулепов, солуннар редакторлары В. Ф. Чадамба, А. Г. Богдановский, В. С. Салчак болгаш ооң-даа өскелер бо чылда солуннарны ой-шаанда үндүрүп, оларның материал-техниктиг хандырылгазын экижиндер, ажылчын кижилериниң социал байдалдарын чаагайжыдар талазы-биле боттарының санаалдарын киирген.

Виктор КАРА-САЛ.
«Шынның» тускай корр.

КҮРҮНЕ ШАҢНАЛЫН КЫМНАРГА ТЫПСЫРЫЛ?

Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарынга төлептиг кижилерни илередир талазы-биле ыыт-шимээн республиканың солуннарының арынарынга, радио, телевидениениң дамчыдыл-галарынга, ацаа сонуургалдыг кижилериниң аразынга 1991 чылда хөлзээзиниг-ле болган. Кымга, чүү дээш Тываның Күрүне шаңналдарын тыпсырының дугайында санал-оналдар, дилеглер база эвээш эвес. Ол бүгү хөлзээшкиннериниң, маргылдааларының, хуралдарының түүнелиги январь 4-түү хүнүнде Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга үндүрген.

Тыва Республиканың Күрүне шаңналынга кордакчыларның ажылдары-биле таныжып көргеш, дараазында эштерни бедик шаңналга төлептиг деп Күрүне шаңналларының талазы-биле комиссияның даргазы, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам комиссияның мурнундан саналдааш, оларның аттарын адаан.

Тыва Республиканың 1991 чылда Күрүне шаңналдарын:

литература талазы-биле шаңналды шүлүкчү Александр Александрович Даржайга «Өглериистиң ак-көк ыжы», «Буянның үрезиннери» деп номнары дээш;

публицистика талазы-биле шаңналды журналист Кара-оол (Кара-Күске) Күнзекович Чоодуга Тожуның ивижилериниң ажыл, амыдыралының чидиг айтырыгларын көдүрген «Амыдыралдың арынары» деп «Шын» солунга парлаттынган болук материалдары дээш;

уран чурукта талазы-биле шаңналды чурукчу Иван Чамзоевич Салчакка бодунуң үежилериниң портреттерни чураны дээш;

музыка уран чүүлүнүң талазы-биле шаңналды композитор Владимир Салчакович Токага симфониктиг музыка чогаалдары дээш тыпсыр;

театр уран чүүлүнүң талазы-биле шаңналды Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга Ч. Ондарның «Хаанныг истер» деп шинзин тургусканы дээш режиссер Николай Ефремович Логачевка (шинниң автору Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарга), шинни тургускан чогаадыкчы болуктүү кежигүннериниге тыпсыр;

архитектура талазы-биле шаңналды Кызыл хоорайның Театр шелүүде фонтан комплекизин тургусканы дээш чурукчулар Эрес-оол Байырович Байыдыга, Дондук Хертекович Дойбухаага, Моңгун-оол Кандаович Хертекиге (өлгенинин соонда), архитектор Михаил Кимоолович Куулларга тыпсыр;

бичии болгаш эллээди уругларга бижээн чогаалдар талазы-биле шаңналды шүлүкчү Олег Одербеевич Сувакитке бичии уругларга «Кажыктарым» деп шүлүктер ному дээш тыпсыр.

Тываның Күрүне шаңналын үстүнде алы үнген эштерге тыпсыр. Оларның дугайында материалдарны «Шындан» номчуур силер.

Шаңгыр-оол СУВАН.
«Шынның» корр.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 5 (1472ү) 1992 чылдың январь 9, четверг Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

ХҮРЭЭГЕ ДЕТКИМЧЕ

Бай-Тайганың Көп-Сөөк хүрээзи ажыттынганындан бээр чаа-ла бир чыл ажып турар. Бо аразында ооң булныг ажыл-чорудулгазы чон ортузунда элээн калбарып, материалдыг баазазы чүгээртеп орар.

Ындыг-даа болза, хүрээниң — тейлээр бажыңның иштин, даштын сарыг-шажынның өзү-чурумунга дүүштүр каастап, дериир ажылдар ам-даа бар. Ону кылырынга ховар дериг-хеременлер херек, оларның өртек-үнези эвээш эвес. Хүрээ бодунуң күжү-биле ону кылыр аргазы чок. Ынчангаш хүрээниң буянныг ажыл-чорудулгазын моон соңгаар экижидип чорударынга дуза көргүзерин ажылчы чондан Кызыл-Даг-ның сарыг-шажын ниитилели дилеп турар. Ол чугула херекти чон шын билип, Тывада бир дутаар катап тургустунган хүрээге акша-көпеек дузазын чедирип турар.

Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тала суурда чурттап орар лама-башкы Орус Куулар Көп-Сөөк хүрээзин ажыдарынга улуг дузаны чедирген, ооң соонда бодунуң шыдаар шаа-биле эвээш эвес түүнүг акша дузаламчызын каш удаа көргүскен. Ооң аңгыда, сарыг-шажынның буянныг хөрээн чон ортузунга нептередир талазы-биле тайылбыр ажылын ол чорудуп турар. Лама-башкы чоокта чаа хүрээниң агар санынче бир мун рубльди шилчиткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧҮДҮЛГЕГЕ ЧУРУМ ХЕРЕК

Хүрээ-хинтти кылыр деп турары эки-дир. Ынчалзаа амгы үеде бистиң республикавыста корум-чурум үүлгедиглери коргунчуг апар чыдар. Хүрээ-хинтти апаар болза, хой-нинтинин корум-чуруму болгаш кижилериң аразында хаамаарылгазы, мээ-медерели арыг болур ужурлуг.

Хүрээни тудуп-даа алырга корум-чурумну экижитпес болза, дуза болбас ышкаш. Үүге дизе баштай чурумувусту экижидип алгаш, ооң соонда хүрээ-хинтти кылып, чүдүзе чүл? Ам кандыг-дыр бис. Солуннарда, радиода, телевизорда үргүлүү-ле дыңнаткан чүве арагалаан, оорлаан, күштеп-күчүлээн, былаап-хунааган-на боор. Мези, бижек, ок-боо-биле кижи-ле өлүрген боор. Ындыг турар чүве болза, чүдүлгениң херээ чүү боор. Бистиң Чадаана хоорайны чижекке айтып көрейн. Тиилелге кудумчузунуң бажында орунтан ырак эвес тууйбу-биле тутканы 64 аал чурттаар Комаров аттыг. Советская кудумчуларында 2 каът чурттарга бажыңнарының соңгаалгазындан эгелээш тонап үргедээн. Боттарывыс-тыр бис, тенек ажы-төлдеривистир.

Корум-чурум бо хевээр турар чүве болза, хүрээвисти улам-на бужартадып албас бис бе?

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

ЧУРУКТА: Кызылдың № 16 столовазында Роза Сереновна Кара-Моңгуш эки ажылчыннарның бирээзи. Ол бодунуң өөрү-биле.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Б. ЕЛЬЦИН ДҮНЕКИ МӨРГҮЛГЕ КИРИШКЕН

МОСКВА, январь 7. (СЭТА-ның корр. Игорь Веков). Россияның Президентизи Борис Ельцин Христос бурганның чаяаттынын төрүттүнген хүнүнүң чырык байырлалын ол хүн Измайловода Христорождественск хүрээзинге дүнеки мөргүлге киржилге-биле демдеглээн.

Бурган мөргүлүн Москваның болгаш бүгү Русьтуң патриархы Алексий II эртирген болгаш бүгү үдүлгелиглерге ондур байырлал таварыштыр байыр чедирген.

Христорождественск хүрээзи — Москвада эң бурунгу хүрээлериниң бирээзи. Ону 1676 чылда Алексей Михайлович хаанның дорт киржилгези-биле түпкен. Мында, Измайловода дыка хөй чүүлдер ол хаанның сураглыг оглу — Петр I-ниң намдары-биле холбашкан.

РОЖДЕСТВОНУ БАЙЫРЛААН

Черге Бурган оглу Христостуң төрүттүнген хүнү Рождество байырлалын Тыва Республикага калбаа-биле демдеглеп эрттирген.

Христос Рождествозунуң байырлалы-биле холбаштыр Кызылдың Троица хүрээзиниң игумени Алексий ала (Костриков) чонга байыр чедирип, солуннарга материалдар бижээн. Орус шажынның төлээлекчилери тыва телевидение болгаш радио дамчыштыр үүе чугаалаан. Байырлал хүнүнде чаагай сеткил-сорук хөй болурун. Бурган авыралы биске келирин, бүгү кижилерге чаагай күзээшкиннерни ол кылган.

Кызылдың Троица хүрээзинге улуг ужур-дузалыг Рождество байырлалынга тураскааткан шажынчы байырлал өзулалдары болган. Ацаа хүрээниң игумени Алексий ала киришкен.

Бистиң корр.

Чугула айтырыг

МӨҢГҮН-ТАЙГА: үе, чон, ыдык, бойдус

Бир шаанда ыдыктыг Мөңгүн-Хайыраканның, амгы Мөңгүн-Тайганың хайыы, ыржыы байдалы, чонунуң ажыл, амыдыралының хевири, маажым, чөпшүл сеткили оон-моон келгилээр шолук, колчук кижилерге кочу-соот, аартык-кыыкдаа болуп чораан. 30 чылдарның ортанынга чедир-ле бо девискээрни ТАР чазааның баштыңнары орта-ла билбес, шоолуг тоомчагадаа албас турганын ачамның херечи ооганы мындыг чижек бадыткап арткан, «Кызыл кодадан Каргыга Дондук дээр сайыт сургакчылап келгеш, чер-черден араттар чыып уралдаткаш: «Бо Мөңгүн-Хайыракан дижир черинер коңчак, шырпин, кадыр-каъс, аргыжары шүүттүг — өзулуг-ла бурганның хозуп каапкан ораны үүе-дир. Тывага, Моолга-даа чораанынар дөмей улус-тур» деп аартыктап, түрү базынган — коңчуг-ла хорааныг хөй бараан!» деп ажынып орар үүе... Оозу, ам төөгү документилериниң көрүп чоруурумга, Тываның эрентей сайыды турган кижи бооп-тур. Бо дээрге ол чыышка киришкен ам бо оранда чок ада-өгбелериниң доозазының билири, бөлүүн араттарның сеткилинге багай сактыышкын болуп арткан, шыныг төөгү-дүр. Мөңгүн-тайгажыларга хамаарышкан дараазында кожан ыр база-ла ол шагның, харын-даа ооң мурну-даа болуп чадавас, барымдаа-документизи-дир.

Каргы-ла оглу кээргенчиг, Таалың, коъштуг чедип-ле кээр.

Калдар ыын тудуп алгаш, Тараа дилээр кээргенчиг!..

Ажыг, анчыг-даа болза, шын төөгү. Ол бистиң ада-өгбелеривистиң шуптузунуң, ооң иштинде мээң адамның-даа эрткен оруу, хуу арат ажыл-агыйның, амыдыралдың бир хевири — натуралдыг орнажылга үезин-дир ийин але! Үргүлүү эзт чиир болганындан «Мөңгүн-Тайганың оолдар, кыстарының чаагы хан-кызыл», демги-ле ырда кирген хөөкүй тарбаганны — калдар азы сарыг ыт, сарлык малды — ак, дүктүг ишек джирги, оранның хатшуурганын каргаары ам-даа олчаан болдур ийин! Черчуртун, чонун ылгажыр, Ары-Хемчиник, аш-тодуун суражыр адаан-чижилгелерни моон дашкаар-даа чорааш, дыңнап-ла чордум. Ам үе мактаныр, байыыргаар хире эвес-даа болза, ажык-чарның халыынынга, шагның үймээн-самыынынга алыскан аспырак, чечээргектер Мөңгүн-Тайганы, ооң чонун, бойдузун эжиктексээр, түрү бастыксаары аажок. Чаа эрткен чылды соолзүредир республикада үнүп турар «хамаарышпас» джижир солуннарның бирээзинде орус дылга үндүрүлгеден мөңгүн-тайгажыларга депутат соңгуп алырын азы дедир кыйгыртырын айтып, сүмелеп бээр сагыштыг чүүл номчааш, мында чонну «аполитичный» деп сос-биле бастып, бак сөглээнин эскердим. Найысылалда кандыг-бир бижикчи азы ийи-чангыстын бөлүглежиишкини-даа чадавас, кайда-чүде Мөңгүн-Тайгада барык 3 мун хире соңгукчуларны — чоннун демократиязын чүге холгаарлап, командылап турар чүвел? Политиканнар — политикшиведин, херек болза, кайы депутатты халап, «кудуруунга куу тос баглааш», кара аъдынга дедир көрзү олурткаш» аъткарыптарын мөңгүн-тайгажылар боттары билир эвес чүве бе? Азы мында чонну чүүдаа билбес, мутулай дээни ол бе? «Аполитичный» дээрге, ол-ла-дыр харын! Демги «каракта тен болу берген» депутаттарывыстың киржилгези-биле бут кырында туруп кел чоруур Саглы — Мугур-Аксы аразының оруу-биле чоокта бир чоруп ора, орус дылда үнүп турар солуннарывыстың бирээзиниң корреспондентизи тудугжуларны чемелеп, харын-даа далаштырып бижээнин бодап чордум. Оруктун эң берге чери — Сарыг-Кызааны үстүүп, чидир хөөп турган, көшкеге хөмдүргеш, элээн каш шак иштинде хорум-даш алдынга медерел чок, чүгле тыныг чыдырда, кастырып ужулдуткан 54 харлыг бульдозерист Ак-Довуракты орукчулар турлаанда ам-даа ажылдап, чурттап турар болду. Күчүлүг «Чебоксары-330»-ниң башкарыкчызы Ооржак Шыырап оглу Кенденнин ол берге ужуралынын ылаптынын Мөңгүн-Тайгадан орукчу Биче-оол Иргит мөңгө бадыткан берди. Шораан-берт даг, хем кашпалын таварты кел чоруур орук тудуун, Сталиниң сөзү-биле чугаалаарга, ооң болу ышкаш тиран — «кижилерни чеди кежин союп ап чораан» Петр хаанның муң-муң ажылчыннар амыы өргүп туттурган Санкт-Петербургка деңнеп болбас-даа бол, амыдырал хандырылгазы, чогуур материалдыг курлавыры чедимес, буураашкыныг шагда тудугжуларны. Сталин үезин ышкаш, улуг, озал-ондактыг объектиже чыгаары берге дээрзин бижикчи-даа билир ужурлуг. Орук экижээнде, Р. Хасбулатовтуң татар солунга интервьюзунда ышкаш, Татарстанның «чыдыг химиязы» эллерингe херектин дег, Саглы-Мугур-Аксылап аргыжар «чыдыг КамАЗ»-тарның мөңгүн-тайгажыларга ажыы базала улуг апаар. Бо доозулгалак оруктан безин, «дергисартыктыг» аалчыларывыстыы чугаалаваска, хол куруг, аян-тээлээн аалчыларывыс» девискээрниң өнүч-байлаа — балык, тарбаган, даг согуназы, артыш баштаан эм оъттарны ишкээр, «кара рынокче» бүдүү, ажыы-биле-даа чорудуп турарын удуртулга, чон чаагай сеткилдин-биле өршээп нелген. Бо болгаш оорларның малмаган өттүржүр, ан-мен төтчеглээр өске-даа арт-сын аастарынга, орук-чирик белдирлеринге, вертолеттар барып турар шинчилел-дилээшкин черлеринге. Хиндиктиг-Хөлге, Тоолайтыга, Мугур-Аксының аэропортунга хыналда тургузар дугайында «Амыдыралдың оруу», Мөңгүн-Тайга: ыдыктыг камгалаар» деп үүлдеримге көдүрген айтырыгларым ам-даа районнуң удуртулгазындан долу деткимчени албаан. Харын-даа девискээрде ол чокка-ла ховартаан бойдус байлаанын күсели-биле валюта орулга киирип алыр дээр хоннер, орадаажыышкынынар районнуң бүдүүлгечи организацияларында, ылангыя райпода, ийи-чангыс хуу ажылдыг кижилерде бар. Бир эвес чыдыг турушу-биле хөделир болза, Мөңгүн-Тайганың ан-мен, балык, тарбаган, согуна, эм үнүштер аймаа 2-3 айлар иштинде-ле узуктаттынар, ооң орнунга, үе чежемейниң-даа берге болза, амыдыраарының өске оруун дилеп, девискээрниң бойдус байлаан оода-ла 2-3 чыл иштинде камгалап өстүргеш, ой-хемчээлдиг ажыглаар болза, ол биске-даа, партнёрларывыска-даа ажыктыг. А төтчеглээшкин дээш келир салгал кымны-даа өршээвес! 1990 чылдың чайнында Ленинградтан эртемденнер, дошталыышкын шинчилекчилери бис дижир, ат-сывы-даа билдинмес чорумалдар Мөңгүн-Тайганың чырс баарынга турумчуп алгаш, менги-дош үттеп, былдалап, менги чечээн, үнелиг оъттарны чулуп ап, кара туразында меннин турда, Мугур малчыннары таварышкаш соксадырта, харын-даа оранның ыдык бединге чоннун хуадүткел, чүдүлге-сүзүглелин кыжырып дорамчылааш, эртемге ажыктыг чүүү-даа кылбайын, харыысалгадан чайлап, чаларай бергеннер. Тун дег ак Мөңгүн-Хайыраканның үндүрүп турар чырык херелденишкининери, арыглакчы хат-салгыны, долгандыр солун үнүш, дериг амыдыраарыны, экзотиктиг, эстетиктиг бойдус чурумалдары — бо бүгү Убса-Нур хүрээлелинин бир чарылбас кезээ деп демдеглеттинген, камгалалда алдынган, ол кавыже алынчорук даг-ның кырынче үнүүшкүн район Советниң ниитири-биле соксаттынган турбуже, ам-даа хаамаарышкынар бар.

(Төнчүзү 2-ге арында).

ШАҢНАЛДАР

РСФСР-ниң агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниң материал-техниктиг баазазын хөгжүдеринге, бүдүрүлге болгаш социал-амыдырал тудугларын тударынга хууда улуг салыышкыны дээш СССР-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң 1991 чылдың декабрь 21-де Чаргы-биле «Тыва агроүлетпүр» каттыжыышкында шаңнатканнар болза:

Күш-ажылчы Алдар орденниң III чергези-биле
Доктуга Чаш-оол Кыргысович — «Үлүг-Хем» АКМК-ның бызаачызы.

«Күш-ажылчы эрес-маадырлыг чорук дээш» медаль-биле
Желноваков Юрий Иванович — каттыжыышкынның механизация аргелелиниң экскаватор машинизи.

Самаров Яков Леонидович — каттыжыышкынның автотранспорт бүдүрүлгезиниң автомобиль чолаачызы.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын 1992 чылдың март 15-те эрттирерин хандырар талазы-биле организастыг хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының үнүн доктаадыр дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1991 чылдың декабрь 20-де доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын 1992 чылдың март 15-те эрттирер.

Соңгулдаларны чогуур үезинде белеткээр болгаш организастыг эрттирер соңгулга-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының белеткелин болгаш ону эрттирерин Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга хүлээдир.

2. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының киирип келгени-биле Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын эрттиреринге эргежок чугула саң-хөө хөрөнгүлерни тускайлап бээр болгаш 1992 чылдың январь 10-га чедир соңгулдаларның материал-техниктиг база организастыг хандырылгазының талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр.

3. Төп соңгулда комиссиязы Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын эрттирери-биле Тыва Республиканың девискээринге соңгулда округтарын тургузар.

4. Улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтери азы оларның президиумнары 1992 чылдың январь 15-ке чедир участок соңгулда комиссияларын тургузар, соңгулдаларны эрттиреринге белеткээр, долгандыр 1991 чылдың июнь 12-де РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга участокторны ажыглаар; Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле округ база участок соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын хандырарының айтырыгларын ниитилээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың декабрь 26.
(Республиканың [illegible] келгени).

1992 чылдың январь 4.

Бижикчиниң бодалы, саналы

МАЛЧЫННЫҢ МӨӨҢ ӨӨРЕЖИИМ

Эрткен чылды тончүледи салым-хуум мени эмчи оруубиле маңысылаа. Кызылче экеп октаткан. Ааран-даа балза, ырак-узак черде чурттап, ажылдап чоруур малчыны кижите ооң чаартылгазын, өзүлдезин көөрү өөрүшкү болбайн канчаар. Амыдырал бурунгаар хөгжүлдеже чалаттынган чүве болганда, үе-шаг нарыыдаан, бергедээ-даа болза, черле бир өөрүшүг чүвени көөрүнге идегээн мен. Черниң ыраандан чеде бергеш, малчыннарга эмнелгени шагадады. Кадыг иштиң өөлерин ында шымбай-ла эмнеп тур. Улуг-даа назылыг, аныяк-даа эмчилер, ажылчыннар бар-дыр. Малчыннарның могаг чок ажылын үнелеп турарының бир херечизи ол. Аңаа эмнеткеш, арта чяяк, сергек апардым. Алдарлыг кезер эмчи Константин Орус-оолга, диш эмчизи Вильям Тасхановка болгаш ооң-даа оске эмчилериге өөрүп четтирдим. Аңаа эмнедип чыткан малчын эш өөрүп-биле ижин-кара чок чугаалаштым. Олар база эмнелгенин бүгү эмчилериге, ажылчыннарына өөрүшкүзүп илередир, оларның бүгүнгү ижиге чедишкиннерни күзээр чордулар.

Шаг чок-даа бол, бүгү талаже хеллиг-кестүп, карак-ка көзүлдүр өзүп орар Кызыл хоорайның ол-бо кудумчуларына чоруп чораш, эскерген түүлдеримни бижиресс арган чок. Угаанга ыырыыгас хөй, нарын сөстер ажыглавас мем. Амгы аныяк кижилерниң даштындан көөрге, чаражын чүү дээр. Кандыг айнак-сөөк урушаарынны көрбедим, чаптаңдым дээр. Оларның арасындан эргин тыва оолдарны чаңдыктары чаржыннат кастүр-дүр. Хөй-ниитя чеми-ла дивес, улуг-биче, ол-бо шуушкан чон-даа хүндүлеес. Бир-ле кыстың өөкүм доскан, ынчыг, чараш эвес ажыгын, ойда-кайда аксы-сөзүн көргүскен турар-дыр. Оода чадаарда, даштының хевиниң өөктерни безин өөктөвес. Дүшүрүүгеп, чүдүрсинин черде кайгадым. Каяа-даа баарга, эзирик оолдар. Шуптуу-ла аныяк, чеп. Оларның үелери өске өөрүн оолдар ындыг эвес, эврым аянныг, хүндүлүг.

Оолдарым! Төрээн Тыва-ларывыс чоргаараалы, күзүү-биле боор ужурлуг силер. Бодаанда, өрү тыртынып, Тыва чүүтувусту адын бодаа көрүгер. Багай ажылдаа аанчалаш, түгле чараш чоннар, бурунгаар чүтүкеп. Бүгүнгө, күш-ажылче ынчалаңнар. Ыкы-кыың эзирик чаңнаңнарны түгле тыва тоолуусту, Тывавысты, ада-иелериңер бисти бакка сугар, өскедирер. Эң кол чүве — найыралыңар быжыктырыңар. Бо үениң арынчүүрү, ажыл-алдары, амыдыралы — найыралда.

Ырак Монгун-Тайга чурттуг ыалчын өөнер мээн бо сүүрүм, эзрежиим силерге кыска-даа болгай ам.

Хоорайлыг-даа, кедээшиде-даа удуртур-баштаар дарга-дарыңга күзелим, олардан дилеп база бир. Амыдыралывыс нарын, кандыг-ла-бир өскерилгениң оруунда бис. Чон, ыалдыгы аныктар ортузунга сурталл ажыты кандыг-даа үеде түгле нурнуку одурүүнге турзун. Бот-башкарылга, бот-догушаашкын, бот-тускайлан чорук, хүүндүлүг, садыг-саарылга дээн чишектиг түүлдерге эң кол чүве — сырый каттыжылга, найыралл. бот-боттарын бичиири чугула херек. Оорттан күш-ажыл кылып шыдаар ашыктарны черде оспаксыратваңар. Кайда-даа деткиннеге ажылы оожуидур, сурталл, сурталл ажылы чок-тур.

Зоя АКААЖЫК.
Монгун-Тайга район.

Бо материалдың гонорарын «Шынның» агар саңнынг шинчилериге дилеп, (Авт.).

Чугула айтырыг

МӨҢГҮН-ТАЙГА: үе, чон, ыдык, бойдус

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Амгы үеде районда ховар ан-мен, үнүш аймаңның барык-ла бүгү хевири, ооң иштинде тарбаган база «Кызыл дептерде» кирер бижиттинген. Монгун-Тайганың тарбаганын «тудуп» (!!), «чээп» (??) алгаш, оске черлерге өстүрер дугайында ында-мында эштерниң бижип, чугаалап турар кордаашкынларының «думчуу ам дыртыйган», күзүр тарбаганың «кызыл книгаже» кире халый берген деп бизге чогуур! Тываның бо онзагай булуңунда бойдусту, ооң байлаан зө өзүбиле көрүп, камгалаар дугайында факт-барымдаалар-га үндезилээн шүгүмүүлелдиг түүлдерни Кызылда эртемден, чаңгыс чер-чурттуувус И. У. Самбуу, Моген-Бүренде бойдус эртемнериниң башкызы С. Х. Маныш-оол, Мугур-Аксында чоланчы Владимир Тойбу «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Шын» солунларга бижиш, ажыктыг арга-сүмелерин катканнар. Моген-Бүрен көдээ Совет (даргазы К. И. Успун) төтчеглекчилерни тудуп, штрафтап, өскү аныалдарны чорудуп турар. Ол-ла көдээ Советте хамаатылар Хүлер-оол Херлин, Владимир Чорт-аар, Баллаа Салчак Шеге-тей, Тоолайты кавызының бир оскүс байлан-даа чок холуме коннзы хөлдерден кадыргыларны тудуп салгаш, куруг чыткан хөлү балыкшытканнар. Ындыг-ла ыны дувурөөзүн медээзи

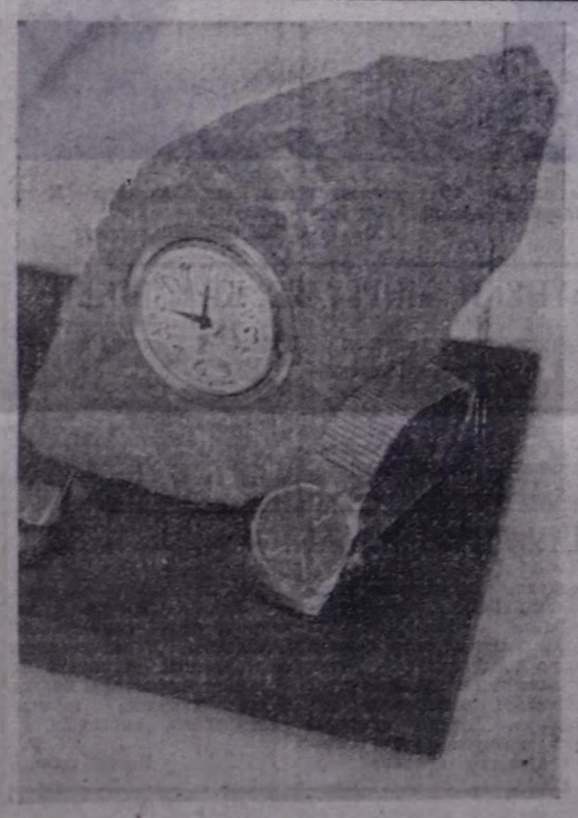

Бо чурукта Самарада «Масленников аттыг завод» бүдүрүлге каттыжыышкы. Солагай талазында — чагыг ыышы чаа шактары-дыр. Өзүгаар кылыр суй белек шак, даштыкы хавы кылдыр чагыкчыныг эккеп бергени материалды — кызыл граниттн (шуру дажы) ажыглаан. Ооң талазында — механиктиг биоэнергетика шактары, оларны багланган кижиниң базыышкыны ортаанар, ивга-бодунга бүдүмелдер солчулгазы экижир. Ындыг шактарны хөйнү ам-даа кылбайн турар, чурукка тырттырын алырда үлегер хевирни ажыглаан.

Н. НИКИТИННИҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

КОМИ ССР. Сыктывкарда уран ус-тывыш ажылдарының школазы ажыттынган, ында конкурс өзүгаар шилиттинген 30 оолдар, уруглар өөренип, дуржулгалыг мастер Михаил Кочевтиң удуртулгазы-биле хадың карты тостан эдилелдер кылырының аргаларын болгаш чажыттарын шингээдип ап турар. Тостан аргын, оюп турун, янзы-бүрү эдилел, каасталга түүлдерин олар кылып эгелей берген.

ЧУРУКТА: уран ажылдар школазының өөренкчилериниң тостан кылган түүлдери.

В. МАТЫЦИННИҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

Психолог башкыга сөс

УРУГЛАРЫВЫСКА КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУУЛУҢАР

Сайзыраңгай уругларны тывалап «төрүмелиндеи угаанныг» деп чугаалажыр бис. Чеже-даа төрүмелиндеи угаанныг болза, оларны үзүлап башкаары — ада-иениң база башкыларның дорт хүлүлгезин. Сайзыраңгай, талантылыг уругларже кичээнгейлиг кошкак деп баштай-ла ада-иени буруудадыр ужурлуг бис. Уругларны кандыг-бир эртемге өөренип алыры, азы уран түүлге сундулуун көрүп тура-ла, эскербейн эрттирип, башкылар-биле сүмележирин, дуза дилээрин уттуп турар бис. Баштайгы хензиг-даа бол, чедишкинге өөрүп, оожургап олурутар чоруктар бар.

Уруг бүгү артемнерге «бө» деп демдектер эккеп-ле турар болза, ада-иениң бодалы-биле ол эки өөренип турары ол болур. Ындыг байдалда айтырыгның алыс утказын хандыр бодаар чүве болза, ооң келир үеде салым-чолу ада-иени ындыг-ла кончуг дуурааштейн турар, чүге дизе кызының азы оглунуң хүнде алганы эки, кончуг эки деп демдектери оларны өөрүп, оожургадып турар. Бодап көрээлиңер даан, амыдыралда, шыпап-ла, ындыг-ла болгай. А херек кырында оларга ада-иениң талазындан деткимче кончуг херек. Уруунуң чедип алган түүлдерин сонуургаар, деткиирин уттуп болбас, чугула ол айтырыг түгле ооң биле ыызыгаарланмас ужуулуг, кады сүмележир, сонуургаар, айтыраар, оларны дыынап өөренир ужурлуг бис. Бот-боттарын бичиири чугула. Шак ындыг байдалга оларны бичиинденне чаңчыктыраар. Айтырыгларны дорт болгаш шын турган-на сеткилиден айтыраар. Кандыг дуза, суме хереглп билип алыр. Башкының талазындан чүү түүгеге таарымнаан турарын база баяан ап болгай. Азы кончуг таарзынын турары — сонуургаан түүлү турун болур. Уругларывыстың сагыш-сеткилинге кирер ужуулуг бис. Бодунуң бодаалын ажыт-чажыт чокка чугаалап турар ындыг байдалды чедип алыры күзенчиг. Ооң ангыда өг-бүледе шиитпирлеттинип турар бүү-ле айтырыгларга киржир эргелиг. Ол ышкаш хөй-ниитинин ажыл-хөрээнге киришпишаан, оюу деткиири, ооң удурланыкчызы-даа болуру — уругның бодунуң хөрээ.

Эскерип чоруурга, соолгүүеде чаңгыс-аайлаашкынны болгаш чүвени тоон көрбес апарган чоруувустың уруунда, уран талантылыг, сайзыраңгай уругларны шоолуг-ла илереттинмейн турар. Ол ышкаш ада-иениң, хөй-ниитинин-даа талазындан оларга деткимче ындыг-ла кончуг эвес турза-даа, ада-чайгаарлаашкынның агымында ыыай-бээр чайлыш-чайлыш, кагдына бээр тавырылгалар кайы көвей.

Школада байдал... Кичээлдиң 45 минутазын ниитя уругларның дешелиниге алгаш, тайылбыр, катаптаашкынны кылып турувуста-ла, үе кончуг дүрген билдиртпес эрте бээр. Эртемге сундулуг уругларже шоолуг-ла, харын-даа хөй тавырылгада кичээнгей салбайн баар тавырылгалар турулаар, чүге дизе уруг оны чайлыг билир. Ындыг уруглар-биле кичээл эрттирери солун, ынчалза-даа арткан уругларга чалгааранчыг апарын болур, ындыг болгаанда, оларны демги уругларның дешелиниге чедирип алыры — башкының кол сорулгазы болур.

Ыылыр ужурлуг чүүлүн кыла тыртып алгаш, чалгаарап, ол-бо түүлдер кылын эгелээр уруглар база турун болур, чалгаарап эгелээнин ол. А ооң уруг харын-даа өөрүнге шаптыктай бээр. Ынчан класстың чуруму өскерлип болур. Ындыг байдалдан чайлаары-биле нелалажып, сонуургалын улам сайзырадыр, ада-иениң кичээнгейин хаара тудар ужуулуг бис. А уругнуң эртемге, уран түүлге хамаарылгазы ада-иеден бөгө кончуг хамааржыр, салдарлыг. Түүге дээрге ооң хостуг үешаты түүлге бажыңында боол турар. А школада түүлге кичээлдер, 20 ажыг өөренкчи. Чүүү кылып четтигерил? Безин боданыр, сүмележир, мартыжар чай чок. Дараазында еске кичээл эгелээр, чапсар база кызыгаарлыг. А холу-биле тудуп, билип, өөренип алырынга шынында гажок шаптыктыг боол турар. Ол — ада-не, бистериниң, далашкан сеткил-сагыжывыс, чымыштыг ажыл-иживис, чүвени херекте албас, кызы медерелдивистиң база ниитилелде тургустунуп келгеи ниитп социал байдалдың уржуктары-дыр. Ынчалзажок кижи бодунуң, еске-даа кижилериниң частырыгларындан өөренир дээр болгай.

Кандыг-ла-бир угланыышкын-биле ажылдап тунал-хөглеп, шак-үе эрттирзин деп бодаары шын эвес. Кол-ла сорулга — сайзырал, дешилге, ажыдыышкын, бир-ле эки үүлге өөренип алыры.

Мээң бодалым — харын-даа 4-5 харлыг уруглларга психолог башкыны чедип алыры. Ол назын кижиниң назынында кончуг солун үе-чада. Уруглларының кижизидилгезинге сонуургалдыг ада-иелер республиканың кайы-даа булуңнарындаа кээп, уругларын хынаттырып ап, чогуур консультациядан алзыннар.

Тыва уруг кончуг өөренинчеп, сонуургак, онза талантылыг, талаларлыг дээрзин боданып, сактып келгеш, бүзүрээр боор силер. Ынчалзадаа оларга улуг кижилериниң талазындан деткимче херек. Уругнуң бот-үнелелин бедидер, ооң хей-аңдын сып, куду өөрүп чорукту, ындыг таварылгаларны шуут болдурбас, ада-иелер ону башкылардан негзар ужуулуг.

Бир эвес силер онза талантылыг, салым-чолдуг уруглуг болгаш ону кижизидип өстүрерде боттарыкарның ада-не сагыш човаашкыныңарны чингедип, кижизидилгеден өөрүшкүнү күзээр болзуларза, силерге американ эртемден Дэвид Льюстың арга-дуржулгазындан сүмелер дузалаар. Ону республиканың ном магазиннеринде (орус дыл кырында) «Одарённые дети» деп номнуң бир арнындан (арын 103) номчуп болур силер.

Чаныварда — чоннуң база бир төлептиг оглу азы кызы — сээн чоргааралын, өөрүшкүн, чөлеңгинжин, өөдүүн өзүн кол чыдар дээрзин утпа, ада-не.

Зоя ДАРЖАА.
Черби суурда дузалал школазында психолог башкы.

ЭМИН ЭРТИП БАРДЫЛАГ

Бистиң Овур район кожа-выс моолдарның садыглап алыр «базаар-рыногу» апаргаан. Бир хүн-не 10-20 моол кара туразында ...ызыгаардан эртип келгеш, бараанарын улуг ортекке садып-каш, хөй совет акшалыг саттынып-саарлыг алгаш чоруй баар. Ооң түүнелиңде бистиң акшаларывыс, ховар бараанларывыс шунту моол чуртунче кирип турар. Ооң соонда Овур районуң магазиннериге кандыг-даа бараан келирге, улуг оочурлар, алгыш-кырыш, харын-даа садыгжыларга картыш-ныг болур. Хеп чуур ворошок, саваң, таакпы, хендирлер, аяк-сава, сакпыс, хымыш Овурнум чонунга чедишпес, оске районнарга баарга, овааран каан чыдар. Моолдар бистиң кызыгаарже кирерде, керээ чарыш алырывыс ол деп кирип келгеш, Чадаана, Кызыл-Мажалык, Кызыл дээш, четпес черлери-ле чок. Оларны КАИ та түге доктаадын, хынаваан турар түүе. Кызыгаардан чажырын эртиргеи бараанларны саарын, ону орнажыры дээрге, контрабанда-да-ла болгай. Ону түге соксатпазыл, ФАБ, ИХМ чүү көрүп турарыл?

Чаңдык кижилер баш бурунгаар ол кээп турар моолдар-оннле дугуржуп алган болур. Ындыг бараан экизеринге, ону-мону өөр мен деп. Хамдагайтының гостиница ажылдакчылары суг амыран турар улус бо. А бис Моолдан каш түүе садып алгаш, ооң үеөрде моол кызыгааржыларга каңчаар үжедип-чидидип, барааныывыс хавыртын турар ийик бис? Түгле ол дээш безин оларга ховар бараанларны бербес ужурлуг түүедир ийин. А бис ышкаш, дезүн көрбес улус савыяа чаргаш тоннарга алдынны орнып турар бис. Савыяаны 5-6 чыл кетсе кедер, а алдын дээрге кижиниң ажыт-олунуң ажыт-олуңте чедир эдилээр эт-тир. Мону болдурбазын кызыдыл, удуртуп баштаар черлер хемчегленн алыр болза экен. Бис кайда оларның дешкээринде толан, улчумалдап, садып-саарлыг турардыр бис, ону соксатса чугула.

Салбакай САТ.
Овур район.

АМДАЖЫТПАЗА

Декабрь 11-иниң «Шын» солунунда «Оваартының көрүе кандыгын?» деп рубрика адаанда Ооржак Тюменниң бижээзин «Найыралл найыралл-ла ийикпе» деп эгелиг түүлүн номчаан, шынап-ла, оваартының көрүе деп бодал бажка кирердир.

Түге дээрге бистиң район моол чон-биле кожа чуртта чоруур болгаш, харылзаа эдээн бышыг. Кышкы, чайгы-даа үеде тереалдоргул, эш-өөр дээш, удур-дыдыр чалаалыг, харылзааны тудуп турар болгаш хойну көрүп турар бис. Харылзааның тарында багай түүе чок, харын эки-ле ыыраан. Түге сагышка эвдек түүлдер бар. Аалчыларның районга суурлар кезиирин чоннээрээн боор түүе ирги бе? Нарын-че чалаткан моолдар !-ай-Даг суурга. Эрзингс чалаткан моолдар Сылдыста-даа кезиг чоруур. Ол кезиг чорааш, аңаа чорбас, бар-ле бараан сатнаа, орнажкан турар.

Чижек, үнүрит хола өөктер тудун алгаш, шампотофоша орнаар дээн, бир шамнуныңу — ол аяка-даа орнаныр бис дээр. Соолгу үеде көрүп чоруурга, эдилел азы кедип каан хептерни садып чоруп турарын эскерип боор. Бистиң кандыысты моол чоннуң эскерин каяны ол, азы хоойлудүрүмүвүстүң чинги ол бе?

Мен бодаарымга, тыва кижи моол чоннга каяан-даа эрги хевин сатпас. Тыва чон бис эмин эрттир биче сеткилдиг, экиргек, кээгээчелиг аажок. Ынчалгаш амдажытпайн, шын ажыл-хереглп харылзааны тударын сүмелеевсээр мен. Оон ыыай кайы суурда моолдар келгеи бистиң даргаларывыска биядингир болгай. Ынчангаш иштиин херектер ажылдакчыларда хайгаарап көрүп, чүү, кандыг өртекке садып турарын-даа эскерип, сайгарып турар болза экидир.

Галина ТОНДУП.
Эрзин суур.

ЭМИН ЭРТИП БАРДЫЛАГ

Бистиң Овур район кожа-выс моолдарның садыглап алыр «базаар-рыногу» апаргаан. Бир хүн-не 10-20 моол кара туразында ...ызыгаардан эртип келгеш, бараанарын улуг ортекке садып-каш, хөй совет акшалыг саттынып-саарлыг алгаш чоруй баар. Ооң түүнелиңде бистиң акшаларывыс, ховар бараанларывыс шунту моол чуртунче кирип турар. Ооң соонда Овур районуң магазиннериге кандыг-даа бараан келирге, улуг оочурлар, алгыш-кырыш, харын-даа садыгжыларга картыш-ныг болур. Хеп чуур ворошок, саваң, таакпы, хендирлер, аяк-сава, сакпыс, хымыш Овурнум чонунга чедишпес, оске районнарга баарга, овааран каан чыдар. Моолдар бистиң кызыгаарже кирерде, керээ чарыш алырывыс ол деп кирип келгеш, Чадаана, Кызыл-Мажалык, Кызыл дээш, четпес черлери-ле чок. Оларны КАИ та түге доктаадын, хынаваан турар түүе. Кызыгаардан чажырын эртиргеи бараанларны саарын, ону орнажыры дээрге, контрабанда-да-ла болгай. Ону түге соксатпазыл, ФАБ, ИХМ чүү көрүп турарыл?

Чаңдык кижилер баш бурунгаар ол кээп турар моолдар-оннле дугуржуп алган болур. Ындыг бараан экизеринге, ону-мону өөр мен деп. Хамдагайтының гостиница ажылдакчылары суг амыран турар улус бо. А бис Моолдан каш түүе садып алгаш, ооң үеөрде моол кызыгааржыларга каңчаар үжедип-чидидип, барааныывыс хавыртын турар ийик бис? Түгле ол дээш безин оларга ховар бараанларны бербес ужурлуг түүедир ийин. А бис ышкаш, дезүн көрбес улус савыяа чаргаш тоннарга алдынны орнып турар бис. Савыяаны 5-6 чыл кетсе кедер, а алдын дээрге кижиниң ажыт-олунуң ажыт-олуңте чедир эдилээр эт-тир. Мону болдурбазын кызыдыл, удуртуп баштаар черлер хемчегленн алыр болза экен. Бис кайда оларның дешкээринде толан, улчумалдап, садып-саарлыг турардыр бис, ону соксатса чугула.

Салбакай САТ.
Овур район.

АМДАЖЫТПАЗА

Декабрь 11-иниң «Шын» солунунда «Оваартының көрүе кандыгын?» деп рубрика адаанда Ооржак Тюменниң бижээзин «Найыралл найыралл-ла ийикпе» деп эгелиг түүлүн номчаан, шынап-ла, оваартының көрүе деп бодал бажка кирердир.

Түге дээрге бистиң район моол чон-биле кожа чуртта чоруур болгаш, харылзаа эдээн бышыг. Кышкы, чайгы-даа үеде тереалдоргул, эш-өөр дээш, удур-дыдыр чалаалыг, харылзааны тудуп турар болгаш хойну көрүп турар бис. Харылзааның тарында багай түүе чок, харын эки-ле ыыраан. Түге сагышка эвдек түүлдер бар. Аалчыларның районга суурлар кезиирин чоннээрээн боор түүе ирги бе? Нарын-че чалаткан моолдар !-ай-Даг суурга. Эрзингс чалаткан моолдар Сылдыста-даа кезиг чоруур. Ол кезиг чорааш, аңаа чорбас, бар-ле бараан сатнаа, орнажкан турар.

Чижек, үнүрит хола өөктер тудун алгаш, шампотофоша орнаар дээн, бир шамнуныңу — ол аяка-даа орнаныр бис дээр. Соолгу үеде көрүп чоруурга, эдилел азы кедип каан хептерни садып чоруп турарын эскерип боор. Бистиң кандыысты моол чоннуң эскерин каяны ол, азы хоойлудүрүмүвүстүң чинги ол бе?

Мен бодаарымга, тыва кижи моол чоннга каяан-даа эрги хевин сатпас. Тыва чон бис эмин эрттир биче сеткилдиг, экиргек, кээгээчелиг аажок. Ынчалгаш амдажытпайн, шын ажыл-хереглп харылзааны тударын сүмелеевсээр мен. Оон ыыай кайы суурда моолдар келгеи бистиң даргаларывыска биядингир болгай. Ынчангаш иштиин херектер ажылдакчыларда хайгаарап көрүп, чүү, кандыг өртекке садып турарын-даа эскерип, сайгарып турар болза экидир.

Галина ТОНДУП.
Эрзин суур.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

АРЖААННАП, ЧАЙЛАГЛАП БОЛУР

Уру аржааны Красноярск крайының девискээри болу берген соонда, ынаар аржааннаары бергедээн деп хомудалдыг чагаалар, ылаңгыя Сүт-Хөл районнуң чонундан хөй-ле кээн турду. Ол дугайында солуннарга чеже-даа катап бижээн болгай. Ону номчукчу эки билип олур боор. Бо удаада Сүт-Хөл районнуң Кызыл-Тайга суурда чурттап орар 73 харлыг Чамаа Намдакович Ооржак база-ла Уру аржаанының дугайында чагаа бижээн. Редакцияга чоруткан чагаазында ол мынчаар бижип турар:

— Уру аржааны шаг-төөгүден бээр бистиң черивис чорду. Бистиң чонувус маная чурттап, мал-маганын өстүрүп, ацнап-меннеп-даа чораан чүве. Алдыы, Үстүү Ишкиннерниң чону чоокку үеге чедир бода малын, чылгызын, сарлыктарын Уруга чайладып, кыштадып чораан. Уруга ак-мек, балык-байлаң база эндерик турду. Ам ол ак-мек, балык-байлаң хоозураан, төнген.

«Саян-Шушенск» биосфера заповеднигн дээр чер турустунган соонда, оон ажылдакчылары бис дээр улус Урунуң хамык байлаан хоозурадыр, кара туразында меннин турун берди. Уру аржаанынга кадыкшылын экижидип алыр дээш аржааннап барган улустуң эрттирбестеп, аарыг-аржык чонну коргудуп, оларны эрттирерде, эзт, саржаг, арага негээр апарганын эскерип турар бис.

Уру аржаанынга чаңгыс чайын безин 500-600 кижи кирип турган чүве-ле болгай. Ам ынаар аржааннаары бергедээн. Бо бүгүнү Тыва Республиканың Дээди Совети, чазаа дарый өөренип көөрү чугула. Шаанда Уруга Ишкиннің болгаш Кызыл-Тайганың, черле ынчаш Сүт-Хөлдүң бүгү суурларындан чон хөй-ле чурттап чораан. Олар Уру аржаанының арай кудуладыр арбай, сула тарып, өлбек дүжүттү база өстүрүп ап турду. Уру аржаанынга үүгле Сүт-Хөлден эвес, республиканың өске-даа районнарындан келген чон кадын экижидип ап, чогуп чоруп турган.

РЕДАКЦИЯДАН: Шак мындыг чагааны алгаш, Тыва Республиканың Бойдус камгалалының күрүне комитеди-биле харылзашкан бис. Бо чылдан эгелеп Сүт-Хөлдүң малчыннары Уруга чайлаглап, Уру аржаанынга республиканың кайы-даа районнарындан келген кижи аржаанап ап болур дугайында дугуржулганы «Саян-Шушенск» биосфера заповеднигниң удуртукчулары-биле дугуруш-каныи Бойдус камгалалының күрүне комитеди биске дыңнаткан.

МААДЫРЛЫГ-ЛА БОЛГАН

Мөңгүн-Тайга районнуң аныяк малчыны Таваа-Херел Хертектиң хөй кадарып чораан, шуурганга таварзып, черниң черинге хоюн хат-шуурганга бөөлдей кактырган, хая баарынга хонуп чыда, бөрүлер кээрге, олардан кортпайн, «Мөгөн-Бүрен» совхозтуң 400 хире хоюн камгалап алганын дыңнаан, бо үүлдү бижирейн баар аргам чок болду. Бодум база Мөңгүн-Тайга чурттуг болгаш, ол черниң кадыг-берге агаар-бойдузун, малчыннарының кайы хире бөйдалда ажылдап, чурттап чоруурун билир мен.

Мен 7 харлыымда хураган, 9 харлыымда хөй кадарып эгелээн мен. 1939 чылда Кызыл-Хаяа хөй кадарып чоруумда, хенертен шуурганаан, аалче хөй кирпер аргажок болуп, Сорунзан-Чүглүр деп кадыр кашпалга тырый шаптырган, аңаа хоюнну болуп, оларның араазынга олура хонган мен. Дөп адар чоокшулап олурда, хоюн кадырны куду хенертен дингейнин-ле баткан. Бөрүлер келгенин билип кааш, кортканымдан хая хозуунче улам-на сыны бердим. Өөр бөрүлер хойну Дыттыг-Хемче кирп сывыртаан, хойларның боосталарын чара шелип, кырарының кырында чорда мен, хойларны дилээн ачам. Шожал даайым, Белек чеченсүглар келгеш, хойларны бөрүлерден чарып алган. Бөрүлер 54 хойну өлүрүп каан болган.

Таваа-Херел Хертекти түге шаанаа болбазыл? Ону шаңналга кирер дээрге, ам-даа аныяк кижи-дир дээн чигзиниглерни база дыңнадым. Маадырлыг херек дээш шаңналга маадырның хар-назыны кандыг хамаарылгалыг боор чүвел? Шаанда Тываның малын ийи сая чедирер деп турда, боттарының хууда малын хөй кылдыр өстүрген кижилерни безин шаңнап турган. А Таваа-Херел күрүнеинин малын эйыылдан камгалап каан кижи-дир. Ону шаңнаарыбиле чогуур черлерже материалдарны белеткеп кирзе кандыгыл?

Бюрбю СААЯ.
Кызыл хоорай.

БАРААНЫНДАН ИЛДЕҢ

Малчын шижиниң ажылчыгыйжызы соң аалының бараанындан-на илдеҢ деп, чон чугаалаар. Ол, шынап-ла, ындыг. «Ак-Чыраа» совхозтуң малчыны Маадыр Торлуктуң кыштаанга баарга, коданның девискээри чурумчыскаалдыг. 9 топпа сигенин суг коруштуг кылдыр сараттап каан.

Сөөлгү 6-7 чылдарның иштинде малчын төрүүр 100 хойдан 90-дан эвээш хураган ап корбээн. Дүк кыргын алыр планын база ажыр күүседип келген. Ындыг чедишкиннин бир чылдагааны — малчынның кышка хынамчалыг белеткели. Кажаа-хораазын ыяк септеп алган, малга чем каап бээр саваларны четчеп чугаалап шыдавас мен. Хат чокта сиген бажы шимчевес. Корум-чурум үреп, оор, хулган, үптеп-тонап, күштээр дээн ышкаш үүлдер бар». Ынчалза-даа чүвени шын сайгарар, бижиир ужурлуг. Журналист Сапеганың бижээн үүлүн шыңгыы үүлгедиг деп көөрү чугула деп, бижишчи санап турар болгаш чежеге дээр мегеледип бижидер бис деп негелделиг айтырыг-биле чагаазын дооскан.

Оөк суурдан **Ю. Д. Лопсанның** чагаазындан одуругларны кирээл. «Черле кайгамчык түве, ол автор найыын ындыг медээлерни алганыл, азы ол кижи Тывага боду чораан бе, азы Тыва Республиканың аталдарын бакыыдыр. Оон ажыл-агыйынга, экономикаынга шаптык кадар дээн үзел-бодалдыг ол кижиниң таныш эш-өөрү бижээн бе? Чогум ол кижи Тывага кажан хөй кыргылдазы эгелээр, доостурун безин биллбес. Аткылажыышкын... Өлген кижилер... Кызылга аттыг кижилер улус соп чоруп турган... Дыка-ла меге, ынчыг материал чорду. Өске нацияның кижилери ону канчаар-даа билип болур, ийнчуг айыылдыг политиктиг материал-дыр. Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиуму, чазаа, Россияның, бистин республиканың депутаттары бо материалга хамаарыштыр дарый хемчегларни алыр боор деп идегедивис» деп, ол күзелин илергейлээн. Турандан **М. К. Дамчай** ол саналга каттыжып турар. «Ужур-дурум чон нүүлдү парлаткан кайда-даа ажылдавайн турар Евгений Сапега дээрзинге шыңгыы харыысалга онаар», «харындаа ындыг нүүлдүг үүлдер парлаар солуннарны хоруур дээш шыңгыы демисежпринче» ол кыйгырган.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ КИЛДИСТЕН: Мындыг уткалыг чагаалар чамдык солуннарга база үнгенин номчукчулар билир боор. Оларның саны оон-даа хөй болур турган чадавас, ынчалза-даа «Голос» деп солуну чагыдым ап турарлар эвээш болганда, улус ол үүл дугайын бистиң солуннарга үнген деп билип алган.

Чогум бо талазы-биле үү кылдыганыл, ол мегечи, нүүлү автор ойтур шаныышкын алган бе? Хол куруг орбаанышысты чугаалаал. Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы К. А. Бичелдейниң ат салганы чаганы Б. Ельцинге база Р. Хасбулатовка чоруткан. Оон кол утказы: бистиң республикаже парлалгалы уш-баш чок халдаашкынар болуп турар, оон камгалап көрүнер. «Голос» солуннуң редакторунче база чагаа чоруткан болгаш үүлүлүг автору националлар араазынга өөскүнгеннилге өөскүдер дээн ораладжыышкын кылган деп мегеллээн болгаш редакциядан келген харыыны көргеш, Е. Сапегага онаштыр херек оттурар даарзын дыңнаткан.

Тыва Республиканың Журналистер эвилели чамдык хемчегларни алган. Ол үүлүг парлаан солун келген соонда, дораан баштаар чер даргазы Г. Ш. Монгуш «Голос» солуннуң кол редакторунче телефонаваш, ол үүлүг хоп-нүүл деп буруу шаннан болгаш бо талазы-биле бижимел тайылбырны бээрин негээн турган. Ынчалза-даа харыы келбээн, ынчан Тыва Республиканың Журналистер эвилелинин чамдык хемчегларын алган. Ол үүлүг парлаан солун келген соонда, дораан баштаар чер даргазы Г. Ш. Монгуш «Голос» солуннуң кол редакторунче телефонаваш, ол үүлүг хоп-нүүл деп буруу шаннан болгаш бо талазы-биле бижимел тайылбырны бээрин негээн турган. Ынчалза-даа харыы келбээн, ынчан Тыва Республиканың Журналистер эвилелинин баштаар чериниң пленуму чылгаш, Е. Сапеганың үүлүнге чогуур үнелелди берген, ол материал шын эвес болган деп ол-ла солунга чарлаарын негээн. Ол шиитпир-биле кады журналистер болгаш чоогаалчылар эвилелдериниң кежигүү, республиканың культуразының аңдарлыг ажылдакчызы Светлана Козлованың аңаа хамаарыштыр бижээн улуг үүлүн «Голос» солунга парлаары-биле чоруткан (хоочун журналист ол үүлүг кымнын-даа сүмеин чокка баш удур боду бижээн). «Тувинская правда» солуннуң декабрь 28-да үнген 39-ну номериниде ол-ла журналистиң «Сфальшивит «Голос» деп материалы үнген, ону бистиң номчукчуларывыс база билир боор. «Бистерни буяартадып, нүүл-деп каан-дыр — деп, Светлана Владимировна ынна бижип турар. — Бистерни — тываларны болгаш орустарны база төрээн чери аңаргын Тыва Республикада чурттап турар бүгү кижилерни... «Голос» солуннуң ажылдакчылары янзы-бүрү аймак-сөөк кижилериниң харылзааларынче кандыг частыр бүдүмел октан турарын билбестерни ол чоор бе, кай?»

Үе эртин тур. Харыылар амдыызында чок. Олар чедип кээрге (азы солунга үне берзе) ынаа-ла дыңнады бээр бис.

Александр ДЕМБИРЕЛ.

«Голос» солунга үнген чүүлге хамаарыштыр

ХАРЫЫ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ТУРАР

Эрткен чылдың сөолгү хүннеринде база бо чылдың эгезинде бистиң солунувуска дүвүрээлиниг чагаалар кээн эгелээн: ам база-ла Тываны төң солунда мегелеп бактап каан-дыр деп. Чугаа болза Журналистер конфедерациязының (мурнунда эвилел дээр турган) неделя санында үнер «Голос» деп солунуңуң ноябрь 12-18-те номериниге Евгений Сапеганың «Тыва: арттарда сезон дайынчы» деп аттыг үнген үүлүнүң дугайында болуп турар.

«Тывада чурттап турар орус болгаш оске-даа аймак-сөөк кижилер ону үү деп көрүп турар иргі? — деп, «Барлык» совхозтан **О. Ч. Күжүгет** бодунуң делгереңгей чагаазында айтырыг салган. — Ындыг байдал бар, шын деп турар бе, азы чок дээр болза, аңаа удур чүге үнүп катпайн турарыл? Мен ол улусту ындыг-мындыг дивейн тур мен, чүгле хоп-нүүлге олар база удур туржур боор деп күзээр кижи-дир мен. Шыныда ол бижип турары дег, ындыг факт кайда-даа чогун шуптувус билир бис. Бо чорук угу баргаш, чүгле Тывага эвес, өске-даа черлерге ужуктуг болур». Автор Бурятияга курорттап чораан, өске черлерде чурттап турар кижилериниң ындыг «бижимелдерни» шыига ап турарын тодарлай көргүзүп бижээн. Оонбиле кады ол чөптүү-биле мынчаар уламчылаан: «Ийе, тывалар шупту буруу чок деп чугаалап шыдавас мен. Хат чокта сиген бажы шимчевес. Корум-чурум үреп, оор, хулган, үптеп-тонап, күштээр дээн ышкаш үүлдер бар». Ынчалза-даа чүвени шын сайгарар, бижиир ужурлуг. Журналист Сапеганың бижээн үүлүн шыңгыы үүлгедиг деп көөрү чугула деп, бижишчи санап турар болгаш чежеге дээр мегеледип бижидер бис деп негелделиг айтырыг-биле чагаазын дооскан.

Оөк суурдан **Ю. Д. Лопсанның** чагаазындан одуругларны кирээл. «Черле кайгамчык түве, ол автор найыын ындыг медээлерни алганыл, азы ол кижи Тывага боду чораан бе, азы Тыва Республиканың аталдарын бакыыдыр. Оон ажыл-агыйынга, экономикаынга шаптык кадар дээн үзел-бодалдыг ол кижиниң таныш эш-өөрү бижээн бе? Чогум ол кижи Тывага кажан хөй кыргылдазы эгелээр, доостурун безин биллбес. Аткылажыышкын... Өлген кижилер... Кызылга аттыг кижилер улус соп чоруп турган... Дыка-ла меге, ынчыг материал чорду. Оске нацияның кижилери ону канчаар-даа билип болур, ийнчуг айыылдыг политиктиг материал-дыр. Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиуму, чазаа, Россияның, бистиң республиканың депутаттары бо материалга хамаарыштыр дарый хемчегларни алыр боор деп идегедивис» деп, ол күзелин илергейлээн. Турандан **М. К. Дамчай** ол саналга каттыжып турар. «Ужур-дурум чон нүүлдү парлаткан кайда-даа ажылдавайн турар Евгений Сапега дээрзинге шыңгыы харыысалга онаар», «харындаа ындыг нүүлдүг үүлдер парлаар солуннарны хоруур дээш шыңгыы демисежпринче» ол кыйгырган.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ КИЛДИСТЕН: Мындыг уткалыг чагаалар чамдык солуннарга база үнгенин номчукчулар билир боор. Оларның саны оон-даа хөй болур турган чадавас, ынчалза-даа «Голос» деп солуну чагыдым ап турарлар эвээш болганда, улус ол үүл дугайын бистиң солуннарга үнген деп билип алган.

Чогум бо талазы-биле үү кылдыганыл, ол мегечи, нүүлү автор ойтур шаныышкын алган бе? Хол куруг орбаанышысты чугаалаал. Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы К. А. Бичелдейниң ат салганы чаганы Б. Ельцинге база Р. Хасбулатовка чоруткан. Оон кол утказы: бистиң республикаже парлалгалы уш-баш чок халдаашкынар болуп турар, оон камгалап көрүнер. «Голос» солуннуң редакторунче база чагаа чоруткан болгаш үүлүлүг автору националлар араазынга өөскүнгеннилге өөскүдер дээн ораладжыышкын кылган деп медээлээн болгаш редакциядан келген харыыны көргеш, Е. Сапегага онаштыр херек оттурар даарзын дыңнаткан.

Тыва Республиканың Журналистер эвилели чамдык хемчегларни алган. Ол үүлүг парлаан солун келген соонда, дораан баштаар чер даргазы Г. Ш. Монгуш «Голос» солуннуң кол редакторунче телефонаваш, ол үүлүг хоп-нүүл деп буруу шаннан болгаш бо талазы-биле бижимел тайылбырны бээрин негээн турган. Ынчалза-даа харыы келбээн, ынчан Тыва Республиканың Журналистер эвилелинин баштаар чериниң пленуму чылгаш, Е. Сапеганың үүлүнге чогуур үнелелди берген, ол материал шын эвес болган деп ол-ла солунга чарлаарын негээн. Ол шиитпир-биле кады журналистер болгаш чоогаалчылар эвилелдериниң кежигүү, республиканың культуразының аңдарлыг ажылдакчызы Светлана Козлованың аңаа хамаарыштыр бижээн улуг үүлүн «Голос» солунга парлаары-биле чоруткан (хоочун журналист ол үүлүг кымнын-даа сүмеин чокка баш удур боду бижээн). «Тувинская правда» солуннуң декабрь 28-да үнген 39-ну номериниде ол-ла журналистиң «Сфальшивит «Голос» деп материалы үнген, ону бистиң номчукчуларывыс база билир боор. «Бистерни буяартадып, нүүлдеп каан-дыр — деп, Светлана Владимировна ынна бижип турар. — Бистерни — тываларны болгаш орустарны база төрээн чери аңаргын Тыва Республиканың чурттап турар бүгү кижилерни... «Голос» солуннуң ажылдакчылары янзы-бүрү аймак-сөөк кижилериниң харылзааларынче кандыг частыр бүдүмел октан турарын билбестерни ол чоор бе, кай?»

Үе эртин тур. Харыылар амдыызында чок. Олар чедип кээрге (азы солунга үне берзе) ынаа-ла дыңнады бээр бис.

Александр ДЕМБИРЕЛ.

Бөмбүрзектиң судалы

29 харлыг Мари-Клод Адам үш чыл бурунгаар хары угаа алды чаштын — дөрт уругуну, ийи оолдуң иезн апарган. Оон мурнунда божуваан ол херээжен Франциялга алды уругну ийистээн бир дугаар кижи болган. Адамнарның өг-бүлезиниге ол үе дыка-ла өөрүнүүг үе болган: ынча уругнуң төрүттүгениндеч эгелээш алдарлыг «Рено» фирманың «Рено 21 Невада» автомобиль белээнге чедир. үү чок дээр. Ам, үш чыл эрткенде, хөй уругларыглыг ол француз өг-бүле канчаар чурттап турарыл?

Мари-Клодтуң ажылыш, дүвүрели шала эвээжээн. Алды ийис шуптузу не школазынче (бистин-биле уруглар сады) чоруп эгелээн.

Улуг өг-бүленің айтырыглары, дүвүрелдери канчалза-даа эвээш эвес, бир-ле дугаарында материалдыг байдал айтырыы база турун турар. Оларның айла орулгалы 12500 франк. оон аңы дузалаачыл-даа чок. Адамнарның өг-бүлезиниге хүн бүрүзү, өске-даа француз өг-бүлелерде дег, 7 шакта эгелээр. Чаштар боттары турун кээн, горшокка олурун, кеттингилээрлер. Аваазы кижи бүрүзүниге курткаларын кедирер. Даштын машинага олурун. тар. не школазынче чоруптар...

ЧУРУКТА: француз алды ийис «Эктор Мало» деп не школазынче чорутканы.

СЭТА-ның фотохрониказы.

КНО. Казах Республика ону кежигүнге хүлээп алыр дугайында билдиришкинин КНО-га чоруткан. КНО-нуң чиигине секретарының адынга чоруткан чагаазында Казахтың Президентизи Нурсултан Назарбаев «Казах Республика Каттышкан Нациялар Организациязының Уставында көрдүнген хүлээлгелерни бодунга ап, оларны хүндүлеп күүседирин хүлээнип тур» деп айыткан. Ол чагааны КНО-нуң Айыл чок чорук Човулелинде дамчыдып берген, доктааткан чурум бзугаар ол чаа кежигүнну хүлээп алырын КНО-нуң Кол Ассамблеязынга сүмелээр. КНО-нуң Айыл чок чорук Човулелиниң бо айда даргазы Дэвид Хэнией (Великобритания) Казахтың дилээн Айыл чок чорук Човулели КНО-нуң Кол Ассамблеязының 46-гы сессиязының ажылының катап эгелээриниң мурнунда, январь тоңчүзүнде чугаалажып көөр боор деп дыңнаткан.

НЬЮ-ЙОРК. Хамаарышпас күрүнелериниң демиселдериниң республикаларының таваржып турары кризизи коргүзүп турары дег ындыг-ла ханы эвес бооп чадавас. Ындыг бодалды Калифорнийда «Рэнд Корпорейшн» деп шеригиниң шинчилел товуңуң чанында аспирантураның деканы Чарльз Вулф АКШ-тың хөрөнгүтөп бөлүктериниң органы болур «Уолл-Стрит джорнэл» солунга үүлүлүнде айыткан.

«Республикаларны, ылаңгыя Россияның болгаш Украинаның экономикалары берге байдалда деп чүве кандыг-даа маргыш чок-даа болза, хөй-хөй дүвүрээзин үндүрүкчүлериниң бадыткан турары дег, шак ындыг ыглаксанчыг болгаш баш мукгаш байдалда деп чүвете чигзиниериниң магадылаллары бар» — деп, ол бижип турар. Бодунуң бодалдарын үндезилеп тура, америк эксперт ол караңгы оон-нерниң үнүп кээн турары статистиктиг медээлерниң кончуг идегел чогун айыткан.

БАШТАЙГЫ ЭЛЕКТРОМОБИЛЬДЕР

Делегейниң автоорукта-рынга электромобильдер «удавас» кеступ кээриниң дугайында шагдан бээр хөй-ле бижип келген. 15-20 чыл дургузунда бис (мурнунда-ры ССРЭ-ге) база баштайгы улегер электромобильди чогаатканынын дугайын бижип келген бис.

Немец ийи улуг автокон-цернер эрткен чылдың төңчүзүнде үүгле электро-батареялардан ажылдаар «арыг» электромобильдерни чогаатканы, хөйте көргүзү делгээн.

«БМВ» фирманың электромобилиин Е-1 дээр. Оон узуну үүгле 3,4 метр. Доо-разы, бедин шала улуг. Колдуунда-ла пластмасс материалдардан, дүвүн харын алюминийден кылган. Кыдыгларында металл быжыглаашкыннарны киргген. Ынчалзажок оон дезизин 900 килограмм чеде бээр. Дезизинин 300 килограммы электробатареязынга онаажыр. Ол 45 ат күштүг моторну «чемгерер». Ол батареяның болгаш моторнуң дузазы-биле машина шакта 120 километр дургень-биле 250 километрни эртип болур. Е-1 турган чериниде 50 км/шак чедир дүргенин 6 секундда дургузунда алыр. Аккумулятор батареязының ыш-далы эвээжей бээрге, ону дүн дургузунда розетка дамчыштыр токка кожуп каарга, эртенинде ол «тода» берген, ажылдаарынга беден турар. Руль чанында көргүзүкчү самбырада үүгле дүргенинин болгаш эрткен хемчэлиниг көргүзүкчүлери бар, ол-ла, оон ынай үе базыышкынымын, сугнуң изиг-соогунуң дээш-ле өске кандыг-даа көргүзүкчү приборлар чок.

Ындыг электромобильдың өртээ ам дээрзинде дыка улуг. Үүгле чаңгыс аккумулятор батареязы безин бигүнде 50 муң марка немец акша өртектиг. 90 чылдарының эртеш үеезинде ындыг машиналарны чылда 200 муң чедир бүдүре бээрге, өртээ 4 муң марка чедир кудулап кээр деп санап турар.

«Мерседес-Бенц» фирманың электромобили оон-даа аар өртектиг. Ындыг аар өртектиг машиналарны кылып эгелээн хөрээ бар бе? Бо шагда кывар чүүлдер ховартап турда, оларның дугайын бодаваас арга чок. Ындыг-даа болза, электростанциялар хөмүр-даш, нефть продуктулары-биле ажылдап турда, оларны алыр тогу база-ла экологтуг арыг эвес деп чүвени даштыкда чугаалажып турар.

(ЧМА).

ЧИДИР СЕПТЕПКЕН,

АЗЫ ТЕЛЕВИЗОР-БИЛЕ ТӨНМЕСТЭЭН ТӨӨГУ

Хомудаан сеткилим силерже база катап бижииривче мени албадапты. Кижи сеткили деп чүве бар болгай, хензиг черден хомудай бээр, хензиг черден өөрүй бээр. Мээн бо ийиги чагаамны солуннар арынга парлап көрүнер. Улуу-биле дледим. Чүү чүве мени черле катап-катап силерже бижииринче албадап турарыл дээрге, мындыг чүве бо, эргим редакция. Ынчан-на силерже бижип турганым телевизорум дугайы. Уругларымга өөнүг телевизор садып бээримге дыка өөрүп турганнар. Эвээш үе эртенде-ле, ол үрелип турар апарган. Район төвү Шагаан-Арыг хоорайга өөнүг телевизорлар кылыр мастерлер чогундан кылдырып чадажын каан, мындыг бис.

Бистиң Торгалыг суурувуска ында-хаая телемастерлер кээр-ле, ол кээрге, оочурлаан улустуң хөйүн кижи кайгаар чүве-ле болгай. Кижи аңаа алдын өртектиг үешагын чидире-чидире оочурлап алгаш чеде бээрге, «бис өөнүг телевизор кылбас бис, артык кезектер база чок» дээр. Оон бир катап-ла Шагаан-Арыг хоорайда өөнүг телевизор мастери бар деп дыңнап алгаш, арай боорда чүткүт машина кырынга телевизорувусту шарып чораан чедире бээриниске, Романов деп фамилиялыг мастер кылып берген. Өөрээш, оон өртек-үнериндаа аарзынмайн, төлеп берген бис. Келгеш ажылдаткан, кайда чүвел, ажылдавас болган. Ам канчаар, көрүп орар эвес, база-ла арай деп чораан, дедир-ле ол мастерниске аппаарывыска, артын чушкаан соонда „че кылып кагдым» дээн. Бо удаада акшазын мастериниң бодунга төлеп берген бис. Оовус ам харын 5-7 хонук хире көргүзүп чоруй, база-ла биеэги «аарыы» киргеш туруп берген. Ам база-ла Шагаан-Арыг хоорайның амыдырал хандырылга черинге бардывыс. Баарывыска «ол мастер чок, ажылын каапкаш, пс чок читкен» деп харыылааннар.

Бир чыл хире телевизор көрбейн, чүнү-даа дыңнавайн, думбей-караңгы орун турувуста. Шагаан-Арыг хоорайда өөнүг телевизор «эмчиин» келген деп сураг дыңнаваш, улус машинаызынга салып алгаш, чеде бээриниске, ам бир өске. Панов деп мастер бар болган. Телевизорувусту көргеш, «маңаа арттырып каңар, оон кеер мен» дээрге, арттырып кааш, элээн үе эртенде, чеде бээриниске, кылып каан дээн. Кассазынга өртээн төлеп кааш, эккелгеш, көрээки программа эгелей бээрге, ажылдаткан, бичии көргүзүп турган база-ла «аарыы» киргеш! Халаптыг чүве-ле болгай.

База-ла Пановка баргаш, баарывыска ол мастериниг билиин бедидип чоруткан болган. Оон бээр 3-4 ай эртенде, «ам черле бо телевизор-биле төнмээн төөгү төнер боор» деп чеде берген, кайда боорул аан. Ол мастер доозуп алгаш келгеш, будуч бе, хөлүн бе сыйын алгаш, эмнеде чыдып алган болган.

Бо берге үеде өске чаа телевизор садып аар дугайында бодаан-даа ажыы чок чүве-дир бо. Уругларым кулаан амыратпастап турун бээрге, канчаар боор, база-ла хуу чиик машина хелезилеп алгаш, ноябрь 12-ниг хүнүнде Кызылдың «Телеателье» деп черин айтырып чораан, чедиге бердивис. Улустан дыңнаарымга, «Кызылга амыр-ла, саадатпас, дораан кыла тыртып бээр» дээн. «Райондан келдивис, бистиң бо телевизорувусту «далаш» кылып бээриниң аргазы кандыгыл?» деп айтырарымга, «кежээ 4 шакта чедип келгеш билип алыр силер» дээрге, «Ам-на ынчап уругларымны өөртүрүм ол-дур, өртек-үнези чеже-даа улуг болза, төлзөр мен ынаан» деп бодап, ол машинамның эзлерин дилеп турган, 4 шакка чедир кандып алгаш, ол шагында чеде бээриниске, «Саян телевизорунну ам-даа чедир кылбаан-дыр, эртен бо үеде чедип кел» дээн. Ам канчаар, оларның аайындан эртер эвес, база-ла куп-куруг чаныт келген мен.

Ажыл, амыдырал деп чүве бар болгай, Кызыл хоорай чоктаарында ынаа-ла бир хүнүнүң алдын өртектиг ажыл шагын үзер апаар сен. Даартазында чедип шыдавайн, ноябрь 15-тин хүнүнде база-ла машина хелезилеп алгаш чеде бергеш, кайда боор, «эртен дораан ап алыр сен» деп турганы телевизорунну «ам-даа кылдынмаандыр» дидир-ле. «Ам түге мынчап барды?» деп айтырарымга, «үредишкини улут-дур» дидилер. Мен иштимде 3-4 оны мастерге кылдыртып турган чүве ындыг-даа ыйнаан деп бодап чаныт келдим.

Ол өөрүмге бажында уругларымның-даа ыды читкен. Ынчан турган, база-ла арай боорда машина айтырып алгаш, ажыл шагын үзе-үзе декабрь 10-да, ам черге 1 ай кылып келген чүве, тас кылдыр кылып каан боор деп бодап, өөрүшкү-маннайлыым ажок чеде бердим. Ында оочурлаан улустуң хөй-даа ажок, телевизорларын дужаап-даа, ап-даа турар-ла чорду.

Ынчан турумда, мээн оочурум-даа чоокшулап келди. Квитанциям сундум. Дыка-ла ур дилеп келгениниң соонда, «сен ам база келир пятницадан бээр келир сен, ол кээрде телевизорунуң паспортун тудуп алыр сен» диди. «Бир ай ажа бергенде паспорт деп чүнерил?» деп айтырып турбүжемче мени мырыңай дыңнавайн барды. Ында ханада бижээш, азыр алган дүрүмүнде өөнүг телевизорлар мылырынын эң узун хуусаазы — 15-16 хонук деп каан. Мээн телевизорумну база «чидир» септепкеннери ол бе?

Түге чонну ынчаар мегелеп турарларыл? Кылдынмас чүве болза чугаалаза? Чоокта чаа силерниң солуннар арында шак бо телеателиниң ажылын мактап, чүрүк-хөрүүн-даа үндүрүп каан чоруур чорду. Шак мынчаар чонну хандырып турары дээш мактал ап турар болган-дыр ол.

Алай-Хаак

Хүреш

КӨРГҮ-ХЕЛИҢ

(Моге Көргү)

Ооң шын адын Ховалыг Далыган оглу Сундуй дээр. А Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның улузу анаа Көргү-Хелиң, Көргү азы Хелиң дижир. Ол ТАР-ның ховар дээн могелериниң бирээзи чораан. Ооң шоолуг-ла ат-сыны билдинмес бооп артканының кол чылдагазы — ооң лама болганында хевирлиг. Мен бо моге кижи дүгайында бодум көргеннимни болгаш чондан дыннаанымны бижип ор мен. Ооң чогум хүрештерге хүрежип-даа турганын көрбээн мен, билип кэриимге-ле, шагда-ла хүрешпестей берген, улгаткан кижи чораан.

1922 чылдың 8 айның ортан үезинде намның VIII Улуг Хуралының соонда, 1 чыл эрткенде, Чадаанага улуг найыр болган. Анаа Тываның 9 кожуунундан 128 могени салган. А ооң мурунда хүн 32 могениң үзүүргелинин кыяган дээр чораан. Орта Ховалыг Сундуй шүүлген. Көрүкчүдер ынчан: «Аа богда, черле Хелиниң эктинден туттунары берге-ле-дир» дижип, алгыржып турган дижир. Ол хүрешке Тываның бүгү кожууннарындан эң шыырак могелер келген.

Оюннарым могези Билчиир-оол аңаа аргамчы, чуларын ап алган, «аъттан эске чүү бээрил болар» деп келген дээр чораан. Чүү деп чүү дээр, шыырак могениң бодунга бүзүрелдин, тиилелгеге чүткүлдүү-ледыг турган чүве боор ок. Кайы-даа шагда аът, моге — тыва спорттуң эң-не адаанныг хевирлери чораанып кым-даа билир. Ынчангаш Хемчик кожуннарының дүжүметтери Билчиир-оолга удур кымны салырын сүмележип турганнар. Ол үеде шоолуг-ла шүглүп чорбаан, а баштайгы онаан ыяап-ла октаар деп алдаржый берген моге Сапык-Кок «канчаар-чоор-даа болза мени салыптынар» деп келген дээр. Дилег өзүгаар кылганнар-даа. Сапык-Кок коргунчуг удурланыкчызын долгандыр халып туруп-туруп, шыырак моге түвексиннип, шугулдай бээр арызында, оңу майынче теверге, олура кээп дүшкен дээр. Шынап-ла, «могениң мабы: кадырык» деп чүве сл-дур ийин! 128 моге хүнзедир хүрешкен, 8 моге артып кларга, даартагы хүнче чылдыгар ужурга таварышкан. Түннелинде дөрт моге артканда оларның таварышканнары бо: Барыын-Хемчиктің моге Шончууржук биле Улуг-Хемниң Казанай Кумзат, Хөндергей чурттуг Бавуу биле Көргү (Сундуй) — нелээ ламатар. Бо улуг хүрешке 27-28 хар үезинде Ховалыг Сундуй шүүлген.

1950 чылдарда амгы Ак-Довурак суурга, ынчангы Жданов аттыг колхозтуң маевказы эртип турган. Ол орта ам хүрежип турар эң шыырак тыва могелериниң бирээзи Амир Монгуштуң адазы Өлчей-оол Монгуш шүглүп үнүп, Ынчан сумунуң болгаш колхозтуң удуртукчу даргалары Көргүге «чүс грамм» ижиртипкеш, баштай девирин, а ооң соонда шүүлген моге-биле хүрежирин дилей бердилер. Хелиң черлё улусту белеңне катап-катап дилеп турбас, магалыг чаныг кижи чораан-дыр деп улгадып келгеш билген мен, девий берди. Алдан хар ашкан кырган ашакты адаа чиктир деп могелээр эвес. Ынчалза-даа ооң чоргаарын! «Кандыг-даа күчүтен келзе, ойта дүшпейн сылба тутчуруңга белен мен» деп чораан-даа ышкаш.

Могелер-даа сегиржипле алдылар. Бирээзи чаала күш ойунде, шаандан бээр могелер чурту Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчиктің шыырак могелериниң бирээзи, а өскези — хоочун, алдарлыг моге. Ындыг-даа чаптанчыг, солун чүвени кым көрүп чораан боор!

Борта кырган моге кончуг шыырак аңыяк могени октап кагды. Сүт-Хөлдүң чону сонуургаар болза, хоочун моге Өлзей-оол Арбай-оолович Монгуш солун кылдыр хөөреп берип болур дээрзинге бүзүрээр мен. Хүреш болган соонда Өлзей-оолдуң каттырып, сонуургап турганын сактырдыр мен. Көргү... Дурт-сыны узун эвес, чодур шыырааа-ла кончуг. Кижиже көөрү дорт, чиге, сактырга сээң бодалыңны өттүр билип турган ышкаш. Чогум эки танывас кижи болза, ону чугаакыр деп черле бодавас. дунук чүве ышкаш, чамдыкта мал-маган сывырып, өдекке шимээргеп турда, дыннаарга, бута бустап, мөөреп турган ышкаш. Ынчангаш Көргү деп шолага чединген. Кончуг томаанныг, бүдүштүг, чонга хүндүлүг, улугну улуг, бичиниң бичии деп көөр ашак. А хүреш дугайында ооң солун чугааларын дыннаар дээр болзунарза, кончуг таптыг хөөреп бээр. Ол хөөрээнде колдуунда-ла октатканын чугаалаар. Чогум хөй кижи чыылган черге белен чугааланмас. Хүреш аргалары айтырар болзунарза, «чугаалап канчаар чугаалаарыл ону, оглум» дээш, хол, бүлү-биле айтып, тудуп турган көргүзүп бээр. «Чадамба моге болган дээрдир. Бо оолдар-биле хүрежип көрем, оглум, мен көрейн» — деп, амгы спорт мастери Чадамба Ооржак 15-16 хар үеэ-зинде турда, Көргү дилээргe, оозу пөрүктенгеш, дезип чоруй барган таварылга бар. Ачазы-даа албадап чадап каан.

«Билчиир-оолга таваржып көрбээн мен. Кончуг моге-ле болгай. Ийи бутту кожа базар болзунза, шоруң-на: оң буттуң эзеңгилээжи-биле чода ортузундан доза хаккаш, чая долгаар. Анаа кыйындан көрүп олурарга, тудужуңуң мөңгө тааржыры-ла кончуг, бүдүү иштимде таваржып көрзе деп бодап олурар мен. С. Токаның «Чаа Тывазында» бижип турары хүрешке база киришкен мен. Арткан 12 могеден Билчиир-оолдан өскевис шупту моон барган могелер болган бис. Баштай-ла октадыпкаш, могелер саарзыкталы бээрге, катап олуртуп каан моге таварышкан мен. Өөрүвүс: «Сундуйга ужуп бер, оол, ол кижи аргазын көргүспезин» дижип турдулар. Мен база домейле дем октаткан кижи ужуп-ла бээр ыйнаан дээш оваарымча чок чеде бээримге, хенертен муидургаш, час ойтур аппарып дүжүрген. Ынчангаш ынчан база Билчиир-оолга таварыштаанын ол-дур».

Мону чугаалап олургаш, Көргү хорадаанын эвес, а элдепсингенин илередип олурар кижи болган. Бо ийн ховар моге таварышкан болза! Ачам биле Көргү ат шанаанга бир-ле чүве чыпшыр шарып, быжыглап турганнар. Кырган моге сыдым аргамчыны тыртса-тыртса, оозу дирс дээш үстүп чаштай берди. Ачам түгле: «А богда, күжүдер ам-даа калбаан-дыр але» дээринге өй болган.

«Хөндергей» совхозтуң малчыны Монгуш Доскан-биле аътка ушкажып алгаш чорааш, хелиң өөнүң бүгү кидизин түктепкеш, көжүп бар чытканын амгы Шеми көвүрүүнүң адаанга көргенним-не шын. (Доскан акый оны сактып чор боор). Сөөлүнде дыннаарымга, көдүрер чүвеге арай пат, а түктеп көдүрериниге черле кым-даа эннешпес кижи дээр чораан.

1894-95 чылдарның бирээзинде Сүт-Хөлдүң Уруга арат Даякпан деп кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнүген. 1970 чылдарның эгезинде кырган моге, лама чонга эң хүндүлүг кижилериниң бирээзи, Бора-Тайга суурга уруу Долуманың өөнге мөчээн. Ооң хөөрү Бора-Тайганың Шөлдээ-Тейде, арай озалааш черде.

Хелиниң «кады-кыраанының» ийн-чаңгыс бадырып олургулаар ырызын маная книрейн.

Күжүр хүрен челип турда,
Эдержинге хөлбүс-ле ийин.
Күжүр Көргү тутчуп турда,
Хүрем-ала буга-лайын.
Эки хүрен челип турда,
Эткин өйде сыын-найын.
Эрес Көргү тутчуп турда,
Эзер алган аскыр-лайын.

Санчай-оол ООРЖАК.
Чыраа-Бажы суур.

Культура амыдыралы

«САЛГАЛ» — ААС ЧОГААЛ КЛУВУ

«Кара алдын» тывыгчыдарының ажылчын суурунуң «Шахтёр» Культура одаанга улустуң аас чогаалын, ыры-кожамның, сыгыт-хөөмейин сайзырадып невтерелер сорулга-биле «Салгал» клубту чоокта чаа ажыткан. Ону ажыдарынга ол чоок-кавының чурттакчыларындан аңгыда, культура ажылдакчыларының хоочуннары, сарыг-шажын шиитпилелиниң төлээзи, чеден ажыг харлыг лама Бады-Очур Кара-Сал киржип, эрегезин шуудун, сад кыысын, чоңму айдызан, өөрээл кылып, аныяк-өскенге чагыг-сөзүн берген.

Культураның алдарлыг ажылдакчызы Сундукай Монгуштуң хөөмей-сыгыды өткүт дыңналып эгелээн. «Искра» совхозтан Америка четкен Олег Кудлар, Мерген-Херел Монгуштуң, «Шахтёр» клубтуң директору Игорь Шыдарның, Чадаананың № 8 школазының өөренгичизи Чойтан Ондарның болгаш оон-даа өскелериниң ырларын, хөөмей-сыгыдын чыылганнар сонуургал-биле дыңнаан.

Концерт доозтур чоокшулап чорда, райкүүскомнуң культура киадизиниң эргелекчизи З. К. Балчырак дараазында түүлдү чугаалаан:

— Шаг-үе берге-даа болза, бар арга-курлавырларны ажыглап турган, район музейин база ажыдып алдывыс, аас чогаал «Салгал» клувун тургузуп турарывыс бо-дур — дигеш, ооң сорулгазын, ажыл-чорудулгазын чугаалаан, чаа тургустунган ол клубка дузаламчы кылдыр акша-хөрөнги-биле дузалажырының чугулазын чыылганнарга чугаалаан. Ийе, харын, аас чогаал клувун сайзырадыр херекке үлүүн киирин, аныяк-өскенге ажыктыг түүлдү кылып турарларга чадаанажылар дузалажыр боор дээринге бүзүрээр апаар.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чадаана хоорай.

ЧУРУКТАРДА: лама Бады-Очур Кара-Салдың йөрээл ноочун олурары, Сундукай Монгуш — күүселдеде.

Авторуң тыртырган чуруктары.

Маадыр-оол Донгакович БИЧЕ-ООЛ

Тываның күш-культуржулары болгаш спортчулары улуг кажыдалга таварышкан. 1992 чылдың январь 6-да спорттуң хоочун ажылдакчызы Маадыр-оол Донгакович Биче-оол хенертен мөчүзүн.

Маадыр-оол Донгакович Биче-оол 1943 чылдың февраль 2-де Чаа-Хөл районнуң Чаа-Хөл суурга төрүттүнген. 1962 чылда Чаа-Хөл ортумак школазын доскаш, ол-ла чылын школага күш-культура башкылап ажылдап эгелээн. Ажылдап турган күш-культура болгаш спортка хандыкшып, аңаа тускай мергежил чедип алыр дээн 1963 чылда Омскиниң күрүнеңиң күш-культура институдунга өөренип киргеш, 1967 чылда ону чедиишкининг доскаш, Тураның 2 дугаар ортумак школазынга күш-культура башкылап эгелээн. 1970 чылдың декабрьда республиканың Чырыдыышкын министерствозунга ажылдаары-биле шилчиткен.

1971-1973 чылдарда республиканың Күш-культура болгаш спорт комитединин киадыс эргелекчизинге ажылдап турган. 1973 чылдың февральда Кызыл хоорүүскомунуң күш-культура болгаш спорт киадизиниң даргазынга томуйлаткан. 1984 чылдың июнь айында республиканың профсоюзларының «Спартак» эки тура спорт ниитилелиниң даргазынга соңгуттурган, ооң соонда 1987 чылдан бээр бо хүнге чедир профсоюзларының спорт чөвүлелиниң киадыс эргелекчизинге ажылдап келген. Бо ажылдан чораан чылдарында күш-культураны болгаш спорттуң чон ортузунга нептерелип, ажылынынга чаа дүржүлгаларны үре-түнелдиг ажылдап, кады ажылдан келген ушөөрүүнүң болгаш спортчуларның хүндүткелин чаалап алган. Республикага аас болгаш чиик атлетиканы сайзырадырынга улуг үлүүн киргген.

Спорт организацияларынга эки ажылдан чораан, улустуң хүндүткелин чаалап алган бистин эвилис М. Д. Биче-оолдуң чыыткылыг турааскаалы түрүктерилиске кезээде артар.

БӨЛҮК ЭШТЕРИ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. Башкир шулукчу дугайында. 9.00 «Енотлар». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 9-ку сериязы. 9.25 Уран-чечен фильм. 10.45 Уругларга болгаш аныяктарга телепрограммаларның ийги-бүгүделегей фестивалы. 11.15 Р. Штраус. Фа минор симфониязы. 12.00 Информастыг программа. 12.20 Бир бенефистиң төөгүзү. 13.40 Эртем-тайылбырлыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.55 «Садыг одуруу». 14.10 «Телемикст». 14.55 «Шалола» ансамбльдиң көргүзүү. 15.10 «Бөгүн болгаш ынчан». 15.40 «Айыылдыг кижи». Уран-чечен телефильм. 16.50 Уран-чечен телефильм. 18.00 Информастыг программа. 18.20 «...Ол алды харлыгларга чедиг» болгаш оон-даа улутларга». 19.00 Мультфильм. 19.10 «Дайын болгаш тайбын». Дөрт сериялыг уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Информастыг программа. 21.30 «Рампаның өске талазында». 22.30 «Криминформ» дыңнадыр...» 22.45 Рождестволуг музыкалыг программазы. 23.55 Телефильм. 00.35 Музыканың келир үеэ. 01.00 Информастыг программа. 01.25—01.50 «Артист байказы».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.20 «Ол-ла хевээр». 10.20 «Ат-ыраалыг шоодуг». 11.35 Музыка фестивали. 12.15 — 14.15 Р. Быковтуң фильмнери.

* * *

16.00 «Дөрт өөнүктериниң амыдыралы болгаш ужуралдары». 16.35 Телефильм. 17.00 Ю. Подниекстиң фильмнери. 18.00 Медээлер. 18.20 «Кыызыг-кыызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.20 Мультфильм. 18.40 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.10 Медээлер. 19.20 Бүгүдеге программа. 19.55 Чаңгалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Реклама. 20.20 «Чаа чыл хуужууру». 20.30 СКВ. 20.40 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. 21.30 «Ол-ла хевээр». 22.25 «Жемчужка» ортулук» 22.55 «Маргыштыг чугаа». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25—01.10 «Маргыштыг чугаа».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.05 Изящлоданган галереязы. 19.45—20.00 «Кичээнирер, тырттырдым-на».

ЯНВАРЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.00 Мультфильм. 9.20 Уран-чечен фильм. 10.55 Ийиги бүгү-эвилел фестивалы. 12.00 Информастыг программа. 12.20 «Аяр-чорукчулар клуву». 13.20 «Кадыкпыл». 13.50 «Бридж». 14.15 Биржалардан медээлер. 14.45 «Бизнес-класс». 15.00 Барымдаалыг фильм. 15.20 Күрүвеник камерлиг оркестри ойнаар. 15.45 Барымдаалыг фильм. 15.55 «Өг-бүле байдалы-биле». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 «Ак кыштың ак розалары». 18.00 Информастыг программа. 18.20 Тхэквандо. Делегей маргылдаазы. 18.35 Кижи болгаш хоойлу. 19.15 «Мээң өг-бүлем болгаш өскедаа дириг амытаннар». Хөй сериялыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 19.45 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Информастыг программа. 21.30 «ВиД». 01.00 Информастыг программа. 01.25—02.20 Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывыгыр кижилериң үеэзи. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 Англи дыл. «Өг-бүле альбому» (АКШ). 10.20 «Чарлаттыманан аян-чорук». 11.05 Мультфильм. 11.35 «Виле-омнар». 12.20—14.20 Р. Быковтуң фильмнери.

* * *

16.00 «Дөрт өөнүктериниң амыдыралы болгаш ужуралдары». 16.30 Барымдаалыг фильм. 17.25 Тараачынар айтырыы. 18.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20 Мультфильм. 18.35 Медээлер. 18.45 Медээлер. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». 19.55 Чаңгалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Өг-бүле клуву». 20.15 Реклама. 20.20 «Чаа чылдың хуужууру». 20.30 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 21.20 Сес дилеп тур мен». 21.55 РСФСР-ниң Дээдиг Советиниң сессиязында. 22.20 «Абилен хоорай». Уран-чечен фильм. (АКШ). 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. Даартагыже агаар байдалы. 00.20—01.15 «Тверьге ужуражылга».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 Интернационалчы концерт. 19.00 «Шагда уттуидурганы сагыштаг ыравас». 19.40—20.00 Россияның парламент медээлери.

ЯНВАРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажылгыр-тывыгыр кижиниң эртеми. 8.30 Бистиң садывыс. 9.25 Телефильм. 9.45 Неделя санында болур музыкалыг программа. 10.15 Фильм-концерт. 10.15 Фильм-концерт. 10.45 «ЭХ». 11.00 Хоккей маргылдаазының түннелдери. 11.35 «Музыкалыг киоск». 12.05 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.50 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.35 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.55 Информастыг программа. 14.15 Ажылгыр-тывыгыр кижилериң ТВ клуву. 15.30 Мультфильм. 15.40 «Хар кадын». Уран-чечен фильм. 17.20 «Баштайгы көрүштен ышакшыл». 18.00 «Даштыкы чурт». 18.30 «Майя арыы». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 28-ки сериязы. 18.55 Концерт. 19.10 «Бомж». Уран-чечен фильм. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Информастыг программа. 21.30 «Современник» театының 35 чылынга. 23.55 Концерт программазы. 01.00 Информастыг программа. 01.25 — 02.05 Авторалдар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Барымдаалыг фильм. 9.20 Баскетбол допчулалы. 9.50 Мультфильмнер. 10.10 «Дөрт өөнүктериниң амыдыралы болгаш ужуралдары». 10.40 «Оглу дээш». 11.10 «Кадар он бир» видеодамчыдылга. 13.10 Р. Быковтуң фильмнери. 15.20 «Бодунуң коңга кагар черинден». 15.40 М-трест. 16.10 Улуг орус балерина О. Спесивцевага турааскаатканы. 17.00 Педагогиканы — бүгүдеге. 18.00 Медээлер. 18.20 Тайылбыр. 18.50 АКШ-тан неделя санында болур программа. 19.45 Реклама. 19.50 «Чаа чыл хуужууру». 20.00 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 7-ги сериязы. 20.50 «Жемчужка» ортулук. 21.25 РСФСР-ниң Дээдиг Советиниң сессиязында. 22.00 «А» программа. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25 Бөлүк телефильмнериниң баштайгы көргүзүү. 3-гү фильм. 00.45—01.15 Мода, тоогу, уран чүүл.

КИНО

ЯНВАРЬ 9-та

«НАНЫРАЛ»: Не отступать, не сдаваться 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Кот в сапогах 9.10, Самрат (2 сериялыг) 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Лапландские сказки 9.00, 14.20, Джунгли 10.30, Эгрета из слоновой кости 12.50, Непобедимая нога (КНР) 14.20, 16.10, 18.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киночыныды 12.00, Чандин (2 сериялыг) 14.00, 17.00 шактарда.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күш-культура болгаш спорт комитеди, республиканың профсоюзларының спорт чөвүлелиниң, Кызыл хоорүүскомунуң күш-культура комитеди профсоюзларының спорт чөвүлелиниң киадыс эргелекчизи

Маадыр-оол Донгакович БИЧЕ-ООЛДУҢ

1992 чылдың январь 6-да хенертен аараан, мөчүзүн-биле холбаштыр оон тереллериниге болгаш чоон кижилериге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Районнар эмнелгелеринде

АМЫ-ТЫН ЧҮДЕН АРТЫК ЭВЕС БЕ?

Эрткен чылдың декабрь 18-те үнген № 216 «Шындан» бистиң чер чурттуг Татьяна Монгуштуң «Хомудалым улуг» деп эгелиг материалын номчаашы, бисте эмчи, эмнелге айтырыының кошкак шиитпирлеттинин турарынга дүвүревес аргам чогул. Бүгү-ле эки үүлдериниң чонга дээш туржуп-даа турза, салдынган чамдык сорулгалар күүсеттиниң черле болбас апарган үе-дир бо. Өөвүр районнуң улус судунуң апрельде хүлээп алганы доктаалының хоолгазын чоруттум. Чүге дизе ол доктаалдың бир хоолгазын Кызык камгалал министерствозунче, Өөвүрүн райкүүскомунче хемчеглер алырыбиле чорутқан бис. Харыызын ай дургузунда алыр ужурлуг турган, мынчага дээр албалывыс. Хуралсүтлаага аас кырынга чугаалажып-ла турар, бо айтырыгларны шиитпирлеп-даа болбас болган.

Дээди эртемниг эмчилер дүржүлгалыг, ортумак эртемниг ажылдакчылар-даа бисте бар. Оларга «четтирдавис» дээрден башка чүү дээр бис. Чоянуң кадыкшылын камгалаар дээш олар шаа-биле ажылдап-ла турар-лар-дыр. Чүгле дээди эртемниг кезер эмчи гинеколог, терапевт база эмнелгеге чогуур дериг-хөрөкселдериниң чогу-биле аар аараан, кемдээн кижилерни чидирип турар бис. Ынчангаш чонувуска, эмчилерге дуза чедирери-биле ынчан хүлээп алганывыс доктаалды солуп-га парлаары-биле чорутканывыс бо. Парлалгага көстүп кээрге, удуртукчулар кичээнгейге ала бээр боор деп идегедивис.

Эрткен чылдың апрель 5-те Хандагайты суурга болган ажык суд хуралынга РСФСР-ниң КД-ниң 103 үүлүүнүң 2 кезээ-биле буруудаттырган 15 харлыг, назы четпес Д. А. Сааяның хөрээн көргеш, судтуң тыпканы: тозан чылдың июль 13-те Саглы суурга болган иудага Ак-Довуракта төрелдиринге келген турган Л. А. Саая төрел угбазы болур В. Лопсан, ооң ашаа Б. Монгуш олар-биле кады арага ишкен. Куда соонда С. Сааяның ашкынга шупту улаштыр арагалаан. Баштайгы-даа, суд-даа истелгениниң түннели-биле алырга, бичии кижиниң арага ишчезин кым-даа сагындырбаан. Улуг кижилер билир-билбес эзирик турда, назы четпээн уругнуң чүрээ хөрээш, алгырып-кышкырыл турып бээрге, угбазы болур В. Лопсан хоруп, ону аргалаан. Ынчан Д. Саая угбазының солагай өштүнче, иштинче бижектээн. Аар кемдээн кижини Саглы суурнуң эмнелгезинге 2 холдурган. Балыглаткан, саатты хөрээженниң эъди аарып эгелей бээрге, чүгле ынчан Хандагайтыже чорутқан. Улаштыр Чадаанаже ажырган. Ол эмнелгеге бир хонганда, кезиишкин соонда В. Лопсан өлген. Ооң саатты турганын билбес турганы-биле Д. Саяаға ынды херекти оттурган турган. Бир эвес ол билдингир турган болза, КД-ниң 102 үүлү болу бээр.

Районнуң улус судунуң дүржүлгазындан алгаш көөрге, РСФСР-ниң КД-ниң 108 үүлүнүң 2 кезээнде көрдүнген кем-херек үүлгедиишкиннериниң (кижиниң амы-тынынга айыылдыг аар кемдээшкин чедиргенинден өлген) когараан кижилер кол нуруузунда районнуң төп эмнелгезинде дээди эртемниг кол эмчилерниң (хирург, гинеколог, терапевт) болгаш эмнелге дериг-хөрөкселдериниң чогуур-биле амы-тынын үе-шаанда камгалап ап болур турган кижилер өлүп турар. Кезер болгаш хөрээженнер эмчизиниң дүрген дузазы херек, шимчедип болбас ужурлуг, берге байдалдыг кижилерни чаладып келген эмчилер кезиишкин кылыптар херек. сел-даа, кабинет-даа чок. Шын диагноз тургузуптар терапевт-даа районда чок.

Районнуң суурларының аразы ырак, оруу берге. Чоогу-ла Торгалыг, Чаа-Суур—56-63 км. Саглы—95, Ак-Чыраа—125 км.

Төп эмнелгеде «дүрген дуза» машиназы бир эзлчеде чаңгыс. Чалалга азы Чадаана чоруй барган болза, ооң кээрин манаар. Үрелген машинаны септедир хемчег алдынмайн турар. Ырак суурлардан балыглаткан, кемдээн аар аараан, берге божаан кижилерни 2-3 шак дургузунда машинага силгидип келгеш, Хандагайтыга эккелгеш, аай-дедир дугуржуп. Кызылдан, Чадаадан чорудар дугайында чөпшөөрел ап турда-ла база 1-2 шак эртер. Чадаанаже аппар чорда. 2-3 шак болур. Аяа чеде бергеш, хүлээхүлээвестеп турда, хөй, эн херектиг, үнелиг үе эртер. Ынчангаш когараан кижилерниң хөй кезии чогум-на от бирги дуза чедирбээнинден хорап турар деп чүве дүржүлгадан, судта бар кеземче херектеринде судмедэксперттериң түннелдеринден бадыткаттының турар (хөй хан чидиргени, иштики органнардан хан аттыгыышкыны...). Аар аараан, кемдээн кижиге машинага үр чоруурунга безин берге болгай.

Үстүнде үүлдерге үнделээш, РСФСР-ниң КЧД-ниң 21² үүлүнүң 1 кезээн, 321 үүлүдүрүн удуртулга болдургаш, судтуң доктаатканын көрээл: районнуң төп эмнелгезинде кадрлар-биле ажылынын болгаш эмнелге дериг-хөрөкселдери-биле халдырылгазының, эн-не куду леңнелде турар байдалын Тыва Республиканың кадык камгалал министриниң, Өөвүр районнуң төп эмнелге администрациязының болгаш улус депутаттарының район Советиниң күүсекчи комитединиң киадыс эргелекчинге дыңнадыр. Ол органнардан чогуур дузаны районнуң төп эмнелгезинге дарый чедирериниг негээр дээрзин айыткан.

Ынчалза-даа кандыг-даа хемчег мынчага алдынмаан, кымдан-даа харыы чок.

Яна КУУЛАР.
Өөвүр районнуң улус судьязы.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалдалып секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-83;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
□ ниитилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-96
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулта — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргада — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ «Тыва сөөбиин № 363205».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле курупе комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28340 экз.

Чагыг № 6.

Тыва республиканың ШЕЛИШТЕКА ... А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 6 (14730) 1992 чылдың январь 10, пятница Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

ЧУРУКТА: Карасал Очур-оолович Байыр аныяндала Саглының делгемнеринге хойжулап, нийтиниг малын онча-иенди өстүржүрүнге боттуг үлүүн киирип келген.

Хоочун хойжу бо чылын кыштаглаашкынны база эки эрттирип турар. Ол хойларын кедээр кара мээстерже одарладып, немелде чемнерни берип турар. Ынчангаш ооц кодан хою сеннс шыырак.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РФ-ниң Дээди Соведининиң Даргазы Р. Хасбулатовтуң чагаазы

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫНДА РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕТТЕРИНГЕ, УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КРАЙЛАР, ОБЛАСТАР, АВТОНОМНУГ ТУРГУЗУГЛАР, ХООРАЙЛАР БОЛГАШ РАЙОННАР СОВЕТТЕРИНГЕ

Россия күрүнезинин төөгүзүнде ужур-утказының талазы-биле бо эргилделиг үе-чада чурттуг дээди хоойлужудулга органының өмүнээзинден бүгү деннелдериц улус депутаттарының Советтеринге мону чорударын менн хүлээндирип турар.

Бөгүнде Дээди Советти дүвүредип турар кол-кол айтыыглар — ол дээрге Россияга амыдырал-чурттаганы аайлап баштаарының, ону чечектелип турар демократтыг күрүне болдурарының айтыыглары-дыр.

Бис хөделиишкиннерге шинтпирлиг эвес чоруувустун база чаартылгаларны туруштуг эвес чорудуп келгенивистиц хараазы-биле хөйну чидирген бис. Кижилериц амыдырал деннелиниц халаптыг кудулаашкыны, экономиканың шуут-ла харык чок апарганы, дыка улуг хемчээлдиг даштыкы өре, националдар аразында чөрүлдээлер болгаш, эн-не айыылдыг түве түл дээрге, хөй-хөй кижилериц идегел оскунуп, бүзүрелин чидиргени, төлептиг амыдыралды чедип алырына бүзүрел чогу — түннелдер мындыг.

Бис, Россияда дээди эргечагырганы силериц бүзүреп даандырган кижилер, байдал берге-даа болза, идегел чок эвес, кризис ол олчаан уламчылавас, келир үеге, эки түүлдерге бүгү үндезинвер бар деп түвеге бүзүреп турар бис.

Төөгү талазы-биле алыр болза, бистин бүзүреливис Россияның улустарының бүгү делегейге билдингир талантызынга болгаш ажылгырыыга, ооц кандыг-даа нарын байдалдардан тиилекчи бооп үнер аргалыынга үндезилеттинген.

Бистин бүзүреливис россияжыларның деткимчезин алган, Россияны демократтыг арга-биле соңгуткан Президент болгаш парламент баштап турар деп түвеге база үндезилеттинген.

Бис Россияның улус депутаттарының Съездизиниц түүлдүг деп деткээн үндезин экономиктиг реформаларны боттандырарының эң нарын болгаш харысалгалыг үе-чадазында кирген бис. Президент болгаш ооц баштап турары Чазак элээн улуг чергелиг немелде эртелерни алган.

Ол дээрге Дээди Советтиц хүлээп ап турар шинтпирлерден база оларның шынары дээш харысалгадан хоорук болуру ол эвес деп түве билдингир. Реформаның эрге-хоойлу хандырылгазының база оларны херек кырында боттандырарының талазы-биле Президентиниц, парламентинин болгаш Чазактың шуптузунуц кады демниг ажылы боттанып чоруп турарын онзалап демдеглексеп тур мен.

Парламент биле Чазактың аразында чөрүлдээлер, аңгы-аңгы туруштар, барыы билдингир. Ынчалзажок ол удур туржуушкун эвес-тир, а тааржыр шинтпирлерни кады дилээриниц чорудуудур.

Экономиктиг реформаларны боттандырып чорудуп турар үеде бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылга, ажылгыр-тывынгыр чоруккa, фермер ажыл-агыйынга, даштыкы капитал-биле кады бүдүрүлгелерни организастаарынга бүгү аргаларны тургузарынче улус депутаттарының Советтерин кыйгырып тур мен, ол эргежок чугула. Инициативадыг, чогаадыкчы, ажылгыр кижи чоокку үеде бодунун талантызын болгаш энергиязын ажыглаар арганы тывар ужурлуг.

Дээди Совет болгаш Президент хоочуннарның болгаш уругларның, инвалидтериниц болгаш бот нелериниц, студентилериниц болгаш сургуулдарның, а ол ышкаш орулгалары күрүне бюджединиц күсели-биле тургустунар бүгү кижилериниц — башкыларының, эмчилериниц, эртем ажыллакчыларының, күрүне албан черлериниц албан-хаакчыларының социал камгалалының болгаш деткимчезиниц талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ап келген болгаш ам-даа ап чорудар.

Улус депутаттарының черчер Советтерин, чоннуң соңгааны депутат бүрүзүн өртектерин хостуг болдурган үеде социал камгалал талазы-биле, биргн эвлчегде, чурттакчы чоннуң эвээш хөреңгилиг кезектериниц социал камгалалының талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алырын дилээр, кыйгырар күзелдиг мен.

Даштыкыдан каап турар гуманитарлыг дузаламчы, а ол ышкаш чаагай ачы-буян шугуму-биле кирип турар түүлдер депутаттарның онзагай контролюнга турары чугула.

Бо айтыыглар талазы-биле бис Дээди Советтиц доктаалдарын-хүлээп алган бис, ам кол түүл — практиктиг ажыл-херектерге оларны боттандырары.

Реформаларның баштайгы эң берге базымнарын эртип алырынга Россияга тайбың болгаш национал чеп-шээрежилге херек. Хөй национаддыг Россияның дыка хөй улустарында хей черге базындырганының болгаш чептүг эвес аажыыланының хомудалы ам-даа хевзор артканын тергиин эки билип турар бис. Шинтпирлеттинмейн арткан айтыыглар шинтпирлеттинер ужурлуг. Ынчалзажок амыы үеде бот-боттарынга хамаарыштыр чаргы-маргыны берге экономиктиг байдал улам нарыыдадып турар, ынчангаш экономиктиг реформаларның чеднишкинниг болуру өске бүгү чорүлдээлерни чайладыр арганы бээр.

Россияның политиктиг болгаш бүгү хөй-нинти күштерин демнежип каттыжарынче кыйгырыксап тур мен. Политиктиг партияларда болгаш шимчээшкиннерде, профэвилелдериинде болгаш тывынгыр ажыл-агыйларда, херээженнер болгаш аныяктар, экология болгаш өске-даа организацияларда Россияның катап көдүлүрүнүң, ооц улустарының чаагай чоруунуц сорулгаларындан аңгы, оон чугула сорулга чок турар ужурлуг.

Чаа чыл-биле, эргим өннүктер. Силериин берге болгаш чаагай ажылыңарга чедиишиниерни күзедим.

Россия Федерациязының Дээди Соведининиц Даргазы, Силериин Р. ХАСБУЛАТОВ.
1991 чылдың декабрь 30.

(Редакцияга январь 8-те келген).

ШАГДААЛАР БОТТАРЫ

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуц коллегиязының хуралы болуп эрткен. Анаа улус депутаттарының Кызыл болгаш Бии-Хем районнар күүскомнарының иштики херектер киллистеринге болган онза кем-херек үүлгедиишкиннерни сайгарып чугаалашкан. Шак ынчаар, 1991 чылдың декабрь 31-де милицияның сержантызы Седен-оол дежурныйлаашкын соонда табельдиг чепсээн дужаавайн, чана бергеш, таныштары-биле арага ишкеш, хамааты Жмаковтарның чурттап орары бажынынче, өгнүц эвлерин хол боозу-биле коргудуп турган кирерин оралдашкан. Ол-ла үеде хол боозу-биле элээн каш адыышкыннарны кылып, анаа турган ийи хамаатының бирээзинин иштинче, өскезинин оргазынче боолап балыглаан.

Бо чылдың эгезинде, январь 3-те улус депутаттарының Бии-Хем райкүүскомунуц ИХК-ниц улуг инспектор-дежурныйы милицияның лейтенантызы Солонцов болгаш чолаачы анаа шагдаа Петряев олар базза бир бажыңга барып арага ишкеннер. Бажыңның ээзи херээжен Солонцовтуц хол боозунуц хавында чораан табельдиг чепсээн көрүп кааш, тоштап сонуургап көөрүн дилээн. Солонцов хол боозунуц магазинин уштуп алза-даа, мурнунда кылдынган адыышкын соонда оон унунче боду автомат өзүзу-биле кире бергеи октуу уттупкаш, түтсүп берген. Ук херээжен ону көрүп олура, оон чугаазы-биле, мажыны билбейн базыптарга, боо чазылгаш, мурнунга орган Петряевтин солагай талакы хөрээнче балыглаан. Балыгдан ол удатпаанда чок апарган.

Шагдаа кижиниц ат-алдарын бужартаткан херектери дээш милицияның сержантызы Седен-оолду болгаш милицияның лейтенантызы Солонцовту иштики херектер органнарындан халаан, оларның херектериниц талазы-биле материалдарны прокуратураже шилчиткен.

Азияна КУУЛАР.
Тыва Республиканың ИХМ-ниц парлалга бөлүүнүн инспектору.

1992 ЧЫЛДА СОЛУННАР ҮНДҮРҮЛГЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Сөөлгү үеде республикада ажык-чарлыг чоруктуг болгаш демократияның принциптериниц быжыкканының, хөй-нинти организацияларының болгаш шимчээшкиннериниц идепкейлиниц көдүрүлгепиниц түннелинде республика аудиториязынга көрдүнген 17, районнар чергелиг 7 массалыг нинтилел-политиктиг солуннар тургустунган. Чаа үүнүп эгелээн солуннарның хөй кезииниге номчукчуларның сонуургалының өзүлдези демдеглеттинген.

Оон-биле чергелештир 1992 чылда солуннар үндүреринин сан-хөө болгаш материал-техниктиг хандырылгазының айтыыгларының, республика типографиязында бүдүрүлге күүлериниц чеднишезиниц айтыыгының талазы-биле таарымча чок байдалдар тургустунган.

Солуннар редакцияларын күрүнеден деткинр хемчеглерни алыр, оларга ажылчорудулганы деп байдалдарын тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Дээди Соведининиц Президиумунуц **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Парлалга черлериниц, полиграфия болгаш ном садыының херектериниц талазы-биле күрүне комитединиц даргазы М. М. Сүге-Маадырының солуннар үндүрүлгезин хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында дыннадыын медээ кылдыр хүлээп көөр болгаш 1992 чылда солуннар үндүрүлгезин хандырар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни комитет ап чорутпаанын демдеглээр.

2. Тыва Республиканың Парлалга черлериниц, полиграфия болгаш ном садыының херектериниц талазы-биле күрүне комитеди солуннар редакцияларының планнарын болгаш республиканың типография бүдүрүлгелериниц арга-курлавырларын барымдаалап турган чогуур шинтпирлерни үш ай хуусаада ажылдап кылыр база хүлээп алыр.

3. Редакциялар-биле дугурушканын өзугаар «Шын» солунну неделяда 5 удаа, «Тувинская правда» — үш удаа үнер кылдыр доктаадыр.

4. Республика бюджединден дотация ап турар солуннар редакцияларынга номерлер үндүреринге оон мурнундагы кылып чорутукан санаашкыннарны катап тодарадырын, акшаныышкынның немелде дөстерин дилеп тыварын сүмелээр.

Тыва Республиканың Дээди Соведининиц Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 4.

Тыва Республиканың улус ... ажылдакчыларынга «РСФСР-ниц школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Хөй чылдарда ак сеткилиг күш-ажылы база өреникчилерни эртем-билиге өөредиринге болгаш кижизидериниге аты-хавыязы дээш «РСФСР-ниц школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты

Мая Сергеевна Быковага — Барыын-Хемчик районнуц Ак-Довуракта № 1 школазының башкызынга,

Майнак-Кара Конзаевна Монгушка — Чөөн-Хемчик районда Хайыракан ортумак школазының башкызынга тыпсыр.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Кремль. 1991 чылдың декабрь 24.

Б. ЕЛЬЦИННИҢ АЯН-ЧОРУУ

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин чурттуц чамдык девискээрлериниге баары-биле Москвадан январь 8-те Саратовче чорупкан. Бодунуц бо аян-чоруу ажылчын байдалдыг бооп турарын ол СЭТА-ның корреспондентилериниге чугаалаан. Девискээрлерде ажыл-херектиг байдалы-биле ол таныжар. Ол-ла хүнүц кежээзинде Б. Ельцин Ульяновскиде чеде берген. Анаа ону улус депутаттарының область Соведининиц президиумунуц болгаш күүскомунуц межигүннери. Ульяновскиде Россия Президентизиниц төлээлекчизи, хоорай администрациязының баштыны, албанның өскедаа кижилери утказаа. Ульяновскиден ол Нижний Новгородче чорупкан.

(СЭТА-ның корр).

1991 чылда Тыва Республиканың Күрүне шанналдарын тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың январь 4. № 2 Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниц **доктаадыры болза:**

1. 1991 чылда Тыва Республиканың Күрүне шанналдарын:

— литература талазы-биле «Өглериниц ак-көк ыштары», «Зерна добра» деп номнары дээш шүлүкчү Александр Александрович Даржайга;

— литература критиказы болгаш публицистика жанрларының талазы-биле — инжилериниц ажыл, амыдыралының дугайында «Шын» солунга парлаттынган «Амыдыралдың арынары» деп эгелиг бөлүк материалдары дээш журналист Кара-оол (Кара-Күске) Күнзекович Чоодуга;

— чурулга уран чүүлүнүц талазы-биле — бистиц үежилериниц бөлүк портрет чуруктарын кылганы дээш чурукчу Иван Чамзоевич Салчакка;

— музыка уран чүүлүнүц талазы-биле — «Таежная» деп симфония поэмазы дээш композитор Владимир Салчакович Тонага;

— театр уран чүүлүнүц талазы-биле — Тываның күрүнезиниц В. Көк-оол аттыг «Хүндүлелдиц Демдээ» орденниг хөгжүм-шин театрынга «Ханныг истер» деп шинин тургускан болгаш көргүзүп эгелээнин дээш шинни тургускан режиссер Николай Ефремович Логачёвка, шинниц автору Чылтычы Чимит-Доржуевич Ондарга, артистер Борис Филиппович Бады-Сагаанга, Орлан Дайынчыевич Дамба-Хуураңка, Екатерина Седип-ооловна Кенденбильге, Айдыц Чылбак-оолович Мортай-оолга, Дарый Чулдумовна Монгушка, Надежда Кууларовна Наксылга, Люндуп Иргитович Солун-оолга, Хертек Олбезекович Ширин-оолга, хореограф Вячеслав Октябрович Донгакка, хөгжүм тургузукчу Зоя Кыргысовна Кыргыска, хеп талазы-биле чурук каастактызы Надежда Сергеевна Юшага;

— архитектура талазы-биле — Кызыл хоорайның Театр шелүнде фонтан комплекизин кылып тургусканы дээш чурукчулар Эрес-оол Байырович Баймындыга, Дондук Хертекович Төйбуханга, Мөгүн-оол Кандаанович Хертекке (моочээн соонда), архитектор Михаил Киим-оолович Кууларга;

— уругларга болгаш элээдилерге уран чогаал талазы-биле — уругларга «Казыктарым» деп ному дээш шүлүкчү Олег Одербеевич Сувакпитке тыпсыр.

2. Күрүне шаннаддарын дараазында хемчээлге өстүрер:

— архитектура талазы-биле 12 мун рубль чедир;

— театр уран чүүлүнүц талазы-биле 33 мун рубль чедир.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниц Даргазы Ш. ООРЖАК.
Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниц Херектер эргелекчизи Ш. КУУЛАР.

КЫЗЫЛДА ХОСТУГ ӨРТЕКТЕР

Найысылалдың рынок болгаш кооператив садыында бир килограмм аъш-чем аймааның баштайгы хостуг рынок өртектери 1992 чылдың январь 9-тун эртениинде мындыг болган:

хоорайның кооператив садыының № 1 магазининде — 2 килограмм дагаа эъди 70 рубль, 1 килограмм колбасаныц — 43 рубль, инек эъдиниц — 47 рубль.

Тыва респотребсоюзтуц садыг-белеткел бүдүрүлгезиниц магазининде — 1 килограмм согунаныц — 36 рубль, чигирниц — 42, колбасаныц — 42 рубль (моон мурнунда күрүне садыынга бир килограмм чигир өртээ 78 көпеек турган).

Төп рынокта (базар) — бир килограмм хаваа эъди 36 рубль, бичежек хаваа базының өртээ — 130 рубль.

Бистиц корр.

ДЫННАДЫГ

Бот-догуниаан Тываның улусчу намының биргн Улут чыжы 1992 чылдың январь 18-те 10 шакта улусчу культураның Тыва төвүнге (эргн Политчырыдыышкын базыцынга) ажыттыларын төлээлерге болгаш сонуургалдыг кижилерге оргкомитет дыннадыг тур.

Хостуг индир

ӨРТЭЭ ӨСКЕН

Амгы үеде республиканың совхозтары келир чылдың хову ажылдарынга белеткеп ажылдарын чоруда берген. Оларның эн-не чугулазы — техника септелгезин болур. Тараа-даа өстүрүп алырынга, ону ажаарынга, мал чеми-даа белеткээринге техника күжү херек апаар. Келир чылын күрүнеден «чем эрээн» ажыы чок. Боттарывыс күжүвүс-биле тарааныц, ситениин курлавырын тургузуп аптар болзувусса, ынчан эът, сүт көвүдей бээр. Дүктүн шынары экижип келир. Чүгле ынчан амыдыралывыс толуг-догаа апарып болур.

Бо хүннерде республиканың септелге-техниктиг бүдүрүлгезинде тарифтер улгаткан, а бо байдал совхозтарның акша-хөреңгизинге аарышкылыы-биле барып дегген. Моон мурнунда чылдарда «Т-150» тракторнуц шимчедикчизин септээн дээш совхозтар муң ажыг рубль төлеп турду. Эрткен чылдың декабрь айдан эгелеп 2735 рубль 52 көпеек апарган. Бо чылын ол оондаа улгаткан.

Артык кезектер септедириниц өртек-үнези улгадыдаа берген болза, Кызылда септелге-техниктиг бүдүрүлгениц ажылчыннары ону кончуг куду шынарлыг, анаа-ла карак чаап септел турар. Оон кадында олар чагыгларны ой-шаанда күүсетпейн турар. Хүнден хүнче чылзыр чаи тыпкан. Чылдагааны та чүле чүве. Анаа бодап көөрге, материал-техниктиг бааза ында багай эвес тургустунган. Станоктар, стендилер, дериг-хереклелдер оларда четчир. Ана аргалыг чүве болза, ол бүгү дериг-хереклелдерни совхозтарныц МТМ-лериниге тургузуп алгаш, боттарывыстыы ажылдаар техникавысты сагыжывыска киир септеп, селиш турган болзувусса чүү дээр. Хол даштыы-биле септээн артык кезектерни көргеш, бо чугула ажыл чүгле көдээ кижилергe херек болган чүве-дир аа деп-даа бодай бээр сен. Чогум-на ынчаар угаагаш, хоорай чурттакчылары ону тоомчага көрбейн турар база чадавас.

Бистиц «Чыраа-Бажы» совхоз Кызылда септелге-техниктиг бүдүрүлгеге эрткен чылдың ноябрь айныц эгезинде чарган керээ өзугаар «Т-150» тракторнуц ийи моторун дужааган. Шимчедикчилериидер кылдынган, ап алыпар дээн дыннадыышкынны ол айныа 26-да алгаш, чагыг конторазынга чеде бээримге, ийи шимчедикчиниц нинти өртөө 5524 рубль 89 көпеек санап каан фактураны белеткеп каан чыдыр. Мастерскаяга чеде бээримге, дизмасло чогундан эдиктирилге цегинче киирбээн болду. Ам бир каш хонгаш чедип кээримни ында мастер, МТМ аргелекчизи менден диледілер. Айыткан хүнүнде баарымга, эдиктирилге кылыр кижи аарый берген боорга, ам канчаар чоруптум. Ону солуптар моторист ажылчыннар бар чорду, ону чугаалаарымга, хүлээп албадылар. Бүдүрүлгениц инженериниге айтыыгны тургузарымга, ол айтыышкын бээрге-даа оон түннел үнмеди.

Дараазында чеде бээримге солярка чок болду. Шимчедикчилериниц чамдык артык кезектерни солуп, адырып аппарган болду. Сөөлүнде баарымга муң-не кылдынган дидир. Ынчан совхоз-биле Кызыл аразынга чоруп турумда декабрь ай ортан ажа берген. Бо бүдүрүлгеде күш-ажылды багай организастаанының түннелинде чорук кылыр хуусаам ынчаар узай берген ийин.

Шимчедикчилерни совхозка эккелгеш, тракторларга салгаш, ажылдаптарывыска кайылыныа-даа адаандан үс төктүр болду. А бирээзинде үндүр бүлүрер чарык головка салып кааш чоруткан, артында-ла «пломбалап» каан. Ону көөрге, ыракка ыынчыг. чоокка шоот түве-ле чорду. Орта чоор бе дээш трактористер, инженер-техниктиг ажылдакчылар — шупту хынап көрдүвүс. Септевейн-даа, ол-ла хевээр чорудупкан болду, чүгле кылайтыр содалап турган, чүп каан дивес силер бе.

Черле ынчаш мындыг ажыл-херекти эвес түүл чежеге дээр уламчылаар ирги? Ынчаар бакка-сокка септээш чорудуп туруп бээр чүве болза, ажыл-агыйлар акша-хөреңги талазы-биле ядараар-дыр-ла.

Владимир КУУЛАР.
«Чыраа-Бажы» совхозтуц кол инженери.
Чөөн-Хемчик район.

2-3 РУБЛЬ ЧЕДИР ӨСТҮРГЕН БОЛЗА...

Бо чагааны бижиирин бистиц амыдыралывыс албадап келди. Бистиц совхозувус өске ажыл-агыйларга деңнээргe. Улуг-Хем районнуц төвүнден эң ырак черде турар. Сөөлгү үеде бистиц коданнарывыска район төвүнден-даа, совхозтан-даа удуртукчулар келбестей берген. Ийи-чангыс херек үезинде бригадир, мал эмчилери кээр-дир. Өөрүшкүмүнгаралывысты өске черде малчын эш-өөрүвүс-биле улешкей-даа бис. Бистиннге Тыва радио болгаш солуннар корреспондентилери келирин база-ла манап турар бис. Среда санында болур «Хөйжуларның радиостанциязынан» дыннап, солуннардан номчуп олурарга олар өске районнарга чораан-на боор чүве-дир.

Малчыннарның бараан-биле хандырылгазында четпестер бар. Биске, көдээ улуска, бродни идиктер, метрлеп садар пөстер, фуфайкалар, хөвеллиг болгаш бөдүүн чүвүрлер кончуг херек боп турар. Үс аймаан шуут көрбестей берген бис. Көжүп чоруурга буступ каар-дыр, ынчангаш шаажан аяктар база тыппаттаан бис. Оон ынай аныыг өг-бүлелерге хевистер, паластар, соодукчулар, хеп чуур машиналар, мебель аймаа, пылесостар хереглиг кым-даа билир, ындыг-даа болза ол бараанларның бараныы безин көрбес-тир бис. Суур төвүнге ийи-чаңгыс келирге ону садыгжылар чурттакчыларга оочур өзугаар садыы турар. А бистиц автосадыывыска ол шуут келбес боор-дур. Ол дугайын айтырарга ажынар чүве-дир.

Бистиц хөрээвис өйүп чоруур бир айтыыг — акша-шалыныывыстың эвээжи. Бистер кол продукцияларны — эътти, сүттү, дүктү бүдүрүп-даа турар болзувусса, кадарган малывыстың бир бажы дээш 72-ле көпеек айда төлеп турар. Чяжээ, 300 баш хой кадарып турар кижи болза, ону санап көрүкер даан: көңгүс чер албас-тыр бе? Аъш-чем болгаш ядык-хеп аймааның өртээн чүстер-биле эвес, а мунар-биле санажыр бо берге үеде ону оода-ла, ийи-үш рубль чедир өстүрүп каар болза, бистиц амыдыралывыс ынчан экижий берип болур. Байырлалдар-даа, дыштаныр хүчпер-даа дивейн ажылдап чоруур бистер ышкаш малчыннарның амыдыралын үстүкү черде дарталарывыс чүү деп бодап турар ирги? Алан-сол Сотпаныц «Шын» солунга үнген «Шынны-биле төлээр болза» деп түүлүнде байырлалдың бир хүнүн ийи ажыл хүнү кылдыр төлээр деп каан болду. А бистиц «Ак-Тал» совхозта ындыг төлелге чорутпайн турар.

Хостуг өртектер ам күштүг болуп кирген. Бараанар өртектери талыныр барган. Амдыыаында 200 ажыг рубль хире акша ап олурар бистер ышкаш малчыннар канчан амыдыраар бис, ажы-төлүвүс чүнүц-биле чемгерер, кандыг хел кедирер бис?

Галина ХУУРАК,
шупту 10 малчын ат салган.

(Материалдың гонорарын «Шын» солуннуц агар санынче шилчидерин диледи-вис — **Авторлар**).

РЕДАКЦИЯДАН: бо чагааның болук авторлары бистиц совхозта компенсация акшазын каш ажыл хүнү киргеп-дир, ынча чонукка санаар, түге ындыгыл база малчын кижи чүгле хоюн кадарар эвес, а дуне база таныныдлан хонар болгай. Ону төлээрни чүге өөренип көрбелил дээн чижектиг айтыыгларны салып турар. Орта долу харыны совхозтуц экономисти, бухгалтериа аппарады бээр боор деп идегеп артывыс.

Өртектер, өртектер

1 ЧУУРГАНЫҢ ӨРТЭЭ — 1 РУБ. 90 КӨП.

Өртектерни улгаттырганы республиканы Агроулетпүр эвилелиниң удуртукчуларының, совхозтар директорларының, колхозтар даргаларының аразында холдаашкынны үндүрген. Олар январь 4-те чыылган, кедээ ажылаачы продукциязын кандыг өртектерге садарының дугайын чугаалашкан. Агроулетпүр эвилелиниң экономистери бо чыдыл январь айда 1 тонна шиек эдин (дириг деңзиге) 22420 рубльге, 1 тонна хаваа эдин 24200 рубльге, 1 тонна куш эдин 24016 рубльге, 1 тонна сүттү 6140 рубльге, а чаңгыс-ла борбак дагаа чуургазын 1 рубль 40 копеекке садарын совхозтарныг удуртукчуларынга сүмелээн. А ол бүгү продукцияныг өртээ садып алыкчыларныг, бистериг холунга ол киргижеге чедир улам улгадыр чүве-дир. Чүге дээрге сатканы дээш садыг четкизи база немен каар. Ынчан кээрге, бүгүн чамдык магазиннерде 1 даГаа чуургазыныг өртээ 1 рубль 90 копеек апарган. А сүт, эт аймааныг өртээ чеже апарып болурул? Санап көрүнер даан. Чем аймааныг продуктуларыныг чамдыынга эм үстүү доктаамал өртектерни күрүнеңге турусканы, харын, чүгээр де.

Агроулетпүрүнүң удуртукчузинниң ажылдакчыларының чыыжынга кедээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң канчаар көвүдедириниг дугайында чугаа ыкчан болбайн барган. Ынчаныг канчаар, өртектер санаары, эт, сүт бүдүрериниг-ден чиик болгай. Харалаан, бүгүн агроулетпүр комплексинин ажылдакчылары херек кырында бүдүрүп-албаны продукциязының өртээн санап турар хомудаачыг эштер-дир ийин. Совхоз, колхозтарныг чамдыызы январь айда күрүнеге чаңгыс-даа килограмм эт сатпазы ук чыышка биллиг-ген. А бүдүн Бии-Хем район январь айда күрүнеге чүгле 45 тонна эт садыг болур.

Өртектер улгатканындан сүт болгаш сметана херелдиниг деннели Кызыл хоорайга бо чыдыг баштайгы хүннериг-де кудулаан. Бир эвес өртөн чылын кызылчылар хүнде 8 тонна сметананы садып ап турган болза, бо хүннерде чүгле 1 тонна сметананы хүнде магазиннерден садып алган. Сүт хереглели база барыкла 2 катап авазаазын. Январьдан өртөн хүннериг-де кызылчыларныг сүтке хереглели өртүмаа-биле 11,12 тонна-болган. Өртөн чылын 22-23 тонна сүттү магазиннерге-киргеге, бир хүнүн хереглелиге чедиштес турган. Магазиннерге сатымайын барган сметананы сүт комбинадынче дедир чорутукан. Ол сметанадан ус кылыр ужурга комбинат таварышкан. Бир эвес сметананы хойну чивес болурусса, үстү садып ап болур-дур бис. Ынчалза-даа үстүү, үстүү өртөн күрүне турусканы, ынчангаш оон өртөр кижи садып ап ыыдавас, аажок улуг болза хонуу.

Сүттен кылган чем продуктуларының сайгарылгазы ынчаар бергеден кээрге, сүт комбинады улуг чарыгдалга тапаражып болур. Ынчангаш ук комбинатты удуртулгазы чаа «эгелекчи саналды» агроулетпүр ажылдакчыларының чыжынга идип үндүрген. Совхозтарныг сүдүн комбинат чүгле болбазырадып берип болур, а сүттен кылган аш-чем айтыр совхозтар боттары садар. Шак ынаыг янзылыг дутуржулганы чарарының дугайында бодалды сүт комбинадының удуртукчуларының бирээзи илереткен. Бир эвес ынчан баар болза, сүттен кылган продуктулар өртөө улам улгадыр чыгыы. Чүге дээрге Агроулетпүр эвилелиниг магазиннери күрүне садыңа хамаарышпас болур. Ынчангаш аңаа аш-чем аймаан хостуг өртектер-биле садары чугаалаан. Ынчан 1 килограмм сүрүмгениг (сливочное масло) өртөө, Агроулетпүр эвилелиниг экономистериниг саная кааны-биле алыерга, 2,30 рубль хире болур, а 1 килограмм шиек эдиниг (дириг деңзи-биле) 23 рубль болур. А ынчаны сокканы, аңаа болбаалыратканы, магазинге чедир сөөрткени, сатнаары даап шупту чарыгдалдарны кадын-кадын кээр болза, ийик эдиниг өртөө оон-даа улгадыры чугаажок.

Кызылдың сүт комбинадының дутулгазы база совхозтар-биле дорт хорөө карын алырының дугайында документилерни совхозтар директорларынга, колхозтар даргаларынга үлеп берди. Совхозтарныг удуртукчулары дорт харылзаалар дугайында керээ чарарын деткиир хире болдулар. Бир эвес совхозтар эт комбинадыг-ле дорт харылзаалар тургузуп аптар болза, «Сукпак» дээн ышкаш мал семиртир совхозтар херек чок апаар ышкаш. Ол айтырыг база дораан-на кодурулду. Ындыг болур болза, эт комбинаттарынга семис малды дужаап шыдавас бис дээн чугаа база үнүү. «Сукпак» совхозту арттырып-даа, дужуруп-даа каап болур-ла мөнаан, үүгле ол ажылшкке ажыктыг-ла болза. Өртектер улгадырга совхозтар, колхозтар удуртукчуларыга сүмелээн. А ол бүгү продукцияныг өртөө садып алыкчыларныг, бистериг холунга ол киргижеге чедир улам улгадыр чүве-дир. Чүге дээрге сатканы дээш садыг четкизи база немен каар. Ынчан кээрге, бүгүн чамдык магазиннерде 1 даГаа чуургазыныг өртөө 1 рубль 90 копеек апарган. А сүт, эт аймааныг өртөө чеже апарып болурул? Санап көрүнер даан. Чем аймааныг продуктуларыныг чамдыынга эм үстүү доктаамал өртектерни күрүнеңге турусканы, харын, чүгээр де.

Агроулетпүрүнүң удуртукчузинниң ажылдакчыларының чыыжынга кедээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниг канчаар көвүдедириниг дугайында чугаа ыкчан болбайн барган. Ынчаныг канчаар, өртектер санаары, эт, сүт бүдүрериниг-ден чиик болгай. Харалаан, бүгүн агроулетпүр комплексинин ажылдакчылары херек кырында бүдүрүп-албаны продукциязының өртөөн санап турар хомудаачыг эштер-дир ийин. Совхоз, колхозтарныг чамдыызы январь айда күрүнеге чаңгыс-даа килограмм эт сатпазы ук чыышка биллиг-ген. А бүдүн Бии-Хем район январь айда күрүнеге чүгле 45 тонна эт садыг болур.

Өртектер улгатканындан сүт болгаш сметана херелдиниг деннели Кызыл хоорайга бо чыдыг баштайгы хүннериг-де кудулаан. Бир эвес күрүне чагыын алыр ажыл-агый Тыванын иштинден тывылбас болза, күрүне чагыы күүседир ажыл-агыйларны республикадан дашкаар тып ап болур. Ынчангаш күрүне чагыын күүседириг-не үндүрген курлавырларны оларга берээр. Ол арай доскут бодаа ышкаш болду. Ажылдаар күүдүг, машина-техника тыпшай, чер ап чадап, тараачын болган арат ажыл-агый тургузуп алыксап турар кижилер хой. Күрүне чагыын улуг эвес хемчеалдерге күүседип болур тараачын, арат ажыл-агыйлар бар болгай. Күрүне чагыын оларга дагыын, курлавырларны оларга берээ кандыг үүгел? Баштайгы дээрезинде оларга деткимчеда болгай-ла. Тывага херекчок үүлдериг республикадан кажан-даа үндүр соорту-туп четтиге бээр бис.

Агроулетпүр эвилелиниг үдуртукчуларының чыыжынга мындыг чугаа база дыыналды: өртектериг чиик азы аар бооруг садып алыкчылар шиитпирлээр апаар. Сагыш ышкаш болган болза, бистер, садып алыкчылар, өртектериг чигедип каар ийик бис. Аңы-чем, идик-хеп аймаа чедиштес болганда, чеже-даа улуг өртектиг болза, садып алыр апаар бис. Аштап олурар, эвеген чанагаш кылаштаар эвес.

Рынок дээрге өртектер «оюну» эвес-ле болгай. А Россияныг чазаа рынокче өртектер-биле «ойнап» кирди. А рынокту доозу продукция бүдүрериг көвүдедириг-не таарымчалыг экономиктиг байдалды тургузары ол эвес чүве бе? Өртектерни өстүрүүлөргө, бүдүрүлгелер, кооперативтер, тараачын болгаш арат ажыл-агыйлары дораан-на бергеге байдалга таварыштыдар.

Ам ынаныш кайдал? Үндүрүг политиказы деп чамдык экономистер чугаалап турарлар. А ол политика кандыгыл? Дөрттүнү чурттарның арга-дурумчуларының дугайында тер солуннардан ынчуп көөрге, чогум-на продукция бүдүрүкчүлериниг төлөөр үндүрүүн чиигеткен экономиктиг байдалды могумчуткан бооруг чүве чоруук.

А Россия рыногунуң эгезин өртектер «оюну» деп бөгүн көрүп тур бис. Кайыдаа чазак «ойнап-ойнап» чорүй баар, а бис артык каар бис.

Шангыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

«СУГ КӨРБЕЙН, ИДИИҢ УЖУЛБА»

Журналист болуру белен эвес ажыл. Каш борбак одуруг бижип алыр дээш «үш хонук иштинде удуваас, үш хонук иштинде базып кээр сен» деп ыры безин бар болгай. Ынчалза-даа кыдыра бижээн, бижип турар темазын эки-ле билбес хевирдиг үүлдер бистин солуннарывыстың арынарынга кеступ келири хараадаанчыг-дыр. «Каа-Хем» хомур-даш разрезинин дугайында үүлдер солуннарга болза-ла парлаттынар-дыр. Ында багай үү боор. Чамдыкта шын эвес үүлдер парлаттына бээри эпчок боор-дур. Республика амыдыралын бижип турган, хомур-даш разрезин болза бактай берген боор чүвел. Хомур-даш разрезинин ажыл, амыдыралын эки бижип албайн чыткаш, ындыг-мындыг үүлдер бижий бээрге кайгаар кижи-дир мен.

Борта тодаргай мындыг чижектерден киирейн. Кызылдың хопчу-каразы болу берген хамаарышпас «Центр Азии» солун эрткен чылдың июзунунде: «Тываның хомур-даажы чехословак саржаага удаваас орнап эгелээр бис. Ам-на амыраан бис, торазинер! Ол саржаг-биле хлебти удаваас чаап чий бээр бис» деп номчукчуларны төөрөдип бижиди. Чыл тонуп калды ышкажыл. Ол саржаг магазиннерде чоп көзүлбезил?

Хомур дашты саржаага орнап болгай-ла. Ол талазы-биле кым-даа маргышпайн турар. Ынчаар кылыры нарын айтырыг. Кызыл ап турар хомур-даажывыс республиканың хереглелиниге ажыглаттынып турар болгай. Ону чоп билбес бис? Хомур-даштың дашкаар үндүр садыглаар деп бодаар болза, ону бүдүрериге машина-техника садып алырынга база кадрлар белет кеп алырынга немелде акша-хөрөнгү херек болган. Абаканда демир-орукчуларның чөпшээреди 500 ажыг километр черде турар демир-орукка чедирер транспорт база херек болгай. Ынчангаш айтыыглар-ла хой. Ону шиитпирлеп албайн чыткаш, курут аазаашкынларны солуннарга чүге бижип турар бис.

«Тувинская правда» солунну өзулуг солун кылдыр санап чораан кижи мен. Ынчалза-даа бо солун база-ла өзулуг шынык биживейн баар-дыр. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов бо солунга хомур-даашка орнап алган чехословак саржаг дугайында, оон туржук ындында-ла чок боор турар хомур-даш-биле орнап алган сигарета будүрер технологтуг шугум дугайында чугаа кылды. Ындыг үүлдерни солун арынынан номуурга хоктуг чүве-ле чорду.

Мырынай-ла чаа чыл будуузунде саржаг болгаш хомур-даш дугайында солуннарга база катап бижиди. Республиканың Министрлер Төөрөлиниг болган хурал дугайында бижээш, «Хомур-дашты саржаага орнап ап болбайн аан. Хомур-даштың химиктиг составының дугайында хомур-даш разрези чогуур үеэзинде түүнел бербейн барган» деп бижээн болду. Бир эвес бо чугула херек турган болза, разрезтиң лабораториязынга чедип келгеш, хомур-даштың шинчаңнарының дугайында бүгү-ле үүлдерни билип ап болур турган. Мындыг үүлдер номчааш, разрезтин ажылдакчылары моңу сактып кээр-дир бис: дүне када Министрлер Төөрөлиниң ажылдакчылары долган келгеш, «Даарта Москваже ужар апардым. Үстүү чердерге барып илеткээр болгай, орнаажыг садыталаар арга тургуступ келир-даа чадавас. Силерниң будуруп турар хомур-даашнар чудеп бүткенил? Ону дыннадып, оршээн керүнер» дигилээрин утпаан бис.

Журналист В. Цвигун «Каа-Хем» хомур-даш разрезин «7 дней Тувы» солунга «Дээрбечи» деп бактап бижээш, коммерция ажылчерудулгаже хандыккаш, республика будуулгелериниң эрге-ажыын уттупкан деп чемелеп бижиди. Херек кырында ындыг бе, ынчаш?

Бирээде, рынок харылзааларының үезинде садыглаарың харылзаавыр ажылчорудулганы бактаан хөрөө бар бе? Разрезтин ажылган турар машиналарының болгаш экскаваторларының курлавыр кезектериг «Красноярск хомур-даш» концериниң Черногорск хоорайла септелге-механиктиг заводу кылып турар болгаш ында садып турар. Ол заводтуң ажылдакчыларының санальын өзүгаар 1991 чылдың апрельден эгелеп артык кезектер өртөөн 10 катап улгаттырды. Мынчаг келиргге бис кайыып, чүүү тып алыр бис. Биске кым-даа чүүү-даа сатпайн турар, а херек үүлдериниг орнаының турган, тыптының алыр-дыр бис. Хостуг рынок ортаанык эмчини дыка-ла хөлөөдүр, дүвүредир турган. Сактырга бодуу аарын турганзыг болгулаар. Хүлээгени күштүг. Чедип алган өртемин чөп ажыглаар, сонуургаан күрелин боттандыраа аваар. РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи Роман Балдаадоол, дагдыныгызы Клара Такова олар аныяк кижиге арга-сүмезин кадып, ажылдыг уг-шиниче оны углап-баштап келген.

Розалия Алдын-Хереллиг чазрби ажыг чыл дургузунда каразан чыриткан нелерин, хиниг кескен чаштарын санаары берге. Буянныг эмчиге оорын четтиргенин илередип, оон адын алганы кыстары безин та чеже.

Розалия Малчыновна хой чугаага хөөнү чок, биче сеткилдиг кижи. «Мээн дугайымны чоп чугаалай бээр бийиг». Чонум дээш ажылдап чоруур болгай мен-дээр. Ол чеп. Кижиниң ачы-буянын, алдар-аттыг болуруг чоп шиитпирлээр. Чонуң караа кеску, кулаа дыыжы.

Эмчи кижиниң эвдек ажылы, эриг сөзү аарыгны намдаадыр. Р. М. Алдын-Хереллиг күш-ажылчы намдарынан чаңгыс чижектен киирейн. Ынчан сезен чылдар эгезин. Берт-Дагда аныяк ада-че — Чагар-оолдардан чалаага келген. Малчын аалга чедир он хире километр артканда дувулуг хат аныяк эмчини дыка-ла хөлөөдүр, дүвүредир турган. Сактырга бодуу аарын турганзыг болгулаар. Хүлээгени күштүг. Чедип алган өртемин чөп ажыглаар, сонуургаан күрелин боттандыраа аваар. РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи Роман Балдаадоол, дагдыныгызы Клара Такова олар аныяк кижиге арга-сүмезин кадып, ажылдыг уг-шиниче оны углап-баштап келген.

Розалия Алдын-Хереллиг чазрби ажыг чыл дургузунда каразан чыриткан нелерин, хиниг кескен чаштарын санаары берге. Буянныг эмчиге оорын четтиргенин илередип, оон адын алганы кыстары безин та чеже.

Розалия Малчыновна хой чугаага хөөнү чок, биче сеткилдиг кижи. «Мээн дугайымны чоп чугаалай бээр бийиг». Чонум дээш ажылдап чоруур болгай мен-дээр. Ол чеп. Кижиниң ачы-буянын, алдар-аттыг болуруг чоп шиитпирлээр. Чонуң караа кеску, кулаа дыыжы.

Эмчи кижиниң эвдек ажылы, эриг сөзү аарыгны намдаадыр. Р. М. Алдын-Хереллиг күш-ажылчы намдарынан чаңгыс чижектен киирейн. Ынчан сезен чылдар эгезин. Берт-Дагда аныяк ада-че — Чагар-оолдардан чалаага келген. Малчын аалга чедир он хире километр артканда дувулуг хат дургектелдирип келген. Ошбиле демей, орукту хөрүктеп эгелээн. Дугуйлар чаңгыс черге чуглур. Чолаачы кастынарынга ойлежи бээрге, эмчи дөгерингеш, чадаг базыпкан. Күштүг хат чадаг кижиниг ужур шааптар чыгыы. Дүрген кылаштаттынмас. Ынчалза-даа ол дувулуг шуурганга, дүмбей дуниг карааныңга дужуп бербеен. Бурунгаар, үүгле бурунгаар үүкүп орган. Аттыг кижиниг уткуй келгенин безин эскербээн. Чорумалдан Чагар-оолдарныг аалын айтырган, «чаңы багай, оглаа аът» — деп, ээ кичээндирип турда-ла, эмчи эвенгиден тептиннинкен. Чорумал «Чоруупар, чогузуп!» деп өөрөп чыдып калган. Розалия Малчыновна Тестиг сураглыг малчыны Демчик ирейник уруу кара чаңыдан аът муунп өскен дээрин ол када билген деп аам! Дувулуг хат орууп уткуй дургектелдирп үлдап турда, кодыр дагдан хой дозуп, кадарчынын улуун база көрген ыс-тыр.

Розалия Малчыновна Алдын-Херел Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты өртөн чылдың чайнында алган. Чоруулар чогуигур, чолуар будуигур болзуи. Розалия Малчыновна.

Өөлет ЧИҢМИТ.
Тес-Хем район.

РЫНОК ЧЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

СӨЗҮНГЕ ЭЭ БОЛУР

Тыва улустуң «Сөглээн сос, керткен ыыш» деп үлегер чугаазы бар. Сестү сөглээн соонда, аңаа ээ болуп, дугуржулганы утпайн, ынаг-ла күүсү дээш ол.

Чурттап эрткенивис 1990 чылда бо үлегер домакты сагыйын, утпуп чораан чамдык дарга-бошкаларга бо чылда ону утпайн, сагыш чоруунар дээш күзел-биле бо үүлүг бижидим.

Бөгүн, корбээнивисти корып, дыныдаанывысты дыннап турарывыс нарын берге уеде сөглээн сөзүнге ээ болуп шыдавас, сөглээн сөзүн амыдыралга боттандырар дээш чүткүвес улуг эргедунаалдыг эштериниң аравыста бары хомуданчыг-дыр. Оон бадыткалы кылдыр дараазында чижекти киирип корейн.

Эрткен чылдың июнь айда Тыва Республиканың Телевидение болгаш радиодамчыдылгалар талазы-биле күрүне комитединге Өвүр райкуускомнуң даргазы А. С. Куулар, Сүт-Холде «Сүмбер-Уула» колхозтуң даргазы П. С. Кара-Сал, Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору Ш. О. Куулар олар ол черлерге болуп эртер байырлалдарны республика телевидениезинге чырыдарын дилээн чатыгларны киргеп. Оон-биле холбашкан чарыгдалдарны кезик-чамдыын чагыкчылар төлөөр кылдыр ийи тала дугуржулганы чорутукан.

Телевидениениң ажылдакчылары сөзүн эзлеп, июнь 29-30 хүннерде Чыраа-Бажыга, Хандагайтыга, июль 6-да Бора-Тайгага болуп эрткилээн байырлалдарны тыртырып, телевиденнеге коргускен-даа.

Чугле «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору Шужук Орус-ооловна Куулар сөзүнге ээ болуп, дугуржулгада көрдүнген түүнү комитеттин агар саныынче шилчиткен. А ынчаарга Өвүр райкуускомунуң даргазы А. С. Куулар, «Сүмбер-Уула» колхозтуң даргазы турган, амгы үеде Тыва Республиканың Дээди Совединде комитет даргазы П. С. Кара-Сал сөзүнге ээ болуп шыдаваан, мынчага чедир чаңгыс көпеек-даа шилчиткеен. Аазаашкынны үш чыл маныаар бе?

Бир-тээ, даргаларны чемелел турар болганымда, янзы-бүрү деңнелдия демократ депутаттарының тургузуп алганы «Деткимче» солунну база чемелекседим.

Солун депутаттар солунну болганда, соңгукчуларынга бүгү талазы-биле деткимчени чедирер ужурлуг. Бөгүнде солуннуң биске, соңгукчуларга, чедирип турар деткимчезин дыка эвээш.

Ханы бууразшкыдан канчаар уштунарыл, республиканың экономиказын канчаар быжыглаарыл, чонну кавскоя состер-биле эвес, амданныг чемнер-биле канчаар чемгерерил дээн чижектиг айтыыглар ол солунда дендии эвээш парлаттынып турар. Солуннуң арынарында бот-боттарын бөлөөшкөн, куду көрген үүлдериниг хой парлаттынып турарын чүүн-биле тайылбырлаарыл?

Серээ ОМЗААР.

Гонорарын «Шынның» агар саныынче шилчидирин диледим. (Авт.).

КАДЫКШЫЛДЫ КАМНААР ХЕРЕК

Ишемия аңы чүрек аарыы — медицинада бо термин сөөлгү чылдарда адыг-ла неперецей апарган болгаш оон янзы-бүрү мергежилдиг кижилери дарын турар. Бөлүктээн үүгелдүг ол аарыгны кижилерге биллингир стенокардия, чүрек шыгыныгларының инфарыгы хамаарлыр. Инфаркт дээрге чүректи хандырып турар артериларның кайы-бирээзинин чиигелеп баксыраанындан ийикке азы дуна бергениден чүректиг ол чоок-чаңда шыгыныга хаа ортидевинин өскерли базыриден тыптып аарыг.

Ынчаар аараан кижиге диагноз дораан шын тургузуптары болган эвес. Тыа алдында күштүг аарыгга нитроглицерин-даа дуваалаас болган таварылгада аарын диагноз частынмайн барып болур. Ындыг-даа болза херек хозунда күштүг аргын аарыгы чүрек-биле холбашаан база турып болур. Чижээлээрге, эзгилер аразының невралгиязыдыр. Оон аартын келири база-ла ындыг. Чамдык таварылгада инфарктың эге демдектери кеңгүс өске аарыгларының-биле демдектеп-даа болур. Ынчангаш аараан кижи үезинде эвес, а аарыг өлүп хаңылай бергеинде ам эмгиге кээр. Инфаркты бир, ийи удаа эрткен, аарыг бергеинде үүнү канчаарын билир ужурлуг кижилер безин бодунга буурелеп болу бээрги алдептиг.

Сөөлгү он чылдарда чүрек аарыгларының неперецей апарганы хой чылдаганнар-биле тайылбырлап болур. Оларның эң колу — бистин амыдыралывыстың бурунгаар-даа, демирдаа хөгжүлдези, техниканың сайыралы, бүдүрүлгени автоматчытканы.

Амгы үениг кижизи хүн келген тудум эвээш, ковчуг эвээш ажыглап турар. Оон шыгыныларына күженнишкин чедиштейн турар. Ол ыыкаш амгы кижиниг аламыр чок чүве ужун дүрген «частычал» апарган. Ол бүгүнү катай алганыдан XX үс чылдың мунгаранчыг үш халаныынче — гипертониже (хаа базышкыны улгадыр аарыг), атеросклерозже болгаш чүрек аарыгларынче орук салдынып турар. Оларның хайы-биле ханның биохимиктиг шымары (холестериниң деннели бедиир, белок составы өскерлир, хаа ирмигел апаар) баксыраар, чүрек шыгынының чемгерер дамырларының ажылдаарын баксыраадыр. Ынчан хаа дамчыыраан чүрек шыгыны өлүгленирге-ле инфаркт тыптыр.

Стенокардия — чүрек аарыгларының эң неперецей хевири. Оон кол демдээ — чүрек эстенкинге шыдажыр аргажок аарыыр, чеди адаанга кеп турар аарышы солуннарга чарыгда, шеңкке, хол солдаарына кеп-дир. Ол хаа-ла ыыкаш мөөн, адаакы чаа, харын-даа кулак сеспи аарыыр. Ынчангаш ынаарга, өлүрүп сактыр, ошка чүүлдүг-дүр.

Стенокардияныг ыыдыг демдектери ылерел, аарыг сергеп таварылгада интересилдериниң таолетказын дыл адазыга салыыр, аарыыры пандар. Бир эвес сергеп аарыыры пандавас болза, ханың дүрген дузазыг дарын чаңыр.

Ынчаар «кажыы» стенокардиязы-биле аараанарга сөөлгү үеде оонда таварышкан турар. Чүл ол? Ажылдаар чеде удуртукчу-биле ажылчынарывыс, ажылдакчыларының азы кушаанын кижилериниг боттарының аразынга эптиг-ле эвес чорукта тыптыр аарыг-дыр. Кушаажылчы коллектив оруулаге ажылдаар байдал «кадык» турар ужурлуг. Кижилер бот-бодунга кичээнгейлиг, ожаарыныг-лыг болур херек.

Чамдык таварылгада инфаркт сыр дедир демдектерлиг-даа болур. Аараан кижи чүрээнге шаңнавас демдектер тыптыр, куску келир, кустура-даа бээр, улуг-хырында аарыыр, ынчалза-даа чемге хорааннаан ышкаш эвес болур. Ынчаар аарааннар боттарының бодааны-биле душкан-на эмнилер ийикке азы өске кайдыг-ийр хемчег алыр. Оон түүнели аар болур.

Чамдык кижилер аараанда чемненир-ле болза эки деп бодаар. Аңаада-даа чеже туралыглар боданза эки. Стол кырында кестүп чыдар чем бүрүүн арылдыры эки чүвеге черле чедирбес. Эмия эрттир немненирге стенокардия, чилир аарыы, баар аарыглары болгаш оон-даа өске аарыглар тыптыр. Оон түүнелиңде хаа базыышкыны улгадыр аарыг тывылдырар.

Бистин кадыкшылывыстың эң неперецей хоозалаачылары никотин биле алкоголь дугайын маңаа шоолуг чугаалавайн тур мен. Кандыг-даа тайылбыр чокка ол шуптувуска биллиг-дир. Ынчалза-даа ол дугайын шуут ыыт чок эрттирип шыдавас-тыр мен. Чиик, бүгүдеге биллиг-дир никотин-дир. Доктаамал таакпылаарлар холдарының, буттарының, чүректиг болгаш баш өскүзүнүң хөнзиг дамырларының курлуп, боолуп турарын кайыын эскерлер. Никотин алызы барын тыныш органнарына, чүрекке аар кемни ылап-ла тывылдырар. А араганың кижиниң организминге хоразын билбес кижи чок. Оны шык ажыглап билбес, оон ниитилелге, кижиниг амыдыралынга хоразы каш-каш дакпыр улуг болгай.

Пётр БОСЕНКО.
Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи.

ЧОНУ МАКТААР

«Кижиниг байы, каазы мал-магазында, эрсевиде эвес — ажыл-төлүнде» дижип, улуг назылыглар чугаалаажыр. Ие кижи божаан болза, улус мынча диилир: «Хоокүйнүң караа чаргаан-дыр». Ие кижиниг каргаан чырыдарлар кымнарыл? Хөрээжиннер эмчилери болбайн канчаар. Олар — коннуп чоргааралы, хүндүткели. Иелериниг хүлээн көөр, хөрээженнериниг чоргаарланы, чугаалажыр кижилери олардыр.

Хөрээженнер эмчилериниг ажылы кызыг-чай чок, харыысалгалыг. Дүмбей дуниг карааныңга, дүвү-шуурган-даа дивес, чаш кижиниг чамбы-дипке кестүп кэзиринге дуза кадарын, не кижиниг чиигеттегай божударын эмчилер хүндүлүг хүлээлгези, соңгаавлаттас соруглазы кылдыр хүлээп көөрлер, Ындыгларының бирээзи Тес-Хем районда эмнелгениг божудулга салбырының акушерказы Розалия Малчыновна Алдын-Херел-дир. Ол Кызылдың медицина училищезинин фельдшер-акушер салбырын 1971 чылда доосканы. Оон баштайгы күш-ажылчы базымы Эрзин райондан эгелээн. Теориябиле эки өскүзүнге-даа, практика барык чок аныяк кижиге баштайгы дээреде ажыл дыка берге болган. Дуниг божуур иениг үе-чоннуруу, чалыыган сөстери аңыяк эмчини дыка-ла хөлөөдүр, дүвүредир турган. Сактырга бодуу аарын турганзыг болгулаар. Хүлээгени күштүг. Чедип алган өртемин чөп ажыглаар, сонуургаан күрелин боттандыраа аваар. РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи Роман Балдаадоол, дагдыныгызы Клара Такова олар аныяк кижиге арга-сүмезин кадып, ажылдыг уг-шиниче оны углап-баштап келген.

Розалия Алдын-Хереллиг чазрби ажыг чыл дургузунда каразан чыриткан нелерин, хиниг кескен чаштарын санаары берге. Буянныг эмчиге оорын четтиргенин илередип, оон адын алганы кыстары безин та чеже.

Розалия Малчыновна хой чугаага хөөнү чок, биче сеткилдиг кижи. «Мээн дугайымны чоп чугаалай бээр бийиг». Чонум дээш ажылдап чоруур болгай мен-дээр. Ол чеп. Кижиниң ачы-буянын, алдар-аттыг болуруг чоп шиитпирлээр. Чонуң караа кеску, кулаа дыыжы.

Эмчи кижиниг эвдек ажылы, эриг сөзү аарыгны намдаадыр. Р. М. Алдын-Хереллиг күш-ажылчы намдарынан чаңгыс чижектен киирейн. Ынчан сезен чылдар эгезин. Берт-Дагда аныяк ада-че — Чагар-оолдардан чалаага келген. Малчын аалга чедир он хире километр артканда дувулуг хат дургектелдирип келген. Ошбиле демей, орукту хөрүктеп эгелээн. Дугуйлар чаңгыс черге чуглур. Чолаачы кастынарынга ойлежи бээрге, эмчи дөгерингеш, чадаг базыпкан. Күштүг хат чадаг кижиниг ужур шааптар чыгыы. Дүрген кылаштаттынмас. Ынчалза-даа ол дувулуг шуурганга, дүмбей дуниг карааныңга дужуп бербеен. Бурунгаар, үүгле бурунгаар үүкүп орган. Аттыг кижиниг уткуй келгенин безин эскербээн. Чорумалдан Чагар-оолдарныг аалын айтырган, «чаңы багай, оглаа аът» — деп, ээ кичээндирип турда-ла, эмчи эвенгиден тептиннинкен. Чорумал «Чоруупар, чогузуп!» деп өөрөп чыдып калган. Розалия Малчыновна Тестиг сураглыг малчыны Демчик ирейник уруу кара чаңыдан аът муунп өскен дээрин ол када билген деп аам! Дувулуг хат орууп уткуй дургектелдирп үлдап турда, кодыр дагдан хой дозуп, кадарчынын улуун база көрген ыс-тыр.

Розалия Малчыновна Алдын-Херел Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты өртөн чылдың чайнында алган. Чоруулар чогуигур, чолуар будуигур болзуи. Розалия Малчыновна.

Өөлет ЧИҢМИТ.
Тес-Хем район.

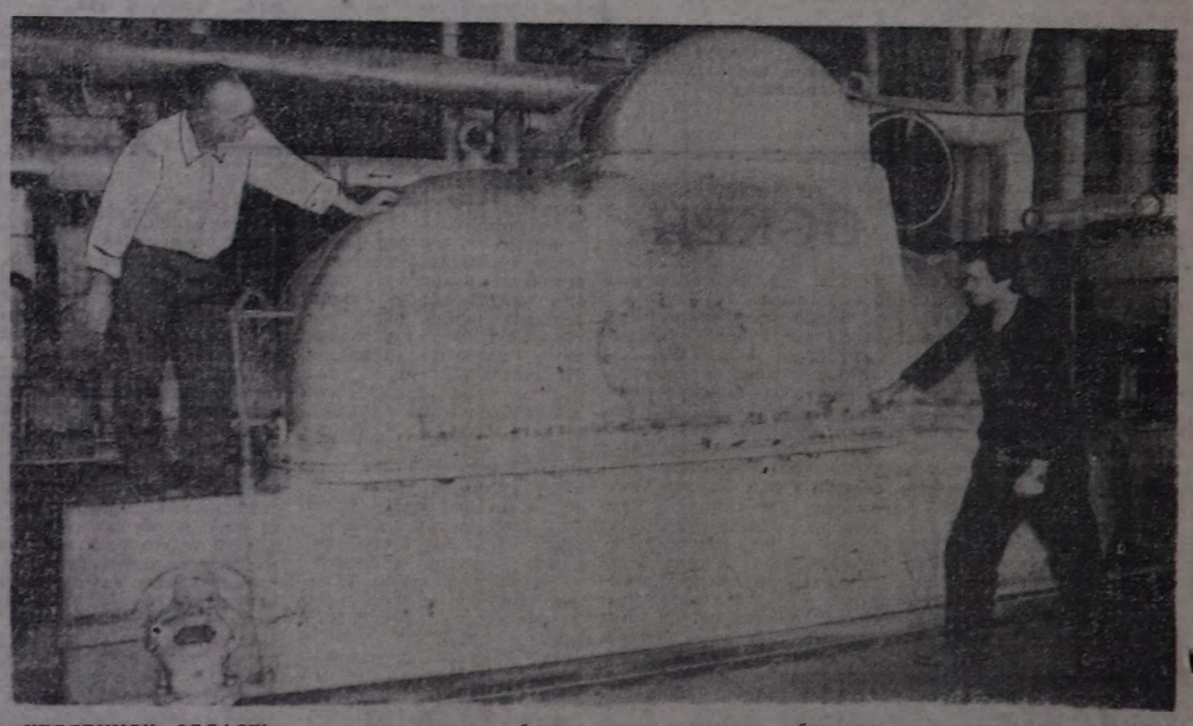

ЧЕЛЯБИНСК ОБЛАСТЬ. Мурнуу Уралдың энергетиказы кончуг нарын байдалда. Дериг-херекседдер эргижирээниниг бо-ла үрелиг, саңдан үнүп турар апарган. Челябинск ГРЭС-тиг генераторун септел турар үеде сааз үстүп калган, ол бадык 60 чыл септелге чок ажылдап келген болган. Ийнги турбиназынга генераторну солаан соонда, ол чүгле бир неделя ажылдаш, саңдан үнгеш. Мурнуу-Урал ГРЭС-те бир турбинаның тырыкызында хуурекчиг-сиптери үстүүлеп калган. Троицк ГРЭС-те дериг-херекседдериниг ажылдаар курлавыры база тенгеш.

Оон кадында хөөнүр-даш база чедиштес, кижилериниг алыр акша-шалыыны эвээш.

ЧУРУКТА: Манчестерде (Англия) «Метрополитен-Виккерс» фирманың Челябинск ГРЭС-ке бергеин № 2 турбиназы 60 ажыг чыл дургузунда ажыглаттынып келгеи. Ол ам саңдан үмериниг кырында, ынчалзажок ону солуур дериг-херекседдер чок.

Б. КЛИПИНИЦЕРНИҢ фотозу. (СӘТА-ның фотохрониказы).

А мен мынча дээр мен

НҮГҮЛДЕКЧИЛЕРДЕН ДОРААН ЧАРЛЫР

Сөолгү үеде бистиң республикада 1991 чылдың август 19-21-де болур часкан күүне эргилдезиниң соонда, Тыва Республиканың прокурорунуң орадакчызы турган, Кызыл хоорай Советиниң улус депутады А. Кикинниң удуртулгазы-биле республиканың, СЭКП рескомунуң удуртукчуларының чамдыктарынга хамаарыштыр оттурган херектің долганды хөй-ле чугаалар чоруп турар. Ширшин, Ванжа, Тинмей, Хемер-оол олардың талазындан кандыг-даа ОБКК-ни деткип турган факт-барымдаалар чок турганын истеле органиары тургускаш, херектиң истелгезин кем-херектиң составы чок дээш, соксаткан. Декабрь айда болуп эрткен республиканың Дээди Советиниң сессиязында политиктиг үнелелди эң кызыы деңнелге берген-даа болза, хоп-меге, нүгүл ылып турган эрге-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр чүнүдаа чугаалаваан. Ол хомудаңчыг. Ындыг хамаарылга Дээди Советтиң ат-алдарынга эпчок салдарлыг. Чон мегечилерге хамаарыштыр килешин илередип турар ашарган.

Солун, сеткүүлден долу эвес-даа болза, чон информацияны алгаш, мегечилерге, нүгүлчүлерге хамаарыштыр шүүгү талазы-биле чүү болур чүвел дээрзин тайылбырлап бээрин дилеп, мени амыратпайн туруп берди. Мындыг айтырыларны Кызылдан А. Монгуш, И. Ондар, Эрзинден Кыргыс болгаш Чоодулар, Самагалдайдан Ооржак, Сүт-Хөлден Ховалыг, Сат болгаш еске-даа кижилер менээ кээп, тайылбырлап бээрин дилеп турдулар.

Ынчангаш юридиктиг тайылбырны берип кэрейн. Бо херектиң оттурарынга улуг идигни Тыва Республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оол, Кызыл хоорай Советиниң даргазы Ю. П. Слободчиков, республиканың улус депутады Г. Я. Эпп олар берген. Истелгеден илерээни болза, үстүнде айыткан эштер азы «дээргилер» бижимел нүгүлдээшкин чагаалларны РСФСР-ниң удуртукчуларынче, эң ылаңгыя Г. Ч. Ширшинге хамаарыштыр бижип, оларны байысаттырып, улуска улуг моральдыг когаралды чедиргеннер. Чижээ, юстиция министри Юрий Стал-оол, РСФСР-ниң Чиңгине прокурору Степанковтуң адынга 1991 чылдың август айның 24-те чагааны чоруткаш, партия рескомунуң бирги секретары Ширшинге хамаарыштыр Совет Тыва республикага эрге-чагырганы чаалап алыр сорулгабиле онза айыылдыг күүнеге удур кем-херекти үүлгеткени дээш кеземче хереэни аваа удур оттурарын дилээн. Ол чагаазында мынчаар айыткан: «Август 19-та Ширшин хоойлу-дүүмү органиарының удуртукчуларын чыып алгаш, ол хүндеп эгелээш, ол Тывада эң-не кол кижи, аваа шупту чагыртыр, кажан кандыг-бир шиитпир алырыңарда менээ илеткеп, сүмележип турукар» — дээн деп бижээн.

Херек кырында Ширшиниң ол 11 минута иштинде чыткан удуртукчуларының чугаазындан алгаш көөрге, Ширшин, шынап-ла, оларны чыып алгаш, республиканың Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң даргалары ол үеде Москвага турганын чугаалаан, бир эвес ындыг-мындыг багай чүве болу берзе, менээ болбушаан, бирги секретарь турган болгаш республикага багай чүве болбазын дээш эрге-хоойлу органнарының удуртукчуларын чыгганы чөптүг болгаш кандыг-даа күүнеге удур эвес болганы тодаргай.

Бодунуң бышпааны-биле, хоп-меге, нүгүл болгаш еске-даа чараш эвес чүткүлдерге ынак болгаш эргедужаалзырак чоруу-биле улуска бодун кончуг кижи кылдыр көргүзер сорулгабиле Юрий Стал-оол боду харын-даа кемниг херектиң составы бар үүлгедигни кылган-дыр. Кижини күүнеге удур онза айыылдыг кем-херек үүлгеткени дээш бижимел-биле нүгүлдээшкин кылганы дээш, кеземче харысалгазын буруулуг кижиге онаарын Кеземче дүүмүнүң (РСФСР-ниң) 130 үүлүнүң 3-кү кезээнде дорту-биле айыткан. Ында «Күүне болгаш еске-даа аар херекти кылган деп нүгүлдээшкин кылганы дээш 5 чыл чедир хосталгазын казып шиидер» деп айыткан. Ынчангаш Ширшин болгаш өскелер-даа суд органнарына билдирээшкин, негелдени кылыр болза, үк айыткан дүүм үүлү-биле Юрий Стал-оолдуң кандыг-даа чигзиниг чокка харысалганы чүктээри чайлаш чок.

Эрги таптаашкын үеэзинде болза Юрий Стал-оолду шагда-ла ажылындан үндүр октапкан турар шиик. Амгы демократия үеэзинде ындыг чүве бе, хоп-мегечи, нүгүлчү чазак кежигүннериниң дазылы быжыг болур. Кижи бодап көөрге, Министрлер Чөвүлели чазак чериниң моралы талазы-биле будулчак, нүгүлчү сайыттарны доп-дораан арыглаар ужурлуг. Ылап-ла судтадырын манап олурар эвес. Оны Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы өөренип көөр болза эки деп бодаар мен. Нүгүлдеттирген кижилериң боттарының хамааты эргелерин камгалап, судтажыр деп турары билдингир болгаш шын бооп турар. Ынчаар дора көрдүрүп алгаш, чүү болап олурар боор.

Мен бодумнуң Юрий Стал-оолга хамаарыштыр чамдык бодалдарымны чугаалаксап турар мен. Мен кажан-даа юристер, хоойлудүүмнү билир кижилер, мындыг нүгүлчү болур деп бодаваан мен. Шаанда болза шагдаа ажылдакчыларының талазындан ындыг чүве ийи-чаңгыс турар боор чүве. Юрий Стал-оол бо таварылгада хөй-хөй юристерниң адын сыкты, ам чоннуң ортузунга юристер хопчу, нүгүлчү дээр байдалдар тургустунарынга улуг идигни берди.

Бодум хуумда Стал-оолга кылыпкан багым-даа чок, ындыг-даа болза, оон билиргек, хоойлу-дүүмнү четче, долу билбезин билинмейн, улус ортузунга шын эвес тайылбыр бээринге хонум чок. Ол дугайын хуралгы-суглаага кады олуруп чоруп турар болгаш, Стал-оол боду дүргеп-не эки туразы-биле албан-хүлээлгезинден хосталганы дээре боор. Чүге дээрге дөмей-ле оон дугайында айтырыг кодурлуг келири чайлаш чок. Бир эвес ындыг шиитпирни ол хүлээп алыр болза оон бодунуң келир үеэзинге-даа, Министрлер Чөвүлелиниң ат-алдарынга-даа эки болур. Бо таварылгада ол чоннуң бүүрелин хандырбады.

1991 чылдың август айның 22-де Кызыл хоорай Советиниң даргазы Юрий Слободчиков Тыва радиога берген интервьюзунга партия рескомун, хооркомун кем-херек үүлгедикчилери деп турган болгай. Кандыг чылдагаан-биле оон ынчап турганы билдингир. Чүгле чон мурнунга ат-алдар чедип алыр деп турганы ол. Оон соонда август 24-те Ю. Слободчиков РСФСР-ниң Чиңгине, прокурору Степанковтуң адынга «Кызылда болгаш республиканың девискээринде РКП рескомунуң Ширшин баштаан чамдык ажылдакчылары Конституцияга удур тургускан комитеттиң шиитпирлерин күүседир сорулга-биле Тыва АССР-ге онза хемчег комитедин тургузары-биле идепкейлиг ажылды чорудуп турганнар» деп чагааны чоруткан. Ол-ла чижектиг чагааны август 23-те Ельцин биле Хасбулатовтуң адынга Тыва Республиканың улус депутады Г. Я. Эпп шак-ла ындыг уткалыг кылдыр киирген.

Бо бүгүнү солун, сеткүүлден номчуп, анализтеп олура, 1937-38 чылларда бооп турган репрессияны, 50 чылдар эгезинде бооп турган «Сүт-Хөл херээн» сактып келир-дир мен. Ол үеде нүгүлдекчилерни акша-төгерик-биле садып ап, хандырып турган болгай, а бистиң Тывага сес айда бооп турган нүгүлдээшкиннерни кымнар акша-хөреңги-биле хандырып турганын кижи билир аргажок. Бир эвес ындыг чүве турбаан болза, нүгүлдекчилер — эрге-дужаал дээш чүткээн карьеристер-дир. Мындыг кижилерге хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын камгалаарын канчап бүүрээрил?

Мени эрги партаппаратчиктерге болчуп турар кижи-дир деп бодаваар. Слободчиков, Стал-оол-биле дөмей партия кежигүнү чораан мен. Менээ кым-даа дөмей. Чүгле бодумнуң мергежилиминге кижилериңге чөгенгеш, бо үүлүдү тодаргай бижидим.

Эрге-хоойлу күүнезин тургузар деп кыйгырыг салып алган турувуста, юристер мындыг болурга чаржынчыг-дыр. Демократтыг эрге-хоойлу күүнезинин принциптерин өзугаар бистер кандыг-даа кижиниң эргелерин, юрист болганымда, хүлээлгемни күүседир күүзелимни илеттим.

Александр ООРЖАК
Юридиктиг эртемнерийн кандидады.

«Куш-ажылдың хостуу» совхозтуң удуртукчуларының кичээнгейинге

ИЙИ ЧАГАА, ИЙИ ИДЕГЕЛ

Эрткен чыл төвер чоокшулай бергенде, Улуг-Хем районнуң Арыскан суурдан мээн адымга чагаа келген. Чазып көрдүм. Чагаа хавының иштинге ийи чагаа чор. Бирги чагааның автору — Шагаан-Арыг хоорайда Дружба кудумчузунуң 59 «а» бажыңының 42-ги квартиразында чурттап олурар У. М. Аракчаа. Ол бодунуң чагаазын «Арыскан» совхозтуң директору Б. К. Монгул-оолга адрестээн болду. Бо аныяк кижи чаа тургустунган ажыл-агыйның удуртукчузуче чүге чагаа бижий бергениңге хамаарыштыр бодумнуң бодалым илередип көрейн.

Эки кижилер чон аразында эндерик. Бодум хуумда ындыг кижилериниң бирээзин Ульяна олче чагаа бижээн. Ам ооц чагаазында домактарының шуптузун эвес-даа болза, чамдык одуругларын кирейн: «Биче-оол Кыргысович, мээң ада-немни дыка эки билир, таныыр силер. Торгалыгда Бүльчүп кудумчузунда чаа бажыңны силер алчып берген болгай силер. Ачам аная-ла чурттап олурган бажыңын орнажыпкан. Авам дыка хомудап чораан чүве. Өлүп-даа калган болза, хомудалы артып калган хевирлиг, дүжүмге үргүлчү кирер-дир. Чүгле ол бажыңны дүжээр-дир мен. Хоойлу өзүтаар ол бажың ада-немнин болуп артып калбас чүве бе? Ол бажыңны алырда дузалашкан болуруларга силерже көрүп, дуза дилеп орар ужурум бо. Бо дуне база ада-немни, ол бажыңны дүжеп хонгаш, чагаа бижиир ужурга таварыштым. Бажыңны дедир ап алыр болзувесса, ам дүштеп ыраар-дыр деп, бир ламага кирермиге ынча дээр чораан. Тоолчу Баазанай кырган-ачамга тураскаалды ол совхозка тургузар болган чүве. Оны ам-даа кылбайн турып берген... Аварияга таварышкаш, бажым кемдээн. Сөолгү үеде үргүлчү аарыыр апарган. Кижи баксыраарга, кижилер база хая көрчү бээр апарган шаг-дыр бо. Силер-ле кедилиг боор силер, дузалап көрүңер». Ол чагааның кол утказы ындыг. Чагааның адаанда Ульяна, Аля, Иван, Чечек дээн.

А ийги чагааның автору Б. К. Монгул-оол. Мындыг уткалыг чагааны алгаш, буянныг сеткилдиг кандыг-даа кижи кайын дүвүрел, сагышсырал чок номчуур ийик. Бирги чагааны номчаш, Биче-оол Кыртысович чогум-на ындыг байдалдыг турганын менээ адрестээн чагаазында тодаргай бижээн. Ол бодунуң чагаазын «Куш-ажылдың хостуу» совхозтуң директору Лобаченкога, Торгалыг көдээ Советиниң даргазы Кадынаевке, совхозтуң профэвилел комитетиниң даргазы Буян-Хоога бижээн. Биче-оол Монгул-оолдуң чагаазында чамдык мыйдыг бодалдар бар: «Ажылдааш келиримге, бажыңымга чагаа чыдыр. Оны номчаашы, баарым ажып, сагыжым дойлуп шаг болган. Оны катап-катап номчуптарымга, карактарымга эрткен үе кеступ келген. Ынчан Торгалыг сүт-баразы фермазының коллективи Хендергеден көжүп ашкан. Эзирик човаачы Иван Сухараданың хайындан Хайыракан суурнуң дүжүнга чорааш, машина озал-ондакка таварышкаш аңдарылган. Түүнелинде Данзырымай Шалыктарның бүдүн өөг-бүлези өлген. Уляның чодазы сыңгаш, аңгы чаштай берген. Чээрби ажыг кижи үнгеп, сойган, алгырышкан, ыглашкан... Эмчилериниң ачызында чамдык кижилер чырык чер адаанга чурттаар аас-кежиктиг болган. Ындыгларның бирээзи, ынчангы пионер Ульяна Аракчаа менче чагаа бижээн болду.

Ульяканың төрел-дөргүлү-даа эвес мен. Кара чажындан бертик-межел апаргаш, бир буду чок, колдуктааштыр дуймай чүве бергедей бээрге менче чагаа бижээн болду. «Чыварлыгда болза, чургу херек, чыва-ктыг-даа болза, чону коячуг» дээн ыспкаш. Уля төрээн Торгалыынче көжүксеп, ава-ачазының (олар ам чок) эрги бажыңына чурттаарын күзеп бижээн. Кайнаар-даа чедип ыдавас, кээргенчиг Ульяканың дилээн хандырып көрүңерем. Силерден ындыг дилег кылыр кижидир мен. Ульяна Аракчаа Тываның сураглыг тоолчузу Баазанайның уруунуң уруудур. Мээн бо саналымны Торгалыгның чону деткиир боор деп идегедим. «Чону — чоорган, хөйту — хөйлен» деп үлегер чугаа бар. Силериниң буянныг сеткилиңер кээргенчиг, өскүс, бертик-межел Ульянага бүүрелди, идегелди арттырзын».

Ийи чагаа, ийи идегел. Шынап-ла, ындыг: кижи кижилерге бүүрээш, ыванташ, бодунуң сагыш-сеткилиниң чажыттарын төө каай бээр болгай. А Ульянаның чагаазындан алгаш көөрге, оон өскүс арткан анылары, утбалары, дуймалары — шупту он кижи болду. Ындыг болганда ааны аргазын бодап турташ, оларга дуза көргүзери чөптүг айтырыг ыспкаштыр. Амгы үеде чурттаар оран-сава айтырының кайда-даа бергезин билир мен. Бир эвес аная-ла орнажып олган бажың чүве болза, ону чоокку үеде дарый шиитпирлеп болурунуң аргазы бар-дыр. Ынчалза-даа мону солун дамчыштыр дораан тээ шиитпирлептер эрге менде база чок болганда, ону ук черниң удуртур кузеп бижээн. Кайнаар-даа чедип ыдавас, кээргенчиг Ульяканың дилээн хандырып көрүңерем. Силерден ындыг дилег кылыр кижидир мен. Ульяна Аракчаа Тываның сураглыг тоолчузу Баазанайның уруунуң уруудур. Мээн бо саналымны Торгалыгның чону деткиир боор деп идегедим. «Чону — чоорган, хөйту — хөйлен» деп үлегер чугаа бар. Силериниң буянныг сеткилиңер кээргенчиг, өскүс, бертик-межел Ульянага бүүрелди, идегелди арттырзын».

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

ЧЕР-ЧЕРДЕ БОЛУУШКУННАР

ЧОННУҢ ХОМУДАЛЫ

МОСКВА. (СЭТА-ның корр). Россияның аш-чем рыногунда бөгүнде эң илдең илереп турар чүүлдерге чоннуң садыг алыр аргазының дыка кудулаанын болгаш өртектерниң катап бадарының баштайгы таварылгаларын хамаарыштырып болур. СЭТА-ның корреспондентилериниң республиканың аңгы-аңгы хоорайларындан дамчыдып турар медээлерин өзугаар алырга, бараанналрның ассортиментизи көвүдээн (дыка хөй кижилериниң чүгле делгелгелерге көөрү барааннар магазиннериниң баар-тактарының артында көстүүлеп келген), ынчалзажок чурттакчы чон чаа өртектерни таарымча чок деп хүлээп көрген болгаш аная удурланыышкын кылыр садып алырындан ойталаар хөөнү көргүзүп турар.

Өртектерни кезик-чамдыктап кудуладырының байдалы тыптып келген. Киров хоорайда аъш-чем барааннары магазиннерге чыдып бербезин дээш, чамдык продуктуларга чөөрби хуу немелделерни ап каган. Оон түннелинде дагаа эъдя 90 рубльден 62 рубль 20 көпеекке келген, сметанының бир кг-ның өртөө 31 рубль 90 көпеекке келген. Ынчалзажок оларны ам-даа алыр кижи ховар — өртек аар. Мурманскиниң балык комбинадының удуртукчулары өртектерни база кудулаткан. Үске хаарган треска балыктың бир килограммының өртөө 128 рубль турганындан, 27 рубль 32 көпеекке келген. Хаарган сельдиниң өртөө барык дөрт катап кудулаан. Балык колбасазының өртөө ийи катап эвээжээн. Ынчалзажок ол продуктуларның өртөө эрткен чылдың төнчүзүнде турганындан дөмей-ле он катап аар бооп артнан.

Дагаа чуурказының, сүт аймааның, ногааларның өртөөн чиигедип турарының дугайында медээлер Ярославльдан, Сыктывкардан, еске-даа хоорайлардан келген. Ынчалзажок чер болганда-ла байдал «тайбың орук-биле» эвес бооп турар. Ставропольга магазиннериниң соңгаларының улуг шилдерин буза шаап, хоорайның аъш-чем садыынче: «Мен дайын киржикчизи кижи боор мен, боолап билир, бир эвес өртектерни бадырбас болзунарза, чижен садыгжыларынарны кыра боолап каптар мен» дээн чижектиг кыжаныглыг долгап кээп турган. Садыг черлери биле эът комбинадының тур дугуржулгазын өзугаар эъттиг болгаш колбасаның өртөөн бичии чиигеткен. Владимирге «сүт аймээни» болган. Сүттүң бир литрин 6 рубль-биле садар деп турар дээн дамчыыр чугаа тараан. Чоп домолган, милиция безин кыйыртыр ужурга таварышкан. Оон түннелинде сүттү литрин 1 рубль 20 көпеекке садып эгелээн. Нижний Новгородка чаш уругларлыг келер январь 3-те сүт кухнязына келгеш, алзы аскан — литр сүттүң өртөө 8 рубль 50 көпеек болган. Киленнээн келер облкүүскомга чеде берген. Эрге-чагырганың киржилгезиниң соонда, сүттү литрни 2 рубль 62 көпеекке садып турар апарган.

Өртектерниң хөлчок улгатканы-биле холбаштыр чоннуң бараанларны албастай бергени магазиннерге олардың мөөнелеп чыдып бээринге чедирип турары билдингир. Дыка хөй черлерде түс черлериниң эрге-чагырганы күүне секторунга өртектерни кызырарын кызыдып турар, ынчалзажок рыноктарда садыглакчылар олардан шимчеңгир чоруун көргүзүп турар. Колхозтар болгаш совхозтар мал өртөөн улгаттырыпкаш, ону катап бадырарын бодавайн турар ышкаш. Ынчангаш рыноктарда өртектер күүнениниң колдуунда-ла 1,5 катап эвээш. Чижээ, Йошкар-Олада рынокта 1 кг инек эъдиниң өртөө 50-ден 65 рубль чедип турда, магазиннерде 108-112 рубль. Садыг ажылдакчылары мындыг байдалдарда магазиннерни дүрген-не хуужудары чугула деп санап турар.

Хлеб талазы-биле айтырыг кончуг чидиг апарган. Дыка хөй хоорайларда хлеб оочуру мырынай катап эдерилгеп. Өртөө талыя берген хлебти улус албастаан, райдың аъш-чем садыынче: «Мен дайын киржикчизи кижи боор мен, боолап билир, бир эвес өртектерни бадырбас болзунарза, чижен садыгжыларынарны кыра боолап каптар мен» дээн чижектиг кыжаныглыг долгап кээп турган. Садыг черлери биле эът комбинадының тур дугуржулгазын өзугаар эъттиг болгаш колбасаның өртөөн бичии чиигеткен. Владимирге «сүт аймээни» болган. Сүттүң бир литрин 6 рубль-биле садар деп турар дээн дамчыыр чугаа тараан. Чоп домолган, милиция безин кыйыртыр ужурга таварышкан. Оон түннелинде сүттү литрни 1 рубль 20 көпеекке садып эгелээн. Нижний Новгородка чаш уругларлыг келер январь 3-те сүт кухнязына келгеш, алзы аскан — литр сүттүң өртөө 8 рубль 50 көпеек болган. Киленнээн келер облкүүскомга чеде берген. Эрге-чагырганың киржилгезиниң соонда, сүттү литрни 2 рубль 62 көпеекке садып турар апарган.

Өртектерниң хөлчок улгатканы-биле холбаштыр чоннуң бараанларны албастай бергени магазиннерге олардың мөөнелеп чыдып бээринге чедирип турары билдингир. Дыка хөй черлерде түс черлериниң эрге-чагырганы күүне секторунга өртектерни кызырарын кызыдып турар, ынчалзажок рыноктарда садыглакчылар олардан шимчеңгир чоруун көргүзүп турар. Колхозтар болгаш совхозтар мал өртөөн улгаттырыпкаш, ону катап бадырарын бодавайн турар ышкаш. Ынчангаш рыноктарда өртектер күүнениниң колдуунда-ла 1,5 катап эвээш. Чижээ, Йошкар-Олада рынокта 1 кг инек эъдиниң өртөө 50-ден 65 рубль чедип турда, магазиннерде 108-112 рубль. Садыг ажылдакчылары мындыг байдалдарда магазиннерни дүрген-не хуужудары чугула деп санап турар.

Хлеб талазы-биле айтырыг кончуг чидиг апарган. Дыка хөй хоорайларда хлеб оочуру мырынай катап эдерилгеп. Өртөө талыя берген хлебти улус албастаан,

Эрткен чылдың декабрь айының сөолгү хүннеринде Москвага өртектер улгатканынга удурланган митинг болуп эрткен. Оны профэвилелдериниң Москва федерациязы организастаан. Аная ССРЭ-ниң улус депутады А. Крайко, РСФСР-ниң улус депутады Г. Саенко киришкен.

ЧУРУКТА: митинг үеэзинде.

СЭТА-ның фотолары.

Марий республиканың көдээ черлериниң чурттакчылары чоннуң шаанда кедип чораан идик-хевин кылып эгелээн. Тал карты шылбадан аргыш кылган идиктерин чаа чылдың белээ кылдыр магазиннерге саткан. Улут кижи кедер бир идиктиң өртөө шоолуг эвес — 27 рубль.

ЧУРУКТА: үлетпүр барааннары садар магазиниң садыгжызы Г. Сиверцева-ның шылбо идиктерни садып турары.

АЛГЫ-КЕШ: ООҢ ӨРТЕК-ҮНЕЗИ

Амгы үеде чүнүн-даа өртек-үнезин улгадып турары билдингир. Редакцияга бо айтырыг талазы-биле чагаалар хөй кээп турар. Оларның авторлары чүгле садып алыр эвес, харын базза салар-даа өртектерниң амгы деңнелин онза сонуургап турарлар. Чижээ, чоокта чаа Бии-Хем районда Хадын суурнуң чурттакчызы Степан Дуктүгбейович Дангааның чагаазы солунга келген. Эрткен чылдың декабрь 24-түн хүнүнде ол суурга алгы-кеш хүлээп алыкчызы баргаш, чоондан чиг этти канчаар хүлээп ап турганын ол бижээн.

Ол хүн суурнуң чурттакчы[illegible] бодаваан шээр-даа малдың кештерин хайну дужаргаш. Ынчалза-даа белеткелиниң төлөөр акшазы дыка эвээш болганынга чон хомудап чоруп турганнар. Эки херип, чогууру-биле дузап-даа каан, ойбак-дыдык безин чок бода мал кештери он рубльден черле аштас болганын автор дыннадып турар. Ынчангаш алгы-кешти хүлээп алырының чурумун болгаш өртек-үнезин канчаар тодарадырын ол сонуургап айтырган.

Алгы-кешти хүлээп алырының чурумунуң болгаш өртектерниң дугайын номчукчуларга тайылбырлап бээрин республиканың тоговореди **Светлана Бадмаевна ХАМАЕВАНАН** корреспондент Топча Монгуш дилээн.

— Шаандан-на бээр өлүктү болгаш алгы-кешти хүлээп алырының тускай прейскурантызы турганы билдингир. Ынчалза-даа чаа төнген 1991 чылдың январь 1-ден эгелээш, чаа тургус[illegible] алгы-кешти хүлээп алырының өртек-үнезин улгаттырган. Ынчангаш, чижээ, мыйыстыг бода малдың кежиниң өртөөн 47 хуу, а шээр малдың—хой кежин 30 хуу улгаттырган чүве. Моңу ап көөр болза, шала чедир төлевейн турганы илдеп ышкаш деп, Светлана Бадмаевна чугаалаан. — Хүлээп алыкчы кештериниң соттарын база ийи тодарадыр ужурлуг. Бир эвес кешти сойган дораан-на дузап, белетиээн болза, өртөө улам аар болур. Оон аңгыда кевигде дузаан, курган ыллаан дээш, ачы-буян хевирлер аайы-биле сорттап хүлээп алыр апаар чүве болгай.

Амгы үеде чон колдуунда доц кештерни дужаары билдингир. Ынчангаш оон сорту арай куду болур. Кештерни I, II, III болгаш IV сортка ылгаар. Күштүг бооп турар прейскурантыны өзугаар бирги сорттуң мыйыстыг бода малының кежиниң бир килограммын 2 рубль 08 көпеекке, ийгизиң — 1 рубль 81, үшкүзүн — 1 рубль 25 болгаш дөртүзүн — 83 көпеекке хүлээп алыр ужурлуг. Ынчаарга бода кежи 12-ден 25-даа килограмм чеде бергилээр.

— Бистиң манап турарыыс-биле алырга, алгы-кешти хүлээп алырының өртек-үнези ам-даа улгадыр ужурлуг — деп, Светлана Бадмаевна түннелинде чугаалаан. — Ол бүгү-биле кады чугаалап каар чүве болза, хүлээп ап турар кештериниң кол нуруузу III болгаш IV сорттуң бооп турар. Ынчангаш оларның өртектери ортумаа-биле 14-тен 20 рубль чедип турар.

Сөолгү үеде респотребсоюзтуң районнарда хүлээп алыкчыларындан аңгыда, ыныы-бүрү кооператорлар дээр кижилер ораи-суур кезип, чоондан туралаан өртектер-биле алгы-кеш хүлээп ап чоруп турарын дыннаардыр бис. Ол хамаанчок, Саян арты — республика даштындан безин кээп, алгы-кеш диленген кижилер хөй бооп турар. Оларның телевирлерин кичээнгейлиг көөрү база артык эвес. Оларның хөй кезии специалист эвес, аная-ла чыыкчылар болгулаар.

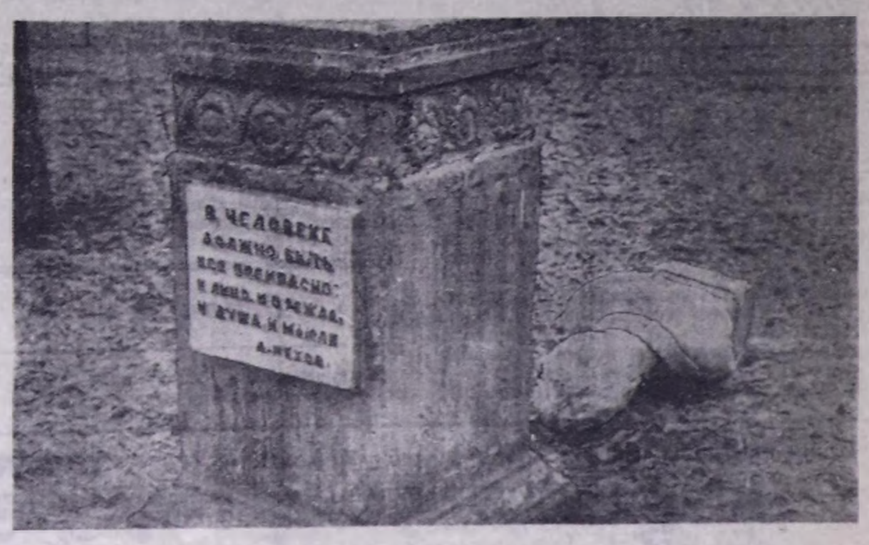

Бистиң чуртувуска ажылдап, чурттап чораан ат-суралгыг кижилерге тургускан тураскаалдарны үрээр чоруктар сөолгү үеде көвүдээн. Ам улут чогаалчыларының безин тураскаалдарын үрет турар. Орус литератураның классигти А. Чехов бир чогаалынга «Кижиде бүгү чүүлдер чараш болур ужурлуг» деп бижээн.

ЧУРУКТА: А. Чеховтуң Саратов хоорайда тураскаалы.

ЧУРТТААР ДИЗЕ...

Москвага чоокта чаа АКШ-тың «Джуниор эчивмент» корпорациязының бизнесменнери улус өредилгезинин удуртукчуларыбиле эртем-практиктиг семинар эрттирген.

Ону академик Е. П. Велихов удурткан. Оон коя-ла утказы — бөгүнгү школачылары оларның рынок үеэзинде амыдыралга албан таваржы бээри экономиктиг билиглер, саарылганың янзы-бүрү хевирлери, культуразы, депшилгелиг санажыга техниказын ажыглап билир кылдыр өредир, бодумун чуртунда болгаш даштыкыда (ылангыя АКШ, Япония, Англия, Франция) садыг-саарылганың хоойлу-дурумнери-биле таныштырарының аргаларын билип алыры. Ол сорулга-биле Нью-Йорк, Вашингтондан, Калифорния штаттан, Бельгиядан бизнесменнер, Москва, Троицк хоорайлардан эртемденнер, башкылар, өереникчилер рынок үеэзинде таваржы бээр байдалдарны канчаар ажыл эртерин тайылбыр кылып чугаалааннар. Өередиглиг болду.

«Джуниор эчивмент» корпорацияның президентизи дээрги Карф Лемкэ корпорациязының 72 чылда ажыл-чорудулгазының дугайын чугаалаан. Кайы-даа школага, уруглар ясли-садыга боттарының техниказы-биле, тускай эртемнилери-биле дузалажып болурун дыннаткан. Оларның тургусканы программалары, компьютерлерин Москваның, Ленинградтың, Новосибирскинин, Сибирьнин чамдык школаларында, Украинада, Беларусьта, Казахстанда, Кыргыстанда муг-муг өереникчилерин чедишкиннинг шинчаадып ап турарын ол чугаалады. Троицк хоорайда безин 5 хевирлиг компьютер машиналарлыг чеди класс-кабинеттерде 5-тен 17 хар чедир 1500 өереникчи өеренип турар болду. Ол өредилге халас, спонсору — И. В. Курчатов аттыг Эртемнер академиязының физика институду. Ол программаларны биске берген болгаш оон-биле канчаар ажылдаарын өреткен. Оон дузазы-биле даштыкы дыларны, чурулга, шыдыраз, музыка, школага өеренир эртемнерни, идик-хеп даараарын, быжарын, аъш-чем белеткээринден эгелээш, садыглашкынны канчаар орулгалыг чорударынга чедир чинги-биле чүгле 2-3 ай иштинде өеренип болур арга бар. Ол башкылар-ла бүдүрүлге, ажыл-агый удуртукчуларынга, анаа-даа кижи бүрүзүнге база тергиин ажыктыг деп чүвени кижи медереп биле бээр чорду. Оон-биле чергелештир уруглары амдыгаештан эгелеп ангы дылга, компьютерлерге өеретпес болза, эртендаарта оларның сайзыралынга улуг моондак, ол чокта бурунгаар базары, эртемниг кижи болуру берге.

Америк ол эртемден бизнесменнерниң тургусканы программазын өзугаар уруглары өередириниң методиказы, аргазы кончуг бөдүүн, оюн хевирлиг, уругларның сонуургалын чайгаар-ла хаара туда бээр. Ол үеэ-ле уруглардың угаан-бодалы чайгаар сайзырып, билин делгемчиир болгаш электроннуг саналга техниказы-биле ажылдап чаныгга бээр. Олар ону боттары безин оюнга алыскаш, эскербейн шинчаадып аптар кылдыр тургусканы кайгамчык тывынгыр.

Владимир ДОНГАК.
Мугур-Аксы суур.

ӨПЕЙ ЫРЫ

Бистин амыдыралывыста ырыларның чежезин ол дээр. Ынчалзажок кижиниң күзелдиниле дыннаары ынак ырызы база турар. Чүкзээ, «Бүрен-Аксы», «Харыы чок ынакшыл» деп ырылар-дыр, ону ырлап ийикпе, азы анаа-ла сеткилинден дыннаксаар кижилер база бар, олар оон автору Алёна Номужап дээрзин билир.

Редакцияның улус өредилгези болгаш культура киллизинге келген бир чагаада мындыг одуруглар бар: «Радиога ырлаан бир ырының адын-даа, күүседип турган кижизин-даа эки билбейн бардывыс. Дыка-ла чарашсынып дыннадывыс. Ол мындыг одуруглар-биле эгелээр: «Хой-ле кижи арызындан чаңгыс мени, хөрек-чурек шилип алган ужуру чүл?..» Ол-бо айтыртынып турган, оон адын «Харыы чок ынакшыл» дээрзин билип алдывыс. Ону Алёна Номужап чогаатқан деп дыннадывыс, шын бе?»

«Ийе» дээрден башка, ол одуругларга немеитер чүве менде чок. А Алёна харын ырының сөзүн улаштыр мынчаар номчуду:

...Удур көрген карактарын
сорунза дег,
Уруг мени хөлзеңдиптер
болганы чүл?
Ийи-чаңгыс согур душ бооп
ужурашкаш,
Менди солчуп, холуң
туткаш,
үнүм чидер.
Изиг ынак чүрөөм согуун
дыннаалаан дег,
Менче үр-ле топтап көрүп
турганаар сен...

Шүлүк-даа болза куруг черге төрүттүнмес дижири дег, аны бир-ле чүвени адап, сөглеп чытса-даа, чажыт бир-ле чүвени ханы шыгжап чыдары ийдек. Өске кижи сеткили... Анаа өске кижи канчап черле диттип дээр, ажыдар боор, болбаан херек-тир. Ынчангаш ырының тыптып келгениниң төөгүзүнүң дугайында чугаа үндүрер бодал башка кирбээн. Ындыг байдалды эскерип кааны дег «кижилер мени бодумну деп бодай бээри магат, кижиниң чоок өөрү турар болгай, ол — билирим бир хөрөзжен кижинин сеткили-дир» деп эскет чок тайылбырлады.

Алёна-биле шак мындыг янзылыг танышкан бис. Оон ырларын сонуургаар уулска чугаалап каайн, ол Кызылдың уран үүл училищезинде композитор-теоретика салбырында өеренип турар. Досзун үнеринге чедир чыл хире хуусаа арткан.

Өөредилгезин, чүнү кылып турарын сонуургадым. Арга-дуржулгалыг башкыларындан музыка-хөгжүмүнүн чажыттарын өеренип алырындан аңгыда, бот-хууда чогаадыкчы дилээшкиннерни кылып турар. Оон эш-өөрүнүн дугайын дыннааш, таптыг углап-баштап деткиир болза, музыкага сундулуг, аңаа шуут бердинип шыдаар аныяктар бисте бар деп чугаалады. Чаңгыс училищеде эжи Алёна Баазан-оолдун чогаадыкчы келир үеэзин ол бүзүрел-биле чугаалаар болду. «Бот-тывынгыр композитор Баазан-оолдун уруу-дур деп улам ханылап таныштырды. Эскерип көрөөлиңер даан, эжишкилериниң кайызында-даа ады Алёна, бирээзи Алёна Номужап, өскези Алёна Баазан-оол. Чогаадыкчы амыдыралынга дидим, быжыг туруштуг болурун күзээри, мен бодаарымга, черле артык эвес. Оларның ыры-хөгжүмүн моон-даа сөңгаар дыннаар бис дээрзинге бүзүрөөлиңер. Чаңгыс эвес чылдар эртер, эртем-билиг, дуржулга чылдар-биле мөөнеттиңер болгай, ынчангаш канчап билир, бөгүнгү бо училищенин сургуулдарының аттары алызында барып, бир янзы дыңналып каари чадавас. Бот-тывынгыр композитор, композитор. Хөөреткен хөөн эвес-тир, тыва хөрөзжен кижиге эки күзел, оон чаяттынган ол күжүнге бүзүрел.

Аныяктар — уран үүлде

Амдыызында училищеде кичээлдер... Чырыкче үнгөн, үнмээн-даа ырыларын катай санаарга, ындыг-да эвээш эвес.

Училищеге бот-тывынгыр чогаадыкчы ажылдар көрүлдези бо-ла болу бээр. Эжишкилер аңаа бо-ла шаннады бээрлер. Салым-чаяанныг эштериниң дугайын оон хой-биле чугаалаксаарын эскердим. Чижээ, Игорь Түлүш бар-дыр, рок-музыка угланыышкыны-биле ажылдап турар дээрзин таныштыргаш, чогаадыкчы дилээшкиннерлиг кижи деп мактады. Аныяктарның күзел-соруун оларның башкылары деткип турар деп чүве биллдингир. Екатерина Константиновна Карелиниың дузаараан, кижи чүвени кыры-биле эвес, алыс ханы билип алган турары дээш кызарын Алёна Номужап сеткилинден чугаалаар болду. Төрээн черинин аялгаларын бойдустун дөрт эргилдезинин аайы-биле фортепьянога таарыштыр тургузуп турарын солун кылдыр тайылбырлады.

Эш-өөрүнүн дугайында оон бодап чоруур үүлдериниде мындыг бодалдар бар: «Талантылыг аныяктар эвээш эвес, чамдыктарыыстың ону үнелевейн баары, өеренип ап, билиг-биле улам черсегленирин бодавайн баары хомуданчыг». Училищеде тыва хөгжүм оркестри тургустунганына ол ажок өөрүүр болду. Игил, чадаган, бызаанчы үнү эжик артындам труба, фортепьяно-биле чергелештир дыңналып келир апаргаинга оон сеткили ханар, өөрүүр.

Бир шүлүктү алгаш, аңаа аялга бижиптер салымчаяан кижи бүрүзүнде эвесле болгай. Ол дугайын база чугаалаштывыс. Алды, чеди класстарга өеренип тура, Алёна бо-ла гитара тудуп алыр апарган. Эш-өөрү чыгып кээр, оларның ортузунга олурупкаш, бирле аялганы ойнай бээр. Кыска нарын эвес одуруглар бо-ла тыптып келир, мындыг. Ынчанты өөрү ам улуг кижилер болган, моны номчуур болза, орлан-шоваа Алёнаны сактып келир чадавастар.

— Нота билир эвес мен, башка киргенин-не ойнап турганывыс ол-дур. Ынчалзажок ол ынчангы байдалбиле, бистериниң хире-шоваыс-биле конгуг-ла музыка бооп турган-дыр ийик дөмей-ле. Кады өеренип чоруур эштерим кижиге ужуражып келгеш, «мындыг ырын бар ийик чоп» дээш, ырлаптарга, ам дыңнаарга дыка солун, каттырыычыгдаа харын. Чеден чылдарда музыканың уг-шпин алысда часпайн турган улус чордувус — дээш, сеткилинден чазык хүлүмзүрээш, элээди, школачы чылдарындан солун болуушкуннарны, үүлдерни сагынды-даа.

«Бүрен-Аксы» деп ырының төрүттүнгени таварыдга эвес. Төрээн черинге оон ынакшылы... Бүрен-Аксы суурнун Культура бажынынга уран үүл удуртукчузу бооп ажылдап турган, баянга ойнаар кижи тып алыры дыка берге боорга, «думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээри дег, аңаа ол боду өеренип алган. Музыкага, уран үүлге оон сонуургалдыын ындыг байдал база бадыткап чыдар.

Элээн каш чыл буруңгаар, кажан ол бирги класска кирип, уруглар, оолларны ада-иелери кады чедип алгаш үдеп кээп турда. Алёна школага ачазы-биле неллээн келген. Ол бир хар чартык турда, аваазы чырык өртемчейден чарылган. Ынчангаш ол төрээн незинин хөюг, чамчык карактарындаа эки көрбээн, чылыг куспаан, эргелелдиг сестерин-даа сагынмас. Ынчангаш ындыг ийикпе, бодумун дөрт харлыг Ромазы дээзиде дендии, нения ынакшылын аңаа бүрүнү-биле бээр, дамчыдар сорулгалыг.

Бир катап мындыг таварыла болган деп ол чугаалаар. Чайын кижилериниң боттарының чогаатканы ырыларының көрүлдези Азаска бооп турда, тыва театрның хоочунларының бирээзи, артизвис Марьям Рамазанова оон тывалай аарак, «Чүнү бодап тур сен че, Алёна?» деп айтырган. Бирээзи — «Чүү-даа канчаар, оглумну сактып тур мен» дигеш, ооозунун дугайын чугаалап шаг ооолган... Чаныр келгеш, ийи хире хонуп чорда, почта-биле чагаа келген. Марьям Рамазанова «Ромашечка» деп эгелиг шүлүк бижип чорудуган болган. Оглунга тураскааткан ыры шак ынчаар төрүттүнген, аваазы ону фортепьянога ойнай бээрге, Романың өткүт үнү, чаптанчыг чаш каткызы бичин өрээлге дола бээр. Бодунуң чажында дыңнап көрбээн өпей ырын ава оглунга ырлап берип чоруур.

Оглунуң орлан-шимченгирин көрүп олура, бичизинде бодун сактып келир, дөмейлей-даа кааптар, ачазы ону «орлан-шоваа турган сен» дижир. Ынчаймайн канчаар, ол ачазының чанынга өскен, оон чыда калыр эвес, бот-боттарын кончут эки билчирлер, дузалажырлар. Алёнаның ачазы шевер кижи чораан, чазаныр, олурбас, кылдыныпла турар, кызының сагыш-сеткилинге ол ынчаар арткан. Бөдүүн ада уруу аваазын чоктаваазын дээш ону солуп, боттан болдунар, күш четтинер-ле бүгү үүлдерни кылып келген: күш-ажылга өөредип, бөдүүн, шынчы болурун чагып чораан. Кызының бут ырынга туруп келгенин ол көрген, бижээн ырыларын ачазының дыңнаанынга Алёна өөрүүр чораан.

Ырының сөзүн боду бижириниден аңгыда, шүлүк бижип чоруурлар-биле чогаадыкчы харылзаалыг. Натний-оол Кара-оолдун созунге бижээни «Саанчылар» деп ырыны Каа-Хем районда агиткультбригадаларның концерттериниден дыңнап болур дээрзин чугаалады. Оон аңгыда, Дерзиг-Аксы дузалал школазында башкы Болат Маадының шүлүктери анва чоок, чогаадыкчы харылзаалыг. Бай-Тайгадан Сайлыкмаа Комбунуң шүлүктерин Алёна сонуургаар. «Шүлүк сеткилге дегбес болза, канчаар-даа аңдарадүүдере тударга, черле хоржок боор чораан» деп сестер-биле ол дугайында чугаавысты ол кызыгаарлады.

«Ыры бижип чоруурлардан база профессионал композиторлардан кымның талантызын үнелеэр, сонуургаар сен?» деп айтырыымга оон харыызы мындыг болду:

— Алексей Чыргал-оол, Владимир Тока оларны магадаар, аңаргаар мен. Боттывынгыр композиторлардан Сергей Бадыраанын ылаңгыя урутларга бижээн ырылары солун, чараш.

Эжи Алёна Баазан-оолбиле хостуг үеринде музыка бодалгалары бодаарынга, шыдыраалаарынга ынактар. «Амдыызында чаала өөренип чоруур мен» дижип чугаалаары дег, оларның хөгжүм эртемин хандыр өөренип алза деп күзели алызында бүдер-ле болзуп ам.

Вера КУУЛАР.

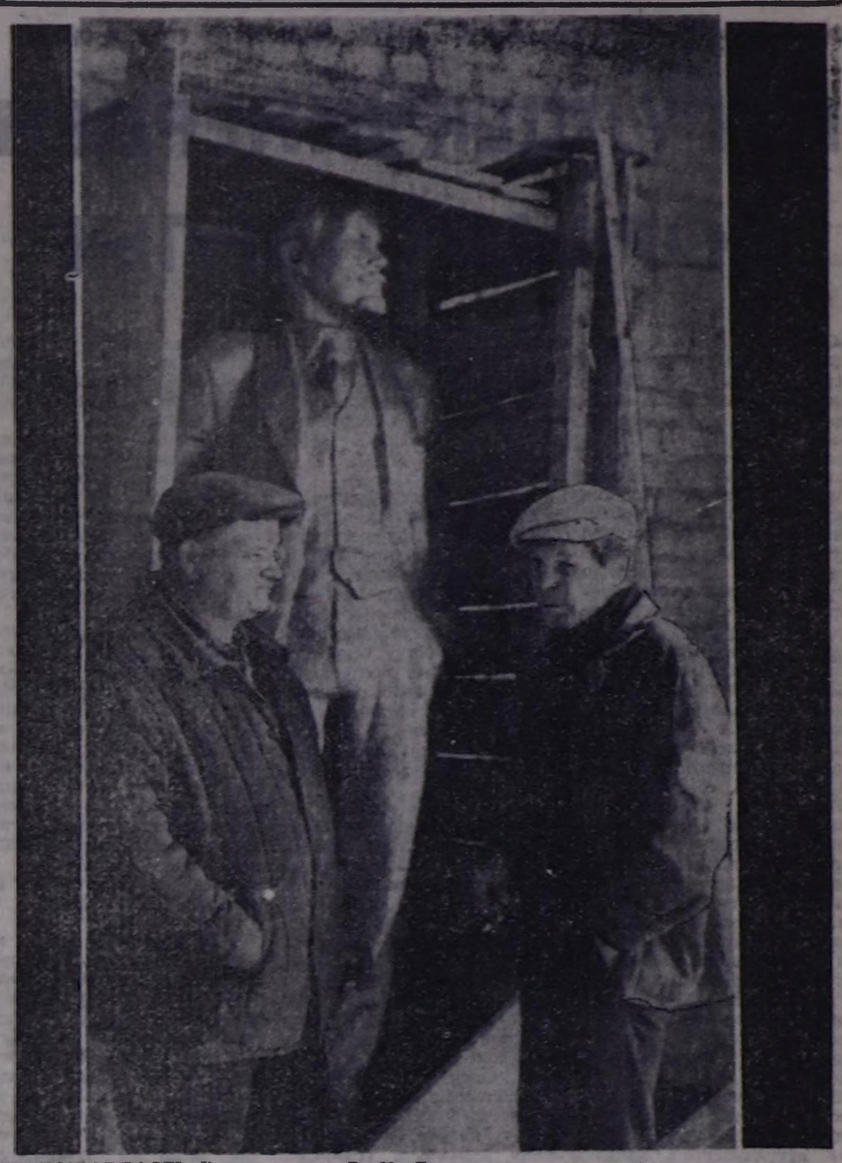

БРЯНСК ОБЛАСТЬ. Бо үш метр узун дурттуг хаваржак Святскиге демир-орук биле келген. Колхозтуң мурнунда удуртукчулары чаа Культура бажыңының чанынга В. И. Ленинге тураскаал тургузар дээш 13 мун рубль төлөөн. Тураскаалды ам канчаарын кыш-даа билбес. (Чурукту 1991 чылдың сентябрьда тырттырган).
Л. СВЕРДЛОВТУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы.)

Чарлалдар салбыразы

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Сыгыр дан бажында. 8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 «Спортлото» тиражы. 8.45 Н. Крылина ырлаар. 9.00 «Эртен эрте». 9.45 Канчаар бараан бооп тур сен. 10.25 «Эртенги сылдыс». 11.25 «Аян-чорукчулар клуву». 12.25 Тараачынарга программа. 13.05 Улусчу чогаадылганы телепрограммаларының IX делегей фестивалы. 13.40 Мультфильм. 14.00 Информастыг программа. 14.20 К. Вебер. «Оберон» операга увертюра. 14.40 «Байлар бава ыглажыр». Хой сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.15 Улустуң тооларды болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Куба). 15.20 «Марафон — 15». 16.10 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур..» 18.00 «Ачылыг хурал». Чаа рубрика. 19.00 Информастыг программа. 19.20 «Дорт эфирге диалог». 20.00 «Видеолайджест». 20.30 Уран-чечен фильм. 22.00 Информастыг программа. 22.45 Бокс. Делегей чемпионады дээш маргылдаа. 23.30 Авторалдар. 00.10 Лыжа спорту. Делегей кубогу дээш эстафета. 00.45 Германияның ТВ-зи. 02.15 — 02.50 «Белдир».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Мультфильм. 8.45 Фольклор. 10.00 Р. Быковтуң фильмнери. 12.00 Шүлүкчү В. Рубин. 12.50 Ю. Толубеев. 13.20 «Сельская молодежь» сеткүүл. 14.20 «Аты-баты...» 14.50 Уран-чечен фильм. 16.10 «Хорватия». 16.55 «Меценаттар бе? Спонсорлар бе?». 17.40 Мультфильм. 18.00 Медээлер. 18.20 Баскетбол талазы-биле делегей чемпионады. 19.20 «Таартыныышкын». К. Малевич. 20.15 «Чаа чыл хуужуру». 20.25 Реклама. 20.30 Россияның парламент медээчизи. 20.45 «Санта-Барбара». Хой сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8-ки сериязы. 21.40 Россияже карнүүлү. 22.00 Концерт. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.30 Спортчу-информастыг программа.

Тыва Республиканың Чоннуу ажыл-биле хандырарының күрүне комитеди болгаш Кызыл хоорайның чоннуу ажыл-биле хандырарының албан чери вакансиларның (хостуг) болгаш ажылдаар черлерниң ярмарказын Культура министерствозунун Метод төвүнүн бажыңынга (мурнунда ПЧБ-ның бажыны, Шетинкин, Кравченко, 41) эрттирер.

Ярмарканы 1992 чылдың январь 25-те эрттирериг чонга чарлап дыңнадып тур.

ЯРМАРКАНЫҢ СОРУЛГАЗЫ: хоорайның ажылдавайн турар чурттакчыларынга таарымчалыг ажылдаар черлерни сүмелээри. тодаргай юридиктиг сүмелерни күзелдиг кижилерге бээри. профессия талазы-биле белеткелдиг болгаш эде өеренирниң тускай өредилге черлерин шилип алырының талазы-биле дузалаары, амыдырал-чурттаганың, салыг-хуунун шаптараазынныг чоруундан, унаараашкыннардан уштунуп, эттинериниң талазы-биле сүмелерни берип, моральдыг дузаны көргүзери болур.

АЖЫЛДААР ЧЕР ТЫВАРЫН ОРАЛДАЖЫП ТУРАР КИЖИЛЕР ЯРМАРКАГА КЕЛГЕШ:

1. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчуларының кандыг-кандыг ажылга кирип ап болурунун дугайында:

2. Өөредилге черлериниң удуртукчуларының профессионал белеткелдиг дугайында сүмелерни дыңнап болурлар.

3. Ол ышкаш ажылга канчаар кирип ап болурунуң талазы-биле халас юридиктиг консультацияларны дыңнаар силер.

4. Ярмарканың культура программазы база солун, аңаа буфетти организастаар, уран-чечен болгаш политиктиг-даа номнарны садыглаар.

Боттарыңа таарыжыр ажыл дилеп турар бүгү-ле кижилерни шуптузун ажыл сүмелээриниң ЯРМАРКАЗЫНЧЕ чалап тур бис!

Сагыш-сеткилиңерге таарыжыр ажылды оон тып алырының бо таарычалыг аргазын оскунмаңар!

1992 чылдың январь 12-14-түн хүннериниде Чоон-Хемчик районга «Салым-чаяаныглар — чаңгыс черчурттугларывыс» деп профессионал уран талантылыгларның культура хүннери болуп эртер.

Чоон-Хемчик райкүүскомунун культура киллизи.

КИНО

ЯНВАРЬ 10-да

«НАЙЫРАЛ»: Не отступать, не сдаваться 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Кот в сапогах 9.10, Самрат (2 серия-лыг). 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: История о принцессе-пастушке 9.00, 12.10, Лапландские сказки 10.40, Варвара краса — длинная коса 13.50, Непобедимая нога 15.30, 17.20, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киночыынды 12.00 Чаңдын (2 серия-лыг) 14.00, 17.00 шактарда.

Улуг-Хем районнуң Хайыракан ортумак школазының башкызы, «Улус өредилгезинин тергиини» хөрек демдээнин эдилекчизи

Клара Шожан-ооловна ОЮННУҢ

озал-ондакка таварыжкаш, элекке мочээнин дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, төрел-дөргүлериңге болгаш эш-өөрүнге ханы кажыдалывысты илгеглеп тур бис.

Болук эштериниден.

«ЭРТИНЕЛИГ ТЫВА» АЛДАП ЧОРААН

«Эртинелиг Тыва» ансамбльдың болук артистери «Чыраа-Бажы» совхозка концерт көргүскен. Ынчангаш Николай Мунзукович Ооржак удуртқан бо ансамбльдың дугайында каш сос чугаалаксап турар мен.

Аас чогаалының «Тыва» ансамбли-биле чергелештир, бо ансамбльдың тыптып келгени база өөрүнчүг. Тываларның бурун чаңчылдары, уран үүлү, аас чогаалының салгалдан салгалче дамчып кээп турарыңа чоргаарланыр кижи-дир мен. «Эртинелиг Тыва» база-ла улустың аас чогаалынга үндезилеттинип тургустунган деп болур.

Ансамбльдың концерткөргүзүүнде тывынгыр-сагынгыр солун үүлдер бар. Ында Майдыр бурган, хүрээ-хинт мөргүлү онзагай бир үүл. Талантызын көрүкчүлериниң сагыш-сеткилинге арттырып каарын артист кижи бүрүзү бодап турар деп чүве биллдингир. Хамнын ролюн Н. М. Ооржак элээн чоок кылдыр шинчаадып апкай-дыр деп үнелеп болур. Зал ону ынчаар хүлээп алган. Чажыг, тыва хөрөзженнериниң чымыжы деп көргүзүглериниң күүселдези солун, чараш болган. Черле ынчаш карыраа, хөөмей-сыгытты кайызын ол дээр. Сарыг-сарыг тоннарлыг, бөрттериг бир үе беш ооолдун орантандызынга мөргүл номчааны, ийи кыстың курайлаанны солун:

... аал-чуртум, ажы-төлүм,
авыралдап чалбарыдым...
суг-суг дигилеп, кыйыргаңы —
аас-кежик, ачы-буянны
биске эгидип келгензиг.

«Эртинелиг Тыва» ажылын эрткен чылдың февральда эгелээн. Кыска ол хуусаанын иштинде чайын Норвегияга, Швецияга четкен. Бүгү-делегейниң хөгжүмүүр аас чогаалының көрүлдезинге тос кижи киришкен. «Байырлалдың сылдыстары» деп атты ап үнелеткеннер. Аңаа көрүкчүлер «Көрүп көрбээн чүвевисти көрүп, дыңнадывыс» дижир болган дээр-дир. Ынчангаш ансамбльге чаа чылда ак орукту, чогаадыкчы чедишкиннерни күзеп каалы.

Аас чогаал ансамбльдери черле ынчаш, тыва национал культураның онзагай талаларын, аргаларын киирип, бедик мергежилдиг ойнап турар апарганын демдеглээр болза эки. Идик-хеп кижини көдүрер дээр болгай, шынап-ла, национал хептн кончуг таптыг, чараш кедипкеш, ойнап турда, аянныг, көрүштүг.

Осур-оол МОНГУШ.
Чыраа-Бажы суур.
Чоон-Хемчик район.

САРТЫК МАНААР САЛЫМЫВЫС

Чаа 1992 чылдың январь 4-те болган республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хуралында «Улустар аразының гуманитарлыг болгаш техниктиг дузазын алырының болгаш РСФСР-ниң девискээринге сөөртүрүнүн болгаш үлээриниң ажылдарын организастаарының дугайында» РСФСР-ниң Президентизинин эрткен чылдың декабрь 16-да үндүргени № 286 Чарлыын күүседир талазы-биле хемчеглерни чугаалажып көргөн.

Тывага кайы чурттар, кайы организациялар дуза чедирер деп барганыл? Ол дугайында республиканың Министрлер Чөвүлелиниң аппарадының харыысалгалыг ажылдакчызынан сонуургадым. Бистин республикага чогум-на шуут дорт кайы чурт, кайы организация дуза чедирер деп турарының дугайында медээ чок дээрзин ол ажылдакчы дыңнатты. Өске чурттарны Россияга көргүскен дузазындан үлүгү Тыва Республикага берип болуру билдинди. Бир эвес аъш-чем, идик-хеп аймаа дээш, өске-даа үүлдер-биле дузалаар болза, оларны хамыктың мурнунда өскүс уруглар бажыңнарынга, интернаттарга, аарыг-аржык кижилерге, кырганнарга дээш социал камгалалы долу эвес кижилерге үлээри көрдүнген. Ындыг кижилерниң данзызын-даа тургузуп турар.

Тыва Россияның составында болгаш, өске бот-догуннаан күрүнелер ышкаш, дузаны безин делегейниң чурттарындан дорт ап шыдавас болганы ол боор. Өске күрүнелериниң дузазындан Россия Тывага чүнү сартыктаптар ирги? Сартык манаар салымывыс деп чүве ол эвес ыйнаан.

Шаңгыр-оол СУВАН.

Реплика

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети Министрлер Чөвүлели. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор
Н. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өредилге 3-39-15;
□ шинчилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва сопбаин № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аазы.

Тиражы 28340 экз.

Чагыг № 6.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканын нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 7 (14731) 1992 чылдың январь 11, суббота Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

РФ-НИҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

МОСКВА, январь 9. (СЭТА-ның корр. Иван Иванов). Россия Федерациязының чазаа январь 10-дан эгелеп «эң ховар хереглел бараанларын» болгаш «чамдык аъш-чем продуктуларын» республикадан дашкаар үндүр сөөртүүн кызыгаарлап хораан. Ол дугайын парлалга албаның тараатканы чазактың «Россия Федерациязындан чоннуң хереглел бараанларын үндүр сөөртүүн кызыгаарлаар дугайында» доктаалында чугаалап турар. Россия чазаның оралакчы-премьери Геннадий Бурбулистиң ат салганы доктаалда ындыг хемчеглерни «мурнундагы ССР Эвилелиниң кежигүннери чамдык күрүнелериниң Россия Федерациязының девискээринче чоннуң хереглел бараанларын үндүр сөөртүүн кызыгаарлаар дугайында шинтпирлери биле холбаштыр» үлүлээп алган деп тайылбырлаан. ХКД-ниң Россия Федерациязынга хамаарыштыр ындыг доктаалдарны үлүлээп албаан күрүнелериниче чоннуң хереглел бараанларын үндүр сөөртүүнге болгаш почта чорудугларынга ол хамаарышпас.

Хамаатыларның үндүр сөөртпес болгаш почта дамчыштыр чорутпас бараанларының дапзызында дараазында үүлдер кирген: эт аймаа, эт консервалары, быштак, балык аймаа, аъш-чем концентраттары, ү мал болгаш үнүш үзү, саржаг, сүт консервалары, чаш уруглар чеми, курбаг сүт, шай, кофе, далган болгаш макарон кылыглары, крупалар, чигир болгаш кондитер кылыглары, картофель, ногаа аймаа, кат-чиниг, арага аймаа, тваакпы, пос, трикотаж, даараныла кылыглары, электробараанар, дадарбас кандан болгаш мельхиордан кылган оваш, серээ кылыглар, термостар, самоварлар, чемни дүрген хаанындырар савалар, дүрер оруннар, шоочалар, тудуг материалдары, телевизорлар, радиоприемниктер болгаш магнитофоннар, фотоаппараттар болгаш фото-дериглер, чадаг-тергелер болгаш мотоциклдер, үнелиг металлдардан ювелир кылыглары болгаш өске-даа чамдык бараанар.

Ол ышкаш ол доктаалда хамаатыларның Россия девискээринден аъш-чем аймаан үндүр сөөртүүнүн нормаларын база берген (бир кижиге оваштыр): хлеб кылыглары — 1 кг, колбаса — 0,5 кг, саржаг, маргарин — 0,5 кг, дагаа чуургазы — 10 борбак, балык консервалары — 2 лаада, конфеталар — 0,5 кг, шай — 1 хап, арага аймаа — 1 шил, тваакпы аймаа — 4 хап, чигир — 0,5 кг, кофе — 1 лаада.

Чаа чурттаар черниче көжүп турар таварылгалардан, почта посылкаларын инвалидтериниң болгаш кырып чазылаванларның бажыңнарының, уруглар бажыңнарының болгаш интернаттарының, социал хандырылганын өске-даа албан черлериниң, шериг кезектериниң, күш ажылга эдип чаагаар албан черлериниң, ачы-буян фондуларының адресинге чорутканындан ангыда, бараанларны үндүр сөөртүүн хораан азы кызыгаардаан боп турар.

Транспортка туский хыналда пунктуларын түргүзары, хамаатыларны болгаш оларның ап чораан үүлдерин хынап көөрүүн чуруму ышкаш ындыг айтыышкыннарны доктаалда тодаратты.

ДЭЭДИ ДЕННЕЛГЕ ЭРТЕР

КНО, январь 9. (СЭТА-ның корр. Михаил Кочетков). Делегей нинтилежилгезиниң Нью-Иоркта штаб-квартиразынга бо чылдың январь 30-де эрттирер деп планнаан Каттышкан Нациялар Организациязының Айыл чок чорук Төвүлелиниң дээди деннелге хуралынга киржир чөнчөөрежилгезин Россия Федерациязының Президенти-зи Борис Ельцин берген. Ол дугайын СЭТА-ның корреспондентизинге КНО-да Россия Федерациязының доктаалмал төлөөлекчизи Юрий Воронцов интервью берип тур, чугаалаан. Ол хуралга киржир чалалганы Б. Ельцинге Великобританияның премьер-министри Джон Мейджор чоруткан, чүге дээрге Великобритания — Айыл чок чорук Төвүлелиниң январь айда даргазы.

Ол хуралды январь 30-де эрттирер деп саналды база Д. Мейджор үндүрген. Ынчалзажок ол хуусааны ам-даа дугуржур апаар. Хуралдың киржикчилери 15 чурттарның баштыңнарынга ол хүнүн тааржыр-таарышпазы ам-даа билдинмес деп, Ю. М. Воронцов демдеглээн. КНО-нуң шугуму-биле эрттирер дээди деннелге бо ужуражыышкынның кол сорулгазы — Каттышкан Нациялар Организациязының амгы үеде чаа онзагай ролю болур боор деп, ол чугаалаан. Чижээ, делегейге тайбынны магадылаарының, девискээр төрүлдээлерин таарыштыр шинтпирлээриниң, а ол ышкаш КНО-нуң ооң мурнунда киришпейн-даа турганы айтырыглар кирип болур.

Айыл чок чорук Төвүлелиниң хуралынга декларацияны үлүлээп алырын бодап турар. Ынчалзажок ооң төлевилелин тургузар талазы биле сүмележилгелер ам-даа эгелевээн. Хурал чаңгыс хүн болур, ынчалзажок ооң мурнуу чарында болгаш эрткен соонда Б. Н. Ельцин Нью-Иоркка чеде бээр күрүнелер болгаш чазактар баштыңнаны-биле ийи талалыг ужуражыышкыннарны эрттирер бодап турар.

ӨРТЕКТЕР, ӨРТЕКТЕР, ӨРТЕКТЕР

1992 чылдың январь 2-ден сөңгаар Россияның хөй хоорайларында бир килограмм аъш-чем аймааның өртээ ортумаа-биле ындыг болуп турар.

КАЗАНЬ. Инек эъди — 50, хой эъди — 50, хаван эъди — 40-50, чаңгыс дагаа эъди — 100, кастыы — 160-200, бора-тоолайныы — 70-130, мандарин — 30, ары чигири — 90 рубль.

ПСКОВ. Быжаа эъди — 45, инек эъди — 45-50, хаван эъди — 45-50, хой эъди — 40, хаван чаа — 35, мал саржаа — 46, сүт — 2, сметана — 30, чеснок — 60, лимон — 80, мандарин — 40 рубль.

ПЕНЗА. Инек эъди — 50, хаван эъди — 35, хаван чаа — 30, ак-саржаг — 80, үнүш үзү — 40, сметана — 50, яблоко — 25, ногаан согуна — 20, виноград — 25, ары чигири — 100, бир борбак лимон — 12 рубль.

СТАВРОПОЛЬ. Бүгү эът аймаа — 30, хаван чаа — 30, ак-саржаг — 60, мал саржаа — 80, согуна — 6, ары чигири — 100, мандарин — 20 рубль.

Чүгле ноопературив болгаш рынок садында эвес, харын күрүне магазиниериде безин аъш-чем бараанларының өртектериниң, будалчаан, үрдүнчаап, чижээн садыглаашкынының өскээнин үстүнде бо саннар тодаргай хереченлеп турар-дыр.

ЧЕЛЯБИНСК. Рынок харылзаалары ажыглап турарында үй-балай, ужурдуруу чок чоруктарның хараазы-биле өртектерниң калчаалыг өзүп турарының деңнелинге удур кыжамыгларны ажыглап эгелээн.

Челябинскиниң чурттакчылыг улуг районнарының биреэзинге универсам магазинге бир шилиниң өртээ 9 рубль 40 көпеек сүт киирипкен. Ындыг улуг өртектерге шыжыккан шуваганчылар (садып алыкчыларның хөй кезии ындыг болган) пластмасс харжактар, өске-даа чүүлдер-биле чепсегленгеш, магазиниң администрациязынга, садыгжыларга удур халдаашкын кылган. Демгилери өртектерни бис тургузуп турар эвес бис дээшдаа чадашкан. Садыг черниң удуртулгазы-биле телефон дамчыштыр ийи шак хире сайгаржып келгениниң соонда, бир шил сүттүң өртээн 2 рубль 80 көпеекке чедир бадырган.

БИРОБИДЖАН. Еврей автономнуг областың район төвү Амурэт суурның чурттакчылары өртектерниң кайы хамаанчок өзеринге удур тиилелгени чедип алган. Түс черниң сүт заводунуң болгаш райпоның шинтпирлери-биле бир килограмын 160 рубльге садар дээн сметанаазын кым-даа албайн барган. Сметананы сүт заводунга дедыр эгиткен. Даартазында сметананы килограммны 13 рубльге садып эгелээн.

(СЭТА-ның корр.).

КЫЗЫЛ. (Бистиң корр.). Январь 9-та хоорайның төп гастрономундам сүт садып алыр дээн садып алыкчылар чартык литр шилдиг сүттерни сумкалап алгылаш, кассаларга санажып чеде бергеш, алаш алзып, анша хаптарын хандыр үкээр ужурга таварышкан. Оон мурнунда 1 рубль 60 ажык көпеекке садып турган ындыг шилдиг сүттерни 3 рубль 55 көпеекке «сумуп» турар болган. Ол өзугаар алыр болза, бир литр сүттүң өртээ 5 рубль алыр бергени ол. Садып алыкчылардан үлеңээр, алдепсиннер-даа ыжилер бар, коддуу-да ындыгла ыйнаан дээн хөөн-биле санажып алгаш, чоруй баргылаан. Барбас-четпес черн чок тележурналистерни иштелге кылганының соонда, «өртээ шын эвес салдыган» деп буруузун миннип, садып алыкчыларга ылгалын эгидерин аазаан. Кежээки дамчыдылга көргеш садып алыкчылар эртенинде негежип чеде бээрге, директор «дүүн-не эгиткилеңнем бис» дээш кара шору болган.

Шаган-Арыг хоорайның төвүнде

Шаган-Арыг хоорайның төвүнде чаражы кончуг, улуг делгем столоваяга чон үзүлбес: эртен-даа, дүштеде-даа, кежээ-даа аңаа чемненген улус кайы хөй болур. Столоваяның чемненир залынче кирип кээрге-ле, белеткээн янзы-бүрү амданыг чемнин чыды думнукка келир. Эъттен кылган чемнерден аңгыда, столоваяның коллективи даргаан кылыгларын калбаа-биле ажыглап турар. Ооң түңелинде кондитер аймаан четчири-биле садып, ооң ассортиментизин көвүдедип турар.

Эът, картофель, капуста болгаш өске-даа чем аймаа ындыг кончуг элбек эвес-даа болза, ону баш удур тыптынып, чемнин шынарын экижидип турарының ачызында столоваяның коллективи орулгалыг ажылдаан турар. Ооң саннтарлыг байдалы эки.

— Өртектер канчаар-даа аргажок кылдыр улгаткан-даа болза, бистиң коллектививис аңгы-аңгы аргаларны тып, чемнин шынарын экижидер, ооң ассортиментизин янзы-бүрү болдурар дээш улуг кичээнгейни үлүлдырып турар. Эъттиг баш удур садып ап, эвээш эвес картофельди курлавырлап алган бис. Ам даргаан-биле хандырылгавыс үзүктелбес-ле болза, чемненин келген чонуу шыдаар шаавыс-биле хандырар бис — деп, бо интернационалчы коллективтиң удуртукчузу Бичии-кыс Салчаковна Хоо-Тараа чугаалаар.

Даанган ажылы дээш сагыш аарын чоруур аныяктар, хоочунар бо коллективте эвээш эвес. Оларга сава чуур цехтың ажылчыны Калзанмаа Ивановна Дүдүнмей, поварлар Зоя Түлүш, Лариса Монгуш, кондитер кылыгларының мастери Нина Хаджеева болгаш ооң-даа өскелериниң ажылын шагаан-арыгжылар дыка эки билир.

ЧУРУКТАРДА: кондитер Нина Хаджеева; болук поварлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ОРУС, ТЫВА ЧЕМНЕРЛИГ

ХЛЕБ ТУРДА, ХЫРЫН ТОДУГ

Бо чылдың эгезинде Россия Федерациязының чазаанын шинтпирин өзугаар аъш-чем болгаш үлетпүр бараанларына өртектерни сула салып улгаттырган соонда чон ортузунда аңаа холбаштыр янзы-бүрү чугаа боп турар. Оларның чамдыктары Президент Б. Ельцинниң чуртта байдалдың келир күзүн экижий бээр деп аазаанынга бүзүреп-даа турар, а чамдыктары — рынокче шилчилге үезинде кижилерниң амыдырал-чуртталгазы улам дорайтаар, байлар улам баныыр, ядылар шуут хоозураар деп чугаалап турар.

Өртектер улгадыышкыны, ылангыя аъш-чем аймаандан дораан көстүп, хереглекчилериниң эрге-ажыынга дээп турар. Чижээ, бистин Тыва Республикада бир хлебтиң өртээ 2 р. 04 көпеек, а ак булочканың — 4 рубль 50 көпеек апаргаан. Сүттүң, сметананың өртектери мурнукузундан дыка хөй катап улгаткан.

Тыва Республиканың хлеб быжыгар болгаш макарон кылыр бүдүрүлгелериниң, девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының коллективтериниң бүдүрген продукциязынга өртектер улгадыышкыны дорт хамааржып турары билдингир-ли. Каттыжыышкынның завод-тары хлеб-булочка кылыгларын бүдүрериниң мурнукузундан эвээжетпейн, харын көвүдедип турарын айтыр херек. 1990 чылдаазы-биле деңнеэрге, хлеб-булочка кылыгларын бүдүрериниң-биле республикага 10 хуу өскен, а Кызыл хоорайга харын-даа 15,5 хуу немешкени — ооң бадыткалыдыр. Ынчаза-даа эрткен чылдың июнь айдан эгелээш, сонгаартан чигир келири эвээжээниниң ужуундан кондитер кылыглары магазиннерге ховартаан. Ындыг кылыгларның ооң-нунга бистиң бүдүрүлгелериниң чигир хөй херек чок янзы-бүрү хевириниң 32 аттыг булочкаларны кылып, үндүрүп эгелээн.

Бистиң каттыжыышкынның хлеб заводтарының дерилгелери эргижирээн, чоруур деннелге чедир ажылдап шыдавас апарганы ажылга дыка багай салдарлыг боп турар. Чижээ, Чадаананың хлеб заводун чаартын тударының айтырыы ам-даа шинтпирлеттинмейн турар. Ол заводту эде кылырына үш миллион ажыг рубль көрдүнген, а тудугжулар тывылбаттаан. Бир эвес бо айтырыг шинтпирлеттине берзе, Чадаананың хлеб заводу хонукта сес тонна хлебти, ийи тонна ажыг янзы-бүрү булочкаларны, а ол ышкаш 1000 кг кондитер кылыгларын кылып үндүрер күчүлүг болур. Амгы үеде ындыг продукция ол черде чедишпейн турар.

Амгы үеде хлеб-булочка бүдүрериниң чугула үүлдер — чигир, ак-саржаг, үнүш үзү чедишпейн, чамдыкта шуут чок боп турар. Ону берип турар заводтар-биле харылзаа үзүлген деп болур. Чигир завод-тары боттарының бээр продукциязының орнунга, бисте чок үүлдерни негээш туруп берген. Чижээ, Тамбов области «Никифоровский» чигир заводунга боттарывыс чеде бээвиске, ооң удур-тукчулары чигирни бээр бис, ынчаза-даа ооң орнунга КамАЗ азы МАЗ даар автомобильдерни, ол хамаанчок унитаттарны, ванналарны берирге чеде бээр болдулар. Моон алгаш көөрге, мурнуулагы үеде турган бүдүрүлге харылзаалары үреттеп, ооң үжүрүнден бистин хлеб заводтарывыстың долу күш-биле ажылдаар аргазы чок болгаан деп дорт чугаалап болур. Чоо ортузунга бо-гүн хлеб-булочка кылыглары чүге эвээжил, азы чүге чогул деп тус черниң эрге-чагыргаларын бурууладыр чылдагааны ооң үнери билдингир-дир. Хлеб аймаан четчири-биле чонга бээри чүгле заводтардан эвес, харын база оларны хандырып турар черлерден, чер-черниң амгы, демократчы эрге-чагыргаларының башкарылгазындан база хамааржыр.

Амгы үеде кандыг-даа бүдүрүлгелериниң хуу, коллективтиг өнү, [illegible] ның дугайында чугаа боп турар. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, Тыва Республиканың девискээринде хлеб бүдүрүлгелери РСФСР-ниң хлеб продуктулар комитединге болгаш бистин республиканың Министрлер Төвүлелинге чагыртын турары билдингир. Ынчангаш моон соңгаар оларны РСФСР-ниң Хлеб продуктулар комитединиң болгаш Тыва Республиканың каттышкан өнчүзү болдурар болза эки деп саналдап турар бис. Чүге дээрге бо адырны хандырарын төптен шинтпирлээр, а оперативти удуртулгазы Тыва Республиканың эргезинге турар ужурлуг. Ынчаарга хонукта-ла 5 тонна чедип хемчээлдиг хлеб быжыраан заводтар-пекарняларны улус депутаттарының хоорай болгаш район Советтериниң чагыргазынга дамчыларын таарымчалыг. Бичии хемчээлдиг пекарняларны болгаш цехтерни немей тудуп тургузары чугула. Оларны амгы үеним негелделиве түүштүр арендага берил, азы хуу өнүч кылдыр садып-даа болгай. Чүге дээрге бо хүннерде бисте чаныс-даа ындыг бүдүрүлгени арендага безин бербээн. Бо талазы-биле чамдык ажылдар кылдыын-даа турар. Кызылдың хлеб заводунда [illegible] турар ба-жында хонукта-ла 4 тонна кондитер кылыгларын бүдүрер цехти эде дерип, кылып турар бис. Хлеб заводтары ооң ыдай боттарының 11 магазиннерин ажыдып алганын демдеглээр херек. Ол рынок үезинде дыка улуг ужур-дузалыг. Оларда заводтарның боттарының садыгжылары ажылдап турар. Олар эрткен чылын боттарының продукциязын (үүрмектеп садар өртектер-биле) 1.200 муң рубльге сайгарган. Ындыг садыгларның бирээзи Кызылдың Ленин кудумчузунда бар.

Бистиң мурнуусталы удуг сорулгалар салдынган. 1992 чылда күрүне чагыын өзүгаар 19.727 тонна хлеб болгаш булочка, 2500 тон-на кондитер кылыгларын бүдүрүп үндүрер. Ол бүгүнүң кол чиг эди болур даганның хемчээли четчир. Ооң-биле кады чылда-ла 3000 тонна макарон кылыглары бүдүрер цехти Кызыл хоорайның хлеб комбинадынга туткаш, ажылдалга киирер. Ооң дериг-хереклерди шупту алдынган, а тудугну «Тыва тудуг» каттыжыышкынының «Алаш» кооперативи кылыр турар. Ону бо чылын доскаш, ажылдатын киирериниң аргазы бар. Ооң ангыда мүнге хереглээр үскен тыва даган кылыр дериг-дерни ажыглалга киирериниң-вис. Бо чылын ындыг продукциязы 32 тоннаны кылып үндүрер ужурлуг. Ону чонга талон чокка садары көрдүнгений чугаалаар херек. Ол ышкаш баранкалар кылыр цехти бо чылдың бирги чартында ажыглалга киирер ужурлуг.

Бичии хемчээлдиг пекарнячларның дугайын үстүнде чугаалаан болгай бис. Бистин келир үеде кол сорулгаларывыстың биреэзи бодуу магазиннерге ыныг пекарняларны хөөн-биле тударын боор турар. Ынчаарга ийи пекарняның дериг-хереклерди садып алдывыс. Оларның биреэзин Бай-Хаакка, өскезин — Кызыл хоорайның дөртүү микрорайонунга тудуп турбуз. Ол пекарнялар боттарының магазиннеринге чаа өскен хлебти дораан-на чонга садар сорулгалыг. Шакта-ла 240 килограмм янзы-бүрү булочкалар бүдүрер бичии хемчээлдиг пекарняны толевилеп дооскан. Ону Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле комитединиң амгы үеде тутунуп турар бажыныныр бир ужунга төлевилел өзугаар тудуп турбуз болгаш продукцияны ол-ла черге садар. Каттыжыышкынның шугуму-биле өске-даа хөй ажылдарны кылып чорудар ужурлуг. Ылангыя ажылчыннарның амгы берге үеде социал камгалалын күштелдирер талазы-биле боттуг хемчеглер көрдүнген. Кызыл хоорайга 107 кижи чурттаар бажыкны ажыглалга киирер. Дус-Хөлге профилакторийни тудуп эгелээр, дузалал ажылдыгыйын улам калбартыр болгаш ачы-дуза чедирилгезин 21 муң рубль чедир көвүдедир. Чонну аъш-чем-биле долдур хандырарынга каттыжыышкынның роль-ыка улуг. Ынчангаш ол-ла чокче шилчилгенин берге, өртектерниң улгаткан амгы үеде бистерден негелде улгаткан. Бүгү арга-курлавырларны ажыглап турбуз продукция бүдүрериниң көвүдедип чедип алыры — күнүн чугула сорулгазы боп турар.

Саныг-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.
Тыва Республиканың хлеб быжыраан болгаш макарон кылыр бүдүрүлгелериниң девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының кол инженери.

ЯРЫГИН АТТЫГ ШАҢНАЛ ДЭЭШ

Ийи дакпыр олимпий чемпиону Иван Ярыгин аттыг шаңнал дээш хостут хүрешке делегей маргылдаазы Красноярск хоорайда дүүн эгелээн. Ында Израильдың, Иранның, Кыдаттың, Моолдуң, Польшаның, Румынияның, АКШ-тың, Турциянның, Чехословакияның, Мурнуу Кореяның, Японияның, Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилге кежигүнү чурттарының — Украинаның, Беларусьтуң, Казахстанның, Узбекистанның болгаш өске-даа күрүнелерниң эң шыырак мөгелери чыылган.

Бо делегей чергелиг маргылдаада Тыва Республиканың мөгелери база киржип турар. Оларның аразында Европа чемпиону Чечен-оол Монгуш (57 кг), Эвилелдиң болгаш Россия Федерациязының мөңгүн шаңналдарының эдилекчилери Орлан Монгуш, Аян Ондар (кайызы-даа 48 кг) бар.

Иван Ярыгин бо черге төрүттүүген, өскен, улут спортче оруун моон эгелээн. Сураглыг тренер Дмитрий Миндашвили хостут хүрештиң чажыттарынга ону өөредип, дадыктырган. Ынчангаш Красноярскиде болуп турар маргылдааны аңаа хандыкшылдыглар улуу-биле соңуургап турар.

Бистиң корр.

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА ДҮҮШТҮР

Рынок экономиказынче шилчип, бүгү бараанларның өртек-үнези улгадып турар амгы үеде пенсионерлерниң, инвалидтериниң, өскүстериниң, хөй уруглардың өг-бүлелериниң социал камгалалын экижидер хемчеглерин алыры хүнүн чугула айтырыы болуп турар.

Ону барымдаалап көргеш, Тыва Республиканың Дээди Соведнинин социал-политика талазы-биле комитеди бодунуң бир дугаар хуралынга бо айтырыгны чугаалажып көрген.

Тыва Республиканың социал хандырылга министри С. Д. Киров аңаа дыннадыг кылгаш, эрткен чылдың төнчүзүнден бээр министерствонуң, ооң хоорайларда, районнарда органнары биче эвес хемчээлдиг ажылды кылып турарын чугаалаан. Россия Федерациязының Пенсия дугайында хоойлузунуң бо чылдың январь 1-ден бээр амыдыралга боттанып эгелээни-биле муң-муң кижилериниң пенсияларын эде көрүп, улгаттырып, санап турар. Пенсияның адаккы хемчээли 410 рубль 40 көпеек болур. Ол ышкаш дыка хөй улуска бээр пособиелерни эде санаан. Ынчангаш пенсияларны, пособиелерни олар январь айда алыр аргазы бар. Ооң ниити түүү 32 миллион рубль чеде бээр.

Чурттакчы чоннуң социал камгалалын экижидери-биле шалынын хемчээлин улгаттырарын республиканың күш-ажыл министри С. Б. Аракчаа хуралга дыннаткан. Орта дүүштүр республиканың шалың фондузун баш бурунгаар сайап көргенин өзугаар алырга, 700-800 миллион рубльге улгадыры көрдүнген.

Пенсионерлерниң, инвалидтериниң, өскүстериниң хөй уругларның өг-бүлелериниң болгаш өске-даа материалдыг дуза херек хамаатыларның бо бергеү үеде социал камгалалынче сагыш салып, оларга боттуг деткимче, дузаны чедирери улуг хемчээлдиг ажыл дээрзин хуралга чугулалап айыткан. Ынчангаш депутаттар районнарже үнүп, практиктиг дузаны чедирип, Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарын, чазоктың доктаалдарын амыдыралга боттандырарда, чүүү кылырын дуурзүүп алган.

Бистиң корр.

КАЖЫЫДАЛЫН ИЛЕРЕТКЕН

Тыва Республиканың Министрлер Төвүлели, Культура министерствозу, Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери Ада-чурттуң Улуг дайынының кыргынчызы, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, шулукчу, чогаалчы болгаш очулдурукчу

Анатолий Федорович ЕМЕЛЬЯНОВТУН

үр болгаш аар аараанының соонда, 1992 чылдың январь 10-да мөңгүнге дыннаттынаан, ооң өг-бүлезиниге, теределериге болгаш тоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Көдээниң социал хөгжүлдези

ЭПТИГ БАЙДАЛЫН БОДААР

Социализм чылдарында көдээниң бичежек ажыл-агыйларын, салбырларын каттыштырып, чангыс төвүнче көжүрүп, мөөнеп турганының түнелиңде ук суурларның чурум-сагылгазы кудулаан, хурал-суглаа, хөй-ниити ажылдарынга киржилгези баксыраан, бот-боттарын таныышпас-билишпезиниден четчележип-даа шыдавастаан, сор-суг, хулиганнаар чоруктар болгаш арагалаашкын иепперазын, келген уг-шиниңи ажыл-оюле өскележир, артыктажыр, ежөзөнеңир чорук тывылган. Кижи көвей, албан, организация аттыг коллективтерниң саны улгаткаанының харазында даргалар дагын-дагын томуйлаттырылаам турганын республиканың чону эки билир.

«Кошкар ковудаорге, хөй кызыраар» дээн ышкаш, даргаа ковудаорге, ажыл-агый, будүрүлгелер сандараар деп билип алыылыңар. Даргаа бүрүзү бодунуу-биле ажылдаар, аныяк-кырган ажыы-биле ацгы-ангы стиль-методтарлыг болуру чугаажок. Даанган ажылынга негелде-харыысалгазы база-ла ындыг.

Көдээниң байдалын хоорайжыдар, хоорай чуртталгазынче чоокшуладыр деп сорулга турганы-биле чер-бойдустуң янзы-бүрү талааларын, чурттакчы чонунуң кандыг хиреленинден хамаарылга чокка, улуг өртектиг, нарын тудугларны иеппередип, техниктиг дерилге-кандырылгазы чедир ыылдынхаан болгаш ыылдынмас-даа, шын эвес төлевилелдиг албан черлерин эгелеп, ара кадыртып, улуг эргегер, соок, чуду-каралап ыылган бажың-баргаттарны бодал чокка планнап, туттуруп, мегелеп, хүлээдип дээш, черле канчап турбаан дээр.

Бо бүгү сайзырал шын чоруп орган болза, бөгүнгү кризиске каныы дужады бээр турган деп. Философчу болаалдан ушгуттаан, борбак бодувусту долгандыр көрөлиңерем. Диринг факт: Тываның улуг районнарының биреезинде хоочуннарның санынче кирип бар чыдар Т. Кечил-оол (шаанда «Улуг-Хаяа») аттыг совхозтуң төвү-дүр че. Каш-ла чылдың дургузунда калбак ховуну узун-даа, доора-даа дургаар долдур туткан чангыс аай хевирниң бажыңнарындан сүткен 3 каът школа, 2 каът эмнелге, конторалар дээш, тергиин-не. Кудумчуларны өргип, магадап чоруур болзунарза, чүрээкер сарыг бээр чадавас. Эрги-даа эвес, хуу-даа бажыңнар эвес, күрүснің сөөлгү мода өзугаар туткан бажыңнарын оңгайтыр каттылапкан, дөңгүртүр тоймаглап, үптеп каапкан — харааданчыын, чаржынчыын чүү дээр.

Ол бажыңнарның шуптузун чыыр, санаар болза, бир будун узун кудумчу чайлыг үнер. Чамдыызы өске совхозтар садып ап, бузуп-даа турар-ла, ол харын эки-дир, а чамдыызы мырыкай сандан үнүп, харын-даа өрттенип-хүюкталганы безин бар. Чүге деп айтырар боор силер. Бо айтырыгга боттарыңар-ла харыыны тып ап болур силер.

Орду-даа берип каар болза, ону эдилеп шыдавас, ээзи болуп экижидип алыр шаа чок, экидир кылган, тулган бажыңнарны эдилеп, ээ көрбес өөдежокпайлар — мээн, силерниң тыва чонупар-дыр, а үреп-хыдып, өрттедип турар улус дээрден-даа бадып келбээн, өске-бир райондан-даа кел чытпаан, ол-ла чоннуң, ол-ла чоок-кавы бажыңнарның ажы-төлү-дүр.

Ажы-төлүн хайгааравас ада-иелер боттары көрүп, биилип-даа турза, ыыдыр ыыттаашпастар. Ораи-саваны оңза кылдыр кылып-ла кааи-дыр харын, а ону үлээрде, эзиниге хүлээдирде база бир-ле харыылаар эш турбаан деп бе?

Бистин тывалар хөй-ле чылдагаанап турган, чаа бажыңны эптар, оон кедиини черле бодавастар. Үлээрде база байдалды көөру чүгүл.

Хайыракан суурнуң адаккы ужунда ферма бар, а оон ажыктылгарының чурттаар бажыңнарын 1-2 км ыракта, суурнуң үстүү ужундан берген. Кыышкы үеде суг аваа будүн өг-бүлези-биле хүнзээр, азы бот иелер, кадыкшылы багайлар бажыңын чедир одап-даа күш четпейн, батареяларын доңгүлаан. Соок черге шыдаашаан, төлдериниче сыыкларлажып чоруп ааргга, оларның каапкан бажыңнары чимзенип чоруурларның хоргадаар чери азы хоозурадыр барааны болу бээр мындыг.

Кижи сагыжы дег болза, көжүп-дужуп ажылдаар улуска улуг-даа эвес, 2 өрээлдиг, бөдүүн печкалыг бажыңнарны ферма чоогу ынчаар тудуп каан болза, ол-ла-дыр ийин.

Ам чаңгыс таварылганы көрээлиңер. Чап-чаа ажылдап чедип келген, аныяк-чаш от-бүле-дир. Бирээзи шагдаа азы малчыннар кезип чоруй баар специалист, а кадайы хоңдур дежурныылап ажылдаар эмчи сестразы-дыр. Специалист-ле улус дээш, дыка улуг 4 өрээлдиг чаа бажыңны берип каар. Салыр-каар херексели-даа чок аныяктар тоор эвес, өрээлдериниң чамдыызын дуглаан, чүгле ини-чангыс хостуунда от салып ап, кухнязынга чиннып турда, база-ла батарея доңган, а ол үеде шагдагының эрги-тар бажыңында хөй ургларлыг ашак-кадай сыммарлажып орары база бар. Мындыг боол кээр башкарылга-чуртталга-дыр бо.

Чоннуң талазындан буруу черде бар, ынчалза-даа бөдүүн, карачал кижилерниң салым-чолунга, амыдырал байдалынга көңгүс дүлей болгай бис. Кыштың чыккылаары соогунда хөмүр, ыяш айтырыы ындыгларга дыка берге дээрзин округтуң депутаттары, көдээ Совет, хөрээженнер төвүлелдери, хамаарышкан коллективтерниң профзвилелдери билип, кичээнгейлиг, сагыш човангыр болур ужурлуг.

Ам эрги чаңчылдарже эглип, арат ажыл-агыйын практикалаар үеде бажыңның төлевилелин өскертип, улуг эвес бажыңнарны тудуп, хөй каража-чарыгдалдан уштуза эки боор.

Нина СЕРЕНОТ.

Улуг-Хем район.

ИДИК КЫЛЫР МАСТЕР

Кызыл хоорайның амыдырал хандырылга будүрүлгелеринде сөөлгү чылдарда аныяктар хөй-биле ажылдап киргеин демдегленчиг. Оларның чамдыызы идиктер септээр мастерскаяларда ажылдап киргеи. Септээриниде ангыда, кыжын кедер чылыг идиктерни быжып, даарап турарлар. Хой кежинден тоннар кылыр аныяк мастерлер база бар.

ЧУРУКТА: Кызылда идик септээр «Салыкчыгаш» мастерскаяның аныяк мастери Шолбан Монгуш.

Өөдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Улус судьязынга сөс

БОДАНДЫРЫП КЕЛГИ ДЕГ ЧҮҮЛДЕР

Амыдырал-чуртталганың байдалындан ындыг бе, кижилерниң каржы-хаксалгай, бот-боттарынга кичээнгей чок болу бергенин канаа-даа, садыг-магазинге, хөй-ниити-даа черлериге эскерип болтур. Оон-биле кады демократизмы соора билип, ону соора ажыглап, «чүүнү күзээр мен, ону кылыр мен, чугаалаар мен» деп бодап турарлар база бар.

Кандыг-даа күрүнеге хоойлу-дуруп четпестери, аргелагырга организациялының чедир — кылбаан ажылдары, частырыглар турар. Ындыг чүүлдер ниити байдалга, кижизандилгеге салдарлыг болуру чугаажок. Бараан, аыш-чем өртектери улгадыр деп баарга, оочурга турун, ылаңгыя хөрээжен кижилер бот-боттарын сөглежип, харыы-даа угаан-медерелин ышкымын, өг-бүлезиниге халдыг болуп турганының чижектери бар. Оон-биле кады «ол кижи мынча дигеи, бо кижи мынча дээн» дидир-дидирлер, мөге-хоо тарадыр, даан бодаар «будүү билирлериниң» саны көвүдеп турарын эскерип болур. Шак ындыг хоо тарадыр, таарымчайн турар кижилерни нүгүлдээр кижилериң аразында угаан-медерели шала четпестеп, психиктиг аарыг олигофрениының эге дебил деп чадазында турарлар бар боон турар. Ук аарыгның сөөлгү чадазын идиотия азы идиотизм дээр.

Кем-керек үүлгедикчилериниң эвээш эвес незин дебилдер болгулаар. Хоонүүл дээш улус судунга ийи-үш удаа сайгартып турар кижилерни тодарадыр-биле хоругдалга тудуп, психиктиг экспертизаларны эрттирип, аарыы тодараттынган улусту эмнелгеге эмнедирип велеттиңер. Оон шиай ындыг байдал база бар. Үүл дээрге олигофрениының баштайгы дебил деп чадазында аарыг улустуң аразынга хоп-нүүл тарадыр, улустар сөглээр, нүгүлдээр, чалчыттынар улустар база хамаарыжрын эртемденнер тодаратканы.

Чугаалап турарым бо айтырыгга хамаарыштыр ындыг чижектен маңаа киирип көрейн. Чижээ, А. Ондар дээрзи-дир, ол ажылдап турган коллективинге халдыг, аас-дыл, чаргы-чаалыга бо-ла киржи берген турар ийикше, азы үндүрген турар, улус нүгүлдээр, ынчангаш улус судунга бо-ла хөрээн сайгарты берген турар кижи. Оон талазындан ындыг чорук моой-даа соңгаар уламчылаар апаар чүве болза, ук айтырыгны шиитпирлээри-биле психиатрия эмнелгезинге оон кадыын ындыг байдалының дугайында айтырыгны тургузар апаары чадап чок, чүге диже ол кижинин бодун ап чоруурун ону негеп турар-дыр.

База бир айтырыг бар. Улус судунга киргеи административтиг херектерни сайгарып көөрге, хөй эвес каш-ла кижи он беш хонуктаан, торгаткан болур. Чогум черле кандыг таварылгаларда 15 хонуктаарын? Аваа колдуунда дараазында байдалдар хамааржыр. Хой-ниитниң черинге эзирик чораанда, эткен-душкен кижилерни доктаадып, чоңгээлеп, эки-бак сөстер сөглеп, кижилерниң амыр-дыкын болгаш өске-даа хөделишкиннер-биле хой-ниитни черлериде тургустуунган чурумну үрээн таварылгада, он беш хонуктап болуруи РСФСР-ниң Административтиг хоойлузунуң 158 үүлүнде айытканы. 40-50 хар аразында ажы-төлдүг М. Монгуш дээрзи доктаамал арагалап, өг-бүлезинге, ажы-төлүнге, кожаларынга амыр-дыш бербейн турган, 15 хонуктаны ол.

Амыдырал-чуртталганың байдалы дозу-биле өскерлип турар бо үеде канчаар, кандыг чурттаары боттан, өг-бүледен дыка улуг хамааржыр апарган. Маллаган тутпайн, огород тарын остурбейн, арага-биле тутчуп чоруур болза, канчаар чурттаарыл, ажы-төлүүстү кым азыраарыл, черле боданыр болза эки.

Байыр КОЧАГА.

Сүт-Хөл районнуң улус судунуң даргазы.

А мен мынча дээр мен

ШҮГҮМЧҮЛЕЛ ЧӨПТҮГ-ДАА АПААР

Бо чылдың январь 1-де үнген «Шын» солунга «Оруувус чүге үзүп келгенил?» деп үүл номчудум. Ында киргеи бодалдар чүгде авторнуң эвес, өске-даа бүгү кижилерниң деп бодаар мен. Шынаа-ла, даарта бир дан адырга чүү болурун кижи билбес апарган үе ышкажыл бо, оруувус чүге үзүп келгенин кым эскербейн турар деп!

Амыдыраары, шынаа-ла, бергедээн. Ол-ла солунуң номчун орумда, кады-кыраанын магазин чорааш келген, дүүн чаа-ла 68 көпеек өртектиг турган хлебты 2 рубль 04 көпеек-биле алган болган. Чогум бажыныысса нелээ бис, ынчалза-даа ажы-төлүвүс, оларның уруглары, эш-өөрүвүс, доргүл-төреливис үргүлүү бисте кээр, ыяап шай кудар апаар. Ынчап кээрде хемниг пенсиялыстың 180 ажыг рублин чүгле хлебке чарыгдаар апаар-дыр бис.

Ону бодап келгеш, демги солунда авторнуң боду дөртеи хар ажыр чурттаа алганын, а чүве көрбээн ажы-төлүнүң келир үезин ыдегээр мен — деп, Балды хөөреп үнген. — Мындыг байдал ийи-чангыс кижиниң кырында эвес-ле болгай. Ада-өгбелеривис канчаар чурттап чораан ийик. Олар хуулгада мал-маганныг, тараа тарыыр шөлдерлиг, мал одары, ыыштат, чайлаг, күзег, чазаг аайы-биле хоаштарлыг чорааннар. Чер дээш алтын-кырыш-даа төөлы багайлар бажыңын чедир одап-даа күш четпейн, батареяларын доңгүлаан. Соок черге шыдаашаан, төлдериниче сыыкларлажып чоруп ааргга, оларның каапкан бажыңнары чимзенип чоруурларның хоргадаар чери азы хоозурадыр барааны болу бээр мындыг.

Кижи сагыжы дег болза, көжүп-дужуп ажылдаар улуска улуг-даа эвес, 2 өрээлдиг, бөдүүн печкалыг бажыңнарны ферма чоогу ынчаар тудуп каан болза, ол-ла-дыр ийин.

Ам чаңгыс таварылганы көрээлиңер. Чап-чаа ажылдап чедип келген, аныяк-чаш от-бүле-дир. Бирээзи шагдаа азы малчыннар кезип чоруй баар специалист, а кадайы хоңдур дежурныылап ажылдаар эмчи сестразы-дыр. Специалист-ле улус дээш, дыка улуг 4 өрээлдиг чаа бажыңны берип каар. Салыр-каар херексели-даа чок аныяктар тоор эвес, өрээлдериниң чамдыызын дуглаан, чүгле ини-чангыс хостуунда от салып ап, кухнязынга чиннып турда, база-ла батарея доңган, а ол үеде шагдагының эрги-тар бажыңында хөй ургларлыг ашак-кадай сыммарлажып орары база бар. Мындыг боол кээр башкарылга-чуртталга-дыр бо.

Чоннуң талазындан буруу черде бар, ынчалза-даа бөдүүн, карачал кижилерниң салым-чолунга, амыдырал байдалынга көңгүс дүлей болгай бис. Кыштың чыккылаары соогунда хөмүр, ыяш айтырыы ындыгларга дыка берге дээрзин округтуң депутаттары, көдээ Совет, хөрээженнер төвүлелдери, хамаарышкан коллективтерниң профзвилелдери билип, кичээнгейлиг, сагыш човангыр болур ужурлуг.

Ам эрги чаңчылдарже эглип, арат ажыл-агыйын практикалаар үеде бажыңның төлевилелин өскертип, улуг эвес бажыңнарны тудуп, хөй каража-чарыгдалдан уштуза эки боор.

Нина СЕРЕНОТ.

Улуг-Хем район.

ЧҮГЕН КЫЛЫП БИЛИР СЕН БЕ?

Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозка шаандан тура Ак-Дарган дээр шолалыг Монгуш Даржы-Серенге тыва чүген кылдыртып алдым. Оонну Таңды райпозунга чедире бээримге, ында даргалар харын мени кочулаар хевирлиг болган, эр ылаңгыя мал-маган азырап чорбаанарны угаан-сарыыл чок чугаалаарынга бодум харын ыыдыр чордум.

Бир неделя болгаш райпога чеде бээримге, чүгеним сайгартынмаан болду. Ам канчаар, ап алгаш, Кызыл районнуң Элегес-Аксынга аппаарымга, рабкоп даргазы Кыргыс шуут алгырыпкан: «Мен бодум бичимде ачам-биле чүгенчулар кылып чораан мен. Дыка-ла чараш чүгенчулар канчап кылып алдынар?» диди. Ол мени билди, чүгенним ынчаар сайгартынды.

Шаанда мөңгүн чүгенчуларны эки кылып каарга, быжаалыг инек өртектиг турган дээрзин улус билбес боор. Эки эттиг унези ол хире-дир.

Адытбай МИЖИТ-ООЛ.
Бай-Хаак суур.

АҢАА БҮЗҮРЕП БОЛБАС

Тываның ажылчы чонунуң ончу-хөрөнгизи болур антор дүгү-биле садып алган алгы-кеш болбаазырадыр будүрүлгени Тывага эвес, Абаканга тудар шиитпирни хүлээп алганынга бодум хуумда удурланыр мен. Химиктиг хоралыг будүмелдерни төгер, ону арыглаар чер чогунга сыддаглап алгаш, биске эргежок чугула будүрүлгени оске черге тудары бистиң экономикавысты хөгжүдеринге шаптыктаар боордан башка, улуг дузаны чедирбес.

Кызылдың алгы заводу дыка үр үеник дургузунда ажыдап келди. Аваа химиктиг хоралыг будүмелди ажыглавайн турганы ол бе? Ону арыглаар черни кылып алырының аргалары бисте бар. Алгы-кешти, белен продукцияны ыыай-бээр соортүрүнге чеже хире машина-техника, кыыл-чаар материалдар херек-тир? Чарыгдалдар хөй болур.

В. С. Неделин мурнунда улуг эрге-дужаалдыг ажылга турган, ону ажылгап, дыка хөй ховар бараанналарны садып алганын солунуң номчукчулары билир. Ам «Найырал» ассоциациязының чиигине директору болу бергеш базаа-ла эрге-дужаалдың ажыглап, бодунуң турааы-биле будүрүлгени Абаканга кыыырын шиитпирлеп алган. Кажан хамык будүрүлгелер хуузунуң баарын ону В. С. Неделин бодунуң хуузунда будүрүлгези кылып аарын бодап турар хиредир. Шак ындыг даргага бүзүрээри берге деп саанаар мен. Ынчангаш Тываның ажылчы чонунга ажыктыг будүрүлгени биске кандыг-даа аргаларын хереглеп турган, тудуп алыры чутула болуп турар.

Борис ООРЖАК.
Малчын.

Гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим (Автор).

ЧҮҮЛДЕЖИР АРГАМ ЧОК

Улуг-Хемде «Найырал» ассоциациязының алгы-кештен идик-хеп кылыр будүрүлгезин Черногорск хоорайга кылыр деп турарына бодум хуумда черле чөпшээрежир аргам чок.

Бо айтырыны ынчаар шиитпирлээр деп бодаан болза, бир дугаарында, республиканың чонунуң саналоналын, сумезин алыр турган. Чүге диже Неделин даргга бо айтырыгны боду чааскаан канчап-даа шиитпирдээр эргези чок.

А алгы-кештен идик-хеп даараар фабриканы Тывага тудуп, ону сайзырадыр болза эки деп бодалдыг мен. Бодум бо талазы-биле тускай эртемниг инженер кижи болганымда, ол тудугунуң салым-чолунуң, будүрүлгени када, канчаар тударының талазы-биле бодумнуң саналдарымны киириксээн ийик мен. Ол будүрүлге черин республикадан даппкаар каш-каш чүс километр ырак черге тудуп алыр болзувусса, адак диже-ле, орук шүүделиниге-ле бергедей бээр чадавас бис. Будүрүлгеге ажыглаар арыглал системазын биске чүге кылып болбас деп? Аваа бодүүн угаанбиле безин бодап орарта, Кызылдың алгы-кештен хеп даараар фабриказы чоокку үеде ажылдалга кире бээрге, аваа чиг этти кайыын алыр бис? Азы бар чүвени Черногорскиже чорудукаш, куруг орар бис бе? Чок, мен черле бо будүрүлгени Тываның девискээриниге турган деп турар. М. Горбачев сөөлгү ажыл-херектерин доозуп каар дээш келирге... кабинединде Борис Николаевич орган. Бир эвес солунда бижип турары шын болза, ындыг улуг политиктиг ажылдакчы кижи, Ельцин аан, төвек оолдар ышкаш эшкеден чоруур болза, дыка чараш эвес. Халашкандаа болза, улуг Эвилел удуртукчузу кижи ышкажыл, хүндүлеп көрзе, эмелекчи ёзу-биле хөделгени ынчуг багай-дыр.

Борис Николаевичиде бодал чок чүүлдер бар. Оон база бир чиизээ, КАК болташ ИХМ органнарын кадар дугайында, парлалга дугайында ат салган документилери. Ол боттут эвес документилер дээш үнген шүүгүмчүлелдерни чөптүг деп саанаар кижи-дир мен. Бир эвес чүгле бо эвес, өске-даа чарлыктарны, доктаал-саавырларны ындыг далаш-биле, буу-хаа үндүрер болза, бистиң амыдыралывыс моон соңгаар экижиир деп идегел турар бе?

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер.

АЧАМ ЧУРТУ КЕДИЛИГ БООР

(Амыдыралдан чугаа)

Хамык оруктуң белдири — хайымныг Чадаана бо-ла болгай. Оруктар моонда өрү-даа, куду-даа, арыгже-даа, дагже-даа дамырланып чоруй баргылаанар. Чогум хоорай кырында дээр ажыг-даа болза, соңгу-мурнуу тайгалар баштарында Кашпалдың казылганыг мөзүр-мөзүр кара хаяларыдег булуттар ынаар-ла астыңгылай бергилээн турган-лаар. Хоорайның кудумчуларында чиигир могаан дыттарның, теректерниң бүрүлери шагда-ла саргарты хадып, шаарарты хадый берген.

Дүн дурту улам кыскалап, агаар чоорту ширинненип чоруп орар. Күстүң ерайтан кел чыдары бо. Чылдың бо үениде кижиниң сагыш-сеткилиниң ындазында сайымарамчыг, кударанчыг, хиктиг-ле коңчуг боор ийин. Өскен-төрээн черниден ыракка чоруурга, кузун кайы хире кударанчыг, чаныксаңчыг, төрүттүнгеи бичии будуну коруксеңчиг ийим! Күскү сарыымалга кадыырлаштыр аыш-чем болгаш өске-даа бараанларны садыгдардан садып алыры бергедээн. Амыдыралдың демисти канчаар-даа аажок кудулаан.

«Моон соңгаар канчаар чорттаарыл, чүнү кеттиңгил, ижер-чиирил, ажы-төлүү канчап чемгерерил, хөлнерерил? Бо байдалыбыс турар болза, өзулуттар-ла кара тамынны дүвүнче киргенивис ол эвес бе» дээн бодалдар Балдының көскүзерзин ейүп чораан. Чадаана хоорайда садыгдар-ла хөй: аыш-чемниг, идик-хептер, ажыл-агыйга хереглелдиг дээш-ле баар. Бистер олардан күзээн, алыксаан, кедиксээн, чиисээн, ижиксээн чүүлдериниги даалап турган, садып ап чордувус. Ам кандыг-дыр, нарыыдаан шаг-үе бо. Кайда-даа садыгларга кандыг-даа бараансараан киреренге, аас-дыл, маргылдаа, узун ооучор. Хурал-суглаа, чыыштар ковудээш турып берген. Оларны үндүрген айтышкын, шиитпирлеринде чиге дорт базар орук-чирик эки-ле биддинмес.

Улуг дүүш эртип турган. Хүмүүн чылыы-даа аажок. Чадаана хоорайның оргузунда төгерик сесерликке сандайга олуруп алгаш, Балды эткен үеларын эргий боданыылаан: «Шаанда маңаа маңзадан кылган таңцылаар шол бар чүве ийин, аныяк шаамда маңаа кыстар-биле дүнс бир-ийи шакка чедир сагланнадыр таңцылап, ойнап-хөглеп чордувус ийин. Адгышкан, соңгукан улус-даа кижи көрбес чүве-ле болгай. Орус тыва, казах, татар дээш, ханды чоннуң ажы-төлү — амыыктар борта турбаан дээр! Бо-ла кино үндүрер бажың хевээр турар бо-ла болгай. Аваа сарыг-хымыс досхаардосхаары-биле турар, ону ийер улус-даа чок, ийи-чангыс орус ашактар ишкен турарын кижи көөр боор. Ам дүнс хамаанчок, кежээ маңаа кылаштаарны бергедээн-дир, оршаа хайыракан, бан-ла чүве ынай турзуп!

Бүрүзүү чаагай чыт думчукка хап турган. Кезек бичии уруглар катны-хөглүг, ыыт-шимзиниг паткымшта чайганыр ойнаан турганнар. Сес-домай ужур-уткалы орта билдинмес, ай-баш чок дыммырзын музыка алгыртып алган эртип чыткан аныяк солдаттар бирээзи өөрүиден ушта кылаштап келгеш: «Каям, даай, таажыдан» дээрге, Балды «Прима» дээр таажызын оларның ижи санынга чедиштир уштуп берген. «Үш таныызы кижини даай-дууй деп алган, орта чугаа-домаа безин чок бо шагның аныяктарын кайгап-ла ханмас-тыр мен ийим. Кижи аазының кады төрээн акыларын ийиннде, азы дуңчаларын, эр хиндиктиг чүвелерин-не даайлар дээр боор. Оске-ле кижиниң даай дээрге бо кижиге эпчок-даа боор чүве-дир. Кыргаанчан азы акый дээн болза харын ёзу-дур оо» деп, Балды иштинде боданыыдаан. Ол хлебтиг сумказын ап алгаш, сандайдан турып олурда, бир-ле кижи олче дорт-ла кел чораан. «Таныырым кижи олурарга, чыыт холун тудуп каар дээш келдим, эки ыыр!» дээле Балдының кады хой каарып, ойнап өскен эжи Кодан-оол болган. «Самдайга олур-олур, Кодан — дээш мунчулуп олурган бодалдарыңдан адырлып, Балдыным чугаазы ам-на үнүп келген. — Чоокта ужурашпаан бис. Сени мырыкай таныш чадап олурдум, уттундура берип-тир».

Эжишкилер ужуражы бергенде, аваа чугаа ыыг-ыыг-ле апаар.

— «Шаг-шаа-биле турбас, чавылдаң көгү-биле чытпас» деп чүве бо-дур аа, эжим? — деп, Кодан-оол чугааны эгелээн.

— Ынчаныйн камчаар. Ынчаарго сен чогум чүнү чугааланган ор сен, ынчаш?

— Чырык черге ижи бо-гувуске турып көрбээн. Аразында эптиг-найыралдыг, экти будун, хырыы тодуг, ажы-төлүн азырап, амыдырап чордулар. Хууда мал-маган үеде малывыстың баш саныы эвээжедип, кызырып-даа чордувус. Саян дагларын ажыр кодан-коданы-биле сүрүп-даа келдивис ышкажыл. Тыва кижиниң кол амыдырап чораан чүвезин мал-ла болгай. Ынчаарга амгы бе үеде бистиң ажылхөрээвис, амыдыралывыс чазы-биле өскерлип турда, шаандагы ада-иелериниң тараа тарып чораан шөлдерин, суттат бугаларын, аът-хөлду, шанак-тергени ажыглап, хууда мал-маган өстүрүп чурттаары кедилиг апарган эвеспе. Хоорайга шол тудары берге-дир, сиген-ширбиш кезип белеткеп алыр чер чок, чедишпес боор-дур. Ачамның эрги турлагларын чаартын, аваа кажаа-хораадан тудуп чурттааны кедилиг боор эш — деп, Балды чугаазын тендурген.

— Хуузунда чурттааныла эки боор — дээш, Кодан-оол таакпызын бурулаган, боданып орган. Оон чугаазын эгелээн:

— Сакты-дыр сен бе, Хрущев үеинде бүгү-ле албан черлерине мындыг сестерлиг лозунгар аскылаан турду: «Совет кижилериниң амгы салгалы коммунизм үеинде чурттаар» Салгалдар бистер ам кырып калдывыс. Кайыл ол, коммунизм, ынчаш? Партияның амыдыралга боттанмас кыйгы-состериниге бүзүреведеп, оон пат-ла хөөкүм калган.

«Төрээн коммунистиг партиявыс» деп чудуп, сүзүглеп, тейлеп чораанывыс партияның удуртукчулары хөй аймак-соок кижилериг улуг күрүнеиниң албаты чонуң бүгү делегейиниң эм-не ядыы, түреңгилери кылып кадгылар. Өскен-төрээн черивистин ажык-байлаан өскүй садып-саарып, ам өске чоннардан дилеиип эгелевис ышкажыл. Эм-не сайзырангай, бай-шыдалдыг, чечектелген күрүне деп алган-йөрээп, мактап ырлажып чораанывыс Совет Эвилелиг-не чыдып калган ядыы-түреңги чурт болган ышкажыл. Садыгларның делгиирлери куруглаан. Барааннар ховартаан, а бар бараанның өртээн көргеш-ле, кижи мөгараавр. Талонная садып турар бараанларның хемчээли эвээш, чаңгыс-ла катап чем кылып чиптеринге доктүп-ле четчир. Сөөлгү үеде алган талоннарывыс-биле садып алыр дээрге, садыгларда барааннар шуут чок апарган. Удуртур-баштаар черлер байдалды эжижидиптер дээш үүнү канчаптар боор, бүгү чуртта ындыг чүвени. Ылаңгыя бо амыдырап-чурттаары бергеден келген үеде бистиң даргаларывыс оскелерден чыда калбайн, хөйнүң мал-маганын ыыштан хүн онча-менди ажырар, хорамчаны болдурбас, чоонну аштатпас, ажы-төлүн азырап-хепкерер, хүн бүрүнүн хереглел бараанны-биле, аыш-чем, сүт, хлеб үзүктел чок турзун дээш бүгү-ле аргаларны кылып турары оорунчуг-дур. Ынчалза-даа ачамның чуртту-ла кедилиг боор.

Бугажык МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

ИДИК-ХЕП ДААРААР ФАБРИКАНЫ ТЫВАГА ТУДУП, ОНУ САЙЗЫРАДЫР БОЛЗА ЭКИ ДЕП БОДАЛДЫГ МЕН

Тываның ажылчы чонунуң ончу-хөрөнгизи болур антор дүгү-биле садып алган алгы-кеш болбаазырадыр будүрүлгени Тывага эвес, Абаканга тудар шиитпирни хүлээп алганынга бодум хуумда удурланыр мен. Химиктиг хоралыг будүмелдерни төгер, ону арыглаар чер чогунга сыддаглап алгаш, биске эргежок чугула будүрүлгени оске черге тудары бистиң экономикавысты хөгжүдеринге шаптыктаар боордан башка, улуг дузаны чедирбес.

Кызылдың алгы заводу дыка үр үеник дургузунда ажыдап келди. Аваа химиктиг хоралыг будүмелди ажыглавайн турганы ол бе? Ону арыглаар черни кылып алырының аргалары бисте бар. Алгы-кешти, белен продукцияны ыыай-бээр соортүрүнге чеже хире машина-техника, кыыл-чаар материалдар херек-тир? Чарыгдалдар хөй болур.

Борис Николаевичиде бодал чок чүүлдер бар. Оон база бир чиизээ, КАК болташ ИХМ органнарын кадар дугайында, парлалга дугайында ат салган документилери. Ол боттут эвес документилер дээш үнген шүүгүмчүлелдерни чөптүг деп саанаар кижи-дир мен. Бир эвес чүгле бо эвес, өске-даа чарлыктарны, доктаал-саавырларны ындыг далаш-биле, буу-хаа үндүрер болза, бистиң амыдыралывыс моон соңгаар экижиир деп идегел турар бе?

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер.

ЧҮГЕН КЫЛЫП БИЛИР СЕН БЕ?

Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозка шаандан тура Ак-Дарган дээр шолалыг Монгуш Даржы-Серенге тыва чүген кылдыртып алдым. Оонну Таңды райпозунга чедире бээримге, ында даргалар харын мени кочулаар хевирлиг болган, эр ылаңгыя мал-маган азырап чорбаанарны угаан-сарыыл чок чугаалаарынга бодум харын ыыдыр чордум.

Бир неделя болгаш райпога чеде бээримге, чүгеним сайгартынмаан болду. Ам канчаар, ап алгаш, Кызыл районнуң Элегес-Аксынга аппаарымга, рабкоп даргазы Кыргыс шуут алгырыпкан: «Мен бодум бичимде ачам-биле чүгенчулар кылып чораан мен. Дыка-ла чараш чүгенчулар канчап кылып алдынар?» диди. Ол мени билди, чүгеним ынчаар сайгартынды.

Шаанда мөңгүн чүгенчуларны эки кылып каарга, быжаалыг инек өртектиг турган деэрзин улус билбес боор. Эки эттиг унези ол хире-дир.

Адытбай МИЖИТ-ООЛ.
Бай-Хаак суур.

ЧҮҮЛДЕЖИР АРГАМ ЧОК

Улуг-Хемде «Найырал» ассоциациязының алгы-кештен идик-хеп кылыр будүрүлгезин Черногорск хоорайга кылыр деп турарына бодум хуумда черле чөпшээрежир аргам чок.

Бо айтырыны ынчаар шиитпирлээр деп бодаан болза, бир дугаарында, республиканың чонунуң саналоналын, сумезин алыр турган. Чүге диже Неделин даргга бо айтырыгны боду чааскаан канчап-даа шиитпирдээр эргези чок.

А алгы-кештен идик-хеп даараар фабриканы Тывага тудуп, ону сайзырадыр болза эки деп бодалдыг мен. Бодум бо талазы-биле тускай эртемниг инженер кижи болганымда, ол тудугунуң салым-чолунуң, будүрүлгени када, канчаар тударының талазы-биле бодумнуң саналдарымны киириксээн ийик мен. Ол будүрүлге черин республикадан даппкаар каш-каш чүс километр ырак черге тудуп алыр болзувусса, адак диже-ле, орук шүүделиниге-ле бергедей бээр чадавас бис. Будүрүлгеге ажыглаар арыглал системазын биске чүге кылып болбас деп? Аваа бодүүн угаанбиле безин бодап орарта, Кызылдың алгы-кештен хеп даараар фабриказы чоокку үеде ажылдалга кире бээрге, аваа чиг этти кайыын алыр бис? Азы бар чүвени Черногорскиже чорудукаш, куруг орар бис бе? Чок, мен черле бо будүрүлгени Тываның девискээриниге турган деп турар. М. Горбачев сөөлгү ажыл-херектерин доозуп каар дээш келирге... кабинединде Борис Николаевич орган. Бир эвес солунда бижип турары шын болза, ындыг улуг политиктиг ажылдакчы кижи, Ельцин аан, төвек оолдар ышкаш эшкеден чоруур болза, дыка чараш эвес. Халашкандаа болза, улуг Эвилел удуртукчузу кижи ышкажыл, хүндүлеп көрзе, эмелекчи ёзу-биле хөделгени ынчуг багай-дыр.

Борис Николаевичиде бодал чок чүүлдер бар. Оон база бир чиизээ, КАК болташ ИХМ органнарын кадар дугайында, парлалга дугайында ат салган документилери. Ол боттут эвес документилер дээш үнген шүүгүмчүлелдерни чөптүг деп саанаар кижи-дир мен. Бир эвес чүгле бо эвес, өске-даа чарлыктарны, доктаал-саавырларны ындыг далаш-биле, буу-хаа үндүрер болза, бистиң амыдыралывыс моон соңгаар экижиир деп идегел турар бе?

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

МЕРГЕЖИЛИ ӨЗҮҢ ОРАР

Тыва хүрешти сайзырадырынче Кызыл районнуң Кур-Чер ортумак школазының башкыны Владимир Ондар кичээнгейин салыр, ийи чыл дургузунда тыва хүреш секциязын удуртуп келген.

Чоокта чаа бичии болгаш элээди ооларының аразынга хүреш маргылдаазын эрттирген. Бичии ооолардан 6-гы класстың өреникчизи Байлак Лама-Сүү шүүлген. Аяс Доңгак үжүүрлешкен. Элээди ооолардан он бирги классчы Кан-Демир Куулар шүүлген. Дарый-оол Буян үжүүрлешкен.

Аныяк мөгелер тыва хүрештиң арганларын эки ажыглап билирин, күш-дамыр талазы-биле шыраан көргүскен.

Эрензен ТЕЖИТ.

ШЫДЫРААА

Италияда эртип турар делегей маргылдаазынга 22 харлыг шидий шыдыраачы гроссмейстер Висванатхан Ананд тиилээн. Сөөлгү салыгда ол Александр Белявскийни уткаш, 6 санныг болган. Оон кол удурланыкчылары — Гарри Каспаров биле Борис Гельфанд олар 5,5-5,5 саннарлыг болган. Сөөлгү салында олар Александр Халифман болгаш Анатолий Карпов-биле тус-тузунда хайымнашканнар.

Маргылдааның арткан киржикчилериниң саны мындыг: Анатолий Карпов 5, Василий Иванчук, Лев Полугаевский, Александр Халифман олар тус-тузунда 4,5 саннарлыг, Валерий Салов, Михаил Гуревич 4-4 саннарлыг, Александр Белявский 1,5 санныг.

АВТОМОБИЛЬ СПОРТУ

Париж — Кейптаун аразында болуп турар авточарыштың киржикчилери ам Экваторну эрте берген. Оон эткен чадазында француз спортчу Пьер Лартиг «Ситроен» марканың автомобилинге мурнап келген. Фин болгаш швед спортчулар Ари Ватонен биле Бьерн Вальдегара олар ийи-үш дугаарында келген. Олар база-ла «Ситроеннерни» башкарып чораан. А иниги сан талазы-биле алыр болза, «Мицубиси» марканың (Японияның) машиналарын мунган спортчулар мурнап турар. Ол дээрге француз, немец болгаш япон экипажтар-дыр.

ТЕННИС

Чаа Зеландияда 182 мың 500 доллар ортектиг шаннал дээш болуп турар делегей маргылдаазының эртемдиг долгандырылында Калининградтан Александр Волков Марк Россени (Швейцария) 6:4 санга уткаш, бурунгаарлап орар. Андрей Черкасов биле Андрей Ольховский олар база демиселди уламчылап турар.

Австралияда чаа Мурнуу Уэльс штаттың ажык маргылдаазы база эгелээн. Оон шаналы — 485 мың доллар. Баштайгы оонга көрүкчүлериң манаваанны чүве болган: 1991 чылдың Уимблдон маргылдаазының чемпиону Михаэль Штих (Германия) ол чер чурттуг делегейде 80 дугаар черде турар Тодда Вудбриджиге уттурган.

Андрей Чесноков швед Кристиан Бергстремге уттурган.

Херээженнер аразында Лариса Савченко америк кыс Мариан Вердельди тиилеп алган. Тбилисиден Лейла Месхи француз спортчу Алексия Дечени уткан. Минскиден Наталья Зверева япон уруг Кимико Датага уттурган.

ФУТБОЛ

Немец хоорай Штутгартта залда эртип турар маргылдаага делегей маргылдаазынга дани клубтуң спортчулары тиилээн. Эгезинде дани спортчулар «Кёльн» командазын пенальти-биле удуп алган. Финалда олар «Штутгартты» 5:3 санга уткан.

Киевтиң динаможулары финалче бо удаада кирер арга чок болган.

МЯЧИЛИГ ХОККЕИ

Россияның шилиндек командазының хоккейжилери финн спортчуларны олларның шөлүнге 8:3 санга уткан. Ол маргылдаа чурттуң мурнуу-чөөн талазында турар Лаппенранта хоорайга болган.

Финн телеграф бюрозунуң демдеглеп турары-биле алырга. Россияның командазы бедик мергежилдиин бадыткаан. 68-ки минута эрткен соонда сан 3:3 турган. Ындыг-даа болза сес минута дургузунда сан 6:3 апарган. Ол оюнга Игорь Гапанович хаалгаже мячини үш удаа киргген.

СПИДВЕЙ

Январь 11 болгаш 12 хүннеринде Норвегияга болгаш Италияга дош кырынга мотоциклдиг чарыштырының финал мурнунуң баштайгы ийи маргылдаазы эртер. Үшкү маргылдаа февраль 1-2-де Германияга болур. Дөрткүзү — ол-ла айның 15-16 хүннеринде Берлинге эртер. А финал — март 7-8-те Майнда Франкфурт хоорайга болур.

ПАРУС СПОРТУ

Парус спортунга Чаа Зеландияда эртип турар делегей чемпионадының чеди аңгы хевирге болур чарыжының алдызынга америк экипаж мурнай берген. Ийиги болгаш үшкү черлерде — француздар болгаш испаннар.

БАСКЕТБОЛ

Лондонда болуп турар маргылдаада Минскинин «Горизонт» командазының херээженнери тиилээн. Түнкел оюнда олар АКШ-тың Теннеси штадының университет командазының спортчу кыстарын уткан. Сан 84:82 болган. Бо маргылдаага Ирина Сумникова 24 санны эккелген.

Ол маргылдааның он бешинчи төөгүзүнүң иштинде Беларусьтың бо херээжен баскетболистери үш чыл улаштыр тиилээнин ол.

ЧАДАГ-ТЕРГЕ

Кельнге болган профессионалдарның болгаш чадаг-тергеге хандыкшылдыларның алды хонук үргүлчүлээн маргылдаазынга өжеш чарыштырарына Германиядан Ремигиус Штуипф биле Швейцариядан Бруно Холенвегер олар шылгараан.

ХОККЕЙ

Россияның шилиндек командазы Канаданың олимпийжи командазы-биле чеди ужуражылганы кылгаш, оон дөртүн удуп алган. Ол оюннар чурттуң улуг эвес хоорайларында эткен. Сөөлгү оюнга 12 мың көрүкчү келген.

ТРАМПЛИН

Финляндияның «ужугар хаакчызы» 16 харлыг Тони Ниеминен Рождество маргылдаазынга тиилээн. Эн ырак шураашкын 122 метр болган.

Төмбүрзектиң судалы

«ХҮН ПАРУЗУ»-БИЛЕ УЖУДУУШКУН

КАЛИНИНГРАД (Москва область). (СЭТА-ның корр. Владимир Хрустов). 1992 чылдың октябрьда кижи төрелгетен Христофор Колумбунуң Американы ажыткаанының 500 чылын демдеглеп турар хүннерде, ол алдарлыг болуушкуннуң юбилейинге тураскаадып ховар дээн шенелдени боттандырары — «Хүн паруструг» төөгүде бир дугаар космос аппарадын салып үндүрери көрдүнген.

«Космос регатазы» деп аттыг концорциумнуң ол төлевилел талазы-биле техниктиг удуртукчузу Владимир Сыромятниковтуң дыынатканы-биле «Знамя» шенелдени боттандырып турар үеде Чер чоогунуң орбитазынга кыртыш конструкциларны чадарының аргаларын болгаш оларны ужудуушкун үезинде башкарарын хынап көөр. Чоокку үеде ындыг тургузуглар космос аппараттарының ужудуушкунунга шимчедикчи («Хүн парустары») кылдыр, а ол ышкаш Чер кырын космостан чырыдарынга (Хүн көрүнчүктери) ажыглаттына бээр.

Ол шенелделерге эртемденнер «Прогресс» деп чүк корабльдериниң болгаш «Мир» комплекстин техниктиг аргаларын ажыглаар. «Мир» комплекстиң тудуштурар кезээн дамчыштыр космонавтылар чүк кораблиге кыртыш «парусту» эптеп, оон чадар. Космос аппараттарын ангыландырган соонда, 25 метр диаметрлиг кыртыш тырыкы калбарып чаттына бээр, техниктиг шенелделерни кылып чорудар. Ол үеде «Прогресс» биле «Мирниң» аразы каш-каш он метрден элээн каш километрге чедир оскерлир.

Бо шенелде космосту кижи төрелгетенниң эртеажыынга ажыглаарынга чаа угланыышкынны ажыдар болгаш хүн парустарын база көрүнчүктерин тургузарының болгаш ажыглаарының программазының эге чадазы болур.

Ийиги үе-чадада (1993 чылдың төнчүзү — 1994 чылдың эгези) орбитаже 200 метр чедир диаметрлиг улуг хемчээлдиг «парусту» салып үндүрер. Ол Чер биле Ай аразында чурттар арасының каттышкан ужудуушкунга ажыглаттынар. Ол ужудуушкунуң эгезинде «парусту» баштай Чернин хөлегелиг (дүнекиг) талазын оон дузазы-биле чырыдарынга көрүнчүк кылдыр ажыглаарын шеизээр. Шенелдени «Чаа чырыткы» деп адаар.

Үшкү, түннел үе-чадазы (1995 чыл) бистиң бомбүрзээвисти космостан чырыдарының шенелде системазын тургузарының үезі болур. 4-6 санныг хүн көрүнчүктерин 3-5 мың километр бедик орбиталарже салып үндүрер, оларның Чернин чырыдары долу Айның Чернин чырыдарындан он-он катап ажыг болурун хандырар.

Бо төлевилелдерни боттандырары космостан Чернин чырыдарының төлевирлиг системазын тургузарынга үндезин болур. Ындыг арга-биле хоорайларны, чурттакчылыг болгаш үлетпүр районнарын, ылаңгыя поляр куржааның черлерин чырыдарынга ажыглаарын төлевилеллиг авторлары саналдаарын көрүп турар.

ЛОНДОН. Ай-ти-эн телекомпанияга интервьюзунга Португалияның даштыкы херектер министри январь 1-ден эгелеп Европа иниттилежилгезиниң Министрлер чөвүлелиниң даргазының албан-хүлээлгезин күүседип турар Жуан ди Деуш Пиньейру мурнундагы Совет Эвилелиниң республикаларында байдалга хамаарыштыр айтырыгга харыылап тура, ол девискээрлерде болуушкуннарының хөгжүлдези Европа иниттилежилгезинден азы АКШ-тан, Японияндаа хамаарышпас, олар үүгле демократияже болгаш хостуг рынокче орукка бергедээшкиннерни ажып эртеринге эргежок чүгүла дузаны көргүзүп болур дээн. Бир эвес мурнундагы совет республикалар бо кыпты шыдажып эртиптер болза, оларга демократия болгаш хостуг рынок колдап турар үүлдер апаар деп, ол түүмээн.

1703 чылда-ла тургустунган Петербург таможнязы бистиң чуртувуста эң улуг чеди таможнының бирээзи болур. Ол эң хайым черлериниң бирээзи — оон постулары далай, демир-орук, автомобиль оруктарында шуптузунда бар. Ыйчангаш оон ажылдакчылары амгы үениң контрабандазының бүгү хевирлеринге таваржып турарында кижи элдепсинер чүве чок.

ЧУРУКТА: дашкаар үндүрери хоруглуг бо баралнарны Петербург таможнязынга хавырган.

СЭТА-ның фотохрониказы.

БРЯНСК ОБЛАСТЬ. Угаан-сарыыл чок кампаниялар чонга аар үүрге бооп нлереп турар. Арагага удур демисел ажык чок, харын хоралыг болган. Чонну үүлдүрү үүлдер-биле хораннаарынга, водка дээш оочурга бастыкташтырарынга, күрүне хөлчок улуг орулганы чедир албазынга чедирген.

Брянскиниң «Снежеть» деп ликер-водка заводун чижекке алырга-ла четчир. 10 чыл бурунгаар ол водкадан аңгыда, янзы-бүрү чаагай кызыл арагаларны бүдүрүп турган. Амгы байдалларда ол бодунуң шаандагы алдарын чидирген. Оон эрткеш, шуут хагдынар чыгаан: дериг-херекселдер эртижирээн, чиг эт, сава аймаа, безин чадаарда этикетка саазыны база чок.

ЧУРУКТА: Брянскиниң арага бүдүрүкчүлериниң мындыг чаагай кызыл арагалары музей делгиирине кестүр үүл апарган.

Л. СВЕРДЛОВТУҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

ЯНВАРЬ 13-те

I ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 Эртен. 8.35 Мультфильмнер. 9.15 Уругларга болгаш аныяктарга Кремльге Рождество байырлалының кежээзи. 10.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Кәзус импровизус» (Баш бурунгаар көрдүнмээн таварылга). 11.30 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның чонну сургаан өткалыг чечен чугаалары. 11.35 Л. Бернстайн. Симфониктиг танцылар. 12.00 ТМА.

• • •

14.35 «Ол ынчан болган, болган...». 15.40 Уран-чечен фильм. 17.00 «Заир: конго Эльдорадо». 17.35 Мультфильмнер. 18.00 ТМА. 18.20 Айыыл-халапка чартык: миллиард?.. 19.05 Бут бөмбүүнүн допчулалы. 19.35 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Кәзус импровизус» (Баш бурунгаар көрдүнмээн таварылга). 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 «Автор телевидениези». 01.00 — 01.25 ТМА.

II ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажыл-херекчи кижилерниң үеэ. 9.20 Хостуг шак. 9.35 Итали дыл. 10.05 «Мөнгүн вектин чечээ». 10.20 Ю. Подниекстин фильмнери. «Бистер». 1-ги кезээ. 11.15 Тараачыннар айтырыы. 11.30 Т. Ин. Ко. 12.00 Итали бажыңның хөлегезинге лирика. 13.00 — 14.00 Өскерткен хевирлиг тема. «Тверьге ужуражылга». 16.00 «Уругларга шагы» (Француз дыл кичээлинден). 17.00 «Простор плюс». 17.30 «Чаа үе»-биле 15 минута». 17.45 Т. Ин. Ко. 18.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20 Уругларга фильм. 18.30 «Ойна, хоорайжыгаш». 19.00 «Тыва черде». 19.30 Медээлер. 19.35 «Тыванын экраннарында». Реклама.

МОСКВАДАН

19.40 Хостуг шак. 19.55 Реклама. 20.00 «Чаа чыдыш хуужууру». 20.10 Сенээ реформа. Россияның консультативтиг политиктиг чөвүлелиниң кежигүнү П. Бунич-биле интервью. 20.30 «Ретро-огонёк». Байырлыг программа. 21.55 Реклама. 22.00 «Бешки дугуй». 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.55 Джентльмен-шоу.

III ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 «Сөөлгү идегел». Документалдыг фильм. 19.20 «Россияже көрүү».

Вторник

ЯНВАРЬ 14-те

I ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 9.20 «Циркчилер». Телефильм. 9.40 Үш сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. «Дадарык». 1-ги сериязы. 11.10 Бут бөмбүүнүн допчулалы. 11.40 «Орловский сувенир» ансамбльдиң концерти. 12.00 Медээлер. 12.20 Ритмниг гимнастика. 12.50 «Лелятинодан донкихоттар». Телефильм. 13.20 Билдингир классиктиг музыканың концерти. 14.15 «Биржа медээлери». 14.30 «Силерге ол херектиг». 14.45 Садыгжы одуруг. 15.00 Актерлар солун-чугаазы. 15.25 Ольга Иванованың кичээлдери. 15.40 «Нежность к ревущему зверю». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги серия. 16.45 «Девискээр». Тюмень регионун дугайында. 17.05 Уругларның музыкалыг клуву. 17.45 Чемпионнар-биле кады. 18.00 Медээлер. 18.20 Политиктиг истелге. 18.50 «Херек». 19.15 Үш сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. «Дадарык». 1-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар». 21.00 Медээлер. 21.30 Киносерпантин. 22.45 «Из Лондона с любовью или непутевые заметки». 1-ги дамчыдылга. 23.20 «Девятка». 23.55 Концерт программазы. 01.00 Медээлер. 01.25—02.35 «Нежность к ревущему зверю». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

II ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.20 Француз дыл. 1-ги чыл. 8.50 Хостуг шак. «Кичээнгейлиг, тыртырып тур мен». 9.05 Француз дыл. 2-ги чыл. 9.35 Уругларга шагы (француз дыл кичээлинден). 10.35 Ю. Подниекстин фильмнери. «Бистер». 2-ги кезээ. 11.30 «Бешки дугуй». 13.15 — 14.00 «Диистер дугайында сес». Уругларга программа.

16.00 «Чурттаганын күзү». 16.15 Эштинишкинге делегей кубогу дээш. 17.15 «Ажыл-херекчи херээжен». 17.45 Т. Ин. Ко. 18.00 ТМА. 18.20 «Елка. Кремль болгаш Чаа чыл».

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Экин!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар. 20.00 «Ажык чугаа». Социал хандырылга сайыды С. Д. Киров-биле ужуражылга.

МОСКВАДАН

21.00 Делегейниң сылдыстары. «Ынакшылга легендалар». 21.50 «Ажыл-херекчи курьер». 22.05 Автошоу. 22.35 Хөй-ниитиниң бодалдары. 22.55 А. Шниткенин чогаалдарындан фильм-концерт. 23.55 Реклама. 00.00 ТМА. 00.20 — 00.50 Каттырынчыг төөгүлер.

III ПРОГРАММА

19.15 Сенээ реформа. 20.00 «Хуннун-не байырлал». 20.10—21.00 «Ядыы кижиниң алдыны». 1-ги фильм. «Саня». Олимпий чемпиону Александр Беловтуң дугайында телефильм.

Среда

ЯНВАРЬ 15

I ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 9.10 Уругларның музыкалыг клуву. 9.50 Чемпионнар-биле кады. 10.05 Үш сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү: «Дадарык». 2-ги сериязы. 11.00 Телефильм. 11.30 Концерт. 12.00 Медээлер. 12.20 «Как добиться успеха». 2-ги дамчыдылга. 12.35 Телефильм. 13.40 Телефильм. 14.10 Блокнот. 14.15 «Телемикст». 15.00 Мультфильм. 15.20 «Клоунчар». 15.50 «Нежность к ревущему зверю». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 2-ги серия. 17.00 Документалдыг фильм. 18.00 Медээлер. 18.20 Иниги Бүгү-эвилел фестивалы. 18.50 Рынок хоойлузу-биле. 19.30 Шоу-программа. 19.45 «Дадарык». 2-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар». 21.00 Медээлер. 21.30 Документалдыг фильм. 22.25 Парадиакоктейль. 23.55 Авторалли. 00.35 Биллиардка делегей чемпионады. 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.35 Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

II ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шак. 10.15 Ю. Подниекстин фильмнери. «Бистер». 3-кү кезээ. 11.10 «Жизнь и смерть О. Мандельштама». 12.10 Тараачыннар айтырыы. 12.30 — 14.00 Н. Садур. «Панночка». Телешин.

• • •

16.00 «Менеджерлер школазы». 16.30 Теледопчулал. 17.15 «Россияның парламент медээзи». 17.30 «От общего к частному». Россияга хуужудулга дугайында. 17.45 Т. Ин. Ко. 18.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.25 «Тыва черде». 18.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

19.05. «Надежды мятущихся несбывшихся дней...» Шулукчулер И. Кардов болгаш М. Кабаков. 19.45 Хостуг шак. 20.00 «Хуннун-не байырлал». 20.10 Россияже көрүүлүнер. 20.30 Студия «NOTA BENE». 21.25. «Контакт». 21.00 Реклама. 22.00 Телефильмнер. 22.30 «Ийи дугаар азы он алды». 00.00 Медээлер.

III ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25—19.05 Эштинишкинге делегей кубогу дээш.

Четверг

ЯНВАРЬ 16-ТА

I ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Уругларга фильм. 10.00 Мультфильмнер. 10.35 «Дадарык». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү серия. 11.35 Телефильмниң баштайгы көргүзүү — «Коля Мольный». 12.00 Медээлер. 12.20 Кижи болгаш хоойлу. 13.00 «Ийи демдектиг адаа-биле». 13.50 Музыкалыг композиция — «Оон мааны оруум». Медээлер. Кижилер. 14.15 «Телемикст». 15.00 «Бистин болгаш ынчаарда». 15.30 Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 3-кү сериязы. 16.05 Уругларга болгаш элээдилерге телепрограммалар. II Бүгү-эвилел фестивалындан. 16.55 Уругларга фильм. 17.40 Мультфильмнер. 18.00 Медээлер. 18.20 «...16 хар чедир болгаш оон-даа өрү». 19.00 Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 19.10 Хөлдер туманнарының болгаш чаңчылдарның чурту. 19.45 «Дадарык». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 «Музыкаже чалалга». 23.00 «Криминформ» дыңнадыг тур. 23.15 «Ынакшыл-биле Лондондан азы Орук эвес демдеглелдер». 2-ги дамчылылга. 23.50 Уран-чечен телефильм — «Силерниң-биле кожа». 01.00 Медээлер. 01.25—02.30 Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 3-кү сериязы.

II ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 «Коллекционер». Хостуг үе. 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уругларга шагы (англы дыл кичээли). 10.35 «Бистер». Ю. Подниекстин дугайында фильм. 4-кү кезээ. 11.30 Л. Филатов. «Жаңы дилеэшкини». 13.05 «Бистин эрги университедивис». Телеочерк. 13.40—13.55 «Чаа үе»-биле 15 минута».

• • •

16.00 М. Арцыбашев. «Дайзычнар». Телешин. 17.45 Т. Ин. Ко. 18.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20 Уругларга фильм. 18.35 Медээлер. 18.45 «Экивелер». Информастыг программа. 19.15 «Чүү дуведиг?» Чагааларга удедилээн дамчылылга. 19.45 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.50 Хостуг үе. «Кичээнгейлиг, тыртырып тур мен». 20.05 Хуннун-не байырлал. 20.15 СКВ. 20.25 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9-ку сериязы. 21.15 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 21.45 Реклама. 21.50 «Бешки дугуй». 00.00 — 00.20 Медээлер.

III ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 Реклама. 18.25 «Грани». 19.10 — 19.50 Сенээ реформа.

Пятница

ЯНВАРЬ 17-ДЕ

I ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 9.10 «...16 хар чедир болгаш оон-даа өрү». 9.50 «Родионовтар». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.25 Фольклор ансамбли ойнаар. 10.40 Уругларга фильм. 12.00 Медээлер. 12.20 «Аян-чорукчулар клуву». 13.25 П. Столыпиниң салым-хуузунун дугайында барымдаалыг фильм. 13.45 «Блокнот». 13.50 «Биржа медээлери». 14.20 «Бридж». 14.45 «Бизнес-класс». 15.25 Телебалет-баштанганынынкын. 15.50 «Силерниң-биле кожа». Уран-чечен телефильм. 17.00 Овур-хевир. 17.20 Прок-бизнес болгаш политика. 18.00 Медээлер. 18.20 «Инеко» ансамбль ойнаар. 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». 19.15 «Мээн өг-будем болгаш өске-даа амытаннар». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 «ВиД» көргүзүп тур: «Политбюро». «Музобоз». «Шоу-биржа». «Хитконвейер». 01.00 Медээлер. 01.25—02.05 Авторалли. Париж—Триполи—Кейптаун.

II ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажыл-херекчи кижилерниң үеэ. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 Хостуг үе. «Кичээнгейлиг, тыртырып тур мен». 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 Ю. Подниекстин фильмнериинден. «Бистер». 5-ки кезээ. 11.30 «Дээди моданың уран үүлү». 12.10 —13.55 «Бешки дугуй».

• • •

16.00 Камгалааш, калагала. 17.00 Фристайлга делегей кубогу. 17.30 Россияның парламент медээзи. 17.45 Т. Ин. Ко. 18.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Уран-чечен фильм — «Дүш болган танылыга». 9.55 Медээлер. 20.05 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.15 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10-гу сериязы. 21.05 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 21.35 Версия. 21.50 Реклама. 21.55 «Бүгү делегей—театр». С. Юрский. 22.20 Шейнин. «Чүдүлүг сайзыралы». 23.05 «Маскишоу». 00.00 — 00.20 Медээлер.

III ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 Реклама. 18.25 «ТелеЭКО». 18.55 «Азы карьеры». 19.10 Политиктиг программа. 19.50 Хостуг үе. «Бажың клуву». 20.05 —20.15 Хуннун-не байырлал.

Суббота

ЯНВАРЬ 18-те

I ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

7.30 Ажыл-херекчи кижиниң суббота эртеши. 8.30 Мультфильм. 8.45 Музыка программазы. 9.15 «Святки». Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.40 Хөглүг оюн программазы. 10.45 «Айлаң-кушкаш». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 11.05 «Икс» программа. 11.35 «ЭХ». Экология медээзи. 11.50 Ном дугайы. 12.45 «Демнежилге» видеоканал. 14.00 Медээлер. 14.20 «Байлар база ылажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.25 «Дириг амытаннар дугайы». 16.10 Көрей. 1-ги дамчыдылга. Политика чокка. 16.40 Мультфильм. 16.50 «София Ротарунуң чечектери». 19.00 Ника-91. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 «Бир-ле катап мегелзош...» Уран-чечен фильм. 23.05 КВН — Архив. 23.35 «Сенээ ырлап тур бис». Орус композиторларының чүдүлге ырлары. 00.55 Профессионалдарның бокска делегей чемпионады. 01.00 Медээлер. 01.25 — 01.55 «Танцы, танцы, танцы».

II ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Бистин сад. 9.00 Баскетбол дугайында допчулал. 9.30 Чогаадыкчы «Республика» каттыжыышкын «Орус видео» программаны бараалгадыр: «Ырак-даа болза, чоок». 10.00 Республиканың эртинези. С. Сетлаков. 10.30 Р. Рыковтуң фильмнери. 12.30 Шажын-чүдүлге амыдыралындан медээлер. 12.55 Бодунуң конгулуурлары-биле. 13.15 «Кувейтте кыш». Телеочерк. 13.30 «Швеция. Футбол. Европа». 14.30 «Кадар он бир». Видеоканал. 16.05 «Сенээ реформа». «Канчаар чурттаар бис ам». 16.50 СКВ. 17.00 «Бурда моден» саналдан тур. 17.30 Телегеэшкин. 18.00 Медээлер. 18.20 Реклама. 18.25 Балет. 19.00 «Позиер болгаш Донахью». 20.00 Хуннун-не байырлал. 20.10 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11-ги сериязы. 21.00 Бөлүк телепрограммаларының баштайгы үндүрүлгези: «Салгаңдар», «Буянныг чорук». 4-кү фильм. 21.20 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 21.50 Реклама. 21.55 «К-2 көргүзүп тур: «Абзац», «Коронка». 00.00 Медээлер. 00.20—02.40 «К-2 көргүзүп тур: «Кижиниң хостуг эргези». «Такси-блюз» уран-чечен фильм.

Воскресенье

ЯНВАРЬ 19-та

I ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Үшкү аскыр дагаа эткен соонда. 8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 «Спорт-лото» тиражы. 8.45 «Пи» демдектиг адаа-биле». 9.15 «Эртен эрте». 9.55 «Канчаар албан эрттирип тур сен». 10.35 «Эртенги сыдыс». 11.25 Шоодуглуг дамчыдылганың баштайгы көргүзүү. «Чүү-даа бооп болгай». 11.55 «Аян-чорукчулар клуву». 12.55 «Шел». Тараачынарга дамчыдылга. 13.35 Скрябинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 харлаанының дугайында дамчыдылга. «Прометей». 14.00 Медээлер. 14.25 «Челэш». Улус чогаадылгазының телепрограммаларының IX делегей фестивалы. 15.00 Улуг кижилерге мультфильм. 15.10 Абрамцево. Савва Мамонтов (төрүттүнген хүнүнден бээр 150 чылынга). 15.55 «Марафон-15». 16.45 «Тараачыннар». Уран-чечен фильм. Оон тенгениин соонда — телекөрүкчүлериниң айтырыгларынга харыылар. 19.00 Информастыг программа. 19.20 Ангыаңгы чурттарның улустарының тоолдары. «Паталар чуге сутга чурттаваазы». 20.05 Делегей панорамазы. 20.35 Уолт Дисней көргүзүп тур... 21.25 Кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 21.50 Теленоция. 22.00 Медээлер. 22.45 — 00.00 Спортчу кежээ.

Бо демдеглелдерниң автору В. Прибытков — К. У. Черненконуң дузалакчызы болуп тос чыл ажылдаан. Таптаашкын дээр үеин «дөгерген» кижиниң дугайында ооң дорт чугаазын номчукчуларның билип алыры артык эвес боор. Чогум ооң «Чүгле 390 хонук. К. У. Черненко дугайында демдеглелдер» деп номун парлаарына белеткеп турар.

Андроповту орнукшударының мурнунда ТК-ның Пленуму чыглыр ужурлуг турган. Ооң бүдүүзүнде кежээ хевиря Политбюро хуралының соонда, Черненко мени келдиртип алгаш: «Даартагы Пленумга мээң чугаамның төлевилелин кыла тыртып каап көрем» ди-ди. Оон кезек болгаш немеп олларны бир үн-биле соңгааныын, соңгуушкунну сайгарылга чугаа чокка эрттирил турганын шыныдар мен. Ол билдиингир-даа ынчаш: Политбюро болгаш ТК кежигүннери — шунтузу брежневчи үеним депшиттиртеннери — чаңгыс демниг, оларның холунда турар эрге-чагырганы кыска-даа жилер олуруп ап болур турган!...

Бо демдеглелдерни парлаарынга белеткеп турган, Андропов биле Черненконуң чугааларын болгаш чүүлдериш чаңгыс эвес удаа катап номчугуладым. Сезен чылдарның эгезинде чурттун турган байдалындан эн-не дүрген үнүп алыр дээш оларның күзеп, ораладжып турганынга катап-катап бүзүрээн мен. Мен бодаарымга, ол ийи баштын чуртта тургустунган байдал дээш боттарының чамдык буруузун, аңаа хамаарылгалыын билип турганнар. байдалды кадыышыдар дээш боттарындан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни ылыр дээн оларның күзелдери, ораладжыышкыннары (чамдык талада чүгле аас кырында-даа болза) ак сеткилдиг турганынга чигзиниг турбас. Ындыг күзелдер эн илезин-биле К. У. Черненконуң «Коммунист» сеткүүлге парлаткан (1984 ч., № 18) чүүлүнден кеступ турар.

1984 чылдың ноябрь төнчүзүнде — декабрь эгезинде ол КТЭ-ге (Клиникатыг теп эмнелгеге) эмнедип турган. Мен В. Печенев-биле (ооң база бир дузалакчызы) Константин Устиновичиге үргүлчү чедип, биживиттинип турар чүүлдүн кол бөлүктерин шак-шатыбиле сайгарып турдувус. Эгезинде-ле биске сагындырып каан кижи: ук чүүл СЭКП-ниң XXVII съездизинге белеткел үезинде үндезин болур ужурлуг деп. Оны 1985 чылдың ноябрьда чыылдырар деп турган. Ам болур съездиге кичээнгейге алыр кол чүүл бистиң экономикавыстың байдалы, ооң нарын анты-рыглары болгаш бергедээшкиннери болур деп. Черненко биске чугаалап турган, ынчангаш белеткеттинип турар чүүлге бистиң экономикавыска шынар талазы-биле өскерлиишкиннер, ооң адааны-биле алырга, «чагырыкчы эргежок чугула апарган» деп бодалды өзек кылыр аңаар.

(Уланчылыг).

КҮРСЕДИНИҢ ОГЛУ

ТАРН-ның үндезилекчизи, ооң баштайгы даргазы Оюн Күрседи Кенден оглу деп билир бис.

Күрсединиң кадайы болза 1953 чылга чедир-ле Межегейниң Алаакка чурттап чораан Оюн Төкпей (азы Төнпеек-даа дээр-ле). Күрседи мөчээн соонда (1925 ч.) Төкпей угбавысты Оюн Билчиир-оол Ендан оглу ап чораан, үнүп-кирип 3-4 чыл кады чурттаан деп. 88 харлыг Лүндүп чугаалаар чүве. Бо чүүлдүн автору Төкпейниң өөнге 50 чылдарда кирип, ооц чаагай шайын нижип чораан. Амгы кижилерден Күрсединиң кадайы Төкпей деп ылап билирлер — хоочун артист Мунзук, журналист Келик-Сенги, Хову-Аксында 86 харлыг Монгул-оол, Межегейде 78 харлыг Чаш-оол оларлар.

Оюн Күрсединиң оглу Келик-Чамзы. Үстүнде аттары кирген эштер ону бадыткап болур. Төөгүнүң маргылдаалыг айтырыгларын бадыткаарда документилер херек. 1945 чылдың июнь 24-те долдурган № 702 ЩИ № 129607 «Төрүттүнген дугайында херечилел» бар, ону Кызылда Г. Д. Сайзуу шыгжап чоруур. Херечилелде бижээни: ачазы Оюн Күрседи Кенден, аваазы Оюн Төкпей Балчимаа дээн. Төрүттүнген чылы: 1908 чылдың май 15-те. Херечилелди Кызылга бижээн, ооң хоолгазын архивтен тыш ап болур.

Межегей чурттуг Оюн Лүндүп мынчаар чугаалап чорду:

— Келик-Чамзы болза Күрсединиң чаңгыс оглу. Мечи чылдыг, азы 1908 чыл. Чайның башкы айның ортаа үезинде, хек эдип турда төрүттүнген. Келик-Чамзыны Ак-Даг чоогунда чайлагга божаан.

Межегейниң кырганнарының чугаазы-биле алырга, Келик-Чамзы-биле кады ойнап өскен бис дээр. Оларның сактыышкыннарын 1973-1974 чылдарда бижээш, архивте шыгжаткан мен.

Революсчу арат Оюн Күрсединиң салгакчыларының дугайында айтырыглар бербес чүткүл-биле каттышкан турганнар. Ынчангаш баштынарның дүрген солчуп турганы эн-не нарын байдалдарда «уламчылалдыг» деп хүүлгаазын билишкин оларны каттыштырып турган.

Черненко СЭКП ТК-ның Чингине секретарының хүлээлгелерин 73 харлыг турган күүседип кирген, ынчан ооц күш-дамыр-даа, мораль-даа арга-шинээ хаксыраан турган. Ол боду, ооц мурнунда турган Л. Брежнев биле Ю. Андропов ыныкаш, «өндүр улуг-даа», шылгарангай»-даа турбааны чигзиниг чок. Ам көрүнер даан, ол үеде дээди эрге-чагырганың кайы хире хаалчак, чүгле бодун бодаар турганын: ооц эн шыпшыынга чок-ла болза, бичии-даа шылгараан чүвези чок кижилер, чок-ла болза, эттиңмес аарыг ки-

Шулук — кыдыраажындан

ДҮЖҮМДЕ

Дүжүмге кээп кестүп
келдиң —
Дувурел чок карактарып
Тайзы аарап: менче
көрдүм.
Таарзының кожа ор мен.
Чашкы шаанның
ынакшылы
Чалар от дег шоңганзыг-
даа,
Бир-ле черже
шыныгыкан
Бижиргексеп иваным
ор мен...
Даңгаар эртен тура
халаап,
Далаш чокка кеттинитим.
Чүге-ле ийик дүшке
көрдүм,
Чүрээн-биле тудуш сен
бе?

Таисия НАМЗЫРАЙ.

АЙЫЫЛ-ХАЛАП ТАВАРБАЗЫН

Акым күжүр оолдуг,
кыстыг,
Аас-кежини көрүп чорду.
Артында-ла ийистерлиг,
Авыралдыг чурттап чорду.
Ажыл-ишти долдаваа-даа,
Алдар-ат-даа сүрүксевес.
Аажы-чаңы ажык болгаш
Алыс эш-өөр мүдзавас-
даа.
Амы-тында мөнге турбас,
Айыыл-халап таварыптар.
Арткан эжи, ажы-төлү,
Ажыын ажып артып
калыр.
Авыралдыг ава күжүр
Ажыын ажып, чеже
төдер.
Амыдырал, ажыл-ишти,
Артканыга бараал адыр.
Амыдырал черле ындыг,
Аас-кежиг чайлаш
кыннар.
Аа оршаз, артканыга
Аас-кежик мөнге турзун.

Сиринмаа �чООДУ.

«ЧИҢГИС-ХААННЫ» УДАВАС КӨӨР

Чиңгис-Хаанның амыдыралының болгаш ажылчорудулгазының (1155-1227), моол дүжүлгениң улуг хаанны болгаш тургузукчузунуң (1206 чылдан бээр), Азия болгаш Чөөн Европа чурттарынче эжеделчи дайынның удуртукчузунуң дугайында «Ак-көк дээрниң адаа-биле» деп уран-чечен кинону тырттырары дооступ турар.

Сураглыг чогаалчы Чиңгиз Айтматовтуң «Чиңгис-Хаанның ак булуду» деп шинзини республиканың хөгжүм-шин театрының артистери чоокта чаа көргүскен. Чиңгис-Хаан дугайында моол улустуң кылып турары ук кинонуң сценарийиниң автору болгаш режиссёру — Б. Балжиннъям, Чиңгис-Хаанның ролюн опера ыраажызы А. Енхтайван ойнап турар. Моолдуң культура ажылдакчылары шаандакы амыдыралды шыны-биле көргүзер дээш улуг күштү үндүргеш, ол сорулга күүсеттинген деп санап болур. Ынчалза-даа ооц кол шиитгекчилери көрүкчүлер болуп артар.

ЧУРУКТА: Чиңгис-Хаанның ролюн ойнап турар артист А. ЕНХТАЙВАН.

ЧААГАЙ АМДАННЫГ ДАЛАЙ СУУ

Далай дүвүнде янзы-бүрү өнүштерден, кат-чимис аймаандан болгаш глюкозадан эзиртпес суксуну бүдүрер аргазын Францияның хамаатызы Жак Гишу тыпкан. Ол суксуннуң амданы кедергей чаагай болган. Ооц онзагай кол чүүлү — эзиртпес суксун аймаан кылырынга далай суун бир-ле дугаар ажыглааны. Суксунга ижер чаагай амданныг сугда химиктиг чүүлдериц хензиг-даа немелдези чок. Гишуның бүдүрген суунуң өөц кылагар. Ооц ады амдыызында чогааттынмаан.

АЙЫЫЛДЫГ ОЙНААРАКТАР

Чаа чылга уткуштур Японнядан хөй ойнаарактарны Португалияга эккелгеш, магазиннерге кирген. Ойнаарактарны резинадан кылган, чаражы аажок, өртээ шоолуг эвес. Ада-иелер хөйну садып алган. Ынчалзажок Японнядан эккелген ойнаарактар бичии чаштарга айыылдыг болган: резина ойнаарактыг сутта салып каарга, дораан улгадыл эгелээр, а элээн хөй бичии уруглар хензиг ойнаарактарны эскет чокка ажырыптарга, оларның иштинге ойнаарактар дораан улгадып эгелээн түңнелиңде эвээш эвес чаштар аараан. Бүгү магазиннерде ол ойнаарактарны полиция ам хавырып эгелээн.

ОРУЛГАЛЫГ КӨВҮРҮГ

Босфор өдүүн кежилдир Турцияның тургусканы көвүрүг ол чуртка хөй орулганы берип эгелээн. Европаны болгаш Азия диптп Босфор өдүүн кежилдир ол көвүрүг харылзаштырып, бо чылдың эгезинден бээр Турцияга 23 миллиард турк лира акшаның орулгазын берген. Ол-ла үеним дургузунда көвүрүгү дамчыштыр 40 миллион ажыг автомашинала эрткен.

МУРНАЙ ТЫПКАН

Эрткен чылдың декабрь 21-де үнген «Шын» солуна парлаттынган тывызык-бодалгаларны Кызыл хоорайда чурттап турар Ондар Амир кымны-даа мурнай шын тыпкан. Харыылары мындыг болган.

1. Тозандайның шупту оолдарының оолдары 20.502

2. Тоорук сайлаан кадайның ажы-төлү 11 кижи. Оларга тоорук сайын он бир-он бир кылдыр үлеп берген.

кижи. Ийи уруунуң оолдары 10.251 кижи. Шупту ажы-төлү: 20.502+10.251+2(кызы)=30.755 кижи.

КРОССВОРДКА ХАРЫЫ

Эрткен чылдың декабрь 21-де үнген кроссвордка харыы.

ДООРА ДУРГААР: 1 «Гаяна». 4. Кадагааты. 8. Чыда. 9. Ынаа. 12. Адаа. 13. Нам. 15. Рады. 20. Аатқыыш. 22. Авырган. 24. Раскова. 25. Арапчын. 27. Ортулук. 29. Ылык. 31. Сат. 33. Анна. 34. Шуша. 35. Арск. 36. Тарлашкын. 37. «Школа».

УЗУН ДУРГААР: 2. Арадан. 3. Наадым. 5. Акын. 6. Таар. 7. Мартаажык. 8. Чагы. 10. Аажы. 11. «Дын гылдаа». 14. Ажыкмаа. 16. Тарак. 17. Иннь. 18. Саво. 19. Оника. 21. Ыраа. 23. Вар. 26. Чыын. 28. Таих. 30. Куба. 31. Сайлык. 32. Таскыл. 33. Аскы.

Анатолий Федорович ЕМЕЛЬЯНОВ

Тыва Республиканың литературазы болгаш уран чүүлү эгиттинмес когаралга таварышкан. Шулукчу болгаш чогаалчы Анатолий Федорович Емельянов үр болгаш аар аарааның соонда, амыдыралының 67-ги чылында, 1992 чылдың январь 10-да мөчээн.

Анатолий Федорович Емельянов 1925 чылдың август 20-де Красноярск крайда Сухозимский районнуң Сухозимское суурга төрүттүнген.

А. Ф. Емельянов 1943 чылдың январьда Кызыл Армияның хүрээлемге киргеи. 1945 чылдың февральда балыглаткан. Эмнеткен соонда, Чехо-Словакияның болгаш Австрияның совет шериг комендатураларынга алган эрттирген. 1946 чылдың сентябрьда Москвада М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединге өөренип кирген. 1951 чылда ол-ла университеттиң философия факультединиң аспирантызы.

А. Ф. Емельянов бодунуң амыдыралын болгаш салымчолун Тыва-биле 1955 чылдың августан эгелеп холбаштырган. тыва улустуң культуразын хөгжүдериниге, республиканың иинтилел-политиктиг амыдыралынга идепкейлиг киржип келген. Бодунуң мотаг чок ажылчорудулгазы-биле А. Ф. Емельянов Тыванын ажылышчы төнүүнүң үнелелин болгаш хүндүткелин чаалап алган.

А. Ф. Емельянов областың культура эргелелиниң лекция бюрозунуң директорунга, культура эргелелиниң начальнигинин оралакчызынга, Тыва АССР-ниң культура министрининиң бирги оралакчызынга, СЭКП обкомунуң лекторлар бөлүгүнүн лекторунга, ооц удуртукчузунга ажылдап чораан. 1983 чылдың майда А. Ф. Емельянов «Билиг» иинтилелиниң Тыва республика организациязының баштаар черинин даргазының бирги оралакчызынга бадылаткан. 1986-1991 чылларда ол Тыванын ДЛТЭШИ-ниң социология секторунга улуг эртем ажылдакчызы боон ажылдап турган.

А. Ф. Емельянов 1978 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, бодунуң күрүне болгаш хөй-иинти ажылчорудулгазын идепкейлиг чогаадыкчы ажыл-биле холбап келген. Ол — шулукчу, чогаалчы болгаш очулдурукчу, шулуктериниң бешчыындызын, «Хөйлен ойлап шыдавас сен», «Кижи болур», «Староверлер» деп аттарлыг калбак чогаал база публицистика номларын үндүрген, тыва авторларның хөй-хөй шулук чогаалдарын орус дылче очулдурган. Анатолий Федорович Емельянов республиканың чурттакчы чонунуң ортузунга лекция пропагандазын болгаш литература ажылын бодунуң амыдыралының кол утказы кылдыр санап чораан.

Эш А. Ф. Емельянов күрүне болгаш хөй-иинтичи бүгү албан-хүлээлгелерге бодун билиглиг специалист, ак сеткилдиг, дыңнаңгыр ажылдакчы кылдыр көргүзүп чораан. Ада-чурттуң Улуг дайыны орденинин II чергези-биле, медальдар-биле, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң Президиумнарының Хүндүлел бижиктери-биле, Бүгү-эвилелдиг «Билиг» иинтилелиниң баштаар черинин «Идепкейлиг ажыл дээш» демдээ-биле шаңнаткан.

Анатолий Федорович Емельянов дугайында, төлептиг ажыл-ишчи, биче сеткилдиг эш, энерелдиг ада дугайында чырыткылыг сактыышкын бистин чүрек-териниске кезээ-мөңгеде артар.

Ш. Д. Ооржак, В. В. Содунам, Ч. Ч.-Д. Ондар, Ю. Л. Арапчын, Н. Л. Верхотурова, А. С. Серен, М. Б. Кенин-Лопсан, С. С. Сюрюн-оол, О. О. Сувакинт, Ю. Ш. Кюнзегеш, К.-Э. К. Кудажи, Е. Т. Тавова, М. А. Хадаханэ, Ч. Ч. Куулар, В. Б. Монгуш, Н. Ш. Куулар.

КИНО

ЯНВАРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Не отступать, не сдаваться 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **Шакти** (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 15.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Новый кинопосборник 9.00, 12.40, **Джунгли** 10.20, **Непобедимая нога** 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Чандни (2 сериялыг) 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Не отступать, не сдаваться 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **Шакти** (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Новый кинопосборник 9.00, 12.40, **Джунгли** 10.20, **Непобедимая нога** 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Кавказская пленница 12.00, **Чандни** (2 сериялыг) 14.00, 17.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Под маской «Черной кошки» (ТПО, Ириофильм) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыыны 9.00 10.20, **Два капитана** 11.40, **Непобедимая нога** 13.40, 15.30, 17.20, 19.10 (узткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Жажда мести (Индия, 2 сериялыг) 12.00, 14.40, 17.30 шактарда.

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, «Тувинская правда» солунунуң ажылдакчызы С. В. Козловага ашаа

Анатолий Федорович ЕМЕЛЬЯНОВТУҢ

аар аарааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар черин, «Шын» солун редакциязының коллективи илергейлеп тур.

Тераш-Халның шинчилел-ажыглал бүдүрүлгезиниң болгаш «Тыва алдын» бүдүрүлгениң коллективтери Терлиг-Халның ШАБ-тың директорун

Чыдыр Базырович УЗУР ООЛДУН

аар аарааш мөчээни-биле холбаштыр ооц төрелдериниге болгаш ооц кижилериниге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

НИНДЗЯ—«КӨЗҮЛБЕС КИЖИЛЕР»

(Төнчүзү. Эгезин № 224 — «Шында»)

Чогум бир эвес аштырган, туттурун аар болза, ону ааратанзыы-биле хилиичектеп өлүрер, ол таварыгада безин ол чайгыс-даа сес-эпес ужурлуг.

Ниндзяларны холезилеттиглер өлүрүкчүлер деп саная, оларны хан-чинге ынак каржы-дошкуннар деп турарларын бодалы шын эвес. Оларның оруунга таваржып келген кижи бүрүзүн олар өлүрүп турбаан, кол нуруунда гипноз ажыглап азы ооц мага-бодунда чогуур точканы базыпкаш, ону шимченнес кылып каар болгаш амы-тынын арттырып каар. Олар боттарының чиик эвес ажылын, еске чүве кылып билбес болгаш, күүсеп чораан, чогуур белеткелди берген ацгыланчак, тускайлан хүрээленниг хоойлу-дүрүмнеринге олар чаңыртыр ужурлуг турганнар. Ук хүрээленниң удуртукчулары көлдуунда акша хереглээш-даа эвес, политиктиг амыдыралга чогуур салдар чедип алыр сорулгалыглар.

Чүү дээр боор ам, ниндзялар ынчан мурнундагы дег ат-алдарын, эртидеги туруш-байдалдарын дедир эгидип ап шыдавайн барганнар. Баштай оларга Токугаванын өскерлиишкини доктар болган, а соолунде — төөгү. Олар тоогүнүн ханы дүвүнче кире бергеннер...

Ындыг болзажок, В. Кассис биле Л. Колосовтуң «Шуут-ла чажыт» деп номунда дыңнадып турары-биле алырга. Мае дээ япон префектурада ниндзюцунуң кара чаңгыс школазы бар. ол талазы-биле өзүлүг эртемчээн кижилер 1977 чылдың апрельде 59 чедип турган. Олар барык чажыт байдалда турарлар. Оларның чүну кылып турарыдаа, мергежил, арга-шаадаа, а кол-ла чүве оларның амгы ниндзюцузу бурунгуну-биле дөмей бе дээрзиндаа билир кижи тывылбас.

Делегейниң ниндзюцу федерациязы база бар-ла харын, ынчалза-даа ук организацияның төлээлериби ужурашкан кижилер олар чүгле ындыг ат эдилеп, хевин кедип чоруур боордан башка, чогум ниндзялар эвес, а оларның ролюн ойнап турар улус-тур деп чугаалап турарлар. Мында ындыг хепти дендин хөйну бүдүрүп, ол «фирма» хевин база чепсээн дайынчы уран чүүлдер сеткүүлдеринде аажок чарлап, рекламалап турар.

Ниндзяларга эн-не дээди уран чүүл болза «көстүр кижилериниң» уран чүүлү болур турган, ол дээрге херек кырында сен кым сен деп чүвени кым-даа билбес кылдыр улус аразынга аваа кижи ышкаш чурттаарлыр. Сээн ыяк өөренип, билип алганы, ынчалза-даа алызынга чедир хүлээп албааның кижилер аразынга чиктин сургей философиялыг, чаңчылдарлыг болгаш өзулалдарлыг кижилер аразынга, оларның хүн бүрү амыдыралы-биле бодунуң өзу-чурумнарын сагывышаан чурттаары-дыр.

Кырган-ачаның болгаш ачаның ол магалыг уе дугайында, кажан-даа ам ээп келбес эрткен үеним дугайында чугааларын сактып чуруур апаар сен. Чүгле дүнелерде, салгал дамчып келген ыдыктыг чепсекти болгаш кара хепти чажыт черден уштуп алгаш, чүрээн шапкыландыр соп турда, кедип, тудуп көргүлээр сен...

Шынап-ла, бүгүден бодунуң уран чүүлүн чажырып, аваа кижилер аразында чурттап чоруур өзүлүг ниндзялар бар эвес деп бе? Оларның үези кайы-бир шакта чедип кээрин манап, мергежилгелерин бүдүү кылып, чурттап чоруур эвес бе? Кым билир дээр силер.

М. ЮЛИН.

Редакциядан: Бо чүүлду номчукчулар сонуургаар болза, дараазында корей таэквондо дугайында чүүлду үндүрер бис.

СОНУУРГАКТАРГА

ЯЛЫЫЛДЫГ ОЙНААРАКТАР

Чаа чылга уткуштур Японнядан хөй ойнаарактарны Португалияга эккелгеш, магазиннерге киргеи. Ойнаарактарны резинадан кылган, чаражы аажок, өртээ шоолуг эвес. Ада-иелер хөйну садып алган. Ынчалзажок Японнядан эккелген ойнаарактар бичии чаштарга айыылдыг болган: резина ойнаарактыг сутта салып каарга, дораан улгадыл эгелээр, а элээн хөй бичии уруглар хензиг ойнаарактарны эскет чокка ажырыптарга, оларның иштинге ойнаарактар дораан улгадып эгелээн түңнелиңде эвээш эвес чаштар аараан. Бүгү магазиннерде ол ойнаарактарны полиция ам хавырып эгелээн.

ОРУЛГАЛЫГ КӨВҮРҮГ

Босфор өдүүн кежилдир Турцияның тургусканы көвүрүг ол чуртка хөй орулганы берип эгелээн. Европаны болгаш Азия диптп Босфор өдүүн кежилдир ол көвүрүг харылзаштырып, бо чылдың эгезинден бээр Турцияга 23 миллиард турк лира акшаның орулгазын берген. Ол-ла үеним дургузунда көвүрүгү дамчыштыр 40 миллион ажыг автомашинала эрткен.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети Министрлер Чөвүлели «Шын» солунуң редакция коллективи

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары
□ Редактор — 3-43-34
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17
□ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92
□ оралакчылары — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16
□ социал айтырыглар — 3-36-82
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
□ иинтилел политиктиг — 3-36-25
□ мезгелер болгаш спорт 3-41-23
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-99
□ чагаа — 3-39-03
□ очулга — 3-34-35; 3-34-92
□ корректорлар — 4-34-19
□ хөлепчүлер — 2-27-41
□ солун кезээ — 2-22-75
□ бухгалтерия — 3-37-11

АГАР САНЫ «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының керектеринин таазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 28340 экз.

Чагыг № 7.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 8 (14732) 1992 чылдың январь 14, вторник Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

Чер-черден медээлер

БҮДҮРҮЛГЕЧИЛЕР СЪЕЗДИЗИ

МОСКВА. (СЭТА-ның корр.). Бүдүрүлгечилериң болгаш тывынгыр ажыл-агыйжыларның Бүгү-россия съездизи бодунуң ажылын аңаа дооскан. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин өзугаар ажылдап турар бүдүрүлгечилериң, организацияларның муң ажыг төлөлекчилери оон ажылынга киришкен.

Рынокче шилчиишкин үеэнде үлетпүржүлериң ажыл-чорудулгазын кандыг янзылыг организастаарының арталарын болгаш хевирлерин аңаа дутуржуп чугаалашкан.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцин съездиниң ажылынга киришкен болгаш аңаа чүве чугаалаан. Чоокку үеде боттандырып чорудар социал-экономиктиг чаартылгалар дугайын ол тодаргайы-биле чугаалаан. Кижилериң амыдырал-чуртталгазын экижидери-биле күрүне структураларын тударынга үнүп турар чарыгдалдарны чазак көскүзү-биле кызырып эгелээн. Эргелеп-башкарылгага болгаш камгалалга чарыгдалдарны кызырарының хемчеглерин боттандырып эгелээн. Күрүненің эт-хөрөгизиниң 25 хуузун, садыг, амыдырал хандырылга болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң 70 хуузун хуужудары көрдүүп турар. Ортектерни хостуг болдурганы бүдүрүлге харылзаалаларынга база улуг салдарны чедире берген. Ынчангаш күрүне чагыныың орнунга бүдүрүлгелер аразынга керээлерни калбартыр апаар деп, ол чугаалаан.

Съезд ажыл-чорудулганың программазын хүлээп алган. Эвилелдиң президентизинге В. Вольский соңгуткан.

ГРУЗИЯДА БАЙДАЛ

МОСКВА. (СЭТА). Грузияның найысылалында Чазак бажыныың чоогунга чартык ай үе дургузунда уламылап келген тулчуушкуннар соксаан. Чурттуң президентизи Звиад Гамсахурдиа чоок кижилери болгаш өг-бүлези-биле кады кожазы Армениядан дезип чоруй барган. Президентиге удур демисежиш турган Тенгиз Сигуа талалакчылары-биле эргечагырганы холга алган болгаш күрүнени удуртуп баштаар түр чазакты тургускан.

Президент дезип чоруурда, 200 млн. ажыг рубльди аппарган, ону дедир эккээр талазы-биле хемчеглерни алыр бис деп, эрге-чагырганда келген кижилер медеглээн.

Грузияда демир-орук болгаш агаар транспорту ажылдап эгелээн.

Кудумчуларда корум-чурумну тургузуп, аткылажыышкын боон турган үеде өрттенген болгаш үрелген бажыңнарны септеп, бок-бузундуларны аштап турар.

Республиканың удуртулгазында келген кижилер Мурнуу Осетияга удур боон турган хан төгүүшкүнүүр тулчуушкуннарны соксаткан. Осетияның удуртукчузу Кулумбековту хорудалдан хостап үндүргеи.

Түр чазактың даргазы Т. Сигуа журналистер-биле парлалга конференциязын эрттиргеш, хөгжүлдениң кандыг оруун шилип алырын база чурттуң удуртулгазын тургузуп алырын грузин чон боду шиитпирлээр ужуурлуг. Парламент соңгулдаларын июль айда эрттирерин дугуржуп түрар бис. Хамаарышпас күрүнелериң демнежилгезинге Грузияның кирип болурунуң база харылзааларны калбартырының дугайында айтырыгны чугаалажырынга белен бис деп медеглээн.

ШАК ӨСКЕРТИРИНИҢ ЧУРУМУ

МОСКВА. (СЭТА). Россия Федерациязының күр-стандарты медээ таратган. Ында чугаалап турары болза Россия Федерациязының Дээди Советиниң Республика Совети чырык кежээлерниң дуртун ажыглаарын узалыр болгаш электри энергиязын камнаар сорулга-биле Россия Федерациязының девискээринге «декреттиг» үени кирер болгаш «чайгы» үени ажыглаар дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Оон-биле холбаштыр Россия Федерациязының чазаа Россияның девискээринге (Астрахань, Волгоград, Самара, Саратов, Киров областардан болгаш Удмурт Республикадан апгыда) 1992 чылдың январь 19-та 2 шакта шак согунчугаштарын бир шак бурунгаар шилчидерин шиитпирлээн.

«Чайгы» үеже шилчилгизиниң 25 хуузун, садыг, амыдырал хандырылга болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң 70 хуузун хуужудары көрдүүп турар. Ортектерни хостуг болдурганы бүдүрүлге харылзааларынга база улуг салдарны чедире берген. Ынчангаш күрүне чагыныың орнунга бүдүрүлгелер аразынга керээлерни калбартыр апаар деп, ол чугаалаан.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцин съездиниң ажылынга киришкен болгаш аңаа чүве чугаалаан. Чоокку үеде боттандырып чорудар социал-экономиктиг чаартылгалар дугайын ол тодаргайы-биле чугаалаан. Кижилериң амыдырал-чуртталгазын экижидери-биле күрүне структураларын тударынга үнүп турар чарыгдалдарны чазак көскүзү-биле кызырып эгелээн. Эргелеп-башкарылгага болгаш камгалалга чарыгдалдарны кызырарының хемчеглерин боттандырып эгелээн. Күрүненің эт-хөрөгизиниң 25 хуузун, садыг, амыдырал хандырылга болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң 70 хуузун хуужудары көрдүүп турар. Ортектерни хостуг болдурганы бүдүрүлге харылзааларынга база улуг салдарны чедире берген. Ынчангаш күрүне чагыныың орнунга бүдүрүлгелер аразынга керээлерни калбартыр апаар деп, ол чугаалаан.

(Үстүнде шиитпир өзугаар 1992 чылдың январь 18-те кежээ шактарынарны бир шак бурунгаар чылзыр алырын утпаңар).

ЭҢ ЭКИ ЫРЛАР

Тываның Күртелерадио комитединиң чылдың эң эки ырызы дээш деп чанчыл болган конкурузунуң түнелии үндүрген. Кайы ырыны 1991 чылдың эң эки ырызы деп санаар дугайында радио дыннакчыларының, комитеттиң ажылдакчыларының, композиторларның хөй санныг санал-оналдарын комитет алган.

Сергей Бадырааның Александр Даржайның сөзүнге чогаатканы «Сай-Суу» деп ырызын 1991 чылдың эң эки ырызы кылдыр шиитпирлээн. Владимир Таргынның бодунуң бижээн сөзүнге чогаатканы «Самдар-кыс» деп ырызы ийиги черни ээлээн. Анатолий Монгуштуң бодунуң бижээн сөзүнге чогаатканы «Доозукчуларның вальзы» үшкү черни алган.

Григорий Базырның Леонид Чадамбаның сөзүнге чогаатканы «Чыраа-Бажы», Батый Кенештиң Владимир Кара-Салдың сөзүнге чогаатканы «Кыстарымга» деп ырларны мактаан.

Бистиң корр.

Кызыл хоорайның тос дугаарлыг аъш-чем бараанналарының магазиннинге хамааржыр коллективтериниң Чаа чылга тураскааткан байырлалынга эрткен чылда кылган ажылын түңнээн.

Садыгның удуртукчулары чылганнарга байыр чедиргеш, 1991 чылдың чамдык чедишкиннерин чугаалаан. Мурнакчыларын шаңнаан. Чаа чылдың бүдүүзүнде төрүттүнген ажылдакчыларга база байыр чедирип, белектерин тывыскан.

ЧУРУКТА: эт, балык магазинининг ажылдакчыларының байырлалды дедиглеп турганы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

КОЖАЛАРЫВЫС ЧОРААШ БАРДЫ

Тыва чоннуң культуразын кончуг байлак, онзагай талаларлыг деп билир мен. Уран чурулганың болгаш чонар-даштан кылыглар кылыр кайгамчык мастерлер бар болгай. Ол ындыг-дыр, ырларын кандыг деп бодаар силер? Онзагай аялгаларны, ырларны таалалбиле дыннаар силер.

Чоокта бистиңге Бин-Хем районнуң культура киллдизиниң эргелекчизи Марк Оюн удуртқан концерт бригадазы келгеш барды. Оон мурнунда база чораан улус ол, ийи удаа кээп турлар. Кожаларывыстың кол сорулгазы — районнар аразында харылзааларны быжыглавышаан, национал хөгжүм уран чүүлүн таныштырып пропагандаалары.

Марк Оюн — кончуг-ла тывынгыр, талантылыг кижи-дир деп билдивис. Көрүкчүлериң кичээнгейин, сагыш-сеткилин дораан-на хаара туда бээр. Хөгжүм хероксеңдериниң кайызынга-даа ойнаар, уран-чечен состуг солун кижи деп хүлээп көрдүвүс.

Бо бригаданың бир онзагай талазы, мен бодаарымга, ында киржип турар кижилер колдуунда-ла культура ажылдакчылары боттары. Ынчангаш мергежили алыс бедик болурундаи аңгыда, ажылының аайы-биле каяадаа концерт көргүзүп чоруптарынга кеззеде белен. Людмила Малахова, Елена Сосновских, Зинаида Маңды, Юрий Матвеев, Мира Ондар оларның көргүзүглерин сонуургадывыс. Оон-биле кады Сергей Маскыр-биле база таныштывыс. Ол — Туран ыяш ажыл-агый черинің ажылчыны, боттывынгыр уран чүүлдүн идепкейлиг киржикчизи. Көрүкчүлерге ол тыва чоннуң уран чүүлүнүң онзагай, катаптаттынмас бир хевири — сыгытты бараалгадып сонуургатты. Ону аажок сонуургап дыннадывыс. Боттывынгыр ол артистиң уран талантызын көрдүвүс. Чүү дээр боор, кижи бүрүзүнге үнелелди берип болур. Көрүкчүлериң адыш часкаашкыны — оларның күш-ажылынга үнелел болган.

Туранның артистери бистиң районнуң суурларынга чедип, төрээн Тывазының ырларын, хөгжүм, аялгаларын белек кылдыр арттырып кааш барганнар. Кожаларывыс, өнүктеривис чаныр турда, даштын соок-ла турган, ынчалзажок сеткилсатышты хөглүг чугаа-соот, ырлар чылдыр турган.

Валентина БОНДАРЕНКО.

Красноярск край. Ермаковск суур.

ДАГЛАР АРТЫНДА КЫШТАГ

Зоя биле Евгений Күжүгеттер ниитиниң малын кадарганындан бээр чээрби чыл ажып чоруурлар. Ол үениң дургузында төрөөн совхозунуң экономиказын быжыглаарынга төлептиг үлүүн киирип келгеннер. Оларның арга-дуржулгазы улуг. Аныяк малчынга чоокта чаа Бай-Тал суурга ужуражы бердим. Малчын апарганының дугайын Евгений мынчаар чугаалады:

— Баштайгы чылдарда бир кадарчыга дузалакчылап, боттаңнап ажылдап турдум. Ынчан колдуунда ээлчээм эрттирип кааш, чана бээр болгаш бо ажылдың чымыштын эки-ле эскербейн турдум. Сөөлзүредир бир кодан хүлээп алгаш, ажылдың харыысалгалының ынчан билдим. Чамдык чылдар чүүле менээ эвес, а «Бай-Тал» совхозтуң малчыннарынга кончуг-ла шыңгыы шылгалдаларны көргүскен. Малдың чаш төлүн хамаанчок, улуг бодун кыштан опча-менди ажырып алыры берге, чамдыкта хөй хорамчалар-даа болгулаан. Чамдык хары улуг, соок, берге чылдарда одар солуп кежүп-даа турдувус. Ынчаар кызарга-даа, дуза болбас үелер турар чораан. Ынчангаш өреширеге дүжүп, өлген малдарның өртээн төлеп-даа келген бис.

Зоя биле Евгений Күжүгеттер хире-шаа-биле хуузунда малдыг. Оларның амыдыралынга ол четчир. Эрткен чылын оларның күш-ажылы көргүзүү эки болган: төрүүр 100 хойдан-на 90 хураганны менди ап, бир баштан-на 1,6 кг дүктү кыртаан. Ынчан олар мурнакчы малчыннарның санынга кирген.

Мурнуку чылдарга бодаарга, бо кыш элээн бергелерни таварыштырып турар. Ынчалза-даа хойнуң күш-дедигилдезин шоолуг-ла соолбаан. Хойжу өг-бүленің чангыс-ла күзели бар: ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырар, орулгалыг ажылдаар.

Кан-оол ДЕЛГЕР. Бай-Тайга район.

Чурттаар оран-сава фондузунуң хуужудулгазынга белеткел

Тыва Республиканың министерстволары, ведомстволары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнары, ажыл-агый органнары республикада чурттаар оран-сава фондузун хуужударының талазы-биле чамдык белеткел ажылдарын кылып чоруткан. Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны районнарның коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелери-биле кады Кызыл хоорайда болгаш тос районда чер-чер Советтеринге хамааржыр чурттаар оран-сава фондузунуң комплекстиг инвентаризациязын болгаш паспортизациязын кылып чоруткан, чуртталга бажыңнарының ниити шолуун, оларның ажыглал соонда арткан өртек-үнезин, квартираларының чурттакчыларының саны тодараткан. РФ-ниң чурттаар оран-сава фондузун хуужудар талазы-биле документилерин бүгү районнарның коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелеринче чоруткан.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совети, оон күүскому чуртталга шолуунуң шынарының көргүзүглерин, хуужудар чурттаар черлериниң өртек-үнезин тодарадырының методиказын ажылдап кылып, бадылаан, чурттаар оран-сава фондузу хуужудар талазы-биле агентствону болгаш чуртталга шолун садып алырынга хамаатыларга дуза көргүзер болгаш халаска дамчыдар чуртталга шолуунуң нормативин тургузар талазы-биле бот-орулга-чарылгалыг бюрону тургускан.

Оон-биле чергелештир республикада чурттаар оран-саваны хуужударынга белеткел ажылдары четтес дедиелдиг чоруп келген. Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны, чамдык министерстволар болгаш ведомстволар, чер-чер Советтери чурттаар оран-сава фондузунуң инвентаризациязын болгаш паспортизациязын дооспаан. Улуг-Хем, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем районнарда ол ажылдар чедир кылдынмаан. Тываның мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы-биле төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкыны, каттышкан авиаотряд, геология экспедициязы боттарының чуртталга бажыңнарын хуужударынга белеткел ажылдарынче кирбээн, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези, автомобиль транспортунуң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны од ажылдарны сула байдалдыг чорудуп келген.

Чурттаар оран-сава фондузун хуужударынга белеткел ажылдарының байдалын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга чугаалашкаш, үстүнде чүүлдерни демдеглээн болгаш республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынынга, хоорайүүскомнарга, министерстволарга болгаш ведомстволарга дараазында чүүлдерни боттандырып чорударын даасскан:

1992 чылдың март 1-те чедир республиканың чурттаар оран-сава фондузунуң инвентаризациязын болгаш паспортизациязын доозар, хоорайларда районнарда бүдүрүлгелерде болгаш организацияларда чуртталга шолун хуужударының бүгү айтырыгларының дүүштүрүлгезин хандырар;

районнарның коммунал ажыл-агыйларынга, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга хуужудулга айтырыгларының талазы-биле эргежок чүгүла методиктиг дузаны чедирер;

чурттаар оран-сава рынокчуче шилчилге үе-чазазында чуртталга-ажыглал база септелге-тудуг организацияларының кужу-биле күрүне болгаш муниципал чуртталга бажыңнарының хөлезилекчилеринге кордунген негелделерни, чурумнарны болгаш нормаларны барымдаалап, хуужуткан бажыңнарның болгаш квартираларның хандырылгазын болгаш септелгезин хандырар.

Инвентаризацияның болгаш паспортизацияның шынарын экижидер сорулга-биле ТР-ның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин баштаан ажылын бөлүкту тургускан.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтериниң чурттакчы чонга чурттаар оран-саваны хуу өнчүге садып алырының чурумунуң болгаш негелделерининг дугайында тодаргай медээлерни ларый хандырарын даасскан. Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының комитединге, «Шын» база «Тувинская правда» солуннарның редакцияларынга республиканың чурттакчы чонукга чурттаар оран-сава хуужудулгазының чурумун болгаш ажылдап кылдынган нормативтиг документилерин чугуур үезинде чырыдарын даасскан.

АМЫДЫРААЛДЫҢ АЙТЫРЫЫ

«1991-1992 чылдарның кышкы үезинде Россия Федерациязының энергетика, транспорт болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының үзүктел чок ажылдаарын хандырар талазы-биле чайладып болбас хемчеглер дугайында» РФ-ниң Президентизиниң Чарлыының күүсеттинип турарының дугайында айтырыгны республиканың Министрлер Чөвүлели чаа чылдың мурнуу чарыында чугаалажып көрген болгаш ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Республиканың энергия курлавырларын таарыштыр хуваар болгаш үстүнде айыттынган черлериниң ажыл-чорудулгазын доктаамал хынап, бүдүрүлгениң база амыдырал-чуртталганын бо чугула айтырыын холга ап шиитпирлээр талазы-биле тускай комиссияны Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунинни баштадыр тургускан.

Энергетика курлавырларын дүрген хандырар талазы-биле комиссияга дараазында чүүлдерни боттандырып чорударын Министрлер Чөвүлели даасскан:

— одалга-энергетика, транспорт-орук комплекизиниң болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының үзүктел чок ажылдаарын хандырар хемчеглерни боттандырар.

— херек апарган таварылгада одалга болгаш өске-даа материал-техниктиг курлавырларны тус-тус черлерге эде хуваар, а ол ышкаш коммунал ажыл-агыйын хандырып турар транспорт черлериниң ажылын таарыштыр организастаар болгаш өске-даа бүдүрүлгелериниң ажылын аңаа хаара тудар.

— чоннуң ажыл, амыдыралынга чугула херектиг объектилериниң доктаамал ажылдаарын хандырары-биле бүдүрүлге черлериниң одаар чүүлдерге болгаш электри энергиязынга хереглелин райкүүскомнар-биле дугуржуп турган, эвээжедип болур.

Одалга болгаш өске-даа материал-техниктиг курлавырларны эде хуваарының уржуундан продукция бүдүрүп чорударының чагыгларын чедир күүсеттээн болгаш күүсеттейн барган бүдүрүлгелерге торгаал онаавас. Ол дугайында шиитпирни комиссия хүлээп алыр. Ук комиссияның шиитпирин күүсеттээн таварылгада, чедир чорутпаан азы бүдүрбээн продукцияның бүрүн өртээ хемчеелдиг торгаалды онаар.

Комиссияның хүлээп алган шиитпирлерин күүсеттири райкүүскомнарга, министерстволарга болгаш ведомстволарга, ассоциацияларга болгаш өске-даа каттыжыышкыннарга, бүдүрүлгелерге база организацияларга албан болур. Онза байдалдар тургустунган таварылгада комиссияның үндүрген шиитпирин бир хонук хуусаада сайгарып чугаалажыр.

Республиканың Статистика эргелели комиссияга херектиг чогуур медээлерни болгаш статистика отчедун январь 1-те чедир белеткеп бээр.

(Бо доктаалды редакция январь 9-та хүлээп алган).

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Дээди Советиниң социал политика, аграр политиказының болгаш экология база күрүне тургузуунуң талазы-биле комитеттериниң хуралы болуп эрткен. Аңаа чер дээш төлевир дугайында, чуртталга фондузун хуужудар дугайында Тыва Республиканың хоойлуларының төлевилелдерин, а ол ышкаш күрүне өнүзүнүң объектилерин Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың аразынга хуваап аңгылаарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Үстүнде айытқан хоойлуларның төлевилелдерни республиканың Дээди Советиниң ам болур сессиязынга чугаалажыр. Бо айтырыглар талазы-биле комитеттериниң кежигүннери боттарының саналдарын киргилээн.

ХОСТУГ, ШӨЛЭЭН АЖЫЛДАЗА ЧҮЛ?

«Далашкан күске сүткедүжер» деп үлегер домак бар. Ол чүү дээни ол? Кандыг-бир үүле бүдүрүп алыр дээнде, азы ырак-узак чорук чоруур дээнде ыяк белеткелдиг, бодамчалыг болуру-дур. Ол эки чагыт. Кылганнай бүдүрүмчелиг-ле кылырга эки-ле ол. Ынчалза-даа ажыл чылыр, шүүшпен чоруктар ам-даа читпээн болдур ийин. Чамдыкта көрүп чоруурга, аңаа удуртукчулар-даа, тускай эртемниглер-даа хамааржы бээрдир. Ынчангаш орта доганштыр бодумнуң чамдык бодалдарым илередикседим.

Совхоз директорунуң чылыг, чырык кабинеди. Ажыл-агыйның кол-кол удуртукчулары чыглып келген. Эртенги ажыл хуваалдазының чугаалажыры ол. Мен база-ла хөй-биле кады чалгып кире бердим. Ол хүн кылыр ажылдың хуваалдазы доосту берген соонда, бир билдиришкинни сайгарып көөру-биле совхоз директору номчуй берди. Оон утказы мындыг: «Арат (тараачын) ажыл-агыйынче кирип, өдек-кыштаг кылып алыр хонаш деискээрин, чайлаглаар, кузеглээр черни база сиген кезип алыр шелдү чөпшээрел бээрин, шаар малдан чаалыг садарын дилеп тур мен. Болдунар болза хойдан садарын бодап көрүнер. Бир эвес чөпшээрелди аптар болзумза, күрүнеден чээли алырының дугайында документилерни четчелеп дужаар бодалдыг мен».

Бир-тээ, совхозтуң удуртулгазы бүрүнү-биле олуржуп турар болганда, билдириишкинни сайгарып кирип-тилер.

Совхоз директору Валерий Хажылай:

— Билдириишкинни черле сайгарып, чугаалажыр деп турган чүве. Сөөлгү каш хонукта чорук көвүдээш база ол-бо черлер-биле керээлер чарар дээш чай алынмайн бардывыс. Оон кадында кыштаглаашкын база капсырлажы берген. Мээн бодап турарым болзамындыг. Амгы үеде кадарчы чок бергеден турар төрүүр кодан бар. Ону сумелексеп тур мен. Эрги кыштаг чүве. Девискээри берт чер. Суг ажырбас, машина чедирип бээр. Ында чурттаар бажып, чунар-бажын чок. Ынчалза-даа холуп эрттир багай эвес кыштаг чүве.

Совхозтуң кол бухгалтери Валерий Кылап-оол:

— Чер айтып бээриниң, ону хуваарының талазы-биле совхозтан тускай комиссия турар ужурлуг. Тараачын ажылынче шилчиир дээнде ажылчыннарның чер болгаш бүдүрүлге фондуларында үлүүн база санаар апаар. Совхозтуң мал-маганын, одек-кыштаан үлеп берип-тивис, а соонда совхоз дүже бээр, а бистер, суурда ажылдап, чурттап турар кижилер, чүнү кылыр, канчап, чүнүн-биле амыдыраар бис? Кол хөрөгилерни садары болдунмас боор.

Улуг прораб Лакпа Аксоол:

— Чер-девискээрни бээрдаа чүве болза, ол хонаштарга кымнар чурттап чорааныл, оларның ажы-төлү, салгалы кымнарыл, ынчангаш черни кайы хамаанчок кижилерге айтып бээринге таарзынмайн тур мен. Совхозтуң кол фондуларын садар эрге бисте чок. Кижи бүрүзү хуу ажыл-агыйлыг апарып, совхоз дүже бээр чүве болза, культура база уруглар алган черлерин, школаны канчаарыл? Ажытөлдү кымнар өөредирил? Акша-төгерик кайыын кээрил?...

Кол инженер Танк Уржанай:

— Шынап-ла, совхоз дүже бээр чүве болза, бо хамык машина-техника, хамык кижилер чүнү кылырыл? Кижи бүрүзү мал-маганны садып аппаар чүве болза, МТМ эргелекчизи Чооду Сюров:

— Билдириишкинге харыыны бээр ужурлуг бис. Шын айтырыг көдүрүп турар-дыр. Ону деткиир херек. Бир эвес чээли-биле садып алыр дээн кижи болза, хамык документилери болгужеге чедир директорнуң сүмелээни ол коданын амдыызында арендага алза ажырбас боор. Документ чокта чээлиге канчап бээр бис, хоржок.

Профэвилел комитединиң даргазы Александр Чооду:

— Черни айтып бээрин, кол фондуну сайгарарын совхоз боду шиитпирлээр аңаар. Кол-ла чүве —берге болгаш октаттынган черлерни берип болбазы. Харындаа эрги эдилелдерни, кыштагларны халас берип болгай.

Кедээ Совет даргазы Владислав Сүрүн-оол:

— Тараачын ажыл-агыйынче кирер дээн кижилерни деткиир херек. Ынчангаш силериниң дорт харыылар херек-тир. Бээр, садар дээр болза, бээр апаар. Хоржок болза, дорт харыылап бээр — ол-ла-дыр. Ол кижи өскүүр кедегей. Бо дээрге бир дугаар билдириишкин ышкажыл.

А оон соонда совхоз директору хойжу бригаданың бригадириниге даалга берип кагды. Боттаныры кандыг-ла болду. Хуралдың протоколу-даа бижиттинмеди. Улустуң санал-оналы дээрим ол. Азы кижилериниң дилег, айтырыын аас-биле шиитпирлептер апарганы ол бе?

«Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» хоойлуларның күүселдезинин талазы-биле «О-Шынаа» совхозтуң удуртукчуларының болгаш тускай эртемниглериниң хамаарылгазы ол-ла-дыр. Моңу чүү деп билип алырыл? Ажыл-агыйның чаа хевириң хөгжүдер дээнин детки-вези ол бе? Бир системадан өскезинче шилчириниден коргуп турарлары ол бе? Бо айтырыгларны салып тура, үстүнде удуртукчуларның санал-оналдарынга хамаарыштыр мынчаар бодалым. Совхозта болгаш АУК-те юрист-консультантылар боттарының хүлээлгезин күүседип, дурум-саавырларны чон ортузунга суртаалдап, оларның-биле ажылдавайн турар. Бо ийи коллективте профэвилел комитеттери кижилериниң амыдырал байдалынче шоолуг-ла кичээнгей салбастай берген, ынчангаш социал камгалал чок-тур бис. Совхоз ажылчыннарының чер болгаш бүдүрүлге фондуларын санап албаан, аңаа шуут дегбээн-дир.

Бо айтырыглар дүүн чаала турғустунуп келбээн болгай. Хамык ужур районнуң, республиканың удуртур органнарының ажылдакчылары ол-ла хоойлуларга хамаарышкан дурум, саавырларны сайгарбайн, үр шыгжап, чонга тайылбырлавайн турарында.

Совхозтарның ажылчыннарын, малчыннарын ам чежеге чедир ажыглап, кулданып кээрил? Ам болган эвес бе? Кижилер хостуг чурттап, ажылдаар дээндир. Деткиир херек. Ону хоозун чугаа-соот-биле тоттуруп, чылзып турган херээ чок боор. Өөредир херек. Республиканың чаа тургустунган тараачын (арат) ажыл-агыйының ассоциациязының удуртулгазы медээлер чыып орбайн, кедээниң ажыл-ишчилериниче көрүп, чвениң уг-шинин башкарар болза эки деп бодалдыг мен.

Адактын соонда мындыг чүве немеп каайн: үстүнде сайгарып турган билдириишкининиңээн мен болтум мен.

Мадыр-оол ТУЛУШ. Тес-Хем район. «О-Шынаа» совхоз.

АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРДА

КЕЗЕМЧЕ ХООЙЛУЗУН ШЫҢГЫЫРАДЫР

Боом хемнер баштарынга, шынаа, хөлдер делгеммеринге чүс-чүс чылдарда чурттап, хуу амыдыралдыг хораан тыва чон үжүк-бижик билбес, ниити билиг чавыс-даа болза, бот-боттарын хүндүлежир, үе-дүптен салгал дамчып келген, улутну, бичиини бастып дорамчылавас дээн алдап болбас чаңчыккан хоойлулуг хораннар. Шаанда улуг кижилерни бичиилери мурнай мендилээр, мурну-биле эртпес, оларның чугаазын үзе кирбес, ону ынчап болбас деп угаадырга оон үжүрүн билир: «Канчангаш, чүге?» деп тодарадып айтырбас хораанын улуг назылыгларывыс чугаалап, солуннарга бижип, радиога дамчыдылгаларга угаадып, амгы салгалды эрги тыва чаңчылдарга өөредиринге эвээш эвес салдарны чедирип турарлар...

Амгы аныяк салгалдың чамдыктары кандыг-дыр, көрүкер даан! Улуг назылыгларга автобустарга олут чайлап бербес, даянгыыштыг үнген-союп, чайның изиннде, кыштың соогунда ышкып, човууртап-даа чорза, көргеш дуза чедирип, чүктешкизин көдүржүп, орук дөгүтүүр хамаанчок, тудуп чораан чүүлүн үптеп, хунаап аппаар, болун харындаа эттеп дорамчылаар... Үжен, дөртен чылдарда аныяктар ындыг дерзии, кээргел чок чаңнап турганнар бе? Чок! Ам чүге арынныгрүн чамдык оолдар, кыстарывыс оскунупканы? Бо хүннерним аныяк салгалының билиин канчап көшкүн үеник аныяктарына деннээрил? Дора дээрге беш, он бир класстарны дооскан, харын-даа дээш, өртемек билиглиг болгулаар-дыр. Ындыг билиглиг сайыттар Тыва Арат Республика үезинде турган бе? Чок. Ам ол аныяктарның үүге хулиганнап, ажыл чок, кем-херек үүлгедип, хоорай, суурлар кезип, харын Саян ажыл, улчуп турар апарганнары ол?

Маадаа тайылбыр чаңгыс, төлдүн торумел мозуу-шынарындан, иштики сагышсеткил делегейнин делгем, арыг чаагайындан ол хамааржыр. Кижи дириг бойдустуң дээди угаанныы болганда, бодун чон аразында ап чорууру, бичге сеткилдиг, хүндүлээчел, эвилеп, кижизиг болуру, ада-иезинин чагыгларын бичиизинден дыннап, ону чуртталгазында хажытпас хоойлузу дег хүндүлеп билириндеп кол хамааржыр.

Чамдык арагалаар, алгыжар, чокшур ада-иелер төлүн келир үеде күрүнеге, чонунга ажыктыг күш-ажыл кылыптар, азы удуртурбаштаар черлерге эрге-дужаал чирин дуглап, сеткилин өөртүптер кылдыр бичизинден-не хевирлеп шыдавайн, үүрмек чазыглары дээш каржы сөглеп, харын хол чедип, эттеп турташ, бодунга удур дайзын, өжеш, дедир кижи кылдыр хевирлеп алгаш, адазы оглун, иезин уруун өлүрүп, кем-херекке өг-бүленің кежигүннери боттары онаажып, кеземче ялазынга кирип турарын каш чыл улаштыр судтуң арат төлөөзи турташ караам-биле көрүп, хүралдарга олуржүп, шииткелди үндүржүп турташ кордум.

«Чадаана хоорайның бир кудумчузунда ийи аныяк оолдун өлүг мөңүлери чыдыр» деп медээ милицияның дежурныйларынга дыннап келген. Бирээзи холунда бижектиг, оскезн туткан чүвези чок эзирик оолдарның ажык турган бир бажыңче кире маннажып келгеш, арагалап орган азырик үш өр, ийи херээжен кижилердеп ажыг суксун бээрин иеген, бербеске, боостаалаРынче бижек аныып, кыжанганы, олурганнарның бирээзиниң өөнүн херээжен, эзэзиге болушкаш, оолдарны ол-ла черинге олур бижектээш, керекти базырар сорулгабиле эзирик эжи-биле демнежип, кудумчуже үндүр сөөртүп каапканы истелгеден илерээн. Өлүрүкчүге хамаарыштыр РСФСР-ниң Кеземче дүрүмүнүн 104 чүүлүн онааган керекти Чадаананың үхус суду бо чүүлдүн авторунун киржилгелиБиле ийи хүн иштинде сайгарып, буруулуг кижиге ийи чыл хуусаалыг улус ажыл-агыйынга ажылдаар шииткелди үндүрген.

Тыва АССР-ниң Дээди суду ол шииткелди шиеленгеге солаан. Когараан кижилерни боттарының талазында агартыр херечи чок, оларның балык арагачыларга чедирген когаралы, чаңгыс-даа дыргааның шыйбаа, холдарының изи тывылбаан. Олген кижилер үннүг эвес, оларның когаралы бооп арткаНы хомуданчыг. Мөчээн оолдарның бирээзинин ийи удаа шиитиргеш, милиция хайгааралынга турганы оол мөзуу-шынарын карартыр көргүскен аартадыр байдал кылдыр санаттынып, өлүрүкчүге шииткелди чиигедиринге идиг берген. РСФСР-ниң Дээди судунуң пленумунуң доктаалын кеземче херээнге удуртулга болуру-биле кошкан. Кеземче дүрүмүнүн 104, 105 чүүлдерин сөзүгаар коргуп-сүрттээш, амызын эрттир камгаланып, озал-ондак кылган кижи шенелдеге шиитиргер, азы шуут шиитиргес. КыскаЗы-биле чугаалаарга, өлүрүкчүнү чүгле шаннавас, маадыр ат, орден, медаль бербес. Ынчангаш өлүржүр чоруктуң саны кызырылбаан турарының бир чылдагааны ол деп бодаар мен. Үстүнде бижээнин ышкаш чижектерни хойу-биле бо чүүлге киирип болур, ынчалза-даа ажыг-шүжүгүнү катап чонга сагындырып, каРактарының суун сызылдырган ажыы чок деп түннелди бодумга кылдым.

Шаанда хоойлу кандыг турганыл? Тывалар боттарының амызынга четчип, аар-берге кажыдалды чонга дегеп билбес турган шагда мал оорлаан ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кайгалдарны канчаар шиидип турганын улуг назылыгларның сактышкыныларындан, салгал дамчаан ырлардан чижектерни киирип турташ, көргүзерин оралдажып көрейн.

Ынчангы Чаа-Хөл районунуң Шанчы сумузунуң кайгалы, ачамның төрели болур кижи чораан чүве-дир. Тываар кеземче хоойлузу кадыырап, арбан, суму даргалары анай, хурагаандан бодага чедир херектерни үзе шиидип, «кара-ог» деп адаары шоочалыг огге оор кылыптар, шиитиргеН кижилерни бажыннап, албадап ажыддадып турган үеде ол өөбем анай шамнаткаш, дургуннай берген...

Ынчан Хем-Белдири дижир амгы Кызылдан шагдаалар келгеш, күжүрүү Баяжы бажында Аскан-Даг деп черге олардан дезил, аргаже кире маннап бар чорда, боолап эндеткен.

Үстүнде чижекти сайгарып көрүвер даан, номчукчулар. Сөөлгү каш он чылдарга чедир кеземче хоойлузу кайы хире кадыг, шыныы турган-дыр че? Ынчан кижиин кижи өлүргеи деп үүвé хаая дыннаЛыр, ону безин эндет кылган дижир турган. Ам куда дүшкен, кижи орнукшуткан, дөжек дойлаан, хар харлаан ышкаш чоок кижилер чылган черлерге безин өлүрүүшкүннер болгулаар апарган.

«Аза көрген сен бе?» деп, менден бир кижи айтырган дижик, бежен, алдан чылдарга чедир «Чок» деп харыылаар турган болзумза, ам «Азаны көрген мен» деп, шынын сөглээр мен. Кижи өлүргеш, хосталып келген кижиин «дириг аза» деп сөглезе частырыг болур бе? Чок! Харын чаңгыс эндет эвес, үш, дөрт катаптаан, бүгү назынын теннинг хериы артынга эрттиргеннер арВыста бар болгай. Оларның кулаан ол-чиРе кезип, бирийн кижи эндеткенин чонга сагындырып, чарлап каан эвес. Танывас, танывыр-даа кижилер коорге, ындыг өлүрүкүлерним арны харындаа чазык, чугаа-соттут, эптиг-чөптүг сагындырар.

Тыва Арат Республиканың кеземче хоойлузун өзугаар бода хөлү үш чедерге, дээди яла онаап турган деп улуг назылыглар сактып чугаалаар, шиидилде чылдарының үстүку хемчээли сес турган. Ам кижи амызынга чедерге, Кеземче дүрүмүнүн 104, 105 кезээ дээшле, аНаа салып турары канчап тааржырыл? Анай оорлаан кижилернин оон-даа аар шииткелди ап турарын айтыр апаар. «Кижи тыны оон дора апарган» деп чоннун солуннарга бижип, киЧеннеп турары-даа чөптүг. Кадыг кеземче хоойлузун чогаадып тургузарын үе келеп келген.

Аракчаа ОНДАР.
Өлүг судунуң арат төлөө-зи.

КАЛИНИНГРАД (МОСКВА ОБЛАСТЬ). Американы ажытканындан бээр 500 чыл болуп оо бо чылын деиделлеттинер. Кижи төрелгетенинин төөгүзүнде алдарлыг ол болуушкунга турасказал кылдыр хүн энергиязы-биле ажылдаар космос кораблин октаргашын делгемнинге салып үндүрериге делегейнин улут эртемденнери белеткеНин турар.

«Космос регатазы» деп адаан ол программаны боттандырар дээш совет болгаш америк эртемденнер бир демнинг ажылдап эгелээн. Ажылды профессор Владимир Сыромятников удуртуп эгелээн.

Хүн энергиязының күжүбиле ажылдаар комплексти космоска «Мир» болгаш «Прогресс» корабльдерни ажыглап турташ, эптеп кылыр. Ол комплексти тударынга туСкай плёнкаларны ажыглаар.

ЧУРУКТА: станциядан хүн энергиязын Черже дамчыдар аппаратураның телевилел-македи.

СӨТА-ның фотозу.

КИЖИЛЕР-БИЛЕ ҮЛЕЖИР

Улус-биле аралашпас, хөөрешпес, билип алган кандыг-ла-бир чаа чүвезин кижилер-биле үлешпес, ол дугайында оларның бодалын дыннавас болза, базар-баар черин тыппайн баар чыгыы доскел чоктар чоруур. Олар чазык-чаагай, чугаакыр, үндүрал билбестер. Ындыглар эвээш харын, ылаңгыя бо үеде.

Шаг-шаандан бээр билирим эш бар, адын Дайынчы дээр чүве. Бо хүннерде ол беженнеп турар, ынчалза-даа чалыы маңы хевээр. Бо харын үстүнде чугаалаан кижилеримниң бирээзи ийин.

Чедип алган мергежили — башкы. Орус дыл болгаш литература, төөгү башкылап, Эрзинге, Сүт-Хөлге, Улуг-Хемге, Тес-Хемге ажылдаан, өөреднлге эргелекчилеп, директорлап-даа турган. Партия ажылын база билир.

Чоокка чедир-ле моральдыг шаннал эн чугула дижип чордувус — хүндүлел бижиктери ышда хөй: комсомол обкомунуң, Чыраа-ышкын министерствозунуң, «Билиг» шиитилелиниН... Назынының ден кезиин лекторлап, пропагандистеп, эрттирген.

Хамык чүве киддиш кынгаш, дүүдерли берген, оон өөредип, суртаалдап чорааН чүвези хилис барган дээрлер турар чалавас. Чамдык кезин ындыг-даа ийнаан. Ынчалза-даа кижилер эки күзеллерге бүзүреп, ол дээш ажылдап, чурттап, тургузуп келген, эки амыдырАлче чүткүл амгы үеде-даа хевээр арткан. А сес-биле херек кырында байдалдын ылгалдыы шынап-ла кедергей. Бо бүгү Дайынчыны—ундаравас кижиниП, бир муңчулууш-куну болу берген. Бөдүүн чонга нарын бо үеде сагышсеткилди оожуктуруп, эки амыдырал чүгле эки ажылда деп чүвени суртаалдаары база херек. Улус депутаттарының Тес-Хем район Соведнинин киллис эргелекчизи Д. Дамба-Хуурак ынчаар санап, кылып чоруур.

Ада-иениң кол өөрүшкүзү — оларның уруг-дарыы. Чону үнелеп, мактай берген оолдуг, кыстыг кижиниң чоргааралын чүге деВнээр боор. Дайынчы Дулуш-ович дээрге республикада сураа үнүп келген аныяк артист Орлан Дамба-ХууракТың адазы ышкажыл...

Энир чайын башкы эшке Эрзинде Бай-Хөл кыдыынга ужуражы берген мен. Ол шүлүктеп орар чорду:

Бурунгудан иргит, соян чурту болган,
Бурган чаяан Бай-ла-Хөлүм, эргим хөлүм.
Чайын боорга, эрнин дургаар майгын хоорай
Чаптыла бээр эмнинг хөлүм, чараш хөлүм.
Ак-кек дээрге олчаан өөнеш, көрүнчүк сеп,
Арыг суурну магалавас кижи турбаан,
Малчыннарын харап чайлаар байлак хөлүм,
Магаданчыг ынаккшылым— Бай-ла-Хөлүм.

Демьян БИРСАН.

КАДЫКШЫЛАДЫ ЭКИЖИДЕР

Ажылчы чоннуң кадыын камгалап, быжыглаарынче утланган «Кадыкшыл» программазын Таңды районга ажылдап кылган турган. Оон 1991 чылда күүседдезни улус депутаттарының район Совединин хуралынга чугаалажып көргеН.

«Кадыкшыл» программазын боттандырар талазыбиле комиссияның даргазы районнуң улус депутаты Л. С. Оюнуң информациязын аНаа дыннаан. Кылдыңган ажылдын байдалын барымдаалап көргеш, ол чугула документтиде айыттынган хемчеглер чедир күүсеттиМээнин хуралга демдеглээн. Ылаңгыя район эмнелгезинге ботОрулга-чарылгалыг кадыкшылга төвүк. Бай-Хаак суурга чурттакчы чонга ертектиг кадыкшылга бөлүүн организастал тургузар дээш чедип алдынаан. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Революциянын чалбыыкы». С. Тока аттыг совхозтарның директорлары сүт кухиларын ажытпаан, районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының удуртулгазы орта деткимчеНи норгуспээн. Ол ышкаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, профсоюлел комитеттери улустун ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче кошкак кичээнгейня салып келгенин хуралга айыткан.

Районнуң «Кадыкшыл» программазында хемчеглерни 1992 чылдың баштайгы хүннеринден эгелээш күүседир чогуур ажылды чорударын комиссияга дааскан. Бо чылдың ийиги чартыында комиссия четпестерни эдер талазы-биле кандыг ажылды чорутканын хуралга катал дыннаарын шиитпирлээн.

(Бистің корр.)

КАЙЫ БЮРБЮЛ?

«Шын» солунуң доктаамал номчукчузу-даа болзумза, мынчага чедир олче материал бижип көрбээн мен. А бо чүүлду бижий берген чылдагааным ындыг. Сөөлгү чылдарда 1938 чылдан бээр репрессияга таварышкаш, актыг черге буруудаТырып, шиитпирип хораанларны дугайында материалдарны массалыг информациялың чеченстери хөй-биле чырыдып келген. Ол үеник негелдээн-биле чөптүг.

Чоокта чаа Артем Борбак-оолдун «Элезинге боолаашкынНар» деп ному үнген дээр. Чогум бодум ол номну номчувадым. Чадаана хоорай чурттуг таныярым бир эшке ужуражы бээримге, ол:

—«Элезинге боолаашкынНар» деп номну номчудум. Ында бижиттингени-биле алырга, контрлар болгаш репрессия херээн иетеп сүреринге киришкен кижилер аразында сээн адын база бар чорду — дей-дир.

— Ол мен эвес, мээн-биле атташ, өске Бюрбю деп кижи-дир — дидим.

1938 чылда Тываның революстут шеринге албан-хүлээлгем эрттирип турумда «Элезинге боолаашкынНарның» автору Артем Борбак-оол база аНаа ажылдап турган. 1946 чылда Тыва ревшериг дүшкен. Ол чылдан эгелээш-ле, Иштики херектер яамызынга, милиция органнарынга хөй чылдарда ажылдааш, пенсияже үндүм. Мээн-биле атташ чаңгыс черчурттугларым бар. Оларның ат-фамилиялары дөмей: Бюрбюлер, Монгуштар, Борис, Шыырапович Бюрбю суд, прокуратура органнарынга, база бир Борис Бюрбю КүрүнеНин айыыл чок чорук комитединге, мен база-ла Борис Бюрбю ИХК-ге ажылдап чордувус. 1948 чылдан бээр Чадаана хоорайга ажылдап, чурттап келдим. Шериг албаны эрттирип турган үемден эгелээш, ИХК-ге ажылдап, пенсия үнгүже чедир Совет чазактың шаннал, макталын каш удаа ап келдим. Өөм херээжен ээзи, Ховалыг Сурнооловна Бюрбю хөй чылдарда башкылааш, кадыы баксыраваш, пенсияже үнген. Тывага эн баштай РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы деп хүндүлүг аТты алганнарның бирээзи кижи. Ажы-төлүвүс өөренип, ажылдаары ажылдап, чонунга багай дирТпейн чурттап чоруур.

Солунга репрессия дугайында материалдар үнүп эгелээн соолунде бистің районнуң болгаш хоорай чагыргазының удуртукчулары ылаңгыя Шеми чурттуглар репрессияга киришкен деп менээ каразын турары ол чүве ийикпе, бистин өг-бүлевистің дилег, негелде, хомудалдарын херекке албастады. Актыг черге «контрлар илередиринге киришкен» деп атка кирерге бодумнуң, өг-бүлеминиң, ажыТөлүмүнүң ат-алдарынга дорамчылал-дыр. Бистер ышкаш бодүүн коммунистерни, хоочун ажыл-ишчилерни куду көрүп, дорамчылаарга эпвок-тур. Репрессияга буруулуг кижилер буруулуг боордан башка, ол үеде өскээр ажылдап чораан, амгы үеде назы-хары дөгүй берген менде буруу чок.

«Элезинге боолаашкынНар» деп номнуң автору Артем Борбак-оолдун бажыныың адресин билбес мен. ЫнчаГаш репрессия херээнге киржип чораан Бюрбю деп кижи ымыл, кала ажылдап чораанЫл, ам ол кайдал дээрзин тодазы-биле «Шынны» дамчыштыр тайылбыр бээрин оон удуубиле диледим.

Борис БЮРБЮ.
Милициялың хоочуу, Чадаана хоорай.

КОРГУНЧУГ БОДАЛГА КЕЛДИМ

Рынок өртектерин кызыгаар чок улгаттырыр, бөдүүн чонну кам-хайыра чокка чулуп чип турарындан, мал-маган чок кижилерниң дайнам хлеб тып чиирі хүн бүрү бергедеп орар. Заводтарны, фабрикаларны, көдээ ажыл-агыйны хуу кижилерниң холунче бергениниң соонда чеДнместерин дарлаар апаар деп бодаар мен. Ынчан кымныдаа күрүнеге ажылда деп албадавас. Ажылчын хуу кижиге ажылдааш, төгенчит төлевирни алыр-ла ыйнаан, а хөрептинни орулгазы көвудээр. Мынчап баарга, чоннуң материалдыг болгаш моральдыг байдалы улам баксыраар.

Амгы байдалды алгаш көрээлиЕер, кайда-даа бистің күүг садыгларывыс эжиИнде бар-чок бараанНарны оочурлаан кижилер чүс-чүзү-биле тургулаар. Моон соогаар бистерни чүү манап турарыл? Ам чамдык кижилер ажык-коНчаа сүрүп турар. Чижээ, Чыраа-Бажы рабкоовундан чаңгыс шилкызыл араганы алгаш, Чадаанага 58 рублге садып турарын көрдүм. Арага-дарының эзэзиЕзинин, үеник бергезин улам-на ажыглап турар чижек кижилер олдур.

Хуу-даа кижилерниң, садыгыларын-даа талазындан кижизиг чүве чок, садып алыкчыны мегелеп, үптеп каптары аНаа чүве. Ынчангаш чижеННерни карманнары улам дартаЙып, акша-төгерикти болгаш шимчевес хөрөнгини тып ап-турар.

Удуртукчулар чоннуң амыдырал-чурТталгазын кижилер дээш хемчеглерни ап-ла турар, а түннели эки эвес, талон-биле өй-хемчээлдиг аЗып-чем садып аарга, ол чартык ай иштинде амыдыраарынга четпес боор-дур.

Кижиниң кадык-чаагай, сергелең чурттаары эки азып-чемден хамааржыр болгай. Ылбыргай бичии чаштар азырап орар нелер уругларын тоттурбас, ыяапла немелде чем берип азыраар. Ол чаштар кандыг байдалдыг болурларыл?

Мен бай-шыырак өг-бүледе нелер дугайында эвес, а амыдыралы чедимес нелер дугайында чугаалап турмен. Рынок хеп-хенертен, чер чедирбес, сагыш-сеткилди дыкпыжадын келгени бо ышкажыл. Ол бистерним чамдыыВыстың «дыштаныРын» негеп-даа келген ышкаш. Чараш-чаагай амыдыралывыс болза хевээр эки-жиВейн, кудургайлаар чүве болза, бистер ышкаш, балдыры кошкак чамдык кижилер хөөрге-ле «дыштанганывыс» дээре-дир деп коргунчуг бодалга келдим.

Шойдар ДҮВЕНДЕИ.
Чадаана хоорай.

Тараачын болгаш арат ажыл-агыйлар

КЫЙГЫРЫГ БООП ДЫҢНААДЫ

Бөгүн мында эп-не дидим, ажыл-ишчи кижилер чыыгган-дыр деп Тываның тараачын болгаш арат ажыл-агыйларының ассоциациязының баштайгы конференциязынга саналы берген эштерним бирээзи чугаалаан. Оон бо бодалы-биле бүрүү-биле чөпшээрежип болур. Рынок деп аттыг, ынчалза-даа ужур-утказы биске ам дээрезинде орта билдинмес экономиктиг байдалдыг, чүгле буурал душкен ССРЭ-де эвес, а республика, область, район бүрүүнде ажыл-ишчи харыЗаалар үзүлген, өртектер канчаар-даа ажок, каш катап улгатКан бо үеде боттарывыс ажыл-агый турГузуп, продукция бүдүрер бис дээр кижилерни дидим, ажыл-ишчи кижилер дивейн, оон өскээр канчаар адаар боор. Оларның ажыл-ишке, эт-херектиге, акша-төгерикке хамаарылгазы, бизнесмен, коммерсант, брокер мен дээр кижилерден бир ажы. Кайы-бир бүдүрүлге чериМен ажыл-чем, арага-дары, идик-хем, эт-херексел, машина-техника садып ап, ону аар өртемге улай садар сетким оларда чок. Боттарының күжүн, чүткүлүн үндүрүп, кара дерин топ турташ, ынчы күш-ажыдыбиле акша-төгерикти ажылдап ап, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин олар күзеп турарлар. Оларның чамдыызы бүт кырынга турып, ажыл-агыйы быжыгып, ажыл-ишке шуудап, тонга эргежок чугула эт, сүт аймаа дээш өске-даа продукцияны бүдүрүп турар апарганнар. Ажыл-ишке, акша-төгерикке оларның ындыг хамаарылгазы бөгүнгү ядаргай амыдыраадан бисти үндүрүп болур. Чогум-на ындыг кижилер рынок харылзаалары деп адаарывыс кузеливисти боттандырып шыдаарлар.

Конференцияны чыыдырган сорулгазы чүл? Республикада тараачын болгаш арат ажыл-агыйларында ажыл-херектерниң байдалын чугаалажып, сайгарып, рынок харылзаалары деп чарлаан экономиктиг байдалга моон соогаар тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны канчаар сайзырадырының, оларга дуваланмаының арганаларын тыварын конференцияга сүмележип, ассоциацияның уставынга немелделерни, өскерилгелерни киирип, чаарткан уставты хүлээп ап, «Россия фермери» деп фондунун Тыва салбырын тургузуп, бо чылдың февраль 10-да Москвага болуп эртер фермерлерниң, тараачыннарның, араттарның, көдээ кооператорларының III Бүгүроссия съезДинин ажылынга барып киржир делегаттарны соңгуп алган.

Конференцияның ажылы чүү көргүскенин? Тараачын болгаш арат ажыл-агыйларның шимчээшкини улам-на калбарып бар чыдар деп чүве конференцияга илеткелдерден, саналдардан иллеп болду. Чер реформазын шиитпирлиг-биле дүргедедир, тараачын болгаш фермер ажыл-агыйларга дээштиг дузаны көргүзериче углаган Россияның Президентизинин чарлаН көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезинин оруу тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны сайзырадыры деп бадыткаан. Ол чарлык тараачыннарны, араттарны сорук киирген хевирлиг. Амгы үеде Тывада 249 тараачын болгаш арат ажыл-агыйлар, 18 көдээ хоОперативтер бар. Тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны тургузарының дугайында билдириНиннерни 70 ажыг кижи база киирген. Олар база деткимчени алыр. Чамдык тараачын болгаш арат ажыл-агыйлар быжыга берген. Оларда машина-техника, ажылчын күш-даа бар. Ол курлавырны долузу-биле ажыглаарының талазы-биле хемчеглерни чер-черлерде Советтер, ажыл-агыйлар алБайн турар. Чижээлээрге, Бин-Хем районда Сергей Даржаа дээр аныяк арат бар. Машина-техниканы арендаторлап тургаш-ла садып алган. Ажыл-иш аайыбиле маргылдаа тыптып келгеН, оон азырап турганы 126 мыйыстыг бода малды «Өөк» совхозтуң удуртукчулары, аНаа кадартпаин бергеН. Сергей чайын, сигенден белеткээш, силерге садайын деп совхоз-биле дуГржүп чадашкан. А боду 18-ле хонук иштинде 120 тонна сигенин кезе шаап алган. Совхозтан мал садып алыйн деп Сергей ол дилеп чадашкан. Аныяк фермерге дуза кадарының дугайында айтырыгны Бин-Хем районнуң удуртукчуларының бирээзи Маспык-оол дарга безин шиитпирлеп шыдаваан. Амгы үеде Сергей ажыл чок. Оон бодунуң чугаазы-биле ылырга, холдарын кармактап алган чалгаарап базып турар.

Тараачыннарның, араттарның ажыл-агыйжы чоруун дараазында чижек бадыткады. 120 тонна сигеним бар деп Сергей чугаалаптары билек. «Сигенин сат! Чүү хире өртекке садар сен?» деп олар дээан-на айтыр бердилер.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны сайзырадырынга шаптыктап турар кол күш совхозтарның директорларының, колхозтарының даргаларының, районнарда АУК-терниң удуртукчуларының чамдык кезии деп санал берген эштер чугаалап турдулар. Ол дугайында чүгле тараачыннар, араттар эвес, а конференцияның ажылынга киришкен даргалар безин чугаладылар.

Ийе, Тывада черни хуу өөнчүге сатпас деп хоолжуткан. Республиканың Дээди Совединин сессиларының бирээзинге депутаттар ындыг шиитпирин хүлээп алганы тыва кижилерниң хөй кезиинге эки билдингир. Чер реформазын чорударының хемчеглерин, чээли бээрининг чурумун Дээди Совет бодунуң хүлээп алганы Хоойлузунга таарыштыр. Дүүштүр ажылдап кылыр болза эки. Ынчанмас болза, чер реформазы Тывага «буруй» берген болурунуң болчумалы бар ышкаш-тыр.

Чер реформазын чорудар, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны хөгжүдерингe деткимче бээр ужурлуг организацияларның аразында кады ажылдажылга амдаа шуудаваан, харын-даа чок чыгыы, ол организацияларның аразында бот-боттарын билишпейн баар чүүлдер бар дээрзин Тываның тараачын болгаш арат ажыл-агыйларның ассоциациязының чаарткан уставын хүлээп алырының дугайында чугаалажып турда көрдү. Чаарткан уставты Чер реформазының болгаш тараачын, арат ажыл-агыйларны деткиринин талазыбиле күрүм часкаан. Тываның тараачын болгаш арат ажыл-агыйларының ассоциациязының президентизи. Албан-дужаалдың ындыг ады аНаа өске девискээрлер, даштыкы чурттар-биле харылзаа тударынга дөгүм боор деп тараачыннар, араттар шиитпирлээннер.

Чер реформазын боттандырып чорударын тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны көвудедири, хөгжүдериБиле харылзаштырыр турар деп чүве билдингир. Тываның тараачыннары, араттары, оларның ассоциациязы. Чер реформазының болгаш тараачын, арат ажыл-агыйларны детКиринин талазы-биле күрүм чаа ажылды боттарының шаа-биле кызып чорудуп турар деп конференцияның ажылы көргүскен. А Советтерниң бо чугула ажылга киржилгези ам-даа сула. Тараачын болгаш арат ажыл-агыйларның Улуг-Хем районда ассоциациязының даргазы Б. О. Бокаштайның, республиканың Дээди Соведи, чер-черлерде Советтер, Агроулетпүр эвилелиниң даргалары хөй чугаалап, эвээш ажылдап, дуза катпайн турары деп чугаалааны аНаа бадыткал болган.

Бөгүн тараачыннарның, араттарның, эп-не үнелиг чедиишкини: тыва кижи азыралыкчы хөөнден уштунар, оон адырлыр ужурлуг деп бодалды ажыл-ишче шилчидип турары. Ол бодал санал берген тараачыннарның, араттарның чугаазынга кыйгырыг боп дыңналып турду.

Шаңгыр-оол СУВАН.
«Шынның» корр.

КЭЭРГЕНЧИГ БАЙДАЛДАН...

Тыванын Культура ажылдакчыларынын эвилели тургустунгандан бээр үш ай чаа ажып турар. Районнарда оон эге организациялары база тургустунуп эгелээн. Бии-Хем, Өвүр, Кызыл, Каа-Хем районнарда эге организациялар ажылын шуудады берген. Тыва Республиканын Культура ажылдакчыларынын эвилелинин баштаар черинин даргазы Сергей Алексеевич Байырдан дараазында айтырыгларны салдывыс.

— Россиянын Культура ажылдакчыларынын чогаадыкчы эвилелинин 1-ги съездизинин дугайында эрткен чылын бижээн болгай силер. Бо чаа Эвилелдин тургустунуп келген чылдаганы чүдел, Сергей Алексеевич?

— Россиянын улусчу депутаттарынын баштайгы сессияларынга культура министерстволары херек чок, дүжүрер, культураның ажыы чок дээн угаан-сарыыл чок чугааларның, маргылдаалардың көстүп келгениниң соонда культура ажылдакчылары сезиг тыртып, оваартынып, бот-камгалалдыг хемчегларни ап эгелээннер.

30 чылдарның эгезинде Германияга Гитлер эргечагырганы холга ап алганда, оон оралакчызы Геббельс турган «... Культура деп сөс дыннаанымда пистолетти сегирип алыксаар мен» — дээн. Оон соонда Маркстың, Гейненин, Гетеның, Пушкинниң чогаалдарын өрттедип эгелээннер. Бо хүннерде — шак-ла ындыг хевирлиг үүлгедиглер бузулган, хоозураан чурттун девискээринде эгелээнин чамдык фактылар көргүзүп турар.

Дээди Советтиң тускай комиссияларының кызагдаашкынынга шыдашпайн, Россиянын культура министри Ю. М. Соломин ажылындан үнериниң дугайында билдириишкинни киирген. Чамдык черлерде Культура министерстволарын дүжүрүп эгелээн бооп турар.

Рынок, экономика реформазы — кончуг дошкун, кээргел чок деп Ленинград хоорайның культура ажылдакчылары 1988 чылда сайгарын чугаалашкаш, баш удур угаап билгеш, боттарының чогаадыкчы эвилелин тургусканнар. Оларның баазазынга бир чыл болганда Россиянын культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилели тургустунган. Бүгү хөй-ниити организациялардан № 1 шынызылганы бо эвилелге тывыскан.

75 чыл иштинде Коммунистиг партиянын «идегелдиг чөленгинжи», «даянгыжы» болуп чораан хирезинде культура ажылдакчылары кээргенчиг байдалга чурттап келгеннер. «Сартыын» бээр туржук, ай санында 321 рубльди шалыкынга чедир төлевейн, иштилелдиг эки-не куду чадазынга киирип каан турган болгай. Культура-чырыдыышкын ажылдакчыларынга болчур, сагыш човаар кижи-даа чок, чүгле кыжырыыр, чанчап кончуур, хөректээр чорук ам-даа хевээр.

Бөгүн культура ажылдакчызының ортумак шалыны 270 рубль. Улус депутаттарының хурал-чыыжынга чүгле улус өөредилге, ураан чүүл дугайында чугаалашкаш, бо профессияның кижилерин үттүп алыр. Чугаалап үнүп кээр-даа болза, угда чок, каттырынчыг кылдыр чугаалап эгелээр... «Шоочалыг клуб» дээрингеле ой. (Чүге шоочалыг болуп турарын анализтеп билбес).

Чаа эвилелдиң сорулгазы — клуб, библиотека, мудыг байдалга таварыжып бозей, парк ажылдакчыларының экономиктиг өрезин камгалаары, рынок үезинде берге байдалга таварышканнарга дузалаары, национал культура политиказын углап башкарарынга киржири дээш оон-даа өске чугула профессионалдыг айтырыгларны эвилелдиң Уставында киирген.

Бисте профессионалчы бөзу-биле шиитпирлээр айтырыгларывыс дыка хөй. Чамдык специалист эвес кижилерге дооразындан көөрге — амыр, чиик ажыл деп бодаараар. Ынчангаш культура удуртулгазынга специалист эвес, таварышкан даргаларны, башкыларны «томуйлап» каарга, ол кижилерни үр болбас. Азы оларның чүве билбезин ажыглап алгаш, чамдык специалистер өөрүлде чок, «дыштанып» олуруп бээрлер. Мындыг чорук-биле эптешпес болуру — бистиң эвилелдиң сорулгаларының бирээзи.

— **Рынок үезинде культура ажылдакчылары канчаар болуп? Культура дугайында тускай Хоойлу белеткеттинин турар бе? Культура Программазынга киржип турар силер бе?**

— Хөй-хөй чылдарда азырадыкчы хөөнге чаңчыгып калган чоруктан уштунары берге болбайн канчаар. Эне белени — «таптаашкын чылдарында эки турган» деп философия-биле чурттаар дээн кижилерге дыка берге болур. Культура албан черлери приватизацияже кирбеседаа болза, алыр шалының боттары ажылдап алыр апаар. Көдээнин-даа, хоорайның-даа культура ажылдакчылары бнеэги ышкаш Культура министерствозунуң мурнунга эвес, а ажылдап турар девискээринин чонунга отчётту кылып, тускай күш-ажылчы коллектив чөвүлелин хоойлу өзугаар тургузуп алгаш, сан-хөө айтырыгларын чүгле боттары шиитпирлээр апаар үе келген. Бүгү-ле айтырыгларны күш-ажылчы коллектив боду шиитпирлээр. Совхоз директорудаа эвес, көдээ Совет даргазы-даа эвес, культура киллдизинин — эрелекчизи-даа эвес, а чөвүлел боду боду-нуң салымын шиитпирлээр. Бо хүннерде культура албан черлериниң чаа ажылагый арганларынче киреп дээрге-ле көдээ Совет, районнуң күүсекчи комитеттериниң удуртукчулары хедерленип турарының барымдаалары бисте көвей. Амыдырал боду-ла албадаптар деп чүвени ожаавайн турарлары ол. Россияның культура дугайында Хоойлуунуң үстүнде бараанын көрген бис. (Төлевилели бооп чадавас). Ында дыка эки, чогумчалыг үүлдер бар чораан.

Тыванын 1995 чылга чедир культура хөгжүлдезинин Программазынга киришпээн бис. Культура албан черлериниң коллективтери ол Программа-биле танышпаан, а чазак черинге бадылап каапкан. Ол ышкаш күрүне шаналыныче душпуже-ле кижилер кире берген. Эвилел аваа база киришпээн...

— **1991 чылдың сентябрь 25-те баштаар черинин даргазынга соңгуттургаш, үүнү кылып четтигиптиннер, Сергей Алексеевич?**

— «Каас-кояргак, тамчыктыг чорукту үүгле хоозун чугаа бүдүрер боорчүве» — деп мерген угаанныг Лев Толстой бижээн болгай. «Олутта олча чок, чыдында чыргал чок» деп тыва чон хуу ончулуг чурттап чораан болгаш база өттүр соглээн. Моок мурнундагы чылдарда ышкаш үстүнде удуртукчуларже көрүп элган, ол-бо чүвевис чок, чедир хандыртынмаан бис деп турар чүве ам чок. Чүгле бодунга идегээри арткан.

Культура ажылдакчыларының эвилели моон соңгаар мындыг байдалдың тургустунуп кээрин билгеш, тускай дузалакчы фондуларны тургузуп эгелээн. Россияның Культура эвилели оске чогаадыкчы эвилелдер-биле, Россия Федерациязының Культура министерствозу-биле культура дугайында хоойлуну, оон-даа оске культура ажылдакчыларының бот-өрезин камгалаан чаа хоойлуларны белеткээринге киришкен. Аксша-шалыы улгаттырарын база негээн.

Культура болгаш рынок

лурул? Культура дугайында тускай Хоойлу белеткеттинин турар бе? Культура Программазынга киржип турар силер бе?

Тыванын Культура ажылдакчыларының эвилели бо чылдың сентябрь 25-тен эгелеп, Тыва Республиканын Юстиция министерствозунга демдегледип, тускай агар санны ажыдып, Методтонке Политиктиг чырыдыышкын бажының дамчыдын бээринге дузалажып, районнардан келген Культура бажыңнарының методистеринге тускай лекцияларны эрттирип, Улусчу чогаадылга бажыңының презентация — дой-кежээнин белеткеп эрттирдивис.

Национал шажын иштилели «Алдын Богдага», Идегел аттыг биче будурулгеге, Василий Сааяның концерт бөлүүнге бар шаабиле дузалажып турар бис. (Үгек бажыңны, гаражты тып бердивис). Боттарывыстың национал шажын иштилели, чогуур үеде (өске акыларывыс дег оорланып, чыгдынып албаан) белеткенип албаан тываларның үүрмек биче будурулгелери бажың-балгат чок, азы кагдынган ыыш бажыңнарда мөөнөжип турда, рескомнуң эрги бажыында бай хөреңгитешпер «Мөңгүлектин» иштинде уялынып алган турда — бистер тыва демократтар кажан-даа оожургавас бис.

1992 чылдың январь 17-де эвилелдиң баштаар черинин кежигүннериниң база эге организацияларның даргалары-биле хурал-семинарны эрттирер бис.

— **Эвилел кежигүнүнге кандыг кижи кирер боор үвел? Оон кежигүнүнге чиигелделер, ачы-дузаламчы турар боор үве бе?**

— Устав өзугаар Культура ажылдакчыларының эвилелинге культура талазы-биле тускай специалистер база культурага үш чыл ажылдаан специалист эвес кижилер оон хүрээлениге кирип ап болур. Эвилелдиң кежигүнү культурага хамаарышкан Хоойлуну, документини белеткежиринге киржип, культура ажылдакчыларының бот-камгалалынга, чиигелделер үндүрерин негээринге, пенсияже үнерде немелде төлевирни алырынга, чурталга бажыны алырда, артык өрээл алырынга (20 кв.м) эргези бар. Ынай-бээр эмнедип, дыштанып чоруурда путевкаларны база алыр эргелиг.

Даштыкы чурттарже, хуль-тура харылзаалары тударыбиле сургакылап база болур. Эвилел кежигүнү кижини ажылындан штатта көрдүнген кызырылдаларга киирери берге. Эвилел бодунуң кежигүннерин камгалаар апаар.

— **Чаа чылда планыңар, программаңар база бар-ла ыйнаан?**

— Тыва культураның дугайында Хоойлунуң белеткелинге киржиксеп турар бис. Үндезилекчи хуралыска бодумнуң бо дугайында бодалдарымны илеткелге киргеш, «националист» деп атка кирген мен. Тыва культура — Чөөн чүктүң культуразы-биле харылзаалыг, аваа даляыр ужурлуг деп ам-даа ол хеваэр савап турар мен. Бо чылын Шагдыр-Сурүң аттыг клубтуң 60 чыл ою, Тывага бот-тывынгыр уран чүүлдүң баштайгы көрүлдезинин 60 чыл ою, тыва культураның, улусчу чогаалдың хоочунарының юбилейлери көвей. Финляндияның, Германияның, Кыдаттың, Моолдуң, Прибалтиканың культура иштилелдери-биле харылзааларны эгелээр бис.

Урап чүүл училищеэнинде 12 долу өскүс сургуулларга болгаш тыва культураның хоочунарынга ачы-дуза чедирери-биле тускай концерттерни, кежээлерни эрттирер бодап турар бис.

Эвилелди тургускан колпол организациялар — Культура министерствозу, культура ажылдакчыларының профэвилелинин рескому бодунуң киизээгейин, ачы-дузазын чедирер боор деп Культура ажылдакчыларының эвилелинин баштаар черинин кежигүннери идеген турар.

Ол ышкаш Республика Президентизинге эн-не төлептиг удуртукчу — Шериг-оол Дзанжикович Ооржакты бүгү талазы-биле леткиринче Тыванын 2400 ажыг культура ажылдакчыларынга тускай ыйгырыгны үндүрер бис.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

Культура улус өөредилгези болгаш чечен чогаал киллдизи

ОРУЛГА ЧОК БОЛГАН

Хову-Аксы суурга кезек кижи чыгы бергеш, солуна чугаалажып, хөөрежип олур бис.

— Артистерниң концертин көргеш, кулак уюк бергеле болду!

— Ынчаар даашкыр ойнаарга, кижи күжүрден үүг аргар боор?!

— «Металлургтуң» халары чиндикейинп турганзыг чоржук...

Ынчаар-ла чугаалажып олурувуста биллингени болза, сөөлгү хүннерде аалдап келген «Аян» ансамблиниң концертинге онон көрүкчүлер барбаан, артистериниң орулгазы үүс-үүс акшага ышкындырыглыг болган.

«Артистер болгаш рынок» дизе канчап баар боор. Бо берге хүннерде көрүкчүлерге эмин эрттир кускуннавас, оожум хөгжүм-биле бараалгаар болза, артистериниң орулгазы арбын болур база чон ёзулуг таалалды алыр деп билир мен. Рыноктуң негелдезинге кым-даа чагыртыр. «артай болбас алдын өрген, дээп болбас демир өрген» деп тывызыктап, тыва чон чагып чораан.

Ынчангаш орулга херек бе, азы «диямирээшкин» ажыктыг бе дээрзин артистер шилип алзыннар.

Оюн КОРОДА.

БҮЗҮРЕЛ БИСТЕ БАР

Хайыраканда сарыг-шажынның Хүрээ-дуганы ажыттынган дээрзин солуннардан номчаан бис. Сарыг-шажынның Хайыраканда лама-башкызы Вячеслав Күжүгетович Серенот, бертик-межел тудуп суйбаар, эдер улусчу эмчи Олег Павлович Тойдук «Арыскан» совхозтун дирекция, профкомунуң чалавны-биле Арыскан суурга ийи хүн дургузунда ажылдаанар.

Буянныг башкыларывыс чонну хүндүткелдиг хүлээп ап, ачы-дузазын көргүскен. Олар Арыскан ортумак школаның өөренгичилериге сарыг-шажын дугайында солуп лекцияны база номчуп берген. Вячеслав Күжүгетович судур номчуп, сан салып, кижилериниң канчаар эмнелгинин дугайында ажыктыг сумелерни бергилээн. Олег Павлович бажы кемдээн, сөөгү сыныган кижилерге дуза кадып, буянныг холдары-биле суйбап дузалаан. Ниитизи-биле арысканчылар аалчыларынга өөрүп четтиргенин илередип, суй-белектер, акша дузаламчызын-даа берген. Ук школаның пионерлери «Быжыг чурумнуг, аас-кежиктиг чаштар бис» дээн үүс чөөрби рубльди бергени чаптанчыг, бодамчалыг болган. Хүндүлүг аалчылар совхоз баштаар черинге суг бажын келир чайын арыглап-аштап, кажаалап алырын, Тей-Үжүнда арждаанны чонга ажыктыг кылдыр ажыглаарын, аныктар эргээ өөренмейн, бергээ өөренирин, төрээн черин, төрел чонун чаартып, өөртүп чоруурун күзээннер.

Ада-өгбелеринистиң эки чаңчылдарын кезээде быжыг сагыырынга бүзүрел бисте улуг.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ТИИЛЕП ҮНЕРИ БЕЛЕН ЭВЕС

Чөөн-Хемчик районнуң улус өөредилге киллдизи башкылар аразынга «1991 чылдың тергинин башкызы» деп конкурсту эрттирген. Аваа 35 башкы киржип, боттарының билчг-мергежилиниң деңнелин, аргадуржулгазын көргүскеннер. Оон кол-ла сорулгазы — мергежилинге салым-чаяанныг, ажылынга бердинген, сонуургалдыг, дилээшкиннинг ажылдап турар башкыларны илередир. Амгы бо хүннерниң башкызы кымыл, кандыг болурул?

Конкурс ийи чадалыг болуп эрткен. Баштайгызында Чадаана хоорайның № 1,3 школаларынга башкылар эртемнинг аайы-биле кичээлдер эрттирген. Аваа шылгаал башкылар оон улай, «Башкы-91» деп конкурска киржир эргени алыр. Ол негелде ёзугаар 6 башкы шылгарап, конкурстуң түнел кезээнге киржир эргени алган турганнар. Кымнарыл ол? Ол башкылар бо: Чадаана хоорайның № 3 школазында биология башкызы Анчымаа Монге-Назыновна Ондар № 2 школада физика башкызы Ирина Багай-ооловна Куулар. Чыраа-Бажы школазындан биология башкызы Кара-кыс Тововна Куулар, хоорайның № 1 школазындан тыва дыл башкызы Татьяна Маннай-ооловна Куулар. Бажын-Алаактан тыва дыл башкызы Шилимаа Чоодуевна Эрелчин, Чыраа-Бажындан Дыйытпаа Чигденовна Айыр-Санаа.

Ийиги тур хоорайның № 2 школазынга болуп эткен. Үстүнде адааным башкылар дээш үүс чөөрби рубльди бергени чаптанчыг, бодамчалыг болган. Хүндүлүг аалчылар совхоз баштаар черинге суг бажын келир чайын арыглап-аштап, кажаалап алырын. Тей-Үжүнда арждаанны чонга ажыктыг кылдыр ажыглаарын, аныктар эргээ өөренмейн, бергээ өөренирин, төрээн черин, төрел чонун чаартып, өөртүп чоруурун күзээннер.

Ада-өгбелеринистиң эки чаңчылдарын кезээде быжыг сагыырынга бүзүрел бисте улуг.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ЧУРУКТА: чурттуң сураглыг ыраажызы Эдита Пьеха. Ол Чаа чыл таварыштыр «Кырган-аалар» клубунуң конкурузунга киришкеш, оон хүндүлүг кежигүү болган. Ол ам ийи дакпыр кырган-ава апарган.

СЭТА-ның фотозу.

ЫРААЖЫ

Тыванын улустуң ырыларының жүгеедикчизи Титов Комбуевич Санчат-биле дуурупканывыс ёзугаар, оон хостуг үезин ажыглаан алгаш, баныңында хөөрежип олур бис. Баштай ол менээ бодунуң, өг-бүлезинин альбомун сонуургатты. Ону көрүп дооскаш, Титовтуң дугайын чугаа аразында билип аттым. Ол 1961 чылда Өвүр районнуң Саглы суурга төрүттүнген. Ол 5 харлыг турда, оон ада-иези Таңдының Дүрген суурже көжүп келген. 1978 чылда аза ортумак школаны дооскаш, Кызылдың политехникиг институдунче өөренип киргеш, ону 1983 чылда дооскан. Ол бичиизиндеи-не ураан чүүл көрүдеринге доктаамал киржип, шаналдыг черлерни эзлеп турган.

Титов институтту дооскаш, Тываның дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агый черинге механикчеп ажылдап турган. Ынчан безин ол ырыдан чарылбайн, концерттерге удаа-дараа киржип, ураан чүүл конкурстарынга тиилекчи бооп, бодунуң талантызын байыдып келген. 1985 чылда Таңды районнуң иштики херектер киллдизинин КАИ-ге 1987 чылчедир ажылдаан. Ол-ла чылын Тываның күрүне филармониязының чаламы биле, күргенинг ырының болгаш танцының «Саян» ансамблинге артистеп кирген. Ол ансамбльге ажылдап турган, Ленинград хоорайга бир чыл иштинде бодунуң профессионал билини бедидип өөренген. Ленинградка өөренип турган, ол орус улустуң романстарын, операдан арияларны, даштыкы композиторларның ырыларын өөренип алган. Оон үну — тенор.

Ол Кызылга ажылдап турган, Максим, Кара-кыс Мунзуктарның бажың-балгадынга киирип, аяк шайын аартап, олардан улустуң ырыларын канчаар күүседирин айтырып ап, сумелерни ажыглаан. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Оюн Болдукпан-биле база алзып чугааны кылган. Ыраажы Титов Санчат өг-бүлези-биле филармонияның иштинче чурталга бажыңына чурттап турган. Амгы үеде ол «Саян» ансамблинде ажылдавайн турар. Ансамбльдеги үнген чылдаганы — филармония чери бажың-биле хандырбааны. Ынчангаш өг-бүлези-биле Сосновкаже катап чедип келгени бо. Оон репертуарында мынчалыг ырылар бар. «Чеди-Тей», «Өскүстүң ырылары», «Төрээн чурт дугайында», «Калдак-Хамар», «Өдүгеп», «Межегейим», буруну шаанын араттарының ырызы, «Шуюм», «Шавгыр-шавгыр», «Ала-Сааскан». Титов оон-моон чагаалар бажаап турар чораан. Ынчаргаш ансамбльче эглип келгеш, артистээрин дилеп бижээн болгулаар. База телевидение дамчыштыр ырлап бээрин дилеп турарлар. Ону бижип турарлар колдуула пазынга улгады берге улус чорду.

Титов 3 уругнуң адазы өөнүң ээзи Таңды районда садыгжы. Ол ГАИ ажылында база мактаалы ажылдап, чолаачыларны корум-чурумун хынап, четпестерни хажыпаазын чедип ап турар. Ол чеже-даа милиция ажылдакчызы болза, ук коллективте аас чогаал ансамблин удуртуп турар. Ол ансамбльде милиция ажылдакчыларының өг-бүлелери киржип, концертке бола ырлай бээрлер. Оон ол удуртуп турар ансамблин милиция коллективи үнелеп, деткимчени көргүзүп турар.

— Силерниң ыызыгуурларда ырлаар кижи турган бе? — деп Титовтан айтырарымга ол мынча дей-дир.

— Мээң аваам дыка ырлаар чораан кижи. Ол Тыванын бир байырлалында Кара-Сал Ак-оолга игилиг биле үдедип алгаш, «Ырлар жылы» деп ырыны күүседкен. Ынчангаш ырлаарын аваамдан салгап алган бооп мен. Ава кежин деп чүүл-дур ийин. Ачам мээ биле дөмей милиция ажылдакчызы чораан. Ону Санчат Комбу дээр, ол милициның капитаны. Аваамны ады — Лилия Борисовна. Мээң келир үеде сорулгатыва улустуң ырыларын бижиткеш, амгы шагда аныяк-өскенге тарадыр, ол ырларның утказын оларга тайылбырлаары. Ол ырларны чамдык аныяк-өскен билбес боор-дур. Тыва улустуң ырылары аныяктарны кижизидилгезинге улуг роль ду ойнаар деп бодаар мен. Оон база бир күзелим — бодумнуң концертимни чонумга бараалгадыры — деп ыраажы чугаазын дооскаш, Титов Санчат спортка баш хандыкшыдыг кижи. Ол бөмбүүнге ойнаар, хөрежи Самбо хөрешке тренер инструкторлап-даа ажылдап болтур. Ол чолаачы баш мергежилдиг. Ажыы-биле чугаалаарга, ураан чүүл биле спортту хоолбап чоруур ыраажы. Ынчангаш ыраажывыстың ажыл-ижинге, амыдырал-чурталгазынга үнүп күүзедим.

Альберт ОНДАР
Таңды район.

Халапка таварышканнарның дилээ

Чүгле мээң когарааным, шүүдээним эвес

Эрткен чылдың октябрь 19-та Алгын хөл чоогунда Кара-Чыраа деп черже кожуп турдум. Ол үеде хүн дурту ыыска болур болгай, чаңгыс машина-биле үшдерт чорук кылып турувуста, орайтай берген. Оон соонда дөрт кижи хоювусту, хууда мал-маганыбыс — инектеривис, өшкүлеривис ай деп алгаш чоруптувус.

Бистин совхозувустуң 3 дугаар хову-трактор бригадазының чоогунга асфальтылыг орукту кежип чорааш, Кызыл талазындан бир машинаның оожумнаар-даа хире эвес кушталдырып орарын көрүп кагдывыс. Эжим кадарчы аттыг кижи болгаш уштуп алган бөргүн чайып, алгырып-кышкырып, олче удур шапты. «КамАЗ» халыпышаан келгеш, орук кежип бар чыткан сөөлгү хөйлар, инектерни кыра баспышаан, тутсуп-ла ор. Мал сүрүп чораан чадаг кижи орукта кежүй берген тур мен. Чаяан бооп, сөөлгү ийи шөк машинаның башкы ийи дугуюнга кагылып, оон шимчээшкинин оожургадыпты. Машина менээ метр-ле хире четпээнде оорп, орукту даштарлы ийинче чүгүлп кире бердим.

Кабинаның пассажирлер олурар талазындан бир хөрээжей чыккыладыр ырлаышаан үнүп келгеш, бисти дорамчылап, эки-бак сөглеп шаг болду. Бис база-ла хорадаан, хомудаан сеткилривис-биле каныын анаа турган бис. Хире-шаанывыс-биле харылап-даа турдувус. Машинага бастырткан бертинмежел мал аразынга кылаштаарга бизин каракка чаржынчыы-даа, коргунчуудаа кончуг чораан.

Ийи шак хире манаанывыс соонда, ажыл-агыйывыс директору, специалистер, КАИ ажылдакчылары келген. 46 хой, 4 шиек, 16 өшкү өлген. 22 хой, 6 өшкү бертинген болду. Эртенинде бригадирнин машиназы-биле чүн быдаргай тараан хой-ларывысты чаигыстап чыып каарынче. 9 хой тывылбайн бартан.

Ынчан директорувус келгеш, машинаны көре сал-ла: «О, опять Анисимов (О, ам база-ла Анисимов)» — дээн чүве. Оон дыннап турарымта, 1990 чылда 25 баш чылгы мал база бастырып каан кижи бооп-тур. Бистиң «Сосновское» дуржулга-бүдүрулге ажыл-агыйының чолаачызы болчук.

Херекти истеп, хынаарыбиле Таңдының район прокуратуразынга, иштики херектер киллдизинче билдириишкин киирип каан мен. «Чолаачыда кандыг-даа буруу чок» деп харыы алдым.

Хойлар күрүне хою болбайн аан, инектер, өшкүлер бодуунуң хууда-даа болза, эдин, дүгүн чылдынга ажыл-агыйга дужаап келген мен. Ам кол айтырыым: «Мынча хөй когарал анаала мээн каражам бооп артып каары ол бе?» Бир эвес мен хой аразынга чораан болзумза, база-ла чүгле хөй ажы-төлүм ыыражып чыдыр каар турган бе?

Бо берге үеде ол машинага бастырткан хөй малдың эдин колдуунда-ла ажыглал чок артканы хомуданчыг. Инектерим эдин Бай-Хаактың колбаса кылыр цегинче чедире бээримге, деп кезин албайн барды. Албазы-ла чөптүг, өшкүлерним, хойларным кежи бизин ажык чок боор чорду. Ындыг берге үүе болган соонда, өг бизин өглеттинмээн, чаш уругларывыс кожавыс аалга үш хонган. Эрги чуртче дедир маңнажып чоруй барган беш хаваан база тывылбаан. Бо бүгүнүн когарал, шүүделин канчаар кижи боор мен?

Мээн билирим-биле, мындыг таварылга үш-даа катап бооп, түннелдери базаала колдуунда мээнин-биле дөмей болган. Дүн-хүн чок ажылдан чоруур эш-өөрүм малчынарның бо талазыбиле бодалы кандыг болгу?

С. АПАН-ООЛ.
«Сосновское» ДБА-ның хойжузу.
Таңды район.

Материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шиитпирлеп диледим. (Авт.).

Бөмбүрзектиң судалы

АБУ-ТАБИ. КНО-нуң чиигине секретары Бутрос Гали Россияның Президентизи Борис Ельцин-биле ужуражыры-биле чоокку үеде Москвага келир.

КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүннери чурттарның найысыларын кезип чоруп тура. Б. Гали Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүннери чурттарның дээди деңнелге январь 31-де ужуражышкынының хүн чурумунуң айтырыгларын чугаалажып, дүүштүрер. АКШ-тың президентизи Дж. Буш-биле ол айтырыглар талазы-биле чугаалажып каапкан. Б. Гали ам Парижке, Москвага, Лондонга, Пекинге баар.

СТАМБУЛ. «Ядролуг чепсекти бүдүрер сорулгабиле Ортаакы Азияның мурнундагы совет республикаларындан технологияны болгаш ыг эттиг Турция алыр дугайында кандыг-даа чугаа турбас ужурлуг» — деп, Турцияның ИХМ-ниң төлөөлекчизи Филиз Динчмен медеглээн.

Турцияның ИХМ-ниң ол медеглелин сөөлгү үеде даштыкы парлалгада тарап турар Турция буступ душкен Совет Эвилелиниң Ортаакы Азия республикаларын бодунуп салдарынга чагырып алыр, ол политиканың шугуму-биле бодунуп ядролуг күчүзүн тургузарыбиле технологияны садып алыр дугайында үүлдериниң кестүп келгени-биле ылган. Турцияның даштыкы политиказы кандыг-даа чаалакчы уг-шиг чок, бодунга өскелерни чагырып алыр азы шажын-чүдүлге аайыбиле тергиидээр дээн хөөн чок деп, Филиз Динчмен айыткан.

БОННА. ГФР-ниң федералдыг канцлери Гельмут Коль бодунуп хууда акша-хөреңгилериниң 2 муң марканы «Кэр Дойчланд» деп ачы-буян организациязының банк санынче шилчиткен. Россияга болгаш Барын Европаның чурттарынга гуманитарлыг дуза көргүзерин боттандырып турар ол организацияның даргазы Клаус Нельдлериниң адынга чоруткан чагаазында Германияның чазааның баштыны оларның сөөлгү үеде кылып чоруткан «чүгула болгаш ачы-дузалыг ажылы» дээш өөрүп четтириишкинни илеткен.

«Кэр Дойчландының» дорт киржилгези-биле эрткен чылын Россияже 600 муң ажыг посылкаларны чоруткан, оларның ниити дедизим 7 муң тонна ажыг. Амгы бо «ыышкы дузаны» шугуму-биле Германияның хамаатыларының хууда болгаш ангыаны фирмаларының берген акша-хөреңгилериниң дузазы-биле Москваже, Санкт-Петербургче болгаш өскедаа хоорайларже 5700 тонна хире аъш-чем продуктуларын чоруткан.

АДАШКЫЛАР ШҮЛҮКТЕРИ

Көк-оол Байыр-оолович Салчак — дээди эртемниг биология башкызы. 1949 чылда Бай-Тайга районнуң Дөң-Терек суурга төрүттүнген. 1977 чылда Кызылдың башкы институдун бот-өөредилге-биле доосканы. «Шын», «Тыванын аныяктары», «Хемчиктиң сылдызы» солуннарның идепкейлиг бижикчизи. Шүлүк чогаалын школачы чылдарындан эгелеп бижип, солуннарга парладып келген. Бай-Тайга районда «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжышкынының кежигүнү.

Аяс Салчак — башкының отлу, 1973 чылда төрүттүнген, амгы үеде Кызылдың көдээ ажылдагы техникумунуң мал эмчизиниң салбырында өөренип турар. Ол база шүлүк бижииринге хандыкшылдыг.

Адашкыларның чаа шүлүктерин силерге бараалгаттывыс.

ДӨҢ-ТЕРЭЭМ

Хемчиним унун аластап,
шимээн
Хенче чаштан ойнап
чораан
Өскен суурум — Дөң-Терээм
Өске черден үдеп эргим.
Элезинде кызыл-даваа
Эрткен оруум эстп берди
Сварыглыг суг истеринин
Шагда чүй шаап, балаа
каапкан.
Терээн черге ынакшылым.
Төндүр балаар бүүр бар
бе?

АНГОР ӨШКҮ БИСТИ ХАРААН

Тоолайлыг хем
саарыглары
Тоолзуг ырын дыннап
тура,
Саяк, чыраа аъдын
мунган
Сарлыкчыга ужуратпыс.
Амыр-менди солуштувус,
Адкыр өөнче чалай берди.
Аяк шайны аартап ора,
Ажылынжин сонуургадым.
Сарлык малды азыраарда,
Сагыш ышкаш чүве
турбас.
Аажы-чаның кижи билбес
Ажыын безин көөрү берге.
Өрү көргеш, элдепсиндим.
Өгүүн дүмдүүн көрүп ор
мен:
Бизеңнерде ангор өшкү
Бисти харап, көрүп турду.

Көк-оол САЛЧАК.

ДӨЗЕКСЭЭР МЕН

Часкы хүннүң чылыг,
эргим
Чайыгналган хереллери
Хөртүк харны шонуп
кээрге,
Хөрзүндүве хуулуп
кирди.
Дангаар эртем акывыстың
«Демир аъды» чортуп
үнду
Дадаазынчай чарган черим
Дески шөл бооп чоруй
барды.
Акыныңы сээн кежээ
чаалын
Алызында дөзекээр мен.
Ацгыс черим шыктыг
турда
Ажыл-ижи шуудап
бүтүп.

ЫНАК-ТЫР МЕН

Аажы-чаңы кежээ таарыжыр
болганындан
Алыс бодум ынакшылым
ынаам кыста.
Уткуй дужуп, чедип
келгеш,
арным ижинр
Уттушкан деп, сөглээр
сөзүм
чалаштым-даа
Ынакшылы дээш каас-коя
сөстер дилеп,
Ында-мында комнар ажыл
пат-ла болдум.
Ынчалза-даа сугулуг сөс
тыныпас чордум,
Ынаам сеңээ дидим
сөглээйн:
«Ынак-тыр мен»

Аяс САЛЧАК.

Чаа үннер

БҮЗҮЕЛ ЧОК-ТУР

Мен чоокта чаа Кызыл районнуң төвү Каа-Хем суурда банкыдан 300 рубльдии шарып каан 3 рубльдерим бир пачканы алгаш, оомну шыгжадып алыры-биле Кызыл районнуң Баян-Кол суурда ажаалга кассазынга бардым.

Ол акшаны банкыга санаваан-даа мен. Чүге дизе пачкалааш, хырбалааш, такмазын каккаш, контролер ат салган болду. Ажаалга кассазының контролер кассири акшаларымны пачказындан ужулгаш, санааш, «Ийи калбак 3 рубль четпес-тир» диди.

Мен-даа санавадым, чанында турган почта ажылдакчызы уругга: «Мону санап көрем, кандаай четпес чоор, банкының пачкалап каан акшазы-дыр» дээш ол уругга тутсупту. Ол уруг санааш, «Меге санаан-дыр силер, 4 калбак четпес чүве-дир» дээш дедир сунду. Ам база катап, оон база катап контролер-кассир санааш, «Шынап-ла 4 калбак 3 рубль четпес чүве-дир» дидир.

Мен ону алгаш-даа, кассага дужаарда-даа санаваан буруулуг болуп арткаш, 4х3=12 (он ийи) рубльди немей төлээш, салдым.

Ынчангаш кижиге кижи бүзүрээр арга чок-тур деп түңнелге келдим. Берген кассир таңма баскан, ат салган пачка берген, алган кассир мен санаваанымда четпес кылдыр санаан. Ол мээн частырыым болган.

Бир эвес Каа-Хем банкызындан санап алгаш, дужаарда база санаан болзумза, ийи кассирнің та кайызы буруулуг болур турган.

Ынчангаш алыр-бээр акшаларны пачказын адырып санааш, ап дужаарларны күзедим. Оон башка бүзүрел чок-тур.

Салчак-оол ТЮЛЮШ.

Кижизидилгеге хамаарыштыр бодалдар

БОДАНДЫРЫП КЭЭП БОЛУР

Улуг орус эртемден И. М. Сеченов мынча деп бижээн: «Кижиниң характери тургустунарда, чүгле мунуң бир хуузу төрүмелиниң салган келир, а мунуң тос үүс тозан тос хуузу даштыкы салдардан, кижизидилгеден хамаарыжыр». Оон чугаалааны-биле алырга, аныяк кижиниң тургустунуп келириниң үндезини кижизидилгеден, кол хамаарылгалыг бооп турары билдингир-дир. Анда хамаарышкан айтырыглар чүгле школа-биле холбашкан эвес, харын ада-иелер болгаш уругларны долгандыр турар бүгү улуг кижилер-биле холбаалыг. Ынчангаш кижизидилге айтырыы ийи талалыг бооп турар. Кижиниң өзүлдезин элээн хөй үе-чаданы өртер. Ол үе-чаданың иштинде элээди назы деп адаарывыс оолдар, уругларының үезин сизагай бооп турар. Бо үеде уругларның амыдыралынга тодаргай өскерлиишкиннер болур. Ынчангаш ада-иелериң болгаш улуг кижилериниң талазындан оларга ол үеде онза кичээнгейлиг хамаарылга негеттинип турар.

Элээди назынны хөй кезиинде-ле «шилчилге үези» деп адап турар. Шилчилге үези кижизидилгеге хамаарыштыр берге айтырыгларны тургузуп турар. Бо үеде кижиниң өзүлдезинге тодаргай өскерлиишкиннер болуп, иниттилелге, бодунга хамаарылгазы тургустунуп, хуузунда үзеп-бодалдары база өртемчейни көрүп билири илереп, аажы-чаңы, чурум-сагылгазының чижек-нормалары, долгандыр турар бүгү чүүлдерге хамаарылгазы тодараттының келир. Ада-иелериң, улуг кижилериң эртем-билииниң, культуразының деннели, тускай эртеми янзы-бүрү болганының уламындан элээди уругларның өзүлдезинге онзагай чүүлдерни эскербейн эрттириптер ийикпе, азы оларны кижизиделинге хамаарышкан негелдели дүүшпейн барып болур деп, чамдык башкылар санап турар. Орта чөпшээрешпес арга чок. Бистиң кырганнарывыстың мынчаар чугаалажып чораанында ужур-ла бар: «Шаг-шаанда чаш уруг 5 хар четпейн кылаштавас чораан. Оон соонда, 3 хар четкеш кылаштаар апарган.» Ам мырыңай оондаа эрте кылаштай бээр апарган. Шаандагы улус уругнуң эрте кылаштаарынга таарышмас чорааннар. Эрте кылаштаан уругнуң сонгу эдээн шай уруунуң дажы-биле базырып, доктаадып чорааннар. Ында орай кылаштаан тудум-на, уругнуң назыны узун болур деп билиишкин турганы чажыт эвес. Амгы үеде ол өзүлдениң дүргедээшкинни эртем өзүүр-биле тодарадып турар.

XIX вектиң төнчүзүнде турган үежилериниң амгы үениң элээди назылыг уруглары ыракта ылгалдыг. XIX вектиң төнчүзүнде аныяк кижилериниң узап өзери 22-25 харга чедип турган, амгы үеде кыс уругларда 16-17 харга, оолдар 18-19 харга чедер апарган. 1936 чылга деннээргге, чаа төрүттүнген чаш уруглар 1,3-1,5 см узун апарган. Амгы үениң элээди назылыг оолдар, уруглары шаандагы үежилериниң 12-14 см. узаанын шинчилелдер бадыткаан. Үстүнде чижектерден, деннелгелерден ап көөрге, элээди назылыг уругларның амыдыралында онзагай өскерлиишкиннерниң болганы илдеп-дир. Ынчангаш ада-иелер болгаш өске-даа улуг кижилер бо өскерлиишкиннерни эскерип көөрү чугула апарган. 6-7 класс чеде берген оолдар, уруглар мурнукузундан ыракта өске апаар: кичээлинге шоолуг кыспас, чалгаараар, өжежиксээр, хүн чурумун эки сагывас — орай келир, музыкага хөй хандыгар, кинолаксаар, бодундан бичиилерже үнүн бедидер, олар-биле чөрүлдээ тургузуксаар, бажың ажылынга дузалажыр хөөн чокталыр, чамдыкта ада-иелери болгаш өске-даа бодундан уругларбиле маргыжа бергилээр, ажыныычал болур. Бо дээрге психология талазы-биле алырга «шилчилге үезинде» уругларның аажы-чаңынга ала-тайгаар тыптып келир өскерлиишкиннер болур. Моон-биле холбаштыр бодап олурарга, шынап-ла, уругларның бо үезинче чугула кичээнгейни салып, кижизидилгени күштелдирери ада-иелериң болгаш оларны долгандыр турар өске-даа улуг кижилериң хүлээлгези болур деп бодаар мен. Элээди назылыг уруглар көрген кижилерин болгаш дыннаан чүүлүн оттүнүксээр, аңаа дөмей болурун күзээрлер. Алдарлыг көскү кижилериниң — артистериниң, спортчуларның чуруктарын уруглар өрээлдериңге аскылап алгылаан турарын бо-ла көөр бис. Ол дээрге оларның эки чүүлге күзел-чүткүлү-дүр. Чамдык таварылгаларда (хөй кезиинде көдээ черлерде) 16 хар четпээн уругларны кайы хамаанчок (орай-даа дивейн) киноларже киирип турары окта шын эвес. Ону соксадыр херек. Чамдык киноларны, ылаңгыя даштыкы киноларны багай салдарынга аныяктарның ажыы-биле алып турарын эскерип көөр үе келген.

Уругларга кижизидилге ажылын чорудары нарын болгаш хөй талалыг, янзы-бүрү чогаадыкчы аргаларны ажыглаары негеттинер. Манаа уруг бүрүзүнүң аажы-чаңы, сонуургалдары ангы-ангы болганда, кижи бүрүзү-биле ажыд ангы-ангы хевирлерге чоруттунары билдингир. Чамдык ада-иелер элээди уругларын эмин эрттир чагырып, ылап-ла дыннаарын негеп: «Сени төрүп, азырап каандыр, мени дыннаавайн кымны дыннаар сен...» дээн чижектиг сөстер, домак-биле дедирлендирер таварылгалар бар. Чамдыктары эмин эрттир уругларының кара аайында. Чүнү эккел, чүнү кылып бер дей-дир, шуптузун кылыр. Ындыг уруглар улуургак, күш-ажылды үнелеп билбес, бодун өскелерден бедик кылдыр саная, өрү көрдүне берип болур. Үшкүлери — элээди ажы-төлүнүн дугайын бодаваан., арагадарыга хандыкшып, өг-бүлезинбиле будалып, оон шуут чоруй барып, ажы-төлүнүн сагыш-сеткилинге «аарышкылыг балыгны» арттырып каап турар таварылгалар бар. Бо дээрге уруглар кижизидилгезинге эн-не аар, хоралыг үүл-дүр. «Эки кижизидилге дээрге бистиң аксывыстың кежин, өөрүшкүвүс, а багай кижизидилге дээрге бистиң чозаланывыс, караавыстың чажы, бүгү чурттун мурнунга буруувус» деп, сураглыг педагог А. С. Макаренко бижээн. Уруглар кижизидилгезинге ада-иениң хууда үлегери чүден-даа кайгамчык рольду ойнаар дээрзин утпас ужурлуг бис. Уруглар элээди назылыг апарганда, оларның бот-медерели тургустунуп, бодун үнелеп, кижизидилгези эгелээр. Ол үүл дээрге өскебир кижиниң кандыг-даа үүлгедиглерин (эки-даа, багай-даа) анализтеп билип, бодун аная деннеп, бодунда четпес чүүлдерни билип аптар апарганы ол болур. 8-11 класстар доозукчулары кым болурун, кайнаар өөреним кирерин билбес, дужа-келбиже экзаменнер тудуп шенегилээр. «Согур душ» бооп кирип алгаш, «хөннүм чогул» дээш кааптар таварылгалар эвээш эвес. А чамдык доозукчулар кайнаар-даа өөренип кирбес, ажылдаваа-даа, азырадыкчылар азы тояанчылар-даа апаар таварылгалар бар.

Уруглар кижизидилгезиниң хөрээнге ниитилелдиң, ниитилелде чурттап чоруур кижи бүрүзүнүң салдары канчаар-даа аажок улуг. Ынчангаш бо херекче ниитилелдиң бүгү күштери угланган турар ужурлуг.

Чамдык эштер мындыг саналдарны үндүрүп кээп турары таварылга эвес. «Адаие боттарының ажы-төлдериин кижизиндилгези дээш дорт харылаазын. Ынчангаш республиканың үндезин Хоойлузунга (Конституциязынга) «өг-бүленің баштыны эр кижи болур» деп чүүлү бижиир херек. Оон ужурутказы дорт харыысалга онаар апарганда, кымга ону онаар апаарын тодарадып алыры ол. Ажы-төлүн багай кижизиткен ада-иеге күрүне шугуму-биле харыысалга онаары черле чөптүг деп бодаар мен.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район. Берт-Даг суур.

Кадыкшыл болгаш эмнелге албаны

ОГЛУВУС КАНЧАП ӨЛГЕНИЛ?

Оглум Айдыс Чазыр чажыылан-на бажында кемниг төрүттүнгеш, инвалид болуп арткан турган. Кажан ол деш хар чеде бээрге, Дерзиг-Аксының уруглар бажынынга арткен чылдың октябрь ортан үезинде чедирип кагдывыс. Декабрь 12-де чаваа келди: «Оглуларны канчаар чемгерип турган улус силер, чемненмес-тир, чедип келиңер» деп каан. 13-те телефоннашкаш, чаштывыс. 14-те чоруур деп турувуста, телеграмма келди. Оглум чок болган.

Чеде бергеш, бодап, көрүп чорбаанывыс байдалга таварыштывыс: бүүн ийи ай дүргүзүнде оглумнуң, хол, бут дыргаан чангыс-даа кеспээн. Оол, кыс кижи бе деп безин ылгавас болдулар. Оргазының кежи дештип калган. Ол черге үр чыдып турганындан сыныйының кыры хорлааш, ханкүүк кылдыр кыза берген. Чүгле сөөгү биле кежи арткан оглумну ынчаар чаржыныг көрдүм. «Хөрээнге дегиргеш, чок болган» — дээр улус болду. Эмнеп турган бе дээрге, сыкыртканине изи-даа чок. Чүгле мойнунуң хан оруунда ийи инеизи өөгерип артып калган. Та чүү сыкыртып турган. Хырын дужунуң чартыы база кара-кок. Бо бүгүнү айтырарыска, ыытташпас, будулдурар.

Төлүвүстү чектээш, ынаар аппарып каан эвес бис. Солуннардан номчуп, телевизордан көрүп олурарга, шору ышкаш чер болчук. Бичии туруп көрзүн деп идегээн бис. Ынанганның бажын ыт чизин дээнин-биле дөмей, түннел ындыг болду. Оглумнуң чыткан өрээлинче база киирбедилер. Оон чылдагаанын кым-даа тайылбырлап бербеди. Човуланга таварышкан чаштарже ээ көрүп, эки сеткип турар ажылчыннар, эмчилер ында ховар-дыр. Бир эвес азыраары берге болза, ада-иелиг уруглары хөлүн эрттир хилинекке ынчаар тутпайн, дыннадыпса. Ажыы-биле чугаалаарга, оглум аштап, түреп өлген. Безин чадаарда, бүрүлген чаштын аксын, караан дуглай сүйбап кагбаан. Өлген соонда кижиде тура халааш ынай боор харык чок. Оглумнуң холуп, будун бинт-биле так шарып каан болду. Ону айтырарыска, бот-боттарынче чугжурлар чорду. Уругдарының оларга илегеп чедирип кааш, бүзүрел орнунга ындыг шаажы алган иелер бар ирги бе?! Чеже чаштар хилинчек көрүп чыдыр ирги...

Чечекмаа ЧАЗЫР.
Эрзин район.

КИЖИНИҢ ШОКАРЫ ИШТИНДЕ

Үдеп каанывыс 1991 чылдың октябрь, ноябрь айларында республиканың онкология диспансеринге эмнедип чыттым. Элээн аарыгзып чеде берген мени аарыг улус хүлээп алыр чернин сестразы Нина Торлуковна Арандол биле санитарка Раиса Баадыровна Хертек олар эвилени хөлчок хүлээп алдылар. Аарыг кижиге эмчилернин, эмнелге ажылчыннарыныңээлдек сөзү безин дөгүм болур чорду. Оон олар мени Аргина Дмитриевна Пала деп эмчиге чедире бердилер. Ол база-ла чазык-чаагай кижи болду. Диспансерге үр ыткаш билгеним, Аргина Дмитриевна дуржулгалыг, чонгун кадыкшылы дээш чүткүлдүг, ак сеткилдиг ажылдап чоруур эмчи дээрзин аарыг кижилер бадыткап чугаалаар чораан.

Черле ынчаш бо диспансерде ажыл-ижинге, аарыг кижилерге дузааргак эмчи сестраларының ажыын көрдүм. Чижээлээрге, Зинаида Дамчаевна Саая, Рада Саржай-ооловна Норбу өөрүнден онзагай. Ылаңгыя Зинаида Дамчаевна Саая мергежилинге өзулуг-ла бердинген ажылдакчы. Медсестралар-ның ажылын таптыг ожаап көөрге, нарын, харыысалгалыг чорду. Оларның ажылы ылап-ла чай чок. Хонук дургузунда ажылдаарээлчээнде кылыр ажыл долу. Онкология диспансери ышкаш улуг эмнелгеде улуг аарыг улус кайы хөй. Тура албас кижилерге эмни туда ижиртир, палатазынга эм сыкыртыр. Оон кадыңда улам бакыырап турар, туда хайгаарал херек кижилер база бар боор. Шыңгыылчал, дыңнангыр эвес эмчи ажылдакчыларын ынчангаш аарыг улус бактай бээр. А бо үстүнде адааным ийи аныяк уругда могап-турар, дыжын хараар сеткил чок.

Санитаркаларның ажылының нарынын база көрдүм. Өвүр райондан келген, эрткен чылын чаа ортумак школа доосканы Жанна Сүүр-ооловна Ондар биле Улуг-Хем райондан Марина Чыскаал-ооловна Байыр — эрес кыстар. Оларның алыс күзели — эмчи болуру. Аңаа белеткенири-биле олар баштай эмнелге, эмчи деп чүл дээрзин ыяк билип, карак-биле көрүп, хол-биле тудуп бүзүрээр, күзелин улам чүглендирер дээш мында ажылдап турарлар. Оларның шилиишкини чиге-дир.

Эмнелгеге кандыг аарыг кижи чытпас дээр. Кылаштай албас, чыдар, берге аарыг улусту санитаркалар карактаар, хайгаараар: албаниадыр, оозун аштаар, идикхевин солуур, чемин дажыглап эккелгеш, чемгерер... Чамдык аныяк уруглар ческинер-даа чадавас. А Жанна биле Марина ындыг эвес чорду. Оозун ойзукыйзы айтырарга «Аарыг кижилерден ческинер болзувусса, эмчи болуксаан ажыывыс чүл...» — деп дорт-ла харылаарлар.

Аарыг улуска хамаанчок, эш-өөрүнге каржы-хажагай кижилериниң улуургак, өзуургак аажызын көөрге, халыын чүү дээр. Ол диспансерде Екатерина Ондар деп медсестра бар. Аныяк кыс кижи боданы бээр ирги бе, эмчи сестразы дээр ужур чок тол болган. Ааспырак болурга, кыс кижиге кончуг багай, чараш эвес. Бир эм дугайын ылавылап айтырыпкан мен. Ол дээш уругларым ышкаш бичии уруг-га сала чанчаткан черим база бар. Хомудаан сеткилимни диспансерниң кол эмчизи Б. А. Яковлевке илередиримге, тоовас, менээ хамаанчок дээн хөөнүн көргүскен. Улуг эмчи кижи ажылдакчыларының аажычан культуразынга салдар чедирер эвес чүве бе? Сестра-хозяйка дээр албан-дужаалда пенсионер херээжен база ындыг — аарыг улуска каржы. Ол ышкаш ажыл-агый эргелекчизи пенсионер ашак мырынай чүден дора. Кижи бодаарга, дуржулгалыг, улуг назылыг улус аныяктарга үлегерлиг болгу дег. Оларда үлегер бодаар сеткил черле чок.

Чаа, 1992 чылда чаа өзүбиле чаартынып, эмнелгеде чыдар аарыг кижилерге, үстүнде адааным ак сеткилдиг эмчилер, эмнелге ажылдакчылары ышкаш, эптиг-ээлдек болурун диспансерниң бүгү ажылдакчыларынга күзээр ийик мен. Артык, анчыг сос дыннаары хамаанчок, соок карак көөрү човуланга таварышкан аарыг кижилерге кайы хире аарын олар билген болза.

Бүрбү ЯНЧАТ.
Улуг-Хем район.

Чарлалдар самбыразы

Телевидение

ЯНВАРЬ 14-те

I ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 9.20 «Циркчилер». Телефильм. 9.40 Үш сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. «Дадарык». 1-ги сериязы. 11.10 Бут бөмбүүнүң допчулады. 11.40 «Орловский сувенир» ансамбльдиң концерти. 12.00 Медээлер. 12.20 Ритмниг гимнастика. 12.50 «Лелятинодан домкихоттар». Телефильм. 13.20 Билдингир классиктиг музыканың концерти. 14.15 «Биржа медээлери». 14.30 «Силерге ол херектиг». 14.45 Садыгжы одуруг. 15.00 Актерлар солун чугаазы. 15.25 Ольга Ивановнаның кичээлдери. 15.40 «Нежность к ревущему зверю». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги серия. 16.45 «Девискээр». Тюмень регионунуң дугайында 17.05 Уруглардың музыкалыг клуву. 17.45 Чемпионнар-биле кады. 18.00 Медээлер. 18.20 Политиктиг истелге. 18.50 «Херек». 19.15 Үш сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. «Дадарык». 1-ги сериязы. 20.45 «Чамчыктыг удунар, чаштар». 21.00 Медээлер. 21.30 Киносерпантин. 22.45 «Из Лондона с любовью или непутевые заметки». 1-ги дамчыдылга. 23.20 «Девятка». 23.55 Концерт программазы. 01.00 Медээлер. 01.25—02.35 «Нежность к ревущему зверю». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

II ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 ТМА. 8.20 Француз дыл. 1-ги чыл. 8.50 Хостуг шак. «Кичээнгейлиг, тыртырып тур мен». 9.05 Француз дыл. 2-ги чыл. 9.35 Уруглар шагы (француз дыл кичээлиндеи). 10.35 Ю. Поднекстин фильмнери. «Бистер». 2-ги кезээ. 11.30 «Бешки дугуй». 13.15 — 14.00 «Днистер дугайында сос». Уругларга программа. 16.00 «Чурттал ганың күзү». 16.15 Эштиишкинге делегей кубогу дээш. 17.15 «Ажыл-херекчи херээжен». 17.45 Т. Ин. Ко. 18.00 ТМА. 18.20 «Елка, Кремль болгаш Чаа чыл».

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Экии!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар. 20.00 «Ажык чугаа». Социал хандырылга сайыды С. Д. Киров-биле ужуражылга.

МОСКВАДАН

21.00 Делегейниң сылдыстары. «Ынакшылга легендалар». 21.50 «Ажыл-херекчи курьер». 22.05 Автошоу. 22.35 Хөй-ниитиниң бодалдары. 22.55 А. Шниткенни чогаалдарындан фильм-концерт. 23.55 Реклама. 00.00 ТМА. 00.20 — 00.50 Каттырынчыг төөгүлер.

III ПРОГРАММА

19.15 Сеңээ реформа. 20.00 «Хүннүң-не байырлал». 20.10—21.00 «Ядыы кижиниң алдыны». 1-ги фильм. «Саня». Олимпий чемпиону Александр Беловтуң дугайында телефильм.

ХҮРЕШКЕ ЫНАКТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Январь 25-26 хүннеринде Чадаана хоорайның төп спортзалынга кожуунның 1-ги чери дээш **ХОСТУГ ХҮРЕШКЕ** ажык маргылдаа болуп эртер. Бодунуң деңзинге тиилекчи болган мөгелер тус-тузунда 200 акша шаннаалды алыр.

Ук маргылдааның соонда, хостуг хүрешке тулган чемпионну (деңзи барымдаалавас) илередир мөөрей болур. Анаа 1-ги, 2-ги болгаш 3-кү черлерни алган мөгелериң шаннаалы ирттер.

ХҮРЕШ ФЕДЕРАЦИЯЗЫ.

ХҮНДҮЛҮГ КЫЗЫЛЧЫЛАР!

Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажыл-биле хандырар талазы-биле күрүне комитеди болгаш Кызыл хоорайның ажыл-биле хандырылга албаны Культура төвүнге (мурнундагы Политиктиг чырыдышкын бажыңы) 1992 чылдың январь 25-те, 10 шакта чарлаттынган хостуг ажылдаар черлериң ярмарказын эрттирер.

Ярмарканың сорулгазы: хоорайның чурттакчы чонунуң ажылдаваан турар кезээнге тааржыр ажылды сүмелээри, билдилиг юридиктиг консультацияны бээри, профессионал белеткелге болгаш эде өөрениринге өөредилге черин шилип алырынга дузалаары, ажыл чидиргениниң ундараашкынны ажыл эртериге дуза чедирери болур.

Хостуг ажылдаар черлериң ярмарказынга ажыл дилеп келгениери:

1. Бүдүрүлгелериң болгаш организацияларның удуртукчуларының ажылга киирип алыр талазы-биле саналдары;

2. Өөредилге черлериниң удуртукчуларының профессионал белеткел талазы-биле саналдары;

3. Ажылга тургустунарының болгаш эде белеткелдиң айтырыгларының талазы-биле юридиктиг халас консультациялар;

4. Культура программазы, буфеттер, урап-чечен болгаш политиктиг литератураның садыглаашкыны

МАНАП ТУРАР.

Ажыл дилеп турар бүгү кижилерни хостуг ажылдаар черлер ярмарказынче чалап тур бис!

Тааржыр ажылды тып алырының аргазын оскунмаңар!

Россия Федерациязының Дээди Совединиң 1991 чылдың декабрь 27-де хүлээп алган доктаалын өзүтаар организациялар, албан, бүдүрүлге черлери ажылагый чорудулгазының болгаш өнчү-хүүзүнүң байдалының хамаарылгазы чоокка. 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп Россия Федерациязының Пенсия фондузунче киирер камгалал дадывырыы саналтыныган ажыл төлевиринге хамаарыштыр 31,6 хуузун, колхозтар болгаш көдээ ажыл-агыйның өскеда бүдүрүлгелери 20,6 хуузун шилчидер.

Боду хуузунда ажыл чорудун турар кижилер, оон иштинде фермерлер болгаш адвокаттар киирип алган орулгазының 5 хуузун, ажылдап турар хамаатылар шаннаының бир хуузун киирер.

КИНО

ЯНВАРЬ 14-ТЕ

«НАПЫРАЛ»: Под маской «Черной кошки» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Танго и Кэш 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Да здравствует Сервант! 9.00, 10.20, **Мио, мой Мио** 11.40, **Непобедимая нога** 13.40, 17.20, **Не отступать, не сдаваться** 15.30, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Жажда мести (Индия, 2 сериялыг) 12.00, 14.40, 17.30 шактарда.

Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи болгаш күш-ажылдың хоочуну

Төгүл Маңнай-оолович
МОНГУШТУН

1992 чылдың январь 12-де, 77 харлап чоруй, мөчээнибиле холбаштыр оон өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилериге ханы кажыылалды илергейледивис.

ФРОНТУЧУ ЭШ-ӨӨРҮНДЕН.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбаны № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солуунуң редакция коллективи

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчылары — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — — 3-36-82;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
☐ ниитилел политиктиг — 3-36-25;
☐ медээлер болгаш спорт 3-41-23
☐ улус депутаттар Советтеериниң — 3-34-98
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
☐ солуун келбейн барганда — 2-32-75;
☐ бухгалтерия — 3-37-11:

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 8.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

АЖЫГЛААЛГА КИРГЕН ТУДУГЛАР

ТЭЭЛИ. Бай-Тайганың төп район эмнелгезинге немедде тудугну 100ока чаа ажыглалга киргген. Ол болза улуг хемчээлдиг тудуг, эрги ийи хаат эмнелге балыңы-биле демей. Ында үжен ажыг өрээлдер бар. Аарыг кижидер чыдар, эмнээр, хүлээп алыышкын чорудар болгаш өске-даа өрээлдерни эки дерип кылган. Оон аңгыда чем кылыр черни түтнан. Тудутда изиг, соок суг дамчыдылгазын таарымчалыг кылган.

Тудуг улгатканы-биле электри чырыын хөй-биле негээр болу берген, ынчаннаш эмнелгениң чанында чаа подстанцияны тудуп, ажыглалда киргген. Оон ачызында электри күүжү эмнелгеде четчир болу берген. Бо бүгү эмнелге ажылдакчыларынга, эмнедип чыдар кижилерге, хүлээп алыышкынга келгеннерге кончуг таарымчалыг болган.

Эмнелге тудуун Тыва агроөлетпүр тудуг каттыжылышкынының Бай-Тайгада ажыл-агыйлар аразында механизастаттынган колонназының (даргазы Киров Күжүгет) тудугжулары кылып, боттарының хүлээлгезин багай эвес күүсеткеннер.

БАЙ-ХААК. Сосновка суурда туской хлеб магазинин тудуп, ажыглалга киргени садып алыкчыларга таарымчалыг байдалды тургускан. Бай-Хаактың хлеб заводунуң магазини болганда оон удуртулгазы хлебти үүктелдирбес, ажылын эки-жидер дээш сагышты салып турар. Магазинниң садыгжызы Елена Горбунова садыглавышаан, иштин эштап, арыглап, одап, таңнынын хүлээлгезин күүседип турар, ол болза акша-көпеекти камгалап ал, бир баштан-на 2 кг дуктү кыргаш, совхозу-биле чарган керөзин ажыр күүсеткеп.

Арагачы **ДОНГАК.**
Чадаана хоорай.

КЫРЫЗА-ДАА...

Чөөн-Хемчик районда «Хөндергей» совхозтуң хоочун ажылчыны К. К. Ондар кырыза-даа кылыр ажылдыг кижи. Кадыг-оол Карышович ам-даа хойжулавышаан хевээр. Ол 40 ажыг чыл малчыннаан.

Эрткен чылын Хопур-оол Куулар-биле үүс хойдан-на сезен хураганны камгалап ал, бир баштан-на 2 кг дуктү кыргаш, совхозу-биле чарган керөзүнү ажыр күүсеткеп.

Арагачы **ДОНГАК.**
Чадаана хоорай.

ШАМПАН ЧАЖЫРАР САДЫГЖЫЛАР

1991 чылдың декабрь 24-те Тес-Хем районуң Самагалдай суурунуң 2 дугаар магазиннинге шампанское саткан. Арага садып турар үеде оочур хөй турган, каш-да кижи сумка-сумказы-биле садып алган соонда, «төөгеп» дээн. Ынча дээрге-даа, улус «чедир садыңар» дээш, чорбайн турган.

Мен база Зина деп садыгжыдан «Арткан арагадар садынар, хынаар бис» дээрге, «Шаан бар болза, киргеш үжевиг» дээн. Оон көөрүмге, 1 харжакты чажырып каан болган, ону чон мурнуче үндүрүп экелдим, улустар садып алды. Мээң соонда база бир кижи киргеш, 1 харжакты үштүн келди. Мен чораан соонда безин йийлеп, үштеп кирген улус садып ап турган болду.

Бо садыгжыларның хемчээн райпо баштаар чери алыр болза эки-дир. Бо бижээн үүлүшүү солунга үндүрерни диледим.

Наталья ШИРНЕН.
Таңнынын.
Самагалдай суур.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзлчег чок он үшкү сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзлчег чок он үшкү сессиязын 1992 чылдың январь 28-те Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
Б. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 13.

1992 чылдың февраль 1-де дыштаныр хүнү 1992 чылдың февраль 3-че шилчидер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

1992 чылдың февраль 4-те Тыва Республиканың чонунуң байырлалы — Шагааны байырлаары-биле холбаштыр 1992 чылдың февраль 1-де дыштаныр хүнү 1992 чылдың февраль 3-че шилчидер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 13.

Республиканың шиитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 9 (14733) 1992 чылдың январь 15, среда Чыгыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

ЧЫЫШ-КИЧЕЭЛДЕР БОЛБААН

«Школалар январь 14-те өөренмес, башкылар ажыл соксадыр деп турар» диген чугаалар Кызыл хоорайга дыргын тараан. Шынап-ла, хоорайның школаларынга дүүн конга медээзи дыңналбаан. Школаларга ындыг болган, а ясли-садиктер бо удаада камчаңгаңыл? 14-түң хүнүнде уруглар хүлээп албазын, ажыл соксадыр деп турарын понедельник кежээзинде, ажыл соонда, кажан ада-нелер уругларын ап кээрге, дыңнадып каанвар.

Дүүн, чазак бажыңының чанынга эртевгинин 10 шакта хоорайның школаларының, ясли-садиктериниң сагындырыглыг ажыл соксадыышкынны кылган башкылар чыылган. Барык школа бүрүзү негелделер бижээн плакаттарлыг, олар арбындаа болду. Ында бижиттинген үүлдерде башкыларга социал өөптүг камгалалды, шалыны рынок өртектеринге дүүштүр остүрерин негээн. Бир плакатта «Шалыңны 5 катап остүрерин негеп тур бис» деп бижээн.

«Ажыл соксадыышкыны» болгаш «башкы» деп сөстерни моок мурнунда болза бот-боттарынга шуут дүүшпес кылдыр көөр турган. Ындыг чугаа дыңналбас-даа турган. Ам башкылар негелде кылып, чангыс черде чыглып келгени бо. Шалын остүрер кол негелдеден аңгыда улус өөредилгезиниң ажылдакчыларын мурнунда шиитпирлээри негеттинин турар айтыыглар, шынап-ла, эвээш эвес. Ол-да бүгү чыглып келген үүлдерни башкылар ам ыыткыр чугаалап үндүрүп келген.

Чыыш эртип турар үеде Тываның улус өөредилгезинин болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы М. Ч. Оржакка ужуражы берген, тайылбыр кылып бээрни дилеп, профэвилелдер бо байдалды канчаар көрүп турарын айтырдым. Мацнай-оол Чүлдүмович кыска тайылбырының эгезинде башкыларның бо чыыжын деткип турарын дыңнаткаш, башкыларның социал камгалалы, школаларның хандырылгазы-биле холбашкан профэвилелдериниң шиитпирлээри эргежок чугула деп турар айтырыгларында чугаалады. Ол үүлдер башкыларнын негелдезинде шупту кирген. Негелделер республиканың чазаанга четкен, 13-түң хүнүнде улус өөредилгезиниң ажылдакчыларын кириштир ол талазы-биле чугаа Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелдиң Даргазы Ш. Д. Оржакка база болганын ол чугаалады.

Чыылганнар холда туткан ол-ла плакаттары-биле чазак бажыңының чанындан шимчеп үнгеш, хоорай Совединиге негелделер салып, оон чанынга чыглып келгеннер. Хоорай Совединге четпейн баарының кандыг-даа барымдаазы чок. Башкыларнын, школаларның, уруглар ясли-садтарының амыдыралчурттаалгазының бөгүнгү айтыыглары аңаа болгаш хоорку үскомга дорт хамааржыр болгай. Харын-даа хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиковтуң албан-дужаалындан халажырын негээн сөстерлиг плакаттар көстүп чорду.

Кандыг түннел үндүрүп болурул? Ол хүн, ол-ла дораан башкыларга кым-даа аазаашкын кылбаан, кол-ла чүве оларның негелделерин чазак билир, шалыр өзер, эде санап турар деп чүве билдинген. Башкыларнын стачкому ол талазы-биле ам-даа ажылдаар. Ынчалза-жок мындыг үүлдү чугаалаза чүл, шалын өзерин манап турарлар үүгле башкылар эвес болдур ийин, өске-даа бюджетте турар организациялар ону бо хүннерде база манап турарлар. Башкыларның тудуп турганы бир плакаттан «Идеелиннисти ышкынып тур бис» деп сөстерни дүүн номчааш, кандыг-даа берге болза, хол салдынган ажыы бар бе деп бодал сагышка кирди. Ажыл-ниживис улам-чылавышаан, бүзүрел-биле маанаар апарган-дыр бис.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

САГЛЫНЫҢ ХОЙЖУЗУ

ЧУРУКТА: Өвүр районуң Саглыда «Кызыл тук» совхозтуң хойжузу Ооржак Кылын-оолович Чамбылдай ол черинің мал ажылынга үжен беш чыл болган. Өг-бүлезиниң киржилгезинбиле чыл санында багай эвес күш-ажылчы көргүзүглерлиг малчыннап келген.

Бир чылын малчын чүске онаштыр 110 баш хураганны менди алгаш, Өвүр кожуунунда бедик көргүзүглүт малчыннарның санынга кирген. Эрткен чылда үүс хойта онаштыр 80 хураганны остүрген.

Дуржулгалыг хойжу кыштаглаашкынга эки белеткелдиг болуп, хойларынга көк сигенин каан берип турар. Малчын аалдың чанында одарлар кадыр даглардыг. Чарган хар аңаа белен ызыртынмас. Хойларының чамдызын ол мээстерже кадарын турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КАНДЫГ РОССИЯГА ЧУРТТААР БИС?

• Интервью •

РСФСР-ниң улус депутаттарының I Съездизинге-ле Россияның чаа Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) ажылдап кылырының талазы-биле Дээди Соведтиң Конституция комиссиязы тургустунган болгай. Ам ол комиссияның ажылы колдуунда доозулган. Конституция төлевилелин бо чылдың колдуунда-ла бирги чартыында Съездиге чугаалажып, сайгарып көрүп, хүлээп аар хире. Комиссияның ажылдап эгелээнинден бээр элээн үе эртип, бистиң иитилелиниске дыка хөй өскерилгелер болгулаан. Оларны номчукчулар эки билир. РСФСР-ниң ады безин өскерлип, ам үүгле Россия Федерациязы дээр апарган болгай бис.

Солунуң корреспондентизи Николай Базыр Россия Федерациязының Дээди Совединин Конституция комиссиязының кежигүнү, улус депутады Ч.-Д. Б. ОНДАР-биле ужуражы, чаа Конституция төлевилелин белеткээр талазы-биле ажылдың канчаар чоруп турарын, ук төлевилелде кандыг чаа онзагай үүлдер барын номчукчуларга таныштырып, чугаалап бээрни дилээн.

— Чаа Конституция төлевилелиниң мурнуңдагы конституциядан кол ылгалы үү ирги, Чимит-Доржу Байырович?

— Конституция комиссиязынга эгезиниден-не элээн каш төлевилелдер саналдаттынган турган. Оларның чамдызы комиссияга хүлээп алдынмаан, өскелери, чижээлээрге, бөлүк коммунист депутаттарның киргени төлевилел ышкаш, үениң амыдыралдың негелделеринге дүүшпейн, боттары-ла дужүп калганнар. Ынчангаш ам чангыс-ла төлевилелдиң артканы бо, мону чедир ажылдап кылып, алызында барып Съездиге саналдаар бис.

Ук Конституция төлевилелиниң мурнуңдагызындан кол-ла ылгалы — оон кандыг-даа идеологиядан аңгыларының. Ону чеже-два катап номчуп, сайгарып көөр болуларза, оон «совет», «социализм», «коммунизм» дээн чижектиг сөстер ындыг чок.

— Кандыг иитилелге чурттаарывыс безин айытынмаан болурга, арай-ла эпчогу, чиктин кончуг-даа ышкаш чоор.

— Шын харын, баштай көөрге ындыг. Ынчалза-даа ону ханызы-биле өөренип көрүп, сайгарып көөрге, ындыг дадагалзал кижиге артпас чораан. Чүге? Ам чамдык чурттарның конституцияларын ап көрээли. Американың дижик, ол ийи үүс чылдар дургузунда колдуунда өскерилбейн келген болгай. Ооц кол-ла чылдагааны — ол Конституцияда политиканың чок бооп турары-дыр. Чурттун күрүне тургузуу кандыг-бир политиктиг партияның, бөлүглежишкининиң угланыышкынындан, идеологиялындан хамаарышпас боорга, ындыгдыр.

— Чангыс сөс-биле чугаалаарга, кандыг-даа идеология чок Конституция-дыр ийин, але?

— Чок, чок. Идеология чок дээрге кайын боор. Идеология чок Конституция канчап турар үүвел. Конституция иитиг боду кижиниң эргелерин камгалаарынче, ол эргелерин канчаар ажыглаарынче угланган. Кижиниң эргелерин камгалаарын канчап идеология дивес боор. Эргени үүгле эргемне бар, чүү-даа кылырын бодум билир мен деп билир болза, шын эвес, эргелер-биле чергелештир хамааты кижиниң иитилел мурнунга хүлээлгелери база-ла бар болган. Ынчангаш ол бүгүнү канчаар боттандырарының чаа Конституция төлевилелиниң кол үндезини боор турарын база катап айтып каайн.

— Төлевилелде кайы бөлүктүң талазы-биле эн өөрүлдүг, маргылдаалыг айтыыглар тургустунып кээп турарыл?

— Ындыг айтыыгны салыыны черле билип ордум, айтырбаан-даа болзукза, бодум-на ону онзалап, демдеглеп, чугаалай бээр турган ийик мен. Дөрткү бөлүк — күрүне тургузуунга хамаарышкан үүлдер болгу. Эн нарын, маргылдаалыг айтыыглар ол талазы-биле тургустунып кээп турар. Конституция төлевилелинде бир үүл саналдаттынган, ону чоорту чугаалай бээр мен. Ынчалза-даа оон мурнунда бо талазы-биле киртинип турар саналдарны айытса эки боор.

Ынчангаш бирги санал. Оон кол утказы ындыг: Россия Федерациязынга кандыг-даа республикалар, крайлар, областар тургускан хөрээ чок. Россияның бүгү девискээрин 50 ажыг хире аңгы-аңгы девискээрлерге чарар. Американың штаттары ышкаш кылдыр аан, оларның эрге-байдалдарын шуптузун дөмей кылып каар. Ону комиссияның кежигүннериниң хөй кезии деткивейн турар. Чүге дээрге Россияны ындыг тургузуглуг АКШ азы ГФР-биле дөмейлээри берге. Американы колдуунда оске черлерден келген улустар тургускан болгай, ынчанташ черни анаа-ла чара шапкылап, аңгылап каары, оларга чүү-даа хамаан чок турган болбайн канчаар, а Германияда колдуунда үүгле чаңгыс аймак-сөөк — немецтер болгай, канчаарга-даа оларның черлери ышкажыл. А Россияда аңгы-аңгы аймак-сөөк хөй-ле улустар каттышкан. Оларның муң-муң, үүс-үүс чылдарда чурттап, сагыш-сеткилинде, угаан-бодалында сиңип калган төрээн черлерин анаа-ла, чүү-даа өөренип көрбейн, канчап аңгылап, чара шаар боор. Девискээрлер айтыышының ынчан эн чидинбиле тургустунып кээри чайлаш чок. Оон үүү үнүп болуру билдингир-ле болгай.

Ийиги санал. Республикалар турзун, оон-биле кады орус край, областарны шуптузун каттыштырыгаш, орус республика тургузар. Ынчан, бодап көрүнер даан, Европадан Ыраккы Чөөн чүкке чедир дыка улуг республика чаттыла бээр-дир. Орус чонну ынчаар, ужурла дээш, өскелерден аңгылаары база эки чүвеге чедирбес дээрзи чугаажок. База-ла националдар аразының айтыышы чүге чидигленип болбас деп?

Үшкү санал. Чээрби-чээрби ийи хире национал республикалар турзун, а Россияның артканы девискээрин чээрби хире черлерге (губерниялар дижик) аңгылаар, амгы туруп турар область, крайларны каттыштыргаш аан. Ол черлерниң эрге-байдалдарын республикалар-биле дөмейлештирер. Маңаа хамдык орус край, областарның төлээлери чоппээрешпейн турар. Тургустунуп, чурттап келген байдалды өскертип аңгы-аңгы области, крайларны каттыштырары база белен эвес болбайн канчаар. Каттыштырып каан дижик, каттышканнарның кайызын кол дээрил, каттышкан черлериң төвү кайызы болур дээн чижектиг айтыыглар безин тургустунуп кээр ышкажыл. Ынчалза-даа чугумна бо бодал Конституция төлевилелинде саналдаттынган турар дээрзин айтып кагза эки боор.

Дөрткү санал. Россияның күрүне тургузуун колдуунда турган хевээр кылдыр арттырар: туской догуннаан республикалар, крайлар, областар хевээр аан. Мээң бодап турарым-биле бо санал эн чогумчалыг хире. Чүге дээрге маңаа чаа чүве чогаадып турган хөрээ чок, бо тургузутта бис өөренип, чаңчыгып калган болгай бис. Бир кол чүве — туской догуннаан республикаларны турарында.

— Ынчап кээрде, демгиле айтыыывыс «Орус республика кайыл, орус чурт кайыл?» дээн чижектиг айтыыг тургустунуп келбес ирги бе?

— Шын харын, ындыг айтыыгны ам безин комиссияның чамдык кежигүннери тургузуп турар болдур ийин. Ынчалза-даа оларга мен мынчаар харыылап, айтыыгны мынчаар билип турар мен: бо республикалар, крайлар, областар каттыжылгазының ады үүү ийик? Россия, Россия Федерациязы ышкажыгай. Ону кандыг-бир өске чонуң ады-биле адаваан ышкажыл. Бистер шуптувус россияжылар-ла болгай бис, даштыкже безин үнген дижик бис, ынчан бисти россияжылар, харын-даа орустар дээр-ле болгай. Ол дээрге орус чонга улуг хүндүткел, ол ындыг болур-даа ужурлуг деп билир мен. Федерацияның бүгү девискээринге күрүне дылы орус дыл-ла болгай. Эн хөй массалыг информация чепсектери — солуннар, радио болгаш телевидение орус дылда. Ол база орус чонга хүндүткел, оларның кол эргезин өөренип көргени эвес бе?

Оон аңгыда, орус чон Россияны тургузуп турар республикаларда хөй-хөй чылдарда база чурттап, оларны үндезин чонунуң чарылбас кезээ апарган ышкажыгай. Кайы-бир республикам дээр болгай. Ол-ла үеде ол бодун үүгле ол республиканың эвес, бүгү Россияның хамаатызы кылдыр билип, бодун орус чуртундан канчаар-даа аңгылавайн турар.

Чангыс сөс-биле чугаалаарга, делегейде Россия ышкаш мынча хөй чонну каттыштырган интернационалчы харылзаалар, кижилериниң сеткил-сагыжында, ханыда ынчаар сиңген өске күрүне чок. Ону улам быжыглап, Россияны хөй националдыг федеративтиг, күчүлүг күрүне болдурар ужурлуг бис.

— Силер ол Конституция төлевилели-биле ажылдап турар-дыр силер. Бистиң, чонуун талазындан силерге кандыг-бир дуза азы деткимче херек эвес ирги бе?

— Бо төлевилелди чугаалажып, сайгарып көөрүнге бистин Тыва Республиканың чурттакчылары, ыладгыя Советтер ажылдакчылары, эртемденнер идепкейлиг киржип, боттарының санал-оналдарын киирер болза деп күүзөр кижи-дир мен. Черле арай таваарывыс кончуг хевирлиг ийин. Санал-оналдарынны киирип, массалыг информация чепсектеринге чугаадан чорудуп көрүпер деп, номчукчуларны бо интервьюну ажыглап, дилээр бодайдыр мен.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Төп соңгулда комиссиязы 1992 чылдың март 15-те № 21 Дорожный соңгулда округунга (Кызыл хоорай), № 63 Алдан-Маадырының соңгулда округунга (Сут-Хөл район), № 97 Владимировка соңгулда округунга (Таңды район), № 118 Арыг-Бажының соңгулда округунга (Улуг-Хем район) үнгеп депутаттарының орнунга Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларын эрттирерин шиитпирлээн.

Дыңнадыг

Ажылчы чоннарның социалистиг партиязының I съездизи 1992 чылдың январь 25-те 10 шакта Кызыл хоорайга Кочетов кудумчуузунда № 51 бажыңга (өөредилге-будурулге комбинады, почта чаны) болурун партияның организастыг комитеди съездиниң бүгү делегаттарынга болгаш партиялың талалакчыларынга дыңнадыр тур.

Съездиниң делегаттарын 1992 чылдың январь 25-те 9 шактан эгелеп бүрүткээр.

ХКД ЧУРТТАРЫНДАН МЕДЭЭЛЕР

ТАШКЕНТ. Узбектиң президентизи Ислам Каримовтун чарлыы-биле мурнундагы ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглериниң оон девискээринде турар каттыжышкынары болгаш тус-тус кезектери республиканың бүрүм эргезинде киргген. Оларның баазазынга Узбектин ИХМ-ниң иштики шериглер каттыжышкыны тургустунар, ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглериниң Ташкентиде дээди школазын болгаш дээди шериг-техниктиг училищезин республиканың ИХМ-ниң эргезинге дамчыткан.

АЛМА-АТА. Казахка онзагай байдалдар тургустунарынга көрдүнген туской акша фондузун болгаш тудуг баазазын тургузар. Ындыг шиитпирни республиканың Дээди Совединиң сессиязы Чөөн Казахтың болгаш Алма-Ата областың чер шимчээшининден когараан девискээрлеринде катап тургузулга ажылдарының дугайында айтырыгны чугаалашканының соонда хүлээп алган.

КРАСНОЯРСК. Россияның Президентизиниң чарлыыбиле томуйлаткан Красноярск крайның бирги губернатору Аркадий Вепрев улус депутаттарының край Совединиң сессиязынга таныштырылга үезинде крайның аъш-чем болбаазырадып кылыр үлетпүрүнүң будурулгелерин бир неделя хуусаада хуужударынче кыйгырган. Хуужудулга талазы-биле бодунуң программазын тодаргайлап тура, губернатор хуужудулга акцияларының кол пакеди киргэт берикчилеринге — колхозтарга болгаш совхозтарга, үштүн бири — будурулгелерниң коллективтеринге, а артканы кеззэ — хостуг садыглаашкынга кирер ужурлуг деп демдеглээн.

ВЛАДИКАВКАЗ. Грузин болгаш осетин боо-чепсектиг удур туржуп келген талаларының оозургалының дугайында сагыш өөрүнүү медээлер Мурнуу Осетиядан кээп турар. Эн өөрүлдээлиг турган девискээрлерде — Цхинвалдың чоок-кавызында болгаш Знаур районда безин боо даажы дыңналбаставын парлалга төпу дыңнаткан. Грузин суурларда от точкаларында дайынчыларның болгаш осетин гвардияның отрядтарының турар черлеринде база шыпшын. Националдар аразында дүшкүүрлүг чоруктун чавырлыышкынын, тус черде хайгааракчыларын бодап турары-биле, Грузияда президент Звиад Гамсахурдианы эрте-чагыргадан ойлаткан болуушкуннарының салдары-биле тайылбырлап болур. Удур туржуп келген талалар ужуруттка чок демиселдиң одун үүгле тайбын арга-биле ажыруп болурун боттуг медереп билип турар апарган.

ДОНДА РОСТОВ. Область төвүнүн бүгү районнарында хоорайның эвээш хөрөнгилиг чурттакчыларынга дуза чедирер талазы-биле деткимче-хайгаарал чөвүлелдерин тургускан. Оларда эки турачы акша дузаламчызын киирер саннарны ажыткан. Деткимче-хайгаарал чөвүлелдеринде хөй-нинти болгаш ачы-буян организациялары, а ол ышкаш улуг-улуг үлетпүр будурулгелери киргеп. Оларның дыка хөйү, чижээ, «Ростсельмаш» каттыжышкын, Ростовтуң вертолёт будурер каттыжышкыны ыпкаштар чөвүлелдериниң саннарынче 100-100 муң рубльдерни шилчиткилээн. Хоорайның ачы-буян фондузу деткимче чөвүлелдериниң дүүштүрүлге төвү апарган. Бөгүнде Ростовта 120 муң хире пенсионерлерге болгаш инвалидтерге дуза-деткимче эргежок чугула херек боор турар.

МИНСК. Беларусь чоокку үеде даштыкыдан хөй тарааны, колдуунда-ла даштыкы чээлилер ажылдавайн садып алыр бодап турар. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шиитпири-биле тараа садып алырынга будурулгелерде болгаш организацияларда бар валютаның 50 хөу чедир хемчээлин албадал-биле киириштирер. Беларусьтуң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Вячеслав Кебич ол хемчегни чайлаш чок кылыр ужурлуг апарган бис деп тайылбырлаан, чүге дээрге тараа чедиштезин бо чазын безин аъш-чем айтырыын коончуг чидиг кылдырыптын болур. Будурулгелерден хавырын алган валютаны республиканың валюта фондузунан эгидерин ол аазаан, ынчалзажок чогум хуусаазын айытпаан.

КИШИНЕВ. Дубоссары деп молдав хоорайда аткылажыышкыннар катап дыңналып эгелээн. Молдованың ИХМ-ниң дыңнатканы-биле алырга, сөөлгү хонуктарда Приднестровьения гвардейжилери болгаш шериг хептиг чепсектиг кижилер полиция постузун болгаш патруль база хуу кижилериниң машиналарын боодагылаан. Ийи полицейжи болгаш үш хамааты кижилер балыгдаткан. Дубоссарының эрге-чагыргалары ол аткылажыышкынны молдав полиция эгелээн деп херечилээн.

МОСКВА. Орус нацияның болгаш чаңгыс аай база будун-бүрүн Россияның катап тургустунары болгаш кайда-даа болза орус кижилерни камгалаары — бистиң хөрөзвис ол- дээн чижектиг лозунну Россияның политиктиг сценазында көстүп келген база бир чаа «национал-патриотчу» угланыышкынны деп чарлаттынган национал катап тургустунуушкуннун орус партиязы үндүрген. Ол партияның Москва хоорай чөвүлелиниң даргазы Дмитрий Меркуловтуң СЭТА-чыл корреспондентизинге чугаалааны-биле алырга, партияның чоокку политиктиг соруглазы болза хөй төлөөлелгелиг орус национал хуралды чыылдырары болур. Аңаа орус черлерни болгаш общиналарны эргелеп башкарарының болгаш оод составынга кирер күзелдиг бүгү улустарның эрге-чагырга органнарының төлөөлериниң киржилгези-биле кады улуг орус күрүнени тургузарынга белеткелдиг айтыыгларын таарыштыр чугаалажыр апаар.

(СЭТА).

СЕРЕМЧИДЕ ХОРАМЧА ЧОК

«Шын», «Тыванын аныяктары» солуннарга Мөнгүн-Тайгада сарлыктар аараан, ол чума деп аарыг дээрзинге каразып турарын номчаан, бистиң хоюг сүттүг, чараш, шыдамык малывыстын өлүп хорап турарынга хомудап, сагыш-сеткилим хөлзеп, ол чүү ындыг аарыг деп чүвениң дугайында бижиир деп шиитпирлеп алдым. Чамдык кижилер чеже-даа мал азырап чорза, ол аарыгның ооң демдектериниң дугайында билбес боор чыгыы. Чүге дээрге ол халдаварлыг аарыгдан мал-маган ындыг-даа аарыыр, бистиң чуртувуска сөөлгү 40-50 чылдарда шуут аарбайн турган. Мал эмчизи кижи болгаш, чума аарыгның дугайында бижип көрейн. Ол аарыгның дугайында билип алыры эң ылаңгыя мал-маганныг кижилерге ажыктыг.

Чумадан колдуу инек, сарлык, тевс, ховар таварылгаларда шаан мал, кегженир черлик аннар аарып болур. Ылаңгыя бызаа, молдурга дыка аарыычал. Күске, күжүгеи, өрге база аарыыр. Ол коинчуг айыылдыг. Бо черлик амытаннар атаар-бойдустуң байдалының аайы-биле бир девискээрден өске девискээрже көжүп, чумадан аараан таварылгада олар одар-белчиирге аарыгның вирузун артты-рып, чүдедип болур. Чүге дээрге оларның сидик-мыяның, думаа-чараазының, өлүг сегинин артынчызында вирустар өөт-сигенге чыпшыыр. Мал-маган ол өөт-сигенни өөттап турган, чума вирузун бодунга халдадып алыр. Вирус ижин-шөйүндүге өзүп көвүдеп, хан дамчыштыр бүгү организмге тарай бээр. Аарыгның баштайгы демдектери мындыг: мал суук үүл өдер, аксы, думчуунган чараа-думаазы төктүр, организми хөй суг чидиргениниң малдың дүгү үлдүрип, курган, тазарып, күш-шыдалын чидирип, өлүп каар. Боос инектер дораан-на ара салыр. Чумадан аараан бода малдың эзди аажок изиир. Мыйыызының дөзүнге салааны дегзирге, ооң изин илдеп. Малдың эзди изээнин ынчаар билип ап болур. Малдың карааның ишти кызыл, үстүкү кирбиктери ажык, караандан чаш төктүр, аарыг бергдээнде карааның шозу агарып, бүлүртүнней бээр. Чем чивес, сугга туралыг. Мал аараан соонда 3-4 хонганда, аксының, думчуунуң ишти кызып, кадыг шиншкилер тыптып, ооң чымчап, сутлангылай бээр. Чума аарыы малдың бүгү организмин хораннап аартыр болганда, ону өске аарыглардан ылгап илередири белен эвес. Ылап-ла чума деп чүвени тускай ветеринария лабораторияларынга шинчилелдер кылгаш, илередип болур. Республиканың ветеринария лабораториязында вирусология киллизи бар деп билир мен. Чума аарыын лабораторияга канчаар шинчиирин, тодарадырын тускай эртемниглер билир-ле болгай.

Чума аарыын нептеретпес талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни өй-шаанда ап чорутпас болза, ол аарыг таран, улуг когаралга чедирип болур. Малды сула одарладып турар болза, ооң чидирин лыка улуг боор. Малды бөлүктеп азырап турар фермалар дээн ыпкаш черлерлиг ажыл-агыйлар эвээш когаралга тавар-жыр. Чүге дээрге малды ынчаар тударга, тоо быдарадыр оттавас, туда кадаттыг турар болгай. Бир эвес бир фермага чума аарыы илерээн болза, инектериниң аразын 6 метр хире ырадыр баглап, ажыг-ажыг кылдыр азыраар болза, аарыг кадык малдарже белен халдавас.

Чума аарыының дугайында каразыг тыптып келгенде, ону таратпазының хемчеглерин дарый алырга, ук аарыг улуг девискээрге таравас. Ол дээрге мал-маганны чаңгыс ол-ла одарларга кады кадарбазы, аргалыг-ла болза, тургузу азыраары, эмнээри, ветеринарлыг камгалаа ажылдарын кылыры дээш, өске-даа хемчеглерни ап чорудары-дыр. Чума аарыынга каразыг бир апарган, ол аарыг ылап илереттингеп чердерден мал продуктуларын, сиген-ширбиниң аймаан өске девискээрлерге үндүр сөөртүүн соксадыр херек. Чумадан аараан мал шинчип, эмнеп, азырап турган мал эмчилери, кадарчылар оларның идик-хевинин, ап чоруур дериг-херекселдериниң дезинфекциязын кылбас болза, олар база чума аарыының тарадыкчылары апарып болур.

Бир эвес ылап-ла чума аарыы деп бадыткаттынган болза, аарыг үнген чер-биле аргыжылганы кызыгаарлап, карантин чарлаар. Карантин өзугаар көрдүнген хемчеглерни шуптузун ап чорудар. Мал-маганның, бо удаада сарлыктарның, тайга-таскыл кезип оттаарын болдурбас, одарларны дестээр, аарыг мал турган кажааларның, коданнарның өдээн орттедир, ол аарыгдан өлген маллың сегин орттедир дээш, алыр-ла хемчеглер хөй. Оларның шуптузун Ветеринария хоойлужудулгазында айтып каан.

Чума аарыын болдурбазының кол магадылалы — ол аарыгга удур ветеринарлыг хемчеглерни доктааткан хуусааларда баш удур ап чорудары. Чумага удур сыкыртыр камгалал вакциналарны бистиң чуртувуста шагда-ла бүдүрүп үндүрген. Терс-Хөлге чумага удур камгалал ажылдары чорудуп турган экспедиция-биле эрткен чайын ужурашкан мен. Бо аарыгга удур камгалал ажылдарын Моол-биле кызыгаарлашкак черлерге албан чорудар ужурлуг. Ол чуртка чума аарыы тыптып болурумун, тыптып турганыныа-даа дугайында медээлер дыныалып турардыр. Чумага удур камгалал вакцина сыкыртын каан мал 3 чыл иштинде ол аарыгдан аарбайн барып болур. Ол хуусаа төнерге, база катап камгалал сыкыртыышкынны кылыр. Чума аарыгга удур камгалал сыкыртыышкын кылып каан бызаага база камгалаттынмаан бызаага тускай холумактыг эзилдиригин денге сыкыртырга, камгалалдыг бызаа дириг артып каар, а камгалал чок бызаа 7-12 хонгаш өлүп каар.

Чума аарыгга удур кандыг хемчеглерни ап чорудары, ону илередири, карантин хемчеглери дээш, бүгү-ле ажылдарны маңаа шуптузун тайылбырлап бижиирге, узай бээр-дир. Эң ылаңгыя малмаганныг кижилер, малчыннар, кадарчылар чума аарыының дугайында бичии-даа бол, билип алзын дээш бо кыска доңчу үүлдү бижидим. Серемчиде хорамча чок.

Оттук-оол ОНДАР.
Мал эмчизи.

«Шынны» кодээ ажыл-агый киллизинден: Мындыг янзылыг материал сарлыктар чума аараан деп каразыг тыптып коэргге-ле дораан солунга парлаттынган болза, малчыннарга, хууда малмаганныг кижилерге ажыктыг боор ийик. Ол аарыгдан мал-маганны канчаар камгалаарын, кандыг хемчеглерни баш бурунгаар ап чорударын олар билип алган турар ийик. Шак ындыг материалды солунга парладыр кижилер хамыктың мурнунда, республиканың Агроулетпүр эвилелиниң ветеринар тускай эртемниглери боор ужурлуг турган.

Республиканың агроулетпүр комплекизи Тываның экономиказының үндезини, кол адыры. Агроулетпүр эвилелиниң удуртулгазы, специалистери бодунуң ажыл-херектерин, шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларын чыдырарынга, оларны чонга дыңнадырынга парлалга органнарын шоолут-ла ажыглавайн турарлар. Оларның ажыл-херектерин чыдыры чүгле парлалга ажылдакчыларының хөрээ дээр янзылыг. Сөөлгү үеде үнген, бистиң амыдыралывыска улуг ужур-уткалыг чугула экономиктиг реформалар (чижээлээрге, «Чер реформазын РСФСР-те боттандырар талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россияның Президентизиниң Чарлыы) кандыг хемчеглерни республиканың Агроулетпүр эвилели азы Кодээ ажыл-агый министерствозу ап чорудар деп турарын чон билип алыр болза ажытыг-ла болур ийик.

Тываның агроулетпүр комплекизин удуртуп баштап турар чамдык кижилер чартык чажыт байдалдан үүнүп, ажыл-иш кандыгыл, канчаар ажылдаза эвил деп ажыкчарлыг чорукче боттарының эки туразы-биле шиитпирин күзеңиг.

ЧИИЖЕЦНЕРНИ КАНЧААРЫЛ?

1940 чылдарга чедир, ооң-даа бээр, дайын чылдарында безим Тыванын чону шак мындыг аарышкылыг өртектер көрбейн келгем.

Феодалдыг Тыва үезинде даштыкының чижеш садыгжылары чонну мөлчүп, бараанны (шай, таакпыны болгаш пос-таавыны) улуг өртекке садып турганын мөңгеп улуглар билирлер боор. Ынчан тыва чон мал-маганныг, шыырак чораан болгаш тооваан.

Амгы үеде бистиң чонувус мал-маганын ыыышкынбиле колхозтарга дужаапкаш, ядыы олуруп калганын чон кайын уткан деп. Ооң кырынга экономика, эде тургузуушкун, рынок деп чүве келирге, ам хөй мал-маганныг эвес, рынок өртээнге болгаш өске кара сагыштыг чижеңниң эмин эрттир өстүрген өртээнден бараан, аьш-чем садып алыр дээш ыраазырап, дувүреп турары ол.

Ам бистин Тыва бодунуң иштики херээн боду шиитпирлээр чүве болганда, шынап-ла, аьш-чем, идик-хеп өртээн эмин эрттир улгаттырбас талазы-биле чонуун чаагай чоруу дээш база пенсионерлериң аштап-суксаарын, элеп-түрээрин болдурбас дээш, келир үеним чаш салгалын түретпес дээш бистиң соңгуп алган идегелдиг депутаттарывыс санал-оналын бээр болза экн.

Хүн бүрү бараан өртээ өзүп, ооң аразында чижеш садыгжылар тыптып, чонуун эвээш-биче акша-төгериин ушта шаап ап турда, чонуун чаагай чоруу, келир үеин дээш туржуп турар бистин чазадыс оларны кандыг-даа контроль чок, сула салыпкан. Чон ол хире бергеден турда, аазаан аксын, үндүргеи доктаалышиитпирин чүге боттандырбас чүвел?

Бараан-сараан ховартаан-даа болза, чижеңнер бараанны тыпкаш, чонну чулуп чиг, байып турар-дыр. Ол дугайында республика парлалгазынга, радио, телевизоргa чугаалап турза-даа, өгулуг хемчег албаны-биле ол амдаа уламчылап турарын дыныап турар-дыр бис.

Салчак-оол ТЮЛЮШ.
Пенсионер.

Баян-Кол суур.

Кыска дыңнадыглар

САРЫГ-СЕП. Каа-Хем районнуң «Бүрен» совхозтуң төвүнде спорт залдыг, бөлгүмнер ажылдаар өрээлдерлиг, 300 кижи олурар залдыг чаа Культура бажыңын ажыглалга киргени көдээ ишчилерге өөрүнчүг болган. Олар хостуг үезин ажыктыг, солун эрттирзин, чаа кино-чуруктарны доктаамал көрзүн дээш Тыва Республиканың Культура министерствозу хөгжүм херекселлерин, аппаратуралар-ны бергеш, кино көргүзер турганын-даа бергеш.

СҮТ-ХӨЛ. Карл Маркс аттыг совхозтуң сүт-бараан фермазында улуг инек кажаазы ажыглалда кирген. Ол комплексте саанчылардың бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга, инектерин ажаарынга, чемгерериниге таарымчалыг байдал тургустунган. Малды сүтарарын, өдээн аштаарын механизастаан. Кажаанны чылыдар, эргежок чугула сүт-биле хандырар күчүлүг котельнаяны туткан.

(Бистиң корр.).

Кызыл хоорай дөрт талазынче херли берген калбарып бар-ла чыдар. Ооң хөй муи-муи чурттакчылары эртеннин-не ажыл-ижинче далаштыг бар чоруур. Оларның чамдыызы эзлчегде ажылындан хосталгаш, кел чоруур. Чамдыктары садыгларже далажыр.

Идик-хептер аймаан даараар, септээр черлер амыдралга бо хүннерде кончуг чугула. Кызылчыларның идиктерин шевергин кылдыр септээш, кремнеп бээр. Хоорайның Ленин кудумчузунда ийи каът идик септээр мастерскаязының мастерлериниден бедик мергежилди чедип алган уран-шеверлер бар.

УЛУСЧУ НАМНЫҢ УЛУГ ЧЫЫЖЫ БОЛУР

Сөөлгү чылдарда чуртка болгулаан болуушкуннарның салдары бистиң республиканың социал-экономиктиг болгаш политиктиг амыдралында база тодаэы-биле илереп турар. Ажыл-агыйның бүгү эдырларында байдал улам нарыыдап, бүдүрүүшкүн хемчээли кудулап турары-биле чергелештир, чоннуң политиктиг медерели хүн бүрү өзүп, бот-идепкейн бедээн. Ооң-биле кады кем-херек үүлгедир, оорланыр, арагалаар, чыдыг чашпан тыртар, кижилер бот-боттарын хүндүлешпес, харын-даа олуржур, күштеп-чазарлаар, үптеп-дээрбедээр дээн ышкаш араатанзыг үүлгедиглер улам арбыдап турарын кижи бүрүзү хүнүүн көрүп, дүвүрелин илередип турар.

Саарылгалыг экономикаже кирип, өртектерни хостут салыпканының түнелинде, кижилерниң, эң ылаңгыя хөй ажы-толдуг өг-бүлелерниң, пенсионерлериниң, сурттуулдарның, куду шаланның, хуузунда хөрөнгизи эвээш улустарның амыдыралы каракка көзүлдүр-ле баскырап эгелээн. Ол кадында кандыг-даа бараанар бүдүрбейн, оларны ооң-моон таныш-көрүш аайы-биле, янзы-бүрү кажар аргалар ажыглап тып алгаш, каш катап улуг өртекке чедирип, чижеңнер өзу-биле байып турарларның саны көвүдеп турар.

Республиканың амыдралында тургустунган мындыг нарын байдал ооң уштунуп үнер аргаларны дилеп, келир үевис дээш сагыш аарып чоруур, орта хуузунда киржир күзелдиг кижилерни каттыштырып болур Бот-догуннаан Тыванын улусчу намын ооң Тургузукчу конференциязынга декабрь айда тургузарынга идиг болган. Ооң сорулгаларын ук хуралга хүлээп алган медеглелде тода айыткан. Маңаа мындыг үүлдерни немей, онзалап айтыксадым.

Намның эчис сорулгазы Тыванын бот-догуннаашкынын улам быжыглап база камгалап, ооң амгы үеде арай эренгей байдалын боттуг утка-шынар-биле байлакшыдып турташ, алызында эрге-хоойлулуг күрүне тургузарынга идепкейлиг киржирин болур.

ССРЭ буступ дүшкеи, Россия Федерациязының күрүне тургузуу кандыг болуру, ооң составында бантаап турар республикаларның эргелери болгаш хүлээлгелери хоойлу өзугаар тодараттынмаан бо үеде Тыванын политиктиг бот-догуннаашкынын улам быжыглаарынче болгаш камгалаарынче угланган хемчеглерни алыры негеттинип турар деп санап турар бис. Тыва (өске республикалар-биле кады) бодунуң эргелерин болгаш хүлээлгелерин тодаргай айыткан керээ өзугаар федеративтиг күрүненик тургузукчуларының дең эргелиг кежигүнү болур. Тыванын бот-догуннаан эргелерин кызамдап турар Россия Федерациязының хоойлуларын, Президентизиниң чарлыктарын куштуг болурун бистин республиканың Дээди Соведи азы Президентизи түр соксадып болур дугайында үүлдерни Тыва Республиканың Конституциязынга киирерин чедип алыр дээш нам ажылдаар. Россия Федерациязының Президентизиниң төлээлекчизиниң албан-ажылын биске тургузарынга, черни хуу өнчү ылдыр садарынга шуут удур бис. Тыванын Президентизин, боду билдириишкин киирген-ден өске таварылгаларда, үчүгле соңгукчуларын чажыт бадылаашкынын өзугаар халап болур деп санап турар бис. Бо айтырыгларны шиитпирлээри эргежок чугула болу бергенде, республиканың чурттакчы чонунуң референдумун эрттирери чугула деп, нам көрүп турар.

Бо болгаш өске-даа чамдык политиктиг айтырыгларны көдүрүп турар ужурувус болза, республикаларның бот-догуннаашкын дугайында үгүүлгаларында айыткан эргелерин кызагдаар, харын-даа оларны крайлар, областар-биле деңге көөр дээн хөөнкер чүгле Россия Федерациязының удуртулгазының чамдызында эвес, Тывада безин бар дээрзин чондан чажырган хөрээ чок.

Экономика талазы-биле Улусчу нам амгы үеде чөрүттүнүп турар чаартылгаларны колдуунда деткивишаан, чиг эт, бойдус курлавырларын чөп эвес ажыглаарынга болгаш кам-хаыра чок төтчеглээринге удур, бүгү будүрүлгелер Тывага ажыглаарынга болгаш дашнаар үндүр садарынга таарышкан төнчү продукцияны будүреринче угланган турар ужурлуг. Кандыг-даа будүрүлгелер (күрүненик, кооперативтерниң, өске черлер-биле кады кылган, хуу кижилериниң болгаш өске-даа) хамыктың мурнунда Тыванын, ооң чурттакчыларының хереглелдерин хандырар продукцияны будүрерин чедип алыр дээш туржур бис. Экономиктиг реформа чоруп турар, хостуг өртектер үезинде хой уругларлыг өг-бүлелерин, пазылап кырааннарны, сургуулдарны болгаш уруг-дарыгны камгалаарын күрүненик күселиби-биле магадылаан турары чугула.

Чонуун угаан-бодал амыдралын чаартыр, республикада чурттап турар бүгү нацияларның культуразын улам хөгжүдер, чаагай чанчылдарын, шажын-чүдүлгезин катап диргизер буянныг херекке киржир күзелдиг бүгү-ле партийлар, шимчээшкинчер болгаш тус-тус кижилер-биле демнежип ажылдаарынга бистиң намывыс белен. Чүгле күжүүсту каттыштырып, бир демниг ходелип турган, мөзү-будуш чок чорукту, кем-херек үүлгедиглерин, күчүлелди, болгаш амыдыралывыста бөгүн таваржып турар өске-даа багай үүлдерни ажып эртип болур дээрзинге быжыг бүзүрелдиг бис.

Аныяктарны келир үевис, салгакчыларывыс деп санавышаан, оларның эргеажыктарын камгалаарын, ажылдаар чер, чурттаар бажың-балгат-биле хандырарын, билиг-мергежилге өөренирринге таарымчалыг байдалдарны тургузарын чедип алырынга идепкейлиг киржирин намның хүн бүрү ажыл-чорудулгазының чүгүлү кезээ деп көрүп турар бис.

Республикада, чурт иштинде болгаш даштыкыда бүгү-ле демократтыг, бурунгаар депшилгелиг партиялар, хөй-нинти организациялары болгаш шимчээшкинери-биле харылзааны тудуп, доктаамал кады ажылдаарын бодап турар бис. Организастыг тургузуг талазы-биле Улусчу нам Россия Федерациязында бар кандыг-даа политиктиг партияларга каттышпас, боттускайлаң ажылдаар.

Салып турар сорулгаларывысты чүгле сонуургалдыг кижилериниң калбак киржилгези-биле чедип ап болур, ынчангаш Бот-догуннаан Тыванын улусчу намының кежигүнүнге эртем-билиин, национальын, социал байдалын, шажын-чүдүлгезин барымдаалавайн, Тыва Республиканың 16 хар четкен чурттакчызын хүлээп алыр. Будүрүлге, организация, албан, өөредилге черлери намның коллективтиг кежигүнүнге кирип болуруун айтып каары артык эвес.

Бистин үзел-бодалывысты деткип, салган сорулгаларывысты чөпсүүнүп турар кижилерни болгаш коллективтерни үстүнден айтыышкын маңавайн, өөр-черлерге нам үүрлерин тургузып, болгаш төлээлерин январь 18-те ажыттынар бирги Улуг чыыжын белеткээр өргкомитеттин даргазының оралакчызы.

Сыкырбан МОНГУШ.
Бот-догуннаан Тыванын Улусчу намының бирги Улуг чыыжын белеткээр өргкомитеттин даргазының оралакчызы.

эскерип турар апарган. Хептерин өртээ улгатканындан ангыда, ооң садыгларга кирбестээнин кижи бүрүзү бодап, билип чоруур.

Ам кончуг идегелдиг черлер идик септээр мастерскаялар болу берген. Мастерлер улустуң аная эккелгеин идиктерин шевергин кылдыр септээш, кремнеп бээр. Хоорайның Ленин кудумчузунда ийи каът идик септээр мастерскаязының мастерлериниден бедик мергежилди чедип алган уран-шеверлер бар.

ЧУРУКТАРДА: идик септекчилери кожа турлар. Оларның аттарын (оң таладан) Василий Алексеевич Тетерин, Александр Иванович Скрепцов дээр. Василий Тетерин мында хөй чыл болган. Ам өөредип эгелээн өөренікчизи база ыызымак ажылдап, септелгенин дүрген болгаш шынарлыг кылып берип турар; чагыглар киирип келген кызылчылар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

АГРАР РЕФОРМАЗЫ: дүргедээриниң аргазы

Россия Федерациязының кодээ ажыл-агый министри В. Н. Хлыстун-биле чугаа.

— Виктор Николаевич, солуннарга парлаттынган «РСФСР-те чер реформазын боттандырып чорударының талазы-биле сонгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы дээш өске-даа документилер чер реформазынга улам калбак, шиитпирлиг хемчеглерни ап чорудун эгелээнинин, совхозтарны болгаш колхозтарны шуут тарадырының дугайында сагындырыг эвес бе?

— Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы болгаш чазыктыг хүлээп алганы доктаалдары совхозтарны, колхозтарны тарадырының административтиг ыыышкыны эвес, а бүгү кодээ ажыл-агыйның реформазын дүрген чорударының арганың тургузар дээн ол. Кодээ ажыл-агыйның шуупту адырларын будүрүлгенин кудулааны кандыг-даа эки сорулгалыг дужаддар, айтыышкынар түвелдерни бербес, кижилерниң сонуургалынга идегыг херек деп көргүскен.

Реформаның талалакчылары көвүдеп турар деп санаар-дыр силер бе?

— Бодунга ажыктыг үүлдү боду тывар арганы реформа берип турар-дыр. Ындыг-даа болза күрүненик талазындан үглап баштаар чоруктан оттаалавайн турар бис, ынчалза-даа будүрген продукцияны болбаазырадыр, сайгарар, кадагалаар талазы-биле күрүне программаларын боттандырары-биле холбашкан ажылга бараан, продукция будүрүкчүлерин хаара тударын таварыштыр ол чоруттунган турар ужурлуг. Реформаны чорудуп тура, болбаазырадыр будүрүлгелер, аьш-чем үлетпүрү болгаш садыг биле кодээ ажыл-агый продукциязының будүрүкчүлериниң бот-боттарынга ажыктыг чаа харылзааларны тывар апаар.

Чижээлээрге, сүт заводу азы комбинады дээрге чүл ол? Ол дээрге бүгү район-да сүт болбаазырадырының талазы-биле тергиндекчи-дир. Сен өскээр тараачын сүттү кайнаар дужаарыг?

— Хуужуткан соонда-даа ол тергиндекчи бооп артын, сүттү садып алырының, ооң болбаазырадып кылган продукция өртээн ол тургузар хевээр болур ыыкажыл?

— Ынчан күрүненик талазындан ойлээр чорук херек апаар. Болбаазырадыр ажыл-агыйлар акционер будүрүлгелер болуп, кодээ ажыл-агый продукциязын будүрүп турарлар ынаар ооң акциларын контрольдаар эргелиг киирер ужурлуг. Кодээ ажыл-агыйның чиг эдин будүрүп турар ажыл-агыйлар акционер будүрүлгениң оргузгазындан бодунуң үлүүн ап, өртектерни таарыштырар аргалыг боор-дур.

— Хүлээп алдынган документилер-биле холбаштыр совхозтарны, колхозтарны салын-хуузу кандыг бооп болурунуң дугайында чугаалажын көрээлиңер.

— Президентиниң Чарлыын өзугаар алырга, совхоз, колхоз бүрүзүнге ийи ай иштинде коллективтиг хуралын эрттирер ужурлуг. Ол хуралдарга ажыл-агыйның кандыг хевиринче шиитпирни ажыктыг деп чүвени ханызы-биле сайгарып, каныызын шилип алырын шиитпирлээр апаар. Бирээзи — тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязы кылдыр эде тургустунары. Ийнгизи — акционер ниитилел. Үшкүзү — эт-хөреңгиге кижи бүрүзүнүң үлүүн киирип, будүрүлге кооперативин тургузары. Эң сөөлүнде — ол хевээр азы совхоз, колхоз болуп артын каары. Сөөлгү орукту шилип алыры ындыгла шын боор болду-ла бе.

— Совхоз, колхоз бооп артын кадыының аргазы бар ыыкажыл?

— Бар. Бир эвес коллективтиг ындыг шиитпирни хүлээп алыр болза... Ашаа кым-даа чыырланыр эрге чок. Ынчалза-даа карылгалыг, боду черни долузу-биле ажыглап шыдавас ажыл-агыйларны албадап эде организастаар.

— Совхозтардан, колхозтардан үнериниң чуруму кандыгыл?

— Үнүп тура, чер болгаш эт-хөреңгиде бодунуң үлүүн тараачын алыр ужурлуг. Президентиниң Чарлыын өзугаар тараачын ажыл-агыйларга бээр черниң эң улуг хемчээли база халаска бээр черниң өй-чижээ районга ортумаа-биле тодаратынган турар ужурлуг.

— Кодээниң чурттакчылары черни мурнады алыр эргелиг дээрзин демдеглединер.

— Өскээртен келген кижи азы хоорай чурттакчызы черни ап болур эргелиг, ынчалза-даа ону кодээниң чурттакчыларының албайн барган черлериниден бээр...

— Кодээде ажыл-агый чоруулгазының хевирлерин өскертирин чүткүлүү-биле сүмелээр бис. Бистиң бодалывыс-биле алырга, совхозтарны, колхозтарны эде тургузарының эң-ке эптиг хевири — тараачын ажыл-агыйларының ассоциацияларын тургузары. Ындыг ажыл-агый бүрүзү бүрүн юридиктиг өскелиг, бот-тускайлаң будүрүлге болур. 5-7 кижи ажылдаар кодээ кооперативтер, мал фермаларынга суг тургустунуп-даа болгай. Машина-трактор станциязының коллективи биче будүрүлге болуп, машина-техника аймаан септел, ассоциацияларга ачы-дуза чедирип болур. А бухгалтерия ассоциацияларга, биче будүрүлгелерге сан-хөө талазы-биле ачы-дуза чедирер сан-хөө төвү бооп-даа болгай. Ынчан чүгле ажыл-агыйның кежигүн бүрүзү хууда өнчүде боду үүлүглүг турар ужурлуг.

— Агроулетпүр комплекизин удуртурунуң күрүне системазын өскертирин база документилер көрүп турардыр. Ынчалза-даа шаптыктай бээр бир-ле чүве тыптып кээр турган болгай.

— Чер реформазын чорударынга баштайгы үеде тыптып келген шаптараазының Президентиниң Чарлыы чок кылып турар деп санаардыр мен. Чижээлээрге, черни эде үлээриниң айтырыынга дөрт орган киржип турган: чер реформазының талазы-биле комитет, чер талазы-биле депутат комиссиязы, улус депутаттарының Соведи болгаш ооң күүскому. Черни бээрин оттаалаанының чылдаалаарының 30 хуузу чоптуг эвес болган, а ол дээш кым харылсалгалыы биладимес турду. Хоойлуну сагыырының дөрт харысалгалының аргазын чазакка сүмелединис. Ам чүгле ийи орган: чер реформазының талазы-биле комитет база администрацияның удуртукчузу дөрт харысалгалыг.

Янзы-бүрү ажыл-чорудулганы боттандырар күрүне органнары турар ужурлуг. Оларның боттандырын чорудар ажыл-чорудулгалары: капитал салыышкынар политиказы, күрагропрограммаларны боттандырары, социал тургузугну — тудуг, орук тудуу, газ-биле суг хандырылгазы дээш ооң-даа өске адырларны сайзырадыры. Будүрүлге тургузуун боттандырары: кодээ ажыл-агый техниказы-биле хандырылга, белеткел пунктуларын ажыдары, чиг эт болбаазырадыр будүрүлгелерни сайзырадыры. Кайы-бир девискээрге экономиканы рынок харылзаалары-биле ойлээри, консультация бээр албан черлерин тургузаары, кадрларны өөредири болгаш оларның билиин бедидери, ветеринария инспекциязы, техниктиг контроль, карантин албаны дээш, ооң-даа өске ажылдарны чорудар.

М. СИЛЬВАНОВИЧ
чугаалашкан.
(«Сельская жизнь» солундан кызыра очулдурган).

«Шынның» идепкейлиг

авторлары

АВТОРНУҢ ЯНЗЫ-БҮРҮ ТЕМАЛАРГА ЧАГААЛАРЫ

Бо чылдан эгелеп «Шын» солун «Шынның» идепкейлиг авторлары» деп рубриканы ажыткан. Ол рубриканың адаамга бир авторнуң бөлүк чагаалары парлаар.

Бир дугаарында Хову-Аксы суурдан бистиң идепкейлиг бижикчивис, ол суурда школа башкызы Оюн Таржаевич Короданың бөлүк чагааларының допчуулалын парладывыс.

Казар байлактарның тывылган чурту Хову-Аксынга даг-металлургия үлепүрүнүң капитал тудуглары эгелеп турда, мактаа профсоюлдер, комсомол, суур Совети дээш... оске-даа хөй-ниити органнары ээн тайга эдээнге тывылганнар.

Хову-Аксының дуржулгазындан алгаш көөрге, чүвени мегелер, хөөрешпес, ат-алдар чедип алыксаар, аксашаанналды-ла бодаар чоруктар бо черниң коммунистиг идеологизы боон турган. Оон барымдаазы болза, казар байлактарның курлавырының эвээжээни-биле 1991 чылда кобальтылыг комбинаттың хагдыганы ол-дур.

Хову-Аксының салым-чолунуң дугайында суурларның ажылчы чонунуң хуралы болганын ол-ла автор база бир чагаазында бижип турар. Ол хуралды Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдей эрттирген.

Аная комбинаттың директору Л. В. Меньшиков илеткел кылган.

Кобальтылыг комбинат орулгазы чок болу бээрге, 1991 чылдың июль 1-ден эгелээш, даг, металлургия, технологиялыг транспорттуң цехтери чоорту хагдынып, продукция бербестей бергенин директор чугаалаан. Норильскиде концерниге каттыштырарын ол сүмелеген.

Ындыг-даа болза, аная санал берген чамдык кижилер аная каттыжарынга удур болганнар.

Хуралды башкарып эрттирген К. А. Бичелдей түнел чугаазында бо айтырыгның алыс утказын, ханы сайгарылганы кылганы дыка шынны болганын ол бижээн.

• • •

«С. К. Токаның 90 харлаанынга холбаштыр...» деп эгелиг чагаада мындыг одурулгары ында киргген:

чогаалчывыс, эртемденивис, тыва улустуң оглу деп, ажыы-биле чугаалаар болзувусса, төөгүнүң шынынан соора барбаанывыс ол-дур деп бот-хууда бижип олурар мен.

Түңнелинде, материалдыг культурага хамаарыштыр С. К. Токаның турускаалы турган черинге турзун, олче хол дээр болзувусса, төөгү бисти шаажылаар дээн.

• • •

«Тывага саазын бүдүрүп шыдаар бе?» деп эгелиг чагаада автор мынчаар бижээн:

Тывага саазынны эргин саазынардан кылырын бо түүлүн автору сүмелеп турар. Саазын бүдүрер биче бүдүрүлгеня Хову-Аксынга ажыдар талазы-биле айтырыгны республиканың чазаанга тургузар үези келген деп бижээн.

• • •

«Аржаанның ээзи тодаргай болур ужурлуг» деп эгелиг чагаада география эртеминиң кандидаты Калтажык Шактаржыктың «Аржаанларывыс ээлиг болур» деп түүлүн номчааш, деңзиңүүрлеп олур мен. Шынап-ла, Тываның бойдус байлактарының ээзи үндезин чурттакчы чон боттары болур ужурлуг. Чогум ээзи чоогунда Советтер, совхозтар болган колхозтар болуру албан». Ынчалза-даа тодаргай ээлиг болурун сүмелээн.

• • •

«Ак-Тал» совхозтуң девискээринде Хүрегчи деп аржаан бар. Оон шынарын шинчилээрге, аржаан эмнээр шынарлыг. Чон аная арбын келир. Ону ол черниң чурттакчызы ат-алдарлыг кижиге хуузунда онуу кылдыр дүрүм өзугаар хүлээлип бээр болза эки деп, автор сүмелеп турар.

«Сарыг-шажын сайзыразын, бодаразын!» деп эгелиг чагаада Тывага шажын катап төрүттүүп. Кызылда чаа хүрээни тудуп, Көп-Сөөк хүрээни ажылдап, чүдүлгеже чон күзелдин-биле кирипкенде, кижилериң чаагай күзелдерин деткиир бис. Саная тодаргай, дорт:

1. Сарыг-шажын терминнериниң орус-тыва словарын тургузар, чоокку чылдарда парлаары чугула.

2. Сарыг-шажынның тоюл бижии, биргээр чугаалаарга, сарыг-шажын терминнериниң тыва дылга тайылбырлыг словарын коллективтиг күш-биле эртем-шинчилел ажылдары чорудуп турган, тускай ном кылдыр парлаза.

Мындыг ажылдарны кылып шыдаар кижилер бисте бар. Словарны тургузарынга бо түүлдүң автору киржир күзелдиг.

• • •

Ыт дугайында бижээн чагаазында мынчаар бижээн:

Сут-Хөл районнуң Сут-Аксы суурдан Кызыл-оол Монсуштуң «Тос түүнү малывыс кайдал» деп түүлүн катап-катап номчааш, ол кижи хөнзиг эртем-шинчилел кылган, а өөредилге-кижизидилгелиг ачы-дузазы аажок улуг-дур деп түүнедим.

Менде алдан чылдарның эгезинде парлаттынган «Түмен бойдустуң номчулгазы» деп ном бар. Школага бойдус эртемнерин башкылаарда, сургуулдарга солун болзун дээш ону ажыглап чораан мен. Мындыг чүве...

...15 муң чылдар мурнунда кижиниң баштайгы малы болза ыт болган. Ыттар болза кижилериң чадырының чанынга келгеш, боттарының эки туразы-биле чурттай бергеннер. Кижилер биле ыттар ынчаар өөнүктер болу бергеннер. Тываларга хамаарыштыр чугаалаарга, тоску малывыс — ыт.

Хову-Аксында бир хамааты хөй ыттар ызарааш, эниктериниң кежин эттээш. Соңгу чүкте бир хоорайда мастерскаяга саткаш, оон дыка кончаалыг ажылдан чоруур. Рынокту ынчаар билипкени магалыг чорду.

• • •

Школаның экономикалыг чөрүлдээзинин дугайында чагаазында школаның кол шимчедикчи күжү — башкылар.

Бүгү чуртта рынок бодунуң эргезинче кирипкен. Мурнунда ышкаш, шалыгга кызыгаарлаашкын турбас апаргаш, шыдаар шаа-биле акшаны ажылдап алзын дээш эге класстарга неделяда 20 шак, улуг класстарга 18 шак деп өйлээшкинни шыгыы сагыыр үези келген. Хөй-хөй шактар башкылаарга шынар чок, эренгейлээр апаар. Ону неделяда башкылар шактарны нормадан (20-18 шактар) улгаттырбайн, бодамчалыг чорудуп турган, чаа 1992-1993 өөредилге чылдарындан эгелээр болза, чогумчалыг болуруп автор сүмелеп турар.

• • •

Бистиң Тыва Республикавыстың аныылчы чонунуң амыдыралын бо берге чылларда чаагайжыдап быраары деп түвени улус билип, ажылгыр байдалче кирипкен. Биске шаптараазының түүлдериниң бирээзи — хорум-чурум чогувус. Амыы үеде хорум-чурумнуг, утаан-сарыылдыг чорукка кижизидип, удуртуп башкарар чаа мергежилдиг социалдыг башкылар тыптып, ону Таңдының Межегейде эгелээн. Ону солуннарга парлаан, радиога чугаалап, ТВ-ге көргүзүп турганын автор бижип турар.

• • •

Авторнуң өг дугайында чагаазында Межегейге бир-ле өг онзагай улуг чаагай, аккыр, оскелерден ылгалдыг кострр турган. Ол 1940 чылдар үеви. Өгнүң ээзи — Данчай. Өгнүң эжин ийи каът хаалгалыг, тыртыыштары демир. Ынаалары, хачаларын, тоганазын хүрен будук-биле дыка көрүштүг кылдыр будуп каан. Тоганазы база ийи каът, ийи талазында баганалыг. Өгнүң ишти пес чаңтаңкылыг, кидистери база ийи каът, кырындан брезент-биле шыпкан. Ширтектери чараш угуулаалыг. Өгнүң ээзиниң ат-сураан билбес кижи чок боор.

Ажылгыр, кежээ кижилериниң өглери эки чораан. Чалгаа кижилериниң өглери ам-даа болза хиреңг-ле болгай.

Ынчангаш авторнуң бөлүк чагааларының уткаларын кысказы-биле доп чуулап парлаанывыс ол.

Редакцияның чагаа килдизи.

Социал камгалалдың айтырыглары

ЧОНУВУС ДЭЭШ АЖЫЛДААЛЫ

Амыы үеде чонуң ылаңгыя эвээш орулгалыг өскүнинин социал камгалалының айтырыглары ажылчорудулганың кичээнгейинин төвүнге турар ужурлуг. Ынчангаш бо талазы-биле пенсионерлериниң социал камгалалынга хамаарыштыр кандыг сорулгалар салдыгалыл, мында байдал кандыгыл дээрзин чугаалап бээрин Тыва Республиканың социал хандырылга министри Сергей Дамбаевич КИРОВТАН дилээн бис.

Өртектерни хостуг болдурганынга дүүштүр «Күш-ажыл толевириниң эп бичин хемчээлин белдидер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга барымдаалааш, Россияның Президентизи 1991 чылдың декабрь 18-те Чарлыында чурттакчы чонуң эң-не эвээш хандырылгалыг кезиниге социал камгалалды күштелдирерин онзалап айыткан. Орта кожуунда пенсионерлер хамааржыр, оларның пенсиязының эң биче хемчээлин хемертен улгаттырган. Ол улуг ажыл бистиң министерствонуң ажылдакчыларынга манаваан үүл эвес.

Пенсияның эң-не бичии хемчээли бистиң республика девискээринге 410 рубль 40 көп. деп баш удур билип алгаш, РСФСР-ниң Социал камгалал министерствозундан пенсияның эде санаашкының эгелээринге чопшээрел дилээн бис. Үүге дээрге, бисте ол санаашкынны хол-биле санап, кандыг-даа механизация ажыглавайн турар. РСФСР-де ындыг 10 девискээр бар, оларның араазында Тыва бар. Чопшээрелди алгаш, ол нарын, берге ажылды чарлык үнерин манавайн, 5 хонук эрте эгелээр аргалыг болгаан бис.

Пенсияны эде санаары-биле холбаштыр амыдыралчурталгазы кошкак кижилерни тус-тус Советтер-биле кады илередир ажылды чоруткан бис. Ындыглар бисте 15 муң ажыг.

Бо ажылдарны ыска хуусаада, шынарлыг чорудар дээш чамдык ажылдарны чоруткан бис.

Бирээде. Амыдырап-чурттаарының кол үндезини үүгле пенсиязы болуп турар кижилериниң пенсиязын бир дугаарында өстүрүп санаарын районнарда килдистеривиске сүмелеп, оон төлевирин бо чылдың январь 2-де эгелээрин чедип алырынга организастыг ажылдарны кылдывыс.

Ийиде. Сайыттар Чөвүлели болгаш профсвилел ресновүлелиниң чопшээрелин өзугаар бистиң ажылдакчылар 1991 чылдың декабрь 14-тен эгелеп, суббота хүнүнде база ажылдап турар. Бо нарын, берге ажылды дарый чорударынга бисте үе кончуг эвээш.

Бистер барык 45 муң ажыг пенсионерлериниң пенсиязын эде санаар ужурга таварыштывыс. Оон-биле кады 1991 чылдың декабрь айда пенсионерлериң алыр ужурлуг пенсиязынга баш удур сагындырыг компенсацияны (хостуг өртек-биле холбаштыр) немей санап тургузар дугайында айтыышкынны декабрь 26-да алдывыс. Ол дээрге пенсионер бүрүзүнге, оон пенсиязынга бисте район коэффициентизин барымдаалап турган, чаңгыс удаа 144 рубльди немей санаары. Оон-биле чергелештир пособиелериниң бүгү хевирлерин база эде санаар апардывыс. Ажылдың хемчээли 10 матап өскенин чугаалавас аргам чок.

Үшүе. Декабрь 16-да республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка бистиң министерствонуң ажыл-чорудулгазын, амыы үеде сорулгаларывысты тайылбырлап, чамдык дилег, негелделеривисти киирдивис. Ажыл-агыйысты мурнунда-даа илеткеп турган бис. Бо улаада базала улуг деткимчени алдывыс. Хостуг өртекке киргени-биле амыдыралы кошкак кижилерни социал камгалалының айтырыын чугаалашкан улуг хуралды Сайыттар Чөвүлели эрттиргеп, ол талазы-биле тускай хемчегларни ажылдап кылган.

Ол хемчегларни моон соңгаар херек кырынга дээштиг чорудары бистерден болгаш райкүүскомнар, көдээ Советтерден коңчуг хамааржыр.

Сайыттар Чөвүлели тус-тус черлерге дуза чедирери-биле харыысалгалыг ажылдакчыларны январь 4-те сургакчыладып чоруткан.

Дөртте. Районнарда болгаш Кызыл хоорайда бистиң килдистеривиске практиктиг дуза көргүзери-биле министерствонуң тускай эртемниглериниң бригаданы тургускаш, тус-тус районнарга быжыглаан.

Беште. Бистиң министерствонуң дуза чедирип, ажылдап турарывыс улустарның ошагай байдалын өөренип көргеш, оларга хамаарышкан ажылдарның ужур-дузазын көргеш, оларның сонуургап турары хоойлуңуң тайылбырын телерадио дамчыштыр кылдывыс.

Айтырыг: Пенсияның адаккы хемчээли 410 рубль 40 көп. дилиер. Орта чеже акша херек ооаар ирги, саная силер бе?

— Ийе, баш удур санаан бис. Орта январь айда үүгле пенсиага 20 млн. акша херек. Оон кырынга компенсация болгаш пособиелерге 14 млн. акша херек. Ону долузу-биле хандырып шыдаар дээрзин Республиканың пенсия фондузу (А. С. Чанзан), ресбанк (Бадулин) олар бисте бүүредип турар. Бистер пенсия, пособиени база компенсацияны санап тодарадыр ужурлуг бис. Үүгле Кызыл хоорайның пенсионерлеринге январь айда төлээринге барык 8 млн. акша үнер. Ону чогуур өй-шаанда пенсионерлерге чедирип бээри харылзаа ажылдакчыларындан улуг хамааржыр, пенсияны бажыннарынга чедирип бергеин дээш бис оларга төлеп турар болгай бис.

Чонуң социал камгалалының моон соңгаар оны-за чугулазын үнелеп көргеш, ону баштай райкүүскомнар дарталары-биле сүмелешкеш, чамдык саналдарны чазанка киргген бис. Бо чугула ажылды дорт уштап-баштаары-биле райкүүском дарталарының хостаткан ораламчыларын тургузуп, күүскомнарның килдистерин штаттыг ажылдакчылар-биле быжыглаарын сүмеледивис. Чазак деткимчени бергеп.

Республиканың инвалидтер ниитилели бистиң министерствонуң башкарылгазы-биле ажылдап турар. А дулейлериниң болгаш караа четпестерини ниитилелдери Россияга чагыртыр. Ынчанган ажылдарны ужур-дузазын көргеш, оларны сонуургап турары хоойлуңуң тайылбырын телерадио дамчыштыр кылдывыс.

Айтырыг: Пенсияны адаккы хемчээли 410 рубль 40 көп. дилиер. Орта чеже акша херек ооаар ирги, саная силер бе?

— Ийе, баш удур санаан бис. Орта январь айда үүгле пенсиага 20 млн. акша херек. Оон кырынга компенсация болгаш пособиелерге 14 млн. акша херек. Ону долузу-биле хандырып шыдаар дээрзин Республиканың пенсия фондузу (А. С. Чанзан), ресбанк (Бадулин) олар бисте бүүредип турар. Бистер пенсия, пособиени база компенсацияны санап тодарадыр ужурлуг бис. Үүгле Кызыл хоорайның пенсионерлеринге январь айда төлээринге барык 8 млн. акша үнер. Ону чогуур өй-шаанда пенсионерлерге чедирип бээри харылзаа ажылдакчыларындан улуг хамааржыр, пенсияны бажыннарынга чедирип бергеин дээш бис оларга төлеп турар болгай бис.

Чонуң социал камгалалының моон соңгаар оны-за чугулазын үнелеп көргеш, ону баштай райкүүскомнар дарталары-биле сүмелешкеш, чамдык саналдарны чазанка киргген бис. Бо чугула ажылды дорт уштап-баштаары-биле райкүүском дарталарының хостаткан ораламчыларын тургузуп, күүскомнарның килдистерин штаттыг ажылдакчылар-биле быжыглаарын сүмеледивис. Чазак деткимчени бергеп.

Республиканың инвалидтер ниитилели бистиң министерствонуң башкарылгазы-биле ажылдап турар. А дулейлериниң болгаш караа четпестерини ниитилелдери Россияга чагыртыр. Ынчалза-даа оларның ужуруу-дузазы

(Уланчылы, эгези № 7 «Шында»).

Оон ынай ажылдакчының бодунуң күш-ажылының түннелдери дээш материалдыг сонуургалдыг болуруңуң дугайында, черле ынчаш иниитизи-биле хуваалда харылзааларын сайзырангайжыдарының айтырыгларының дугайында чугаа ында чоруп турар. Ажыл төлевириниң өзүлдези күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидерин мурнап турары шупту-шын эвес. Ынчалзажок кижилер боттарының бүдүрүкчү ажылынга илдең-не көскү түннелдерни чедип ап турда, ол дээш чогуур дээштиг төлевирни албайн турар. «Ындыг байдал-биле чеже ажылдакчыларның холун кошкатканын, чеже хире күш-ажылчы идепкейни базырганын, оон түннелинде улус ажыл-агыйы үү хире чидиритлерлиг болганын кым санап шыдаарыл?» деп үүлде чугаалап турган.

Черненконуң бодалдарында арай туугай, аажок ниити үүлдер эвээш эвес дээрзин номчукчу эскерип каан боор. Ынчалза-даа оон-биле кады ында дыка хөй үүлдер ам бо-даа уеде чугула болуп турары-биле чөпшээрешпейн бөөр арга база чок. Ам артында-ла оларның чамдыктары ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунуң соондагы элээн хөй партийжи документилерде, оон иштинде партияның XXVII съездинин материалдарында база киргилээн.

Мен маная «Знамя» сеткүүлге үнген бир үүл дугайын сагындырар бодайдыр мен, ында партияның болгаш күрүнеңиң биргү удуртукчузу шынарга дүүштүр Черненкону канчаар үнелээнин көрээл. Оон автору Г. Арбатов Брежневке ажылдап берип турган «чогаалчылар цегиниң» доктаамал удуртукчуларының бирээзи-дир, ону мен болза Брежневтиң чанынга «хуудa академик» эргелиг ажылдап турган кижи деп адаар ийик мен. Черненкону ол кажан-даа көрбес турган, ынчангаш оозу чоокта парлаткан ол үүлүнге базала ылерээн. Черненко дугайында Арбатовтуң дыка хөй бодалдары-биле чөпшээрежи албас мен, ынчалзадаа оон мынча дээрзин менээ чугула: «Төөгүге чогуурубиле чырыттынмас, ужуру эки-ле сайгартынмас хире Черненконуң кысна үе-чадазын канчаар үнелеп болурул? Баштай кыска болгаш мырыңай дорт харыы менээ турган: чуртка ол хире берге турган үеде он үш ай хилис барган деп. Оон соонда үнелелим арай серемчилиг апарган. Азы ол идегел чоктуң ук айлары хилис барбаан чадавас ирги? Азы олар херек-даа чадавас, чүге дээрге таптаашкын соонда база Андропов үезинде-ги кезек шимчениг соонда, чуртка өскерлиишкиниериниң болгаш үндезин реформаларның кайы хире херек болуп турарын улус билип каар эвес турган бе? Азы олар эде тургустунуушкунга хөрек эге чаданы белеткеп турбаан бе?

Ындыг-даа бооп чадавас. Бистиң бо үевисте даап бодаарын кымга-даа хорувайн турар болгай. Үүгле бодап тып аар, баш удур билип каар деп чүве амгы уеде ховар бооп турар-дыр ийин. Черненко ышкаш-даа политиктиң туружундан мынчаар бодап болур турган бе ынчаш: ниитилелди үндезини-биле чаартыр дээн, кедергей хамы кылдыр бодаттынган ышкаш сагындырып турган планнар, башкарыкчы партияның чогаалдып кылып кааны, оон холунга турган планнар кашчыл иштинде ол ниитилелди кризистиг байдалга чедирип каар деп аан. Ындыг эвес деп бодаар мен. Бедик эрге-дужаалдыг баштыннарның шоолуг-ла эвес шынары деп санаттынар арай серемчилиг, далаш эвес чоруу Черненкону аңаа чедирбес турган боор.

Черненко эн-не бедик дужаалдыг турган-даа, чигзинер, серемчилиг болур, харын-даа баш удур камгаланып алыр чорукту болганчок-ла чепсек кылып алыр чораан. Чижээ, арагалаашкын болгаш алкоголизмбиле демисел дугайында документиши хүлээп алыры-биле холбашкан чамдык байдалларны сактып кээр мен.

Чеден чылдарның эгезинде-ле академик Струмилин ССРЭ-де арагалаашкын болгаш алкоголизм дугайында, чогуур үезинде шинитпирлиг хемчеглер албас болза, бисие таваржыр халап дугайында эртем ажылын ТК-га киргген. Академиктиң оозун парлалтага үндүрбээн, ынчалза-даа дужуруп бижээн үүлдер тарап турган. Чогум ол бижик Брежневти бодандырган хире дээр чораан, ол ап чорудар хемчеглер дугайын илеткеп, киирип кээрин дааскан. Ол хемчеглерни оон соонда чылдарда ажылдап кылып турган. Ажылының аайы ындыг болгаш, ТК-ның Секретариадынга болгаш Политбюрозунга кээп турган документилериниң дыка хөй төлевилелдери-биле танышкам мен. Келир уеде хоойлуунуң дезевилелдерин база билир турганым чугаажок. Баштайгы телевилелдериниң идеязы мындыг турган: чымчак (курган) араганы база пивону бүдүрерин калбартышаан, оон-биле чергелештир спирт холуктуг дынзыг арагаларны (хамыктың мурнунда водканы) бүдүрерин чоорту кызырар. Оон аңгыда, оларда «ижериниң культуразын» нептередириниң, алкогольга удур пропаганданы күштелдиреринин, бо хөрекке хөй-ниитиниң ролюн бедидериниң хемчеглери база көрдүнген чорду.

Төлевилелдерни чугаалажып-ла турган, дедир этиндип-ле турган — чедир ажылдап кылыры-биле. Оон соонда оларны үр үеде соңгаарладып каан. Мээн билиримге-биле алырга, Андропов база-ла ол хоойлуну үндуреринче далашпаан. Харын-даа ол сагылга-чурумну быжыглаары-биле чергелештир водканың саа сортун үндүрериң чөпшээрээн, ол шала чиик өртектиг водканы чон «андроповка» деп адай тыртып алган.

Черненко бедик эрге-дужаалга кээрге, хоруушүн кылырынга дестүмес эгелекчилер чаа Чиигине секретарьдан деткимче эреп киришкен. Арагалаашкынбиле демисел дугайында документилерниң төлевилелдери катап кодүртүнген, оларны немей ажылдап кылгаш, Черненконуң айтышкыны-биле Политбюро кежигүннериниче база кежигүнге кандидаттарже тараткан, олар төлевилелдерни бүгү талалыг өөренип көөр, чедир кылыр, саналдарын киирер, оон соонда санал-оналдарын солчур ужурлуг турганнар. Удатпаанда саналдарны чыгган, бүгү-ниити үүлзүүүшкүн чок болган. Политбюро кежигүнүге кандидат, Грузияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Шеварднадзениң Грузияның виноград остурукчүлериниң чүс-чүс чылдардагы чамчылдарын Черненконуң адынга чоруткан бижиннге кайы хире үнделиг болгаш бүзүреңнег кылдыр камгалап турганын сакты-дыр мен. Херектиң ужуру чүдел дээрге, документиниң төлевилелинде виноград водказын (чачаны) бижынга бүдүрерин шуут хоруур дээн турган. Грузия сууртларта чачаны виноград артынчыларындан ниити куш-биле кылгаш, бүгү чурттакчылар аразында үлежип ап келгенин бижээш, Шеварднадзе улустуң чаныгын үрээри дээрге шуут бүтпес херек-тир деп демдеглээн. Өске-даа бижиктерде сарыылдыг барымдаалар турган, ынчалзажок Грузияның баштынының дыңнадынын Черненко, чүте-ле чүве ийик, эки сактып алган. Чүү-кандыг-даа болза, Чиигине секретарь: «Далашпаал» дээш, чедир ажылдап кылыры-биле саазыннарны дамчыдыпкан. Соломенцев баштаан комиссия бо удаада база-ла аштырган. Эмне ажылгыр болгаш шыгыы негелдериг комиссия кежигүнү Егор Кузьмич Лигачев турганын демдеглеп каргза артык эвес боор.

Ынчалза-даа арагага удур чаныш-сыныш чок демиселдилериниң өөрүшкү-маннайлыг хүнү дөмей-ле үнүп келген. ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунуң соонда удатпаанда хоойлу төлевилели чурттуң чаа баштынының столунуң кырынга келген. Чогум ол таптаашкынга удур сыныш чок демиселдиг, эде тургустунукчу, чаа көнегези-биле шыптынган болган. Ол үүүл кандыг ыглаксанчыг түннелге чедиргенин номчукчу бодунуң дуржулгазындан-даа, бистиң парлалгавыска үнген үүлдерден-даа билир...

(Уланчылыг).

ХАВАН КУДУРУУНУҢ ШАҢНАЛЫ

Кижиниң чаш болгаш элээди чылдарында болган таварылгалар, амыдыралдың агымы-биле кады ыраан тудум, кижиниң сагыш-сеткилинге уттундурбас чырык арынны арттырып каар. Оларны сактырга, бирде дүвүреңчиг-даа, бирде тааланчыг-даа.

Уруумнуң Аккан, Бакка дээр оолдары-биле (оларның шын аттары Орлан биле Байлак) бистиң найысылалыбыстың дал ортузунда туттунган улуг ак өргээге Соок-Ирей болгаш Харжыгаш байырлалыга чораан, үжен чылдарның харлыг кыжы, изиг чайы эрте берген-даа болза, школачы чалыы чылдарым караамга тодазы-биле көстүп келген. Тынарымга, арта хостуг апарган. Ашак-даа бол, назы-харым уттупкаш, дешкилеп маннаксаам кээр, Соок-Ирейниң чүктешкизинден амданныг конфеталарышы, яблоктарын башты дескиндирип кээр чыды думчукту кижиргендирип келген.

Сактыышкынарга алыскаш, ийи оглумну-даа, уругларын найыр-доюн-даа, өөрүшкү-хөглелин-даа уттупкан, назынымның үжен ажыт чылдарын эгиндеп октапкан, школачы оол апарган Чаа чыл уткуп кирипкен мен. Бо делегейни мен дыңнавайн, ынчангы өөрүмнүң аразынга чүрттай бергеним ол.

...Чаа чылда эн-не элдептиг, солун, чараш бал-маскарадка кедер костюм дээш конкурсту школага шагда-ла чарлапкан. Шыдалдыг ади-нелиг оолдар, кыстар-даа (ынчан материал чок дээр эвес) хайдыып, даараныш кирипкен. Кандыг азыра-дүрзүлүг, кандыг хептиг келирин кижи кижиге сөглээр эвес. Ол дээрге Чаа чылдың база бир чажыды. Кижи бүрүзү-ле кандыг хеп кедипсе, эн-не солун болур ирги. Кымга эн-не дээди шаңнал таваржыр ирги? Ындыг бодалдарга алыскан чоруур.

Мээн чаңгыс классчы оолдарым Каадыр-оол, Борбак-оол, Очур, Борбак-Сарыг, бодап турарымга, база-ла бүдүү бедеткенин турары билдине берген. А менде чүү боор, өскүс оолда, Соок-Ирейниң берген белээн-не чип алзымза, мөрүм ол-ла ыйнаан. Конкурска киржир хамаанчок, эгинге кедер чүвүге чегей кижи аан.

Ындыг болза-даа, чудуруум чудук адаанче супкан эвес, ынчан шөру эр апарган үем ол, хөделир деп шинитпирлеп алган мен. Шаңнал апсымза, бодап чораан уруумга-даа эки көзүлгеним ол-ла болгай. Бо бодалдарымны оңгу классчы чаңгыс чер-чуртту төрел акым Ооржак Шүлбен-оолга бүдүү дыңнаткан мен.

— Шын кылган-дыр сен, дүүмам. Ол дугайын эртен таптыг бодаар бис. Эртенги угаан чарт дээр чүве болгай, аал — дээш, чорупкан.

Эртенинде «чажыт» хуралга кым чүү кылырын ыяк дугурушкан бис. Мен, канчап-даа турган, кайыын-даа болза... хаван кудуруу тывар болган мен. Арткан херек чүүлдерни акым боду тывар дээн.

Харлыг кыжын хаван кудуруун кайыын тывар боор, дириг хавандан үзе шаап алыр эвес. Даалга алганда күүселир апаар. Улуг-хүн эртенинде, бичии хүнезиннг, хаван фермазы кайы сен дээш базыпкан мен. Чыварлыг эртен болган. Соогу-даа шору. Бичии хлевимни хемнирип каап, фермага дүш үезинде чедип келдим. Кээрге-ле белеи чылар хаван кудуруу кайда боор. Кажаа-хораа кыдыы дилегзинин, шаг-ла болган мен. Ынчап турумда, ферманың таныышы акый мени көрүп каан.

Чүвениң шынын чугаалаар, келген хераэмни демги акыйга төө каап берген мен. «Ол-даа берге айтырыг эвестир, оглум» дээш, ша-даа болбаанда, эъди-биле олчаан доп, узун шывык хаван кудуруун менээ тып берген. Ол хире олчалыг болгамыма өөрээш, интернатка дедир келгенимни-даа, чывар-соокту-даа билбээн мен. Демги кудуруумну дүрген-не Шүлбен акымга бүдүү көргүскен мен. Кижиниң өөрүүрү-даа кончуг. «Тергинин-не кудурук-тур, оол, Арта узун, чиигеъ дидир. Бир-ле дугаарында кудурукту дас кара бөгө-биле будааш, чажырып каан бис.

Конкурс-кежээ хүнү-даа келген. Акыы-биле школага кээривиске, катты-хөг ыр-шоор ана дыргын чүве. Оозлаш класска барган, белеткенип эгеледивис. Мен-даа индик-хевимни ужулгаш, акымның этке өй кылдыр тарладыр даарап кааны кара спортчу трико хөйлеп, чүвүрүн кедиптим. Чүвүрүн ужа талазындан оймак кылгаш, хаван кудуруун ында быжыглаан болду. Башка кедер, кара будук-биле будаан, арта-ла ийи мыйыстыг аза дүрзүзүндаа менээ кедирткен. Аза деп чүве кижи көрген эвес, чүгле чуруктардан-на көөр-ле болгай. Мен аңаа кара олчаан болган мен.

— Соок-Ирей биле Харжыгаш конкурсту чарлаптарга, доп-дораан халып кирер сен, шаңналывыс алырын уттун халак — дээш, акым чоруй барган.

Элээн боданып тур мен. «Адырам, баштай анаа барыт, байдалды өөренип көөр-дүр» дээш, аза хевин чажырташ, анаа хевим кедипкеш, школа залынга чедип келдим.

Янзы-бүрү хептерден, дүрзүлерден ана баш дескиннер. Бөрү баштыг, ыт баштыг, койгун баштыг... ында кандыг дүрзү чок дээр. Каас-коя хевин кеткен, арта селемелиг, эрги шагның ызыгуурган кижилери-даа бар. А кыстарның хептери мырыңай онзагай.

Соок-Ирей биле Харжыгаш үр-даа болбаанда, конкурстуң эгелээнин чарлапкан. Хөгжүм-даа шуут чиртилээр чүве. Мындыг кончуг каас хептиг кижилер аразынга аза-бук хеви кеткен келир болза, та чүү болур чүве, эртенинде «Кудуруктуг аза» деп шола-даа алаа хөңнү-ле болгай, бо-даа болбаан чүве-дир дээш, Борбак-Сарыг дээр эжимни эдертяпкеш, демги класымга чедип келдим.

Азаның хеви-даа, дүрзүзү-даа аңаа тергинин-не өй болган. Эжимге чедишкинни күзээш, дазылгамче чорупкан мен.

Кээримге, кым-даа чок. Шупту школада. Янзы-бүрү бодалдар бодап чыткаш, чык кылдыр удуй берип-тир мен.

Дап бажында, шуглакка чыдырымда, бир-ле кижи кулаамны чыжырады долгай берген. Оттуп кээримге, Шүлбен акым. «Хаван кудуруктуг азаң бирги черни алган-дыр. Шак-биле шаңнаткан-дыр» — деп, бо-ла. Бүдүү ыглапкан мен.

...Аккан, Бакка оолдарымны эдерткеш, театрдан чаныр чорупкан мен. Шаңналга алган «Будильник» дыка хөй чылдар иштинде хүлээлгезин күүсеткенин эжим Борбак-Сарыг алган кадайлыг, ажы-төлдүг апарганывыста, менээ хөөрээн. Оон соонда үрели бөөрге, уруг-дарыг ойнаваанын дээш шыгжап чоруурун база дыңнаткан.

Хаван кудуруунуң шаңналы — хайыраан «Будильник» шагымны ынчаар ышкынган болгай мен.

Белек ООРЖАК.

Гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим. (Автор).

ХАРДАН ТУДУП ХОЮГЛААН

Чоннуң культурлуг дыштачылгазын хандырар, оларның улусчу чанчылдарын нептередип, сайзырадыр болгаш аңаа бүгү таарымчалыг байдалларны тургузар сорулга-биле Бүгү-россияның «Выюговей 92» деп фестивалы дыка хөй черлерде эртип турар. Оон бир кол кезээ — хардан болгаш доштан уруглар ойнаар, дыштаныр хоорайжыгаштар, аңаа скульптурлуг дүрзүлерни болгаш ангы-ангы темалыг композицияларны шуткып кылыры болуп турар. Маная хамаарыштыр Тыва Республиканың Культура министерствозу, Тудуг болгаш архитектура талазы-биле күрүне комитеди ук фестивальды Тыва органнзастап, улусчу ус-шевер мастерлериниң, чуруккуларның, скульпторларның республика конкурузун Кызылга бир дугаар эрттирген.

Кызылга «Кызыл» аалчылар бажыңының баарында скверге болган конкурска бо удаада ийи команда болгаш элээн каш ус-шевер мастерлер киришкен. Ус-шевер мастер скульптор Александр Ойдуптун болгаш Тываның Күрүне шаңналының лауреады Эрес Байындының удуртканы командалар суббота эртенинде ажылдап эгелей бергеннер.

Ийи хүн ажылдааныңда соонда, бо конкурска Александр Ойдуптун командазы «Ховаган» болгаш «Дагаа чуургазы» деп ажылдарны кылып күүсеткен. А команданың удуртукчузу А. Ойдуп боду конкурска «Диин» деп ажылын киргген.

А Эрес Байынды бодунуң оглу Салбак-биле кады «Хөй болгаш Сарбашкын» деп ажылды доосхан. Аларны оон ангыла «Улу» дүрзүзүн чааскаан кылгаш, конкурска киирип, оны жюри кежигүннеринге хүлээткен.

Ынчангаш бо ийи команда иниитизи-биле беш ангы дүрзүлерни хардан шуткып кылган. Оны кызылчылар болгаш аалчылар көрүп, сонуургап турар.

А дош-биле дүрзүлер кылыр арга амдыызында чок болганы-биле оны бо удаада эрттирбээн.

Конкурстуң түннелин жюри чоокку уеде үндүрер.

Кым бирги черни эеллээр ирги? Оон шаңналы — акша болгаш Архангельск хоорайга болур улуг конкурска киржир эрге болуп турар.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: А. Ойдуптун «Диин» деп ажылы; хар хоорайжыгашта чүнгүда уруглар.

Авторлуң фотолары.

Чарлалдар сайыраазы

Телевидение

ЯНВАРЬ 15

I ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 9.10 Уруглардың музыкалыг клуву. 9.50 Чемпионнар-биле кады. 10.05 Үш сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү: «Дадарык». 2-ги сериязы. 11.00 Телефильм. 11.30 Концерт. 12.00 Медээлер. 12.20 «Как добиться успеха». 2-ги дамчыдылга. 12.35 Телефильм. 13.40 Телефильм. 14.10 Блокнот. 14.15 «Телемикст». 15.00 Мультфильм. 15.20 «Клоуннар». 15.50 «Нежность к ревущему зверю». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 2-ги серия. 17.00 Документалдыг фильм. 18.00 Медээлер. 18.20 Нйнги Бүгү-эвилел фестивалы. 18.50 Рынок хоойлузу-биле. 19.30 Шоу-программа. 19.45 «Дадарык». 2-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чыдар». 21.00 Медээлер. 21.30 Документалдыг фильм. 22.25 Парадизкоктейль. 23.55 Авторалли. 00.35 Биллиардка делегей чемпионады. 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.35 Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

II ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шак. 10.15 Ю. Поднекстиң фильмнери. «Бистер». 3-кү кезээ. 11.10 «Жизнь и смерть О. Мандельштама». 12.10 Тараачыннар айтырыы. 12.30 — 14.00 Н. Садур. «Пяночка». Телепьеса.

• • •

16.00 «Менеджерлер школазы». 16.30 Теледончуудал. 17.15 «Россияның парламент медээзи». 17.30 «От общего к частному». Россияга хуучуулга дугайында. 17.45 Т. Ин. Ко. 18.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.25 «Тыва черде». 18.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

19.05. «Издержки минувших несбывших дней...» Шулукчулер И. Карлов болгаш М. Кабаков. 19.45 Хостуг шак. 20.00 «Хуниуп-не байырлал». 20.10 Россияже көрүүлүнер. 20.30 Студия «NOTA BENE». 21.25. «Контакт». 21.00 Реклама. 22.00 Телефильмнер. 22.30 «Нйн тегаар азы оң алды». 00.00 Медээлер.

III ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.25—19.05 Эштиниңкинге делегей кубогу дээш

«Тыва автотранс» каттыжыышкынның өөредилге курстарының комбинады «В, С» категорияга чолаачылар белеткелиниң болгаш «Д», «Е» категорияларга немей дужаарының курстарынга чыылданы уламчылап турар. Кичээлдер 1992 чылдың январь 15-те эгелээн.

Кээр адрезиг **Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, № 113-а; телефону 3.10-92.**

ТР-ниң Садыг министерствозунуң садыг базазы автокар чолаачыларын (660), кочегарларны (660), таныышыларны (550), юридиктиг киллис эргелекчизин (1000) ажылче чалап тур.

Бараан саарылгазының планының күүселдези дээш айлар аайы-биле база чыл түннели дээш, стаж дээш немелде өкша шаңналын бөөр. Ажылга алган черниң автобузу-биле чедирер, магазин, столовая, эмнелге пунктузу бар.

Кээр адрези: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, № 25; телефону 4.16-45.**

Өөренирин күзээннерге

Чурттуг болгаш РСФСР-ниң Иштики херектер министерстволарының өөредилге черлеринге курсантыларны шилип алырын Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу чарлап турар. Дээди школаларга өөренирниң хуусаазы 5 чыл, ортумак школаларга — 2 чыл. Тыва Республиканың иштики херектер органнарынга ажылдаар кадрларны бистиң республикадан өөренип чоруурларны ол школаларга белеткээр. Совет Армияга шериг албанын эрттирген-даа, эрттирбээн-даа эр кижилерни школаларга хүлээп алыр.

Өөренирин күзээннер киреринниң шылгалдаларын орус дыл, литературага бижимел-биле Чурт төөгүзүнге — аас-биле дужаар, а дээди школаларга кирерлер — күрүне болгаш хоойлу үндезининериниң талазы-биле немелде шылгалданы дужаар.

Киреринниң шылгалдаларын колдуунда ол школалар июль, август айларда хүлээп алыр. Бистиң республикадан курсантыларның барып өөренири школалар — Барнаулда, Бишкекте, Краснодарда турар. Анаа киреринниң шылгалдаларын февраль 10-да чорудар, кичээлдер март 1-де эгелээр.

Киреринни күзээннер Тыва Республиканың ИХМ-нин кадрлар киллизинге дараазында документилерни алгаш келир: кадыкшылының дугайында эмчи шынзылгазы, билиниң дугайында аттестат азы диплом, шериг биледи, соолгу ажылдап турган черинден характеристика болгаш 3×4 хемчээлдиг 4 база 9×11 хемчээлдиг бир фото-чуруктар, күш-ажыл депериниң хоолгазы.

Киреринни шылгалдаларын дужаар кижилер өөредилге черинге халас чедер, а кажан өөренип кирипкенде, халас чемненилге, чурттала шолуг-биле оларны хандырар, хептиг бээр, ай санында 120 рубль хемчээлдиг стипендияны тыпсыр.

Барнаулда, Бишкекте, Краснодарда тускай ортумак школаларга өөренирни күзээннер документилерни 1992 чылдың январь 15-ке, оон өске школаларга өөренирлер — май 15-ке чедир дужаар.

Тайылбыр алыры-биле ИХМ-нин № 206 кабинединге келир, азы 2-16-35, 92-3-29 телефоннарны ажыглаар.

ЧАЛАЛГА

1992 чылдың январь 25-те 15 шакта Республиканың Улусчу чогаадылга бажыңы улусчу хөгжүм херекселдериниң уран-шевери, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Идамчап Сурунович Хомушкунуң 75 харлаанынга тураскаатканы бөлүрлалыынче хоорайның чурттакчыларын болгаш аалчыларын чалап тур.

Болур черн: Кызыл хоорай, Шетинкин, Кравченко кудумчузу, 46.

КИНО

ЯНВАРЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Жертва времени любви (Индия, 2 сериалыг) 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Дикая штучка 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Да здравствует Серваг! 9.00, 10.20. Мно, мой Мно 11.40. Не отступать, не сдаваться 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Непобедимая нога (КНР) 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (узаткан) шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совезе Министрлер Чөвүлели «Шын» солунчуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ сорвал айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ ниитилел политикиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва сорбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, политрафия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 9.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканын политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 10 (14734) 1992 чылдың январь 16, четверг

Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

Б. ЕЛЬЦИННИҢ БРЯНСКИГЕ ЧОРААНЫ

БРЯНСК, (СЭТА-ның корр.). Россияның Президентизи Б. Ельцин январьның он дөртте Брянск областыга чораанының үеэнде «Чернобыльдың Россияда зоназынче» улуг кичээнгейни салган деп болур. Ол областың үшкү чурттакчызы-ла радиация хораннаныышкынынга таварышкан черлеринде чурттап турар болгаш чоокку үеде бир чүс муң хире кижи «арыг черлерже» кежер ужурлуг.

Борис Ельцин аэропорттан дорт-ла дөртен муң кижи чурттап турар Новозыбково хоорайже чорупкан. Хораннаан черниң дөрбелчин километр бүрүзүнге-ле деңнели 15 кюри ажыл турары билдингир. Хоорайның чурттакчылары-биле ужуражыышкынар үеэнде Президент кижилерниң амыдырал-чурттал-ларының болгаш ажыл-ижиниң байдалдарынче, медицина хандырылгазының шынарынче, аъш-чемнин шынарлыг продуктулары-биле хандырылгаже онза кичээнгей салып, айтырып турган.

Новозыбковонуң эмнелге комплекизинге оон ужуражыышкыны солун болгаш ханы уткалыг болган. Президент ол эмнелгениң дерригхерекселдерин көрген, эмтаа-биле хандырылганы, эмнээшкиниң шынарын сонуургаан. Дараазында ол хоорайның аъш-чем магазининге база бартан.

Мурнуу-барын районнарның администрацияларының баштыннары-биле хуралдааш, Президент, Чернобыль АЭС-ниңге болган айылдыг халаптың хоралыг уржуктарын узуткаар талазы-биле күрүне комитетиниң багай ажылдап турарын шыгыы буруу шаап, шүүмүүлээн.

Борис Ельцин администрацияның удуртукчулары, депутаттар корпузунуң профэвилелдериниң, политиктиг партияларның болгаш шимчээшкиннериниң, шажын-чүдүлгениң төлөөлекилери-биле ийи шак ажыг үениң иштинде ужуражып, эң чугула айтырыгларны чугаалашкан.

Брянск областыга кыска үеде чораанының үеэнде Россияның Президентизи орус эртемденнериниң кылганы радиацияны хынаар болбаазын компьютер херекселдериниң канчаар ажылдаарын таныжып көрген. Ол хүн орай кежээ Борис Ельцин Москваже ужудуп чорупкан.

ДЕПШИДИЛГЕ ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын эрттирер талазы-биле календарлыг план ёзугаар бо айның 10-да Президентиге кандидаттар депшидилгези эгелээн.

Депшидилге хуралын республикага эң-не баштай Сут-Хөл районуну «Сүмбер-Уула» колхозунуң күш-ажылчы коллективи эрттирген. Президентиге кандидаттар талазы-биле саналдарын колхозтуң профэвилел комитетиниң даргазы Н. Ч. Ховалыг, күш-ажылдың хоочуну С. Х. Ондар, тудугжу К. Ч. Ооржак, башкы А. Б. Сарыглар, суурнуң Культура бажыңының режиссеру А. Д. Ооржак болгаш өскелер-даа киргеннер. Кандидат талазы-биле оларның саналдары чаңгыс болган — Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак.

Президентиге кандидаттың ажыл-ишчи шынарларын, аңгы нарын, берге байдалдарда чаа экономиктиг аргаларны улус ажыл-агыныңга боттандырар дээш оон быжыг туруштут ажылдап турарын айтып, соңгукчуларның идегелии Ш. Д. Ооржактың шынзыдып шыдаар дээрзиге бүзүрелии санал бергеннер онзалап демдеглээннер. Саналды хуралдың киржикчилери чүс хуу деткээн. Он кижи составтыг деткимче болуп хурал тургускан.

(Бистің корр.).

Кызылдың төп почта коллективинде Юля Миронова хүндүткелдиг кижилериниң бирээзи. Эки ажылы дээш ону удуртукчулар-даа, эшөөрү-даа мактаар. Аныяк кижиниң ажылы база амыр эвес, хоорайның чурттакчыларының чагыдып алган солунларын, сеткүүлдерин дүрген чедирер сорулгалыг. Амгы кыштың чыккылама соогунда бажың бүрүзүнүң чагыгларын дарый чедирер дээш оон даваш халып чоруурун эрткен-дүшкен кижилер бо-ла эскерер. Ынчалдаан канчаар, аар өртектер-биле чагыдып алган солуннарны дүрген эзлериңге чедирип бээрге, сагышка эки, ажылын чон мактаар.

ЧУРУКТА: почтачы Юля Миронова.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тыртыгган чуруу.

Хостуг өртектер

«АЪТ ЭЪДИНИҢ ӨРТЭЭНИҢ ААРЫШКЫЛЫЫН»

Аъш-чем болгаш үлетпүр бараанныңның өртектери хостуг болу берген соонда безин. Кызыл хоорайның чурттакчылары садыгларны аъжырептээн. Оон бараан садыл албас-даа болза, олче бо-ла кире бээрлер. Олар бир-ле чүвени дилээн, сураг-даан чоруур. Өске кижиден чүве айтырган, оон солун чүве билип алыр дээзиг «байысааган» турар. Кижилерниң ындыг байдалында чажыт чок: олар кандыг-бир бараан өртээн сонуургаш турар, чаа барааннар көстүп келген бе дээш ындыг. Бо хүн эвес-даа болза, даартыы хүн кандыг болурун бөлүн удур чугаалаары, оны догаштыр бодаары берге бо үеде кижилер дүвүреле алдып чоруурун чажырган чоор бис. Амыдыралдың агымы шапкын ышкаш сагындырза-даа, биске бир-ле чүве четпес, билдинмес, тодаргай эвес. Ынчангаш садыгларже чайгаар-ла кире бээривистің чылдагааны ында. Ол хиреде, өртектер чеже-даа өзе берген болза, садыгларның баартактары ыраажы куруг хевээр болдур ийин. Харыы-даа чамдык садыглар мыраай улам хоюй берген. Кызыл хоорайның № 32 садыының чартыы барын хос. Ында бараан ам чок. Эрткен чылын аная колбаса, эт, чөреме, кургулдай, баар, чүрек, балык аймаа үзүктелбес чыткылаар турган. Ам ол барааннар кызырылган. Ортада бурунгу хүн аът эъди биле чөреме саткан.

— Аът эъдиниң өртээниң аарышкылыын аа?

Ол садыгга талон-биле аът садып алыр дээш келген хамааты бодунуң хомудаан сеткилин ынчаар иле-ретти.

— Поо хайт, моны черле мээн-не шыдаваазым чүведир.

Өөрүшкү чок ындыг сөстер чугаалааш, өле баштыг кырган кижи баартакта салып каан аът эъдин кайгап туруп-туруп, садыгдан шала хонуу чок базып үне берди.

Садып алыкчылар аразында мен база элээн үр турдум. Шак ындыг бодалдарны болгаш өске-даа чемелел, хомудалдарны кижилер биче када-ла төө каапкаш баар болдулар. Мен анаа турумда, оон аът эъди садып алган кижи , чок болду. Садып алыкчылар чүгле чөреме килдеп ап тур. Моон чылдагааның ам тайылбырлап берейн. Херектің ужуру болза мындыг. Чүл дээрге аът эъди ол садыгга ынчан бир килограммда 45 рубль 29 көпеек кылдыр киргген. Хамааты кижиге бир талонга 1,5 килограмм эът бээр болганда, оон өртээ 67 рубль 94 көпеек апаар. Ылап-ла аарышкылыг аа! Эвирик кижи безин ону көргеш, өлүүрей бээр (бир эвес баштыг эр болза аан) чыгыыдыр бе?.

Че, харын, өртектер өртектер аайы-биле чорзуннар. Ол чеже-даа өзе бээр болза, бистер амыдыраарының артында дөмей-ле тыва-ла бээр бис ыраан. Ынчалза-даа черле садып алыкчыларга билдингир кылдыр эът аймааның өртөөнге хамаарыштыр айтырыгларны ол садыгның эргелекчизи Т. Г. Павловага, товаровед Н. П. Федуловага база салгылаан мен.

Татьяна Георгиевна мынчаар чугаалаан:

— Бистер ийи хонук бурунгаар Кызылдың эът комбинадындан 2 тонна аът эъди хүлээп алдывыс. Ону ам садып тур бис. Оод өртээ чеже-даа улуг болза, чамдык кижилер ап тур. Билдингир-ле болгай: кижилер эвээш өртектиннче чайгылар. Ынчангаш чөремени садып алыкчылар баартакта үр чыттырбас-тыр. Фактура ёзугаар бистің садыывыска кирер бир килограмм чөременің өртээ 9 рубль 98 көпеек, аът эъди—27 рубль 28 көпеек, баар—18 рубль 47 көпеек, өкпе—3 рубль 69 көпеек, инек сыыргактары —2 рубль 27 көпеек. Оны эът комбинады шак ындыг өртектерлиг кылдыр чорудуп турар. Анаа немежи бээр хуу база бар. А бистер анаа каттыштыр боттарывыстың хуувус база немеп турар бис.

Чүү ындыг хуулары? Борта хамаарыштыр Нина Петровна мындыг тайылбыр берген:

— Хостуг өртектерни доктаадып каан болганда, будүүргеге-биле садыг организацияларының аразында керээлиг харылзаа тудары черле албан. Оларда-даа, бистерде-даа тус-тус негелде-саавырлар бар. Бистер ол ёзугаар ажылдап турар бис. Чижээ, эът комбинады бодунуң будүүргеи продукциязын садыгларже чорудар фактуразында өртектерге немей 28 хуу бижип каан болур. Ол продукция садыгга кээрге, ол хууну фактурада киргген өртектерге немей санап ап турар бис. А оон соонда садып-саарылга чорутканывыс дээш бистер 30 хууну орта кадар—мындыг улус бис. Ынчал кээрге, продукция бүрүзүнүң өртээ улгады бээр чүве-дир. Бистер ону кылырда продукцияга хостуг (рынок) өртектерни болгаш тарифтерни ажыглаарының чурумунуң дугайында негелдеге даянып турар бис.

Чүү деп чүү дээр, рыноктуң негелдези ынчал барган болганда, аная улуг-ла ундараан, кудараан хөрээ чок боор. Амыдыралывыс чоорту, улуг-ла дээрге 7-8 ай эрте берген соонда, эки талазынче эжикжи бээрин Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин чоокто чаа сагындырып каан болгай. Ынчангаш ол үеге чедир, канчал-чооп-даа турган, чедир чурттай бээрин бодаар мындыг-дыр бис.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

РАЙОН КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Эрткен чылдың төнчүзүнде Бот-догуннаан Тываның улусчу намының тургузукчу конференциязы. Кызылга болуп эрткеш, намның тургустунганын чарлаан. А январь 11-де Кызыл-Мажалыкка ол намның Барыын-Хемчик район конференциязы болуп эрткен.

Улусчу намның тургузукчуларының бирээзи, Кызыл-Мажалыкта эът комбинадының директору Г. С.-М. Иргит конференцияны белеткеп тура, нам үүрлерин Кызыл-Мажалыкка, Ак-Довуракка тургускулааның, тургузукчу болук чон хуралдарын Алдыгатыга, Шекпээрге, Барлыкка күш-ажылчы коллективтерге арттыргылээнин ыдыктаан. Улусчу намны чон ийи-биле деткип, анаа кирерин хөй-хөй кижилер медеглээн. Ынчангаш районнуң барык бүгү чурттакчылыг суурларындан намның тургузукчуларының төлөөлери конференцияда чедип келген.

Г. С-М. Иргит чаа намның коокку үеде болгаш кедизинде салып турар сорулгаларына доктааган.

Конференцияга санал берген «Тыва даг-дүгү» комбинаттың профэвилел комитединиң даргазы Ч. Х. Ховалыг, Эрги-Барлык школазының башкызы М. Д. Саая, Кызыл-Мажалык суур Советиниң даргазы А. С. Бегзин-оол, «Хемчик» совхозтан пенсионер Н. Х. Саая, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чилдине директору Г. В. Парамзин, дааранылга-трикотаж фабриказының директору Х. Ч. Сарыглар, эмчи С. С. Ондар, башкы училищезинин директору Ч. Б. Ондар, «Дөн-Терезин» совхозтуң директору А. М. Маркс-оол, «Хемчиктің сылдызы» солунуңу редактору В. У. Хомушку болгаш өскелер-даа Бот-догуннаан Тываның улусчу намының конференциязының эртип турарын райониуң политиктиг амыдыралында чугула болуушкун кылдыр үнелеп, чаа намның моон соңгаарги ажылынга хамаарыштыр санал, бодалдарын чугаалааннаа. Олар Тываның эрткен төөгүзүн шүүмүүлекчи ёзуиге көрүп ажылдаарын чугаалап турааннар.

Улусчу намның Барыын-Хемчикте политиктиг чөвүлелин 17 кижи составтыг кылдыр тургускан. Политиктиг чөвүлелдің докторамал ажылдаар политиктиг күүскомун Г. С.-М. Иргит, С. С. Ондар, Л. С. Монгуш, Э. Б. Монгуш, Ч. С. Мандынчы составтыг кылдыр соңгаан. Күүскомнуң даргазынга Г. С-М. Иргитти, оралакчыларынга С. С. Ондарны база Э. Б. Монгушту конференция бадыдаан.

Конференцияның киржикчилери январь 18-те Кызылга болур Бот-догуннаан Тываның улусчу намының бирги Улуг чыжыңга (съездизинге) делегаттарны соңгаан. Ол Улуг хуралга Барыын-Хемчиктің намчыларының мурнуңдан Тываның Президентизинге кандидат кылдыр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын илип үндүрерин саналдаарын шиитпирлээн.

Конференцияның киржикчилери «Хемчиктің сылдызы» солунга парлаттынган болук депутаттарның негелдезинге болгаш оон улаштыр парлаттынын келген аная хамаарышкан үүлдерни чугаалашкаш, тускай доктаалды хүлээп алгаш, сессияга кирерин шиитпирлээн.

Чкалов САЯЯ.

Тыва Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Күрүне тугунуң база Күрүне гимнизинин төлевилелдериниң конкурзунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Күрүне тугунуң база Күрүне гимнизинин төлевилелдерин чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунамның Тыва Республиканың Күрүне сүлдезинин, Күрүне тугунуң база Күрүне гимнизинин төлевилелдериниң дугайында дыннадыын медээ кылдыр хүлээп көөр.

2. Тыва Республиканың Күрүне сүлдезинин, Күрүне тугунуң база Күрүне гимнизинин конкурс комиссиязының шилип алганы төлевилелдерин чедир ажылдап кылыры-биле дараазында составтыг ажылчын бөлүктерни тургузар:

Тыва Республиканың Күрүне сүлдезиниң база Күрүне тугунуң талазы-биле

И. Ч. Салчак — ССРЭ-ниң Чуруккулар эвилелиниң кежигүнү,

О. Д. Сат — Кызылдың уран түүл училищезинин башкызы,

О. И. Лазеев — чурулга мастерскаязының эртелекчизи,

В. В. Опай-оол — ССРЭ-ниң Архитекторлар эвилелиниң кежигүнү,

Т. Х. Дондук — ССРЭ-ниң Чуруккулар эвилелиниң кежигүнү;

Тыва Республиканың Күрүне гимнизинин талазы-биле

Р. Д. Кенденбиль — композитор,

В. С. Тока — композитор,

З. К. Кыргыс — Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң даргазы,

В. И. Борисенко — Кызылдың уран түүл училищезинин башкызы,

А. А. Даржай — Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң даргазы,

С. В. Козлова — шулуучу,

М. Б. Кенин-Лопсан — чогаалчы.

Тургустунган бөлүктерниң нинти удуртулгазын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунамга дагыр.

3. Ажылчын бөлүктер Тыва Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Күрүне тугунуң база Күрүне гимнизинин төлевилелдериниң түүнсл хевирлерин 1992 чылдың февраль 15-ке чедир кирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.

1992 чылдың январь 13.

КООПЕРАТИВТЕР: хоойлу-дүрүм кол черни ээлезин

Ийе, кооператив деп сөстү бистер садыг-саарылга экономиказынче кирип турар үевисте аажок-ла хөй удаа чугаалап, оларның дугайын дыннап, чамдыктарының аны-дузазын көрүп турар-дыр бис. Ол-бо ажылагында сөктаан далган белеткеп турар кооперативтерниң ачызын, шынап-ла, көрүп келдивис. Оон аңгыда Кызыл районуну Баян-Кол суурда ог ыяжы чазаар база бажың тудар коллективтерниң-кооператорларның ажыл-ишинин дугайын «Шын» солунга бижээнин коочуклар билир.

Ийе, эки үүлдер бар. Магазиннерниңже, садыгларывыста бараан аймаа үзүктелген, кедер хевивис, чиир чемнивистің дугайын аажок сагыжсыраа бодап, көрүүр апаргаш үевисте ачы-дуза чедириптер ёзугаар кооперативтер дугайын күзеп, сурагланып тур бис. Телевизорувус үрели бээрге, ону хораан-ла кылып берилтер кооператив улузу бар боорга магалыг ышкажыл. Эмчилеривис каттыжып алгаш, кооператив болуп, дүрүм ёзугаар ажылдаар болза ында багай үү деп!

Эрткен ыллың октябрь 1-де медээ-биле алырга бистің республикада 452 кооператив бар боор турар. Бо сан-чыраалай чүү чугаалап турары ол? Ниити чурттадег, бистің республикада садыг-саарылганың бо хевири өзүп, хөгжүп турар-дыр. Өөрүнүүр эвес бе?

Ынчаарга кооперативтерни тураалаан-на кижилер, коллективтер тургуза бербес, анаа юридиктиг үндезин, материал-техниктиг бааза, бүгү талалыг деткимче херек. Кооперативтерни черлер Советтериниң күүскомнары бүрүткөөр. Оон аңгыда прокуратура, санхоо, суд, иштини херектер, суд органнары, үндүрүг инспекциязы оларның хамакчылары болгаш камгалакчылары болур ужуруг. Дүрүм-хоойлуда ынчаар айытқан. Ынча хөй «хааннарлыг» болгаш холун сунуп келир дузалаачылар-лыг болур ужуруг турда, кооперативтерниң ажыл-чорудулгазы өскелер-даа бисте чечеткелип-ле турбаан бе? Ийе ындыг айтырыг база турып келир. Деткимчелиг болгаш дүрүм ёзугаар ажылдаар болза, ийе ынчаар сайгыраа болбайн канчаар. Дүрүм ёзугаар дээривистің чылдагааны улуг. Кооперативтер дугайында ам бустун дүшкен ССРЭ-ниң-даа, амгы демократтыг салгыда Россиястың-даа дээди органнарының үндүрүлүүлери, хуулуун алгылааны хоойлулары, айтыышкынары эвээш эвес. Олар бурун күүсеттинип турар бе? Чок деп дорту, дилими-биле чугаалап, балыткан болур бис. Мага мен албан бижиннге кирген сан-чыраалайлардан номчукчуларга таныштырар болдай-дыр мен. Чок, чүгле номчукчуларга эвес, харын кооперативтерни дорт харылаар ужуруг хүлээлгелиг, албан-дужаалдыг кижилер база моны билип алзынар. Ажыктыг апаар. Экини деткээй, четпестерни айлаткай бис.

Кооперативтерни харылаар, оларга дузалаашыр органнарга, хамыктың мурнунда, Советтерниң күүсекши комитеттерин ададывыс. Ынчаарга бистің республикада бо талазы-биле кандыгыл? Четпес. Бадыткалы чүл? Күүскомнарының чамдыктары Уставтарны бөлүн барымдаалап көрүп турар. Кызыл хоорайда кооперативтерниң ажыл-чорудулгазын хөгүүр органнар хынаан көөрге, дыка улуг хажыдыышкыннар бар болган. Чижээ, «Силуэт», «Чонардаш», «Диана», «Топ-зал», «Деликон», «Эртинс» деп кооперативтерниң уставтарына кирбээн үүлдерни кылып турары илерээн. Каза, чүнү кирерин олар бодуруулгелер, албан черлери, организациялар-биле дугуржүн, керээ чарып алыр ужуруг.

Бистің республика төвүнде юридиктиг албан черлери районнарга бодаарга хөй, тускай өртемниглер шуут-ла хоорхүүскомнуң дүмчүүнүн алаанда-дыр. Ынчалдаанда кооперативтерни удуртур, оларны хоорхүүскомнуң оон ажылдакчыларын коргудуп-сүртедип турган, бир бажыкның чылыг системазын септеп бээринче албадаан. Эргежин өскээр ажылдап деп чүве бо ышкажыл. Мындыг хажыдыышкынарны ат-лаңзын ам-даа уламчылаалы. Бир эвес биске ажыл кылып бербес болзуварза, банкыда агар саныларны хаар бис деп кыжаныгыш ужуп «Титан», «Лесовик» деп кооперативтер база-ла өске организациялар-биле керээ чарар ужурга таварышкан. Кооперация дугайында хоолдунуң ушку үүлүнүң 17 кезээн ёзугаар кым-биле керээ чарары кооперативтиң бодунуң хөрээ, анаа күрүне албан черлериниң база кайы-бир удуртукчу кижиниң холбаарлаашкыны кан-чап-даа турып болбас ужуруг. Ындыг турбуже, Кызыл хоорхүүскомнуң (даргазы В. Х. Кара-оол) ындыг үүлдерни болзурун келген-дир.

База бир частырыг болза, кооперативтерни дүрүүлерде чыап-ла ол коллективтиң шиитпирге херек. Бо чүрүмнү база-ла Кызыл хоорхүүскомнуң үрел турар, тодаргайлаарга, 37 кооперативти хаар. дүжүрер дугайында шиитпир хүлээп алган. Оларның 35-ин декларация документилерин киирбээни дээш дүжүрген. Бо таварылгада канчаар ужурлугул? Ол документизин киирбээн кооперативти үндүруг инспекциязы үүгле торгаар ужуруг. Өске бир кол негелде болза кайы-бир кооперативти дүжүрген дугайында шиитпирин күүскомнар ылаапла зонга чарлаар апаар. Ынчанмас болза оон түүнелги багай. «Альянс» деп кооперативти Кызыл хоорхүүскомнуң шиитпири-биле 1989 чылдың октябрь 13-те дүжүрген турган. Ынчалза-даа ол дугайын «Тыва соцбанк» билбес болганындан кооперативтиң агар саны хевээр арткан, ону ажылаш, ук коллектив Красноярск крайда «Бондаревский» совхоз-биле керээ чарган ажылдап турган. Барып-барып тудуг материалы белеткеп бээр керээлиг. Соолуже барып ук керээниң негелделерин күүсеттээни хөөн кооперативтиң совхоз 5211 рубльди тыртып бээр дугайында негелде киирбээ, бank база оон-биле домей аттыг кооперативтен ону тыртып берикен соонда, ам чамык үүл илерээ келген.

Республика прокуратурازы бисте кооперативтерниң ажыл-чорудулгазында шак мындыг үүлдерни хынаан кергеш, хөгүүр хемчеглерни илаарга, ол кооперативти хаар. дүжүрер дугайында шиитпир хүлээп алган. Оларның 35-ин декларация документилерин киирбээни дээш дүжүрген. Бо таварылгада канчаар ужурлугул? Ол документизин киирбээн кооперативти үндүруг инспекциязы үүгле торгаар ужуруг. Өске бир кол негелде болза кайы-бир кооперативти дүжүрген дугайында шиитпирин күүсомнар ылаапла зонга чарлаар апаар. Ынчанмас болза оон түүнелги багай. «Альянс» деп кооперативти Кызыл хоорхүүскомнуң шиитпири-биле 1989 чылдың октябрь 13-те дүжүрген турган. Ынчалза-даа ол дугайын «Тыва соцбанк» билбес болганындан кооперативтиң агар саны хевээр арткан, ону ажылаш, ук коллектив Красноярск крайда «Бондаревский» совхоз-биле керээ чарган ажылдап турган. Барып-барып тудуг материалы белеткеп бээр керээлиг. Соолуже барып ук керээниң негелделерин күүсеттээни хөөн кооперативтиң совхоз 5211 рубльди тыртып бээр дугайында негелде киирбээ, бank база оон-биле домей аттыг кооперативтен ону тыртып берикен соонда, ам чамык үүл илерээ келген.

Республика прокуратурازы бисте кооперативтерниң ажыл-чорудулгазында шак мындыг үүлдерни хынаан кергеш, хөгүүр хемчеглерни бо-ла чарлап чугаалаар бис. Шынап-ла, негелде ындыг. А кооперативтерни алыр болза, оларның ажыл-чорудулгазында боттарындан база ону хайгаараар, дузалажыр ужуруг органнарның талазындан улуг частырыгларны кылып турар ышкажыл.

Чамдыкта биске Кавказтан келгеннер кооператив бис деп алгаш, күшкаш бажы ышкаш, дорт-беш борбак ат шиитпеп алган, ону улуг өртек-биле садып турарга, бо кижиге дыка-ла эпчок болур-дур. Ужуру болза кооператив боду, чижээ, малды аъыраар, оон продукциязын садып-саарар болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, аъыр дүүлгүг анайы мында чок улус кооператив бис дээш, чонну шак ынчаар мелдүп турарга, канчап-даа таарышпас. Чамдык ындыг чижээ сеткилдиг кижилерни хоойлу ёзугаар хай дээринин орнунга, оларны деткиир таварылгалар биске турду чоп? Уруглар албан черлериге бээр дээн аъш-чемни ындыг кооператорларга салып турганын солуннарга база бижээн. Ынчангаш кооперативтер тургузарда хамыктың мурнунда бодунуң улузун анаа кириштирер ужурлуг.

Узбекистанның хоорайларына чоруурга, кудумчуларда улус шайны, мүнүү хайындырып, садып турар чоржук. А биске, Кызылга ону ынчаар организастап болбас бе? Кооператорлар аан, Моңгун-тайгажылар — малның чон. Оларның хуузунда сарлыы аажок хөй, ажыы-биле чугаалаарга, тайгада ээн чыгыы оттап чоруур, ээлери оларны үүгле ындаахаая барып ончалап каар. Ол районуң девискээринде одар-белчиир чедишпес дээш, айтырыг удаа-дараа тургустунуп келди. А ол черниң чону ынча хөй мал-маганнын болганда, демнежип, кооператив тургускаш, малының эъдин Кызылга садып, харын мырыгай мүнден-даа хайындырып, чонга садып турза, дыка-ла эки болгу дег аа!

База бир айтырыг: эрткен күзүн биске Моолдуң Хубсугул аймаандан төлөөлер чораан. Тес-Хем районда ийи совхозтуң директорлары-биле ужуражып, ботдолунга дузалажыр дугайында чугаалажып кээрге, олар биске дук берип болурун дыннатты. Ынчаарга бистің улуска дук эвес, а кизис херек. Ынчап кээрде, «дукту кизис чедирип болбаазыраалыы биске берге» дээш, бистің улус ынаш-пайн барды. Моон кандыг айтырыг турун кээр-дир? Кидис кылыры бисте уттундуруп бар чыдар ышкажыл. Бо талазы-биле кооперативтен тургузуп болбас деп бе? Анаа хөй акша-хөрөнгүнүн бээр, бүткөөр ужурлуг. Ажыы-биле чугаалаарга, бистің бажың-болгат тудуп алыр күзелдиг улус хөй, оларга күрүнеден чөлүнүн аажок эвээшти берип турар, а кооператив дээнде, барык-ла шуптузунга чедирер. Хамыктың мурнунда күштү көөр херек. Ажылды эгелээрде, бодунуң күш-шыдалын барымдаалаай-ла, оон аңгыла ол чаа үүл чонга кайы хире дузалыг болурун көл барымдаалаар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, биске хоойлу-дүрүм кол черни ээлезин, үүгле орта чагыртып ажылдаалыыр.

Селея ХЕРТЕК.

Материал парлаттынга бээр болза, говорарын «Шынның» агар саныныңче шилиндериг алгаш, (Авт.).

ЧИҢГЕ-ТАРААДАН СОКТАП ЧИИЛИҢЕР

Тываларҗ бурун шагдан бээр чоокка чедир чиңге-тарааны соктап чип, ону аҗыл-чеминге аҗыглаан чораан. Ол — сүүзүнүг, амданныг чем. Ону чүгле хуу кижилер тарып чорбаан, а харын мал, чер ажылынаң эштежилгелери (МЧАЭ-лер) бээн кызыл-тас, сула, арбайбиле кады чиңге-тарааны черге чажып, ону өстүрүп алгаш, күзүн ажаап алган соонда, эштежилгениң кежигүнеринге үлеп берип турган.

Тараалаң Таңдының орус колхозтары тываларның тараазының бедик дүжүдүн өргеш, боттарына чиңге-тарааны база тарып алыр турганнар. Дүржүлгазы улуг кижилер тараа тарыыры-биле кур болгаш курукканнарны, суггатыг шөлдерни шилип алыр. Олардың чоогунда улуг, бичии хараганнарны сөп каалтар, оон буга-сумун уннарын база белеткеп алыр. Тараа тарыырының мурнунда шөлдү ыяап-ла суггарып алыр. Суг сиңе берген соонда, черни андазын-биле чарар, оон улаштыр ыяш азы демир илиир-биле илиирдер, үрезинни чашкан соонда дарый хараганнар азы талдар-биле кошкан илиирлер-биле илиирдер. Ынчангы араттарның «агротехниктиг» аргазы ындыг турган.

Араттар черни чемишчидип чорбаан, олче өдек сөртүп-даа турбаан, ону шуут-ла ажыглаваан турганы биндигир болгай. Ынчалза-даа чиңге-тарааны чалдарның күзүн, чазын турганы өдектиг хонаштарыңга, хараганнар, сөскеннер, чадаг ыяштар араазы черлерге азы кара довураа колдаан ыйгылдар, чоогалар иштинге кезек-неэктеп тарыырын кызыдып чораанар.

Амгы үеде ол бичии-бичии тараа шөлдери, оон суггатыг буга-сумуннары тагдыныган. Бо эрткен он-он чылдар иштинде ол черге-ниым-даа сагыш салбайын келген. Амгы демократтыг эрге-чагырганың тургустунуп эгелээни-биле кады ол черлерни катап диргизип ап болурунуп магдылалы бар апарган. Ылангыя чаа тургустунуп турар тараачын болгаш арат ажыл-агыйларынга бедик дүжүтү бээр черлер ол-дур. Олар артында суурлар төптериниң ырак эвесте болдур эвеспе.

Чиңге-тараның чокпак бажы черге чоокшуладыр, өөлдүр үнгеп албек дүжүдүн өй-шаанда, чидириг чоокка чартык га хире черден ажаап алыр болза, бир өреге шуут савазыраар болгаш бүдүн ыны дургузунда ону төпес чүве, харын-даа чазын кады-кожа улузунга бээр турду. Чиңге-тарааны эки сооллургаш, өртүүдүрбейн хоорган, ак чаяа ыыдыр соктаан, чаңгыс-даа даш чок кылдыр аштап, челбээш, шайга, сүтке пыытыкаш чиңге, чаак суу сайыраар, амданныг-ла болдур ийин.

Оон ындыының чажыды үдел? Чүгле шын суггарылгада деп болур. Кажан тараа он сантиметр чедир үүнүп, кулак тырта бергенде, бирги, а 15-20 сантиметр чеде бергенде, өскээр чугаалаарга, баш тырта бергенде, ийиги суггадын чорудар. А чамдык кижилер кезин эгелей бергеш безин амданныг болзун дээш суггарып турар болгайлар.

Таңды тараалаң-даа болза, оон хову-шөлдерниң хөй келиг суггат чок, хөрзүнү дүжүткүр эвес болганы-биле анаа чиңге-тараа тарыыйын турган. Оон таңды тыртым шөлдерилге чиңге-тарааны орай чажып тараап, күзүн эки дүжүт албайн баарын ам-даа ут-паан мен.

Күскү үеде улуг-даа, аныяк-даа кижилер чиңге-тараазының эки үнгеп черлери чедир быжа бээри-билек, оон чокпак баштарын шилип, ону аралап кезип алгаш, буттары-биле чадыг кырынга уштап алыр. Ону тараазы долузу-биле быжыкыже чедир өй-өйлеп соктап чип, чемге хереглээр. Ол болза, көк-хевек-тир. Ону дайнап олурарга, дыка аидданныг, көксүг, сүтсүг чыттыг болгаш ындыг. Элегестиң чурттакчылары, ону күскү үеде чемиңге дыка ажыглап чораан.

Чиңге-тарааны соктап чиири — тыва кижилериң бир эки чанчылы, ажылыңчизиниң бир херечизидир. Амгы үеде ону малчын кижи бүрүзү бодунга ажыглаар болза, дыка таарымчалыг деп бодаар мен. Чижээ, өгде чурттан олурар малчыннарга суг болза, тараа соктап чиириңге бүгүле эптиг байдалдар бар-дыр. Ажыы-биле чугаалаайн: бир аяк иштп соктаан чиңге-тараа-биле ол хире хемчээлдиг арбай, кызыл-тас далганын (хоорган дээрбелеп каан дөрим ол) азы хлебти-даа шынарлыг. Тодуг талазы-биле аңаа черле деннеп болбас. Чиңге-тараа сүүзүниг болгаш чемиштин-биле олардан артык деп бодаар мен. Ол дугайында улуг кижилериң ынчаар чугаалажыры кончуг шын. Ынчангаш чиңге-тараадан соктап чиилиңерем, ам оон үеэн келгени бо-дур.

Оюн ТОВУУ.
Кызыл хоорай.

МИНИСТРНИҢ ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Россия Федерациязының одаар чүүл болган энергетика министри В. Лопухин чоокта чаа парлаага конференциязын эрттирген.

Одаар чүүлдерге болгаш энергияга ортектерни улгаттырганы бистиң адырыыста тургустунган бүгү берге чүүлдерни бүрүн шиитпирлээриңе дузалап шыдавас деп, ол журналистерге чугаалаан. Одаар чүүлдерге болгаш энергияга өртектер кайы хире өскенил деп айтырыгга ол тодаргай харыыны бергеи.

Электри станцияларынга ажыглаар хөмүр-даштың өртээ 5, коксту п—8, нефтиниң 5 катап өскен. Бензин өртээ 3, керосинниң—5, бойдус газының—5, суук байдалче шилчиткен газтың 3 катап улгаткан. А электри энергиязының өртек-хөлезини 4 катап улгаткан. Өртектерни бо хире улгаттырган-даа болза, адырның чамдык салбырларының ажылын эжижиринге дөгүм болбайн турар. Чүге дээрге чамдык одалга чүүлдерин казып тыварының бот-үнези улуг боор артыышаан. Чижээ, бир тонна нефтиниң садарының өртээ 350 рубль чедир улгаттырган. Ынаарга ону чер иштинден үндүр сордуруп алырынга оон хөй акша-хөректи чарыгдаттынып турар. Моон алгаш көөрге, чамдык адырларның бот-акшаландырыышкынче шилчиниң дөгүнмас хевирлиг боор турар.

Оон аңгыда база бир үүл. Одалга болгаш энергетика бүдүүлгелериниң кажан тоткан болгаш бүдүүлкылган продукциязын ап турар черлер бистиң адырыыстан чиик өртек-биле алган бараанын өске черлерге он катап улгаттырган өртектерге садып турар. Рынок харылааларынче шилчип турар амгы үеде чедир шиитпирлеттинмээн болгаш бодаттынмаан чүве продукцияны бүдүрүп кылып турар черлерге материалдыг идиг берништиинин мурнады көөр болза эки.

Амгы үеде буурап дүшкен Эвилелдиң моон мурнунда турганы чаңгыс аай энергетика системазын хевээр арттырар болза эки деп, министр демдеглээн. Ындыг система хөй чылдарның дургузунда эдигип тургустунуп келген болгай. Ол бодунуп ажыктыг талаларын доктаамал көргүзүп келген болгаш чурттың байдалаанын, күчү-шыдалдың үнер дестериниң бирээзи боор келген болгаш боор турар-даа.

Украина-биле харылаалариның айтырыынга доктаалгаш, В. Лопухин амгы үеде ол республика-биле чугаалажышкынарны болгаш дугуржулгаларны кылып турар бис деп чугаалаан. Чугаалажып турган, шиитпирлээр уйурлуг айтырыглар хөй. Бир чижек. Россиядан Европаның өлүүн хөй чурттарынче газ дамчыткан улуг хоолайлар Украинаның дериксээрин таварып өскен. Ол республиканың удуртулгазы ол хоолайларны дамчыштыр эртип турар газтың чамдык кезиин Украинаның иштики хереглелдериниң ажыглай берген. Оон түнелиде Россия даштыкы чуртардан могуур хемчеолдиг акшаны чедир албайн турар.

Газ, нефть болгаш одаар чүүлдер тывыжының бүдүүлгелерин хуужудар деп турарының дугайында айтырыг салдынган. Министр аңаа мындыг янзылыг харыыны кылган: бо адырның бүдүүлгелерин хуу ончуже шилгидер дээрге-ле, Россияның одалга-энергетика комплексизин сандарадыр дээни ол. Бо адырның бүдүүлгелерин хуужуда бээрге, бир чамдык кижилериң байыл алырынга таарымчалыг орулту ажытканы ол болур. Министр ындыг янзылыг тайылбырны кылгаш, дараазында чижекти бадыткал кыллыр чугаалаан. Хөмүр-даш газын тып турар бир шахтаны хуу ончуже шилчиткеш, өске кижилерге садыпкан. Ону аргажок биче өртекке саткан — ол шахтаның беш хонук дургузунда казын тып турар хөмүр-дажының өртээ хире өртекке ону саткан. Ол Россияның экономиказынга улуг каража болган.

Адырның кезээ дугуржулгаларын күүсеткениден артыкка бүдүрүп алган продукциязын хостуг өртектерге садып болур деп, министр чугаалаан. Оон аңгыда бензин даан ышкаш чугула хереглелдин бараанарын туда өртек-биле садары ажыктыг. Чүгле бензинни туда өртек-биле садар болза, чылда 5 млн. тоннаны камнап ап болур деп, ол чугаалаан.

(СЭТА).

ХӨЙЛЕҢ САДЫП ЧАДАШТЫМ

Шагдагы садып алган сорочка-хөйлеңим самдарап үстүп калды. Эткен чайын Кызыл хоорайга чораан, чүгле хөйлеңи садып аар дээш бүгү хөп садыларынга кирдим, эгинге каалтар сорочка-хөйлең черле тыппадым. Хөп садыларында чүгле хереөжен улуска платьеден башка, хөй чүве чок болду. Ол платье деп чүвениң кандыг-даа шокар түзүү бар.

Хөйлең айтырарга, чамдык садыгжылар харын ажынар, хөректээр сагыштыг, «Чок чүвени боттарывыс даарап садар бис бе!» дээр. Ол платьелериниң өртек-үнезин бижип каан саазының көөрге, Кызылга даараан, бүдүргеи.

Эр улустуң сорочка-хөйлеңнериниң чоп даарап сатпазыл? Бараа өлдеп. Кызыл хоорайда дааранар цехтер-ле хөй-дур. Ол хаманчок, херектеннер лагериниң дааранар цехтер бар дээр чоржук.

Базааарга чеде бердим, ында мүн-не даштыкы үеңдеян бижиктиг хөйлең бар, өртээ дээрге 300-800 рубль боор чорду. 200 рубль пенсиялыг ашак аңаа кайыы быражырыл аян, амша бар-даа болза, үеңдеян бижиктиг хөйлеңниң хереэ-даа чок. 60-70 рубльдин бөдүүн, шокар пес хөйлеңи-ле сөчүр.

Кызылдан Тээлиге чедир садыглардан сорочка-хөйлең айтырып келдим, черле тыппадым, чүгле хереэм-даа ол чорду ынчаш. Ол хирезинде дааранар цехтер район, суур бүрүүнде бардыр. Кайы-даа садыгга баарга, кайы-даа дааранар цех кирерге, платье-ле боор, хөйлең айтырарга база-ла кыдыктаныр-дыр.

Эвээш-биче-даа бол. Тывага пес-таавы харын кээр чер-дир, чүгле платье даарап турбайн, эр улуска база сорочка-хөйлеңден даараза.

Чымба ХЕРТЕК.
Пенсионер.
Тээли суур.

ШУУДАДЫП АЛЗА-ЛА АЖЫРБАС ЫШКАШ

Суурнуң Культура баазыңга «Ак-Тал» соохозтуң ажылчыннарының хуралы болуп эрткен. Аңаа чаа өртектер-биле таныжып, ам рынок үезинде канчаар чурттап-амыдыраарының дугайында чугаалы кылган. Совхоз күрүне мурнунга өрези-биле саваашканын база бир эвес эки ажыллап, бо хевээр амыдыраар чүве болза, ажылчыннарның, албан-хаакчыларының акша-төлевири наш катап өзе бээрнин магадылалы барын совхоз директору В. М. Оюн айытkан. Саналбергешнериң хөй кезин совхозту хевээр арттырарын чугаалап, арат ажыл-агыйларының дүмүүн хараар, харылзаа чотумда. Бүдүүлгелер садыгларга улуг өртекке сыгаар, а демгилери эвээш чагыглар кылырын бодаар: 30 рубльдин 200 кг дешилээр баразының орнунга, 60 рубльдин 100 кг бараанын садары оларга чиик болгаш дүрген. А түнелинде чок могаран чыдын каар: өртээ улуг-даа болза, бараанар чедишпес болгаш шынары багай. Чүгле ажык-кончаалының сүрер чанчыл чоонуп, хереглеккилериниң эрге-ажының ийиги планче ажыттандырып турар.

Садыг организациялары «коммерция сезиглелиниң» фондузун тургузар дээн. Оон хереэ чүл дээрге, садар дээш хүлээнип алган бараанарынга садыгжыларның боттарының чамдык чингелделерин кылыр эргелиг болуру. Ол кайының келген акша-хөректи-биле тургустунарыл? База-ла садып алыкчыларның карманындан акша уштуп алырындан өске арга чок: демги-ле алыр бараанарывыска 2-3 хуулу немеп каарга, боттарывыс-ла төлеп чыдар болгай бис.

Чугаалашканым адбан-дужаалдыг кижи бүрүзү өртектерде «чехарда» болуп турарын бадыткалды. Чүүдаа орта биллиимес. Бо садып ап турар крупа, вермишель эрги чылдан шилчип келген курлавырлар-дыр. Оларны төнерге, та-шуу болур? Ам бир чугула чүве — шуудадып алыры ажырбас ышкаш.

Черле бодап чоруурга, күрүнеге, даргаларга, депутаттарга идеген, олардан бир-ле эки чүвени манап-ла чоруур-дур бис. Ол хирезинде оон могумчалыг буде бергенин кым-даа көрбээн. Аңаа-ла сес кырында артык каап турар. Ам канчаар, аңаа орар эвес, ийи холду сыныгыныг каапкаш, ажыттаар, бо-ла-дыр. Ынчалза-даа ол ам-даа башта эки-ле синиктейн турар болдур эвеспе.

Чогуур шагын элеп-халап ажыллап арттырып каашкаш, акша-шалының ап, оон-биле амыдырап амдажып калган кижилер хөй. Шак ындыг улусту кыдыынан эскерип, аартыктап турар апарганы кончуг шын. Келир үеде ажыллап, чурттаар салгалыыска эки амыдыралды чүгле күш-ажыл-биле чедип ап болур деп үүлдү хоозун кыйгырып-биле эвес, а ажыл-хереқчи чорук-биле көргүзер, бадыткаар ужуурлуг бис.

Анна ЧЫМЫЫЖЫК.
Улут-Хем район.
Ак-Тал суур.

Материалдың гонорарын «Шын» солунуң агар санынче шилгидерин диледим. (Автор).

АКЫВЫСКА ЧОРГААРЛАНЫР БИС

Акывыс Кончай Чамбалоолович Доңгак Өвүрүңү Саглы суурга тудуг ажылы удуртуп дыка үр ажылдаан. Бо үениң дургузунда суур өзүп сайзыраан, аңаа акывыстың киргеи үлүү бар деп бодап чоруур бис. Ол аңаа чаававыс Сечиней Ооржак-биле ег-бүле туткаш, үш уругну өстүрүп, азырап каанчар. Уругларының улуу—бухгалтер. Оглу соңгаар Владимир хоорайда шерит албанын эки эрттирип турар. Оон турар шериг кезээнден ада-незинге байыр чедирген бижиктер удаа-дараа кээп турар. Эр бичезі он классте эки чурум-сагылгалыг өөренип, ада-незинге доктаамал дузалажып турар.

Акывыс Саглының эки тудугжузу эвес, харын хөй-ниитичи, спорт дээнде кызымак кижи. Ону бүдүн Өвүрүңү чону билир. Республика чергелиг маргылдааларга районуңу адын камгалажып, волейболга ойнап, тыва, бурят хүрештерге шыырак мөгелериниң санынга кирип, бурят хүрешке бодуңу үезинде чемпионнап чораан. Ол Улан-Удэ хоорайга Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының спартакиадазынга хүрешкеш, тиилээн.

Биче сеткилдиг, ажылгыр, бүдүштүг акывыс чоокта чаа бежен харлапкан. «Беш арыты ашкан» акывыстың холу улам дивзиг, суурунуң хөгжүүлдезі дээш сорук кирген ажылдап чоруур. Аңаа чоргаарланыр, байыр ведирер-дир бис.

Алексей, Хеймерек ЧАМБАЛ-ООЛДАР.

Чоннуң социал камгалалы

БОКЧЕ ОКТАЙ БЕРЗЕ КОНЧУГ-ДУР

Төп телевидение дамчыштыр эткен чылын көргүзүп турган мындыг эпизодтарны сиңгы-дыр силер бе: тоннатенна колбасаны, печеньени бульдозер чер-биле дескилештир хөөп турар. Карак салданыр сцена аа? Ону экономиктиг саботаж (чаныг үүлгедиг) деп санаан. Өртектерни хостуг салыпканының соонда бүдүүлге чергери продукциязынга улуг ортек адап каар, оон кырындан садыг организациялары 30 хуулу, ол ышкаш күрүнеден албан нехээр хуулары кадыптарга, төнчү ортек талыйын баар. Эвээш орулгалыг кижилер (тыва чоннуң 80 хуузу ындыг) эйме-тикчок улуг өртектерге күш четпестээш, хуниң хереглеттинер хлебтен өске продуктуларны садып албастаар болза, садыг-магазинте, склад-ыңгаага продуктулар ажып-дудуп турп бербес ирги бе? Үредип-эгелээн продуктуларны база үстүнде ышкаш, экономиктиг үүлгедиглерни өттүүп, черже хөөп турп бербес ирги бе? Өртээн бөдүмбосла даш, хамык продуктуларны 30 чылдарда Россиятараны орттедип турганы дег, узуткан турп бербес ирги бе деп, кижи бош үзүр каралып пат-ла олурар.

Чамдык улус өртээ улуг тураага улус албастаарга, чингедиптер боор деп идеген турар. Ынчалза-даа бистин турүүгеге чүүт-даа ыдырга, ыкаш-ла дедир баштандыр чиңгеп кээр чүве-ле болгай. Чамдык-бир аныыны үй-бөлүк сайгарга чедирген, амыдыраар. Ам база-ла чүү-даа чүве орта билдинмес, өртектер хойтпакталып турарының дугайында чамдык дарганнар-биле харылзашкаш билдим.

Өртектер талазы-биле куркомитетти килдес начальниги Л. П. Ганиева-биле чугаалаштывыс. Ол бараанар үрелир деп бааргa, керээде көрдүгенин өзугаар садыг организациялары чиңгедип болур деп бадыткады. Чугаавыс түшелиниде Любовь Петровна лимониарны Кызылдың 20 дугаар магазининде чиңгедипкен турар чорду, улус оочурлап алган турарын көрдүк деп диригчиметки мөгээ дыннатты (январь 3-те). Бир килде 110 рубль турган лимоннар кадын кургаш, бырыжа бергенде чиңгетпээн турган болза, бокче үндүр октаттынар-ла турган боор.

«Садыгжылар канчап өртек чиңгедир эргелиг боор, бүдүүлге черлериниң хамаарыкыр» дээн бодалды Министрлер Чөвүлелиниң килдес эргелекчизи К. Х. Шавыраадан дыннадым.

Сметананы дедир эгиткениниң таварылгалары бар. Ол ажыл калган продуктуну камчап турарларыл? «Үс кылып турар бис» деп, сут заводуунуң директору В. И. Федотов харылады. «Өртээн бо турганындан эвээжедир арга чок бе?» деп «Тыырымга Виктор Иванович-ниң «Бодувуска карылгалыг кылдыр ажылдаар харыыныс чок» дээн харыызы бо рынок үезинде билдингир. Кайы-даа бүдүүлге черн бодунуң чурттап артарын бодаар. Продукцияны болбаазыродырынга чарыгдаар хөмүр-даш, электри күжү, суг, чиг эт, техника өртээ шупту аартаан болганда, бот-үне база көөдээри маргыш чок. Завод директору сүүтү болбаазыратканывыс соонда сайгарылгазын совхоотар боттары кылзын дээр сагыштыг болду. Мынчап баарга, мурнуку турган харылзаалар үстүп, дам-на аай-баш чок чорук ханылаар эвес чүве бе?

Кызылдың эт комбинады бүдүүчүлерден эттн бир килде 22 рубль-биле хүлээп алгаш, ону 59 рубль ыылдыр салгаш үндүрерге, лизы-бүрү немелделер-биле магазин делгиирлериниң ол эт 77 рубль өртектиг кээр. Мынка өртекти улус совхоотар адап турар деп бодаар. Шынында көдээ ишчилер малды өстүрүп бээрге, болбаазырадыкчылар болгаш садыг организациялары оларны продукциязынга байып алырын күзеп, оон олчаажык үндүрүп алырын бодап, шөлээн мөнгүп турар. Мамаа база-ла продукцияны дорт бүдүүрүкчүлериниң ыдыглаттырып турары ийдек.

Бүдүүлге черлери болгаш садыг организацияларының аразында продукция сайгарылгазының талазы-биле керээ чардынган турар ужуурлуг. «Амдыызында бистиң-биле чаңгыс-даа завод керээ чарбаан» деп, Кызылдың аш-чем садыының арендалыг каттыжышкынының директору Н. М. Гуркина чугаалады. (Чугаа январь 9-та болган). Мындыг керээге продукцияны өртээн кажан чиңгедип болурунуң дугайында тодаратынган турар.

Садыг министрниң орлакчызы Д. Н. Сат аашчем бараанарының өртээн улугзугнаш, чон ону эвээш алыр болза, садыг четкилери бүдүүлге черлериче чаңгыларны эвээшти киирер апаарын мөгээ дыннатты. Моон мурнунда продукцияны үрелири, хуусаазы өртөөн дээш алгавыр дотацияны күрүнеден тускайлап берип турган болза, ам ындыг чүве кайда боор. Продуктуну садып шыдаптар дээш садыг черлери хүлээп алгаш, ону үреп каар болза, өртээн боттары толдар апаар. А ындыг таварылгада оларның акшалы чок.

Ынчангаш дугуруушканын өзугаар 2 хонук иштикде садар дээн продуктуун улус албас болза, бүдүүлгеже 2 хонуң өртөөнде, дедир эгиндериче далаңыр ужуру ол. А бо кижи бодаарга, дедир эгидин шуудаарының орнунга өртээн чартыынга чедир чавызаткаш, чонга дүрген садыны дег. Эдлеп ам? Хамык ужуур — бүдүүлге черлериниң болгаш садыг организацияларының чүгле боттарының думчуун хараар, харылзаа чотумда. Бүдүүлгелер садыгларга улуг өртекке сыгаар, а демгилери эвээш чаңгыглар кылырын бодаар: 30 рубльдин 200 кг дешилээр баразының орнунга, 60 рубльдин 100 кг бараанын садары оларга чиик болгаш дүрген. А түнелинде чон могаран чыдын каар: өртээ улуг-даа болза, бараанар чедишпес болгаш шынары багай. Чүгле ажык-кончаалының сүрер чанчыл чоонуп, хереглеккилериниң эрге-ажының ийиги планче ажыттандырып турар.

Садыг организациялары «коммерция сезиглелиниң» фондузун тургузар дээн. Оон хереэ чүл дээрге, садар дээш хүлээнип алган бараанарынга садыгжыларның боттарының чамдык чиңгелделерин кылыр эргелиг болуру. Ол кайының келген акша-хөректи-биле тургустунарыл? База-ла садып алыкчыларның карманындан акша уштуп алырындан өске арга чок: демги-ле алыр бараанарывыска 2-3 хуулу немеп каарга, боттарывыс-ла төлеп чыдар болгай бис.

Чугаалашканым адбан-дужаалдыг кижи бүрүзү өртектерде «чехарда» болуп турарын бадыткалды. Чүүдаа орта билдинмес. Бо садып ап турар крупа, вермишель эрги чылдан шилчип келген курлавырлар-дыр. Оларны төнерге, та-шуу болур? Ам бир чугула чүве — бүдүүлгелер-биле садыг организацияларының кандыг керээлер чарып алыры. А кандыг утка-шынарлыг керээлер чардынарындан өртектериниң байдалы база хамаарыыр. Бир эвес бүдүүлге черлери дүрген үрелир продуктуларның, чижээ, 24 шак болгаш өртээн чартыынга чедир, оода 30-40 хуу чиңгедирип садыгжыларга чөпшээреп каар болза, негелде биле санал бичин-даа бол дезигүүрлеттинип чыдар ийик. Ынчалза-даа үстүнде чугаалаанын ышкаш, бо үеде кижи бүрүзү бодунуң ажык-кончаазын хараар, ынчангаш барааннарны чүгле улуг өртекке үндүрерин кызыдар.

Мамаа садыг организацияларының талазындан бүдүүлгелер-биле улуг ажыл чорудары негеттинип турар. Ынчалзажок чамдык садыгжыларының бо-ла хамык ужуу-бажы тывылбас, аай-баш чок үени ажыглап, кара туразында өртек улгаттырысаары бодуңу чоига хамаарыштыр канчап-даа чоптүг эвес. Оон бир чилде — бир шил сүүтү 3 рубль 55 капекке садарын оралдашканы (январь 9-та). Сут 3 катап өртээн өстүрген бараанларның санында болгай, ол чеже-даа өртектерни хостуг салган болза, дөктаатынган өртек ышканыл.

Чамдык кижилер өртектер хереглелден дорт хамааржыр деп бодап турар. Даштыкыда ышкаш, бараан-сараан баш ажыг турган болза, ындыг амыр болуп болур-ла ыйнаан. Ынчалзадаа бисте бараан барык чок, бүдүрүкчүлер эвээш болуп турда, бар бүдүүлгелер ала-чайгаар-ла монополистер болу бээр. Олар өртектерни чүгле улгаттыр адаар. Албас болзунза, аштап өлүр сен деп чүвени олар кончуг эки билир. Чүгле өртектер хосталышкыны-биле бай рынок чедип алыр дээн чүткүл кенен чорук-тур. Бүдүрүкчүлер эвээште бараан-сараан, артышыл-байлакшыл кайыындаа келбес.

Бүдүрүкчүлер — болбаазырадыкчылар — садыгжылар деп экономиктиг шугумнуң араазында дүүштүрүлге чедип алдынмайн турар. Бүдүрүкчүлер, ылангыя көдээ ажыл-агыйы продукциязының бүдүрүкүлери базада катап мурнунда ышкаш, кызаалдыг байдалда хевээр арткан, харын-даа улам ханы кызышкынарже кирген. Ынчангаш көдээ ажыл-агыйга күрүне чергелиг чиңгелделер тургуспас болза, кризистен бот-күш-биле ушпуваны берге-ле.

Кайда-даа: угаан-бодалда, амыдыралда, өртектерде — «анархизмны» үеэн. Бо ындыг баазыны тывылбас, үш-баш чок чорук тур када ченим деп идеген каардан өске, шуу, канчаар боор. Амыдыралда боду көргүзе бээр ийикан.

Надежда ЭРГЕП.

УКРАИНА. Одессаның магазиннериниңде «чемгир немелделериг чочак-тараа кажа» дээн чаа хевирниң концентраттарын садып эгелээн. Ол дээрге Одессада аш-чем үлетпүрүнүң институдунуң ажылдан кылганы продукциязы. Чемгир немелделер дээрге кызыл-тас артынчыларын ажыглаан тускай немелде. Ол кодуунуң чем хайыдырар аргазын чогумчудар, холестерин деп бүдүмелдиң солчулгазын экижидер, атеросклероз болгаш өске-даа аарыгларны болдурбазынга салдар чедирер.

ЧУРУКТА: институттуң органиктиг химия кафедразының эргелекчизи, лабораториның эртем талазы-биле удуртукчузу, техниктиг эртемнериниң доктору Н. К. Черно.

И. ПАВЛЕНКОНУҢ фотозу.

(Укринформ — СЭТА).

БУДДИЗМ ИНСТИТУДУ ТУРГУСТУНГАН

МОСКВА. (СЭТА-ның корр. Ким Болдохонов). Экономиканың сандараанының болгаш культураның кудулаанының биске берге үезинде сарыг-шажының — буддизмниң институдун тургузары — кижиниң өзулуг мөзушынарлыг аажы-чаңын катап тургузарынче, культуразын бедидериниче инитилелдиг чүткүп эгелээнинің херечизи боор турар. Ол чаа хөй-ниити каттыжышкынын ажыдарының тускай өзулалы Москва университединиң эрги бажыңынга чоокта чаа болган. Оны ажыдары будда бурганга чүдүүрүнүң шажын өзулалы-биле боор, аңаа ламалар мөргүл номчулгазын база кылган.

Институттуң кол-ла соруулгазы — эрте-бурунгудан бээр бодаран, сайзыраан шажын номналы болур буддизмни калбак улус массаларынга таныштырары, ону улам-на непередири боор турар. Ол Барын чүк чурттарынга будда шажын культуразын тайылбырлап непередиринге, аңгы-аңгы шажын чүдүлгелер аразынга бот-боттарын билчип, харылзаазын быжыглаар соруулгалыг. Оон аңгыларга буддолог-артемденнерни, лингвистерни болгаш өске-даа эртемденнерни хаара түткан. Институттуң мурнунда өске-даа чугула соруулгалар салдынган.

Чаа хөй-ниити организацияның тургузукчулары Востововедение, Азия болгаш Африка чурттарының институттары, Чөөн чүк улустарының уран чүүл музейи, садыг-үлетпүр бөлүктериниң төлөлекчилери боор турар.

Институттуң тургузукчуларының бирээзи — Японнаан келген будда дамазы Даусай Тэрасава «Амгы дөлөгейде буддизм» деп лекцияны номнаан.

Башкыларга сөс

УРУГЛАРГА ЧҮҮ ХЕРЕГИЛ?

Кызылдың педагогика институдунуң тыва дыл болгаш литература кафедразының доцентизи, филология эртеминиң кандидады Доржу Кууларының «Шынга» «Бижик — тываларның ыдыы» деп үүлүп бодум төөгү башкызы кижи болгаш сонуургап номчаан, «Бистин аныяк салгалывыс, чаштарывыс бижикке, эртемге черле кайы хире чүткүлдүгүл?» деп айтырыг мени чайгаар-ла бодандырарыңче албадапты. Башкы кижи болганында, ону мен эртемниң эге билиглерин, амыдыралдың эге чадаларының дугайында билиглерин ап турар чер — школавыстан ап көрээли.

Сөөлгү үеде школаларда кончуг эки өөренир, эки өөредилгелиг уругларның саны чыдар чыдар эвээжеп кел чыдарын эскерип болур. Ол дугайын башкылар база бижип турар боор чораан, черле ынчаш школа амыдыралында бооп турар үүлдер, тургустунуп кээп турар айтырыглар дугайын арада-выста чугаалажып, солунга парлаары-биле олче чорудуп турар болзувусса, эки деп бодап чор мен. Ам демги бодалымны уламчылаайн. Эге класстардан эгелеп багай номчуур, бижиир, санаар өөреникчилер ортумак класстарга келгеш, өөренир хөөн чокталып, кичээлдерге чүве кылбас, оон дезер бооп турары башкыларны дыка-ла бодандырып, харын дүвүредип турар.

Бистиң ада-өгбелеривис шаанда үжүк-бижикти эртем-билигни дыка үнелеп, сайырадып, ону өөренип чораан-дыр, ам чүге аныяк-өскениң олче чүткүлү чавызыл? Ону хөй-ле чылдагаанныр-биле тайылбырлап болур. Харын-даа ада-иелер биле башкылар бурууну бот-боттарынче чуй кагжыр болгай бис. Бир эвес бичин кижини эртемге, билигге сундулуг кылдыр өөретпес болза, оон соонда чурттун, ниитилелдиң, улустарның культуразын, чаагай чаңчылдарын, эки үүлдерин кым барып уламчылап сайзырадырыл деп айтырыг тургустунуп келги дег аан. Оон ангыда, амгы бо рынок үезинин амыдыралында эртем чок кижи чүү канчап шыдаарыл? Чамдык ада-иелер аная «Идик-хеп, аъш-чем тывылбас берге үеде өөредилге-даа канчаар, мал барда» деп харыылап турар. Бир талазында, ол оларныы-биле шын-даа ыынаан харын, а үе чаргыс черге туруп бээр эвес, өскерилир болгай, эртем-билиг чок кижи ынчан база чүү кылырыл? Кандыг-даа байдалларда кижиге билиг эрежок чугула. Ада-иелериң школаже ховар барып турары хомуданчыг. Кижи төрелгетениң чер кырында чогаадып, тып, сайзырадып каан үүлдерни, оларның чаражын, үнелиин чүгле эртеминиг, культурлуг кижилер үнелеп шыдаар болгай. Уругларывысты орта өөретпейн, чүү канчаар бис? Хүндүлөөвел эвес, каржы, чүгле боттарын бодаар, чүү-даа күзевес, сонуургавас кижилер кайнын тыптып турарыл? Боданып көрүвүссе чүл?

Чамдык ог-бүлелерге кирерге, бажың иштинде чүүдаа бар боор, а ол хиреде номнар, солуннар, журналдар көзүлбес болгулаар. Ындыг кижилер ажы-төлүн канчаар кижизиндерил, чүүм-биле өөредирил, уругларыбыле сонуургап чүү чугаалажыры деп-даа кижи бодай бээр.

Үе кончуг дүрген эскерлип турар болгаш соң аайы-биле, янзы-бүрү айтырыглар чайгаар тургустунуп кээп турар. Уругларга чүү херегил, эртем-билиге чүткүл чүүдаа мурнай херек. А оларга бистер, улуг кижилер, ада-не, башкылар дузалажып, деткиир, өөредир ужурлуг бис. Ындыг сорулга-биле кады ажылдаар болзувусса эки, тоолга чок, чүве тоовас, херексевес байдалдан уштунар апаар бис. Тыва улусчу педагогикага, алдарлыг совет педагогтарының өөредиглериниге, арга-дүржулгазына даянып алгаш, өөреникчилериниң психологиязын, онзагай талаларын, түс черниң байдалдарын өөренип көрүп турган, эртем-билиге сонуургалдыг болуруң чедип алыры чугула деп болаар мен.

Галина КУУЛАР.
Өөр район.
Саглы суур.

ДУЗА ДӨМЕЙ-ЛЕ ХЕРЕК

Республиканың школаларында социал байдалдың педагогтары ажыллап эгелээн болгай. Бистиң Шуй ортумак школазының башкылар коллективи база ажылдың ол хевирин деткип, дерт башкымы ажылдаар кылдыр сүмелээн. Ынчанташ суурну девискээр аайы-биле чаргаш, ажылдап турар бис. Чугаалаарга-ла белен сагындырар, а чогум хол-биле тудуп кириптерге, социал байдалдың башкыларының ажылында белен чүве чок, хөй талалыг, парын-на чорду. Хамаарышканы девискээрнин чурттакчыларының амыдырал байдалын кончуг эки билген турар, бажың бүрүзүнге чедер, чугаалажыр, өөренир... дээш, кылыр үүлдер-ле хөй. Школа биле ада-иелериң аразында харылаанны быжыктырар. Оон-биле кады кичээлден дашкаар үеларде уругларбиле ажылды чогумчудары — чугула айтырыгларың биредзи. Ону чогумчалыг шинтпирлээри ындыг-ла белен эвес, алыс түннелдиин, дээштинн чедип алыр дээр болза аан. Организастап алганывыс бөлүм-дүр че харын, уругларның сеткилинге кирбес, четпес-даа болгулаар. Ындыг болганда, уругларның сонуургалын билип алыры, оларның бүзүрелин чедип алыры, мен бодаарымга, чугула үүл. Уруглар-биле ажыт-чажыт чок чугаалажырының, боттарынга бүзүрежириниң аргаларын көөр. Ону чедип алыры ындыг-ла амыр эвес деп чүве билдингир, ынчанташ көдээ черге суг болза көдээ Совет, оон депутаттары, хөрээженнер чөвүлели, культура ажылдакчылары, профком социал байдалдың башкыларын деткиир болза эки.

Мен бодум хуумда ажылдап турарым девискээрнин ада-не хуралын эрттиргеш, план туруунуп алдывыс. Ону тургузуп тура, уруглар, оолдар ол ажылдарга сонуургал-биле кириишкен турар кылдыр шак ынчаар сүмележип кылдывыс. Ынчан назы-хар барымдаалавас дишкен бис. Черле ынчаш түкеливис кандыг болурун үе көргүзер ужурлуг. Ынчангаш ол дээш ажылдаар апаар бис.

Башкы кижиниң чогаадыкчы ажыындан кижизидилге ажылының деңнелиг хамааржыр, кол-ла чүве — өөреникчилерни сонуургадыр, оларны деткиир херек.

Мөрзек КУДУРУКПАН.
Бай-Тайга район.
Шуй суур.

Тываның Күрүне шаңналының лауреады

АМЫДЫРАЛДЫ АЛГААН

Мырыңай чоокта чаа, бо айның эгезинде 1991 чылда Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарын эң шылгарангай чогаалчыларга, чуруукчуларга, артистерге болгаш өскелерге-даа тывысканын билир болгай бис. Архитектура талазы-биле Кызыл хоорайның Театр шөлүнде фонтан комплекизин төлевилеп чогаатканы, ону тыва национал утка-шынарлыг, чараш, кааналга-шимелдиг кылганы дээш үш даш чонукчузу уран-шевер мастерлер-чуруукчуларга, архитекторга ол бедик шаңналды тывыскан. Оларның аразында Мөңгүн-оол Канданович Хертек бар. Бо чуруукчуну таныыр, ажыл-чорудулгазын эки билир кижилер хөй эвес. Чүге дээрге оон чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының, допчу намдарының дугайында ховар бижип турган. Ол ам бистиң аравыста чок, каш чылдар мурнунда, кончуг аныяанда, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы кидин түлүк чечеткелип турар үезинде мочээн.

Тываның Күрүне шаңналына төлептиг болган Мөңгүн-оол Канданович Хертек деп кымыл ол? Оон дугайында солуннуң номчукчулары билип алыксап турар. Ынчангаш бо чуруукчуның допчу намдарының, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында бо допчу материалды бижиндим.

1942 чылда Бай-Тайга районнуң Көк-Соокке ол төрүттүнген. Бир эвес ол бистиң аравыска чорван болза, бо чылын 50 харлаар. Оон ачазы Кандан Хертек ол черниң ховар дээн шевер кижилериниң бирээзи. Ол чүгле даш чонар мастер эвес, дарганнаар, чазаныр, даараныр мергежилдиг, чүү-даа кылырына сундулуг, сонуургаачал, ажыл-ишчи кижи чораан. Оолдарын эрестиг, кежээ, бергелерге торулбас, шевер кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидер дээш сагышты салып, күжүн, билиин орта үндүрген. Оон түннели багай эвес болган. Оон оолдары Хуна, Дере, Мөңгүн-оол адазын дезеп, салгаан шевер, ажыл-ишчи кижилер болган.

Мөңгүн-оол бичин школаны чылдарында-ла даш чонарына хандыкшылдыын, шеверин көргүскен. Акылары, башкылары оон сонуургалын улам ханыладыр, мергежилин, билиин бедидер дээш хемчегларни алган.

Хуна Кандановичиң дуңмазының даш чонарына күзелдиин, чогаадыкчы бодаалдары барын эскерип каашы, бодуунуң билиин, арга-мергежилин дамчыдып бээрин, ол амыр эвес херекке ону улам-на хандыкшыдарын, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдарын шинтпирлеп алган. Оон эгелээш-ле алышкылар кандыг-бир ажылды чогаадып кылырда сүмележир, дугуржур, кады ажылдаар болу бергеннер. Аныяк даш чонукчузунга акызының деткимчези, дузазы, сүмези чогаадылгаже делгем орукту ажыткан.

Мөңгүн-оолдуң акызы Хуна Хертек дээрге бистиң республиканың ховар болгаш сураглыг даш чонукчуларының бирээзи чораан, оон дугайында Тываның Чуруукчулар эвилелиниң баштаар черниң даргазы чораан, сураглыг чуруукчу Сергей Лаизыы мынчаар бижээн: «Хертек Хунаның ажылдары стильчиткени-биле болгаш оон-биле кады шуут амгы үениң болуп турары-биле онзаланыр. Чуруукчунуң фантазиязы эгээртинмес байлак. Ылаңгыя уран үүлде философчу нарын билишкиннер болур модернизацияны болгаш стилизацияны оон үүдүн угаазылап ап турарын кижи кайгаар...»

Шак ындыг бедик мергежилдиг, талантылыг акызындан уран сиилбирлел талазы-биле нарын, хөй үүлдерни Мөңгүн-оол өөренип алган.

— Хуна акымның ачызында даш чонарынга мергежип, өөренип алгаш, оон-биле ажылданып чоруур кижи-дир мен ийин — деп, Мөңгүн-оолдуң чугаалап органын каш удаа дыннаан мен.

Оон чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы 1966 чылда көскү түннелдерлиг болу берген. Ынчан республиканың даш чонар мастерлериниң семинары Кызылга болган, анаа 24 харлыг аныяк эр кириштекеш, мергежилин бедиткен болгаш орта чылган дуржулгалыг эш-өөрүнден хөй үүлдерни билип алган. Даш чонукчуларының практиктиг кичээлинге Мөңгүн-оол «Сарлык» деп ажылды кылган. Ону сиилбирлеп, чазап кылганы өске аныяк мастерлерден амыдыралызы, тоолчургузу-биле ылгалы берген. Ынчангаш республиканың Чуруукчулар эвилелиниң баштаар чери бо мастериң билиин, мергежилин бедиденче, ажылдарын делгелгелерге киириштиреринче сагыш салып, деткимче, дузаны көргүскен. 1967 чылда «Социалистиг Сибирь» деп делгелгеге оон «Сарлык», «Те», «Арзылан» деп ажылдарын киириштирген, оларны эки үнелелди алган. Ол-ла чылын Мөңгүн-оолду Чуруукчулар эвилелиниң кежигүнүнге кандидат кылдыр хүлээп алган. Оон бээр-ле Тываның мергежилдиг даш чонукчуларының санынга ол киргеш, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир сагыш-сеткилинден бердинген хөрөөн уламчылаан.

Баштайгы үелерде янзы-бүрү черлик болгаш азырал дириг амытаннарның дүрүзхевирлерин мергежилдиг-биле сиилбирлеп кылып турган болза, оорту кижилериниң ажыл-ижи, амыдыралы-биле холбашкан чогаалдарны кылырынче шилчээн. Ол болза чуруукчуның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының өскенин херечилеп турган. Оларга «Хөрээжен», «Уруглуг хөрээжен», «Шары мунган кижи», «Национал тоонуг тыва кижи» болгаш өске-даа ажылдары хамааржыр. Ында тыва кижиниң овур-хевириң, чаңчылдарын, амыдыралын, күш-ажылын шыны-биле көргүскен, азы амыдыралды алгаан, делгем үткалыг чогаалдар болур.

ССРЭ-ниң Чуруукчулар эвилелиниң кежигүнү Мөңгүн-оол Хертек соолгу чылдарында чогаадыкчы чоруу өзүп, мергежили бедээнинден улуг хемчээлдиг ажылдарны кылыр бодаалдар аная төрүттүнген, ынчалза-даа оларны амыдыралга долузубиле боттандырып шыдавайн барганы хомуданчыг болган.

Найысыалдың Театр шөлүнге фонтанны төлевилелин чогаадып кылырынга ол бодунуң төлептиг салыышкынын киргген. Даш чонар өөрү Байынды Эрес, Дойбухаа Дондук-биле кады сүмележип турган, бир демниг фонтан комплекизинин төлевилелин чогаатканы болгаш ону тудуп кылырынга киришкен. Бо болза улуг хемчээлдиг ажыл болур.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Совет Эвилелиниң Маадыры Алексей МАРЕСЬЕВ

МААДЫРЛЫГ ЧОРУК

Гитлержи фашизмни чылча шапкан Улуг Тнилелениң 50 чылы чоокшулаан тудум-на хөй айтырыглар хоочун болгаш амгы аныяк салгалдың бөгүнгү кижилериниң мурнунга тургустунуп кээп турар. Фашистиг агышериглер Невада болгаш Волгала амгы маадырлыг хоорайларны бүзөлеп, Москваның эжиниге чедип келген дендин берге үеде чурттун хамаарышпас чоруун, хосталгазын, салым-чолун кымнар камгалап алганыл? Канчан камгалап алганыл? Кымнын амыдыралы болгаш маадырлыг чоруу амгы үениң аныяк салгалынга үлегер болуп турарыл? Маадырлыг чорукту кылырынга кижиге үү чүве эргежок чугула болуп турарыл?

Бо айтырыгларга хамаарыштыр Совет Эвилелиниң Маадыры Алексей Петрович МАРЕСЬЕВ бодунуң бодалдарын илергейлеп бижээн.

1. Мээң чалыы назыным үжен чылдарда диңмиреп эрткен. Ынчан маадырлыг, нарын, кедергей улуг болуушкуннарлыг үе турган. Днепрниң гидроэлектростанциязын, Беломор-Балтий каналын, Челябинскиниң трактор заводун ажыглалга киргген, Москваның метрозу ажылдап эгелээн. Ол чылдарда Чкалов болгаш Громов олар эштери-биле кады СССРэ-ниң девискээринден чер ара хондуруушкун чокка Америкага ужудун четкеннер. Бистиң ужудукчуларывыс ынчаарда челюскиннериниң амы-тынын камгалап алган, Сонгу чүк куржаанга бүдүн шинчилел экспедициязын аппарып чедирген. Кызыгааржы Карацупа бодунуң дайынчы ыды-биле иелээ хөй кызыгаар үрекчилерни маадырлыг өөр-биле туткан.

А делегейге дары чыды тарап, дайын аңыылыңың кара булуттары диргелип чоруп олурган. Ынчангаш бүгү ынаныш Кызыл Шеригже угланган турган. Камгалалдың демдектерини чедип алырының нормаларын ынчаарда дужаап турган бис: ол демдектерни эдилээри — кижи бүрүзүнүң алдарлыг херээ болу берген. Маадырлыг, сүртенчиг, дайынчы чылдар ынчаар шуужүп турган...

Бодумнуң хөй эш-өөрүм-биле кады Амур хемде Комсомольск хоорайын дөжээн салып, ону тудар улуг аас-кежик мээң үлүүмге таварышкан. Ол хоорайның баштайгы тудугжуларының, оларның маадырлыг чоруунуң дугайында хөй ырлар бижиттингеен. Ынчалзажок кажан ыяштарны кыштың чыккылама соогунда кезип, чайның изинде малгаштыг черлерни кургадып, бажыннарны тудуп, нудумчуларны кылып турган үеевисте алдар чедип алыр дугайында бичин-даа бодаваан бис. Патриотизмниң чалбыыштыг оду, даандырган ажыл-херек дээш бедик харыысалга ынчаарда бистиң аныяк үрчектеривиске кыптыгын турган. Ынак Төрээн чуртувус дүрген-не күчү-шыдалдыг күрүне болурун сеткил-сагыжывыстын ханызындан күзеп турган бис. Кызыл-шеригге Перекопту болгаш Волочаевканы маадырлыг шавар халдаашкын-биле хостап, үжен чылдарның комсомолчулары өөн тайгаларны болгаш малгаш-тулааларны ажыглалга киирип, чаа-чаа хоорайларны, фабрикаларны, заводтарны тудуп турганының чылдагааннары ол-дур.

Амурда Комсомольскиге аэроклубту өөренип доскаш, ужудукчунуң херечилелин алган мен. Дээрже мээң чүткүлүм — черле таварылга эвес болган. Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты ынчаарда чедип алган ужудукчулар Ляпидевскийниң, Леваневскийниң, Молоковтуң, Каманиниңиң, Слепневтуң, Водопьяновтуң, Дорониниңиң чижеглээр чүве чок маадырлыг чоруун магалап, оларга чоргаарланып турган бис.

Чкалов, оон маадырлыг чоруу менээ болгаш мээң эштеримге чаагай үлегер-чижек болган. Бичиниве-бистиң оюнларывыс безин оон маадырлыг чоруктарыбыле хоолбашкан турган. Чкаловчулар болуп ойнаарывыс — бистиң чаңчылывыс болу берген. Эрес-дидим чорук болгаш Төрээн чуртунуң мурнунга бодунуң хүлээлгезин ханызы-биле медереп билири, шилип алган профессиязынга шынчызы шылгарангай ол ужудукчуның чүрээнге сиинккен дээрзин ылаптыг билген бис. Оон ол чаагай мозушынарлары тудуш кылдыр каннадлар быжыкканынга бүзүрээн бис.

Төрээн чуртун дээриниң быжыг туруштуг камгалакчылары Ада-чуртка эргежок чугула, а өзулут ужудукчу болуру кайы хире берге дээрзин база билип турган бис. Ынчалзажок ужар үүлдү кандыг-даа чайгылыышкын чокка шилип алган бис. Ол чылдарның маадырлыг болуушкуннары бистиң шилип алышкынывыска база улуг рольду ойнаан...

2. Ада-чуртту Улуг дайынының кадыг-дошкун үезинде сыкган болгаш үжээн буттарны сөөртүп алгаш, эзимде партизаннарның лагеринге үнгеп чедип келириңге, а оон сөөлүнде кезип октапкан ийи буттуң орнунга «кылымал буттар»-биле шүүргедекчи самолетту база катап башкарып эгелээринге, фашистерни кыра боолаарынга, агаар тулчуушкуннарынга хөй удаа тпилээринге үүү чүве менээ дузалаанын менден үргүлүү айтырып турарлар. Бо айтырыгларга допчузуби-ле харыылап көрейн: Төрээн чуртувус дээш, фашистиг халаптан кижи төрелгетенни камгалаар, чырык ортемзейге тайбынны болгаш хосталганы ханызырар дээш тулчуушкуннарга олум чокка кириштекеш бис. Ийи буду чок инвалид болганымда, тылга артар арга-лыг турган мен. Ынчалзажок фашистиг эжелекчилерни Ада-чурттан дүрген сывырып үндүрер, чонувусту хилинчек-човуладан, өлүм-чидимден адырып алыр чүткүл, гитлержи Германияны туюлунга чедир чылча шавар күзел мени шуут-ла дестүндүрбээн.

Шеригге албан эрттиргеним менээ улуг школа болган. Шидамыккай болурум амаа шиңгээдип алганым — эм-не берге үеде менээ дузалаан.

...Агаарга фашистер-биле шыңгыы тулчуушкунуңуң сөөлүнде ийи будумнуң сынганы, кышкы эзим иштинге буттарым үжээни мыңдыг болган. Демьянск девискээринин кырынга фашистер мээң самоледумну үрей адыпкан сөөлүнде, ол черже шуут бадыпкан. Ыяштар будуу самолеттуң черге чуура дүжерин элээн чиигеткен. Бодум самолеттан ол үеде үндүр октаттыргаш, хөртүкке кадалган болгаш медерелим оскундурган. Элээн үе эрткен сөөлүнде чыккылама соокка доңгаш, медерелим кирип келген. Долгандыр ак хар, кым-даа чок. Эзим бодуу база соокка доңуп калган ышкаш. Дайзынның эжелээн девискээринде чыдарымны билип каан мен. Турарын баштай орадлашкаш, аарышкылыынга шыдашпайн, алгырыпкан мен: ийи буттуң үстери чуурулган болду.

Ынчан менээ дыка-ла берге болган. Ынчалзажок Чоон чүче углай, бистиң шериглериниңе үткүштур үүгээрин шинтпирлеп алдым. Куруг ижин-биле он сес хонукта үнгеп келдим.

Кедергей аштап, буттарым сыгган чери ирининеп эгелээ-даа, черле дүжүп бергеш! деп быжыг бодал мени кагбаан. Кажан бүгү күжүм барык төнзе-даа, оорам-биле, а оон сөөлүнде иштим-биле үнгеп чордум. Чоон чүктен боо даажы дыңналып, дүне өрт чырыы көстүп турду. Мээн дайынчы эштерим фашистерге удур ында маадырлыы-биле тулаып турган. Мен база тулаып ужурлуг мен!.

Новгород областа Валдай районнуң Плавня суур чурттуг Серёжаны болгаш Саньканы кажан-даа утпас мен. Эзимге доңуп, аштап өлүп чыдырымда, олар мени тыпкаш, амы-тынымны камгалап алганнар... Сергей Петрович Малин болгаш Александр Петрович Вихров олар чоокта чаа Москвага менээ көөп чораан. Мени көргеш, оларның өөрээни аажок, а мээн амы-тыным алган буянныг кижилерни ийи холум-биле куспактап, ошкап-чыттап үткүп алдым.

...Москва чоогунда эмнелгеге чыдырымда, буттарым ирининеп, ирип-чыдып эгелээн. Гангрена деп аарыг кедерээн (гангрена — эъткештиң өлүглениери дээн грек сөс — ред.). Мун-не амы-тынныг артар төлээде, мээн ийи будумну өлүглеткен чери-биле кады өдура кезип октаарындан эске арга эмчилерде чок болган. Ийи буду чок кижи канчап чурттаарыл деп айтырыг мээн мурнунга тургустунуп келген. Самолёдумну черже дүжүр аттырган үеден соңгаар ынчан бир-ле дүгаар мүңгадаан мен. Шүүргедекчи дайынчы самолёттуң ужудукчуу болуру — мээн амыдыралымда эн-не үнелиг профессия турган. Фашистериң элээн каш самолеттарын агаар тулчуушкуннарының үезинде ийи будум сынгыже чедир узткап чок кылган мен.

Алексей ДҮГЕРЖАА
очулдурган.

(Уланчылыг).

Уран чүүлдүң кижилери

«ЭЭ, ХАЯҢ, ОО, ХАЯҢ»

Кая-даа эвес, чүгле Эәрбекке шаанда бир ашак чурттан чораан чүве-дир. Ядыы арат-тыр ийин. Каш хоюнуң судун хойпактаащ, солдарын азырал, чангыс кызының суду-биле шайын сүттеп ижип чораан черинин ан-мени, балык-байланы болгаш үнүш-дүжүду-биле амыдырап келген. Кижиге хинчээ чок, чонга човаа чок — мындыг ашак-тыр.

Чон чаңчылдыг, кижи — чаңныг. Ол ашактың кара чангыс чаны турган чүве-дир— «Ээ, хаян! Оо, хаян» деп ырыны аксындан салбас. Элээрде-даа, эвириктеде-даа ыыдыг. Ынчангаш улус ашактың хогум адын адавас, анаа-ла Хаян дижир. А 1932 чылдың январь 14-те база бир оол төрүттүнгенге, ол оолдуң хин-аваазы болган тудугжу кадай дээрже көрүп чалбарып орган, чүгүлеланган: «Ат-сып деп турган чоор силер оны, ачазының шолазын эдилээр ыынаан». Хаян Васильевич Ензак деп аттыг кижи ынчаар тывылган чүве-дир.

«Ээ, хаян!» дээрге-ле,
Эрги шагның ырызы-дыр.
Ону эки билир кижи —
Ензак Хаян боду бо-дур.
Ээ, хаян! Оо, хаян!
Эәрбек чурттуг Ензак
Хаян.

Хаянның амыдыралының хаяазында Эәрбек-Аксы, Сайыр-Аксы ынчаар орус чон хөй турган. Оларның уруглары-биле кады балыктап, үүргенелеп, кады ойнап өскен болгаш, Хаян бичинзиниңде-не «орустаптыкалап чугаалаар, онпан-сонгагайлап бижиир» апаргын. Ынчангаш 1952 чылда Тимирязев академиязынче кирерде-ле, техник-землеустроитель тускай эртемнит турган. Ынчалза-даа бодунуң куш-ажылчы амыдыралының эгезин академия соонда, «Черби» колхозка 1957 чылда агрономнап, Барыын-Хемчиктиң Ыйгылакка болган Барыын-Хемчик райкүүскомнуң көдээ ажыл-агый киллизинге кол агроном турганы деп санап турар. А аспирантура соонда, элдеп чүве, ол партияның Омск хоорай комитединге инструкторлай берген. Оон соонда Омскиниң көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институдунуң чер ажылы кафедразынга башкылап турган.

Алдан чылдарны сөөлүзүрдер чурттун чер ажылынга улуг өскерилишкиннер болган. Ылаңгыя чер камгалалының системазы шыгыы шүүгүмчүлелге таварышкан, хөрүн үрелишкини айыылдыг байдалга келген. «Чеди чыл планын — беш чылда!», «Коммунизмни — чаъбы чылда!» деп кыйгырыглардың адаа-биле «Коммунизм — тургузукчузунуң дүр-мүн» шээжилел турган үеис ол. Ону доктаатып албаан кижини партия-даа, комсомол-даа хүрээлеңнге киирбес. Ол үеде Тываның көдээ ажыл-агый дүржулга станциязының директору, оон соонда директориуң эртем талазы-биле оралакчызы болуп ажылдап турган эртемденни партия об кому бодунуң көдээ ажыл-агый киллизинин эргелекчизиниң оралакчызынга эккеп алган. Оон ыаш чыл эрткенде, ам-на Пушкиндың башкы институдунга биология кафедразын эргелекчилеп, бодунуң эртеминиг холбаштыр ажылдай берген.

Чеден чылдарның төнчүзүнде Тызага дүржулга-мелиоративтиг станция ажыттынган. Ону тургузарын көдээ ажыл-агый эртемниңиниң кандидады, организаторлуг ажылга дүржулгалыг Ензак Хаяңга дааскан. Ол оон баштайгы директору болган болгаш, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тыва салбыры ажыттынгыже аная ажылдаан. Ам-даа ында кафедра эргелекчилевишаан. Ынчангаш ол бүгү эртем-билиин, дүржулгаавын болгаш ажылын чер ажылынга, ону холга алыр кадырларны өөредириңге болгаш кижизиңнеге бараалгадып келген.

Хаяң Васильевич — институттуң директорунуң эртемшинчилел ажылдарының талазы-биле оралакчызы. Ол студентилериниң өөренириңге болгаш ажыл кыдырына таарымчалыг удуртулгаларны, чер ажылынга хамаарышкан лекцияларны бижип, ол бүгүнү амыдыралга ажыглап турар. Бир илеткелди Азия, Африка чурттарының чер ажылдакчыларының Кыргызстанга болган семинарынга кылган.

Нинтизи-биле ол 37 эртем ажылдарын парлаткан. Ол хөрүнүңүн сугдан үрелиңнин камгалаар сүмени, тараа болгаш мал чеми культураларны канчаар өстүрериниң талазы-биле сүмелерни ажылдап кылган. Тывага суттаттыг чөлерни канчаар ажыглаарының талазы-биле эртем ажылын доосхан, ол ажылды парлаарынга белеткеп турар. Картофель болгаш ногаа культураларын суггарарының сүмези бо чылын парлаттынар. Мынчап кээрге, сактырга, эртемден Хаян Васильевич Ензак бодунуң тускай мергежилиндеп, черле чер ажылындан өске чүү-даа билбес, чүгле ол дээш турчур ышкаш. Шынап-ла, ындыг ышкаш.

А Хаян Васильевич хөй-ниити ажылдарынга база идепкейлиг. Ылаңгыя боттывыңгыр уран чүүлге дыка ынак. Аныяктарның болгаш студентилерниң алдыгы Бүгү-делегей фестивалының киржикчизи. Тиилелгенин 40 чылында ада-чурт классиказын пентерединге идепкейлиг киришкени дээш Москваның Улуг театрының диплому-биле, ол-ла байырлалдың будуузүнде композиторлар болгаш шулукчулер конкурузунга чедишкиннинг киржикчилериниң Совет комитединиң хүндүлел биштим-биле үнгеп чордум. Чоон чүктен боо даажы дыңналып, дүне өрт чырыы көстүп турду. Мээн дайынчы эштерим фашистерге удур ында маадырлыы-биле тулаып турган. Мен база тулаып ужурлуг мен!.

Новгород областа Валдай районнуң Плавня суур чурттуг Серёжаны болгаш Саньканы кажан-даа утпас мен. Эзимге доңуп, аштап өлүп чыдырымда, олар мени тыпкаш, амы-тынымны камгалап алганнар... Сергей Петрович Малин болгаш Александр Петрович Вихров олар чоокта чаа Москвага менээ көөп чораан. Мени көргеш, оларның өөрээни аажок, а мээн амы-тыным алган буянныг кижилерни ийи холум-биле куспактап, ошкап-чыттап үткүп алдым.

...Москва чоогунда эмнелгеге чыдырымда, буттарым ирининеп, ирип-чыдып эгелээн. Гангрена деп аарыг кедерээн (гангрена — эъткештиң өлүглениери дээн грек сөс — ред.). Мун-не амы-тынныг артар төлээде, мээн ийи будумну өлүглеткен чери-биле кады өдура кезип октаарындан өске арга эмчилерде чок болган. Ийи буду чок кижи канчап чурттаарыл деп айтырыг мээн мурнунга тургустунуп келген. Самолёдумну черже дүжүр аттырган үеден соңгаар ынчан бир-ле дүгаар мүңгадаан мен. Шүүргедекчи дайынчы самолёттуң ужудукчуу болуру — мээн амыдыралымда эн-не үнелиг профессия турган. Фашистериң элээн каш самолеттарын агаар тулчуушкуннарының үезинде ийи будум сынгыже чедир узткап чок кылган мен.

Алексей ДҮГЕРЖАА
очулдурган.

(Уланчылыг).

Бөмбүрзектиң судалы

АНТАНАНАРИВУ. Мадагаскарның найысылалында ам Ленинге турасказал чок. Ындыг аттыг шөлүн сесерлиниге В. И. Ленинге турасказалды 1991 чылдың август 10-да президент ордузунче бар чораан чыскаал үезинде боолаттырганнарга турасказал-биле солаан.

Мадагаскарга бодаарга, оон кожазы база-ла ортулук күрүне — Маврикий болгунуң найысылалы Порт-Луи хоорайда совет күрүнениң удуртукчузунга турасказалды хөөрөр арттырар деп шинтпирлээн.

В. И. Ленинниң ажылчорудулгазында эки азы багай таланың кайызы ажып турары хамаанчокка, ол бүгү-делегей чергелиг ужурдузалыг кижи, делегей төөгүзүнге кезээ-мөңгеде артар деп. СЭТА-ның корреспондентизи-биле интервьюзунга Маврикийниң информация министриниң бирги оралакчызы Анируд Рамлжиавун чугаалаан. Оон чугаазыбиле, олар Ленинге турасказалды бөгүн-даа, даартадаа ап кагбас.

* * *

ТОКИО. Японияда чаа ог-бүле тутканнар уруглуг болур болза мечи (сарбашкын) чылында уруглуг болурга, эң-не таарымчалыг, эки деп чугаа бар. Бо чылдың сүлдезинде чаңгыс эвес, а үш сарбашкынны чуруп кааны хөй таварышкылаар. Бирээзи караан холу-биле дуглап алган, ийнгизи — кулаан, үшкүзү — аксын дуй тудуп алган. Ол дээрге бистин чаңчыкканывыс досхел чок, кыйбылнааш сарбашкын дугайында эвес, а мерген угаанныг, топтуг сарбашкын дугайында сагындырып турары ол. Японнарның биилишкининде сарбашкын чылы эң тайбын чыл боон турар.

Мечи чылында төрүттүнген кижилер төөгүден илерен келгени-биле алырга, кижи төрелгетениң эң мерген угаанныг, оон хөгжүлдезинге улуг салдар чедирер кижилер боон келген. Ынчангаш Японияда уруглуг болур болза, мечи чылында бөжууру чугула деп угаадылга бар.

САН-ФРАНЦИСКО. Экономиктиг реформалар талазы-биле Президент Ельцинниң уг-шин чедишкининг боон болур, ынчалзажок оон баштайгы үе-чадазы берегдээшкиннерлиг-дир деп, СЭТА-ның корреспондентизи-биле интервьюзунга Калифорнияның «Рэнд корпорейшн» деп шинчилел организациязының башкарыкчы специализи Чарлз Вулф чугаалаан.

Кылдыңып турар үүлдер чедишкининг болзун деп бодаар болза, реформаның бүгү кезектерин амыдыралга боттандырары дээш шудургу хеделири чугула, чүге дээрге эки түннелдерни чүгле оларның шуптузунуң ханы харылзаалыг байдалында чедип ап болур деп, ол медеглээн. Бүгү-ле чүве таарымчалыг болур деп бодаан хөрээ чок, баштайгы түннелдерни чедип алырына элээн каш айлар негеттинер, ынчалзажок амгы үеде кылдының эгелеп турар үүлдер кедир үеде хөлөк улуг ужут-дузалыг — ынчалзажок Россияга, Украинага, Казахка, өске-даа республикаларга тааржыр дузаны көргүзериниң талазы-биле дүүштүрүлге ажылдарын чорударын Вашингтонга кызыдарлар боор деп, ол түңнээн.

ҮЕ КЫЗЫЫ БОЛЗА-ДААА...

Тывага Улусчу революцияның 70 чыл болган байырлалынга Моол Арат Республиканың Баян-Өлгүй сумузунуң «Ак-Хем» ансамблиниң артистери байырлалга боттарының концерттерни бараалгадып чорааның билир болгай бис. Ол үеде Цеңгэл сумузунуң «Ак-Хем» ансамблиниң артистери-биле бистиң «Хөөмей» ансамблиристиң аразынга уран үүл талазы-биле дуржулга солчуушкунунуң дутайында ийи чылдың керээ-дугуржулгазын чарып алган турган.

Цеңгэл сумузунуң арат чону-биле ужуражып чугаалажыр аргавыс кончуг кызыы болган, үүгле үш хонук. Ынчалза-даа ыя ол кызыы үе дургузунда сумунуң чонунуң амыдыралчуртталгазындан, культура амыдыралындан көрген, дыңнаан, билген үүлдеримни бижиир бодаан мен.

Цеңгэл тываларының аалөөнге кирип, амыр-мендизин айтырып чугаалажырга, оларның биче сеткилдиг, дыңнангыр, ээлдек чымчаандан, төрелзек, хүндүлээчелиниден харын-даа кижи болу иштинде дүвүреп, сүрээдей бээр — кайгамчык эвилеп чон-дур.

Кижи өгже кирип бар чорда, аныяк оолдар кижини мурнай эжиин ажыткаш, өгже киир чалаар. Кым-даа, кайы-даа өгже кирер апаарга, дөмей-ле, бир-ле сол бо-ла чедип келген, эжиин ажыдып алган турар. Бөлүк кижи өгже кирерге, эң улуг назылыын дор бажыңче чалаар. Оон улаштыр оон бичиилери дээш олуруптарга, өгүнүң ээлери ам олурар. А аныктары эжик чоогунче, эң бичелери иезиниң олурар черинің адаанга олурарлар. Аныктар болгаш бичиилерден улус чугаазынга киржи бээр кижи чок. Ол дээрге Цеңгэл тываларының ажы-төлүн чажындан кижизидип-өөредип алыр чаагай чаңчылдары. Ынчангаш Цеңгэл тывалары «корум-чурум үрээн» деп сөс-даа билбес, тайбын, найыралдыг, чептүг, бот-боттарынга дузалажып чурттап чоруурдар. Олар бистерни «Бистиң өгбелеривис, улуг тыва төрелдеривис, өрү олуруңар, ак чемден ижип чиңер, хой сооп каан, эттеп, мүнеп, ак чем шимизи арагадан чоогламар, төрелдер» дээш хүндүлээр.

Цеңгэл сумузунда тываларлар, казахтар шаг-шаандан кады чурттап келген чонвар-дыр. Оларның аразында найыралы быжыг. Малмаганы, аал-өглери кады холуй чоруур. Оларның аалдарындан, үүгле өглериндеи ол казах, иоозу тыва деп билип алыр. Тыва өглер тыва оглер хевээр.

Хоюнуң, малының семиссыыраан, бистиң малывыстан ыракта ылгалдыг. Хоюшаандагы бистиң тыва хоювус хевээр: белик даваннарлыг, мешпек боттуг, деспи дег кудуруктарлыг. Цеңгэл чону чылгы, ишек, сарлык, теве, өшкү, хой мал-биле бай улус чорду. Оларның ереге бүрүзү 10-20 чедир саар ишектиг, 100-300 ажыг хой, өшкүлүг, 5-10 ажыг тевелиг. Цеңгэл чонунуң суму төвүнде бажыңнары база бар. Аңаа кыжын ургларын өөредир, ургдарыы азы улуг боттарыдаа кыштаар. Оон артканнары дагларда кыштагларынга малын кыштадыр. Ол кыштагларында кажаахораа-даа чок, чамдыктарында хемде кыштагларда харын кажааларлыг. Малмаган ол черниң аваарбойдузунга төрүттүнген, тас өт, шымчым өзүнга чемнигип, кадыг агаар-бойдузунга чаңчыккан болгаш малының баш саны өзүп, байып чоруур тывалар-дыр. Кыш боорга, даглларга хар чаарга-даа, ол черниң шуурган хады харны хемнер иштинче тырый шаап каптар. Ынчангаш кыштаглар, даглыг делгем девискээрлер кара кыштаар болгаш мал тоовас.

Бистер аалдарга ийи-ле хүн чордувус. Бирги хүн Карааты хемде Жагдар Седээгийиниң аалынга бардывыс. Ол — Улан-Баторнуң башкы институдун доскаш, 35 чыл дургузунда башкылап келген, ам пенсияда, аалында малчынап ажылдап турар, «Хомду (Ковд) хемниң уиунда иштики Моолдан болгаш Кыдаттан келген тываларывыс шупту каттышкаш, 20 муң хире чеде бээр бис. Ам-даа Кыдатта болгаш иштики Моолда элээн тыва төрелдеривис ол черлерде чурттап турар хевээр. Бо девискээрлерде Адай-Иргиттер, Ак-Соян, Кара-Соян, Монгуш, Донгак, Кара-Сал дээш улуг Тыванын сумулары шупту бар боор бис» деп, ол чугаалап олур. «Бо сумуда иргиттер, соянар, донгактар, монгуштар шупту төрел улус-тур бис. Ынчангаш аныяк ажы-төлдеривис, оол кижиге кыс тывылбас, кыстарывыска оолдар таарышпас, төрелдер болгаш аныяктарывыска өгленип чурттаары таарымча чок болуп турар ийин бо» деп олурганын база дыңнадывыс.

Жагдар Седээгийин бодуКара-Сал мен дээр кижи болду. «Ол улуг тыва төрелдеривис-биле кады чурттаан болза деп бистиң бүгү улузувустуң күзели шагдан тура ындыг. Ынчалза-даа Игилге ойнаар угбашкылар Адай-Иргиттер Торлаа, Төгериң олар игилчилер, игил кылыр мастерлер болду. Эр кижилерден игил кылып, ойнап турар кижилер чок болду. Чоокку үеден бээр, аныяк оолдар ойнап өөренирінче сонуургап чоруурдар деп, угбашкылар чугаалаар чораан.

Дараазында хүн Ак-Хемде Адай-Иргиттериң аалдарынга чордувус. Адай-Иргит Бапизан бистериңи баштап чораан башкарыкчывыс. «Ак-Хем» ансамблиниң удуртукчузу, артизи кижи. Бапизан тыва улустуң өөрөөлдерин, улегер чугаалар, тывызыктарын кайгамчык эки билир болду. Ак-Хемче чорун орубуста, делгем хову ортузунда кедергей улуг хорумнуң төөгүзүн төөгүдү:

— Бо хорум болза шагтөөгүде бистиң тыва алдарлыг хостакчывыс Амыр-Санааның хөөрү деп бистиң кыганнарывыс шаг-шаабиле салгалдар дамчыр, бистерге айтып, төөгүп келгенин тыва улус кажан-даа уттуп болбас дээш тоолдап берип келген, Амыр-Санаа өгбевисти билип, сактып чоруңар дээр чүве дээр болду.

Бо турган Кара-Даг бо девискээрге шаг-шаанда кыдаттар чурттап чораан чердир. Кара-Даг-ны Адай-Иргиттиң эң улуг өгбевис, кыртан-ачавыс кыдат кижиден он иүн хой-биле садып алган даа-дыр. Оон бээр, мээп ачам 5 дугаар салгалыдыр. Ортумаа-биле Кара-Даг-ны садып алгандан бээр 2-3 чүс чылдар чедип турар дээр. Ол үеден бээр бо Кара-Даг бистиң Адай-Иргиттериң чурту болган, а мээп төрелдерим аалдары бо, ыштаавыс дөө турар кажаалар-лыг кыштаг ол ийин — деп, ол даг-ны төөгүзүн төөгүп чорду. Цеңгэл тывалары боттарының бурунгу төөгүзүн, чаңчылдарын уттас, хүндүлежип дузалажырын кажан-даа чидирип болбас ужурлуг чон чүве-дир.

Адай-Иргиттер аал-өглериниң базала ак чемин, парзы-быштаан арагазын игил, сүлгаа хоюнуң эдин чип хүндүлеттивис. Хойну, малды олурып дивес, «өлүрүп» деп сөс эң каржы, багай, ыңдыг багай сөс-биле чугаалап болбас дээр улус болду. Кежээликтей өглер аразынга кылаштаарымга, шаандагы бистиң аалдарывыс сагыңдырар чорду. Чеде долу бызаалар, хөне долу хураганнар, өлек долу хой, соң ыдыында инектери чытыылаар. Цеңгэл чонунда алыш чок кижи чок, ажылдап турар кижи база чок-даа дег сагыңдырар. Тыва Арат Республика үезинде бис база аңы Цеңгэл тывалары ышкаш, оожум, далаш чок чурттап чордувус.

Бо тывалар бичии чаштарындан эгелээш, бодундан улуун дыңнаар, улуу чүү чугаалай-дыр, ооң аайындан эртер ужур чок чон-дур. Цеңгэл сумузунда тыва чонуң культура амыдыралының талазын өп көөрге, черде чедимче чогу кончуг чорду. Сумуда клуб чок. Төпте Культура бажыңы бар-даа болза, ол казахтарныы болуп турар. Мында черде казахтар көддаан деп би..дим. Кандыг-бир тускай эртемниг кижилер өөренип алган чүүлдерин ажыглаар, ажылдаар аргазы чок. Чүге дээрге бында казахтар хөй. Ынчангаш чүну-даа доозуп алганнар боттары малдыг, чепшүл болгаш маргыжар, быдаажыр, алыксак сеткил чок болгаш, дужунда-ла чурттап чоруур чаңчылыы салбас кижилер болду. Оларның кады чурттап чоруур өөнүктери, казах моолдары олчааргак хире деп билдим.

Тудуг тудар материал болгаш машина-техниказы чедишпес, тараа тарыыр, ногаа өстүрер дээрге, черниң бойдузунуң бүдүш-тургузуунда чер ажылы сайзырадыр арга чок. Үүгле малының ачызында, малы хепнерип, чемгерип чоруур кешкүн тыва төрелдеривис чоптуг, чаагай сеткилдиг, чаагай чаңчылдары-биле малдыг, бай чурттап чоруурлар. Олар малын кыжын, чайын кажаалавас болгаш арта арыг-силиг, сеңиссыырак. Чылгы малын кажан хереглээнде барып көрүп, малын тудуп мунар, хереглеввэнде, ай-аңы-биле одарлап чоруурлар. Чаагай чаңчылдарын арыы-биле сагып чоруур чонда оорлаар, хулиганнаар багай үүлгедиг турбас-даа, чок. Бистиң тывалар шаандагы чаагай чаңчылдарывысты катап эгидип эгелээнивисте, ырак эвес үеде бачыттардан адырлыр, эп-чептүг чуртталгавыс тургузуп алырывыстың оруунда келгенивис бо деп Сыжыы-биле идегээр бис.

Донгак ШАКТАР.

Гонорарын «Шынның» агар саныңче шилчидерин диледим. **(Авт).**

Кызыл хоорай.

Севил Сюрюновна ЮМБУУ

Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының хоочуну Севил Сюрюновна Юмбуу аар аараның соонда, 61 харлаа чораан, 1992 чылдың январь 14-те мөчээн.

Севил Сюрюновна Юмбуу 1931 чылдың август 1-де Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунунуң Тээли суурга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген.

С. С. Юмбуу күш-ажылчы амыдыралын 1947-1950 чылдарда Бай-Тайга кожуунуң хой уругларлыг ишлерге дуза чедирер инспекциязының улуг бухгалтериге ажылдап эгелээн.

1950-1951 чылдарда Бай-Тайга райкүүскомунуң секретарынга ажылдаан. 1951-1953 чылдарда партияның область школазынга, 1958-1959 чылда Кызылдың башкы училищезинге өөренип чораан. 1959 чылда партияның дээди школазынга өөренип киргеш, ону 1966 чылда доосканн.

С. С. Юмбуу 1953-1959 чылларда партияның Тыва область комитединге лекторлап, хөрээженнер ортузунга ажыл чорудар киллис эргелекчилел, 1959 чылдан эгелээш, Тываның ном үндүрер черинге, күрүне банкызынга ажылдап чораан.

1964 чылда Тожу районнуң хереглекчилер иниттилелиниң баштаар черинің дарга-зынга соңгуткан. 1967-1968 чылларда Тыва республиканың хереглекчилер эвилелиниң кадрлар талазы-биле орлакчызынга бадылаткан. Бо албан-дужаалынга С. С. Юмбуу 1987 чылдың январьда пенсияже үнгүжеге чедир ажылдаан.

С. С. Юмбуу пенсияже үнзе-даа, 1987 чылдың январь 12-де Красноярскиниң кооператив техникумунуң Кызылда бот өөредилгелиг салбырының эргелекчизинге ажылдап турган.

С. С. Юмбуу өлүмкейлиг хөй-нинтичи чораан. 1955-1959 чылларда партияның область комитединиң кежигүнүнге, областың Советтиниң күүсекчи комитединиң кежигүнүнге, депутадынга соңгуттуруп чораан.

1966 чылда ССРЭ-ниң хереглекчилер эвилелиниң 7-ги съездизинге делегадынга, чөвүлел кежигүнүнге соңгуткан.

С. С. Юмбуу 1967 чылдан эгелээш Тываның хереглекчилер эвилелиниң чөвүлелиниң болгаш баштаар черинің кежигүнүнге, 1970 чылда республиканың хөрээженнер чөвүлелиниң, садыг ажылдакчыларының профсвилел комитединиң президиум кежигүнүнге соңгуткулаан. Хой чылдарда респотребсоюзтуң партия эге организациязының секретары боолу чораан.

Тыва респотребсоюзтуң шугумунга ажылдап чораан чылдарында республиканың хереглекчилер кооперациязының сайзыралынга, оон кадрларын өөредир, кижизидер хөрээнге улуг кичээнгейин салып чораан.

С. С. Юмбуу «Хүндүлелдиг Демдээ» орден, 2 медальдар, Республиканың Дээди Советтиниң Президиумунуң, Россия Федерациязының хереглекчилер эвилелиниң баштаар черинің хүндүлел бижиктери-биле шаннатқылаан.

Севил Сюрюновна Юмбуу дугайында чырыткылыг сактыышкын бистиң чүрээвиске кезээ-мөңгеге артар.

Ш. Д. Ооржак, В. А. Парунин, Ш. Д. Куулар, К. Х. Шавыраа, Х. Д. Монгуш, С. Д. Киров, З. А. Шишигина, М. О. Монгуш, Н. В. Абруцкий, А. С. Очур, Б. П. Шокпаа, Г. Н. Молодцова, А. С. Хертек, Э. Ш. Ондар, А. А. Магеря, М. Х. Аракчаа.

Өрук демдеглели

Чаңчылдарга хамаарыштыр

БӨДҮҮН-ДААА БОЛ, ХАНЫ УТКАЛЫГ

Тыва улустуң чаңчылдары кижизидилгеге аажок өөредиглиг боолу чораан. Ол дугайын ону билир улуг кижилер, артемденнер чугаалап турарлар. Хүрээ-хинтти уугуттааны-биле холбаштыр ол эки, чаагай чаңчылдарның чамдыктарын хорун каан, а чамдыктары харын уугуттаттынган турган. Ажыкчарлыг чоруктуң ачызында үндүр кыстырган турган чонуң чаагай чаңчылдары катап эгиттинин эгелээнін черде өөрүнүг. Ол дугайын эш-өөр солун дамчыштыр чугаалап турар апарган болгай.

Шаанда тыва кижилер ажы-төлүн биче сеткилдиг, хүндүлээчел, шынчы, ажылтыр, кежээ, корум-чурумнуг болурунга өөредип чораан деп үүвени чугаалавышаан, мен мөңаа тываларның өөралдарының болгаш чаагай чаңчылдарының чартыкчамдыызын-даа болза сактырын орлдажыр бодадым.

Өзулалдар: суг бажы дагыыры, буга дөзу, оваа, хам ыяштар дагыыры, уруг бажын кыргыдары, мал ыдыктаары. Бичии кижилерниң болгаш аныяктарның сагыыр чаңчылдары: улуг кижилерге орун база орукту чайлап бээри, оларның мурну-биле артпаан. Улуг улуска дузалажыр, ужуражып келгенде, баштай мендилээр, улуг кижиниң мурнай холун сунуп мендилешпес, оларның чугаазынга киришпес, улуг кижилерниң айтырыынга тоада болгаш дорт харыыны бээр.

Нинти сагыыр чаңчылдар: кайы хамаанчок алгырбас, сыгырбас, дижин кыжыратпас, шаккылатпас, таалайын таккылатпас, дүкпүртүнмес. Холдарын эмин эрттир чайын кыжыштавас, бөргүн дорт көөр. Чер үүктевес (ойталап олуруп алгаш, артындэ чеже ийи холу-биле даянмас), будун челдирбес — узун чорук үнер дижир. Хөрээжен кижи балды, бижек артавас. Даштын шимээн үнген болза, азы улуг улус кел чорда, олудун чазаар, аде олурар. Өгже кирер диген болза, даштыгаа хөрээн алгыдар, чөдүрер. Чаа хайындырган шайын эртеннин-не одунче база чүк-чүкче ыдамнап чажар. Калбак чарынны чаасканн чивес, диштевес, чода карты чивес. Ол дугайында мындыг янзылыг чугаалар бар: «Чарын эдин чаасканн чивес, чанында эжинге каразывас. Чок-даа болза, чода карты чиве, бай-даа болза, балдыр эдли кагба».

Оон ыңай мынча дижир: «Довук сөөгүн чараштыр хемдинр — кени эки болур, торзук сөөгүн чараштыр хемдинр — аңды чүгүрүк болур. Хан дээшкинин чараштыр эдер — күдээзи чи болур. Хачы, кыскаш аксы ажык чыттырбас, аас-дыл үнер дээр. Ашактыг хөрээженвер сыргалыг чоруур. Кежерде өг орнун арыллыр аштап каар. Өшкен-даа болза, от орну баспас, өлгенда болза, аът бажы артавас». Арт кырынга дүшкеш, доктаар, оваа бар болза, бир-ле чүвени салыр.

Билдингир чүүлдер-дир деп бодаарлар турун кээп чадавас. Ынчалзажок ону сагып чоруур бис бе? Оон ыңай мындыг чүүлдер бардыр: чижээ, ыытыыр кегирбес, алгыын эзебес, дылын ужурбас, чараазы-биле эйчаавас. Келин кижи бээниң орун-дежээнге олурбас, бээ кениниң орнунче чоокшулаавас. Кыс улус суук чемни эмин эрттир шалыдадыр аартавас. Келген кижи чоруптарга, кады үнер.

Оон-биле кады эргин кырынга олурбас, эжикти күштүг хагбас, аяк эрни ыызырбас, бажазын бак көрбес, паш дүвү халыратпас, хыйыртай көрбес, хымыы бажы чылгавас, эки чаңчыл экиге чедирер, бак чаңчыл бакка чедирер деп, улуг кижилер бичиилерни чагыш чораан.

Каш бо үүлдерни номчааш, хензиг када боданып көрээлинер, кандыг-дыр, уруг-дарыывыска чоп ону өөретпес бис. Бодаарга белен кылдыр сагыңдырар, ынчалзажок ооп үнези аажок улуг деп чүвени уттаалыпар. Чаагай чаңчылдарны сагып, аныяк-өскенге ону дамчыдар ужурлуг бис.

Дакпай-оол МОНГУШ.

Чаан-Хемчик район.

Хайыракан суур.

ЧОННУҢ ЭТ-СЕВИ

ГРУЗИЯ. Сачхер районда Чала суурнуң Хведелидзелериниң өг-бүлезинде арык (корзина) аргыыр уран мергежил салгалдан салгалче дамчып келген. Өзулуг эки гиделиин — виноград, кукуруза чочаа болгаш оскедаа үүш-дүжүттү чыырынга таарыжыр чинк, быжыг, эптиг арыкты аргыырынга, шынап-ла, тергиин мергежил, уран арга херек. Оларны Виктор Хведелидзе ылаптыг шингээдип алган. Кыргын-ачазының чанынга оон оглунуң оглун бо-ла көрүп болур. Оон ады база Виктор, ол база кыргын-ачазы ышкаш мастер болур.

ЧУРУКТА: бичии Виктор кыргын-ачазының аргаан арызынын иштинде олур.

А. Мачаварианиниң фотозу. (Сакинформ — СЭТА).

Чарлалдар салыбразы

«Тыва автотранс» каттыжышкынының өөредилге курстарының комбинады «В, С» категорияга чолаачылар белеткелиниң болгаш «Д», «Е» категорияларга немей дужаарының курстарынга чыылданы уламчылап турар. Кичээлдер 1992 чылдың январь 15-те эгелээн.

КааР адрези: **Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, № 113-а; телефону 3-10-92.**

«САЯН КЫЖЫ» ШАҢНАЛ ДЭЭШ

Профсвиледдериниң «Россия» спорт иниттилелиниң Тыва Республика чөвүлели «Азия төв» деп акционерлиг страхование фирмазы-биле 1992 чылдың февраль 1-де Бай-Хаак суурга «Саян кыжы» шаңнал дээш чаңчыл болган хаак маргылдаазын эрттирер.

ПРОГРАММАЗЫНДА:

Эр улус — 20 км-те;
Хөрээженнер — 10 км-те чаржыр.

Райспорткомитеттериниң, күш-ажылчы коллективтериниң профкомнарының, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң чыынды командалары киржир.

1-деп 6-га чедир черлерни ээлээннерге өртектиг белектерни болгаш акша шаңналдарын тыпсыр.

Киржиринге чагыт киирер адрези: **Кызыл хоорай, «Хүреш» стадиони. Телефонмары 3-29-90, 3-29-57.**

КИЖИ ХӨӨНҮ КАРАРАР

К.-Э. К. Кудажының «Үйгу чок Улуг-Хем» деп тоожудан «Шын» солунга үнүп турган эгелерин номчааш, кижиниң өөрүнүг-ылыы, кээргели өөскүй бээрдир. Таанда хөөкүй арат кижилерни ындыг дерзии чиртим кылдыр аажылап турганы ол чүве бе? Чогенчиле-дир, ол удуртукчу дарганларның, баштынчының өөредилери-ле ыйнаан. Ол хире дерзии, өлүрүкү үүлгедиглер-биле актыг кижилериниң амы-тынынга чедип чораанның амгы хүнде агартымын, чон аразынга чораан-даа ажыы бар деп бе?

Та чеже кижини Сүлдем оглу Буян ышкаш эриидеп турганнар. Ол хамаанчок бо хүнде өзулуг дерзии олурукчулерни безин ынчаар эриидевейн турар болгай.

Ындыг кижилериниң чаагай адын, тураскаалларындаа тургускан ажыы чок ышкаш. Контрларның нүгүлдеткенин, хоруглаадып турганын номчааш, баштынчылар Сталин, Тока дээш, оон-даа өскелерден ческинер-дир мен.

Ол материалды помчааш хөөнүм карарар-дыр.

Динара УНДУУЛАН.

КИНО

ЯНВАРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Жертва по имя любви (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Изо всех сил 9.30, 11.30, 13.30, 15.30 17.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Двенадцать месяцев 9.00, 12.00. Куда доскачет рамная пташка 10.30, 13.30. Не отступать, не сдаваться 15.10, 17.10, 19.10 (уазткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Смех и горе у Бела моря 13.30. Непобедимая нога (КНР) 15.30, (уатқан), 18.00 шактарда.

ТВ

ЯНВАРЬ 16-ДА

I ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Уругларга фильм. 10.00 Мультфильмнер. 10.35 «Дадарык». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү серия. 11.35 Телефильмниң баштайгы көргүзүү— «Коля Модный». 12.00 Медээлер. 12.20 Кажы болгаш хоойлу. 13.00 «Пи» демдектиг адаа-биле». 13.50 Музыкалыг композиция — «Оон мээн оруум эгелээр, кижилер». 14.15 «Телеэкикст». 15.00 «Бүгүн болгаш ынчаарда». 15.30 Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 3-кү сериязы. 16.35 Уругларга болгаш элээдилерге телепрограммаларның II Бүгү-эвилел фестивалынган. 16.55 Уругларга фильм. 17.40 Мультфильмнер. 18.00 Медээлер. 18.20 «...16 хар чедир болгаш оон-даа өрү». 19.00 Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 19.10 Хөлдер туманнарының болгаш чаңчылдарның чурту. 19.45 «Дадарык». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 20.45 — «Тамчыктыр удунар, чаштар». 21.00 Медээлер. 21.30 «Музыкаже чалаалга». 23.00 «Криминформ» дыңнадып тур. 23.15 «Ынакшыл-биле Лондондан азы Орук эвес демдеглелдер». 2-ги дамчыдылга. 23.50 Уран-чечен телефильм — «Силериң-биле кожа». 01.00 Медээлер. 01.25—02.30 Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 3-кү сериязы.

II ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 «Коллекционер». Хостуг үе. 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уруглар шагы (ангы-дыл кичээли). 10.35 «Бистер». Ю. Подниекс дугайында фильм. 4-кү кезээ. 11.30 Л. Филатов. «Жанр диалоштиң». 13.05 «Бистиң эрги университедивис». Телеочерк. 13.40—13.55 «Чаа үе»-биле 15 минута».

* * *

16.00 М. Арцыбашев. «Дайзынчар». Телепин. 17.45 Т. Ил. Ко. 18.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20 Уругларга фильм. 18.35 Медээлер. 18.45 «Экивеиер». Информастыг программа. 19.15 «Чүну дүжедин?» Чагааларга үнделээн дамчыдылга. 19.45 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.50 Хостут үе. «Кичээнгер, тырттырдым-на». 20.05 Хүннүп-не байыдал. 20.15 СКВ. 20.25 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9-ку сериязы. 21.15 РСФСР-ниң Дээди Советтиниң сессиязында. 21.45 Реклама. 21.50 «Бешки дугуй». 00.00 — 00.20 Медээлер.

III ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.20 Реклама. 18.25 «Граал». 19.10 — 19.50 Сенаа реформа.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели, Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чери болгаш садыгның, иниттиниң чемненилге черинің, хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профсвилел комитединиң президиуму, Социал хандырылга министерствозу хереглекчилер кооперациязының хоочуну

Севил Сюрюновна ЮМБУУНУН

аар аараан, мөчээн-биле холбаштыр оон төрелдериге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалыы илергейлеп тур.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советтиниң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Редактор **В. Ф. ЧАДАМБА.**

Редакцияның телефонмары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-83.
КИЛДИСТЕР:
□ үлешүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ иниттилел политиктиг — 3-36-25;
□ шедээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулта — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргандa — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 28340 экз.

Чагыг № 10.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 11 (14735) 1992 чылдың январь 17, пятница Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 60 коп.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР 8

СЕМИНАР-ХУРАЛ

Республиканың профэвилел хооркомнарының, райкомнарының болгаш профэвилел комитеттериниң даргаларының семинар-хуралын январь 14-15 хүнүнде Профэвилелдериниң республика төвүлелиниң организастап эрттирген.

Профэвилелдериниң республика төвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар семинар-хуралды ажыкташ, рынокче шилчип кирип турар, өртектерни хостуг салыптарының эгелээнинде профэвилелдериниң амгы сорулгаларының дугайын чугаалаан.

Тыва Республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң өртектер тургузуунуң килдис начальнигы Л. П. Ганиева амгы өртектер дугайында илеткел кылган.

Тыва Республиканың юстиция министри Ю. Т. Сталоол чуртталга бажыңнарын болгаш күрүне хөреңгизин хуужударының чамдык айтырыгларының дугайында илеткээн. Ол ышкаш, Россия Федерациязының «Пенсия хандырылгазының дугайында» Хоойлузуның дугайында Тыва Республиканың социал хандырылга министриниң оралакчызы А. С. Владимировананың илеткелин семинар-хуралдың киржикчилери дыңнаан.

«Россия Федерациязының хамаатыларының акша орулгаларын болгаш шыгжамырларын индексастаар дугайында» Хоойлуга тайылбырны Тыва Республиканың күш-ажыл министри С. Б. Аракчаа кылган.

1992 чылда коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны республиканың бүдүрүлгелериниге болгаш организацияларынга чарарының онзагай үүлдериниң дугайын профэвилелдериниң республика төвүлелиниң даргазының оралакчызы Г. И. Насюрюн семинар-хуралдың киржикчилериге чугаалап берген. Эрге-хоойлу болгаш культура-кижизидилге ажылының талазы-биле килдистиң эргелекчизи М. Ф. Глазырининиң күш-ажылчы чорулдээлерин шинчилээринин, ажыл соксадыышкынарын болгаш профэвилелдерниң өске-даа хөделимишкинерин эрттирерде, эрге-хоойлу сагыргазының дугайында дыңнадыын бала аваа дыңнаан. 1992 чылда социал камгалал бюджедин тургузарының чурумунуң дугайында чугааны професчөвүлелдиң социал камгалал килдизиниң эргелекчизи М. М. Монгуш кылган.

Профэвилел ажылдакчыларының семинар-хуралының ийги хүнү Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле ужуражылгадан эгелээн. Дыңнакчыларның хөй санныг айтырыгларынга ол харыларны берген.

Айтырыгларга харыылар, профэвилел темазынга чугаа дүшүп соонда база уламчылаан.

Өртектерни хостуг салыптарының болгаш чонуң социал камгалалының талазы-биле нормативтиг документилерни хажыдып турарының фактыларының талазы-биле Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының организастааны селектор төвүзел хуралы январь 14-те болган. Аңгы семинар-хуралдың киржикчилери база киришкен. Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының өжүрүш организациялар-биле кады моон соңгаар ол айтырыг талазы-биле кады ажылдаарының дугайында ол хуралга чугаалашкан.

Семинар-хурал дугайында отчёт «Тываның профэвилелдери» арынга удавас үнер.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Профэвилелдериниң республика төвүлелиниң парлалга төвүнүн удуртукчузу.

ХЫНАМЧАЛЫЫ-БИЛЕ

«Шын» солунга Алан-оол Сотпанның «Черниң өртээ чежел?» деп үүлүнден мындыг айтырыглар дораан-на төрүттүнүп кээр-дир. Хоойлунуң төлевилелин чон чугаалажып көөрү-биле солуннарга парлаза эки эвес бе? Черниң өртээн тодараткан санаашкыннар шын бе? Тыва кижиниң амыдыралы, ажыл-ижи чер-биле холбашкан болганда, бо айтырыглардан оске айтырыглар база тыптып кээр-дир.

Мээн-биле бо үүлүдү чугаалажып, сайгарган кижилер чер үндүрүү хөй-дүр деп санап турар. Оон ынай үндүрүгүнүң хемчээлин черниң шынарын көрүп турган, туда тодаратса эки. Бо талазы-биле тускай комиссияны Советтериң чанынга тургузар. Черниң ээзи апаргаш, кижи бүрүзү ону болбаазырадып, хөрзүнүн экижидип алыры чугаажок. Ынчангаш үндүрүгүнүң хемчээлин черниң баштайгы үндүрүүнүң хемчээлинге доктаамал тургузуп доктаатса. Чижээлээрге, элезиниг чер алган, аваа өдек дээш, оске-даа чемиштидилгелер төп турган, хөрзүнүн экижидип алган кижи үндүрүгү элезиниг чер үндүрүүнден көвүдедир төлевес азы оон баштайгы хемчээлинге бүгү назынында төлөөр апаар. Шак ындыг үндүрүг ук черни өнүү ыллыр салган алган оон ажы-толу база төлээрин хоойлуга быжыглаза. Оон башка, билбес эвес бис, күрүне үндүрүг төлөөринің чурумун өскертип-даа болур, сараалыг чүве-ле болгай.

Инвалидтер, көдээ ажылагыйга бүгү назынында ажылдап келген кижилер дээш, чер үндүрүүн төлөөринге чингелделер берип болур кижилерни, чингелделерни тодаргайлаары күзенчиг.

Черни ажылааны дээш өртээн азы үндүрүүн төлөөр дээнин чөптүг-дүр. Бир эвес ол үндүрүгү акша-төгеринге хирелиг бодүүн кижилер үүп албас, төлөп шыдавас ыллыр доктаадып алыр болза, ол дузалаар хамаанчок, харын шаптыктаадаа болур. Эң ылаңгыя черниң өртээн тодарадырынга кончуг кичээнгейлиг болбас болза хоржок. Оон хемчээли тодаргай болур ужурлуг. Аңгы-аңгы вариантыларга санап каарга, дыка-ла будалчак-тыр. Черниң өртээ оон шынарын экижидир болбаазыраткан соонда улгадып болур, ол база кажан эвелери солчуп, бир кижиден оске кижиге дамчыдып берип турда.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Чер өртээнин дугайында» хоойлуну хүлээп алыры чугула-дыр, ынчалза-даа хынамчалыг болуру артык эвес.

Билен-оол МАНДЫП-ООЛ.
Көдээ Советтиң улус депутады.
Кызыл район.

КАШ ЧҮЗҮН МАЛДЫГ

Тывалар шаг-шаандан тура чеди чүзүн малын чаңгыс өдекке азырап өстүрүп чораннар. Колхоз, совхоз тургустунган соонда, малды чүзүн аайы-биле чаңгыс коданга чыыр апарган. Соолгу чылдарда чамдык ажылагыйларда малчыннар чаңгыс коданга янзы-бүрү малдарны кады тудуп турар болу берген.

Ындыг малчыннарга «Искра» совхозтун сарлык, ирт кадарчылары Эрес-оол Эртинеевич Монгуш биле Сергей Шиник-Караевич Монгушту хамаарыштырып болур. Оларның коданында 290 сарлык бар. Оларның тозаны кыс сарлык. Чазын, апрель айда төрүүр. Бо малчыннар сарлыкты 6 чыл кадарын келген болгаш, азыраары белен эвес бо малды кадарарынга арга-дүрүлгелиг апарганнар. Эрткен чылын төрүүр 70 сарлыктан 70 быжааны алган. Ол бедик көргүзүг. Сарлыкты кыргааш, оон дүгүн дүк планынга-даа киириштирип турганнар. Чайгы үеде сарлыктарны Чаа-Хөл хемниң бажында тайгада Кара-Суг деп черге семиртип, эр сарлыктарны эвт планынга дужаап келгеннер. Амгы үеде олар сарлыктарын Сарыг-Холчук, Поштуг-Чүрек ынчаар оча-менди одарладып турарлар.

Бир коданда сарлыктан аңгыда, 400 хунан ирт база хүлээп алганнар. Июль айдан эгелээш, оларны оштуг-суглуг чайлага семиртир одарлаткаш, кыштаанда кажаа-хорааны хынамчалыг белеткээш, 20 тонна сигенни боттарының кужу-биле кезип алганнар. Ирт адаанга чадар 10 тонна курган өдекти база белген. Иртторни хүр кыш ажырган. Келир чайын саяазын чара семиртеш, күрүнге дужаарлар.

Ажылдыг малчыннарның кадаргаш малының күш-шыдалы шыырак кыш ажып турар.

Арагачы ДОНГАК.

СЛЕСАРЬ

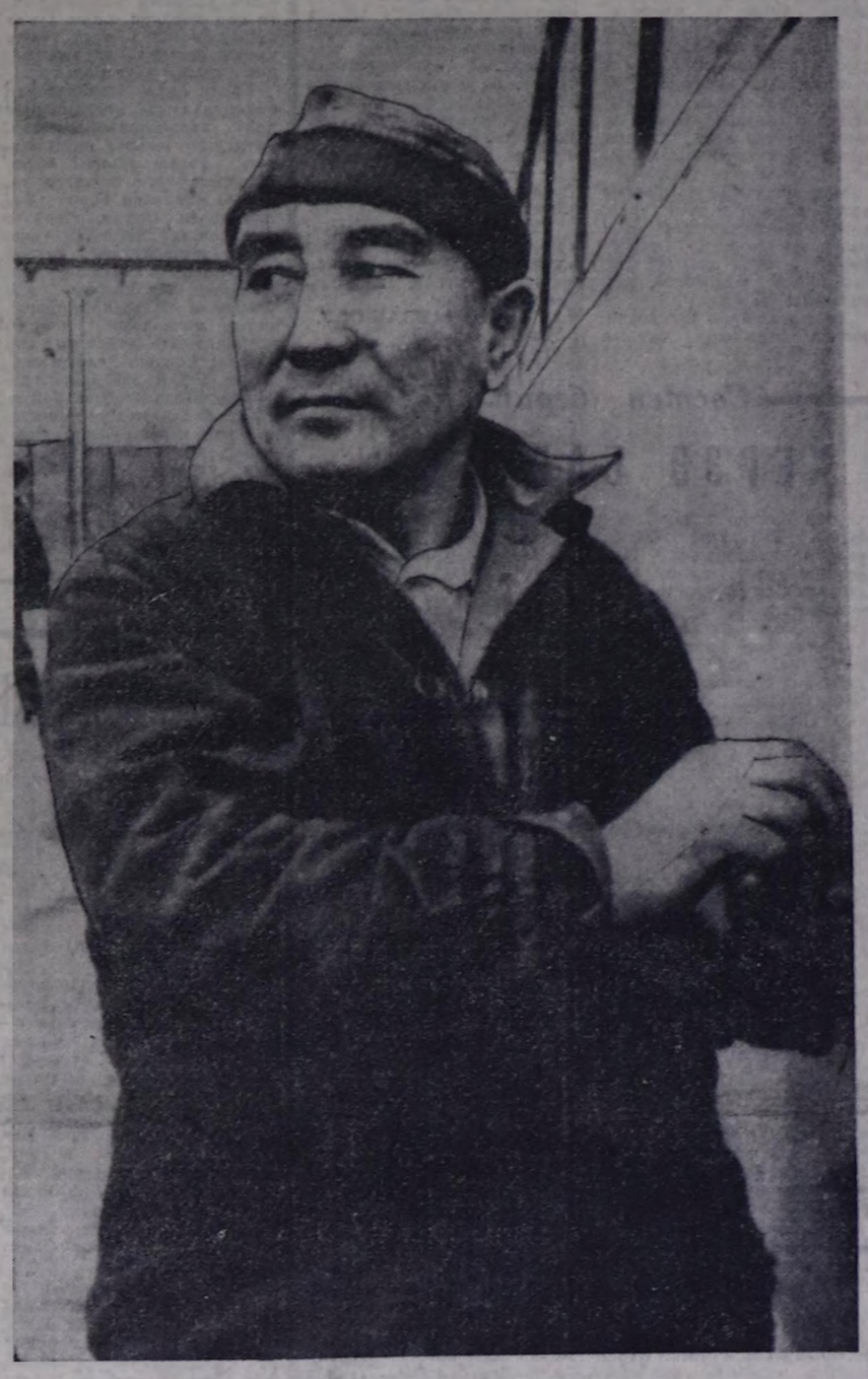

ЧУРУКТА: Кызылда пассажирлер АТБ-зинде слесарь Монгуш Байырович Дочун. Быжыг сагыргыла-чуруктуг, ажылынга кызымак, бедик мергежилдиг ажылчынга санадып турар. Баштай ол бүдүрүлгеге чолаачылап турган. Ам районнарже рейс үнер автобустарны септеп турар.

ЧОГААДЫКЧЫ АВТОРЛАРНЫҢ ДИЛЭЭ-БИЛЕ

Тыва Республиканың сураглыг шүлүкчүлериниң бирээзи, амгы үеде ыраккы Мөңгүн-Тайга районда ажылдап, чурттап чоруур Молдурга Салчак ындыг уткалыг чагааны редакцияже чоруткан:

«Эргим редакция! Мээн «Шын» солунга бижээн шүлүктериниң, очулгаларының, чечен чугааларының, очерктериниң болгаш материалдарының гонорарын солуниуң агар саныныче шилчидип турааларыңар. Үш куплет шүлүк дижик, оон өртээ солунга чер албас, авторже шилчидиптерге, бухгалтерия, харылзаа чери база тыртып алгаш баар болгай. Оон орнунга солунга деткимче кылдыр берштер болза, ол ажыктыг ышкаш. Ынчангаш эки, шынарлыг бижээн чогаалдарны кымның бижээни хамаанчокка, халас парлап турар болза, эгелеп чоруур авторларга ажыктыг, өөредиглиг деп бодаар-дыр мен» деп, Бай-Тайга районнуң Тээли суурда «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжышкынының удуртукчузу, шүлүкчү Сарыг-оол Салчак бижип турар. Ол ышкаш редакцияже материалдарын, чүүлдерин, очерктерин, чогаалдарын чоруткан өскедаа авторларның хөй кезии гонорарын солуниуң агар саныныче шилчидиптерге дилээн болгулаар. Ол дилеглерни солунга авторларның ат, фамилияларының соонга бижип-даа турар-дыр бис, номчаан боор силер.

Шынап-ла, редакцияның культура, улус өөредилгези болгаш чогаал килдизиниге келир чагааларның хөй кезии чогаалдар, оларның авторлары чеди харлыг өөреникчиден, чеден харлыг кырганнарга чедир болур. Оларның өзүлүг бышкан, чогаалдың негелделериге чедир бижиттинген чедир бижиттинген парлап-даа тур бис, чырыдар-даа бис. Оон кадында чамдык кижилер «эдип чазап, эдехере тыртып турган, солунга ыяап-ла парлап көөрүнерни дилединис» деп эге сөстер-биле бижээш, хөй санныг, улуг хемчээлдиг, утка-шынары чавыс, дыл-домаа чегей чогаалдарын чоруткан болгулаар. Оларны харылап турар кижи ол чогаалдар-биле таныжарынга безин хөй үени үндүрер. Оон, шынап-ла, хөй күш үндүрүп, хоюглап турган, солунга үндүрүп каар таварылгалар тургулааны чажыт эвес. Авторга ол деткимче болуп артар. Кым-даа болза, баштайгы чогаалы үнүп келирге, кайы хире өөрүүр ийик.

Амгы рынок үеэзинде чүүдаа чүве өртектиг, үнелиг. Чамдык чогаадыкчы авторларның редакция ажылдакчызының ажыл-үүлезин хүндүлеп, аваа дузалап, эки дээн шилиттинген чогаалдарын чорудуп, халас парлаарын дилээн бодалдарын бүрүү-биле деткиир, түүлдүгзүнер апаар.

Солун тускай чогаал парлаар орган эвес-ле болгай. Ынчалза-даа шаандан тура чаңчыгып калганын өзүгаар база авторларның чогаалларын чырыдар черлерниң эвээжин өөренип көргеш, бөгүнге чедир чечен чогаал арыннарын, булуннарын, композиторларның ырларын, чурукчуларның ажылдарын парлап келдиниз, моон соңгаар-даа парлаар бис. Эгелеп чоруур авторлар эгелээш, сураглыг аларган чогаалчыга чедир бистиң солун чогаадыкчы өзүлдеге өзүлүг школа болуп келген. Ол чаагай чаңчылды ам-даа уламчылаар. Солунга моон соңгаар чүгле шилип алган чогаалдарны чырыдар. Халас-ла чүве дээш, чедир кылдыныаан, утка-шынар чок, зеңгей, дылы чечен-мерген эвес, овур-хевирлер тодараттынаан чогаалдарны чорутпаза чогуур, олар дөмейле чырыкче үнмес дээрзин авторлар билзе чогуур.

Ынчангаш бөгүнден эгелеп кошкак бижиттинген чогаалдар парлалгага үнмес дээрзин билдингир. Ынчаарга чогуур негелдезиге чедир бижиттинген шүлүктер, чечен чугаалар, чураан чуруктар, ноталыг ырлар, аас чогаалдары, очулгалар халас парлаттынар апаар. Ынчалза-даа ону чедип алыр дээш авторлардан шудургу ажыл негеттинип турар. Редакция чүгле чамдык авторларга чагыг өзүгаар кылдырткан чогаалдарын төлөөр. Ол ышкаш солуннар сайгарылгазының хуралынга эки деп үнелеткен чогаалдарның гонорарын төлеп болур. База бир чугаалап каар чүве болза, редакция авторларынга харыы бербес болгаш оригиналын дедир эгитпес деп негелдезин сагыыр.

Килдис авторлар-биле харылзаазын улам быжыглаар. Ынчангаш авторларның номчуштуг, солун, уран-чечен утка-шынарлыг бижиттинген чогаалдарын мавап турар.

КУЛЬТУРА. УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИ БОЛГАШ ЧОГААЛ КИЛДИЗИ.

КЫШТАГЛААШКЫН: ам кандыгыл?

БЕРГЕ БАЙДАЛДЫГ КОДАН ЧОК

Харлыг, соок кышка удур чүү хереги, чүү кылырын малчын кижиге, көдээ ажыл-агыйның тускай өртемниглеринге тайылбырлаан, оларны сургаан ажыы чок. Анаа-ла аас човаа болу бээр. Ындыг бе дээрге, республиканың девискээринге баштайгы улуг хар дүжүптери-билек чамдык районнарның удуртукчулары ынчан девидеп үнген, сүртеп эгелээн болгайлар. Чайгы чылыг, эки хүннерни «удуп» эрттирипкеш, черле ажылышчы эвезинис кестү бээр-дир, чүге ындыг бис, че? Ындыг олутпай, чалгаа чоруувус чылдың-на үргүлчүлээр бе? Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозче бар чорааш, ындыг бодалдар башка кирип, оларда байдал кандыг ирги дээрзин менги база дүвүредип чораан. Ынчалза-даа удуртукчу-биле удуртулу, малчын биле малчын дөмей эвес-тир деп чүвени ол ажыл-агыйның аныяк директору П. С. Намдак-биле чугаа балыткай берген. «Кыш берге-дир. Бо нарын айтырыг Амдыызында берге байдалдыг кодан чок. Күрлавырда чемнис бар: саган 650, сиген 480 тонна. Могу колдуунда төрүүр коданнарга чарыгдаар бис. Ам хой оолдап эгелээн. Чажырбас мен: чаш маллан хорап турарлары бар. Кышкы хүннер ажырбас, бо үеде мал дыка баксыраас. Часкы үе моон берге апаар чүве. Ону бодааш, сигенчиларни бир звенозун — кесирер бир, пресстээр ийи тракторлуг коллективин тургузуп тур бис. Олар Тес-Хемде «О-Шынаа» совхозтун девискээринге сиген, хымыгыын белеткээрлер. Колдуунда 300 тонна сиген хемей курлап алыр болап тур бис. Хойга колдуунда мотор салган бис. Бо ай хойнун түлүктеп төрүүр үезин. Ынчалза-даа байдал эки дээш мактаныр эргевис чок» деп, Павел Степанович чугаазын ындыг сагындырыгбиле доосту.

Ийет, ол совхозта амдыызында кайы-даа коданда дүвүренчиг байдал тургустунмаан. Ону чамдык хойжулар-биле ужурашкаш, көрген бис. Чижээ. Чинге-Ховуда кыштаг бар. Оон ээзи — Ө. А. Монгуш. Бо чер улузунуң чугаазыбиле алырга, «көшкен-хемчик». Тодаргайлаарга, оларның бирээзи. Че ынай, сөс аарышкылыг эвес, чүү-даа дишкейлер-ле. Кижи төлү каяа-даа чоруур, күш төлү каяа-даа ужар ышкажыгай. Ынчалза-даа ам Суг-Бажының чону аваа эшеөрү, доргүл-төрели апарган. Өктек-оол Аяккаевич өскенторээн чери Бора-Тайгазындан өг-бүлези-биле көшкеш, еске черге келгеш, 24 чыл чеде берген. Үргүлчү-ле хой кадарын чораннар. Чаңгыс-ла кыштаа бо. Ону солун көрбээн. Кажаазы багай эвес: чырыктыг, чылыг, кургаг. Чыл санында багай ажылдаваан: колдуунда-ла 100 хойдан-на 80-ден өрү хураганны ап. Дүк талазыбиле планын күүсеп келген. Ынча чылдар дургузунда олар дузалакчы кадарчы эштиг ажылдаваан. Бүгү ажылды өг-бүлези-биле кылып келген. Кажаа-хорааын-даа, бажын-балгадында-даа олар боттары септеселип алыр. Ындаар чаңчылып калганнар.

— Бо кыш берге-дир. Хар улуг. Хат ону хөртүктеп ыаапкан. Күстүн ортаны үезинде өлүгеп хар чаггаш, кыржаналы доца берген. Ынчангаш ону шээр малдың казып оттаары бергедеп тур. Чүгле далбый күжүбиле мал откарып тур бис. Хойжу коданның хөй болганындан далбый сөөрткен чаңгыс трактор күш четтикпейн баар-дыр. Моон мурнунда үргүлчү төрүүр хой кадарын чораан болзувусса, эрткен күзүн хураган хүлээп алдывыс. Хар улуг боорга, ынчыг бе, өкпезинге дегдире бээр-дир. Ийи-чаңгыстап хорап тур. Мал эмчизи кээп, дузаны көргүзе бээр — ажылынга шору кызымак кижидир — деп амгы байдалын оон айтырарымга, ынча диди.

Өктек-оол Аяккаевич Кызылда малчыннар эмнелгеге эмнедип чыткаш, чаа ыйнаан — деп, улуг хойжу аныяктарга база сагындырып кагды. Байдалды алгаш өөрге, ол кодан салгалдан салгалче шилчий бээр ышкаш чорду.

Өктек-оол Аяккаевич эрткен чылын 100 хойдан-на 93 хураган камгалап алгаш, ийи хураган-биле шаннаткан. Эки ажылы дээш халас путёвка «четтирипкеш», каш чыл мурнунда Волгоград хоорайның төөгүлүг черлерин көргеш келген.

Хоочун хойжу-биле чугаалажып олурувуста, чыткан төвеиин аксынче каммыыл кирген дээн ышкаш, оон бажыңынга хойжу О. О. Монгуш кирип келди. Олег бо коданны хүлээп алыр ыйнаан» — деп, улуг хойжу аныяктарга база сагындырып кагды. Байдалды алгаш өөрге, ол кодан салгалдан салгалче шилчий бээр ышкаш чорду.

Өктек-оол Аяккаевич эрткен чылын 100 хойдан-на 93 хураган камгалап алгаш, ийи хураган-биле шаннаткан. Эки ажылы дээш халас путёвка «четтирипкеш», каш чыл мурнунда Волгоград хоорайның төөгүлүг черлерин көргеш келген.

Хоочун хойжу-биле чугаалажып олурувуста, чыткан төвеиин аксынче каммыыл кирген дээн ышкаш, оон бажыңынга хойжу О. О. Монгуш кирип келди. Олег Очур-ооловичиниң «мыйызындан» дораан-на сегирип алдым:

— Мал-маганым амдыызында хүр-менди тур. Кыштаамда байдалым багай эвес. Коданымда 450 хире хой бар. Төрүүр алек. Күшденнели улуг-ла баксыраваан. Чаңгыс-Тей деп черде кыштаглап ор бис. База-ла далбый күжү-биле мал одарладып тур мен. Шала мал чеми ховартап турар ийин. Хой оолдай бээрге-ле, эккеп бээр хире ышкаш-тыр. Кыштаавыс ажык черде, ынчангаш хар улуг, оон кадында хөртүктеп база каапты.

Хойжулар автосадыгыш кээп турарын, аыш-чем болгаш ядик-хел аймаанын ында бар апарганын чугаалап, ол-даа болза, амыдыралга шору дөмектиг болу берген сеткилинден хөөреп ордулар. Бараннар өртээ аар-даа болза, малчыннар ону садып ап турарлар. Автосадыгның чолаачызы совхоз кижизи болу берген соонда, бо айтырыг шак ынчаар багай эвес шиитпирлеттинип турар. Оон-биле кады ийи Монгуш совхоз директорунун: «Амдыызында бисте байдалы берге коданчок» дээнин база бадыткап кагды. Ол эки-дир. Амдыызында аан. Чүге дээрге кыштың аагы часкы хүннерде кестүр болгай. Эпне берге ує ол. Ону баш удур бодап, думчукка кертип алза эки боор.

Шангыр-оол ДОРЖУ.
«Шынның» корр.
ЧУРУКТА: Ө. Монгуш.
Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

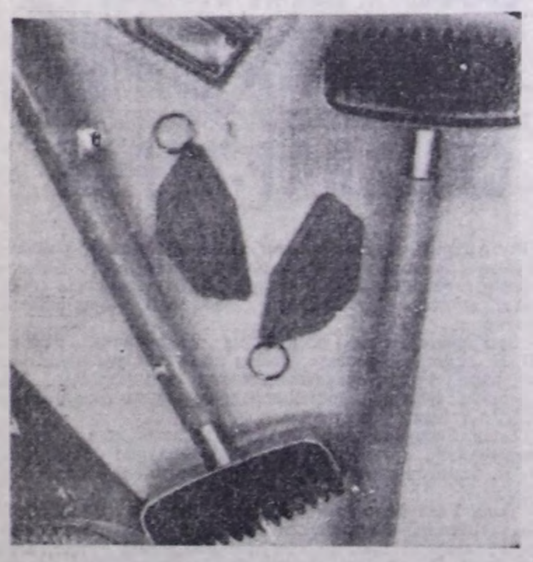

САМАРА. Масленников аттыг завод каттыжыышкынның будурерине белеткээн роторлуг «чараа-чечен» деп массажер радикулитти эмнээрине дузалаар. Бо херекселди ажыглаанының түнелинде үстерге болгаш шынгаан эттерге хан солчулгалы экижир, кештің байдалы чымчаар, семис кижилерни аргызар. Массажерну ажыглаары белен, үгле эмчиниң сүмезин сагыыр херек.

ЧУРУКТА: роторлуг «чараа-чечен» массажер.

Н. НИКИТИННИҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

ХЫНАП КӨРЗЕ ДЕП КҮЗЕДИМ

Кызыл хоорайда Кечил-оол күдумчузунда 50 дугаар аъш-чем магазини бар. Оон ишти-даштыңдан көөрге, каас-коя, иштин угулзалап кылып каан.

Чогум магазиннің иштинде аъш-чемнериниң өртектерин биживаэн, чижээ, хлеб, сүт аймаа дээш оон-даа өске чемнер өртээн четче биживаэн болур, кижи кассирлерден айтырар ужурга таваржыр. Чамдык кассирлер аразында бот-боттарын удур-дедир кый дижип, оонмоон өртээ кажыл деп олурарын кижи хаая эвес дыпнагылаар.

Талонга садар чемнер, чижээ, чигир, үс, конфета, оон-даа өске чүвелерни кижи сочурлап турда-ла, ол-ла дораан «төнген» дээр. Ол магазиннің артында ийи эжик бар. Анаа бир хүн иштинде санаар болза, та чеже машина кээр чүве, ол эжиктерден машина-даа, кижилер-даа черле үзүлбес.

Машиналарның чамдызы аъш-чем соөртүп кээп турар, а бир чамдыктары оон үндүр-даа соөртүп турар. Көөрге анаа амы-хуу-даа, күрүнс-даа машиназы, такселер-даа бар-ла.

Бо магазиннің эргелекчизинден эгелээш, чамдык садыгжылары, кассир уруглар-садып алыкчыларга дыка каржы, кончуттупар, хый-ланыр. Эргелекчиэинден кижи чүве айтырарга, «не знаю» дээрден өске кандыгдаа чүгаазы чок. Садыгга сүт, хлеб кажан кедирил деп айтырарга, ону дорт харыылаптар кижи черле чок, шупту-ла «не знаю» дээр, харыызы ол-ла.

89-90 чылдарда, оон мурнунда болду бе, эки билбейн-дир мен, бо магазинге Мария Ивановна (оон фамилиязын билбес мен) эргелекчилеп турда, эки-ле турган чүве. Магазинге хлебти-даа, сүттү даа кажан эккээр шактарын бижээш, ханада алып каан турар. Ону кижи айтырып-даа турбас, аъш-чемниң өртектерин-даа четчеэ-биле чыскаап бижип каан болур.

Бо кыштын соогунда магазинни хаап алгаш, эжик аксынга улусту тырып алгаш садыглаары база бар. Декабрь айда 3-4-даа катап ынчаар саткан.

Мээң күзеп, дилээрим: садыгның үстүү-даа, адаккы-даа баштаар черлери бо магазинни хынап, контроль-даар болза эки.

Кара ЧАНЗАН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

УДУРТУК ЧУНУҢ БОТ-КИЖИЗИДИЛГЕЗИ

● Хоочуннуң бодалдарыо

Бот-кижизидилге дээрге тодаргай сорулгалыг, медерелдни-биле кылып турар, бодун кижизиднп алыр дээш тускай система-биле чорудуп турар ажыл-дыр. Оон сорулгазы ниитилелдиң күрүнеңиң негелдезинге, кижиниң алыс күзелинге дүгжүр ужурлуг. Кижилер удуртукчу болуп төрүттүнмес, а удуртукчу болуп өөренир, дадыгар, кижизиттинер. Удуртукчу кижиниң улам дадыгып канналырынга оон мөөнеп алган хууда дүржулгазы, бодун боду тускай система-биле кижизидип турары улуг рольдуг.

Бодун боду кижизидерде бодунуң хууда шынарларын долу анализтеп шыдаар. удуртукчу кижиге ниитилелдиң салып турары бедик негелделеринге дүүштүр тодаргай үнелелди берип билир херек. Бот-кижизидилге кижиден хөй күштү, үени, бедик тура-сорукту негээр кошчут нарын ажыл-чорудулга болур. Ол кижиге эки шынарны хевирлээринче четпес талаларын чоорту узуткаарынче угланган, ынчангаш чамдык таварылгаларда бодун эде кижизидериниң айтырыы база болур. Кижи бодун медереп билип, өөренип көрүп, углап башкаар, улам сайыраңгайжыдар ужурлуг угаан бодалдар эң дээди чаданы дириг амытаны. Бодун боду билири дээрге бодунуң сагыш-сетинл, угаан медерел, күш-дамыр талазы-биле онзагай талаларын билири, ону өөренип көөрү-дүр. Бодун өөренип көрбээн кижи өске кижилериниң сагыш-сеткилин кажан-даа ханы билип шыдавас деп, Н. Г. Чернышевский демдеглеп чораан.

Бодун боду билири бот-хайгааралдың азы бодунуң кылып турары ажыл-херээн шын анализтеп көөрүнүн аргазы-биле билдинер. Ол кижиниң амыдыралында ниитн туружундан, эң ылангыя бодунга бедик негелдезинден хамааржыр. Бодунуң үнезин улгаттырар, бодун өөрү көрдүнер, билиргек, бодунга негелде чок удуртукчу бодунуң байдалын, арга-шинээзин шын анализтеп, коллективте кижилериниң ажыл-херээ, корум-чуруму-биле деңнеп шыдавас. Ындыг кижи үгле бодунга ынак, бодун тогдунар, үгле мен кылып тур мен деп мактаныры биле кызыгаарлаттынар, ынчангаш принципиалдыг бот-шүгүмүүлел кылбас, бодун эде кижизитпес болур. Бир эвес удуртукчу кижи өзулуг херек кырында бодун чижизидерин күзээр болза, бот-шүгүмүүлел хайыра чок болур ужурлуг. Чедрестерни миннири эвээш, оларны эдер, чок кылыр херек.

Кижиниң бодунда бар арга-шинээзин чедир үнелеп көрбезин, билбезин бот-кижизидилгеге, кижиниң угаан-бодал өзүлдезинге база лаакок шаптыктыг. Ындыг кижилер бодунуң кошкак талаларын, четпестерин улам улгаттырар, бар арга-шинээзин чедир ажыглавас болур. А херек кырында энергияны немеп, күжеканшкынны үндүрер болза, кандыг-даа ажыл-херекти бүдүрүп болур арга ындыг кижиде турган магатчок. Бодунуң ажылын эки-ниидерин бөгүн күзевейн турарлар даарта барып хожудап турарларының одуруунче киреп чадаваас дээрзин сагындырып каары чугула. А удуртукчу кижиге ындыг хөөн чүдүн-даа аймылдыг. Бот-кижизидилгеин үре-түнелдиг чорудаар талазы-биле бодунуң дугайында чүү билзе чогуурул?

Удуртукчу кижи хайгаараачал, кичээнгейлиг болур ужурлуг: долгандыр болуп турар бүгү-ле болушкунларда кол, онзагай чүвени ылгап, оон анализин кылып, ону ашы-ашы кезектерге чорып, түнел үндүрүп билир ужурлуг. Хайгааралчал чорук — чогаадыкчы ажылдың үндезини. Өске кижилерниң психологиязын, иштики сагыш-сеткилин, ажыы-чаңын, характерин билип алырынга, оларның ажылын үнелеп билиргеге хайгааралчал чорук дыка дузалаар.

Удуртукчу бодунуң ажыы-чаңын, психологтуг шынарларын доктаамал хайгаарап чоруур, бодун мен кандыг кижи мен, бөгүн чүү кылган мен деп шүтдүүп көөр, үүрмек үүлдерге хөй күш киирбес, боду-биле чугаалажыр, бодунга отчетту бээр, өске кижилер-биле деңнээр, кижилериниң эки талазын бодунга шингээдип алыр ужурлуг. Анаа бодун агартынар, оожургадыр, ажылды даарта хүнче чылзыр чаңчыл канчаа-даа таарыышпас.

Бис ам хөгжүлдениң нарын, берге үеэинде чурттап турар-дыр бис. Ынчангаш удуртукчу кижи үе-биле деңге базып, доктаамал өөренир, чаа үүлдерни билип алыр, чүгле доктаамал өөредилге чогаадыкчы ажылдаарынга дузалап, чаа бодалдарны тывылдырып болур.

Ацаа ажылчын-даа, удуртукчу-даа кижиниң социал үнезин, амыдыралда туружун оон ниитилелге берим-чезі-биле хемчээр. А ол хемчээл бодунуң ээлчээнде кижиниң угаан-бодалының байлаандан, бедик медерелдинден хамаарыжыр. Ынчангаш бот-кижизидилгениң ролю кончуг улуг. Ынчангаш мээң бо бодалдарым улуска сонуурганчыг болур иоги бе дээш, бо үүлүү бижидим.

Оолак КАРА-САЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Чыраа-Бажы суур.
Чөөн-Хемчик район.

Сөстен берип көрүңер

ЭЛЕККЕ ШУУГААН ХЕРЭЭ БАР БЕ?

Улуг-Хемде «Найырал» ассоциациязы Шагаан-Арыг-га алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгени (фабрика) тудар планны өскерткеш, ону Черносорск чанында Абаканның кылымал шекпен кылыр комбинаттың баазазында эптеп, тургузуп турарын удурланган болук материалдар январь 7-де үнген «Шын» солунунуң адының үстүнде, эң көскү черде парлаанын номчудум.

Номчукчуларның дүвүреп, аная удурланын, ол чугула бүдүрүлгени ылап-ла Тывага тударын негеп турары шын. Ынчалза-даа , болдунмайн барган чүве-ле болгай. Ында ажыы эртер аргажок бергедээшкиннер, сан-хөө айтырыы бар болган.

Бүдүрүлгени Саян артынга тударын ассоциацияның чиргине директору В. С. Неделин чаасканн шиитпирлеэвэн. Үениң тевин-биле чаартылгаларны оруун дилеп, республикада эң баштайгы тургустунган коммерциялыг улуг бүдүрүлге чемнеге айтырыглар шиитпирлээ, углап баштаар чөвүлел бааз бар. Эрткен чылдың апрель айда ол төвүлелдің хуралынга алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгени кая тудар дугайында чугаа четчир болгаш артар деп турар. Бүдүрүлге «Найырал» ассоциацияныы боон кезээде артар, үгле кады ажылдажылга чуруму-биле ажыглаттынар, керээ өзүгаар. Кол өзүн ассоциация болганда оон Саян артындаазы-даа, өске кайы-бир даштыкы чурттаазы-даа шаптык болбас. Ассоциацияның кады ажылдажылганы чорудун эгелээнін «Италтрейд» дээр компаниялың бүрүткели Италияда эвес, Мальта дээр бичии мурнеде чүве-дир. Ынчангаш ында-мында деп корткан херээ чок боор.

Алгы-кеш эттээр ол бүдүрүлгения дериг-херексел-дерин Италиядан эккелгеш, ам кидин түлүк эптеп турар, бо чылдың биргы чартыында продукциязын берип эгелээр. Ол бүдүрүлге чеи коодуумда тон даараар бөгүн болгаш чартык бөдүүн дуктуг хөй кежин эттеп кызыгырыне корнур, саныма кыдыр. Ол ажыктыг. Шагаан-Арыгта, Казыыга, Ак-Довракка ажылдар даартынга мастерскааларының ажылы-даа чаңгыс аай болур. Яаны-бүрү дуктуг хөй кежин ажылга саатыг үнезин алгы-амгы дээрзи билдинмир. Оон ынай алгы эттээр дерилгелерни кеш аайынче тавръштырар апаар, шүүдүлүг.

Тываның девискээринден 500 мүң санныг бөдүүн болгаш чартык бөдүүн дуктуг, азы эки шынарлыг тыва хой кежи тывылбас. Совхозтарның складтарында кандыг-даа уксааныы билдиннмес, дүгү чүүдүнүп турар, өлген хойларының орбан-саадар кештери ирип-чыдып чыдар болгай. Оон биске херээ чок, эт болбас. Ынчангаш Даг-Алтай, Моолдун бетики аймактары. Хакасияның чамдык черлерибиле дугуржулгалар кылдыгаан. Баш бүрүнгаар санаашкынарнын түнелин ажырбас болган. Ассоциацияның эргезинге чыл бүрүде 140 мүң эттеп каан кеш келир. Ол биске четчир. Халас чүве чашканнап, кыруг аас эдер, үе арткен болгай. Ам 1-2 чыл макаар. Ынчан түнел кестү бээр.

Март КЫРЛЫГ-КАРА.
Ассоциацияның улуг юристоору.

Гопорарын «Шынның» аар саныче шиитпирлеп диледим. (Автор).

Номчукчунуң бодалы

ФАБРИКАНЫ ТЫВАГА ТУТСУН

Шагаан-Арыгда тургустунган «Найырал» ассоциациянның алгы-кешти, дүктү колхоз, совхозтардан болгаш чондан улуг ортек-биле хүлээп ап турары эки-дир. Ол ышкаш даштыкы чурттар-биле харылзажыр, мал продуктуларын болбаазырадыр фабрикаларны тудар деп турарынга кым өөрүвес боор. Ынчалза-даа ол ассоциацияның удуртукчулары (Неделин) чылда-ла 500 мүң кеш эттээр, будуур күчүлүг итали фабриканың дериг-херексел-дерин Красноярск крайның Черногорск хоорайда эптеп эгелей бергенин дыңнаан, дыка-ла хомудадым. Фабрика тун-хүн-де-ле 130 мүң кубометр агыр сугну кеш аштап ажыглаарынга хереглээр апаар. Ол чорук Тываның экологиязына таарышпас дээр дугайында ассоциацияның удуртукчуларының тайылбырын үнезин чок деп бодаар мен. Мээн бодап турарым-биле алырга, Красноярск крайның удуртул баштаар даргалары Тываны ам база олардан хамаарылгалыг кылып алыры-биле ол фабриканы ында эптедип эгелээнін ол.

Ол фабриканы Черногорскиге тудуп каарга, аная чаңгыс-даа тыва кижи ажылдавазы билдинмир. Чурттаар оран-сава, напичалдар аразында харылзаанын айтырыы берге үеде ынаар кым барын чурттаан бөгүн. Будуулгени Тывага тудуп алгаш, аныктарывыстыг өөрүткеш, аная ажылдаткан болза, тыва чонга ажыктыг болур-ийик.

Бо фабриканы Тывага тударын негээн материалдарны чон хөөн-биле бижип турар. Оларның үнүн республиканың чалаа өөренип көрбе черле чугула.

Каадыр-оол ТУВАК.

Ажыл-ишчи кижилер

ТЫННЫГ ЧОРААШ ШИМЧЕНИР

Улуг-Хем районнуң суралыг дарганы Кандан Ымыжыкович Ондар Кок-Чыраа сумузунга 1914 чылда төрүттүнген. Бодунуң ажыл-ишчи базымын 1931 чылда эгелээн. Сес ажыл-толдуг. Амгы үеде ол пенсиядa. Бо кижи-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум. 30 чылдарда будун районга безин 14 суму, ол хире колхозтар тургустунган. Кандан Ымыжыкович оон үндезилекчилериниң биреэзи. Ол-ла чылын араттар колхоз тургузар дээш хуралдаарга 60 өрөге киргеи. Кандыг угланыышкынны көрүүр билдинмес, тоо быдаргай боорга. Кыылдан сургакчы келгеш, катап база хуралдадып, колхозтуң баштайгы даргазын ынчан соңгуп алган. Ол «Кызыл тук», даргазы Давва Хүрен-оолович Ондар болган.

Кандаанар 1932 чылда ог-буле туткаш, ол колхозка ат, терге, сиген кезер машина, андазын, ылнирни ак сеткилдин-биле салганнар. Өске араттар база олардан дүүк чок болган. ЧАЭ, МЧАЭ каттыжып, ажылаш хайыышкынныг чорун турган үе.

1936 чыл. Ынчан колхозка Хемчик-оол келгеш, Ондарны Кызылче санаксылар школаларынче өөредип чорудукан. Хүн бадар талага санаксылар, хүн үнер талазынга чер ажыл-агыйлыг сүрүүлдер өөренип турган 2 каът баалыга бухгалтер эртемин чедип алгаш, ол тергин колхозунга санаксылап эгелээн.

Өөренип турган доозуптарта, Тываның бир дугаар сан-хөө ажылдакчыларын өөреткеин дээш, шайлалга болур дээн чугаа дыргын тарай бергеи. Кежээ шайлалга кидин түлүк үезинде сес алгаш, Салчак Калбак-хөрекович Тока байыр чедирерге, дөгөре аажок амыраан, бир дашканы төдүргешнер-даа. Ол аразында артист Виктор Шотжапович Кок-оол оюн көргүзер деп аалаан.

Концерт үндүрер деп турда, Сат Чүрүмит-ооглу-биле Салчак Тока сес былаашкан. Кайызынын-даа чүү-даа артпаан, кончуг эпчок болган.

Кымны-даа кээргевес, берге ой турган. Үгле план күүседдеп-биле чурттаар. Өрөге бурулунге 15 га чер бээр, 7 гадан ажаңган дужүттү колхозка дужаар. Бир эвес ону күүсетпес болза, колхозтан үндүрүтер. Хамык мал-маганын колхозка берип алган арат ог-буле, ажы-төлү-биле ыыш-чай чок ажылдаар.

Ынчан колхозтуң мал-маганын санап чорун турганы, Ондар ог-будениң-даа планын, отчедун дужаап чалай берген. Ажылдан үндүрткеи. 9 ай хуусаа бергеш, күүседирин дужаалган. Алтыяк ог-буле туткан, чаш ажыдолдуг кижиге кончуг берге болган. Ынчалза-даа дирегеп келген бергеге торулбаан, ай-дедир тыптынып, диленип чорааш, планын мүн-не күүсеткен.

Мунгаран-мунчулган Кандан ыыш дилдирер мергежилге өөренип алгаш, кезек ажылдап чоруй, дарганнаар ажылды сонуургай бергеи. Күзел куштуг, ол үеде демир согар дарганнарга дүнехүндүс дивейн дузалаалып турган, ол берге мергежилди шиитпирлеп алган. Кылбаан чүвезін чок болгаш, аныяк турган-ла чонунуң хүндүткелин чаалап алган.

Дарган кижиниң ажылы кандыг болур ужурлуг? Үргүлүү арыг агаар тынмас, ыш-бус долган иник черге бут кырында турул алгаш, бар-ла турган күүү-биле демир согар. Эргежок чугула херексел-дери — иник демир тудар кыскаш, үттей шавар үттээш, хол масказы, кувалда. Эң кол рольду хөрүк-ойнаар, ийи ешку кежин тулуптай даарап кылган, демир чымчадыр, агаар чыып каан херексел.

Тырыы маге-боттуг, амгы үеде 78 харлыг Кандан дарган-биле чугаалажып ора, ол хире улуг, моге холдарлыг кижи дарган болбайн каңгаар, мээн үем аныяктарын өөренчиин дел бодап, хейде-ле буруузунар-даа мен.

Үрелген машинаның үүрмек кезээн эккээрге, ону өөрө олчаан кылдыр согар. Тываның кайы-даа булуунда ол үениң чолаачылары ону сактыр боору магатчок. Ажылы вар, дискеге карааннан өрү от чип турар, бут адаан хаарын турар. Кадыкка кончуг хоралыг дарган аныяын үгле салым-чаанныг кижилер шыдаар. Ону солуптар кижи-даа чок.

1950 чылдан эгелеп 1984 чылга чедир Кандан Сидар үзүктел чок ажылдаан. Бодунуң кадыын камнавайн, демир-суугу, хоолайлар, демир-хүүрек, хүл тыртар дээш, соктаан, шеверлээн эт-херекселлиин саны төмес. Шак мындыг ховар дээн мергежилдиг кижилерниң эскертиннмейн баары хомуданчыг.

1964 чылда К. Ы. Ондар аарааш, ол хевээр чыдыкан. 1989 чылда эмчи комиссиязын эрткен. Оода үнүп агаарлаар коляска-креслону дилеп, бижик киирген. Мынчаа сураг. Мээн эскертиннмейн Шагаан-Арыг, Кызылдаа хамаатылар колдуктаашбиле хилиичектеиип чорбас, колясказында олурупкан, саат чокка калдып чоруурлар.

Ажыл эвес болза, Кандан Ымыжыковичиниң кап кадыкдаа чоруур ийиаан. Ынчангаш Тываның Социал хамдырылга министерствозу инвалидтер мунар коляска-биле ону хандырар болза эки.

Валентина АРТЫНА.
Шагаан-Арыг хоорай.

ХҮЛЭЭНГЕН БОЛГАНДА

Бистиң республиканың кайы-даа ажыл-агыйында шиитиниң малының баш санын өстүрер, уксаазын эки-ниидер, продуктуунуң бедидер дээш сагыш салып, шаңмычы ажылдап чоруур малчыннар эвээш эвес.

Оларның бирөзинге Өвүрдө «Коммунизмниң херели» совхозтуң Хам-Дыт хойжу бөлүгадазының малчыны Дамчат-оол Достакович Монгуш хамаарыжыр. Оваашкан херелге сагыш сеткилинден берлиргеи, ээ-харыысалгалыг болганыдан чылдың-на планныг оваалдаларын, соолгу үеде арендага керээн-биле ажылдап киргеш, соолгу-биле чарган керээнде айтыкан хүлээлгелерин ол ажыр күүседи келгеи.

1991 чылда хойжу сеглээн сезуун ажыл-херекке боттандырар дээш шалыпчы ажылдан үнүп-ийде, корсуулери өөрүнүүр болган. Төрүүр хөй бүрүзүнден хураганы хенде доруктурган. 355 төрүүр хоюндан ол хире хураганны алгаш, совхозка хүлээткеи. Бирөзүн-ле орттумда-биле 23 килограмм хураганны дужаар турган, 31 килограмм чедир семирткен, ынчангаш керазе ыыдыгениндер ийи муи хире килограммны ажыр чүүлгеи. Дүк кыргын аларының даалгазын ажыр бөлүндырген, 647 кг дүктү чүүлгер турган, 748 кг чедиргеи. Бо көргүзүлери малчын үлүмнүң кевуледир сорулгалыг ажылдап турар.

Кыштаглаашкынга хойжу чаңчыл бүүгаар эки белетгеген.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

ОБКК-НИҢ ХЕРЭЭ: истелге доозулган. Айтырыглар ам-даа хөй

ОБКК-ниң — Онза байдал талазы-биле күрүнс комитединиң удуртукчуларының болгаш кол кижикчилериниң херээниң талазы-биле истелгеин канчаар чоруп турарын, хоругдаттырган үймээнчилерни кажан судтан эгелээнин хөй номчукчулар сонуургап турар. «ОБКК херээниң талазы-биле истелге херек кырында доозулган» деп, Россия Федерациязының Чиргине прокурору Валентин СТЕПАНКОВ чоокта чаа телевиденне дамчыштыр чугаазынга медеглээн.

ОБКК херээниң истелгезинге хамаарыштыр «Известия» солунунуң тускай корреспондентизи Валерий РУБНЕВТУҢ чүүлүн моон адаанда парладывыс.

Истелгеге хамаарышкан айтырыглар ам-даа хөй. Оон иштинде ийи кол айтырыг бар: биреэзи — херектиң бүгү материалдары-биле адвокаттарның (болчукчуларының) танышкар эргезинин дугайында, ийигизи — буруудаттырган кижилерни удур хоругдааны хоолайга дутмур азы дүүшпезинин дугайында суд хыналдазын боттандырары. Бо ийи кол айтырыглар амга чедир шиитпирлеттинмээн. Истелгени бо чедир кылдыкаан чүүлдери херектиң алыс шынын тыварынга кандыг салдарны кедиреринден баш бурунгаар чугаалаары берге, ынчалзажок чаңгыс чүүл маргылдаа чок тодаргай — чедир кылдыкаан ол чүүлдер истелге алдарны черле немей бербес, харын удавас чарлаар бурууладышкын түнелдериге удурланышкынны кылыр арганы болчукчуларга берип магатчок.

Бо болгаш өске-даа айтырыглары шиитпирлээриниң ойталаарын прокурор болгаш оон ажылдакчылары — байысаакчылар үүге бар-ла шаа-биле орлаңгаш турарыл? Оон чогум ужуру черле билдинмес. Материалдар херекке коштунган сөөлүнде, оларны-биле болчукчуун танышкар эргези республиканың хоолайзында кордунтен-не болгай. Хоолайнуң ол негелдезинге дүүштүр Россия чазаанын баштынының орлакчызы Сергей Шахрайның болгаш юстиция министри Николай Федоровтуң саналдары база бар. А прокурор бодунуң бодалын болгаш болчукчуларны эргелерин шеглээн СССР-ниң хоолайларын барымдаалап, материалдар-биле адвокаттарны танышарын чөпшээреевейн турар. СССР ам чок болгаш оон хөй хоолайлары күштүг эвес апарган.

Судка хомудал киирерин болчукчулар баш орлаңгаш (эрге-хоолайлыг күрүнде демократтыг ындыг чүрүм бар). Чижээ, В. Грушконуу тудуп хоругдааны хоолайга дүгжүрүн азы дүүшпезин хынап көөр дугайында оон болчукчузу А. Клигман Россияның Дээди судунга 1991 чылдың сентябрь 11-де дилег киирген. Ындыг хевирлиг дилег биллириниңшиннер оон дараазында Д. Язовтуң болчукчулары Н. Печенкиндек, Л. Абельдяевтен, В. Павловтуң болчукчузу А. Галогановтан судка кирген. Ынчалзажок ол хомудалдарның чаңгызында амга чедир шиитпирлеп көрбээн. Үүге?

Грушконуң болгаш оон болчукчузунуң хомудальн сайгарып көөрүн Россияның Дээди судунуң кежигүнү Дмитрий Мещеряковка даасканн турган. Хомудалды баштайгы дээрезинде ол идепкейлиг сайгарып эгелээн: документилерни судче чорудуп бээрин негээн, прокурорну болгаш болчукчуну келдирткен, бурууладтырган кижини аная кедиреринден - Россияның Чиргине прокурору ойталаан. Прокурор ындыг шыңгыы болу бээрге, хыналданы улаштыларын Д. Мещеряков соксаткан.

Оон соолунде Россияның Дээди судунуң даргазы Вячеслав Лебедев суд хыналдазын улаштыларын дугайында айтырыгны Дээди судуң президиумунга тургускан. Президиум ону детказын болгаш В. Грушкону тудуп хоругдаанына хамаарыштыр суд хыналдазын улаштылап чорударын Россияның Дээди судунуң өске кежигүнү Николай Шестаковка даасканн. Ынчалзажок шиитпир хүлээп алырын ол судья дазашпайн турар.

Хоолайга өөрүштүр тудуп хоругдаашкынарны кылган дээн хомудалдарга хамаарыштыр тайылбырны бээрин кеземче херээниң талазы-биле шыырак специалист, юридиктиг эртемнерниң доктору Александр Ларинден корреспондент дилээн. Ол мынчаар тайылбырлаан:

— Кижи эргелериниң болгаш хосталгаларының декларациязын 1991 чылдың сентябрь 5-те СССР-ниң Дээди Соведи хүлээп алган. Ында норма-чижектерниң бирөзүн ынчаар айтыкан «Туттуруп хоругдаттырганда, азы хоругдал адаанга киргеи таварылгада хамааты кижи суд хыналдазын кылдыртыр болгаш ук хаделишкиннерге хамаарыштыр хомудаар эргелиг».

— ССРЭ ам чок-тур. Хөй юристерниң бадыткап турарын бүүгаар алырга. СССР-ниң хоолайлары база күш чок болган. Ол ындыг бе?

— Арай ындыг эвес. Хамаарышпас күрүнелерниң дөмнү каттыжылгазын тургузар дугайында дугуржулганы күштүг болдуруп бадыткаарда, Россияның Дээди Соведи мынчаар доктаатkан: Россияның Конституциязында, хоолажудулгазында болгаш дугуржулгага чөрүшкек эвес ССР Эвилелиниң норма-чижектерни Россия Федерациязының чогуур хоолажудулга актылары хүлээп алдынгыже чедир ажылдаар.

Ынчаарга кижи эргелериниң болгаш хосталгаларының Эвилел декларациязы Россияның Конституциязында, хоолажудулгазында болгаш хамаатының эргелериниң бала хосталгаларының дугайында Россия Федерациязының декларациязында бичи-даа чөрүшкек эвес болуп турар.

Оон ынай. Юридиктиг айтырыгларны амгы үеде шиитпирлээрде болгаш эрге-хоолайлуң норма-чижектерни анализтеп көөрде, үүгле национал эвес. харын делегей хоолажудулгазының норма-чижектерни ылаптыг барымдаалаары эргежок чугула. Мурнунда турган ССР Эвилелиниң керээлериндe болгаш дугуржулгаларында кердүүнген делегей хүлээлгелерин күүседирин Минскиге болгаш Алма-Атага ат салдынган дугуржулгаларда бадыткаан болгай. Моон мурнунда турган ССР Эвилелиниң делегей дугуржулгаларының биреэзи — хамаалы болгаш политиктиг эргелер дугайында делегей пактызы. Ону бистиң хуруунус 1973 чылда-ла күштүг болдуруп хүлээп алган. Ол пактыда мынчаар айтыкан: «Туттуруп хоругдаттырганының азы хоругдал адаанга киргеннинің түнелинде, хосталгазын чидирген кижи бүрүзү ону тутканы хоолайга дугжүрүнге хамаарыштыр доктаалды суд соңгаарладыышкын чокка үндүрер, бир эвес тудуп хоругдааны хоолайга чөрүшкек болза, ону хостаар дугайында айтыышкынны бээр, бодунуң херээн судка көргүзүп сайгартырар эргелиг.

— Чүл, суд бодунуң шиитпиринге делегей хоолайзын үндезин болдуруп шыдаар бе?

— Чигининшкин чок. Делегейниң эрге-хоолу норма-чижектери күштүг болурунуң идеязы чогумна шак ынчаар боттанган турар ужурлуг.

— Ынчаарга делегей хоолайзын үндезин болдуларда, прокурорну судка келдирип, оон тайылбырын дыңнаар апаар. А прокурор келбес болза, ам канчаарыл?

— Суд келдиреге, прокурорнуң келбези — судту оон хүндүлеп көрбезин-дир. Судту хүндүлеп көрбес чорукту кандыг-даа таварылгада буруу шавар апаар. Тудуп хоругдаашкын хоолайга дүүшкек азы дүүшкек эвес дээрзин суд хынап көөрде, прокурор чокта-ла херектиң шиитпирлеп болурунуң аргазы хоолайда база көрдүнген. Хоругдаттырган кижиниң дораан-на аная хостаарының дугайында эвес, а ону хоругдаанны хоолайга дугжүр азы дүүшпезинин дугайында айтыышкынны шиитпирлээриниге хамаарыштыр чугаа солуп турар.

— Хамаатыны тудуп хоругдааны хоолайга дугжүр азы дүүшпезинин дугайында шиитпирлээриниң бадытаашкынарны прокурорда чок азы ук бадытаашкынарны көргүзүп-ле дээш судка көрүнгеи прокурор ойталаар болза, ындыг таварылгада канчаарыл?

— Хамаатыны хоругдаадан доп-дораан хостап үндүрер. Кеземче херээниң суд хорудулгазының 1964 чылда Уставының толевилелиниге хамаарыштыр хаан дужуметтериниң санал-оваалын сактып көрээлиг: «Тудуп хоругдаары дээрге амыдыралдан казыышкын-дыр, кижиге ону катап четчеп болдурар кандыг-даа күш чок». Ол дугайты бистиң прокурорларывыс хандыр бодап көөр ужурлуг.

— Оларның өөртөн өскээр бодап турары хомуданчыгдыр. ОБКК херээниң талазы-биле хоругдаттырган кижилерниң чаңгызын безин хостаарын суд диттигиптер болза, ол тудуп хоругдаашкынынаа катып чөвүлел... Россияның Чиргине прокурору В. Степанков ыыжынышкын кылган.

— Эрге-хоолайлуг күрүненик, биргээр чугаалаарга, хоолайлуг амыдыралга боттандырар эрге-чагыргазын дээдi чаданы үүгле суд дээрзин бүгү прокурорлар болгаш өске-даа ажылдакчылар медерел-биле бээр үеге-ле чурттаан бээривиске идегээр мен. Үүгле — суд.

Хоолайлу-дүрүм эртемдениин бо бодалынга каттыжар бис. Оон ынай суд бодунуң эрге-чагыргазын бодуу медерел-биле, шиитпирин хүлээп алырда, «үстүүкүлерниң» күзел-бодалынче көрбейн, а хоолайлуг чигээн-биле барымдаалаар болза, эрге-хоолайлуг күрүне үүгле ынчаарга тургустунар болгаш догунаар апаар.

Социал камгалалдың айтырыглары

БҮДҮРҮКЧҮ КИЖИДЕН ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫ ХАМААРЖЫР

Ажылдап турарларның дыка хойу бөгүн ажыл чок артып каап болур деп чүвени кым-даа билир апарган. Ажыл чок арткан кижилерни ажылга тургузарының албан черлеринче болгаш өске-даа үстүү шистащилларже киргеп негелде, хомудалдарын сайгарып көөрге, бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның, кооперативтерниң, биче бүдүрүлгелериниң болгаш өске-даа черлериниң удуртукчуларының «РСФСР-ниң чонун ажыл-биле хандырарының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлуаун чедир билбези азы биликсевези каракка илдигип кээр. Чеже-даа ындыг болза, Хоойлуну билбези харыысалгадан хоставас дээрзин сагындырар апаар.

Экономиканың ужу-кыдыын-на билир кижи бүрүү ажылдавайн турар пенсионерлерни, өөренип турар алыяктарны, бичин уругларны, инвалидтерни, ажылы чок хөй уруглуг иелерни болгаш өске-даа социал чылдагааннар-биле ажыллавайн турарларны амыдырап-чурттаарының дөзүн делегейниң кайы-даа күрүнезинде ажылдап турар кижилер — материалдыг кежиктерни бүдүрүкчүлери тургузуп турар деп чүвени билир. Ынчангаш моон бөдүүн шын үнер—материалдыг кежиктерни хөй кижи бүдүргеп тудум, кижилерниң амыдыралы экижир, а ындыг болбаза—дедир болур.

Бо талазы-биле Тыва Республикада үе-төөгүдеп тургустунган демографтыг байдал амгы үе-чадада ындыг-ла эки түшелди бербейн турар. 1990 чылдың январь 1-де чизе өзугаар бисте ажыл кылып шыдаар назынныг кижилерден аныяк 37,9 хуу; ажыл кылып шыдаар назындан улуг 7,8 хуу хамаатылар бар болган. А ажыл кылып шыдаар назыда кижилерниң аразында биче чажындан инвалидтер, кадынның байдалы-биле болгаш бүдүрүлгеге азы бажыңынга бертик-межел болган кижилер база бар. Оон аңгыда ажылдап турарларның самында бүдүрүкчү эвес чадырда 35,7 хуу кижи хаара туттунган.

Мынчап кээрге, үстүнде статсанаашкыныардан үндүрер эн-не бөдүүн болгаш эн-не кол түнел — бүдүрүлгеде ажылдап турарларын чаңгызын-даа чидирерге, кижи бүрүзүнүң амыдыралынга, оон шынарынга кандыг «согугну» бээр-дир.

Ынчангаш Тыва Республиканың чазаа чоннуң аңгы-аңгы кезектериниң социал камгалалының талазы-биле элээн каш программаларны хүлээп алган. Ол программаларның аразында эн-не колу—хуужудулга болгаш күрүнеден аңгылаашкын таварыштыр чаа-чаа ажылчын туруштарны тывары; кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, фермер, арат, тараачын ажыл-агыйларын өнчүүн хөй-янзызын өзугаар тургузары. Ажыл-агыйның болгаш өнчүүн бо хевирлеринде өскерилгелериниң төнчү сорулгазы биллингир—республиканың чурттакчыларын ашкарар-чемгерер, хепкерер, угаан-бодал болгаш культура байдалдарын тургузар. Ынчалзажок бөгүн ажыл чок арткан кижи бүрүзү оон бодун, ог-бүлезин продуктулар-биле хандырар ажыл-чорудулганы шилип алыр, азы материалдыг кежиктерни бүдүрүп эгелээр болза, ол чүгле бодунга эвес, а бүтү чаңгыс чер-чурттугларынга дузалашканы оларның амыдыралын «чиигеткени» ол болур.

Ол дугайында чугаалап турар ужурум чүл дээрге, эрткен чылдың бичии үезин алгаш, анализтээргe, 1200 кижи ажыл дилеп келген, а хостуг ажыл черлери бүдүрүлгелерде чүгле — 1785. Бүдүн республикада хос черлер 2300 ажыт. Бир эвес мергежилин солуурунун, эде белеткедириниң азы чаа билиг-мергежил чедип алырының дугайында чугаа турун келзе, бистиң республикада ажылчын мергежилдерге хереглел кончуг улуг. Бо талазы-биле таарымчалыг байдалдарны база тургускан: бүдүрүлге черлери боттарының акша-хорегизи-биле өөредил ап-даа турар, ПТУ болгаш өске-даа өөредилге черлеринде чедир долдуртунмаан бөлүктер эдерик. Өөренирин күзөөн кижилерге Чонну ажылга хаара тудар күрүкомитет «Ажылчыннарны болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларны белеткээр база эде белеткээр талазы-биле тайылбыр номну» үндүрген. Ол район бүрүзүнде бар. Штаттарны кызырганының соонда ажылчыннарның база ажылдакчыларының социал камгалалының талазы-биле ажыл берикчилериниң хүлээлгелерин сагындырары чугула.

Ажыл берикчизи бир дугаарында, ажылга тургустунуп келген кижиниң ажыл-чорудулгазының хостуунун магадыгы Хоойлуда көрдүнгенин билзе чогуур. Ылаңгыл өөредилге черлериниң доозукчуларын (эрте дээре дугурушкан турган болза), ажылга албан хүлээп алыр болганы компенсацияларны төлеп бээр.

Бүдүрүлге, албан черлеринден кызырткан кижилер мурнуку ажылдап турган черинге бажың алырының оочурунга ийи чыл иштинде артып каар өргелиг, ол ышкаш школа назыны четпээн ургуларынга ясли-сад алырының оочуру база хевээр артар.

Хоойлунун 28 үүлүнде ажыл берикчилери күш-ажыл харылзааларын таарыштырып турар керээлериниң (контрактыларның, чөпшээрежилгелериниң) негелделерин сагыыр хүлээлгелиг деп көрген. Бүдүрүлгени дүжүргениниң соонда, ажыл чок арткан кижилерни оске ажылдага тургузар, эде белеткедир, немелде материалдыг дузалашыны көргүзер. Азы чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол кижилериниң социал камгалалын хандырар.

Ажыл берикчилери 28 үүлүнүн 2, 3, 4, пунктуларын хажыдар болза, ол дээш олар суд чурумун өзугаар 10 мүңдан 100 мүң рубль чедир торгаалга онаажып болурлар.

Ажыл берикчилери үш ай буруугаар-ла ажылга тургузарының албанынче болгаш профэвилел органынче ажыл-ишчилериниң массалыг кызырылдазының дугайында дыңнадыр ужурлуг. Бир эвес бо талазы-биле дыңнадыышкын кылбас ийикпе, азы четче эвес медээлер бээр болза, ол удуртукчулар харыысалгага онаажыр.

Ажыл берикчилери кызырылдага таварышканнарга тускайлаттынган ажыл черлерин тургусканы дээш база ажылчыннарның профессионал белеткелин чорутканы дээш ажылга тургузар албан чериниң чарыгдалдарын төлээр ужурлуг. Ук бүдүрүлге черинге профессионал аарыг алган ийикпе, азы инвалид болган кижилерни ажылга тургустурганы дээш ажылга тургузарының фондузунче акшаны киир санаар.

Бир эвес мурнунда дугуриуп турганын өзугаар доозукчуну ажылга хүлээп албаан таварылгада, оон бир чыл дургузунда алыр ужурлуг шалының түмүн ажылга тургузарының фондузунче шилчидер.

Хоойлунун 29 үүлүнде ажыл берикчилериниң эргелери база көрдүнген. Олар ажылга тургузар албаниың бижип-биле келгеннери база бүдүрүлге черинге боду ажыл дилеп келген кижилерни деңге көөр эргелиг.

Социал камгалалы чугула хамаатыларга пенелде ажыл черлерин тургусканы дээш ажыл берикчилери оон-биле холбашкан чарыгдалдарны үндүрүг чиигелдерини база өске-даа компенсацияларны тавартыр дуглаттырып алыр эргелиг.

Ажыл берикчизи ажылга тургузар албан чериниң күш-ажыл рынгунун байдалының дугайында халас информацияны алыр эргелиг.

Өске бүдүрүлгелерден, организациялардан хостаттырган ажылдакчыларны бодунуң бүдүрүлгезинге өөреткени дээш үндүрген чарыгдалдарны база төлеттирип ап болур.

Түмнелинде, чугаалап каар чүве чүл дээрге, бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларының ажылдап турарларга таарымчалыг хамаарылгазындан, оларның моральдыг болгаш бүгү талалыг деткимчевиндеи бистиң республиканың бүгү чонунун амыдыралчуртталгазы хамааржыр.

Чаагай-оол МОНГУШ.
Тыва Республиканың Чонну ажылга хаара тудар күркомитединиң дартазы.

ОЛУТТА ОЛЧА ЧОК

Мен орук-суур эртип турган Чадаана, Арыг-Үзүү, Шагаан-Арыг хоорайның магазиннеринде кижи чиптер чем-даа, кедиптер хеп аймаа-даа, ырыктааш безин чок, ол хирезинде магазинперден диленген, хайдыган кижилериниң хөйүн көөр кижи болдум.

Ол хоорайлар магазиннеринге көөрде, Арыг-Үзүүнүн рабкооп магазиннерин кэйгаар кижи-дир мен. Ында арта арыг-силиг, садыг-жылары эвилеңеэлдек, делгиирлеринде көдээге, ажылагыйга херек барааннар өлбек, сактырга, оон мурнунда магазиннерге өлбек бараанналыг эрги шаг сагышка кирер, чем аймаа хире-шаанче черле бар. Ол магазиннерде соодуктулар, телевизорлар, магнитофонар турарын безин кайгадым.

Ол бүгүнүн чажыды чүдеп дээш рабкооп даргазы Чаш-оол Кыргысович Айыр-Сываның кабинединге кирген, чугаа ылдым. Кабинеди арыг-силиг, өнүү телевизорлуг, улус депутады даргa болду.

— Садыг-магазиннерге кирдим, бараан-сараан хирешаанче дыка өлбек-тир. Бо бүгүнү канчап, кандыг аргабиле тып ап, чонну хандырып турар силер, дарга?— деп айтырдым.

— Мында чажыт чүү боор, олутта олча чок, чыдында чыраал чок. Специалистербиле кады чүк тарадыр чорутукаш, бараанналар, садыг-сазырлга кылыр, бо рынок үезин аная-ла садыгсаарылга дивээн-не болгай. Кым кызымак, олут-чыдын чок ажылдаарыл, ол оруулганы тып-ла турар, байып-ла турар, кым шимчевес чыдарыл, ол чүнү тыварыл, кым барган-сараан эккеп бээрил, ынчангаш дуне-хүндүс чок ажылдаар, бо-ла.

— Бистиң Өвүр райпозунун садыгларында чүү-даа чок, куруг, магазиннер дүвүнде 2-3 садыгжылар хочунайныр орар-дыр. Бичии бараан аймактыг чүве кээрге, дүк-түмен чон каш-ла минута иштинде дүрт кылыр, ол төнерге, садыгда күскелерден өске көстүр чүве чок боор-дур.

— Мен Өвүрүнүн магазиннерин, садыг кадрларын билир мен. Олар олутпай, үстүү черлер-биле дыллажып албас, негелде чок. Ол даргазы безин садыг эртеми чок, хоочун ажылдакчы, специалистери эртем-билиг-даа бол, хөрөөжен иелер — чер четпес, кижилери-ле болгай. Олар чүгле фонд манап орар-дыр, ол бичии берген фонд бараанларын сөөртүп бадырып орган чолаачылар ол көндээр, оон складка дүжерге, садыг ажылдакчылары ол үлежир, ынчанганда чонга ыымчым чигир, крупа... болур чүвези ында-дыр деп бодаар мен.

— Депутат кижи канчаар ажылдаза экил? — деп биликседим.

— Депутат чоннуң айбычызы болганда, чонну мегелеп болбас, оларның тургускан негелдезин үнгепсоюп-даа чорааш, күүседир болза эки. Сенээ чон бүзүрээн-дир, а сен чонну бүзүрет, ол-ла-дыр. Чамдык депутаттар сессияга хөй шын-меге чүве чулчуруур, а черек кырында күүседип албас, сонгударының мурнунда хөй аазашкыннар кылыр, азаны-даа тудуп эккээринге чедир бүзүредир, а сонгуткан соонда, олчаан Сэар, кылган-бүдүрген чүзүдаа чок, чон-биле безин ужуражып, дузалашпас. Ындыг депутатты кандыг депутат дээрил, ат азыйган ындыг депутаттарны чон дедир кыйгыртыр деп турары бо-дур.

Депутат кижи бүгү талазы-биле культурлуг болур ужурлуг, чугаа-домаа, ажылагыны, ог-бүлези, бодун ап чорууру, арыг-силиг кеттинери... дээш, хөй чүүл негеттинер. Чамдык депутаттар костюмнерин кетпес, хөрек демдээн кадавас боор-дур.

— Амгы үеде кол сорулганар кандыгыл, кайнаар углаар силер, Чаш-оол Кыргысович? — деп айтырдым.

— Бо кыш кижилерге-даа, мал-маганга-даа берге, Сарбашкын чылы. Ынчанганда тыпкан, көрген чүвени малчыннарже, фермаларже, бригадаларже углаза эки боор деп бодаар-дыр мен. Чүге дизе хар улут, мал-маган оолдап өгелээр болгай, а оон кадында суурда чонну база үттүп болбазы эки боор — деп, ол далаштыг чугаалады.

Мадон МОНГУШ.
Гонорарын «Шын» солунга арттырарын дилеп.
(Авт.).

Бо чурукту Саратов областа ногаа болгаш картофель ажаалдазының үезинде тырттырган. Тараачыннарга Совет Армияның дайынчылары, хоорайжылар дузалажып чедип келген. Шөлде согуна азы картофель чыып чоруп турар инвалидтиң чуруун көргеш, ам оон рынокта ногаа садып алыр арга чогун бодап тура, сагыш саргыыр.

Ю. НАБАТОВТУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

Күш-ажыл хоойлузунуң үндезиннеринде элээн чаартылгалар болгаш немелделер хүлээп алдынган болгаш 1991 чылдың июль 1-де эгелеп олар күштүг болганнар. Өскерилгелериниң Россия Федерациязының Күш-ажыл хоойлузунга удурланышкан эвес болганы-биле оон девискээринде база олар ажыглаттынып турар.

КҮШ-АЖЫЛ ХООЙЛУЗУНДА ӨСКЕРИЛГЕЛЕР

Ол кандыг өскерилгелер-ил?

Кол өскерилгелер ажылдакчыларны ажылдан үндүрерде ажыглаар хоойлу күүлдериниң немешкилээн. Бир эвес моон мурнунда Күш-ажыл хоойлузунун 33 үүлү база 254 үүлүнүн 1-3 кезектериниң шуптузубиле ажылдан үндүрерде, профэвилел комитединиң чөпшээрелин алыры албан турган болза, ам хоойлуда ол чаартылгалар өзугаар 33 үүлдүн үүгле 1,1', 2 болгаш 3 кезектери-биле ажылдан үндүрерде, азы тодаргайлаарга. 1) бүдүрүлгениң, албан чериниң, организацияның ажылдакчыларының саны азы штады кызырылганда; 2) ажылдакчының пенсия пасыны четкенде долу пенсия алыр эргеэ бар турда; 3) ажылчыныың, албан-хаакчыны кадыының байдалы-биле азы оон дуржулга-мергежили четпезинден ажылдап турар ажылын эки кылып шыдавас таварылгада; 4) кадыының байдалы-биле түр үеде дөрт айдан ажыг күш-ажыл кылып шыдаваз-биле ажылче үнмээнде, кандыг-бир тодаргай аарыг дээш ажылдаар черге ол хуусаанны хоойлу өзугаар уатканда, профэвилел комитединиң чөпшээрелин баш удур алыры негеттинип турар. Бо айыттынган дөрт таварылгада профком ажылдан үндүрер чөпшээрел бербээн болза, администрацияның ажылдакчыны ажылдан үндүрер эргези чок.

Күш-ажыл хоойлузунун 33 үүлүнүн 3, 4, 7, болгаш 3 кезектери-биле ажылдан үндүрерде, профэвилел комитединиң санальн баш удур алгаш, администрация өөренип көөр, ынчалза-даа администрацияның ол санал-биле чөпшээрешпейн, бодунун күсели-биле ажылдакчыны ажылдан үндүрүп болуру чаа немелделерде көрдүнген. Ол таварылгаларны тодаргайлаарга мындыг: 1) ажылчын азы албан-хаакчы ыылдаган чокка бодунун ажыл хүлээлезин чаргыс удаа эвес чурум үреп, күүсеттейн турганда, ол дээш мурнунда күш-ажылдың сагылга-чурумун хажытканы дээш хемчет алган турганда; 2) ажыл шаны үскени дээш, ол ышкаш бир ажыл хүүнде үш шак ажыр ажылга чок турганы дээш; 3) ажылга эзирик база наркотиктиг ийикпе, хоралыг чүүлдер тырткаш, азы чикеш, эзирик байдалды болганда; 4) ажылдаар черинден өртөө эвээш түмүүдаа болза, оорлаашкын кылганы дээш, администрация профкомунун санальн дынап көргеш, ажылдан үндүрер дугайында шиитпирни үндүрүп болур. Профком ажылдакчыны ажылдан үндүрериниге чөпшээрешпеснны ышкаш, администрация профкомунун санальн баш удур дынап көргеш, оон-биле чөпшээрежип азы чөпшээрешпейн-даа ажылдан үндүрүп болур.

Профэвилел комитединиң чөпшээрели чокка азы оон санальн дынап айтырбайн-даа бүдүрүлге, албан чери, организациядан администрацияның күсели-биле ажылдан үндүрери көрдүнген таварылгалар кевүдээн. Ол болза: 1) бүдүрүлге, албан черлериниң организацияны долузу-биле дүжүргенде; 2) ажылга хүлээп алырда, салдынган шиелде чедиме чок түнелдиг болганда; 3) дакпырлап ажылдаан кижи орнунга дакпырлавас ажылдыг өске кижи хүлээп алыр дээнде; 4) мурнунда ол ажылга ажылдап турган кижиниң катап ажылга турдаа болза, администрация бодунун күсели-биле ажылдан үндүрүп болуру бо 4 таварылгаларда көрдүнген ышкажыл.

Күш-ажыл хоойлузунун 254 үүлүнүн 1 кезээниң 2,3 кезектеринде көрдүнген, азы: 1) акша болгаш өртемчитиг барааннар-биле хамаарышкан ажылдыг ажылдакчы ук ажылга ажылдадыр бүзүрел чидирген деп санадып болур буруулуг үүлгедиг кылганда; 2) кижизилики ажыл-хүлээлгеди ажылдакчы ол ажылга уламылап ажылдаар аргажок аморальдыг үүлгедиг кылганда база үстүнде айыткаргысында: 5) ол бүдүрүлге, албан чери, организацияда бактаап турар профэвилел кежигүнү эвес ажылдакчыны ажылдан үндүрерде; 6) ол ажыл черинде профэвилел комитеди чокта; 7) күрүне эрге-чагыргазының, эргелелдериниң, а ол ышкаш хой-ниити организациязының болгаш хамаатыларның оске-даа каттыжыышкынларының удуртукчу ажылынга томуйлаткан азы сонгуткан бүдүрүлге черинин, албан чериниң, организацияның (оон салбырының, килдиниин азы оске-даа тускай кезээнин) удуртукчузун азы оон ораныы ышкаш, администрация профкомунун санальн баш удур дынап көргеш, оон-биле чөпшээрежип азы чөпшээрешпейн-даа ажылдан үндүрүп болур.

Ол бүгү таварылгаларда ажылдан үндүрткен кижи администрацияның шиитпирин шын эвес деп санаар болза, улус судунга хомудап болур.

Бир эвес ажылдакчы ажылдан шын эвес үндүрткен болза, суд ону ажылга катап тургузуп турган, оон ажылдаваан үезинин шалының мурнунда турганы ышкаш чүгле үш ай хуусаа иштинде эвес, оон-даа узун хуусаада — бир чылга чедир ажылдаванда, төлеп болуру көрдүнген.

Суд практиказындан алган көөрге, күш-ажыл хоойлузунун ол чаа өскерилгелерин чер-чергелерге шын ажыглаар ужуражыр. Ол ажылдакчызын ажылдан үндүрерде, профэвилел комитединиң чөпшээрели негеттинмес

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

АВТОБУС ЧОРБАЗА-ДАА

Республиканың школачылар аразынга «Ак терге» клувунуң шанналы дээш хөл-шыдыраа маргылдаазы Бай-Тайга районнуң Тээли суурга 1992 чылдың январь 5-тен 8-ке чедир болуп эрткен. Чаңчыл болган бо маргылдаага чылдын-на 40-50 бичии шыдыраачылар киржип турган. Бай-тайгажылар база докшамал киржип, эки көргүзүглерлиг болуп келгениден бо чылдың маргылдаазын Тээлиге эрттирер кылдыр бүзүрелди чаалап алганнар. Республика төвүнден ырак-даа болза, Бай-Тайга сонуургончуг, онзагай болуп турары-биле келиксенчиг районнарның бирээзи. Ынчангаш бо удаада Эрзинниң, Каа-Хемниң, Бии-Хемниң дээш, дыка хөй районнарның ойнакчылары Тээлиге болур маргылдаага ыяап-ла киржирин баш бурунгаар медээлеп каан турганнар.

Чаа 1992 чыл үнүп келири билек, Кызыл биле Тээли аразынга пассажирлер аргыжылгазы үстүп калган. Дорт чоруп турган автобустуң Тээлиде хондуруп турар гаражы соок болганындан, ону чылыглап бээрин кожуун черинге дыңнадып-даа каарга, чогуур хемчеглер алдынмаанындан автобустуң чорууру соксай берген. Ол чылдагаан-биле өске районнардан келир ужурлуг ойнакчылар кээп шыдавайн барганнар. Ынчалза-даа Кызыл хоорайның № 2 школазының болгаш Сүт-Холдуң Иймеден командалар чыглыр хүнүнде четкилеп келгеннер.

Ниитизи-биле маргылдаага дөрт команда киришкен. Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдаага Кызылдың командаазы эки ойнааш, 1-ги черни бүзүрелдни-биле чаалап алганнар. Ийнги-үшкү черлерни Сүт-Хөл болгаш Бай-Тайга районнарның командалары дараалаштыр алгылаан. Тиилекчи болган команда үш айда Тыва Республиканың адын камгалап зона маргылдаазынга киржир.

Тээлиге болган маргылдааның киржикчилери районнуң чурулга школазының өереникчилериниң чураан ажылдарының болгаш даш чонар шеверлериниң делгелгезин көрүп таныжып, Кызыл-Даг-да тургустунган сарыг-шажынның баштайгы хүрээзинге кирип, айдызадып алганнар. Ол-ла суурда школаның музейинге баргаш, ында чорудуп турар ажылдар-биле таныжып, хамның өзүлүг дериг-херектелдерин, лама-башкыларның булукун, ааткыыштаар кавайны дээш, өске-даа ховар экспонаттарны улуг сонуургал-биле көргеннер.

Бо эрткен маргылдааның районда шыдыраа федерациязы, улус өөредилге килдизи эки организастап эрттиргенин келген командаларның удуртукчу башкылары демдеглээн. Чүгле эвээш районнардан ойнакчылар келгени хомуданчыг болган. Оода-ла кожазында Барыын-Хемчиктиң командазы келбээни элдептиг.

Шеене ХОМУШКУ.
Тээли суур.

Материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.)

САЙЫРАДЫР ДИЗЕ

Бодуу шыдыраага болгаш спорттуң өске-даа хевирлерине ынак мен. Чоокта чаа «Шынга» Мадон Монгуштуң шыдыраа дугайында чүрүүн номчааш, деткип алыр мен. Шыдыраага республика маргылдаазы, шынаңда, шынар чок эрткен. Ынчаар ат чалап, маргылдаа эрттиргеи херээ чок. Ону эрттирерде чер-черлерже баш удур дыңнадып, республика маргылдаазынга эң шилиндек спортчуларны чалап эккээр турган. А тиилекчилер зона аразынга азы республикадан дашкаар бир черге ойнап турган болза, оларның мергежили седиир ийик. Аныяк шыдыраачыларны илередир маргылдаалар болбайн турары хомуданчыг. Ону чедип алыр деп бодаар болза, чылда адак дизе, ийи удаа маргылдааны эрттирер болза эки.

К. ТУМАТ.
Ак-Чыраа суур.
Өвүр район.

ХОСТУГ ХҮРЕШ

Олимпий оюннарының ийи дакпыр чемпиону, алдарлыг моге Иван Ярыгиниң шанналы дээш Красноярск хоорайга эрткен маргылдааның тиилекчилери илерээн. Анаа Гомельден Бугар Оруджев (48 кг), Улан-Удэден Сергей Замбалов (52 кг) база Борис Будаев (68 кг), АКШ-тан Кросс Кендол (57 кг), Волгоградтан Гозихан Азиев (62 кг), Махачкаладан Салам Гаджиев (74 кг), Владикавказтан Леря Хабелов (100 кг) база Рустем Келехсаев (82 кг), Москвадан Джамбулат Тедеев (90 кг) болгаш Мераб Валиев (130 кг) боттарының деңзилеринге тус-тузунда тиилээн. Тываның мөгелери амдыызында шанналче кирбээн.

Эң тергиин моге дээш хүрешке Лери Хабеловка күш чедер кижи адаа чок болган.

ДЗЮДО

Япон найысылалда «Шоринаның кубогу дээш» он дугаар эртип турар делегей маргылдаазынга 1991 чылдың делегей чемпионадының эң аар деңзизинге мөңгүн шанналды чаалап алган Давид Хахалейшвили биле (Кутанси хоорай) ол-ла маргылдаага «хүлер шанналдыг» эдилекчизи болган Башир Вараев (Грозный-дан) олар боттарының деңзилеринге тиилеп кааннар. 20 харлыг спортчу Хахалейшвили финалда 5 муң кижи көрүп турда, япон моге Наото Ябуну, а Вараев — база-ла ол чер чурттут моге Кацуеши Хонданы 59 секунда иштинде арыг тиилээн.

Маңаа тус черниң спортчулары үш ангы деңзилерге тиилелгеня чедип алган. 86 болгаш 95 килограмм чедир деңзилиг мөгелер аразынга Германияның база Голландияның мөгелери шылгаан.

Ол маргылдааларга дөгелейиниң 20 чурттарындан 140 спортчу киришкен.

РАЛЛИ

Париж — Кейптаун аразының автомоточарыжының он алдыгы чадазынга испан спортчу Сальвадор Серина «Лада» автомобильге мурнап келген. Ол дээрге Анголаның болгаш Намибияның аразында чурттакчылыг черлер-дир. Оон үезин 1 шак 46 минута 24 секунда.

Медицина болгаш рынок

ДӨРТ КАТАП ӨСКЕН

Бо эгени номчукаш, үнүн өртээ ынча катап өскенин номчукчу дораан билип каар. Эм өртээдир ийин, эм аан. Чүү-даа чүвениң өртээ талыйган үеде эм өртээ өзер дээн медээни баштай-ла дыңнааш, ылаңгыя кадыкшылы кошкак кижилер шуңгараан.

Кызыл хоорайның аптекаларындан № 20 аптекага чедип, коллективтиң ажыл, амыдыралын сонуургап, ооң эргелекчизи Маны Оюновна Ооржак, ол хүн (январь 13-түн хүнү турган) рецепт-биле эм бээр кылдыске эвлчээн эрттирип ажылдап турган Мария Бургутовна Кыргыс база эм хынакчызы (аналитик) Светлана Ивановна Орус-оол олар-биле беседалажыр аргалыг болдум.

Мурнунда бо аптеканы дежурная аптека-даа дээр турган. Чүге дизе оларның ажылдаар шагы узун, хонук дургузупуң кандыг-даа үезинде эм садып ап болур турган. Ам ындыг эвес. Оларның ажылдаар хүн чуруму өске аптекалар-биле дөмей. Кышкы үеде эртенгиниң 7 шак 30-ден кежээ 18 шакка чедер. Январь 2-ден эм өртээ өскен болганда чаңдык эмнер өртээн эм-даа ылавылап, эде санзашкын ылып турар чай чок үеде Маны Оюновна мээң айтырыларымга харыы бээринден ойталаваан.

Аптекада бо хүннерде үжен ажыг кижи (техниктиг ажылчыннар-биле катай) ажылдап турарын эргелекчи турза чогуур штатка дүүшпес деп демдегледи. Дөртен хире кижи ажылдаар турда чүү болганыл? Чылдаганнар-ла хөй: өске аптекалар-биле бир дөмей, чылдан чылче шинтирлеттинип чадап каан чурттаар бажың, ясли-сад айтырыы-ла ыйнаан. Анаа немей тар, соок өрээдер, изиг суг чогу ажылдакчыларның чогумчалыг ажылдаарынга шаптык болган.

Рецепт өзугаар эм бүдүрер база белен эм садар киллистерде-даа ажылдап турар ажылдакчыларның хомудалы ол. Чижээлээрге, М. Б. Кыргыс Ленинградка (эмгы Санкт-Петербургка) медицина училищезин доосхан, ниити стажы он ийи чыл, а бо аптекада беш чыл ажылдап турар. Бажыңалыр ниити оочурда турар, бо хүннерде төрели кижиниң бажыңында чурттап турарын бүгү тала-биле берге үеде ынчаар чурттаарының өнүмнүн хомудап чугаалады.

— Аарыг кижилерге рецепт өзугаар бээр эмнер чок боор орта ажылдап олурган бис бүрүүлүг чүве-биле дөмей шыжыгарлар. Кара эртеңден ажыл шагы тенгүже аарыг улуг аксы дыңнаары бергеле-дир. Кижилериң каржы-хажагай апарганы амыдырадывыстың бөгүнгү байдалы-дыр ийин. Чүү дээр оны? — деп ол бодунуп сеткилин, бодалын илередир болду.

Мурнуку чылларда аптека чонга эм садар планныг турган. Айда ортумаа-биле 50 муң хире рубльдиг эмин, боттарының кылып бүдүргени эм аймаан чонга садып турган болза, ам эм өртээ дөрт катап улгатканда ортумаа-биле безин алырга, 200 муң хире рубльди күүседиптери чигаинчиг. Чүге дизе эм аймааның мурнуку чылларда дег элбек кээри болдунмаатаан. Чайгы, күскү үеде эм өттар чыыр талазы-биле Кызылдың № 2, № 7 школаларыбиле керээ чарып, хуу кижилер-биле дугуржуп алгаш, планын күүседип, оон кылган эм аймаандан эвээшбиче орулга кирип турган болза, эрткен чылда чүгле каш өөренкчи эм өт чыыр дужааган, планнып чүгле чартыы күүсеттинген. А хуу кижилерге эм өттар чыып садарын чөпшээрептерге, индепкейлиг чыыкчылар базаардан ыравастаан. Эм өттү үезинде чыып, шын курганып, ажаап алганы, дужакелбиже чыып алганы хамаанчокка, улуг өртеке чедирип ап турар. Оларның өттарын хынап турар кижилер-даа чок. Чоннуң кадыкшылынга бир айыыл чедирип болур факт бо. Шын эвес кадырган, үезинде чыгдынмаан өттар эм шынарын чидириптер.

Аптеканың бодунга бүдүрген суук эм кудар шил савалар чедишпес. Чоңдан хүлээп алыр дээрге, ону хайындырып арыглаар чер тывылбас, изиг суг безин чок. Дериг-херектелдер эргижирээн, ажылдаар байдал багай. Аптека ажылдакчыларының бо хүннерде ап турар шалыны эмчилерден кузу — айда ортумаа-биле 500 хире рубль. Амыдыралдың агартынар арга чок кылдыр бергедеп келгениде канчаар, шаг шаа-биле турбас деп чүве ол-ла ыйнаан. Канчап-даа баар чүве болза, шыдажыр-ла. Оон башка арга чок. Оода-ла ажылдаар черге байдал чүгээр болза, аптека ажылдакчылары таап мынчаар мунгаравастар ийик. Ажылдаарынга таарымчалыг байдал дугайында негелде тургузарга, туттунуп чадап турар төп аптекага кээп доктаап каар. А оон тудуу саадааш турап берген. Оон чылдагаанын ында ажылдап турар «Кызыл тудуг» эргелелдиг тудугжулары тудуг материалдары-биле хандырылганын багайы деп тайылбырлаар. Чоннуң кадыкшылын камгалаарынга база бир чугаа рольдуг турар ужурлуг бо тудугну планда көрдүнгени-биле алырга, оон ханазын 1990 чылды тончуледи тудуп доозупкаш, шеверлел ажылынга дужаптар турган.

Бо күш-ажылчы коллективте хоочуннарның бирээзи, 1968 чылда Томскиге институт доосхан С. И. Орус-оол удуртур баштаар органнар ээлери «эргим даргаларының» тоомча чогун, чүве эскербезин мынчаар чугаалап олурду: «Медицина ажыллакчыларының культурлуг дыштанылгазынче, оларның кадыкшыл байдалынче сагыш салыр кижи чок болган чүве-дир. Курорттарже, дыштанылга бажыңнарынче кашы чыл улай бистен кым-даа чорбаан. Аптекаларда хөй чыл ажылдап турарларда кадык кижи чок. Колдуу аарыг. Аллергиялыг бис. Үргүлчүле эм аразынга туруп, ону кылып, хайындырып, хынап, савалап турар улус янзы-бүрү чытты тыныып, хол, бут кештерин үреп ап турар бис.

Училище доосхан аныяк уруглар биске ажылдап кээр-дир. Үр-даа болбас олар бисти каптар. «Ажылда» — дээрден башка аныяктарны ижиктирилтер харык бисте чок. Чүрттаар чери чок кижи канчап ажылдаарыл? Оларны ойнадып, сеткилин сергедиптер чер чок улус канчаар бис. Бүүдүү чүвени кылып бергин, чугаалап бергин дээрин-дир мен. Азырадыкчы хөөн бисте чок. Бодувус хол-биле тудуп, оода-ла кандыг-бир дыштанылга-даа кеңээн дижик, организастаптар дээриске, аанакайын өрээл чок. Мынчап кээрге, аныяктарның ажылга ыызынмазынга фармацевтер боттарывыс буруулуг боор бис бе?

Ам харын республиканың Улусчу чогаадылга-культура төвү тургустунган-дыр. Ол ажылдап турар аныяктарга кандыг-бир эки салдар чедириптер ирги бе.

Ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганың депшилгелиг аргазы болур аренда дугайын айтыра бээримге, Маны Оюновна шуут-ла алгырыпкан. Бодал бар, белеткел база шуут чок эвес, олче шилчип болурунуп аргалары-биле чаа-ла таныжып турар улус болду. Бир эвес аренда-даже шилчий бээр болза, кайы-бир хандырыкчы фармзавод-биле, баазалар-биле ийикпе, харын-даа даштыкы фирмалар-биле дорт керээ чарып, аптеканың эм-биле, дериг-херектелдер-биле хандырылгазын эжиждип ап болур арга бар.

Чурт иштинде дуржулганы алгаш көөр, оон өөренип алыр чүве болза, арендада аптека бүдүрүлгези тургустунуп, бот-тускайлаң экономиктиг ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганың делгеминче үнүп кээп турар алларган. Ынчалза-даа эм өртээнин аартааны аренда бүдүрүлгелеринге согут бээр орта, олар экономиктиг хөзүралга кээп болур. Ынчангаш ам дээрезинде кайнаар-даа чүткүвейн, бо турушка ажылдаза-ла дээре. Ол дугайын эргелекчи М. О. Ооржак база тайылбырлады.

Чоннуң эм-биле хандырарының бар-ла аргаларын ажыглаар дээш хайдынып болбайн аан. Ындыг-даа болза, даг көрбейн эдээн астып, суг көрбейн иднин ушту бергеш, хостуг ажылагыйжы-экономиктиг ажылчорудулгаже бүдүү-түүгай шурай бергеш, орук ара олурупса чүдеп дора.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

«ЧҮДҮЛГЕНИҢ БАШТАЙГЫ КОҢГАЗЫ».

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

Шажын кижи ниитилелиниң амыдыралынга чогум черле кандыг салдарлыг чүвел дээрзин хандыр өөренип көрбейн, оон ажыктыг талаларын амыдыраллан үндүр кызып чораанывыс хомуданчыг. Сарыг-шажынның чамдык угланыышкыннарын каксы безин көөрге, материализм-биле шуут харылзаалыг эртем дээрзи билдинип турар. Оон шаанда хөй-хөй чылдар бурунгаар тывылгаш, чоннуң амыдыралынче хандыр шымнып кирген турганында ужур бар болбайн аан. Оон өөрединиң кол утказы кижилерге буянныг чорукту сиирерин оралдажып чорааны, бойдусту хумагалап камнаары, бачыттыг үүлгедиглер кылырындан кижилерни чайладырынче угланганы боор турар.

Тывага шажын-чүдүлгениң топтери турган хүрээлерни 30 чылдарда-ла үзүткап, ламаларга хамаарыштыр каржы-дошкун хемчеглерни алганы харааданчыг болуп арткан. О. Шынаага турган хүрээни сөөлүүредир чаъс-боранга аалдарның хөй малын чаглактаар чер кылдыр ажыглап турганын эки билир мен. Оон ном-сакы, бурганнары (холадан шуткүп кылган) чоорту үрелип, читкен. Тибет эмнээшкинни эки шинтээдип алган Даржаа Лама кончуг хөй эм өттарны билир, эң шыырак дээн эмнээр лама чораан. Оон аарыгларны шинчилеп билирин, эминиң күштүүн тус черниң чону кайгап магаданаар. Сөөтүнде ол ламаны Кызылче тудуп аппарган соонда, ол хевээр чуртунга эоп келбээн.

Берт-Даргга чогум ады та кым чүве, чон ону Отчу ирей деп шолалап алган. Чайын чаъс чагбастап, кандап туруп берген, тараа-быдаа суксап-кадып эгелээн үеде, Отчу ирей чаттыг өттар билир. Ынчангаш, ол дээрни чагзып, кандаашкыны болдурбас арганыг турган кижи-дир. Эргиниң хоозун үүлгедии деп шыгыызыбиле буруу шаптырып чорааш, ол ирей өөредиин кымга-даа айтып бербейн чорааш мочээн. Чаттыг өттарныы ылап барын бистиң черниң кыргаанары база эки билир. Бурунгуларның ажыдып тыпканы, амгы үенин эртеминге безин ажыглап болур чамдык эки чүүлдерни буруудадып чорааш, өөренип албаанывыс хомуданчыг-дыр.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

Чарлалдар салыбыразы

ТВ

ЯНВАРЬ 17-ДЕ
I ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.55 Мультфильмнер. 9.10 «...16 хар чедир болгаш оон-даа өрү». 9.50 «Родионовтар». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.25 Фольклор ансамбли ойнаар. 10.40 Уругларга фильм. 12.00 Медээлер. 12.20 «Аңы-чорукчулар клуву». 13.25 II. Столыпиниң салым-хуузунуң дугайында барымдаалыг фильм. 13.45 «Блокнот». 13.50 «Биржа медээлери». 14.20 «Бридж». 14.45 «Бизнес-класс». 15.25 Телебалет-баштактаныышкын. 15.50 «Силерниң-биле кожа». Уран-чечен телефильм. 17.00 Овур-хевир. 17.20 Прок-бизнес болгаш политика. 18.00 Медээлер. 18.20 «Инеко» ансамбль ойнаар. 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». 19.15 «Мээң өг-бүлем болгаш өске-даа амытаннар». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 «ВиД» көргүзүп тур: «Политбюро». «Музобоз». «Шоу-биржа». «Хитконвейер». 01.00 Медээлер. 01.25—02.05 Авторалли. Париж — Триполи — Кейптаун.

II ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажыл-херекчи кижилериниң үезин. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 Хостуг үе. «Кичээнидер, тыртыгдым-на». 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 Ю. Подниекстиң фильмериниңден. «Бистер». 5-ки кеззэ. 11.30 «Дээди моданың уран чүүлү». 12.10 — 13.55 «Бешки дутуй».

• • •

16.00 Камгалааш, кадагалга. 17.00 Фристайлга делегей кубогу. 17.30 Россияның парламент медээзи. 17.45 Т. Ин. Ко. 18.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Уран-чечен фильм — «Душ болгаш таныжылга». 9.55 Медээлер. 20.05 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.15 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10-гу сериязы. 21.05 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 21.35 Версия. 21.50 Реклама. 21.55 «Бүгү делегей — театр». С. Юрский. 22.20 Шейпинг. «Чылдың сайзыралы». 23.05 «Маски-шоу». 00.00 — 00.20 Медээлер.

III ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 Реклама. 18.25 «ТелеЭКО». 18.55 «Азы карьеры». 19.10 Политиктиг программа. 19.50 Хостуг үе. «Бажың клуву». 20.05 — 20.15 Хүннүң-не байырлал.

БАЙЫР ЧЕДИРДИВИС

1963 чылда Кызылдың педагогика училищезин доосхан соонда, хуваалда өзугаар Кара-Хаак ортумак школазынга эге класстар башкызы болуп баргаш, өске ажыл кылып көрбээн Татьяна Шожут бо хүннерде 50 харлап турар. Ол амгы үеде кадыының аайы-биле түр ажылдавайн турар-даа болза, чаштар кижизидилгезинге үлүг-хуузун киириштирбишаан чоруур. Анаа быжыг кадыкшылды, аас-кежиин «Шын» солун дамчыштыр күзеп тур бис.

Ашаа Бөрзек, дуңмалары Раиса, Зоя, утбалары Доңуй, Долума, акызы Калдар, уруглары Мерген, Орлан, Аяс.

АКШАНАРНЫ БАНКЫГА ШЫГЖАНАР

РСФСР-ниң хамаатыларының акша орулгаларын болгаш шыгжамырларын индексациялаар дугайында РСФСР-ниң 1991 чылдың октябрь 24-теги Хоойлузунга дүүштүр Россия Федерациязының Ажаалда банкызы банкының орулгаларының күсели-биле дараазында процент ставкаларын киирген: **негеп келген үезинде бээр салыышкыннарга** (бөдүүн шыгжамырлар) — чылда үш хуулуг; **хуусаалыг салыышкыннарга** — шыгжаарының хуусаазы 1 чыл ажыгдан 3 чыл чедир болза — чылда чеди хуулуг, 3 чыл ажыгдан 5 чыл чедир хуусаалыг — чылда он хуулуг, 5 чылдан ажыг хуусаада — чылда он беш хуулуг.

Оон-биле кады **аныяктарга шанналдарлыг салыышкыннарнын** процент ставкаларын база улгаттырган — чылда чеди хуулуг, оон иштинде чыл санында чылда үш хуулуг немелдени санаар, үш чыл эрткенде чогуур шанналды төлээр. **Уруглларга көрүнгеи сорулгалыг салыышкыннарга** болгаш **айыткан түңге чедир чыыр салыышкыннарга** — чылда он беш хуулуг.

Айыттынган процент ставкаларын салыышкыннарның бүгү хевирлеринге 1992 чылдың январь 1-ден ажыглап эгелээн.

ХҮРЕШКЕ ЫНАКТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЕИНГЕ!

Январь 25-26 хүннериинде Чадаана хоорайның төп спортзалынга кожуунуң 1-ги чери дээш **ХОСТУГ ХҮРЕШКЕ** ажык маргылдаа болуп эртер. Бодунуң деңзизинге тиилекчи болган могелер тус-тузунда 200 акша шанналды алыр.

Ук маргылдааның соонда, хостуг хүрешке тулган чемпионну (деңзи барымдаалавас) илередир мөөрей болур. Анаа 1-ги, 2-ги болгаш 3-кү черлерни алган могелериниң шанналы — иртер.

ХҮРЕШ ФЕДЕРАЦИЯЗЫ

ТР-ниң Садыг министерствозунуң садыг баазазы автокар чолаачыларын (660), кочегарларны (660), таныыларны (550), юридиктиг киллис эргелекчизин (1000) ажылче чалап тур.

Бараан саарылгазының планының күүселдези дээш, айлар аайы-биле база чыл түннели дээш, стаж дээш немелде акша шанналын бээр. Ажылга алган черниң автобузу-биле чедирер, магазин, столовая, эмнелге пунктузу бар.

КИНО

ЯНВАРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Жертва во имя любви (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Дикая штучка 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Двенадцать месяцев 9.00, 12.00, Куда доскачет рванная пташка 10.30, 13.30, Не отступать, не сдаваться 15.10, 17.10, 19.10 (уэаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Непобедимая нога (КНР) 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (уэаткан) шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалталың секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ ниитилел политиктиг — 3-41-23;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98; 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргада — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305».

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тыва Республиканы Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күүнге комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Тиражы 28340 экз.

Чатыг № 11.

Республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 12 (14736) 1992 чылдың январь 18, суббота Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 00 көп.

ХОНАШТАРНЫ КАТАП ЭГИДЕР

Кашла он чылдар мурнунда мал азыравас, тараа тарывас ореге Тыва черге турбаан. Өг-бүле бүрүзү кажаазында малдыг, шаңында тараалыг чурттап чораан. Ынчангаш кайы-бир черден далган-тараа, аъш-чем дилеп чорбаан. Тараа шоолуг үнмес черлерге чурттап чораан араттар тарааны арбыдадыр тарып өстүрүп турар черлерде араттардан тарааны мал-маганга орнап алыр турганнар.

Озук андазыннар, хараган илиирлер, аът, шары-биле тарааны тарып өстүрүп, малды хөй-биле азырап чораан улус күчүлүг техникалыг, эртем-билиглиг бо шагда ам кээп канчап боттарывыстың борбак хырнывыска аъш-чем кылып ап шыдавастай бергениви ол?

Мен бодаарымга, республиканың чурттакчы чонунуң хөй кезин хоорай, суурларга мөөннежип, амыдыралга чугула аъш-чем, мал-маган, эт-сеп бүдүреринден оспаксырап, чүгле ында-мында, ындыг-мындыг ажыл кылган кижилер бөөп, думчуун бораланыр чоруур апарган. Чүгле чаңгыс Кызыл хоорайда безин 90 мың ажыг кижи сырылган. Тывада дөңгүп-ле 300 мың ажыг кижи бар болгай. Оларның хөй кезин хоорайларда, суурларда. Мал азырап, тараа тарып чоруур кижилер эвээш санныг. Аъш-чем бүдүрер кижилер эвээжээрге, шупту кижилерге аъш-чем аймаа чедишпес болбайн канчаар.

1940 чылдарның эгезинде Тывага кижи бүрүзүнге 24 баш мал онаажып, а республиканың малының санын ийи сая чедирер деп турган. Бир эвес дайын болбаан, фронтуже хөй мал чорудар ужурга таварышпаан болза, малдың саны улам көвүдээри чугаажок. Дайын чылдарында безин Тываның малы улуг дыка кызырылбаан-даа болдур ийин. Эңме-сан чок малды бөдүүн тыва араттар боттарының холу-биле өстүрүп кааннар. Ол үеде кандыг-даа бригадир, зоотехник, мал эмчизи чок турганы чугаажок. Мал бажы колхозтар, оон соонда совхозтар үезинде кончуг кызырылган. Оон чылдаганы билдингир — тыва кижи азыраан малының өзулуг ээзи эвес апарган. Ынчангаш бодунуң хууда малы ышкаш кылдыр кызып азыравас, колхоз, совхозтан дуза дилеп, специалистерге, дарга-бошкаларга чарбыттынар, сиген-ширбиишти, сүт-суттатты эккеп берзин дээр, бодунуң туразы-биле ажылдавас, азырадыкчы хөөннүг апарган. Оон кадында тыва кижи сууржун амыдыралга чаңчыгып, ада-өгбезинің кодан-хонажын каттан. Хрущев үезинде хууда малды тударын өйлээни тыва кижини малдан шуут ыраткан. Бо бүгүнүн түннелинде бөгүнгү байдалга дүшкенивис ол. Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң девискээринде Маңгүрек сында 18-20 хире кагдынган кыштаглар бар. Шаанда сыныы эдээн малмаган шыва алы берген чоруур чүве. Алдыы-Ак-Хем, Сыын-Адар, Хаттыг-Баалык, Ортаа-Каът, Алдыы-Каът дээш, өске-даа черлерде ада-өгбелериністің кыштаглары шуут кагдынган. Мынчаар эзнирээн черлер, хонаштар, кыштаглар, чайлаглар Тывада хөй.

Амгы үеде арат, тараачын ажыл-агыйларны түргүзүп, ажыл-ишчи, кежээ кижилер ийи билээн сывырныпкаш, мал-маган азырап, тараа тарып ажылдап кирипкен-дир. Оларның дугайында дыннап, оларның-биле чугаалашкаш, өөрүүр-дүр мен. Чогум-на ындыг кижилер ада-өгбелериниң хонаштарын катап ээлеп, аная чеди чүүн малды кодан-кодаңы-биле өстүрер дээрзинге бүзүрелим тыптып келди.

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР 8

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ КИЧЭЭНГЕЙЛИГ

Амгы үеде бистің республиканың социал хандырылга органнарының ажылдакчылары улуг хемчээлдиг болгаш чугула ажылды кылып турарлар. Ол болза пенсияларны болгаш пособиелерни эде саналары болур.

Онаашкан ажыл-херээн Улуг-Хем райкүүскомунуң социал хандырылга килдизинің интернационалчы коллективи багай эвес шинтпирлеп турар. Сөөлгү үеде пенсионерлерге, инвалидтерге, өскүстерге, хөй уругларлыг өг-бүлелерге болгаш өскелерге-даа хамаарыштыр хоойлу-дурумнерниң өскерлип турары-биле чергелештир килдиске айтыыглар тургузуп кээп турар кижилерниң саны көвүдээн. Хүлээп алышкынга келген кижи бүрүзүнүң айтыышын кончуг кичээнгейлиг дыннап, ону шын болгаш чөптүг шинтпирлээр хемчеглерни ап турар.

Районда үш мың ажыг пенсионерлер болгаш эвээш эвес өскүстер, бот иелер, хөй уруглуг өг-бүлелер бар. Оларга бөөр пенсияларны, пособиелерни чогуур үезинде эде санап, биче эвес хемчээлдиг ажылды кылып турарлар. Бо ажылды килдистің эргелекчизи Семис-оол Шораана эки организастаан, оон уламындан хомудалдар чонунуң талазындан эвээш. Инспекторлар Людмила Тропина, Ольга Бегзи-Хуурак, Роза Чындыгыр, Лилия Губарева, Урана Ховалыг дааскап ажыл-керекти ак сеткилдиг күүседип келгениер.

Килдистің ажылдакчылары рынокче шилчип, бараанның өртек-үнезин улгаткан үеде ажылчы чонунуң социал камгалалынче сагыш салыр хүлээлгезин чогумчалыг кылып шыдаарлар.

Кыргыс ХУУРАК.

ЧУГУЛА КАМПАНИЯ

Бо хүннерде республиканың колхозтарында, совхозтарында база бир чугула кампания болур хөй оолдаашкыны эгелей берген. Нинтизи-биле алырга малчыннар мадаа багай эвес белеткенген.

Хойжу бүрүзү-ле төрүттүнген хураганны менди доруктуруп алыр, нинтиниң малының баш санын өстүрер сорулганы салган ажылдап турар.

Чөөн-Хемчик районунуң ажыл-агыйларында январь 10-нүн медээзин өзугаар алырга, 2200 ажыг хой төрээн, оларның хураганнарындан 39 баш янзы-бүрү чылдагааннар-биле хораан, өскелерге менди доругуп турар. «Хорум-Даг» колхозта, «Чыргакы», «Чыраа-Бажы», «Большевик» совхозтарда хөй хой оолдаан.

Районнуң ажыл-агыйларының удуртукчулары, тускай эртемниглери хой төрүп эгелээни-биле чергелештир малчыннарның ээ-харыысалгазын бедидериниче, ылаңгыя малдың чаш төлүүнүң ажаалдазын, чемгерилгезин экижидериниче, сакманзыларның чогумчалыг ажылдаарынче, ажыл-пшчилерни аъш-чем-биле үзүктел чок хандырарынче сагышты салып турар.

Бистің корр.

«УРЯНХАЙ-ТЫВА»

Кызылдың телестудиязының үшкү программазынга ындыг аттыг телеканал ажылдап эгелээр. Бо чаа тургустунган телестудияның директору, инженер Юрий Ондар, кол редактору Радомир Куулар болган.

Ол чаа дамчыдылга январь 20-де баштайгы үндүрүлгезин эгелээр. Үшкү программа кежээкиниң 8 шактан 12 шакка чедир уламчылаар. «Үениң судалы» деп дамчыдылгага республиканың ажыл, амыдыралындан медээлер, репортаждар, дамчыдылгалар, уруглларга мультфильмнер, уранчечен видеокинолар, концерттер, чагыглар өзугаар байыр чедириишкиннери болур.

Чаа ажылдап эгелээн телеканалдың программазын Кызыл хоорай, Чадаана, Сүт-Хол, Хөндергей, Шеми, Нийме, Баян-Тала, Сукпак болгаш оске-даа көдээ суурлар көрүп болур.

Бистің корр.

«Алгы-кеживисти болбаазырадыыл»

деп үүлге хамаарыштыр

ХООЧУН ДААРАНЫКЧЫ СҮМЕЛЕП ОР

1938 чылда Кызыл-Арыг артелинге аныяк үезинде ажылчын боор киргеш, даараныкчының бедик мергежилин чедип алган, ам-даа шевер хөлдары-биле чонунуң чагын кылып берип орар хоочун даараныкчы Сарыглар Шодук-ооловна Дадар үнелиг сүмелерни катпышаан, сактып чугаалап орда дыннаваш, бо үүлдү биклиринин чугулазын бодап келдим.

1938 чылда Хорум-Даг-дан эдээн аныяк уруглар, оолдар Тываның бир бүдүрүлге чери болур Кызыл-Арыг артелинге ажылдап чеде бергеннер. Ынчан чүгле Чөөн-Хемчиктен болгаш Барыын-Хемчиктен 20 хире аныяктар чаңгыс аай чеде бергеш, ажыладап турган. Ол артель кончуг чараш чурумалдыг черде турар. Оон ажылы кончуг солун болгаш ажылче аныяктарның сундулуу, кызымаа кедергей турган. Артель алгыны идээлээр, эттээр, будуур, оон тон, чагы, хол-хавы, хөөнден аът херектелип, былгаар, савыяа, ыяштан шанак, дуга аймаан кылыр турду. Дүктү база болбаазыраткаш, кидис идиктерни бүдүрүп турган.

— Хорум-Даг сумузундан Кызыл-Арыг артелинге ажылдап турганнардан Чудур Шадыповна-биле (ол ам Кызыл-Мажалыкта чурттап чоруур) иелээн арткан бис. Бистің аравыста чокдаа болза, артельге бедик мергежилди чедип ап, ажылдап чораан чаңгыс чер-чурттугларымны Мамбар-оол Монгуш, Чимит Монгуш, Сүүр-оол Ондар болгаш өскелерни адаары черле артык эвес. Олар ол артельден келгеш-даа, ол мергежилин ажылгап, чонунуң чагыгларын эки күүседип, чонунуң мактанын чаалап ап чораанын канчап уттур боор.

Сөөлүнде ол артельди чок кылганы кончуг хомуданыгыр. Чер-черлерге хеп даараар комбинаттар ажыттынза-даа, Кызыл-Арыг артели ышкаш алгы-кештен хепти, эдилелдерни барык кылбастаан-на болгай. Чүгле платье, чүвүр, иштикп хеп аймаа-биле кызыгаарлаттынганы кончуг. Алгы-кеш барык-ла үрелип турганы шыныыт. Чүге дизе ону болбаазырадыр чер чок, алгыдан хеп даараары эвээжээн.

Ам мээн сүмем — суур бүрүзүнге үүлге чонунуң чагын хүлээп алгаш, кайыын-даа эккелген белен хеп, эдилел сайгарар салбырларга шевер, даараныр улусту мөөннээш, материалды бергеш, алгыдан, кештен, пөстен хеп аймаан даратса, чонга дыка-ла ажыктыг боор деп бодаар мен.

Мен-даа болзумза, шевер-биле кады ажылдаарыга белеңне мен. Ындыг чугаалы даараныр черлернин даргалары кылбаскаа чүве-дир.

Бистер, шеверлер, бажынарывыска чүте олура ажылдап болбас деп бис. Чоп ындыг арганы Чөөн-Хемчик-даа, өске-даа районнарга чорушайн турар чүве ирги, ону чорудар болза, ынчаар ажылдаар кижилер хөй болур ужурлуг.

Мен бажыңымда чонумнуң чагыгларын кылып орар-дыр мен. Алгы-даа, хураган кежи, торгу-даа тоннарны, ишти дүктүг курткаларны, чеди-чоктарны, хөвеннинг, шыва тоннарны, торгу чуга тоннарны, костюм, юбкалыг тыва хеп аймаан болгаш бопуктан эгелээш, кидис уктарга чедир, кандыг-даа чагыгларны шаам-биле күүседип орар мен. Караам арай четпеддаа бол, чонумнуң чагынын саадатпайн-на кылырынга ынак кижи мен.

Бо талазы-биле чугаамга алгы-кештен ажыктыг үведен кылып алырынга шаандакы бистерниң ажылдап чораанывыс ышкаш артельдаа болза, азы өске-даа болза, бүдүрүлге черлериндеи тургузарының арга-зын тывары эки-дир. Оон ынай солуннарда алгы-кеш ажылдап кылыр фабриканы Тывага тутпас дээнин мен база шын эвес деп бодаардыр мен. Хайыраан алгы-кеживис өскээр баарын бодаваш, кончуг хомудаар-дыр мен.

Ынчангаш малывыстың дүгүнден, алгы-кежинден боттарывыска национал кевивисти кылып ап, ажылдаар дээш аныяк-өскен туруштуг ажылдаарын идегердим.

Бисте бо бүгүнү шупту талазы-биле шинтпирлеп ап болур байдалдар бар болгай.

Сактыышкынныг чугааны дыннап бижээн Токпак-оол САРЫГЛАР.
Чөөн-Хемчик район.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзлчег чок он үшкү сессиязының ажыттынарының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзлчег чок он үшкү сессиязы 1992 чылдың январь 28-те 10 шакта Советтер бажыңынга ажыттынар.

Тыва Республиканың улус депутаттарының кичээнгейинге

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзлчег чок он үшкү сессиязынга келген Тыва республиканың улус депутаттарын 1992 чылдың январь 26-да 10.00 шактан 18.00 шакка чедир Тыва Республиканың Дээди Совединиң хомудал-дилеглер хүлээп алыр кабинединге (телефону 3-68-42), 1992 чылдың январь 28-те 8.00 шактан эгелеп Советтер бажыңынга бүрүткээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң хуралдары Республиканың Дээди Совединиң бажыңынга 1992 чылдың январь 27-де 10 шакта (Ленин кудумчузу, № 32) болгулаар.

Чуртувуста БО ХҮННЕРДЕ

СЭТА: МОСКВА. Январь 2-де эгелээн экономиктиг реформаны «принципиалдыг ужур-дузалыг» болуушкун деп, Россияның Президентизи Борис Ельцин демдеглээн. Ол республика парламентизинге Россия Федерациязында экономиктиг реформаның чоруп турарын чугаалажып турар үеде январь 16-да үүве чугаалааш, амгы бо реформалар — «эзлчеглиг шенелде» эвес-тир деп айыткан. Борис Ельцин Россияда эгелээн өртектерни хостуг болдурарының чорудуу чонга аарышкылыг байдалдың демдеглээш, оон-биле чергелештир эгелээн реформаларны уламчылаарының эргежок чугулазын онзалаап. Республиканың улус ажыл-агыйы мурнундагы эвилелдиг республикалары-биле ажыл-агый харылзааларының ханы буурааашкынының байдалдарында рынокче кирип турары дыка харааданчыг деп чугаалаан.

Экономиктиг политикага ам безин чамдык эдилгелерни кирери эргежок деп, Россияның Президентизи медеглээн. Бирги болгаш эн-не сонгаарладып болбас сорулга болза, «садыт хөрээнде монополияны узуткаары, бо адырга адаанна-жылганы тургузары болур». Ийиги хемчег болза «чөлиакша политиказын шынгыыдадыры-дыр», «чүте дээрге бо адыр амгы үеде дыка будулгаазыныг байдалда» деп, Борис Ельцин айыткан.

• • •

Парламентиниң палаталарының ол-ла каттышкан хуралынга Чазак даргазының оралакчызы Е. Т. Гайдар, Дээди Советтиң Даргазының оралакчызы В. Ф. Шумейко оларның үүве чугаалааныныа соонда, саналонал солчулгазынга 20 ажыг депутаттар киржип, Чазактың өртектерни хостуг болдурар талазы-биле политиказын шынгыы шүгүмчүлээннер.

Өртектерни хостуг болдурганы-биле холбаштыр Россия Федерациязында социал-экономиктиг байдал дугайында айтырыг талазы-биле дараазында уткалыг доктаалды хүлээп алган. 1. Экономиктиг реформаны боттандырып чорудуп турарының дугайында Президентиниң чугаазын болгаш Чазактың иletkелин медээ кыддыр хүлээп көөр. 2. Саналонал солчулгазының үезинде кирген шүгүмчүлелдиг саналдарны боттандырар талазы-биле хемчеглерни комитеттер болгаш комиссиялар ажылдап кылыр.

ТБИЛИСИ. Январь 15-тен 16-же дүнеде 3 шакта Грузияның президентизи Звиад Гамсахурдиа Ту-134 самолетка Арениядан Сухумиже ужудупкан. Сухумидеи ол дораан-на грузин Зугдиди хоорайже машинага чорупкан. Январь 16-да Зугдидиге 10 шакта митинг болган. Аная Тбилисиден президент-биле кады сывыртатканн оон деткиклери база киришкен. З. Гамсахурдиа аная үүве чугаалааш, чыылганнарны Тбилисиже походче кыйгырган болгаш хамааты дайынның эгелээнинің дугайын чарлаан.

Ол-ла хүн Грузияның найысылалыга вокзал чанының шолунге президент З. Гамсахурдианы дескип турарларның митингизи болган, муң хире кижи киришкенин «Факт» агентилел дыннаткан.

Грузияның шериг чазуделиниң кежигүнү Тенгиз Китовани Армениядың удуртулгазын ол республикага З. Гамсахурдианың хоргаалының байдалдарының дугайында дугуржулганы үрээни, аная барыын Грузияже шаптараазын чокка ужуп чоруй баар арганы бергени дээш буруудаткан. Оон Грузияда эзи чедип келгени хамааты дайынны өскүдүп болур, ол дээш бурууну Армения база чүктээр апаар деп, ол айытқан.

Тенгиз Китованиниң медеглээнин өзугаар алырга, Звиад Гамсахурдиага Грузиядан ужуп чоруурун база катап саналдаан. Ол оны дыннаваас болза, барыын Грузияда байдалды бистиң талаысче эдилдирериниге бисте күш болгаш аргалар четчир деп, Т. Китовани сагындырган.

МОСКВА. Январь 16-да хүннүң ийиги чартында Москваның мурнуу-барыын талазында бир тускай бажыңга ХКД кежигүннери чурттарының күрүнелер баштыңчыларының чөвүлел хуралы болуп арткен. 11 күрүнелер баштыңнарындан чөвүлел хуралдың ажыттынарынга 6-зыныы киришкен. Украинаның болгаш Кыргызтың президентилери эзалдап чедип келген. Узбекстиң президентизи Ислам Каримов Каракалбакта үер болганы-биле холбаштыр Москвага кээп шыдаваан, Молдованың удуртукчузу Мирча Снегур аарып чыдар. Туркменияның президентизи Сапармурад Ниязов база келбээн, ынчалзажок ол үш республиканың делегациялары чөвүлел хуралга киришкен.

Чөвүлел хуралдың даргазынга Россияның Президентизи Борис Ельцинни сонгаан, ол 10 айтырыглыг хүн чурумун саналдаан. Оларның аравында мурнундагы ССР Эвилелинин Чепсектиг Күштерининң реформазының болгаш статузунуң дугайында, шериг даңгыраанның дугайында, социал камгалал дугайында, демнежилгенин девискээринде шериг албаныгларының хамааты болгаш политиктиг эргелерінин дугайында, ХКД кежигүннери күрүнелерниң экономиктиг ажылчорудулгазын дүүштүрер дугайында болгаш өске-даа айтырыглар киргеп.

Чугаалажып, бадылаан соонда хүн чурумунга 14 айтырыг киргеп. Чижээ, Казахтың президентизи Нурсултан Назарбаевтың саналы-биле Минскиге болгаш Алма-Атага ужуражыышынарга чедип алдынган дугуржулгалардан хажыдыышынар дугайында айтырыгны немей киргеп.

(СЭТА-ның корр.).

Номчукчуларга

Бистиң солунувус бөгүн-деп эгелээш, барык фоточурук чок үүнүп эгелээрин номчукчуларывыска баш удур дыннадып тур бис. Солунга үнер чуруктарны типографияга тускай цинк демирлерге дүжүрүп кылыр үүве болгай. Ынчаарга ол демирлерни өске хоорайлардан типография чагыдып ап турар. Экономиктиг харылзаалар будулганындан эрткен чылын-на чагыдып каан демирлер ам-даа келбээн. Оон ужурундан солуннарның чурук квасталгазы бергедей берген.

Типографияның удуртукчулары чагыткан үүлдерни эккелдирип алыр дээш хемчеглерни ап турар.

«ХӨЛЕЗИЛЕП-ДАА ТУРГАШ, АЖЫЛДААР БИС»

АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРДА

Үениң тевин-биле амыдыралывыстың «арын-шырайы» база өскерлип бар чыдар. Ында-мында кооперативтер, ассоциациялар, биржалар тыптып келгилээн. Ажыл-агыйларда арат болгаш тараачын ажыл-агыйын хөгжүдер дээн кижилериниң саны көвүдеп турар. Чамдык дөргүл-төрел улус катчып алгаш, бир дем-биле бир-ле ажылды эгелей бергеннер. Оларның хөй кезин бут кырынга чаа туруп, балдыры дынзып кел чыдар. Амгы амыдыралдың хажыызынга артып калган кижиниң кара шорузу. Албоду-даа, ажы-төлү-даа аштаар, акша-төгерик талазы-биле-даа ядараар. Оон чайлаар дээр болза-ла, ажылдың бергезинден кортпайн, ийи билекти сывырнып каапкаш, амыр-дыш дугайында бодалды артынче октапкаш, тывынгыр-сагынгыр, ажыл-херекчи чоруктун өзүүр-биле ажылдаар апаар. Ынчангаш хой-хой кижилер хуу-даа, эштежилгениң-даа ажылын холга ап, бодунга орулга киирип алырының оруунче кирген. Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң директору Павел Намдактың чугаазы-биле алырга, үүгле бо ажыл-агыйда безин ындыг кижилериниң саны чөөрби чедип турар. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйын чорудар дээн ол кижилер билдиришкиннерин киирип каан. Оларның шуптузун хары үүгда эвес-даа болза, чамдыктарын чоокку үеде сайгарып көөр бис деп. Павел Степанович биске чугаалап олурган. Амдыызында ол совхозта арат ажыл-агыйлыг чаңгыс кижи бар.

Кымыл ол, чүү кижил? Ол солун кижи, чугаакыр эр. Амдыызында назы-хары улуг-ла улгатпаан бол, оон амыдыралында чамдык аныяк оолдарга үлегер-чижек болур мөзу-бүдүш ында бар. Бир талазында, ону кончуг кызымак кижи-дир деп билдим. Ийиде, ол-ла ындан ажыл-херекчи эр-дир деп ожааган мен. Үш таныдым ол кижи-биле чугаалажыр мурнунда оон дугайында ынчаар бодап чораан мен. Көңгүс-ле часпаан болдум. Б. И. Ооржак —дээди эртемниг специалист. Артында-ла зоотехник дивес силер бе! Быстан-оол Иргекович баштай 1980 чылда Красноярскиниң көдээ ажыл-агый техникумун, оон соонда улаштыр шакла ындыг институтту база ол-ла хоорайга дооскан. Суг-Бажыңга келгеш, баштай гараж эргелекчилеп, а оон соон дарый хой бригадирі болуп ажылдап турган. Бодунуң чогум-на өөренип алган мергежилиниң аайы-биле ажылга үр болбаан: көдээ Совет күүскомунуң даргазы апарган. Бисте ындыг эрги практика бар ийик чоп. Специалистерни каяа ажылдадырының ажыктыын бодавас, удуртур ажылга бир-ле кижи херек апарганда, дээди эртемниг кижи бо-ла шыдаар дээзиг, дүжүлге сандайынга олурту идип каар аан. Че, шала чугаам көвүдей берди, ол мээн хуудда бодалым-дыр. Удуртукчу ажылындан ол халашкаш, чаңгыс түннел кылган. Оон ол күзелин баштай республиканың тараачын болгаш арат ажыл-агый ассоциациязының удуртукчулары деткээн. А совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди, көдээ Совет хая көрүнмээн, харын оон билдиришкинин сайгарып көргеш, улуг дузаны көргүскен. Быстан-оол Ооржак шак ынчаар-ла арат ажыл-агыйынче шилээн.

Оон кадайы — Раиса Дмитриевна суурда садыгжылап турар. Ам чааскаан ол бүгү ажылды кылыр эвес, төлептиг болгаш идегелдиг дөргүл-төрел херек болгай. Адактың соонда ол Сонай-оол Сундуевич Сарыглар, Одай-оол Алдын-оолович Куулар суглар-биле бир баг болуп алгаш, эвир чылын-на ээзи чок арткан кыштаг шилип алганнар. Кыштагда кажаа-хораанын, чурттаар оран-саванын септээр-селиир ужурлуг үүлдерин кылып дооскаш, эрткен чылдың декабрь айда аная кежүп чеде берген. Олар совхоз-биле чарган керээ өзугаар 240 хойну кадарып кирипкен. Оон кадында аная немештир оларның боттарының бода болгаш шээр малы база бар. Мыя моон-на көөрге, черле шору кошкуддуг эрлер турган-дыр ийин. Олар артында-ла совхозтан мал-даа алырда, техника-даа ажыглаарда, чээли безин албаннар. Керээ өзугаар совхоз бо малчыннарга 300 гектар шөлү ангылап берген. Ол болза сиген болгаш одар шөлүдүр. Оон иштинде 40 гектар черге олар сула болгаш рапс тарып өстүрерин планнап турар.

Чээли дугайын сонуургаарымга, Быстан-оол Иргекович ажырбас боор бис дээн. Баштайгы ийи чылда холезилеп-даа тургаш, ажылдаар бис дээр хоонгуг болганнар. Ынчалзадаа олар керээде кордүнгенни өзугаар төнчү түннел барымдаалап, совхоз-биле санажыр. Амдыызында эн кол херек чүве — мал чеми. Ынчангаш чоокку үеде ону тыптынып алыры-биле «Шамбалыг», «Тиилелге», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарже баар бодап турар. Ол ажыл-агыйларның удуртукчулары сиген-ширбиишти кайы хирени хайырлаар болдур, ол хирени садып алтар бис дээрзин кадарчылар бүзүредип ордулар. Машина-техника, суг-биле хандырарын керээде айытканы өзугаар совхоз холга алган. Ол-ла бүгүнү чек-биле орнажыр, санажылга кылып турар. Оларның амгы байдалы эки чорду: коданда баксыраан мал чок, эвээш-биче-даа болза, сиген бар. Кажаазын улуг-даа, чаш-даа малга таарымчалыг кылдыр кылып алган. Оларның совхоз-биле чарган керээзинің хуусаазы — беш чыл.

Эрткен күстен бөөр кыштаг ээн турган болгаш оон чоок-кавыдының одар-белчиири эки-дир дээрзин кадарчылар чугаалап, чаа төрүттүнген чаш хураганнарның онча-менди болуп турарынга өөрээн сеткилин чажырбадылар. Тыва уксаалыг хойнуң хураганы соокту улуг-ла тоовас дээрзинге олар бүзүрелдиглер чорду. «Бо-дур бо. Одарга төрүттүнген хураган. Оон чаа эккелген үүве. Бир эвес меринос хойнуң хураганы болза, дораан-на доңа бөөр, ылчыргай боор үүве. Моон шовааазын өөрүкер бе» дижип, коданга немешкен хураганны эргелел-биле көрүп ордулар.

Арат ажыл-агыйын шилип алган бо кижилер керээде кордүнгенни өзугаар бо чылын үүс хойдан-на 80 хураганны, бир баштан-на 1-1.7 кг дүкту алырын аазаан. А күзүн үзүлге үезинге чедир бир хураганны 20 килограмм чедир семиртирин ында база көрүп каай. Бо-ла бүгүнү күүседипкеш, оон артык хураганнар, артык дүк үнер болза, оларны кадарчылар боттары ажылаар. Та садыпсынар, та орнапсыннар — ол үүгле оларның хөрээ-дир. Эки ажылдаар-ла болза, эки түннелге олар чедер. Мен бодаарымга, ында оларның чигинер чүвезин чок ышкаш болчук. Араттарның баштайы базымнары аайлашкак болур ыйнаан.

Шактыр-оол ДОРЖУ.

Сөстен бээрин диледим

ЫЛГААН АЖЫЫ ЧОК

Бистиң республиканың бот-тывынгыр композиторларымың аразында төрүмелиниң талантылыг кижилер барын бо чурттап келген назыным иштинде көрүп, магадап-даа келдим. Оларның иштинде чүгле шүлүк, аялга, проза бижиириге эвес, а чуруурукка, сценарий чогаадып тургузарынга база ону херек кырынга боттандырып бараалгадырынга, ырлаар, шүлүктээр, тацылаар, шиге, янзы-бүрү хөгжүм херекселдеринге ойнаар, интермедияны чогаадып, ону харын боттары күүседир, политиктиг, сатириктиг куплеттерни чедингири-биле чогааткаш, профессионал артист азы шүлүкчүден дудак чокка күүседир салыш-чаяанныглар оныстың арасыса бар. Мындыг мининшкинни культура-чырыдышкын ажылынга 33 чыл ажылдап, хой-ле эскериглерни, теоретиктиг, практиктиг анализтерни кылып, бо шугумга көнгүс аныямдан-на эгелеп эвээш эвес үлүг-хуумну киирип келгенимниң түңнелинде, дидимиле кылып болур мен.

Амгы 14 харлыг оолдар, кыстар мээң ажылдап эгелээним ол-ла хире назыда ынчангы дег бот-башкартынып ажылдап, чурттаары бергеле боор. Ынчалза-даа дей-дески чүве кайда боор. Оларның шилип алганы мергежилинге бердингени, күзели улут болза, чүве бот-башкартынып, эки ажылдап, чурттап шыдавастар деп. Чугаамның алыс утказында эвес-даа болза, бо чылгы № 2 «Шын» солунда республиканың баштайгы шырак, профессионал баянистериниң бирээзи чораан, сөолгу үеде бот-тывынгыр композитор болуп ажылдап, чурттап чоруур. Киим-оол Кууларның «Далашкан күске сүтке дүжер» деп тыва үлегер домак эгелиг, тук, сүлде, гимн (ыдык ыры) дутайында материалын номчаап, мону бижип орарым бо.

К. Куулар-биле кады өөренип-даа чораан мен, билир мен. Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң өске бот-тывынгыр композиторларывыс ышкаш, хой чылдар дургузунда азы бүгү назынының иштинде культура-чырыдышкын шутумунга ажылдаваан-даа болза, бижээн материалында чептүг база төрүлдээлиг чүүлдер бар-дыр.

Бистиң республиканың уран чүүл төөгүзүнде эң-не шылгарангай чораан кижи мээң башкым Алексей Чыргал-оолдуң Юрий Цейтлиниң созуунге «Идет человек дорогой светлой», Виктор Көк-оолдуң Степан Сарыг-оолдуң сөзүнге бижээн «Байлак чүртүм» деп ырларды кайгамчык чараш, сеткилсагышты көдүрүп кээр бедик дедиелдиг ырлар-ла болгай. Ынчалза-даа олар күрүне гимнизи боор шыдалас дээнибиле чөпшээрежир-дир мен. Ол ышкаш, музыка, чурук ышкаш чангыс көөрге, эглип келбес, а ону эргеледир, чептээр, аянчыдар, чогаадыр аваа үе херек дээннинге удурланмас, харын-даа ол бодалды оон-даа уламнылап, музыканы база ону чогаадырының нарынының, инжибаар, чүрек-хөрек чарлы бээр хире шашылап, шиверейлеп, ток-биле соктуруп, хан-дамырны хайныктырып кээри-биле дөмейлеп, сөс-биле илереттинмес илбиши-линиң дугайында чугаалаксаан ийик мен. Музыка дээрге кижиниң мээ-медерелиниң төрүттүнер, тудар дээрге, туттунмас, коор дээрге, көзүлбес, кедүрер дээрге, кили чок, сагыш-сеткилдиң эң-не бедик, хыл дег чиигге, эң нарын чогаалыдыр. Ынчангаш мени музыка чогаадырынга өөредип, башкылап чораан ынак башкым Алексей Боктаевич Чыргал-оолдуң база чангыс чер-чурттуум, Тываның бир дугаар композитору, драматургу, артизи база шүлүкчүзү Виктор Көк-оолдуң хөгжүм чогаалдарынга ынак чүвем-даа ыңда, чүге дизе оларның чогаалдары амыдыралдың агымнарындан төрүттүнген. Бирээзи профессионал, бирээзи бот-тывынгыр-даа болза, кайы хире дең чертелиг, дең эргелиг, чонга билдингир-дир!

Профессионал азы бот-тывынгыр деп сөстерге сылдап алгаш, оларның кызыгаарын амыдыралдан ойзуп, чер, дээр аразы дег кылдыр ырадып алгаш, шала хоорган, чиг арбай ышкаш профессионалдарның чогаалын орү көдүрүп, эки деп, өремелеп каан чиңге-тараа ышкаш чиртингир, бот-тывынгырларның чогаалын багай деп, аваа чырык көргүспезин кызып келген партократтар-даа тургулады.

Республиканың гимн, тук, сүлдезин шилиир комиссияның хураанга каш-даа катап олуруштум. Кандыг-даа сайгарылганы кылган санында-ла оргкомитет, жюри кежигүннери бергедежип келгеш-ле, профессионал база бот-тывынгыр деп сөстер-биле хүрежип, бүгү-ле чүвени чүгле профессионалдар шиптирлезин дээр улуг хөөннерге доктаар болду. Бир эвес мени ол сайгарылгага киириштирген турган болза, бо оргкомитеттиң, жюриниң кежигүнү турган болзумза, профессионал азы бот-тывынгыр деп сөстерге дүрүм чыгадыышкыны кылбайн, эки ыры, эки гимн, тук, сүлде дээш туражур ийик мен.

Бодал мынчаар арты. Республиканың сан-түк чок үнүп турар чамдык солуниарының арыннарынга парлаттының үнүп турар бок, хоп-чип хевирлиг, эренгей, кошкак материалдарының орнунга, эргежок хөрек, ханы, политиктиг уткалыг чогаал — гимнилерни бүгү чон тамыжып көөрү-биле парлап турган болзувусса, чон кайы хире өөрүүр тургамыл? Ол конкурска келген ырлар шуптузу-ла гимн болур эвес, ыры ном-дептеринге база ыыдында-ла чегей репертуарлыг уран чүүл коллективтеринге кайы хире домек болур турганыл? 20 ажыг хор (иниги ыры) ырыны парлаткан болзувусса, бүдүн ыры ному хемчээлдиг чыынды үндүргениве ол болур ийик, азы чангыс ок-биле ийи койгун боолап алыр турган-дыр бис.

А республикада дээн эртем чок, консерватория дооспаан-даа болза, кандыг-даа ырларны, музыка чогаалдарын профессионал демнелге ырлап, иниги ырлар кылып, оларны дирижёрлаптар, чондан үнген төрүмел талантылыглар хой. Республиканың гимнизин тып шилиирге киришпээн оларга база хомуланчыг болгу дег. Оон соонда оларның сагыш-сеткилинге чоок эвес, гимнизнее азы анаа-ла аялганы (чамдыкта ындыг ышкажык, чажыт эвес, депутаттар соңгуп аары безин) депутаттарга дыңнаткаш(депутаттар харын дүлей эвес-ле ыйнаан), «республиканың гимнизи болдур» деп сыгап албадаарга, өөрүлүг-да маргылдаалар, төрүлдээлер оон үнмес чүве бе?

К. Кууларның «сөстү аялга төрүвес, а сөстен чүгле аялга төрүттүнер» дээнинге чөпшээрешпес мен. Бичии чажымдан-на шүлүк, ыры чогаадып эгелээн болгаш баштайгы чылдарымда, шынап-ла, ыры сөзүн дилээр турдум. А Кызылдың музыка училищезинин композитор салбырынга өөренип киргеш-ле, эскерген чүвем мындыг. Башкыларымның, улуг акыларымның, дуңмаларымның-даа аялга бижиир сөстери 8-10-12 ажык үжүктүг боор чораан. Оон харын Владимир Маяковскийге ынак болганымдан чүве, 5-7-9-11 ажык үжүктүг сөстерни бодум чогаадып, аялга бижип эгелээн мен, чүге дизе аялга өске аялгага домей эвес, бир янзы, чараш боорун эскерген мен. Ынчалза-даа ол дээш улуг-биче шүлүкчүлеривиске шүгүмчүледип-даа чордум-на. Черде чаа эгелээшкин деп чүвеге каалама орук каяа турар. Ынчангаш баштай сөс-даа, аялга-даа төрүттүнүп болур. Харын-даа амыдыралдың агымнарындан төрүттүнүп келир янзы-бүрү аялгаларны бижип алгаш, оон соонда шүлүк дилеп чогааттынары харын-даа солун чүүлдүр.

Депутаттар мугунга симфониктиг оркестр-биле ырлап берген, шилиттинген гимн-ырлар профессионалдар-даа бижээн болза, ортумак чертенин ырлары деп үнелээр мен Степан Агбановичиниң «Байлак чүртүм» деп сөзүн, «Иван Сусанин» деп операдан түңнел (финал) ырыны Россияның гимнизинин аялгазы кылдыр шилип алганы дег, сөс кылдыр алгаш, аялгазынга конкурсту уламчылаза эки боор деп саналым база бар.

К. Кууларның «Азия төвү деп артык чүүл бар-дыр» дээнинге шүүт удур мен. Аныяк үеме самбо күрешке чемпионнап-даа, шаналдыт-даа өөрлерни ап чорумда, «Кайыын силер?» деп айтырыгга «Азия төвүнден, Кызылдан!» деп чоргаар харылап чораан мен. А кажан алдарлыг мөгевис Александр Доржуну «Азия төвүнден Европа чемпиону» деп каанынга чүден артык чоргаарланчык мен. Бистиң Тывавыс делегейде эң-не улуг диптин төвү-дүр. Япония, Моол, Кыдат, Индия-даа эвес-тир. Ынчангаш, мен бодаарымга, ол ат ынчаар артар эргелиг.

Эки, чараш чүүлдерни доораландырып, өскээр ыда бээр чанчылга хөөнүм чок болгаш, оон ыңгыда кижилерни чогуур ойунде шын, төлептиг билип, өөренип көөрү херек ийин деп бодалды илередиксээш, бо материалды бижидим ийин. Ол ышкаш «ырларны профессионал азы бот-тывынгыр» деп ыңгылаваан, оларның эки-багайын тодарадыр үжүрлүг бис» деп. Юрий Визборнуң ханы: уткалыг сөс-домаан утпаалынар.

Батый КЕНЕШ.

Бир райпода

ШУУТ ДОҢГАН

«Тес-Хем райпозу доңган» деп чугаа 1991 чылдың декабрьның ийиги чартыында Самагалдай суурга бүгү чонга тарай берген. Шынаа-ла, райпонуң төпчүткен одалга системазын кышка удур белеткевээнинден, райпо баштаар черинин удуртукчуларының контроль чок багай ажылының түңнелинде район төвүнде бүгү садыг-магазиннер, склаатар, столовая, гаражтар, ногаа шыгжаар подвалдар, райпонуң конторазы 30 градус соокта шупту доңганындан, батареялар, хоолайлар чара теп, үрелген. Бо чылдагаан-биле ол черлерниң ажылы турупкан, чүгле харын, аштаар хырын кончуг болгаш, даштыгаа соокта хлеб садып турган.

Райпо баштаар черинде (даргазы З. М. Майдыр) хостаткан ажылдакчылар, оралакчылар, белеткелчилер, техниктиг ажылдар талазыбиле кадрлар, бухгалтерлер, контора сыммас хой товароведтер, инструкторлар, экономистер дээш, оон-даа хой ажылдакчыларны санаар болза, бир рота шериг сагышка кирер, хой штаттыг организация болгай. Ол хире хой улуг күш турда, чангыс-ла одалга системазын доңуруп үрегдээш, 4 муң ажыг чурттакчылыг район төвү суурнуң чурттакчыларын мынчага садыг-наймаа чок кызып келгени кончуг харыысалга чок чорук-тур.

Январь 4-те «Шын» солунда «Депутаттарның негелдези» деп үүлде Барыын-Хемчик район Советинин болгаш күүскомунун удуртур даргаларын эки тура-биле дужүп бээрин негээн дег, бис база Тес-Хем райкүүскомун (даргазы К. Л. Лапчаа, оралакчызы Б. Ч. Баткар) доңган райпо ужуп чонга кандыгдаа дуза коргуспейн, хемчег албаан турары дээш, ажылындан эки тура-биле дужүп бээрин негээр эргелиг бис. Чоп ынчаар негеп-даа турар.

Тес-Хем районда чүгле райпо доңган эвес, Берт-Даг школазы база доңган. Даргаларның хоозун аазаашкыннар кылып кааринге, районнуң экономиказын көдүрер байтыгай, кудуладып турарынга чөгел төнген чүве-дир ийин. Районнуң улуг күштүг, акша-төөриктиг, бараанныг, быжыг база туруштуг кара чангыс садыг организациязы бо хире сандарап, будалып турда, кодээ ажыл-агый экономиказын чугаалаан-даа хөрээ чок.

Тес-Хем райпозунуң доңганынга хамаарыштыр Тыва респотребсоюз кандыг хемчеглер алыр ирги?

Эмик-оол МОНГУШ.
Пенсионер.

01 ДЫҢНАДЫП ТУР

Тыва чон шаг-шаандан бээр өглерге чурттап чаңчыккан. Амгы үеде безин чылдың дөрт эргилдезинде малчыннарның эң-не эптиг чурттаар оран-балгады ол хевээр болгай. Өглерге эң-не айыылдыг халап — өрт. «Өлден артар, өрттен артпас» деп үлегер домак ылап-ла моон укталган дизе, частырыг болбас боор.

Барык 30 чыл чыгыы ортке удур албанның ажылдакчызы боп келгеш, эвээш эвес өглериң бо айыылдыг халапка таваржып, харындаа бичин уругларының, улуг-даа кижилериң амытынындан чарылганын сактып келирге, сагышка бергези кончуг. Чүгле өрткен чылда безин Эрзин районнуң девискээринге 4 өг өрттенген болуп турар.

Бо халаптан камгалаттынып болур бе? Ук айтырыг тускай мергежилдиг өртчүлерни болгаш чурттакчыларны дувуредип турар. Ынчангаш бо талазы-биле сүмелерни кинрерин оралдажып көрейн.

Эге баштай өглерниң канчап, кандыг чылдагаан-биле өрттенип болурун көруп көрээл. Чүгле дээрге ук чылдагааннар ортке удур кылганындан 1991 чылдың октябрь айда Нарын суурда пенсионер Мөң Норзаттың аалының өрттенгени маңаа чижек болур.

Арга-арыгга, мал кажааларынга, чоок турар тудугларга болган өрттерден өглерниң өрттенир каары — база хоаар эвес таварылга. Мындыг янзылыг эң-не кол чылдагааннарга доктаадым. Өртту болдурбас, халаптан чайлаар дизе, үстүнде айытканым чылдагаанларга удур хемчеглер ап чорудары биллингир апарган боор. Ынчалзажок ук хемчеглер чүгле халап болбаанда, баш бурунгаар алдынганда дээштиг дээрзин кижи бүрүзү билген турар ужурлуг. Чогум өглерге хамаарыштыр тускай саавыр, дурумнер чок чүве болгай. Ындыг болганда, чурттарга бажынарынга кордунген иниги негелдерни оларга хамаарыштырар апаар.

Өглерни арга-арыгдан, бажынар, мал кажааларындан болгаш оске тудуглардан 15 метрден эвээш эвес хемчеелдиг черге тургузар. Сиген кажаазы 20-30 метр ыракта турар ужурлуг. Ам өглерни чер-черлерде мергежээн ус-шевер бызаңчыдан амгыда, амыдырал хандырылга бүдүрүлгелеринде тургустунган тускай цехтер, кооперативтер бүдүрүп кылып турар. Олар бо ажылды кылырда, Тываның ортке удур эки тура ниитилели-биле (Кызыл, Правобережная, 7а, тел. 2-20-34) тускай керээ бэлгээр өг кылыр ыяш материалдарын кыварынга удур тускай состав-биле сиирген турарын чурумудары чугула. Ол ышкаш өглериң кидис болгаш брезент шыныгларын база сиирген болуру чогумчалыг. Ыш хоолайының узуну өг дүндүнден 1 метр белги болур, изиг-демирниң аксыны 50х70 сантиметр хемчеелдиг демир шывыг эргежок чугула. Кыдыгларын угулзалай каастаан кидис ширтектер өгүү кончугла аян кинрер, а синтетиктиг материалдардан чадыгларны ширтек орнунга ажыглаарын арганда-ла болза, эвээжедири эки. Орт үеэзинде олар кижилериниң кадыкшылынга, амы-тынынга хоолыг ыш бүдүмелдерни хойу-биле үндүрер. Лаа болгаш керосин лампаларының аданга өрттенмес чадыг турар болгаш оларны өг ханаларындан 1 метрден эвээш эвес хемчеелдиг тургузар.

Отнуң электрочырытказын чүгле дуржулгалыг электромонтёр бүгү негелдерни сагыышаан кылыр ужурлуг. Изиг-демир чоогунга хеп кургадыры, ыяш, өөржен салыры база өгге белеп кывар үүлдерни (керосин, бензин) тургузары хоруглуг. Ындыг хевирлиг негелдерни өглерге хамаарыштыр Тыва Республиканың иштинге доктаатса чүл?

Кандыг-бир чылдагаанбиле өрт болур болза, өгде бичии ургуларның база улуг-даа кижилериниң тынын халаптан камгалаары кол хөделиишкин болгу.

Максим ЭРЕНЧИН.
Эрзин суурда өртке удур отрядтың инженери.

Өг болгаш өрт

кандыг камгалал кылырын боттары-ла хереглеп кээр. Чылдагааннар хой болгаш янзы-бүрү.

Кандыг-даа өрттүп болурунга үш кол барымдаа бар: кывар материал, агаар (кислород) болгаш от. Бо үүлдерниң кайы бирээзи чок болур болза, өрт болбас. Ынчангаш өртке удур хемчеглер аңаа үндезилеттинген болуп турар.

Хой кезиинде өглер изиг-демирлерге от салгаш, хайгаарал чок арттырганындан өрттенир бээр; ширтек кырынсе оттуг кес дужери, изиг-демирге чоок ыяш, өөржен болгаш оске-даа кывар материалдарны салыры, хей кургадыры, ыш хоолайының иззэниидек дүндүк болгаш кидис шывыгларының кывары, хоолайдан үнген оттуг чаштанчыларын от кырынче, оон чоогунда өдек, мал кажааларынче дүшкениниң болгулаар. Ындыг чылдагаандан Эрзин районнуң Божалыт, Хорлуг-Даш деп черлерге өрт болганынан Чечек Сади, Хүлер-оол Оңгудаа олар чурттап орган өглериниң когараан.

Бичин ургуларны эң-не арттырары, оларның оттуг-ыяш-биле ойнаары база бир кол нептерээн чылдагаан болур. Маңаа хамаарыштыр улуг кижилериниң харыысалгалыг, онаарымчалыг болуру албан. Чүгле дээрге олар эң-не айыылдыг болгаш күзенчиг эвес түңнелдерге чедирип турар болгай.

Керосин лампаларын, лааларны серемчилеп чок ажыглаанындан база халапка таварыып болурун үтпас болза эки. Ол ышкаш арагалвашкын түңнелинде, оттуг таакпыны ширтек, орун кырынче октаанындан, осхунганындан өрт болганчок болур. Ам чер-черлерде өглерде электрочырыткыларны, янзы-бүрү херекселдерни калбаа-биле ажыглаг турары өрт болур таварылгаларны улам көөдеткен. Электрочырыткыларга хамаарыштыр хажыдыышкын лардан амгыда, амыдырал хандырылга бүдүрүлгелеринде тургустунган тускай цехтер, кооперативтер бүдүрүп кылып турар. Олар бо ажылды кылырда, Тываның ортке удур эки тура ниитилели-биле (Кызыл, Правобережная, 7а, тел. 2-20-34) тускай керээ бэлгээр өг кылыр ыяш материалдарын кыварынга удур тускай состав-биле сиирген турарын чурумудары чугула. Ол ышкаш өглериң кидис болгаш брезент шыныгларын база сиирген болуру чогумчалыг. Ыш хоолайының узуну өг дүндүнден 1 метр белги болур, изиг-демирниң аксыны 50х70 сантиметр хемчеелдиг демир шывыг эргежок чугула. Кыдыгларын угулзалай каастаан кидис ширтектер өгүү кончугла аян кинрер, а синтетиктиг материалдардан чадыгларны ширтек орнунга ажыглаарын арганда-ла болза, эвээжедири эки. Орт үеэзинде олар кижилериниң кадыкшылынга, амы-тынынга хоолыг ыш бүдүмелдерни хойу-биле үндүрер. Лаа болгаш керосин лампаларының аданга өрттенмес чадыг турар болгаш оларны өг ханаларындан 1 метрден эвээш эвес хемчеелдиг тургузар.

Отнуң электрочырытказын чүгле дуржулгалыг электромонтёр бүгү негелдерни сагыышаан кылыр ужурлуг. Изиг-демир чоогунга хеп кургадыры, ыяш, өөржен салыры база өгге белеп кывар үүлдерни (керосин, бензин) тургузары хоруглуг. Ындыг хевирлиг негелдерни өглерге хамаарыштыр Тыва Республиканың иштинге доктаатса чүл?

Кандыг-бир чылдагаанбиле өрт болур болза, өгде бичии ургуларның база улуг-даа кижилериниң тынын халаптан камгалаары кол хөделиишкин болгу.

Максим ЭРЕНЧИН.
Эрзин суурда өртке удур отрядтың инженери.

БАГЫН СӨГЛЭЭРГЕ, БАЧЫДЫ АРЛЫР

Бистиң Шуурмак суурвустуң үлептүр магазининге кире бээрилерге, делгиирлерде шоолуг бараан-даа чок: шаг-үениң байдалынга дүүшкени ындыг. Садыгчының арын-шырайын көргеш база-ла ону бодай бээр силер. Чоннуң чугаалаары үлегер-домаанда ышкаш: «Эди кандыг болдур — эзин база ындыг болур». Садыгжывыстың аажы-чаяын чорумалдарга, билбес улуска силерге кысказы-биле таныштырарын оралдажыйн. Ону Ира Бырнай дээр, садыг шүтүмүнге элээн хой чылдарда ажылдаан, ажылдаваан черлери бо Тес-Хем районда коддуу чок хевирлиг. Өске черлерге садыгжывыстың аажы-чаяын бистер, шуурмакчылар кайын билир бис, ол-даа ындыг-ла ыйнаан.

Амгы бо Шуурмакка ажылдап эгелей берген үеэзинде садыгжывыстың «чеки-холазы» көстүп, чүгле менден эрткен кижи чок дээр хевирлиг, чүгле аксын мурнадыр, хөрээн чаяр, ындыг. Азы амгы үеник негелдезинге дүүштүр эде тургустунуп турары ындыг чадавас, ам кижи кижиден чүнү-даа манап болур үе-ле болгай.

1990 чылда хуучуларның хуралынга Ира Бырнайны садыг шүтүмүнга ажылдавас кылдыр үндүр бадылап аарыыска, ол айтырыгны Тес-Хем райпо баштаар черинде хереке албаан, 1992 чылда ол садыглавышаан хевээр. Мону чүүүн-биле тайылбырлаарыл?

Чогум чүге мону бижий бердиңер деп менден айтыра бээриңер чадавас. Хамык херектиң ужуру мындыг: Ираның амгы үеге дүүштүр канчаар ажылдап, чонну кайы хире чедерчетпес бараан-биле хандырып турарын бижикседим. 1990 чылда чон садыгжының каржы-хажагай, алык-сан-чиксээн, садып алыкчыларын эки-бак сөглээриндеп эгелээш, магазинге келген эки барааннарны чүгле бодунга база ол ышкаш чоок дөргүл-төрелдеринге, деткимче бээр таныштарынга садып-сайгарары дээш, ону хуучуларның хуралынга үндүр бадылаан. Ам бо чылын садыгжывыстың аажы-чаяы улам дендеп, «меңээ күш чедер кижи чок» дээн хевирлиг апарган.

Эрткен чайгы үеде магазин орта ажылдаваан, чоннуң чугаазында ышкаш, Ира Бырнайның хууда магазини апарган, туралаанда, ажылдаар, туралаваанда, хаап каапкаш, чоруптар. Чамдык үеларде бараан эксөргө дедир-даа аппаар, чамдыкта садыгжының бажынынга дүжүргеп деп-даа турар. Чон карааа көскү-ле болгай.

Суурнуң чамдык чурттакчылары садыгжыже удур аас-сөс адериңден коргар, чүге дизе оон-биле кыы сөс кагжыр болдур, ол кижини Ира көрбестей бээр, ол хамаанчок бичии-даа бараан бербестей бээр, садыгжының улуг эргелиин көргүзер бир кол аргазы ол. Чүгүла херектиг барааннарга оочур бижидип аарыңга, ону база аай-дедир, өрү-куду чылзырын боду таарыштырар. Бир эвес садыгжыбиле найыралын багай болза, оочурнуң сөөлүнге баар сен, а бир дугаарынче оон чоок дөргүл-төрели, деткимче алыр кижизи баар. Ынчангаш Шуурмактың чамдык хөрээжен чону ону билир болгаш, Ира садыгжыбиле найырал тударын улуг кызыдар, а чамдыктары, эвээн дидимнери, ол магазинче ис баспастаан, оочур бижидилгезиниң эң сөөлүнде барын дүшкеннер, бараан алыр эрге чок арткан.

Магазинге келген «стенка», соодукчу, кухня гарнитуру — бо-ла бүгү ховар бараанар Ира Бырнайның бажыныынче кирип турары элдептиг. Бо бүгүнүн дугайында райпо баштаар черинге, кодээ Советке хомудаарга, ону сайгарын, хынаар кижи-даа чок, азы кодээ Совет Ирага күш четпестээн.

Кедер идик-хеп аймаа кээрге, ону хынап көөр кижи-даа чок, садыгжы ону база бодунуң туразы-биле сайгарган, эвизин бодунга, ажы-төлүнге, төрелдеринге бергеш, артканын саткан аттыг болур.

Ноябрь 26-27 үеэзинде хуучулар хуралы болур деп чарлал кестүп келген, а үе келирге, хурал болбаан. Чүге дизе садыгжы Ира Бырнай хуралга келбейн барган. Оон сөөлүнде декабрь 5-6 үеэзинде база-ла хурал чарлап каан база болбаан, база садыгжывыс чок, дезе берген.

Декабрь 11-12-де магазинге бараан келген, аваа бир соодукчу келген, ону алыр оочурлуг эвээ албас боорга, оон дараазында оочурда уруун, оглун өгээр не кижи алыр дээрге, ол не кижиниң ады эң сөөлүнде барган, а бирги оочурда садыгжывыстың кады төрээн дуймазы - Сыдам-оол Бырнай апарган. Соодукчу албаан не кижи садыгжыдан оочурунуң дугайында айтыраргa. «оон мурнунда-ла чүүү бодап чораан сен, шоруп-дур» дээш ол аарыг-аржык не кижини са кончуп каапкан. «Мээн ажы-төлүм шупту өгленип алган, хамык чүүхоом шупту бажын долдур, четчир» деп. мактанып турганын ол не хомудап чугаалап орду.

Ынчангаш шуурмакчыларның байгы-ла сагыжы — садыгжывыстан канчаш-чооп адырлып алыры. Солун аргыдан бо үүлдү номчаваш, райпо баштаар чери база ол ышкаш Роспотребсоюз дузалаптар аргазы кандыг ирги деп манап орарлар.

Дмитрий БААЗАН.
Шуурмак суур.

ЧАА НИИТИЛЕЛ: оон хөрээ болгаш сорулгалары

ИБН дээрге Инвалидтерниң Бүгү-россия ниитилели дээн, хураанга-ийлаан сестердир. Бистиң республиканың ону, ылангыя инвалидтери бо ниитилел дугайын каксы дыңнаан азы ажык-дузазын көрүп эгелээнден бээр үш чыл ажып турар. Ынчалза-даа чоонуң хей кезии ол ниитилелдиң херээниң болгаш эчис сорулгаларының дугайын ам-даа орта билгейн турар деп чугаалаар болзе, частырыг болбас.

Ынчангаш ол ниитилелдиң дугайын «Шын» солунуң номчукчуларынга кисм-даа болза, чугаалаары чүүл деп санап турар бис.

Инвалидтерниң Бүгү-Россия ниитилелди оон 1988 чылда Москвага болган тургузукчу конференциязынга тургускан. Ол конференцияның резолюциязында ук ниитилелге инвалидтерни кежигүн кылдыр хаара түүп, хүлээп алыры болгаш кезиннде баргаш, оларны амыдыралчы ажыт эргеажыктарын камгалаары, кижилерни шыдаар аргаларын барымдаалап ажылбиле хандырары, бүгү таалыг ачы-дузаны чедирери солуруп кол сорулга кылдыр салган. Ол-ла конференцияга ниитилелдиң базаларының төлевилелин хүлээп алган. «16 хар чеген болгаш ИБН-ниң Уставын хүлээп көрүп турар ССРЭ хамаатылары Инвалидтерниң Бүгү-россия ниитилелинин кежигүнү боор болур деп оон сесин үүлүнде чугаалап турар. Инвалид эвес-даа болза, Уставты хүлээп көрүп турар болгаш ниитилелдиң ажылдынга идепкейлиг киржир аваар ССРЭ хамаатылары база (чөвүлээр эргелиг болгаш ниитилелдиң сомгуллалы албан-дужаалынга киирер эргези чоокка) ИБН-ниң кежигүннери боор болур».

Бо ниитилелдиң эзлечилиг сыеллизин беш чыл болганда чылдырарын Уставта айтып, доктаатканда болза, амгы үеде чурттта байдалдың улам нарыы-даанын оон-биле холбаш-тыр инвалидтерниң социал байдалының баксыраанын барымдаалаваш, оон биргиге-даанын 1991 чылдың ноябрьда Москва хоорайга чыылдырган. Аваа мурнунда-ла тургузукчу конференцияга хүлээп алган Устав төлевилелинге немелдерни болгаш өскерилгелерни киирбишаан, чаа Программа-биле кады бадылаан. Ол ышкаш ИБН-ниң Төп баштаар черинин даргазын болгаш кежигүннерин сомгаан.

Съездиге илеткелге болгаш оон киржикчилериниң саналдарынга-даа ниитилел инвалидтерниң социал таарыштырылга болгаш өске-даа ажыл-чорудулгазын бодунуп программазын бүгүгаар боттандырып чорутарын, а ол ышкаш инвалидтерниң социал камгалал хандырылгазын чогуур деңнелге тургузарын күрүне органнарындан негээр хүлээлгезин онзалап айыткан.

Эрткен үеник иштинде ниитилелдиң Төп баштаар черн болгаш чер-черде органнарының-даа чамдык ажылдарны боттандырып чорткан. Бир эвес бүгү Россияны алыр болза, ниитилел бодунуп бүдүрүлге баяндын тургузуп алган. Ниитилелде 1 миллион 100 муң ажыг кижи хаара тутчыгган. Аваа улуг-улуг 12 бүдүрүлге черлерин дамчыткан, оон ыңгыда бодунуң күжү-биле 550 бүдүрүлгелерни болгаш 250 кооперативтерни немей тургускан. Оларның эрткен чылдың үчүгле баштайгы чартыында кылып үндүрген продукциязының ниити хемчели 117 миллион ажыг рубль болган, ынчаарга арыг орулганың түүү — 28,7 миллион рубль четкен. Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелинин бүдүрүлгелеринде 23,8 муң, оларның аразында инвалидтер — 10,6 муң кижи ажылдап турар.

ИБН-ниң ыңгы-ыңгы черлерде тускай солуннары болгаш хуудустары парлаттының үнүп турар. Ынчаарга 1990 чылда ниитилелдиң бодунуң «Надежда» («Идегел») дээр солуну үнүп эгелээн. Оон ыңгыда «Эгида» дээр чогаадыкчы-бүдүрүлге каттыжышкынын тургусканының соонда, ол «Инвалидтер болгаш рынок» деп эң баштайгы фильмни тыырттырып үндүрген. ИБН-ниң киирген саналын өзугаар инвалидтерге тускай дээди өөредилге черин Москвада организастап тургускан. ИБН-ниң шугуму-биле кылып чорутканда оске-даа ажылдарны оон-даа ынай дыңнадып болур.

Тыва Республиканы инвалидтер ниитилелин тургускандан бээр ам барык үш чыл чедер дей берген. Бо үеник иштинде Кызылда болгаш районнарда ниитилелдиң хоорай, районнар баштаар черлерин болгаш өзе организацияларын черчерде тургускан. Россия Федерациязының бюджединдеп акша-хөрөнгүнүн дорт тускай үндүрүп берип турарының ачызында бистин республиканы ниитилелдиң ажылын идепкейлиг-биле калбартып чорудар аргалыг боор турарын онзалап демдеглээр херек.

Ниитилелдиң Уставында бирле дугаарында, кежигүнвер кирип алырының чугазын үстүнде чугаалаан болгай бис. Ынчангаш амгы үеде бистин республикада ниитилелдиң 3800 кежигүнери бар боор турар. Ол дээрге республикада бүрүкеттингеннее инвалидтерниң 40 хуузу-дур. Инвалидтерни ниитилел кежигүнүнге киирер талазы-биле ажыл Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга, Эрзин районнарда болгаш Кызыл хоорайда эки чоруп турарын демдеглээр херек. Ынчаарга Бии-Хем, Каа-Хем болгаш Тожу районнарда совет болгаш ажылагый органнары олче кошкак кичээнгей салып турар.

Амгы үеде инвалидтерниң республика ниитилелинин организастыг тургустунуушкуну дооступ турар. ИБН-ниң районнарда болгаш Кызыл хоорайда баштаар черлерин, а ол ышкаш чер-черде эге организацияларын тургускан чорук ниитилел кежигүннериниң негелде-хереглелдерин болгаш амыдырал-чурттаалгазын дозуу-биле хандырып, оларга бүгү талазы-биле дузалаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Рынокче шилчиишкиниң берге үеэзинде база өртектер хемчээл чокка удатканда, инвалидтерге кичээнгейни күштелдирип, оларның социал камгалалының боттуг хемчеглерин алыры — ниитилелдиң кол сорулгазы боор турар. Ынчангаш республиканы совет, ажыл-агый органнарының кичээнгейин ниитилелге деткимче кылып, инвалидтерниң таваржып турары берге айтырыгларын, оларның хандырылгазын шиитпирлээринче угландырар ужурлуг. Инвалидтерде кандыг кижи чок дээр: чер четпес, боттарын ашкарыпчемгерип шыдавас азы дөргүл-төрелдери-даа чок, кара чаасаан артканнар бар болгай.

Ниитилелдиң республика болгаш районнарда баштаар черлериниң, оларның ажылдакчыларының чоп ортузунга, албан организацияларга тайылбыр ажылын калбартканының түңнелинде төп албан черлери, улептүр бүдүрүлгелер, колхоз-совхоотар болгаш чамдык хуу-даа кижилер ниитилелге болгаш тус-тус инвалидтерге-даа боттуг дузаламчыны көргүзүп турар апарган. Чижээ, Тыва Республиканың Социал хандырылга министерствозу (С. Д. Киров) буянныг ачы-дуза акциязында кирген акша-хөрөнгүден 115 муң рубльди бистин ниитилелге тускайлап бергенин онзалап демдеглээр апаар. Ол-ла министерство инвалидтерге техника-биле дузаламчыны база көргүскен. Районнарда баштаар черлериниң агар саннарынче бүдүрүлгелерден, совхоотардан хой түкнер база кирип турар. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели республикада инвалидтерниң социал хандырылгазын экижидериниң талазы-биле совет болгаш ажыл-агый органнарының муркунда салдынган сорулгалар дугайында тускай доктаалды хүлээп алганы билдингир. Ындыг турбуже, улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш чамдык районнар Советтериниң күүскомнары ол айтыышкынны күүседири-биле дээштиг хемчеглерни ам-даа албайн турары харааданчыг. Соң ужурундан ниитилелдиң организацияларының эгелээн чаагай херектери бүтпейн турар. Чижээ, ниитилелдиң республика баштаар черинин тургусканы хей адырлыг «Искатель» кооперативи бо хүннерде арай боорда ажылдаан аттыг боор турар. Ынчаарга Бии-Хем районга тургусканы «Искра» кооперативи тус черниин эрге-чагыргаларының деткимче-дузаламчызын албаанындан шүүт буурап дүшкен. Ындыг чижектерни ам-даа көргүзүп болур.

Амгы үеде ИБН-ниң республика организациязы инвалидтерниң социал камгалалының деннелин бедиеринче угланган хемчеглерни күштелдирери-биле комплекстиг хемчеглерни ап чорудуп турар. Рынокче шилчиишкиниң ус-чадазында ыш-чем болгаш оске-даа барааннарның чедиишес, барык чок боор турарын барымдаалаваш, инвалидтерниң садыг, коммунал-амыдырал хандырылгазынче улуг кичээнгейни салып, оларны ыш-чем, үлептүр барааннарының садыгларынга быжыглаар, чүгүла хереглелдиң үүлдерин ИБН-ниң организацияларын дамчыштыр хуваар ажылдарны чорудары чугула боор турар. Инвалидтерниң амыдырал байдалын экижидер, чурттаалга шөлдерин эдырынга дузалаар, квартираларга телефоннар тургузар дээш, оске-даа ажылдарны күштелдирер херек.

Бо чылын инвалидтер ниитилелиниң организацияларының бот-аңналанышкынче шилчиири-биле холбаштыр оларның боттарының бүдүрүлге болгаш саңхее баазазын тургузары эң чугула сорулгаларының биреези боор турар. Бо чугула сорулганы амыдыралга боттандырары республиканың совет болгаш ажылагый органнарының талазыдан деткимчени негеп турар. Ындыг турбуже, республиканың амыдырал хандырылгазының, чурттаалгазының үлептүрүнүн дериктээр-бүдүрүлге каттыжышкыннары болгаш оске-даа ведомстволар ботту

Чогаалчыга сөс

Екатерина ТАНОВА.

ТӨӨГҮЗҮ ЧОК ЧОН — ТӨРЕЛИ ЧОК ТӨЛ

Дүндерилген бо-ла шагныңДүвү барып канчаар болду...

Бичии хойтпак арагазы белен турган чүве бе, азы боттары шурадып алчыктар бе, сыгыртаа ишти араганы яйи аныяк эр карак дег хензиг дашкага бичиилеп күдүп ишпишаан, аяар ырлажып орган. Ол үениң аныяк кижилери арага-даа ишпес, ынаар суидулавасдаа. Ачазының оон мурнунда арага ижип чораанын өспүк элээди уруу көрбээн болгаш арай элдепсинип, өг даштындан дыынап тура, оларның ырызын безин доктаадып ап четтигипкен.

Өгде улустуң чугаазы дыңналыр-дыңналбас хүлүрткайчып, оларның арызында авазы кезек-кезек болгаш-ла «Өршээнинам» деп каап олурар. Та чүүнү дугайын чугаалажып олурар чүве ирги деп өгнүң элээди уруу бодап турган.

— Өшкүлериң саап көрем, уруум—деп, авазы өгден алгырган. Уруу бичии сыгыртаа хуулчугажын алгаш, кажааже углапкан. Өшкү саап олурарга, өгде адазының эжи-биле ырлажып орган ырызы баштан үнүүн. Ол шагның андарлып-дүндерлип турарын бичии кижи кайын билир пйик аан, анаа-ла чаа ыры боорга, өшкү саап оргаш, бүдүү өттүүнүп ырлап орган.

Дүндерилген бо-ла шагныңДүвү барып канчаар болду.

Дүнзе сарыт таакызы Тыгым четпес артып калды.

Өгнүң элээди уруу дээрге бистиң улуг угбавыс-тыр ийин. Оон хары ам чедеп ашкан кижи. Ол бир-ле солунга Буян-Бадыргы дугайында үүл ыомчааш, адазының ол ырызын сактып келгени ол чүве-дир. Адазының бо-ла «Буян-Бадыргыга чордум» азы «Буян-Бадыргыга четкеш келийн» деп орарын ол дыңнаар турган. Чогум ол Буян-Бадыргы деп кымыл, адазы ол кижи-биле кандыг холбаалыг турганын ол кайын билир пйик. Ол ышкаш олут орбас адазының бо-ла өгге чыглып келген улус-биле «Чудурук нам», «Идер нам», «Үгудар нам» дижип шуугажып турганын база ол дыңнаан. Бир-ле катап адазы Чадаана чораан та кандыг медээ дыынап келгени ол чүве пйик. Хомудааны илдеп, кожазы эжин ный деп алгаш, бүдүү чугаалажып органнары ол чүве-дир. Элээди-даа болза, бичии уруг улуг улустуң ол чугаазынче сагыш салбаан. Чүгле ынчан адазының эжи-биле ырлажып орган ырызы сагыжында артып калган.

Буян-Бадыргы-биле бистиң ачавыс кандыг харылыылыг турганын бистиң төрелдервисте ам орта билир кижи чок. Чүгле ол Буян-Бадыргыны элээн-не хүндүлеп чораанын илден. Чүгле дээрге Буян-Бадыргының сөөлүнде барып таварышкын салым-хуузу дээш бүдүү хомудап шаг-ла болган болгаш. Оон соонда ол улуг дужаалдыг чораан кижи дугайын чүгле сымыранчып чугаалажыр апарган дээр.

Дүндерилген бо-ла шагныңДүвү барып канчаар болду...

Ачамның ынчан шак ынчалдыр ырлап органын угбамдан дыңнаан, бөгүн сактып келгенимде база ужурла бар чүве. Мээн бөгүн бодалым эрээн-шокар ийин.

Чогум, шынап-ла, канчап бардывыс аан бо. Бертен радиодан дыңнап орарымга, Совет Эвилелинин Гимнизиниң аялгазы-биле шоодуглуг кожамыкчар-даа ырлажы бээр. Эвилел дүшкен-не дээш, ыдыктыг чораан ырны ынчан болур чүве бе? Чоокта чаа-ла хүндүлеп, сагып чораан чүүлдеривис бөгүн ко-ву-шоотка кирип, херекчоь болган, а багай деп билип, ону чайладырын кызыл чораан чүүлдеривис ам эки апарган. Элдеп-ле шагдыр бо. Кижиниң сагыш-сеткили, кижизиттинген үзел-бодалы, мөзү-шынары кнопка баскаш, солуй каптар автомат эвес-ле болгай. Ийе, харын, кандыг-даа чүүлдү сеткил-сагыжынга хандыр сиирбейн, өзү барымдаалап чораан болза, бергедевес-ле ыйнаан. Ындыг кижилерге харын ынай-бээр көвүк ышкаш чалгыр турда, чиик-ле турган боор.

Мээн харым база дөгүй берген. Бо назыда шаам-биле кандыг-даа үеленип чурттап эртиш-ле чор мен. Пионержи чаш шаамда «Коммунистиг партияның хөрөө дээш кезээде белен бол!» деп кыйгырыгга «Кезээде белен!» деп өткүт үн-биле харылап-даа чордум. Ынчан чырыткылыг келир үеге бүзүреп, чараш ырларны сеткил ханыышкын-биле ырлажып-даа чордувус ийин.

Комсомолчуларны салгаар дээш шырбайып чорзачорза, комсомолга база кирип алчык мен. Киреринин шылгалдазы шыгыы-ла турган чүве. Партияның курлавыр солдады болганым ол. Оон өссе-өссе, коммунистиг партияның хүрээлеңинге кирдим. Үениң өзүүн барымдаалап, улус оттүнүп-даа эвес, мөө-медерелим шору өзе берген, политиканы шору сайгарыптар апаргаш, шын-на күзелим-биле партияга кирген мен ийин. Пионержи чаш шаамда өөрүм-биле кады чиртилеп ырлажып чораан чараш ырларымны, чалыы назынның оду чалбыраштанган комсомолчуларымны, «Бүгү-ле чүвени—ооң чаагай чоруунга» деп лозуңну салып, алгаш, чонну бурунгаар кыйгырып чораан партиямны бактап шыдавас кижи-дир мен. А партияның ол лозуңу канчалдыр күүсеттинин, ону күүседириниң оруунга кандыг бергелер, кандыг шаптараазыннар турганын бөгүн эки билир-дир бис. Чаңгыс кижиге чүдүүр чорук-даа, репрессия-даа, мафия, коррупция-даа болуп-ла турган чүве-дир. Харын шак ол бүгү байдал бистиң бөгүнгү ужу-бажы билдинмес үеге чедирип келгени ол ыйнаан.

Шаандан тура эки таныырым бо хүннериң бир идепкейлиг демократы менден чөнгээлиг айтырыгларны салып шаг-ла болду ийин. Таптаашкын үеэн деп адап турар үеависте арагалап, чурум үреп, хемчег алдыртып чораан күжүр-ле болгай. А бөгүн ол мени чүгле фашист сен диведи. А фашист болгаш, мен чүү канчалкан мен, ынчаш? Ийе, харын, партияның туруп келген чылдарында оон ийи-бүрү чергелиг баштынчыларының буруузу улуг. Ынчаарга бүгү партияны эвес, бүгү бөдүүн коммунистерни эвес, чүгле партияны баштап, удуртуп чораан улусту буруудадып турар чүве болза, шын-на-дыр ийин. Бөгүн партократтар деп адап турарывыс ол удуртукчуларның даржыктарын хире-шаам-биле база көрүп-даа келген мен. Иштимде даржылым, кончуктунуп, оларны бүдүү картап-даа чораан-на мен, харын.

Мындыг таварылганы чугас мен ийин. Ынчан республиканың Телевидение болгаш радио комитединиң даргазының оралакчызынга эжилдап турган мен. Бир-ле үүн Л. И. Брежнев Владивостокче албанның аян-чоруунче үнүпкен турган. Ол-ла хүн орай кежээ обкомдан долгап келдилер. «Даарта эртенги дамчыдылгада Л. И. Брежневтиң владивостокчулар мурнунга чугаазынга хамаарыштыр улустан отклик (деткөзи санал-онал илереднишкини) организастаар» дидир. «Эш Брежневтиң чугаазын Төп радио-даа дамчыпаан, телевидение-даа көргүспээнне болгай, ону кым-даа амдыызында дыңнаваанда, канчап отклик организастаар бис?» деп, удурланып диттигипкен мен. Оон кадында үе база орай турган. Ол-ла дораан улуг политиктиг буруудадышкын менче диргелип келди. Политибليним дөгейи-даа, мугулаңым-даа артпаан. (Шынында мен ийи-үш дээди эртемнив, Москвага Төп Комитет чанында партияның дээди школазын база доозуп алган, политибليним шыырак турган ийин). Ужурдан эртер эвес, булганын эгелеңим. Дүне када кайын автор тывар боор, таарыштырыпкан мен. Ынчан партия баштынчызының ол-бо черлерге барып, чугаалап чоруур чугаазы барык-ла шаблон-майык болгак, «эш Л. И. Брежневтиң айыткан сорулгалары...» дээш-ле баар чүве-ле болгай. Ол сөстер харын-даа боостааже ашпас харыг чем-биле демөй турган чүве болбас ийикле. Ол-ла уг-шиг-биле таныырым мурнакты тулугжуун адын тудуп, оон чугаазын бодум биеэн алгаш, кожамга магнитофонга чугаалазын алган мен. Радионың эртенги дамчыдылганы эгелээлекте барып монтажтаваш, салыптым.

— Ол ышкажыл, улус чүве дыңнавас, билбес деп бодалынар бадыткатынмаан. Ол бодуун ажылчын кончуг эки чугаалады. Силерден-даа үеленип чурттап эртиш-ле чор мен. Пионержи чаш шаамда «Коммунистиг партияның хөрөө дээш кезээде белен бол!» деп кыйгырыгга «Кезээде белен!» деп өткүт үн-биле харылап-даа чордум. Ынчан чырыткылыг келир үеге бүзүреп, чараш ырларны мегелеп турумда, та чеже кижи мегелеп, карак чаап чораан чүве. Ол үени бөгүн буруудадып турары чөп-түр ийин.

«Чон ортузунга буруу суртаал салып турар дамчыдылга эрттирипкен» деп буруудаткаш, база-ла обкомнуң суртаал килдизинин эргелекчизинге дыка-ла байысаатканы мен. Кончут-ла шыкгыы дарга ийин. Бир ай иштинде таптыг-ла пятница хүнүнде кежээкинин дөрт шакта мени ыяап-ла кабинединче келдиртир дарга чүве. Эжиктен кирип олурумда-ла, «Чаа, ам чазыынар билиндиңер бе?» деп айтырыгдан эгелээр кижи. Ам бодап орарымга, ол КАК методун ажылап турган хире. Ол шугум талазы-биле өөренип-даа чорган кижи дээр чүве. «Чок, дарга» деп харыылай тыртып каар турган мен. Мээн ол буруудаашкыным мындыг чүве ийин. Тыванын сураглыг чогаалчызы С. А. Сарыг-ооллан бир радионуралист «Кажан шулук бижип эгелээн силер?» деп айтырыг салган. Анаа Степан Арбанович мынча деп харыы берген: «Шаанда тыва аныяктарның кежээлерде чыглып алгаш ойнаар «ойтулааш» деп оюну турган чүве. Ол ойтулаашка ойнап шаап чораан, кожамыктар чогаадып эгелээн мен...» Чогаалчының эдипкени «ойтулааш» деп сес ужун бир ай хире обкомче кылаштап келген мен ийин. «Ойтулааш» дээрге самыын-садар чоруқ-тур. Ону чонга суртаалдап турар-дыр силер. Ол дээш буруудар безин билинмес, турааар улуг. Силериң хөрөөнериң секретариатка көөр чүве, таныыр бижиңер» деп, дарга ам чугаалай-дыр. Таныылбырымга база-ла буруум билинмээн мен. Ойтулааш дээрге самыын-садар эвес оюн-дур деп тайылбырлап каан мен. (Ол тайылбырымның бир хоолгазын хуу архивиде шыгжап алган мен. Дараазында салгал көөр ийнаан). Секретариатче мени кыйгыртпаан-даа. Ол дугайын та чугаалашкан, та чугаалаштаан чүве, оозун билбес мен.

Ийе, хуу амыдыралымда хомудаңчыг, берге үелер турганаан-на чүве ийин.

Чамдык даргалар база элдеп-ле боор чүве чораан. Кажар хоп-чивинге бүзүреп алгаш, кижиниң мөзү-шынарына хамаарыштыр түннел сүг кылгылаар чүве чоржук. «Тыва литератураның очерктери» деп пом үнген чүве. Ол помну үндүрүп турар үеде 5-6 хире номнарын автору турдум. «Тыва литератураның очерктеринде» чүгле ийи-чаңгыс шулуктерин солуниарга парладып алган авторлардан эгелээш, сураглыг чогаалчыларга чедир тыва чечен чогаал-биле холбаалыг улустар дугайын доозазын адап бижип каан. А мээн адымдаа, үндүрген номнарым-даа дугайында чаңгыс-даа сес кирбээн болду. Очулдуртунган чогаалларны безин кым очулдурганын айтып каан, а мээн очулдурган номнарымны анаа-ла ыыдыр номнар тыва дылче очулдуртунган деп каан.

Кижи аныякта арай бот чоргааралга адыптар боор чүве болгай. Чонга ынчанна чогаалчы деп ат-сураам үне берген болгаш, адым помда кирбээн боорга, элдепсинип, мени чүге тыва литературадан балап каапкан чүве ирги деп бодааш, обкомнуң бир даргазында чеде берген мен. Ынчан ном үндүрер, үндүрбезин база обкомга көөр турган чүве). «Харын, силериң адыларыңы чүге кирбээн боор, орта билбесле кижи-дир мен. Тодарадып көргеш, силерге харыылап бээр бис» деп дарга харыы берген. Каш хонганда, «Тыва литератураның очерктерин» үндүреринге кол харыысалгалыг турган дарга мээн ажылдап турар черимнин улуг даргазынче долгаан. «Силериң оралакчыңар обкомга хомудап чораан-дыр. Оон ындыг эргеги чок. Анаа дамчыдыңар. Оон адын тыва литература төөгүзүнге бижипки дег согаал биживээн кижи-дир. Оон ынай моральдыг мөзү-шынары кошкак кижи-дир» — деп, дарга дыңнаткан болду. Элдеп-ле чүве. Ол дарганың ындыг дыңнадыын ам-даа сактып келгеш, кайгаар мен ийин. Тыва чечен согаалдың төөгүзүкден мени шуут-ла чидир шыйып каар болаан дарга-ла хорду ол.

Ийе, харын, бөгүн мен моон мурнунда чуртту, хоннуу, партияны баштап чораан даргаларны бактап, кочулап, ол боор, таптыын көрем деп, дерге шыдавас мен. Олар база ол, үениң байдалынга дүүштүр негелдени кылып, үштап-баштап чордулар-ла ыйнаан. Бөгүн чамдык улус эрткен үениндаа, ынчангы дарга-бошкаларны-даа бар шаа-биле бактап, ылангыя удуртукчуларны үрегдекчилер, хоралакчылар, чонга кара ожегерээн бак чүве кылып чораан кижилер кылдыр, а ол үени дүмбей карангы тамы кылдыр көргүзерин оралдажып турарынга черле таарышпас кижи-дир мен. «Сээң компартиям бисти 70 ажыг чыл иштинде дүмбей тамыга тудуп келген, кончуун көрбес сен бе» — деп, демги-ле демократым мени сургаарын оралдашты. А мен бола чурттап эрткен чылдарымда ол тамыны чоп эскербээн кижи боор мен. Кандыг-даа үе боду өзүчүрүмнүг, үениң аайы-биле сайзырал-хөгжүлделиг болгай. Эртип келген оруувусту балап-ла турар болзувусса, аза бербес ирги бис бе, төөгүүс-даа артар бе? Төөгүзү чок чон—төрели чок төл дег апарбас деп бе?

Кижи бүрүзү бодунуң бодалын хостуг илередип турар апарган үе-дир бо. Ол чөптүг чаалап алышкындыр. Ынчалза-даа аскым-на бар дээш чүү-даа чулчуруп чоруур кижилер чоннуң хөөнүн каап эгелей берди эвеспе. Чамдык демократтар бис деп адаттынган кижилер ол демократия деп чүвениң ужур-утказын безин билбези хомуданчыг-дыр.

Ынзы-бүрү ужур-уткалыг партиялар тургустунуп-ла турар. Оларның сорулга-бодалгазында ниитилешкен чүве — чоннуң эрге-ажыын камгалаары болуп турары эки-дир. Чаңгыс баш эки, ийи баш оон-даа артык дижир болгай. Хөй партиялар турзуннар харын. Чонга-ла эки болза деп бодаарым ол-дур ийин. Чонга эки-не чоогу шүглүп үне-ле бээр ыйнаан.

Бөгүн берге үеде чурттап тур бис. Улустуң сеткилсагыжын бөгүн черле чүүү ижер-чиирил, чүүү кедерил, ажы-төлду канчап дорукту-руп алырыл деп айтырыглар иштей берген. Улуг-даа, бичии-даа кижилер идеал деп сагылгаан хоорлу берген. Коммунизм хей, социализм ажык чок. Ам чүү херетил? Сагыш-сеткил байы сандараар мындыг бе? Амгы үениң лозуңу «Бажын ажыр байынар-ла!» деп бо бе? А канчалдыр байыырыл, ынчаш? Бүгү-ле кижи бир дедге байып шыдаар чүве бе? Бо төрс төөгүзүнде ындыг чүве турган бе? Баяан кижиниң мөрүзү, ядараан кижиниң шорузу апарган шаг чүве бе бо? А кымнар канчалдыр байып турары көстүп-ле турар чүве-дир.

Компартилны канчалдыр-даа бактап турар улус бар боор-дур. Оларның чамдыктарын көөрге, харын-даа партияның бүзүрелин чаалап ап, шаанал-макталды четтирип, депшиттирип чораан кижилер боорга, кайгаар кижи-дир мен. Акты ак дээр, караны кара дээр чүве ыйнаан. Кайын-на бүгү чүве карацгы тамы иштинге турган деп. Биске чырык идеал-даа турган, бурунгаар хогжүлдеже чүткүл-даа турган-на болгай. Ол дугайын демги демократымга угаадып чададым. Ынчангаш бо чүүлду бижий бергенин олдур ийин.

Угаан-медерели быжыга берген улуг улус-даа канчаар, эрткенин сактып, келирин бодап орар-ла ыйнаан. Сеткил-хөөнү чадыкпаан, мөзү-шынары хевирлеттинмээн аныяк салгал-ла кончуг-дур. Телевизор, кино экраннарындан күүлээшкин, үптээшкин, самыырал дугайында фильмнер чадыкпаан сеткил-сагышты хөме ап, чүүндулар дег, саарлып-ла турар. Чараш ырлар-даа ховартаан. Бүтпейн барган ынакшыл, азы кандыг-ла-бир хомудаан сеткилди илереткен чаңгыс аай ырлар чиртиилеп-ле турар. Олар канчап-даа чаш сеткилге чаагай хөөнү берип шыдавастар. Берге-ле үе-дир. Аныяк салгалывыстың кижизиг мөзү-шынарын канчал камгалап алырыл? Ада-нелер, башкылар, уран чүүл ажылдакчылары бо айтырыгга харыылаар дээш турушпас болзувусса, салгалывыс бергедээр чадавас.

Ол бүгүнү бодаар дээш, борбак баш безин дүнгүрлеп берги дег чүвел бо. Бо берге үеде мен бодаарымга, ол үе буруулуг, бо үе буруулуг, ол кижи мынчанган, дөө кижи ынчанган деп төнчү чок чемележирин соксаткаш, сагыш-сеткилиристи каттыштырып, кайы-бир тодаргай эрикке эштип үнмес болзувусса, талаар ышкаш-тыр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

ЯНВАРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 — 14.10 Профилактиктиг ажылдар. 14.35 «Телемикст». 15.20 Золтан Кочыш ойнаар. 15.30 «Сайлес Марнер». Уран-чечен телефильм (Великобританияның ТВ-зи). 17.00 Урутларга дамчыдылга. Киноконцерт. 1-ги үндүрүлгези. 18.00 Медээлер. 18.20 «Аймыы-халапка... чартык миллиард». 2-ги дамчыдылга. 18.55 Футбол допчулалы. 19.25 «Бок төгер черден кижи». Дөрт сериялыг ураа-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштарі». 21.00 Медээлер. 21.30 «Кежээки альбом». 22.10 Автор телевидениези. 00.25 Мульт. фильмнер. 01.00 Медээлер. 01.25 — 01.50 Бүгү-ле телеге музыка.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 «Серкин хат...» (Мугулдурга дайын. Чыл эрткен соонда). 17.35 Тинко. 18.00 «Кыдыт-кызыгаар».
КЫЗЫЛДАН

18.45 «Салгынчыгаш». Урутларга дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарладдар, реклама.
МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Барымдаалыг фильм. 21.35 Сес дилеп тур мен. 21.50 Спортчу теледопчулал. 22.00 «Маргыштыг чугаа». 23.55 Реклама. 00.00—00.20 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Россияже көрүүлү. 19.00 Философчу этюд. 19.40 «Бальыктың аайы-биле». 19.55—20.00 Реклама.
КЫЗЫЛДАН

20.00 — 00.00 «Үениң судалы» (медээлер, уран-чечен публицистиг дамчыдылгалар). 20.40 Мультфильм. 21.20—23.25 «Эрес кыс». Уран-чечен фильм (АКШ).

Вторник

ЯНВАРЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Киноконцерт. 1-ги үндүрүлгези. 9.30 Поволжье улустарының ийиги фольклор фестивали. 10.00 «Үннер эндерик — делегей чаңыс». 10.10 Футбол допчулалы. 10.40 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 Ритмиг гимнастика. 12.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.40 Концерт. 14.10 «Блокнот». 14.15 «Биржалардан медээлер». 14.30 «Силерге бо хөрек бе?». 14.45 «Садыг одуруу». 15.00 Ажыдыышкын. 15.20 «Ол ынчан болгаш, болган...» 15.40 «Марусия угбай». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.45 Мультфильм. 17.00 Урутларның музыка клуву. 17.40 Чемпионнар-биле кады. 18.00 Медээлер. 18.20 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.50 «Ye-чадалар». 19.35 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 «Театр+ТВ». 22.30 «Лондондан ынакшыл-биле...» 3-кү дамчыдылга. 23.05 Музыка, спорт, музыка. 00.30 Мультфильмнер. 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.30 «Далай чоогунда бульвар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 «Авто». 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 Барымдаалыг фильм. 10.05 Шепинг. «Тергин чыл». 10.50 Ю. Подниекстиң фильмнери. 12.10 — 13.55 «Маргыштыг чугаа».

* * *

16.00 Урутларга дамчыдылга. 17.00 «Делгем».
КЫЗЫЛДАН

17.30 «Камертон». 18.35 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.05 «Эквиденсі». Информастыг программа. 19.35 Медээлер. 19.45 Реклама. 19.55 Чарладдар.
МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Ажык-тывыштыг чорук болгаш чаңчылдар. 20.45 «Чаа Пигмалион». 21.30 Ю. Подниекстиң фильмнери. 22.25 Москва консерваториязының 125 чылынга. 22.55 Музыкалыг программа. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20—00.25 Реклама. Даартаңыже агаар байдалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Тараачыннар айтырыы. 17.45 Тинко. 18.00 Делегей рынгунче дүлгүүр. 18.30 Криминалдыг медээлер. 18.45 Капитал. 19.00 Даштыкы студия. 19.40 «Куштар бистиң-биле кады». 19.45 — 20.00 Реклама.
КЫЗЫЛДАН

20.00—00.00 «Үениң судалы» программа. 20.00 «Орус улустуң тоолдары». 20.35 Уран-чечен фильм. 22.15—23.45 «Кээргел чок кижилер». Уран-чечен фильм.

Среда

ЯНВАРЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.40 Урутларның музыка клуву. 9.10 Чемпионнар-биле кады. 9.30 Телефильм. 9.50 «Театр + ТВ». 10.50 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 Телефильм. 12.40 «Рампаның еске талазында. Хүлүмзуруг-силе...» 13.25 Концерт. 13.55 «Блокнот». 14.00 «Челиишкини канчап чедип алырыл». 3-кү дамчыдылга. 14.15 «Телемикст». 15.00 Телефильм. 15.30 Чүгле спорт дугайында эвес. 15.50 «Марусия угбай». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.55 Бичии концерт. 17.10 Киноконцерт. 2-ги үндүрүлгези. 18.00 Медээлер. 18.20 Фильм-концерт. 18.45 «Рыноктуң негелдезин өзүгаар». 19.25 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 Кинопанорама. 22.45 Е. Шифрин. 00.15 Мультфильм. 00.25 Анна Баркова ырлаар. 01.00 Медээлер. 01.25—02.30 «Далай чоогунда бульвар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Урутларга дамчыдылга. 10.35 Барымдаалыг фильм. 11.45 — 14.00 Е. Щварц. «Улу». Шин.

* * *

16.00 Артист дугайында сактыышкын. 17.05 Мультфильм. 17.15 03 программа. 17.45 Тинко.
КЫЗЫЛДАН

18.00 «Саян эдээнде кежээ». Тыва Республиканың Күүнге шаңналының лауреаттары-биле ужуражылга. 18.50 Барымдаалыг фильм. 19.00 «Саяннар» биржа. Оон удуртукчулары-биле ужуражылга. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарладдар.
МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 «Джаз-клуб». Фестиваль. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Даартаңыже агаар байдалы. Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Ыраккы Чеен чүк». 18.45 Парламент медээчизи. 19.00 Фигурдут чүнгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 19.00 — 20.00 Реклама.

Четверг

ЯНВАРЬ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.45 Киноконцерт. 2-ги үндүрүлгези. 9.25 Кинопанорама. 10.40 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 Алжириниң фольклор ансамблиниң концерти. 12.45 «Кижи болгаш хоойлу». 13.25 «Дириг амытаннар аймаа». 14.10 «Блокнот». 14.15 «Телемикст». 15.00 «Бөгүн болгаш ынчан». 15.30 Мультфильм. 15.40 «Ийиги оруккa немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.45 Мультфильм. 18.00 Медээлер. 18.20 «Шалало» ансамбльдиң (Узбекистан) көргүзүү. 18.35 «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.20 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 Б. А. Покровскийниң 80 чылынга. 22.30 Криминформ дыңнаптып тур. 22.45 «Лондондан ынакшыл-биле...» 4-кү дамчыдылга. 23.30 Музыканың келир үеэзи. 23.55 «Ийиги оруккa немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.25 «Эртенги сылдыс» кежээки эфирде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 «Өг-буле клуву». 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Урутларга программа. 10.25 —14.00 «К-2» көргүзүп тур.

* * *

15.50 Урутларга дамчыдылга. 16.50 Фигурлуг чүнгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 17.45 Тинко.
КЫЗЫЛДАН

18.00 Урутларга мультфильм. 18.10 Кызыл хоорайның үстүү классчыларының мөзү-шынар кижизидилгезинин дугайында. 19.10 «Эквиденсі». Информастыг программа. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарладдар.
МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Россияже көрүүлү. 20.50 С. К. В. 21.00 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13-кү сериязы. 21.50 Россия Федерациязының Дээди Советиниң сессиязында. 22.20 «Маргыштыг чугаа». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Даартаңыже агаар байдалы. Реклама. 00.25 — 01.20 Фигурлуг чүнгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 17.45 Тинко.
КЫЗЫЛДАН

18.00 Урутларга мультфильм. 18.10 Кызыл хоорайның үстүү классчыларының мөзү-шынар кижизидилгезинин дугайында. 19.10 «Эквиденсі». Информастыг программа. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарладдар.
МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Россияже көрүүлү. 20.50 С. К. В. 21.00 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14-кү сериязы. 21.25 Фигурлуг чүнгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 22.10 Россия Федерациязының Дээди Советиниң сессиязында. 22.35 Р. Карцевтиң моношкизи. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Даартаңыже агаар байдалы. Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Оортан аная». 19.30 Парламент медээчизи. 19.45 — 20.00 «Өг-буле клуву».
КЫЗЫЛДАН

20.00 — 00.00 «Үениң судалы» программа. 20.00 «Хөөремик кижи». Уран-чечен фильм. 21.50 —23.40 «Ужудукчулар». Уран-чечен фильм.

Пятница

ЯНВАРЬ 24
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Мультфильмнер. 8.55 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 9.35 Б. А. Покровскийниң 80 чылынга. 10.35 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 «Аян-чоруқчулар клуву». 13.20 Кыска метраждыг уран-чечен фильм. 13.45 «Блокнот». 13.50 «Бридж». 14.15 «Биржалардан медээлер». 14.45 «Бизнес-класс». 15.00 «Ачыбуянны күзе». 15.20 «Делегей улустарының чогаадылгазы». 15.50 «Ийиги оруккa немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 Урутларга телешин. 18.00 Медээлер. 18.20 Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». 19.15 «Мээн өг-бүлем болгаш еске-даа дириг амытаннар». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.30 Уран-чечен публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.00 «ВиД». Чапсарда. (01.00 — Медээлер. 01.40 Париж—Триполи — Кейптаун авторалли. 02.40—03.50 «Ийиги оруккa немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывыштыг кижилериң үеэзи. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 Хостуг шакта. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 Чуруқчу Иван Сандырев. 11.00 Ол-ла хевээр. 11.55 «Маргыштыг чугаа». 13.40 — 14.00 Тхэквондо.

* * *

16.00 «Компьютер-биле диалог». 16.30 «Делгем». 17.00 Кожа чурттар. 17.45 Тинко. 18.00 Тайылбыр. 18.15 Фигурлуг чүнгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады.
КЫЗЫЛДАН

19.00 Урутларга фильм. 19.30 Медээлер. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарладдар, реклама.
МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Реклама. 20.35 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14-кү сериязы. 21.25 Фигурлуг чүнгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 22.10 Россия Федерациязының Дээди Советиниң сессиязында. 22.35 Р. Карцевтиң моношкизи. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Даартаңыже агаар байдалы. Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Кыдыт-кызыгаар». 18.45 Ол-ла хевээр. 19.40 «Кичээнгирер, тыртыгдымна!». 19.55 — 20.00 Реклама.
КЫЗЫЛДАН

20.00 — 00.00 «Үениң судалы» программа. 20.00 Мультфильм. 21.00 Уран-чечен фильм. 22.30 —00.00 «Дөмей кижизи». Уран-чечен фильм.

Суббота

ЯНВАРЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажылгыр-тывыштыг кижинин суббота эртени. 8.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.05 «Кижиниң мөзү-шынары». 9.45 Музыкалыг программа. 10.15 Мультфильм. 10.25 «Музыка киноскизи». 10.55 «Та бүзүре, та бүзүреве». 11.35 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү (Германия). 10.05 Корея. 2-ги дамчыдылга. 13.35 «Майл ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Медээлер. 14.25 «Гонг». 15.40 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 «ЭХ». 17.15 «Баштайгы көрүштен ынакшыл». 1-ги хүнү. 17.55 Чаа рубрикалар. 18.55 Мультфильм. 19.05 Телешинин баштайгы көргүзүү. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 Уран-чечен фильм. (Италия). 23.35 Бокс талазы-биле делегей чемпионады. 00.05 «Музыкалыг белек...» 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.25 Европа кадар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Календарь барымдаалаар чаңчылдар.

ИЕ КИЖИ БОДАРАЛЫ

Кеми-ле чок хенизгбейим
Хемертен-не өзүп каан-тыр.
Хедерленир, өттүгүлээр.
Кеттикештин
көрдүнгүлээр.
Угбазының платьезин
Улуг-даа бол, кеде
каантар.
Улуг иднин сөөртүгүлээр,
Уучак, Надя — кыс-ла
болдун.
Колясканда ойнаар-кызын

Кончуг каныг
шарыгылаар.
Аажы-чаңы, кылаш,
көрүш —
Аразы-ла кара олчаан.
Борбак кызыл чаактарлыг
Бопугурбай, чассыгбайым —
Бойдус чалан не кижи
Бодарааны бо-ла-дыр ам.

Зоя ДОНГАК.
Иркутск хоорай.

ЭСКЕРИГ

Аныяк оол, чаптанчыг чаш аажы-чаңы
Амга чедир сеткилимин өөртүп чору.
Алтай чердеи эмчи болуп суурушче
Аъттаныптар хүнүмү-даа хөөреп бердиг.
Автобуска тура халааш, олудуунуу
Авай-хаак дег чалыы кыска чайлап бергеш,
Аар чүгүм ыыт чокка кодургештин
Аалчылар бажыңынга чедриштин.
Аалда арткан оглуи-биле дөмейлээштин
Ааржы, чокнек хүнезиним делгеп салдым.
Аяк шайны сеткил ханыр аартавышаан.
Аваа сактып, чаныксаанын сөглеп ордун.
Аныяк оол, алдын-биле орнап болбас
Арыт чаагай сеткилиңни черле саңба.
Алызында чүрээн-биле кижилерге дуза кадып.
Аарыын эмнээр эки сеткил сенде бар-дыр.

Чечекмаа СААЯ.

ХОМУДАЛЫМ

Суук болгаш дестиг ханыы
суг,
Чумур, шөйүндээ анны кудар.
Чугаа база ол-ла ышкаш,
Чурумуг боор,
уткалыг боор.
Ол-бо дылдың кайызын-даа
Орта билбес аварлыыс.
Оола-ла улуг улус
Оварты-чыр болбас чоор бе?
Артист, башкы, сайыттар-даа,
Алдар бүргээн эртемден-даа,
Дыннадыышкын чепсээнге

Дылдар холуп шаг-ла болур.
Теогүлүг дылыыска
Төлеп чок боон көрбээлиңер.
Кандыг дылга төлдериис
Харылзажыры болаалыынар.
Мону черле кижи бүрү
Боламчалыг сайгарза үл?
Дыка мынчаар меннир болза,
Дыл чок артып болур-дур-ла.

Валерий ООРЖАК.
Саглы суур.

КҮС

Күскү бойдус шырай-арны
Күзелдерни оскунган дег,
Карактары арай мүнгак,
Каттырымзап көрүп туру.
Октаргайже аъттанышкан
Оман-хеглүг чайның
соондан
Күскү салгын байырлажып

Кудай дээрни дүвүреттн,
Чүс-чүс чылда чурттаан
аърга
Чүдүлгенин тоолун ыдып
Алдын-сарыг бүргүлерин
Алаак долдур шывадапты.

Александр ТУЛУШ.

ШИМЧЕП-ЛЕ ЧОРЗА...

(Шылгарацгай кижилерниң чугаалары).

Кадыкшылын эки тургаш маннавас болзуңза, аарый бергеш маннаар апаар сен.

Гораций.

Амыдырал шимчээшкин негээр.

Аристотель.

Сеткил-соруктуң быжыг шивээзин камгалап арттырар дизе, мага-боттуң кап-кадык болурун деткинр хөрек.

Виктор Гюго.

Гимнастикэ, күш-дамыр мергежилгелери, кылаш—ажыл кылыр шинээн, кадыкшылын болгаш өөрүшкүлүг, аас-кежиктиг амыдыралын камгалап арттырарын соргдаан кижиниң хүн бүрүде сагыыр чуруму.

Гиппократ.

Спорт эки чүвеге бүзүрелдин, эрес-соруккур чоруктуң культуразын хевирлеп турсузар.

А. В. Луначарский.

КӨДЭЭ ААЛГА

Тин чок торгу кырын
долдур
Дизин чок чинчи текту
берди.
Көжегеляг дүмбей дүнүн
Хөлбеш кынгаш, кызаш
дяди.
Орай күстүн чаякчызы
Оът быжыр тарбыдап тур.
Оттук шаккаш кыпсыпкан
хаг
Оду ышкаш чүве-дир аа.
Карапгы дүн халыптапкан
Кашпал хемде сыын-даа
эдер.
Өрегезин тыртып алган
Өглер удаан, шыпшыныы
аа.

Кедээр дөнде оозуун,
кыстын
Сыныраштан чугаа-соодун
Кезек-кезек хүлүрткайныр
Сырын келгеш хоптаны-
дыр.
Аныяамны сагындырып
Адааргаткаш чоор сен,
салгын.
Ынакшаанар черле
ындыг,
Ылчыннавайн ырап чой
бар.
Ачам кылган кидис өөмде
Алган эжим, ажы-төлүм
Таваар удуп чыларыныр
Тааланчыын, киргеш,
удуйын.

Саая БЮРБЕ.

ТЫВАДА «ХАР КИЖИ» БАР БЕ?

Сөөлгү үеде «хар кижи» дугайында медээлер көвүдеп турар апарган. Ол медээлерниң хөй кезиин «хар кижини» 30 чыл иштинде шинчилээрин оралдажып келген криптозоолог Майя Генриховна Быкова берип турар.

Ол 1987 чылдан бээр Барыын Сибирьге, Заполярьеге «хар кижиге» дөрт катап таварышкаш, оны ырактан хайгаарап көрген. Оон аңгыда дыка хөй кижилернин сактыышкынарын бижип, «хар кижиниң» истерин тырттырып алган.

Ол кижи дүрзүлүг амытанның узуну 2 м 75 см хире. Изинин узуну 36 см. Маннап чорда, бир базымы үш метр. Ийи буттап кылаштаар, мага-боду карахүрен (азы куу-хүрен) дүмбиле шыптынган. Карактары дыш турганзыг. Холдары хөлчок узун, бажы эгин-биле барык тудуш, арны калбак, хөрээ аажок дедгем. Хол, буттары беш-беш саалаарлыг. Мыйыс-даа, дуңгу-даа, узун кулак, кудурук-даа чок. Бажының дүгү эгиннерин ажып турар. Барык-ла кижи-биле дөмей, ол хөреңинде кижиден деңгин дезер, чаштынар. Оон бир онзагай талазы дыка ыракка дыңналыр кылдыр чидилир сыгырары деп санап турар. Хөлчок угааныг, чер ыры-да амыдыралга кедергей таварышкан дириг амытан деп санап турар, чүге дээрге колдуунда-ла анаа кижиниң амыдырап шыдавазы черлерде таваржып турар. Богүнде ол амытанны тудуп алган кижилер чок. Памирге чамдык куйларга түр када турганын илерткен дээрден башка, доктаамал турлаа-даа тывылбаан, чыдыныл-даа мынчага чедир тыгпаан.

Оон ылай 1962-1966 чылдарда Моолдуң Баян-Өлгий аймакка кижи дүрзүлүг амытанга хөй удаа таваржып турган дугайында улуг, биче улустуң чугаалары моол аңчы Джугдерийн Дамдин 1967 чылда 312 арын кылдыр чуруктар-биле кады чыып парлааш, Москвада профессор Б. Ф. Поршневке солунга үндүрери-биле чоруткап. Ынчан бистиң чуртка ол болдуумас турган. Оон бижээни-биле алырга, чаңгыс черге безин ол амытанны оң удаа көрген херечилер бар боор турар.

Ынчаарга Баян-Өлгий Тывага чоок чыдар болганда, «хар кижи» Тывага шандан бээр турган болгаш ам-даа бар деп болурдур. Тыва дылда «чер ээзи», «тайга ээзи», «суг ээзи», «арга-арыг ээзи», «магачын», «шулбус» болгаш өске-даа сөстерниң бөрү ол амытанның таваржып турганының база бир хереченин-дир. Оон ылай шагдан тура тыва улус мал ажылдыг болгаш, үргүлүү хемнер уңуңга, тайга-сыңга көжүп чорааш, ол кижи дүрзүлүг амытан-биле черле ужуражы берип болур турган.

Ынчангаш бо дугайында дыңнаан, көрген кижилер солунга бижий бээр боор деп илегедим.

Байырлан КЫРГЫС.
Башкы.

Гонорарын «Шынның» агар санынче шинчидерин диледим. (Авт.).

ГОРШОК

Шагда пйин ол. Ынчан чаа-ла үш классче шилчээним ол, дыштанылгамны кожа суурда чурттаан турган кырган-ачам сугга эрттирип, аңаа чайлааным ол. Кырган-ачам боду чолаачы кижи: чүве, бир-ле хүн Кызыл кырып чорааш, элээн саттынып, боктанып алган келди. «Чаа, кадай, сеңээ-даа сметана кударда аянчок-ла бичин сакпыг садып келдим, көрем бо»—дизе-ле, шынап-ла, баалыныг ногаан бичежек сава сунду.

— Оо, шында-ла — моон безерек таптыын але, арта хальптыг де-даан, арай-ла тудазы чаңгыс, ыдыг-даа бол, аянчок чүве-дир мон—дээш, кырган-авам ынаар сава-саңга аразынче салып алды.

Бир-ле хүн кырган-авам сугнуң Кызылга башкы сургуулунга өөренип турган улуг уруу Өлчей чедип келди, өөредилгезин доозупканы ол чүве ыйнаан. Кадай-даа аъш-чемин столга делгеп, уруунга бар-ла чемниң дээжизин салгаш, мени айбылады:

«Каям, уруум, даштын чадырда сметананы кирип кел, угбан тараа холуп чизин». Менде чүү боор, дораан эккел бергеш, угбамның чаныңга олура тыртып алдым. Чалгыяк динзе таваккa сметана каггаш, салып олура: «Хаа, бо горшокту чоп чем кудар чүве кылып адганың ол, авай?» —депкеш, угбам каттырала берди.

— Па, аңаа чаа садып эккелди, аянчок баалыныг чүве-дир харын, уруум—диди.

— Черле кайгадым, харын, мындаа ачам ол горшокту кызып оотурлап турган, садып аарга, даштын угбамның өпеазынга ал чыдары ол деп бодадым чоп, бичин өпеаларның ичеллээр савазы ышкажыл, авай.

— Поо, хайт, ким билир чүвел ону, черле харын чаңгыс тудалыг чүве чоржуп, чоонган ашак боор, билбес—деп, хейде-ле кырган-ачамны буруудадып кагды.

Валентина МЕШПЕР-ООЛ.

Гонорарын «Шынга» арттырдым. (Авт.)

КЫМГА ЧОР СИЛЕР?

Кодээ суур. Орай кежээ. Дагыр кудумчуда иштиниң чурталга бажыны. Оон бир ороолинде бичежек стол кырында иштиг, куруг арага шилдери, үш литр сава иштинде ижип каан «төмес-сарыг» дээр кылымал пиво, хөөй кескилээн хлеб артынчылары, хайындырып каан картошка артыы. Оон артында орту кижи эзирий берген эр, хөрээжен дөрт кижи хөөрешкен. Бажының өзүнде боор, силиг кылдыр кеттинип алган, арны-бажын аян кижи будуп алган, даштындан көөрге, чарашсымаар костур, ортумак сынныг, арай-ла сөмирип бар чыдар мага-боттуг хөрээжен улуг кара-хүрен карактарын имиртиг көрүпкен, орган өөрүнге болуунун амыдыралын шала-була хөөрээн. Ужу-бажы билдинмес оон чугаазында кижи сонуургаар онза чүве-даа чок. Оон-моон үзе кирген кожаа ырыларны-даа ол тоовас.

— Че, че, болзуң. Серин. Чүү кончуг чугаан хөй кижи сен. Чажыт душтуун Дөңгүрге эпчок-ла болгай. Оон орнунга ол чүвеп кудып көрдаан. Ат болган сиилек аш-тир бо. Та чеже эрлериин чүрээн аргамчылаан кижи. Оода бирээзин ынаар ыыдыртып алза...

— Баарында турган чүвени кудупсунза. Кадай-кудайлыг улустуң ажыы чүү боор. Ажыглаарын-на бодаар ашактар ышкажыл бо. Ха-ха-ха! Ынчалза-даа база шоу чүвелер, кижите база ажыктыг талаалары тургулаар.

— Серинниң кырган ашаа чедип келзе канчаар. Карак ажыттап деп чүве база багай чүве-дир ийин. Чүү дээр ийик-мон, ымакшылга назы турбас дээр ийикпе. Бо ашаа октаза, ийи-үш чаш уруглары-биле Серия канчаарын?

— Улус орда үен-даян чүве чылчырба. Кырган ашакты чоор силер. Оон бары-чогу-даа меңээ дөмей-ле. Келерезе хүүү-биле октапкаш, зоруй баар мен, моон эргем-дир. Бодумну болум билир мен. Кижи хостуг хорзай. Кедерезе Коля кадайындан база чарлып алыр ыдыг але. Коой?

— Өөренип көөр апаар. Ол дээрге карак чивеш аразында шиитпирлевес айтырыг ышкажыл. Хамык ужур сээн чымчак аажы-чаныдан хамаржыр — деп, Коля хидиңейнип, шын-на харыылаалым але дээзиг өөрүнче карак баскылаан.

Чугаа улам өөскүп, стаканнар чеже-даа катап үскүлешкен. Бажың иштн каракгылай берген. Дөрт кижи ийи-ийи болуп алган, барык-ла шаг төгениниден удуп калгылаан. Эртен дан бажында бир орунда сымарлаштыр чыттырып каан бичин уругларның бирээзинин «Аштаарывысты, авай, кайда сен?» — деп, ыыдындан олар баштарын ковайтып келген. «Удунар, дүне чүве-дир. Хайлыг сурастар, силер дээш кырган ашакка бараан болуп чор мен. Ам алгырар болзунарза, шорунар эвеспе. Эзирикте кандыг ийик мен» деп кончуттуунуушкун соонда, бажын иштн база катап ыржым апаргаан. Шала кырында чыткан кижилер сымыранчып, соолгу таалалга алдып, ыыт-шимээн чок барган...

Серин ашааның чай чогун ажыглап алгаш, арагалыг кижи-ле көрзе, кырган, чалыыы-даа хамаанчокка чук дег чыпшына бээр багай чаныг. Олары чүү боор, ыылыг бажынны са базып, хөөкүйүп бар-чогун ин-чип-чип, хоозун сестери-биле тоттуруп, таалап алгаш, өртенинде хөлеге дег, кудужежейнип ынай-бээр көрдүне-кордуне дезиптерлер. Халымак, чоруу хөй, кылыр ажыл чок сиилеп не Серинин ол дүне хөөрежип хонган эштери база карацгы дүн дег арлы берген. Аныяк хөрээжен шаа чок бол, хыйланы-хыйлары бажыныын чуттуг иштин арай деп-ле дөмгүп дайлап алгаш, удуурубиле ыыдыпкан. Ол «ажыглап» чоруур ашааны кээрин манагыйы берген. Аваа акша херек, ол турда, чүү-даа чүве амыр-ла...

Арган-оол каш хонгаш, бажыңынга чедип келирге, кадайы аксынче теве тепкен чүве дег, чүве-даа ыыттавас, кырында дүн дүжүпкен дег, хоруе берген, авыпара чулай берген орган. Бажын-балгаттың соогу-даа хөлчок, аъш-чем-даа кылбаан хевирлиг.

— Канчап бардың, Серин, аарып тур сен бе, амчидем чалап көрейн бе, аваазы? — деп, ол сагыш човап айтырган. Кадайының арын-нүүр чок үүлгедиглерин ол кайын билир ийик аан.

— Аарып-аарып деп алган. Ажыл-төлүн акша чок, аштап өлүр чеде бердилер. Бажынга-даа олурбас, дүнхүн чок чоруктуг кандаай сек сен. Билдингир, кижи тып алганың ол-дур. Сээнбиле чурттавас мен, чөнүк чүве олчаан чоруй бар—деп, үш уругнуң пезиниң ыыдыг чугаазы Арган-оолга чырык хүндүс бажынче чаныык дүжүпкен ышкаш сагындырган.

●Чечен чугаа●

— Сезон үезинде чайшелээн чок болур чүве ышкажыл. Барып-барып салбыр механиги кижиге аан. Амыдырал дээш, уруг-дарыг дээш кызып зоруур чүве-ледир. Ам кээп мээн кыргаанымны сураан хөрээн чүү боор. Аравыс он хар ышкажыл. Сен база ийи уругнуң иези-дир сен. Бела-ла чаш урут эвес, кадай кижи-дир сен. Аванс акша-биле шаанал бээ алдым — дээш, Арган-оол кадайынче кызылкызыл акшаларны сунган. Элдеп чүве, кадайы чунуда чугаалавайн, акшаны хойнунче супкаш, чактел бижикти ырадыр октапкаш, ашаанче чилидир көрген. Кадайының ыыдыг чиктиг чанын пат билир болгаш, томаанныг мөзү-шынарлыындан чүве ийикпе, ол элээн-не чүвелерин иштинде бодап орган кадайы-биле куда дужүрүп өгленгенин, эш-өөрүнүп аваа чагыг сестерин, бадыланчып турганын, кадайының «Кажан-даа сенден чарылбас мен, экинидаа, багайны-даа деңге улежир бис» дээн чылыгчымчак сестерин-даа сактып келген. Оон соонда чамдык эш-өөрүнүп сенден аныяк кижини коор сен, сенээ дөмей-ле эки эш бо-бас, сиилеп уруг дивели бе, эки бодан дижип турганы шыныг ышкаш болган. Хой-ле янзы-бүрү бодалдарга өрүмнедип чыткаш, ол үйгу ораныче шыммы берген.

Ажылдың бачымындан Арган-оол бригада төвүнге каш-даа хонган. Бир кежээ аалда улузунче сагыжы саарзык боорга, ынаар далаш хапкан. Бажыңынга кирип кзорге, кадайы-даа чок, уруглары бир орун кырында үжелээ бөкпее берген. кээргенчин кончуг апарган орган. Ол дораан-на от салып, аъш-чем кылып кирапкен. Ынчан кожаны Сесерте сүт кудуп алган бо кире халып келген.

— Өөмер ишти даш баардыг кижи-дир, акым. Уругларын өөн бажынга каапкаш, ийи-үш-даа хонук чиде берди. Өршээ хайыракан, оон кадында силер чогуударда бажынга үш-үдүрүм улус база чыыр, арагалаар. Мен эвес болзумза, бо уруглар ат болур турган боор. Ыындыг цени кым көрген боор, менне болзумза, хүүү-биле үндүр сывыыптар мен.

— Кээримге кижи чок, пат кайгадым харын. Силерге четтирдим, көрем. Ажыл база чай чок боор, кара хинчек болду-ла. Бир хемчээн алыр болган-дыр — дээш, Арган-оол хөйнү-ле бодаан. Ол ол дүне орта удуп чадаан.

Эртенинде Арган-оол совхоз директорундан шелээ дилеп алгаш, уругларын өдертип алгаш, кадайының ада-иезиниче хапкан. Аваа баргаш Серинниң дугайын ажыт-чажыт чогуубиле чугаалаваш, уругларын аваа арттырып кааш, удавас чедип келирин аазаан. Чорупкан. Ада-иези уруунуп ол мөзүзүнге хомудап, чугле аалга келзин дижип, аразында бот-боттарынче чаа кагыып артып каптан.

Хову турлаа Тракторнуң от кезээ-биле Арган-оол уреддежип чыдырда, бир болаачы оол: — Кадайын кедип кээп-тир, конторада сээн алыр ужурлуг акшанны ап турду. Хевирги уругларын база эккелген ышкаш—деп. өөрүшкүлүг медээ дыннаткан-кижи болуп, машинаазынче далаш базып зоруй барган. Ажыл-агыйын пайлап турда-ла, кежээ апартан. Бажыңынга чедип келгеш, эжик аксынга кезек чодурлээш, кире бээрге, чугле уруглары бар болган. Серинги садыглай берген болгай аан деп иштинде бодаан. Ам черле оон-биле шыгыы чугаалажыр. Кадайындан чарылган деп атка-даа киргей аан. Кижи дириг-ле чорза, кадайлар кай баар, ажы-төлле кончуг-дур. Калайының чугаазын база дыңнаар. «Кадайыңны чор, ындыг кижи-биле арага садып алган бар дор, коор сен оны» деп эш-өөрүнүп чугаалары оны улам дүвүреткен. База-ла ханы бодалга алзыпкан олурда, улуг оглу үш-булунчук чагааны ачазынга бергеш, авам берди дээн.

Чагааны языпкаш, номчуй берген, ында мынчаар бижээн болган: «Мен кырган ашак-биле чурттавас мен. Өскээр будалыр дей бердим. Бо уругларны бодуң азырап ал. Сеңээ дөмек-ле боор ыйнаан. Оларны моон соңгаар авам сугга аппарба. Ам мени сүрбе. Сээн үш айныц акшазын ап алдым. Мени ажыглап турганыр хөлезини ол болур ыйнаан. Ам черле келбес мен. Серин».

Амыдырал агым суг дег акпышаан. Арган-оол Серинниң уругларын ясли-садикте тургузуп алган. Олары соңгу ачазынга шактар, чаңчыга бергеннер. Механик Арган-оолдуң дугайын солунга база мактап бижээн болган. Серинниң чоруткаанындан бээр беш чыл эрткен. Хамык чүве уттундурган. Арган-оолду канчар ашак дээрил аан, чаа-ла 52 харлаан. Адашкылар бир кежээ шайлап, телевизоор көрүп орда, эжикти кижи соктаан. Ажыдыптарга, идик-хеви самдарарып калган, бажының дүгү үүлгүштели берген, арны-бажы балыг-бышкын хөрээжен кижи: «Эжим, адашкылар!» деп диңим эвес амыр-менди солчуруп кызыткан. Кымыл ол? Арган-оол танываан, «Кымга чор силер?» — деп, удур айтырган. Уругларының хеймери: «Авай!» деп ыыткыр алгырыпкан. Бажыңны ишти ыжыым. Таныттынмас хөрээжен «Буруулуг болдум» дей каапкаш, дүрген-не эжик артында карангыже ымны берген. Соок салгын бажыңга артып калган.

Сарыг-оол КУУЛАР.

СОНУУРГАКТАРГА

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЧЕЖЕ КИЖИ БАРЫЛ?

Бүгү делегей банкызының директору турган Роберт Макнамараның медеглелин саугаар алырга, амгы үеде делегейде 5 миллиард 600 миллион кижи бар. Чер бөмбүрээзиниң чурттакчыларының саны чоокку чүс чыл дургузунда үш катап өзер болгаш 14 миллиард кижи чедер деп, Р. Макнамара журналистерге дыңнаткан. Ол өзүлдериң барык 90 хуузу хөгжүп орар чурттарга онаажыр.

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЭҢ УЛУГ ШИВИ

Рождество байырлалынга уткуштур Италияның Губио хоорайынга эң узун болгаш улуг шивини дерээн. Оон узуну 65 метр, каастаан янзы-бүрү оңнуг сайгылгаан лампочкаларын шөйген демир удазыныларның узуну иштизи-биле 15 километр.

«САНТА-МАРИЯ»

Колумб беш чүс чыл өмнүнгаар Европадан Америкага чеде берген. Оон судно-зу-биле мырыңай дөмей үш судно делегейде будурген. Бирээзин «Санта-Мария» деп адаан. «Санта-Мария»га олурган бөлүк кижилер чоокта чаа Пуэрто-Рикониң Сан-Хуан өртээлинге чеде бээрге, оларның суднозун хөй индейлер эжелеп-кен. Канада чурттуг ол индейдер судно экипажы-биле чугаалажышкынарны элээн каш шак дургузунда кылган соолунде. Испанияның эрге-чагырганларына дамчыдып бээр негелдерни экипаж командириге тудускаш, судноны хостап чоруду'пкан.

КУЛ КИЖИ ОЧУЛДУРГАН

«Одиссея» деп бүгү делегейге алдаржаан чогаалды бистиң үеге чедир 240 чылда Ливий Андроник деп кул кижи Римден хосталып үнген соолунде, грек дылдан латин дылче очулдурган. Ол чогаалды орус дылче 1849 чылда В. А. Жуковский очулдурган. Гомерниң «Одиссеязын» ол орус шулукчуның очулдурганы тергиин эки болган.

Фотоэтюд «Аргада селгүүстээшкин».

В. КОК-ООЛ АТТЫГ ХОГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ ЯНВАРЬ 18-ТЕ

Е. Тапова.
«ТУТТУРБАЙН ЧОРЗА-ЧОРЗА...»
(Трагедия)
Эгелээри 16 шакта.

Ч. Айтматов.
«ЧИНГИС-ХААННЫҢ АК БУЛУДУ»
(Драма)
Эгелээри 16 шакта.

ТВ

ЯНВАРЬ 18-те
I ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажыл-херекчи кижиниң суббота эртеми. 8.30 Мультфильм. 8.45 Музыка программазы. 9.15 «Сяткки». Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.40 Хөглүг оюн программазы. 10.45 «Айлан-кушкаш». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 11.05 «Икс» программа. 11.35 «ЭХ». Экология медээзи. 11.50 Ном дугайы. 12.45 «Демнежилге» видеоканал. 14.00 Медээлер. 14.20 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.25 «Дириг амытаннар дугайы». 16.10 Корей. 1-ги дамчыдылга. Политика чоокка. 16.40 Мультфильм. 16.50 «София Ротарунуң чечектери». 19.00 Ника-91. 20.45 «Тамчыктыг удупар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 «Бир-ле катап мегелээш...» Уран-чечен фильм. 23.05 КВН — Архив. 23.35 «Сеңээ ырлап тур бис». Орус композиторларының чүдүлге ырлары. 00.55 Профессионалдарның бокска делегей чемпионады. 01.00 Медээлер. 01.25 — 01.55 «Танцы, танцы, танцы».

II ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Бистин сад. 9.00 Баскетбол дугайында допчулал. 9.30 Чогаадыкчы «Республика» каттыжышкын «Орус видео» программаны бараалгадыр: «Ыраң-даа болза, чоок». 10.00 Республиканың эртинези. С. Сетлаков. 10.30 Р. Рыковтуң фильмнери. 12.30 Шажын-чүдүлге амыдыралындан медээлер. 12.55 Бодунуң конгуулуурлары-биле. 13.15 «Кувейтте кыш». Телеочерк. 13.30 «Швеция. Футбол. Европа». 14.30 «Калар он бир». Видеоканал. 16.05 «Сеңээ реформа». «Канчаар чурттаар бис ам». 16.50 СКВ. 17.00 «Бурда модси» саналдап тур. 17.30 Төлгелээшкин. 18.00 Медээлер. 18.20 Реклама. 18.25 Балет. 19.00 «Познер болгаш Донахью». 20.00 Хүннүн-не байырлал. 20.10 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11-ги сериязы. 21.00 Бөлүк телекөргүзүүлерниң баштайгы үндүрүлгени: «Салгалдар», «Буянныг чоруп». 4-кү фильм. 21.20 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.50 Реклама. 21.55 «К-2 көргүзүп тур: «Абзац», «Коронка». 00.00 Медээлер. 00.20—02.40 «К-2 көргүзүп тур: «Кижиниң хостуг эргези». «Такси-блюз» уран-чечен фильм.

КИНО

ЯНВАРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Жертва во имя любви (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Изо всех сил 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Маленькая волшебница 9.00, 12.10. **Киночыныды** 10.30. **Танцов Диско** 13.30. **Под маской Черной кошки** 16.10, 18.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Непобедимая нога (КНР) 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (узаткан) шактарда.

ЯНВАРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: Жертва во имя любви (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Список жертв 9.30, 11.30, 13.00, 15.30, 17.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Маленькая волшебница 9.00, 12.10. **Киночыныды** 10.30. **Танцов Диско** 13.30. **Под маской Черной кошки** 16.10, 18.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Непобедимая нога (КНР) 12.00, 14.00, 16.00. **Не отступать, не сдаваться** (АКШ) 18.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Фанат (коммерческая фирма Типе) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20. **Кинопанорама** 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Список жертв 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Огонь, вода и медные трубы 9.00, 12.30. **Бесстрашный атаман** 10.50, 14.20. **Жертва во имя любви** 16.00, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Не отступать, не сдаваться (АКШ) 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети Министрлер Чөвүлели «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор Я. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалдалы секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-83;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ соңгы айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өредилге 3-39-15;
□ иштилел политиктиг — 3-41-23;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98; 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-59, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргаанда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва совбаин № 363305».

Тыва Республиканың Ноом үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садылының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үлер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 12.

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 13 (14737) 1992 чылдың январь 21, вторник Чагыдар өртээ 10 көп. Садыр өртээ [illegible]

СОҢГУКЧУЛАРГА

1992 чылдың январь—март айларда Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле ажылдың календарь планы-биле таныштырып тур бис.

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидатты депшидери — январь 10-дан февраль 13-ке чедир.

Инициативчи бөлүктериниң хамаатыларының аттарын салдырары — инициативчи бөлүктү бүрүткээн хүнден эгелээш февраль 13-ке чедир.

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттарны бүрүткээрин февраль 15-тен орайтатпас.

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттарны бүрүткээриниң дугайында дыңнадыг — февраль 18-ке чедир.

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражышкыны — бүрүткээн хүнүнден март 14-ке чедир.

Соңгукчулар даңзызын бүгү-ниитин таныжар кылдыр азары — март 1.

Бадылаар үе-шак болгаш бадылаар чер дугайында соңгукчуларга дыңнадырын март 6-дан орайтатпас.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкын — март 15-те 7 шактан 22 шакка чедир.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында дыңнадыг — март 18-те.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

МАЛЧЫН: шалыңы каш боорул?

Көдээ ажыл-агый продуктуларының өртээ канчаар-даа аажок өскен. Бир борбак дагаа чуургазының өртээ 1 рубль 90 көпеек дээрзин айтып каарга-ла четчир.

Мал продуктуларының өртээ улгадып турда малчынарның, саанчыларның, ону бүдүрериниге киржилгелиг кижилериниң шалыңы өскен бе? Кара угаан-биле бодаарга, оларның бүдүрген продукциязының өртээ улгатканда шалыңы база улгадыр-ла хевирлиг. А херек кырында саанчылар, кадарчылар, малчынар эвээш шалыңныг артыышаан. Оларның шалыңы өртектер улгаткаңы биле холбаштыр үүү хире болуруның дугайында республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң сан-хөө ажылдакчылары безин бөгүн чугаалап шыдавас.

Чоокта чаа Россияның көдээ ажыл-агый министерствозундан республиканың Агроүлетпүр эвилелиниге көдээниң ажыл-ишчилериниң шалыңы эде санаарынга хамаарыштыр сүмелер келген. Ол сүмелер өзугаар санап көөр болза, көдээниң ажыл-ишчилериниң эң эвээш шалыңы 342 рубль боор чадавас. Колбасаны магазиннерде 64 рубльге садып турар болгай. Шалыңны колбаса өртээнче шилчидер болза, 5 килограмм бичин-ле ажыг колбаса өртээ-ле-дир.

А хой шалың каш боорул? Ону Агроүлетпүр эвилелиниң сан-хөө ажылдакчылары санап эгелей берген. Кым каш рубль шалыңныг болуруп көдээниң ажыл-ишчилери чоокку үеде билип ап болурлар.

(Бистиң корр.).

ХҮЛЭЭЛГЕЗИН КҮҮСЕДИР

1991 чылдың декабрь 26-да Тыва Республиканың Дээди Соведи «Чаа-Хөл» районуну тургузар дугайында доктаал хүлээп алган болгай. Ук доктаалга дүүштүр эвокта чаа Чам-Хөл, Ак-Туруг болгаш Кызыл-Даг көдээ Советтериниң девискээринге актив болган. Оларның киржикчилери улус депутаттарының Чаа-Хөл район Соведи тургустуңгужеге чедир Чаа-Хөл районуну күүсекчи комитединиң даргазының хүлээлгезин күүседир ыңдыр Улуг-Хемге «Найырал» ассоциациязынга ажылдап турган Камбаа Даичатович Биче-оолду томуйлаан.

Актив хуралынга Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак киришкен.

Ук активке улус депутаттарының Чаа-Хөл көдээ Совединиң даргазы З. А. Монгуш санал бергеш, Тыва Республиканың Президентизиниге кандидат кылдыр Ш. Д. Ооржакты депшидер деп, Сүт-Хөлде «Сүмбер-Уула» колхозтуң ишчилериниң шиитпирин деткиир деп саналды киргген. Ону актив деткээн.

(Бистиң корр.).

ДЕМДЕГЛЕЗЕ

Тыва чонуң төөгүзүнде алдан-маадырларының тура халышкынындан ангыда политиктиг болгаш интернационалчы утказыг болуушкын болза Хомду даймы деп билип чоруур мен.

Төөгү материалдарындан алгаш көөрге, кыдат дарлалга болгаш эжелелге удур 1912 чылда ол даймы болган. Аңаа Тывадан муң ажыг кижи киришкен. Түңнелиниде Кыдаттың шерин чылча шаптырган, ынчангаш тыва, моол улустар кыдат эжелелден, дарлалдан хосталган.

Бо дээрге Тываның төөгүзүнде база бир чугула боолуушкун кылдыр саналза чогуур. Ол даймы болгандан бээр бо чылын 80-чыл болур, ону демдеглеп эрттирер саналдыг мен. Бирги эзлчегде бо болуушкун дугайында төөгү материалдарын парлалгага бээри чугула хире, чүге дээрге ол даймының болган чылдагаанын, ужур-дузазын чон, ылаңгыя аныяктар билип алыр болгай. Хомду даймының киржикчилериниң, оларның салтакчыларының дугайында бижиири бээ ажыктыг. Оон өске-даа хемчеглерни чорудуп болур.

Мээң саналым мындыг, өске номчукчуларның саналын дыңнаксал турар мен.

Эрес-оол КУУЛАР.

Улут-Хем район.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң девискээрлеринде бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар болгаш организациялар аразында 1992 чылдың бирги кварталында ажыл-агый харылзааларын хевээр арттырар талазы-биле хүлээп ап турар хемчеглер дугуржулгазының протоколу

Девискээрлеринде бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар болгаш организацияларның ажылдаарынга база 1992 чылда садыг-экономиктиг кады ажылдажылганың принциптериниң дугайында күрүнелер аразында дугуржулгаларны боттандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле дугуруштунган хөделиишкиннериниң эргежок чугулазын кичээнгейге албышаан, Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң чазактарының дугурушканы болза:

1. Бүдүрүүшкүнү үзүктелдирбес сорулга-биле Демнежилге киржикчилери күрүнелерниң девискээрлеринде тургустунган бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар болгаш организациялар өнчүүнүң хевирлериниң хамаарылга чокка 1992 чылдың 1 кварталында 1991 чылдан бээр күштүг болуп турар ажыл-агый харылзааларын хевээр арттырарын, 1991 чылдың I кварталында дужаап турганының ниити хемчээлиниң 70 хуузундан аазаш эвес чиг эттн. материалдарны болгаш четчелеттиген ажыр продукцияны база белен продукцияны дужаар талазы-биле керээлерни чарарын болгаш күүседирин хандырар.

2. 1992 чылдың I кварталында чардынган керээлер өзугаар дужаалдарның хемчеглиниң болгаш угланышкыннарының дугайында сан-түңнерни күрүнеңиң статистика органнарына бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар болгаш организациялар 1992 чылдың февраль 1-ге чедир кирер. Лимиттерни болгаш 1992 чылда күрүнелер аразында дугуржулгалар өзугаар боттаныр дужаалдарны быжыглаар дугайында бижимел дыңнадыгларны бээрин тодарадырда, Демнежилге киржикчилери күрүнелериниң эргелеп башкарылга органнары ук көргүзүүлерни түңнеп көөр.

3. Демнежилге киржикчилери күрүнелериниң эргелеп башкарылга органнары квоталар өзугаар (дугуржулгаларга № 1 болгаш № 2 капсырылгалар) бараанларны 1992 чылда дужаарын быжыглаар дугайында планныг актыларны хандырыкчыларга болгаш хереглекчилерге 1992 чылдың январь 15-ке чедир хүүсаада чедирер болгаш ажыл-агый талазы-биле харылзааларын 1992 чылдың I кварталында чардынган керээлерин барымдаалап эргежок чугула эдилгелерни 1992 чылдың февраль 15-ке чедир хүүсаада киирер.

4. Доктааткан хемчээлиниңден ажыр продукцияны үндүр сөөртүрүнге чөпшээрелди бээрин чүгле күрүнелер чаарактарының азы оларның төлөөлеттиргеи органнарының шиитпирибиле боттандырар.

Барааннар-биле хандырыкчыларны болгаш хереглекчилерни тодаргай илередирин база бүдүрүлгелер аразында бараанны дужаар талазы-биле керээлерни чарарын болгаш күүсеттинген турарын контрольдаарын күрүне хереглеринге бараан дужаалдазын таарыштырып башкарар органнарга дагыр.

Лицензия-чөпшээрел бээринин күрүне бүрүзүнде күштүг болуп турар чуруумуну дугайын бот-боттарынга дыңнадырын талалар хүлээнип алыр.

5. Өске-даа барааннарны үткүштүр дужаарының дугайында немелде негелделерни киирбейн, бүдүрүүшкүнүң тургустунган хемчээлерин барымдаалавышаан, ооң иштинде адырлар аразының болгаш иштики адыр коопераациязы киирештирбишаан, барааннарны бот-боттарынга дужаарын хевээр арттырар база хөгжүдер талазы-биле ажыл-агый субъектилеринге деткимчени көргүзер.

6. Чөпшээрежилге өзугаар садар барааннар талазы-биле санажылга операцияларын боттандырарының аразында дугуруштунган чурумун ажылдап кылыр болгаш бадылаар, барааннарны үндүр сөөртүрүнге сан-хөө контролюн боттандырар арганы ол операциялар бээр. Чөпшээрел өзугаар садар барааннар талазы-биле санажылга операцияларын бадылаттынган чурумга дүүштүр белеткекчи бүдүрүлгелер болгаш киржикчи организациялар боттандырар.

Лицензия чокка продукцияны чүдүрүп чорудуп турда, садып алыкчыдан хандырыкчыга кирген акша-хөрөнгиниң 90 хуузун күрүне бюджединиң орулгазыче база 10 хуузун чогуур төп (национал) банкыже шилчидер.

7. Барааннарны бот-боттарынга дужааганы дээш күрүнелер бүдүрүлгелери болгаш организацияларын-биле бүгү-ле санажылгаларны күрүнелериниң күштүг болуп турар нормативтиг актыларын барымдаалап хостуг азы башкартынар өртектер-биле рубльге санап чорудар дээрзинге чөпшээрежилге.

8. Күрүнелер аразында дугуржулгалар өзугаар барааннарны сайгарар сорулга-биле идиг берилиишкиннерни болгаш чөпшээрелдерни күрүнелериниң күштүг болуп турар хоолужудулгазынга дүүштүр бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга ажыглаар. Дужаалдарның тодаргай негелделери болгаш оларның күүселдези дээш харыысалга бүдүрүлгелер-биле чардынар керээлерге көрдүнер.

9. Күрүнелер аразында дугуржулгаларда көрдүнген продукцияның бот-боттарынга дужаалдазының канчаар чорун турарының күүселдези дээш контрольду чорудар сорулга-биле күрүнелерде ажыглаттынып турар статистика талазы-биле өтчеттүг болур чоруктун дугуруштунган методологиязын хандырар.

Бот-боттарынга дужаалдар чорудулгазының үезинде тыптын келир айтырыгларны өй-өлүп чугаалажып көөр.

10. Демнежилге киржикчилери күрүнелериниң транспорт (демир-орук, суг, агаар, автомобиль болгаш өске-даа) эргелеп башкарылга органнары чүк чорудукчуларының дилээн өзугаар 1992 чылдың I кварталында транспорт талазы-биле акша-хөрөнгини ангылаарын хандырар.

11. Бо протоколда айытынган хүлээлгелериниң күүселдезин хандырар ужурлуг эргежок чугула нормативтиг актыларны парлап үндүрүп чазактар удуртукчулары хүлээнип турар.

Азербайдан Республиканың өмүнээзинден АЗИЗБЕКОВ.
Армения Республиканың өмүнээзинден АРУТЮНЯН.
Беларусь Республиканың өмүнээзинден КЕБИЧ.
Казахстан Республиканың өмүнээзинден ТЕРЕЩЕНКО.
Кыргызстан Республиканың өмүнээзинден ИОРДАН.
Молдова Республиканың өмүнээзинден ЧЕБУК.
Россия Федерациязының өмүнээзинден ГАЙДАР.
Таджикистан Республиканың өмүнээзинден ХАЕВ.
Туркменистан Республиканың өмүнээзинден ЧАРЫЕВ.
Узбекистан Республиканың өмүнээзинден ШАРИПОВ.
Украинаның өмүнээзинден МАСИК.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударын дүргедедир дугайында РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударын дүргедедир сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. 1992 чылда хуужудулганың күрүне программазының төлевилелинге дүүштүр ажылдап кылдынган 1992 чылда Россия Федерациязының күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының программазының кол-кол үүлдерин бадылаар болгаш оларны боттандырарынче 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп кирер.

2. Күрүне эргелеп башкарылгазының болгаш тус чер чагырга органнары бо Чарлыктың парлаттынганындан эгелеп бир ай хуусаада 1992 чылда Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының программазының кол-кол үүлдеринге дүүштүр тус черлерниң хуужудулга программаларын ажылдап кылыр болгаш Россия Федерациязының хуужудулга дугайында хоойлужудулгазынга үндезилеп оларның күүселдезинче кирер.

3. Россия Федерациязының Чазаа 1992 чылдың бирги кварталында хуужудулганың дуржулгазын барымдаалап көргеш, март 1-ге чедир Россия Федерациязының Дээди Совединге киирери-биле 1992 чылда хуужудулганың күрүне программазының төлевилелин чедир ажылдап кылыр.

4. Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу, Бүгү-россияның күрүненің телевидение болгаш радио дамчыдылга компаниязы, Россия Федерациязының Күрүне эт-хөрөнгизин эргелеп башкарылгын талазы-биле күрүне комитеди 1992 чылда Россия Федерациязынга күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының программазының кол үүлдеринің парлалтага үнген тургарын, а ол ышкан ону массалыг информацияның чепсектеринге калбаа-биле чырыдарын база чугаалажып көөрүн хандырар.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1991 чылдың декабрь 29.
(Бо Чарлыкты болгаш Хуужудулга программазының кол үүлдерин 1992 чылдың январь 10-да үнген «Российская газета» солунга парлаттынганындан очулдурган).

НЕГЕЛДЕ ХАНДЫРТЫНГАН

Барыын-Хемчик район Совединиң эзлчеглиг сессиязы январь 17-де болган. Аңаа Советтиң болгаш күүскомнуң даргазы С. И. Ильенков бодунуң ол албан-дужаалдарындан халажып турарын медеглээн. Ону депутаттар сайгарылгазы чокка хүлээп алган.

Хой чылдарда ажылдап келген дарганың ынчаар халажырынга эрткен чылдың төнчүзүнде «Хемчиктиң сылдызы» солунга парлаттымган бөлүк депутаттарның негелдези кончуг салдарлыг болган. Аңаа мал ажыл-агыйы сандарап, ниитизи-биле районуң социал-экономиктиг байдалы баксырап турда, үстүкү органнарже меге медээ бээр, отчеттарга хоозун немелде бижилгелер кылыр, республика удуртукчуларынга кылдынмаан ажылды кылдынып турар кыдыр С. И. Ильенковтуң медеглээр чоруун сойгалап илдеткен турган.

Ажылында хөй четпестери дээш С. И. Ильенковту, ооң оралакчылары Т. К. Каражыкпайны, М. Б. Кара-Салды албан-хүлээлгелериниңден дүжүп бээрин аңаа база негээн.

Аңгы-аңгы дешилдериниң бөлүк депутаттарының ол негелдезин деткээн хуралдар суурларга, бүдүрүлгелерге, албан черлериниге болгулаан. Район төвүнге хуралга күш-ажылчы коллективтериниң толээлери ук негелделерни деткип турган, район Совединиң сессиязынга ыңдыг негелделиг доктаалды киргген. Сессия ажыттынарының мурнунда Советтер бажыңының баарында шөлге болган чөпшээрелдиг митингге чыылган чон база ол негелделерге каттышкан.

Чогум сессияга районнуң социал-экономиктиг байдалын чогумчудар дээш үүнү кылырын, өртектер озулдезиниң үезинде чонуң социал камгалалын экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас сорулгаларны чугаалашкан.

Чоокку хүннерде район Совединиң эзлчег чок сессиязын чыылдырар дээн, аңаа организастыг айтырыгларны чугаалажыр, район Совединиң база күүскомдарганың даргаларының албан-хүлээлгелерин ангылаар. Оларга сүмелээр кижилериниң кандидатураларын күш-ажылчы коллективтерге чугаалажып көөрүн дугурушкан. Шилилгелиг соңгулдалар болур. Соңгуткан даргалар аппараттарын боттары тургузар.

Сессияның ажылынга Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелдей киришкен.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

НАМНЫҢ I УЛУГ ЧЫЫЖЫ

Субботада Кызылга эрткен чылдың декабрьда тургустунган Бот-догуннаан Тываның улусчу намының бирги Улуг чыыжы (съездизи) болган.

Намның программазының болгаш уставының, адымның дугайында илеткел-дыңнадыгларны (оларны оргкомитет кежигүннери А. А. Даржай, Г. С.-М. Иргит, М. С. Байыр-оол кылган), чугаалажып көөрүнге чөөрби кижи санал берип киришкен.

Чамдык эдиглерни киргген соонда программаны база уставты чыыш бадылаан, намның адын (үстүнде адааны ышкаш) доктаатткан.

Тывага президент соңгулдаларынга киржир талазы-биле намның сорулгаларын (илеткелчи оргкомитет кежигүнү С. Ы. Монгуш) чыышка база дугуржуп чугаалашкан.

Намның удуртукчу органнарын — политчөвүлелди, күүсекчи чөвүлелди тургускан. Политчөвүлел кежигүннеринге 35 кижи соңгуткан, ооң даргазы эртемден Калин-оол Сереевич Күжүгет, орадакчылары Г. С.-М. Иргит, С. Ы. Монгуш, А. М. Ашак-оол болган. Хүн бүрү айтырыглар шиитпирлээр сорулгалыг күүсекчи чөвүлелди 11 кижи составтыг соңгаан. Партиялың даргалары хөй-ниити эге-биле ажылдаар.

Бистиң корр.

ЧОЛААЧЫ

Вячеслав Дырдый чөөрби чыл бурунгаар шерит албанындан халажып келгеш, Арыг-Үзүүнүң ажылчын кооперациязының хлеб сөөртүр машиназын башкара берген. Кылган ажылы дээш ол аңга чедир чангыс-даа чемеледип, янзы-бүрү чылдагааннар дээш ажыл шагы үзүп көрбээн, хлеб сөөртүрүп доктаамал күүседип келген. Ооң машиназы кеззеде арыг-силиг, ажылдаарынга белен турар. Ол районнуң дөрт суурларын бо хүннерге хандырып, чаргылар өзугаар хлебти эккеп турар.

Мадиай-оол ОПАЙ-ООЛ.

МӨҢГҮН-ТАЙГА: кандыг аарыгыл?

1991 чылдың август айда Россияның Көдээ ажыл-агый министерствозунуң ветеринария албаныының кол эргелелинден телеграмма республиканың Агроүлетпүр Эвилелиниң ветеринария килдизинге келген. Чита областың Моол-биле кызыгаарлашкан девискээринде ыыйыстыг бода малдың чума аарыы тывылган. Моол-биле Тываның кызыгаарлашкан девискээрлеринге ол аарыгны болдурбас талазы-биле хемчеглерни ап чорударын телеграммада дыңнаткан. Ындыг уткалыг телеграмманы кол эргелел ооң соонда катап база чорудуп турган чүве.

Тываның Моол-биле кызыгаарлашкан Кунгуртуг, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайганың ажыл-агыйларының болгаш чонуң хууда малын чижек-биле саңап көргеш, чумага удур камгалал тарылга чорударынга 66 муң доза вакцина чедердир деп тодараткаш, ветеринария албаныының кол эргелинге дыңнадырывыска, ол хире доза вакцинаны Тывага чорудуп берген чүве.

Ветеринария албаныының кол эргелелинден келген телеграммаларның дугайында районнарга база дыңнаткан бис. Чогуур хемчеглерни алзын дээш.

Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң удуртулгазының дужаалы-биле август 27-28-те үстүнде айытканым девискээрлерже мал эмчилерин чоруткан. Мени Мөңгүн-Тайга районга ажыл чорудары-биле быжыглаан. Кижи күжү чедишпес болгаш Мөңгүн-Тайгага ажылдаары-биле Бай-Тайга районуң мал эмчилерин база хаара туткан. Мөңгүн-Тайганың, Бай-Тайганың мал эмчилериниңден 3 эвенону тургускаш, ажылдап киришкен бис. Ажылды организастаары белен эвес болган. Сарлыктарны одарлардан бөлүп, кажаалап алыр кажаалар безин чок болган. ССР Эвилелиниң 60 чылы совхозта ийи-ле черде ыыдыг кажаа бар. Каскаш биле Ак-Адыр деп черлерде. Сарлыктарны кажаалаар, оларны шуушторар черлерни удур септээр, дерилер ужурга таваржып турдувус. Ооң ынай бензин-биле хандырылга дээш ажылга шаптараазыныг үүлдер бар болган. Ол бүгү хемчеглерни дүргеп ап чорударынга шаптык болганы чугаажок.

Үш хүн иштинде аалдарны кезип, чарлап тургаш, малды болдүрүп, дөрт дугаар хүнде 6 коданны хары угда тарыыр аргалыг болган бис. Сентябрь 13-те командировканың хуусаазы төнген, бис Кызылче чорупкан бис. Ол үеде Каргы кодээ Совединиң девискээринге 21 коданда ниити саны 5242 бода малдың чумага удур камгалал тарыышкынын кылган болган. Тоолайлыгда 3 кодан. Барлык иштинде 5 кодан база ол черлерде чонуң хууда мыйыстыг бода малын совхозтуң мал эмчилери чедир тарыыры-биле артып калганнар. «Мөген-Бүрен» совхозтуң база Кызыл-Хая кодээ Советтиң девискээринде мыйыстыг бода малдың тарылгазын чорударын районуң кол мал эмчизи Дмитрий Очур-оол удуртуп турган.

Кызылга келгеш, эзлчеглиг шөлээже үнгеш, ооң аарааш, ноябрь 14-те ажылче үндум. Мен чогумда үү болуп турганы?

Октябрь айның эгезинде ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң саңалыктары олуп эгелээн деп медээ бистиң ветеринария килдизинге кээрге, килдис эргелекчизи Д. Ш. Сарыглар, ооң мурнунда ол-ла килдистиң эргелекчизи турган И. И. Беляков, республиканың ветеринария лабораториязының эмчизи А. Г. Шатохина олар ук аарыгны тодарадыр-биле чорутканнар. Ол эмчилериниң турган документилеринде айтып турары болза, октябрь 6-дан 15-ке чедир Мунзук Кара-кыстың коданындан ниитизи-биле 48 баш, ооң иштинде 6 улуг сарлык, 42 бызаа өлген деэн. Өлген малдарны кезип шинчилээш, лабораторияга база шинчилээш, пастереллёз деп аарыгның ижин-шөйүнү аарыының хевири-дир деп түпнелди үндүрген.

20 чыл иштинде Тываның көдээ ажыл-агыйының ветеринария килдизин даргалап, ооң мурнунда ресветлабораторияны эргелекчилеп чораан, дуржулгазы улуг, көдүрбээн хөнөө чок, көрбээн чүвезин чок кижиге бүзүревес арга чок. Шак ындыг түпнелди үндүрген соонда, Каргы кодээ Совединиң девискээринде мал-маганга пастереллёз деп аарыгга удур тарыышкынны чоруткан. Районнуң күүскомунуң шиитпири-биле карантиннии чарлаан. Ынчалза-даа хамчык соксаваан. Октябрь айда 93 сарлык, ооң иштинде 72 бызаа, ноябрь айда 76 сарлык, ооң иштинде 50 бызаа өлген. Аарыгны эмнээр, соксадыр дээш хемчеглерни ап чорудуп турза-даа, малдарның өлүрү уламчылавышаан, кижилериниң хомудалы күштелген, солун-сеткүүлге материалдар үнүп эгелээн.

Бистер ветеринария албаныының кол эргелелиниче үү болуп турарын дыңнадыр, дуза дилээн бис. Декабрь 10-да чума болгаш вирустуг аарыглар эмнээр эмчилер келген. Ол эмчилер-биле Барлык хемни өрү чоктап, кадарчы Адан-оол Хеймер-оолдуң коданынга кээриниске 40 ажыг сарлык аарыг турар деп эмнээн турлар. Аарыг сарлыктарның байдалы ам мырыңай көңгүс өскерилген. Кулактары халбыйып, карааның чаштары саалаан, думчуктарындан дымаа үзүктелбестээн, ханныг мыяанга былчажы берген турлар. Чүге көңгүс өскерли берген дээрге, мен ноябрь 18-22-де ол чоок-кавыга параан сарлыктарны бодумнуң караам-биле көрүп турдум. Ындыг эвес турган. Пастереллёзтуң ижин-шөйүнү аартыр хевири деп диагноозка бүзүрээш, Кызылдан эмнер-даа чорудуп чыттым. Адан-оол Хеймер-оолдуң коданында өлген сарлыктар бар-даа болза, өлүр четкен молдурга сарлыкты соктургаш, чара кезип, шинчилеп көрдүвүс.

Өкпезинде өскерлиишкиннер кол кезинде чок болду. Баары шала быжырып каан дег, оду хөлчок улгаткан, чиигир-ногаан өннүг, өттүн хавыныа иштинде база өскерлиишкиннер бар болду, иштики карты ирий берген чүве дег. Чумур иштинде чүве чок — куруг. Иштики карты хан кучук, сывырлып турар. Чиигe-шөйүнү хан кучук, чоон-шөйүнү чидаа хаа хан кучук. Чавана бичин-бичин кара черлерлиг, долганчыкты долгандыр бестер шупту ыжык, бүүрректери база аңаа эвес болду. Коруп турарга, пастереллёзка шуут дөмей эвес. Эртемденнериниң ийиди А. Г. Демченко, Е. Б. Никитин чума-дыр дишкен, а Москвадан келген эртемден Г. А. Холенев өске аарыг дээн (орустаарга, катаральная горячка). Бистер ыыт-шимээн чок артывыс. Чүге дизе, ол ийи аарыг: чума 1928 чылдан бээр бистин чуртка шуут турбаан, а өскези Тыва девискээринге таваржып корбээн аарыг.

Декабрь 13-14 дүнезинде Мугур-Аксының лабораториязына соктурган аарыг сарлыктың иштики органнарын шинчилеп, лабораторлуг 4 шинчилге кылырга, чума бадыткаттынып турар болган. Декабрь 14-түн хүнүнде райкүүсюмга дыңнаткан. Ол дораан комиссияны тургузуп, аарыгны нептеретпес дээш хемчеглерни ап эгелээн.

Ветеринарлыг хемчеглерни ап чоруткан. Ол дээрге, ук девискээрде мал-маганга камгалал тарыышкын чорудары дээш өске-даа хемчеглер-дир. Ынчалза-даа сарлыктарның олуру уламчылаан. Чижээлээргe, декабрь 16-17 хүннериниде тарааан сарлыктар өлген. Адан-оол Хеймер-оолдуң коданындан 49, Элбектиң коданындан 38, Мерген-оолдуң коданындан 11 сарлык өлген. Сарлыктарның олур чоруу Барлыкты куду бадып, Тоолайлыгже дургени-биле чоокшулап олурар. Ол ынчаар мал шуут аарбайн турар чер, камгалал тарыышкынны акаа декабрь 20 үезинде доозупкан.

Декабрьның 25-те Моол биле Тываның мал эмчилериниң хуралы болган. Ол хуралга моол эштер сарлыктар чумадан эвес, өске аарыгдан (катаральная горячка) аарып турар-дыр, ындыг аарыг Хубсугул аймаанга турган деп чугаалалдылар. Шын хевирлиг. Мөңгүн-Тайгада тывылган аарыгдан чүгле сарлык аарып, тас ниек аарбайн турар аарыгның уламчылаары 3-4 ай, октябрьдан январьга чедир. Ол аарыгның (катаральная горячка) демдектери база өскү.

Барлык иштиниң аалдарынга чораан, Саглы девискээри боор Онага деп черде кадарчыга ужураштым. Көңгүс аңаа турган ийи кодан сарлыкка чумага удур камгалал тарыышкын кылган соонда, ийи-ле хонук иштинде 15 сарлык өлген диди. Чуманың дириг вакцинаызыбиле аарыгны боттарывыс «тарып» ап турар эвес бис бе? Бир эвес ындыг болза, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик болгаш өске-даа черлерге ол ылерен келбес бе? Бир-бир бодаарга, вакцинаны инекке таарыштырган үүве болганда, сарлыкка ооң ойчижээ көвүдеп турар эвес бе?

Айтырыглар ам-даа хөй. Хамчык пастереллёзтан эгелээш, өске аарыгже (катаральная горячка) шилчээн бе? Азы ылап-ла чума бе? Пастереллёзтан эгелээш, чумаже шилчээни ол бе?

Материалдың эгезинде айытканым мен. «Мөген-Бүрен» совхозтуң сарлыктарынга чумага удур камгалал тарыышкынны районнуң кол мал эмчизи Дмитрий Очур-оол удуртуп турган деп. Соонда билдингени болза, ол совхозтуң чүгле 115 сарлынга камгалал тарыышкын кылган. Тоолайлыгда 6 кодан сарлык шуут тарыттынмаан. Ол черде сарлык шуут аарбайн барганна болгай.

Аарыгның тывылган ыллдагааны, тодаргай диагнозу ам-даа билдинмейн турар.

Шыдар МОНГУШ.

Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң ветеринария килдизиниң кол мал эмчизи.

1992 чылда Россия Федерациязынга күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының программазының кол-кол чүүлдери

1992 чылда Россия Федерациязынга күрүне болгаш муниципалитет (тус чер эрге-чагыргазынга хамаржыр) бүдүрүлгелерин хуужударының программазының бо кол чүүлдерин (моон ыңай Хуужудулга программазының кол чүүлдери деп адаттынар) «РСФСР-де күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр ажылдап кылган болгаш 1992 чылда хуужудулганы боттандырып чорудуп турар үеде оон сорулгаларын, артык эргелерин база кызыгаарлаашкыннарны доктаадып тургузуп турар.

1992 чылда хуужудулганың сорулгалары болза:

а) экономиктиг быжыг туруштуг чорукту чедип алырының политиказынга, оон иштинде дараазында чүүлдерге салдар чедирери:

садытның болгаш ачы-дуза адырының бүдүрүлгелерин дүргедеди хуужударының аргазы-биле хостут өртектерже шилчилгени чиигедири:

аңыктыы эц эвээш бүдүрүлгелерни болгаш объектилерни (карылгалыг бүдүрүлгелерни болгаш доозулбаан тудугларны) акшаландырып тударының үүргезиндеп күрүнени хостаары;

б) 1993-1994 чылдарда хуужудулга чорудуун улуг хемчээлдерге калбартыр байдалдарны тургузары;

в) хуужудулга үезинде бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазының экономиктиг ажыктының бедидерин хандырары;

г) бюджет орулгаларын көвүдедири.

Хуужудулга программазының кол чүүлдериндe доктаадып тургускан негелделерни Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областларның, автономнуг областының, автономнуг округтарының, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының күрүне эргелеп башкарылгазының органнарының, хоорайларының болгаш районнарның туе чер администрацияларының күүсеири албан.

I. 1992 чылда хуужударын төлевилеп киирген күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң объектилери

1. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң объектилерни оларны хуужударының аргаларын көрүп турган дараазында бөлүктерге чарган:

албан күүсеидир кылдыр үлээткен даалгаларга дүүштүр хуужудулгага кирер объектилер (моон ыңай — албан хуужудар объектилер деп адаар);

хуужудулгага кирер, ынчалзажок албан күүсеидир даалгалар саныда кирбээн объектилер;

хуужудулгазы кызыгаарлаттынган объектилер (хуужудулгазын Россия Федерациязының Чазааның, күрүне эрге-чагыргазының, эргелеп башкарылгазының органнарының болгаш тус чер администрацияларының чепшээрели-биле боттандырар);

хуужудары хоруглуг объектилер.

2. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң албан хуужудар объектилеринге Россия Федерациязының экономиказының рынок инфраструктуразын хевирлеп тургузарынга болгаш оон ажылдаарынга эң улуг салдар чедирер объектилер, а ол ышкаш ажыл-чорудулгазының ажыктыының чеңээн чурттуг экономиктиг көжүлдезиниң темпилерин болгаш рыноктуң хевирдеттинип тургустунарын саададып турар бүдүрүлгелер болгаш объектилер хамаарыжыр.

Ындыг объектилерге хамааржырлар:

а) мөөнеп база үүрүктеп садар садыг бүдүрүлгелери, иниттиниң чемненилгезинник болгаш амыдырал ачы-дузазының бүдүрүлгелери;

б) тудугның болгаш тудуг материалдары үлеп-түрүнүң бүдүрүлгелери болгаш организациялары;

в) күрүнениң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери (совхозтардан аңгыларын), кодээ ажыл-агый продукциязының баштайгы болбаазырадылгазын кылыр, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин хандырар болгаш оны хандырыр бүдүрүлге-техниктиг продукция кылыр бүдүрүлгелерни;

тударының нормативтиг хуусаалары эртken болгаш ара кагдынган база чедир туттунмаан тудугларны хуужударын боттандырар.

Иниги үе-чадада (1992 чылдың иниги чартыныңдан эгелеп) хуужудулгага дараазында объектилер кирер:

автотранспорт болгаш автосептелге бүдүрүлгелери (фирмаларның боттарының хандырары автосептелге бүдүрүлгелериниңдеп аңгыларын);

тудугның болгаш тудуг материалдары үлеп-түрүнүң бүдүрүлгелери;

аш-чем болгаш чиик үлеп-түрүнүң бичe (ажылчынарының саны 200 чедир) бүдүрүлгелери.

Албан күүсеидир даалгаларда кирбээн өнчүнүң объектилерин хуужударын «РСФСР-де күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужударының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр хуужудулга чорударынга чагыргың үндезинге боттандырар.

II. 1992 чылда хуужутпас азы хуужудулгазы кызыгаарлаттынган күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелери

1. Хуужудулга программазының кол-кол чүүлдериндe совхозтарны, чер болгаш чурттаар оран-сава фондузун, а ол ышкаш эрге-хоойлу чуруму делегей дугуржулгаларын өзугаар тарыштынар күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударын тааарыштыр доктаатнаан.

Социал-культура объектилериниң (кадык камгалалының, улус өредилгешиниң, культураның болгаш спорттуң, оон иштинде бүдүрүлгелериниң составында кирип турар объектилерин, бүдүрүлгелерин болгаш албан черлерин оларны хуужударын тааарыштыр шиитпирээр хоойлузунга аңгыларын хүлээп алгыже чедир хуужудуп болбас.

2. 1992 чылда күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң хуужудулгазының аңгы-аңгы чергелиг кызыгаарлаашкынар үш болүүн тускайлаарын көрген:

а) 1992 чылда хуужудары хоруглуг объектилер:

б) Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң саналдарынга үндезилеп үүгле күрүне эргелеп башкарылгазының органнарының болгаш тус чер администрациязының шиитпири-биле хуужударын чөпшээрээр объектилер болгаш бүдүрүлгелер.

3. Бо кезектиң 2 пунктузунуң «б» подпунктузунда айыткан бүдүрүлгелерни хуужудуп турар үеде Россия Федерациязының Чазаа акцияларның контроль пакедин үш чыл хуусаала күрүне өнчүзүнге арттырар ыңдыр шиитпирни хүлээп алыже болур эргелиг.

4. Хуужудулга программазының кол чүүлдериндe доктаатталган хуужудулгага кызыгаарлаашкыннар күрүне эргелеп башкарылгазының бүгү органнарынга албан болур.

Айыттынган органнарның хуужудулгага немелде кызыгаарлаашкыннар кылырын болдурбас.

5. Хуужудулгага кызыгаарлаашкыннарны күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин акционер ниитилелдер база бүдүрүлгелерин хуужударын чөпшээрээр объектилер болгаш бүдүрүлгелер:

в) эт-хөреңгини эргелеп башкарарының чогуур комитеттериниң саналдарынга үндезилеп үүгле күрүне эргелеп башкарылгазының органнарының болгаш тус чер администрациязының шиитпири-биле хуужударын чөпшээрээр объектилер болгаш бүдүрүлгелер.

3. Бо кезектиң 2 пунктузунуң «б» подпунктузунда айыткан бүдүрүлгелерни хуужудуп турар үеде Россия Федерациязының Чазаа акцияларның контроль пакедин үш чыл хуусаала күрүне өнчүзүнге арттырар ыңдыр шиитпирни хүлээп алыже болур эргелиг.

4. Хуужудулга программазының кол чүүлдериндe доктаатталган негелделерни Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областының, автономнуг областының, автономнуг округтарының, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының күрүне эргелеп башкарылгазының органнарының, хоорайларының болгаш районнарның туе чер администрацияларының күүсеири албан.

I. 1992 чылда хуужударын төлевилеп киирген күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң объектилери

1. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң объектилерни оларны хуужударының аргаларын көрүп турган дараазында бөлүктерге чарган:

албан күүсеидир кылдыр үлээткен даалгаларга дүүштүр хуужудулгага кирер объектилер (моон ыңай — албан хуужудар объектилер деп адаар);

хуужудулгага кирер, ынчалзажок албан күүсеидир даалгалар саныда кирбээн объектилер;

хуужудулгазы кызыгаарлаттынган объектилер (хуужудулгазын Россия Федерациязының Чазааның, күрүне эрге-чагыргазының, эргелеп башкарылгазының органнарының болгаш тус чер администрацияларының чепшээрели-биле боттандырар);

хуужудары хоруглуг объектилер.

2. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң албан хуужудар объектилеринге Россия Федерациязының экономиказының рынок инфраструктуразын хевирлеп тургузарынга болгаш оон ажылдаарынга эң улуг салдар чедирер объектилер, а ол ышкаш ажыл-чорудулгазының ажыктыының чеңээн чурттуг экономиктиг көжүлдезиниң темпилерин болгаш рыноктуң хевирдеттинип тургустунарын саададып турар бүдүрүлгелер болгаш объектилер хамаарыжыр.

Ындыг объектилерге хамааржырлар:

а) мөөнеп база үүрүктеп садар садыг бүдүрүлгелери, иниттиниң чемненилгезинник болгаш амыдырал ачы-дузазының бүдүрүлгелери;

б) тудугның болгаш тудуг материалдары үлеп-түрүнүң бүдүрүлгелери болгаш организациялары;

в) күрүнениң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери (совхозтардан аңгыларын), кодээ ажыл-агый продукциязының баштайгы болбаазырадылгазын кылыр, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин хандырар болгаш оны хандырыр бүдүрүлге-техниктиг продукция кылыр бүдүрүлгелерни;

тударының нормативтиг хуусаалары эртken болгаш ара кагдынган база чедир туттунмаан тудугларны хуужударын боттандырар.

Иниги үе-чадада (1992 чылдың иниги чартыныңдан эгелеп) хуужудулгага дараазында объектилер кирер:

автотранспорт болгаш автосептелге бүдүрүлгелери (фирмаларның боттарының хандырары автосептелге бүдүрүлгелериниңдеп аңгыларын);

тудугның болгаш тудуг материалдары үлеп-түрүнүң бүдүрүлгелери;

аш-чем болгаш чиик үлеп-түрүнүң бичe (ажылчынарының саны 200 чедир) бүдүрүлгелери.

Албан күүсеидир даалгаларда кирбээн өнчүнүң объектилерин хуужударын «РСФСР-де күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужударының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр хуужудулга чорударынга чагыргың үндезинге боттандырар.

III. Хуужудулга талазы-биле тускай сорулгалыг көргүзүглер болгаш онаалдалар

1. Россия Федерациязының составында республикаларга хуужудулга хемчээлиниң тускай сорулгалыг көргүзүглериниге болгаш краиларга, областларга, автономнуг областка, автономнуг округтарга, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга хуужудулга талазы-биле ынаң-ла боттандырар онаалдаларга 1992 чылда дараазында чүүлдерни барымдаалаар:

ылаң-ла хуужудары көрүнген объектилериниң даңзызын;

хуужудулга боттандырып турар органнарның организас-техниктиг аргаларын;

хуужудар объектилериниң херек кырында кайы хире уезектиг боот турарын.

Күрүнениң акша-хөреңгизин көвүдедирин база үүрмек бүдүрүлгелерин хуужударын бирги эргелгде чедип алырын хары угда боттандырар сорулга-биле онаалдаларны чиигеллээн көргүзүглерге тургускан хуужудар бүдүрүлгелериниң даазигүүрүн адырының бүгү бүдүрүлгелериниң ниити санына хамаарыштыр хуубиле тодарадып тургузар).

2. Тускай сорулгалыг көргүзүглерни болгаш ыяап-ла боттандырар онаалдаларны тодаратканы болза:

Хуужудулга программазының кол чүүлдериниге капсырлаан 1-ги таблица өзугаар адырлар аайы-биле тус-тустан тургаш, Россия Федерациязына ниитизи-биле;

Хуужудулга программазының кол чүүлдериниге капсырлаан 2-ги таблица өзугаар Россия Федерациязында республикалар аайы-биле;

Хуужудулга программазының кол чүүлдериниге капсырлаан 3-кү таблица өзугаар адырлар аайы-биле крайлар, областар, автономнуг область, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайлар талазы-биле.

Күрүне эргелеп башкарылгазының болгаш тус чер чагыргазының бүгү органнарынга хуужудулга талазы-биле онаалданы 1992 чылдың дургузунда тудуу доозулбаан объектилериниң ниити өртээнинiң 20 хуузу хемчээлге доктаадыр.

IV. 1992-1994 чылдарда хуужудулгадан кирер баш удур санаашкыны болгаш 1992 чылда оларны хуваарының нормативтери

1. 1992 чылда хуужудулгадан кирер хөреңгилерни 1992 чылдың хуужудулгазының талазы-биле албан күүсеидир онаалдаларга (улус ажыл-агыйының бүгү адырларының негелде-хереглелдери-биле хандыртынган) дүүштүр тодараткан болгаш оларның ниити түңү 92 млрд. рубль болур.

1993 чылда хуужудулгадан кирер хөреңгилериниң хемчээли коскузу-биле көвүдээр болгаш 350 млрд. рубль болур (оон иштинде 300-325 млрд. рубль кижилериниң хуужудуп алган салыышкыннарындан шилчидиишкин-биле кирер).

1994 чылда хуужудулгадан кирер хөреңгилериниң ниити түңү 470-500 млрд. рубль болур (оон иштинде 450 млрд. рубль кижилериниң хуужудуп алган салыышкыннарындан шилчидилге-биле кирер).

2. Хуужудулга программазының кол чүүлдериниге капсырлаан 3-кү таблицада хуужудулганың кол-кол чүүлдерин дараазында чүүлдерни барымдаалап хуваарының нормативтерин көргүскен:

хуужудулга чорудулгазының бүгү киржикчилериниң хуужудулганы чорударынга сонуургалын бедидериниң чугулазы;

өнчү деннелиниң хамаарылгалын барымдаалай хуужудулгадан кирген хөреңгилерни ангылап көрү.

3. Россия Федерациязының сан-хөө байдалын база өнчү объектилериниң рынокта негелде-байдалын өөренип көрүп турган. Россия Федерациязының Чазаа хуужудулга талазы-биле тускай сорулгалыг көргүзүглерни болгаш албан күүсеидир онаалдаларны таарыштыр көрүп болур эргелиг.

V. 1992 чылда хуужудулга чорударының аргалары болгаш төлөзшкининиң хевирлери. 1992-1994 чылдарда хуужудулганың янзы-бүрү аргаларының деңзигүүрүн баш удур көргени

1. Бүдүрүлгени хуужударының тодаргай аргазын эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитет хуужудулга программазының кол чүүлдериниге болгаш Россия Федерациязының Чазааның болгаш Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң бадылааны нормативтерге дүүштүр доктаадыр.

Хуужудулга аргазын шилип алырда Хуужудулга программазының кол чүүлдериниңнышкынарынга капсырлаан 5-ки таблицада көргүскен хуужудулга аргаларын тодарадырының негелделерин удуртулга болдурар.

2. 1992 чылда дараазында чүүлдерни хоруур:

коммерциянга хамаарышпас конкурстарны эрттирери (азы объектиниң өртээниң азы инвестиция тарадырының талазы-биле хемчеглерге аукцион принципин ажыглавайн барбазы);

күрүне болгаш муниципалитет эт-хөреңгизин арендаторга садып алыр эргени бербишаан, ол ону арендаладырының талазы-биле керээ чарары (арендалаткан эт-хөреңгини хуужударынга арендаторлар үүгле ниити чуруму өзугаар киржир эргелиг);

ыңдыл хой эвес садып алыкчы бар турда конкурс (аукцион) эрттирери,

3. Бүдүрүлгени конкурс (аукцион) өзугаар садарда оон баштайгы өртээн азы акционер ниитилелиниң устав капиталының кайы хире боов турарын тодарадырын үүгле Россия Федерациязының күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң бадылааны Хуужудулга объектилериниң өртек-үнезин тодарадыр талазы-биле методиктиг айтыышкыннарга дүүштүр боттандырар.

4. Акцияларны садып тургаш, хуужудулганы чорударда:

Россия Федерациязының Чазаының бадылаары Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин акционерлиг ниитилелдер кылдыр чаарты тургузарының чурумунуң дугайында саавырга дүүштүр күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин үүгле ажык хевирлиг акционер ниитилели кылдыр эде тургузуп болур;

күрүнеге (чер-чер Советтерниге) хамаарышкан акцияларны 10 хуузун садарын ук акцияларның чиигелделиниң ажылдакчыларынга сатканыңын соонда Россия Федерациязының Чазаының доктаатканы чурум өзугаар аукционга боттандырар. Оон соонда акцияларны үнелиг саазыннар садар талазы-биле организастаан рынокка садары-биле бүрүткээр.

5. «РСФСР-де күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 23 болгаш 24 чүүлдериниге дүүштүр хуусаасын үзадып төлээр талазы-биле бүдүрүлге ажылдакчыларынга тыпсыр чиигелделерден аңгыда, садып ап турар бүдүрүлгениң өртек-үнезин азы акция өртээн үзаткан хуусаада төлээрин 1992 чылда болдурбас. Ындыг таварылгада үзадышкынның хуусаазы бир чылдан ашпас. Айыттынган чиигелделерни тыпсырының чурумун Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң тодарадыр.

Эт-хөреңги садып алырының аренда керээлери-биле тодараттынган санажылгаларның чурумун үүгле «РСФСР-де күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу хүлээп алдынарының мурнунда ол чурум аренда керээлери-биле доктаатталган турган таварылгада ону ажыглаар.

6. 1992-1994 чылдарда хуужудулга чорудулгазының баш удур көрген чугула характеристиказы болза 6-ды таблицада көрдүнген адырлар аайы-биле хуужудулганың янзы-бүрү аргаларының деңзигүүрү болур.

VI. Хуужудуп турар бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтериниң кежигүннеринге чиигелделер

1. Ажык акционер ниитилелдери кылдыр хуужутнан бүдүрүлгелерни оларның күш-ажылчы коллективтери алганда оларга дараазында чиигелделерни тыпсыр:

а) бүдүрүлгениң ажылдакчыларынга ат кырында артык эргелерлиг акцияларны хары угда халас бээр, оларның хемчээли акционер ниитилелиниң устав капиталының 25 хире хуузу болур. Ынчалда-даа ол чаңгыс ажылдакчыга онаштыр санаарга, айда ажылдап алырының эц эвээш 20 хемчээлдериниңден ашпас болур ужурлуг.

Ук акцияларны бүдүрүлгелер ажылдакчыларының аразынга күш-ажылчы коллективтиң ниити хуралының (конференциязының) шиитпирин өзугаар үлээр.

б) мурнуидагы ажылынче эглип кээп болур эргелиг пенсионерлерни болгаш еске-даа ыңдыг кижилерни киириштир бүдүрүлге ажылдакчыларынга доктаатткан өртээнден 30 хуу чиигелделиг онаа акцияларны садар болгаш 1 чыл хуусаалыг кезек-кезектеп төлээр артаны бээр. Күш-ажылчы коллективтиң бүгү кежигүннеринге садар акцияларның ыңдыг пакединиңе доктаатткан өртээ устав капиталының 10 хуузундан ашпас болгаш бир ажылдакчыга онаштыр айда ажылдап алырының эц эвээш 6 хемчээлдериниңден ашпас болур ужурлуг.

Ол акшаны бүдүрүлге ажылдакчыларының аразынга күш-ажылчы коллективтиң ниити хуралының (конференциязының) шиитпирин өзугаар үлээр.

3. Хуужутнан бүдүрүлгелериниң администрациязының албан-дукаалдыг кижилериниге, олар-биле чардынган керээлериниң негелделериниге дүүштүр, ук бүдүрүлгелерни эде кылгаш, тургускан акционер ниитилелдериниң акцияларын садып алыр эргени (опцион) бээр, ону устав капиталының 5 хуузу хемчээлге доктаатткан өртээн барымдаалап бээр.

4. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелери (оларны хуужудар талазы-биле кызыгаарлаашкыннан хамаанчокка) арыг орулганың күсели-биле хуужудулга фондуларын тургузуп болур, ынчан бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының хуужудулга талазы-биле хууда агар саннарын ажыдар.

Хуужудулга фондузуниге бүдүрүлгениң 1992 чылда шилчидер акшазының түңү 1992 чылдың январь 1-де байдал өзугаар бүдүрүлгениң экономиктиг идиг беришкин фондузунуң 50 хуузундан, а ол ышкаш бүдүрүлгениң 1992 чылда алган херек кырында арыг орулгазының 10 хуузундан ашпас болур ужурлуг, ынчаарга чаңгыс ажылдакчыга онаштыр санаарга, айда ажылдап алырының эц эвээш 10 хемчээлдериниңден хой эвести ажылдакчыларның хуужудулга талазы-биле хууда агар саннарынче киирер.

Айыттынган фондуларның составынга эт-хөреңгини саткаңының сайгарылгазындан аңгы орулгаларның күселиби-биле алдынган арыг орулга болгаш амортизация шилчидилгелери киир санаттынмас.

5. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудуп турда, хуужудулга фондулары оларның ажылдакчыларының эргезинге артар.

Хуужудулга талазы-биле хууда агар саннарында акшазын ажылдакчылар өнчүнүн кандыг-даа чүүлдерни, хуучу дадывырларын, улуглерни, акцияларны садып алырынга ажыглап болур, ону «РСФСР-де ат кырында хуужудулга саннарының болгаш салыышкыннарының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 5 чүүлүнде доктаатткан чурум өзугаар кылыр.

(Тончүзү. Эгеми 2-ги арында).

6. Хуужудулга программазының кол чүүлдериниң 2 болүүнүн 2 немелде болүүнде айыткан бүдүрүлгелерни хуужударда оларның ажылдакчыларына чиигелделер көргүзериниң чурумун Россия Федерациязының Чазаа тодаргайлаар.

XII. Чээли бээриниң негелделери болгаш хуужудулгага 1992 чылда ажыглаар чээли курлавырларының хемчээлдери

Коммерция банкылары хуужудулга херектеринге кредит бээрин бодунуң кредит курлавырының күселиби-биле боттандырып болур.

Россия Федерациязының Төп банкызының 1992 чылда коммерция банкыларына бээр кредит курлавырлары хуужудулга херектерин кредиттээринге ажыглаттынган туруп болбас.

VIII. 1992 чылда хамаатыларның ат кырында хуужудулга салыышкыннарының тургустунары болгаш оларны ажыглаары

1. «РСФСР-ге ат кырында хуужудулга саннарының болгаш салыышкыннарының дугайында» РСФСР Хоойлузунда көрдүнген хамаатыларның ат кырында хуужудулга салыышкыннарынче экша шилчидинишкинин 1992 чылда кылбас.

2. Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарарының талазы-биле күрүне комитеди Россия Федерациязының Ажаалга банкызы-биле кады ат кырында хуужудулга саннарын ажыдар талазы-биле бүтү эргежок чугула белеткел ажылдарын 1993 чылдың январь 1-ге чедир доозар.

IX. Даштыкы инвестицияларны хуужудулга үезинде ажыглаары

Даштыкы инвестицияларны ажыглаарын дараазында үүлдерге үндезилеп боттандырар:

1. Садыгның, ниитиниң чемненилгезинин, автотранспортүүн бүдүрүлгелерин болгаш объектилерин, а ол ышкаш үлетпүрүн болгаш тудугүүн үүрмек бүдүрүлгелерин хуужудар үеде даштыкы инвесторларын киржирин инвестициялын чүгле садыг-саарылга конкурстарының негелделерин өзугаар болдурар (тодаргайлаарга, бүдүрүлге бүрүзүнге чаа инвестицияларны боттандырары конкурстарның кол негелдези болур).

Айыттынган объектилерни хуужударының оске аргаларына даштыкы капиталдың киржири — аукцион, Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарарының талазы-биле күрүне комитединиң чүгле чөпшээрээнин өзугаар чоруудар ортек талазы-биле конкурс болур.

2. Дараазында объектилерни болгаш бүдүрүлгелерни хуужуларына даштыкы капиталдың киржилгезинге идигни бээр:

карылгалыг бүдүрүлгелер.

тудуун ара соксаткан объектилер болгаш тудуу доозулбаан объектилер;

даштыкыдан алыр чиг эттим, материалдарның азы дериг-херекселдернин чедишпези-биле продукция бүдүрүн кызырып турар бүдүрүлгелер;

көдээ ажыл-агый продукциязының баштайгы болбаазырадылгазын кылыр бүдүрүлгелер, ааш-чем үлетпүрүүн бүдүрүлгелери;

тудуг материалдар үлетпүрүүн бүдүрүлгелери.

Ол бүдүрүлгелерни болгаш объектилерни хуужударына даштыкы инвесторларның киржилгезин деткиир сорулга-биле дараазында үүлдерни чөпшээрээр:

Хуужудулга программазының кол үүлдериниң VI болүүнде көрдүнген чурум өзугаар бүдүрүлге ажылдакчыларына тыпсыр акцияларның контроль пакедин азы акцияларын казаан долу пакетти даштыкы инвесторга садары;

акцияларның 10 хуузун аукционга саткаанының сөөлүнде акцияларың немелде пакеттерин рынок өртектерин өзугаар бирги эзлчегде садып алыр эргени даштыкы инвесторларга тыпсыры (акцияларны өртек-чүүсүн доктаадыр үеге чедир оларның үнем: чүгле бетүүн бөлүдал турда, бо чиигелдени ажыглап болур);

эт-хөреңгилер фондуларына хамааржыр акциялар пакеттерин керээлиг негелделер өзугаар башкарар эргени даштыкы инвесторга дамыдып бээри.

3. Хуужударына даштыкы инвесторларны киириштирерин чүгле Россия Федерациязының Чазааның шиитпирин өзугаар болдурар объектилериниң данзызынга кирер бүдүрүлгелер:

улус ажыл-агыйының улуг бүдүрүлгелери (1992 чылдың январь 1-де балансылыг өртээ 200 млн. рубльден ажыг азы ажылдап турарларының саны 10 мун кижиден хөй бүдүрүлгелер);

рынокка кол черни эзлеп турар улус ажыл-агыйының бүүгү бүдүрүлгелери;

страхование болгаш үнелиг саазыннар саарылгазы-биле холбашкан ажылчорудулганы дорт боттандырып турар бүдүрүлгелер база организациялар.

Хуужудулгага даштыкы инвесторларын киириллелиниге хамаарыштыр дараазында кызыгаарлаашкыннарны кайы бирээзин Россия Федерациязының Чазааның шиитпирин өзугаар 1992 чылда доктаадыр:

хуужудулгага киржирин бүүгү-биле хоруурут:

акционер ниитилелдиң уставта көрдүнген капиталынга даштыкы инвесторларның киржилгезиниң үстүү хемчээлин доктаадыры (3 чыл чедир хуусаалыг кылдыр);

Россия Федерациязының азы акционер ниитилелдиң тургузукчу документилериби-биле тодаргайлаар айтырыларга хамаарыштыр соксадыышкынны кылыр азы кол шиитпирлекчи эргени бээр акцияны Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң даргазының күүсекчи эргечаырга баштынны-биле дуурушканын өзугаар эт-хөреңгилер башкарар комитетиң даргазын томуйлаар.

4. Күрүне азы муниципалитет өнүүлүүн объектиниң садыгжызы хуужудулгадан алган акша-хөреңгилерни хуужудулга программазының кол үүлдериниң IV болгаш VI балыктеринде тодаргайлаттынган чурумну тор ажылдарынга бүдүрүлгелер чарыгдалдарының 10 хуузу ажыг бүдүрүлгелерни), конверсиялыг бүдүрүлгелерни болгаш одаар үүлэнергетика комплексинин бүдүрүлгелерин хуужударынга даштыкы инвесторларның киржилгезин Россия Федерациязының Чазааның доктааткан чурумун өзугаар көпшээрээр.

5.10 млн. доллардан (50 млн. рубль) хөй өртектиг чаңгыс бүдүрүлгенин хуужудулгага киирип турар объектизин азы акцияларын, а ол ышкаш акционерлернин бадылаашкыннарының 50-ден ажыг хуузун хандырып турар акцияларны даштыкы инвесторның садып алырына Россия Федерациязының экономика болгаш сан министерствозунуң чанында комитеттин баш бурунгаар көпшээрээнгеен негеттинер.

6. Даштыкы инвесторларга садар дээн объектилер талазы-биле медээлерни хуужудуп турар бүдүрүлгелер дугайында информацияны хамаарыштыр фондунуң бюллетинин парлаарына капсырылга кылдыр англи дыл кырында база албан парлаар.

X. Хуужудулга талазы-биле күрүне органнарының аразында, күрүне эргелеп-башкарылгазының өске органнары-биле болгаш бюджеттер-биле харылзаа тударының чуруму

1. Эт-хөреңгиниң хамаарышкан фондузу күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң база өнчүүн өске-даа объектилериниң садыгжызы болур.

2. Эт-хөреңги фондуларының ажыл-чорудулгазы этегиже чедир үеде оларның хүлээлгелерни эт-хөреңгилер башкарар талазы-биле хамаарышкан комитеттер, оон иштинде эт-хөреңгилерни федералдыг Россия фондузунуң хүлээлгелерин — Россия Федерациязының эт-хөреңгилерни эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди күүседир.

3. Россия Федерациязының составында республикаларда, крайларда, областарда, автономнуг области, автономнуг округтарда, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларда база чурттакчылары 1 млн. кижиден хөй хоорайларда эт-хөреңгилерни эргелеп башкарар талазы-биле комитеттерге дериксээр агентилелдериниң эргелерин тывыскан туруп болур. Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгилерни эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң даргазының күүсекчи эргечаырга баштынны-биле дуурушканын өзугаар эт-хөреңгилер башкарар комитетиң даргазын томуйлаар.

4. Күрүне азы муниципалитет өнүүлүүн объектиниң садыгжызы хуужудулгадан алган акша-хөреңгилерни хуужудулга программазының кол үүлдериниң IV болгаш VI балыктарында тодаргайлаттынган чурумну өзугаар хуваар.

5. Хуужудулга программазының кол үүлдериниң II болүүнүнде айыттынган бүдүрүлгелерни хуужударының адырлар программаларының төлевилелдерин Россия Федерациязының министерстволары болгаш ведомстволары ажылдап кылыр.

Улус депутаттарының черчер Советтери-биле болгаш Россия Федерациязының монополиягa удур политика база экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитеди-биле дуурушкан сөөлүнде хуужудулганың адырлар программаларын Россия Федерациязының Чазаанга бадылаашкыны-биле Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгилерни эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди киирип келир.

6. Акцияларның контроль пакеттери күрүнеде быжыглаттынган акционерлиг ниитилелдериниң акционерлериниң хуралдарына өнүү эзнинің бүүн эргелерин боттандырарынга Россия Федерациязының чазааның ниитпирин өзугаар хуужудулга программазының II кезээнің 3 болүүнде көрдүнген чурум-биле эт-хөреңгилериниң Россия фондузу (Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгилерни эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди) Россия Федерациязының хамаарышкан министерстволарының болгаш ведомстволарының талаэлекчилерин киириштирип болур.

7. Хуужудар бүдүрүлгелериниң адырлар талазы-биле омзагай байдаалдарын барымдаалап көөр дээш хуужудулга дугурмулгаларын кылырының чаңгыс аай негелделерин ажылдап кылырынга Россия Федерациязының министерстволары болгаш ведомстволары киржир, ол негелделерни Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгилерни эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди бадылаар.

8. Россия Федерациязының министерстволары, ведомстволары бодунуң эргежинде бүдүрүлгелерни хуужулар талазы-биле комиссияларының составынга телээлекчилерин чорудуп болур.

XI. Хуужудулгадан алдынган акша-хөреңгилериниң күселиби-биле тускай сорулгалыг саң-хөө фондуларын тургузары

Улус депутаттарының хамаарышкан Советтериниң эргезинге хуужудулгадан кирген акша-хөреңгилерни бюджеттиң квартал санында чарыгдалдарын дуглаан сөөлүнде чүгле дараазында сорулгаларга чарыгдаарынга ажыглаар кылдыр бюджеттен дашкаар фондуларже киирип болур:

хонуун социал камгалалынга;

бойдус камгалаар хемчеглерни боттандырарынга;

хоорайларның болгаш дериксээрлериниң инженерлиг инфраструктураларын сайзырадырынга.

Ол фондуларны тургузарының хуусаалары, ук сорулгаларга киирер акша-хөреңгилериниң хемчээлин, оларны чарыгдаарының чурумун улус депутаттар Советтериниң шиитпири-биле тодаргайлап доктаадыр.

XII. Хуужударының чер-чер программаларына негелделер

1. Хуужудулганың чер-чер программаларын Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның, хоорайларның (районга чагыткан хоорайлардан ангыда), районнарның (хоорайга чагыткан райондан ангыда) эт-хөреңгини эргелеп башкарар талазы-биле комитеттери ажылдап кылыр болгаш улус депутаттарының хамаарышкан Советтери хүлээп алыр.

Хуужудулга программазының кол үүлдери солунарга парлаттынган сөөлүнде бир ай хуусаадан орай эвесте хуужудулганың тус чер программазын ажылдап кылгаш, хүлээп алыр болгаш улус депутаттарының хамаарышкан Советиниң парлаага органынга парлаар ужурлуг.

2. Хуужудулганың чер-чер программалары дараазында албан негелделерге дүшкен турар ужурлуг:

а) Хуужудулга программазының кол үүлдериниң чер-чер программалары чарышкек болбас болгаш ылагыя Хуужудулга программазының кол үүлдериниң дүштүр хуужуттас объектилерни хуужудар кылдыр саналдавас, объектилерни хуужударынга немелде кызыгаарлаашкыннарны доктаадып болбас ужурлуг;

б) Хуужудулга программазының кол үүлдери-биле доктаатткан албан кызыгаарлаашкынларны, негелделерни болгаш даалгаларны күүсеирнинг чер-чер программалары долу хемчээлдин-биле хандырар ужурлуг;

Хуужудулга программазының кол үүлдериниң тодаргай угланышкынныг көргүүлерни болгаш даалгаларын күүсеирин-биле албан хуужудар тодаргай объектилериниң (болук объектилериниң) дамзызын чер-чер программаларынга киирген турар ужурлуг.

Хуужудулгадан орулгаар алырының баш бурунгаар көрдүнген чижек хемчээлдери чер-чер программаларынга киргеи туруп болур;

в) чер-чер программаларын чыл хуусаалыг кылдыр ажылдап кылыр;

г) Хуужудулга программазының кол үүлдериниң доктаатты-ган даалгаларын күүсеткен дугайында отчёт-тарының хевирлерин база оларны бээриниң хуусааларын Россия Федерациязының статистика талазы-биле күрүне комитеди-биле дугурмашаны өзугаар Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгилерни эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди тодаргайлап доктаадыр;

3. Хуужудулганың чер-чер программазын күүседир дээш харыысалганы эт-хөреңгилер эргелеп башкарар талазы-биле хамаарышкан комитеттке хүлээдир.

Хуужудулганың чер-чер программаларының күүсединиге контрольду Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгилерни эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге хүлээдир.

XIII. Хуужудулга чорудулгазының материал-техниктиг болгаш кадрлар-биле хандырылгазы

Хуужудулга программазының кол үүлдериниң хуужудулга талазы-биле даалгаларны күүседириниге хамаарыштыр дагзыры болза:

а) күүсевчи эрге-чагырга болгаш тус чер чагыргазының баштыннары хуужудулга талазы-биле чаа тургустунар күрүне органнарына (эт-хөреңгини эргелеп башкарар талазы-биле комитеттерге, эт-хөреңги фондуларынга) 3 мун чурттакчыларга сааштыр хуужудулга талазы-биле күрүне органнарының бир ажылдакчызы турар болгаш бир ажылдакчыга 7,5 дөрбелчин метр шел онаажыр кылдыр бажык-балгат-биле хандырар;

б) Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди хуужудулга талазы-биле күрүне органнарының ажылдакчыларын өөредир программаны ажылдап кылырын Россия Федерациязының Өөредилге министерствозу-биле, Россия Федерациязының Эртем, дээди школа, техниктиг политика министерствозу болгаш сонуургалдыг өске-даа организациялар-биле деңнеп алгаш организастаар.

Хуужудулга талазы-биле күрүне органнарына орг-техниканы болгаш харылаа херекселдерни садып алырына 0,5 млрд. рубль түүнүг чээлин Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге тыпсыр дугайында оо комитеттиң санаалдарын өөренип көөрү Россия Федерациязының Төп банкызынга сүмелээр.

ОБКК-НИҢ ХЕРЭЭ: истелге доозулган, суд канчаар көөрүл?

1991 чылдың август 19-21 хүннеринде күрүнеге удур үймээнни эгелээн ОБКК-ниң — Онза байдал талазы-биле Күрүне комитединиң удуртукчуларын болгаш киржикчилерин тудуп хоругдаандан ооор барык беш ай эрткен. Истелге доозулган. 125 томнуг кеземче херээниң материалдары чыгдынган. Истелгениң бүүн доозулганын Россия Прокуратуразы 1992 чылдың январь 14-те парлаан болгаш буруудадыышкын түүнелдери-биле танышар кылдыр хоругдаттырганнарга база оларныңболчукчуларынга херектиг материалдарын дамчыдып берген.

Буруудаттырган хоругдаттырган кижилериниң суду кажан эгелээрин, канчаар доостуруп, суд кандыг шиитпелди үндүрерин номчукчулар сонуургап, манап келген. Албан өзүзү-биле төп солуннарга парлаттынган чамдык материалдарны мооц адаанда доочулан парладывыс.

РОССИЯ ПРОКУРАТУРАЗЫНЫҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫНЫҢ ДЫННАДЫЫ

Россия Федерациязының Прокуратуразының истелге бригадазы 4,5 ай дургузунда, тодаргайлаарга, кеземче херээн оттурган үеден бээр истелге доозулгуже чедир улуг ажылды кылганын дыннадыгда демдеглээн. Элээн каш муң херечилериниң өчүүн алган, күрүне эргелениниң, күрүнениң айыыл чок чорук черинин, иштики херектер органнарының, армия болгаш флоттуң, СЭКП-ниң болгаш политиктиг өске-даа институттарының төпте база чер-черде адырларының август болуушкуннарына киришкен дээш О. Д. Баклановту, А. И. Тизяковту, В. А. Стародубцевти, Ю. С. Плехановту, В. В. Генераловту, В. И. Варенниковту кеземчениң харыысалгазына киирип, тудуп хоругдаанын мооц мурнунда дыннаткан турган. Чуртта эрге-чагырганы эжелеп алыр сорулга-биле сүлчээ кылган деп буруудадыышкынны оларның шуптузунга онааган.

Буруудаттырган кижилерни тудуп хоругдаан сөөлүнде ССРЭ-ниң сандарап дүшкени-биле холбаштыр чурттуң күрүне тургузуунга улуг өскерилгелер болган. Ынчалзажок оларның үүлгеткен херээн барымдаалап көөрге, буруунуу онааштырары мурнуку хевээр кеземче хоойлузунга дүгжүп турар.

Үстүнде айыттынган буруудаттырган болгаш хоругдаттырган кижилерден ажыда ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазының бирги оралакчызы Г. Е. Агаевке кеземченин буруудадыышкынының онаар барымдаалар бар. Ынчалзажок оон аар аараны-биле холбаштыр буруудадыышкынны анаа амдыгында онааваан.

Болдининиң болгаш Грушконуң кадыкшыл байдалдыка баксырааны-биле холбаштыр оларның херээнин истелгезин уламчылаар арга чок болуу берген. Ынчангаш оларны хоругдаллан үндүрген болгаш амгы үеде эмнелгеде чыдарлар. Эмнелге черинин түскай түннелин барымдаалап, Болдининиң, Грушконуң, Агаевтиң херээнин истелгезин олар сегээн сөөлүнде уламчылаар.

Россияның улус депутаты Ачаловка хамаарыштыр буруудадыышкынны анаа онаап, ону тудуп хоругдаарының барымдаазы бар. Ынчалзажок Ачаловту тудуп хоругдаарынга чөпшээрелин Россия Федерациязының Дээди Совети бөлүүн. Ынчангаш Ачаловка хамаарыштыр истелге чорударының аргазы Россия Прокуратуразында чок болуп турар.

ОБКК херээниң истелгези доозулганы-биле холбаштыр «Известия» солуннуң тускай корреспондентизи Валерий Руднев Россияның Чимгине прокурорунуң оралакчызы, истелге бригадазының удуртукчузу Евгений Лисов-биле ужурашкаш, аңаа элээн каш айтырыларны салган болгаш оон тайылбырын дыңнаан.

— Евгений Кузьмич, ОБКК херээниң истелгези доозулган-дыр. Херекти судка киирер апаар бе?

— Судка херекти черле киирер апаар. Буруудадыышкыннар болгаш кемнерек үүлгеднишкиннери тодаргайлаттынган, сүлчээчилериниң буруулуу бадыткаттынган, материалдар чыгдынган болгаш хынаттынган. Ам бистер буруудаттырганнарның болгаш оларның болчукчуларының бодалын манаар бис: олар удурланыышкын кылыр болза, истелгени уламчылаар, а удурланыышкын чок болза — сүлчээчилериниң салым-чолун шиитпирлээр кылдыр херекти судче чорудар бис.

— Ынчалзажок силериниң бүзүрел-биле берген бо тайылбырыларга чамдык кижилер каттыштайн турар. Сүлчээчилериниң салым-чолу Россияның дээди удуртулгазынан хамааржыр: тиилеттиргеннерге ол өршээл көргүзер магатчок деп, Россияда эвээш эвес кижилер санап турар. Ону канчаар көөр силер?

— Ол дээрге, аңаа бодал-дыр. Б. Ельцин-даа, өске-даа удуртукчулар истелге хамаарыштыр биске айтыышкын бербээн. Истелгениң канчаар чорун турарының дугайында медээни истелге бригадазындан олар негевээн. Истелгениң бүгү айтырыгларын чүгле бистер — байысаанчылар шиитпирлеп келген бис. Истелгениң хуусаазын кызырар аргавыс чок болган: хоругдаттырган кижилериниң хамдыызы үргүлчү аарын турган. Үш арын бешки байысаалга херээн хоругдаттырганнар хөй хүннерде танылып келген. Оларны далаштырар эрге бисте чок.

Болчукчулар дугайында чаңгыс-ла чүүдүү чугаалаар бодай-дыр мен: хүлээлгезин олар ак сетилдиг күүседип, байысаакчылар-биле шиитпирлиг маргышып турардар. Болчукчулар хоойлуңуң оларга ажыктыг талазын ажыглап келген. А оларга ажык чок талазын уттуп турар. Бистин хоойлувуста айыттынган үүлдер эвээш эвес чөрүлдээлиг дээрзин демдеглээри чугула. Болчукчуларның болгаш байысаакчыларның аразында маргылдааны, чөрүлдээлиг айтырыгларны суд шиитпирлээр эргелиг.

— База бир айтырыым бар: буруудаттырган, хоругдаттырган сүлчээчилерден ацгыда, хөлегеде астыгып, калганнар бар эвес ирги бе?

— Артпаан боор. Артпаан деп каразыышкын турган болза, херекти судка киирери-биле белеткевес нүүк бис. Үймээнге чүгле армия киржилгезинге хамаарыштыр безин 165 томнуг материалдар, чер-чер администрациязынга хамаарыштыр — 200 томнуг документилер чыгдынган. Оон өске материалдарны тодаргайлаарыбиле чер-черниң хоойлу-дурум камгалаар органнарынче чорудуп берген бис.

— А Михаил Горбачев ам кымыл ол? Херекке хамаарыштыр херечи бе? Когараан кижи бе? Азы кеземче херээнге моон сонгаар онаажыр болур кижи бе? Совет информация медээлерин барымдаалап, немец телевидениениң мырыдай чоокта чаа медеглээнин өзугаар алырга. Михаил Горбачев ОБКК херээнге онаажыр магатчок.

— ССРЭ Президентизи турган Горбачев ОБКК херээнде херечи болуп турар. Үймээнге хамаарыштыр оон ролунуң дугайында судка киирер херекке онзалап айтыр бис. Ам дээрезинде допчузу-биле чугаалап көрейн: Конституцияга удур сүлчээчилерни деткээн дээр барымдаа Горбачевтүн ол үеде кылган базымнарында, аажы-чаңында, хөделишкиннериндe көөлбейн турар. Ынчалзажок Горбачев-биле ол хире үр үеде кады ажылдап келген болганда, сүлчээчилер аңаа идеген, ОБКК-ни Президент детки-ир боор деп бодап турганнар деп саналарының барымдаазы бар 1991 чылдың август 18 болгаш 21 хүннеринде сүлчээчилериниң Президентинге барыы турганы ол дугайында херечилеп турар. Оон ынай партиниң сан-хөөрүүнүн, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ажылының хоойлуга дүүшпес методтарының дугайында аңгы херек база бар. Бо херектерге хамаарыштыр Горбачевтүн ролунуң дугайында ам дээрезинде тайылбыр кылып шыдавас мен.

Ада-чуртунга кызыгаар чок бердинген кижи

ГЕНЕРАЛ - ЛЕЙТЕНАНТ Д. М. КАРБЫШЕВ

СЭКП-ниң Таңды райкомунуң оргкилдизиниң эргелекшизи М. Н. Лебедев, комсомолдуң Сүт-Хол райкомунуң секретары Ю. С. Катков-биле кады 1952 чылдың май 1-де хүндүскүүнүн 11 шакта Москвага бирле дугаарында чеде берген мен. Май 1-ниң чыскаалы ынчан найысылалга кылын түлүк болуп турган. Хөй хаат шагдаалар бистен кайнаар-даа эрттирбээн, кайгап турдувус. Ол аразында бир көөрүүге, Тывадан комсомолдуң Төп школазынга ынчаарда өөренип турган Андрей Юмбуу. Маадыы-оол өөрү-биле кады чыскаалын алган чаныысыбиле бар чорлар. Чаңгыс чер-чурттугларывыс бистен аразынче кирер тыртып алдылар. Ынчангаш 1952 чылдың Май 1-ниң Москвага чыскаалынга киржир аас-кежиктиг болган бис.

Май 5-те В. И. Ленинниң Мавзолейинге барган сөөлүнде Совет Армияның Москвада Төп музейинге чеде бердим. Барык бүүн хүн дургузунда музейниң делгинрин магадан көргеш, сонуургаан хөй үүлдерни демдеглеп алдым. Оларның аразында бир онзагай үүл — генерал Д. М. Карбышевтиң фашистерге туттуруушкын үезинде чижеглеп деңнээн чүве чок маадырлыг демисели, чоңунга, Ада-чуртунга оон кезээде шыңгы чоруу. Маадырлыг совет генералды фашистиг араатаннар дерзин өзү-биле шаажылап өлүргеннен бээр 50 ажыг чылдар эрткен үеде солуннарга, радио, телевидение дамчыдылгаларынга оон дугайында чүүл-баазын меге үүлдерни нептерелип турар амгы байдалдарда маадырлыг генерал, чалбыштыг патриот, коммунист Д. М. Карбышев дугайында 1952 чылдың майда Москвада музейден демдеглеп алган үүлдериниң солунга бижинри эргежок чугула деп бодадым.

Инженер шериглериниң генералы Карбышевтиң дугайында 1981 чылда унген «Совет энциклопедия словарында» эн-не кысказы-биле мынчаар бижээн: «Карбышев Дмитрий Михайлович (1880-1945) — совет шериг инженери, генерал-лейтенант (1940), Совет Эвиделиниң Маадыры (1946), 1940 чылдан бээр СЭКП кежигүү, делегейниң 1-ги болгаш хамааты дайынларының киржикчизи, 1926 чылдан бээр башкылап, элээн каш шериг академияларының профессору болуп турган. Ада-чуртун Улуг дайынының эгезинде балыглаткан болгаш туттурган. Гитлержи лагерьлерге фашизмге удур агитацияны чорудуп келген. Маутхаузен лагеринге гитлержилер хилинчектеп өлүргеннер».

...Совет Армияның Москвада Төп музейинде документилерни өзугаар алырга, инженер шериглериниң генерал-лейтенантызы Дмитрий Михайлович Карбышев Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүннеринде Гроднога, 3-кү армияның штавынга турган. 1941 чылдың июнь 24-те ол Белостокче, 10-гу армияның штавынче — Барын талакы Онза шериг округунуң командылакчызының быжыглал районнар талазыбиле дузалакчызы генерал Михайлинге ужуражыр дээш чорупкан.

Ынчалзажок генерал Михайлин ол хүн өлүрткен болган. Д. М. Карбышев 10-гу армияның штавынга артып калган. Армия штавының начальниги генерал-майор П. И. Ляпинниң сактыышкынын өзугаар алырга. Белосток чоогунда бир суурнуң чанында чугула көвүрүгү фашистерден хостап алыр дээш ынаар халдаанкын кылыр сорулга-биле дайынчылар отрядын тургузарын, ол отрядты бээрин генерал Карбышев июнь 25-те армия штавының начальнингинден дилээн. Генерал бодунга быжыглаан кызыл-шериглериниң бичин отряды-биле көвүрүг дээш тулчуушкуннарны үш хүн дургузында чорудуп келген. Ынчалзажок ийи талаларның күжү деп эвес болган...

Онгу армия удаваанда фашистерниң бүзээлээшкининге таварышкан. Генерал Карбышев болгаш 10-гу армияның штавының инженер киллизиниң начальниги полковник Сухаревич бүзээлээшкинден үнерде, Минск областың Низок, Уэда суурларынче углай чорупкан. Школа директору П. М. Лычковскийниң бажыңынга каш хонганнар. 1941 чылдың июль 5—10 аразында үеде оортан чорупкаш, ында көдээ сууржугаштарның бирээзинге кызыгаарлаашкынларын отрядыбиле ужуражы берген.

Августовский аттыг кызыгаар шериглериниң тускай 86-гы отрядының начальниги майор Г. К. Здорный, бүзээлээшкинден үнүп бар чораан 10-гу армияның командылакчызы генерал-майор К. Д. Голубев олар Быхов районунда Днепр хемин тавартыр бүзээлээшкинден уштунуп үнериниң, а оон сөөлүнде Брянскиниң эзимнеринге партизан отрядын организастаарын, фашистерге удур тулчуушкуннарны уламчылаарын ынчаарда генерал-лейтенант Карбышевке саналдаан. Ол планны чугаалажып турган чөвүлел хуралга улуг лейтенант А. Сомов киришкен. Оон сактыышкынын өзугаар алырга, генерал Карбышев армия командылакчызы Голубевтиң, кызыгааржылар отрядының командири Здорныйның планын хүлээвээн: чүгле Брянскиниң эзимнеринге партизан демиселиби-биле кызыгаарлаттынарын генерал-лейтенант күзевээн болгаш бодунуң билиин, дуржулгазын фашизмге удур бүгү фронтута бараалгадырын шиитпирлээн.

Кызыл Шериг-ниң инженер албанының начальниги генерал-лейтенант Карбышев болгаш 10-гу армияның инженер киллизиниң начальниги полковник Сухаревич олар Слуцк уунче чорупкан. Оон сөөлүнде олар ис чок читкен...

Дайын доостур чоокшулап турда, Карбышев дугайында немелде медээлер база алдыыган. Туттурган шериг статузун (эргезин) Карбышевтен фашистер казааш, ниити лагерьлерже шилчидипкен: фашистер ону бодунуң талазынче киирип шыдавааннар.

1945 чылдың январь 19-та ССРЭ-ниң Лондонда элчин чери чагаа алган. Чаганың ээзи — майор Седдон де Сент Клер деп кижи генерал Карбышевти да тодаргай чугаалап бээр дээш, олче телээлекчилерни чорударын дилээн. Заксенхаузен болгаш Маутхаузен лагерьлеринге фашистерге хилинчектедип турган француз майор 1946 чылда Канаданың шериг эмнелгезинге чыткан. Совет чазактың талазындан майор Сороптуту болгаш хелемечи Загорянскийни майор Седдон де Сент Клер-биле ужуражыр кылдыр Канадаже чорутткан.

Ынчалзажок Седдон де Сент Клер орус дылды арыг билир болган: ол шаанда Россияга өскен, Харьков университедин өөренип дооскан, делегейниң бирги дайынынга киришкен, орус генерал Брусиловтуң армиязынга ужудукчу болуп турган (ужудукчулар школазын база Россияга дооскан).

Оларның шуптузун чанагаштаваш, кежээ соок суттга киирген. Соок суттуң сөөлүнде чанагаш, ол бүгү инжилерин эртенгинге 6 шакка чедир даштыгаа тудуп келген. Оон түмелиңде 480 ажыг кижи өлген, генерал-лейтенант Карбышев база ынчаарда шыдаштайн барган.

Тамбовтуң артиллерия училищезинин начальниги чораан подполковник Н. В. Сорокин Карбышев-биле кады фашистиг лагерьлерге турган болгаш майор Седдон де Сент Клериң чүрек саргыыр дидиренчиг чугаазын бүүрү бадыткаан. Соок суг адаанга генерал-лейтенант Карбышевти туруп-тарга, күштүг суг кагыышкынынга ол шыдаштайн, атыаарлай бээрге, фашистер ону соп өлүргенин подполковник Сорокин чугаалаан.

Совет Армияның Москвада Төп музейиниң документилериниде айытканын өзугаар алырга, инженер шериглериниң генерал-лейтенантызы Дмитрий Михайловичи Карбышевке Совет Эвиделиниң Маадыры атты (өлгениниң сөөлүнде) 1946 чылда тывыскан.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

(Улаштызы 'Эгези № 7, 9 «Шында»).

Хей-хей чылдар дургузунда Черненко партийжи эн-не бедик деңнелде, кижилерни хандырар аппарат ажылын уштап баштаарынын бир янзы төвү болуп турган-даа болза, сөөлүнде ол партияны болаш күрүнеми баштай бергенде, кады ажылдаар командазының талазы-биле берге байдалга таварышкан. Брежнев азы Андропов ышкаш, Политбюрода ооң даяныптар болгу, чок турган. Брежневтиң өзектен ол үеде чүгле Д. Ф. Устинов биле А. А. Громыко арткан. Громыкову Черненко аажок хүндүлээр чораан. Ынчанмыже, чоок, бүзүрежир чорук оларның аразында, мен бодаарымга, база чок турган. Чоокшулаашкындан Громыко дадаалзаар турган хөвирлиг. Ооң «Сагыжымның ханызында» деп мемуарларында оларның аразында харылзаалардың ужур-утказын элдэрти-даа бол айыткан деп бодаар кижи-дир мен: «К. У. Черненкону өөрби хире чыл билир мен. Мындыг факт солун боор. Мөгүүрүнүң бетинде үш хире хонук бурунгаар, бодунуң байдалы харыксырап орарын билип кааш, ол менче долгаан чүве:

— Андрей Андреевич, байдалым пат ийин... Халажийн деп билдириишкиннезимзе кандыг чүве ирги деп-даа бодап ор мен... сөөн-биле сүмележип орарым бо...

Харыы манап, ыыттавайн барды. Мен кыска-даа бол, тода харыыладым:

— Боттуг байдалга дүүшпейн баар хире болуушкуннарны далаштырган чүве болу бербес бе? Мээң билип турарым-биле алырга, эвилер байдалды ынчаар нарыыдады көрбейн турар болгай.

— Ынчаарга, далаштас ышкажыл?..

— Ийе. Далашкан хереэ чок боор, ол чептүг эвес болгу дег — деп харыыладым.

Мээң харыымга ол таарзынган хире кылдыр мөңгээ сагындырган чүве.

Бистен чоруй барган ийи ажылдакчының аразында бо чугаазын ындыг-мындыг деп тайылбырлаксавас кижи-дир мен, ажыы-биле чугаалаар болза, Бир эвес ындыг чугаа болган-даа чүве болза, ооң утказы мени үндарадыр-дыр. Политбюро аайы-биле сурукчулар бооп турар ол кижилериң аразында харылзаа кандаай-ла чүвел? Партияның баштыкы бодунуң иштин-хөнүүн сөглеп, идейти-ле эн сөөлгү сүме айтырып орар, а харыызынга чүгле кургаг сургаалда хевирлиг чүве алган.

Политбюроның өске кежигүннериниг хамаарыштыр чугаалаар чүве болза, А. Н. Тихонов-даа, Г. А. Алиев-даа, В. В. Гришин-даа, М. С. Соломенцев-даа, Г. В. Романов-даа Черненконуң командазының кол кижилери турбаан. А өске ындыг өзекти ол тургузуп алыр аргазы чок болган.

* * *

Черненконуң амыдыралының сөөлгү айларында хүн бүрүзү аңаа хилинчек болуп турган деп билген мен. Ынчалзажок дээди удуртулгада ону хүрээлеп турган кижилер ол бүгүнү эскербейн турар ышкаш көстүр турду, ол-ла кедергей кызымак, кежээ байдал-биле ооң күш четпези илдеп апарган ажылынга дузалаан болуп турганнар. А чогум ол хүрээлеп ооң чоорту ырап бар чыткан. Черненко амыдыралдан бар шаа-биле халбактанып, ону алыс төнчүзүнге чедир харыксырадып турган кандыг-ла-бир эзлеглиг чүвени кылып турарын кыйыындан хайгаарап келгеннер.

Сөөлгү айларда Чиргине секретарының дузалакчыларындан база ону долганып турган ажылдакчыларыдан эң-не чоок кижилериң бирээзи апаргаш, Черненконуң киржип турганы ол хемчегларинің киржикчизи, а чамдыкта организакчызы-даа болуп чораанын амга чедир сагыш-сеткилимге аар чүүк болуп, анчыгындырып чоруурун чугаалаар апаар мен.

Константин Устинович хей чылдар дургузунда Сөөлгү Кавказка, «Кызыл даштар» дээр санаторийге эмнедип, дыштанып келген. Ол үеде ол боду-даа, эмчилер-даа ол чер аңаа дыка таарымчалыг деп санап турган. Ооң соонда, алдан чылдарның төнчүзүнде Сөөлгү Кавказче чоруурун соксадып, Брежнев-биле кады Крым чоруур ужурга таварышкан. Ону дыштанылга дээр арга чок турган: даштыкы чурттарның баштыңнары-биле ынчаарда чаңчылаан турган Крым ужуражыпкынарын организастаарының талазы-биле Чиргине секретарының эң чоок төвүлекчилериниң хүлээлгезин күүседир ужурга ол таварышкан.

Ооң соонда келгеш, 1984 чылда Чиргине секретарыга база катан Сөөлгү Кавказка дыштанырын эмчилер сүмелээн, «Кызыл даштардан» ырак эвестe күрүне дачазынга. Черненкога үргүлүү кислород чедишлестээр турган болганда, ол күрдачага дыштанырының ажыктыг-ажыктыг эвезин чугаалаары кандыг-ла ирги. Кислород тынып алыр хереклели ооң дачазында-даа, ТК-да кабинединде, дыштанылга кабинединде тургузуп каан турган болгай. Эльбрус чоогунга, далай деннелиниң мүң ажыг метр бедик черге ындыг кижини дыштанзыр дээрге, элдеп-ле. Аңаа барган баштайгы хүннерде-ле Черненконуң кадыы дыка баксырай берген. Удатпаанда Е. И. Чазов баштаан тускай эртемниглер келгеш, ооң кадыын каш хонук дургузунда хайгаараан болгаш дыштанар черни доп-дораан солуур деп түүкел үндүргеш, Константин Устиновичини Москва чоогунда Завидовода дачаже иппаргаш, аңаа ооң кадыы оожум-даа болза, чоорту эккинип эгелээн. Политбюро материалдары-биле каш-даа шак ажылдап, ТК-ның эзлеглиг Пленумунга белеткеннип турду.

Ол үеде Политбюро кежигүннери аңаа ховар нээр болду. Д. Ф. Устиновтан өскези. Чогум-на ол ынчан Чиргине секретарының кара чаңгыс даянгыжы турган. Ооң-биле ужуражканда, Константин Устиновичиниң карва чымчап, ооң хилегырай бээрин эскерер чордум. Ол, шынап-ла, ханы найыралда күштүг тала Дмитрий Федорович турган деп бодаар мен. Черненко-биле бир чугааны сактыдыр мен, ол мөңгээ ындыг-ла эки эвес чугаа чүве. Ол бүгү армияның комсомол ажылдакчыларының Төвүлел хуралының будүүзүнде болган. Камгалал министри Устиновтуң чүткүлдүг дилээни-биле Черненко ук хуралга киржип, чүве чугаалаар деп төпшээрешкен. Ооң эгелээриниң ас мурнунда армия комсомолун дайынчы орден-биле шаңнаар дугайында айтыыр хенертен көдүрлүп келген. Маңаа хамаарыштыр чигиннеримни Черненкога чугааладым. Чаңгыс аай коммунистиг организация болур комсомол четтир саңныг күрүне шаңналдарлыг оларның аразында хамаатты болгаш Ада-чурт дайынчыларының үеинде маадырлыг чорук дээш шаңнаткан орденнери база бар-дыр, ынчангаш шериг комсомолчуларны аңаа-ла ангылап, оларга аңгы шаңналды тывыскан хереэ бар бе? Ынчап баар чүве болза, металлург, тудугжу, студент комсомолчуларны шаңнап туруп бээр бе? Черненко алдыртпады. Ол менче таарзынмаан хевирлиг көргеш, мынча дээн: «Бо дугайында Устиновбиле чугаалажырын сөөлээ дагзыр бе?» Моон ынай чугаа хей-дир деп билип кагдым.

1984 чылдың май 28-те армия комсомолунга Кызыл Тун орденни тывыскан. Камгалал министри боду-ның сорулгазын чедип алырын күзеп турган болбайн — аныяк дайынчыларның, офицерлериниң хей-аъдын көдүрериң орадажыр: Аарбергe, чоннуң хүлээп көрбээн дайын Афганистан-а чоруп турган үе ол болгай, коргулчун хааржантарда солдар чуртунга «ээп кээп»-ле турган...

* * *

Чиргине секретарь аарыындан аңаа ужимезин билип турган, ол аңаа хилинчек-даржыктыг, ынчалза-даа ол аарыг ооң угбазы, кадынга хоралыг ажылды кылырынче база албадап турган. Ол Политбюро хуралдарынга ыяап-ла даргаларр, хөйге көзүлдүг шаңналдар тыпсыр, телевизорга көстүксээр. А чогум боду эпчок болза тендирий бээр, тыныштаар, хереэ хирилээр, чөдүрер апарган, бичии болгаш-ла кислород тынар, а ол чорук ону улам-на дедирлендирип турган ышкаш, ынчангаш ол ажылдап шыдаэр, ол башкарып турар дээрзин улуска бар-ла шаа-биле көргүзүксээр турган...

1984 чылдың октябрь 23-те Черненко ТК-ның эзлеглиг Пленумунга чүве чугаалаан. Ындыг-ла ноячуг эвес чугаа чүве, ынчалзажок чүү-кандыг-даа болза чугаамы кылган. Чиргине секретарь кадыым экижип тур деп бодап берген кире, кезек үеде ооң мурнуку ажылгыр байдалы кирип келген. Ол Политбюрога партияның XXVII съезди-ниңге белеткелди дүрүгедир дугайында бижик киирген, ону [illegible] октябрь—ноябрьда чылдыр-дыр дээн. Ооң-биле холбаш-тыр [illegible] Пленумун мурнуда шиитпирлээни ышкаш эртем-техника айтыырларына эвес, а съезд белеткелинге турескаадыр деп саналдыр. Ол бүкүүн Политбюро кежигүннери бир үй-биле деткээн соонда, эвилер Константин Устиновичини кезек эмнээшкин эртип аар кылдыр аайыңа киирип алган. ТКЭ-ге ол «коммунист» сеткүүлге парлаар чүүл биилип турганын мурнунда айыткан мен. Эмнелгеге ол бодунуң дузалакчылары-биле кады РСФСР-ниң Дээди Соведиңге сонгулдалар будүүзүнде, 1985 чылдың февральда, программалыг чугаазын белеткеп эгелээн. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, долу күштүг салым-чол аңаа ам-даа каш чыл амыдыраар арганы бергеннинге бүзүрелдиг кижи апарган.

Чиргине секретарь эмнээшкинин ара соксаткаш, бодунуң хүлээлгелерин күүседип киирптер деп шиитпирлээн. Ол-да хүннерде эмнелгеге Д. Ф. Устинов чыткан. Чоруп турган, Черненко Дмитрий Федоровичче душкаш барган. Чугаа үр болбаан — Устиновтуң байдалы аар турган. Ындыг турзажок, Дмитрий Федорович черле ындыг чаңыбиле Чиргине секретарыны хей-аът киирген чылыг сөстерни чугаалаан. Бодунуп дугайында мынча дээн: маңаа үр болбас мен, удавас сегил, ажылдап киирптер мен. Маршал Устинов хөөкүй, шынап-ла, ТКЭ-ге үр болбаан: операция соонда каш хонганда, ол аа мөчээн.

(Улаштылыг).

КОЖАМЫКТАП ЫРЛААЛЫҢАР

Шаг шаандан бээр бистиң тыва улуг кожамыктап ырлаалыр чораанар. Ырларның утка-шыдары дыка дажыг болганы уткалыг чораан. Кожамыктарга орантаңдызын, оглу-кызын, төрээн чуртун мактап ырлаар. Бистиң тыва чонувустуң уттундуруп бар чыдар кожамыктарындан чамдык одурларны сактып көрейн.

Ораи-таңдызын болгаш чонун мактап ырлаан кожамык:

Эглип-эглип бады келген
Эдим адаа чуртувусту.
Эки-багын чугаалажыр
Эрге-чассыг чонувусту.

Барып-барып бады келген
Бажы бедик Таңдывысты.
Багып-чөвүн чугаалажыр
Баштак-кара чонувусту.

Оглу-кызын мактап ырлаары:

Ийи аъттың изи киргеш,
Чиде берген Шолук-Хову.
Ишпедим дээр, чиведим дээр
Иезинің уруглары.
Алды аъттың изи киргеш,
Чиде берген Шолук-Хову.
Албадым дээр, чиведим дээр
Адазының ооддары.

Мээң кожамыктарым:

Аъттанып-даш шаварымга,
Ак-ла даңыр Ак-Туруумну.
Арбын чонум чыглып келир,
Алаак, шыктыг Ак-Туруумну.
Хөөмейлеп шаварымда,
Кектуг-шыктыг Ак-Туруумну,
Кевей чонум чыглып келир,
Хөөрештиг Ак-Туруумну.

Кожамыктар болгаш ырлар ийи-ийи эжеш боорун черле утпаалыар. Ынчангаш, уттундурып бар чыдар тыва чаңчылдарывысты катап эгидип алыры-биле үстүнде кожаннарны бижиди.м.

Май-оол БАЗЫР.
Улуг-Хем район.

(Гонорарын «Шынга» арттырыр).

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ЯНВАРЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Кино-концерт. 1-ги үндүрүлгези. 9.30 Поволжье улустарының ийги фольклор фестивалы. 10.00 «Үпнер эндерик — делегей чаңгыс». 10.10 Футбол допчулалы. 10.40 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 Ритмиг гимнастика. 12.50 Телефильмния баштайгы көргүзүү. 13.40 Концерт. 14.10 «Блокнот». 14.15 «Биржалардан медээлер». 14.30 «Силерге бо хереэ бе?». 14.45 «Садыг одуруу». 15.00 Ажылынгыы. 15.20 «Ол ынчан болган, болган...» 15.40 «Марусия үлбай». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.45 Мультфильм. 17.00 Уругларның музыка клуву. 17.40 Чемпионшар-биле кады. 18.00 Медээлер. 18.20 Телефильмния баштайгы көргүзүү. 18.50 «Ye-чадар». 19.35 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильмния баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удуар чаштар». 21.00 Медээлер. 21.30 «Театр+ТВ». 22.00 «Лондондан ынакшыл-биле...» 3-кү дамчыдылга. 23.05 Музыка, спорт, музыка. 00.30 Мультфильмнер. 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.30 «Далай чоогунда бульвар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

НЕЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 «Авто». 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 Барымдаалыг фильм. 10.05 Шейпинг. «Тергиин чыл». 10.50 Ю. Подниекстин фильмнери. 12.10 — 13.55 «Маргыштыг чугаа».

* * *

16.00 Уругларга дамчыдылга. 17.00 «Делгем».

КЫЗЫЛДАН

17.30 «Камертон». 18.35 «Айтырыглар болгаш харылар». 19.05 «Эквивенері». Информастыг программа. 19.35 Медээлер. 19.45 Реклама. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Ажык-тывыштыг чорук болгаш чаңчылдар. 20.45 «Чаа Пигмалион». 21.30 Ю. Поднекстин фильмнери. 22.25 Москва консерваториялының 125 чылынга. 22.55 Музыкалыг программа. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20—00.25 Реклама. Даартагыже агвар байдалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Тараачыннар айтыры. 17.45 Тинко. 18.00 Делегей рынокуче дүлгүүр. 18.30 Криминалдыг медээлер. 18.45 Капитал. 19.00 Даштыкы студия. 19.40 «Күштар бистиң-биле кады». 19.45 — 20.00 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00—00.00 «Үенин судалы» программа. 20.00 «Орус улустуң тоолдары». 20.35 Уран-чечен фильм. 22.15—23.45 «Кээргел чок кижилер». Уран-чечен фильм

ХҮРЕШКЕ ЫНАКТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Январь 25-26 хүннеринде Чадаана хоорайның төп спортзалынга кожуунуң 1-ги черн дээш **ХОСТУГ ХҮРЕШКЕ** ажык маргылдаа болуп эртер. Бодунуң девизинге тишлекчи болган мөгелер тус-тузунда 200 акша шаңналды алыр.

Ук маргылдааның соонда, хостуг хүрешке тулган чемпионну (дээди барымлаалавас) ылередир мөөрей болур. Аңаа 1-ги, 2-ги болгаш 3-кү черлерни алган мөгелериниң шаңналы — иртер.

ХҮРЕШ ФЕДЕРАЦИЯЗЫ

Кызылдың автошколазының 1983 чылдың май 31-де **Кайгал-оол Чаш-оолович Оржактың** адынга тывысканы АМ сериялыг № 277749 В, С категориялыг хереченнелди, ниткеш-биле холбаштыр, күш чок деп саналр.

КИНО

ЯНВАРЬ 21-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: Фанат 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, (кинопанорама), 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Драконы навсегда 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Огонь, вода и медные трубы 9.00, 12.30, Бесстрашный атаман 10.50, 14.20, Жертва во имя любви 16.00, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Не отступать, не сдаваться (АКШ) 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

БУЯННЫГ САЛБЫР

Кызыл районнуң төвү Каа-Хем суурда гинекология салбыры биле хереэженнер консультациязын мурнунда поликлиника турган эрги бажыңның капитал септелгезин кылгаш, эрткен чылдың июль 5-те ында ажыткан. Ынны чурттакчылары 22 мүн ажып турар, ооң иштинде божуур, не болур назы-харлыг хереэженнер 5 мүн—400 ораичок ашкап улуг-районга ындыг салбырны ажытканың бир дугаарында районнуң улуг гинекологу Сүрүүмаа Содунаевна Кууларның когаадыкты дилээлкини, не-чаштың кадышылын камгалаар хеннке ооң бердингени болгаш төп район эмнелгезиниң удуртулгазының чоннун болгаш медицина ажылдакчыларының негелдезинге дыннангыры-дыр деп санаар апаар. Салбырның ажыттынганы районнуң хереэжен чоннунга, ыыжап-ла, өөрүнүүр болган. Чаа-ла чыл чедир ажылдап турар эмнелгениң материал-техниктиг баазазы бодунуң шаанче быжыглап орар.

Гинекология салбырының эргелекчизи районда улуг гинеколог С. С. Куулар боду. Кижиниң хирези ооң даштыкы байдалындан, чугаа-соодундан, караандан иле. Сүрүүмаа Содунаевна чугаакыр, бөдүүн, биче сеткилдиг, ажыл-агыйжы, шынап-ла, не кижиниң эн эки будужу сиинккен эмчи болду. Амыдыралы кылдыр бодун чаңчыктырбаан, угаакгыр эвес кижи салган сорулгазын чүгле аас кырынга «чогудар». Чоон-Хемчик районда Чыраа-Бажыңга ортумак школа соонда, Кызылдык эмчи училищезин доосканаш, кезек ажыллап чоруй. Томскиниң медицина институдунче дужаап киргеш, ер-бүдезин ыыаар кожүрүп, 5-6 чылдың иүүрүнде студент амыдыралдың аар чүүгүн сөөртүүшаан, чер арезы ырак-даа бол, ескус дунмаларын оортан хайгаарап, сургап, ада-иезиниң уругларының улуунуң күүселир ужурлуг хүлээлгезин ол күүселип, оларыңа үзегерин көргүзүп шыдаан. Чүгле бодунуң борбак думчуун болаар дээш, чаңгыс-оол эртем чедип алган чүве-биле демей, алыкаачиксек чамдык специалистер тургулаар. Амыр-мендизин айтырып, айтырыг салган кижиже безин олар көөркөбес, харыылаар-харыылавас болдурлар ийин. Ыңдыгларны чон соора көрбес, хүндүлевес. Сүрүүмаа Содунаевнаны ындыглардан номчукчу ылгап көрзүн, ылап бүзүрезин дээш ооң күш-ажылчы намдарындан каш одуругну киирдим.

АЖЫЛДЫҢ АЖЫКТЫГ ХЕВИРИ

Районнуң девискээри делгем, суурлары тос башка чажыткан кажык дег, тоо-быдаргай. Ынчалза-даа кыска үеним дургузунда хереэженнериң үчүдүн тургузуп алган болганда, ажыл-агыйны системажылдар, саатты хереэженнериң, чаштарның кадыын камгалаар, оларны өлүп хораар чоруун кызырар, нелерге гинекологтуг ачы-дузаныңа бүгү арга-хевирлерин бедик деннелге чедирер дээш эрткен чылдың февральдан эгелеп бригада керээзи-биле 16 кижи ажылдап киринкен. Районга ужуру болза, беш акушер-гинеколог турар ужурлуг турда, бо хүннерде чүгле ийи кижи ажыллап турар. Бүгү республикада эмчи кадрлар айтырыы берге турда, ажыл-агыйны бригада керээзи дээн ышкаш депшилгелиг арганы ажыглааны таарымчалыг болган.

Хереэженнер консультациязы-биле бо салбырда дээди эртемниг ийи эмчи — эргелекчизи биле акушер-гинеколог Любовь Сереевна Омзаар ажыл-агыйны ынчаар тургузуп алганына өөрүүрлер. Чүге дизе бир эмчи азы медсестра аарыг бергеш, азы уруг-дарыы сылданган, өөлчегже үнер арга чок апарган таварылгада, ооң орнунга бир кижи ыяап-ла ажылдаан турар. Чижээлээрге, «...диетсестра чок-тур. Менюну бодунар тургузуп алыңар...» — дээр чүве чок. Ооң орнуң кым-бир сестра солаан турар. Эжин орнунга ажылдаан сен, ол шактарының ажыл төлевирин бодуң алыр сен. Ынчаңгаш кижи бүрүзүнүң ажылынга харыысалгазы белек, материалдыг тала-биле соонуургалы улуг.

КАДРЛАР-БИЛЕ АЖЫЛ

Акушер-гинеколог Л. С. Омзаар Иркутскиниң медицина институдун доозарының мурнунда база медучилище дооскан, эмнелге шудумунга ажыдаан стажтыг турган болгаш ооң дуржулгазы улуг. Бо ийи дээди эртемниг эмчиниң мындыг солун күзелин деткинес аргам чок болган: салбырда болгаш хереэженнер консультациязында ажылдап турар, хой чыл стажтыг медсестралар А. О. Сарыглар, А. С. Дам-Сюрюн, А. Д. Кенден-Хуурак болгаш ооңдаа өскелериниң арга-дуржулгазын көрүп турган, ажылынга чүткүдүг аныяк сестралар С. С. Донгак, З. С. Ооржак, бо чылын ортумак школа дооскан, келир үеде эмчи болур, аңаа боттарын амдыгааштан белеткээр дээн күзелин илередип, санитаркаладып хүлээп алырын дилеп кирип алган Аржаана, Таня, Надя ышкаш аныяктарны эмчинин буянныг ижинге өөредип турган, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринче аъткарары. Кадрлар айтырыын шиитпирлээрде, «үстүүртен кежик» манап орбайн, бот-дугайты ынчаар ходелгени дээре.

Салбырда бар 25 орун куруглавас. Божуп-чингээринин хуусаазынга чедир үеде хереэженнер аарыгларының талазы-биле салгаан пелер аңаа чыдып эмнедип турар. Ында эмнедип турар пелерден хомудаан чугаа дынаваадым. Палата санында орун саны дорттен хой эвес. Ол чыдар хереэженнерге таарымчалыг. Эмнелге ишти чылыг, аъш-чем-биле хандырылга багай эвес, кыжын безин ногаа аймаа үзүлбес. Чемни терапия салбыры-биле кады чаңгыс кухняга белеткеп каарга, ооң сөөртүп эккеп, үлеп турар.

Кеску агитация-биле дерилде дээрге аарыг кижилер оргузунда пропаганда. Ол талазы-биле ында ажылды республика эмнелгелериниң дээрс-бир деп көрдүм. Сан-бюллетеньнер каш янзы темалыг. Тайылбыр чедиңгир, чуруктары өөнүг.

Районда божудулга бажыңы-биле хирургия салбыры чок. Ол чорук гинекологтарны дувуредип, оларның ажылын нарыыдадып турар. Божуур хуусаазынга чедир эмнеткен-даа, суурлардан бергедеп келген-даа пелерни Кызылдың божудулга бажыңнарынче чорудуп турар. Бир эвес дарый кезиишкин херек апарган таварылгада салгадаан, шимчедип болбас ужурлуг нени салбырга кезип эмнээр арга чок. Аборт кылыр хереклелерни, креслону кезиишкинге ажыглаар арга бар эвес. Аргажок кезиишкин кылыр апаргаида, аарыг кижиниң байдалы чеже-даа берге болза база-да Кызылче сөөртүр. Ол хамаанчок, карак, кулак, диш эмчилериниң консультация алдырарда база-ла ындыг. Кадрлар чедишпес деп чүвенин ковар-хилинчээн не хереэженнер көрүп турар. Изинде-даа, соокта-даа, чадаг-даа чоруп каарлар. Кызылга кескени, эмчилериниң шак-үези, эмнер, дериг-херексел дээш бүгү чарыгдалды район эмнелгези төлөэр. Ынчаңгаш район төвүнге божудулга бажыңының хирургия салбырының турары эргежок чүгула апарган. Эрткен 1991 чылда районга 460 хире не божаан. Оларның 80 хуузу участок эмнелгелериниг, аалдарынга чиигээн. Бир эвес бо айтырыгны шиитпирлээр апарза, дээди эртемниг эмчи кадрлар херек. Оларны 2-3 чыл дургузунда тып, белеткеп аптары канчап-даа болдунмас. Моңу районуң төп эмнелгезинин кол эмчизи О. К. Шыырыпчык билип турар болбайн аан.

Моон-биле чергелештир септелге чидиг айтырыгларның бирээзи болуп турар. Эрткен чайын септелге негээрге, район эмнелгезинин кол эмчизи «бодунар күжүнер-биле септеп алыңар. Акша-төгерик-биле дузалаар бис» дээн. Улус хөлезилээн, чугайлаткан, ханаларга чугай ыыпшынмас болган. Холбиле чугайлап, чаштырып чадап турда, хуусаа үзаан. Бо чайны септелгени үезинде шынарлыг кылып алыр дээш белеткелди коллектив эмдыгааштан чоруда берген.

ЧАҢГЫС СУУРДАН ЧИЖЕК

Район төвүнден эн ырак суур — Кунгуртуг. Ынаар кара чаңгыс транспорт — самолёт. Суурда участок эмнелгези бар. Иелер аңаа чиигеп-даа турар. Ынчалза-даа хереэженнер гинекологтарның чогуур аңдузазын ап, район төвү чедип шыдавайн турар. Самолёт өртээ 120 рубль чедир улгаткан. Баарынга, кээрниге катай 240 рубль ышкажыл. Ол дээрге чүгле орук хөлезини-дир. Өске чарыгдалдарны алыр болза, чаңгыс кижиге чеже акша херек-тир! «Тере-Хөл» совхозтуң малчын турлаглары ол суурдан талыгыр. Кыжын, чайын идепкейлиг хөлге — аът. Оран дүвү деп болур черде иелер, хоорай чурттуглар дег, ай санында эмчиге кээп хынадып шыдавас. Ынчаңгаш кым чүден аарыг берген болдур, ооң эмнедип шыдавас болганындан, аарыы хоочурап, дудуу, четпес уруглар төрүттүнүп турар. Ындыг байдал негедаа, чашка-даа айыылдыг. Ол суурда 2 мүн хире чурттакчыдан божуур назыда 300-400 хире хереэжен бар. Берге божаан, амы-тыны кес кырында келген не дижик. Ооң ханының анализин алгаш, төпче дораан чорудар арга чок. Фельдшерде чай чок болган болза, пассажирлер дамчыштыр чорудар. Суурда чырык чок. Солярка чок. Чырык чокта, соодукчу ажылдавас. Анализтер шыгжаар чер чок. Санавиацияны чырык чокта чагыдып, чалап болдунмас. Чырык чокта, Кызыл-биле харылзаа турбас. Акушерка Н. Л. Мекниг-оол кызымак кижи болгаш-ла шыдажып турар.

Каш чыл бурунгаар ол суурга ажылдап турган фельдшер-акушерка-биле болган коргунчуг таварылганы кунгуртугжуларның берге амыдыралының чижээ кылдыр Сүрүүмаа Содунаевна сактып чугаалап олурду. Бир малчын аалга божаан не баксырай берген. Суурдан эмчи чалаан. Коланга чүгле аът чедер. Кадыр одурүүда чиге орук дүвүлүг хатка костүр-кезүлбес. Эдин мурнуда, эмчи соонда. Ийи аъттыг кижи чалбарып чорзажок, эмчиниң мунган аъды будуреэн ужарда, эмчи кадыр ийин куду, чуупкан чүдүк дет, караш дээн. Туцнели — эмчи чүгле дириг артган. Чаяан бооп инвалид болбаан.

Чемчейнин-даа берге байдалда болза, кунгуртугжулар хомудавас, салым-хуузун кымга-даа чарбывас чаңчылдыг хөн. Аксы быжыг ажылдап, ол-ла ийи-ийи эжеш боорун черле утпаалыар. Ынчаңгаш, уттундурып бар чыдар тыва чаңчылдарывысты катап эгидип алыры-биле үстүнде кожаннарны бижиди.м.

Май-оол БАЗЫР.
Улуг-Хем район.

(Гонорарын «Шынга» арттырыр).

Районнар эмнелгелеринде

РЫНОКТУҢ ТЕВИИ

Чуртта экономиктиг кризис ажыл, амыдыралдың бүгү адырынга доктарлыг уржуктарны таварыштырып келген. Медицина база-ла «ыстап-саргып, төвүүртап» эгелээн. Сөөлгү үеде эм аймаа ховартаан. Ооң үнезиг каш катап улгаткан. Эм чугула херек дээн эмнер чок. Аарыг кижилерни амдыызында бар эмнер-биле эмнеп-ле турар. Кадыылыга дүрген дузалаптар эм чокта, аарыгны аңаа көрүп олурар арга чок. Бир эвес ынчаңгыр өлген болза, «чүге ону-моңу сыкыртпадынар, чүге ол-бо эмни дамдылатпадынар...» — дээш, улуг дужаалдыглар күду эргелиглерни сы мунала бээр. Чок эмни кайыын тывар. Хан адыышкыны болган иеге хан орнунга дамдыладыптар белектуг солукчулар безин чок. Байдал мындыг турда, чеже-даа дээди эртемниг эмчи болза, ула дүүүн үшта маднаан-даа чүүү тывар. Чаңгыс арга-хорга дилээрин артканы ол бе?! Келир чайныг кежини халат ытпас херек. Тывавыс эм оттар-биле байлак. Школалар-биле керээ чаргаш, өөреникчилериниң потаан аптекарлар бөлүүн тургузар бе? Ол болдуна бээр хире болза, аңаа белеткел херек. Тускай семинар-курстар организастап, өөредилге-даа арттырзе кандыг деп. Ооң огулуг чүве үнүп болгу дег.

Амыдыралдың нарыыдааны-биле ажылдакчыларының социал камгалалдыг чоруунче сагыш салыры С. С. Куулар кол чүүл деп санап турар. Шалыг талазы-биле «ажыгбас» деп орза-даа, ооң кандыг сеткилин билдим. Эвээш-тир ийин. Бо чылдың эгелинден бүгү медицина ажыл-агый механизминге шилчээн турар. Ол-дур харын, аңаа олурбайн, эм оът-даа дугайын бодап орары аңаа белеткел эвес чүве бе. Бригада керээзи-биле ажылывыста чаа чүүлдер база бар-дыр. Ону улам сайзырангайжыткаш, камгалал медициназынче шилчиниринг чугула-дыр деп, коллектив дугурушкан.

Ажылдаар амыдыраар эвес, алды арганы ажыглаар апаар дээрзин рынок негеп турар. «Кадыышыл — чоннуң байлаа!» деп кыйгырыгга «Мен сеңээ, сен мээң» деп принципти ажыглаары рыноктуң тевии-дир.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалып секретарь 3-34-92;
☐ оралакчылары — 3-45-83.
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетөөр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ кодээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — — 3.36-82;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
☐ политикти, политиктиг — 3-41-23;
☐ улус депутаттар Советтеге 3-34-98 3-36-25;
☐ медээлер болгаш спорт
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
☐ солун келбейн барганда — 2-32-75;
☐ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үмер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 13.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 14 (14738) 1992 чылдың январь 22, среда

Чагдар өртээ 70 көп. Садар өртээ 60 көп.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

ӨРТЕКТЕР БОЛГАШ АНЫЯКТАР

Бо чылдың январь 2-ден эгелеп чоннуң чугула хереглел бараанларына өртектерниң өй-хемчээл чок өскени кижилерниң сагыш-сеткилин улам кудараткан. Ылангыя чүгле кооператив болгаш рынок садыгларына эвес, харын күрүне магазиннериндe безин аъш-чем бараанларының өртектериниң будалчаа, үрдүнчээ, чижел садыглаашкыныңа өскээн хостуг садыглаашкын-биле уржукталгаш, кижилерни бай-шыдалдыы, ядыы-түревгизи-даа хамаанчокка мөлчүп эгелээн. Канчап амыдыраарыл, моон соңгаар чүү кылза экил, хамааты кижиде камгалал бар бе, өртектер кажанга дээр чонну мөлчүүрүн уламчылап кээрил деп айтырыглар кижи бүрүзүн хүн бүрү дүвүредип турар.

Хоорайларда, район төптеринде, суурларда хөй-нинтинин чемненилге черлеринде, чунар-бажыңнарда, парикмахерскаларда, өөредилге черлериниң, школаларның столоваяларында, буфеттеринде, кухняларда, автотранспортта, ужар үүлде болгаш өскедаа амыдырал хандырылга черлеринде, кино, концерт, шин театрларында өртектер өй-хемчээл чокка өскен. Бо чорук эвээш хемчээлдиг стипендия ап турар студентилерге, сургуулдарга, а ол ышкаш школачыларга, өскүстерге, бичин чаштарга эң-не берге байдалды таварыштырып турар. Оларны ашкарар-чемгерер чемнер — сметана, чигир, салат, булочка, саржат-ус, компот болгаш өске-даа чугула хереглел барааннары барык чок, чедишпес, бар-даа болза, өртээ хемчээл чок өскен болуп турар.

Студент, сургуул, школаны кижи чүнар-байынга баарга 7 рубль 60 көпеек, баш таартырга 15-20 рубль, столоваяга чемненирге 5-10 рубль, кинога 6 рубль ажыг, концертке 10-15 рубль төлээр. Мынчаа кээрде, эвээш стипендиялыг азы күрүне хандырылгазында кижилер моон соңгаар канчаар чурттаарыл? Школачылар дижик, олар эртен өөренип чоруурда, шаа-биле ийи-үш рубльди ада-иезинден дилеп алыр. Сөөлгү үеде школачылар барык 4 рубль ажыг хире акша-биле чемненир апарган. Ол базала хостуг өртектиң уржуу. Хлеб дижик, ону магазиннерде 2 рубль 04 көпеекке садар, өлдеп чүве, школа столоваязында азы кухняга ол 3 рубль 90 көпеек чеде. Сээр, өске аъш-чем аймаа бөза ындыг. Уруглар, өскүстер бажыңы, школа-интернат, күрүне хандырылгалыг ортумак өөредилге черлери хостуг өртек-биле өй-хемчээл чок өскен аъш-чем-биле хандыртынып, хөй түшүг акшаны чарыгдап турар.

Студентилериниң, сургуулдарның, школачыларның амыдыралында амгы рынок үеэнде тургустунып келген ол чидиг айтырыглары шинтпирлээри-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Кызыл хоорай Совединин күүсекчи комитединиң, улус өөредилге килдизиниң, хөй-нинти организацияларының, дээди, ортумак өөредилге черлериниң удурткулары-биле, школа директорлары, башкылар база бо айтырыларга хамаарыылгалыг министерстволарның, ведомстволарның удурткулары-биле тускай хурал эрттирген.

Министрлер Чөвүлелиниң хуралдаар залында болган ол хуралга Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары В. Б. Салчак, В. В. Содунам, В. А. Парунин, улус өөредилге министри И. С. Конгар, садыг министриниң оралакчызы Д. Н. Сат, сан-хөө министри К. Д. Ондар, Респотребсоюз баштаар черниң даргазы Х. Д. Монгуш, Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы И. Ф. Моляков, хоорайның нинтиниң чемненилге черниң директорунуң оралакчызы С. Н. Изместьева олар киржип, студентилерниң, сургуулдарның, школачыларның социал айтырыгларын чоңумчалыг шинтпирлээринге ажыктыг арга-сүмелерин, бодалдарын чугаалап, айтырыларга долу харыны берип, тайылбырны кылганнар.

Ол ышкаш хуралга хоорайның улус өөредилге килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы А. К. Монгуш, институттуң ректору В. А. Набатов, Красноярскиниң агроүлетпүр университединиң Кызылда филиалының директору Х. О. Ондар, Кызылдың уран үүл училищезиниң директору В. В. Нагорный, хоорküүском даргазының оралакчызы В. П. Урванчев болгаш өскелер-даа дээди, ортумак өөредилге черлерининг студентилериниң, сургуулдарының, школачыларның, уруглар, өскүстер бажыңнарының, школа-интернаттың, ясли-садиктер кижизидикчилериниң социал камгалалының амыдырал хандырылгазының, моон соңгаар берге байдалдан уштунарының айтырыгларына хамаарышкан саналларын бергеннер.

Рынок экономиказынче шилчип, бүгү барааннарның өртек-үнези улгадып турар амгы үеде республиканың ажыл-ишчилериниң, оон иштинде студентилериниң, школачыларның, уруглардың социал камгалалын экижидер хемчеглерни алыры чазактың чугула айтырыгларының бирээзи дээрзин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак айыткаш, бо айтырыгны чоңумчалыг шинтпирлээр хемчеглерни ажылдап кылыр дээрзин чыылганнарга дыңнаткан. Удавас студентилерниң, сургуулдарның, школачыларның, шиттарның социал камгалалынга, амыдыралынга, өөредилгезинге хамаарыштыр, ылангыя аъш-чем хандырылгазынга, транспорт, столовая айтырыгларына чогумчалыг шинтпир хүлээп алдынар боор дээрзинге идеген болур.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Бистиң корр.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЭСКЕРИП КӨӨР УЖУРЛУГ

Кызылда пассажирлер автобудүрүлгезиниң улуг эжинче кирип олур мен. Ишти калбак хову дег улуг, делгем гаражтарны көрүп эртим. Узун автобустар ыыды читкен, ырак оруктан келгеш, дыштанган дег турлар.

Чиик машиналарны бедидир азып алган, оларны септекчилер кылган турлар. Анаа ужурашкан улузумдан айтырыглар суг дег төктүпле эгеледи:

— Бистиң бо бүдүрүлгеге слесарьлар хөй херек ийин. Манаа хоорайда чоруп турар ажыл чок аныяк ооллардан канчап киирип алырыл? Бир чугула айтырыг ол.

Хоорайга чоруур база районнар үнер автобустарның сандайларының шыыгларын деже кезерлер «ажылын» ам-даа үргүлчүлевишаан ийин. Көңгүс чап-чаа автобустарның сандайларын үрегден, соңгаларын буза шаап, ажиктерин үреп каапкан боор-дур. Мону канчаарыл?

Автобустарның бузулган соңгаларын эртен дораан катап кылгаш, рейстерже чорудуп турар бис. Чамдыкта ону кылып турда, районнар чоруур рейстер үр хожудап турар ужуру база ында болгай. Моон соңгаар ындыг үрегдекчи чорукту соксадырын негеп тур бис. Чүге дээрге бо хамык автобустар силерниң боттарыларның эдилелиңер, «ат-хөлүңер»-дир. Ол бүгү техниканы аажок улуг өртектер-биле ырак хоорайлардан барып садып ап турар болгай бис— ийиги чугула айтырыывыс ол.

Дараазында АТБ-ниң удуртулгазындан бөдүүн ажылышчилерге таарымча чок, эпчок түүлдерни эдери чугула. Чүл дизе бухгалтерияда база план киллизчиде хөй ажылдакчыларны дээди разрядтыг слесарь ажылчынар кылдыр хүлээп алгаш, оларның бирээзинге-ле муң ажыг рубль анша-шалыңны төлеп берип турар-дыр.

Чаа машиналар кээрге, оларны чап-чаа ажылга кирген таныштарынга кымдаа билбээнде үлеп берипкен боор-дур. Мону канчап соксадырыл? Каш чылдар бурунгаар чолаачылаан тыва эштерге чаа техника бээрин ядегевейн турарлар болгай.

Автобудүрүлгениң удуртулгазында шупту орус кижилер бар. Олар ажылышти чаңгыс аай боттарыныы-биле шинтпирлеп турар. Начальник Виктор Васильевич Бойконуң орнунга азы оон кол инженериниге тыва кижиден тыпкаш, ажылдатса чүл?

Ондар ОХЕМЧИК.
«Шынның» корр.

ЧАА МАГАЗИНДЕ

Кызыл хоорайның төвүнде базаар девискээринде «Белек» деп чаа магазинни ажыткан. Ында идик-хеп болгаш үлептүр бараанналрындан ажыда, янзы-бүрү аъш-чемни база садыглап турар. Чижээлээрге, өр, херээжен улустуң күскучаскы курткалары, дүктен аргаан джемперлер база свитерлер болгаш оон-даа өске. А чамдык аъш-чем бараанналрының өртээ дыка чиик болганынга баштайгы садыг алыкчылар өөрээн. Чүге дизе кызыгчыларның сөөлгү үеде тып чадап турганы үнүш үзүнүп бир кг-да өртээ 10 рубль ажыг болган. Оон ажыда кат-чиристен болгаш ногаа консервалрының өртээ амгы өртектерден оранчок чиик болган.

Бараанналрның ындыг чиик өртектериниң чамдык болганынга республиканың аъш-чем болгаш үлептүр барааннар белеткел организациялары идигни болдурган. Чиик өртектиг аъш-чем бараанналрының хөй кезии районнарже, кедээ суурларже чорудар.

(Бистиң корр.)

САНАЛДЫ ДЕТКЭЭН

Профэвиледдериниң Тыва Республика чөвүлели республиканың профэвилед активиниң хуралын организастап эрттирген.

Ада профэвиледдериниң хоорай, район комитеттериниң даргалары, ажыл-агыйларының, бүдүрүлге черлериниң болгаш организацияларның профкомнар даргалары киришкен. Хүн айтырыы чаңгыс: Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты деп-шиткен Сүт-Хөл районда «Сүмбер-Уула» колхозтуң болгаш Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң ажылышчилериниң саналын деткириниң дугайында.

Профэвилед активиниң хуралынга санал бергеннер республика чазааның Даргазының албан-дужаалынга Ш. Д. Ооржактың ажылының дугайында чугаалап, оон ажыл-чорудулгазынга бедик үнелелди бергеннер. Айытынган күш-ажылчы коллективтериниң саналын деткиир дугайында шинтпирни хурал хүлээп алган.

Профэвиледдериниң республика чөвүлели Тыва Республиканың Президентизинге кандидатка деткимче бөлүүн тургузуп, удуртукчузунга чөвүлелиниң парлалга төвүнүң удуртукчузу Маадыр-оол Калчанны томуйлаан.

Бистиң корр.

Президент соңгулдаларына уткуштур

ШЫН ШИЛИҢЕР

Тывага Президент соңгулдазын 1992 чылдың март 15-те эрттирерин соңгукчулар четтикпейн манап турар. Ынчанмайын канчаар. Бо ажык-чарлыг үеде эрге-хүлээлгези күштүг албан-дужаал херегин чоннуң хөй кезии деткип турар. Ботдогуннаан республиканың эрге-ажыын кааа-даа камгалаар кижи херек. Тыва Республикага Президент херегин амыдырал негей берген.

Кымны Президентиге соңгуурун, кымны Президент кандидатуразына киирерин амдыгаштан соңгукчулар саналдай берген. Кандыг кижини, кымны соңгууру— соңгукчуларның эргези. Бо херекке черле далаш чок, кончуг оваарымчалыг, серемчилелдиг болур ужурлуг бис.

Эрткен соңгулдаларга чамдык чазыгларлыг болганывысты соңгукчулар билир. Чамдык депутат болуксаан, улуг эрге-дужаал ээлексээн кижилерге бүзүреп, оларның хоозун аазаашкыннарынга алыскаш, «ураалап» каапкан бис. Оларның аазаашкыннары бүтпестээн, депутаттарывысты көрбестээн-не болгай бис. А чамдыктарының төлеп чок чоруун, кызыы билиин сессияларга-даа, ажыл-херектерге-даа көрүп тур ышкажыл бис.

Сөөлгү үеде дыңнап чоруурга, «Тываның бирги Президентизи кым болур ирги? К. А. Бичелдей азы Ш. Д. Ооржактың кайызы ирги?» — диирлер бар. Шын. Оларның кайызы-даа Тываның Президентизинге тааржыр, төлептиг кандидаттар. Кайызы-даа аргадуржулгалыг, чонга бараан боор чоруур чоннуң ооллары-дыр.

Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей — Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы. А Шериг-оол Дизижикович Ооржак — Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы. Кайызы-даа республиканың дээди эрге-дужаалдарын ээлеп орар. Оларның ол ажылдарынга эки түүлдерни кылып турарын чон, соңгукчулар эки билип, амдаа хөй эки түүлдерни кылырын манап турар бис.

Кымны соңгууру, деткиири соңгукчунуң күзели-ле болгай. Бистиң ог-булевисте дөрт соңгукчу бар бис. Бистиң бодалывыс ындыг: Тыва Республиканың бирги Президентизинге Тыва Агрүлетпүр эвилелиниң даргазы Вадим Орамбалович Оюнну депшидөр В. О. Оюн Москваның Тимирязев аттыг академиязының эки доскаш, «Сүт-Хөл» совхозка кол агрономнап, Чоон-Хемчик районуң «Большевик», Кызыл районуң «Тиилелге» совхозтарынга эки түңнелдерлиг ажылдап чорааныш билир бис. В. О. Оюн чон-биле ажылдап билир, чоннуң эрге-ажыы дээш ажылдап чоруур, негелделиг, дорт, шын дээш туржып чоруур кижи чүве. ССРЭ-ниң улус депутадынга ийи улаштыр депшиттирип чорааны көскү чижек болур. Бир эвес В. О. Оюн Президентиге соңгуттурбайн барза, Ш. Д. Ооржакты — Тываның Президентизинге, а оон орнунга В. О. Оюнну — Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга соңгуп алыр болдувусса, Тываның хөгжүлдезинге эки түүлдерни олар кылыр дээрзинге бүзүрээр бис.

Чамдык соңгукчулар Тываның Президентизинге Г. Я. Эппти, Ю. П. Слободчиковту адап турарлар. Ол соңгукчуларның эргези-дир. Бис ол кандидаттарга удур бис, чүге дизе оларның бирээзи Тывага Президент соңгулдазынга удурун сессияга чугаалаан болгай. Президент соңгулдазынга удур улус кайын-на боттарының кандидатураларын президент эрге-дужаалга чөпшээрежи бээр түүе деп? Черле бодамчалыг болурунче соңгукчу эш-оорүвүстү кыйгырдывыс. Президентиге кандидатты шын шилилиңер.

Хеймер-оол МОНГУШ.

ҮШ МУҢ ХОЛ ҮЖҮҮ НЕГЕТТИНЕР

Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр кымны депшидип болурул, депшидилгени канчаар чорударыл, кандидатты детиээн хол үжүктерин кым чыырыл дээн чижектиг айтырыглар кээп турар.

Комиссияның секретары П. М. САМОРОКОВ ол айтырыгларга мынчаар харыылаан:

Бирээде. Тыва Республиканың Президентизи кылдыр кым соңгудуп болурул? «Тыва Республиканың Президентизинин соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1 үүлүнде мынчаар айыттынган: «Тыва Республиканың Президентизи кылдыр чүгле Тыва Республиканың соңгуур эргелиг 35 хардан куду эвес базаа 60 хардан улуг эвес назылыг хамаатызы соңгудуп болур». Тыва Республиканың Президентизинин соңгулдаларына Тыва Республиканың 18 хар четкен хамаатылары кижизи болур эргелиг.

Ийиде. Президентиге кандидаттарны депшидериниң чурумунуң дугайында кысказы-биле чугаалаайн. «Тыва Республиканың Президентизинин соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 7 үүлүнге дүүштүр ындыг эрге-хоойлуда докдаттынган дүрүм ёзугаар бүрүкеттинген политиктиг партияларга, профэвиледдерге болгаш нинтилел-политиктиг шимчээшкиннерге берилген. Оон ажыда Президентиге кандидаттарны бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң, организацияларның күш-ажылчы коллективтери, дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң коллективтери, хамаатыларның чурттап турар черлериниң база шериг албанныгларның шериг кезектериниң аайы-биле хуралдары депшидип үндүрүп болурлар. Депшидилге «Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 32 үүлүнге дүүштүр чоруттунар. Ол үүл ёзугаар ажылдап турар бүгү кижилериниң нинти саны 100-тен эвээш эвес коллективтер ындыг эргелиг. Бир эвес чурттакчы чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле хурал болур болза, кандидатты депшидер хол хуралдың киржикчилери 150 кижиден эвээш эвес болур ужурлуг.

Тыва Республиканың Президентизинге кандидатты депшиткенинин дугайында шинтпирни хүлээп алгаш, хурал он кижиден эвээш эвес составтыг деткимче бөлүүн тургузар. Президентиге кандидатты деткээн хол үжүктерин ол болук чыыр. Ынчалза-даа ол ажылды болук чүгле улус депутаттарының Совединге бүрүткеттингенинин соонда чорудуп эгелеп болур ужурлуг. Ындыг болганда хуралдың протоколун деткимче бөлүүн бүрүткедири-биле улус депутаттарының чогуур (Кызылдың хоорай болгаш районнарның) Советтериниң президиумнарынга азы күүскомнарынга дарый чедирер. Протоколга деткимче бөлүүнүң кежигүннериниң дамзызын болгаш соңгулдалар дугайында хоойлуну чайгылыш чок күүседир база хол үжүктериниң чыылдазының шын чорудулгазы дээш харысалгалыг болурунуң дугайында оларның бижимел хүлээлгезин кожар. Президиумнуң азы күүскомнуң деткимче бөлүүн бүрүткээн дугайында шинтпири протоколду киргениниң соонда үш хонук иштинде хүлээп алдынган болур ужурлуг. Бүрүткеттинген деткимче бөлүүнге дес-дараа дугаарны болгаш атты, бүрүткеттингенинин дугайында херечилелди болгаш оон кежигүн бүрүзүнге шынзылганы тыпсыр.

Хол үжүү салыр саазынга Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр депшиттиргенниң фамилиязы, ады, адазының ады, албан-дужаалы (кылып турар үүлү) болгаш ажылдап турар чери, оон-биле кады деткимче бөлүүнүн дугаары, хамаатыларның хол үжүктерин чыып турар деткимче бөлүүнүн кежигүннериниң фамилиялары айыттынган болур ужурлуг.

Президентиге кандидатты деткээн хамааты хол үжүү салыр саазынга бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, чурттап турар черин, паспортунуң азы ону солуп болур өске документиниң дугаарын база серизин айыткаш, холунуң үжүүн салыр. Хол үжүктери салган саазының ийи талазы дола бээргe, салдынган хол үжүктерин санап, түңүн үндүрер. Ол медээлерге деткимче бөлүүнүн даргазы азы оон кежигүннериниң бирээзи ат салыр. Чаңгыс ол-ла хамаатының холунуң үжүктери ийи азы оон хөй катап катаптаттынган болур болза, оларны саналар.

Районга, хоорайга болгаш нинтизи-биле республикага Тыва Республиканың Президентизинге кандидатты деткиир эрээн каш деткимче бөлүктери туруп болур. Үш азы оон хөй деткимче бөлүктериниң шинтпири-биле олар боттарының ажылын дүүштүрер башкарыкчы деткимче бөлүүн тургузуп болур.

Тыва Республиканың Президентизинге кандидатты бүрүткээринге соңгулда эргелиг үш муң хамаатыларның холдарының үжүү негеттинер.

Хол үжүктерин чыырын доосканының соонда, деткимче бөлүү түңнел протоколду тургузар, анаа деткимче бөлүүн бүрүткээниниң хүнү, хол үжүүн чыырын доосканының хүнү болгаш хол үжүктери салган саазыларны шыгжаары-биле дамчыттынган улус депутаттарының Соведи айытты. Тыва Республиканың Президиумуу бодунуң эгелекчи саналы-биле азы Төп соңгулда комиссиязының киргген саналы-биле алдынган документилерниң шыныың хынаарын улус депутаттарының чогуур Советтеринге дагзып болур.

Хамаатыларның холдарының үжүктерин чыгланының түңнелдериниң дугайында таңма-биле шынзыттынган түңнел протокол өске-даа эргежок чугула документилер-биле кады (Тыва Республиканың Президентизинге кандидатты депшиткениниң дугайында протокол Президентиге, ораалакчы Президентиге кандидаттарның билдириишкиннери база биографтыг медээлери-биле, оларның соңгулдаларга киржириниң дугайында чөпшээрелдери, Президентиге кандидат бүрүзүнүн бүзүреттирген кижилериниң дамзылары-биле) Төп соңгулда комиссиязынга 1992 чылдың февраль 13-тен орай эвес киргген турар ужурлуг.

ДИРИГ ОЛЧААНГА САДАР

ХАБАРОВСК. Край товунуң куш фабриказы бодунуң продукциязын дириг олчаанга садып эгелээн. 16-17 ай назылыг чуурталаар дагааларның өртээ амгы үеинде байдалы-биле алырга, ындыг-ла улуг эвес — бирээзинин-не 38 рубль. Чурум ёзугаар оларны соккаш, салар ужурлуг, ынчалзажок фабриканың специалистериниң бодап турары-биле, бажыңга азырал байдалында олар ам-даа чуурталап болур. А ынчаар алыр чуурганың өртээ магазиндеа алырындан усчок чиик. Фабриканың удуртукчуларының чугаазы-биле, ол дээрге чурттаачы чон дугайында сагыш салыышкын. Ынчалзажок хамаатыларның ол дириг амытаннарны азырааларынга чем тывары база кончуг нарын айтырыг.

СЭТА-ның дыңнадыглары

СЪЕЗДИГЕ ЧУГААЛАЖЫР

МОСКВА. Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелин марттың төнчүзүнде — апрельдиң эгезинде республиканың улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр киирер деп Конституция комитединиң пленарлыг хуралының дугайында коммюникеде дыңнаткан.

Төлевилелди Съездиге киирериниң мурнунда Дээди Советтиң сессиязынга чугаалажып көөр, а чоокку үеде эксперттериниң чедир ажылдап кааны ол документиниң төлевилелин парламентиниң комитеттеринге болгаш комиссияларынга сайгарып көөр. Чедир ажылдап кылган төлевилелди бүгү улустуң чугаалажып көөрү-биле парлалгага парлаар.

ЛЕНИН ХҮНҮН ДЕМДЕГЛЭЭН

МОСКВА. Күрүнеңиң төөгүлүг «Ленинниң Горкилери» заповеднигинге В. И. Ленинниң сактыышкын хүнүнге таварышкан дыштаныр хүнү солаан. Вторник хүннеринде музей хаагдыг турар ужурлуг, ынчалзажок бо январь 21-де ол келгеннерни эрттирген. Экскурсиялап кээринге чагыгларны 400 хире кижи киирген. Бо сан дээрге оон мурнунда ленинчи тураскаалдыг хүннерде кээп турганындан дыка эвээш. Анаа хүннерде манаа кээрлерниң саны база 70-80 хуу хире кызырылган.

Ленинниң Төп музейинге бодаарга, маңаа дүвүренчиг митингилер, чыскаалдар болбас, оон чылдагааны музейниң чүгле озалаажында эвес. Ленинниң Горкилерин эрткен сентябрь айында Россия Федерациязының эртезинге берипкен. Күрүнеңиң төөгү музейи-биле кады оон ажыл-чорудулгазының чаа ут-шинин ажылдап кылган, ында кол черни төөгү-культура болгаш уран-чечен үнелиг талазы ээлээрни көрүп турар.

Тураскаалдыг хүннер таваржып, таварышпайн турары хамаанчокка бо заповедникче ажыл-агыйжы чаа бөлүктериниң төлөөлелери улуг кичээнгейни салып турар. А оларны сонуургадып турар түүлдер тураскаалдар эвес, а Москвадан ырак эвесте бойдус чурумалдыг, таарымчалыг черлер. Маңаа дача, гостиница дээн чижектиг түүлдер тударын олар чимзенип чоруп турар.

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

МОСКВА. Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң январь 20-де болган хуралынга чазак кежигүннерин томуйлаар дугайында Президентинин чарлыктарын парламент-биле дугуржурунуң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалашкан.

Хоойлужудулга талазы-биле парламент комитединиң даргазы Михаил Митюков ол айтырыг талазы-биле дыңнадыгны кылган. Хоойлулар хүлээп алырының чорудулгазында чедир бодаттынмаан күүлдериниң бар боор турарындан элээп будулгаазыныг айтырыглар тургустунуп кээп турар. Ынчангаш чамдык таварылгада Конституция суду хүлээп алдынган доктаалдарны болгаш үнген чарлыктарны күш чок болдурар ужурга таваржып турар. Чижээ, республиканың айыл чок чорук болгаш иштики херектер министерстводун тургузар дугайында Президентиниң чарлыын ол суд конституцияга дүүшпес деп санааш, күш чок болдурган.

Оон-биле кады күүсекчи эрге-чагырганың удуртукчу албан-дужаалдарынга парламент кежигүннерин томуйлаарда, ыяап-ла Дээди Советтиң чопшээрелин алыр дугайында доктаал хүлээп алдынган. Парламентиниң баштыңы Руслан Хасбулатов чазак кежигүннери Россияның улус депутады болбас ужурлуг деп санаан.

Ол-ла хуралга хамаарышпас күрүнелериниң аразында эрге-хоойлу харылзааларының айтырыглары база чугаалашкан. Россияның Конституциязын чаартын эде көөрүнүн, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың эрге-хүлээлгелерин тодаргай ангылаарының болгаш оон-даа өске айтырыгларны чугаалашкан.

Монополист бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазынга күрүне хайгааралын тургузар дугайында айтырыгны чугаалашкаш, ол бүдүрүлгелериниң бүдүрүп турар продукциязының нинти хемчээлинге, продукцияны кайы хире өртектерге сайгарып турарына күрүне контролюн тургузар дугайында хемчегни ажылдап кылырын Россияның монополияга удур политика талазы-биле комитединге дааскан. Россияның бүдүрүлгези деп атты Президент. Дээди Совет азы чазак тыпсыр дугайында доктаалды хүлээп алган.

ҮЙМЭЭНГЕ ХАМААРЫШТЫР

ТАШКЕНТ. Каш хонук бурунгаар Узбекистанның найысылалында өөредилге черлериниң студентилери өртектерниң улгатканынга болгаш өөренип турар аныяктарга стипендия бээрин саададып турарынга удурланып, массалыг митингилерни болгаш чыскаалдарны кылган. Ол хөделиишкиннерниң үезинде өлүмчидим болгулаан. Хоорайның эрге-чагырга органнары корум-чуруму тургускан, чазак студентилерни түр үеде каникулдадып чорудупкан.

Студентилериниң массалыг хөделиишкиннеринге хамаарыштыр республиканың президентизи болгаш Дээди Совет меделгелерни кылган. Студентилериниң амыдыралында тургустуна берген берге байдалдарны «Узбекистанның хамаатылары бис» деп чоруур чамдык кижилер боттарының соңгулгазынга ажыглап алгаш, оларны корум-чурум үрээшкиннеринче күткээн деп, меделгел кылдыган.

Аныяк салгалдың амыдыралынче чогуур кичээнгей салбайн турганы дээш чамдык министерстволарның, ведомстволарның болгаш банк черлериниң удуртукчуларына харыысалганы онааган.

ПОЛИТИКА: быжыгар арганы бээр

Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының орнумга комитеттерин тургускан. Республикада болуп турар экономиктиг өскерлиишкиннерни чорударыга чүгула черни аграр политика болгаш агаар-бойдус ажыглалы, экология талазы-биле комитет эллэр, чүге дизе Тыванын экономиктиг айтырыгларын чедиишкиниг шинтпирлеп эгелээриниң бир магадыллалы аграр политиканың шын уг-шиин тодаралып алырындан база хамааржыр.

Бо комитеттин даргазынга Тыва Республиканың улус депутады П. С. Кара-Сал соңгуттурган.

— Павел Суратович, чаа тургустунган комитеттиң ажылының углавыышкыны кандыг болурул?

— Бир эвес комитеттиң адындан коор чүве болза, оон ажыл-чорудулгазы элээн калбак дээрэн илдем-дир. Дөпчулан чугаалаарга, республиканың агроүлетпүрүн шын угланыышкыныг, ажыктыг кылдыр сайзырадырыга идигни бээр, Тыванын агаар-бойдузунга хора чок кылдыр республиканың бүгү-ле байлактарын ажыглаарын магадылаар хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылыр, хүлээп алган хоойлуларның херек кырында күүселдезин хайгааараар, оларны хажыдар чорудуктарны болдурбас дээш хемчеглерни ап чорудар. Оон ыңай тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны тургузарыга, сайзырадырыга база деткимчени бээр ужурлуг.

Комитет — республиканың Дээди Совединиң доктаамал ажылдаар органы, аңаа чагыртыр, оон мурнунга харыысалгалыг. Республиканың аграр политиказын хоойлу-дүрүм аргазы-биле ейлээриниң ангыда, чоруур органнар-биле кады Тыванын экономиктиг, социал хөгжүлдезиниң болгаш күрүне бюджединиң чугула айтырыгларын хоойлу-дүрүм деннелиниге шинтпирлежириниге киржир, аңаа берген эрге-хүлээлгелерниң кызыгаарынга күрүне, ажыл-агый болгаш социал-культурлуг адырларыңа ажыл-чорудулгазын хынаар. Комитеттиң кылып чорудар айтырыглары хөй. Комитетке кирген саналдарны, шүүмжүлелдерни, хомудалдарны өөренип көөр, сайгарар, хемчеглерни алыр, ол ышкаш соңгукчуларын кинрген чагыгларын күүседири дээш ышкаш ажылдар база бар болгай. Кысказы-биле мындыг янзылыг.

— Комитеттиң кылып чорудар ажылының углавыышкыны ындыг-дыр, а силер боттарыңарның ажыл-чорудулганарны канчаар тургузар бодап турар силер?

— Дээди Советтиң чаа чыыжының депутаттары ол ылаңгыя Тыванын аграр комплекизин сайзырадырыга ужур-дузалыг боор болур хоойлуларны хүлээп алды. Ол дээрге Чер кодекизи, «Чер реформазының дугайында», «Көдээниң социал хөгжүлдезинин дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» хоойлулар-дыр. Ол хоойлулар бөгүнге чедир шоолуг-ла «ажылдавайн» турары чажыт эвес болгай. Келир сессияга чугаалажыр «Чер өртээниң дугайында» хоойлуну хүлээп апса, ынчан чер реформазы шимчеп эгелээр деп, депутаттар идеп турар. Ынчалза-даа «даг көрбейн, эдээң азынма, суг көрбейн, идиң ужулба» деп чүве бар болгай. Кандыгдаа чаа эки эгелээшкин тыптып кээрге, ону дүву-далашбиле сегирип алган хөрээ чок, кончуг таптыг шупту чүвени, байдалды өөренип, сайгарып көөр херек. Чер реформазын боттандырар талазы-биле соңгаалаттынмас хемчеглер дугайында Россияның Президентизи Ельцинниң Чарлыы үнүп келди. Чамдык кижилер бо чарлыкты совхозтарны, колхозтарны тарадып эгелээринии, оларны эде организастаарының демдээ кылдыр хүлээп алганнар. Бир эвес шак ындыг сагыштыг үүседип кириптер болзувусса, шаа барып сотка олурувусса хөкүү. Президентиниң чарлыында совхозтарны, колхозтарны шуптузун тарадыр дээн чүве чок болдур ийин. Ажыл-агыйның күш-ажылчы коллективи совхоз, колхоз хевээр артар бе азы ажыл-агыйны чорударының оске хевириниче шилчиир бе дээрзин боду ниити хуралынга шинтпирлээр ужурлуг. Орулгалыг ажылдап чадап кааи совхозтарны, колхозтарны эде организастаар дээни шын. Ындыг ажыл-агыйларны тутпан хөрээ-даа чок. А бир эвес кайы-бир совхоз орулгалыг ажылдап эгелээн, ажыл-агыйны шуудап олурар болза, ону ынчаар-мынчаар эдехере тудар дээн хөрээ чок боор. Чүге дээрге бөгүн көдээ ажыл-агыйның оске хевирлерге бистиң республиканда чаа-ла тургустунуп эгелээн, оларның бүт кырынга турун кээриниге чедир үе херек. Ол үе иштинде көдээ ажыл-агый продукциязының кол бүдүрүкчүзү шыдалдыг колхозтар, совхозтар боору чугаажок.

Мен болзаарымга, аграр политиканың кол угланыышкыны ажыл-агыйны чорударының хевирлериниң янзы-бүрү болуру, черни үревейн, ону улам болбаазырадып ажыглаары. Тыванын агаар-бойдузунга хора чок кылдыр ажыглаары. Ындыг политиканы чорударынга материалдыг үндезин, материалдыг харыысалга кончуг идиглиг боор ужурлуг. Ынчангаш «Чер өртээниң дугайында» хоойлу төлевилелин бүгү талазы-биле өөренип көрүп турган, кончуг хынамчалыы-биле хүлээп алыры чугула. Черниң өртээ чүү хире болурунуң дугайында материалдар солуниарга үнген соонда, ажылчы чон аңаа хамаарылгазын, чамдык кижилер ол өртектерге таарышпас чоруун илереди бергеннер. Ынчангаш чер өртээниң айтырыгынга хамаарыштыр суг болза, дыка хынамчалыг ажылдаар ужурлуг бис.

— Силериң удуртуп эгелээнилер комитет бүгү ажылын чер-черлерде Советтер дамчыштыр чорудар болгай. Чер реформазы дээн ышкаш аграр политиктиг айтырыгларны шинтпирлээринге оларның киржилгези кандыг ышкаш-тыр?

— Советтер боттарының девискээрлеринге бүгү-ле күүлдерни хоойлу-дүрүмнүң дузазы-биле эргелеп башкарар ужурлуг деп хоойлуда айтып каан-да болза, Советтер амга чедир тус черлерде ажыл-агый удуртукчуларындан материалдыг хамаарылгалыг боор артпышаан. Оон ыңай Советтериң ажылдакчылары эргечагырганы холунга шинтпирлиир дилге албайн турарлар. Ынчангаш аграр политиказын шинтпирлээр ужурлуг хоойлуларның ажылдавайн-даа турарының бир чылдагааны ында.

«Чер өртээниң дугайында» хоойлу төлевилелин хоойлу кылдыр хүлээп ап, чер реформазының талазы-биле хемчеглерни чорудуп эгелей бээривиске, чер өртээ Советтериң агар санынче кирер. Ол акша-төгерик-биле Советтер боттарының девискээрлериниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин боттандырар. Ынчангаш чер реформазын чорударынга олар кончуг сонуургалдыг болгу дег.

Черниң чизезин чорудары, оон шыларын тодарадыры, кайда кандыг чер ажыглаттынмайн чыдарын илередири шуудавайн турар. Ону дүрген кылын болур. Совхоз, колхоз бүрүзүнде ажыл-агый иштинин чер тургузуунун төлевилели, черни шинчилээнинин картазы бар болгай. Ында кайда кандыг чер барын, ону канчаар ажыглап турарын айтып каан. Ону ажыглап, ора чок кылдыр тус черни байлаан ажыглаары. Ындыг политиканы чорударынга материалдыг үндезин, материалдыг харыысалга кончуг идиглиг боор ужурлуг. Ынчангаш «Чер өртээниң дугайында» хоойлу төлевилелин бүгү талазы-биле өөренип көрүп турган, кончуг хынамчалыы-биле хүлээп алыры чугула. Черниң өртээ чүү хире болурунуң дугайында материалдар солуниарга үнген соонда, ажылчы чон аңаа хамаарылгазын, чамдык кижилер ол өртектерге таарышпас чоруун илереди бергеннер. Ынчангаш чер өртээниң айтырыгынга хамаарыштыр суг болза, дыка хынамчалыг ажылдаар ужурлуг бис.

— Россия-биле Тыва Республиканың өнчүзүн ангылаар деп турар-дыр. Аңаа силериң хамаарылгаңар кандыгыл?

— Ол кончуг нарын айтырыг. Россия-биле Тыванын өнчүзүн ацгылаарының принцивиниң үндезинниң бирээзи кылдыр ажыл-агыйларны хандырып шыдаарының шаг-шинээн колдады алган-дыр. Улуг бүдүрүлгелерни Тыва боду үдүп шыдаавазы билдингир харын. Ону ажыглап алгаш, бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының чамдыызы бүдүрүлгелерни Россияның өнчүзү кылып дээш дорт харылзааларны тудуп эгелээн.

Өнчү ацгылаашкынының принциптерин кичээнгейлиг көөрү чугула. Эн ылаңгыя көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези, Тыванын байдактарын болбаазырадыр бүдүрүлгелер республиканың өнчүзү боор ужурлуг деп бодум хуумда бодалдыг мен. Харылзаа, агаар транспорту, орук Россияның өнчүзү болбайн канчаар. Черле ынчаш, сөолгү үеде чиг эттиг өртээ улгатканын утпас ужурлуг бис. Ол чокта кандыг-даа мурнакчы технология олуг капитал боон артып каар. Чиг эттиг Тывага долузу-биле болбаазырадыр, тоннуг продукцияны бүдүрениниң оруктарын дилээр херек. СССР үезинде ышкаш Россияның улуг эт бүдүрүлгелеринге чиг эт бээр девискээр боон артар чоруктан чайлаар херек. Кара дериг топ турган. Тыванын көдээ ажыл-агыйының чиг эдин, казымал байлактарны болбаазырадыр бүдүрүлгелерни тургузар апаар. Кайы-бир чурттан технология киирип, чиг эттиг долузу-биле болбаазырадып, ону садып, оон үнген орулганы технология берген чурттар-биле чөптүг үлежип, дүрген сайзыраан чурттар бар болгай. Шак мындыг чер чизезин дүргеи кылып болур. А ажыглаттынмайн чыдар черлер хөй. Мээн ажылдан турганым «Сумбер-Уула» колхозтуң девискээриниде 192 га чер ажыглаттынмаан. Колхоз чаа тургустунган болгаш, долузу-биле ажыглаар арга чок болган. Оон ыңай 1991 чылда республиканың совхозтарынга, колхозтарынга 179 муң мал өлген-дир. Ажыглаттынмаан черлерни, азырап шыдаваан малмаганны тараачын, арат ажыл-агыйларга, чурттакчы чонга-даа чогумчалыг өртектер-биле садар херек. Оон Тыва чүү-даа чидирбес, харын ойнап ап болур.

— Россия-биле Тыва Республиканың өнчүзүн ангылаар деп турар-дыр. Аңаа силериң хамаарылгаңар кандыгыл?

— Тыва онзагай экономиктиг талаларлыг, чонунуң угаан-сарыылы бир янзы республика-дыр. Россия болгаш Тыванын хоойлуларының аразында улуг эвес ылгалдарын тыптып келгени-даа ында. Ону барымдаалап, чер реформазын боттандырарының орударын тывар апаар. Черни ажыглааны дээш үндүрүг төлөөрин хоойлуулар дээн болганда чер реформазынга шаптыктар турбас ужурлуг. Оон ыңай черни ажыглааны дээш үндүрүг төлөвезинин хуусаазын 5 чыл чедир тыртпазын саналдаар болган турар мен. Чер реформазын боттандырарында кол чүүл оон өртээ-даа эвес, а билдилиг үндүрүг политиказы болур ужурлуг. Үндүрүг-биле ажыл-агыйларны, бүдүрүлгелерни, каттыжыышкынарны, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларын, хуурда ажыл-агыйлар кижилерниң чыттыр базын алгаш чыдар болза, шимчеп шыдаваас бис. Тайвань, Мурнуу Корея, Америка дээн ышкаш чурттар билдилиг үндүрүг политиказын чорудуп турган, сайзыраанын совет азы хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезинин чамдык экономистери демдеглеп турар-дыр. Ажыл-агыйларга сайзыраар, бут кырынга быжыгын ацгуруп алыр арганы бээр үндүрүг политиказын Тыва Республиканың ышкаш ужурлуг. Ынчаар ажылдаары белеп эвес, чүге дээрге Россияның хоойлуларын база үдуртулга кылдыр алыр аңаар бис.

Аграр политика болгаш аваар-бойдус ажыглалы, экология талазы-биле комитеттиң ажылының угланыышкыны ындыг болур ужурлуг деп бөгүн билип турар мен. Аңаа кандыг оскерлиишкиннер немээр, казыыр күүлдер туруп кээрин үе, ажыл-иш көргүзе бээр.

Шаңгыр-оол СУВАҢ беседалашкан.

Бистиң интервьювус

ЧОРГААР ЫШКАШ КӨЗҮЛДҮ

Лаҗажап Адыг-оолович Салчактың алыс чурту Бай-Тайганың Көп-Сөөк. Ооң ажыл-ишчи оруунуң дугайында сонуургаарга мындыг. 1954 чылда механизаторлап ажылдап эгелээн. 1960 чылда комсомолчу путевка-биле «Тиделге» совхозка ажылдап келгеи. Оон комсомолчу путевка-биле ажылдап келгени эрткен үени кыжырашоодар сагыштыг кижилерге каттырынчыг-даа боор чадавас. А ол шагда аныяктарын комсомолчу путевка-биле кайы-бир черге барып ажылдаары дээргe-ле, оларның ажыл-ишке киржириниң азы киржиксээриниң херечизи турган. Ол ажылдап барган черинден ажыл-иштин белем эвес оруун эгелеп ап турганнар 23 чыл иштинде механизаторлап ажылдаан, 1977 чылдам хой каларып эгелээн. Соолгу 5 чылда Таңды районунуң «Сосновское» бүдүрүлгедүжүлге ажыл-агыйынга малчыннап ажылдаан. Ол-ла ажылдап келген үезинин иштинде Лажажап Адыг-оолович ажыл-агыйларның планныг ончаалдаларын күүседип, кызымак ажылдап, оске малчын эш-оорунден ылгалыр күүлү чок турган.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында хоойлуну хүлээп ап, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузуп болур аңаарга, хоочун механизаторнуң, малчынның сеткиниге хөрлээлел чораан боттускайлап ажылдаксаар чүткүлү хып үнүп келгеи. Чеченчидир чугаалаарга мындыг, а херек кырында арат ажыл-агыйны тургузуп, бодунуң бажын боду билип, бот-тускайлап ажылдаарын Лажажап Адыг-оолович шинтпирлеп алгаи. Арат ажыл-агыйны тургузуп, аңаа күүселиш, чүржүзүн хаара тутпан.

1991 чылдың чазынында ажыл-иш хайның үнгеи. 16 га черни ап, турлаг тударынга эптиг черни шилип, ол-бо черлерден машинатехника тыптынып, картофель олуртуп, кылган-на ажылы хөй.

Күрүнеден 70 муң рубль чөлби акшаны алган. Ол акшазынга Улуг-Хем райондан шээр мал садып алган. Инек, хаваа бодунга турган. Амгы үеде араттың коданында 100 ажыг хой, 16 инек, 16 хаваа бар. Чаа бут кырынга турун олурар улуг эвес ажыл-агыйга ол хире мал-маган четчир. Бир чыл хире болганда, малмагаының саны барык ийи катап көвүдеп кээп болур болгай, бир эвес шудургу ажылдаар болза. Араттарның малы хүр кыш ажыып турар. Эрткен чайын кезип, белеткеп алганы 40 тонна сигени, остүрүп, ажаап алганы 80 шоодай картофели хой, инек, хаваанга четчир. Оске-даа мал чемин ол күрааварлап алган.

Алган чери арай эвээш боон турар, ынчангаш черни немей бээрин дилээн. Ол дилег күүсеттинер деп. Лажажап Адыг-оолович бүзүреп олурар.

Арат ажыл-агыйында 3 кижи бар. Лажажап Адыг-оолович боду, күдээзи Владимир Тевек, чүржүзү Кара-оол Иргит, саан-савазын тудар кижи — оонуң эзи Александра Адыгбаевна. Кажаа, бажыңны удур тудары, картофель тарып өстүрери, сиген кезери дээш аар ажылдарны демнежип кылганнар. Кижи бүрүзү тускай мергежилдиг. Лажажап Адыг-оолович — механизатор, малчын кижи деп билир бис, а Владимир — электрик. Кара-оол — тудугжу. Ынчангаш олар шупту кандыг-даа ажылды демнежип турган, бүдүрүп ап болурлар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Хуужудулга программазының кол үүлдеринге капсырылгалардан

Хуужудулгадан киргеи акша-хөрөнгилерни хуваарының нормативтери:

1. Хуужуткан бүдүрүлгелерни күш-ажылчы коллективтериниң кежигүннеринге. Муниципалитет ончүзүнүң объектилериниң талазы-биле — 10 хуу; область ончүзү — 10 хуу; федералдыг ончу — 10 хуу.

2. Тус чер бюджеттериге (ол-ла дараалашкаа-биле) 50; 10; 10.

3. Республикалар, крайлар, областар бюджеттериге: 10; 50; 10.

4. Россияның республика бюджедиге: 20; 20; 60.

5. Хуужудулга талазы-биле күрүне органнарына, оон иштинде — бүгү деннелдериниң эт-хөреңги фондуларына: 5; 5; 5, эт-хөреңги эргелеп башкарылгазының комитеттериге: 4,5; 4,5; 4,5, Россияның эт-хөреңги эргелеп башкарылгазының күрүне комитедиге (хуужудулга талазы-биле күрүне органнарының ажылдакчыларын шаңнап мактаарының топчүткен фондузунга): 0,5; 0,5; 0,5.

Республикалар айы-биле ангы-аңгы адырларның бүдүрүлгелерин хуужударының доктааткан көргүзүүлери (бүдүрүлгелериң ниити санындан хуузу)

ТЫВА РЕСПУБЛИКА:

Чиик үлетпүр — 60; аңчем үлетпүрү — 50; тудуг — 50; тудуг материалдарының үлетпүрү — 45; автотранспорт — 45; магазиннер — 40; мооннеп садар базалар — 50; шинтиниң чемненилгелиниң бүдүрүлгелери — 50; амыдырал хандырылгазы — 60.

(Программа № 13 «Шында» парлаттынган)

ЧОННУҢ ХЕРЕГЛЕЛИНГЕ ДҮҮШТҮР

Амгы үеде ажылчы чонга ачы-дуза чедириниң өртек-үнезин улгаткан-даа болза, оон шынарын экиндериниче, санын көвүдериниче Таңдының Кочетово суурда амыдырал хандырылга бажыңының ажылдакчылары кичээнгейин салып турар.

Эрткен чылдың төнчүзүнде олар аренда керээзи-биле ажылдаарынче пилчаанны чедишкиниг ажылдаарынга дегүп болган. Ынчангаш дөртку кварталдың планныг ончаалдазын ажыр боттандыртан.

Бо чылын суурнуң амыдырал хандырылга ажылдакчылары ажылчы чоннуң хереглелдеринге дүүштүр ачы-дузаны чедирин шинтпирлээн. Чагынчыларның материалдары-биле янзы-бүрү хептерни даараар, дериг-херекселдер хөлезилээр, химиктиг арга-биле хен аштаар, бичии мебельдер садар болгаш оске-даа ачы-дузаны чонга чедирип турар.

Чонга ачы-дузаны чедирериниң хевирлерин көвүдедир хемчеглерни ап келген. Чон радиотелемастерни кончуг хереглээрин барымдаалаваш, ону макаа удавас тургузарын көргеи. Ол ышкаш илик даараар болгаш сеткилге цехти амыдары планнаттынган.

Малчынларның коданнарын амыдырал хандырылга ажылдакчылары үе-үеле кезип, оларның чагыгларын хүлээп алыр, белен продукциязын барып садарлар.

Бистиң корр.

ЧҮВЕ КЫЛБАС КИЖИ—ЧАЗЫГ КЫЛБАС

А мен мынча дээр мен

№ 4 «Шында» Монгуш Эргептиң «Арыг шын төрүттүнер» деп үүлүнде «Тока биле Ширшин Тыва Республиканың бүгү-ле амыдырал байдалынга киржилге чок эвес, а аажок улуг хамаарылгалыг чораан бистиң баштынчыларывыс-тыр. Ынчангаш бо ажык-чарлыг үеде оларның дугайында чугаа ылап-ла үнер апаар...» дээн одуругларны номчааш, дараазында бодалга келдим.

Шынап-ла чөп, оларның дугайында чугаа чүгле бо чылдарда эвес, келир үеде өөре-даа катап эглир. Чүге дээрге Тыванын амыдыралы, төөгүзү оларның аттары-биле, аңы-бөгөй-даа бол, сырый холбаалыг.

Тока дарга дугайын бижиксе мен, оон дугайында хөй улаа бижиттинген. Бо ажык-чарлыг үени ажыглап, мындыг бедүүн хамааты бодалымны илередикседи. Партия кежигүнү-даа чорбаан кижи мен.

Улустун дамчыыр чугаазы-биле алырга, Тока аңаа ажылдап турган-ла. Г. Ч. Ширшинни бирги секретарыга сумелээри-биле белеткеп турган дээр.

Мен Ширшинни бир-ле дугаар 60 чылдарның иниги чартыында комсомолдуң область конференциязынга дыңнаваш, кайгаан мен. Оон илеткели ол үеник мээн дыңнаанымы оске тыва даргаларга дөмнээрге, утказы шынарлыг, дидим, чедингир болган. Ынчангаш Токаның сөолүнде ол дарга ажылдап кириптерге, улуг дыка элдепсинмээн мен. Ынчан дораан эскерген үүлүм — тыва чонуң национал чоргааралы илдеп-ие бедий бергени. Оон мурнунда кандыг ийик, Тока дарга илеткел санында-ла «улуг орус чонуң ачызында тыва улус кырлып өлбейн барган» дээш-ле баар ийик чоп. Бо кижи дыңнап олургаш, бажы доңгагар, халагар олурар ышкажыгай Григорий Чоодуевия илеткелдеринге ындыг состер ажыглавас чорду. Шынап-ла, кижи бодаарга, мун-мун чылдарда кырлып өлбейн чораан тывалар чүге ыяап-да сөолгу кап чылдарда кырлып өлүр турган улус бис ынчаш? Ынчангаш ылаңгыя тыва аныяктар — бистиң хорээнис хостут, бажывыс бедик апарган. Оон-на тайлымы боор деп бодаар мен, тыва аныяктар он чыл бурунгаар май, сентябрь айларда Совет Эвилелинге бир дугаар бодунуң эргези дээш хөлөөшкин (ынча дээр бе азы чүү дээрил) үндүртени ол. Ол болуушкиннарны шыны-биле чырыдар үе келген боор. Эрткен декабрь айда Казахстанның Назарбаев даргазы Алма-Атага болган аныяктарның үймээнинин 5 чыл болган оон демдеглеп тура, «Совет Эвилелинге бир дугаар демократтыг шимчээшкин бистен эгелээн» деп чугаалап турар чорду. Ол ындыг эвес, бир дугаар ындыг демократтыг шимчээшкин Тывадан эгелээн дээр болза, чазыг чок боор.

Ол ынчаардагы, сентябрь 2-де паркка болган болуушкун дугайында даштыкы радиостанциялар «Ыраккы Азия төөрүнде бичии тыва чон бодунуң эргеан дээш тулчуп турган» деп дамчыдып турганын чамдык улус дыңнаан болду. «Монгулек» ресторанын шыраарда чаала тудуп турган. Тыва аныяктар иштики шериглерден дескеш, чамдыызы ол шала тутпан бажынче кире маңнажы бээрге, аажок күштүг проженторлар-биле кырыдып, моңнар-биле соп турган, машиналар иштинче кирер октап турганын Кочетов кудумчузунда 2 дугаар бажыңның балконундан коруп турган мен. Парктан эгелээш, «Монгулек» гостиницазы-биле Кочетовта № 2 бажын аразында тудуш аныяктар долган турду. Шуптузу чаңгыс дем-биле ийн холдарында адыштап алган даштарын баштарынын кырынга каккылаштырып турар чораан. Ынчаарга чаңгыс аай шимээн чаңгыланыр чорду. Даштыкы киноларны сагышка кирер. Ындыг чүве коруп чораан эвес, конгуг-ла чорду. Шериглер тарадырын тарады сыныгып, тударын тудуп алгаш чоруй барган.

Ол болуушкун соонда удатпаанда бир-ле хүн Ширшин дарганы национал-ист дээш бажынында хоругдаткан деп мене медиа хоорай иштинге тарай берген турду. Ону та кым үндүрген. Дораан удур хемчеглер, хурал-суглаа ,ылган соонда хоорай ооскургады.

Чаңгыс чижек безин олдур. Оон ыңай база бир эскерген үүлүк: Кызыл хоорайывыстың төвүн, төп кудумчуларын эде-хере тыртып, чараш хевирже киирил оскертиринге Г. Ширшин улуг рольдуг болган. Оон мурнунда кандыг ийик — кудумчулар тар, ыяштар аарыг, ыргак-дагыр, кудумчулар кыдыында хараганнар колдаан, ыяш чагылар ирээш, кээп ужар ыгаан тургулады чоп. Ол бүгү чаартылгаларны дораан кылыптары ындыг белен эвес, кудумчуларны казып кааш, элээн узамдыга бээрге, хоорайда анекдот безин тыптып келди чоп: «Тока дарга алдын чажырып каан, Ширшин ону тывар дээш кудумчуларны касканнан туруп берген» деп. А кажан хоорай шинчи кире бээрге, Свиниовту мактап эгелей бердилер.

Оон-даа ыңай эскериглер эмгежок. Тываны европейжи Соңгу чүкке деннеп каанының ачызында шуптувустүк шалыцывыс өстү. Россияның дыка хөй областарындан тудугжулар келгеш, кайы хире чаа-чаа школалар, ясли-садтар, бажыңнар тудуп кагды. Бодунуң хуурда байыырынче ол сагыш салбаан. Улуг эрге-дужаалын ажыглап, тускай коттедж туттуруп албаан, хуурда машина безин чок арткан дижир.

Ийе, четпес талалары база бар харын — чон аразынче Тока дарга дег хөй кирбейн, удуртукчу тыва кадрлар белеткээринче чогуур кичээнгей салбайн келген. Тыва даргалар частырыг кылыптарга, шыңгызы-биле дораан хемчег алыр, оске чамдыктарга дыңнаастап «бажын эттеңдирер»... дээш оон-даа өске. Ынчалза-даа орус чонуң «чүве кылбас кижи-ле чазыг кылбас» деп чугаазы бар болгай.

Дарья ОНДАР.
Кызылдың чурттакчызы.
Гонорарын «Шынның» агар санынче пилчиделрин диледим. **(Автор)**

Запорожьения «Коммунар» заводунуң сөолгү үеде бүдүрүп эгелээн ЗАЗ-1102 маркының «Таврия» деп автомобильдерни машина башкарыксаар кижилер улуг сонуургал-биле манап турар. Эвээш бензин ажыглаар бо автомобильдиң чоруу дүргеи, чылдыкчызының ажылдаары эки. Бо автомобильдер Тывада база кээп эгелээн.

ЧУРУКТА: «Таврия» деп чиик автомобиль.

СЭТА-ның фотохрониказы.

ЗАПОВЕДНИКТЕ БАЙДАЛ

Мурнуку чылдарда Тожуда «Азас» заповедниктиң, ылаңгыя оон ажылдакчыларының дугайында элээн шыңгыы чугаа боон, солуниарга аңаа хамаарышкан күүлдер үнүп тургулаанын номчукчулар оңгыр боор.

Камгалалдың девискээрге тус черниң ивижилериниң ажылдап, чурттаары болгаш аччыларның тывыш ажылы чорудары, олап эртери дыка бергелерге таварылып турган. Ийи малдың одарбелчири кызыырган, аңаа аңнаары хоруглуг дээш, кандыг хомудалдар тыптып коор турбаан деп. Оон-биле кады заповедниктиң ажылдакчыларын ховар диригамытаннарны өстүрүп, камгалаар хамаанчок, харын улам ховартадып турар деп-даа бурудадып турган күүлдер бар болгай. Ол бүгүнүң чамдыктары төптүг-даа боон турганы база билдингир.

Амгы үеде заповедникте чаартылгалар бар бе? Бо айтырыг номчукчуларга сонуургалдыг боон чадавас. Оон-биле кады тус чер чурттуларга ол дыка хамаарылгалыг болгай.

Кижи бүрүзү өскен-төрээн черни үревейн, ол-ла олчаан камгалап арттырарынга сонуургалдыг. Боду чайгаар бүткен чурумалдың чараш черлерни, оларның диригамытаннарын, үнүштерин, сугларын камгалаары — заповедниктиң эртемге үндезилеттинин чоруттунар кол сорулгазы болур. Ол дугайын чамдык кижилер чедиг билбейн, эвин эртир хоорлдип турулаан үе база турган.

Солуниарга болган масселыг информация чепсектериниң өске-даа органнарынга амгы үеде бойдус камгалалы кол тема апарганы билдингир.

Заповедниктиң ажылдакчылары чылдың кайы-даа үеинде бо чугула темага чон ортузунга тайылбыр ажылдарын чорударын күштелдирген. Ол дээштиг боон турар. Оон аңгыда заповедниктиң девискээриниң кызыгаарларының талазы-биле айтырыгны эрткен чылын Тыва Республиканың чазаанын шинтпирин өзугаар тодароткан болгай. Ынчангаш амгы үеде «Тоора-Хем» совхозтың ивижилериниң-даа, заповедниктиң бодунуң ажылдакчыларынга-даа таарымчалыг кызыгаарлар тургустунган. Мурнундагы ышкаш ук черниң чурттакчылары-биле камгалалдың девискээриниң ажылдакчыларының аразында чөрүдээлиг үүлүдер чок апарган деп чугаалап болур. Олар харын бот-боттарының аразында хозбаалыг, демненген ажылдаг турар апарган.

Ийи одарлыг тайга-сынар, шээр мал оттаар турлаглар-даа ол совхозка катап эгиттинген. Ниитилиг-биле биске хамааржып, ажыглал чок чыткан 12,5 муң гектар ажыыр болгаш одар шолуп аңаа берген боон турар. Амгы үеде заповедникке кирер санаан шилдүп хемчээли 300 муң гектар боон турар-дыр. Ол камгалалдың девискээрин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң эрткен чылдың сентябрь 23-те үнген доктаалында айтып, дүрүмүткен болгай. Ол деллем девискээрни бо чылын совхозтуң ивижилери болгаш ажылдакчылары-даа мурнуку ышкаш үрелээн, удурдурмуу хажык чокка сагыт тутпан алтыранар.

Мурнунда шүүмжүлелдерни болдуруп турган бир үүлдүн дугайын мамба чугаалаары чугула. Чүл дээрге ынчаарда заповедниктиң ажылдакчылары азы аргаарыг деамалдары боон чаглыы оскертириниге Г. Ширшин улуг рольдуг болган. Оон мурнунда кандыг ийик — кудумчулар тар, ыяштар аарыг, ыргак-дагыр, кудумчулар кыдыында хараганнар колдаан, ыяш чагылар ирээш, кээп ужар ыгаан тургулады чоп. Ол бүгү чаартылгаларны дораан кылыптары ындыг белен эвес, кудумчуларны казып кааш, элээн узамдыга бээрге, хоорайда анекдот безин тыптып келди чоп: «Тока дарга алдын чажырып каан, Ширшин ону тывар дээш кудумчуларны касканнан туруп берген» деп. А кажан хоорай шинчи кире бээрге, Свиниовту мактап эгелей бердилер.

Оон-даа ыңай эскериглер эмгежок. Тываны европейжи Соңгу чүкке деннеп каанының ачызында шуптувустүк шалыцывыс өстү. Россияның дыка хөй областарындан тудугжулар келгеш, кайы хире чаа-чаа школалар, ясли-садтар, бажыңнар тудуп кагды. Бодунуң хуурда байыырынче ол сагыш салбаан. Улуг эрге-дужаалын ажыглап, тускай коттедж туттуруп албаан, хуурда машина безин чок арткан дижир.

Ийе, четпес талалары база бар харын — чон аразынче Тока дарга дег хөй кирбейн, удуртукчу тыва кадрлар белеткээринче чогуур кичээнгей салбайн келген. Тыва даргалар частырыг кылыптарга, шыңгызы-биле дораан хемчег алыр, оске чамдыктарга дыңнаастап «бажын эттеңдирер»... дээш оон-даа өске. Ынчалза-даа орус чонуң «чүве кылбас кижи-ле чазыг кылбас» деп чугаазы бар болгай.

Дарья ОНДАР.
Кызылдың чурттакчызы.
Гонорарын «Шынның» агар санынче пилчиделрин диледим. **(Автор)**

Меңээ сөстен өериңерем

ХАЖЫТКАНЫ ШЫН БОЛГАН

«Шын» солунга «Ыжык хойлар, тоомча чок даргалар» деп эгелиг материалды эрткен чылдың декабрь 26-да парлап үндүрген. Ук материалда Эрзин районуң «Мөрен» совхозунуң № 3 хойжу бригаданың малчыны Бүрбүжүк Парович Лопсанның кадарган хоюн мал эмчилери профилактиктиг тарыышкын үезинде сыкыртырының дүрүмүн хажыдып сыкыртканының дугайында болгаш ол малчынның ажыл-агый талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турарының дугайында бижээн. Районнуң мал аарыглары-биле демисел станциязының коллективи ук материал-биле танышкаш, түнелди үндүрген. Ам аарыгның «төөгүзүн» кыска таныштырып көрейн. Күзүн, октябрь айның төнчүзүнде төрүүр хойнуң ара салыр халдавырлыг аарыынга удур профилактиктиг тарыышкынны Эрзин районнуң девискээринге бир дугаар чорудуп эгелээн. 1990-91 чылдарның кыжынында ол аарыг районнуң девискээринге тыптып келген болгаш «Мөрен», «Чаа орук», Ленин аттыг совхозтарга эвээш эвес когаралды чедирген. Төрүүр хойнуң ара салыры кончуг халдавырлыг аарыг, боос хой 3-4 айлында ара салыр азы кошкак, аарыг хураган төрүттүнер. Бо аарыгны лабораторияга хураганның незинин ханың шинчилеп турган, илередир.

Районнуң мал аарыглары-биле демисел станциязының ветеринар фельдшери Валентина Комбу (солунда В. Л. Лаажап деп бижээн шын эвес) биле «Мөрен» совхозтуң ветеринар санитарказы Наталья Даргат оларның хойну тарып турган, вакцинаны сыкыртыр чурумун хажыдып, эмни моюнның кеш адаанче сыкыртыр турган, анаа-ла моюн дужупче углааш, сыкыртып турганының түнелинде, эм чамдык таварылгада кеш адаанче эвес, а шыңган эштке салдынып турган, ынчангаш хой аарып, өттүп, кылаштап шыдавайн турган таварылгалар илеретинген.

Автор (Александр Тава) шприцтерин солуваан деп турар. Маңаа хамаарыштыр тайылбырлаарым болза, малды сыкыртырының дүрүмү өзүгаар, мал сыкыртып турган, шприцтерни солувайн барып болур, чүгле спирт сиирип каан хөвен-биле аштап алыр.

«343 баш хой өлүрүнүң кырында келген» деп бижээн. Мында автор арай хөөредип, чүвениң шынын биживейн турар. Январь айның эгезинде малчын Бүрбүжүк Парович Лопсанның кыштаанга барып ужуражып чугаалаштывыс. «Солунга материал бижиир улус черле хөөредип бижиир боор чүве-дир ийин. 343 баш хой кайын кырлы бээр» деп, малчын менээ чугаалады.

Өттүп, кылаштап шыдавайн турган кезек хойларны коланга арттырып, 2-3 хонук иштинде азырап турганының түнелинде ам экирий берген. 4 хой шыдавас хире боорга, өлүргеш, эдин складка дужаган. Малчын өлген хой чок деп чугаалады, ынчалза-даа өгнүң хөрээжен ээзи бир хой өлген деп турар. Бир хой өлген азы өлбээн-даа болза, сыкыртырының чурумун сагыааны дээш мал эмчизи Валентина Ланзаевна Комбуга шыңгыы доңгулданы коллективтиң хуралынга берген.

Бир эвес бир хой өлген болза, «Мөрен» совхозтуң дирекциязы ол өлген хойнуң өртээн, азы бажы-биле-даа болза төледирге, частырыг болбас деп бодаар мен.

Малчынның кыштаанда 10 тонна сиген, 6 тонна тарымал сиген, 4 тонна погаан сула бар. Ногаан суланың шынары багай, ара-аразында дудук. Оон өске мал чеми чок. Суг / сөөртүү үзүктелип турар. «15 хонук иштинде суг эккелбейн баар-дыр» деп, малчын хомудап чугаалап орду.

Моон алгаш көөрге, шынап-ла, мал кыштаглаашкыны «Мөрен» совхозта база районда ниитизи-биле улуг бергедээшкиннерлиг эртип турар. Мында чөптүг чылдагааннар база бар: машина техниканың артык кезектериниң чогундан, оларның өртээнин улгатканы, кыйар-чаар материалдар-биле хандырылганың үзүктелип турары дээш, оон-даа өске. Ынчалза-даа ажыл-агыйжы эвес чоруктардан чылдан чылче хөй мал өлүп келген. Чеже-даа чылдар иштинде малчыннарны, көдээ ажыл-агый специалистерни сагындырып, шыңгыы доңгуп, ажынып-хорадап, акша-төгеррикке торгап, оон туржук, ажылыдан үндүрүп кээрге, ниитизи-биле малдың өлүрү чылдан чылче көвүдеп, малды оорлап, орнап-саарын турары чажыт эвес болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, ниитиниң малы дээрге тодаргай ээзи чок мал ышкажыл. Ону карактап хайгаараар ыманың-даа дорт сонуургалы чок. Мал ажылын эки-жидериниң, мал бажын көвүдедириниң чаңгыс оруу — хуужудулга. Ону удуртукчу аштер база билип турар боор деп идеген кагдым.

Вячеслав ХАЙЖОК.
Эрзин районуң өлүг мал эмчизи.

ИСТЕЛГЕ — НАРЫН АЖЫЛ

Истелге, истечи. Кинофильмиерден көрүп, номнардан номчуп олурарга, ол дег солун, ол дег белен ажыл чок ышкаш сагындырар. Кем-херек үүлгедикчизин истеп, тудуп, аткылажып, боолажып, кандыг-бир сагынгыр арга-биле, чок-ла болза аргажок хензигийне барымдаадан бүдүн-бүдүн херектерни дүрген тодарадып, буруулугларны илередип турарын көрүп, номчуп олурарга, магалыг-ла. Херек кырында ындыг амыр чүве кайын турар. Ол дээрге аажок харыысалгалыг, нарын, чамдык таварылгаларда харын-даа ужур-утказы билдинместеп, төнүү түнелиде-даа тывылбастап турып бээр ажыл-ла болгай.

Ам барып амгы ышкаш, бүгү ниитилелде тургустунып келген берге үеде истекчилериң ажылы улам нарыыдаан. Аңаа хамаарыштыр каш чижектен книрип көрейн. Бир эвес 1990 чылда республиканың Иштики херектер министерствозунуң истелге аппарадында бүдүрүлгезинге 10 муң бичии-ле ажыг кеземче херектери турган болза, эрткен чылын оларның саны 12 муң четкен. А бир истекчиге-ле ортумаа-биле 125 кеземче херээ онаажып турган. Россия Федерациязының ортумак деңнелинден барык ийи катап хөй бооп турары ол.

Чыл дургузунда истекчилер ниитизи-биле 10 муң 610 кеземче херээнге хамаарыштыр хоойлу өзүгаар шинтпирлерни хүлээп алганнар азы мурнундагы чылдан 2378 херек хөй шинтпирлеттинген. Бо деңнел ниитизи-биле беш чыл соңгаар турганындан колдуула дорт катап өскен.

1990 чылда республикага кем-херек үүлгедиишкиннериниң көзүлдүр-ле көвүдээни болгаш ниитилел-политиктиг байдалдың хенертен нарыыдааны-биле Россияның яизы-бүрү булуннарындан иштики херектер органнарының ажылдакчылары биске кээп дузалажып, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга, кем-херек үүлгедиишкиннерни истээрге боттуг дузаны көргүскеннер. А эрткен чылын үүгде боттарывыстың күжүүс-биле ажыллазывыссадаа, ажылдың түнелдери элээн кескү бооп, экижээн. Шак ынчаар ийи айдан үр хуусаа дургузунда истеттинип турган херектериниң ниити саны 1990 чылдың түнели-биле 379 турган болза, эрткен чылын 220 чедир кызырылган.

Амгы үеде министерствонуң истелге аппаратында 150 истекчи ажылдап турар. Эрткен чылын июнь айда Россия Федерациязының Иштики херектер министерствозу бистиң аппарадывыска немелде 20 единицаны берген. Ынчалза-даа бистиң истекчилеривистиң ниити эртем-билии, мергежил-дуржулгазы ам-даа чогуур деңнелге четпейн турарын ажыы-биле чугаалаар апаар. Аппараттың ажылдакчыларының үүгле 32,8 хуузу тускай дээдз болгаш 12,3 хуузу тускай ортумак юрист эртемнерлиг бооп турар. Тускай эртемниглериң эвээжи-биле истелге ажылының үезинде хоойлу-дүрүмге дүүшпес үүлдер болгулай бээр. 1990 чылда истекчилериң талазындан буруу чок кижилерни кеземче херээнге онааштыра бээриниң чеди таварылгазы болган болза, эрткен чылын үш болган.

Оон-биле кады бир демдеглексеп каап турар чүвем үүл дээрге массалыг информацияның чамдык чепсектеринге бистиң ажылыыстың дугайында шын эвес үүлдериниң бижиттине бээри хомуданчыг. Ажылывыста четпестер бар болбайн аан, оларны бис амгы бо ажык-чарлыг үеде чажырбайн-даа турар бис. Ындыг-даа бол, четпестерни ылап ышыы-биле айтып, бижиир болза, бистиң ажылывыска дуза, деткиже болур деп билир мен.

Бо чылдың январь 10-да үнген «Молодёжь Тувы» солунның үшкү ариында В. Дарган-оолдуң «Күрүнениң айыыл чок черииниң камгалалында... боду» деп эгелиг бижээн үүлүнде республиканың иштики херектер органында 8 класс дооскан кижилер безин истекчилеп ажылдап турар дээни окта шын эвес. Он класс доосканнарны безин истелге ажылынга албастаанывыстан бээр элээн хаш чыл эрте берген боор.

Ылап-ла шынын бижиксээн журналист болза, министерствоның кайы-даа киллизинге, харын-даа удуртукчуларынга — министрге, оон оралакчыларынга чедип келзин. Кажан-даа оон ойталавас бис, ындыгларны деткиир, оларга дузалажыр бис.

Ажылывыс, шынап-ла, хөй. Ону ындыг чижек-биле безин көргүзүп болур. Республикада бистиң аппарадывыстан аңгыда, республика прокуратуразында болгаш Федералдыг айыыл чок чорук агентилелинде база истелге аппараттары бар болгай. 1991 чылда бистиң аппараттың шинтпирлээн кеземче херектерин бо үүлдүң эгезинде ол-ла үеде прокуратураның болгаш ФАА-ның истекчилери тус-тузунда 525 база 6 херекти шинтпирлээн. Шын харын, оларның истекчилериниң саны бистиң ышкаш хөй эвес, ынчалза-даа ылгал ындыг улуг эвес болгу дег.

Чамдык кижилериң талазында айыттынган үш органның истээр ужурлуг кеземче херектерин эки ылгап билбезиниден оларның кайы-бирээзинге барып, оон өскезинге чедип, артык үе чарыгдап турар таварылгалар эвээш эвес. Ынчангаш бо талазы-биле эң хөй ажыглаттының турар, ылаңгыя назы четпеннерге хамаарыштыр кеземче дүрүмнериге тайылбырны кылза эки боор.

Шак ынчаар улуг кижилер өлүрүкүү азы күштелчазарлаашкын херектери үүлгеткенде, ол ышкаш оларның-биле кады ол херектерге назы четпестер киришкен таварылгаларде, ындыг кеземче херектерин прокуратура органнарының истекчилери истээр.

Күрүне кызыгаарын үреп, ону эрткеш, кем-херек үүлгеткен таварылгаларны азы күрүнеге удур үүлгедиишкиннерни, оларга назы четпээннер киришкенде база Федералдыг айыыл чок чорук агентилелиниң ажылдакчылары истеп чорудар.

Иштики херектер органнарында даанган херээниг шынчы, хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседи чоруур истекчилер эвээш эвес. Ындыгларга Кызыл хоорküүс-комунуң иштики херектер килдизиниң истелге салбырының ажылдакчылары В. С. Анай-оол, Г. Б. Раздобреева, В. Т. Чамзы, Г. М. Берсенева, Улуг-Хем районда Х. С. Белек, Мөңгүн-Тайгада С. С. Ооржак, Эрзинде Э. С. Сарыгбай, Чөөн-Хемчикте Т. Д. Норбу болгаш өскелерни-даа чөптүү-биле хамаарыштырып болур. Оларның кызымак ажылының түнелинде, дыка хөй херектер өй-шаанда истеттинип, буруулутлар илеретинип турар.

Ынчалза-даа үүгле иштики херектер органнарының ажылдакчылары кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежир ужурлуг, ол дээрге оларның херээ-дир деп билир болза, шын эвес апаар. Үүгле хөй-ниитиниң идепкейлиг дузазы херек.

Шой ШОНЖУН.
Тыва Республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы.
Гонорарын «Шынга» арттырарын диледим. (Авт.).

БАРААК КЕДЭЭР АМЫДЫРАЛ

Ам бо үеде чурттап чоруур суурумнуң амыдырал байдалын кысказы-биле таныштырып көрейн. Ойзупкыйзып оргаш канчаар, дорту-биле бижип көрейн. Мен бо Бай-Тал суурда 10 ажыг чыл чурттап келгеш, садыг-наймаа черинге аъш-чем, идик-хеп дээш алгышкырыш үндүрүп чораанындаа эскербейн чордум. Ам идик-хеп, аъш-чемниң ховартааны-биле чүве ийикпе, кижилериң черле бот-боттарынга хамаарылгазы кончуг-ла багай апарган.

Садыгга бараан келирге, ону аарыг, кырган кижилернің, иштиг-сааттыг нехерээженнериниң садып алыры бергедээн. Суурувус чону-даа, садыгжылар-даа өзүчурум сагыыстар.

Ховар бараанныг сада берген үеде ындыг-ла ыйнаан харын. Оода-ла хүн бүрүде эккеп турар хлебке безин ийи-үш хүн улаштыр четпейн баргылаар бис. Садыгжылар норма-чижек-биле бээрин билбес. Чаңгыс холга чеженн-даа бээр. Куруг арткан кижилерниң боттарының шорузу.

Ынчангаш чон кезеп калган. Садыг ажыдар бетинде-ле, келгеш туруп алырлар. Ол хиреде-ле ажыттына бээрге, мурнун былаажып кирген чонну көргеш, карак чалданыр. Алгы-кышкы, алгыш-кырыштан эгелээш, үүнүн-биле төнери база билдингир. Аъш-чемге, хлебке азы ховар бараанга четпейн бартан кижи хомудалын, халак-хинчээн төп артып калыр.

Суурувуска таптыг хуралсуглаа-даа эртип көрбээн. Суурнуң бүгү чонунуң хуралын эртпирери-биле чарлалды чеже-даа катап азарга, келир кижилер тывылбастаан. А бир эвес садыгга ковар бараан садар дээнин билип алган болза, ону манап, хүнзедир-даа шыгырт туруптарлар.

Суурда амыдыралывыс садыгда бараан кедеп, аңаа сыңмарлаашып турарывысоиле кызыгаарлаттының турар апарган. Соолгу үеде чон ажылга шоолуг-ла тура чок, ону мен хөлчок-ла эскерип чор мен. Мен бодаарымга, идик-хеп, аъш-чем өртээ улгаткан үеде харын улам кызып ажылдагы дег. Ынчангаш ажылга черле элээн хаара туттунуп, ажылдап көрээлиңер.

Кожавыста Кызыл-Даг суурдан чижектен ап көрээлиңер, бай-талчылар. Чоокта чаа Кызыл-Даг суурга чеде бердим. Ында байдал бистерниинден көңгүс өске болду. Кандыг-даа узун оочур дораан эрте бээр. Алгыш-кырыш, ыы-сыы-даа дыналбас, бот-боттарын үндүлежир, хөлчок-ла эки сеткилдиг, сагыш ховаңгыр чон деп адаар болза, черле чазыг чок.

Бистер, бай-талчылар, ырак эвес кожавыс Кызыл-Даг суурдан үлегер-чижек ап, ажылдап, чурттап көрээлиңер. Таанда чаржынчыг апардывыс.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тал суур.

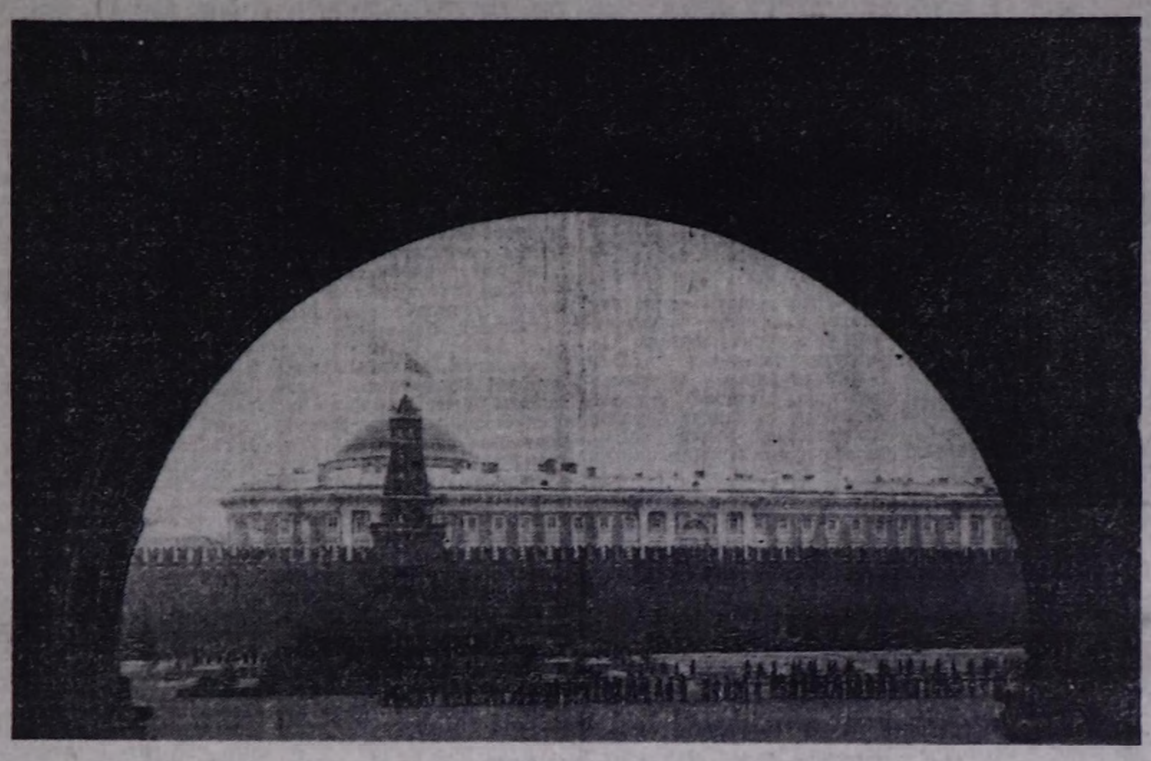

Сөолгү үеде бүдүү билир, карап көрнүр дээр кижилерле көвүдээн. Оларның баш удур бодап тыпкаш, чугаалаан үүлдериниң чамдыктары дүш бооп боттаны-даа бергилээр. Ынчаарга афган астролог-чурагачы Мохаммед Сидиктиң ССРЭ ыяапла буурап сандараар, хөй-хөй күрүнелерге чардыр, а Ленинниң мөчү мага-бодун 1992 чылдың январь 21-де черге хөмер, а ынчанмас болза, чуртка амыр-тайбың, тодуг-догаа амыдырал турбас дээн болгай. Январьның 21-ниң хүнү дүүн эрте берген. Ленин ам-даа Мавзолейде чытпышаан ышкажыл.

Бөмбүрзектиң судалы

УЛАН-БАТОР. Моолда амгы үеде 7,6 муң ажыл-агый, бүдүрүлге черлери бар, оларның үүгле 594-ү күрүнеии бооп турар. «Ардын эрх» солунуун айытканы-биле, амгы үеде Моолда 3789 ажыл-агый черлери хуу өнчүге хамааржыр. Оон аңгыда бо чылдың эгезинин саны-биле 2353 кооператив болгаш 908 компаниялар бар.

МОНЦАМЭ агентилелдиң дыпатканы-биле, өнчүнү күрүнеии эвес болдуларының биргн үе-чадазы доозулган. Ол «биче» хуужудулга үезинде ачы-дуза адыры, ниитиниң чемненилгеи болгаш садыг хуужудулгага кирген. Көдээ ажыл-агыйда ол талазы-биле ажылдар шапкын байдалдыг чоруп турар. Чижээ, малдың ниити баш санының 60 хуузу малчыннарның хууда өнчүү апарган. Бо чылын «улуг» хуужудулганың үе-чадазы эгелээр. Күрүнеге улуг-улуг улетпүр будүрүлгелери, энергетика, транспорттуң хөй кезии, харылзаа артар.

ПХЕНЬЯН. Россия Федерациязының Президентизиниң тускай төлээзи, онза даалгалар талазы-биле элчин Игорь Рогачев КУДР-ниң ниысылалында чеде берген. Аяк-чорук үезинде ол ийи талалыг харылаалар. Корей чартык ортулукта байдал болгаш кайы-кайызынга-даа соуургалдыг делегей айтырыгларының талазы-биле чугаалажыышкыннарны болгаш консультацияларны эрттирер.

МЕХИКО. Сальвадорнуң чазааның болгаш Фарабунда Марти аттыг национал хосталга фронтузунуң төлээлекчилери Төп Америкада ол чуртка 12 чыл уламчылап келген акы-дуцма өлүрүүшкүүнүг дайынны соксадыр сорулгалыг тайбың дугайында дугуржулгага ат салган.

Тайбың чарарының байырлыг бзулалынга КНОнуң чингине секретары Бутрос Гали, Мексиканың, Венесуэланың, Колумбияның болгаш өске-даа Төп Америка чурттарының президентилери, Испанияның чазааның даргазы, АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер, Кубаның даштыкы херектер министри Исидоро Мальмиерка, делегейниң дыка хөй чурттарының делегациялары, оон иштинде Россия Федерациязының даштыкы херектер министриниң тускай төлээзи В. Д. Николаенко киришкен.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш бо айның төнчүзүнде Лондонга эртен КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң тускай хуралынга киржип турар үезинде Россияның Президентизи Б. Ельцин-биле ужуражып чадавас. Ол дугайын Ак бажыңның парлалга секретарының даштыкы политиктиг айтырыглар талазы-биле оралакчызы Роман Попадюк медеглээн. Оон чугаалааны-биле, Б. Ельцинни Вашингтонче улаштыр чалаары база чадавас. Ынчалзажок бо талазы-биле тодаргай дугуржулга чок.

РИМ. Италияның даштыкы чээлилер талазы-биле күрүне комитеди Россияга 1500 млрд. лир итали чээли бээринге чөпшээрелди берген. Ол акша-хөрөнгилер Италиядан эргежок чугула хереглелдин чүүлдерин садып алырынга көрдүнер. Бараанныг чамдыызы чүдүрүп чорударынга шуут белен, үүгле ол чөпшээрелди манап чыткан. Чүвениң ужуру чүл дээрге ол чээлилер дугайында дугуржулга шагда белен турган. Эрткен чылдың август айда Москвага күрүне эргиллезиниң семээшкининиң үезинде ол чээлини бээринге чөпшээрелди бербейн барган, үүге дээрге Совет Эвилелиниң политиктиг байдал тодаргай ужуражыр чадавас. Ол дугайын ГФР-ниң төп статистика черииниң медээлери херечилеп турар. 1981 чылда ол аарыгдардан эң хөй кижи аарып турган (55 муң хире кижи) болза, ам ындыг аарыг кижилериниң саны үүгле 7,5 муң кижи. Шээр аарыгдардан колдап турары паш аарыы болур.

ЖЕНЕВА. Мурнуку ССРЭ-ниң спортчулары Альбервильге Олимпиадага чаңгыс аай команда бооп киржир деп. Делегейниң Олимпиада комитединиң (ДОК) директору Франсуа Каррар Лозанна хоорайга (Швейцария) медеглээн.

Ол дугайында шинтпирни ДОК-туң президентизи Хуан Антонио Самаранч биле мурнундагы ССРЭ-ниң ДОК президентизи, ам ХБД чурттарының национал олимпий комитеттериниң президентилериниң чөвүлелин баштап турар болгаш ДОК-туң оралакчы-президентизи болур Виталий Смирнов оларның аразында чугаалажыышкынларның түнелинде хүлээп алган.

Чаңгыс аай команданың спортчулары чаңгыс аай хептиг болур, ынчалзажок хөйленнериниң ченнеринге боттарының күрүнелериниң сүлделерин кадап ап болур. Олар парадка Олимпиада тугунуң адаа-биле үнер, оларның кайы-бирээзи бирги черни эвээнде база ол тукту көдүрер. Олимпиада гимнизин оларга алдаржыдып ырлаар.

МЕХИКО. Мексиканың чазаа Россия Федерациязыбиле, а ол ышкаш Украина, Беларусь, Молдова, Узбек, Туркмен, Казах, Кыргыз, Таджик, Армян болгаш Азербайджан олар-биле дипломаттыг харылаааларны тургузар чарлаан.

Медеглелде айытканы-биле алырга, эрткен чылдың декабрь 25-те ССРЭ-ниң бактаан догуунаарын соксатканы-биле холбаштыр Мексиканың чазааның декларациязынга дуушпур база үстүнде адаан хамаарышпас күрүнелериниң дипломаттыг харылаааларны тургузар дугайында диледеринге даугаар оон боттандырган.

(СЭТА-ның медээлериндеи).

СЭТА-ның дыннадыглары

КЫЗЫЛ. (Корреспондент Василий Даниленко). Тыва Республиканың чазаа амгы үеде чер үндүрүүнүн дугайында айтырыгны чугаалажып көрүп турар. Республиканың чонунуң хөй незии, ылаңгыя огород болгаш сад ажылын, хууда ажыл-агыйны кылып турар кижилер ол үндүрүгүү «угдунмас үндүрүг» деп санап турар. Үүге дээрге бажың чаныың болгаш ногаа өстүрер чер участоктарының бир дөрбелчин метр шөлүнге-ле 1 рубль 20 көпеектиң үндүрүүн онаарын хоойлу төлевиделинде көрген. Бир эвес үндүрүгүн бо хемчээлбиле онаагаш туруп бээр үүге болза, Тывага ногаа, кат аймаа болгаш картофель өстүрер кижилер эвээжээр. Амгы үеде 8-10 сотка черлерде ногаа өстүрүп турар кижилер чыл санында үүгле чер үндүрүү дээш мүн ажыг рубльди төлээр апаар. Каш шоодай картофель өстүрүп алыр дээш ол хире хөй үндүрүгү ким төлээр боор? Тываның девискээри элезинпелчек хөрзүнүг, дүжүт өстүрериниге магадылал чок черде турар.

Үндүрүгге удурланыышкынны Туран хоорайның эмнелге черлериниң ажылдакчылары эгелээн. Олар «Тувинская правда» солунга республиканың улус депутаттарынга ажык чагааны бижээн. «Бир эвес ол хире улуг үндүрүгү онаагаш туруп бээр болза, бистер ажыл соксадыышкынга чедир боттарывыстың эргевисти ажыглап, социал камгалалывыс дээш демиссежир бис» деп чагаада бижээн.

МОСКВА. (Корреспондент Александр Дзюбло). Буурап сандараан ССРЭ-ниң моол мурнунда турган статистика комитединиң албаны чуртта аъш-чем хандырылгазының кандыг боол турарынга база кижилериниң кандыг темнерни колдады ажыглап эгелээнинге хамаарыштыр шинчилел ажылдарын кылган. Эрткен чылдың апрельде өртектер улгатканының соонда комитеттиң албан черлери болза черлерде чурттап орар 75 муң ажыг ог-бүленин бюджединиң чарыгдалдарын анализтеп көргеш, чуртту чону сөолгү чаэрби чылдарда бир дугаар аш-чутка таваржырымын кырында келген деп бадыткалдыг түнелди кылган.

Оон мурнунда чылдың ол үезин-биле деңнээрге, апрель айның соонда эрткен үш арларда бир ог-бүле эзтиг 18 хуу, сүт продуктуларын 17 хуу, үнүш үзүн 27 хуу эвээшти ажыглап турар апарган.

Чем өртээ улгатканы-биле холбаштыр ог-бүлелер эки шынарлыг продуктуларны чемге ажыглаар аргазы чок болу берген. Оон уламындан улуг-даа, бичии-даа кижилериниң организминге углеводтар чедишпейн турар. Ол чорук саатты хөрээжен кижилериниң кадынга кайы хире хоралыг апарганын медицина ажылдакчылары бадыткап турар. Четпес-дудуу уруглар төрүттүнер чорук сөолгу чылдарда көскүлеп апарган.

Грузияда, Узбекистанда, Азербайджанда чурттап турар ог-бүлелериниң бир кижизи айда бир килограмм эзтти чемге ажыглап турар. Ол-ла черлериниң болгаш Кыргызстанның база Таджикистанның бир кижизи-ле айда 200 грамм үнүш үзүн чемге ажыглап турар.

Эки шынарлыг продуктуларның күрүне магазиннеринде чогундан, а базаарларда ол продуктуларның өртөк-үнези кончуг улуг апарганындан, кайы-даа черниң чону хлеб, картошка дээн ышкаш бөдүүн чемнерни колдады чип турар. Ол үүлдер чем рационунуң 70 хуузу болу берген. А чамдык черлерде мол чем апаргаи.

Өртектериниң чаа чылдан эгелеп улам өскеин чонунуң амыдыралының болгаш кадыының байдалын карактап көзүлдүр-ле баксыраткан.

Чогаал критиказының дугайында

ШЫН, МЕГЕ «ДИДИР-ДИДИРЛЕР»

Тыва чечен чогаалдың чаа-ла боттанып, өзүп-доругуп эгелээн-биле кады, ооң чарылбас эжи — чогаал критиказы база тыптып, сайзырап эгелээн. Тыва чечен чогаал критиказының баштайгызы С. Б. Пюрбюнүң 1939 чылда чырыкче үнген «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп ажылы болур. Шынап-ла, боду-биле өжа чечен чогаал критиказы турбас болза, кандыг-даа литература чогуур сайзыралды ап шыдавас. Чогаалчының чогаалды бижип каанын тараажының тарааны тарып каанынга дөмейлээр болза, критика дээрге ол тарааның чаштан-богун аштаар, ажаап-суттаар ажаакчызы-дыр. Ынчалза-даа эрге-дужаалдыг, алдар-хүндүүт кижилериң шоолугла эвес чогаалын номчаан, каарганда быштак оскүндүрүп алыр дээн дилги дегле алаар критиктер база бар болдур ийин. Ынчангаш Тываның ном үндүрер чери чырыкче үнер чогаалдарны боттарывыс шилип алыр бис дижи бергени кончуг шын.

Тыва чечен чогаал кайы хире сайзырай бергенил, тыва чогаал критиказы база ол хире сайзырай берген дээриниң бүгү барымдаалары бисте бар. Тыва чогаал критиктери А. К. Калзаның, Д. С. Күүларның, М. А. Хадахананың, М. П. Татаринцеваның болгаш оскелериндаа литература-критикалыг ажылдары арбын. Ажык-чарлыг чорукту ачызы-биле чогаал критиктериниң арны частып, чугаазы үнүп эгелээн. Чогаал сайгарылгазын ыяап-ла чогаал теориязы-биле чепсегленген, эртем-билиглиг кижилер кылыр дээр болза, окта шын эвес. Бөдүүн башкы-даа, ажыл-чын-даа, азы кым-даа дижик, кандыг-бир чогаалды номчааш, анаа шын сайгарылганы бериптип болур.

Ооң-биле кады критик дээрге ол база-ла номчукчу-дур. Ооң ажылынга база частырыглар туруп болур. Багай критиктер чогаалдың «чыртаан эдер дээш согурартып» каап база болур. Ынчангаш сайгарылганы, аргалыг-ла болза, коллективтин-биле кылыры ажыктыг хире.

Бөгүнгү тыва литературада критиканың ролүн чедир үнелевейн турарындан улуг хемчеелдиг дыка хөй тыва чогаалдарга чогуур сайгарылгалар болбаан. Үгле Кенин-Лопсанның «Чылгычының өөн» романынга Ч. Чүлдүмүнүң шоу сайгарылга кылганын билир-дир мен. Анаа критик хөй үезин чидирген, хөй күжүн үндүрген. Ол хиреде мону чогаалчының канчаар хүлээп алганы мөзээ билдинмеди. Ынчангаш мээн бодап турарым болза, чаңгыс бо-даа эвес, а өске-даа сайгарылгалар хөй чогаалчыларга кайы хире ажык-дузалыг болганыл, шугумчүлекчиниң эки кылган санал-онаалы чүл, база частырыглары бар бе дээрзиниң түнелин Тываның Чогаалчылар эвилелиндаа, ооң критиктер секторундаа үндүрер ужурлуг. Ол түңнелди үндүрерде Чогаалчылар эвилели болгаш критиктер сектору чогаалчыныңдаа, критикти-даа катай чалап алгаш, өске хөй критиктериң болгаш чогаалчыларның калбак киржилгези-биле үндүрзе эки.

Критиктер секторунда ындыг дуржулга бар. Э. Донгактың романнарын ындыг хевирлиг сайгарган ышкаш чүве. Бир эвес критик кандыг-бир чогаалдың четпес-дудууларын айтып бижиирге-даа, чогаалчы ынаар кичээнгей-даа салбас, ол-ла четпестери-биле «аскап» чоруп-ла орар чүве болза, чогаалга рецензия бижээн хөрөө чүл?! Эзлери та кандыг кончуг сагыш амыр олургулаар чүве ийик, мен бодаарымга, Э. Донгактың романнарындан, азы М. Кенин-Лопсанның «Чылгычының өөнден»-даа артык сайгарылга хереглеп турар улуг чогаалдар тыва литературада эндерик.

Хамыктың мурнунда тыва чечен чогаалдың дээжизи болуп турар «Үйгу чок Улуг-Хем», Чүү-даа чүвениң дээжизи эң арыг, эң шын, эң чараш болур ужурлуг. Тыва литератураны сонуургаан өске улустарның төлээлери баштай-ла «Улуг-Хемни» сегирип алыр. Ынчангаш «Үйгу чок Улуг-Хем» бодунуң төрээн иезин Улуг-Хем дег арыг чаагай турар ужурлуг. Эпопея төнмээн-даа болза, ооң төнген томнарында (кара болгаш кызыл) шыырак сайгарылганы кылыры шагда-ла негеттинип турган. Ындыг сайгарылгаларның кыдыммааны-биле мурнундагыларындан сөлгүлери кошкап орар деп чугааларның тыптып кээп турар чылдагааны-даа ол. Чогаалчының демир-ужуунүң бажы улам чидип, узак маны улам дынзып, бирги томдан ийгизи, ийгизинден үшкүзү улам күштелир туржук, харын улам дорайтап, чалдүрээрип орарга канчар болур чүвел?! Шын, меге «дидир-дидирлерни» удур-ла аштап-арыглап турбааны-биле «Үйгу чок Улуг-Хем» дугайында ам янзы-бүрү чугаалар-ла көвүдээн. Үгле мээн дыннап чоруурум бе-зин мындыг. «Үйгу чок Улуг-Хемниң» баштайгы комнарын моол чогаалчы Чадраабалын Лодойдамбаның «Кылаң сутлуг Тамкрин» өттүндүрген-даа дижирлер, «Тыва төөгүзүн» өзугаар бижээн-даа дижирлер бар, «Андарган күр черниң» маадырлары кире халчып келдилер деп дүвүрей-даа бээрлер бар. Тыва литератураның өзек чогаалындан мындыг чаржычыг чаштан-боктарны арыглаар херек. Мону үгле эң шыңгыы, угаанныг сайгарылга болгаш хамыктың мурнунда чогаалчының бодунуң карак кызыл күжениишкини-биле арыглап болур.

Бо чылын чаа үнген «Өзүлдениң демдектери» деп номунда ам бистің аравыста чок А. К. Калзан мынчаар бижээн: «Аңдык чогаалга хамаарылгалыг кижилериң бодалы дыңнаарга, «мөңгүн том» нитизи-биле эпопеяның баштайгы ийи (кара болгаш кызыл) томнарындан ырак дудагдап турар. Ынчангаш романның элээн делгеренгей критиктиг сайгарылгазым кылыры чугула». Чүнүң четпейн турарын дуржулгалыг критик эндевээндир. Үгле «Үйгу чок Улуг-Хем»-даа эвес, шыырак критиктиг сайгарылгалар негеп турар чогаалдар бисте хөй. Мону чогаалчылар боттары-ла билирлер.

Ынчаарга чогаалга критиктиг сайгарылга кылыры дээрге 38 чылдың коргунчуг «Онза ажык суду» эвес-тир. Чогаалчыларның боттарынга өмек-дөмек болур, угаанныг сүмелекчилер хуралы-дыр. Ынчангаш кым-даа дижик, сайгарылгадан сезинген хөрөө чок. Ам бо үеде мындыг калбак сайгарылга эртпээн чогаал үр үеде туржук, кыска-даа үеде чурттан шыдавас. Угаанныг бодалдар сиңген, уран-чечен эки чогаалдар элбезин деп бодаар болза, чогаал критиказынче онза сагыш салыр херек. Бо ажыл бисте дыка «аскап» турар. Кадрлар чедишпес болза, кандыг-даа ажыл чылыш бербес. А. К. Калзаның ам кым солуурул, ооң үштап-баштап каан кижизи бар бе?! Чоокта чаа «Литературная Россия» солун Лев Толстойның мындыг уткалыг бодалдарын парлаан: Эртемге болза, шала ажыттынган, ам өске эртемденнер чедир кылыр ужурлуг ажылдар туруп болур. А литературага — чок! Ол ыяап-ла долу, четчезин негээр. Чедир биживаэн болзуңза, сээн ол чогаалың тамыже караш кыныыр, ол-ла.

Улуг чогаалчының бо сөстерин хандыр бодаза эки боор.

Монгуш �эРГЕП.
Чогаалчы.

Бир чагаага хамаарыштыр

ДЕТКИИР МЕН

Бо 1992 чылдың январь 3-те № 2 «Шын» солунга парлаан «Далашкан күске сүтке дүжер» деп эгелиг үүлүн номчааш, ону бодум хуумда деткиир-дир мен. Үге дээрге сес чокта аялга төрүттүнмес, а сөстен аялга төрүттүнер дээнин черле чөп. Ол ышкаш автор күрүс гимнизи кандыг үп-аяныг болуруп, ооң утка-шынарыын дугайында четчиг чижектер-биле көргүзүп, билдингир болгаш ханы уткалыг чуруп көргүскени черле чогумчалыг деп көрдүм.

Шынап-ла, Тыва Республиканың тук, сүлде болгаш гимнизин чогаадып тургузар талазы-биле далаш болгаш конкурстуң чарлалы безин кажыт байдалдыг болганын элдепсинер чордум. Чогум күрүне гимнизиниң сөзүн болгаш аялгазын ол күрүнеиң бүгү чону, кижи бүрүзү билген турар ужурлуг деп билир мен. Үгле ол күрүне гимнизин кажан, кайа, кандыг хүнде бүгү чон ырлаарыл? Ол дугайында тускай хоойлу-дүрүм бар. Күрүнеиң бедик хүндүткелдиг ыры хөгжүмүн ийи-чаңгыс кижилер ырлаары, хөгжүмге кайы хамаанчокка күүседири шуут хоруглуг, шыңгыы чурумнуг ышкажык.

Тыва Республиканың гимнизин доктаадып тургузар дугайында конкурсту чарлаары черле таарымча чок болган деп бодаар мен. Ук чарлалда гимниң аялгазын болгаш сөзүн чогааткаш, хаптааш, тускай комиссияже чорудар деп чарлаан. Ынчаарга чогаалчы сөзүн, композитор аялгазын база-ла тускай хаптааш, комиссияның адрезинче чорудуптардыр. Ынчап көргө, аллгазы чок сос, сөзү чок аялга чеде бээргө, ону кым канчаар дүүштүрерил? Бо билдинмес айтырыг болур чорду ийин. Тыва Республиканың ыдыктыг гимнизин доктаадып тургузар дугайында улустуң ырлары болгаш авторлуг ырлар-биле кады 20 хире ырларны комиссия көрүп, шилип алганын радиодан дыңнаан мен. Чогум кымның сөзүнге кымның музыказы, азы улустуң ырларының кайызын шилип алганы база билдинмес болуп турар. Кажан Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш удавас болур сессияга бадылаан соонда, ам билдингир апаар дээн. Мен бодаарымга, конкурска кирген ырлар нитизи-биле 20 ажыг хире. Бистің республикада 80 хире профессионал болгаш бот-тывынгыр композиторлардан база ангыаңгы назылыг 130 ажыг чогаалчыларның 20 хире ырызы конкурска киргенин черле эвээш деп болур. Тускай догуинаан Тыва Республиканың ыдык сөстүг үн-аялгалыг дээди үнү — гимнин чогаадып тургусканыывыс арай-ла далаш болду бе деп бодаар-дыр мен. Конкурска кирип турар ырларда (радиодан дыңнадым) гимнге таарыжы эки ырлар бар деп билген мен. Ынчалза-даа эргези кудулап турар ССРЭ-ниң гимнин дөзептер углуг аянныг болгаш чамдык чамашкылар барын эскергилээн мен. Бистің радио дамчыдылгаыстың үе-шагының кызыызындан, чамдык аялгаларны үзе тыртып кааптары кончуг-ла хомуданчыг.

Мен база гимнин чогаадырын шенеп көөр күзелим бар турду. Ынчалза-даа солуннардан-даа, чогаалчылардан-даа сес дээриниден дадагалзаан мен. Үгле дээрге чогаалчының созу чажыт болганда, ооң чажыдын ажыдарымга кайын тааржыр боор деп бодал-биле чагыттынмас апаар боорга, душпуже сес чокта чүү бижиир боор. Мен бот-тывынгыр композитор К. Киим-оолдуң бижээн үүлүнге каттыжып, деткил, өске эштер бо дугайын канчаар көөрүн манап артым.

Доңгак ШАКТАР.
Культура ажылының хоочуну.

Совет Эвилелиниң Маадыры Алексей МАРЕСЬЕВ

МААДЫРЛЫГ ЧОРУК

(Төнчүзү. Эгези № 10 «Шында»)

Эмиелгеге мөзин-биле кады чыткан кижилериң мени деткээни берге минутаны, хилинчектиг човаланы шыдажып эртеримге дузалаан. Кажан чүрек соп, медерел бар турда, демиселди соксадыр эрге кижиде чок дээрзин олар мөзээ бүзүреткен.

Күжүр немниң хайырлааны, а ооң сөөлүнде кезип каапкан буттарымның орнунга кылымал буттар-биле кылаштаарынга, харын танцылаарынга безин канчаар өөренип, чаңчыгып алганымны, шеригиин ужар үүлүнге катап чедип келгенимни Борис Полевойнуң «Езулуг кижи дугайында тоожу» деп номундан номчукчулар билир болгай. Мөзин катап ээп келегеним ужар үүл полугунуң составынга турган үемде Орёл хоорайның кырында фашист ужудукчуларга удур агаар тулчуушкуннарынга киришкеш, дайынның дөрт самолеттарын черже дүжүр аткан, мен. Ооң дараазында Прибалтиканың агаарынга фашистериң үш самолёттарын узуткаар аргалыг болдум. Орёл хоорайның кырынга агаар тулчуушкуннарынга идепкейлиг киришкени дээш ийи буду чок ужудукчу А. Маресьевке Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты тывыскаңын номчукчулар база билир.

Мөзин салым-чолумга таварышкан байдалдар ышкаш, шак ындыг берге орукту соңгу чүктүң далай ужар үүлүнүң дайынчы самоледунун ужудукчу-шүүргедекчизи Захар Сорокиниң маадырлыы-биле эрткенин демдеглевес аргам чок. Фашистериң ужудукчулары-биле агаар тулчуушкуннарыныа үезинде дайынның самоледун бодунуу-биле чуура үстүргеп сөөлүнде, аэродромундан ырак черге машиназын хондурар ужурга таварышкан. Харлыг, ээн черге самоледун хондургаш үнүп келирге, ооң дүжүр аткаңы кара кас демдектиг самолеттүң фашист ужудукчулары олче халдаан. Фашистер-биле актылажыышкын үезинде оларны Сорокин узуткаан, ынчалзажок боду аар балыглаткан. Тундраның ээн тайгазынга ээлээн каш хүннер дургузунда ижер-чиир аъшчем чокка ол кылаштап келген, ийи буду үүгээн. Шериг эмиелгезинге ооң ийи будун кезип каапкан.

Ындыг болзажок Сорокин ужар үүлден үнмээн. Кылымал буттарны кедип алгаш, кылаштаарынга, маннаарынга, самолетту башкарарынга дүн-хүн чокка өөренип, чаңчыгып, даржыктыг, хилинчектиг өүгү бергелерни шыдажып эртиен. Шыдамыккай, кад дет быжыг турасоруктуг ол ужудукчу удаваанда самолетту база катап башкарып эгелээн, хой саныг агаар тулчуушкуннарынга фашистериң он сес самолеттарын черже дүжүр аткан, дайынның сөөлгү хүнүнге чедир чаалашкан, аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты тывыскан.

Захар-биле Москвага ужуражып, дыка ур хөөрешкен бис. Салым-чолувус, таварышкан бергелеривис, а ол ышкаш дайынга таварыштырган согуушкуннарывыс барык дөмей болду. Дайынны самолеттарывыстың үредиишкинге таварышканы, фашистерге туттурбайн, бодувустуң улузувуска чедип келгенивис, эмнелге черлеринге чытканывыс, буттарывысты одура кестиргенивис, кылымал буттар кырынга кылаштаарынга, маннаарынга, дайынчы самолеттарны база катап башкарарынга чаңчыкшаныывыс, шүүргедекчилерни катап башкарар эргени комиссиядан арай боорда чедип алганывыс безин домей.

Чогаалчы Борис Полевой дайын сөөлүнде америк журналист-биле мени ужураштырган. «Езулуг кижи дугайында тоожуну» ол номчаан, чогаалдың маадыры херек кырында бар кижи дээрзинге бүзүреваэн болган.

— Полевойнуң номда бижээни маадырлыг ужудукчу ийи бут чокка дайынчы самолетту башкарып турганы — амыдыралга бүтүүмес чүве-дир, болум самолет башкарар ужудукчу кижи болганымда, шериг самолёдунуң кедергей нарынын ийи билир мен — деп, америк журналист ынчаарда менээ чугаалаан. — Ужудукчу кижи кажан бачыйнап, ооң чүрээ дүрген сога бээрге, ол девидээшкин самолёт башкарар херекселдерже безин дамчып бээр болгай. А Маресьев буттары чокка-ла ужудуп турар. Үгле ужудул эвес, харын дайзыш-биле тулчуп, тергиин дээн гитлерни ужудукчуларны черже дүжүр адып турган. Херек кырында ындыг ужудукчу бар турган дээрзинге бүзүреваэнимнин бир чылдагааны ол-дур. Ийиде. Чогаалчының мурнунда бижээни ындыг ужудукчу херек кырында бар турган дижик: а чүү дээш ол амы-тынын артынга катташ, ынчаар тулчуп турганы? Ол бүгүнүң сөөлүнде ону чүге генерал кылып каргааныы, кандыг-бир фирманың ол чүге ээзи азы тергиин артист кыстың ашаа болу бербээвил? Ийи будуу одура кестирер мурнунда-ла анаа тывыскан улуг лейтенант дужаалы-биле база катап дайынчы машинаны башкарар, тулчуушкуннарга амы-тынын артынга катташ, киржир дээш, Маресьев чүткүп турган деп, чогаалчы бижээн болду. А ындыг чүткүүшкүнүң аңаа хереэ чогум чүү турганыл?!

Фашистерниң пулеметтарының аксын мага боду-биле дуй чыдыпкан Александр Матросов кандыг чүткүдү удуртулга болдурган ирги? — деп америк журналистен айтырары черле үүлдүг турган ийик. Бистің Төрээн чуртувустуң найысылалы Москваны бомбалаар дээш шугуп бар човаан фашистериң самолёдун бодунун самолёду-биле буза үстүрүпкен Виктор Талалихин кандыг чүткүдү удуртулга болдурганыл? А ыызыгааржы Василий Петров? Барыын Бут хемни кежилдир бистің шеригдеривистің эжиндирип эртерин хандырар дээш фашистерни беш шак дургузунда соксаан чокка пулемёт-биле ол боолап келген. Кажан ооң бүгү огу төнерге, фашистер ону бүзээлепкен, ынчаарда гранатазын маадырлыг кызыгааржы чазыллырбышаан, фашистерни узуткаан болгаш боду база өлген болгай. Төрээн чуртка айыылдыг берге хүннерде, дүнелерде бистің чопувустың маадырлыг чоруунун ындыг чижектери — чүс-чүс, муң-муң! Төрээн черин эжелекчилерден дургеи хостаар, Чер кырынга мөңге тайбың, амгы болгаш келир үениң салгалдарының аас-кежиктиг чуртталгазы дээш дайын шөлүнге маадырлар кызыл ханың төп, амы-тынындан чарлып турганнар. Ат-алдар, эт-хөренги, хөй акша-мөңгүн дугайында олар чүү-даа бодаваннар!

3. Маадыр — ол дээрге бодунун кая дег быжыг тура-соруунга даянган, коргуш чок эрес-дидим, быжыг туруштуг болгаш шыдамыккай чоруун көргүскен кижи-дир, ол дээрге — Төрээн чуртунуң камгалакчызы, патриоду болур ыдыктыг хүлээдезин күүседир дээш амы-тынын артынга катташ, бүгү-ле үүлдерни кылган кижи-дир. Төрээн чуртунуң, чопувуң мурнунга ыдыктыг хүлээлеп күүседириңге бедик сагылга-чурум, сорулгаын ханыы-биле медереп билири, хынамчалыг белеткел шиитпирлиг рольду ойнаар дээрзин бодумнуң амыдыралымдан бүзүреп билген мен. Кижиниң маадырлыг характериниң быжыгын тургустунарынга ол мөзү-шынарлар база улуг рольду ойнаар. Бедик сагылга-чурумдан маадырлыг чорукка чедир — үгле чаңгыс бөзым деп, чоннуң шагдан бээр чугаалажып турганы черле хилис эвес.

Маадыр кижи коргуушкунга таваржыр бе деп, хөй кижилер айтырып турар. Чүдеп-даа кортпас ындыг кижилер амылыг бойдуста чок деп саанаар мен. Ынчаарга маадырлыг кижи коргуушкунну болгаш сүрээдээшкинни өскедерден дурге-ш ажып эртер аргалыг, чонунуң, Төрээн чуртунуң эрге-ажыктарын, салым-чолун бодунуң амы-тынындан кезээде бедик көөр чаңчылдыг. Революстуг, дайынчы болгаш күш-ажылчы өндүр-чаагай, бедик чаңчылдарлыг бистің чуртувуста маадырлыг чорук массалыг характерлиг болуп келген.

Маадырлыг базым боду, маадырлыг чорук — бүгү мөзү-шынарларын болгаш күш-шыдалдын кайгамчык улуг күжениишкини-дир. Кижиниң маадырлыг чоруу ооң бүгү амыдыралының эгезинден бээр чоорту тургустунар. Бистің чуртувуска моол мурнунда чоруп келген болгаш моол соңгаар-даа чорудар ужурлуг кижизидилге ажылы, бүгү талалыг белеткел — кижилериң маадырлыг характериниң тургустунарынга улуг рольду ойнаар.

Кым-даа маадыр болуп төрүттүнмес. «Маадырлыг, шыдамыккай чорук демисел үезинде төрүттүнер. Бергелерге удур шиитпирлиг чидиг демиселдиң үезинде маадырлыг чорукка кижилер ылаптыг болгаш хүн шиитен тудум-на кижизиттиңер. Бистің аныяктарывыстың лозунгу — маадырлыг, шыдамыккай чорук, бүгү бергелерни маадырлыы-биле ажып артери болур ужуруг» деп, чогаалчы Николай Островский бижээн.

Маадырлыг чорукту кижи кылырда, ооң дугайында көргүс бодавас боор чүве. Ат-алдарны, маадырлыг атты чедип алыр дугайында күзел ынчаарда ооң сагыжынга бичии-даа кирбес. Ынчаарда ооң бүгү сагыш-сеткилинге кирер болгаш чүректен ыравас бодалдар: бодунуң ыдыктыг хүлээлезин ак сеткилдиг күүседир, Төрээн чуртунуң даалгазын боттандырар кизи түүкүл, ооң мурнунга бедик харыысалга. Маадырлыг чорукту кылырынга белен болуру — бүгү бергелерни ажып эртпишаан, даандырган хүлээлтени күүседириңге бүрүн белен аргалыы-дыр. Маваа холбаштыр сураганаан ырнып сөстерин саңтып болур ийик: «Эпис улуг сорулгага белен бол, а алдар болгаш маадырлыг чорук сени тып алыр».

Алексей ДУГЕРЖА.
өтүлдүрген.

АЙТЫРЫГ САЛЧЫП ОЙНААЛЫҢАР

Уттундуруп бар чылдар тыва чаңчылдарывысты катап эгидип алыры-биле солуннарда болгаш телерадио дамчыдылгаларында хүнүүн чыгыы дамчыдып турары эки-дир. Ынчангаш 6-7 хар-лыг турумда, азы 40-50 чылдар мурнунда улуг улустар амы-хууда ажылын кылып дооскаш, кежээ хостуг шактарын ажылган, «айтырыг салчып» ойнап орарларын сактыр-дыр мен. Бирээзи мындыг үүве.

Бир деп чүл? — Бир көрген кижизин уттур боор бе?

Ийи деп чүл? — Ийи холунга туткан чүвезин салыр боор бе?

Үш деп чүл? — Үш дээктиг кижен-биле малдың үш даваның киженнеп кааргa, үш артты канчап ажып аарыл.

Дөрт деп чүл? — Инектин дөрт эмнинден канчап сүт үнмеэн?

— Беш деп чүл? — Бээ кижиниң хажыызынга өргө, тарбагачны өлүргеш, өнешсиизе, ол база багай эвес.

Алды деп чүл? — Алды шарылап тараа тарыырга, ама канчап четпес боор.

Чеди деп чүл? — Чеди-Хаан эжик бажынга көөрге, дөц канчап атпас боор.

Сес деп чүл? — Чайгы айның үш ай иштинде сес өн чечек канчап үнмес боор.

Тос деп чүл? — Тос-карак-биле чажыгны чажып-ла турар болза, сүзүк канчап четпес боор.

Он деп чүл? — Он ооллуг кижи оор-суктан канчап коргар боор.

Май-оол БАЗЫР.

Гонорарын «Шынның» агар саныне шилчидерин диледим. (Авт.).

ИС ЧОК ЧИТКЕННЕРГЕ

МОСКВА, (СЭТА). Эрткен чылдың сентябрь айда Югославакнага хан төгүүшкүннүг тулчуушкуннар соон турган үеде ол болуушкунну көргүзүп бижиир дээш аңаа чоруп турган ийи совет журналист — Виктор Ногин биле Геннадий Куренной ис чок читкен. Оларны дилээр, канчаа барганын азы кайда турарын тодарадыр ажыл ам-даа уламчылап турар. Ол ажылда өске-даа чурттарның хөй-нитти организациялары болгаш журналистери киржип турар.

Читкен журналистернин кадайлары уругларын ап алгаш, чоок кижилерин сураглажыры-биле Белград хоорайда шагда-ла чеде берген, ында чурттап турар. Амгы үеде ол кижилериң акша-көпеэ төнген, амыдыралының байдалы бергедей берген. Ол өг-бүлелериниң чурттап амыдыраарынга айда 4 муң немец марка акша неттинип турар. Олар дужаламчы көргүзерин дилеп, бүгү чонга кыйгырыгны ылган. Оларга дузалажырын бодаан кижилер ээвээшбиче-даа акшаны дараазында адресте шилчидип болур: **Москва, Тверской бульвар, д. 10-12, Крим-пресс.**

Г. КАСПАРОВ — ГЕРМАНИЯНЫҢ КОМАНДАЗЫ

БОНН. Баден-Баден хоорайга анаа эвес шыдыраа маргылдаазы болган делегей чемпиону Гарри Каспаровка удур Германияның чыныды командазы ойнаан. Ооң составынга гроссмейстерлер Властимил Горт, Эрик Лоброн, Матиас Вальс, Геральд Хертнек кирген.

Хары угда ойнаан оонга киржикчи бүрүзүнге 50 көшке ийи чартык шак болгаш, ооң соонда салыгны досларынга бир шак берген. Маргылдаа делегей чемпионуун тиилелгези-биле доозулган — 3:1. Ол Лоброн биле Вальсты удуп каан, Горт болгаш Хертнек-биле хайымнашкан. Тиилектиге шаннаалды — БМВ автомобильди тывыскан.

«КЫШКЫ ОРУКТА».

Чарлалдар вюрозу

ТВ

ЯНВАРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.40 Урут-ларның музыка клуву. 9.10 Чемпионнар-биле кады. 9.30 Телефильм. 9.50 «Театр + ТВ». 10.50 «Бок төгөр черден кижи». Уран-чечен телефильм. 2-ги серизы. 12.00 Медээлер. 12.20 Телефильм. 12.40 «Рампаның өске талазында. Хүлүмзүрүгсиле...» 13.25 Концерт. 13.55 «Блокнот». 14.00 «Чедишкинни канчап чедип алырыл». 3-кү дамчыдылга. 14.15 «Телеминут». 15.00 Телефильм. 15.30 Үгле спорт дугайында эвес. 15.50 «Маруся угбай». Уран-чечен телефильм. 2-ги серизы. 16.55 Бичии концерт. 17.10 Киноконцерт. 2-ги үндүрүлгези. 18.00 Медээлер. 18.20 Фильм-концерт. 18.45 «Рынокту-негелдезин баугаар». 19.25 «Бок төгөр черден кижи». Уран-чечен телефильминиң баштайгы көргүзүү. 3-кү серизы. 20.45 «Тамчыктыг аңнар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 Киноапарама. 22.45 Е. Шифрин. 00.15 Мультфильм. 00.25 Анна Баркова ырлаар. 01.00 Медээлер. 01.25—02.30 «Далай чоогунда бульвар». Уран-чечен телефильм. 2-ги серизы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уругларга дамчыдылга. 10.35 Барымдаалыг фильм. 11.45 — 14.00 Е. Шварц. «Улу». Шии.

* * *

16.00 Артист дугайында сактыышкын. 17.05 Мультфильм. 17.15 03 программа. 17.45 Тинко.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Саян-аңаанде кежээ». Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреаттары-биле ужуражылга. 18.50 Барымдаалыг фильм. 19.00 «Саяннар» биржа. Ооң удуртукчулары-биле ужуражылга. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хунгуи-не байырлал. 20.30 «Джаз-клуб». Фестиваль. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Даартагыже агаар байдалы. Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.00 «Ыраккы Чөөн-чүү». 18.45 Парламент медээлери. 19.00 Фигурлуг чүңгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 19.00 — 20.00 Реклама.

ТЕАТР

В. Кок-оол аттыг хөгжүмшин театры

Январь 24-те

«ИДЕГЕЛДИҢ ҮНҮ»

Россияның Гнесиннер аттыг күрүнеин дээди хөгжүм училище-колледжизиниң доозукчуларынын — театр артистериниң концерти. Эгелээри 17 шакта.

КИНО

ЯНВАРЬ 22-де

«НАЙЫРАЛ»: Фанат 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Драконы навсегда 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Транти-Ванти 9.00, 12.10. Тайна старого чердака 10.30. Жертва во имя любви 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Не отступать, не сдаваться (АКШ) 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүдели, «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактоо
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-83;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ политиктиг — 3-41-23;
□ улус депутаттар Советте 3-34-98; 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садылының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аразы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 14.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Кыска дыңнадыглар

СУТ-АКСЫ. Сүт-Хөл район Совединиң чедиш сессиязы болуп эртиен. Ангы рынокче шилчип турар үеде районнуң ажылчы чонунуң социал камгалалын өскүртиири, районнуң биче Соведин соңгуурунуң дугайында болган организастыг айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

Райкүүсконнуң даргазы Чымба Монгуш кадыгының байдалы-биле бо албан-ажылдан хостаарының дугайында билдиришкинни киргеш, Сессияга ол билдиришкинни депутаттар сайгарып көргеш, дарганың дилээн хандырган.

Улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединин күүсекчи комитединин даргазынга Мөңге Диңдиевич Кара-Салды сессия соңгаан.

ЧАДААНА. Улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Совединин күүсекчи комитединин өлчеглиг хуралынга СЭКП-ниң XXII съездинин аттыг совхозтуң дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш.

Рынок харылзааларынче шилчип турар бо үеде чаа ёзу-биле ажыл-ишти организаставры негеттинип келгеш, ону барыдаалааш, райкүүсконнуң чамдык совхозтарының тургузуун эде көөрүн чугула деп санаан. Ооң уламынган мурнунда турган СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозту дүжүрерин шинтпирлээн. Ында ам «Хайыракан» бүдүрүлге черин тургускан. Ажыл-ишин ол чаа ёзу-биле чорудуп эгелей берген.

Бистиң корр.

С. ПЮРБЮ АТТЫГ ШАҢНАЛ

Республиканың культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилелиниң баштаар черинде хуралы болуп эрткен. Тываның улустуң чогаалчызы, Күрүне шаңналының лауреады С. Пюрбю аттыг күрүне шаңналын тургузар дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Ону чылдың-на 5 книжиге — библиотека, клуб болган улусчу чогаадыкка, музей, культура болган өөредилге черлериниң төлөзелеринге (чүгле эвилел кежигүнериге) тыпсыр кылдыр доктаатkан. Баштайгы лауреаттарны Тыва Республиканың культуразының байырлалының хүнүнде чарлап үндүрер. Ол талазы-биле айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединче киирер деп турар.

База бир солун чүүл — Бии-Хем районда Оок суурда чогаалчы В. Янның чурттап турганы бажыңын литература-төөгү музейи кылдыр дерип тургузар дугайында шинтпирни чогаадыкчы эвилелдиң баштаар черинде хүлээп алган.

Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты адап турар коллективтерни үүнүн деткиринче бүгү культура ажылдакчыларын олар кыйгырганнар.

Бистиң корр.

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 15 (14739) 1992 чылдың январь 23, четверг

Чагыдар өртээ 10 көп. Саддар өртээ 50 көп.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

СУУРЛАР АРАЗЫНЫҢ ЧАРЫЖЫН ТҮҢНЭЭН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели 1991 чылда үлегерлиг корум-чурумнуг болган бедик культуралыг чурттакчылыг чер дээш республика чарыжының түңнелин чугаалажып көргеш, Министрлер Чөвүлели Улут-Хем районда Эйлиг-Хем көдээ Соведи эң эки көргүзүүнү чедип алган дээрзин демдеглээн.

Үлегерлиг корум-чурумнуг болган бедик культуралыг чурттакчылыг чер дээш республика чарыжының түңнелин чугаалажып көргеш, Министрлер Чөвүлели Улут-Хем районда Эйлиг-Хем көдээ Соведи эң эки көргүзүүнү чедип алган дээрзин демдеглээн.

Улус депутаттарының көдээ Совединин күүскому, «Эйлиг-Хем» совхозтуң дирекциязы, эш хуу суду, арагалаашкынга болган алкоголизмге удур демисел чорудар комиссия, эки тура улусчу дружина идепкейлиг ажылдап келген, ооң түңнелинде кем-херек үүлгедир чорук дыка кызырылган: 1990 чылдаазынга деңнээргe, кем-херек үүлгедиишкини эрткен чылда 37 хуу кызырылган, хулиганзыг чоруктарның саны ийи катап эвээжээн.

Ол ышкаш көдээ Совет суурнуң чаагайжыдылгазын чорудар ажылды совхозтуң администрациязы-биле бир демниг эки шинтпирлеп турар. Эрткен чылын кат-кимис үнер 1000 дөстү тараан, оруктарны септээн, кудумчуларга сай-дашты төккен, херимнерни чаарткан, чугайлаан. Бажыңнар богун төгерин чурумчуткан, садыг черлериниң, школаларның, уруглар садтарының, библиотеканың санитарлыг байдалын доктаамал хынап турар.

Хуу дузалаа ажыл-агыйын хөгжүдеринге суурлуң чурттакчылары идепкейлиг киржип турар. Амгы үеде өг-бүлелеринин 97 хуузу хуу малдыг, 90 хуузу картофельди тарып ап турар. Ажылдавайн турган тос аныяк кижини күш-ажылче хаара тутkан.

Ол ышкаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели Бай-Тайгада Кызыл-Даг, Каа-Хемде Сарыг-Сеп, Эрзинде Бай-Даг, Кызылда Сукпак, Бии-Хемде Сесерлиг көдээ Советтериниң улусту ажыл-агыйже хаара тудар, чурттакчылыг черлерни ногаанчыдар талазы-биле ажылын база багай эвес деп үнелээн.

Ооң-биле чергелештир республиканың дыка хөй районнарының көдээ Советтери чонну, ылаңгыя аныяктарны ажыл-агыйже хаара тудар, чаагайжыдылга ажылы кылыр талазы-биле айтырыгларны кошкак шинтпирлеп турар, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирбейн, харын-даа деннелин өстүрүп турар дээрзин база айыткан.

Үлегерлиг корум-чурумнуг болган бедик культуралыг чурттакчылыг чер дээш республика чарыжының бүгү негелделерин долу хемчээлдиг кайы-даа Совет күүсет-пээнин барымдаалааш, 1991 чылдың түңнели-биле бирги черни каяа-даа тывыспас деп шинтпирни Министрлер Чөвүлели хүлээп алган дээрзин чарыш түңнели үндүрген доктаалда чугаалап турар.

Ийити черни Улут-Хем районда **Эйлиг-Хем көдээ Совединге** (даргазы Т. Т. Дакыр-оол) тыпсыр, шаңнал кылдыр 60 муң рубльди бээр.

Бай-Даг, Кызыл-Даг, Сукпак, Сарыг-Сеп болган Сесерлиг көдээ Советтериниң чогумчалыг ажылын демдеглээн.

Хоойлу-дүрүмнү быжыглаар, нинтиниң корум-чурумун эжиждер, кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбас, чонну ажыл-агыйже калбаа-биле хаара тудар, чурттакчылыг черлерни чаагайжыдар болган ногаанчыдар талазы-биле немелде хемчеглерни алырын район болган Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарынга дааскан.

КОНКУРС ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

Республиканың массалыг информация чепсектеринге көдээнің социал хөгжүлдезин чырыдарының талазы-биле 1991 чылда республика конкурузунуң түңнелдери үндүртүнген.

Дыка хөй парлалга органнарының, телевидениениң болган радио дамчыдылгаларның чогаадыкчы коллективтеринин, журналистиниң база массалыг информация чепсектериниң штаттан дашкаар авторларының көдээниң социал хөгжүлдезиниң айтырыгларын чырыдарының талазы-биле идепкейлиг ажылын жюри демдеглээн. Солуннарга парлаттынган үүлдерге, телевидениениң болган радиодамчыдылгаларның программаларына көдээ ажыл-агыйга чаа бүдүрүлге харылзааларын калбаа-биле нептередип турарының чорудулгалары, «Көдээниң социал хөгжүлдезинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун амыдыралга боттандырар талазы-биле улус депутаттарының Советтериниң, хөй-нинти организацияларның, ажыл-агый органнарының, көдээ ишчилериниң, кадык камгалал, культура, амыдырал хандырылга болган садыг хандырылга албан черлериниң ажыл-чорудулгазы ханы база билдилиг-биле чырыттынып турган.

Чогаадылга конкурстуң дугайында дүрүмнүң негелделеринге дүүштүр жюри **Тываның радио дамчыдылгаларының улус ажыл-агый редакциязының коллективинин** ажылын эки деп санааш, аңаа 300 рубль түңнүг **бирги шаңналды** тывыскан.

200 рубль түңнүг **ийиги шаңналды «Тувинская правда» солунунуң чогаадыкчы коллективиге** тывыскан. Өске чогаадыкчы коллективтериниң шаңналга киргген материалдарының конкурс дугайында дүрүмнүң негелделеринге дүүшпес болганы-биле үшкү шаңналды тывыспайн барып болур деп түңнелге жюри келген.

Район солуннарының аразынга Чөөн-Хемчиктиң **«Ленинчи орук» солунунуң коллективи** тиилекчи деп санаткан.

Хууда авторлар аразынга **бирги шаңналды «Шын» солунунуң корреспондентизи Вера Кууларга** тывыскан. Ооң болук материалдарында көдээ школаларның ажылын экижидериниң, аныяктар кижизидилгезинин, көдээ ишчилериниң культурлуг хандырылгазын организаставрының айтырыглары чугуур деннелге чырыттынган деп жюри санаан. **«Тыва Республика» солунунуң редакторунуң оралакчызы Александр Филатенко** болган республиканың радиодамчыдылгаларының улуг редактору **Миний-оол Ондар ийиги шаңналга** толептиг болганнар. **Үшкү шаңналды Владимир Цвигунга («Тувинская правда»), Чкалов Мандыынчыга («Хемчиктиң сылдызы») болган Саая Болат-оолга («Ленинчи орук»)** тывыскан.

Макталдыг шаңналдарны жюри телевидение студиязының корреспондентизи Анай Яндараага, радиодамчыдылгаларның корреспондентизи Анай-оол Даржаага, Чадаанадан журналист Ольга Салчакка, парлалганың штаттан дашкаар авторлары Сүт-Хөл чурттуг Чаң-оол Ондарга, Баян-Колдан Алексей Тас-оолга, Улуг-Хемден журналист Кежик-оол Чөревеге тывыскан.

Чамдык чогаадыкчы коллективтериниң көдээниң социал хөгжүлдезинин айтырыгларынче чогуур кичээнгей салбайн турарын жюри демдеглээн.

Көдээниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин эки чырыдар талазы-биле чогаадыкчы конкурс бо 1992 чылда үргүлчүлеп турар.

Всеволод ФИЛИППОВ.

БАРААННАР ОРНУНГА—АКША

ССРЭ-ниң ДОСААФ лотереязының эрткен чылдың ийиги үндүрүлгезинин ойнаашкынны 1991 чылдың декабрь 14-те Ташкент хоорайга болган. Ол ойнаашкынның түңнели-биле бистиң республиканың дыка хөй чурттакчыларынга аас-кежиктиг билеттер таварышкан.

Автомашиналарының болган мотоцикл ойнаашкынларының орнунга улуг түңнүг акша ойнаашкыннары эвээн каш кижиге таварышкан. Кызылда ДОСААФ-тың катышкан техниктиг школазының курсантызы, шеригге келдиртир аныяк оол Виталий Кравченко 15 муң 300 рубльди ойнап алган. Ол дээрге бараан ойнаашкыны-биле алыр болза, ВАЗ-21063 деп автомобиль болур ийик. Ийиги улуг түңнүг акшаны Бай-Хаакта районнуң төп эмнелгезинин дүрген дузаның фельдшер эмчизи Радик Оюн ойнадып алган — 13400 рубль. Бараан ойнаашкыны-биле болза, ол ЗАЗ-1102 «Таврия» деп машина болур ийик. Пассажир АТБ-зинин чолаачызы Николай Буймов 1825 рубльдин ойнаашкынынга таварышкан. Ол «ИЖ-Юпитер 5-01» мотоциклге дүгжүр. Ооң-даа өске хөй акша ойнаашкыннары таварышкан.

Эрткен чылдың лотереязының ийиги үндүрүлгезинин ойнаашкынынга таварышкан билеттериниң эзлери хомудалдыг арткан деп чугаалап болур. Чүл дээрге бараан ойнадышкыннарының орнунга ооң өртээ акшаны бээрин чазак шинтпирлээн болгай. ДОСААФ лотереязының билеттериниге бараан фондузун бербейн барган.

Алексей ЕФИМОВ.
ДОСААФ-тың Кызыл хоорай комитединин даргазы.

ЭКИЖЭЭН ЧҮВЕ-ДААА ЧОК

Бай-Тайга районнуң совхозтарының экономиказында кол черни мал ажылы эзлеп турар. Эрткен чылын «Бай-Тал» совхоз эзт, дүк садар талазы-биле күрүне чаныын ажыр күүсеткен. Ылаңгыя ол совхозта Тураалыг хойжу бригадазының көргүзүглери эки болган. Бригада төрүүр 100 хойдан-на тозан хураганны ап, өске коллективтери мурнаан. Хойжулардан Маадыр-оол Доңгак, Шойгу Монгуш, Орус-оол Кудай-Мерген, Данов Саая, сарлыкчылардан Маска Доңгак кызымак ажылдааш, мурнакчылар санындан үнмээн. Бо кышкы хүннерде оларның коданнарында байдал багай эвес. Кадарчыларны одаар ыяш болгаш хөмүр-даш-биле хандырарын совхозтуң талазындан үзүктелдирип көрбээн. Бо болгаш өске-даа чүүктерни малчыннарга чедиреринге чолаачы Кан-оол Люндуптун үлүг улуг болуп турар. Ооң эдилээни машина үрелиишкинге черле таваржып көрбээн. Ээ кижиниң эдилезе камныының, ону ажаап билириниң бир чижээ ол. Ажылга кызымак ол чолаачы малчыннарның хүндүткелин чаалап алган.

Чамдык ындыг эки чүүлдер бар-даа болза, мал ажылында өске четпестер ам-даа уламчылавышаан. Малдың чаш төлүн камгалап алырының хуузу күду болуп артышаан. Чижээ, Хемчик бажының өшкү бригадазы эрткен чылын чүс өшкүден-не чүгле алдан анай камгалап алган. Өшкү бүрүзүнден дөгүп-даңгып чүгле бир килограмм дүк кыгып алган. Эрткен чылын бода малга эзлээн хорамча болган. Бо кышка удур малчыннарның чүртталга бажыңнарын четче септевээн, садыг болгаш эмнелге айтырыглары амдаа чедир шинтпирлеттинмейн турар. Бо талазы-биле малчыннарның негелдези улуг болуп турар.

Ам кол айтырыг — кыштан нинтиниң малын хүрменди ажырып алыры. Ол бирги чергениң айтырыы болуп артар-даа. Эрткен чылдың четпестерни катаптавас, ону чайладырын өшкү болгаш инек кадарчылары шыгыы чугаалашкан болгаш чамдык хемчеглерни ап чорударының чугулазын негээн.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга район.

ХУРАГАННАР МЕНДИ

Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозтуң хойжуу М. Л. Ооржак эрткен чылын чедишкиниг ажылдаан. Ол төрүүр 100 хойдан-на 90 хураганны камгалап ап, бир баштан-на 2 килограмм дүктү кыргып, ажыл-агый-биле чаргаа кереэзин ажыр күүсеткен. Маадыр Лопсанович республиканың малчыннар Наадымынга киришкеш «Москвич» маркалыг машинаны ээлчег чокка садып алыр талон-биле шаңнаткан.

Мурнакчы малчын бо кышка удур база хынамталыг белеткенген. Ол дузалакчызы Дмитрий Монгуш-биле кады бажын-балгадының, кажаа-хораазының үүрмек септелгезин, чылыглаашкының эки шынарлыг чоруткан. Олар кыштаанда 21 тонна сигенни дүжүрүп алган. Курраг өдек четчири-биле бар.

Хойжунуң малы ам ооллап эгелээн. Төрээн 132 хойнуң хураганнары ончаменди. Чаш малды доруктуруп өстүреринге сакманчылар Марина Ооржак, Полина Монгуш кызымак, ак сеткилдиг ажылдап турарлар.

Кыштагда электри чырыын киргген. Сугну үзүктелдирбейн эккеп турар. Автосадыг айда бир катап келер. Ооң чолаачызы малчыннарга далганы, макарон кылыгларын, пряникти садып турар. Ынчалза-даа бо чоокта ол кыштагга мал амчилери барбаан, солуннар, журналдар чедирилгезин почтачылар саададып, 7-8 хонгаш эккеп турар.

Бир-тээ, совхоз-биле керээлиг ажылдап турар болганда, бо чылын база багай ажылдаар күзел Маадыр Лопсановичиде чок.

Арагачы ДОНГАК.

АРАТТАРНЫ КЫМ ДЕТКИИРИЛ?

Россияның-даа, Тыва Республиканың-даа хоойлулары, чарлыктары дарый-дарый үнүп-ле турар чүведир, аът-мыяа кевиир безин шаг четпес. Оларның боттаныр, боттанмазы кымгадаа хамаарылга чок. Хоойлу-дүрүмну номчуп, таныжып олурарга, ажылдап, чурттап болурунуң аргалары бар хевирлиг чүве-дир. Ол хоойлуларның сылдаа-биле республиканың төвүнде, районнарда хөй-хөй чаа албан черлери (каттыжыышкыннар, комитеттер) тыптып турарын солуннардан биляп ап тур бис. Адрестери, ат-сывы өскерилген боордан башка, чымчак сандайларның, чылыг кабинеттериниң саны көвүдеп турар хевирлиг. Чаңгыс ол-ла ажылды каш янзы комитеттер, ассоциациялар, комиссиялар харылаар кылып каан. Чамдык организациялар аразында эрге-чагырга хунаажып турар апарган ышкаш-тыр. Тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны сайзырадырын безин чер реформазының болгаш арат, тараачын ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле комитет, республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязы, республиканың Дээди Совединин аграр политика болгаш агаар-бойдус ажыглалы, экология талазы-биле комитет дээш, аңгы-аңгы организациялар харылаар апарган-дыр. Даргаларның чугаазын дыңнаарга, кулакка тааланчыг-ла чүве чорду. Мал-мягаш, машина-техниканы, бажын-балгатты чоңга садар дээш-ле баар. Өртектер аартаан болгай. Кым ол бүгүнү садып ап шыдаарыл? Янзы-бүрү организацияларны тургузуп турары чылыг кабинетке артар, чымчак сандайга олурар, шыырак шалыңны алырының бир чылдагааны эвес ийнаан. Күрүне аппарадын бир черге кызырган бооп, өске черге чаа органнарны, организацияларны тургузуп, даргаларны бир сандайдан өске сандайже олурутп турары ол эвесте. Ынчаар «кызырар» чүве болза, даргалаар кижилериң саны канчап кызырлырыл? Ынчаар «депшээн» даргалар «үе көргүзе бээрин» маңап, ажыл-ишти удуртуруңга шинтпирлиг хемчеглерни албайн турары-даа илдеп. Ельциниң чер реформазын боттандырарынга соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында чарлыында совхозтарны тарадырының дугайында чугаа дорт чорбайн турар болгай. Мындыг байдалга үүү кижи, кым ажыл-агыйның чаа хевиринче шилчиир боор.

Шак мындыг янзылыг чүүлдериниң түшелинде бистин О. Шыпааның девискээринге чаңгыс-даа арат, тараачын ажыл-агый тургустунмады, а күзелдиг кижилер бар. Оларны деткиир хамаанчок, өскээр сургап турган, шегледип алганнар. Ону республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң, Тес-Хем районнуң АҮК-түн улуг-биле удуртулгазынга дорт хамаарыштырганым бо. Чижээлерге, тараачын, арат ажыл-агыйларны бир организация, Чер реформазының болгаш арат, тараачын ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле комитет дижик, деткип турда, өске талазындан. Агроүлетпүр эвилелин дижик, бир организация чавырылдырып турда, ажыл-агый канчан шинчээрил? Чоннуң, кижилериниң дилег билдириишкиннерин канчаар сайгарып турарын хыназа, аңаа буруулуг кижилерни чайлатса.

Сөөлгү үеде профэвилелдер шуут ажылдавастаан. Кирген дадывыр чооглаар — ол-ла. Чоннуң эрге-ажыын дорт камгалавас, база-ла ужур эдертип ажылдаар хевээр.

Амыдырал үстүү черлериниң планындан шоолуг-ла хамаарышпас, бөдүүн кижилериниң ажылдаарындан кончуг хамааржыр дээрзин чурт иштинде байдал көргүзүп тур. Бир эвес бөдүүн кижилерни деткивес, оларның ажылдаарынга таарымчалыг үүлдерни тургуспас болза, биске кым дузалаарыл? Бистиң ажылдаар, чурттаар эрге-ажыывысты кым камгалаарыл?

Боттары бот-тускайлаа ажылдаарын күзээн кижилерни хоойлу-дүрүмде сос кырында деткип турар-дыр. А амыдыралда оларны деткан шинтпирлиг хемчеглер чок. Өртектерни улгаттырып, шупту чүвени рынок көргүзе бээр деп чылдагааннап турган хереэ чок. Рынок чеже-даа рынок болза, шупту чүве өй-чижектиг болур эвес бе?

Маадыр-оол ТУЛУШ.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ДЕМНИГДЕ — КҮШТҮГ

Садыгның, нинтиниң чемненилгезинин болгаш хереглел кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң VI пленуму болуп эрткен болгаш аңаа сөөлгү айларда чидин-биле тургустунуп турар айтырыг — ол рескомну ийи аңгы чарар бе, азы ол хевээр арттырар бе деп айтырыгны шинтпирлээри-биле аңаа чугааны кылган. Ол рескомнуң даргазы Э. Ш. Ондар аңаа илеткел кылгаш, ажыл-агыйжы орган болур Респотребсоюз эрткен чылдың декабрь 12-де бодунуң профэвилелин тургузар дугайында айтырыгны көдүрген. Ону кылырда рескомнуң-даа, профэвилел эге организацияларының-даа сумезин айтырбаан дээрзин ол чугаалаан. Илеткелчинин-даа, аңаа санал бергеннериниң хөй кезиниң чугаазын дыңнаарга, ол рескомну ийи чарар дээрзинге шуут удур болуп турар.

Республиканың 28 профэвилел коллективтеринге эрткилээн хуралдарның 20-зинге, ылаңгыя Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улут-Хем, Эрзин, Тес-Хем болгаш өске-даа чамдык районнарга эрткилээн хуралдарга профэвилел кежигүннери ол рескомну чарбас деп, а арткан 8 профорганизацияларга, ылаңгыя Бии-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга болгаш ооң-даа өске районнарга — чарар деп шинтпирни хүлээп алган, азы өскээр чугаалаарга, профорганизацияларның 72 хуузу ол рескомнуң чаңгыс аай болуру дээш бадылаан-дыр.

Ол айтырыг талазы-биле «Чыраа-Бажы» ажылчын кооперациязының садыг-билдизинин эргелекчизи Э. М-К. Монгуш, нинтиниң чемненилге трезиниң профком даргазы Л. М. Федорова, рескомнуң кежигүү, «УТКА 25 чылы» ажылчын кооперациязының даргазы Ч. К. Айыр-Санна, рескомнуң президиум кежигүү, Респотребсоюзтуң садыг базазазында профком даргазы Л. А. Алтреева, «Күш-ажыл» кооперативтиң профком даргазы, ажылчын Н. С. Плющенков олар санал берип, хөй кезиниде-ле ол рескомну ийи чарбас деп саналдааннар.

Профресчөвүлелдиң даргазының оралакчызы Г. И. Насорюн аңаа санал берип, бо берге үеде чарлыышкынның эвес, а каттыжышкынның принципи-биле ажылдаарының чугулазынга, чоннуң социал камгалалын күштелдирери-биле профресчөвүлелдиң болгаш чазак черинин ап чорудуп турары хемчеглеринге, ылаңгыя школа столоваяларының продуктуларынга немелде өртекке 28 хуунуң чок кылыр талазы-биле шинтпирни хүлээп алганының дугайын чугаалаан.

Пленумнуң киржикчилери хереглел кооперациязының ажылдакчыларының рескомун тургузар дугайында Респотребсоюзтуң чөвүлелиниң шинтпирни шын эвес деп санаан доктаалды хүлээп алган.

Ол рескомнуң адын Тыва Республиканың садыгын, нинтиниң чемненилгезинин болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитеди кылдыр эде алаан.

Рескомнуң секретарынга ажылдап турган Е. Г. Бондаренкону реском даргалының оралакчызынга балыдаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профресчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

Чаңгыс абзац-биле

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА

Төрээн дылывысты камнаарын, хүндүлөөрүн дыкала күзээр мен. Кызылдан теледамчыдылгаларны кижи чамдыкта сонуургавайн баардыр. Дамчыдылганы арттырып олурган корреспондентдаа, аңаа киржип, чүве чугаалап бээри-биле чаладып-даа келген кижи орус-тыва сестерни холып эгелээргe, солун эвес апаар чүведир. «Салгынчыгаш» деп дамчыдылга чоруп турда, база ындыг болгай. Домактар тургузуу чевен, чечен эвес болур. Ындыг улус-тур бис ийин берле, төрээн дылывысты хүндүлевес, бирле чүве аза-соора өттүнүксээр аан. Мен чоокта чаа Эрзинин Нарынга чордум, нарынчылар моолдаар улус ол, чараш-тыр. Арыг орус-таар, тываларр, моолдаар кижи болза, ындыгларга хамаарыштыр артык чугаа каяа турар. Шын сесте нүүл чок, боданып көрээлицер.

Кадыргы КЫРГЫС.
Улуг-Хем район.

• • •

Январь 3-те телевизоргa ийиги программага бистин филармония артистери-биле ужуражылга-концерт болган чүве. Ийи — орус, тыва дылга эрткен. Ынчаар чарлаарга, дыңнап олурарга ындазында таарымча чогу кончуг болур чорду ийин. Тыва дылга кандай чугаалааш, ол-ла дораан орус дыл ыырынга чарлаарга, черле бот хууда таарзынмадым. Дамчыдылга тыва дылга чоруп турган болганда, ол хевээр тыва дылга чугаалаза. Очулдуруп-даа турган ышкаш сагындырар. Дамчыдылга кайы дылга эртер дээнил, орта эртер ужурлуг, холуп турган хереэ чүл, кижиге дыңналыры безин эпчок боор чорду. Коруукчу кижи болганымда, мону черле чугаалап каайн.

Анита КОНГУЛ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

• • •

Тыва дыл бисте күрүне дылы болгай. Оозун бодап көөрге, тыва кижи каяа-даа чорааш, төрээн дылынга чоргаарал-биле чугаалаар-дыр. Кандыг-даа хурал-суглаага тывалап саналдаар аргалыг болу берген. Ынчалзажок мен улуг кижилерден ындыг эскериглер кылдым. Бистиң удуртукчу даргаларывыс радиога, телевизоргaдаа чүгле орус дылга чугаалаарын бодаар-дыр. Ону сонуургаан малчын кижи чугааның алыс утказын чедир билбейн баар хире чүве, чүге дизе олар колдуунда-ла үнзезинин чурттакчылар болгай. Чарлалдарны база хөй кезиниде-ле орустап дыңнадыр-дыр. Чүге ындыгыл деп бодап чоруур мен. Ынчангаш телевидение ажылдакчылары, удуртукчу даргалары ол бодалдарны кичээнгейге алыр болза. Чамдык улуг-даа, эрге-дужаалы ооң арай чавыс-даа даргалар харын төрээн дылын уттуп бар чыдар хире чүве бо.

Чойганмаа ӨӨЛЕТ.
Кызыл-Чыраа ортумак школазының 8-ки классчызы.
Тес-Хем район.

БИР ҮН-БИЛЕ

Тыва Республиканың Президентизинге кандидат депшидериниң хуралы Кызыл-Мажалыктың Культура бажыңынга болуп эрткен. Аңаа суурнуң сес түс хире чурттакчызы олурушкан.

Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты Сүт-Хөл районда «Сүмбер-Уула» колхозтуң, Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң болган өске-даа коллективтериниң ажылчылери депшиткенин хуралга санал бергеннер деткээн. Шериг-оол Дизижиковичиниң ажыл-чорудулгазынга олар эки үнелелди берип, моон соңгаар-даа республиканың хөгжүлдезин, ажылчы чоннуң эрге ажыы дээш үре-түнелдит ажылдап шыдаарын айытканнар.

Тыва Республиканың Президентизинин кандидадынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты депшидер дугайында шинтпирни хурал бир үн-биле хүлээп алган.

Хуралга деткинче бөлүүн тургускан. Ооң кежигүнери Президентиниң кандидадын деткээн соңгукчуларның хол үжүктерин чыып эгелей берген.

• • •

Бии-Хем районда «Саян» совхозтуң сүт-бараан фермазынга Тыва Республиканың Президентизинге кандидат депшидериниң хуралы болган. Коллектив кежигүнери республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр депшиткен.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ОРУЛГАГА ИДЕГЕЛ БАР

Эрткен 1991 чылда Бай-Тайга районнуң «Тээли» совхозтуң Ээр-Хавак сүт-бараан фермазы күрүнеге сүт садар планын күүседип шыдаан. Бот-орулга-чарылгага ажылдал турган арендалыг ийи звенонуң кайызы-даа эрткен чылын орулгалыг ажылдаан. Ол дээрге фермада ажыл-херектер багай эвес чоруп турарының херечизидир. Борис Хертектин удуртканы звено 48 муң рубль, Борис Хомушкунуң звенозу 38 муң рубль арыг орулганы алган. Бо чылдың эгезинде сүт-бараан фермазын бот-орулга-чарылгалыг арга-биле ажылдаарынче шилчиткен. Ферманың эргелекчизинге Борис Хомушку ажылдай берген. Бот-орулга-чарылга-биле орулгалыг ажылдап болурун звенолар бадыткаан чүве болганда, 1992 чылда ферма эки түннелдерни чедип ап болур боор деп идегел бар.

Ам дээрезинде кыштаглаашкын фермада улут бергедээшкин чок эртип турар. Часкы үеде мал чеми кызыыдай бээр чадавас. Ферманың инектери төрүп эгелээн. Январь айда 12 инек төрээн, бызаалары онча-менди доругуп турар.

Седип-оол ИРГИТ.

ДЕМИН КАДАР

Эрткен чылдың төнчүзүнде Эрзин районда арат болган тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязының тургузукчу хуралы болган. Анаа ассоциацияны тургузарындан аңгыда, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының тургустунуп, ажыл-ижиниң шуудаарынга хамаарыштыр чугаа болган. Ажыл-агый тургузуп турар кижилерге банк янзы-бүрү чылдагааннар-биле чээли бербейн турарының таварылгалары бар, машина-техника аймаан тып, садын алыры берге, эң ылангыя мал садын алыры дыка берге. Районда мал-маганныг чамдык кижилер бар-даа болза, чурттакчы чок колдуу мал-маган талазы-биле арай таарыы болгай.

Кажан бөдүүн кижилер бот-тускайлаң ажылдаар күзелдиг болуп, арат ажыл-агыйлары тургузуп эгелей бээрге, чамдык удуртукчу эштер чагырып дужаар хөнден адырлып чадап, оларга шоолуг-ла дузалавайн, харын-даа оларга онаалдалар бээр сагыштыр. Маңаа чижек кылдыр Эрзин район Соведнини даргазы Кинсин Александрович Моцнуң арат ажыл-агыйлыг кижилерге бир мал бажынга 6 килограмм эт онаарының дугайында чугаазын киирип болур. Арат ажыл-агыйлыг кижи боду тускайлаң ажылдаар болгай. Мурнунда үеде ышкаш араттарга план, онаалда тодарадып эгелээрге болур бе?

Арат ажыл-агыйлыг кижилерниң бир нарыыдап турар айтырыы — машина-техника тып, садын алырының бергези. Ынчангаш чамдык эштер арат ажыл-агыйларга машина-техника хөлезиледир машина-трактор станциязын тургузар деп сүмелеп турары кончуг шын. Шак мынчаар дем кадып ажылдаар болза, арат ажыл-агыйлары дүргеп бут кырынга туруп, быжыга бээрлер.

Мичээ ШИРИН.

ДААЙЫМ ДУГАЙЫНДА

Оон ажыл-ишчи аттарлары республика иштинге дыргып турду. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Даш Кировович Олчамай озал-ондакка таварышкаш, мочүвээн болза, бөгүн база куш-ажылчы чедишкиннерниң дугайында дыннай берген турар боор бис. Ажыл-ишке шудургүү, даады-ла хүлүмзүрүп, хөглүг чоруур аажы-чаны-биле даайым мээн сагыжымда артып калган. А оон ажылнижин уруг-дарыы төлептиннбиле уламчылап чоруурлар.

Даайымның тос уругларының эң хеймери, оглу Геннадий аңазының оң холу чораан. Амгы үеде ол улуг кадарчының ажылын чайлыг шыдаар кижи. Ортун уруу Светлана — садыгжы, улуг уруу Валентина Новосибирск хоорайда көдээ ажыл-агый институдунда өөренип турар. Черле ынчаш, уруглары шупту кончуг мөзү-бүдүштүг улус болган. Ол дээрге даайым, күүйүм сүглариын уругларын ынчаар кижизидип кааны ол-дур.

Даш Кировович кончуг шевер, узаныр-чазаныр чораан кижи. Оон чазап кааны от ыяжын, эжиктерни улус ам-даа эдилеп чоруур. «Эки кылган ажыл — элеп читпес аалдар» деп чүве ол-дур.

Дарина УНДУУЛАЙ.
Чаа-Хөл суур.

Ажыт-чажыт чогу-биле

ЧАҢГЫС КИЖИ КАНЧААРЫЛ?

Бистиң Чадаана хоорайның Соведи ам келгеш, аъш-чем талонуң Советтин бодунда үлеп эгелээн. Ону алыр дээш баарга, шупту херээжен улус дүй туруп алган турар. Кызыл оочурлап чеде бээрге, кадайым чоргус дээр. А чаңгыс бот кижилер бо хоорайда та чеже чүве, олар чем чивес ужурлуг чүве бе?

Мен ышкаш түрел артып калган, ажы-төлү өскеш, аңгы-башка ажыл, амыдыралдыг боор чоруй барган улус канчаарыл, олар куруг орар, мындыг бе? Бо хоорайга 1971 чылдан бээр ажылдап, чурттаи келгеш, бо үе дургузунда баш кырында дээвилер — бажын дээш база чадап кван мен. Та кандыг кижилер чаңгыс кудумчуда бир бажында боттары, өске бажында уруглары чурттап чоруур чүве ийик?

1958 чылдан эгелеп, баштай колхозка, оон совхозка ажылдаап, амгы үеде үшкү болуктуң инвалиди болуп-даа, хол куруг олурбайн, Чоон-Хемчиктиң «Сельхозхимиядa» шаам-биле ажылдап туру мен. Бе черни каш-даа эде организастаап, ынчалаа-даа мен оон «опбадым. Чадаана хоорайга келгеш, ажылдап киргеи черим даа ол чүве. Бажың дээш ук организациядa каш-даа мегелеткен мен. Хайыракан суурдан бажың садын бээр болган, оозу база бүтүүзүн. Ам бодум Тиилелге кудумчузунда 88, 90 дугаар барактарның кайы бир өрээлин септеп ап, олурар бодап тур мен.

Мынчаар улус бажыңы эргип, ай-дедир сөөртүүрге, эт-сеп-даа артнас боор чүведир. Чааскаан чүге мынчаш чору сен дээрге, уругларың нези озал-ондактан шагда чок болган, уругларыңны чон, ха-дуңма аразында 1969 чылдан бээр чааскаан азыраа остүрүп алган мен. Бодум ышкаш чартык өскүс арткан уругларлыг херээжен-биле чурттай берген кижи мен. Ам келгеш, оон уруглары озүп алгаш, мени чорудуп турар.

Бо каш чылдың ол херээжен кижиниң кадыы база багай болган, оны эмнедип, уругларын азыраарынга өй болдум. Ам мээн кадыым бакыраан, а олар менден адырлып аарын бодай берген. Чааскаан калган, бажыңдаа чок, оода чем талоннары бербеске муңгараш, силерже бижип орарым бо.

Эдер-оол МОНГУШ.

Эртемденге -сөс

КАМНААР, ҮНЕЛЭЭР УЖУРЛУГ БИС

1991 чылдың сес айда Америкадан келген аалчылар үдеп чорааш, төп, барыын, мурнуу районнарны кезиир аргалыг болган мен. Ол кижилер тыва улустуң төөгүзүн, культуразын база үк районнарның девискээринде турар бурунгу үелериниң тураскаалдарын сонуургап чораан. Мен, биртээ, эртем ажылдакчызы кижи болганымда, орук демдеглелдерни база-ла кылдым. Мен бо чүүлге археологтуг тураскаалдарның канчаар үрелип, чок болдунуп турарын караам-биле көргенимни бижиир бодадым.

Бир-ле дугаарында эскерген чүвевис чүл дээрге районнар санай оларның дыка улуг девискээрлерин тараа тарыыры-биле күштүг тракторлар-биле андарадүндере, чара тыртырып каапканының түнелинде, хорум-базырыктарның үреллири үрелип, хөмдүнери хөмдүнүп, бижиктер азы кижи хевирлиг көжээлерни тура соктуруп, каапканы болду. Оон ынай хорум-базырыктарның даштарын тудуг материалдары кылып, сөөртүп ажылган турар фактылар база бар. Оон түржүк, даш тып алыы-биле бижиктерлиг болгаш чурумалдыг халларны чаа тепсип турар-дыр. Ам бо дугайын тодаргай чижектерге көргүзейн.

Кызыл-Мажалык суурнуң чанында турар ады-сураа алгаан Бижиктиг-Хаяның үрелип турары кончуг хомудаачыг. Анаа 1949 чылга чедир анаа турган чурумалдарның, бижиктерниң кезии чок болдунган.

Орус археолог А. В. Адриановтун, 1947 чылда совет эртемденнер С. В. Киселев биле Л. А. Евтюхованың, 1949 чылда Л. П. Потаповтун чуруп, дужуруп алган чурумалдарының чамдызы ам ында чок. Олар 50 чылдарның эгезинде хаяны чаза тепискен соонда, үрелип читкен. Амгы үеде ында какпак хая адаанда бижээн кыдат, тибет, эрги моол бижиктер болгаш хүлер век үезинге хамааржыр чүүктүг, чүүк чок шарылар чедип алган кижилерлиг дээш, чамдык өске-даа турактарлыг чурумалдар база-ла үрелип турар. Бижиктер чаныыга богда бурганның чуруу болалың читкен, чурумалдарны кижилер шыйбактап, шокарлап турары канчап-даа таарыышпас.

Эрги бижиктерлиг хаяның көжазы хаяда ак, кара будуктар-биле бижээн бөүүнүң бижиктери тыптып келген. Кижилер ында боттарының аттарын, аттарының эге үүктүрүп «мөңгежидип» турарлар. Ону кижи бүру угаап билгеш, соксатпас болза, бурунгу бижиктерни чок кылдыр шокарлап каптып болур болгай.

Бижиктиг-Хая чоогунда шедде түрк үезинге хамааржыр (VI-VIII векторлар) «Чиндис-Хаан» деп шоолалыг ол үениң көжээлериниң эң улуу болур кижи көжээни сөөлгү үеде «дагып» турар апарганы өөрүнүг. Анаа папирос, көпеектер салып турар апарган боор чорду. Бис база «йорээливис» кылгаш, ук көжээниң моон соңгаар үрелип, читпезинге ол дөгүм боор дээрзинге идегээн бис.

Хемчик хемниң оң талакы эриинде хая бажында сиилбип бижээн делегейде эртемге эң улуг ужур-дузалыг болгаш үнелиг тураскаалдарның биредээн — түрк руниктиг бижиктер шуут-ла үрелип, чок болурунуң кырында келген. Ук бижик артында-ла Тывадан тывылган ол үениң бижиктериниң эң улуу. Оларны шыйып, шыйбактап каапканының түнелинде, чамдык үүктер билдинместеп, чидип турар. Ол бижиктерниң чанында бир хаяда бо үениң хөй санныг бижиктери база тыптып келген.

Ийме суурнуң чанында түрк үезиниң ийи кижи көжээлери, үйгур үезиниң хоорайжыгажы (малгаш бажыңы) база үрелип чыдар. Оон ханалары үрелгеш, черби-биле дениежип, чидип чыдар. Чоон-Хемчиктиң Бажыңы-Алаак суурда үйгур хоорайжыгаштың ханаларының довураан өскээр ажылдап эгелей берген.

Улуг-Хем район ышкаш хөй тураскаалдарлыг болгаш тураскаалдары үрелип, чок кылдынып турар чер Тывада ховар. Оон эң-не солун болгаш үнелиг тураскаалдары Саян «далайының» адаанче кире берген. Оларга эрги Шагаан-Арыг биле Чаа-Хөл суурларының чанында турган үйгур үезиниң 4 хоорайжыгажы, Улуг-Хемниң эриктериниң Мугур-Сарголдан Хемчик аксынга чедир хаяларга делегейге безин ховар хөй санныг кедергей уран-шеверибиле болгаш ханы уткалыг сиилбээн хаяларга чурумалдары. Суме дааның ужунда турар хаяда оюп турган кылган богда бурганның чуруктары, аңгы-аңгы үелериниң хорум-базырыктары дээш өске-даа тураскаалдар хамааржыр. Ук районнуң чер кырында турар тураскаалдарының суг алаанче киргеннериндеи дудак чок үрелип турары кедергей харааданчыг.

Кысказы-биле чугаалаарга, районнуң девискээринде чаа тудугларының көвүдел турары-биле база ол ышкаш өске-даа чылдагааннар-биле дыка хөй хорум-базырыктар, эрги бугалар, көжээлер үреллиниңе таваржып, чок кылдынып турарын болганчок-ла эскерип чордувус.

Арыг-Узуу суурнуң чоогунда турар Сыын-Чүрек дааңда аңгы-аңгы үелерге хамааржыр хөй бөлүк чурумалдарлыг хаяны наш чылдар бурунгаар буза тепситкен. Чазылдырыг күштүг болган. Халларның чурумалдыг арыннары калбак-калбаа-биле бүстүп баткаш, чурумалдарын чажыра базып алган чыткылаар. Оларны 2-3 кижи безин ам-дара идер ужур-даа чок, аажок улуг. Бо-даа өзүлүг хоралакчы чорук-тур деп түннедивис.

Кызыл хоорайның база оон чоогунда турар хорум-базырыктар чаа тудуглар, дачалар кылып турар үелерде үргүлчү үрелип, чок болдунуп турар. Оң талакы эриктe, дилги фермазының чанында эриктe хаяны каш чылдар бурунгаар буза тепискен соонда, дыка хөй чурумалдар чок болган.

Мээн кады чораан өөрүм делегейде сураглыг физик, эртемден, Нобель шаңналының эдилекчизи Ричард Фейнманның чырык тураскаалынга бараалгаткан оон чуруун чураан даш самбыраны эккелгеннер. Ону «Азияның төвү» тураскаалдың дөмээнге кадап мөңгежидип каарга, кижилер база-ла буаа шаап каан. Шак ынчаар Тываны улуу-биле сонуургап чорааш, олче кээп шыдаваан, ыдыг-даа болза, дыка хөй кижилерге орук ажыткан ол эртемденниң чуруунче «дүкпүрүп-терге» чүгле хомуланчыг эвес, а харын-даа ылдынчыг-дыр. Оон ынай ыдыг байдал кижилериниң культуразының чидузун база көргүзүп турар.

Бо үстүнде айытканывыс үрелип, чидип турар тураскаалдар дээрге-ле, чүгле бистиң карак-биле көрген боор турар чүүлдеривистиң чамдыызы-дыр. Бистиң барбаан районнарывыста, көрбээн черлеривисте олар база үрелип, чидип турар. Ол дуганында фактылар бар.

Мун-мун чылдарның дургузунда турып келген төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының кам-хайыра чокка үргедиттинип, чок кылдынып турарын допчулай бижиирге мынчыг. Ону көөрге харааданчыг-даа, хорадаанчыг-даа боор чорду. Чоокку үелериниң иштинде анаа хамаарылгавысты бурунгу-биле өскертпес болзувусса, олардан чүү-даа артпайн барып болур. Бо тураскаалдар тыва улустуң кижи төрелгетениң төөгүзүнче болгаш культуразынче киирген салыышкынының бир херек кырында бар херечилели-дир. Оон ынай бир эвес бистиң республикага туризм организастап сайыырадыр апарза, келген туристер чүге Тываның чараш бойдузун магадап көөр эвес, а харын оон тураскаалдары-биле танышкарлар. Ол дугайын мен даштыкыдан келген кижилерни каш удаа үдеп чоруп турган, көрген мен.

Номчукчу кижи бурузу мээн бо чүүлүмнү номчуп танышкаш, тураскаалдар камгалаарының хөрээнге идепкейлии-биле киржип, бо талазы-биле кандыг улут-хуузун киирерин эки боданып боор дээрзинге идегелим.

Монгуш МАННАЙ-ООЛ.
Төөгү эртемнериниң кандидады.

Чоостуң көскү талазында: ССРЭ-ниң Күрүне сүлдези. оон адаанда — «ССРЭ», «3 рубль» деп бижимелдер, «1991» деп сан бар.

Чоостуң артыы талазында: «Немец-фашистиг шериглерни Москва чанынга чылча шапканының 50 чылы» деп бижимел болгаш «1941», «1991» деп саннар бар.

ЧУРУКТА: немец-фашистиг шериглерни Москва чанынга чылча шапканының 50 чылынга тураскаткан чоос акша.

СЭТА-ның фотохрониказы.

ТЕХМИНИМУМ ДУЖААР ҮЕ КЕЛГЕН

Республикада автотранспорттуң чыл санында-ла немежип турары-биле орук-тарга озал-ондак болур чоруктар кызырылбайн турар. Ол аажок дувуренчиг болбайн аан. Анаа чижек кылдыр эрткен сөөлгү бөш чылдарның түннелдерин көргүзейн. Ол үе дургузунда Тываның девискээринге 2479 орук-транспорт озал-ондактары болган, оон түннелинде 694 кижи амы-тынындан чарылган болгаш 2688 кижи чиик база аар кемдээшкиннерге таварышканнар. Бо чижектен алгаш көөрге, орук-транспорт озал-ондактарындан бисте чыл санында ортумаа-биле 138 кижи амы-тынындан чарлып турардыр.

Чүгле чаа эрткен 1991 чылдың дургузунда республиканың оруктарынга 562 озал-ондак болган. Оларның түннелинде 179 кижи амы-тынындан чарылган, база ол ышкаш 579 кижи аңгы-аңгы кемдээшкиннерге таварышканнар.

Үстүнде айытканым сан-чурагайларны номчааш, номчукчуларның сагыш-сеткили дувуревес арга чок боор. Аараан-аржаан эвес, чамдык кижилериниң автотранспорт башкарып чораш, анаа-ла серемчилел чогу-биле амы-тындан чарлыры хомуданчыг болбайн канчаар.

Ол бүгү чүүлдерни кынамчалыг сайгарып коорге, орук-транспорт озал-ондаа колдунда-ла чолаачыларның буруузу-биле болуп турар. Эрткен чылын республикага болган орук-транспорт озал-ондактарының 68,6 хуузу оларның буруузу-биле болган, оон иштинден 32,7 хуузу улус ажыл-агыйының чолаачыларына, 35,9 хуузу хуу транспорт чолаачыларына ойаажыр. Баштайгыларның буруузу-биле 184 орук-транспорт озал-ондактары болган, оон түннелинде 93 кижи амы-тынындан чарылган болгаш 172 кижи аңгы-аңгы кемдээшкиннерге таварышкан. Хуу транспорт эзелериниң буруузу-биле ол-ла үе иштинде 202 озал-ондак болган, оон түннелинде 50 кижи амы-тынындан чарылган, 253 кижи аар болгаш чиик кемдээшкиннерге таварышканнар.

Орук-транспорт озал-ондактарын чүгле чолаачыларның буруузу-биле болуп турар дээр болза шын эвес апаар. Оларның болуп турарының база бир чылдагааны — чадаг кижилериниң орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагыыазында база оларның серемчилел чогунда. Оон түннелинде эрткен чылын чадаг кижилериниң буруузу-биле республикага 109 орук-транспорт озал-ондактары болган, түннелинде 22 кижи амы-тынындан чарылган болгаш 92 кижи аар болгаш чиик кемдээшкиннерге таварышкан.

Ынчангаш бо үстүнде ылынче сагыш салбас апарган. Автоорук-тарга озал-ондактың бала бир кол чылдагааны ол болбайн аан.

Эрткен чылын октябрь айда республиканың оруктарынга айыыл чок чоруктуң хандырар талазы-биле комиссиниң эзелчеглиг хуралынга Тываның девискээринге орук-транспорт озал-ондактарының байдалын чугаалажып көргеш, дараазында шиитпирин хүлээп алган. 1992 чылдың бирги кварталында бүгү-ле автоажыл-агыйның

КАИ дыңнадыы

айытканым сан-чурагайлар чүү көргүзүп турарыл дээрге, орук шимчээшкиниериниң дүрүмнерин чолаачы-даа, чадаг-даа кижилериң талазындан кажыыбыле хажыдып турганының түннелинде, мындыг дувуренчиг байдал бисте тургустунган.

Республиканың күравтоинспекциязының ажылдакчылары эрткен 1991 чылда орукка шимчээшкин дүрүмнерин хажыткаанының 52029 таварылгазын плереткен. Транспорт херекселдерин эзирик башкарып чорааны дээш 3902 чолаачыларны туткан болгаш оларның иштинден 964-үн торгаан, 161 материалды ажылдап азы чурттап турар черинин аайы-биле сайгарары-биле чоруткан, 403 чолаачыга хамаарыштыр транспорт херекселдерин эзирик башкарганы дээш кеземче херектерин оттурган болгаш оларның материалдарын истеле органнарынче сайгарары-биле шилчиткен.

Орукка шимчээшкин дүрүмнериниң чурумун хажыдып турар бо мындыг чоруктарның бир кол чылдагааны — автобудүрүлгелерде, ажыл-агый черлеринде, совхозта инженер-техниктиг ажылдакчылар база удуртукчулар талазындан чурум үрөкчилеринге хамаарыштыр кандыг-даа шыңгыы негелде кылбайн турарында болур. Чамдык автобудүрүлгелерде күш-ажылдың сагылга-чурумунуң баксырааны-биле чуртта боор турар берге байдалды ажыглаар, транспорттуң техниктиг байдалынче сагыш салбас апарган. Автоорук-тарга озал-ондактың бала бир кол чылдагааны ол болбайн аан.

Эрткен чылын октябрь айда республиканың оруктарынга айыыл чок чоруктуң хандырар талазы-биле комиссиниң эзелчеглиг хуралынга Тываның девискээринге орук-транспорт озал-ондактарының байдалын чугаалажып көргеш, дараазында шиитпирин хүлээп алган. 1992 чылдың бирги кварталында бүгү-ле автоажыл-агыйның удуртукчулары чолаачылар ортузунга 40 шактыг программа-биле орук шимчээшкиниериниң дүрүмнерин өөредир талазы-биле ажылды чорудар. Программаны өөренип доозкан соонда, күравтоинспекцияның киржилгеи-биле шылгалданы хүлээп алыр.

Бо айтырыгны өөренип, дугуржуп көөру-биле каш хонук бурунгаар республиканың күравтоинспекциязынга оон ажылдакчылары-биле Кызыл хоорайның чамдык улуг автоажыл-агыйларның удуртукчуларының база республиканың ДОСААФ иштилелиниң автошколаларының төлөөлериниң каттышкан чыыжын эрттирген. Анаа комиссияның үндүрген шиитпирин чүүлдүгүнүп көргеш, ону хөрек кырында боттандырарын деткээн. Чыышка ИХМ-ниң күравтоинспекция килдизиниң дарга-зы, милицияның майору И. Матюхин республиканың орук-транспорт озал-ондактарының дүүренчиг байдалда турарын база оон түннелинде ковей кижилерниң амы-тынындан чарлып турарының дугайында дыннадыг кылган. Бо-ла бүгү чүүлдерни барымдаалааш, техминимум дужаалдазын күрүне болгаш хууда транспорт чолаачыларының ортузунга чорудары чогумчалыг деп, түннелге чыылганнар келген.

Кызылдың чамдык улуг автоажыл-агыйларында техминимум кичээлдерин чорудуп эгелей берген.

Хүреш КҮЖҮГЕТ.
Милициның капитаны, күравтоинспектор.

Өртектер аңгы-аңгы

БУДУЛГААЗЫННАР ХӨЙ

Өртектериниң өскениннде дыка билдинмес будулгаазыннар бар. Бодумга хлеб садын аар дээш Чадааналың хлеб заводунуң чанында садыгга январь 3-те чеде бердим. Ында хлеб садын аар дээн оон-на хөй болду. Чаңгыс булка хлебтиң өртээ 2 рубль 83 көпеек ыды. Садып алыкчыларның ковей кезии «дүүн 2 рубль 04 көпеекке садын турду, ол-ла өртээзинге садыкар» дээргедаа, садыгжы аныяк уруг 2 рубль 93 көпеекке садын турду.

Оочурувус орту кирип чорда, «2,04 рубль өртектиг» дээн соонда, ынчаар саткан.

Бо хүнүмерге дээр садын турар хлебтериниң өртээ аңгы-аңгы. Черле ынчаш билдинмесле чүвелер ковей.

Чадаана хоорайның № 1, 2, 3 столоваяларыңга чеченнир дээш барган кижилер «улуг тавак быдаадан бериерем» дээрге, улуг тавак чок дээш, бичии таваккa дайнам четпес ылчыргай эттиг, тавак дүүү чажыра кудуп каан, амдан-чимдеп чок, чылбай чүве кудуп бээр. Кушкаш бажы дег ылчыргай эттиг гуляш, плов чижектиг чемперде каш-ла эт хевирлиг чүүлдер бар боор.

Гуляштың чаңгыс порциязда өртээ 8-9 рубль чедир оскеш. Столоваяларда аъш-чемниң өртээ аар-дыр, оон шыпарыынче, чемниң деңзизиниге кичээнгейни салза. Амдан чок, деңзизиниге дүүшпес аъш-чем салгаш, чонуу мөлчүй аарак, орулга киноиналыры мода апарганы ол бе?

Черле ынчаш бистиң Чадаана хоорайның бүдүрүлгелериниде, албан организацияларында эртенги шактарда болур чыыштарга чүгле ажыл-агый айтырыглары чугаалажып турар. Корум-чуруум болгаш чонуң амыдыралы, аъш-чем, барааннар өртектерниң болгаш өске-даа амыдыралчы, хүнүүн эргежок чугула айтырыгларының талазы-биле чугаалашпайн, дээштир ажылдарны чорутпайн турар.

Чөөн-Хемчик райкуускомунуң ажылдакчылары бүгү Чадааналың чонумун арасынче кирип, чон ортузунга тайылбыр болгаш организастыг ажылдарны чорутса канчап баар чүвел?

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

РАЙОН БҮРҮЗҮНГЕ КЫЛЫП БОЛУР

Республиканың колхозтарында, совхозтарында болгаш хуу кижилериниде янзы-бүрү малдарның кештери эвээш эвес бар болгай. Оларның дыка хөй кандыгдаа ажыглал чок үрелип чыдарын билир бис. Ол алгы-кешти ажыглаар, эки эт кылып алыры-биле район бүрүзүнге алгы-кеш эттээр биче бүдүрүлгеден ажыдарын саналдаар бодаан мен. Ону район бүрүзүнге тудуп тургузары албан кылдыр шиитпирлеге чогуур, чүге дээрге ажылдап болур ажыл чок кижилер аңаа ажылдаай. Алгы-кеш каңыдаа районда бар болгай. Алгы-кешти эки эттеп, болбаазырадып алгаш, оон янзы-бүрү идиктерни, хептерни даараар.

Нина САНЧАЙ.
Иштии-Хем суур.
Редакциядан. «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим. (Автор).

Номчукчунуң бодалы

ЧИНГИНЕ ТЫВА АТ ЧАРАШ

Бай-Тайга кожуунуң төөгү Тээли суурда чаа тудуглар, чуртталга кварталдары ыдыктан чылче улам немежип, ол шалыныын озуп орар. Чаңгыс аай толевилел бергеер туттунган ийи аал чурттаар чуртталга бажыңнарындан аңгыда, ийи каът тудуглар база туттунуп турар. Эрткен чылдың төнчүзүнде ийи каът чуруттa школаның тудуп, ону ажылдаткаа киргеи. Ам кижи эмгелдериниң немелде тудуп (ол база ийи каът), тудугжулар бо хүннерде хүлээдир деп турар. Ийи каът балык тудуушун ханазын салып доозкан. Ол ышкаш чаңгыс каът 50 орунлуг уруглар садыны тудуун армия тудугжулар туткаш, хүлээткен. Суурда боттары хуузунда бажын тудуп алганнар болгаш ам тудуп турардаар хөй. Бо чүүлүмге тудуг-суур дугайында бижиир сорулга салбаан болганымда, маңаа дыннап каан, бодум хуумда кайгаарап, эдепсиниң чоруурум кудумчулар аттарынга допчу тайылбырлыг сайгарылганы кылып корейн.

Суур үнделеттинип туттуун эгелеевде адаан Хараган кыдында Малчын кудумчузундан аңгыларын Карл Маркс, Гагарин, Ленин (төп кудумчулар), Сельская, Степная, Комсомольская, Луговая деп аттарлыг Тудуг төлевилелиниң хажыттынганындан суурнуң дал ортузунда артып калган турган хостуг черлериниң шаа-биле туттунган, ийи талазында үш-үш ийи аал чурттаар алды бажыңныг бичии-бичии доора алды кудумчуну Пушкин, Горький, Белинский, Чехов дээн ышкаш сураглыг орус чогаалчыларның аттары-биле адагылаан. Бо сөөлгү чылдарда туттунган улуг, доллгем кудумчуларга база-ла өөделиг аттар тывыспаан: Промышленная, Новая, Строительная дээн.

Тээлиниң чурттакчы чону шупту тывалар — бай-тайгажылар боттарывыс-ла-дыр бис. Бистиң чонувустуң эртип келген чуртталгазының памдар-төөгүзүнде черле бир-даа чырык чүве артпаан чоор бе деп, кижи эмдепсинер. Ынчаш бе дээрге, чоп олар херек кырында барыл? Тыва кижиниң национал чоргааралын хайыктырып көөр, оны чараш тыва аттар-биле төрээн суурувустуң кудумчуларын адап, чүге улам аян-шинчи киирип, бедик көдүрбес бис?

«Бай-Тайга» паркты, оон эзиин дургаар бистиң уран-шеверлеривистиң чазапсилбаан чогаадыкчы ажылдарын биске кайыын болза келген аалчылар магадап көөр ышкажыгай. Бай-Тайга уран-шеверлериниң төрээн чурту дээрзин ук ажылдар улам тода бадыткап турар. Аңаа чоргаарланыр үүрүлүг бис! Тыва эки турачыларывыска тураскаал тургускан Комсомольская кудумчузун Тыва эки турачылар кудумчузу ыылдыр эде адаар болза, аңаа кымныыдаа сеткилги ханар, чөпшөөрежир. Ол ышкаш шаанда Дөв-Терек суур дужерге. Тээли суурда бажын-балгадын көкүрүп эккеп чурттай берген-ниер хөй. Ол кудумчуну Сельская деп адын Дөв-Терек кудумчузу деп адап баар болза, ол кудумчуну чурттакчыларының сеткил-сагыжынга кайы хире өөрүнүг болбазыл. Оон аңгыда Бай-Талче угландыр өскөн кудумчуну аңаа-ла утка-шынар чок, Новая деп адаарының орнунга, Шивилиг дээн болза, чараның, ыдыктың көрбеспе. Чүге диле Шивилиг аржаанының ачы-буянынга мөгейип турар мун-мун кижилериниң дүнехүндүс эртип турар чоон оруу ол кудумчу ол-дур.

Кудумчу аттары кандыгла-бир ханы утканы болуунда чажырып, шыгжап алган чыдар, кижизидикчи, эстетиктиг утка-шынарлар сииликкен болур эвес чүве бе. Мээн үстүнде үш чижек биле үш аңгы бодалдарны илереткенимни өөренип көрүп, кудумчулар аттарын эде адаарын кончуг-ла күзээр мен. Суурувуста утка чок адаттынган кудумчуларны чаартып, моон соңгаар чаа кудумчуларга ат тыпсырда, чаңгыс чер-чуруттугларывыстың чырык адын мөгежидип, чер-чуруттувустуң каас, чараш бойдус чурумалынга болгаш өске-даа төөгүлүг болуушкуннарга тураскаадып, чингине тыва аттар-биле адаарын улус депутаттарының Тээли көдээ Совединдеи диледир-дир мен.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

АКША НЕМЕЙ АЖЫЛДАП АЛЫР СЕН БЕ?

(Студентилерге күш-ажыл рыногун тургузар)

1990 чылда-ла ынчангы Свердловск хоорайның Киров райкүүскому «10-СК»—онгу студент корпус деп бир онзагай кооперативти бүрүткээн. А кооператорлар—500 кижи—Уралдың политехниктиг институдунуң физика-техниктиг факультединиң студентилери болган. Оон эгелеп оларның общежитиези кооператив апарганы ол. Общежитие бажыңын институттуң удуртулгазы студентилерге арендага халас берип каан. Студентилер общежитие өртээ 30 рубльден ангыда, доозуптарга дедир эгидип бээр үлүглүг дадыырны чыгаш, ол түүнү общежитиени чаартырынга, арыглаарынга ажыглааннар. Олар ында ашталга ажылдарын боттары кылып, оон шалынын боттары алыр. Подвалды аштап-арыглааш, эде дерээш, ачылаашкынга берип, оон база орулга киирип ап турар.

Ам ол общежитиеде корум-чурум эки, каттарда кылаң-тас, арыг-силиг. Ол-ла үеде бистиң Кызыл хоорайның студентилериниң аргажок хирлиг-чуттуг, чедир септеттинмээн, үрелик-бузук раковиналарлыг общежитиелерин телевизорга көргүзүп турган, чаржынчыы-даа кончуг. Ону көрүп ора, чалыы энергиялыг, аныяк күш үезинде улус—студентилер боттары чүге септеп албас чоор кылдыр бодап, ол талазы-биле материал бижиринче дап бергеш, өске ажылдарга алаагып-чардыгар дээш, ону биживейн барганымны ам сактыр-дыр мен.

Чоокта чаа бистиң республиканың чазак черинге өртектер хосталыышкыны-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып тура, студентилерге болгаш сургуулдарга күш-ажыл рыногун тургузар дээн. Оларның стипендиязының хемчээли октаргай деңнелдиг өртектерге күш четпес болганда, оода эвээш-биче-даа бол, немере акша ажылдап алырының аргаларын оларга тывар дээни ол.

Бистиң хоорайның студентилери өөредилгезинге-даа, хостуг үезинге-даа улуг дужамык болбас хире кандыг ажылдарга кирип ап болурул? Бир чижекти үстүнде киирдим. Студентилер общежитиелеринде ажылдап турар кижилер кайы хире хөй пийк: аштакчылар, слесарьлар, вахтерлар, комендантылар, паспортист, кастелянша, ажыл-агый эргелекчизи, оон-даа ынай та кым бар чүве. Бо күзүн Кызылдың башкы институдунуң общежитиезинге бичин херек ужун чеде берген мен. ол чорааш, вахтада олурар хөрээжен кижиниң ызырар ыттан дора ажылаттынып олурарын шуут кайгаан мен. Бичин тыва оолдар хинчек чок чүве айтырыгларга, кылыындан ол мырынай чарлып кал часты. Аныяк кижилерниң кижи мөзү-будужун чүү адам өөдежокпайлар базым санында ынчаар дорамчылап чоруурга, ол кижилерден чүү артарыл. Пединституттуң удуртулгазының ындыг каржы, культурязы куду кижини аныяктар аразынга ажылдадып кааны кара кайгамчыктыг.

Студентилер боттары ындыг «ажылдакчыларны» канчап-даа солуп шыдаар дээрзинге чигзинг чок. Боттарының чурттап турар черинге олар боттары ээ болуп, корум-чурумну олар боттары канчап тудуп шыдавас деп. Өске хоорайларның студентилериндеи дора эвес.

Республика найысылалында хөй студентилер болгаш сургуулдар бар. Олар шупту хоорайның ашталгазынга, ногаанчыдылгазынга киржип ажылдаар болза, чеже ажылды кылып кааптазыл? Көрүнер даан, барып-барып найысылал хоорайывыстың хирлиг кайы хире-дир? Бажыңнар дашты аштаар ажыл (дворник болуру) студентилерге оюнчук-биле дөмей-ле: аныяк күш чок эвес. А подъезд аштап-чууру база-ла ындыг аар ажыл деп бе?

Оон ангыда студентилер болгаш сургуулдар харылзаа ажылынга киржир болза, солун, сеткүүл, телеграмма чедирилгезинде кижи кылып шыдавас хире чүве чок.

Радио, ТВ дамчыдылгаларындан дыңнаарга, даштыкы чурттарның өөренип турар аныяктары ыяап-ла бир-ле черде ажылдаан турар боор. Бичизиндеи тура ында ажылды үнелеп билири-биле супермаркеттернин делгиирлеринде ағзы-чем, идик-хеп, эт-сеп, машина-техника барааннары четчир болгаш артары ол-дур. Ол-ла хамык барааннарны кижилер боттары кылып бүдүрбес чүве болза, ону оларга өске планеталардан ужуп келгеннер кылып берип турар эвес аан. Сыңырар чери тывылбастап турар хөй-хөй барааннарны бүдүрүп кылырынга, чурттап турар хоорайларын арыг-силиг тургузарынга студент аныяктарның эргилгир-туттунгур, шалыпкын холдары эвээш эвес үлүгүү киирип турар.

Эрткен дыштанылгазында мөөң школачы оглум болгаш оон өөрлери арбуз, огурец өстүрүп турган көрейлерге дуалажып чайлааннар. Көрейлер оолдарга ногаа холумактыг дүштеки чемни халас кылып бээр болгаш 16 шак үезинде чандырыптар. Ажыл төлевири 5 рубльди (моон сонгаар оон көвей болуру чугаажок) ол-ла хүн оолдарны чандыларда, холунга тутсуп бээр. Даартазында барбайн баргаш, оон дараазында хүн барып ажылдап болур сен. Эптиг чүвези—үениң бодуң таарыштырарын болгаш ажылдаанының хөлезинин дораан санажып алыры, документ дээн ышкаш хөй санныг ёзу барымдаалаашкынныг чүүлдериниң чогу. Акша ажылдап алырын күзээр болзунза, ол бодуң эртец. Кайы-даа таладан албадаашкын чок.

Санажылганың шак мындыг хевирин бүгү делегейге билдингир «Макдональдс» фирманың чемненилге четкилеринде ажыглап турар. Ында база оолдар, кыстар хөй-биле хаара туттунган: бир кезек кижи эртенги үеде, өскелери—кежээ, а хүндүс эптиг болза, ынчан ажылдаар. Ийи шак болгаш-ла, санажып алыр аргаң бар. Хүнде 2 азы 4 шак ажылдаарын бодуң билир сен.

Мен бодаарымга, студентилерге ажылдаарының мындыг чурумун тургузары кончуг эптиг ышкаш. Кызылдың чаагайжыдылга комбинады, хөй-ниитиниң чемненилге трези, бажың ажыглалының эргелелдери, харылзаа белдири болгаш өске-даа бүдүрүлге черлери студентилерге чылып турар графиктиг ажылды организастаарының арганарын тыпса кандыгыл?

Чайгы үеде студент тудуг отрядтарындан ангыда совхозтарга мал чеми белеткээриниң тускай студент бригадаларын тургузарын бодап көрзе чүл? Чылдын-на мал чеми эвээш белеткеттингеш, кыжын мал чудалып, пат-ла турар болгай бис. Эм өзүт чылдазында база киржип болур. Бо талазы-биле Тываның аптека эргелели ажылды чорутсун. Эзт комбинаттарынче массалыг дужаалда үезинде анза база ажылдап болур.

Черле ынчаш күш-ажыл рыногун студентилерге тургуспас болза, оларның каш борбак рубль түүнүг стипендиязы чүге-даа чедишпес. Оон ангыда ажылдап чорааш өөренип ап, эртем-биличе чедип алган аныяк кижи бодуңуң-даа, эш-өөрүңүң-даа, дөргүл-төрелиниң-даа караанга хүндүткелдиг көстүр болгай. Аныяндан тура күш-ажылды үнелеп, хүндүлеп чоруур кижи моон сонгаарты амыдыралында-даа, ажылында-даа харыысалгалыг болгаш эрес-кежээ болур дээрзинге маргыш турбас боор.

Надежда ЭРГЕП.

● «10-СК»—ОНГУ СТУДЕНТ КОРПУС.
● КОРУМ-ЧУРУМ ЭКИ, КАТТАРДА КЫЛАҢ-ТАС, АРЫГ-СИЛИГ.
● СТУДЕНТИЛЕРНИҢ БОЛГАШ СУРГУУЛДАРНЫҢ САНЫ ХӨЙ.
● КЫЗЫЛДЫҢ ЧААГАЙЖЫДЫЛГА КОМБИНАДЫ, ХӨЙ-НИИТИНИҢ ЧЕМНЕНИЛГЕ ТРЕЗИ, ХАРЫЛЗАА БЕЛДИРИ БОЛГАШ ӨСКЕ-ДАА БҮДҮРҮЛГЕ ЧЕРЛЕРИ ГРАФИКТИГ АЖЫЛДЫ СТУДЕНТИЛЕРГЕ ТУРГУЗАРЫ КҮЗЕНЧИГ.

ДЫКА-ЛА КҮЗЕДИМ

Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде амыдыраптурттаары берге деп чүвени бистер, малчыннар безин биле бердивис. Хоорай, суурларда чурттап, албан хаап олурар кижилерге көөрде, малчыннар, бистерде чүү боор, адак дээрге саап ижер инзэвис безин бар болгай. Ынчангаш сүт дааш садыг-магазинче көрүүп алгаш олурар эвес бис. Эвээш-биче-даа бол, сүттү саап ижип орар-дыр бис. Ажыы-биле чугаалаарга, ийи-чаңгыс хой, өшкүвүс-даа барла харын. Ынчалза-даа бо үеде амыдыраарының кайы хире бергезин билип турар бис. Садыг-магазиннерде бараан-сараан өртээнин улуун көрүнер даан. Мынчап келирге канчап амыдыраарыл? Мал соондан халбактаныр, кызын ажылдавас болза, бергедээн шаг ышкажыл бо.

Мал ажылынга ажылдаандан бээр 23 чыл ажыт чор мен. Бо үениң иштинде ажыл-агыйым багай дээш [illegible] удуртукчуларының, специалистериниң сеткилин-даа хомудаттайн келдим. Малдың баш санын өстүрер, чаш төлүн менди камгалап алыр, дүк кыргыр талазы-биле черде багай дыртып көрбээн мен. Чылдын-на көргүзүглерим шоору болуп келген. Коданымда 331 төрүүр хой бар. Амдыызында кыштаалаашкын эки эртип тур. Хойларымның чиир чеми бар. Хойларывыс ийилеп-бирээлеп төрүп эгеледи. Амдыызында 30 хой оолдаан. Оларның чаш төлү онча-менди.

Эрткен чылын төрүүр 100 хойдан 80 хураган, бир хойдан 1,6 килограмм дүк кыргып алдывыс. Ниитизиннге 630 килограмм дүк кыргып алыр хүлээлгелиг турган, ону 680 килограмм күүсеттивис. 50 килограмм дүктү пландан ажыр кыргып алдывыс. Ол артыкка кыргып алган дүгүвүстүн өртээн совхоз биске төлеп бээр ужурлуг. Ынчалза-даа ону төлеп бербеди. Совхозка 23 чыл иштинде малчыннан келген стажым база бар болгай. Артыкка алган дүгүм өртээн төлеп алыр дээш совхозтуң бухгалтериязынга баарымга, ону база төлеп бербейн барды. Совхоз-биле керээ чарып албаан сен дээн, мөөң чөптүг негелдемни херекке-даа албас улус болду. Хөй чылдарда ажылдап каан ажыл стажым дээш база төлеп бербейн турар. Кижилериниң социал камгалалы деп чүве черле бар-ла болгай. Таанда ындыг болурга берге-ле чүве-дир. Чүвениң ужурун эки билбес, мен ышкаш бөдүүн арат кижиге эртем-биличиг кижилер — совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери чүвениң ужурун тайылбырлап бээр-ле болгай. Ындыг тайылбыр ажылы чок-тур.

Бодап көрүнер даан. Оозун бөдүүн кижи мен кайын билир пийк мен. Кара угаан-биле бодап олурарга, амгы үеде амыдыраптурттаары бергедээн-дир. Кадайым, уруум, чуржум дөртеевү хой кадарын тур бис. Айда 520 хире рубль алыр улус-тур бис. Ону бир кижиге оныаштыр санаарга, 130 хире рубль-ле боор-дур. Өртек бо хире эмин эртип барганда, 130 рубль-биле канчап чурттаарыл? Бир шоодай далган садып алырга 200 ажыг, бир хөйлеп 200 рубль, ук өртээ 27 рубль боор-дур. Мынчап келирге малчын кижи канчап чурттаарыл?

Бо бүгүнү дыка-ла өөренип көрдүм. Хой боданып келгеним соонда, мындыг шиитпирге келген турдум. Эртиен чылдың чазынында арат ажыл-агыйлыг болур болза, оон кедилиг чүве чоктур деп шиитпирге келгеш, бүгү документилеримни улус депутаттарының район Совединия күүскомуна кылдыртканы, чөпшээрелиг алган, банкыга агар сан ажылып алыр-дыр деп бодааш, совхоз дирекциязынга баарымга, мал саптас бис дээн. Оон-на хөнүүм карарып кааш, ара соксап кааным ол. Дыка-ла арат ажыл-агыйны кылыксаан кижи мен. Ол бодалым бүтпейн бартанынга хомудан чор мен. Рынок деп чүве кижиниң канчаар-даа бодандырып келир-ле-дир.

Маннай ЧАННАЙ.

Эрзин районда «Нарын» совхозтуң «Артыштыг» кооперативтиң № 3 бригадазында хойжу.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларда.

«Кайы Бюрбюл?», авторга харыы

1992 чылдың январь 14-те «Шынга» парлаттынган «Кайы Бюрбюл?» деп эгелиг чагааның авторунга харыылап олур мен.

Мөөң «Элезиннерде боолаашкыннар» деп документалдыг тоожумнуң ийиги кезээнин «Хөрүк базыкчылары» деп адаанын 3-кү бөлүүнде Тываның улустуң чогаалчызы Сергей Бюрбюгүн Күрүнеңиң айыл чок чорук министерствозунуң Тыва автономнуг областа эргелелиг оперативтиг ажылдаачызы турган Борис Бурбуге (Кара Бурбуге) аар яла буруулуг националисчи херек кылган деп хилиске-ле мегеледип шүүлдеткеш, хоойлу харыысалгазы хүлээп чорааның хомудап, менээ чугаалааның бир боттуг чижек кылдыр киирген мен.

Ийе, Бюрбюлер, Бурбулер, Бюрбюгер-ле көвей турган. Оларны ылгаштырар сорулга-биле, МГБ эргелелиниң ажылдакчызы турган Борис Бурбуңун «Кара Бурбу» деп шоланың скобка иштинде ылавылап бижээнимни ук номнуң 125 арныдан көрүп болур, а үстүнде «Кайы Бюрбюл?» деп чагааның авторун, оон-биле АРШ-ка кады албан арттырып турган болгаш, кончуг эки билир мен, Борис Бюрбю дээр болгай.

Борис Шыырапович! Мөөң номумда бижиттиниген Борис Бурбу силерге шүүт хамаарышпас, а Тыва областың МГБ эргелелиниге ажылдап турган Кара Бурбу-тур. Силерниң фамилияларны «ю» деп ужуттер-биле, Кара Бурбуңуң «у»-лер-биле бижиири безин ылгалдыг ышкажыл. Ол Чадаана чурттуг эш силерниң фамилияларны ышы бижиириниң ылгалын болгаан көрбээн ышкаш-тыр.

Тывага болгулап тургулаан массалыг репрессиялар дугайында мөөң «Элезиннерде боолаашкыннар» деп тоожумну кичээнгейлиг номчуурларны дилеевис.

Хүндүткел-биле Артём БОРБАК ООЛ.

ӨСКЕ БҮРБУ-ДҮР

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

МЯЧИЛИГ ХОККЕИ

Чурттуң бирги чери дээш эртип турар маргылдааның эдилчеглиг оюнарында Алма-Атаның динаможулары Сыктывкарның «Строитель» командазын 6:1 саңга уткан. Кемеровоның «Кузбасс» — Екатеринбургтуң СКА командазын 4:2-ге уткан. Новосибирскиниң «Сибсельмаш» Омскиниң «Полет» командазының хоккейжилерининге 1:2-ге уттургаан.

Арткан оюнларта «Зоркий» (Красногорск) — «Оронта голд стар» (мурнунда Нижний Новгородтуң «Старт» турган) 5:2, «Вымпел» (Калининград) — «Водник» (Архангельск) 5:3, «Саяны» (Абакан) — «Локомотив» (Иркутск) 6:3, «Енисей» (Красноярск) — СКА (Хабаровск) 5:2, «Североникель» (Мончегорск) — «Динамо» (Москва) 4:4 саңнарта тус-тузунда ойнаан.

ПАРУС СПОРТУ

Австрали спортчулар Митч Бут биле Джон Форбс олар ында эртип турар делегей маргылдаазының эдилчеглиг маргылдаазынга парузунуң мачтазы үрелген-даа болза, тиилеп үнгениер. Олар «Торнадо» класстың хемелериниге шылгарааннар. Ийиги черни немец спортчуларының экипажы алган. Үшкү черде — французтар.

СУГГА ЭШТИРИ

Финляндияның Куопино хоорайында болуп турар чемионатта ол чер чурттуг 17 харлыг спортчу Яни Сиевинен 200 метр дистанцияга ангы-ангы хевирге эштир талазы-биле шылгараан. Ол делегейниң чаа рекордун тургузуп, ол хире хемчээлге эштириниге 1 минута 57,19 секунданы чарыгдаан. А оон соонда ол Европаның база чаа рекордун тургускан. Бо удаада ол 400 метр хемчээлге 1 минута 11,86 секунда үени чарыгдаан.

Сиевинен 1991 чылда 200 метр черге брасстан эштириниге шылгараан, база-ла шак ындыг рекордту тургускан турган. Ынчан ол оорга-лап эштириниге (50 метр) 25,18 секунданы чарыгдаан.

Санкт-Петербургтан Елена Дендеберова 100 метр хемчээлге брасс-биле болгаш 200 метр хемчээлге комплекстиг эштириниге тергиндээн. Ол маргылдаалар Англияның Лейчестер хоорайының 25 метр дурттуг бассейнинге болган.

БИАТЛОН

Делегей кубогу дээш немец хоорай Руполдингиге эртикен маргылдааның баштайгы чадазында Подмосковье чурттуг Анфиса Резцова тиилээн. 7,5 километр хемчээлди ол 25 минута 10 секунда дургузунда эртикен. Ол чер чурттуг спортчу кыстар Антье Мизерски биле Петра Шааф олар ийиги-үшкү черлерни тус-тузунда эзлээн.

Эр улус аразында немец биатлонист Пенс Штайнигеп мүрнаан. Ол 10 километр хемчээлди 27 минута 23 секунда иштинде эрткен. Ийиги черде Чехословакиядан Томас Кош. Үшкүзүнде — Тьерри Жербье.

Ниити сан талазы-биле алгаш өөрге, хөрөөжен улус аразында Мизерски мүрнап турар. Оон саны 95. Елена Белова (ХКД) алдыгы черде, саны 58. Тоску черде турар Елена Головина 55 саныг.

Эр спортчулардан 60 саныг Штайнигеп мүрнунда чоруп турар. ХКД-ниң спортчуларымдан Сергей Тарасов 48 саныг, алдыгы черде.

ХКД-ниң эр спортчулары 4×7,5 хемчээлдиг эстафетазынга үшкү черни эзлээн. Көргүзүү — 1 шак 22 минута 31 секунда. Маңгаа италиялыстар мүрнай келген.

3×7,5 хемчээлдиг эстафетазынга Елена Белова, Анфиса Резцова болгаш Светлана Печорская олар ийиги черни эзлээн.

Маңгаа Германияның хөрөөжен хаакчылары бирги черни алган.

ЧАДАГ-ТЕРГЕ

ХКД-ниң ыышкы чемионадының түүнел маргылдаалары Крылатскоеге эртикен. Анаа 4 км. чарыгыны Петербургтуң бирги шилиниг командазы тиилээн. Оон составынга Дмитрий Нелюбин, Роман Сапрыкин, Александр Иванкин болгаш Николай Кузнецов олар кирген. Оларның үеди — 4 минута 10 секунда болган. А Львовтан Александр Гонченков, Киевтен Александр Вовк, Одессадан Василий Яковлев болгаш Симферопольдан Андрей Яценко оларның [illegible] секунда [illegible] ийиги черни [illegible] черде база-ла петербургтан сурагдыг тренер Александр Кузнецовтуң өөреникчилери болган.

РАПИРА

БУДАПЕШТ. Итали рапирист хөрөөжен Диана Бьянчеди фехтованиеге делегей кубогу дээш маргылдаанын түүнел ужуражылгазынга Сеул Олимпиадазының мөөгүн шаиналының эдилекчизи Зита Функенхауэрни (Германия) ашкаш тиилекчи болган. Сан 2:0 болган. Ийиги черде Ольга Вощакина (Казань) болгаш үшкүзүнде — Дорина Ваккарони (Италия).

ФИГУРЛУГ ЧҮНГУЛААШКЫН

Швейцарияның Лозанна хоорайында фигурлуг чүнгулаашкынга Европа чемионады байырлыг байдалга эгелээн. Ол дээрге Альбервильге болур Олимпиадага уткуштур фигуристерниң баштайгы шыкгыы маргылдаазы болуп турар. Бо маргылдаага Москвадан эжеш спортчулар Мариа Климованың, Сергей Пономаренконуң болгаш Майя Усова, Александр Жулин оларның аразынга танцы көргүзүглери чидиг байдалга эртен дээрзин журналистер дедетлеп турар. Француз дуэт база шыырак.

Сылдыстар көргүзүү:

ФЕВРАЛЬ

Февральда дыка хөй чүүлдер январьыныңдан барык ылгалбас: ол-ла чүүлдер, ол-ла айтырыглар, ынчалза-даа иштин байдал чүгээртээр янзылыг, үн бүрүнүң амыдыралы материалдыг-даа, моральдыг-даа талазы-биле харын-даа экижир хире. Хуу улустуң-даа, күрүнеңнин-даа сан-хөө айтырыы базала берге.

Буга. Те болгаш Кыс сылдыстарлыг улуска февраль элээн аайлажыр ай болуп турар. Чүве маңаар хөнүү чок Кошкар, шиитпир чок Дензи болгаш сагыш-сеткил хайныгыычал Рак харын хомудап магат. Ниитизи-биле 10-дан 20-ге чедир үеде орт айылы, частыышкыннар болгаш аварнялар турып кээп болур. Орук-транспорт озал-оюда 1-4 болгаш 23-29 хүннерде хөй болур.

Көшкар (21.3–20.4)

Силерге ындыг-ла чогумчалыг эвес ай бо. Ажылыкарга-даа, хөй-ниити байдалыларта-даа бергедээшкиннер туруп болур, силерниң хөделиишкиниңнерни ыш-өөрүнер детки-вейн бадыр, планнарынар буступ, идегелиннер оскундуруп болур. Ол аайлаштыс чоруктуң үндезини болза, силерниң бүгү чүвени дораан чедип алыр дээн далаш сеткилиннер. Кады ажылдап турар өөрүнер мурнунга ат-алдарыларны быжыглап алырынар чугула болур ужурлуг. 15-тен 25-ке чедир үеде силерниң ынчаныылыларга согумчалыг. Хүнээчел чоруктуң соксадыры чугула, 10—20 хүннерде адаргалга алзып болур силер. Айның чогумчалыг үеди — 1-13, 14-20 хүннерде ботту туттунар херек.

Буга (21.4–21.5)

Угаан-бодал өзүлдезинге эң тергиин ай. Өөредилгеге, мергежил седиериге чедишкиннер келир, ажылчеркеи аян-чоруктар чогумчалыг, харылзаалар тургустунар. Мергежил аайы-биле ажыл-чорудулга берге-даа болза, бурунгаарлаашкынынар болур. 19-21 хүннерде идепкейлиг хөделир болзуларга, салдынган сорулгаларынар күүсеттинер. Ынакшаанларга чогумчалыг үе—айның бирги чартыы, а өг-бүлелиг кижилерге өөрүшкүнүң болгаш бот-боттарын билириниң байдалдары тургустунар. 7 болгаш 8 хүннерде хенертен оорушкуге таваржып болур. Ниитизи-биле бо айда силерге аайлажыр, үүгле 18-24-те оваарымчалыг болурун сүмелээрдир бис.

Шиитпир (22.5–21.6)

Ажылыларга нарын байдал тургустунар, бүгү чүве силерден эвес, а партнерларыңардан, кады ажылдап турар өөрүнерден хамааржыр. Албан-дужаалдыг кижилер-биле хөй чугаа кылыр боор силер, оон чедишкиниг болуру — силерниң чуткүлдүүнерден хамааржыр. Ажылдап турар черинерге силерниң маңнаанынар өөрүшкү 6-9 хүннерде, а мунгарал — 14-19-та болур. 1-14 хүннер — ынакшыл илередириңге чогумчалыг. Ай төнчүзүнде акша-көпеекке бергедээшкиннер туруп болур. Амыдыралдың чогумчалыг үеди — 1-10, 10-18 хүннерде орукка чорааш оваарымчалыг болунар.

Рак (22.6–23.7)

Өг-бүлеге-ле улуг айтырыглар тургустунар. Ылаңгыя 10-20 хүннерде хүнээшкин туруп болур. Бо айда кодүрүлген сагыш-сеткилге алыспааны дээре, бодамчалыг болур болза черле ажырбас. Ылаңгыя 1, 2 болгаш 28, 29 хүннерде туттунганы дээре. Чаа ай үүнүп турар үеде албан-дужаалдыг кижилер-биле аас быдаашпаңар, акша-көпееэнерни хайгааралга алыңар, кайы хамаанчок чарыгдалдаа, акша чидирип-даа болур. Ниитизи-биле февраль силерге эки-даа, шоолуг эвес-даа чүүлдерни экижер, оларны ол-оо деп тускайлаары берге.

Арзылаң (24.7–23.8)

Ажыл-херек дээрге баш ажыг ай: ажылдаар черге-даа, өг-бүлеге-даа кылыр үүлдер хөй болур. Оон кадында хөй-ниитиниң эт-хөреңгизи, өске улус акшазы дээш дувурээр, бажың айтырыы дээш, шиитпирлээр айтырыглар мырыгай эдерик, акша төгерик-даа чээр, ону чөөлиге бээр-даа ужурга таваржыр-ла. Кадыкшылыңар хаш эргилдези-биле холбашкаш, баксырап болур, ынчангаш байдалыларны ай өгезинде-не хайгаараңар. 6-9 болгаш 18-22 хүннерде байдал дыка дувуреңиг болур. 15, 16 хүннерде ол берге айтырыгларны шиитпирлеп болгу дег кайгамчык бодал төрүттүнүп кээр. Ниитизи-биле айның бирги чартыы ийигизиндеи чүгээр болур.

Кыс (24.8–23.9)

Чогаадыкчы кодүрлүүшкүнүң айы, кады ажылдап турар өөрүнер-биле харылзаа чогумчалыг. Өг-бүледе байдал база аян. Ындыг эвеспе дээш кады ажылдаа, кады чурттап-даа турар улузуңарны дыка шүгүмчүлевенер, ылаңгыя 20-29 хүннерде. Февраль төнчүзүнде туруп-могаанындардан кадыкшылыңар баксырап болур, ынчан эки дыштанып алыры чугула. 6-9 хүннерде ажы-төлүнерге дыка кандай болбаңар. 14 болгаш 20 хүннер дээрге хөй-ле чүүлдерни чедип ап болур үеле дээрзин утпаңар. 1-3 болгаш 28, 29 хүннерде силериниң бодап алган чүүлдериңер бүтпейн барып болур.

Дензи (24.9–23.10)

Аның сөолгү он хонуунда кожаларынар-биле, чоок төрелдериңер-биле, кады ажылдап турар өөрүнер-биле аас быдаажыптарының айылы бар. Чогаадыкчы ажылга чедишкиннер база турар. 1-3 хүннерже (идепкей кудулаар), 7 болгаш 8-де (душ боор тывылган таварылганы ажыглаар), 13, 14-те (баш-биле бодаар идепкей кодүрлүр) болгаш 19 база 21 хүннерже (берге херекти ажып эртип шыдаар күш тыптыр) кичээнгейни угландырып көрүнер. 28, 29 хүннерде нервиленмеңер, ол алгыш-кыршка чедирип болур.

Скорпион (24.10–22.11)

Акша-көпеекти чиик эвес ажылдап турар-даа болзуларга, сан-хөө байдалыларда экижиир. 10-20 хүннерде ажылынарта чаа-чаа үүлдер тыптып келир. 6, 7, 10 болгаш 20 хүннерде эки хөделир болзуларга, ажылхерек улам экижиир. Бо айда улуг эвес хуусаалыг чоруктар кылып магат силер. 14-19 хүннерде өг-бүлеге нарын байдал тургустунар, ону чайладыры үүгле силерден хамаарыжыр. 14-19 хүннерде оваарымчалыг болунар.

Адыгжы (22.11–21.12)

Сан-хөө байдалы экижиир, аваа таарымчалыг үе 1-14 хүннер болур. Дарталарынар-биле шиитпирлиг чугаалажыр дээр болзуларза, 1-7 хүннер таарымчалыг, а 24-28 хүннерде дыызыг үн хора чедирип болур. Февральдың 1-3, 7, 8, 13-15 хүннери чогумчалыг. 19-21-де тыптып келир эки таварылганы арттырбеңер. 24-29-та өг-бүлеңерге туттунып көрүнер, кылыктаныр чылдагаан туруп кээп болур.

Тө (22.12–20.1)

Хуу айтырыглар акша-көпеек-биле холбашканындан нарын болур. 21-29 хүннерде албан-дужаалдыг кижилер, үстүңү албан черлери силерге шаптык ужуратырып болур. 1-3, 6-10, 13-15, 19-20 хүннер силериниң планнарыларны боттандырарынга таарымчалыг үе ол. Чорук кылгаш олчалыг иэп болур силер. Хүн бүрүнүң амыдыралынга дүш болган таварылгалар улуг рольдуг болур, 19-25 хүннерде кичээнгейлиг болунар.

Суг-кудар (21.1–19.2)

Февральда силерге билдинмес үүлдер хөй болур. Ылаңгыя 21-ниң соонда сорулга боттандырарынга билдинмес шаптыктар хөй болур. Эт-хөреңгинерни оор алырының айылы база бар. Ынчалза-даа тургустунуп келген нарын байдалда девидевеңер. Чедишкиниг болур диле, бодамчалыг, дидим, ынчалза-даа оваарымчалыг хөделир херек. 1-9 хүннерде силерге дыка аайлажыр, а 14-16 болгаш 19-21-де байдал нарын боор болур.

Балыктар (20.2–20.3)

Амыдыралга чаа-чаа арыннар ажыттынар, сорулгалар күүсеттинер, идегел боттаныр хире байдалдар тургустунар. Ылаңгыя айның баштайгы он хонуу элээн чогумчалыг болур. 18-21-де силериниң ажылдаар черлериниге таарымчалыг болуушкун болур. 19-25-те айылдыг байдалдар тургустунуп магат.

СААВЫРДАН ТУРГУССА

Ниитилел-политиктиг болгаш өске-даа сөстер: хораа, кожком, нам, бадылергей, өргүүдел, арбан, суму, үгүүлга, саавыр, дептер, сеткүүл.

Феодалдыг үеде эрге-дужаалга хамаарышкан сөстер: мөөрен, хүнүг, чагырыкчы, чейсен, чаңгы, дузулакчы (дузалакчы), одага, чидзе, маак, эрээ, шаагай, дужумет, чүдүлге, сүзүглел, өргүүр, тейдээр, бараалгаар, чүдүүр, барылга, карылга, бааран, бүүзе, ланчааты, тергинилекчи.

Шажыңга хамаарышкан сөстер: кожта, дамбыра, бүрээ, бүшкүүр, аэрен, манчак, ыдык, ок, хомду, шывар-даак, дассан, оваа, дуган, оргумчу, сөгече, шаны, камбы, соржу, хуурак, кесий, кепши дээш оон-даа өске.

Устүнде бижиттиниг чамдык сөстерден ында-хаая ховар, амгы тыва дылда, ажыглаттынгылаары бар-ла харын. Чамдык улус ажыглаар чери чок, херекчок болган сөстерни када, кажан ажыглаар боор дээрзин билир мен, ынчалза-даа келиг салгалывыс билир кылдыр эргижирээн сөстериң (архаизмнериниң) саавырын тургузар болза эки боор. Чүүле эргижирээн сөстерни эвес, чаа сөстерни (неологизмнерни), үлегерлеп алган сөстерни чаңгыс дептерге словарь кылдыр үнүрер болза чогуур деп бодаар мен.

Дакпай-оол МОНГУШ.

Гонорарын «Шынның» агар саныгга арттырарын үзедим. (Авт.).

Хайыракан сугу.
Чөөн-Хемчик район.

Амгы үениң аныяк кижилеринге

ОЙТУЛААШ ДЕП ЧҮЛ?

Культура ордулары, бажыннары, кинотеатрлар, хөгжүм-шии болгаш улусчу база аныяктар театрлары, библиотекалар, номчулга залдары, клубтар, кызыл-булуннар, цирк байтыгай, кызыл-өглер безин Тывага турбаан шагда аныяктарның чалгаа чазар, чыглып алгаш хөөрежир, таныжар оюну-дур деп бодаар мен.

Ойтулааш оюнары чүгле феодалдыг, улусчу Тывага эвес, харын кажан Тыва Арат Республика ам дүшкен Совет Эвилелиниң составына каттыжып киргениниң сөөлүнде, ылаңгыя бежен чылдар эгезинде безин болуп турганын бодум көргөн мен. Ынчангаш ойтулааш дээрге тыва аныяктарның уттундурган чаагай оюнарының, чаңчылдарының бирээзи-дир деп санаар мен.

Кажан мен алды-чеди харлыг болу бергенимде, аныяктарның ойтулааш үеэзинде ырларының чечениң, аялгазының чаагайын, таалаңчының магадаар чордум:

«Алды айның айдыында
Алаак черге чыглылынар.
Анай-хаактың чинрбейин
Чара долган ойнаалынар.
Сес айның ортанында
Сесерликке чыглылынар,
Седен биле Седипейниң
Сыгыткызын
дыннаалыңар».

Чүгле Ак-Туругуун, Кара-Сугнуң эвес, харын Баян-Дугайның, Бажың-Алаактың, Баян-Таланың, Сесегениң, Ак-Хемниң, Арыг-Узуунуң, Кызыл-Дагның безин аныяктары Улуг-Ховуга, Ооруттга ойтулааш үеэзинде чыглып келир чүве чораан. Аныяктар чыглырда, мынчаар ырлажып эгелээрин база утпаан мен:

«Одун адаан чүшкүр,
угбай.
Ортун уруук үндүр,
угбай,
Кезээн адаан чүшкүр,
угбай,
Хеймер кызын үндүр,
угбай».

Эш-оорум аныяктар — оолдар, кыстар мынчаар ырлажып, чалай бээрге, хып дээн чалыы назынныг чалар от дег чүрээ кайын дөстүнер боор! Ойтулааш үеэзинде олар чыглып алгаш, төгериктей олуруптар: ырлажыр, оолдар сыгыртыр, хөөмейлээр «чеченоолдар» тоолдаар, тывызыктаар, өскелери тывар — мындыг чүве чораан. Бо шагның уран-чечен чогаалында безин кирген болгаш ол шагда өскен-төрөөн черин мактаан ырларны безин дыннаан мен:

«Кожа баскан ийи кыс дег
Кош-ой биле Торгалыгны)
Кожаа, маанык чаткан
ышкаш
Кош-ой бажы Борбак-
Арыг.
Ак-ла Туруг, Кара-Туруг
Аржаан болуп бодаразын,
Акым биле чеңгем ийи
Агай болзун, маадыр
болзун».

Ойтулааш оюнарының үеэзинде аныяктар аразында аас-дыл былаажып, өжөөннешкен, оор-сук болган деп, улуг назылыг кижилериң хомудап турганын чаңгыс-даа катап дыннаваан мен. Ынчаарда аныяк кижилер арага ишпее, таакпы тыртпас турганын эки билир мен. Ол дээрге ынчангы аныяктарның чаагай чаңчылдарының бирээзи-дир. Сарыылдыг, чаагай ол чаңчыл ам шуут-ла уттундурган-дыр. Ам Кызыл хоорайның кудумчуларында чорумда, «Таакпың берем, кырган-ачай» азы «Таакпын бар бе, ашак!» дижир, харын чөңгээлээр, чудуруун дөгээр эзирик оолдарны күш-ажылдың хоочуну Ондар Лопсан-Серен-биле кады каш-даа катап чүдексинип, эгенин көрдүүс. Ондар Намдакович-биле кады кажан ТАРЭ-ниң комсомолдун ажылын кылып чораан чылдарывыста ыядыр арны чок ыядыг чаңгыс-даа оолду көрбээн бис.

Ойтулааш оюнарының чаагай чаңчылдары уттундурган-дыр, а оң орнунда чаа болгаш база-ла чаагай чаңчылдар тывылбаан бе? А кинолар, концерттер, шилер, уран-чечен хөй чогаалдар эңмежок, кижи номчуп четтиксес солуннар, сеткүүлдер, библиотекалар, школалар, дээди болгаш орта-мак өөредилге черлери бар ышкажыл.

Улуг кижилерни хүндүлевес, хоойлу-дүрүмнү сагыыр, төлептиг мөзү-шынар чок, арагалаар, хулиганнаар, кем-херек үүлгедир бужар «чаңчылдарның» аныяктар ортузунга нептерээниниң бир кол чылдагаалы — хоойлу-дүрүм кижизидилгезиниң эм-не чавыс деңнелде тургустунтаны деп бодаар мен. Россия Федерациязының амгы күштүг Кезиче кодекзиниң 102, 103, 106 болгаш 206 үүлдерин эвээш эвес аныяк кижилер кажан кем-херек үүлгедип каан сөөлүнде, үүгле истелге болгаш суд чорудулгазының үеэзинде билип ап турары чажыт эвес болгай. Ол кодексти парлаан ном тыва дылче очулгазындан туржук, орус кыл кырында безин ном садыгларында чок-тур.

Оң уржуунда амгы үениң аныяк кижилери хоойлу-дүрүм-биле таныш эвес, а билбезиниң хараазы-биле кем-херек үүлгедип каарта, неэмчеден хоойлу кымыдаа хоставас болгай. Россия Федерациязының, Тыва Республиканың күштүг хоойлуларын билип алыры, хүндүлээри, сагыыры — кижи бүрүзүнүң хамааты хүлээлгези-дир.

Россия Федерациязының 310 үүлдерден тургустунган чаа кеземче кодекзиниң төлевилелин РФ-ниң Юстиция министерствозу ажылдап кылгаш, Россияның парламентизинге чугаалажып көөр кылдыр киргген. А чаа кодекстиң төлевилелин чугаалажып көөр, санал-оналдарын киирер кылдыр Россияның бүгү хамаатыларынга «Известия» солунунуң чаа капсырылгазы — «Закон» журналга чоокта чаа парлаан болгай. Чаа кодекстиң төлевилелинде кирген 310 үүлдериниң шуптузун Тыва Республиканың номчуп шыдаар улуг, бичии бүгү хамаатылары чүгле номчуур эвес, харын өөренирин дыка күүзөр мен. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар, бирги эллчегде, Тыва Республиканың Юстиция министерствозу чаа кеземче кодекзиниң төлевилелинге хамаарыштыр юридиктиг калбак тайылбырны чорудары күзенчиг-дир...

Бежен чылдарда ойтулааш оюнары Тыванын чамдык районнарынга кандыг хевирлиг болгаш утказынарлыг болуп турганын база демдеглээр бодаан мен. Ынчаардагы ойтулааш оюнары шаандакы оюннардан дыка ылгалдыг болгаш харын эвээш-эвес багай салдарлыг болу бергенин эскерген мен. Ойтулааштаан аныяктарның ырлары безин арай шаштырыглыг, чоңгээ характерлиг апарган. Тывага «чидиг хувискаал» үеэзинде ойтулааштың феодалдыг, харын «контрреволюстуг» ходелинишкин ылдыр чарлааны шаандакы аныяктарның ойтулааш үеэзинде чаагай чаңчылдарын хажыдарынга салдарлыг болуп, дыка багай уржуктарны таварыштырган деп бодаар мен.

Чаа-Хөлге, ылаңгыя Бүрүн-Терекке бежен чылдарда ойтулааштаан аныяктарның чүү деп ырлажып турганы мөзөң сагыжында артып калган:

«Семис ойнуң сеги-даа
чок,
Борт чиген таптыг-дыр бе,
Сенде-даа чок, менде-даа
чок
Шериг барган таптыг-дыр
бе?»

Ырының бо сөстөринде эки кандыг-даа утка-шынар чок болгаш харын ийи кыстың аразында адаанажылганы, хүнзөшкинни илергейлеп турар. Күжүр семис-ойну араатан бөрү чип каарга, кымның-даа хыы хаамас болгай.

Чаа-Хөл районга бежен чылдар эгезинде шагдаа ажылдакчызы Мастренок деп дарга турган. Ойтулааштаан ургларны тарадыр сывырар дугайында айтышкын күүседири-биле бир кежээ Терезин ховузунге аттыг ол чорупкан. Айдың дүне шагдаа кижи көстүп келирге, ойнаан оолдар, ургулар ыңай болган. «Турунар!» деп, шагдаа ажылдакчызы командылааш, оларны кортпактап, пистоледи-биле өрү боолаар бодаан, ынчалзажок аът бажы ойташ дээрге, ок хай бооп, хөөкүй малдың бажынче кире берген. Ооз ол-ла черинге калбаш дээн. Оон сөөлүнде ойтулааштаан аныяктар мындыг ыры чогаадып алган:

«Айдың дүне халдып келир
Авыластыг Мастренок,
Аът бажын чандыр атпас
Албыстыг дег Мастренок.
Карангыда халдып келир
Калчаа-тенек Мастренок,
Кара-доруг чыттыр аткан
Карза чок дег Мастренок».

Ойтулааш ырызының бо сөстөринде хензиг-даа эки утка чок, харын эрге-чагырга төлээлекчизин дорамчылап, куду көргөн илдең ышкажыл. Ол ышкаш Барыын-Хемчик районнуң Хөнделен көдээ Соединиң депискээринге база-ла бежен чылдар эгезинде ойтулааш өлүп идепкейлээн. Район баштаар черинің айтышкынын ёзугаар көдээ Совет даргазы Сараваа ойтулааш оюнарынга удур шыгыы хемчегларни ап, ойтулааш организакчылары-биле чугааны кылып турган. Бир дүне көдээ Совет даргазы өөнге дыннап олурарга, оолдар, кыстар мынчаар ырлашкан:

«Сайлыг-Сайыр кежип
чыткаш,
Сараваага туттурдувус,
Сараваа деп сарыг ашак
Санап турган бижип алды.
Машинаның маңнаарынга
Малгаш болгаш шыгым
шыдаар,
Бойду дарга сургаарынга
Бажым болгаш мөөм
шыдаар».

Барыын-Хемчик районнуң төвү Кызыл-Мажалыкка олла чылдарда айыыл чок черниң ажылдакчызы Жданкин деп дарга чурттап турган. Комсомол ажылдакчызы болганымда, ойтулааш дугайында тайылбырны кылырын ол менден бир катап дилээн кижи. Ойтулааш оюнары шаанда кандыг болуп турганын, амгы үеде ойтулааш үеэзинде оорсук, шош-содаа болгулап, социал аарыглар дамчый бээр апарганын чугаалап бээримге, Жданкин дарга мынча дээн:

— Ойтулааш оюнарында күрүнеге удур кемниг үүлгедиг составы чок түре ышкажыл, ынчангаш корумчурумну тудары, оор-сукту болдурбазы — иштики жеректер органнарының хүлээлгези-дир.

Чөөн-Хемчик районга олла чылдарда ойтулааштаан чамдык аныяк оолдарны харын хорутдап, байысаап турган. Аңаа удур ойтулааштаан уруглар, оолдар мындыг ыры чогаадып алганын ынчан Чадаанага ажылдап турган кижилер утпаан боор:

«Клоп, быттың ызырарын,
Кочетковтуң байысаарын,
Кара-быттың ызырарын,
Казылдааның байысаарын».

Ынчаарда эш Кочетков — милиция начальниги, а Казылдаа дарга — комсомол райкомунуң ажылдакчызы турган. Эрге-чагырга органнарының болгаш хөөннипти организациязының төлээлекчилерин база-ла куду көрүп, харын маңгыстарга — клопка, кара-быткa чоокшулаштырганы — эрге-чагырганың, хоойлу-дүрүмнү хүндүлевес чоруктуң эгези деп бодаар мен. Буруулут, буруузу чок-даа кижи өскелерни куду көрүп, төлеп чок кожунду сөстерни ажыглап болбас ужурлуг деп бодаар мен.

Аныяктарның ойтулааш оюнларынга чаа утка-шынарны киирер азы шаандакы төлептиг мөзүнү катап тургузар дээн бодал Тыванын улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун «Алдын-кыс» деп шүлүглелинде бар деп бодуун хуумда бодаар мен.

«Ала-дайы багда-дыр бе,
Алдын-кызы өгде-дир бе?
Аныяктар — оолдар, кыстар
Аттанырын манап тур
бис.
Он-на бештиң айдыында
Ойнап-ойнап алыылынар,
Орлан-эрес чүрекчерни
Орта танып алыылынар».

Шүлүглелдиг бо одурулары 30 чылдар эгезинде аныяктарның Чаа-Хөл депискээринге ырлажып турганы аас чогаалынга барык демейлежир-даа ышкаш. Аныяктарның ойтулааш оюнларының дугайында мөзөң бо үүлүмге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илергейлеп, санал-оналын киирерни номчукчулардан дилээр бодаан мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

УГБАВЫС, ЭЖИВИС БЕЖЕН БЕШТЭЭР

Республика солуннарының кайызынга-даа сөөлгү чээрби чылдар дургузунда бистиң Бүрүн-Хем ортумак школазының ажыл, амыдыралының дугайында оода чадаарда бичии медээ хемчээлдиг безин үүл үнүп көрбээн. Ол дугайын чүгле школа коллективи эвес, шупту бүрен-хемчилер бадыткап болурлар. Көрүп чоруурга, ол-ла үеде чамдык солуннарга кандыг-бир чүгле ол-ла школа дугайында үүлдер ангыы-ангы жанрларга каш-даа үнгүлээр чоржук.

Эрткен 1991 чылда школавыстың тургустунганындан бээр бежен чыл ою болган. Оны безин аңаа-ла үү-даа болбаан чүве дег, эрттирип алган бис. Шын болбайн аан, маңаа хамыктың мурнунда боттарывыс бууруулут бис. Республиканың массалыг информация чепсектеринге ажылдап чораан, амгы үеде ажылдап-даа турар доозуктулаывыс бар. Оларны безин бо чугула херекке хаара тудуп шыдаваныбыс ол-дур.

Ам бо аажок нарын, рынокче ширинкинниң үеэзинде оода-ла эн бичии үжүк майны — петит-биле даа болза, солунга школавыс, оон коллективиниң дугайында үүлүдүн парладып, чырыдар күзел-биле моону бижип олуп мен. Бисте база эки кижилер эвээш эвес-ле болгай.

Ынчангаш чүгле чаңгыс бо школага безин мөзөң-биле кады ам чээрби үш чыл ажылдап, эге класстар башкылап келген Зинаида Степановна Чымылдоо чаа коллективтиң баштайгы даргазынга сонгуттурган. Таптыгла ол 1943 чылда оон дүн уруу Зина школаның биоги классынга өөренип киргген. Аваазының бир дугаар дузалакчызы, улуг уруу бооп чорза-даа, эге школаның дөрт классын доскуже чедир башкыларындан-даа, ада-неэзинден-даа өөредилгеге хамаарыштыр уттунмас хиреындыг чеже дыннаанын черле сагынмазын хоочун башкы бо-ла чугаалай берген орар чүве:

— Мактанып канчаар, ам-даа, аныяамда-даа оске эш-өөрдем онза-ла ылгалыр чүвем чок кижи мен ийин. Сагыжымга кажан-даа утуттундурбас бооп артып калган чүве — 1949 чылда эге школаны доозуп турумда, хөөкүй авамның чок болганы. Амыдырал байдалы чеже-даа чүгээр, дөргүлтөрел чеже-даа хөй хире болза, кижиниң пезин чокта, ол дег чоктанчыт, сагышсыраңчыг чүве чок. Ачам күжүрну чүү дээр боор, ындыг аданы шуптуу-ла кижилерге күзээр ийик мен. Черле олут-чыдын чок кижи-ле болгай, ниитиниң хереэ дээш дырбанайнып-ла чоруур, ынчалза-даа бистерни, уругларын, кажан-даа утпас. Ынчап-ла назылап кыргыже чедип ажылдап чораан, барды ийип хөөкүй. Оларның чырык тураскаалы кеэзэде мөзөң-биле кады чоруур.

Бичиизде-ле нем чок калган кижи ам канчаар мен, келиир үеним, дуумаларымны бодап, өөредилгеге аажок кызар чордум. Ынчап-ла школамны доозуп, тускай башкы эртемин чок турганла, башкы ажылыынче киирдим, ону чоорту бот-өөредилге-биле чедип алдым. Ам янзы бүрү школаларга ажылдаа-ла, үжен үш чыл чедип тур мен. Ол шагда, та чүге ындыг турган чүве ыйнаан, ында мында башкылар чедишпес дээш ыыай бээр чорудуп-ла турар боор чүве. Ам баярын баштайгы үеде уругларым ачазы Александр Кууларович база башкылап турган болгай. Ынчангаш уругларывыс безин шуптуузуннары-ачыы черлерге төрүттүгеН: Валера — Кызылга, Аотун — Тоджуунуң Ийге, Сергей — Адыр Кетинге, Марина — Балгазынга.

Ол-ла ажылдап келген чылдарымдан Балгазынның уруглар санаторийинге башкылап турганым сагыжымга уттундурбас бооп артып калган. Чүге дээрге аяа ажылдап турган коллективиниң эмчилер, башкылар болгаш өске-даа ажылдакчылар ботботтарывысты деткижип, онза эки найыралдыг коллективиз турдувус. Оон ангыда од санаторийге кээп эмнедип турган, туруп безин албас, чыдар, сөөк туберкулезтуг болгаш өкпе туберкулезтуг уругдар аарын эмнетпишаан, дыка кызымак өөренип, чуруму быжыг турганы кижиге бир-ле дээди чымчак сеткилди арттырар чораан.

Балгазындан чорууру хомуданчыг-даа бол, бо Бүрен-Хемимге 1969 чылда ээп чанып кээп, ажылдаанымдан бээр чээрби чыл ораачок ажа берген.

Черле бичиг сеткилдиг бөдүүн кижи болгаш Зинаида Степановна бодунуң ажылы дээш ап келгени шаанзл-макталдарының дугайында чугаалавас кижи. А ындыг үүлдер ында четчир болбайн аан.

Честевис Александр Кууларович Кызыл-оол баштай башкылап чораан, сөөлгү үеде суурга электриктеп ажылдап эгелээнинден бээр база эвээш эвес үе эрткен. Ол ам базаа бо хүннерде алдан харлап, кады-кырааны-биле кады пенсиже үнеп. Тывада сураглыг сыгытчы ыраккы Овур чурттут Санчы Кызыл-оолдуң чээнинин ажыл, амыдыралының аайы биле Каа-Хемде кээп турумчуп, бистиң улус честелевиргиштиг биоэзэн болганы ол. Ында үүү бооп, «Кижи төлү каяа-даа чоруур, куш төлү кайнаар-даа ужар-ла болгай».

Ынчангаш кады ажылдап турар эживис — угбавыска, честевиске оларның турасказалдыг хиннери биле изиг байыры чедиирип, бүрен-хемчилерниң өмүнээзинден чүгле экини оларга кузеп олур мен. Чаңгыс чер-чурттулаывыстан аяа удурланыы-даа кижи түрбас ужурлут. Өөреникчилери сүүдө хөй, оларның өг-бүлелери, ада-неэзи шуптуу чаңгыс өг-бүле-ле болгай бис.

Нина МОЛЬБИ.
Бүрен-Хем ортумак школазының башкызы.

ЧОГААЛЧЫ БОЛГАШ РЕДАКТОР

Чогаалчының кыска чечен чугаазын номчуп доосказ, редактор мынча деп-тир:

— Силерниң чогаалынар, мен бодаарымга, уран-чечени-даа, эн ылаңгыя, утка-шынары-даа пат хире-дир. Ажык-чарлыг үеде ажыыбиле чугаалаайн. Ынчангаш парлап шыдавас-тыр бис.

Чогаалчы харыыга хыы хаамаан-хевирлиг ыыт чок-ла орар боорга, редактор уламчылаан ирги:

— Чигзинзинерге, оске улуг чогаалчылардан-даа болза айтыырып көрүкер даан. Оскези-даа канчаар, эдип-чазап болур бис. Утказы-ла арай... Ындыг-дыр аа?

— Ындыг-ла бооп-тур ийин — дээш, чогаалчы чоруй барган.

Карак бо, каш хонганда чогаалчы база бо кедип келген. «Ам үүге келчик ирги бо?!» деп сезингеш, редактор дегийт-ле айтыра каапкан:

— Чаа, оске чогаалчыларга база көргүстүкер ыйнаан? Үүү дидирлер?

Чогаалчының хоглүү аажок, мынчаар хоореп-тир:

— Көргүспес боор бе, бо хоорайда бар чогаалчыларның шуптузунга көргүстүм. Силерге хөлчок-ла байыр чедирерлер чорду.

«Шын-на үнелел берген-дир мен аа!» ыыдыр боданмышаан, редактор арта хүлүмзүрүй аарак, сиңнигип айтырган:

— Үүү дижир-дирлер? Мөөн үүү дээш байыр чедирерлери ол?!

— Үүү дээш деп үүнер боор! Мөөн чогаалымны парлавазыңар дээш!

— Үүгээр мулдурлапкан хире-дир мен аа?

— Ындыг! Мөөн чогаалымны олар «Күш-ажылдың ёзулуг арыг гимнизи-дир!» диштилер. Оны парлапкан болза, улуг, бичии кижилер ажылга сундуккаш, арып-туруп, бергедээр турганнар диштилер.

Редакторнуң карактары херлип, кайгай бергеш, «катап көөр апарган-дыр» ыыдыр боданмышаан, мынчаар айтырган:

— Ол чогаалынарны ам капчалдынар?

— Чогаалчылар эвилели так тутказ чыдыпкан. «Улуг-Хемге» парлаар бис диштилер. Очулгазын Москва чорудар болдулар.

— Х-м-мм. Аас-кежиктиг болгандыр, силер. Байыр че...

— Чок-чок-чок! Менээ чүү дээш, байыр чедирер силер. Мен харын силерге канчаар-даа аажок улуу-биле өөрүп четтиргенимни илередир дээш маңнап келдим.

— Үүү дээш ирги?

— Үүү дээш боор! Силер харын улуг чогаалчыларга көргүс дивээн болзунарза, мен чалгаа ашак чогаалчылар кезий маңнаар деп чүвени саяа билир ийик мен!

Ол хоглүү аажок көк бажын согапнадып үне берген, а редактор дала берген чүве дег, баглааш дег туруп калган.

Монгуш ЭРГЕП.

КӨГЕ-БУГАЛАР КӨЗҮЛБЕСТЭЭН

Делегейниң бүгү чону Тайбыңның кужу — көге-буга деп билир болгай. Дайын чылдарында-даа, тайбың үеде-даа көге-буганы хүндүлевес кижи чок. Чүтлерининге чагааларны баглааш, чагаалажып-даа турган. Ындыг чижектерни кинолардан хөйү-биле көрүп келген бис. Тайбың кужу дээш чон аңаа ынак.

Бистиң Кызыл хоорайга көге-бугаларның хөйүн кижи кайгаар чүве болгай. Олар хөй болганы-биле машинагадаа бастыртып алган болур, диспейге-даа туттуруп алган болур.

Бир катап эртежик ажылымче чоруп олургаш, «Детский мир» чанынга моортайның көге-буганы тудуп алгаш, Кочетов 99 дугаарлыг бажыңның подвалынче маңнап чоруй барганын көргеш, алгыып-кышкырып турумда-ла, чалгыннары далдыртканнын чорда-ла, ыызырып алгаш, четтирбейн барган.

Алыс черле кускe-кужуреен болгаш өске-даа бичии дириг амытаннар тудуп чиир, дырбактыг уктуг чүве болгаш ындыг-ла чүве боор оп, кижиин-даа тоовас амытан болган.

Сөөлгү үеде ол куштарның хоорайда ховартаанын чон эскерген бээр. Олар канчап барганыл? Ол дугайында дүш бооп билип алдым. Мөөн чурттап олурар бажыңым беш дугаар каатта. Орай дүжүп келирге-ле, крыша кырынче улус үнүп турар апарган. Колдуупда бичин оолдар болур. Чамдык таварылгаларда дүжүр ойладып-даа турдум.

Бир катап ийн оол үне берген. Крыша кырынче үнер чада мөөн квартирамның эжик аксында чүве. Олар үнгеш, элээн үр апаргаш. Чүнү кылып турлар ирги дээш сооннан үне бердим. Кавангызы кончуг. Дыннап турарымга, көге-бугаа алгызы үнүп турар мындыг. Элээн болганда куштарның чалгыннары салдыраар. Дүннеп хонуп олурган куштарны тудуп алгаш, шоодайдап турар болду.

Сөөлүнде бодап турарымга ,олар көге-бугаларны тудуп алгаш, өлүрүп чип турар болган. Амгы бо үеде, эзт өртээ улгатканда, хостуг апарганда, кижиниң үүлгетпес чүвези чок апарып-тыр. Кызыл хоорайның көге-бугалары ынчаар чидип эгеледи. Тараа базазында, хлеб заводунуң кырында олурар көге-буталар чок. Чоорту-ла чазый улустарның холуне киргген. Тайбыңның көге-бугаларын ынчаар узуткап эгеледи.

Аъш-чемниң өртээ хостуг апарганда, акша-төгерик чедишпестей бергенде төтчеглекчи чорук көвүдээн. Дыштаныр хүннерде дош кырында балыкчылар, арга-арыгда төтчеглекчилер үзүлбестээн. Бойдуступ байлаан кадагалап камгалаары кижи бүрүзүнүң херээ эвес бе?

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧЕДИР АЖЫГЛАВААНЫНДАН

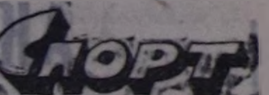

Ыракка Чөөн чүк болгаш Сибирь зоналарының эрээди оолдар аразында хостуг күреш маргылдаазы Абаканга болуп эрткен.

Бо маргылдаага бистиң республикадан 16 аныяк маңа киришкен. Боттарының деңзилериниң үшкү шаандалдыг черлерин Кызылдан Белек Куулар, Артыш Доржу, Сүт-Хөлден Артыш Ондар ээлээн. Бистиң оске спортчуларывыс боттарының аргаларын, күүнүн, мергежилин чедир ажыглаваанындан шаандалдыг черлерге четпейн барган.

Маргылдаага тиилекчи болган мөгелер Россия Федерациязының чемпионадынга май айда киржир.

Делгер-оол ОЮН.

Чарлалдар салыбызда

ЯНВАРЬ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.45 Киноконцерт. 2-ги үндүрүлгези. 9.25 Кинопанорама. 10.40 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 3-кү серизи. 12.00 Медээлер. 12.20 Алжирниң фольклор ансамблиниң концерти. 12.45 «Кижи болгаш хоойлу». 13.25 «Дириг амыттаннар аймаа». 14.10 «Блокнот». 14.15 «Телемикста». 15.00 «Бөгүн болгаш ынчан». 15.30 Мультфильм. 15.40 «Ийиги орукка немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 1-ги серизи. 16.45 Мультфильм. 18.00 Медээлер. 18.20 «Шалало» ансамблиниң (Узбекистан) көргүзүү. 18.35 «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.20 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү серизи. 20.45 «Таңчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 Б. А. Покровскийниң 80 чылынга. 22.30 Криминформ дыннадып тур. 22.45 «Лондондан ынакшыл-биле...» 4-кү дамчыдылга. 23.30 Музыканың келир үези. 23.55 «Ийиги орукка немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 1-ги серизи. 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.25 «Эртенги сөлдүс» кежээки эфирде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 «Өг-бүле клуву». 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уругларга программа. 10.25 — 14.00 «К-2» көргүзүп тур.

...

15.50 Уругларга дамчыдылга. 16.50 Фигурлуг чыңгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 17.45 Тинко.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга мультфильм. 18.10 Кызыл хоорайның үстүкү классыларының мөзү-шынар кижизидилгезинин дугайында. 19.10 «Эквиенер!». Информастыг программа. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Россияже кориүүлү. 20.50 С. К. В. 21.00 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13-кү серизи. 21.50 Россия Федерациязының Дээди Совединин сессиязында. 22.20 «Маргыштыг чугаа». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Даартагыже агаар байдалы. Реклама. 00.25 — 01.20 Фигурлуг чыңгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Кыдыг-кызыгаар». 18.45 Ол-ла хевээр. 19.40 «Кичээнинер, тыртпырдымна!». 19.55 — 20.00 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 — 00.00 «Үениң судалы» программа. 20.00 Мультфильм. 21.00 Уран-чечен фильм. 22.30 — 00.00 «Демей кижизи». Уран-чечен фильм.

ХҮНДҮЛҮГ КЫЗЫЛЧЫЛАР

Тыва Республиканың Чонну ажыл-биле хандырарының күрүне комитеди болгаш Кызыл хоорайның чонну ажыл-биле хандырарының албан чери вакансияларын (хостуг) болгаш ажылдаар черлериниң ярмарказын Культура министерствозунуң Метод төвүнүң бажыңында (мурнунда ПЧБ-ның бажыңы, Щетинкин, Кравченко, 41). 1992 чылдың январь 25-те эрттирерин чонга чарлап дыннадып тур.

ЯРМАРКАНЫҢ СОРУЛГАЗЫ: хоорайның ажылдаваан турар чурттакчыларынга таарымчалыг ажылдаар черлерни сүмелээри, тодаргай юридиктиг сүмелерни күзелдиг кижилерге бээри, профессия талазы-биле белеткелдиг болгаш эде өөренирниң тускай өөредилге черлерин шилип алырының талазы-биле дузалаары, амыдырал-чурттаңнаныр, салым-хуулуг шаптараазыныг чоруулардан, ундараашкынпардан уштунуп, эттиниринин талазы-биле сүмелерни берип, моральдыг дузаны коргүзери болур.

АЖЫЛДААР ЧЕР ТЫВАРЫН ОРАЛДАЖЫП ТУРАР КИЖИЛЕР ЯРМАРКАГА КЕЛГЕШ:

1. Бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчуларының кандыг-кандыг ажылга кирип ап болурунуң дугайында;

2. Өөредилге черлериниң удуртукчуларының профессионал белеткелдиг дугайында сүмелерни дыннап болурлар.

3. Ол ышкаш ажылга канчаар кирип ап болурунуң талазы-биле халас юридиктиг консультацияларны дыннаар силер.

4. Ярмарканың культура программазы база солун, аңаа буфетти организаставар, уран-чечен болгаш политиктиг-даа номнарны садыглаар.

Боттарынга таарыжыр ажылдилеп турар бүгү-ле кижилерни шуптузун ажылсүмелээриниң ЯРМАРКАЗЫНЧЕ чалап тур бис!

Сагыш-сеткилиңерге таарыжыр ажылды оон тып алырының бо таарымчалыг аргазын оскунмаңар!

ОРНАЖЫР МЕН

1983 чылда үндүрген РАФ-2203 маркалыг микроавтобус чиик машинаны «Волга», УАЗ-469, кандыг-даа маркалыы хамаанчокка «Жигули» автомобильдиң бирээзинге орнаар мен.

Кээр чери: Кызыл хоорай, Лопсанчан кудумчузу, 40-16.

ДЫННАДЫГ

Ажылчы чоннарының социалистиг партиязының I съездизи 1992 чылдың январь 25-те 10 шакта Кызыл хоорайга «Тыва тудуг» каттыжышкынның клубунга («Красноармейская, 76) болуруп партияның органзастыг комитеди съездиниң бүгү делегаттарынга болгаш партияның талалакчыларынга дыннадып тур.

Съездиниң делегаттарын 1992 чылдың январь 25-те 9 шактан эгелеп бүрүткээр.

КИНО

ЯНВАРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Фанат 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Благодарение старому и иному 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Соната для рыжей девчонки 9.00, 10.30. Шантажист 12.00. Жертва во имя любви 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Под маской Чёрной кошки 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (узаткан) шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалталың секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-38-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ ниитилел политиктиг — 3-41-23;
□ улус депутаттар Советте — 3-34-88; 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ удурукчулер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 15.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 16 (14740) 1992 чылдың январь 24, пятница Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 60 көп.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Бо чылдан эгелеп чиг эт, материалдыг курлаырлардан эгелээш чоннуң хүн бүрү ажылдаар бараанарының, идик-хептиң, ылаңгыя аъш-чеңниң, хандырылганың болгаш өске-даа бүгү үүлдериниң өртээниң эмин эрттир улгатканыбиле холбаштыр парлалга конференциязы Кызылда Парлалга бажыңына эрткен. Аңаа республиканың аңгы-аңгы министерстволарының удуртукчулары, садыг, хандырылга черлериниң харыысалгалыг ажылдакчылары, Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери, сан-хөө органнарының төлөөлери болгаш солуннар редакциялары, Тыва радионуң база телевиденниң журналистери киришкен.

Өртектер-ле, өртектер... Бо сөстер ылаңгыя хөй урут-дарыглыг иелернии, чеңнимес өг-бүлелернии, назылап кыраан кижилернии, пенсионерлериниң өскүс чавыс уругларының хүн бүрү амыдыралында улуг чудук дең доора чыдып алган деп чугаалап болур.

Өртектериниң чүге улгадып турарын, ооң кол чылдагаанарының болгаш аңаа идиг берип турар чамдык үүлдериниң дугайында парлалга конференциязында чалаткан удуртукчулар тайылбырлап, боттарының бодалдарын илереткеннер.

Кызыгаар чок улгаткан өртектерни канчап турган чавыздаңмаан болурунуң арганларының дугайында аңаа саналбергеннер боттарының чугаазында катаптап турган. Ылаңгыя Тываның оизагай байдалдарындан алгаш көөр болза, бисте өг-бүле бүрүзү эътти болгаш сүттү хүннүң чеңге ажыглап турар. Ындыгдаа болза ол чемнерни кижи хүн бүрүде садып ап күш четпес. Акшалының хемчээли оранчокта чыдып калган хевээр болуп турар.

Паолалга конференциязындан тодаргай үүлдерни солуннуң дараазында номерлериниң бирээзинден номчуп болур силер.

(Бистиң корр).

Президент соңгулдаларынга уткуштур

БАЗА БИР КАНДИДАТТЫ ДЕПШИТКЕН

Чербиде дузалал школазының коллективи Тыва Республиканың эң баштайгы Президентизиниң кандидадын депшидер хуралга чыглып келген. Ол хурал бо чылдың январь 22-де болган. Тыва Республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиигине директору Баир Тюлюшевич Санчыны бот-догунаан Тыва Республиканың эң баштайгы Президентизиниң кандидадынга олар депшиткен. Тыва Республиканың экономиказын быжыглаарынга Президентиге кандидаттың арга-дуржулгазы, эртем-биле четчир дээрзин депшидилге хуралынга санал берген соңгукчулар демдеглээн. Ол ылаңгыя рынок харылзааларынче шилчип турар бо үечадада Президентиге кандидат Б. Т. Санчының рынок харылзааларының негелдерин шын угаап билип, ону амыдыралга херек кырында боттандырып чорудуп турарын соңгукчулар оизалап демдеглээн.

Рынок харылзааларының шилчилгелиг үе-чадазында бергелер туруп турза-даа, «Саян» дээр чиг эт биржазын Тыва Республиканга тургузарынга Б. Т. Санчының киирген үлүг-хуузу улуг боор турарын соңгукчулар база чугула деп көргеннер.

Чербиниң дузалал школазының коллективиниң бо саналын Кызыл районуң сан-хөө килдизиниң күрүнеин үндүрүг инспекциязының коллективтери чаңгыс үн-биле деткээн. Б. С. Санчының кандидатуразын районда өске-даа коллективтер деткип турар.

Маадыр-оол ДАДАР-ООЛ.

Деткимче болүүшүн удуртукчузу.

БҮЗҮРЕЛИН ИЛЕРЕТКЕННЕР

Ол эртен Башкылар биле бедидер институтка элээн дүвүрээзиниг болган. Аңаа институттуң методистери, кабинеттер, төптер, кафедралар эргелекчилери болгаш ажылчын состав бүрүнү-биле тос шаңда улуг залга чыглып келген. Үк хуралга институттуң бозунуң ажыл-корудулгазынга хамаарышкан чугула айтырыгларны шиитпирлеп чугаалашкан.

Оон-биле чергелештир Тыва Республиканың Президентизиниге кандидат депшидер айтырыгны коллектив хуралынга тургускан. Институттуң директору М. В. Борбай-оол Президентиге кандидат дугайында сес ап чүве чугаалаан. Тыва Республиканың Президентизиниң кандидадынга Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты Сүт-Хөлде «Сүмбер-Уула» колхозтуң ажылчыларының депшиткенин коллективиниң кежигүннери деткип турарын демдеглээн. Санал бергеннер, ылаңгыя эртемден М. С. Байыр-оол болгаш өскелер-даа Ш. Д. Ооржактың ажыл-корудулгазынга, төлептиг ажыл-чаңынга, ооң кижилерге кичаңгейлиг чорууңга үнелеп бергеш, Президентиге таржып болур кандидат, чоннуң бүзүрелин шынзыдып шыдаар дарга дээрзин айыткан.

Тыва Республиканың Президентизиге кандидат кылдыр Ш. Д. Ооржакты депшидер дугайында шиитпирлиг коллективтиң хуралы хүлээп алган.

Монгуш ДАМДЫНЧАП.

ББББ институтта кабинет эргелекчизи.

Школаларның, дээди өөредилге черлериниң болгаш техникумнарның сургуулдарын хандырып турар ниитиниң чеменилге бүдүрүлгелеринге хлебти, сүттү садып сайгарарының чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың январь 23. № 26 Кызыл хоорай.

Өртектерни хостуг болдурганы-биле холбаштыр чурттакчы чоннуң, студентниң болгаш өөренген-чилерниң социал камгалалын хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. Школаларның, дээди өөредилге черлериниң болгаш техникумнарның өөренгенчилерин, сургуулдарын хандырар ниитиниң чеменилге бүдүрүлгелеринге чалаң болгаш кургаг сүттү, чигир чок концентрат база хоюдуп каан сүттү, бөдүүн болгаш шишкээн арбай далганындан хлебти, кызыл-тастан, арбайдан база арбай-кызыл-тастан бөдүүн, шишкээн далгандан хлебти болгаш 1,2 сорттуг кызыл-тас далганындан хлебти, 1,2 сорттуг кызыл-тас далганындан булочка кылыгларын, Подольск далганындан хлебти болгаш булочка кылыгларын күрүнеин өйлээн өртектери-биле садып сайгарар.

2. Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу сүттүң болгаш хлебтиң айыттынган сорттарының өртээниң карышкаан эгидер.

Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. ПАРУНИН.

Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелиниң Херектер Эргелекчизи Ш. КУУЛАР.

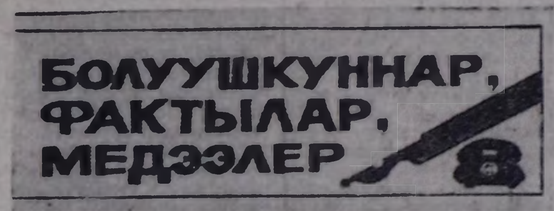

«Барлык» совхозтан

ХУРАГАННАРЫН ТОТТУРБАС

Совхозтуң Бижиктиг-Хая, Аксы-Барлык, Хөөделец салбырларында ниитизиниг-биле төрүүр 10480 хой бар. Бо хүннерге чедир 3 муп ажыг хой төрээн. Төрүттүнген хураганнарның аразындан улуг чидириг чок. Совхозтуң малчыннары Күске Ооржак, Багынай Чарыг-оол, Содунам Даңлычы, Өктээ Хомушку, Чымба Ооржактың коданнарында хой оолдаашкыны эки чоорга турар. Чаңгыс дүвүренчиг чүве — төрээн хойларны чамдыылының эмининиң сүдү чок, оолдарын тоттурбастаан. Илерииниң сүдү чок чаш хураганнарны малчыннар боттарының хууда инектериниң сүдү-биле эмистиктеп, аргастанып турарлар.

Черле ынчаш «Барлык» совхозтуң девискээринде кыш нарын байдалдыг дээрзин демдеглеп каар херек. Улуг хар чатташ, хөртүктүгүн. Хойларның даваннары тастап эгелээн.

АРГАННАРЫН САТКАН

Совхозтуң Бижиктиг-Хая салбырының хураган кадарчыларының кадарын турар хураганнарының чамдыызын чурттакчы чоннга саткан. Болат Хомушкунуң коданындан — 40, Чазармаа Ооржактыындан — 40, Содунам Сааныындан — 30, Кызыл-оол Хертектиң коданындан 20, шупту каттышкаш 130 баш хураганны саткан. Бир хураганның сотумак деңзизи 10-20 килограмм, ооң өртээ 80 рубль болган. Ындыг хемчеңни совхозтуң удуртукчулары хураганнар чудап эгелээрге, чүү-кандыг-даа болза, карылга чок болур дээш сатып деп көрзе чогуур. Ол дээрге ажыл-агыйны чорударының эки эвес хевири болбайын аан. Хураганнарны эрткен чайын эки селиотин албайын, а кыжын багай азыраанының хереченин-дир. Бир талазында, малды чудадып олурбейн, чурттакчы чоннга сатканы шын. Ооң өске арга чок. Садып алган кижилер ол хураганнарны кызып турган азырап алыры чугаажок. Мурнаан кижилер хураганнарны 8-10 чедир садып алган. Совхозтуң малының аразында арган-дорган хураганнар, хойлар тыпты сөөген болганда, ам-даа садар ирги бе деп хор зрея турар эштер база бар.

Тава Самбу САРЫГЛАР.

Барыын-Хемчик район.

МАЛЫВЫСТЫ АЗЫРААШТЫҢ

Рынок келди, канчаарчоор бис деп турар-дыр бис. Тыва чон шаг шаандан, акша-төгерик деп чүве чок-даа шагда, малын азырап, улуг дыка аштавайн, суксавайн чораан чон чүве. Ол төөгүвүстен билдингир. Бөгүнгү байдалдан берге чурттарганы тайбын-даа, дайын-даа үезинде көрүп эртип келген. Тыва чуртувус делгем, одар-белчиир четчир-дир. Өске республикалар, крайларда ышкаш одар-белчиир чедишпес деп чүве чок. Малывысты азыраар болзувусса, кайын белен аштай бээр бис. Мал-маганныг кижилер черле ажырбас. Шупту чүве малывыста бар-дыр. Сүт, эт, алгы-кеш, мунар «техника»-даа. Сүттен саржаг, чөкпек, сметана, «реме кылып чиили, алгы-кештен идик-хептер кылып кедээли, аът-хөлдү ажыглап, аар-саар чоруупусту бүдүрүп алыылы. Дүктен кончуг чараш хеп аймаан аргыштар деңдии шевер кижилер тываларның аразында бар. Идик-хеп даараар кижилер шаг шаандан-на тываларның аразында хөй чораан.

Мал азыраарын кызыгаарлавайн барган соонда чурттакчы чоннуң малы кескуу-биле өстү. Кышка удур хөй сиген-ширбиштен кезип, мал кыштагладырынга белеткенин алыр болза, мал азырап өөренген чоп-дур бис. Эт, дүк, сүт, алгы-кеш өртээ аажок улгаткан-дыр. Баштай үеде ону болбаазыратпайн-даа садар болза, аар өөтенке садып саарып ап болур. Чүгле мал бажының санын дүргеп өстүрер херек.

Мен бодум ажылдап алган шалыным, мал-маганым-биле амыдырап чоруур кижи мен. Малдың кайы хире ажыктыын эки билир мен. Мал-маганывысты удур-дедир оорлашпайн, ону удур-дедир карактажып чоруур болзувусса, кандыг-даа рынок биске дыка коргунчуг эвес. Амыр чүве чугаалаар кижи-дир деп бодаваңар. Мал азыраары белен эвес. Бир эвес малывыстан халбактаныр болзувусса, хырнывыс толуг, эктиивис бүдүн чоруур бис.

Санчай-оол ООРЖАК.

Чыраа-Бажы ортумак школазының башкызы.

СЭТА-ның дыңнадыглары

ЛЕНИН ХҮННЕРИ

МОСКВА, январь 21. (СЭТА-ның корр. Тамара Зинятина). Ол хүн дан бажындан Ленининиң Мавзолейниң чаныңга он-он москвачылар чыылган. Олар «Мавзолейни камгалаары-биле» шиитпирлиг турупкан. Ооң мурнунда хүнде телевиденнеге Ленининиң мөчүзүн Санкт-Петербуртта хөөрде черге эде хөөржүдер ужурлуг дээн медээге дүвүрээн кижилер чыглып келгени ол.

Кремльдиң комендантызы Михаил Барсуков ол медээни мөге-дир деп буруу шапкан. «Ленининиң олген хүнүнүң бүдүүзүнде ындыг медээни аваа-ла эвес тарадып турары ол-дур» деп, ол чугаалаан.

Ленининиң мөчүзүн черге эде хөөржүдер дугайында медээни телевиденнеге «Совершенно секретно» деп неделя саныңда үнер сеткүүлден алган. Бодунуң эстээнде ол сеткүүл ындыг медээни «улут эргедужаалдыг, сезүнге бүзүреп болур» адын адаваын дилээн кижиден алган бис деп дыңнаткан.

* * *

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, январь 21. (СЭТА-ның корр. Ирина Золотарева). Дан адарының бертинде-ле Волково хөөрүнүң «Литературные мостки» дээр болук хоорларинииң чоогунга милициянның хой кижилиг таныылын тургускан.

Херектиг ужуру чүл дээрге оор мурнунда кежээ телевиденнете Санкт-Петербургта хөөрге Ленининиң мөчүзүн бо-ла шактарда эде хөөржүдер деп медээ соонда, чүс-чүс петербургчулар, даштыкы туристер, журналистер база чыглып эгелээн. Ленининиң мөчүзүн эде хөөржүдер чүве болза, чүгле «Литературные мостки» чоогунга, Владимир Ильичиниң аваазының, утбазы Ольга, дуңмазы Анна оларның саныңга хөөржүдер апаар деп чүвеге кым-даа чигзинмейн турган.

Чылган чонну оожукту-рары-биле база телевиденнеин дыңнадыы мөге боон турарын шынзыдары-биле журналистерни хөөрлерже киирген. Ында бүгү чүве бичии-даа оскерилбээнинге олар бүзүрээн.

ЛЕНИНИҢ ЧӘӘНИНИҢ БОДАЛЫ

Совет күрүнеиниң үндезилекчизиниң чәәни Ольга Ульяновануң медегдээни-биле, ону Санкт-Петербургта Волково хөөрүнде авазының чәәнинга чаныңга хөөржүдер дугайында Владимир Ленининиң кандыг-даа чагыы чок.

Ооң чугаалааны-биле, бир-ле дугаарында ындыг сөстер ССРЭ-ниң улус депутады, чогаалчы Юрий Карякининиң аксыдан үнген. «Ол дээрге Ленининиң мөчүзүн Кызыл шөлде Мавзолейден үндүрери дээш кампанияны эгелээринге сылдак болур» — деп, Ольга Ульянова санап турар. Ленининиң угбазы Мария Ильинична өлүрде ол 16, бодунуң ачазы Дмитрий Ульянов мөчүүрде 22 харлыг турган. Ооң ашыда Ольга Ленининиң кадайы Надежда Крупскаяны база эки билир турган. «Бир эвес Владимир Ильич ындыг чагыны арттырган турган болза, мөге ол дугайын албан чугаалар турган» — деп, Ольга Дмитриевна чугаалаан.

Ольга Ульянова бо айтырыг талазы-биле топ-шарт-архивтиң ажылдакчыларыбиле чаңгыс эвес удаа чугаалашкан, чүс-чүс документилерни сайгарып көргеш, ынчалзажок кайда-даа ындыг чагыг тыпкаан. Ооң бодап турары-биле, ындыг дотаашкын Бонч-Бруевичиниң, Ленининиң ол сурумчуунуң состериниң үнүп болур. «Ынчалзажок ол кижи дээрге дистиң өг-бүлевиске чоок эвес, хары кижи ышкажыл, ооң дотаашкынын шын чүүл кылдыр алыры таарышпас» — деп, ол түнгээн.

Ленининиң мөчүзүн Мавзолейге кадагалап арттырар дугайында шиитпирни 1924 чылдың январьда Советтерниң үйнги съездизиниге хүлээп алган.

ОРУС-АМЕРИК ПОЛЯР ЭКСПЕДИЦИЯЗЫ

МОСКВА. Антарктиданың шинчилелиниң тоогунунде баштайгы орус-америк станция бо чылдың февральда Уэдделл далайының барыын кезээнге ажылдап эгелээр.

Станцияның начальники, сураглыг поляржы Валерий Лукиниң чугаалааны-биле, эртемденнер океанга болуп турар физиктиг болуушкуннарны — сут эргилдезиниг чорудуун шинчилээр. Станцияның ажыл-чорудулгазын ийи күрүне деп хемчээлдерге акшаладыгдыр.

Россия «Академик Федоров» деп эртем-шинчилел кораблин, генераторларын, бульдозерни, бажыңыгаштарны бээр, АКШ — ийи вертолетту, самолетту, харылзаа чепсектерни, аъш-чемни хандырар. Россия программаны акшаладырарынга 2 млн. рубльди бээр, АКШ-ның конгреси 1 млн. долларны тускайлап берипкен.

Станцияга экспедицияның составында 31 кижи: 16 америк болгаш 15 россиянар. Салдап чоруур дош кырынга станция дөрт чыртык ай хире үеде ажылдаар.

АЛБАДАЛАШКЫН БОЛУП

КЕМЕРОВО. «Новокузнецкий» агрокомбинаттың бүдүрүлгелериниде чуурталаар 140 муп лагааларны дарый согар ужурга таварышкан. Куш фабрикаларының коллективтери ындыг албадал ышкын хемчегни куш чеминиң өртээниң аартааны-биле кылган. (Дүүнгү номерде Хабаровскиниң медээде дагааларны дириг-ге садып турар болгай). Куш чеминиң бериклерге бир тонна комбикорм даңзы сес муң рубльди негеп турар, а ол хиреде даңзы сеттүн далганының өртээ оон эвээш болдур ийин.

Чижээ, «Кузбасская» фабрикада алды улуг куш каажаазы куруг турып калган. Обласка он-он чылдарның дургузунда ыызыдып турар тургузуп алган адыр буурап дүжүп турары ол.

ФЕРМА КЫМНЫЫ БОЛУРУЛ?

Рынокке шилчиринииг эне берге, баштайгы үезинде бүдүрүлгелерниг ажылын дем-дескиг, орулгалыг болдурарының болгаш продукцияның хемчээлин көвүдедир, шынарын экижидер айтырыглар — хүннүң шиитпирлээр ужурлуг сорулгалары кылдыр салдынганы билдингир. А бир эвес рынок долдунмас, бараанар чок болур болза, чуртту экономиктиг кризистен уштурунуң реформалары херек кырында боттанмайн баар. Чогум-на ооң ужурундан чер-ле болганында бүдүрүлгелерни хуужударының, оларны ёзулуг-ла ажыл-ишчи, тывынгыр эелерге дамчыдып бээриинии ажылы эгелээн.

Респотребсоюзтуң Кызылда дилги фермазының коллективи бот-орулга-чарылгаже шилчип, тускайлаң ажылагый болурунуң дугайында айтырыгны тургускандан бээр чыл ажа берген. Чүге ындыг айтырыг тургустунуп келгенил? Респотребсоюз дилги фермазының остүрүп кааны улуг өртектиг кештерин бодунуу кылдыр холгаарлап турарын ооң ажылдакчылары шагда-ла эскерген. Дилги азыракчыларының аклаарын ужурлуг, ооң ажылдакчылары шагда-ла эскерген. Дилги азыракчыларының ак-ша-шалыңы-даа өспес, а ферманың материалдыг баазазы кошкааган, ол ышкаш дириг амыдыраннарның чиир, азырадыр аъш-чеми-даа чедишпестээн. А респотребсоюзтуң талазындан кандыг-даа боттуг деткимче алдынмайн турган. Байдал соолгу чылда улам дорайтаан: дилгилерге эргежок чугула чемнериниң өртээ улгаткан, клеткалар эргижиреп үрелген. Ажылдакчыларының социал байдалының айтырыын ам-даа шиитпирлеп чадашкан: кижилер ирип-баксыраан барак бажыңнарда чурттаныыр.

Ындыг-даа болза, ферманың ажылдакчыларының хөй кезии үр чылдарда ажылдаан, улуг дуржулгалыг болганының аңызында эрткен ылыын элээн орулгалыг ажылдаан: ниитизи-биле продукцияны барык дөрт миллион рубльге бүдүргени чыл түнелиниден илерээн.

Дилги фермазының ажылын экижидип, хөй орулгалыг болдурар база ажылчыннарның амыдырал-чурттаргазын экижидер дээр болза, бо бүдүрүлгени ооң ажылчын коллективинге дамчыдары чугула апаргаанын хоочуннарның бирээзи — зоотехник Л. Снткова чугаалап турар. — Бо айтырыгны респотребсоюзтуң баштаар черинге тургускандаа бис, ам удавас коллективтиң хуралынга база катап чугаалажырын шиитпирледивис.

Бир эвес республиканың хереглекчилер эвилели бо ажыктыг фермаңны рынок үезинде шыдажыр, ажылдаарын күзээр болза, доп-дораан боттуг хемчеглерни эр, ооң материал-техниктиг хандырылгазын экижидер, ажылдакчыларының социал айтырыгларын дарый шиитпирлээр ужурлуг.

(Бистиң корр.).

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың дилги фермазында.

ЧЕР ӨРТЭЭ

Тыва Республиканың «Чер өртээниң дугайында» хоойлузунуң төлевилелиниге хамаарыштыр шын эвес медээлер, тайылбыр чурттакчы чоннга чедип турар. Ол дугайында республика солуннарынга үнген үүлдер бадыткал боор. «Чер өртээниң дугайында» хоойлу ниитиниг бүрүзүнүң амыдыралчурттаргазы-биле сырый харылзаалыг болур, чер өртээ, үндүрүүн канчаар тодаразып каарындан чоннуң төлөөр акша-төгерин хамааржыр деп кижилер билип, сагыш-сеткили дүвүреп турары чугаажок. Шын эвес тайылбырларның, билиишкиннериниң үнүп турар чылдагааны хоойлу төлевилелии чоннга таныштырып, ону солуннарга парлаваанны деп бодаар мен. Бир талазында, депутаттарның хоойлу төлевилелии чоннга таныштырбайн азы багай тайылбырлап турарының чылдагаанындыр. Хоойлу төлевилели солуннарга парлаттынмаан, чүгле каксы тайылбырлар үнген, ол тайылбырларда чер өртээниң үндүрүүнүн, тодаргай хемчээлдериниң дугайында чугаа чок болгай. Чер өртээниң үндүрүг хемчээлиниң дугайында тодаргай эвес тайылбыр, медээ Бии-Хем районуң төп эмшелгезиниг, Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгениниг коллективинге четкен болду. Ынчангаш «Чер өртээниң дугайында» хоойлу төлевилелиниң чамдык үүлдериниге хамаарыштыр кыска тайылбырны берикседим.

Тыва Республиканың «Чер өртээниң дугайында» хоойлу төлевилелиниң 7, 8 үүлдери ёзугаар Кызыл хоорай девискээринде черни ажыглап турар бүдүрүлгелерден, организациялардан болгаш албан черлериниңден 1 дөрбелчин метр чер дээш үндүрүгүнүң ортумак өртээ 1,2 рубль. Ук өртек азы үндүрүг ооң куду азы бедик болуруп хоорай Совети тодаргайлаар ужурлуг. Чүге дээрге Кызылдың девискээринде черлериниң шынары ангы-ангы, бүдүрүлгелер, организациялариың болгаш албан черлери база ангы-ангы черлерде турар болгай. Хоорай кыдыында, элдепчилер даштыы черлерде организациялариың, бүдүрүлгелер биле Улуг-Хем хемниг арында, төвче чоок чыдар черлериг организациялариың, бүдүрүлгелериниг төлөөр үндүрүүнүң хемчээлиг ылгалдыг боору чугаажок. Туран дээш өске хоорайларга (көдээ ажыл-агыйга, чурттарга фондузунга, хуудa дузалал ажыл-агыйга ажыглап турар черлерден ашыда) бүдүрүлгелерниг, организациялариың болгаш албан черлериниг төлөөр үндүрүүнүң ортумак өртээ 1 дөрбелчин метр дээш 0,5 рубль.

Хоорайларның, суурларның девискээринде чурттарга фондузунга, ол ышкаш көдээ ажыл-агыйга, хуудa ажыл-агыйга, сад, огородка ажыглаттының турар черлер дээш үндүрүгүнүң ортумак хемчээлиг хоорайларга болгаш хоорай чертелиг суурларга база Кызыл хоорайга чер үндүрүүнүң хемчээлиниг 3 хуузу болгар. Тодаргайлаарга, 1 дөрбелчин метр чер үндүрүг Кызыл хоорайга 3,6 көпеек боор. Чижээлдээрге, 6 соток черде хуудa башының, огородтуң кижи 21,6 рубльди чер үндүрүүнге төлөөр. Өске хоорайларга (Туранга база) 1 дөрбелчин метр чериниг үндүрүг 1,5 көпеек азы ол хоорайларда 6 соток черниг өзөр ниитизи-биле 9,0 рубль төлөөр.

Ооң ыңай, хоорай, хоорай чертелиг суурларның девискээриниден дашкаар черлерде дачалыг, огородталыг хамаатыларның төлөөр чер үндүрүүн көдээ черлерге төлөөр чер үндүрүү-биле деңнеп болур. Чижээлдээрге, Дөгөө дагның баарында, Ооом дагның адаа болгаш үстүнде дачалардыг хамаатылар ажылап турар черлери дээш чер үндүрүүн көдээ черлерге тодаргаан хемчээлдер ёзугаар төлеп болур. Чүге дээрге хамаатының ажыглалында чер хоорай девискээринден дашкаар-дыр. Ол черлерге чедири-даа берге, ында хөрүнүнүң шынары-даа шоолуг эвес болгай. А хоорай девискээринин иштинде чыдар дачалардыг хамаатылар хоорай девискээринде черге дүүштүр тодаргаттынган үндүрүг хемчээли-биле төлөөр.

Район, хоорай, суур Советтеринге чер өзөр хамаатыларга чер дээш үндүрүг төлөөрине чиигеделерни бээр өрегни база берген болгай.

Алан-оол СОТПА.

Чер реформазының болгаан арат, таварышкан аймактыг-ыйларының дотинда тодаразы-биле чер-ге комитетиниң даргазы.

Тыванын профэвилелдери

№ 1 (20). январь. 1992 чыл.

КҮШ-АЖЫЛ ХООЙЛУЗУН САГЫЫР

Улус өредилге болгаш эртем черлериниң ажылдап турар профэвилел кежигүнери — ажыл-ишчилериң — башкыларының, киналедиг-чилериниң, ажылчыннарының, студент аныяктарының болгаш эртем ажылдакчыларының бүрүн эргелери камгалаары, оларның хоойлу саугаар эргелериниң негелдеримде, хандырары улус өредилге, эртем ажылдакчыларының профэвилел комитеттериниң ажылының колдаа угланышкыны болур.

Бо айтырыгларны республикага, районнарга чылдыңга эртип турар семинарларга, башкылар билиң бедидер институтуна Улус өредилге министерствозунуң коллегиларына болгаш профэвилелдер республика комитетиниң пленумнарына база президиумнарына хей удаа дыңналажып келген. Ынды турбуже, чер-черде улус өредилге киналдиг-чилериниң, школа удуртукчуларының талазынган Күш-ажыл хоойлузун каржы үрээн каржы тавар-ыгалар эвээн эвес боор турер. Ылаңгыя уруглар албан черлериниң ажылдакчыларын бүгү тала-биле камгаларының айтырыны-ны профэвилел комитеттери боттарының дөрт хүнүлгеен даргазын кичээнгейлеп, албайын турар.

Кызыл хоорайда, районнарда башкылар коллективтеринин кол-ла хомудалы — ажыг шалын төлевирин үе-леанда бербес, алыр акша-шалыңны чедир санаас, школа, садик удуртукчулары күш-ажылчы коллективтериниң, профэвилел комитетериниң чөпшээрелиг-ниг ажылдан кара турарында кижилерни үндүрер, чурттаар оран-сава хулаалдарын боттары баш миннир, башкыларының ажылдаарына таарымчалыг байдалды тургустыр чоруктар кайы дээ. Шак мындыг чоруктар Кызыл хоорайның ясли-садиктеринде, Кызыл-чилериниң, Кызыл районуң Кок-Тей, Кара-Хаак, Таңды районуң Балгазын, Хову-Аксы, Кызыл-Арыг школаларының удуртукчуларының чүү-даа чүвени боттары баш миннир, профэвилел күш-ажылчы коллективтиң дугайында хоойлу-дурум-даа билбес ажылчын кижилерни кара турарында ажылындан үндүрер, дужуметсиг чоруу ам-даа улаштырып турар. Күш-ажылчы коллективтиң, профэвилел комитединиң чөпшээрелиг-чокта Кара-Хаак школазының ийи ажылчының ажылдан школа директору үндүрген.

Кызыл хоорайның 3 дугаар садигинден Л. Сурдаевы, 19 дугаар садиктен Е. Монгушту, 21 дугаар ясли-садиктен З. Шайдаевични ол уруглар албан черлериниң эргелекчилери боттарының инициативазы-биле ажылдан үндүрүпүн Күш-ажыл хоойлузун каржы үрээни деп санаар апаар.

Кодээ черлерде ажылдап, чурттап турар улус өредилге ажылдакчыларына халас чурттаргы шөлү, нормалыг хөмүр-даш, ыныс алыр электроэнергияны 240 киловатт-шак хемчээлдиг ажыглаар чигелделери чажак оларга тывысып турар. Эрткен 1990-1991 өредилге чылында Балгазын школазының башкылары оларга көргүзүнген чигелделерин нормаларын албаан.

Улус өредилге системазында ажылдап турарларның 80 ажыг хүүнү хераажел ажыл-ишчилер боор турар. Уруглар албан черлериниң дүнеки үеледе ажылдап турар дыванчы-лар (нянялар) ясли-садиктерде, интернаттарда каны хей. Оларга көрдүнген немелде төлевирлерни, немелде шелээни дыка хей районнарның төлүктүкү бухгалтерияларының ажылдакчылары чедир төлеевейн турары хынаалдалардан илередип.

Бо ажылды чедир кылбайн турарын профэвилелдерниң район комитеттери, районнарның улус өредилге киналдиг-чилериниң ажылдакчылары хынаваас, ону бир-бүгүнгеен эртип турары кожуут шын эвес. Бо талазы-биле курсунда Күш-ажыл комитеди болган мурнунда турган ВЦСПС-тың 1978 чылдың июнь 25-те үнген доктаалында, ол ышкан Эвилелдиг Күш-ажыл хоойлузунуң 60 дугаар чүүлүнде ол дугайын тодуг-тай айыткан.

Школа директорлары 9 хар четпеен чаш ажы-төлдүг не башкыларны узун хуусалыг чайгы курстарже албан өредиги чорудар чорудуп моон соңгаар болдурбаан чедип алыр ужурлуг бис. Эрткен чайгы курстар мурнуу чарыында Чаа-Хемчиктиң бир школазының хоочун директорунуң «Чайгы курс эртип албас болзуварза, чаа программа-биле ажылдаар эргенчеп чок» деп ийи харлыг чаш уруглуг башкыдан негелде кылганын дыңнаан, кажан-черде бистиң школа директорлары хоойлу-дурум өредиг ап, ону удуртулга болдуруп, ажылдап эгелээр чүве иргеи деп бодал менги дүрүстүкен.

Школа, өредилге черлери ажылдың иштики чурумнуң дурумун, школазының уставын боттары ажылдап кылгаш, күш-ажылчы коллективтиң хуралынга бадылаап, ону ажыл-ишкинге удуртулга болдурар. Школаларда устав-даа иштики чурумнуң дурум-даа ажылдап кылдыммаанындан ынаа-ны болгаш профэвилел комитеттериниң даргазарының семинар-хуралын январь 14-15 хүннеринде профэвилелдерниң тыва республика чөвүлеши организастап эрттирген.

Профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң даргазы **Ш. П. Куулар** семинар-хуралды ажыктаан, рынокче шилчип кирип турар, өртектерни хостуг салыптарының эгезин үеэзинде профэвилелдерниң амыгы сорулгаларының дугайын чугаалаан. Ылаңгыя хей уруглар-лыг өг-бүлелерге, экша-шалыны эвээн ажылчыннарга, сургуул аныяктарга болган пенсионерлерге чугула хереглелдиг барааннарының өртектерининг улгатканы аар, берге байдалдарга чедирип турары билдингир дээрзин ол чугаазынга дескеп-дөгүп, профэвилелдерниң талазынган чоннуң социал камгалалын хандырар талазы-биле кандыг ажылдарны чорутса чугула болурунуң дугайын чугаалаан. Өртектерни хостуг салыпканының үеэзинде бистиң республиканың чурттакчы чоннуңа 80 хире хүүнү чедимес чоруктуг кызыгаарынга келир апаар хире. Ынчангаш районнар төптериниге хей уруглар-лыг өг-бүлелерге, пенсионерлерге, сургуул аныяктарга чиик өртектер барааннарлыг тускай магазиннерни ажыдырын сүмелеп турар бис, а ону чазак чери деткип турар дээрзин профэвилелдер даргазы демдеглээн. Ол ышкаан ам республиканың будурулгелериниге, организациялар-ында, ажыл-агыйларында удуртукчу биле профэвилел комитединиң даргазы — ийи кол кижи артаан болгай. Биеэзин ажыл берикчизи, а биеэзи — ажылчының арга-ажылының камгалакчызы. Ынчангаш ол ийиниң демниг, бот-боттарын билиир чоруулдан ажыл-иш, ажылчыннарның амыдырал-чурттаргаанынга таарымчалыг байдалдар тургустуунар апаар болганда, коллективтиг көрөөлерде, дугуржулгаларда көрдүнген чүүлдер буруңу-биле күүсеттиңген турарын чедип алыры чугула. Чурттаргаа бажыннарын хуужударының талазы-биле айтырыг база кол черин эгелеп турар даргазын Ш. П. Куулар чугаалааш, ол талазы-биле саналдарын, бодалдарын солчуруунче семинар-хуралдың киржикчилерни дыңнырган. Кризис байдалынан республиканы үндүрүп альында база бир кол чүүл — республиканың чазал биле профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң, министерстволар ведомстволар биле адырлар аажы-биле рескомнарының харыысаалыг ажылдаары болур даргазын ол демдеглээн.

Семинар-хуралга бир дугаарында илеткел кылыры-биле Тыва Республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң өртектер тургузуунуң киллис начальниги **Л. П. Ганнева** сөс берген. Ол өртектерни хостуг салыптарының дугайында илеткелди семинар-хуралдың киржикчилерниге кылып берген.

— Өртектерниң улгады бээри биске хенертен болбаан-на болгай. Ону бис ноябрь айдан бээр манап келген бис. Ынчалза-даа мындыг чүүлдерни база маңаа айтыры чугула. Чүл дээрге өртектерни хостуг салыптары даргелеп, өртектерни өстүрери-дир деп, чамдык улус билип турар. А өртектерни чугле өстүрери эвес, а экономиданы база аңаа хамаарыр болгай. А бистиң республиканың ажыгы байдалды ол көөрге, өртектер чугле өзүп турарлыг. А үеэн келгеге, олар бага чигээр ужурлуг — деп, илеткелчи чугаалаан. Ол ышкаан апрель айда бараанныр өртөө улгадып турда, хемчээр артыкан барааннарының өртөө ажыг чеде бага улгадып турар дээрзин ол немеэн.

Электри энергиязының ажыглаары, ыныс болгаш соокчугаалының, канализациялың өртөө улгатса-даа, бажың хемчээлинге ол хемчээр артыкан болгай. Бааза-лардан келген барааннарының чугле магазиннерде артыкан кезиик садыгдап турар бөрдүн башка, чаа өртөктерни немеэн бараннар магазиннерде ажыглаанда колбейн турар. Бистиң республиканың барааннар-биле хандырарының талазы-биле Кызыл Соңгу чүктүн девискаарының деннеп ыдыр дээрзин Л. П. Ганнева чугаалады.

Будурулге адырларының ажылдакчыларының адыр-ажыгы 2-ден 5 хатан улгадыры көрдүнген дээрзин «РСФСР-ның камгалалының акша-орулгаларын болгаш шыгжамыдаларын инспекциялаан дугайында» Хоойлуга таныжыр бөлүк турган Тыва Республиканың күш-ажыл министри **С. Б. Аракчаа** чугаалаан. А шалының хемчээлин ыызыгаарлаарын соксаткан чүве болганда, будурулгелер ышка ажыглаан турарларга шалыны кайы хире улгаттырарын боттары шиитпирлээр апаар. А шалының эң эвээн хемчээли бо чылдың январь 1-ден эгелеп 342 рубль болурун, кодээ ажыл-агый ажылдакчыларының шалының өстүрер талазы-биле белен эвес айтырыглар турза-даа, ону өстүрериниң бүгү арга-ларын тыва апаар дээрзин ол тайылбырынга чугаалаан болгаш семинар-хуралдың киржикчилериниң салган айтырыгларынга харыыларны берген.

Чуртта орай-савада болгаш будурулгелерни хуужударының талазы-биле айтырыг — амыы үеин база бир ол айтырыгларының биеэзи. Ында ылгалмес-даа, будалчак-даа чүүлдер эвээн эвес дээрзин чон билир. Ол айтырыгга хамаарышкан илеткелди республиканың юстиция министри **Ю. Т. Стал-оол** семинар-хуралдың киржикчилериге кылып берген. Хуужудулга талазы-биле хоойлуның төлевидели бар, ону республиканың нагаа-ленитиниге удаваас хүлээр алыры-биле киргеен дээрзин илеткелчи чугаалаан, бүгү чонга дыңналыры-биле оларның арга-сүмезин, санал-оналын алыры-биле киргер апаарын дыңнаткан. А хуужудулга деп чүл? Ол — чурттап орары бажының болчуун эргезинге садып алыры-дыр. Хамааты кижи ол бажыңын садып алгаш, ону кайчаар ажылдаарын боду билир: өске кижиге садып-даа болур, төрөөдүрүнге белекке-даа берип болур. А будурулгелерни база ынчаар хуужудар: кымда акша бар болдур, ол садып алыр-ла болгай. Ынчалза-даа ол айтырыг ыыдыгы-на белен эвес. Республика бот-боттарын өскүне болганда, хуужудулганы камгаар чорударын база боттары шиитпирлээр ужурлуг. Ынчангаш хуужудулга талазы-биле айтырыгга чоннуң санал-оналдарын база кол чүүл кылдыр сорелиг көөру чугула дээрзин семинар-хуралдың киржикчилери юстиция министринге сүмелеттиңер. Ол ышкаан турталга бажыңнарының хемчээлин барымдаалаваас чүүлдер база бар. Чиигеллерге, үш өрээлдиг бажында 1 кижи чурттап олурар фактылар-даа бар. Эвээн шилдыг бажыңнардан тыа, оларны оларны көөрүрүнүң хемчеглерин база алыры чугула дээрзин Ю. Т. Стал-оол илеткелинге чугаалаан.

Тыва Республиканың чоннуң социал камгалалының талазы-биле министринин оралакчызы **А. С. Владихирова** РСФСР-ниң «Пенсия хандырылгазының дугайында» Хоойлузунуң дугайында илеткелди кылып, ылангыя чедимес байдалда чурттап турар, хей уруглар-лыг өг-бүлелерге, пенсионерлерге, студент аныяктарга кандыг дузаны министерстволуң талазынган көргүүп турарын, сургуулда, хоорайларда чурттап турар чедимес кижилерни кандыг хептерге барааннарга чедишпейн турарының дамдыгын тургузар ажылче киреринин чугулазын, пенсионерлерниң алыр акшазы 20 хүү-биле катаан айда-ла 414 рубль болурунуң дугайын чугаалаан.

Республиканың будурулгелериниге болгаш организациялар-ларга 1992 чылдың коллективтиг көрөөлерин болгаш дугуржулгаларын чарарының онзагай чүүлдериниң дугайында илеткелди профессиовуулелдиң даргазының оралакчызы **Г. И. Насюрюн** кылган болгаш дыңнакчыларның ол талазы-биле айтырыгларына харыыларны берген. А бир эвес коллективтиг көрөөде көрдүнген чүүлдер күүсеттинмейн барган болза канчаарыл? Аңаа удуртукчуларның хамыыгаалгазының дугайын, оларны ажылдап үндүрериниге чедир хемчет ап болур дээрзин профессиовуулелдиң эргө-хоойлу болгаш культура-киналедиг-лериниң талазы-биле киллистин эргелекчизи **М. Ф. Глазырин** чугаалаан. А коллективтиг чөрүүлдерлерни күш-ажылчы коллективиге чугаалажыр, ону администрацияга бижимел-биле киирер. Ол негелделерни администрация 3 хонук хуусталга чугаалажып көөр, бир эвес тургустуунган комиссия ону шиитпирлеп ыыдаваас болза, күш-ажылчы арбитраже киирер. А арбитраж ону шиитпирлеп ыыдаваас болза, ам ажыл соксадышкынының болгаш өске-даа хеделиишкиннерге шиитпир. Ажыл соксадышкынының үндезинге азы үнделин чок өртөөнин суд органнары тодарадыр. Үндезин чок эрттирген ажыл соксадышкынын күш-ажыл хоойлузуң үрээни деп санаар болгаш харыысаалыг эштерни кемчет алыр. А ажыл соксадышкынын эрттиргенде, ол дугайын администрацияга 14 хонук бурунгаар дыңнаткан турар. Ол талазы-биле сонуургалдыг бүгү организациялар ажыл соксадышкынын билип алыры-биле ол хуусаа 28 хонук уламчылаар. А 1990 чылда эрткен забастовкалардың 80 хүүнү үндезин чок болгулаан-дыр. А аңаа киришкеннерниң ажыл төлевирин киирбес чүве болган дээрзин илеткелчи чугаалаан.

Профессиовуулелдиң социал камгалал миллизинин эргелекчизи **М. М. Монгуш**, Агроулетүр эвилелиниң даргазының оралакчызы **М. Ч. Сат** олар база семинар-хуралдың киржикчилериниң мурнунга чүве чугаалаан болгаш дыңнакчыларның хей санныг айтырыгларына харыылаанар.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Оржактың** чугаазын семинар-хуралдың киржикчилери улуг кичээнгей болгаш сонуургал-биле дыңнаан, аңаа хей санныг айтырыгларны салганнар.

— Чазак чери биле профессиовуулелдиң аразында дугуржулга бар болгай. Ону күүсеттир талазы-биле ийи талының кайызы-даа чогуур ажылдарны чорудур турар-лар, а бо чылын аңаа ам-даа чаа чүүлдерни киирер бис — деп, Шериг-оол Дидижикович чугаазын эгеледи. Чурттуң 70 ажыг чылдар дургузунда хемчулдезинин үеэзинде дыка хей чүүлдерни эде көөру негеттинип келген. Ынчангаш Эвилел биле Россия Федерациязының аразынга маргыдаалыг айтырыгларның үнүп-даа турганының чылдагаанын ыыда дээрзин ол чугаалады.

Экономиктиг реформаны эгелеерин аажок озалдатаан чорук таарымча чок байдалдарга чедирген, ынчангаш массаларның энергиязы митингилер эрттиреринче, ажыл соксадышкынынче болгаш ону-даа өске таарымча чок байдалдарже шилчээн. Рынокче шилчиишкининиң чазак программазы турбажок, ону амыдырала боттандырарынче бир бир чыл озалдап мирениниг улуг озалдаашкынны болдурган. «Кым эштин билиир болдур, ол эштин үнүн болгаш, а кым ыыдаваан — сугга дүжер» деп хуваа, шынаа-ла, рынок үеэнге дыка таарыжыр-дыр, чүге дээрге ажылдап билиир кижи чүге-даа торулбас болгай. А сайзырагай капиталистиг чурттарының ажылчыннары бистин-биле 600 мун акшаны ай санында ап турарын черде бодааны дээре. А бисте кандыг-дыр: чыл дургузунда ажылдап келгеш, будурүп алган хлевинистиг өртөө 1 туйбу өртөөнден безин чиик-тир дээрзин чазак даргазы болгаш чугаазынга демдеглээн. Ш. Д. Оржакка хей санныг айтырыглар салдынган, оларга долу харыылар алдынган.

* * *

Республиканың профэвилел активинин хуралын ол хүн профессиовуулел организастап эрттиргеен. Хүн айтырыгы — Өөрүүн «Торгалыг» совхозунуң, Сут-Хөлдүн «Сумбер-Чула» колхозунуң ажыл-ишчилериниң Президентизинин кандидадынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Д. Оржактың дешпиткенин деткиири. Профэвилел активинин хуралының киржикчилери ол дешпиткенин бүрүн деткөөн болгаш соңгуулдар хүнүнде Ш. Д. Оржак дээн бадылаашкынын бөлүгүнге белеңнин илереткеннер.

Президентиге Ш. Д. Оржактың кандидатураның деткиир талазы-биле деткимче бөлүүн профессиовуулелдиг турусская.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профессиовуулелдиг парлалга төвүнүн удуртукчузу.

Бо арымны Профессиовуулелдиг парлалга төв белеткээн.

Өртектерни хостуг салыпканының үеэзинде барааннарының өртөө дыка улгаткан болгай. Ынчалза-даа ону хереккe албайн, ол өртектерни улам улгаттырар дээш ажылдарны чамдык алыксак-чиксек кижилер чуртта үүлгедип турар дээрзин Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының чөвүлелиниң организастап эрттиргеен селектор дамчыштыр чөвүлел хуралга боор даргазы И. Е. Клочков чугаалаан. Өртектерни барымдаалаваас, ол талазы-биле потенциалдың докуменнилерни киргизер-биле үрел турар фактыларны дыка алдын. Ынчалзажок Россияның чазаа чоннуң социал камгалалынче кичээнгейни кошкадыр, өртектерниң улгатканы биле чергелештир чоннга садып турар чугула хереглелдиг продуктуларының өртөөн чингедир талазы-биле ажылдарны кошкак чорудуп турар дээрзин ол хуралга чүве чугаалаан эштер демдеглээн.

Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларның амыдыралы база-ла оон дөгөдевес. Хей уруглар-лыг өг-бүлелер, пенсионерлер, сургуул аныяктары оо бергелерге кол таварышып, чедимес чорудуп кызыгаарында келгеннер. Ынчангаш республиканың чазаа база ол чоруктарны чавырылдырар талазы-биле хемчеглерни алыры-биле болгаш өске-даа негелделерни аныткан кыйгырыгны Тыва Республиканың чазаанга профессиовуулелдиг организастаанны семинар-хуралдың киржикчилери хүлээп алган. Ол ыыдаваанны ажыктаан даргазы Ш. Д. Оржакка дамчыдып берген.

Тыва Республиканың чазаанга профэвилел ажылдакчыларының семинар-хуралының киржикчилериниң

КЫЙГЫРЫЫ

Үүрмектеп садар барааннарның өртөө өстүрериниң талазы-биле болгаш барааннарны болгаш ажы-дуза чедирилгезин чогуур даңзыда киргеен таарыштырар өртөктер-биле садарыга контрольду, шалын төлевирнге ыызыгаарлаашкыннарны соксадар талазы-биле доктаатталган документилерни Россия Федерациязының күүсеткен назының талазындан үреп турарынга ажылчы чоннуң болгаш чурттакчыларның таарышпайн турарын санал-онал солчуп чугаалашкан. Тыва Республиканың профэвилел активи демдеглеп тур.

Россия Федерациязының чазаның «Өртектерни хостуг салыптарының дугайында» доктаалынга көрүштүр республиканың чурттакчылыг сууларында болган Кызыл хоорайда өртектер: сүтке 3 катан, чигирге 3,5, хлеб-булочка аймаанга 3 катан өскен. Ол даргы өртектер өстүрериниң чогуур девислиндеи улуг боор турар.

Барааннарның таарыштырар өртөөн даңзыда көрдүнгенин бөгүгаар чаңгыс аай болурунче курсунин талазындан контроль чок болуп турар. Дүрген үреемчел продуктуларының өртөөн өскертириниң механизми ажылдап кылдынмаан.

Республиканың чазаа хостуг өртөктерни ажыглаарынче шилчип кирип тура, чоннуң социал камгалалын хандырар талазы-биле хогуур хемчеглерни албаан, барааннарның болгаш ачы-дуза чедирилгезинің чогуур даңзызынга таарыштырар өртөктерни барымдаалаарын контрольдаары чедип алдынмаан дээрзин алыктыгаан фактылар кереглел турар. Бо чорук чоннуң дыка хей кезиин, хамыгын мурнунда — чединмес кижилерни ядаранган болгаш аш чогукка чедирип келген-дир.

Эң эвээн шалының хемчээли эң эвээн хереглел-лээн алган.

Рождество байырлалдарын болгаш Чаа чылды дөрт хүн дургузунда байырлаары көрдүнген: декабрь 30 ден январь 2 ге чедир. Большевик революциязының байырлалы ноябрь 7-8-ти, делегсинің ажылы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — май 1-2 ни байыолаарын соксадыр дээн. Бо бүгү өскерилгелерни 1991 чылда күүсеп эгелээн, чүге дээрге Дээди Советтиң сессиязы ол хоойлу төлевилелин эрткен чылдың декабрь 27-де чугаалажып көрген. А хоойлу ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болур болгай.

БАЙЫРЛААЛДАР УЛАМ КӨВҮДЭЭР

Россия Федерациязының Дээди Соединиң Президиуму «Күш-ажыл дугайында хоойлужудулага немеделер киирер дугайында» хоойлу төлевилелин чугаалажып көрген. Ында көрдүнгенби-биле алырга, Христос байырлалын январь 7-де, Хереэженнериң делегей хүнүн ол-ла март 8-те байыр-лаар. А Тиилелге хүнүн байырлаарынга ийи хүн — май 8 болгаш 9 хүннери киирер.

Июнь 12 — Хамаарышпас чоруктуг хүнү болур. Ол үүн. 1990 чылда, Россияның улус депутаттарының бирги Съездизи РСФСР-ниң бот-догунаанының дугайында Декларацияны хүлээп алган.

Рождество байырлалдарын болгаш Чаа чылды дөрт хүн дургузунда байырлаары көрдүнген: декабрь 30 ден январь 2 ге чедир. Большевик революциязының байырлалы ноябрь 7-8-ти, делегсинің ажылы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — май 1-2 ни байыолаарын соксадыр дээн. Бо бүгү өскерилгелерни 1991 чылда күүсеп эгелээн, чүге дээрге Дээди Советтиң сессиязы ол хоойлу төлевилелин эрткен чылдың декабрь 27-де чугаалажып көрген. А хоойлу ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болур болгай.

ПРОФЭВИЛЕЛДЕРНИҢ СОРУЛГАЛАРЫН ЧУГААЛАШКАН

• Семинар-хуралдан •

Чурттун-даа, республиканың-даа амыдыралында чаа чүүлдер, өскерлиишкиннер удаа-дараа болгулаан турар дээрзин ам билбес кижи чок. Моон мурнунда чылдарда кижиниң сагыжында безин кирбес хире чүүлдер ам аңаа-ла бир бадүүн болуушкун ышкаан кылдыр сагындырыр, черес ырында болгулаан турар апаргаан үелер бо. Бо-даа-даа көрүнер дээш, делегейде эң улуг, эң күштүг, эң саңыраңгай чурт болуп турган, ССРЭ аңаа-ла дүмбе каалаг-дыр. Ам оон өрнунга Хамаарышпас Күрүнелериниң Демнелилези тургустунган болгай. Ол демнежилге талазы-биле айтырыглар амга чедир туруштуу-биле шиитпирлеттинмейн-даа тур ышкаанын, оларның аразында ам безин маргылдаалы, шиитпирлээри чугула айтырыглар тургустунып турар-ла болгай.

А СӨКП? Бистиң үеиниң угаанды, аңдары болган арын-нуург — Коммунистиг партия деп каш-каш ол чылдар дургузунда чугаалап, ону алгап-мактап келген бис. Оонус база-ла сьезд безин ыыдылдырбайн чыгыжыла-тарай берди. Күштүг, күчүлүг, бай-шыырак күрүнелиг-ханы-тамының мырыңай эрниге келген болгай. А январь 2-деп эгелеп чоннуң хереглел барааннарының өртөк-үнезин улгаткан — өртектерни хостуг салыптарының үеин эгелээни ол. Каш-ла кепеек-биле садып чиг чорааныыс аш-чемниң өртөөнге ам кижи бүрүзүнүңче күш чедери бергеннер. А сарыг, ыт, сиктана болган соңда-даа өске хүн бүрүде хереглээр чемнериистиң өртөө ам шуут арды берген. А хей-сын өртөөниң дугайында чугаалаан-даа хереглээ чок.

Бодап-даа көрүнер: бир хлебти каш-ла кепеек-биле садып чиг чордуур. А оны будурүп үндүрерде, будуң-ны дургузунда ажылдап кызыл билир болгай бис. А сүт? База-ла бир литр сүтү каш-ла кепеек-биле садып ыыпле келдинис. А ону будурүп үндүрериниң бот-үнезин 10 рубль ажыг-дыр. Эң чиик өртектиг аш-чем бисте деп мактанып чораан үеиге кайы хире бергелерге бистиң чурттуусту чедирип келгеин ам каракка кестүп тур ышкажыл. Айтырыглар-ла хей. А харыылар база хей болур ужурлуг. Даарта чүү болуурул? Бегүнгү өртек ол хевээр турар бе? Бо ажылдап турар ажылым кедиг бе, даарта кызырыгга таваржы бербес мен бе? Бо болгаш оон-даа өске эң бедүүн айтырыгларга дөрт харыны ам кыыдаа берип шыдавас аларгаан, чүге дээрге даарта чүү болу бээрин билир кижилер ховаа-ла.

Бо-ла бүгү айтырыгларны чоннга таныдырлаар, оларның хей-хей айтырыгларынга дөрт харыны бээр үе келген. Чоп оны негеп-даа турар апаргаан болгай.

Республиканың чурттакчы чоннуңа талонная садар чигир-магазиннерде чок турда, коммерция магазиннериниге ол чигирни 1 килограммда 85 рубль 90 кепеекке садып турарынга чоп таарымнайн турар. А Россия парламентизинге үүне чугаалап турган, Президент Б. Ельцин ыыча дээн болгай: «Экономиктиг реформа чуртта белен эвес байдалда чоорун тур. Ынчалза-даа чоп оны быыжы турштуу-биле хүлээп ап турар. А чоннуң бергеленин ажылаан, бараан өртөөн чиилеп өзү-биле улгаттырып турар чорук — ол даарге эң чаржычыг болгаш бүжар чоруктур». А бистиң республиканың чамдык магазиннериниге, ылангыя Кызыл хоорайның чамдык коммерция магазиннериниге барааннарны улам улгаттырган өртектерге садып турары Россия Президентизинин ол чугаазынга хамаржы бербес бе?

Чоннуң дүрүм ёзугаар эргелевин болгаш соңгуулдаарын камгаалаар, ол — хуралдедиг — профэвилелдерниң амыдыралынга база берге үүне амгы үеде онзагай турар. Чоннуң социал камгалалы — ол айтырыгларының биеэзи болгай. Социал камгалал дугайында чугаа удуртуту бүрүүнүн аксында адырлыбас апаргаан. Кижи болганга удуртукчу кижилер ам-на чүвени билиирел, ажылдакчыларының амыдырал-чурттаргаанынга таарымчалыг дээш сагыш салып, оларны камгалаар турар ышкаан сагындырар. А кеспек ырында байдал кандыгын дээрзин ажылчын кижилерге билдингир болгай. Аңаа профэвилел ажылдакчыларының кирер үүт-хуулу кандыгы, чоннуң социал камгалалының талазы-биле олар чүү кылыр ужурлуг?

Республиканың профэвилел хоорюмнарының, районнарының болгаш профэвилел комитеттериниң даргазарының семинар-хуралын январь 14-15 хүннеринде профэвилелдерниң Тыва Республика чөвүлеши организастап эрттиргеен.

Профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң даргазы **Ш. П. Куулар** семинар-хуралды ажыктаан, рынокче шилчип кирип турар, өртектерни хостуг салыптарының эгезин үеинде профэвилелдерниң амгы сорулгаларының дугайын чугаалаан. Ылаңгыя хей уруглар-лыг өг-бүлелерге, экша-шалыны эвээн ажылчыннарга, сургуул аныяктарга болган пенсионерлерге чугула хереглелдиг барааннарының өртөктерининг улгатканы аар, берге байдалдарга чедирип турары билдингир дээрзин ол чугаазынга дескеп-дөгүп, профэвилелдерниң талазынган чоннуң социал камгалалын хандырар талазы-биле кандыг ажылдарны чорутса чугула болурунуң дугайын чугаалаан. Өртектерни хостуг салыпканының үеинде бистиң республиканың чурттакчы чоннуңа 80 хире хүүнү чедимес чоруктуг кызыгаарынга келир апаар хире. Ынчангаш районнар төптериниге хей уруглар-лыг өг-бүлелерге, пенсионерлерге, сургуул аныяктарга чиик өртектиг барааннарлыг тускай магазиннерни ажыдырын сүмелеп турар бис, а ону чазак чери деткип турар дээрзин профессиовуулелдиң даргазы демдеглээн. Ол ышкаан ам республиканың будурулгелериниге, организациялар-ында, ажыл-агыйларында удуртукчу биле профэвилел комитединиң даргазы — ийи кол кижи артаан болгай. Биеэзи ажыл берикчизи, а биеэзи — ажылчының арга-ажылының камгалакчызы. Ынчангаш ол ийиниң демниг, бот-боттарын билиир чоруулдан ажыл-иш, ажылчыннарның амыдырал-чурттаргаанынга таарымчалыг байдалдар тургустунар апаар болганда, коллективтиг көрөөлерде, дугуржулгаларда көрдүнген чүүлдер буруңу-биле күүсеттиңген турарын чедип алыры чугула. Чурттаргаа бажыннарын хуужударының талазы-биле айтырыг база кол черин эгелеп турар даргазын Ш. П. Куулар чугаалааш, ол талазы-биле саналдарын, бодалдарын солчуруунче семинар-хуралдың киржикчилерни дыңнырган. Кризис байдалынан республиканы үндүрүп альында база бир кол чүүл — республиканың чазаа биле профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң, министерстволар ведомстволар биле адырлар аажы-биле рескомнарының харыыаалыг ажылдаары болур даргазын ол демдеглээн.

Семинар-хуралга бир дугаарында илеткел кылыры-биле Тыва Республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң өртектер тургузуунуң киллис начальниги **Л. П. Ганнева** сөс берген. Ол өртектерни хостуг салыптарының дугайында илеткелди семинар-хуралдың киржикчилериге кылып берген.

— Өртектерниң улгады бээри биске хенертен болбаан-на болгай. Ону бис ноябрь айдан бээр манап келген бис. Ынчалза-даа мындыг чүүлдерни база маңаа айтыры чугула. Чүл дээрге өртектерни хостуг салыптары даргелеп, өртектерни өстүрери-дир деп, чамдык улус билиир турар. А өртектерни чугле өстүрери эвес, а экономиданы база аңаа хамаарыр болгай. А бистиң республиканың ажыгы байдалды ол көөрге, өртектер чугле өзүп турарлыг. А үеин келгеге, олар база чигээр ужурлуг — деп, илеткелчи чугаалаан. Ол ышкаан апрель айда бараанныр өртөө улгадып турда, хемчээр артыкан барааннарының өртөө амгы үеде база улгадып турар дээрзин ол немеэн.

Электри энергиязының ажыглаары, ыныс болгаш соокчугаалының, канализациялың өртөө улгатса-даа, бажың хемчээлинге ол хемчээр артыкан болгай. Бааздардан келген барааннарының чугле магазиннерде артыкан кезиик садыгдап турар бөрдүн башка, чаа өртектерни немеэн бараннар магазиннерде ажыдыында колбейн турар. Бистиң республиканың барааннар-биле хандырарының талазы-биле Кызыл Соңгу чүктүн девискаарынге деннеп ыдыр дээрзин Л. П. Ганнева чугаалады.

Будурулге адырларының ажылдакчыларының адыр-ажыгы 2-ден 5 хатан улгадыры көрдүнген дээрзин «РСФСР-ның камгалалының акша-орулгаларын болгаш шыгжамыдаларын инспекциялаан дугайында» Хоойлуга таныжыр бөлүк турган Тыва Республиканың күш-ажыл министри **С. Б. Аракчаа** чугаалаан. А шалының хемчээлин ыызыгаарлаарын соксаткан чүве болганда, будурулгелер ышка ажыглаан турарларга шалыны кайы хире улгаттырарын боттары шиитпирлээр апаар. А шалының эң эвээн хемчээли бо чылдың январь 1-ден эгелеп 342 рубль болурун, кодээ ажыл-агый ажылдакчыларының шалының өстүрер талазы-биле белен эвес айтырыглар турза-даа, ону өстүрериниң бүгү арга-ларын тыва апаар дээрзин ол тайылбырынга чугаалаан болгаш семинар-хуралдың киржикчилериниң салган айтырыгларынга харыыларны берген.

Чуртта орай-савада болгаш будурулгелерни хуужударының талазы-биле айтырыг — амыы үеин база бир ол айтырыгларының биеэзи. Ында ылгалмес-даа, будалчак-даа чүүлдер эвээн эвес дээрзин чон билир. Ол айтырыгга хамаарышкан илеткелди республиканың юстиция министри **Ю. Т. Стал-оол** семинар-хуралдың киржикчилериге кылып берген. Хуужудулга талазы-биле хоойлуның төлевидели бар, ону республиканың нагаа-ленитиниге удаваас хүлээр алыры-биле киргеен дээрзин илеткелчи чугаалаан, бүгү чонга дыңналыры-биле оларның арга-сүмезин, санал-оналын алыры-биле киргер апаарын дыңнаткан. А хуужудулга деп чүл? Ол — чурттап орары бажының болчуун эргезинге садып алыры-дыр. Хамааты кижи ол бажыңын садып алгаш, ону кайчаар ажылдаарын боду билир: өске кижиге садып-даа болур, төрөөдүрүнге белекке-даа берип болур. А будурулгелерни база ынчаар хуужудар: кымда акша бар болдур, ол садып алыр-ла болгай. Ынчалза-даа ол айтырыг ыыдыгы-на белен эвес. Республика бот-догунаанын үүне болганда, хуужудулганы камгаар чорударын база боттары шиитпирлээр ужурлуг. Ынчангаш хуужудулга талазы-биле айтырыгга чоннуң санал-оналдарын база кол чүүл кылдыр сорелиг көөру чугула дээрзин семинар-хуралдың киржикчилери юстиция министринге сүмелеттиңер. Ол ышкаан турталга бажыңнарының хемчээлин барымдаалаваас чүүлдер база бар. Чиигеллерге, үш өрээлдиг бажында 1 кижи чурттап олурар фактылар-даа бар. Эвээн шилдыг бажыңнардан тыа, оларны оларны көөрүрүнүң хемчеглерин база алыры чугула дээрзин Ю. Т. Стал-оол илеткелинге чугаалаан.

Тыва Республиканың чоннуң социал камгалалының талазы-биле министринин оралакчызы **А. С. Владихирова** РСФСР-ниң «Пенсия хандырылгазының дугайында» Хоойлузунуң дугайында илеткелди кылып, ылангыя чединмес байдалда чурттап турар, хей уруглар-лыг өг-бүлелерге, пенсионерлерге, студент аныяктарга кандыг дузаны министерстволуң талазынган көргүүп турарын, сургуулда, хоорайларда чурттап турар чединмес кижилерни кандыг хептерге барааннарга чедишпейн турарының дамдыгын тургузар ажылче киреринин чугулазын, пенсионерлерниң алыр акшазы

Чагаалар допчулалы

ЧОННУҢ ҮНҮ МЫНДЫГ-ДЫР

Эрткен чылын бистиң солуунуң арыннарынга республикада тургустунган «Найырал» ассоциацияның хамаарышкан түүлдер чаңгыс эвес удаа парлаттынганын номчукчулар билир боор. Экономиканың рынок харылаалаарынче шилчириниң бо эн-не берге, харыысалгалыг үезинде бистиң республикага ол ышкаш каттыжыышкыннарны, кооперативтерни болгаш биче бүдүрүлгелерни тургузар чорук хары угда хой талалыг айтырыгларны шинтпирлээринге дыка дөгүм болур. Бир түүлүнде, чугула продукцияларны бүдүрерин өскүдедир болгаш кижилерни ажыл-биле хандырар, а кедизинде баргаш, бүдүрүлге чорудулгазын мурнакчы, болбаазыраңгай технологияже шилчидер арганы бээр. Түүнелинде рынок долдунар болгаш чоннуң амыдыралчуртталгазы улам экижипр. Ол бүгүнү солунга чагаа бижип турар авторлар эки билип турарлар. Олар чогумна ынчангаш «Найырал» ассоциацияның тургусканынга, ооң Тыва Республиканың экономиказын хөгжүдеринге улуг ужур-дузалыг болурунга байыр чедирип турарлар.

Ынчалза-даа ассоциацияның шугуму-биле чамдык бүдүрүлгелерни республикадан дашкаар, оске черлерге барып тудар дээрзиниң дутайында ассоциацияның удуртулгазының шинтпири кижилериң аңгы-аңгы бодалдарын болгаш саналдарын болдурган.

Ынчаарга ол ассоциацияның ажылдакчызы М. Кыргыт-Караның «Шын» солунга чоокта чаа бижээн-биле алырга, номчукчуларның ол чугула тудугну Тывага тудар турганы шын дээн-даа болза, ооң болдунмайн баргаанын дыңнаткан. Ону Саян ындынга тударын ассоциацияның чингине директору В. С. Неделин чаасканы шинтпирлеввээн. Автор ындыг шинтпирни хүлээп алганының чылдагаанарын бижип турар.

Алгы-кеш фабриказының талазы-биле чагаалар «Шынга» хөй удаа парлаттынып келген. Чагааларның чамдык авторлары ол бүдүрүлгеш Саян артынга тударынга удурланып турарын бижиири-биле кады ол шинтпирниң өске талазы-биле таарымча чугун база онзалап айтып турарлар. Чижээ, Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары Вячеслав Донгак, Ховалыг Товариштай, Монгуш Кадыр-оол, Сат Шолбан-оол болгаш оскелер-даа Улуг-Хем районуң суг аладанга кирген черлериниң карыгларын дуглаары-биле тускайлап берген 5,5 миллион рубльди ассоциация алгаш, хөй итали дерилгелерни, алгы-кеш фабриказын садып алгаш, оларны Саян артынга аппарып тудуп тургузар деп шинтпирлээни шын эвес деп бижээнер.

«Ассоциацияның тургузукчулары, ылангыя ооң чингине директору В. Неделин баштайгы үеде ук фабриканы Тывага тударын аазап турганы биллингир болгай. Олар харын-даа ону Шагаан-Арыгта, Ак-Довуракка, ол хамаанчок, Кызылга-даа тургузарын чугаалап турдулар. Ам херек кырында ындыг эвес болган-ыр. Бистер оларын ындыг аазаашкынын ук ассоциацияга ажылдап турган болгаш, ылап дыңнаан улус бис. Ам солунда бижип турары-биле алырга, ук фабриканың Саян артынга тудуу доостур чыгаан, удаас ажылдап эгелээр деп турар-ыр.

Тыва Республика тускай догуунаан республика болганда, бодунуң экономиказын хөгжүдеринче бир-ле дугаарында сагыш салыр үжүрлүг. «Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей болгаш Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак дээш, өске-даа удуртукчулар чүү бодап турар ирги?» деп, олар айтырып турар.

«Шын» солунга келген чагааларның бирээзинде шак-ла ындыг айтырыгны база салган: ол Тывага кылыр деп турган бүдүрүлгени чоннан чөпшээрел албайн, В. Неделин боду шинтпирни үндүрүп турган-дыр. Тываны баштап орар чазак чери чүүн көрүп турар чүвел азы билбейн турары ол бе?.. (К.-К. Кыргыс. Кызыл хоорай).

Тываларның алгы-кешти болбаазыраткаш, шаанда боттары идик-хепти даварап ап турган улуг дуржулдуның барын айыткаш, Кызыл районда малчын Валентина Мекпер-оол болдунуң чагаазынга ындыг улуг фабриканга «окпелевейн», оода ындыг биче бүдүрүлгени ажыткаш, ямзы-бүрү хептен кылып, даарааш, чонга садар болза, дөмей-ле орулга болгай деп бижээн. «Тывадан чүгле алгы-кеш эвес, дүк-таазывыс чылдыг-на Саян ажыл тө-рар... Аңаа баарга, ону аргыыр пряжа кылгаш, кедер идик-хеп даарааш, дедир биске улуг ортекке удур садып турар» деп, ол бижип турар. Ам база ол фабрика ынчаар-ла ыйнаан.

«Шын» солунга келген чагааларда «Найырал» ассоциациязынга хамааршыр чүгле алгы-кеш фабриказын эвес, харын база ажылчын кадрлар, специалистер айтырын ооң-биле холбаштыр көрүп, бо айтырыгны чидириг-биле салып турар. Кызылдың алгы заводу дээрге ТАР үезинде-ле турган, хоочун бүдүрүлге чери болгай. Ол шаанда, үжен-дөртен чылларда Кызылга эвес, а Кызыл-Арыгта турган. Ол үеде безин ук бүдүрүлгени чиг эвес чоокшуладыр. Танды районга тургускаңы таварылга эвес-тир деп, чамдык авторлар демдеглээн. «Шаанда Кызыл-Арыг суурга алгы-кеш болбаазырадып кылыр фабрика турганы билиг кижилер бар» деп. Улуг-Хемниң Арыг-Узүү суурдан Дадар-оол Ооржак бижээн — Ам кештен болбаазырадыр кылган былаарлан идиктер, хой кежиннер тоннарны чүге даарап кылбазыл. Ону ынчаар кылыр болза, чонга улуг «өрүшкү-дүр». Ол ынчаар бижээн, демги ол алгы-кеш фабриказын Абакан хоорайда чылып эгелей берген дугайын «Найырал» ассоциацияның удуртукчуларының бирээзи Юрий Арачаанның радиога чугаазынан дыңнаан, пат кайгаанын илереткен.

Мөөн мурнунда «Найырал» ассоциацияның ажылының дугайын калган журналист Оюн Кодур-оол бижип, сөс-хөй чурумун каржыны биле үреп турарын каш-даа катап шугумчүлээн болгай. Чингине директор В. Неделин Улуг-Хем районуң бирги секретарынга турган үезинде болдунуң эстеги ажыглап, ховар сараанларны холгаарлап ап турганы илерезе-даа, кандыг-даа харыысалгага оваашпайн, «күргеге» киреп болгай деп, ол үргүлчүлээн, ооң ам база алдыртпаан баар дей бергенин сагындырган. Фабриканы Абаканга тударын база-ла Неделиниң кызыдыышкыны деп бодап турар.

Чөөн-Хемчик районуң говуу Чадаана хоорайдан Ч. Донгак, А. Монгуш оларның чагааларында рынок харылаалаарының болдаан үезинде республиканың экономиказын быжыг-даарының чугулазын демдеглээш, Тыва Республиканың ады-биле садып алган алгы-кеш фабриказын Черногорскиге аппарып тудары черле шын эвеин шугумчүлеп турар. Абакан аразы аал аразы эвес-ле болгай. Бешин, кыпар-даар материалдар эвээш, артык кезектер чок үеде аңаа чедириниң чарыгдалдары дыка улуг болурун эн Ч. Д. Донгак бижээн.

Бистиң республикада амды үеде бар бүдүрүлгелерни камгалап, сайзырадыр болгаш чааларын тудуп тургулар дугайында сагышсырал база-ла Чадаана чуртту Ондар Мунзуктуң чаазында илереттинген. Ынчанмас болза итали алгы-кеш заводу хамаанчок, бөө биче бүдүрүлгелер бешин чок апаарын ол бижээн. Ол шаанда Тыва Арат Республика үезинде улуг-биче хемнерге далган тырттырар дөзүбелериниң хөй турганын сагынгаш, оларын чоорту-ла уруттаттынганын, чүвеле болза, үстүүртен диленир апарганының түшпеи ол болганын чугаалап турар.

Кызыл хоорайдан Даджик Намзырай, Ирина Бюрбю, Алексей Донгак, Сут-Хөлден Хуна Сарыглар, Чадаанадан Станислав Очур-оол, Улуг-Хемден Маннай-оол Опай-оол болгаш өскедер-даа «Найырал» ассоциацияның улуг-биче бүдүрүлгелериниң дугайында чагааларында оларны чүгле Тывага тудары чогумчалыг деп санаарындан аңгыда, оларын келир үеде кижилерни ажыл-биле хандырарына улуг ужур-дузалыын оваалап айтып турар. Чижээ, Кызыл чурттуг Геннадий Ондар бодунуң чагаазында алгы-кеш фабриказын Чадаанага азы Сут-Холге туткан турган болза, дыка таарымчалыг бижээн. Бо районнарда ажыл чок кижилериниң эн хөй боор турарын моон мурнунда ажыы-биле айытпайн келгеним, бир эвес ол чер-биле ындыг бүдүрүлгелерни тудар болза, ол шынгыы социал айтырыгны шинтпирлеп болдуруп ол бижээн. Ынчаарга Сут-Хөлдүң Баян-Таладан Оттук-оол Монгуш аллан чылдарда биче бүдүрүлгелериниң... чижээ, идик даараар черлериниң, Чөөн-Хемчик районга хөй турганын сактып турар.

Эрсинден Бригад Дупчур ынчаар бижээн: «Мурнунда чылдарда бистин совхозтарывыс ангор ошку дүгүн Черногорскиге аппаргаш, мону хүлээп ап көрүнер деп чаннып турган, халас чыгыы өртекке эттеп турдулар...» Автор ол дугайын бижээш, чиг эттиг маңаа, республикада бүдүрүлгеге дужаап, болбаазырадырының таарымчалыг ажыын демдеглээн. Алгы-кеш фабриказы маңаа турар болза, та чеже кижини хевкерип алыр бис деп, ол чугаалап турар. Ооң ындыг бодалы Самагалдай чурттуг Тирчин Белат-ооллуу-биле демей-боон турар. «Бистин Тыва Республикада бо хүннерде алгы чок аныяктарны ындыг бүдүрүлгеге ажылдадып көрзе... Бир эвес Шагаан-Арыгга ол таавышпас чүве болза, ооң оске чер тывылбаны ол бе?» деп, ол айтыгаан.

РЕДАКЦИЯДАН: «Найырал» ассоциацияның шугуму-биле алгы-кеш фабрикадыр Саян аңгыга тударынга удурланып турар кижилериниң чагаалары «Шынга» дыка хөй келген болгаш моон-даа соңгаар кээр чадавас. Ынчангаш солуннуң редакциязы чоннуң ол дугайында салыр турар айтырыын Тыва Республиканың эрге-чагыга оргачларынга чедирип дыңнадыр апаар. Ол дугайын айтыыр тодаттынганда, солунга бижип.

ОЗАЛ-ОНДАКТЫ БОЛДУРБАС ДИЗЕ

Эрткен 1991 чылда организацияларың, бүдүрүлгелериниң, кооперативтериниң болган биче бүдүрүлгелериниң автотранспортунуң техниктиг хыналдазын күрүнеин автотранспорт инспекциязының ажылдакчыларының болгаш автобүдүрүлге керлериниге тургускан комиссияларының кежигүннериниң күжү-биле чорудуп турган.

Хынаттынган автотранспорттуң 80 хуузу техниктиг байдалы эки болган. Ол дээрге 1990 чылга байдалга деннээрге, 0,3 хуу эвээш болганы ол-дур. Техниктиг хыналданы организастап чорударынга Кадык камгалал министерствозунуң, «Тыва агросервис» бүдүрүлгезиниң, «Тыва автотранспорт» каттыжыышкынының автотранспорт бүдүрүлгелери илепкейлиг киришкеннер. Ол бүдүрүлгелерде машина-техниканың орукче үнериниң белеминин хуузу 80 хуулан кудулавайн турар. «Тыва хамааты тудугнуд» бот-орулга чарылгалыг механизация эргелели. Тываның хереглекчилер ниитилелиниң тудуг-монтаж эргелели. Амыдырал хандырылга каттыжыышкынны автобаазазы, хлеб болгаш пиво заводтары. Кызыл-Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлге. Кызылда мебель фабриказы дээш чамдык организациялар болгаш бүдүрүлгелер техниктиг хыналлага багай белеткенин, техниктиг хыналданы шүшпек байдалга эрттирген. «Совет Тыва», «Дөм-Терезин», «Шамбалыг», «Тыва» дээш совхозтарның барык хөй кезин бо кончуг чугула ажылга дыка багай киришкен. Ады үнген болгаш оске-даа совхозтар техниктиг хыналда эрттиреринің графигин сагыыраан. Техниктиг хыналда эрттиреринің, хонук хуусаазын баш бурунгаар дыңнаткан-дал болза, совхозтар техника аймаан хыналлага багай белеткен, хыналданы ой-шаанда эрттирбээннер.

Республиканың совхозтарында транспорттуң техниктиг байдалы дыка дүвүрелиг. Машина-техниканың ажыглалының деннели 63 хуу болгаш оон куду. Соолгу үеде артык кезектерниң чедишпестээни-биле машина-техника аймааның техниктиг байдалы чулам дорайтаан. Автобүдүрүлгелериниң чамдык удуртукчулары техниканы эки техниктиг байдалга тургузарыныче кошкан: кичээнгей салып, үрелишкиннерлиг машина-техника аймаан ажылгап турар. 1991 чылдың 9 айларында ямзы-бүрү үрелишкиннерлиг 9242 автотранспортту КАИ ажылдакчылары илереткен. Бо саннар үрелик автотранспортту орукче хөйүү үндүрүп турарының хереченнери.

Автомашиналарның спидометрлерин чогуур техниктиг негелделерге дүүштүр тулар, спидометрлерин септээр, пломбалаар, машиналарны ажылгап турарының үчүдүн чорудар ажылды амдаа экижидери негеттиниг турар. Автотранспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчулары бо ажылды организастап чорудар ужурлуг.

Ажыл-агыларның чамдыызында транспорттуң техниктиг паспортунуң кадагалын багай тургузуп, чамдык таварылгаларда техниктиг паспорттарны тыппайн баар, харын-даа чидирип алыр таварылгалар бар. Шак ындыг үүлдер «Большевик», «Хөндергей» СЭКПниң XXII съездизи аттыг совхозтарга, Барыын-Хемчик районуң культура килдизинге турган. Машинаның септелгезиниң үезинде солуттунган шимчедикчилерини, кузовтарны, рамаларны дугаарын техниктиг паспортка ой-шаанда киирп биживейн турар Шак мындыг байдал автотранспорттуң артык кезектерин самчыгдаар арганы аныксакниксек бижилере берип турар. Бир машинаны оске техниктиң машиназы-биле КАИ-ниң чопшээрели чокка холуштур аде септээр тавылгалар база илереттинген. Ындыг үүлдер «Чаа ерук», «Мерен», «Совет Тыва», «Тыва» совхозтарга, Бай-Тайга автобүдүрүлгеге, Тураның ыяш ажыл-агый пунктузунга тургулаан.

Автомашиналарны болаалыларның бажыңнарының чанынга тургузуп турары, эн ылаңгыя совхозтарда кайы хөй. Барыын-Хемчик районуң «Дөм-Терезин», «Шекпээр», «Хемчик» совхозтарының чолаачылары машиналарын бажыңнарының чанынга тургузуп, септеп турары хыналда үезинде илерээн. Автомашиналарны шак ынчаар контроль чок тургузарга, чолаачылар күрүнеин автотранспортуң боттарының хуу хереен кылып мунуп турарлар. 1991 чылдың 9 айларында күрүне транспортуң чолаачылар боттарының хууда чоруунга ажыглаанының 196 таварылгалары илереттинген.

Автобүдүрүлгелериниң удуртукчулары автотранспорттуң бүдүн-бүрүн болурунуң талазынче шоолуг-ла сагыш салбайн турар. Багай кадагалашкының түүнелинде. Кызыл-Мажалыктың септелге-техниктиг бүдүрүлгезинге, Бай-Тайганың болгаш Барыын-Хемчик районнарда хереглекчилер ниитилелдеринге, «Большевик» совхозка автотранспортту чамдыының, азы долузу-биле тоо быдарадыр адырыл, тоймаглаан таварылгалар бар. Автотранспорт бүдүрүлгеринде машина-техника аймаанын бүдүн-бүрүн турарын, ону айыыл чок ажыглаарын харылаар албан черлери, хой-ниити организациялар бар. Ол хирезинде ук албан черлери, хой-ниити организациялары ажылды ужур эдертип, ала-чайгаарлай чорудуп келтениниң түүнелинде, оларның ажылының ажык-дүжүү колдуунда барык көзүлбес.

Чоокта чаа тургустунган кооперативтерниң биче бүдүрүлгелериниң автотранспорту барык хайгаарал чок артышаан. Чижээлээрге, Кызыл хооранда 260 ажыг кооперативтер, биче бүдүрүлгелериниң 120 хире автотранспорту бар. 1991 чылда чүгле 42 хире автотранспорт техниктиг хыналданы эртпейн барган. Районнарда кооперативтерде биче бүдүрүлгелерде байдал оон-даа дора. Кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар машина-балгат аймаан колдуунда бүдүрүлгелерден садып алыр арганы. Ол садып алырда, ажыглаар хүүсаазы эрткен, эрги транспортту ап турар. Артык кезектер база тывылбас болганда ,айыыл чок чорудуп техниктиг негелделерниге дүүшпес байдалдыг автотранспорттуң ук бүдүрүлгелер ажыглап турар. Айыыл чок байдалды автотранспорт ажыглалыга тургузар диве, бүдүрүлгелериниң, кооперативтериниң, биче бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының хууда харыысалгазын шыңгыырадыр херек. Ооң бир оруу кооперативтериниң, биче бүдүрүлгелериниң күсели-биле оларның транспортунуң техниктиг ажаалдазын чорудар септелге болгаш албан черлерин ажыдары болур.

Ниитизи-биле ап көөр болза, 1991 чылда республиканың автобүдүрүлгелериниге автотранспорттуң ажыглалын айыыл чок болдурарының хемчеглерин четпес ап чорудуп келген. Ооң түүнелинде оруктарга озал-ондактың деннелиниң чавызавайн турары ол. Бо 1992 чылда автотранспорттуң айыыл чок чоруктуң техниктиг негелделериниге дүүштүр тургузуп, оруктарга озал-ондак болдурбазының хемчеглерин ап чорударын күштелдирери кузенниг.

Хүреш КҮЖҮГЕТ.

Тыва Республиканың ИХМ-ниң КАИ килдизинин инспектору, милициниң капитаны.

Материалга немелде

ХӨЙ МӨГЕ ХҮРЕШКЕН

Бо чылдың январь 0-та үүтен «Шын» солунга мөге Ховалыг Сундуйнуң дугайында Ооржак Сат-чай-оолдуң «Коргу-Хелин» деп эгелиг материалы үүтен. Солуннуң номчукчулары ону сонуурган номчаан бис.

Ук материалга биче немелде киирер бодалбиле мону редакциялаж бижип олур мен. Ынчан Хөндергейниң Улуг-Шыкка тос кожуунуң мөгелериниң хүрешкенин корген, Сүт-Хөлдүң Хөлчүктүг чурттуг Ооржак Сосанмай кырган аңгы үеде Ак-Довуракта чурттап орар. Мөге Сундуй база Хөлчүктүг чурттуг, оларның аалдары конструлбээ турун турган. Сосанмай ол үеде 12 харлыг турган, ол хүрешти улуг сонуургалбиле көргениниң бөлүүшкүну ол-ла хевээр сактып чугаалап орар. Тос кожуунуң шилиндек 256 мөгезин хүрешкенин ол сактыр.

«Коргу-Хелин» деп материалда Хөндергейниң Улуг-Шыкка 128 мөге хүрешкенин автор бижээш, хүреш ийи хүн үргүлчүлээнин айыткан. Чайгы узун хүн дургузунда 128 мөгени төндүр салып шыдавас деп чүве чигзинчиг. Моон болгаш алырга, ынчан 256 мөге хүрешкени тодаргай, ынчангаш ийи хүн улам-чылаанны ылап-тыр. Сосанмай кырганчын чугаазы-биле 256 мөге хүрешкен кылдыр орта немелдени киирер бодаан мен.

Кырганның сактып чугаалаанын ёзугаар алырга, ол үеде тыва хүрешке хандыкшылыглап, ону сонуургаарлар хөй турган.

Мөөдыр-оол ХОВАЛЫГ.

Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Хууда бодал

ЧАНАГАШ КААР...

Солуннырдан номчуп олурарга, чамдык районнарда боттарының күжү-биле иштики чиг эдин кооперативтер тургузуп алгаш, ажыглап эгелээни кончуг эки-дир. Алгы-кешти чымчадыр эттеп кылгаш, чонга идик-хеп даараары кончуг буянныг болбас аргажок. Ынчалза-даа бистиң районда ындыг черлер барын мен чоп дыңнаваан-даа, көрбээн-даа кижи боор мен? Сураглап айтырарымга-даа, чок-тур. Бо талазы-биле районуң удуртулгазы бир хемчээн алза.

Шагда бистиң Хадың суурнуң орус чону аът, инек кештеринден ак, сарыг, кара былгаар кылып турган. Бистиң тыва чонувус ону садып алгаш, кышкы, чайгы идиктер даарап турган. Ол ышкаш кадыг идиктер, арага кудар көгээржиктер-даа кылып турдулар.

Инек, мал кештерин Хадың суурнуң чоогунда, кара суглуг арга кыдыында бичии тейлер аразында хөлүгешче кинр октааш, даштар-биле базыып кааш, эдээн наш хонганда, чыдый берген дүгүн сувуруп каапкаш, дустуг суглуг доскаар иштинге база каш хонук тудуп кээр чүве. Оон доскаардан ужулгаш, чымчадыр алыр чораан.

Мен бодум дүктү хоюглап дыткаш, чүгле чадып салыр машиналарны база көргеннем. Оны биске Охотников деп шиңгі кылып турган. Ону сактыр улуг назылыглар ам чок-даа болза, бо хире элбек техникалыгла ындыг машиналарны таарыштар канчап кылып албас деп?

Шак мындыг ажылдарны районнуң агроулетпур черлери чүге кичээнгейге албайн турарыл? Ону хол-биле тудуп кылза, Шагда тыва чон хөй кежин божалааш, эдирээлээр, азы бут-биле тевер чүве. Адыр ыяш кылгаш, алгыларны ша-даа четпес чымчадып алыр чораан.

Ынчан часкы, кышкы тоннарны даарап кедери берге-даа эвес-ле чүве. Ам канчап барганывыс ол? Чүгле белен чүвеге чанчыгып калган улус-тур бис. Кажан идик-хеп, бараан-сараан өртээ озерге, бергеден, алгыржып турарывыс бо ышкажыл. Ынчаар чалгаараар болзувусса, чанагаш каар чыгыы апардывыс.

Бисте, кедээ чонда уранчевер кижилер эдерик. Чүгле алгы-кешти ажыглап, чымчадып шыдавас, оозу-ла кончуг. Ынчангаш алгы-кешти ынай-баар соорту-тур-байн, районнар төптеринге, совхозтарга комбинат, бүдүрүлге черлериниң тургузуп көрзе.

Степан ДАНГАА.

Бин-Хем район.

ГРУЗИЯДА БАЙДАЛ

ГРОЗНЫЙ. Завад Гамсахурдиа болгаш ооң талалакчылары идепкейлиг ходелинишкиннерже киирикен хевирлиг. Гамсахурдианың талалакчыларының — Чечня республикаже телефоннап дамчыткан медээлериниң алырга, Гамсахурдиа ооң аңгы арганы чок боол турары-биле грузин улуска бодунуң кыйгырыын видеокассетага бижиткен чоруткулаан. Ол документиде 3. Гамсахурдиа Грузияда болуушкуннарны «чоннуң хоойлу ёзугаар соңгаан эргежагырзын сулчаалаанын болгаш кем-херек үүлдеджилериниң хүлээп алыр дээн семээшкини-дир» деп үнелээн. Ол республиканың бүгү чурттакчыларын бүгүнкү забастовка чарлаарынче болгаш хамааты ёзуже кыйгырган.

Оске бир медээде Грузияның парламентизиже «хоойлу ёзугаар президентиниң талалакчыларының» Тбилисиге болган хуралынга Дээди Советтиң болгаш президент Завад Гамсахурдианың боттарының албан-хүлээдегелерин катап күүсеп киирерин, Грузияда күрүне эргиддеш кылган кижилерни доп-дораан тудуп бажыңнаарын болгаш кеземе херээн онаарын негээн.

(СЭТА-ның корр.).

КРЕМЕНЧУГ. Бо хоорайда автомобиль заводунуң коллективи рынокче шилчилге үезиниң бергедээшкиннеринге таваржып турзажок, улуг күштүг чүүк машиналарының чаа хевирлерин чогаадып кылыр талазы-биле ажылды доктаамал чорудуп турар. Соолгу чылдарда «КрАЗ» автомобильдериниң элээн каш чаа хевирлерин бүдүрүп эгелээн.

ЧУРУКТА: Соңгу чүкке болгаш Чөөн Сибирьниң берге оруктарынга ажылчыннар аргыштыраныга ажыглаар вездеход «КрАЗ».

СЭТА-ның фотозу.

Бөмбүрзектиң судалы

ПАРИЖ. Россияның Президентизи Борис Ельцин Францияга албаныг аян чоруун кылып февраль 5-6-да баар. Ол дугайын Елисей ордузунуң парлалга албаны ыңнаткан. Аян-чоруукту Россияның удуртукчузу Франсуа Миттеранның чалааны-биле кылыр.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың күрүне департаментизиниң албан хууда төлээзи Ричард Баучеррин ыңнатканы-биле алырга, америк даштыкы политиктиг албан черинин удуртукчузу Джеймс Бейкер январь 26-дан 30-ге чедирээлчеглиг даштыкы аян-чоруун кылыр. Ынчан ол Москвага болгаш Прагага баар. Ол аян-чорук үезинде кол черин Россияның найысылалынга эртер. Чоокку Чөөн чүк айтырыгларының талазы-биле тайбың конференцияның эдилеглиг хуралыээлээр. Ол конференцияның спонсорлары болза ам Каттышкан Штаттар болгаш Россия Федерациязы боор турар.

СОФИЯ. Болгарияга эрткен президент соңгулдаларының түүнелин төп соңгуда комиссиязы үндүрген. Ол бодунуң шинтпири-биле чурттуң президентизи, албан-дужаалынга Желю Желевти, оралакчы президентиниң албан-хүлээлгезинге — Блага Димитрованы соңгуткан деп чарлаан.

ПАРИЖ. Францияның найысылалының Мари-Роз кудумчузунда совет күрүнеин үндезилекчизиниң музей-квартиразының чанынга В. И. Ленинниң сактыышкын ажылы болуп эрткен. Аңаа ыскаалга кызыл туктарлыг үүс хире кижи чыылган. Ону «Диграф» деп хамаарышпас чечен чогаал журналының инициативазы-биле эрттирген.

Философ, революционер, Совет Эвилелиниң үндезилекчизи кижиниң мөгөзиниң эдилеглиг хүнүн демдеглеп тура, улустарының хеталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш демиселдиг тутуг болган кижиге чогуур хүндүткелди көргүзерин болап турар бис деп, шүлүкчү болгаш чогаалчы Жан Роста чугаалаан. Ленинге турасказалдарны дүжүр октап турар бо шагда биске коммунизм мурнундагызы дег чаагай үзел-бодал бооп артып турар деп, ол медеглээн.

ВАШИНГТОН. Чаа хамаарышпас күрүнелерге дуза чедиреннин талазы-биле координация конференциязы деп аттыг ужуражыышкын америк найысылалда ажыттынган. Оон ажылында 47 күрүнеин болгаш 7 делегей организацияларының албан хууда төлээлекчилери киришкен. Оларның чугаалажыр айтырыы — мурнундагы Совет Эвилелинге гуманитарлыг (колдуунда хамаг) дузаны дүүштүрүп шинтпирлээри. Конференцияның төлери бооп турар Каттышкан Штаттардан аңгыда, ол улуг делегей чыыжынга Европа чурттарының, Японияның, нефть-биле байлак араб чурттарының даштыкы херектер министрлери чергелиг улуг эрге-дужаалдыг кижилери киржир.

Ийи хүн үргүлчүлээр ужуражыышкынның киржикчилери мурнундагы совет республикаларга чүүүдаа мурнунда ажыг-чем база эмнер талазы-биле гуманитарлыг дуза талазы-биле дүүштүрген программаны ажылдап кылыр.

Конференцияның ажылында Делегейниң валюта фондузу делегей банкызы болгаш НАТО киржип турар. Россия болгаш ХКД-ния оске-даа кежигүннерин ынаар чалаваан.

УЛАН-БАТОР. Беш моол кижи делегейни дескиндир чадаг-тергелиг баштайгы аян-чоруукче хоруптарын шинтпирлээн. Оларның биразы профессионал чадаг-тергечи-спортчу, артканнары ацаа хандыкшылдыглар.

Оларның эртер оруу Азияның, Европаның болгаш Американың 22 чурттарының девискээрлерин таварыыр. Моол чадаг-тергечилер 35 мүн километрин 9-10 ай иштинде эртерин планнааннар. Аян-чоруктуң удуртукчузу, журналист Г. Жаргалсайхан Испанияга чедер үезинде Барселонага эртер 1992 чылдың чайгы Олимпиада оюннарын телерепортажтарга чырыдарын бодап турар. Черни долгандыр аян-чоруукче олар апрель айда чоруптар.

МОСКВА. Япон чазак Россияга болгаш ХКД чурттарынга ам-даа 6,5 миллиард иен немелде гуманитарлыг дузаны көргүзерин шинтпирлээн. Ол дугайын СЭТА-ның корреспондентизиниге Москвада япон элчин черинге ыңнаткан. Эрткен чылдың эгелинде делегейниң Кызыл Крест организациязының шугуму-биле чоруткан дузаны киириштир санаарга. Японияның гуманитарлыг дузазының ниити хемчээли 7,5 миллиард иен түүнүг бооп турар. Оон кол кезин аъш-чем болгаш эм аймаа бооп турар.

БОНН. Мурнундагы Совет Эвилелиниң салгалы күрүнелер-биле дугуржулгаларны акшаландырарына күрүне магадылалын ГФР-ниң чазаа моон ыкай-даа хандырарын бодап турар. Ынчалзажок бо чылда ындыг магадылал үүгле 5 миллиард маркага кызыгаарлаттынар. Ындыг шинтпирни Боннуң кабинединиң хуралынга хүлээп алган. Күрүне магадылалдарын ХКД чурттарының даштыкыже үндүр садыглаар арганарын өскижидер сорулга-биле азы чөөн-терман бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазынга салдар чедирер ындыг бүдүрүлгелерни детки-ринге көрдүнген турар дугуржулгаларны акшаландырарынга тыпсыр.

КНО. Таджик: ону КНО-нуң кежигүнүнге киирип алыр дилегни кирген. Ол дугайында медеглел республиканың президентизи Рахмон Набиевтиң КНО-нуң Чингине секретарынга черуткан чагаазында кирген. Чагааны болгаш декларацияны делегей ниитилежилгезиниң штаб-квартиразында КНО-нуң Кол Ассамблеязының болгаш Айыыл чок чорук чөвүлелиниң албан хуузунда документизи кылдыр тараткан. Таджик — КНО-га кежигүн кылдыр хүлээп алыр дугайында соолгу неделяларда билдиришкин кирген мурнундагы Совет Эвилелиниң республикаларының беш дугаары. Ооң мурнунда ындыг документилерни КНО-га Казах, Кыргыз, Узбек болгаш Армян республикалар кирген. Россия Федерациязы, Украина болгаш Беларусь Совет Эвилели турда-ла КНО-нуң кежигүннери болгай.

Шулук кыдыраажындан

ЭРГИМ СӨСТЕР

Авай, ачай, Төрээн чурт —
Адааргa эптиг, сеткилге чоок,
Чүден эргим, төрел сөстер
Чүрээвистн чылдып чоруур.
Авазынга эргеленип,
Ачазынга чоргаарланып,
Төрээн черин эзлеп чурттаан
Төлдери-ле өөрүшкүлүг.
Чараш, эптиг адаттынар
Шак ол сөстер бирээзинден
Өскеленип чарыллывза
Оскүссүреп, түрей бээр сен.

Эрес-оол МОНГУШ.

АВАМ ЧАГЫЫ

Адап сөзүн сактып чору,
Арт черге чалбарып чору.
Не сөзүн ижип болбас,
Нец чогынын утпа, оглум.
Айыыл-халап бажын ашкан,
Аъш-чем ховар, ядараандыр.
Арагадан алдаглар хөй,
Аизавайн көр, бодан.
Мадон.
Өртек өскен, дээрде шашкан,
Өскээр базар орук чоктур.
Ажыл-ишчи, утаанныг бол,
Ашкан камна, бодан.
Мадон.
Карацгыда маннап чорааш,
Карманын кактадыштын.
Кундус кежи чаа бөргүк
Хунаадыптын, бодан.
Мадон.
Кедер хептер тывылбастаан,
Кедерезе үптеп, тонаар.
Эргиг хевиг октавайн көр,
Эки хандыр, бодан.
Мадон.
Шыдалдыглар мага-ботту
Шыйлашкын дег сыырып болур.
Саарылга шапкын чалгыы
Сараалыг-ла, бодан.
Мадон.

МЕНЭЭРГЕНМЕ

Дажып, мөөрээн калчаа хемге,
Далайжы-даа дүжүп болгай.
Тайгактарлыг кыламага
Дагалыг аът тайыш ушкай.
Мөнге чүве бойдуста чок,
Мөнгүн безин эстип хайлыр.
Чазак хааны болган сайыт,
Чазыг кылгаш, буурап дүжер.

Мадон МОНГУШ.
Өвүр район.

РОМБИК БИЛЕ ДИПЛОМ

(Басня)

Ромбик биле диплом ишн
Ужуражып, дужуп келгеш,
Сагыш-хевиүн ойүп чоруур
Чажыттарын ажыдышкан.
«Мени көр даан, эртем санай,
Бештер долган хиремде-ле,
Өргүн чонга дузам-даа чок,
«Өлүг сек» боор чыдардыр мен.
Эзи кижи боданганштын
Эде-хире тургустунуп,
Кылыр ишче эзлэин» — деп.
Кылыл карттыг диплом сөглээн.
Шала сөз каан чылан ышкаш,
Чатпаш атпаш сербээ ромбик
Ромкаларга арагазын
Үлей туткаш, хөреп-тир:
«Дээди эртем дооскан деп
Демдек турда торвадаан,
Чурттаганын арткан кезээн
«Чудуушкалап» эрттирээл» — дээн.
Диплом-даа ол-ла хевээр
Дипломатка, карманынга
Саргарартыр оюп калган,
Сайзыралга үлүүп кирбээн.
Ромбик-даа сергевейн,
Ужа-тура пактап чорааш,
Хомду харжак чевеглерлиг
Хову черге «шыгжаттынган».

* * *

Дээди эртем чедип алган
Тергиин ховар каадырлар
Арагаже чүрээн өргээш,
Албыстадыр ижип чорда,
Шаз барып бак олум
Салбайн баарга, каражадыр.

Санчы ДЕСПИЛ-ООЛ.
Гонорарын «Шынга» арттырдым. (Авт.).

КЫШТАГДАН ЧАГАА

Кышкы хүн дурту удаар эвес, дөрт шак үезинде-ле жарактылай берген. Хойларны база кежээки чывар бетинде кажаалашкан. Кажаа чанында кижилер тараалак турда. Шагдыр ирей чагый аарак чарлап чугаалаан:

— Ажыл хүнү доозулганы ол-ла-дыр. Ам огже кирээлиивер, че. Шагаа таварыштыр соңгаар өөренип турар оглумче чагаа бижийн дээш. Чаңчыл өзугаар алыр болза, чагаа бижиири чаагай үүле болдур ийин. Шаанда кижи алдыгеди арын чагаа алгаш, ажок ооруур боор чүве. А ам дээрге: «Авай, акшадан». «Амыр-менди тур силер бе? Акшадан бодаар силер аа». «Байырлал-биле байыр чедирдим» деп ийи-үш сос бижип каар болган ажытөл-дүр бо... Че, чүге туруп алдынар, эт дүлүп, хырбачалыг быдаа хайындыртып кагдым. Бараалыкар. Чагааны шупту бижишкей бис. Бижиир кижи сен сен, Баазан, холуң үжүү чараш болгай.

— Чажам дивес мен, прем. Шаанда шаг болза, чагаа бижиир кижи — чаладыр, шинаттырар, хүндүлүг чүве-ле болгай, але — депкеш, Баазан ховай хона берген.

— Шаанда, ам деп тургаш чоор, чаңчыл чаңчылла болгай. Саазын, демиргүжүк манай берди. Шаанал база бар. Чаа чараш бодалдар чечен-мерген сөстер тыпкан улусту база хомудатпас мен. Бо кадай манай берген боор, улуг үүлени эгелээлиивер — дээш, Шагдыр бажыныңче базыктарга, улус оон соонче үглапкан.

Бажың ишти манчы-хуужуурзуг, бичии столда ылап-ла саазын, демиргүжүк белен, бүгү чүве байырлаңчыг болган. Чагаа дугайында чаңчылдарны сагынган чугаалар сарыг шайны аартавышаан, чаглыг эътти чивишаан улажып-ла турган. Баазан олудун эзлептерге, баштайгы сөстерни Шагдыр саалады адап эгелээн:

«Экин, эр чаңгыс оглум!

Ак саазынны арын кылгаш, кок будукту хөөн кылгаш, булуттуг дөрнин адаа-биле, будуктуг ыыштың кыры-биле черинн ыраандан, сугнуң үзүнүнден чагаасоргу бараалгадыр. Чаа Мечи чыл таварыштыр чалар от дег чалбыыштыг изиг байырывысты дамчыттывыс. Амыр-мендиперни, амыдырал-чурттаганны айтырып солукшудувус. Адамнек, дөргүл-төрелин бистер шупту сол менди-чаагай, чогумчалыг чурттап олур бис. Агаар-бойдус амдыызында аяс, думаа-ханга өрштээлдиг туруп туру. Хар улуг-даа болза, кадат малдың күш-шыдалы хүр болуп, амдыызында алдыбайн, кыштап олур бис. Хой чылдын соо хойдүүлүп. Мечи чыл белиннеди бербес чүве болза, байдалывыс эки. Бүрган авыралында бүгү чүве бүдүп, хамык чүве кайгамчык болур бөөр дээрэин кырган-аваң чалбарып-ла олурар-дыр. Өлүм-чидим өрштээлдиг-дир. Чоксум даайын чок апаарга, эки ажаадывыс, сагыш ховап, салдынма. Шаа келген амытандыр ийин, Шамбалага сагыш амыр бурганнаар ыйнаан. Оон эрткен чүве бар авес. Сарыг-шажын өзүзу-биле Чаа чыл Шагаада үнер болдур ийин, ооц мурнунда ламаларга шо-төлгеден салдырып ал».

— Че-че, өлүм-чидим, шажын. Шамбала дээш, өскээр бардын! — деп, өгнүң хөрээжен ээзи үзе кирген.

— Ынчаарга ам сен улай бижиттир че — дээш, Шагдыр таакпылай берген, а ава сагыжында бар бодалдарын чугаалап эгелээн:

«Оглум! Чиш кылдыр шилги шарывыс соп алдывыс. Аъш-чем чок, аш-чут болур хирелиг дээр-дир. Ортек улгаткан, өрттендир ийир өрт-ле! Чаңгыс кидис идиктиң өртээ безин чүс акша ажыт-дыр. Шалыңга бөөр акша кассаларда чок, ажыл толевирин мал-маганбиле толаар хевирлиг апарды. Та канчаар, та чүү болур чүве...».

— Арат кижиге акша-шалыныңа ажыы чүү? Азыраан малы-ла ажырбас болза, аъдын мунгаш. Алтай-Тандызынче... — деп чорда, ашакты кадай алгыкаанын ол?

— Бо бичии кургулдай артыы солун боор — дээш, салып каанын, солун азыында ораап каан чүвем ол-ла болгай.

Хамык улус каттыржыпдаа, хоглуг-хоглуг чугаалажып турганнар. Чагаа бижиири уламчылавышаан. Студент оолдун сакманчы кыс дунмазынын чагаада бижиткен сөстери бо:

«Алгы-биле даарзан, аар өртектиг хептер сатпа, акыл-саана бе? Оюу мээн оглум коор чүвел, көдээ күрыктыы! — деп, ава алгырган.

— Адыр, угбай. Оглунар оортан кас, одурек азыраар кайгамчык кыстыг эдертип экээр болгай аан. Чагаалыстыг уламчылаалыкар — дээш, Баазан боостаазын шыгыда шай аартан берген.

Чагаа бижиири уламчылавышаан. Чодун угбайның сөстери бо: «Мен, угбан Чодун. Сижип ор мен. Бижип даадым, бижиттирип олур мен. Чониуң кызы төнген эвес, чер-чуртуннуы уруун ап ал, дунмай. Төрелдиңерге дөмек болур силер. Амыдырал — варын болгай, артажок таварылгада адаан кончуг, ялон, кыдат азы көрей кыстардан эдертип кел. Шилижер бис...»

— Кижи оглу төөретпе, уруг! Даштыны улусту чоор чүвел? Ооц орнунга...

— Казах, кыргыс кыстар деп бе? Олар база-ла амгыланып турарлар чорду чоп. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, санаа билир келин херек чүве-дир ийин. Якутсаха, ямал-ненези-даа хамаарышпас.

— Ындыг-ындыг. «Кулдойлар — тепкилежир, кудагайлар — куспактажыр» дижир ийикпе, мөнөө кымнын-биле-даа кужактажыры дөмей-ле — деп, Шагдыр маргылдааны чавырылдырган.

— Ойлукчок апарбайн, оон ыңай чүүү бижидерин боданзыза! — дээш, ава улай бижиткен:

«Чаа чылда чалгаарап, чаныксавайн кызып өөрен, оглум. Эш-өөрүнге байырывыс дамчыт. Эки хүн ужурашкыже. Эртем-билиглиг оол барда, эргин артаар келин ийн баарыл, аван манап артым».

Төрелдер чаразын дүн ортузунга чедир сүмележип бижээннер. Олар ону оо катап үүү чыдып калганын шүүп хынаанар. Чагаа кылын — он арын ажыт болгаш арта-ла акша хавы дег шартагар, стол кырынче октаарта безин мет дээр болган. Кылын чагаа хавыны артынга, кымнын-даа чопшөрели чокка, шак ындыг сөстерни Шагдыр шавыштыр бижип каан:

«Хартыга дег ужуп четкеш, Харыы сөстен эккел, чагаам. Эзир куш дег ужуп четкеш, Эки сөстен эккел, чагаам!»

— Чагаа даштынга артык сөстерни каксан бижиир чүвел? Акым ажынаа-ла берген! — деп, сакманчы кыс алгырган.

— Шаанда дег эвес, шала таарымча чок болду — дээш, Баазан чугаазынга хомудаанзыг улуг тынган.

— Ындыг сөстерни бо угбайга чаваанарга бижип турган улус тур силер ийин — деп, Чодун таныл-бырлаксаан.

— Кижиниң хүү бодалы, күзели деп чүве бар болгай. Мээн хостуг эргем-дир — дээш, малчын алдыртпазын кызыткан.

— Чагаа дээнде, шаандан тура аттыг ашак боор, уруглар.

«Будук-биле бижээн чагаам — Бузулбастың харылзаазы. Карандаштан бижээн чагаам — Каашпастың харылзаазы» — суг-суг деп шулуктеп бижиир дивес силер бе — деп, көгүде аарак хөөредип тура, ава чагааны ангы, арыг хапка хаптаттырган. Ынчалдажок чагааның кылыны чагаа хавын чара теп турар болган. Ам канчаар даарта суур почтазынче кижи бадырган, чагыглыг чагаа чорударын шинтирлээннер.

«Мынча хөй кижи мындыг улуг чагааны чорудуп тура, амыдырал берге үеде акша канчап шилчитпес чүвел?!» — деп чаа бодал база тыптып келген. Олар ол бодалды бадыткан, кижи бүрүзү хире шаанче үлүглерин салганнар. Акша арбын дүшкен. Чаа чылда сарышка өөрүнчүг белек ынчаар чаяаттыган.

Чагаа кежээн дооступ турда, үгер ажык кырынга турган.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

«МУЗЕЙЛЕР КАНЧАП ЧУРТТААРЫЛ?»

Кызылда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге Тывада музейлер ажылдакчыларының чыжынга ындыг чугаа болган. Бо айтырыг ол чугааның кол өзээ болур ужурлуг турган. Рынок үезинде коллективтер чогум канчаар чурттаарын боданыр ужурлуг.

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң директору Апыш Дыртый-ооловна Дамдынчап эрткен чылдың чамдык чеднишкиннериндаа, кылыр ужурлуг үүлдерни-даа чугаалап турду. Кызымак ажылдаанныдаа адаап.

— Бичии бүдүрүлгелерни ажыдып алырының арга-хевирлерни бодап, ону моон соңгаар планнап турар улус бис. Кызылга белектер садыгаар ларёктарны ажыдар бис. Чараш аржыылдарны ажылдакчылар чүге аргып болбазыл? Кочетово суурда музейниң ажылдакчылары картофельди тарып остүргей. Хаванарны-даа азыраай-ла. Оон оске-даа салбырлар шимчеп эгелезин — деп, директор чугаалады.

Кочетово суурда музейниң ажылдакчызы элээн хөй ажы востерни саттынып алганын дыннатты. Оон-биле кадакты-даа даарааш, садып болур. Далган садып алгаш, оон хлебти быжырар.

Сарыг-Септин, Хову-Аксының, Туранның музейлериниң ажыл-ижи шүүдай берген. Солун делгелгелериг, Чон-биле ыланчыг чугаалчылар, дайынның хоочиннары, мурнакчыларыбиле ужуражылгаларны эрттиргилээн.

Алдан-Маадыр суурда, Шагаан-Арыгда чаа салбырлар ажыттынгылаан. Сүт-Хөлде Алдан-Маадыр аттыг ол музейиң башкы Монгуш Амчыгырович Дадар-ооловна чаңгыс аай системалыг болдуруп, солун үүлдерни чыып турар. Ол черниң төөгүлүг улузунуң дугайында чыылдаларны белеткеп эгелээн. Контрлар диртип, түүлдедип, карабажыңарга чыдып, хинизен көрүп чорааннарының дугайында материалларны ол база делгээри-биле чыып турар.

Музейниң районнарда салбыр бүрүзү азыраар мал-маганныг болуру чугула. Малды семирти азыраан, ону саткай. Чаа-чаа делгелгелерни организастааш, чонга өртектиг көргүзери дугурушкан. Музейни көөрүнүп өртек-үнези шору улгаткан болду.

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейниң залларында солун делгелгелер бар апарган. Ону оон улуг сонуургал-биле көрүп турар. Моон соңгаар оон залдарында бо хүннерни амыдыралын көргүскен фотоларлыг делгелгелерни неделя санында-даа чылып болдурунуң аргалары бар. Рынокче кирген бо берге хүннерниң амыдыралын чүге көргүзүп болбазыл? Чиниг сюжеттиг болуушкуннарны, үрдүндүр улгаткан өртектерге хамаарыштыр алаа чуг? Куруглаан делгилерни канчаар көргүзүп болурул? Чүве болза-ла, митингилээривиске сонуургалдыг апарган болгай бис. Ол дугайында болуушкуннарның дугайын музейге көргүскен бе?

Арат ажыл-агыйларының, чаа-чаа кооперативтерни хогжүлдезин музейлерге чырыткан бе дээрзин аңаа чугаалашкан. Чаа-чаа дилээшкиннер ам-даа херек. Ында шаг-шаа-биле турар чүүлдерни, булуннарны, быжыглаан делгелгелерни солуза чүл? Шынап-ла, чаңгыс аай хепке кутхан дег болу берген чүүлдерден уштунары чүтүла. Дилээшкиннер, уран чогаадылгалар бо музейге чогум-на херек апарган.

Музей эки үүлдерниң, культураның, ачы-буянныг чоруктуң, үлегер-чижектиң, кижизидилгениң тову болур ужурлуун чугаалап турдулар. Кончуг солун делгелгелер ковудээр болза, музейге кээр чон улам ковудээр. Музейлерниң моон соңгаар канчаар чурттаарына идигни көрүкчүлер база киирер ужурлуг.

Эрткен чылда музей ажылын эде организастаарына чогаадыкчы үлүүн киирген чогаалчы, эртемден Монгуш Кенин-Лопсан, Елена Байкара, Анна Дыртый-оол дээш, оон-даа хөй мурнакчыларны маңаа адааш, шаңналдарны тывыскан. Музейниң районнарда салбырларының ажылдакчыларын база мактап, шаңналдарга киирген.

Окдар ОХЕМЧИК.
«Шынның» корр.

Аныяктар болгаш үе

ХИНЧЭЭВИСТИҢ БААЖЫЗЫ

Үе-шагның нарыыдааны-биле хожбаштыр уруглар кижизидилгезинче онза кичээнгейни салыры ам негеттинер. Мурнундагыда ышкаш, салдынчак, бөлен-ле чүвеже хол сүпар азы азырадыкчы хөөнүүр болу бээриндеи адырыр үе келген, ол дээрге амыдыралдың шылгалдазы-дыр.

Кызымак күш-ажылгыр, күзээн сорулгазын ыяап-ла чедип алырынга ада-иелериң ролю чүүн-даа мурнунда үлегер-чижек болур. Маңаа сураглыг педагог Антон Семенович Макаренконун «эки кижизидилге дээрге бистиң аксывыс кежии, өөрүшкүвүс, а багай кижизидилге дээрге бистиң боттарывыстың хилинчек-товуланывыс, каравыстың чажы, бүгү чурттуң мурнунга буруувус-тур» дээнин утпаалынзар.

Арага-дарыже хандыгар, ажыктыг ажыл-иштен быдап, дезиксээр хын дээн чалыыларны ам-даа эскерип болур бис. Оларның чамдыктарын кижи айтыраргa, мынча дээрдери база бар:

— Мен өскүс кижи-дир мен, а бир авес ада-иелиг чорааш болдумза, байдалым өске-даа турду-ла ыйнаан.

Шынап-ла, уруг-дарыгның ыланчыл шилчилге назынының үезинде ада-иенин үлегер-чижээ, хайгааралы черле улуг салдарлыг болбайн аан, ындыг-даа бол амгы үеде аныяк-өскеннің боттодун өттүүнчүр азы болуглежир чоруу эскертиннип турар. А ындыг ажык чок болуглежишкиннерниң чылдагаанындан арагалааашкынар, кем-херек үүлгединшкиннери бо-ла болгулаар. Чүге дээрге оларның арызынга мурнунда кем-херек үүлгедин чорааннар база тургулаарындан өскелерин дедир сургаш, бакка бакты улаштырыл база болур.

Сөөлгү үеде улустуң эзэн бажыннарын бүдүү оорлаар азы эзэ дачаларынче кирер, көдээде малчыннарның эртеминде мал-маганын азы машина, мотоциклин оорлаар чоруктар бар. Оон ыңай пазы-хар четпээн хөрээжен уруглар безин арага-дарыже сундугар, үй-балай толанчы кижилер-биле холбажыр чоруктар база илереп турар. Чаш ажытөлдүг апаргаш, ону азыраар харыы чок болганындан кырган-дижем ада-иеге таварышкан. Бо жеребьевканың түнелги мыындыг болган: шведтер-биле Францияның, Югославияның, Англияның, а моон мурнунда Европа чемпиону атты чаалап алган голландылар-биле Шотландияның, ХКД-ниң, Германияның шилиндек командалары ойнаар. Хамаарышпас күрүнелер демиржилгезиниң (ХКД-ниң) спортчуларының удурланыкчылары коючут шыырак командалар болуп турар. Ынчангаш болуунуң болүүнге тиилекчи болур дээр болза, бистиң командавыс бүгү күжүн, бүгү аргазын үндүрер апаар.

Июнь ай удаас келир ХКД-ниң шилиндек командазы (бо дээрге бистиң бут бөмбүкчүлеривис-тир) баштай Германияның спортчулары-биле ойнаар. Бо ужуражыышкын июнь 12-де Норрчепинг хоорайга болуп эртер.

(«Советский спорт» солундан очулдурган).

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ШИЛИНДЕК КОМАНДА ОЙНААР

Бот-догуннаан улуг-улуг республикалар ССРЭ-ниң составындан үүүп, ангыланыр, чарлып эгелээн соонда бистиң футбол командазының шилиндек ойнакчылары чаңгыс команда болуп алгаш, Европа чемпионадынга ойнаар-ойнаазының дугайында айтырыг дораан-на чидин-биле тургуступ эгелээн болгай. Бо айтырыг барык Хамаарышпас күрүнелерниң демиржилгези (ХКД) тургустуна бергиже чедир үргүлчүлээн. Бистиң чуртувуста экономиктиг болгаш политиктиг байдалдың чогумчалыг эвес чоруунуң хайындан ФИФА-ның болгаш УЕФА-ның удуртукчулары ССРЭ-ниң болгаш Югославияның шилиндек командаларын бо чемпионатка киирбес дугайында айтырыгны кодуруп турган.

ХКД тургустунган соонда байдал оскерли берген. Ам ХКД-ниң футболга шилиндек командазы Европа чемпионадының түнел оюннарынга киржир болган. Түнел оюннарга сес команда киржир. Европа чемпионадының дараазындагы оюннарында командалар саны 12 чеде берип болур. Жеребьевка үезинде, ол Гете борг хоорайга болуп эрткен, УЕФА-ның президентизи Леннарт Юханссон ындыг медеглел кылган.

— 1996 чылда болур Европа чемпионадының шилилге оюннарынга киржир командаларның саны 40-45 чеде берип болур — деп, парлалга конференциязының үезинде Юханссон дыннаткан. — Чүвени боттуубиле билип ап көрээлиивер. Европада политиктиг байдал дүргени-биле өскерлип турар-дыр. Ынчангаш үүдаа болбайн турар хевирлиг кылдыр орган хөрээвис чүү боор. Чаа күрүнелер тыптып келп тур. Эрги структуралар үрелип, буступ эгеледи. Ындыг болганда, түнел оюннарга киржир командаларның саны 12 харын-даа 16 чедирер аргазын бодап көрзүвүссе эки боор.

Ам жеребий дугайында каш сес. Ону бистиң миллион-миллион заарыкчыларывыс төөгүде бир дугаар телеэкрандан көөр аргалыг болган. Россия телевидениезиниң дузазы-биле моон мурнунда чылдарда болгулаан футболга Европа чемпионаттарының төөгүзүн, кажан, кайа болганын, кандыг хоорайга, кандыг стадионнарга эрткилээнин көрүкчүлер сонуургаан. Адактын соонда 69 харлыг сураглыг швед бут бөмбүкчүзү Нильс Лидхольм командаларның чурттарын бижээн саазынларны шил савадан үштүп эгелээн. Швеция 1948 чылда Олимпиадага киришкен. А оон шилиндек командазы ынчан чемпион болган. Ол команданың составынга Нильс Лидхольм база ойнаан. А он чыл эрткен соонда футболга делегейнин бирги чери дээш оюнга оон командазы мөнгүн медальды чаалап алган. Ам бүгү шилиндек командаларның кымнарныг-биле ойнаарының дугайында салымнолун ол шинтирлээр ужуры-биле, кымнарны-даа чопшөрели чокка, шак ындыг сөстерни Шагдыр шавыштыр бижип каан:

«Хартыга дег ужуп четкеш, Харыы сөстен эккел, чагаам. Эзир куш дег ужуп четкеш, Эки сөстен эккел, чагаам!»

— Чагаа даштынга артык сөстерни каксан бижиир чүвел? Акым ажынаа-ла берген! — деп, сакманчы кыс алгырган.

— Шаанда дег эвес, шала таарымча чок болду — дээш, Баазан чугаазынга хомудаанзыг улуг тынган.

— Ындыг сөстерни бо угбайга чаваанарга бижип турган улус тур силер ийин — деп, Чодун таныл-бырлаксаан.

— Кижиниң хүү бодалы, күзели деп чүве бар болгай. Мээн хостуг эргем-дир — дээш, малчын алдыртпазын кызыткан.

— Чагаа дээнде, шаандан тура аттыг ашак боор, уруглар.

«Будук-биле бижээн чагаам — Бузулбастың харылзаазы. Карандаштан бижээн чагаам — Каашпастың харылзаазы» — суг-суг деп шулуктеп бижиир дивес силер бе — деп, көгүде аарак хөөредип тура, ава чагааны ангы, арыг хапка хаптаттырган. Ынчалдажок чагааның кылыны чагаа хавын чара теп турар болган. Ам канчаар даарта суур почтазынче кижи бадырган, чагыглыг чагаа чорударын шинтирлээннер.

«Мынча хөй кижи мындыг улуг чагааны чорудуп тура, амыдырал берге үеде акша канчап шилчитпес чүвел?!» — деп чаа бодал база тыптып келген. Олар ол бодалды бадыткан, кижи бүрүзү хире шаанче үлүглерин салганнар. Акша арбын дүшкен. Чаа чылда сарышка өөрүнчүг белек ынчаар чаяаттыган.

Чагаа кежээн дооступ турда, үгер ажык кырынга турган.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ТВ

ЯНВАРЬ 24

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.00 «Эртем». 8.30 Мультфильмнер. 8.55 «Оң алды харылыгларга чедир болгаш оон-даа улугларгa». 9.35 Б. А. Покровскийниң 80 чылынга. 10.35 «Бок тогер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 «Аян-өөрүкүлер алдыву». 13.20 Кыска метраж-тыг уран-чечен фильм. 13.45 «Блокнот». 13.50 «Бридж». 14.15 «Биржа-лардан медээлер». 14.45 «Бизнес-класс». 15.00 «Ачы-буянныг күзе». 15.20 «Делегей улустарының зогаадылгазы». 15.50 «Ийиги орукка немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 Уругларга телешин. 18.00 Медээлер. 18.20 Мультфильмнин баштайгы көргүзүү. 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». 19.15 «Мээң өг-бүлем болгаш өске-даа дириг амытаннар». Уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.30 Уран-чечен публицистиг фильмнин баштайгы көргүзүү. 23.00 «ВиД». Чапсарда. (01.00 — Медээлер. 01.40 Париж:—Триполи — Кейптаун авторалли. 02.40—03.50 «Ийиги орукка немелде поезд келир». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывыштыг кижилерниң үези. 9.20 Англ дыл. 1-ги чылы. 9.50 Хостуг шакта. 10.05 Англ дыл. 2-ги чылы. 10.35 Чуруккчу Иван Сандырев. 11.00 Ол-ла хевээр. 11.55 «Марыыштыг чугаа». 13.40 — 14.00 Тхэквондо.

* * *

16.00 «Компьютер-биле диалог». 16.30 «Делгем». 17.00 Кожа чурттар. 17.45 Тинко. 18.00 Тайылбыр. 18.15 Фигурлуг чүгүлааш-кын талазы-биле Европа чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.30 Медээлер. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарладдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүүнче байырлал. 20.30 Реклама. 20.35 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 14-кү сериязы. 21.25 Фигурлуг чүгүлаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 22.10 Россия Федерациязының Дээди Соведнин сессиязында. 22.35 Р. Карцевтиң монологизи. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Даартагыже агаар байдалы. Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 «Оортан эпаа». 19.30 Парламент медээчизи. 19.45 — 20.00 «Өг-бүле клуву».

КЫЗЫЛДАН

20.00 — 00.00 «Үеним суралы» программа. 20.00 «Хөөремик кижи». Уран-чечен фильм. 21.50 — 23.40 «Ужудукчулар». Уран-чечен фильм.

КИНО

ЯНВАРЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Фанат-2 (коммерческая фирма Тирс) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ. Благодаренис старому вину 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: День колибри 9.00, 10.50. Республика Шкид 12.40. Фанат 14.40, 16.30, 18.20, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Тимур и его команда 13.30. Под маской Черной кошки 15.20 (узаткан), 17.40 (узаткан) шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва солбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15.
□ шинтилел политиктиг — 3-41-23;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-34-98 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-82;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргаанда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканы Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садымының херектерининиң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 16.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалыг-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 17 (14741) 1992 чылдың январь 25, суббота

Чагыдар өртээ 10 көп. Садыр өртээ 00 көп.

СУРАГЛЫГ ХӨГЖҮМЧҮГЕ ТУРАСКААТКАН

Идамчап Сүрүнович Хомушку дээрге Бай-Тайга районда эвес, республикада сураглыг тыва хөгжүм херекселдери кылыр мастерлериг бирээн.

Талантылыг хөгжүмчүнүң чогаадып, тывынгыр аргабиле кылганы аяныг, чараш хөгжүм херекселдериниң өскүр, талантылыг үнү үүгле Тывага эвес, өске-даа республиканарга, делегейниң чамдык чурттарынга чаңгыланып, хөгжүмге хандыкшылдыларны магадаткан. Ол хөгжүм херекселдерин кылырынга хандыкшылдыг мастер эвес, оларга тыва болгаш орус улустарының ыраларының аялгаларын мергежилдиг ойнаар талантылыг кижи. Ынчангаш чурттап келген чеден ажыг чылдарының дургузунда районнуң, республиканың көрүлделеринге хөй удаа киржип, доктаамал мактадып, шаннадып келген, чонга биллингир бот-тывынгыр артист.

Тыва хөгжүм херекселдерин сайзырадып хөгжүдеринге, оны кылырынга база оларга ойнаарынга, ол ховар мергежилди аныяк салгалга дамчыдып берип, өөредиринге, чаңчылтырарынга Идамчап Сүрүновичиниң кыргеи күш-ажылы салыышкыны улуг, ол үнелиг херээн ам-даа уламчылавышаан. Сураглыг хөгжүмчүнүң хөй чылларда үре-түннелдиг чорудуп келген ажыл-чорудулгазын бедин-биле үнелеп көргеш, аңаа Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты эрткен чылын тывыскан.

Бай-Тайганың сураглыг хөгжүмчүзү Идамчал Хомушку төрүттүнгениниң бээр 75 харлап турар. Ол болуушкунга тураскааткан алгаг-йөрээл кежээни республиканың Улусчу чогаадылга бажыңынга бөгүн, январь 25-те 15 шакта эгелээр. Орта хөгжүм херекселдериниң болгаш уран-шевер мастерлериниң мөңгүнден кылган кылыгларының делгелгези болур, оларны күзеадиг кижилер садып ап болур. Алгаг-йөрээл кежээнге келген кижилер Идамчап Хомушкунуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын долузу-биле билип алыр. Эртемден Валентина Сузуней, чогаалчы Черлиг-оол Куулар, чуруукчу Иван Салчак болгаш өскелер-даа мастериниң дугайында үре чугаалаар. Оон аңтыда солун программалыг улуг концерти сонуургал-биле көөр. Концертке республиканың В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шим театрының, «Саян», «Тыва» ансамбльдериниң артистери, республиканың Улустуг чогаадылга бажыңының ажылдакчылары киржир. Ол ышкаш Бай-Тайгала Мария Очур-оолдуң удуртканы «Мөңгүлектиг сыры» аас чогаал ансамблиниң, Чаа-Хемчиктиг бот-тывынгыр артистери солун номерлерин кежээге көргүзер.

Сураглыг хөгжүмчүге тураскааткан алгаг-йөрээл кежээни ажыктыг, өөредиглиг, солун болуп эртер.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

АҢАА КЫМНЫ БАДЫЛАЗА ЧОГУУРУЛ?!

Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң соңгулдаларын 1992 чылдың март 15-те эртирер дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалын үүлдүг деп санаар мен. Бо берге үеде төрээн Тывавысның социал-экономиктиг, эртем депшилгелиг, политиктиг эге базынарын ыска үе иштинде (4-5 чыл) чедип алырын күзеп, орта сагыш аарып чоруур кижи бүрүзү «Президент албан херек, а кым президент эрге-дужаалды эдилеп шыдаарыл, кым бисти бо ядаргай байдалдан уштуп, рынок негелдезинге ажылдап өөредирил?» деп айтырыны салып турар. Кижи бүрүзүнде бедик медереллери, буянныг ак сеткилди ала-чайгаар-ла ол негеп кээр. Борта бистер шуптувус база бир шылгалда эртер бис дизе хөөрем эвес. Президентиниң ролюндан, оон ажылының дээштининден бистиң келир үевис улуг хамаарылгалыг: үүге дизе президент эрге-хоойлунуң күүселдезин чорудар, эрге-хоойлуга эдилге-чазалганы, немелделерни бодунуң хуузундан киирер эргелиг болгай. А бо үүл дээрге аңгы үеде бистиң республиканың онзагай байдалынга кончуг чугула херек деп санаар мен. А бөгүн Тыва Республиканың онзагай байдалы үүл дээрге, оон хожудан чыдып калган экономиказы, оон янзы-бүрү булуннарында нептерээн оор-сук, кем-херек үүлгеднишкини, оон кам-хайыра чок үптедип, төтчеглеттирген чараш бойдузу. Ынчангаш Президент херек. Херек боорда Тывавыңы экономиказын ханы сайгарып билир, чон дээш сагыш човангыр, төрээн чуртунуң өзулуг патриоду херек.

Президент эрге-дужаалдыг кижи Президент кабинединиң кежигүннерин, премьер-министрни болгаш республиканың министерстволарының, ведомстволарының, албан организацияларының, бүдүрүлгелериниң бирги удуртукчуларын колдуунда боду томуйлаар болганда, ол республиканың иштинде янзы-бүрү ажыл-агыйда ажылдап-даа чоруур, өзүп-даа орар кадрларның мөзү-шынарын, хиреш-аан эки билир боор ужурлуг.

Ынчангаш президент дугайында бо үстүнде айыткан ийи үүлден алгаш бодап көөрүнге, Тыва Республиканың бирги Президентизиниге Шериг-оол Дизижикович Ооржакты депшидип үндүрзе чогумчалыг боор деп санаардыр мен. Мен хуумда бо дарганың доочу намдарын эки билбес кижи-дир мен. Ынчалза-даа ажыл-агый чогудуп чорааш, кижи кайы-даа районга, кандыг-даа кижилер-биле хөөрежип чугаалажы бээр чораан. Эң ылаңгыя бөдүүн араттар, малчыннар, механизаторлар дээш, янзы-бүрү кижилер Ш. Д. Ооржакты эки билир боор чораан. Моон дугайында янзы-бүрү чаданың удуртукчуларынга шыңгыы, негелделиг, а бөдүүн ажылчын чонга сагыш човангыр, дузаргак кижи деп билген мен. Чажырган канчаар, Улуг-Хем районга ажылдап турган үевисте бистер, совхоз директорлары бир ай дургузунда боттарыныстың малчыннарывыс, фермаларывыс кезип четтикпейн турувуста, Шериг-оол Дизижикович районуң сүт-бараан фермаларын, малчыннарын, хову бригадаларын кезип каапкан сут болгулаар турган. Бо үүнү көргүзүп турарыл дээрге, бир-ле дугаарында, кижилерге сагыш-човангыры деп бодаар мен.

Тыва мал, чер ажылдыг күүрүне болгай, а Шериг-оол Дизижикович Ооржак Москваның Көдээ ажыл-агый академиязын кызыл диплом-биле доосхан. Көдээ ажыл-агый шутумунга бөдүүн ажылчындан эгелээш, оон үстүкү чадазынга чедир чон ортузунга ажылдап, чурттап келген кижи-дир. Малдың, черниң продукциязын канчаар көвүдениниң технологиязын ол кымдан-даа артык эки билир болгай. Бистиң үевисте Тываның шылгарацгай дээн профессионал экономизи-дир. Оон ыңай бир онзагай үүл болза, Ш. Д. Ооржактың өрткен оруу тодаргай ажыл-херек-биле үргүлчүнүң сырый харылзаалыг болгаш делгеи. Ол үүгле көдээ ажыл-агый эвес, а улус ажыл-агыйының бүгү адырларын экономиктиг сан-чурагай дылы-биле ханы сайгарып билир болгаш ону моон соңгаар, бо рынок үезинде канчаар сайзырадырының арга-методтарын тодаргай айтып болур. Эң ылаңгыя хожудаңгай үлетүүр бүдүрүлгениң, тудутуун, транспорттуң, харылзааның ажылын.

Ш. Д. Ооржак сөөлгү он чылдарда республиканың удуртуп-башкарар структуразының дээди органнарынга бөгүнге чедир ажылдап чоруур. Республиканың иштикиштыкы ажыл-херээ дээш оон четпээн чери-даа чок, чер-черлерде бүдүрүлгелериниң, албан организацияларның, Советтериниң канчаар ажылдап, кандыг байдалда турарын ол эки билир. Ынчангаш Тыва Республиканың бирги Президентизиниге бодум хуумда Ш. Д. Ооржак дээш үнүмнү бээр мен. Ынчалза-даа чон уран-мерген угаанныг болгай, ол кымны депшидип каар болдур, аңаа хүндүткелди чедирер апаар.

Кызыл-оол ДҮРБҮЛЕК.

«Х Улут хурал» совхозтуң директору.

(Гонорарын «Шын» солунуңу агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.).

Чер-черлерден абзац-биле

Бай-Тайга районнуң «Тээли» совхозунуң күш-ажылчы коллективи Тыва Республиканың Президентизиниге кандидат депшидилгезиниң хуралын эрттирген. Аңаа санал берген совхоз директору А. О. Хертек, профком даргазы турган Д. Х. Хирбаа, күш-ажылдың хоочуну Д. С. Чедер-оол болгаш өскелериниг-даа саналы чаныс болган Тыва Республиканың Президентизиниге кандидат кылдыр республиканың Министрлер Төвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты депшидер. Хуралдың киржикчилери ук саналды бир үн-биле деткээн. Президентиге кандидатка деткимче бөлүүн тургускан.

Тээлижилериниг саналын район төвүнүң чанында Найырал суурнуң чурттакчыларының хуралы база деткээн.

* * *

Сүт-Хөл районуң «Ишкин» совхозунуң ажылчылары боттарының депшидилге хуралынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейни Президентиге кандидат кылдыр депшиткеннер. Президентиге кандидатты деткиир бөлүк тургустунган.

(Бистиң корр.).

САДЫП АЛЫР СЕН БЕ?

Волганың автомобиль заводунуң ВАЗ маркалыг нептереңгей автомобильдериниң ортээн бөдүүн кижи төлеп шыдавас кылдыр өстүрген. Сөөлгү прейскурант ёзугаар алырга, эң-не чиик ортектиг деп турганывыс «Ока» деп машинаның амгы өртээ 80 муң рубль ажыр турар апарган. ВАЗ-2105 марканың «Жигулизиниң» өртээ — 114 муң ажып турар. А «2107»-ниң — 170 муң чедип турар апарган. Көдээниң чурттакчыларының алыксаары «Нива» автомобильдиң өртээ 152 муң 361 рубль болуп турар.

Мурнунда приводтуг ВАЗ-2108 болгаш 2109 автомобильдер сөөлгү үеде чоруунук дүргени-биле болгаш башкарылгазының талазыбиле эң таарымчалыг диртип турар болгай. Ам оларның өртээ тус-тузунда 138 муң 21 рубль бала 186 муң 138 рубль болу берген. А оларның соонда «салгакчызы» 21099 марканың машиназының өртээ — 237 муң (!) 866 рубль апарган.

Волганың автомобиль заводунуң чингине директору В. Каданниковтун дыннадып турары-биле алырга, сөөлгү үеде машина кылырына үнер металлдың, чигэттиг, четчелээр кылыгларның, энергияның болгаш еске-даа чүүлдериниң өртээниг улгатканы-биле холбаштыр машиналарның өртээ талыйган. Оон кырынга садыг немелдези, үндүрүг база кирип турар. Оон-биле холбаштыр артык кезектер болгаш автосервис хандырылгазының өртээ дыка улгаткан.

Культура болгаш рынок

БЫЖЫГ ХАРЫЛЗАА—МАГАДЫЛАЛ

Россия Федерациязының чазааның ап келген хемчеглериниң күүсеттинмейн келгени, күрүне өнчүзүн хуужударының айтырыглары, амгы үеде экономиктиг болгаш политиктиг ажыл-чорудулгаларда янзы-бүрү өскерилгелер, хоойлуларның бот-боттарынга чөрүшкек чоруктары, ССРЭ-ниң буступ дүшкени, хереглел бараанныларының хостуг өртекче будалчак шилчинишкининиң уржуктары, чоннуң социал амыдыралында тыптып келген бергедээшкиннер культура ажылдакчыларының чон мурнунга харыысалгазын көдүрүп, быжыг харылзаалыг, чаңгыс эп-сеткилдиг, дээштиг ажыл-чорудулганың магадылалын тургузарын негеп турар дээрзин Бай-Тайга районнуң культура ажылдакчыларының хуралы көргүскен.

Культура ажылдакчыларының өрткен чылын чорудуп келген ажылдарын түннээн ук хурал база бир янзы эгелээн. Культура бажыңынга улус чыглыг эгелеп турда, культура ажылдакчыларының кыска концерти болган. В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шинзинде Кара, Седип, Уран, Салбакай оларның овур-хевирлерин амгы үениң байдалынче шоодуп киирген пародия-көргүзүүгү Антонина Хертек, Варвара Хомушку, Надежда Комбу, Марий-оол Сат, районнуң бөжудулга бажыңының чанынга болган баштак көргүзүүгү Марий-оол Сат, Сергей Саая, Борис Чамбыт олар солун, каттырынчыг кылдыр ойнаан. Ол ышкаш культура одааның уран үүл удуртукчузу Мария Очур-оолдуң тургусканы «Чалыылар», хорезм улустуң танцыларын, «Мөңгүлектиг сыры» ансамблдиң бот-тывынгыр артизи Шолбан Күжүгеттиң сыгыт-хөөмейни, «Өглүг-баштыг херээженге ынакшыл», «Ак-Довурак» деп ырларны Хүлер Санчаттын, Байлан-оол Казырыкпайның база бөлүк оолдарның күүседиглерин чыыланнар чыыыбиле уткаан.

Хөглүг чапсар соонда, районнуң культура ажылдакчыларының өрткен чылын чон ортузунга кылып келген ажыл-чорудулгазының дугайында иштекелди улус депутаттарынга Бай-Тайга райкүүскомунуң культура киллизиниң эргелекчизи Светлана Самбый-оол кылдыңган ажылдарның чедишкиннерин демделеп, четпестериниг барын шугумчүлекчи ёзу-биле айтып, моон соңгаргы чорудар ажылдарның сорулгаларын делгереңгей чугаалаан.

Районда теп болгаш 6 көдээ культура бажыңнары, 11 салбырлыг төпчүткен библиотека системазы, эби агиткультбригада, уругларның уран үүл школазы, Бай-Тал, Кызыл-Даг суурларда музыка болгаш чуруулга школалары, 8 кызыл-булуң — культураның одаглары болбушаан, ажылдың чаа хевирлериниг шилчип, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап, ужуражылгаларны, кежээлерни, номчулга конференцияларын, спортчу марыылдааларны, хөглүг оюн-концерттерни, көрүлделерни хөй-ниитиниг оргализацияларынга даянып алгаш, чорудуп келген. Шынап-ла, кандыг-даа ажылда чедишкиннер-биле чергелештир четпес ажылдар тыптып, кылыр үүлдер көвүдеп келир болгай.

Районда эки ажылын демделеп, мактап болур культура одаглары, ажылдакчылары бар. Оларның дугайында чугаа кылбайн, харын-даа үүгле бай-тайгажыларда эвес, харын-даа республиканда ам-даа уламчылавышаан турар четпес ажылдар дугайын чугаалап болур. Ол чугаа Тээли Культура бажыңынга болган хурал үезинде иштекелеп-даа, саналдарга-даа үнүп турган.

Өртектериниг өй-хемчээл чок өскени, чурттуг иштинде политиктиг-даа, экономиктиг-даа ужур-бажы билдинмес айтырыглар бөдүүн чоннуң сагыш-сеткилин хомудадып, кударадып келгени чажыт эвес. Амгы үениг байдалын, экономиканың, рынок харылзааларының чугулазын чонга чедир тайылбырлаар улуг күүч-күш болза культура ажылдакчылары болур. Ынчалза-даа культура ажылын ийиги чергениг айтырыы кылдыр көөр хөөн «таптаашкын» үезинден эгелээш, бөгүнге чедир уламчылавышаан. Эртен дан бажыңдан эгелээш, орай дүнеге чедир дыштанылга хүннерин безин көрбейн баар культура ажылдакчыларын хүндүлээр, деткиир, үнелээр, оларның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар айтырыгларны шилтирлээр айтырыг бо хүннерде чидин-биле тургустулуп келген.

Районда культура-чырыдыышкын албан черлериниг материал-техниктиг байдалы дүрүренчиг. Шаг-шаанын эрги, тар, соок, каш чылдарда капитал септелге чок бажыңнары ам-даа турбушаан. Ону кым септээрил? Культура киллизинде, көдээ Советтерде ол талазыбиле чарыгдаар акша-төгерик барык чок. Совхозтарның салым-чолу ам та кандыг болур, биллинмес. Чамдык ажыл-агыйлар рынок үезинге сыдап алгаш, культура бажыңнарындан оспаксырап эгелээн. Шынап-ла, рынок үезинде өй-хемчээл чок оскен хостуг өртектер культура одагларынга херек хөгжүм херекселдери, стол, сандайлар, идик-хеп, пес-таавы, машина-техника садып алырынга ыыдаар аргажок байдалды тургускан. Ол-ла бүгүнү баржалар дамчыштыр садып алыр болгай, ол болдумас чыгыы айтырыг. Ынчангаш бар курлавырларны камнып эдилээр, бичe бүдүрүлгелерни, арат, дузалал ажыл-агыйларын дарый тургузуп, «дилеп тур бис», «берип көрүңер» деп диленир чоруктан дүрген үнгени-ле дээре болду бе?!

Оон ыңай культура одаглары девискээр аайы-биле хөй-ниити организацияларының күүнге даянып, орулга киирип ажылдаарының чаа хевирлерин дилеп тып, чаңгыс демниг, найыралдыг ажылдаары культура ажылдакчыларының бир чугула сорулгазы болур. Кажан демниг, чүрек чаңгыс, эгин кожа, найыралдыг, чедерчетпезиг ажык чугаалажып, кылыр ажылдарын тура-соруктуг чорудар болза, эки түннелди чедип ап болурунуң бүгү аргалары тыптып келир. Ол кижи мындыг, дүү кижи ындыг дижип, бот-боттарының артынга олбо сөглежип, артыктажып, бактажып туруп бээр болза, ол эки түннелге чедирбес дээрзин чамдык культура ажылдакчылары саналынга илередип турган.

Хуралга культура киллизиниг ажылында чамдык четпестерин, оон эргелекчизиниг ажылының стилинде хажыдыышкыннарны айтып, моон соңгаар культура ажылдакчылары-биле сырый харылзажып, чептүг негелделерни тургузуп, өөр ажылдаарын чамдык кижилер чугаалаан. Ол саналдарны Светлана Самбый-оол өөренип көөр ужурлуг. Шүгүмчүлелден, частырыглардан түннелди үндүрер апаар.

Культура ажылдакчыларының хуралынга чамдык эштерниң санаалдарындан кыска допчулады моон адаанда киирдим.

Бакуу ДИЛАК, Тээли Культура бажыңының директору:

— Культура бажыңы бежен чылдарда-ла туттунган, соок, тар, каранғы, ажылдаарынга таарымчалыг байдал чок. Бо чылын капитал септелге кылырын диледим. Ажылывыста четпестер бар. Культура киллизиниң эргелекчизи-биле чаңгыс дем, харылзаа чок ажылдап тур бис. Оон талазындан биске деткимче херек.

Мария ОЧУР-ООЛ, уран үүл удуртукчузу:

— Ажылдың чаа аргахевиринче кирген болганывыста, шаанда үүгле чон хөгледип турган болзувусса, ам азырадыгы хөөндеш үүнүп, орулгалыг, акша-төгерик тыварынче кичээнгейни салыр ужурлуг бис. Агитбригада, улусчу театр, библиотека, кино черлери аңгы-аңгы ажылдавас, демнежир болза эки.

Наташа САЛЧАК, уруглар библиотеказының эргелекчизи:

— Уруглар библиотеказы эрги, шалалары ирип эгелээн. Өөреникчилер үүгле аъш-чем садыгларынче халчыр апарды. Ном бижидип келбестээн. Номнарны камнаар херек. Тыва чечен чогаал номнары эвээш. Кымда артык номнар барыл, оозун уруглары номчуур кылдыр библиотекага чоп берип болбазыл? Культура киллизиниг эргелекчизи негелделиг кижи-дир, аңаа дузалаар херек.

Алексей МАНДАРАА, Шуйлуң көдээ Культура бажыңының директору:

— Рынок үезинде чонну культура одаанче хаара тудары бергедээн. Киноаппаратура садып алыр дээш чадаштывыс. Үргүлчү эрги кинолар кээр-дир. Кызылбулуңнарже шилчиир болза эки.

Константин ЧЫДЫМ, Бай-Тал көдээ Культура бажыңының методизи:

— Район иштинге «Культураның» хөй-ниити ажылдакчызы» деп аттаа тургусса чүл? Хөрек демдээнден база кылып алгай. Ол база культура ажылынга деткимче болур.

Культура ажылын эки-ижидериниг, рынок үезинде канчаар ажылдаарынче, культура киллизиниң ажылынга дузалаарынче угланган санаалдарны уругларның музыка школазының директору Чечек Монгуш, чуруулга школазының директору Олег Барба, «Мөңгүлектиг сыры» ансамблиниг боттывынгыр артизи Андрей Хертек, районнуң агитмультбригадазының удуртукчузу Борис Чамбыт, районнуң төпчүткен библиотека системазының директору Тамара Хертек болгаш өскелер-даа берген.

Районнуң культура ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазында берге байдалдарны, моон соңгаар рынок үезинде канчаар ажылдап, чурттаарын, культура киллизиниг эргелекчизи Светлана Самбый-оолдуң ам-даа негелделиг, культура ажылдакчылары-биле харылзаалыг ажылдаарын, райкүүскомунуң талазындан бүгү талалыг дузаны көргүзерин Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазының оралакчызы Владимир Доржу чугаазынга илереткен. Оон соонда ук хуралга киржип келген Тыва Республиканың культура министри Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар амгы үеде республиканың культура ажылдакчыларының мурнунда тургустунган сорулгаларны моон соңгаар рынок үезинде канчаар ажылдаарының программазын база Бай-Тайга районнуң культура ажылдакчыларының чамдык дилег-чагыгларын хандырарын, киллис эргелекчизи Светлана Самбый-ооллуң чогаадыкчы ёзу-биле культура ажылдакчыларыбиле найыралдыг, чаңгыс демниг ажылдаарын, ажылдың чаа хевирлерин дарый шиңгээдип алырын чугаазынга айыткан.

Хуралга чамдык культура ажылдакчыларын шаннап мактаан. Ол ышкаш бот-тывынгыр композитор, культура ажылының хоочуну Борис Чамбытка «Культура ажылының тергиини» деп хөрек демдээн культура министри Чылгычы Ондар тывыскан.

Культура ажылдакчыларының өрткен чылгы ажылын түннээн хуралдары бүгү районнарга организастыг, бедик деңгелге болуп эрткилээн.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы болгаш. Аңаа Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзелет чок он үшкү сессиязының хүн айтырыын, Чаа-Хол районну тургузары-биле холбашкан болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Ол талазы-биле тускай шинтирлерни хүлээп алган.

Президиум хуралын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей эрттирген.

БО ЧЫЛЫН ӨӨРЕДИР

Чурттакчы чонну ажыл-агыйта хаара тудар, аныяктарны өөрсдир талазы-биле Танды районнуң күүсекчи комитеди бо чылын тодаргай планны тургускан.

Бо хүннерде районда 21 муң ажыг чурттакчы бар. Улус ажыл-агыйында 9 муң ажыг кижи хаара туттунган. Рынокче шилчээни-биле холбаштыр сөөлгү үеде ажыл чок кижилер, аныяктарның саны база эвээжевейн турар. Ынчангаш бо чылын Балгазының № 2 ОПТУ-зунга, Хову-Аксыга, ДОСААФ райкомунга ниитизи-биле 544 кижини өөредир. Олар дашчының, бетонщиктиң, штукатур-малярның, электриктиң, токарының, сантехниктиң, каннакчының болгаш өске-даа мергежилдерни шиңгээдип алырлар. Оон аңтыда амыдыралдың нарын техниказын септээр мастерлерни, парикмахерлерни, идик септекчилерни болгаш өске-даа кижилерни өөредир.

Бо бүгүнү кылып чорударынга барык 3,5 миллион хире акша хөрек болуп турар.

(Бистиң корр.).

СЕМИНАРЛАРДА

Өртектер өскени-биле холбаштыр Тыва Республиканың «Азия төвү» камгалал фирмазы бүдүрүлге, албан черлериниг, организацияларның болгаш хамаатыдарының хуузунда эт-хөреңгизиниг үеним деңнелиг хамаарыштыр камгалаарының болгаш ол ажылды чер-черлерге организастаарының талазыбиле тускай семинарны Кызылда эрттирип турар. Ында ук фирманың юл-юл специалистери, бухгалтерлери, ангы-ангы деңнелдиг инспекторлары, районнарда филиалдарын директорлары киржип турар.

(Бистиң корр.)

ҮНДҮР СӨӨРТҮРҮН КЫЗЫГААРЛААН СООНДА...

Бүдүрүлгелерни материал-техниктиг эт-хөреңги-биле болгаш чурттакчы чонну хереглел бараанныры-биле хандырар адырда байдалдың нарыыдааны-биле база республиканың бойдус курлавырларын чөп ажыглаары-биле, хереглелдиг иштики рынокун камгалаары-биле Тыва Республиканың Министрлер Төвүлели 1991 чылдың ноябрь 12-де «Бойдус чиг эдин, материал-техниктиг курлавырларны болгаш чоннуң хереглел бараанныры республикадан дашкаар сөөртүп үндүрериг турумнудар дугайында» доктаал хүлээп алган.

Бо дээрге чугула апарган болгаш Россия Федерациязының экономиктиг чаңгыс аай делгемнер дугайында Чарлыы-биле чорушпейн турар. Министрлер Төвүлелиниг ук доктаалын күүседип турар чорук чамдык чогуур түннелдерни берип, чоннуң хереглел бараанныры, чиг эт курлавырларын улуг хемчээлдиг-биле үндүр сөөртүр чоруктарны болдурбайн турар.

Республиканың чурттакчы чоннуга садар аъш-чем, үлетпүр бараанныры, материал-техниктиг болгаш чиг эт курлавырларын мөөн-биле үндүр сөөртүр чоруктуг болдурбазы-биле Бин-Хемге контроль-хыналда постузун тургускан. Ук постунуң ажылын хынаары-биле бо чылдың январь 16-да Р. Г. Антов, О. П. Куулар, В. С. Хөвалыг, В. З. Ощепков составтыг бөлүк үнген турган.

Ук хыналдан илерээни, КАИ постузу дүн-хүн чок ажылдап, өрткен бүгү транспорттуң чүүгүн хынап турар. Өрткен транспорттуг болгаш чүү сөөртүүнүн тускай журналда демделеп турар. Ол ышкаш Министрлер Төвүлелиниг чанында комиссияның чөпшээрээн чүүктерин бүрүткеп, чүү кайы хире хемчээлдиг сөөртүүнүн демделеп турар.

Ук пунктуну тургускан үеден бээр ниитизи-биле 12 муң хире транспорт аймаан хынаан, оларның 325-и материал-техниктиг курлавырлар болгаш чоннуң хереглел бараанныры үндүр сөөртүүн чүүгү чөпшээрел чок сөөртүүнниг 90 фактызы илереттинген. Тываның ыяш ажыл-агый чери 16 кубометр брусту, «Тыва хамааты тудугунуң» бүдүрүлге-технологтуг четчелеңнишкин эргелели 11,4 кубометр борбак ыяшты, «Тыва белеткел үлетпүрү» 15,6 кубометр дилиг материалдарын чөпшээрел чокка үндүр сөөртүп бар чораан. Ниитизи-биле ыяш материалдары сөөртүүн 20 автомашинаны дедир чандырган.

Ук доктаалды күүседир дээш Барыын-Хемчик райкүүскомунуң ИХК-зинде автоинспекция салбыры база эзээн ажылдарны кылган. 1991 чылдың ноябрь 12-ден бо чылдың январь 15-ке чедир чоннуң хереглел бараанныры үндүр сөөртүрүнге хажыдыышкын болдурган 9 фактыны илереткен. Оон чамдык чижектери:

өрткен чылын ноябрь 21-де ВАЗ-2121 маркалыг, 89-83 КЭ дугаарлыг автомашинаның чолаачызы В. Османкин дээрзи «Лотос» деп хеп чуур порошокту 75 пачканы үндүр сөөртүп бар чораан. Ол-ла чылдың декабрь эгезинде Ц81-95КЭ дугаарлыг машинага Н. Цивилев дээрзи 3 харжак шоколадты (плитка) болгаш 6 шоодай вермишельди үндүре бер часкан. Минусинск АТБ-зиниг бир чолаачызы 25 метр клеенка аппар чыткан. декабрь ортаа үезинде С. Лопатин деп чолаачы эмгежок шай, шоколад-биле чергелештир «ИЖ-Юпитер» деп мотоциклди — 3-түү, «Тула» деп мотоциклди база 3-түү үндүр сөөртүп бар чыткан.

Чоокта чаа, январь 13-те О. Дворков деп хамааты 2 харжак конфета, 1 харжак ногаан горох, 2 харжак какао, 1 харжак маргарин, 1 шоодай ракушка дээн ышкаш бараанныры Усть-Абаканче киире бер часкан.

Илереттинген материалдарны дедир эгиттирген, а чоннуң хереглел бараанныры база хавырган болгаш райпога дужааган. Бо бүгү фактылардан алгаш көөрге, хыналда пунктуларын тудары бо берге үеде оска чугула болуп турар.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЭКОНОМИКТИГ РЕФОРМАГА ХАМААРЫШТЫР

МОСКВА. Аъш-чемнин чамдык кол продуктуларынга өртектер өзүлдезинин доктааткан кызыгаарлаашкынары Россияның девискөөрлерининг хөй кезинде күүсеттинмейн турар. Ол дугайын Россия парламентининг экономиктиг реформаны чорудары-биле холбашкан ажыл-чорудулганы дүүштүрер талазы-биле оператиктиг бөлүктүн хуралынга чугаалаан. Депутаттар бараанларга болгаш аъш-чем продуктуларынга өртектерни күрүнеден өйлээр дугайында Россия Президентизинин Чарлыының түүлдериниг боттанып турарын чугаалажып керген.

Парламентарийлер-даа, чамдык ведомстволарның удуртукулары-даа хереглел өртектерни таарыштыр шинтпирлээринде ужур-дурум чок, кайы хамаанчок хоруктуг, төпте болгаш өр бүрүде хөй санныг фактыларының дугайын чугаалагылаан. Бүгү үктүрден ээн турар медээлер өзугаар алырга, чуртта социал дүшкүүрлүг чорук доскүп орар. Ылангыя Уралдың, Сибирьнин чамдык девискөөрлеринде, Волга чоогунуң элээн каш областарында байдал чидигленген. Докааткан өртектерни бараанларның бүдүрүкүлери, садыг черлери, а ол ышкаш тустус черлерде күүсекчи органнар-даа хажыдып турар.

Чурттакчы чонуун бо бүгүге хамаарылгазының дугайын база чугаалажып көрген. Чамдык таварылгаларда хоорайлар чурттакчылары бараанларны садып албастап турар. Өртектернин кызыгаар чок өзүлдезинге удур чонуун демиселинин чайгаар тыптып кээр хевирлери илереп турар. Садыгжылардан бараанларны хавыра бээр таварылгалар безин бар.

Хажыдыышкынар фактылары-биле демиселди күрүне органнары чорудуп турарын хуралга демиглээн. Эргелхоойлу камгалал органнары торгаалдарны онаан, бараанларны хавырып, кеземче херектерни оттуруп турар.

Оперативтиг бөлүк улуг сайгарылга ажылын чорутпушаан, чазакка чогуур сүмелерни кинерининче углуг хөделип турар. Дээди Советтиг даргазының оралакызы, бөлүктүн удуртукчузу Владимир Шумейконун айытканы-биле, Россияның чазаа байдалды чогумчалыг болдурары-биле кандыг-бир шинтпирни дарый хүлээп алыр ужурлуг.

РОССИЯНЫН ВС-ТИН СЕССИЯЗЫНДА

МОСКВА. Россия Федерациязының Дээди Советинин палаталарының каттышкан хуралы январь 23-те болуп эрткен. Аваа бир дугаарында «Россия Федерациязы биле Кыргыс Республиканы аразында күрүне харылзааларының үндезининиң дугайында» керээни чугаалажып көрген. Ол айтырыгны чугаалажып көрүп турар үеде Россия Президентизинин көвүлекчизи Александр Гранберг сөөлгү үеде Кыргыз Республикадан орус дылдыг кижилерниң хөйүбиле көжүп үнүп турарыга дүвүреди илереткен. Чижээ, Кыргыстан көжүп турар россиянларның саны Латвиядан үнүп турарларының санындан дөрт катап ажып турар апарган. Ынчангаш депутаттар көжүп чоруп турарларга компенсация төлээриниң дугайында ийи күрүнеңиң аразында дугур, жулганың эргежок чугулазының дугайында айтырыгны көдүрген. Россияның Дээди Советинин Делегей харылзааларының талазы-биле комитединиң мурнундан депутат Нона Андронов керээни бадылавас дугайында санал үндүрген.

Сессияның ажылынга чалаткан Кыргыстың Дээди Советинин Даргазы Медеткин Шеримкулов ол бүгүнүн дыка хөй-биле чоп-шаарешээн болгаш республикада националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурарынга кылып турар хемчеглер дугайында чугаалап берген. Түннелинде керээни күштүг болдуруп бадылаан.

Оон ангыда сессияга «Россия Федерациязы биле Армян Республиканың аразында найырал, кады ажылдажылга болгаш айыл чок чорук дугайында» керээни, «Крым областы РСФСР-нин составындан үндүрер дугайында» СССР-нин Дээди Советинин Президиумунун 1954 чылдың февраль 19-тагы шинтпириниң дугайында болгаш Кара далай флодунун салым-чолумун дугайында айтырыгларны чугаалажып көрген. Ынчалзажок чогуур шинтпирлер хүлээп алдынмайн барган.

ЧАЗАК ХУРАЛЫ

МОСКВА, январь 23. Россиның чазаанын калбак киржилгелиг хуралы Кремльге болган. Оон ажылынга түс черлер администрациялының баштыннары, республикаларның, крайларның, областарның төлөөлекчилери киришкен. Аваа үш айтырыгны чугаалашкан: хуужудулганы дүргедиво дугайында; садыгны эде тургузар дугайында; тараа продуктулары-биле хандырылгада байдал дугайында.

Хуралды Россияның Президентизи Борис Ельцин ажыткан, ол бодунун чугаазында өртектер өстүргениниң соонда республикада байдалды сайгарып чугаалаан.

ФЕРМЕРЛЕР САНЫ КӨВҮДЭЭН

КАЛУГА. Бо чылдың эгези области фермер ажылагыйынга көдээ чурттакчыларның хамаарылгазының оскерилгени-биле демиглеттиинген. Баштайгы ийи неделяда безин 63 чаа фермер ажылагыйлары немешкен. Эрткен чылдың төнчүзүнде фермерлерниң саны үш чүс чедип турган. Чоокку хүннерде 156 билдириишкиннерни сайгарып, шинтпирлер хүлээп алыры көрдүнген. Билдириишкин киирип турарларының хөй кезии специалистер, механизаторлар, малчыннар.

ЭМЧИЛЕР ЗАБАСТОВКАЗЫ

МОСКВА, январь 23. Россияның эмнелге ажылдакчыларының январьда бүгү-нинги забастовка чарлаар дугайында медеглели чүгле сөс кырында үүл эвес, а херек кырында боттаны бээр чадавас.

Россия Федерациязының кадык камгалал ажылдакчыларының профвиделиниң даргазының оралакчызы Александр Кузнецовтун дыннатканы-биле, забастовкага белениг Россияның барык 70 девискөөрлери дыннаткан. Забастовканың үргулдээри ол-бо эмнелге албан чериниң ажылының байдалындан хамаарыштыр 2 шактан 5 хүн чедир боп болдур. Эмчилер өртектер өскени-биле холбаштыр шалыны өстүрериг, чаштардан кырганнарга чедир бүгү чонуун кадыын камгалап, чогуур эмнелге дузазын көргүзер арганы бээр ыңдыг акша-лаңдырыышкыны чазактан иеген турарлар.

МИНИСТР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

МОСКВА, (СӨТА). Россияның Президентизи Б. Ельцин Кремльге Францияның күрүне министри, даштыкы херектер министри Р. Дюма-биле ужурашкан.

Парлалга албанының дыннадыныңда алырга, аваа Россия Федерациязының Президентизинин Францияга күрүне аян-чоруунга белеткел дугайында айтырыгны чугаалашкан. Француз министрниң аянда өзугаар Б. Ельцин Россияда боп турар экономиктиг реформаны чорудуглаының, тем-нежилге күрүнелериниг боп турар болуушкуннарга хамаарыштыр Россияның удуртулгазының туружуун дугайын аваа чугаалап берген.

Р. Дюма Россияда боп турар ханы чаартыгалаларга француз удуртулганың улуг сонуургалдыын дыннаткан, чогуур летkиччени көргүзүнге белениг илереткен. Ядролуг чепсекти контроль-даарыңче база ядролуг дайынның өскүп кээрин болдурбазының улуг кичэнгей салдынган.

Делегей байдалынга хамаарышкан өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

КАМГАЛАНЫР ЭРГЕ

Бо чылдың январь 14-те «Шынга» улус судунун арат төлөөзи А. Ондарның «Кеземче хоойлузун шынгыырадыр» деп түүлүн номчудум. Авторнун кеземче дурумунун 105 түүлү-биле буруудатканнарны (ажыр камгаланган дээш) чиик шиидип турар дээни-биле чөпшээрежири берге. Кандыг-даа чылдагаан чок черге үптээшкин кылганы-биле азы хулиганнаан, кижи өлүрген кижилерниң дугайында Кеземче хоойлузун шыңгыырадыры чөптүг болбайн аан.

«Бирээзи холунда бижектиг, өскези туткан чүвези чок эвирик ооларның ажык турган бир байынче кире маннажып келгеш, арагалап орган эвирик үш эр, ийи херээжен кижилерден ажыг суксун бөөрин негеп, бербеске, боостааларынче бижек аппып, кыскананы, олурганнарның бирээзи өөнүн хереженин эвинге болуп-кааш, ооларны ол-ла черинге бижектээш»... деп чүүл, ол кижиге РСФСР-нин Кеземче дүрүмүнүн 104 түүлүн онааган (?!) деп турар.

Бо таварылгада 104 түүл онаатты-нмас, чүге дээрге дорамчылаашкын түннелинде хенертен чым-сыгт кылдыр хорадай бергениниң кижи өлүргенде онаар дурум түүлү-дүр. Бо таварылганы алыр болза, бижек-биле боостааларже аппын келген кижилерни өлүрген болганда, дүрүмде көрдүнген эргежок чугула камгалал кылган кижи-дир.

Истелге-даа органнары, судтун составы-даа ол камгаланган (болун-даа, өскедерни-даа) кижинин хенертен ажыңгаш оларны өлүрген дел дүрүм түүлүн шиидип эвес ажыглаан деп билдим. Бир эвес камгалалды эмин эрттирипкен дээрэнин демдектери, барымдаалары илерээн болза, аваа дурум түүлүнүн чүгле 105 түүлүн онаар турган.

Бир эвес болган таварылганың чогум-на канчаар өскөөнин, чүү болуп доозулганын арат төлөөзи шын билээн болза, «өлүрүкчү» деш шиидип турганы кижи РСФСР-нин Кеземче дурумунун 13 түүлүн өзугаар оюп эртинмес, эргежок чугула камгаланыышкыны кылган кижи-дир. Бир эвес ынчанмаан болза, каш кижилерниң боостаалары үзе кестинмес дээрэнге магадылал бар бе, турган бе?! Черле чок ышкаш. Диригг кижилер «чыда өлүр чылан» эвес-ле болгай.

Улус суду демги «өлүрүкчүү» ийи чылга «химияга» шиидип каарга, республиканың Дээди суду ийи чыл шенелде-биле солаан. Шенелде дээрге-ле база кеземченин бир хевирн-дир. Биригээр чугаалаарга, «өлүрүкчү» буруулуг болган ышкажы! Мынчап кээрге-ле улус суду-даа, Дээди суттуг боллегиязы-даа өзүдүг кем-херек үүлгедикчилериг — өлүрүкчүлерге каалма орукту ажыдып, ногаан отту кыгсып турарлары ол ышкажыл.

Кезеке-е дурумунун 13, 105 түүлдериниң комментарийлериңде (тайылбырларында) айтып турарын алырга бир эвес кем-херек үүлгедикчилериңге удур камгаланыышкын эргежок чугула болган болза, ында кем-херек үүлгединиңиң составы чок, харын-даа ниитилелге ажыктыг деп турар. 1964 чылда-ла ССРЭ-нин Дээди судунун пленуму суд органнары кайы хамаанчок черге «дезе бээр арга турган-дыр», «улус кый дээр үе турган-дыр», «аагайлап, чашпыыр турган-дыр» дээн янзылыг чылдаганнар кылыг, «эрттир камгаланган» дээш шиидип турганын судтарга айыткан.

Хулиганзыг чоруу-биле, ажык-ковчаа харааш, азы ыырынай кандыг-даа чылдагаан чок черге улус амытынынга чедип чоруур өлүрүкчүлерге, шынап-ла, кандыг-даа келдерел, чигелде турбас ужурлуг. Бөдүүн чон ынчаар негеп-даа турар. Ынчалзажок чангыс хой оорлапкан кижини узун хуусаны шиидип, кижи амытынга четкеннерни оон эвээш-даа хуусааларга шиидип турар таварылгаларны билбес кижи бар деп бе?

Черле ынчаш кара сагыыттыг, араатанзаан кем-хөрек үүлгедикчилериңден бөдүүн, шынчы кижилерде камгаланыр эрге бар бе? Мен бодаарымга, черле чок. Камгаланыр дээш бижек ап чораан кижини тудуп аваа. Кеземче дурумунун 218 түүлү-биле чула шиидип каар. А кем-херек үүлгедикчилери ок-бижек ап чоруурун кымдан-даа айтырбас, боттары билир.

— Сайзырангай күрүнелерни алыр болза, кандыг-даа чепсекти бажың-балгадынга калгалаар, хостуг садыл алыр эргелиг. А бисте бөдүүн чок чүге хосталгазын кадыдып, шинтпирген кижилер-биле бир дөмей, камгаланыр чепсек безин эдилеп, калгалаар эргевис чок болганы ол?

Мынчап кээрге-ле, бисте, ылангыя эвэ тайга-таскылда малчыннарның камгаланыр эргези чок, бурганга-ла тейлеп орар, бо-ла. Республиканың ФАА, ИХМ ажылдакчыларынга карантактан даргалары бо бүгүнү тооп көрбес болбайн аан.

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер, юрист.

ИЙИ-ЛЕ ЧЫЛ

Үстүнде чүүдүк авторунуң бижип турары материалды мен база номчудум. Ында айыттынган өлүрткен ийи оолдуң бирээзи — мээн кады төрээн акым. Кады чораан ийи оолдуң нелдирзин амы-тынындан чарган. «Чүге нелдирзин чок кылып чытканнарыл?» деп айтырза, аваа бичии чаштар безин илдик чокка харыылаптар боор. Ийс Хереги арттырбааннар. Өлген кижи өлгенче болгай. Оон мурнунга сөгедектей олуруп-даа алгаш, ыгла-сыкта, чаннып-диле, дөмей-ле ыытталас. Сокпас чүректин адаанда сөглеттинип шыдаттынмаан сестер оон-биле кады кара чер адаанче хөмүнер.

Ынчангаш Чадааныың улус судунун ону өөдүр истеп шыдаанай, бүгү херекти олген ийи оолдуң кырынче чуй каапканы-даа ол. Ол оолдарның өлгенинин эртенинде-ле олурукчу болчукчуну тып алган. А когаравинарның сагыжында ол хүннерде каяа-ла болчукчу, суд киреп деп? Оларның сагыш-бодалында — мөңгарал, кударал, мочаан кижини сөөлгү оруже удеп, байырлажып алыры-ла болгай. Суд безин ийи чыл эртkенде болган. Түннелинде ийи аныяк оолду өлүргени дээш өлүрүкчүге ийи-ле чыл шенелде берген. «Бо шагда ыын чок» деп чонунуң чугаалажып турары-даа ыын.

Ындыг болганда кижи тынынга четкен өлүрүкчүнү кижи деп саналас мен. Тенниг херим артындан бижиттинген чагаалары хөлү-биле солуннардан номчуп келдим. Дөмей-ле оларга өршээл турбас ужурлуг. Мен ышкаш хомудалы улуг өске-даа акы-үгбалар, дүнмалар болгаш ада-нелер кайы хөй.

О. МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

«Шынның» улус депутаттарының Советтериниң шилдизиндеи: Мурнунарда ийи чагаа, чангыс айтырыгга хамаарыштыр ийи ангы бодал. Оларның кайызында-даа ооду ыын, өскези ыын эвес дап дорт чугаалаары берге. Шынап-ла, биргизинде айыттынганы ышкаш, бажыңга олурганнар камгалаттынмаан болза, өлүрткен ийи оолдуң орнунга олар шупту бежелээн эвес-даа болза, чамдыктары чүге когарап болбас турганнар деп? Чидиг бижектиң бажы боостаада үстүртүнген турган-на болгай. Өске талада, ийиги чагааның авторун база ыын билип болур. Келген оолдардан канчап-чоп өскээр адырлып, оода-ла бирээзин өлүрбейн барып болур турган ышкаш. Оон кадында кады төрээнин чидиргениниң сагыш-сеткили, хомудалы бир янзы болгай.

Ниитизи-биле черле редакцияга сөөлгү үеде корумчурум камгалалыңга хамаарышкан чагаалар эвээш эвес кээп турар. Оларның үтказы колдуунда-ла чангыс — Кеземче хоойлузун шыңгыырадыры. Шак ынчаар, Кызыл районунуң Черби суурунда Зинанда Монгуш мынчаар бижип турар: «Эрткен чылдың сентябрь 6-да Чес-Булумга болган эш-өөрүнүн кудазынга чорааш, хеймер оол дунмавыс бодунуң-на чангыс классчыларыкга өлүрткен. Ол үш оол аваа хостуг чоруп турар-дыр, оларның баштарын ынчаар эттөдирерге, черле болур түүе бе? «Өлүрүкчүлерге өршээл турбас» деп солун, сеткүүлдерге бижип-ле турардыр бис. Чогум түннелинде кайыл? Бистиң шыңгыы негелдевис мындыг. «Өлүрүкчүлерге чүгле дээдн хемчег, кижи өлүрген кижи бодуу база оон-биле харыылаар ужурлуг». Бистиң амгы үеде Кеземче хоойлузуңуңуң чымчаан демдеглеп, оны шыңгыырадырын номчукчулар Кызыл райондан Салчак-оол Тюлюш, Эрзизи Тежит, Кызыл хоорайдан пенсионер О. Тюлюш болгаш өскелер-даа бижип турар. Чижээлээрге, О. Тюлюштүң чагаазында мындыг одуруглар бар. «Амгы үениң аныяк-өскенинин боттарын ап чоруурун көөрге, коргунчуун, чаржынчыын. Баш-биле, бөдүүн угаан-биле бодап көөрге, кижи тынынга чедип, кижиге аар кемдээшкин чедирери дээрге, дерзин үүлгедиг ышкажыл. Ындыгларга канчап черле өршээл турарыл?» Улуг-Хем районунуң Хайыракан суурунуң бөлүк чурттакчылары наркоз тындырбайн, халат кетпейн «кезер эмчилер» Алдын-оол Саичы болгаш оон эштериниң дугайында бижип, мындыг кижилерге хамаарыштыр амгы хоойлудурум хамаарылга чок болганы ол бе деп айтырыгны салып турарлар. Ол халат чок, «эмчилер» дээрге чангыс эвес кижини бижектеп, балыглаан дуржоктардыр ийин. Шынап-ла, шак мынчаар ийи-үш кижини балыглап, харын-даа өлүрүп кааш, аваа-ла хостуг кылаштажып турарларга хамаарыштыр шыңгыы хемчеглер чүге алдынмайн турарыл? Бо дугайында чугаа Тыва Республиканың Дээди Советинин сөөлгү сессиязында база шыңгыызы-биле көлүртүнген болгай. Аваа бодунуң ажылынын дугайында отчётту дарый белетkээш, массалыг информация чепсектеринге чырыдарын республика прокуратуразынга дааскан турган. Ол отчёт мынчага чедир чок.

Номчукчуларының ындыг дилээн, негелдезин өзугаар Кеземче хоойлузун шыңгыырадыр дугайында айтырыгны Дээди Советтин сессиязынга тургузып, чогуур шинтпир хүлээп ап болбас бе?

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОГУ-БИЛЕ

САНАЛДАР, БОДАЛДАР

УЛГАТТЫРАРЫНЧЕ ЧҮТКҮҮР

Садыгларга өртектерни улгаттырпкан соонда, камчап чурттап, амыдыраар бис деп дүлей эжим Сарыг-оол-биле имнежип, алгырып турувуста, бистин чугаавысты дыңнап турган аныяк ооллар: «Өртек улгатkан дээш чүге мөңгарап турар силер? Чуртталганы чурттап алган, кыраан улуста силер-де чүү боор. Эртен болза эртен, кежээ болза кежээ болган улуста коргар, муигараар чүү боор» дээш чоруптулар. Ооллардың бистерни кыыраан чугаазын дүлей эжимге бужургангаш, дамчыдып-даа бербедим.

Эвээш пенсия ап турар кырган-дижек кижилер-ле канчаар болду. Ол ышкаш чаш уруглардың өскөрге, ажылы чок өөренип турар аныктарга, школачыларга оода аъш-чем өртөөн бичиилеңдир таарыштырып көрзе деп саналдыг мен.

Бистиң бажыңыыстың чоогунда Комсомольская кудумчуунда 31 дугаар садыг бар. Ол садыгның садыгжылары бир шил сүттү кара туразында улгаттырып алган турда, чон телефоннап хоолдаптарга, телевидение корреспондентилери келгеш, оларның шын эвес кылып турганын илередиптерге, артыкка чыып алган акшазын чамдык садып алыкчыларга эгиткен чери база бар. Черле ынчаш садыг шугумунда ажылдап чоруур кижилер чонунуң байдалын билбес, хөй-биле кады хөөреп, көгээржик дег калбышкаар улус деп буруудадып олур мен. Чүге дээрге олар бодунуң чонун кээргеп, хүндүлевейн турар. Өртектерни улгаттырарын бодаар-дырлар. Өртен-үнеиин кызыгаар чок улгатканынга ыым-даа таарзынмайн турар. Мону үстүү даргалар канчаар көрүп турар чүве ирги? Бистиң даргаларывыс К. Бичелдей биле Ш. Ооржак моон соңгаар бо талазы-биле канчаар болгаар чүве ирги?

Лама ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

АМ-ДАА ӨСТҮРЗЕ

Садыгларда аъш-чем, ийик-хеп аймаа көзүлбестээн. бар чүвелериниң өртөөнге кижи күш чедер арга чок. Бо-арагалаарга үндүрер акша кайыын тыптырыл. Улуг өртектиг арага садар бе, азы ийик хеп садып кедип. аъш-чем садыл чиир бе? Ынчан арагачылар болаары бээр чадавас.

Амгы үеде 80-100 рубль-биле арага чиженнеп садар кижилер көвүдээн, оларны албан черлериниң улуг даргалары көрбээчеңнеп турар боор-дур. Хемчээн албас. Ынчаваган черле арагалаашкынга удур демисешиес болза, бо үеде берге-дир. Канчаар демисешсе экил, сүмележин көрзе.

Тамара ДОЛГАР
Күш-ажылдың болгаш садыгның хоочуну.
Эрзин суур.

ООҢ АМЫДЫРАЛЧЫ БЫЖЫГ ТУРУЖУ

Улус өөредилгезиниң тергиини, РСФСР-ниң школаының алдарлыг башкызы Долзаннаа Салчаковна Суглай-оол биле ужуражып, башкы-биле чоок чугаалажыр аргалыг болган мен.

— Ада-ием—Лама, Долума Салчактар ук-төгүүлүлен Кеп-Сеок чурттуг улус. Ийи оол, бир кыстыг. Ачам чылгы мал дээзде ажок, чылгычылап чораан кижи. 1947 чылда школага кирген мен. Ынчан аваам ажарааш, эмчиге ыытkан. Ынчан аъш-чем ховар турган, бичии хлеб тып алганымда, хөлчок камныы-биле онуу саазынга ораагаш, хойлап алгаш, аваамга чедирери-биле эмчиже халып-ла каар мен. Аваам мени чассыдып, бажымдан чыттааш, «мээн кызым будуштуг-ле кижи болур эвеспе, көөр силер» деп кады чыдар улузунга чугаалааш, берген хлебимни бичиини бузуп алгаш, хой кезиин менээ дедир сунгаш, «ооздун болуп чиир сен, кызым» дээш хойнумга суп бээр чүве. Эмчиге бир-ле өдө бөөримге аваам «сен дээрге сээн төрээн аваан эвес, аваанчы кады төрээн угбаы—сээн даай-аваа-дыр мен, кызым. Аваа сен бир хардыг турупда ажарааш чок апаарга, сенин мен азырап алган мен. Кадыым бансыраан ынчангаш оглум-биле кызым сени кеннинг болуп Серин башкыда чагыг каан мен, кызым өөренир сен кызым» деп, аваам менээ чаагаан. Чок апаарымын чүгле мурнунда бүгү шыны ол менээ тугаалаан. Азыраан аваамның өөнүн ишти база оон мурнунда-ла чок апаргаан турган, ынчангаш бистен бичии үш дунмавысты уруглар азыраар черге чоргузупкан чүве, олар аваа өскеш, өртем-биле чедип алган ажыллап, чүүтаа чоруурлар. Беш хардыг оол дунмам-биле мени аваныстын чагыы-биле Серин башкы ап алган, мени интернатка күрүне хандырылгазынга киргеш, класыныга ап алган.

Ынчан 1 класска дөнгүр баштыг 41 уругну башкыыс өөредип турду. База бир кожа класска ынча оол өөренип турганы солун. Ийиги класска кээривиске холуштур өөренир болу берген бис.

Чазын, ажаан школа таран турда, тускай шынзылга берип каар чүве. Чижээ, бир өөреникчи 100 өөрге өлүрер, биилик билбес 5 кижини бижикке өөредир дээн ышкаш. Шаанда аалдар төрел болук аайы-биле чайлыгаар, кыштаар тускай хонаш-турлаглардыг болур. Ынчангаш өөреникчилерни чайлаглар аайы-биле хуваап каар. Аныяк-өскен өөренирге ажажок сундулуг, чуткулдуг боор чүве. Кузун өөренин кээрде, чайын өөреткен улузуунун аттарын салдырып алган даазы-биженин эккел бээр сен, ак-ша шааналы тыпсыр турган.

— Школаны кады доосканы чаңгыс классчыларынар кымнаарыл, олардан кандыг-кандыг эртем-биилиг кижилер үнгенил?

— Бис Тээли ортумак школазының ийиги доозукчулары боор. 1957 чылда 27 кижи доозуп үндүвүс. Он ажыг кижи башкы болдувус. Данчыт Успун, Бора Кучлар эмчи болганнар. Роза Успун экономист эртемчи-нелип алган. Өскелер-даа мергежилди чедип алган. Тыва-зының ажыл-хевээгге улуун киирештирип чоруурлар.

— Силерниң күш-ажылчы намдарыларны дыңназа деп бодаг бар, Долзаннаа Салчаковна?

— Кызылдың ийи чыл хуусаалыг башкы үчилищезин доосканы, өскен-төрээн черим Кызыл-Даг чеди чыл школазынга ажылдаар шынзылга-биижикти алган мен. Күш-ажылчы намдарым ынчаар өгелээн. Ол-ла школага ажылдап турган, педагогика институдунуң физика-математика салбырын бот-өөредилге-биле доостум.

— Өг-бүле, хууда амыдыралчуртталганар дугайын-да үүнү чугаалап болур силер?

— Школага кады өөренип чорааным Иргит Суглай-оол башкы үчилищезин доосканы, Кызыл-Даг школазынга ажылдап кээрге, өг-биле тудуп, чурттай берген бис. Аваа ажылдап турувуста өөм иштин райкомга инструкторлаар кылдыр үстүүртен хомуйлап каан. Кижилернин күзелин айтырар эвес, партиякы даалгазын бөдүүн коммунистер чүгле күүседир турган үе-ле болгай ол. Аваа ажылдааш, ийи чыл безин четпейн тура. Кызылче сургакчылап чоруткан-на кижи болгай. Эртенинде кады чораан даргалары аныяктарының эжимнин чок апарганы чугаалаваш, олуг мөчүүн эккелгеннер. Канчаар ынчап барганы билдинмээн. Ынчан бир айлыг чаш оглум, улуу дөрт харлыг чүве, оларым-биле кады ынак ачаныстан чарлып, төнмес-батпас караам чажыы тел артып калган мен. Ынчан 1967 чылдың декабрь ай турган. Үш аваашкы шак ындыг берге салым-чолга таварышкаш, чалгыны чок күш ооллары дег артkан турдувус. Оолларымның ачазы, мээн жереллиг эргим оглум Союман башкы институдунуң физика-математика факультедин доосканы, өг-бүлелиг, ажыл-төлдүг. Кенним база дээди эртемниг башкы. Уругларым-биле кады Тээлинин № 1 ортумак школазында кады ажылдап чор мен. Бичии оглум Борбак-ооллу эрткен чайын өглеп алдым. Ол бо чылын политехникиг институтту доозар, инженер болур. Кенним—эмчи. Союман район Советинин улус депутады. Эртем-биилиг талазы-биле авазы мээн мергежилимни шилип алза-даа, ал-боду, аажы-чаны, мөөгү-шынары адазының дезинер, оларымның оозунга дыка өөрүп, чоргаарланыр мен. Азырап өстүрүп алыр дээш дыш кербейн, удуваан дүнерим хонуктар, айлар, чылдар-биле санаттынза-даа, үндүрген күжүм халас барбаан, чаш ооларым бөгүн бо-дур. Мен ам кырган-ава болдум, ооларымның уругларын холга ап, эргеледип, чассыдып олура, бис үш ачашкының өрткен оруувусту эргиидир бодап кээр мен. Мээн ынак ооларым, эр-хөлдер!

Ам ажыдан турарым эм-өөр, школаныс дугайын чугаалап көгейн. Чүгле боттуг чугаалаарга кайын боор. Бо школада 26 чыл, а шинтизи-биле черле 32 чыл башкыылап келдим. Сөөлгү-ни чеди чылда школаның өөредилге эргелекчизи болуп ажылдап тур мен. Эртемнер аайы-биле кабинеттер бисте бар. Тыва дылы, орус дылы, күш-ажыл кабинеттериниң дериттингени эки. Аваа республика чергелиг семинарларны, көргүүл-кичээлдерни, кичээл-концерттерни, кичээл-суд-тарны башкылар Е. С. Аксана-оол, К. С. Сеңги-Доржу, Л. Х. Шагаалан, А. С. Сарыглар эрттирип турдулар. Тыва чаагай чанчылдарны суртаалдап нептередир соруулга-биле «Чаны чараш, чанчылы чаагай» деп темага башкы К. С. Серен-Чимитпин удуртулгазы-биле организастаан үүгүшкүнүг кичээл-концертти эртем-практиктиг конференциялар-га бистиң башкыларывыс чедишкиниг көргүзүп келдилер.

— Силер эскерип, көрүп чоруурларга өөреникчилериниг өөредилгете, күш ажылга хамаарылгазы черле кандыг ышкаш, Долзаннаа Салчаковна?

— Мурнуку чылдарга бодаарга, уругларның сонуургалы кудулаан үүне бо. Оон бир чылдагааны — ажыл-төлүүстү эмин эрттир азырадыкты хөөнге өөредип алганыыста. Өөреникчилер арасынга үш айтырыглыг анкета тараттывыс. Ында «Өөредилгениң шынарының кудулап турарының чылдагаанын чүүе деп бодаар силер?», «Кичээл үүүп турарының кол чылдагааны чүү?», «Кичээл үүүп турарларны канчалза экил, сүмеи саналыг чүл?» деп айтырыглар биижиттинген. Уругларның аваа харыылаарында солун, өөредилгиг чүүлдер база бар.

Чуртталгазын аныяк салгалды өөредип, кижилер херекке бараалгадып чоруур бөдүүн, биче сетkилдиг, эмидыралчы быжыг туруштуг башкыга чүгле акини күзедим.

Седип-оол ИРГИТ.

Тээли суур.

Кижи болгаш хоойлу

Башкы дугайында сөс

ЭЧИС СОРУЛГАЗЫ — БОТ-ДОГУННААШКЫН

БТУН-нуң Улуг чыыжындан демдеглелдер

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының программазында мынча дээн: «Күш-ажылчы кижилерниң эргежиин бирги чергении кылдыр көрүп. Тываның улусчу намы ниитилел депшилгезиниң болгаш демократтыг чаартылганың намы. ниитилелдиң чөптүг көрүүнүн, экономиктиг болгаш политиктиг хосталганың намы боон турар». Ол дараазында сүзүглелдерни (принциптер) удуртулга болдурар дээн: ниитилелдиң хөгжүлдезин күш догеп өскертип болбас, чурттуң бүдүжүн, агаар-бойдузун, чонның экономиктиг болгаш төөгүлүг онзагай талаларын барымдаалаар; ниитилел амыдыралының бүгү-ле хевирлериге демократияның болгаш хосталганың сүзүглелин сагыыр, хосталга хамааты харыысалгадан чарылбас, ниитилелге чөптүг көрүкту магадылаар, пенсионерлер, инвалидтер, хөй уругларлыг өг-бүлелер, уруглар, сургуулдар, студентилер ниитилелдиң онза хайгаралынга турар ужурлуг. Тывада чурттап турар бүгү кижилерден эргелиг, Россия Федерациязы-биле политиктиг, экономиктиг болгаш өске-даа харыылааларны бирги чергениң кылдыр көөр, чоорту кожа-хелбээ даштыкы күрүнелер-биле харыылааларны сайзырадыр...

Намның программазын бадылаар мурнунда чугаалажып көрүп турда, көдээ ажыл-агый айтырыглары-биле, ончу-биле холбашкан мартыылаалыг саналдар чыышка эң хөй болган. Бир дугаарында санал берген **М. С. Хомушку** (Кызыл хоорай) черни аная ажылдап шыдаар кижилерге үлеп бээр болза, чүгле ынчан аргар айтырыглар шинтпирлеттинер деп чугаалаан. Тываның 38-40 чылдарда байдалын чижекке алган. Кедизинде барып черни кижилерге садар херек. Коллективтиг ажыл-агыйлар ажык чогун көргүскен. Черни хуужудар, эолиг болдурар. Канчап байым алырыл дээш чурттаар. Ол саналын уткаы ындыг болган. «Намның политиказы мынчаарыштыр кодээ кижилерниң бодалдарын дыннаткан. Бир мурнакчы малчын мынча дээн: мурнунда арат-тар боттары кыштаг, чазаг, чайлаг, күзег черлерлиг турган, оларны кым-даа садып албаан. А бир эвес садыптар чүве болза, өске девискээрже мал херекчок, кижи кирери айыылдыг. Төлээ **М. Д. Дадар-оол** чер садар дээри хоржок чүве-дир, ону шын ажыглаар дугайында чугаа туруп болур деп демдеглээш, чаңчылчаан үүлгедиглер-биле (мал оорлаары дээн ышкаш) демисел дыг болур деп бодаар мен — деп, Каа-Хемден төлээ **К. О. Натпий-оол** саналдаан. — Ортектер өссүн — рынок-тур, а бистер ажылдан алыыл. Арат ажыл-агыйын хөгжүдер, маңаа кириштес болзуңза, аштап орар сен, чалгаа чоруундан». Тыва бизнесменнерни кым дет-кинрил деп айтырыгны **А. С. Хоюгбан** салгаш, садыг-саарылгага өскээртен кижилерге мурнадып болбас дээн.

— Чүгле байызын дээрге хоржок, аная таарыныгыр мен — деп, **А. С Маадыы** удурланган. — Ядыы кижилер домей-ле турар. Тываның байлаан үлежир аайын тыппайн турлар ышкажыл, маңаа шыңгыы туруш херек.

Улуг-Хемден **С. Д. Ондар** черни садар деп чугааларга чорутпас болзо, арат ажылагыйы хөнүвейн баар дээн. Чогум ол эки сайзыраар болза, мал Тывага дыка көвүдээр. Экономикавыс чиг эт будуреринче, ону өске черлерге бээринче угланган. Мону чазак эде көөр апаар деп. **С. С. Монгуш** (Таңды) чугаалаан. Ону социал талакке угларга, төнчү продукция будурер кылдыр тургузар. Черле ынчаш республиканың өнчү айтырыы намның кичээнгейинге турар ужурлуг.

Экономиканы хөгжүдеринге бойдус байлактарын шын ажыглаарын, төгөлекчи будурулге черлерни, кооперативтерни хаарын чедип алырын нам кичээнгейге алган турзуп деп. Монгун-Тайгадан **К. Х. Салчак** саналдаан. Чараш бойдузувуснының өнчүзүн хевирлээринге идепкейлиг деткимчени көргүзер». Кешкүн мал ажылагыйлыг өг-бүлелерниң амыдыралынче тодаргай сагыш салыр, аграр политиканы янзы-бүрү кожуунларның ажыл-агый талазы-биле төөгүлүг онзагай байдалдарын барымдаалаар. Тыва Республиканың өске чурттар-биле экономиктиг харылзааларны калбартырын бүгү талаа-биле деткиир.

Улусчу нам экономиктиг сандарал болгаш рынокче шилчилге-биле холбашкан бергелерни эвээш чидириглиг ажып эртеринге угланган политиктиг ажылды чон өртүзүнга чорудар деп программала киргеп үүлге хамааарыштыр саналдарны делегаттар чугаалаан. Ол ышкаш улус ооредилгезин, эртем болгаш культура талазы-биле сорулгаларны олар үүлдүгүүнген, ол адырларны акшаландырарын көвүдедир, аныяк салгал чонунуң дылы, аас өгөаалы, литературазындан ангыда, оон төөгүзүн болгаш культуразын, чаңчылдарын, бөзулалдарын, чуртунуң географиязын! бойдузун билген турзун дээш нам ажылдаар ужурлуг деп санаан. «Уран үүлүвүс көдүрүп чадап тур — деп Бай-Тайгадан **Сергей Кочаа** сеткилинден сагышсырап чугаалаан. — Деткимче херек. Дашты-«өскээр баар болза, көргейле» деп, ол немээн. Россия Федерациязының конституциязының төлевилелинге хамааарыштыр нам сөзүн чугаалаар ужурлуг. Дээди Совет болгаш чазак каңчаар ажылдап турарын көрүп, үнелел берип турар болза экн деп, **С. С. Монгуш** сүмелээн. 1993 чылда парламентини солуур дээш ажылдаар деп саналды **А. С. Хоюгбан** киргеп. Эрге-чагырга органнарын деткиир-деткивес талазы-биле тодаргай үүлдерни намның документилеринге киирзе чогуур, ам безин парламентини дужүрер, черни садарынга удур чазак дарганын деткивес дээн саналдар үнүп тур деп. **Э. Х. Ооржак** (Кызыл хоорай) саналдаан. Өске партияларга хамааарылга дугайын тода айтыр, ажылы чонуң социалистиг партиязынга альтернативтиг нам болдурувусту чарлаар деп. **К. С. Чулуум** чугаалаан. Кады ажылдаар, ол чугула — **С. Д. Кировтуң** бодалы ындыг. — Таңдыр болза деткиир, багай болза удурланыр.

Намның программазында киргеп дарааларында үүлдер устунде айытынган саналдар ышкаш хөй янзы бодалдарны өөренип көргенинин түннеги бөлүк: «Нам чүгле хоойлу өзугаар политиктиг аргалар-биле ажылдаар. Ол демократтыг сонгуулдарга депутаттың мандалы дээш демисежип, күрүнениң эрге-чагырга черлерни хевирлээринче кирип турган, болгунуң политиказын оларны дамчыштыр көрүп, бодунуң эчис сорулгазын боттандырар, өске намнар болгаш шимчээшкиннер-биле демин кадып, эвилел тургузуп болур».

Бо хире чугула, улут чыышка чугаалашкан үүлдерни маңаа дөгерезин бижиири болдунмас, ынчаргаш эң чугула хире чамдык үүлдерни улусчу намның документилериниң ушта бижип, номчукчуга таныштыргаш, бо демдеглелдерни доозаал. Политиктиг эчис сорулгазы — эрге-шөлээлиг ниитилелди тургузары, республиканың экономиктиг болгаш политиктиг бот-догуннаашкынын чедип алыры. Долу бот-догуннаашкын дээш туржып турар он алды хар четкен хамааты национальы, эртем-билии, үдүлгези, социал ызыгууру болгаш байдалы хамаанчокка. БТУН кежигүүнү болуп болур. Кежигүнге хүлээп алырын, кежигүн болурун соксаңыр дугайында айтырыгны нам үүрү (үүрлер — намның үндезини) үзе шинтпирлээр. Улуттуң коллективтиг болур. Намның дээди органы Улуг чыыш ол политчөвүлелди, а политчөвүлел күүсекен чөвүлелди соңгуур. Улусчу нам аныяктарны бодунуң курлавыры деп көрүп турар, оларның ортузунга ажылдаар, кежигүнге хаара тудар. Намның ажыл-чоруулазын соксаңыын чүгле БТУН-нуң Онза Улуг чыыдынга шинтпирлээрин Уставта айытка.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.
(«Шынның» корр.).

ХУРАЛГА ОРГАШ

БТУН-нуң бирги улуг хуралында ук намны тургузушкан оргкомитет кежигүнери А. А. Даржай, Г. С. М. Иргит оларның изеткелдериниң соонда санал-оналдар хөй болду. Каа-Хемден келген төлээ черни садар чорукка удур намның ажылы улут черни эелээр деп чугалады. Бир кижи малдыг кижи байызын, ортектер улгатсын, ажырбас дээрге шуугаазын оон-моон үнду. Ол арай бо намга таарышпас хире чорду. Тывага төнчү продукция алыр чергее тударының дугайында чугаа чоп.

Мурнунда партиязының биледи эгидин, октан турган кижи эм алыр потсав оонуг бадылергейин (ынчаар кылыр деп чыышка дугурушкен) намы айтырыгчыкта таваржыр болза, база октан турун бербес бе? — Бир эштин саналчыл оргаш, ынчаар бодаа-даа ордум.

Янзы-бүрү хуужудулга, садыг-саарылга ажыгдан алган, үнделин чонну кызаалдай бербес бе дээн сеткилдерни база деткиир-дир мен.

Адак соонда, хуралды эртирин турганының чамдык четпес талаларын демдеглевес аргам чок. Санал берип турган эштерниң аксын дүй шавар хөөнөр бар туруу. Кижи бүрүзүнүң бодалы ашты болгай, саналчалды тоон көрбес чүве болза, хуралдаан ажыы бар бе?

Салчак-оол СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

САНАТОРИИЛЕРНИ ИНВАЛИДТЕРГЕ БОЛГАШ ЭВЭЭШ ХӨРЕНГИЛИГЛЕРГЕ

МОСКВА, (СӨТА). Россияның Президентизи Борис Ельцинниң ат салганы Чарлыын ёзугаар СЭКП ТК-га хамаарыжып турган санаторийлерни болгаш дыштанылга бажыңнарын хоочунарны база эвээш хөренгилиг, кижилерни эмнээринге таарыштыр дериири, оларның эргезинге бээри көрдүнген.

Чижээ, Москва чоогунда Горький аттыг сураглыг санаторийни Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин, репрессияга таваржып чораанларны, а ол ышкаш чедимес кижилерни эмнээринге берген. Ессентукида «Россия» деп санаторийге Чернобыль АЭС-ке авария үезинде, качыгдааннар, дайын киржикчилери, чедиместер эмнедир.

ЧААГАЙ СЕТКИЛДИҢ УЖУДУУШКУНУ ЭЭП КЕЛГЕН

ЧИТА, январь 22 (СӨТА-ның корр. Андрей Фомин). Диптер аразында «чаагай сеткилдин ужудуушкунунуң» киржикчилери изиг чайдан Сибирьниң дошкун соогунуң байдалынче катап ужудуп чедип келген. Россия — Австралия — Россия маршруттуг ол ужудуушкунунуң самолёттары ол хүн Россия-биле Кыдаттың аразында күрүне кызыгаарын эрткеш, ында баштайгы хонуушкунун кылган. Аэропортка чаңгыс моторлуг чиик чедиг Як-18Т-лер болгаш деткикчи АН-2 боттарының янзы-бүрү шокар оннери-биле кескулек кээп хонгулапканнар.

Эрес-дидим агаар аянчорукчулары оруун эгелээнден бээр 40 ажыг мун километрни эртип, бедик даглар, кыдыг-кызыгаар чок далайлар, куруг ховулар кыры-биле ужудуп, Төп Россияның, Уралдың, Сибирьниң, а ол ышкаш Кыдаттың, Вьетнамның, Таиландының, Индонезияның, Австралияның болгаш оске-даа чурттарның хоорайларынга хонуп, оон ужудуп келген. Ам оларның аян-чоруунун Москвага доозурунга чедир чеди мун хире километр арткан.

ЭКИРТИ «ЭМНЕПКЕН»

Оссур Киим-оол Кызылдың пассажирлер АТБ-зинде бедик мергежилдиг слесарьларның бирээзи. Оон чаныда база бир ажылчын бар. Оон адын Монгуш Дочун өөр. Септелге ажылдарынга чаа киргеп аныяктарны олар бөза ооредип турарлар. Бедик арга-дуржулгалыг септекчилер эвес болза, пассажирлер дажыглаар автобустарны, таксилерни, шынапла, кым дүргеп септээр боор. Ынчангаш автобудурулгеде слесарьлар база кол рольду ойнап турарлар.

Бир катап эң ырак рейс чораан автобусту гаражка чүгле сөөртүп эккелгеннер. Ужуру-даа билдинмес болган. Ону демги ийи слесарьга хүлээдип берген. Сандан үнген-дир деп турган машинага олар дүрген дуза чедирип, «эмнепкен» деп болган. Кончуг улуг, чаагай сарала автобус ажылдай берген.

Ондар ОХЕМЧИК.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

ЯНВАРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 «Онза болуушкун». 9.35 «Улустуң аллгалары». 9.50 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Индия). 9.55 Телефильм. 10.20 «Наполеон болгаш Жозефина». 1-ги кезээ. 11.15 Мультфильмнер. 12.00— 12.20 Медээлер.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Блокнот». 15.20 «Ол ынчан болган, болган...» 15.35 «Криминал талазы-биле салымныг кижи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.45 «Салым-чаяанныг кижилер болгаш мөгейикчилер». 18.00 Медээлер. 18.20 Туманныг хөлдүг-лиг болгаш чаңчылдарлыг чурт (Шотландия). 18.55 Футбол допчулалы. 19.25 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.50 «Наполеон болгаш Жозефина». Уран-чечен телефильм. 1-ги кезээ. 20.45 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 «Автор телевидениези». 22.15 Уран-чечен телефильм (АКШ). 22.45 «Таңды танцы...» 01.00 — 01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывыңгыр кижилерниң үеви. 9.20 Италия дыл. 9.50 «Балыктың аайы-биле». 10.05 Орус культура дугайында беседалар. 10.50 «Маңнып ажыктыы». 11.45 Москваның «Современник» театры: хүн бүрү амыдыралы болган байырлаалар. 13.30 — 14.00 «Большая Никитскаяга кышкы күзээшкиннер».

• • •

16.00 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 17.00 «Ынакшаанныг ажыы-биле чугаалаары». 17.15 Менеджерлер школазы. 17.45 Тинко. 18.00 Россияже көрүүлү. 18.15 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.20 «Тыва черде». Медээлер. тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.30 Хүнүүн-не байырлал. 20.40 «Чыоык чаяакчылары». 21.40 «Маргыштыг чугаа». 23.25 Даргa хаактаашкын талазы-биле делегей кубогу дээш. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.35 «Восток» банк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Бистиң садывыс. 19.30 Сөс дилеп тур мен. 19.45— 20.00 Хостуг шакта.

Вторник

ЯНВАРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 «Салым-чаяанныг кижилер болгаш мөгейикчилер». 9.50 Футбол допчулалы. 10.20 «Наполеон болгаш Жозефина». Уран-чечен телефильм. 2-ги кезээ. 11.20 Мультфильмнер. 12.00 Медээлер. 12.20 Ритмиг гимнастика. 12.50 ССРЭ-ниң улустуң артизи М. Жаров. 13.55 Е. Сметана. Операга увертюра. 14.05 Мультфильм. 14.20 «Биржалардан медээлер». 14.35 «Силерге бо хаактаашкын. 14.45 Садыг одуруу. 15.00 Мультфильм. 15.20 Эмнээшкин массазы. 15.35 «Криминал талазы-биле салымныг кижи». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Чемпионнар-биле кады. 17.15 Уругларның музыка клуву. 18.00 Медээлер. 18.20 Рампаның өске талазында. 18.40 Мультфильмнер. 19.10 «Кончаа суруушкуну болгаш политика». 19.45 «Наполеон болгаш Жозефина». Уран-чечен телефильм. 2-ги кезээ. 20.45 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Уран-чечен фильм (АКШ). 23.30 «Шалола» ансамбльдиң көргүзүү. 23.45 Криминал талазы-биле салымныг кижи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.55 Музыка-хөгжүмнүг шоу.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.35 Ойнаар-кыстар шинзи. 11.15 «Маргыштыг чугаа». 13.00 «Оортан маная». 13.30—14.00 «Сагыш-сеткилден дөзевилел».

• • •

16.00 Экстрасенсорлуг медицина айтырыглары. 16.30 «Делгем». 17.00 Даргa хаактаашкын. Делегей кубогу дээш. 17.45 Тинко. 18.00 «Амыдралдың күзү».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Делегей байдалының дугайында беседа. 18.25 «Эквиенер!». Тыва Республиканың Дээди Советинин сессиязында. 19.25 Медээлер. 19.35 Бистин байырывысты хүлээп ап көрүнер. 19.45 Чарлаалар. 19.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 «Үш хайгыылдың полковниги». 21.20 Хөй-ниитиниң саналоналы. 21.30 Теннис допчулалы. 22.05 Информастыг программа. 22.35 Ажылгыр чарылгачы. 22.50 «Ая журнал». 23.40 Барымдаалыг фильм. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20—01.10 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Экстро» студия көргүзүп тур. 18.50 «Делгиниң аргалары». 19.05 Музыкалыг программа. 19.35 Хүнүүн-не байырлал. 19.45 Барымдаалыг фильм. 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Тоолдар. 20.30 «Үениң судалы» программа. 21.10 — 22.45 «Кадыг ажыл». Уран-чечен фильм.

Среда

ЯНВАРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Уругларның музыка клуву. 9.20 А. С. Пушкиниң шулуктери. 9.50 «Мэрфи Браун». «Наполеон болгаш Жозефина». 3-кү кезээ. Уран-чечен телефильмнер. 11.15 «Клоун...» 12.20 «Чедиппкинни каңчап чедип алырыл». 4-кү дамчыдылга. 12.35 Телефильм. 12.50 Лариса Трухина-биле ужуражылга. 13.20 Чергелешкек чурттар. 14.05 «Блокнот». 14.15 «Телемикст». 15.00 Телефильм. 15.20 В. А. Моцарттың ыраажы болгаш ариялары. 15.50 «Киржикчи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.05 Мультфильм. 17.15 Ойнаар-кыстар шинзи. 18.00 Медээлер. 18.20 Концерт. 18.40 Рынокчуң негеллезин ёзугаар. 19.20 «Мэрфи Браун». «Наполеон болгаш Жозефина». 3-кү кезээ. 20.45 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Музыкалыг программа. 21.45 «Почтаны ийи катап медээлеп». Уран-чечен фильм. 23.45 Фасмарны сагынмышаан. 01.00 Медээлер. 02.25 — 02.55 «Криминал талазы-биле салымныг кижи». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 «Дүвүрелдер болгаш бүзүрелдер». 10.35 Концерт. 11.35 Э. Рязановтуң ному-биле таныштырылга. 12.10 — 14.00 А. Арцыбашев. «Дайзыннар». Телешин.

• • •

16.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 17.00 «Аажы-чаа». 17.45 Россияның парламент медээчизи. 18.00 «Ыракы Чаяч чүк». Телелопчулал.

КЫЗЫЛДАН

18.45 «Тыва черде». Тыва Республиканың Дээди Советинин сессиязында. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүүн-не байырлал. 20.30 «Александр Новиковтуң ыы-багай талаалары». 21.10 Музыкалыг чапсар. 21.25 Тинко. 21.40 Концерт (Испания). 22.20 «Восток» банк. 22.25 «№ 9 Тишина». 23.25 НАТО-дан репортажтар. 1-ги кезээ. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20—01.05 «Бүгү делегей — театр». «Соло».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 «Российжи ёзу-биле хуужудулга». 19.00 «Сонгинмиг хөлзөлчүгүн». 19.40 Реклама. 19.45 — 20.00 «Коллекционер».

Четверг

ЯНВАРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Оянаар-кыстар шинзи. 9.20 Мультфильмнер. 10.15 Чемпионнар-биле кады. 10.30 «Кайгамчыктыг тояанчылар». «Наполеон болгаш Жозефина». Уран-чечен телефильмнер. 4-кү кезээ. 12.00 Медээлер. 12.20 Кижиниң мөзүг-шынары». 13.00 «Кижи болгаш хоойлу». 13.40 Концерт. 14.10 «Телемикст». 14.55 «Блокнот». 15.00 Бичин концерт. 15.20 «Бүгүн болгаш ыныы...» 15.50 «Киржикчи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.05 Уругларга фильм. 17.30 «Экономическая газета» солуунуң шаңналы дээш контактылыг каратэ талазы-биле бирги маргылдаа. 18.00 Медээлер. 18.20 «Амыдырал кайгамчык-тыр». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улутларга». 19.25 «Кайгамчыктыг тояанчылар». «Наполеон болгаш Жозефина». 4-кү кезээ. 20.45 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 «Ог-бүлелиг кижи». Уран-чечен телефильм. 21.45 Криминал форм дыннадыр тур. 21.55 Поэзия салону. 22.35 Телефильм. 22.45 Эфирде музыка. 1-ги, 2-ги кезектерни. 01.00 01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 «Ог-бүле клуву». 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.35 «Дүвүрээзиннер болгаш идеелдер». А. Сахаров. 2-ги сериязы. 11.35 «Шуут чажыт». 12.00 Визит карточкалы. 13.10 Барымдаалыг фильм. 13.30—14.00 Инженер мергежил дугайында.

• • •

16.00 Концерт. 16.30 Тараачыннар айтырыы. 16.50 Аажылгыр хөрээжен. 17.20 Барымдаалыг фильм. 17.45 Тинко.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Аныяктарга «Кадар-казыыр» программа. 18.40 «Эквиенер!» Тыва Республиканың Дээди Советинин сессиязында. 19.40 Медээлер. 19.50 Бистин байырывысты хүлээп ап көрүнер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүүн-не байырлал. 20.30 СКВ. 20.40 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17 сериялыг. 21.30 Музыкалыг программа. 22.10 «Маргыштыг чугаа». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Кыдыг-кызыгаар». 18.40 Россияже көрүүлү. 19.00 Хостуг шакта. 19.15 Даштыкы студиядан. 19.55 — 20.00 Реклама.

Пятница

ЯНВАРЬ 31

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Урутларга фильм. 9.00 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улутларга». 9.40 Вивальди-оркестр ойнаар. 10.10 «Кара сагыштыг шинзилге». Уран-чечен телефильм. (АКШ). 11.00 Фильм-концерт. 12.00 Медээлер. 12.20 «Аян-чорукчулар клуву». 13.20 Мультфильмнер. 13.45 «Блокнот». 13.50 «Бридж». 14.15 «Биржалардан медээлер». 14.45 «Бизнес-класс». 15.00 Мультфильм. 15.20 «Тиилекчилер». 16.05 «Киржикчи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.20 Мультфильмнер. 18.00 Медээлер. 18.20 «Кижи болгаш хоойлу». 19.05 «Мээн ог-бүлем болгаш оске-даа дириг амытаннар». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 19.35 Мультфильм. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 «Кара сагыштыг шинзилге». Уран-чечен телефильм. 22.10 — 01.30 «ВиД». Чапсарда (01.00) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывыштыг кижилериң үеви. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 «Кичээнгейлер тырттырдым-на». 10.05 Англи дыл. «Ог-бүле альбому». (АКШ). 10.35 «Маргыштыг чугаа». 12.20 Визит карточкалы. 13.05 — 14.00 «Мээн адымда сенээ чүү бар чүве-дир...»

• • •

16.00 «№ 9 Тишина». 17.00 «Делгем».

КЫЗЫЛДАН

17.30 «Фортуна» телебиржа. 18.10 Медээлер. 18.30 «Тыва телевидение чалап тур». Шагаа бүдүүзү. Уран-чечен программа.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүүн-не байырлал. 20.30 Реклама. 20.35 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18-ки сериязы. 21.25 Даштыкы студиядан. 22.05 Россияның парламент медээчизи. 22.20 Концерт программазы. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 «Восток» банк. 00.25 «Фитильге кылып каайн». 02.25 — 02.55 «Маска-шоу».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Барымдаалыг фильм. 17.45 Тинко. 18.00 Тараа-ныннар айтырыы. 18.15 Хүү ынчуге удур кемниг херек. 18.30 Россияның барымдаалыг аянны. 19.10 «Орус стиль». 19.40 «Ог-бүле клуву». 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Үениң судалы» программа. 20.40 Даштыкы тогаалыгларның тоолдары. 21.40 — 22.20 Уран-чечен фильм.

Суббота

ФЕВРАЛЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажылгыр-тывыңгыр кижиниң суббота эртени. 8.30 Мультфильм. 8.40 Музыкалыг программа. 9.10 Чарлаттыныгаан аян-чорук. 10-ги дамчыдылга. 9.45 Л. Власенко ойнаар. 10.15 «Онуң шыдаар силер». 11.00 «ЭХ». 11.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.45 «Байлар база ыглажыр». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.45 «Демнежилге». 14.00 Медээлер. 14.20 Корея. 3-кү дамчыдылга 14.40 Авторалдар. 15.00 Уран-чечен фильм. 16.40 «Дириг амытаннар аймаа». 17.25 «Амыдырал уламчылаавышаан». (АКШ). Уран-чечен телефильм. 18.10 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 18.35 Концерт. 18.55 «Аас-кежиктиг таварылга». 19.55 Кинокоцерт. 20.45 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 «Чаа ыыл дүнеги». 1-ги кезээ. 23.30—02.55 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». Чапсарда (01.00) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Бистин садывыс. 8.50 Ойнаарактар. 9.15 Баскетбол допчулалы. 9.45 Календарь ёзугаар чаңчылдар. 10.15 «Салыш-сеткил белээ». 11.00 «Карьера». 4-күээлчег. 12.00 «Чүс муң...» 12.20 «Боскону ужуралдары». Хөй сериялыг мультфильм. 1-ги сериязы. 12.50 Уран-чечен фильм. 15.00 «Кадар он бир». 16.15 «Каңчаар чурттаар бис». 17.00 «Бодунуң коңга кагар черинден». 17.20 «М-трест». 17.50 «Шуут чажыт».

КЫЗЫЛДАН

18.45 «Салгынчыгаш». Урутларга дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүүн-не байырлал. 20.30 «Бурда моден» көргүзүп тур...» 21.00 «К-2» көргүзүп тур. 22.00 «К-2» студиядан дорт эфир. 22.25 «Чоруттунмаан чагаа». Уран-чечен фильм. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 «Поэзия Донахью». 19.40 Телефильм. 19.55 — 20.00 Реклама.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 «Спортлото» тиражы. 8.45 «Бодунга бодун дузала». 9.30 Эртен эрте. 10.10 Каттырынчыг дамчыдылга. 10.40 «Эртенги сылдыс». 11.30 «Александр Кавказнев. Салым шинтпирлээр тема». 12.20 «Вектр фольклор-91». 12.55 «Байлар бөза ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Медээлер. 14.15 Мультфильм. 14.25 Спортчу танцылар талазы-биле Россия чемпионалы. 15.05 «Рок-урок». 15.55 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Франция). 16.00 «Аян-чорукчулар клуву». 17.00 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 17.50 Билдинмес Россия. 18.35 «Инеко» ансамбль ойнаар. 18.50 Телелопция. 19.00 Медээлер. 19.20 Дорт эфирге диалог. 20.00 Барымдаалыг фильм. 20.20 Авторалдар. 20.45 Спортчу телекежээ. 22.00 «Туннелдери». 22.45 — 01.15 «Супермен». Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 «Экстро» студия. 8.55 «Та бүүрөмер...» 9.25 Теннис. 10.10 «Кадыкшыл». 10.40 «Суперном байырлалы». 11.40 «Аты-баты...» 12.10 «Джентльмен-шоу». 12.50 Мультфильм. 13.00 Телеассамблея. 14.00 Ыдыктыг болгаш моңге. 14.15 «Каткы бажы халаптыг». 16.00 Мультфильм. 16.20 Параллелдер. 16.50 Барымдаалыг фильм. 17.00 Музыкалыг бичин кежээлер. 18.00 Баскетбол талазы-биле делегей чемпионалы. 19.00 «Ак каарган». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүүн-не байырлал. 20.30 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 19-ку сериязы. 21.20 Россияже көрүүлү. 21.40 Таныштырылга. 22.00 В. Соломиниң чогаалыкы портреди. 22.55 Хөлүг программа. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 «Восток» банк.

ЫДЫКТЫГ БАЙЫРЛАЛЫВЫС — ЫНАК ШАГААВЫС

Литература - хөгжүмнүг сценарий

Киржикчилери:

1. **Ак-Сал ирей** — башкарыкчы.
2. **Чажармаа кырган-ава** — чажыкчы, чалбарыкчы.
3. **Даңгына кыс** — оларның салгакчызы.

Шагаа шайыры эртер черге көрүкчүлерге чоок, оларны хей-ыт киирип турар хөгжүм-музыканың таалан-чыг аялгалары куттулуп турар.

Башкарыкчы Ак-Сал ирей чыылганнарга Шагаа доюнуң эгелээнин чарлап, мындыг йөрээлдерни салыр:

Айым чаазы, хүнүм эртези!
Ак чаламавыс азып алган,
Аъжы-чемивис делгеп алган,
Ак сүдүвүстү кудуп алган,
Чаа чылывыска өргүп,
Чаъбы дипке чалбарып тур бис — дээш, ол-бо чүкче чалбарып, мөгейгеш, уламчылаар:
Чыл бажы келди,
Чылан кежи түледи.
Эртип турар эрги чыл —
Эртинелиг Хой чыл.
Маназнывыс Мечи чылы
Маажым моорлап үнүп келди.
«Курай, курай!» деп йөрээп каарга, чыылган чон «курай, курай» дижип каптаптап чалбарыырга, чажыг чажар Чажармаа кырган-ава бичии хуукчукта сүдү-биле чажыг чажар тос-караан тудуп алган чон мурнунга үнүп келир.

Чажармаа кырган-ава:
Алдын-сарыг чылыг хүнүм,
Аалы болур өртемчейим!
Чүктер сана бажы бедээн
Сүүр ыдык таңдыларым — дээш, тос-карак-биле ак сүдүн өргүп чажып тура:
Улуг чуртумга чаа-дайын турбаазын,
Улус чонум амыр-тайбың чурттаазын!
Албаты чонга аарыг хай турбазын,
Азыраан иалга хамчык, чут турбазын-Өршээ хайыракан! — дээрге, чыылганнар:
«Ындыг-ла болзун, төре доктаап, чоп чедишсин» -дижип, деткиирлер.

Ак-Сал ирей:
Уткып турар чылым
Уттундурбас кежиктиг,
Уттунмас буянныг болзун!
Аъш-чем элбек болзун,
Арбай тараа чаагай болзун.
Хайыралыг чуртумну
Катқы-хөг эргизим.
Карактажыр чонум
Каас-шиник чурттазын.
Курай, курай! — дээрге, көрүкчүлер ону деткиир. Оон улаштыр Чажармаа кырган-ава:
Ужур ындыг, чаячыл ындыг
Улуг, биче чолужуксун.
Ак кадаан, суй-белээн
Алчып-бержип солушсуннар.
Сунган холу хүндү болзун, Суй-белээ мөңге болзун! — деп чарлаарга, шупту улус чолукшуп, бот-боттарынга чаагай күзээшкиннер кылып, белек-селээн солчурлар. Оон аңгыда эң улуг назылыг кижиден «хар дилеп ап» ооң-биле чолукшуп, оон чаагай күзээшкин ап, ол хоочун ирейге (кырган-авага) үс хар харлаарын күзеп, белек-селек-даа берип болур.

Чыылганнарның хөй кезин аъш-чем дээжилерин Шагаа доюнга эккээрлер дээрзин Ак-Сал ирей билир болгаш йөрээл салыр:

Чаагай сарыг шайың сөңне,
Чаглыг эъдин дүлгеш, сөңне,
Боова-бооргаан салып сөңне,
Бодуң чазык, эвилең бол,
Чаагай чөкпээң бускаш, сөңне.

Шагаа дою хөглүг болзун!
Курай, курай!..

Чыылганнар башкарыкчыны деткип:
Аяк шайдан аартаалынар.
Аъш-чемден чооглаалынар! — дишкеш, ында-мында удур белеткээн аъш-чемни амзап, ижип-чип турарлар. Оон кадында баг кагарынга, тевек теверинге дээн чижектиг тыва доюнарны Шагаа киржикчилери күзелдин-биле чижип ойнап турарлар (Шагаа доюнуң киржикчизи кижиниң анаа-ла көрүкчү болгаш Чажармаа кырган-авам! Ыдыктыг байырлалывыс — ынак Шагаавыста омак-хөглүг, ыр-шоорлуг хөглеп турс, аныяк-өскен, бистерге, йөрээл, чалбарыглардан хайырлаарыларны дилээр-дир мен.

Чыылганнар «Шын-дыр, шын-дыр!» дижип улажырлар.

Ак-Сал ирей Даңгынадан баштактаны аарак, айтырар:

— Охаай, кызым. Ол болбазыкпе. А хүрегенивис бо чоокта көзүлбес-тир бе? Иелдириңерни чанымга тургузуп алгаш, йөрээлим салып бээр чүвемни...

— Хүрегеннер мында чогул — дээш, Даңгына чазык-чаагай Чажармаа кырган-авазынче көөр.

Чажармаа кырган-ава: — Хүн хереллиг, күдээ дузалыг дижир болгай. Че, амдыызында ол-даа канчаар, кедизинде өг-бүле тудар кызывыска йөрээлиг чүл, Ак-Сал?

Ак-Сал ирей бурунгаар баскаш, бо йөрээлимни бүтү-де чаа өг-бүле тудар кыс ажы-төлүмге барааалгадырым ол дээш, шала хоюг үнү-биле эгелээр:

Сайлык ышкаш чараш-тыр сен,
Чадаган дег үнүг-дүр сен.
Арыг бес дег диштерлиг сен,
Аваң дөзээн мөзүлүг сен.
Алыс бодуң топтуг чуртта,
Ажы-төлүң арбын болзун.
Аяк шайың иэнг турзун.
Аъш-чемиң элбек болзун.
Эжиң кижи эрес чорзун,
Эрбеннг сес октавазын.
Сагыжыны карартпазын,
Чаргы, нүгүл кылбас болзун,
Эгин-моюн тудуш кылдыр
Эдержип-ле көрүнерем.
Өөрүшкү, аас-кежик
Өөнерни ойбас болзун.
Өршээ Бурган! Өршээ Таңдым!

Өтленген кыс салым-хуузу
Хүнүм ышкаш чырык чорзун,
Күзээнин дег эки болзун!

Чыылган хөй чонуң арызындан «Ам-даа, ам-даа!» дишкеш, алгылар үзүктел чогу-биле уламчылаар.

Чажармаа кырган-ава ,Ак-Сал ирей өглөнген кыска йөрээл салып турар-дыр, а мен өглөнген ооларга чалбарыгдан салып көрейн дээш, эгелээр:

Шыктаннарың мөчек-мөчек,
Шыдал-күжүң чедишкен-дир.
Кеннивиске хала болба,
Кеди-чол дээш топтуг чуртта.
Ок-бижек хойлап чорба,
Оор-сукче холуң сукпа.
Ада болур аксын-кежиин
Арагага солуй бербе.
Улугларга — улуургаа,
Бичиилерге — билиргеве.
Угаанын чарт, арын-нүүрлүг,
Узуп назын назылап көр! — дээш. Чажармаа кырган-ава йөрээлин доозуптарга, чыылган хамык чон боттарынга эң-не таарыг Шагаа дугайында ынак ырызын бадыра бээрлер...

БИЧИИ ТАЙЫЛБЫР. Бистиң тыва чонуң ыдыктыг байырлалдарының бирээзи — Шагаа дээрзи хейге билдингир. Оны чер-черге боттарынга таарымчалыг кылдыр эрттирери күзенчиг. Ук байырлалга тус черниң аныяк шүүлүкчүлерни, бот-тывыштыр композиторларын хаара тудар. Олар Шагаа байырлалының литература-хөгжүмнүг сценарийлерни чүге тургуспас деп?

Бо сценарий кандыг-бир туская саавыр-даа эвес, тыва Шагаа байырлалын үнелээр, ону хүндүлээр, аңаа ынак кижиниң баштайгы шенелдези дээрзи билдингир.

Монгуш ДОРЖУ.

УУП ЧАДАЙ БЕРГЕНИ ОЛ БЕ?

Баартактары көңгүс
курут
Барааны чок магазиннер —
Улус шоолуг кирбес-даа
бол,
Ужур дээштиң ажык
турар.
Саарылгалыг шаанда
шагда
Чайжок турар садыгжы
кыс
Анаа-ла хей турбас
дээштиң
Аргыттының олурар-дыр.
Чүү-даа чүве
ховартааштың
Чүүдеп дора болу берген.
Чүгээр чурттап
чораанывыс
Чүге дедир апарды бо?
Улус чоннуң
шимчээшкини
Уу өскээр акканы ол бе?
Углап баштаар
чазаавыстың
Уup чадай бергени ол бе?
Биче-оол ДОЮНДУП.

КИДИС-ИДИК

Кижи кедер
Кидис идик:
— Өртээм аажок
улгаткан — деп,
Өөрүшкүлүг маңнап
чорааш,
Майышкак куу бажың
чаны
Магазинче кире берген.
— Чарашсынгаш албас
болза,
Чадаанаже бады баар мен.
Үнээргедил маннагылаашы,
Үлгүүрдүве үне халаан.
Кыймыында улус кезе
кайгаан.
Кызыл хоорай
заводунуң
Машпак баштыг, мелдер
кара
Майтак идин ол-ла боопдур.
— Улдуңнарын кылындыр бе?
Улуг эвес, өйүнде мен.
Акшазы хөй акыларга
Аажок таарыг идик боор
мен.
Уну дежик, майтак идик
Улуургаары кедерээрге,
— Калчаа идик эвеспе —
дээш,
Хамык улус арлы берген.
Ондар ОХЕМЧИК.

МӨГЕЙИҢЕР

Улуг-Хемден Хемчик чедир делгемнерге
Уйгур аймак түрк дылдыг көжүп турган,
Алызындан алгаш көөрге, улуг өгбе
Ам бо бистиң тыва чонуң угу ол-дур.
Дайын-чаага коргуш билбес, диднм, омак.
Тамы моондак оруун безин доза турбаан.
Уриихайның девискээрин долгаштың
Успа-Хөлден Моол чедир чаалап чораан.
Чиңгис, Батый шериглерни баштай берген
Чите состуг Субутайы түмен кижи.
Багыр маадыр мугур оглу Сарол-даа
База бистиң бурунгувус тывалар-дыр.
Черде чыдар чевеглери, бижиктери —
Чежс-чеже төөгүвүстү тоожуваан дээр.
Саян, Таңды буурарган куржаглары
Сойот чурттуң чаламалыг арттары-дыр.
Сайын эрлер чыглып алгаш, одаг кылган
Самына сын баарында ожук даштар! —
Ынчалза-даа шак бо бүгү эрткен уе —
Ырак-даа бол, сагыш-сеткил доюлдурар.
Чээрннер челип турда, төөмес-батпас,
Чедер, Эрзин ховузунда көжээ даштар,
Черин『 улут, мөңге бедик тураскаалдары —
Черивисте базырыктарга мөгейиннер!

Олчат-оол МОНГУШ.

Гонорарын «Шынга» арттырарын диледим. (Авт.).

АДАНЫҢ ЧАГЫЫ

Чечен чугаа

Бөлүк чылгы аал адаанда көстүп чораан. Коданга чоокшулаан тудум, чылгының хөйү улам эскертине берген. Оттап чораан малдарже көргеш, чылгычы Оюн-оол сыдымын таваар дүрүп каап олурган. Ол аразында хеймер оглу Аңгыр кымчызын чаптанчыг чайгылааш, дашкаар үне халаан.

Оюн-оолдар чылгычыланган бээр таптыг-ла он дөрт чыл эрткен. Хеймер оглу Аңгыр безин он сес харлапкан. Назы четкен, улуг эр апарган. Школазын доозупкан, аттестат холда.

Чылгычының бодунуп назыны дөгүй берген. Кадыг күш-ажыл оон кадыын өрүмнел каалкан болгаш, кадык баксыраан. Холу, буду аарыыр апарган.

Аңгыр ачазының бергеден чоруурун эскерип, билип турган. Оон эгелээш-ле ол адазының изин салган, чылгычылаар бодай берген. Ирей-кадай ону билген чүве дег, аразында сүмелешкеш, «чылгыны хеймер оглунга хүлээдир» деп түңнелге келгеннер.

Аңгыр бичиизиниден турала, мал аразынга өскен болгаш, кижээ, холу туттунгур эрес эр.

Чылгы ынчан серии тайгага чайлаан. Аңгыр чылгыындан чарылбаан. Малдары семирий бээрге, Аңгыр ишкээрлеп кирип келген. Ол үеде адазының аарыы ханыдаан.

Оон бээр база-ла талыгыр чылдар эрткен. Аңгырның бодунун хар-назыны шору дөгүй берген. Таптыгла 20 чыл дургузунда совхозтуң чылгызының баш саның өстүрүп, оор-сукка алыспайн кадарып, багай атка кирбейн, бо хүннерге чедир кадарбышаан. Оюн-оол ирей-кадай хеймер оглунун ажылгырын, мал-маганга эптиин, көрүп, мактап органнар. Ашак оглун болганчок-ла мактаан орар.

Өөренген чаячылы-биле Аңгыр бир эртен чылгызын сүрүп алгаш, одар-белчиирлиг дагларже угласаш, талыйтыр ырап чоруур дээш үнүпкен. Улуг угбалары шупту хоорайда тус ажыл-агыйлыг. Удатпаанда угбазы Чечен-кыс машинаныг бо соондан халдып келген.

— Шымда, дүнмам, аалче дедир дүргеп чан, ачан бергедеп чыдыр дээш, дедир ээпкен.

Аъттың кара маңы-биле Аңгыр аалынга халдып келирге, ачазы баксырай берген болган. Ирей оглунче бар шаа-биле топтап көргеш:

— Чылгыдан чарылба, оглум. Ачаның адын сыкпайн чоруурунга өөрүп чордум. Бодуңнуп база эки дирткен адын сыкпа. Оорлар кежээлээн, кичээнип чор, оглум — деп сөөлгү чагын бергеш, оон ыцай ыыттавайн барган...

Аңгыр адазының сөөлгү чагыын кажан-даа утпас. Ону удуп-даа чыткаш, бодап чыдар. Сөөлгү үеде оорлар көвүдээн. Ак сеткилдиг малчының сагыш-сеткилин ол бодал үргүлчү дүвүрдеп турар апаргал. Аңгыр ам мырыңай чылгызындан дүне-хүндүс-даа ыравастаан.

Бир кежээ орайтап, ижиртинней бергенде, чылгы аразында кара аъттарлыг ийи кижи ыцай-бээр шаап турганын эскерип каан. Ол дораан баглаашта турган аъдын мунгаш, ынаар хап чорупкан. Карангылаан. Ынчалза-даа Аңгыр демги ийи кижиниң ырап бар чытканыи ылавылап көрүп алган. Оон кады чоруур, чарылбас өнүүү — ынак ыды Экери ырап бар чыдар кижилерни ызырыр сүрүп бар чораан. Чүвенин ужуру ам-на билдине берди-ле ышкаш. Ол ийи кижи кезек малды чара ойладып алган ырап бар чорааннар. Аңгыр бар шаа-биле алгырган:

— Туруцар!

Олары тоозаан. Улам ырап бар чытканнар. «Оорлар-дыр!» деп билгеш, Аңгыр боозун дээрже углай тутканш, чамыын базыпкан.

Аңгырның мунган аъды шыырак дээн аъттарның бирээзи. Кашпагай, чүгүрүк аът. Чыпшыр четкеш, оорларның дужунда угже көргудуп боолаан. Экер оорларже хөме халааш, сураг бергеи. Ол аразында боо даажы дыныалган. Эрес ыдының эзерги читкен.

— Аъттарым салынар, бооладым-на! — деп, Аңгыр сагындырыг берген. Ол дораан оон бажының кыры-биле ок сыыгайнып эрткен. Чылгычының эзт-кежи соолаш дигеш, дораан-на удур боозун чаза тудупкан. Аңгыр часпас ачылларның бирээзи. Ол угже аът киштээни дыыналган. Хап чеде бээрге, черде кижи чыткан. Оон хөрээ ханыг...

Аңгырның сагыжынга хоранныг болза-даа, кижиниң амы-тыны кончуг болгай, «оор-даа болза кижи-ле болгай» деп бодап келген, кээргенчиг иениң азырап каан Аңгыр ышкаш оглу-ла болгай. Ол сагыжы-биле, оор эрге дуза чедирер дээш, дүвүрей берген. Күрүн үзе соккаш, балыг черни боой шарыпкан. «Бээр кел, эжим ат болду!» деп бирээзин хыйгырган, сураг...

Аңгыр ам эмчиже дүргеп-не хап кирипкен. Эмчилерге чылгычы ой-шаанда медээни чедирген. Балыглаган кижиниң амы-тынын эмчилер ап четтигипкеннер.

Аңгырның чылгызы онча-менди. Хомудантыг-ла чүве — эрес ыды - Экер. Дерзин оорлар оон амы-тынынга чедип кааннар. Аңгыр мунгарап, хомудап чаныр келирге, авазы: «Чүү болду, оглум?» — деп ыглам-зыргай айтырган.

Аңгыр мунгараза-даа, незинге чүнү-даа чугаалавас, ону дүвүреппес бодаан, ынчалза-даа күжүр аваның чүрээ чүү болганын эндевээн...

Аңгырның серемчилелдиг, харыысалгалыы ам мырыңай дам баргаи.

Динара УНДУУЛАЙ.

СОНУУРГАКТАРГА

СҮЛДЕ МАСТЕРИ

Францияның Шамбери хоорайында Жанно Лемон деп назыны дөгүй берген кижи чурттап олурар. Хоорайның хамаатылары аңаа чоргаарланыр: делегейниң янзы-бүрү чурттарының күрүне сүлделерин ол мастер чуруп азы малгаш-биле тудуп бээр нарын ажылды 34 чыл дургузунда күүседип турар. Ынчангаш ону «Сүлде мастери» деп адай берген.

ТРЕНАЖЕР ДЕП ЧҮЛ?

Тренажёр — «өөредип турмен» дээн уткалыг сиглиг сос. Механизмнерни (машиналарны) башкарарынга кижилерни өөредириинге ажыглаар нарын херектелди амгы үеде тренажёр деп адап турар. Боодалга маргылдаазын эрттиреринге ажыглаар тренажёрну Японияның электроника фирмазы чогааткаш, чоокта чаа ажыглаага кирген. болгаш масалыы-биле садып эгелээн. Боодалга маргылдаазының үезинде ам дуранны ажыглаары албан эвес: адыгжы кижи бүрүзү чеже санны боолаанын демги тренажёр боду чугаалап берип турар.

ЭЛДЕПТИГ КУДА

Эфиопияда чурттап турар галас дээр аймакта куда дүжүрениң элдептиг чаячылы бар: өглөнир дээп оол душтуу кыстың бажын доскаарда сугже суккаш, хамык ыылган чон көрүп турда, үштүп эккээр, чыылганнар адыш часкап, байырлап, алгап-йөрээп каар. Куда дүшкеин — ол-ла.

БОЙДУСТУҢ ХАЛАС ХАЙЫРЛААН КЕЖИИ

Мартиника ортулуктуң далай мугулдурунда турар Фор-де-Франс хоорайынга чоокта чаа кааң хүндүс кедергей шуурган хөнертен болган. Далай чалгыы хоорайның кудумчуларын кашла минута дургузунда шыва алгаш, дораан дедир ага берген. Хоорайта үреглээшкин болгаш өске-даа ондактыг айыыл болбаан. Чурттакчылар хат-шуурган соолунде кудумчуларже үнүп кэрге, ында эмчежок хөй балыктар дырбанайныр чытканнар. Чүү боор, бойдустуң халас кежиин улуг оорушкубиле чурттакчылар чыып алган, «Занзибарның туземказы» деп чемненир чернин ээзи база хөй балыкты чыып алгаш, ол кежээ чыылганнарны барык халас чемгерген.

КРЕМ ДЕП ЧҮЛ?

Крем — француз сос. Чогум утказы мындыг: 1) амданныг чем аймаа; 2) пирожное азы торт кылырынга ажыглаар чигир, сүт, саржаг, чуурга холуксаа; 3) идик чавшкыны; 4) арынны өк, шырай кирер үс азы курган чүүлдер аймаа. Канада чурттуг химия артемдени бир кижи арын чаар элдептиг кремни чогааткан. Кажан кижи оон-биле арнын чаап алырга, дүне оон арны-бажы чыып чоруур. Ынчангаш Канаданың кара-бажыңнарында ол кремни калбаа-биле ажыглап эгелээн. Дургуунап болгу дег сезиктиг херектеннерниң арнын чаап каарга, ол крем 10 чыл иштинде кижиниң арнындан адырылбас: он чыл дургузунда оон арны-бажы дүне чыып чоруур.

УДУМЗУРАП ЧЫТКАШ

Англия чурттуг Алан Уорслн деп кижи удумзурап чыткаш, янзы-бүрү хөй дүжээшкиннер кылырынга өөренип, чаячыгып алган. Оон дужунге чүү-даа кирер: Айга, Хүнге безин чеде берген турар. Аланның дужулгазын эртемденнер калбаа-биле ажыглап эгелээн. Удумзурап чыткаш, дужээшкиннер кылырынга кижи бүрүзүн өөредип, чаячыктырып болур-дур деп түңнелди эртемденнер кылган болгаш Аланның дужулгазын кижилерниң медерел органнарын шинчилээринге база ажыглап турар.

ДЕНЗИ ТӨӨГҮЗҮ

Делегейде эң баштайгы дензи бистиң үеге чедир безин алды муң чылда тывылган. Дензини баштай ыыштан кылган болгаш эң-не бөдүүн турган. Ийи талазында ыыш тавактарлыг ыыш дензини янзы-бүрү үүлдерин денгээринге ажыглап чораан. Оон соолунде ук дензи бурунгу Грециянын шүүгү бурганының сүлдези болган.

ДҮРЖОК ЧААН

Танзанияның девискээринде Ньяса хөлдүн эрининге чоокта чаа хөй чурттакчылар болгаш даштыкыдан келген кижилер дыштанып, хөлдүн арыг суунга эштип, сериптенип турган. Хенертен хөй улус алгыржып, девидеп эгелээн: кедергей улуг чаан кижилерже халдаан. Машиналыг полиция дораан келген, чаан машинаже шурапкан, ынчалзажок полицейжилер шалыпкын дуже халаан. Машинаны улуг чаан чуура баэып каапкан. Ам канчаар, чаанны олар боолап каан.

ФРАНЦУЗ ХААН БАЖЫНДА...

Францияның хааны IV Людовик XIII үүс чылда зараан соолунде оон бажының дүгү шуут дүжүп калган. Оон тас бажы арткаш. Ам канчаар боор: хаанның албатылары аңаа кылымал баш дүгүн бүдүрүп берген. Француз хаанның бажында кылымал баш дүгү көстүп келгенде, хөй кижилер мыычаар бодаан: хаанывыстың бажының дүгү катап үүнүп келген-дир. Делегейде кылымал баш дүгүн эң баштай кедип, ажыглаан кижи — IV Людовик-тир.

БИЛЛЬ ДЕП ЧҮЛ?

Билль — күштүг кылдыр таңма баскан хоойлу дээн уткалыг англи сос. Ынчаарга кижи эргелериниң дугайында билль-хоойлу Американың Каттышкан Штаттарында 1791 чылдың декабрь 15-те күштүг болуп эгелээнинден бээр эрткен чылдың декабрь 15-те 200 чыл болган. Ол документ — АКШ-тың амгы күштүг конституциязының үндезини. Ынчалзажок АКШ-тың хамаатыларының хөй нуруузу билльди — хоойлуну билбес болганын юристерниң америк ассоциациязының чоокта чаа чарлаан дыыпадында сеткил хомудаашкыны-биле айыткан.

РОБОТ ДЕП ЧҮЛ?

Робот — чех дылдан үндезилеттинген сос. Чех чогаалчы Чапек 1920 чылда «Р. У. Р.» деп шинизинге ол сөстү бир-ле дугаар ажыглаан. Кижиниң кадыкшылынга болгаш амы-тынынга айыылдыг черлерге ажылдарны кылырынга ажыглаар кижи дүрүлүг механизмнерни, машиналарны амгы үеде робот деп адап турар. Мырыңай чоокта чаа АКШ-тың Уилтон хоорайының чоогунда автоорукка мындыг таварылга болган: бир автомашина кедергей дүрген бар чораанын полицейжилер көрүп каашы, арай боорда сүрүп четкен. Доктаазын деп медээ бээрге, чолаачызы тоовааан. Машинаның дутуйларын чара боолаптарга, автомобиль оруктап дашкаарлап, мотору өже берген. Полицейжилер чеде бергеш көөрге, автомашинаны робот башкарып чораан болган.

(Парлалгадан).

КРОССВОРДТУҢ ХАРЫЫЗЫ

Бо чылдың январь 1-нин солунунга үнген кроссвордтуң харыызын Кызыл чурттуг Анатолий Монгуш оскелерни мурнай колдуунда шын тыпкан:

УЗУН ДУРГААР: 1. Кыш. 2. Тока. 3. Сыын. 7. Саат. 8. Кас. 9. Даш. 12. Тевек. 13. Дош. 14. Кенеш. 15. Сат. 16. Тонак. 18. Чер. 21. Хөм. 25. Дыт. 26. Улар. 27. Элик. 28. Тене. 30. Эзир. 32. Ала. 33. Ине. 36. Чечек. 37. Тараа. 38. Сарай. 40. Ыргай. 41. Чаваа. 42. Бажын. 43. Шиви.

ДООРА ДУРГААР: 3. Шак. 4. Ус. 6. Ас. 10. Ары. 11. Ама. 13. Дук. 15. Сут. 17. Үгү. 19. «Шын». 20. Тон. 21. Хар. 22. Паш. 23. Хек. 24. Май. 29. Хээ. 31. Лама. 34. Тыва. 35. Кама. 36. Чаъс. 39. Агы. 41. Чинчи. 44. Чоос. 45. Вова. 46. Ча. 47. Каас. 48. Ай. 49. Адыг.

ТВ

ЯНВАРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

7.30 Ажылгыр-тывыштыг кижиниң суббота эртени. 8.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.05 «Кижиниң мөзү-шыанары». 9.45 Музыкалыг программа. 10.15 Мультфильм. 10.25 «Музыка киоскизи». 10.55 «Та бүзүрс, та бүзүрсев». 11.35 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү (Германия). 10.05 Корея. 2-ги дамчыдылга. 13.35 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Медээлер. 14.25 «Гонг». 15.40 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 «ЭХ». 17.15 «Баштайгы көрүштен ымакшыл». 1-ги хүнү. 17.55 Чаа рубрикалар. 18.55 Мультфильм. 19.05 Телешиниң баштайгы көргүзүү. 20.45 «Тамыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 Уран-чечен фильм. (Италия). 23.35 Бокс талазы-биле делегей чемпионады. 00.05 «Музыкалыг бслек...» 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.25 Европа кадар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Календарь барымдаалаар чаячылдар. 9.00 Баскетбол допчулалы. 9.30 Конкурс программазы. 10.00 Үшкү бурган элчизи. 10.20 Профессор дугайында. 11.00 «Кадар он бир» видеозамчыдылга. 13.00 Владимир Высоцкий. Иркутскиге ужуражылгаар. 14.00 Арыг холчүкте бажын. 16.00 Мтрест. 16.30 Бодунуң коңга кагар черинден. 16.50 Фигурлуг чүүгулаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 18.20 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 18.50 «Поздиер болгаш Донахью». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15-кн сериязы. 21.30 ТВ-ниң баштайгы көргүзүү. 5-ки фильм. 21.55 «Шуут чажыт». 22.55 Росмузимпорт. 23.55 Реклама. 00.00 — 00.20 Медээлер.

КИНО

ЯНВАРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Фанат-2 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **Тень орла** 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Сказка о прекрасной Айсулу 9.00, 12.20, **Полет навигатора** 10.30, 13.50, **Фанат** 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Жертва во имя любви (Индия) 2 сериялыг) 12.20, 15.00, 17.40 шактарда.

ЯНВАРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: Фанат-2 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **Тень орла** 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Сказка о прекрасной Айсулу 9.00, 12.20, **Полет навигатора** 10.30, 13.50, **Фанат** 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Тимур и его команда 10.30, **Жертва во имя любви** (Индия, 2 сериялыг) 12.20, 15.00, 17.40 шактарда.

ЯНВАРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Отмщение в Большом мире (Китай) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **Змея в тени орла** 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: Дай лапу, друг! 9.00, 12.10, **Добро пожаловать, или Посторонним вход воспрещен** 10.30, 13.40, **Фанат** 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Жертва во имя любви (Индия, 2 сериялыг) 12.20, 15.00, 17.40 шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефондары:
- Редактор — 3-43-34;
- Хүлээн алыр чер — 3-34-26;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
- оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
- үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
- көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
- социал айтырыглар — 3-36-82;
- культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
- политикуг — 3-36-25;
- улус депутаттар Советтериниң 3-34-96;
- медээлер болгаш спорт 3-41-23;
- чагаа — 3-39-03;
- очулта — 3-34-39, 3-34-92;
- корректорлар — 3-34-19;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- солуп келбейн барганда — 2-32-75;
- бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 17.

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 18 (14742) 1992 чылдың январь 28, вторник Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

Хүннүң медээлери

БӨГҮН АЖЫТТЫНАР

Бөгүн Кызылга Советтер бажыңынга Тыва Республиканың Дээди Совединин өскүлүг сессиязы ажылдап эгелээр.

Оон хүн айтырыының төлевилелиңде үеним дарый шинтпирлээр ужурлуг чиңг айтырыглары киріп турар. Шак мынчаар депутаттар Өртектеринин хостуг апараты-биле холбаштыр чурттакчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хемчеглериниң дугайында, «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуунуң төлевилелиниң, «Тыва Республиканың бот-догуланашкынының экономиктиг үзелиннерин хандырарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуунуң төлевилелиниң, Россия Федерациязы-биле Тыва Республиканың аразында күрүше өнчүзүнүң объектилерин ажылаарының, муниципалитет өнчүзүн тургузарының дугайында болган өскедаа айтырыгларны сайгарып чугаалажыр.

Түүн Дээди Советтиң комитеттери туус-тузунда ажылдааш, сессияга киирер айтырыгларны чедир чугаалашкан.

(Бистиң корр.).

САМБОДА—ХЕРЭЭЖЕН СПОРТЧУЛАР

Республиканың бирги чери дээш херээжен спортчулар аразында самбо маргылдаазы эрткен чылын баштайгы удаа болган. Анаа 30 ажыг херээжен самбистер киришкен турган болза, бо удаада анаа барык 120 хире аныяктар киришкен. Спорттуң бо хевири чүгле Кызылда эвес, харын республиканың барык бүтү районнарында сеолгу үеде сайзырап турар дээрзин бо маргылдаа бадыткаан.

Амгы үеде, рынокче шилчип турар байдалдарда ол хире чергелиг улут маргылдаалары акша-төгерик, материалдыг чүүлдер-биле хандырары белен эвес. Ынчангаш маңаа Тыва Республиканың Аныяктар ассоциациязы (күүсекчи директору Х. Куулар) улуг дузаны көргүскен. Ук ассоциация республиканың экономиказынга үлүүн киріп, аныяк өскенни бүтү тала-биле деткиир сорулгалыг ажылдап турар.

Маргылдааның канчаар өткениниң болган оон түүнелдериниң дугайында солунуун дараазында номерлериниң номчуп болур силер.

(Бистиң корр.).

ЯРМАРКА ЭРТКЕН

Тыва Республиканың Чоннуң ажыл-биле хандырарының күүрүше комитеди болган Кызыл хоорайның чоннуң ажыл-биле хандырарының албан чери вакансиларының (хостуг) болган ажылдаар черлериниң ярмарказын Культура министерствозунуң Методиктиг төвүнүң бажыңынга эрткен субботада организастаан.

Ук ярмаркага республиканың улуг-улуг бүдүрүлгелериниң, чамдык районнарының чоннуң ажылга хаара тудар талазы-биле албан черлериниң төлөөлөри, ортумак тускай өредилге черлериниң удуртукчулары киришкен. Анаа ангы-ангы чылдагаанларның ужурундан ажылга кирип чадаан кижилер, ажылза, өредилгеде хаара туттунмаан аныяктар база бүдүрүлге черин хаап азы ажылдаар кижилерниң санын кызырган чылдагаанындан хосталган кижилер хөй-биле киришкен.

Ярмаркага эвес-эвес кижилерге ангы-ангы ажылдарны сүмелээн, өлүмнүг кижилерге ажылче кирер путевкаларны берген болган аныяктарга мергежил чедип алыр талазы-биле консультацияларны чорутткан.

(Бистиң корр.).

Тыва Республиканың Чаа-Хөл районун тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң доктаалдыры болза:

1. Чаа-Хөл районну Чаа-Хөл суур төптүг кылдыр, киирип келген карта өзугаар Улуг-Хем районунуң девискээринин чамдыызының күсели-биле тургузар.

2. Тургустунар Чаа-Хөл районунуң составынга Улуг-Хем районунуң Ак-Туруг, Кызылдаг болган Чаа-Хөл кожаа Советтерин киирер.

3. Бо доктаалдың 1 пунктузун бадылаар бөлүмнү Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиумундан дилээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Дарганы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 22.

ДОКТААЛДЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Кызыл хоорайның улус өредилге ажылдакчыларының негелделеринге хамаарыштыр № 24 доктаалды бо чылдың январь 22-де хүлээп алган.

Ында айытканы болза:

Улус өредилге ажылдакчыларының дараазында негелделерин шинтпирлээриниң аргаларын сайгарып өөрүп Россия Федерациязының чазаандан дилээр:

школалардың, профтехучилищелерниң, башкы училищезиниң, башкылар билиң бедидер институттуң, школа назыны четпээн уруглар база өске-даа школадан дашкаар албан черлериниң башкыларының, бүдүрүлге өредилгезиниң мастерлериниң, болгумнер удуртукчуларының шалың ставкаларын 1200 рубль чедиргеш, оон улаштыр индексациялап турарын;

школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң ажылдакчыларының ажыл төлевирин: кижизидикчилериниң — айда 2000, техниктиг ажылдакчыларының — 1500 рубль чедир; школаларның администрация-ажылгарый болган хандырылга ажылдакчыларының ажыл төлевирин өстүрүп;

школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң кижизидикчилериниң шөлөөзиниң хемчээлин 48 хонукка доктаадырын;

улус өредилге ажылдакчыларының пенсиялаар назы-харыпын кызыгаарын херээженнерге — 50, эр улуска — 55 хар кылдыр доктаадырын.

Улус өредилгезиниң ажылдакчыларынга чурттаар оран-бажыңны халас дамчыдып бээр дугайында негелдени сайгарып өөрүп Тыва Республиканың Дээди Совединден дилээр.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединин күүскому (В. Кара-оол) ажылдалга киирип тұрар чурттага бажыңнарының 4 хуузун улус өредилге ажылдакчыларынга болгаш башкы училищезиниң башкыларынга тускайлап хуваар.

Улус өредилгезиниң министерствозунга болгаш Кызыл хоорсоветтиң күүскомунга тускай таварылга кылдыр ажылаттынмаан капитал салыышкынларның чамдыызын улус өредилге ажылдакчыларынга чурттаар орап-бажың садарынче углаарын чөпшээрээр.

Сан-хөө министерствозу (К. Ондар), Тываның коммерция-харылзаштырылга компаниязы хоорайның школаларынга ийи автобусту биржалар дамчыштыр садып алырынга дуза көргүзер.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединин күүскому улус өредилге албан черлерин • аш-чем продуктулары-биле, транспорт, чурттаар орап-бажың-биле, хандырарын, школалар тудуун эжижидер талазы-биле тодаргай хемчеглерни хүлээп алыр.

ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗД

Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының (ТАСП-ниң) I тургузукчу съездиниң 1992 чылдың январь 25-те Кызыл хоорайга болуп эрткен. Республиканың бүгү районнарындан болган Кызыл хоорайдан үс ажыг делегаттар съездиниң ажылынга киришкен.

ТАСП-ниң организастыг тургузугларынга хамаарышкан кол иletkелди Россияның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының I тургузукчу съездиниң делегады **А. С. Ооржак** кылган. Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының Программа төлевилелиниң дугайында оргкомитеттиң кежигүннери: **С. М. Биче-оолдуң**, Устав төлевилелиниң дугайында — **С. С. Григорьевтиң**, ТАСП-ниң ревизия комиссиязының дугайында дүрүмүнүң дугайында — **В. Р. Фельдманның** иletkелдерин съездиниң делегаттары база дыннап чугаалашкан.

Съездиге тургускан айтырыглар талазы-биле саналонал беришкини эн-не идепкейлиг болган. Делегаттар А. И. Митустуң (Кызыл хоорай), Е. К. Калга-Хөөнүң, М. М. Майдырның (Эрзин), В. Б. Узектиң, Монгуш Монгун-оолдуң (Чөөн-Хемчик), В. Д. Монгуштуң, (Барыын-Хемчик), В. А. Петренконуң, Г. Ч. Ширшиннің, В. Р. Фельдманның, Н. Б. Тыртык-Караның, М. К. Шыырптың (Кызыл хоорай) болгаш өскелернин-даа саналдарын съездиниң кижижилери улут кичээнгей база сонуургал-биле дыннаан.

Хүн чурумунга кирген кол айтырыг талазы-биле илеткелди болгаш Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының Программазын база Уставын, партияның ревизия комиссиязының дугайында дүрүмнү съезд үүлдүг деп көргеш, хүлээп алган. Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының дээди органы — съезд болуру партияның Уставында көрдүнген.

ТАСП-ниң республика чөвүлелии 45, оон баштаар черин — 9 кижи составтыг кылдыр съезд соңгаан. Тываның чонунуң социалистиг партиязының өскүлүгүн ажылдаар дарганың Г. М. Биче-оол, С. М. Достай, А. С. Ооржак, Г. А. Смирнов, Г. Ч. Ширшин, В. Р. Фельдман олар соңгуткан.

Тываның бүгү коммунистеринге кыйгырыгны съезд хүлээп алган. Россияның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязы Совет Эвиделиниң Коммунистиг партиязының эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң хүлээп алыкчызы болганда, СЭКП кежигүннерин ТАСП-ниң хүрээлеңнинге чүгле бүрүткээринин чуруму-биле хүлээп алыр, олардың мурнуку партия стажы хевээр артар.

Бистиң корр.

Республиканың улус депутаттарынга

Тыва Республиканың хүндүлүг улус депутаттары!

Бистер, Бай-Тайга районунуң херээженнери, Тыва Республиканың Дээди Совединте дараазында медегелди «Шын» солунну дамчыштыр кылып тур бис. Амгы үеде делегейде херээженнер шимчээщкининиң идепкейжиг, калбарып турары кымны-даа кайгатпас болур ужурлуг. Ол-ла үеде бистиң Тыва Республикада херээженнерниң нинтилел амыдыралга ролүн улуг-ла тоомчалап көрбейн турары бисти кайгадып тур. Республиканың Дээди Совединге турган не-чаштар, өг-бүлелер, чоннуң кадыын камгалап турган доктаамал комиссияны дүжүргенге оон өскүзүр канчаар тайылбырлаар боор.

Канчаар-даа алыр болза, делегейде бүгү-ле эки, чаагай эгелериниң үнер дөзү, магадылалы не кижи-ле болгай. Нинтилелдиң эге чалазы, эге үүрү — өг-бүле база-ла херээженнерге даянган. Бо хүннерде өртектерни хостуг болдурганы-биле эң аар бирги согуг хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге таварышкан. Ынчангаш өг-бүле, не-чаштар айтырыы амгы үеним эң чиңг, нарын айтырыы деп демдеглевишаан, Тыва Республиканың улус депутаттарындан дилээривис болза:

1. Не-чаштарны, өг-бүлелерни, чоннуң кадыын камгалаар талазы-биле комитетти Дээди Советке тургузары эргежок чугула деп санаа, оон дарганынга депутат Зоя Назытыевна Саттыны катап ажылдадып, оон-биле кады чаа тургустунган херээженнер солуну «Эне сөүүте» деткимчеден көргүзүп көрүүлер.

2. Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунга ыяавыла бир херээжен депутат турзун дээш үннериннери берип көрүүлерем.

3. Улус депутаттарының район Советтериниң күүскомнарының шуптузунга херээженнер киллдистерин тургузарының база оларны ажыглаңдырарының айтырын шинтпирлээрге дузалаарын силерден дилеп тур бис.

Кончуун көрүүлер даан, республикада чаа төрүттүнген бичии чаштарның бир шупунга хамаарыштыр алыр болза, ортумаа-биле хораар чоруу сөөлгү үеде 33,1 хуу, аваларны — 35 хуу өскен. А силер шупту адалар, нелер болгай силер. Биске — херээженнерге күрүнениң, хөй-нинтиниң эң көрүшкүнү херек. А биске бирги эллегде дузалаар ужурлуг улус силер, бистиң депутаттарывыс-ла борган силер. Республиканың улус депутаттарының аразында херээженнер саачыгла кижи, ынчангаш ылангыя депутат адалар бистиң дилээрвиске дыннангыр, кичээнгейлиг боор көрүүлер.

Амыдыралдың бо нарын берге үезинде бистер, херээженнер, силер-биле демнешкип, республиканың келир үези, оон чаагай чоруу дээш бүгү күүсүүсту харамнаныйн, кадыг турзур бис.

Бай-Тайга районунуң херээженнериниң өмүнээзинден: С. Х. Донул, Ч. А. Саая, Т. Х. Күжүгет, Р. С. Успун, С. У. Байлос, Т. Л. Салчак, А. Д. Улут-Хаай, А. Н. Салчак, Ч. С. Оолак, Н. Ч. Комбу, Р. С. Хертек болгаш оон-даа өскелер.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл?

УКСААЗЫ СҮТКҮР-ДАА БОЛ

Эрткен 1991 чылдың январь 1-ниң түнүнде Барыын-Хемчик районунуң «Барлык» совхоз күрүнеге 1287 килограмм сүттү саткан. Оон иштинде Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазы 980 килограмм, Адыр-Мажалык сүт-бараан фермазы 307 килограмм сүттү саткан. А бо чылдың ол-ла үезинде Бижиктиг-Хая фермазы 430 килограмм, Адыр-Мажалык фермазы 190 килограмм сүттү сүт заводунга дужааган. Эрткен чылын ол-ла үеде 1287 килограмм сүт дужаап турган ажыл-агый бо чылын 600 килограмм бичин-ле ажыг сүт дужааган ышкажыл. Сүт бүдүрериниң ийи катап эвээжеткен-дир.

Сүт саалдазын ажылагайда чүге ол хире кудулаткаңының чылдагаанын тодарадыры-биле Барыын-Хемчик районунуң АҮК даргазы Э. М. Куулар-биле кады Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазынга барып чорудувус. Бо ферма чүгле совхозта эвес, а районда эң дээре дериглелиг кылдыр туттувган ферма-ла болгай.

Бистиң чораанывыс хүн 180 саар инектен саанчылар 476 килограмм сүт саап алгаш, оозунуң 140 килограммын бызааларга ижирткен. Ол хүн сагган сүттүң хемчээлин ап көөр болза, симменталь уксаалыг бир инектен-не Бижиктиг-Хаяның саанчылары 2 килограмм ынай-ла ажыг сүт саап алган-дыр, а симменталь уксааның иннээ дээрге, эң-не эвээш-ле дизе, хүнде 5 килограмм сүт бээр инектир. Инектиң сүткүрү — дылында дижир. Ол инектерни канчаар чемгерип турарыл? Ферманың артыы талазында үш улуг силос онгарлары бар. Ол онгарларның бирээзинге эрткен күзүн чүү-даа салбаан. Сенаж-даа, силос-даа кылдыр салыр үүве чок болган. Бирээзинге 1000 тонна сенажты кара чашпан холуй үнген сигенден, ам артында, технологиязын хажыдып салганындан күзүн дораан-на изип, ирип калган. Оон чангыс килограммын-даа малга чем кылдыр берип, ажыглаар арга чок болган. 2000 тонна силостуг онгар бар. Оон, харын, инектерни чемгерип турар. Ам ында 200 тонна хире-ле силос арткан. Совхозтуң удуртулгазы ам-даа 1000 тонна силос бар деп меге медээни АҮК-че киирип турар. А херек кырында үүү хире силос барын үстүнде айытты. Ол-ла медээде 3700 тонна сиген, 34 тонна савак, 38 тонна витаминниг сиген далганы, тараа культураларындан кылган 400 тонна мал чеми бар бооп турар. Ол эвээш мал чеми-биле ажыл-агыйның шупту малын канчаар чемгерерил? Эрткен күзүн АҮК даргазы Э. М. Куулар «Барлык» совхозтуң удуртукчуларынга Бай-Тайга районунуң «Кызыл-Даг» совхозтан, өртээ чиик турда, силос садып алырын сүмелеп турган. Оон чугаазын херекке албаан.

Фермада бар мал чемин малга берип турары камналга чок болду. Силос инек өдээ-биле холужуп чыдар, саваң хээндектээр машиназы үрелген, чемни ылбырадып бээр кухня ажылдавайн турар. Мал чеми эвээште ону хээндектеп, ылбырадып дээш, болбаазырадып бээрге, хоолузу чүгээртээр, мал чиир болгай.

Инек кажааларының иштинде өл-шык. Суг дамчыдар хоолайларны каш чыл солуваанындан, дадарып, оон ойбак черлериниң сүт дамдылап токтун турар. Фермага 11 шак үезинде чеде бээривиске, бөлүк саанчылар холдендир төктү берген сугну хууцнар-биле даштыгаар үндүрүп төп турдулар. Саанчылар, хөөкүйлер, ол шыкка кедер ажылчын хеви чок болдулар. Инектериң оргазы база өл-шык. Холдарывыс-биле суйбап көрдувус. Оларны даштыгаар үндүрерге, дораан-на оргазы ак шаң кылдыр хыраалап каары чугаажок. Оон ол инектер соокка шыырныгар, аарыыр, дегдирер мыңдыгла болгай. Черле ынчаш, чемгерилгези багай, өл-шык кажаалан инектер, чеже-даа сүткүр, симменталь уксаалыг болза, канчаар сүткүр боор деп.

Кажааларның иштинде дериг-херекселдер орта ажылдавастаан. Сүт дамчыдар хоолайлардан сүт төктүр деп бижидим, оон кадында инек өдээ үндүрер транспортөрлар моторлары өрттенип калган. Чангыс мотор арткан. Ону ол-бо олуй-солуй салып, транспортөрларны ажылдадып турар. Бир эвес ол үрелиш каар болза, инек өдээн саанчылар, кадарчылар хол-биле аштаар апаар.

Ажыл-иштиң кандыг байдалды ону удуртуп турар кижиден дорт хамааржыр болгай. «Барлык» совхозтуң директору — Россия Федерациязының улус депутаты Владимир Сагаан-оолович Монгуш. Хүндүлүг депутадывыс, чок-ла болза, Москвага хуралдаарын соксаткаш, ажыл-иштi холунга быжыг аптар болза, ынчан совхозта-даа, фермада-даа байдал өскерлир дээрзинге бүзүрээр мен. Таптаашкын үезинде ол үрелген 1000 тонна сенаж дээш совхоз директорун та каптап кааптар чүве. Ам ол сенаж дээш кым харыысалга чүктээр, ону белеткээринге үндүрген хөй акша-төгерикти кым дедир эгидер чүвел?

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

ИЕЗИНИҢ ИЗИН БАСКАН

«Бай-Тал» совхозтуң Туралыг хойжу бригадазында хоочун малчын Маадыр-не, он ийи уругуң иези Сырбык Күжүгетовна Авыр-оол чонунга хүндүткелдиг. Ол чээрби сес чыл дургузунда чүгле төрүүр хой кадарын келген. Төрүүр чүс баш хойга онааштыр чыл санында планныг онаалдазын күүседип келген. Хойжу иениң төрээн совхозунга өстүрүп берген малының саны дөрт, беш оранныг санта түүнежир. Ажылгыры-биле, ажы-төлүнге үлегерлиг, онаашкан ажылы дээнде, олут-чыдын билбес нелер бистиң аравыста хөй. Оларны бис хүндүлээр, оларга чоргаарланыр ужурлуг бис. Уругларының уруглары-биле катай ол үжен ажыг кижиниң ынак аваазы, кыргаваазы болуп чоруур. Уругдарының Сырбык Күжүгетовна ажыл-ишке ынак, чонунуң мурнунга төлептиг кижилер кылдыр кижизиткен. Олардан каш чижек: улут оглу Борис Ам-Довурак хоорайда ажылдап, КамАЗ муняп, дүн-хүн дивейн, дагдүгү сөөртүп, комбинаттың мурнакчы чолаачызы болуп турар. Бир оглу Валерий, кенни Анна, уруу Шолбанмаа, күдээзи Шой-оол иезиниң изин базып, «Бай-Тал» совхозта хой кадарып турарлар. Бо аныяк малчыннар мал чемин четчир кылдыр белеткеп ап. Шыдазында кыштаанда эккеп алган. Оларга бо кыш коргунчут эвес эртип турар. Малдан чаш төл алыр планы — чүстен чүс. Малчыннарның кадарган хою мартта оолдап эгелээр. Ынчан хоочун малчын иезиниң деткимчези, арга-сүмези аныяктарга херек апаар. Ону не четтикпейн манаар.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга район.

АНЫЯКТАРГА ҮЛЕГЕРЛИГ

Бин-Хемде Билелиг чеде бээрге, төлептиг ажылчылар хөй. Зоя Павловна Донгакты ол суурда сураглыг ажылчын дээр. Мурнунда чылдарда ында сүт-бараан фермазының ажылын удуртуп, саанчылап турган. Анаа ажылдааш, чээрби беш чыл ашкан.

Зоя Павловна мал эмчизидаа боон болур. Зоотехниктеп-даа шыдаар кижи. Ам ол малды тарып боозадыр техник болуп, ийи чүс ажыг төрүүр инектиң тарып боозадылгазын чорудуп, оларны хайгаарап, каралтап, ашкарып-чемгерип турар.

Эрткен чыдың чазынында Зоя Павловна Бин-Хем районунуң техниктериниң конкурузунга барып киришкеш, үшкү шаңналдыг черин алган.

Бригадирлеп турган фермазынга элээн каш аныяктарны саанчылаарынга өөреткен. Ажылга чаңчыктырып, арга-дуржулгазын дамчытканы бир аныяк саанчыны ол бригадирледип казын.

Зояның ачазы күш-ажылга бедик үлегер-чижектиглерниң бирээзи чораан. Ол үжен чылдың дургузунда фермага малчыннап, бригадирдеп келген. Москвада улус ажыл-агыйының чедишкиннериниң делгелгезинге чорааш, мүн ажыг рубль-биле база шаңнаткан. Ачазының ажыл-ижин, оон төлептиг амыдырал-чурттал-газын салгаан Зоя Павловнаның салгакчылары болур аныяк саанчылар бо чылда элээн немешкен. Олар ажылынга Зоя дег кызымактар деп мактадып турарлар.

Ондар ОХЕМЧИК.

Парлалга конференциязы

ӨРТЕКТЕР, ХУУЖУДУЛГА БОЛГАШ ӨСКЕЛЕР-ДАА

Эрткен неделя төнчүзүнде Кызыл хоорай Соведи, оон күүскому парлалга конференциязын эрттирген. Ужуражылга үезинде Ю. П. Слободчиков, В. Х. Кара-оол болгаш хооркүүскомнуң адырлар аайы-биле киллдистериниң удуртукчулары бараннар өртектери аажок вартай берген үеде чуртталга бажыңнарын, бүдүрүлгелерин, өске-даа объектилерин хуужударының айтырыы тургустуна бергенде үүү кылыр деп турарын, хоорай чурттакчыларының амыдыралы, ажылы-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны чогумчудар талазы-биле алдынып турар чамдык хемчеглер дугайын тайылбырлап, солуннарның болгаш радионуң журналистериниң сонуургаан үүлдериниге харыыны берген-нер.

Кызыл хоорай күүскомунуң даргазы Виктор Кара-оол парлалга конференциязын ажыдын тура, ылаңгыя аш-чем бараннарынга өртектериниң ой-хемчээл чок өскенин, ол молдуунда-ла хоорай чурттакчыларының чедимес байдалдыг кеззөнге бергелерин таварыштыра бергенин демдеглээш, бо талазы-биле социал камгалал херегин чугаалаан.

Чогум социал камгалал кандыг болурул, бо дугайты үүү кылдынып турарыл? Рынок харылзааларының негелделеринге дүүштүр күүском амдан эгелеп боттуг хемчеглерни ап эгелей берген. Ол эки-дир, ону чогумчалыг бодал кылдыр көөр херек. Дарганың ораакчызы Л. Л. Волгинаның информациязын өзугаар алыр болза, мындыг хоорайның эрге-чагырга органнары, хамыктың мурнунда, хөй уруглардыг өг-бүлелерни, өскүстерни, инвалидтерни, бот нелерни, студент өг-бүлелерни илередип, оларның даңазынын тургузуп турар. Оларга чогуур дуза көргүзериниң хемчеглери ажылдап кылдынган. Оон-биле кады өөренгичилериниң социал камгалалы хажыызынга артпас. Школалар столоваязынга иниг чем чиириге дуза чедирери-биле хоорайның ындындала чедишпес бюджединдеп 370 мун ажыг рубльди ангылаар деп шинтпирни хүлээп алган. Бо дээрге бистиң чаштарыска дыка эки деткимче ышкажыл. А Кызыл хоорайда мырыңай түренги байдалдыг 160 ажыг инвалид кижи бар. Оларга сан-хөө база натуралдыг дуза чедирерин Людмила Леонидовна чугаалаан.

Ийет, амгы бо берге үеде хоорай бюджеди дыка ядыы дээрзин күүском даргазы чажырбаан. Ам безин чарыгдалдар орулгадан хөй удаа ажа берген. Байдал ындыгдаа болза, рынокту тургуза берген бергелерни өөренип көргеш, күүском чедимес кижилерже сагыш салып, ол кижилер элээн чиик өртектер-биле аш-чем болгаш үлетпур бараннарын садып ап болур ийи магазинни чоокку үеде ажыдарын көрүп турар. Бурган өршээ, ындыг-да болзунам, ынчаар-ла бүтүүнем дээрден өске чүү дээр боор. Хооркүүскомнуң талазындан буянныг сеткилдиг база бир демдээ ындыг-дыр. Бо ажылдарда хоорайның депутаттар корпузунуң киржилгези эвээш эвезин демдеглеп каары артык эвес.

Парлалга конференциязының үезинде бир солун чугаа чер дээш төлевир дугайы болган. Маңаа баштай тайылбырны хоорайның кол архитектору О. В. Байыр-оол берген. Тыва Республиканың «Чер төлевириниң дугайында» хоойлу төлевилелиниң 7 болгаш 8 дугаар үүлдерин барымдаалап көргеш, Кызыл хоорайның чоокка-вызында черлериниң экологтуг байдалын, чурттаарынга таарымчалыын, эптиин, инженерлиг дерилгезин болгаш өске-даа байдалдарын өөренип көргеш, ону ажыглап турары дээш төлевирлиг саңаашкыннарны чоруткан деп, Ольга Васильевна дыңнаткан. Бүтү девискээрни 22 районга чарган. Бир дөрбелчин метр чер дээш оон өртээн балл системазын барымдаалап тодараткан. Район бүрүзүнге хамаарыштыр өртектер түүү ажыг-ажыг болган: 1 рубль 32 көпеектен 5 рубль 04 көпеек чедир. Ынчалза-даа төлевирни чер үндүрүүнүң өртектериниң үш хуу хемчээлди ап саналр. Участок бүрүзүнүң иштиг байдалын өөренип көргеш, алды соток чер дээш саналарга, чижээ. Улут-Хемниң оң талазында даза участоктарының өөлери 63 рубль 40 көпеек, Доге дааның баарында участоктарлыг кижилер 48 рубль 24 көпеек, хемниң солагай талазында черлиг улус 59 рубль 22 көпеек, оон аңгыда Колхозная кудумчузундан ТЭЦ-ке чедир сески районнуу 59 рубль 40 көпеек, Алгы заводундан Чүльдүм кудумчузунга чедир төп районнуу 89 рубль 82 көпеек төлээр. Чер ажыглалының өртээн тодарадырының кежигүннери хуу сектор — «Спутникти» база тодараткан: иниги төлевир 32 рубль 94 көпеек болур. Ынчаарга бо сан-чурагайлар амдыызында «чиг» көргүзүглер-дир. Чүге дээрге «Чер төлевириниң» дугайында» хоойлу төлевиледин Тыва Республиканың Дээди Совединин ам болур сессиязынга чугаалажыр, ону эвээ сайгарар. Ынчангаш үстүнде өртектер өскерлиг берип болурун угааза эки. Өскээр чугаалаарга, олар кажан сессияга хүлээп алдынган соонда күүтүп алдыр ийин.

Рынок экономиказының база бир негелдези — хуужудулга болуп турар. Садыгны, амыдырал хандырылганы бүдүрүлгелерни, чуртталга бажыңнарын хуужударының ажылы чоруп турарын хооркүүском даргазы дыңнаткан. Бо чылын садыг бүдүрүлгелериниң дөртен хуузун хуужударын көрүп турар. «Кандыг-бир магазин бир бөлүк кижилериниң хуу өнчүзү апаар болза, ынчам бараан аймаа аңаа шаа-биле костүп келир. Чүге дээрге ажылхерекчи, тывынгыр-сагынгыр кижи аңаа кайын орар деп, бир-ле бараанны тып алырын кызыдар, а оон соонда ону ыяап-ла садыпсаарыптарын бодаар болгай. Дөртен магазин ол хире бүдүрүлгелер-биле керээ чарып алгаш, ажылдап болур. Бир-тээ ажылды холга алган соонда, канчаар ажылдаарын, бараанны канчаар саарарын олар боттары билир апаар. Ынчаарга хуужудулга ажылын Россия Федерациязының Президентизиниң аңаа хамаарышкан Чарлыынга дүүштүр чорудар бис» дээн бодалды Виктор Хомушкуевич илеткен. Ол шын, амгы рынок үезинин негелдезин билир кижилер оон-биле бүрүн чөпшээреңирлер.

А оон соонда өске-даа айтырыглар тургустунуп келген. Чижээ, Пассажирлер АТБ-зиниң ажылы. Транспорт тударынга чарыгдал артык кезектериниң өртээнин улгатканы-биле орулгадан оранчок ашкан. Чижээ, эрткен чылын ол чарыгдалдарга хереглээри-биле ол бүдүрүлгеге хоорай бюджединден 540 мун рубльди шилчиткен, а бо чылын ындыг дузаның түүү 17 миллион рубль чеде берген. Материалдыг хандырылганың өртээ улгады бээрге, ындыг апаар-дыр. Ам канчаарыл, үүү кылырыл? Хоорай иштинге автобуска аргыжылга өртээн 50 көпеек чедирер, маршруттарга контролерлар тургузарын көрүп турар. Дотацияны оон-биле бичин дугларр арга бар. Ындыг-даа болза, бүдүрүлгенин удуртукчулары борта хамаарыштыр шинтпирлиг хемчеглер албас болза, оон улут-ла хор эрээн ажыы чок боор. Ынчангаш: «Орулга киирип алыр дээр болза, бүдүрүлге боду тускайлап ажылдаар ужуруг» деп, хоорай Совединин даргазы Ю. П. Слободчиковтуң соңу эки түүнелдиг болгай аан.

Парлалга конференциязының үезинде амыдыралчы болгаш чүгүлде өске-даа айтырыглар дугайында чугаа база болган.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

БОЙДУС КАМГАЛАЛЫ

БУГУ ЧОННУН ЛЕРЗЕ

Чайгаар бүткен бойдус — черлер, суглар, арга-арыглар, а ол ышкаш черлик дириг амытаннар болгаш ол бүгүнүн камгалалы — амгы үеде кайда-даа эң чугула айтырыг апарган. Кижи амытанның бойдуска хамаарылгалыг ажыл-чорудулгалары экология айтырыын шыңгыыралын келгенин солун, сеткүүлдерге үргүлчү бижип турарын билир бис. Хоорайлар, суурлар, улуг-улуг бүдүрүлгелер-даа туттунуп, черге ажыл калбарган тудум-на, бистің калбак делгем чуртувустун девискээри болгаш агаары-даа үрелишкиннерге таваржып, бокталып база хирленип турар апарган.

Бистің солуннуң номчукчулары бо темага хөй чагааны бижип чорудуп турарлар. Оларның чүгле чамдыктарын бөгүн үндүрер-дир бис.

ХҮҮЛЕ ХЕМНИ КАМГАЛААР

Тыва-да чараш бойдустуг черлер-ле хөй. Оларның бирээзи Улуг-Хем районнуң девискээринде Хүүле хемниң ужунда ооң эриктеринде калбак эзимнер, ооң ан-меңи болгаш балык-байлаары бооп турар. Ол шынап-ла, кайгамчыктыг чараш чер чүве.

Ынчаарга О. Манай-оолдуң «Шын» болгаш М. Биче-оолдуң — «Улуг-Хем» солуннарга бо хемниң салым-хуузунуң дугайында дүвүреп бижээн үүлдеринге сагыш-сеткил катыгып, оларга улажып чугаалаар бодаан мен. Бо авторлар Хүүле хемниң бажындан ыяш кезип, белеткеп эгелээр деп турдала, ооң бойдуска болгаш тайга-сының черлик аңнарынга кайы хире хора чедирип, өөт-сиген үнмезинге чедирерин баш удур сагындырган болгай. Бо черде амгы үеде чүү бооп турарыл? Хүүле хемниң бажындан ыяш кезери кидин-не чоруп турар. Күчүлүг трактерлар моңгеде шыпшыы чыткан, кайгамчык тайга-сыны саспа бастырып, шуут-ла үрегдеп эгелээн деп болур.

Тус черниң чурттакчылары акаа бо хире дүвүреп, айтырыг көдүрүп турда, районнуң эрге-чагыргалары болгаш удуртукчулары олче кичээнгей салбааны билдингир-дир. Чүгле «ХТКА 25 чылы» совхозтуң профком даргазы Д. Х. Мылдык ол дугайында айтырыг түргүскан деп болур. О. Манай-оолдуң «Шын» солунга үнген чагаазын номчуп танышкаш, Д. Мылдык Арыг-Үзүү көдээ Советтиң сессиязынга айтырыгны түргүскан. Ооң түннелинде Хүүле хемден тудуг ыяны кезип болбас дугайында шинчилеп алдынган чүве болгай. Ооң соонда бо айтырыг талазы-биле чугаа шеглээн.

Ындыг-даа болза тус черлиг Совединиң ындыг тодаргай шинчилери турза-даа, сөөлгү үеде Хүүле хемден ыяш сөөрткен автомашиналар үзүк-соксаал чокка чоруп турар апарган. Шагаан-Арыг биле Хүүле бажында ыяш кезип эгелээн чер арызынга чолаачы бүрүзү-ле хүнде үш чедир рейсти кылып турар-дыр. Олар эртеп даң бажындан эгелээш-ле, Арыскан суурнуң кудумчулары-биле хап эртип эгелээр. Моон алгаш көөрге, тус черниң чурттакчыларының болгаш көдээ Советтиң-даа негелдезинче районнуң эрге-чагыргалары, оларның удуртукчулары бичиидаа кичээнгей салбайн турар-дыр.

Бүдүрүлгенин, черле ынчаш бүгү ажыл-агыйның эрге-ажыы дээш-ле орантурттуп бойдуунуң үреп, келир үени бодавайн ажылдаар болзувусса, чүү артар боор? Шынал-ла, мурнунгы ышкаш база-ла хамык чүве үрелип, дүвүрээнде хомудап эгелээр-ле бис ыынаан. Ынчалза-даа амдыызында, дыка өрайтавааңда, Тыва Республиканың Бойдус камгалалының күрүне комитединиң даргазы Д. Х. Ооржактың, район комитединиң удуртукчузу Г. Чаштың болгаш Арыг-Үзүү көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Ш. Ч. Түлүштүн Хүүле хемниң таваржыр дей берген салым-хуузунче кичээнгей салырын дилеп турар улус-тур бис. Ооң-биле кады Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң удуртукчулары бистің үнүвүстү дыннаар боор деп идегеп турар бис.

Кадыргы КЫРГЫС.
Арыскан суур, Улуг-Хем район.

ЧЕДЕРНИҢ ТЫНЫН АЛЫР

«Шын» болгаш өске-даа солуннарга бистің республиканың эң хоочун кадык-шыдылга чери болур «Чедер» курортту салым-чолуунуң дугайында хөй чагаалар, харын-даа тускай үүлдер безин сөөлгү чылдарда дыка хөй үнүп, ол темага калбак чугаа бооп турар болгай. Мен бодум ол курортту ачы-дуваазын көрүп келгенимден бээр элээн ыр апарган. Аңаа алдан чылдарның төнчүзүнден эгелээш, сес удаа барып, кадымны экижидип, дыштаныр аас-кежиктиг болдум. Чогум-на ынчангаш мен Чедер хөлдүң дугайында чугаа болу бээрге, дыка сонуургаар кижи болгай мен. А бо удаада бодум чагаа бижип, ол курорт хөлдүң суунуң сыыгаанынга хараадаарымны илередип, ону канчап камгалап алыр талазы-биле бичии-даа бол, сүмемни калар бодадым. Ынчангаш бижип олурарым бо.

Чедерниң суунуң деңнели кудулап, сыыгап эгелээнден бээр оп-даа чыл ажа берген диве ажырбас боор. Чүге дээрге ону үргүлчү эскерип тур мен. Хөлдүн «өлүр» дей бергениниң бир демдээ — ооң кыдыында курорт суурунда ыяштарның кадып эгелээни болур. Чоннуң чогаалчызы С. Сүрүн-оолдуң «Ногаан ортулукта» безин ол дугайын бижээнин билир мен. 1970 чылдарның эгезинден бээр хөл сыыгап, эриннде олурткан ыяштар күргап турар-дыр. Мынчага чедир курорттар эргелеттери болгаш республиканың эрге-чагыргалары-даа боттуг хемчегин ап четтиргилекен турар ужурлуг.

Удуртур органнарның талазындан кандыг-даа хемчегин албас болурга, «Чедериң» ажыын көрүп чораан кижилер боттарының хууда санальы безин солуннарга бижип, кинрип турганын билир бис. Чижээ, ийи чыл бурунгаар Михаил Дамчай бир солупга хөл үстүнде эрткен орукту 50 метр хире черге катап хооруп, үрээштин ол чериниң кырынга ол хире хемчээлдиг көвүрүг тутса кандыгыл — деп, сүмелээнин номчаан мен. Мээн саналым ооң ацгы. Чүл дээрге чавыааштa бригада турар черде бичии агым суглуг чер бар чорду. Ынчангаш аңаа узуну чүгле 8-10 хире метр ковурглуг чалды кылган, шыкка суг агар арыктар кылгылап каар болза, хөлче суг ылап-ла немежип кирер деп бодаар мен. Ынчаар кылыр болза, белен болгаш чарыгдал-даа эвээш болур. Черле ынчаш хамык ужур хөлче чүгле сугнуң эвес, харын өл-шыктың немешпези бо айтырыгны болдуруп турар.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.
Барыын-Хемчик район.

АМДЫГААШТАН АРЫГ БОЛДУРАР

Эрткен чылдың июль айда Кызыл районнуң Тере-Хөлге чугула болуушкун демдеглеттинген. Бояй деп черниң аржаан суун чүгле ол черниң эвес, харын база республиканың өске ырак-узак районнарының-даа чурттакчыларынга барынгыр чедингир кылдыр дерип түткаш, бараалгаткан. Мен Тес-Хем районнуң Самагалдай суурунда чурттап турар болзумза-даа, аңаа чедип, дыштаныр болгаш кадык-шылымны экижидер аргалыг болганымдан ол аржаанның дугайын номчукчуларга сонуургадып бижип олур мен.

Бояй аржааны Тере-Хөлдүң соңгу талазында Салдам хемниң ужунда чаяаттынып тургустунган чер чораан. Ол аржаандан тайга-сын ырак эвес, километр хире черден эгелээн. Черниң бодунуң каас-чаражы аажок, ак-ак хаяларлыг, арга-арыглыг каттарда катчымис эзбек. Ыяштары янзы-бүрү: дыттар, пештер, шивилер үнгүлээн, ан-меңи эзбек, көстүүлеп каап чоргулаар, куштар эмгежок, черлик көге-бугалар безин ужуп тургулаар чер чораан. Чоок-кавының тайга-сының баарында Тере-Хөлдүң оргулаажы чаптыла берген чыдар. Хөлдүн кыдыында оът-сиген холбенейнин чыдар, агаарының арыг-чаагайы аажок, ана хостуг тыңдынар. Бөштейниң, Бояйның алаактары чайгаар бүткен хевээр ногаарып чыдар черлер болду.

Шак ындыг кара-кара аржаан суглар черде Бояй аржаанында профилакторийин «Тере-Хөл» совхозтуң баштаар чери дерип тургускаш, 1991 чылдың июль бирээден эгелеп ажылалга киирген. Ында бир-ле дуваарында, аржаанчыларга тускай корпусту, эмнелге пунктузун, столоваяны болгаш спорт-күш-культура комплексинин тудуп тургускан болду.

Ол аржаан суглуг черниң тывылган төөгүзүн сонуургадып шиптиг-даа хөй чугаа-биле алырга, бо аржаанның суунда родон, магний, сероводород дээш, ажыктыг бүдүмелдер-ле хөй. Чоннуң чаңчылын өзугаар алырга, бо аржаанга баштайгы чылда чеди-ле хонук кирип, четтирер ужурлуг. Эмненир кижилер Бояй аржаанынга үш чыл улаштыр кирер дээр чораан.

Бо аржаанга аът оруу-биле шыпаалап чедип болур. Ынчаарга автомобиль-биле чоруур болза 40 ажыг километр. Хөлге четкеш, ооң хемелеп кежерге, 15 хире километр болурун биске чугаалап турган. Эрткен чайын ол профилакторийге баштай 26 майгын турган чүве. Чоорту-ла кижи саны көвүдеп, ийи чүс ажа берген. Республиканың ырак-узак районнарындан келгеннер хөй болган. Дыка хөй кижилер аңаа тааржып, кадыы чүгээртээн. Бодумнуң кадыымның экижип тургарын эскерип чору мен.

Сөөлүнде чугаалаксаан-биле алырга, бо аржаанның суунда родон, магний, сероводород дээш, ажыктыг бүдүмелдер-ле хөй. Чоннуң чаңчылын өзугаар алырга, бо аржаанга баштайгы чылда чеди-ле хонук кирип, четтирер ужурлуг. Эмненир кижилер Бояй аржаанынга үш чыл улаштыр кирер дээр чораан.

Бо аржаанга аът оруу-биле шыпаалап чедип болур. Ынчаарга автомобиль-биле чоруур болза 40 ажыг километр. Хөлге четкеш, ооң хемелеп кежерге, 15 хире километр болурун биске чугаалап турган. Эрткен чайын ол профилакторийге баштай 26 майгын турган чүве. Чоорту-ла кижи саны көвүдеп, ийи чүс ажа берген. Республиканың ырак-узак районнарындан келгеннер хөй болган. Дыка хөй кижилер аңаа тааржып, кадыы чүгээртээн. Бодумнуң кадыымның экижип тургарын эскерип чору мен.

Сарыг-оол ИРГИТ.
Самагалдай.
Тес-Хем район.

«КЫШКЫ БАЛЫКТАШКЫН»

«БОЙДУСТУҢ ТУРАСКААЛЫ»

НИИТИЛЕЛДИҢ АЖЫЛЫ

Бистің Чоон-Хемчик районда районна, аразының караа четпестер ниитилели ажылдап турар. Кежигүннерниң саны хөй. Өвүр, Сүт-Хөл, Чоон-Хемчикте инвалидтерни хаара тудуп, ажыл, амыдырал чорудулгазы-биле таныжып, инвалидтер ортузунга культура, кижизидилгелиг ажылдарны шаа-биле чорудуп турар, бөлгүмнер ажылы чоруп турар. «Ырлажылы», «Бажың ажылы кылырынын», «Шашки, шылыраз», «Ыытқыр номчулга» бөлгүмнери неделяда план бүзүгаар болуп турар.

1991 чылдың чазынында организацияның 30 чыл юбилейин демдеглеп эрттирген бис. Эге организацияның бюрозу кварталда 5 катап болуп турар. Бюро хуралынга Караа четпестерниң Москвада Төп комитединиң шиитпирлерин, республикада баштаар черниң шиитпирлери база планнары-биле таныштырып, ол ышкаш инвалидтерниң киирген билдириишкиннерни көрүп, шиитпирни үндүрүп турар.

Эге организация ыланын өзугаар байырлалдар хүннеринде база никти хуралдарга боттарының белеткеп алган концерттерин көргүзүп турар. Концерттен аңгыда инвалидтерниң хол-биле чазап кылган, даараан, шокарлаан чүүлдерин каш удаа организацияга болгаш республика конкурстарынга эрттирип, 1-ги черни ап келген бис. Эрткен чылын Шагаада тыва аъш-чемниң делгелгезин кылып, тыва оюннарга конкурстарны организастап эрттиргилеливис.

Бо чылын чаа чылда база тыва оюннарны эрттирип, улусчу чогаалдың янзы-бүрү кезектерин инвалидтерниң күүсеткени солун болган. Шашки, шидыраага бөгай эвес ойнап, республика маргылдаазынга база барып ойнап турарлар.

Организацияда эң идепкейлиг эштер эвээш эвес. Чижээ, Дагбыш Ооржак, 74 харлыг, Лопсан-Шырап Ооржак, Делгер-оол Ооржак, Калдар-оол Донгак, Натпит Ондар, Анай-Хаак Монгуш, Александра Ондар, Дарый Ховалыг, Кызыл-оол Ондар болгаш оон-даа өскелер. Оон ыңай 82 харлыг кырганывыс Дембирел Монгуш чаңгыс-даа хурал үспес, тоол ыдарынга идепкейлиг. Улуг ажылдарны, концерттерни культура ажилдакчызы Н. Сарыглар-биле кады бодум белеткеп турар мен. Концерттиң программазын уениң аайы-биле таарыштыр сценарий-биле белеткеп турар бис.

Эң берге чер Өвүр район бооп турар, күзүн республикада баштаар черниң даргазы А. Д. Седип, М. А. Куулар-биле Өвүрнүң шупту суурларын кезип, инвалидтерге барып, база чаа кежигүннерни дилеп тыпкылаан бис.

Баштаар чер бистің ажылывыска дузалажып, улуг идигни берип турарын демдеглевес аргажок. Оон ыңай республиканың карак эмчизи көжер комиссия-биле чедип кээп, хыналданы кылган соонда, элээн чаа кежигүннер немешкеннер.

Аарыг улус Кызылче кирип эмчилээринден бергеджир боор-дур. Көжер эмчи комиссиязының удаа-дараа кээп турарын күзээр-дир бис.

Инвалидтерниң аъш-чем талазы-биле алырга чүгээр. Паск чемни келген аайы-биле ап турар, а идик-хеп талазы-биле четпес: улуг дугаарлыг, улуг өртектиг хептер боор, пенсия үзүк четпес. Чиик өртектиг хептерден садарын дилээр-дир бис.

Бүгү талазы-биле өөренип кергеш, республикада баштаар черниң даргазы районнуң күүсекчи комитединиң даргазы-биле чөпшээрешкеш, биске банкыда агар санны ажыткан. Бистің бо агар санывысче хамааржыр районнарның райсобес, күүсекчи комитеттери, көдээ Советтери тус черлерниң организациялары-биле дугуржуп, акша дузазын чедирерин дилеп тур бис.

Бистің агар санывыстың адрези, дугаары:

Дзун-Хемчикский госбанк
16401
Код № 264084
Сбербанк № 7533
Счёт ТПО ВОС № 144.

Бо адресче шилчидерин эш-өөрден диледивис.

М. КУУЛАР
Чадаана хоорай.

ТӨӨГҮНҮ ЧОГААДЫП БОЛБАС

Чок, төөгүнү кажан-даа чогаадып болбас. Төөгү кандыг болган болдур, ону олла хеннээр, бичии-даа хажыдыышкын, харын немелде, казылда чокка бижиир ужурлуг. Бо дээрге төөгү бижириниң бүгү-делегей принциби-дир. Ук принципти негелдезин күүсетпес эрге-чымда-даа чок.

Ынчаарга 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага болган репрессияларның дугайында солуннарга эвээш эвес бижээн. Ол дугайында аныяк-даа, хоочун-даа кижилер бижип-ле турар. А Борбак-оолдуң «Элезиннерде бооланашкыннар» деп барымдаалыг (документилиг) тоожузу эрткен чылын 5 муң экземпляр кылдыр парлаттынып, чырыкче үнген. Хөй муң кижи чаа номну улуг сонуургал-биле уткаан. Хоочунның чугула темалыг номун бедин-биле үнелеп, 1991 чылдың октябрь 17-де «Шын» солунга чаа тоожу бижиттинген дугайында бижээн мен.

Тывага болгулаан репрессиялар дугайында бижиттинген материалдарның аразында бот-боттарынга дүүшпес, будулчак үүлдерниң аа-даа бар болуп турары хомудалчыг. Чижээ, төөгү эртемниң кандыгдаа М. Манай-оолдуң «Тываның төөгүзүнде халаптыг уе-чада» деп үүлүнүң эгези мырыңай чаа. Бо чылдың январь 21-де «Тувинская правда» солуннуң ийи арнында парлаттынды. Эртемдениң бижээнин улуг сонуургал-биле номчудум. Чүге дээрге Тывага репрессиялар дугайында чедир бижиттинмээн үүлдер, ылаатыг тодаргайлаттынмаан айтырыглар ам-даа хөй.

Эртемдениң бижээн үүлүнде болгаш хоочунның номунда айыткан элээн каш фактылар, ай, хүнер дыка карышкак болду. Ийи авторуң кайызынга бистер, номчукчулар, бүзүрээр бис? Мен бодум хуумда кайызынга-даа бүзүрээр мен. Бирээзи — төөгүнүң архив материалдары-биле хөй чылдарда ажыллап келген дуржулгалыг эртемден-дир, а «Элезиннерде бооланашкыннарның» автору — 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага халаптыг болуушкуннарны караа-биле көрүп, кулаа-биле дыннаан, харын ук болуушкуннарның чамдызынга боду безин киржип. Онза ажык судуң техниктиг бижээчиси болуп турган кижи-дир. Ооң соолунде күрүнеин айыл чок черниң органнарынга хөй чылдарда ажылдаан, бодунуң холунда төөгүнүң архив материалдары өөренип, сайгарып келген. Одарның кайызы-даа аңаа журналист мен эвес, төөгүнү хандыр билир болгаш бижиир эргелиг база хүлээлгелиг эштер-дир.

Эртемденниң үүлүп кижиргейлиг номчуп, сайгарып. «Элезиннерде бооланашкыннар-биле» шуштурүп көөрүмге, мындыг карышкак үүлдер бар болзу. Биреэзе, ТАРН ТК-ның Президиумунуң хуралы 1938 чылдың август 31-де болган чылдыр номнуң автору бижээн, а үүлдүң автору ол хуралды Араттың революстуг партизазының ТК-ының болгаш Биче хурал Президиумунуң каттышкан хуралы кылдыр бижээш, 1938 чылдың август 30-де болган деп айытканы.

Ийиде, репрессияга баштай ынчаарда таварышкан кижилерни кажан тудуп хоруудаанын «Элезиннерде бооланашкыннарның» автору ол номнуң 26-гы арнында демдеглээн. Кара-Сал Бирилейин 1937 чылдың декабрь 18-те тудуп хоруудаан деп номда бижиттинген, а үүлде — декабрь 17-де дээн. Туттуруп хоруудаттырган ол кижиниң фамилиязын безин ийи автор ийи өске кылдыр бижээн: номда — Кара-Сал Бирилей, а үүлде — К. О. Пирилей апарган. Төөгүнүң фактыларын бодунуң туралаанызыбле ийи өскээр ынчаар чогаадыр эрге бо ийи авторда бар бе деп айтырыг тургустунуң келир-дир.

Оон ыңай, Оюн Танчайны 1938 чылдың февраль 18-те тудуп хоруудаан деп, А. Борбак-оол бижээн, а үүлдүң автору эртемден М. Манай-оол — февраль-20-де тудуп хоруудаан деп бадыткан турар. Ол ышкаш Сат Лопсанны 1938 чылдың июль 31-де тудуп хоруудаан деп номда айытканы, а үүлде «ТАР-ның садыг болгаш үлетпүр министри Сат Базыр-оол оглу Лопсанны 1938 чылдың август 2-де тудуп хоруудаан» деп бижээн. Ол чижектиг өске-даа карышкактар номда болгаш үүлде бар.

Тудуп хоруудаашкыннар дугайында медээ дыннаанда Тывага кижилерниң чүүл 1938 чылдан соңгаар шимирт дээр, сагыш-сеткиличе чарты кадалы берген дег саргыыр апарган чүве. Кижини тудуп хоруудаары — ол дээрге кижиниң чүгле бүгү эргелерин хоруудааны эвес, харын ооң чуртталгазын боогдап, кызааны-дыр. Аңаа холбаштыр хаанныг Россияның хоойлу-дүрүм дүжүметтери безин 1864 чылда канчаар бодап, медеглеп турганын сактып көрээли. Кезеңнеңиң суд чорудулгазының Устав төлевилелинге хамаарыштыр ынчаарда олар мынча деп бижээн: «Тудуп хоруудаары — ол дээрге кижиниң амыдыралындан казыышкын-дыр, кижиниң кандыг-даа күжү ону эгидип, катап тургузуп шыдавас». Ол үеним юристери 128 чыл бурунгаар дыка шын бодап бижээн-дир.

«Тувинская правда» солуннуң журналистери-биле дугурушканым өзугаар «Элезиннерде бооланашкыннарның» бирги кезээнден элээн каш удуурдуларны тывазындан орузунче оюлдурган, эрткен чылдың ноябрь-декабрьда парлатканымны номчукчулар билир. Ам бир ай безин четпейн чыткаш, ол-ла темага «Тувинская правда» бодунуң арнываарынга бир өскээр бижий бээрге, ооң хөй муң номчукчулары ону чүү деп саанарыл? Солуннуң чогаадыкчы коллективинде, мен бодаарымга, улуг буруу оон, авторларга негелдези коткан ышкан. Ол солунда юрист О. Иргитен өске тыва дылды билир чаңгыс-даа кижи амдыызында чок. Тываның ырак эвес эрткен үеде төөгүзүн чүгээр билир, амгы үеним литературлуг орус болгаш тыва дылдарын шыдаар хирешаавыс-биле ажыглап шыдаар бистер орус журналист эштеривисти мындыг эпчок байдалга таварыштырып, ооң хөй муң номчукчуларын мегелээривиске тааржыр бе, ынчаш?

Бир эвес билбес болгаш шын бижин шыдавас болзунза, ону кылган бижиндаа ажыы чок, харын хоралыг болур. Маңаа холбаштыр Тываның сураглыг чогаалчыларының бирээзи Олег Сувакпиттің телевидение дамчыштыр ийи чыл бурунгаар чугаазы сагыжымга кирип келир-дир: «Демократияның, ажык-чарлыг чорукту үеэзинде демир-үжүк туткан кижи чогаалчы аңаар баян тутпан кижи — композитор болу боор мындыг шаг-дыр бо». Ынчалзажок аныяк кижилерниң талантызын бөгдап, мөөндактап болбас болгай. Кижиниң талантызы Айның, Хүннүң Чоон чуктен үнүп келири ышкаш, орай азы эрте-даа бол демей-ле кеступ келир. Кижиде төрүмелинден чок талант кажан-даа кеступ кээп шыдавас.

Төөгүнүң архив документилерин катап хынамнадыг өөренип, номда болгаш үүлде фактыларны шуштурерин, душтурерин хүндүлүг эштерге — хоочунга болгаш эртемденге сүмелеп тур мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

Медээлер

Коллективтиг ажыл-агыйлар орнунга

УЛЬЯНОВСК. (СЭТА). Болга хемниң ортаа агымының чоогунда турар тараачыннар ажыл-агыйны эргелеп-башкарарының болгаш . чорударының чаа аргаларын ажыглаар деп шиитпирлеп турар. Амгы үеде көдээ суурларда тараачыннар хуралдары эртип турар. Аңаа көдээге бүдүрүлге чорудулгазының база ажыл-агыйны организастаарының кандыг хевирлерин шилип алырын чугаалажып турар.

Тараачыннарның хөй кезии колхозтар болгаш совхозтарның орнунга кооперативтер, ассоциация азы акционерлиг ниитилелдер кылдыр чаарты организастаарының дугайында шиитпирни хүлээп ап турарлар. Тараачын бүрүзү хуулга эт-хөреңгилиг болгаш бодунга быжыглап алганы тускай черлиг болур. Ол өске кижилер-биле бот-оруулга-чарылганы негелдерлери өзугаар харылзажып ажылдаар. Чыл түнелинде санап үндүрген арыг орулгадан бодунуң үлүүн алыр — маңаа кижи бүрүдүнүң чыл дургузунда чеже хемчээлдиг, кандыг шынарлыг продукциязы бүдүргенин барымдаалаар.

Улуг хемчээлдиг ажылдарны тараачыннар демнежип турган кылыр. Эргелеп-башкарылга аппараты турбас бүгү ажылды соңгуулдаш удуртулга үштап-башкарар. Тараачыннар чаа турустуң ажыл-агыйларының аттарын эге адап эгелээн. Чижээ, Уржум суурга турган «Коммунизмниң түгү» колхозту кооператив кылгаш, адын «Уржум» дээн.

Комбинаттың магазиннери

АМУРДА-КОМСОМОЛЬСК (СЭТА). Өртектериниң өскени чонга улуг бергедээш, киннерни таварыштыра бергенин барымдаалааш, бо хоорайның эът комбинаты бүдүрген продукциязын бодуу сайгара берген. Хоорайның садыг черлери комбинаттың бүдүрген продукциязынга садыг чарыгдалы дээш 28 хуу немелденц кылгаш, садып эгелээргe, аъш-чемниң өртээ улам улгаткан.

Комбинаттың ажыткан магазиннеринде эъттен кылган продуктуларның өртээ күрүне садыындан 28 хуу чиик бооп турар. Ол бүдүрүлгениң директору Борис Пономарев СЭТА-ның корреспондентизинге мынча деп чугаалаан:

— Садыг немелдезиниң хуузун эмин эрттир улгаттырганындан бистің кылган аъш-чемнивис магазиннерге дола берген. Улуг өртектиг колбаса, сосиска аймаан хөйү садыг аптар шыдалдыг кижилер ховар дээрги чажыт эвес. Продукциявыстың сайгартынмастай бергени биске база бергедээшкиннери такарыштыра берген: аъш-чем өлбек, а саарылгазы чок, ооң түнелинде биске акша кирбестээн. А складтарда болгаш соодукчуларда эът аймаа шуут сыныштастаан. Бүдүрүлгенин күүзүн долу ажылдаваан, чамдык өскелерни ажылдатпайн турдувус. Совхозтарның эъттен база хүлээп албастай берген бис.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, боттарывыс магазиннер ажыттывыс. Чонну аргалыттыр-ла болза чиик өртектиг хем-биле хандырарла болгай.

ЧЕЧЕНИЙ ЧАЛЫ

Чечений чалы — Чечений чалы — Чечений чалы —

Бир материалга хамаарыштыр

ДУЗА ДИЛЭЭНИҢЕР ЧӨПТҮГ

Бо чылдың январь айның 14-те үнген «Шын» солунда Таңдының дуржулга будүрүлге ажыл-агыйының хойжузу С. Апан-оолдуң «Чүгле мээң когарааным, шүүдээним эвес» деп чүүлүн номчааш, сеткилим хомудап арты. Мен малчын-даа эвес, хоорай чурттуг кижи мен, ынчалза-даа кадзо ажыл-агыйны хиреш-даа-биле билир мен. Эштин, сүттүң, дүктүң болгаш өске-даа продукцияның будүрүкчүлери — кызымак, шудургу кадзо ажыл-ишчилер болгай. Бо берге үеде оларже кичээнгей салыры эргежок чугула деп бодаар мен. Ындыг турбуже, малчынның, хойжунуң негелде, хомудалынче сагыш салбас, ону тоон көрбес хөөнер бо чүүлден-не илдендир.

Ынча хөй малын бастырып каарга, канчап черле ону көре аар боор, үйгудүштен ыраар чүве бе мооар? Ол карак, кулаа дунган, кезүлбестээн чолаачыны кандыг-даа бурун чок дээрге, хойжу хамаанчок, бо кижи безин элдепсинер-дир.

Мал-маган бастырган чоаачы буруу чок, когараан хойжу буруулуг бооп арткан ышкажыл? Орук кежилдир хоюн сүргени дээш. Ындыг шиитпир үндүргени—хойжуга аар согуг. Анисимов дээрзи хөй малмаган бастырып алган, хосталгада хостуг-шелээн базып турарын бодаарга, элээн чоон дестүг ышкаш. Оон мурнунда 25 баш чылгы малды бастырган-дыр, оон кандыг-даа түннел үндүрбээн, ынчап турда бажы-биле кылаштап турбайн.

Ынча хөй мал хамаанчок, чаңгыс саап нижин орган инээ өлөөнге келбейн баарга, кайы хире дилеп маннаар ийик бис. А мында чүгле хойжуга эвес, күрүнеге когаралды чедиргеп-лип. Харын-даа чаяан бооп, хойжуну бастырбааны оон ааскежиндир, бастырып каан болза, бодунуң шорузу дээр чыгыы. Буруузун миннир түржүк, хөрээжен кижинин чалчыттынып үнүп кээрин бодаарга, чолаачызы база эзирик чораан хире. «Ат болду, канчаарыл, чүнү кылза эки!?» — деп, хойжу-биле сүмележип, буруузун билинген болза, ол кижиниң сеткилиннге-даа чиик болгай.

Ынчангаш Таңды райкүүскомунуң иштики херектер киллизи бо херекти таптыг истеп хынаар ужурлуг. Боттары шыдавас чүве болза, республиканың ИХМ-ден-даа дузадан дилээй-ле. Каракка көзүлдүр болган херекте чолаачының буруулу чок дээрге кайын боор. Бир эвес болбаан херекти хойжу мегелеп бижээн болза, аңы херек. Ол база хоойлу-дүрүмнү билир кижи ышкажыл. Чаңгыс эвес удаа болган херектир, ындыг таварылгалар мооң мурнунда база болгулаан. Чон караа көскү, кулаа дыыжы болгай, ындыг херекти бадырары дээрге хоойлу-дүрүмнү хажыткаңы ол. Күрүненің малын бастырган, ынча хөй когаралды чедиргеп чолаачының сагыжы канчаа черле аңаа деп. Олген 46 хой, 4 инек, 16 ешкү болгаш бертинген 22 хой, 6 ешкү, тывылбаан 9 хой күрүнеге чеже тонна эшти, дүктү, сүттү, төлүн бээр турганын чолаачы болаан бе? Чок. Чолаачының хүн бүрүде хажык чок сагыыр орук дүрүмүн уттуп, ыт ишпес кара сугта орнапканы хомуданчыг. Когаралчидириңер улуг-дур, хойжу, силерге мээң сүмем мындыг. Кажан-даа мунгаравадар Таңды районнуң прокуратура чери ыдавас чүве болза, республиканың прокуратуразы бар болгай, аңаа-даа чедип турган, хомудалынар чедип алынар. Ынча хөй малды канчап актыг черге төлөөр боор, оон ынай бодунар талалардан база когараан-дыр силер. Хуу-даа малынар болза, күрүнеге эдлин, дүгүн дужаан чораан болганынарда, негээриңер чөптүг. «Шын күштүг, шынар ачылыг» деп чугаа бар, хомудалынар боттанар дээрзинге идегээш бо чүүлдү бижидим хойжу. Сеткилиңер сергек болуңар, шын дээш турженүүр.

Салчак-оол СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

Гонорарын «Шынның» аңгар санынче шилчидерин дилеп, (**Авт.**).

КАТАП ОТТУРАРЫ ЧУГУЛА

Бистин, малчыннарының, бо сөөлгү хүннерде ужуражып келгеш чугаалажыр чүвевис «Шын» солунга С. Апан-оолдуң бижээн чүүлү болду. Бистинде база малчыннарның кыштаар, чайлаар черлери орук аксында. Сөөлгү үеде кайда-даа машина оруу көвей апарган. Бир эвес чолаачы бүрүзү мал-маган кырынче хөме халдып туруп боор болза, чүү болурул? Ам барып олар буруу чок болур ышкажыл. Ынчап баарда биске, малчыннарга-ла, берге-дир, үүнү кылыр бис? Мал-маган бажын көвүдедир, өстүрер деп-ле турар болгай бис, ол хиреде көрүнер даан.

Бир эвес шупту районнарның прокуратура черлери, иштики херектер киллистери Таңды районнуу ышкаш ажылдаар болза, мал-даа кадарган хөрээ чок хире ийин. Ол чолаачы Анисимов ындыг херекти чаңгыс эвес удаа үүлгедип турар кижи-дир. Машинаны чүге дораан турзуп болбас деп, ол ракета, самолет эвес-ле болгай. Ынчангаш чолаачы Анисимовтуң хөрээн катап көөрүн негеп тур бис. Республиканың малчыннары, шупту биске каттыжынар. Бистин бо негелдевисти бирги арыга парлаарын солун эжилдакыларындан дилевивис.

Тес-Хем районнуң бөлүк малчыннары.

ФРОНТУЧУНУҢ ХОМУДААЛЫ

Бо төчарылга Новосибирск хоорайның бир кол кудумчузунга чоокта чаа болган. Ынчангаш ийи фронтучунуң аразында болган бо чугааны дыннааш, ону көөргеп, аңаа хамаарылга чок артып каап шыдаваан мен.

Ийиги бөлүктүң инвалиди Иван Лукич кудумчу кежип бар чораан. Хенертен колдуктаажы таяр орта, куруг черге даянгаш, чаа дүшкен. Ол аартыр ужупкан шеннээн туттунмушаан чаныбиле аай-дедир шуужуп эртип турган улуг-биле кижилерже дуза эреп, эргилдир көрген. Олче кым-даа кичээнгей салбас болган, улустүң чамдыктары харын ону чаза базып каг чазып эртип турган. Иван Лукичийин хөнү карарып, сеткили хомудап, мунгараанындан баары ажып, боскуп бир-ле чүве дүй туда берген ышкаш болган.

Кандыг-даа берге, мунгаранчыг байдалга таварышкаш, караанын чажын белен төп көрбээн фронтучунуң карактарының чажы ооң докүп чораан чаактарын куду чылыг-чылыг кылдыр агып бады барган. Чонунуң, кижилериң кээргээр сеткил чок болу бергени аңаа коргунчуг апарган. Хейделе ол холу-биле карактарының чажын чода туткулаан.

«Эх, чонум, ажы-төлүм! Бертик-межел чаңгыс кургаңче өө көрүүп, дузалаптар харыынар чок апаргаңнар ол бе! Силерни, силерни келир үеңер, Торээн чуртунче дээш ажы-тыныгдан чарлыр чазып, ариг хаңнымны төп, дарт мөчүмүнү бирээзинден он тос харлыг турган, 1943 чылдың күзүнүңде тулчуушкунга чарылгаш, мынчаар хилинчек көрүп чор мен. Кажан, канчап мынчап чүректериңер дашталып, баарынар доштальып калганы ол? Кээргээр сеткилиңер кайдал?!» деп алгырыксаазы келзе-даа, туттунмушаан, доң орукка холдары-биле даянмышаан, ырады чаштай берген соонда эрткен-дүшкен кижилериң арта базып чорун турганы колдуктаажыңче соястап чорупкан. Ол аразында кижилериң шимээшкини соксап, ам машиналар олуй-солуй эртип эгелээн.

Кырган фронтучу колдуктаажыңа чедир соястай бергеш, бир холу-биле ооздун тутпушаан, оске холу-биле доң черге даянгаш, чаңгыс будунуң кырынга туруп чадап олурда, бир-ле кижи ооң ийи колдуундан сегирип алгаш, турзуу көдүрүп келген.

Иван Лукич хая көрүүп кээрге, фронтучу эжи, курлавырда подполковник Федор Елисеев болган.

— Федор! — деп Иван Лукич алгыра каапкан.

— Канчап бардың, Иван? — деп, Елисеев эжин машина оруундан чайлады четпишаан, айтырган.

— Тайгаш, ужуптум. Канчап харын, аяс-кежиг бооп, таварышып келдиң?

— Аптекадан эм садып алыр дээш бар чор мен. Канчангаш-ла көрүптер дээримге, машиналар аразында бир кижи соястап чор. Кортканымдан светофор-даа барымдаалавайн чеде чүгүрүп келдим. Кижи коргудуп канчаарык ол?

— Четтирдим, Федор. Сенден өске мөөң дузалажыр кижи чок болду. Ye, амыдырал бергедээн тудум, кижилер бот-боттарын карактажып, улам дузалажыр боор деп бодап чораан мен. Ындыг эвес боор чүве-дир — дээш, ол улуг тынган.

— Ол шыг, Иван. Кижилериң сагыш-сеткили хоодүраан, берге үе-дир бо. Ылаңгыя сөөн-биле бис ышкаш пенсионерлер, кыргаңнар ам кымга-даа херек чок болуп, амыдырал богу апарган хире бис. Боттарывыс-ла борастаныр, түлевис эдилеп чорзувусса, экизи-ле ол боор...

Эрес-оол МОНГУШ,
Башкы.
Хандагайты суур.

АЖЫКТЫГ СҮМЕЛЕР

Бир эвес шыгжап алганнар крупаларынарга курттар тыптып келгенин эскерип кагыцарза, мынчаныар: крупа уруп турарынар пес хапты дустуг сугга хондур суккаш, даартазында кургадыптынар (дустан арылгавайн). Оон соонда ол хапка чеже-даа үе дургузунда крупаны шыгжап болур силер.

• • •

Хуут-ховаганнар бөрттерни чип каптар таварылгалар бо-ла тутулаар ышкажыгай. Ону болдурбас дизе, бөртту саваннап каан полотно материалдыг пес хапка сугар. Хапты өттүргеш, эк саваннааш, кургадыптыкар. Бөртту азы өскедаа кештен кылган хеттерни хапче суккаш, чүве кирбес кылдыр аксын шарып каалар.

• • •

Бир эвес уругларынар бөртнери бичелей берзе, чаа бөрт садарынче далашпайн, ол бөртту баштын хемчээли-биле дөмей кастрюльже азы банкаже бортту өттүргеш, дыгый кедирип каавар. Дүнеки шактарда ол хөрли бөөр болгаш даартазында чогуур хемчээлдиг бөөр белен турар.

• • •

Идиннер сугга өтпезин бек бодаар болзунарза, даргазында чүүлдерни кылыр апаар даанын үүрмектээн өскө-өскө-дилерин бензинге эзилдиритпиер, (шилге чаныр турган эзилдиреге улам эптиг). Ол эзилдиргин хем идиктеринерге чаптыкар. Оон идиктерни курганаш, ол-ла чүүлдү катаптанар. Ылаңгыя ыскыттарны эки чаары чугула.

Мындыг база болгулаар

ХАРЫЫ ЧОК ЫНАКШЫЛ

Челябинск (Крим-пресс, Евгений Ткаченко). Бир кижиге ынакшааш, харыы ынакшыл чедип албаан кижиниң кайы хире хара сагыштыг бооп болурун дараазында чижектен көрүп болур. Улуг эвес Урал хоорай Катав-Ивановскиге чоокта чаа «Юбилейный» кооперативтиң бир гаражынга частыышкын болган. Аңаа кемдээшкинге таварышкан 12 харлыг уругнуң харындаа тын менди бооп, дириг артканы дыка хөй улустарны кайгаткан. Ногаалар уруп каан уургайның аар халывын бичин уруг уруп шыдавас болгаш чүгле кыдыынче бичин чаа идипкен чүве бооп-тур.

Аңаа аажок күштүг чаалдырар хары үзүн ийи тускай чемжекти дыка билдиг турзуун каан чүве бооп-тур. Уургайның халывын өөлүрерге-ле, олар частыр ужурлуг.

Кем-херек үүлгедикчизиниң ол минаны ынакшаан кижизин өлүрер дээш салганы истелгеден ылерээн. Ынчалза-даа ол шак ынчаар кандыг-даа буруу чок бичин уругдан «өжээн неээн» болган-дыр. Оон дугайында «Челябинский рабочий» солун бодунуң номчукчуларынга дыннаткан.

ЖУРНАЛИСТ ИВАН ФОМИННИ ӨЛҮРГЕННИ СУДТАН ТУРАРЫ

Тула. (Крим-пресс, Валерий Руденко). Калуганын «Знамя» солунуун редактору Иван Фоминни өлүргениниң дугайында херекти дыннаары область судунда эгелээн. Оон өске 11 кем-херекке буруудаттырып турар Владимир Воронцов 10 чылдан 15 чылга чедир азы дээди яла-биле шиитпирип болур.

Калугага бир чыл бурунгаар оолган ол болуушкун ынчан бүгү чуртту кайгаткан турган. Ол ханыгчиниг коргунчуг болуушкунуун дугайында төп болгаш чер-чер солуннары, радио болгаш телевидение чүү-даа арттырбайн чырыткан, а кинохрониканың Ростов студиязы харын-даа документалдыг фильмни тырттырган. Ол болуушкунга парлалга истелге үезинде каш-даа катап эглип кээп, чырыдып турганындаа, болур ужурлуг суд чорудулгазын долгандыр улуг шуугаашкыннар туруп келгениниң болгаш Иван Фоминни солунга кээр мурнунда корум-чурум камгалаар органнарга ажылдап турганындан херекти өске черге көөру эргежок чугула апарган. Ынчангаш Тула хоорайның шилиттингени ол.

Область судунуң кежигүнү Александр Боровскийге удурткан судьялар «бригадазы» баштайгы истелге үезинде чыгдынган бешкү томунуг херекти сайгарып көөр ужурлуг. Оон мурнунда үш катап шиитпирип чораан Воронцовтуң 1991 чылдың январь 11-де Калуганың Парлалга бажыңынга чолдайты кезиг каан дүүрге-биле Фоминни алып өлүргеш, редакторга дузалажыры-биле халыг чедип келген фотокорреспондент Геннадий Головковту өлүрери ораалдашканы истелгеден ылерээн. Ол-ла хүн ол «Тудуг механизация» трестың профком даргазы Александр Калужскийни база боолап, аар балыглаан, ол эмчиге ийи неделя чытканының соонда база чок болган. Оон-даа өске 12 партия, совет болгаш ажылаглыг удурткучуларын өлүрери белетхел турганынга база Воронцов буруудаттырып турар. Ол соруулга-биле зонтик иштинге чажыра кылдынган кижал бижекчи, хей-биле адар боонуу белетхел алган турганы база илерээн. Истелге үезинде Воронцовтуң угаан-саныылдыының дугайында айтырыглар база тургустунуп кээп турган, ынчалза-даа бүгү эвелелдин Сербский аттыг иниги болгаш суд психиатриязының эртемшинчилел институдунга амбулаторлуг база стационарлыг шинчилелдер ону бадыткаваан.

«ЖИГУЛИНИҢ» ОРТЭЭНИҢ ХОСТАЛГАНЫНДАН

Самара. (СЭТА-ның корр. Борис Беляков). Волжскийниң автозаводундан хары угда садыгга кирер ужурлуг үш машинаны оорлаар дээн ораалдажыышкын ортектер озүүшкүүнүң баштайгы хүннеринде болган. Оорлар туттурган, ынчалза-даа хенертен байый бөөр күзел чамдык кижилерде амдаа артпышаан.

Заводтуң эжиктериндеги янзы-бүрү артык кезектерни үндүрүп аарын ораалдашкан каш-даа кижи туттурган. Оларның оорлаар деп турган үүлдериниң өртөө чүгле күрүне ортектери-биле безин он муң рубль чедип турган. А рынокка баар болза, оларның кайы хире өөе бөөри билдингир-ле болгай.

Күзээр болза он-даа катап улуг ортек-биле садып болур машина чедип аар дээн бодал чүге чедирбес дээр. Заводта доктаатталган турум өзүгаар, заводтан пенсияже үнер ашак-калай улустарның чүгле бирээзи машина садып ап болур ужурлуг. Амы үеде дыка хөй чылларда амыр-тайбын, өзагай чурттап келген ог-бүлелер безин чарлып эгелээннер. Чүгле чаа чылдың бетинде хүннерде безин он хире ындыг чарлыышкыннар болганын «Волжскийни автотудугжузу» деп завод солуну демдеглээн.

«О, кайгамнык-ла үелер, о, кайгамнык-ла ажыл-ган!» — дээринден өске чүү дээр боор.

(Төнчүзү. Этези №№ 7, 9, 13 «Шында»).

Устиновтуң мөчээни Черненкога өзүлүг-ла согуг болган. «Дмитрий Федоровичиниң ынчап баарын черде бодаваан мен» деп, ол кедергей хомудап чугаалаан чүве. Чингине секретарь бодунуң эжин, сурукчузун сөөлгү орукче үдеп шыдаваан — соокта хөөржүдүлгеге киржирин эмчилер хораан. Ынчангаш Устинов өлген соонда Политбюроның удуртукчу каш кижизинден чүгле ийи кижи — Черненко биле Громыко артып калганнар.

1984 чылдың төнчүзүнде Чингине секретарының кадыы каракка илейти-ле баксырап эгелээн. Ону улус тода билип турган, ынчалзажок ол дугайында чугаа турбаан. Даштыкы парлалгага харын чамдык үүлдер үнүп эгелээн. Мындыг таварылгада аажок шалыпкын барыынгерман «Штерн» фоторепортаж үндүрген, ында Чингине секретарь болгаш Президент Черненко Кремльде бодунуң ажылдаар черинге чүгле камгалакчыларының дузазыбиле арай боорда чедип турарын көргүзүп бижээн. Өлүүн каш чуруктар бар болган. Бирээзинде — камгалакчы оо плажын өөктеп берип турар; өскезинде — чадаже үнеринге аңаа дузалажып турар; Үшкүзүнде — эжикче чедип кирип чыдар. Чүрек сарыыр чуруктар.

Аарыы чидиглеңгениниң Эрги шөлде кабинединге каш хүн көзүлбээн Чингине секретарь декабрь 27-де 11 шак үезинде хенертен долган чедип келди. Мурнунда ындыг чугаа «Че, хосталгада чүү болуп тур?» дээр баштак сөстер-биле эгелээр чүве. Бо удаада ол безин мендилешпеди, оожум, ынчалза-даа негелделиг болгаш таарыынмаан үн-биле мындыг үүлдү чугаалады: бөгүн күрүне шаннаалдары тыпсыр болгай мен, а ол шаннадың кижилериниң даңзызы менде чүге чогул?

Ол хеп-хенертен болган. Херектиң үнүүр чүдел дээрге, неделя бурунгаар-ла, дарганың даарыы база катап чидиглеп баарге, эмчиленнің негелдезин өзүгаар кандыгдаа чугаа болгаш ындыг хевирлиг үүлдер кылбас деп шиитпирлээн турган болгай. Ынчан Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты алган бөлүк чогаалчыларга шаннал тыпсыр үжүрлүг турган. Байдалды барымдаалаан. ТК-ның культура киллизиниң эргелекчизи турган В. Ф. Шаурога ону сонгаарладыр дээн турган. Чингине секретарьга ол дугайын ким-даа чугаалаваан. Ам келгеш ол мөөн-биле чугаалажып тура, шаннаашкын өзүлалын эртпиреринга ол-ла хүн, 16 шакта кылдыр доктаадып кагды.

Чогуур шагынга чедир хамык чүве бүде берген. Чингине секретарь келдирткен дишти. Кабинединде ол чогул. Дыштанып өөрүп эжин ажыттынып келди, эмчи кирип кел деп имнеде. Константин Устинович чымчак сандайда ойтаап алган олур. Пиджагын үштүп каап, хойленниң үстүү өөгүн чешкеш, гастугун кошкадын алган. Кислород хексели. Аажок-ла харыысыраан кылдыр көзүлдү, хейде-ле көөргей бердим. Черненко менче оожум көрүүп келгеш, көөргечиг, хомудаанзыг аяң-биле «Че кандыг-дыр, чараш-тыр мен бе?» деп айтыды.

Мындыг байдалда чүү-даа болбаан ышкаш, ыыт чок эрттирип кааны дээре. Ынчаныже чартык шак хире болганда ол стол артында ак бажын аянныг кылдыр дыраап алган, холчок эрестиг кылдыр костүп олурду. Шаннаалдары тускай черге эвес, маңаа, бо кабинетке тыпсыр деп шиитпирлээн. Константин Устиновичиниң кылаштаары пат апарган турган. Өзүлал өгелээринге чедир беш хире минута артканда чурук, кижо тыртыпар кижилер, шаннал алырлар кабинетке ыыт-шимээнинг кирип келдилер. Чингине секретарь ооң хөлзексей берген. Ол бодунуң ырым чөтүн кымдан-даа артык билиш, өскелер база ону көрүп, эскерип турарын боданган хевирдиг. Ынчангаш девидээн. Ынчалзажок Черненко бүгү күжүн чыып, шыдажып үнген. Чүгле сөөлгү шаннаалды — сактырымга, Анатолий Ананьевке ышкаштыр — тыпсып тура, ол хеңзиг када тендириш кылган, бир эвес камгалакчы шалып болбаан болза, ооң дүжер чадавас турган боор.

Бодап көөрүмге, ол үеде Черненконуң ат-алдары кымны-даа сонуургатпайн турган ышкаш, кым-даа ону хумагалаваан, кым-даа ону камгалаксаваан. Оон амыдыралының сөөлгү айлары ындыг түннелди база бадыткап турар.

1985 чылдың февральда Черненконуң сонгулда мурнунда чугаазын организастап турда, хөлүн эрткен хөлзээнинни-даа ап көөр болза ындыг. Ол хире бедик эрге-дужаалдыг кандидатбиле соңгукчуларның ужуражыышкыны чаңчыл саугаар дыка чугула болгаш харыысалгалыг болганда, улуг белеткел херек турган болбайн. Ынчалза-даа бо таварылгада Чингине секретарының соңгукчуларбиле ужуражылгазын эрттирер кандыг-даа арга чогун ат-сураглыг эмчилер-даа, ону долгандыр турган кижилер-даа ыяк билирлер-ле болгай. Ол аңаа киржир кандыг-даа шинээ чок турган. Кандыг-даа күш-дамыр кодурер даштыкы эмнер дузалап шыдавас апарган. Мындыг таварылгада парлалгага кандидаттың соңгукчуларга кыска чугаа-кыйгырыын үндүрүп каан болза, ажырбас болгу дег, харын-даа орта амгы үеде олар-биле чүге ужуражып шыдаваын айтып-даа каан болза кандыг деп. Ол-ла. Улус байдалды билип каар турган.

Чок, ындыг эвес болган. Соңгулда мурнунуң хуралы чоокшулаан тудум, байдал нарыыдап бар чыткан. Москва хооркому, Москва хоорайның партияның Куйбышев райкому ол ужуражыышкына чоокта чаа туткан кино-концерт залын шимеп, соңгукчуларның чугааларын, уран үүл мастерлериниң концертин белеткеп турганнар. Организастакчы машина хеделип эгелээш, аңаа киржир ужурлуг кижиниң кадыының байдалындан хамаан чокка ажылдап турган. А Чингине секретарының кадыы 1985 чылдың январьда улам-на дорайтап бар чыткан. Ол хөлчок бергедеп кылаштаар, бут кырынга ур тура албас, аажок тыныштаар, чөдүрер апарган. Улус мурнунга чүве чугаалаар деп семээр-даа арга чок чүве-дир ийин.

Ынчалза-даа соңгулда мурнунуң хуралынга белеткел конгуг шалыкны чоруп турган. Бир-тээ, эгелеп каан болганда. Депутатка кандидат олура чугаалаза кандыг деп арганы база өөренип көрген. Тускай хевирниг шиитпирин кылырын дагзып-даа каан депутадының шынзылгазын тывысканын ТКЭ-ге организастаан болгаш тырттырган. Кым-даа ону доктаадырын безин ораалдашпаан. Шынаңла, Черненконуң амыдыралының сөөлгү будун чартык-ийи айы аңаа хинчектиг болгаш халаатыг болган.

• • •

... Ам бо-дур, март 10-да, кежээкиниң он бир шак үезинде Чингине секретарының кабинединиң баарында өрөөлдиң дежурныйы менче телефоннааш, Кремльге, Политбюроның хуралдаар залынга чедип келзин дээн дидир, машина мени алыр дээш үнүпкеч болду. Ол келдиртиншкинин ужурун дораан билип кагдым, үш хонук мурнунда-ла Чингине секретарының байдалы кеди чок апарган хире чүве.

Машина улус чок кудумчулар-биле түстүп орда, башка бодалдар сынмарлажып чорду. Черненконуң харыысыраан ар[illegible] бодал өскертинчес көрүжу, ходу хөлчок кошкак тудуп мендилежири сагышка кирилеп. Он хонук бурунгаар, аңаа РСФСР-ниң Дээди Совединин депутадынга соңгукчаныың дугайында шынзылганы тыпсып турар үеде, сөөлгү ужурашканымда ындыг чоржук...

Боровик хаалгазының чиигге одуу. Бичин доң, оон солагай таламе өөр шелду эрттир каккаш, «чадажыгашка» чеде бөөр. Политбюро хуралынче эртер черим ында.

Хуралдаар залче кирер эжик баарында манаар өрөөлде каш кижи олур — бо бедик дешпеле үргүлчү «өөртилип» турар кызыгаарлаан-доктаамал белүктүг таныырым кижилери. Сөөлгү ийи-үш чылда оларның дыка хөйү «салым-чолдуң кыжырынга» таварыжып, кижи мочээнинин дугайында кажыдалдыг дыннадыглар бижип «эртемчий» берген.

Дежурный хуралдаар залче чалады. Ында бүгү чүве мөөң биллингир, бедүүн-даа бол, шыыттыы көстүр. Ортуаунда — ийи одуруг сандайлар салган узун стол, хурал үезинде оларга Политбюро кежигүннери база кежигүнге кандидаттар, Минчөвуледдин даргазының өрөөлкчылары олурар. Хаваа дуруар стулдар, бичежек столдар — бистиң олуттарывыс: Чингине секретарының дузалакчыларының, ТК-ның киидис эргелекчилериниң. Политбюро хуралдарынга чалаткан сайыттарның. Узун столдуң бажында бичежек стол — даргаламчыга. Бөгүн ол өөн болду.

Мен хуралдаар столче эрте бердим, оон солагай талазында М. С. Горбачев биле Е. К. Лигачев кожа орлар. Мендилешкеш оларга удур олуруп алдым. М .С. Горбачев менээ мынча деп дыннатты: бөгүн 19 шак 20 минута турда Константин Устинович чок апарган: «ол дээрге бүгүдениң чидириивис, кажыдалывыстыр» деп чугаалааш, совет улуска кыйгырыгны шалыпкын белеткээр ажылдакчыларның болгаш журналистериң бөлүүн баштаарын менден диледи. Мен, бодумуун эзлчээмде, Чингине секретарының мөчээни-биле холбаштыр кажыдалымны аңаа турганнарга чугаалааш. Черненконуң сөөлгү хүннериниң дугайында бодумуун бодалдарымны оларга чугаалаар деп шиитпирледим. Горбачев кичээнгейлиг дыннап орду. Лигачевка мөөң чугаам илейти-ле солун эвес болган, ол бодунуң бүгү хевир-бөйдалыбиле мөөң дүрген доозарымны күзеп орарын көргүстү. Оон билдингиря кончуг иниээн шимчээшкинин эскерип кааш, чугаамны ара үскеш, даалга күүседип чоруур дээш туруп келдим. Горбачев байырлажып тура, доп-дораан ажылдап эгелээрин диледи, чүге дээрге кыйгырыг сөүглели эртен белен болур ужурлуг, ону Политбюрота көргеш, парлалгага бөөр апаар.

«Чадажыгашты» куду бадып чыда, Политбюроның өрөөлдеринге сөөлгү катап чораанын бо деп, колир үеде-ги Чингине секретарының менээ берген даалгазы бир дугаар болгаш ең сөөлгүзү деп, ооң командазынга мени албас деп тода билиш каан мен. Ынчаар болган-даа. Бо удаада, ооң мурнунда хөй таварылгаларда ышкаш, хөй чылдарда дузалакчылаан кижиниң сагыжы эндевээни ол.

Доктааткан хуусаага чедир мындыг таварылгаларда чаңчылчаан майыкталган чогаалды «өлүм талазы-биле» чогаадыкчылар бригадазы кылып каан — чаңчыл апарган өзү-биле (өлүг кижи дугайында азы-ла болза экини чугаалаар, азы болза чүүдаа ыыттавас) делгеренгей некрологту, чонга кыйгырыны, чаа баштынның ол талазы-биле чугаалаарының сөүглелдерин бижип каан. Ол чугааларның • бирээзинге М. С. Горбачев мынча дээн: «Шыычы ленинчи, Совет Эвиделиниң Коммунистиг партиязының болгаш Совет күрүнениң, делегейнин коммунистиг шимчээшкининиң шылгаргай ажылдакчызы, аажок сагыш човангыр база организакчы улуг талантылыг кижи — Константин Устинович Черненко амыдыралындан чарылды». Кербес силер бе, ол үеде бо дарга ынча деп турган-дыр деп Горбачевту чемелээр-даа дээш эвес, аңаа чугаалап турарым бо. Ол үеде баштың орнунга келген кижи, ол кымдаа болза, оон өскээр чугаалаар аргазы чок-даа турган. Дузалакчылары-даа оон өскээр биживес турган болбайн. Бо киргеним кажыыдалга хамаарышкан майыкталган чугаанын бир янзы онзагай түвеги болза ооң хөөредип мактаан ындыг «чогаалдарының» ең сөөлгүзү болганы деп бодаар мен, а ындыг мактал ол баштыңны ең сөөлгү шутумга чедир эдерип чораан, харын-даа ол шыйыгның артынга безин турган.

Бөмбүрзектиң судалы

ПАРИЖ. ХКД чурттарының девискээринде ядролуг чепсектин курлавырларының айыыл чок чорудуг хандырарының айтырыы «чедир шиитпирлеттинмээн» деп. Францияның даштыкы хректер министри Ролан Дюма медеглээн. Дөрт республикаларның — Россияның, Украинаның, Беларусьтуң болгаш Казахстанның (мурнундагы ССРЭ-ниң стратегиг болгаш тактиктиг ядролуг чепсээ чогумна оларның девискээрлеринде турар) найысылаларынче чораанының соонда ээп келгеш, журналистер мурнунга чүве чугаалааш, министр ол чепсектерге контрольдуг идегелдиниге ындыг-ла бүүреевейн тур мен деп чугаалаан. Февраль 14-те Минскиге ол дөрт республикаларның удуртукчуларының чөвүлел хуралынга ол айтырыгны шиитпирлеттер боор чадавас деп демдеглээн-даа. Р. Дюма ол ужуражыышкын өртектер озүүшкүүнүң баштайгы хүннеринде болган. Оорлар туттурган, ынчалзадаа хенертен байый бөөр күзел чамдык кижилерде амдаа артпышаан.

Заводтуң эжиктериндеги янзы-бүрү артык кезектерни үндүрүп аарын ораалдашкан каш-даа кижи туттурган. Оларның оорлаар деп турган үүлдериниң өртөө чүгле күрүне ортектери-биле безин он муң рубль чедип турган. А рынокка баар болза, оларның кайы хире өөе бөөри билдингир-ле болгай.

Күзээр болза он-даа катап улуг ортек-биле садып болур машина чедип аар дээн бодал чүге чедирбес дээр. Заводта доктааттынган турум өзүгаар, заводтан пенсияже үнер ашак-калай улустарның чүгле бирээзи машина садып ап болур ужурлуг. Амы үеде дыка хөй чылларда амыр-тайбын, өзагай чурттап келген ог-бүлелер безин чарлып эгелээннер. Чүгле чаа чылдың бетинде хүннерде безин он хире ындыг чарлыышкыннар болганын «Волжскийни автотудугжузу» деп завод солуну демдеглээн.

«О, кайгамнык-ла үелер, о, кайгамнык-ла ажыл-ган!» — дээринден өске чүү дээр боор.

Францияның даштыкы хректер министри Ролан Дюма медеглээн. Дөрт республикаларның — Россияның, Украинаның, Беларусьтуң болгаш Казахстанның (мурнундагы ССРЭ-ниң стратегиг болгаш тактиктиг ядролуг чепсээ чогумна оларның девискээрлеринде турар) найысылаларынче чораанының соонда ээп келгеш, журналистер мурнунга чүве чугаалааш, министр ол чепсектерге контрольдуг идегелдиниге ындыг-ла бүүреевейн тур мен деп чугаалаан. Февраль 14-те Минскиге ол дөрт республикаларның удуртукчуларының чөвүлел хуралынга ол айтырыгны шиитпирлеттер боор чадавас деп демдеглээн-даа. Р. Дюма ол ужуражыышкын «хөй маргылдааларлыг, бергедээшкиннерлиг болуп база болур» деп айыткан. Франс пресс агентилелдин дыннатканы-биле, кол чөрүлдөлер Казахстан-биле холбашкан болуру магатчок. Черобылдың халавын чүктел эткен Украина биле Беларусь ядролуг чепсектен дүрген-ие чарлып алырын бодап турар, а Казахстан бодунуң девискээринге ядролуг чепсек чок зонаны тургузар күзелин илеретсе-даа, ол сорулганы чедип алырының тодаргай хуусааларын айытпайн келген.

НЬЮ.ЙОРК. Салдардыг америк политик, Айова штаттан сенатор бо чылын эртер президент сонгулдаларынга бодунуң кандидатуразын демократтыг партиядан депшиттирерин чедип алыксап турар Том Харкин АКШ-тың экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринин оруун шериг хереглелдеринге чарыгдалдарны дыка улуг хемчээлге кызырында деп санап турар. «Бодумнуң экономиктиг программамда чоокшу он чылдың иштинде шериг бюджедин 420 млрд. долларга кыдырарын көрүп турар мен — деп. Эн-би-си телекомпаниягга интервьюзунга ол чугаалаан. — 280 млрд. долларны Американың экономиктиг депшилгезинге, артыын 140 млрд. долларны бюджет чедишпезин кызырарынга ажыглаар ийик мен. 10 чылдың дургузунда бюджет чедишпезин шуут тикке чедирер, экономиктиг өөрүлдеви чедип ап шыдаар ийик бис». «Соок дайын» өзүзу-биле ходелирин АКШ соксадыр ужурлуг деп, ол уламчылаан. 11 мун ажыг ядролуг октарлыг ядролуг чепсектин курлавырларын хөлзээр арттырган ажыы чок, чепсектиг күштериниң хууда составын барык чартык кемин — 1,1 млн. кижиге кызырары чугула.

ЛЕГНИЦА. Аңаа болган парлалга конференциязында ХКД-ниң шериглериниң Сонгу болгунуң командызакчызы генерал-полковник Виктор Дубынинниң медеглээн-биле, алырга, бүгү дайынчы кезектер Польшадан бо чылдың ноябрь 15-ке чедир үзер. 1989 чылдың эгезинден бөөр, совет шериглерни ол чурттан үндүрүп эгелээни ол хуусаадан бөөр оортан 23 мун солдаттарны болгаш офицерлерни, 400 хире танкыны, 200 ажыг куяктыг машиналарны болгаш өске-даа техниканы үндүрүп чоруткан. Шериглерни үндүрүп чорудуп турары-биле холбашкан экономиктиг база материалдыг санажылгалар дугайында протоколга ат салыры польша таланың узамдыктырып турарынга хомудаллы ол илереткен. Үнүп чоруп турар кезектер боттарының тутканы 700 ажыг тудугларны Польшада арттырып каап турар. Оларның талазы-биле чугаалажыышкынчар шөйдүүнүп туруп бергеи.

РИМ. Делегейде бүгү-бүрүде 4 миллион кижи бодунуң амы-тынынга чедирин шенеп турар. Оларның эзлеп каш мунгга ол шенешкин «чедишкиниг» дооступ турар. Ындыг санктуннерни Римде политиктиг, экономиктиг болгаш социал шинчилелдерниң институту тараткан.

Амы-тынга боду четтиннер чоруктарның санының талазы-биле Европада бирги черни Венгрия (1 миллион чурттакчыга 361 таварылга) эзлеп, оон улаштыр Дания (251), Австрия (235), Швейцария (229) чоруп орар. Италия ол дамзының кудургунда — 1 млн. чурттакчыга 70 таварылга. Бистин чуртувустуң талазыбиле медээлер ында чок.

ШЫДААР ИРЕЙ

(БАСНЯ АЯНЫ-БИЛЕ)

Эртенги үеде чывар кедереп турда, Шыдаар ирей эрги барбазын куспактапкаш, садыглаар дээш үнүпкен. Орук ара чоруп ора, кырган ирей биеэги эрткен коммунизмче чүткүп органы эки үелерин ол-ла хевээр сагыштаалап чораан.

Сактыышкын үезинде садыга чедип келгенин эскербейн барган. Бөкперлешкен улус тарап, садыгдан үнүп чоруп турганын эскерген. Ол чөн аразындан шаандагы эжи Хөкпеш бо кел чораан. Ийи кырган менди солчуп, солун чугааже чоорту шилчип эгелээннер.

Шыдаар турган:

— Шаанда бис мал малдап чорувуста магалыгла чүве болгай. Бараан-сараан дээрге кижи базып каапкы дег, делгиирлер сынмас, делгеп каан турар. Иник-хепти, чигир-чимисти шилип алыр сен, турар билир. Ам черле чүү деп түвел бо? Иткилешкен, баскылашкан. Ында-мында чамдык кижилер аажок улуг өртектиг аъш-чем, иник-хеп саткан. Өртээ дээрге эвээш дизе-ле, 1000 акша. Сен чүү деп бодалдыг сен, Хөкпеш?

— Ээ, чүү дээр оны, Шыдаар, чугаа-даа тыпкастыр мен. Бистиң эрткен үевис дег магалыг үечиң келири берге-дир черле. Бөлүг-ла коммунизм маган орган улус-тур бис ийин. Ам кээп бо-дур, түннели. Бис-даа канчаар, ижип-чип, кедип, чурттап алган улус, ажы-төл кончуг-дур. Тыва кижи ам инээниң соонда базып органы дээре эвеспе. Тараазын тарып, малын азырап өгелээн дээре. Куруг күрүнеже көрүп органы хей-дир. Мээн бодалым бо-да-дыр, эш — дигеш, Хөкпеш куруг барбазын агин ажыр салыпкан.

Шыдаар биле Хөкпеш ийи шала мунгак куруг барбалардыг элейтиш чаныпканнар.

Динара УНДУУЛАЙ.
Чаа-Хөл район.

ЧҮДҮЛГЕ ЫДЫКТЫГ

Кандыг-даа чонну бүзүредип, кижизидип, хей-аът киирип чораан чүүл болза чүдүлге болур. Чөөн чүк улустарының чүдүлгези — шараин-шажын, азы сарыг-шажын болур, бо чүдүлге эң күштүг, шынчы, үзүн назылыг. Оон күштүү чүдел дизе оран-делегей, сылдыстар-биле харылзаалыг. Хүн болүүнде 9 сылдыстың чиге санаашкыны-биле оон амыдыралы-биле чер кырында дириг амытаннарның амыдыралы холбаалыг, кижи бүрүзү сылдыстыг. Ол сылдызының адаанга кижиниң сүнезини төрүттүнер болгаш кижи кандыг менгилигил, ол сылдыстың адаанга кижини чаяаган бурганының кежиниң өөг-биле кижиниң менгизиниң өөг дөмей болур. Кажан кижи дириг чорааш, менгизиниң өөгүнүң азыбиле дөмей хеп кедер ийинкпе, азы бичин менгиге дөмей пес быжындызын эдилеп чоруруу артык эвес. Кижи «кызыл-дустай» бээрге, аргалыг болза, чок болган кижиниң кырын менгизиниң өөгүге дөмей пес-биле шып каар, ол соңгу назыда эки. Кижи чырык чер кырынга 13 катап төрүттүнер, ол 13 катап төрүттүнгеш, төнген соонда, кижиниң сөөлгү сүнезини октаргай делгеминче үжүп үнгеш, бичинбичин үүрмек кезектерге чарлып эсти бээр.

Чырык чер кырынга төрүттүнген кижи бүрүзү 9 ангы менгилериң кайы-бирээзинге таваржы бээр чүве-дир. Менгилерни тайылбырлаарга мындыг: 1 ак менги, 2 кара менги, 3 көк менги, 4 ногаан менги, 5 сарыг менги, 6 ак менги, 7 кызыл менги, 8 ак менги, 9 кызыл менги. 1992 чылда төрүттүнер кижи 8 ак менгилиг болур, ында тайылбырлааны болза, ол бичин кижиниң келир үеде чурттаргазы бай, шыырак, бирле үеде дой, чыыш болган чер айыылдыг, оон кичээнир. Шаанда чаш уруг төрүттүнерге, оон менгизиниң өөгүн номдан аштырар, бир эвес менгизиниң өөгү багай болза, лама-башкыларга ыяап-ла менги чазаар ном номчудар турган. Менгини чазалдыр ном номчутпаза, менгиде бижээн багай үүлге бир шагда таваржы бээр чүве-дир. Бо чүдүлгениң эң күштүг үүлү чүл дизе, кижилериң салым-чолун, хай-бачыдын, пазы-харын баш удур каш харлыында багай хай-халапка

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 19 (14743) 1992 чылдың январь 29, среда

Чагыдар ортээ 10 коп. Садар ортээ 50 коп.

ДОКТААЛ: ООҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Эрткен чылдың ноябрь айда Тес-Хем, Эрзин районнарының девискээринге улуг хар чаап, ол эрээш, доңганымдан агаар-бойдустуң байдалы улам кадыраан. Ниитиниң малын онча-менди кыштагладып болурунга бергедээшкиннер тыптып келген. Ады үнген районнарның ажыл-агыйлары кыштаглаашкынга багай белеткенгени, ниитиниң малынга бээр чемни эвээшти белеткеп алганы бергедээшкиннерни улам карыдаткан. Ынчалзажок райкүүскомнар, агроүлетпүр каттыжышкыннарының болгаш совхозтарының удуртукчулары болгаш специалистери байдалды өкижидер талазыбиле бүгү-ле болдунар хемчегларни ап чорутпааны, маажны олуруп турганы республиканың Министрлер Чөвүлелиниң талазындан дарый хемчегларни ап чорударын негеп келген. Ынчангаш ук районнарда ниитиниң малының кыштаглаашкынының байдалы-биле таныжып көргеш, 1991-1992 чылдың кышкы үеэзинде Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның совхозтарының дуза көргүзериниң хемчегларинин дугайында доктаалды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Ол доктаал ёзугаар Эрзин, Тесте ниитиниң малының чамдызын немелде мал тудуп болур ажыл-агыйлардыг районнарже шилчидер, нарын байдал тургустунган районнарның совхозтарынга мал чемин тускайлап бээр, аъш-чем, одаар, кывар-чаар үүлдер-биле хандырар дээш, өске-даа хемчегларни ап чорударын көргеш. Доктаал канчаар күүсеттингенин?

Ниитизи-биле доктаалда айыттынган хемчегларни ап чорударының талазы-биле ажыл кылдынган. Тес-Хем, Эрзин районнарга болунар дузаны чедирген. Чижээлээргге, Эрзин, Тестен ниитиниң 6 муң баш малын өске районнарда ажыл-агыйларга быжыглаан. Чангыс бо безин кышкы үеде кончуг берге ажыл дээрзи чугаажок. Сиген дээш, өске-даа мал чемни-биле хандырылганы үзүктелирбээн. Ол ажыл ам-даа уламчылавышаан. Кыска үениң дургузунда Тес-Хем районнуң ажыл-агыйларынга 145, Эрзинниң ажыл-агыйларынга 120 тонна хөмүр-ашты дорту-биле Кызылдың 2-ги АТБзинин болгаш өске-даа автобүдүүлгелерниң чолаачылары сөөртүп чедирген. Январь айда безин ук районнарның ажыл-агый бүрүзүнге 60 тонна холумактыг мал чемни тускайлап берген. Ак-Чыраада, О. Шынаада хар адаанда сигенни, хыргыышты мал чемни кылдыр белеткээрин уламчылавышаан.

Ынчалза-даа Тес-Хем, Эрзин районнарның ажыл-агый удуртукчуларының буруузу-биле элээн үүлдер чедир кылдынмаан болган. Чамдык совхозтарга кывар-чаар үүл аймаа четчир хемчээлдин-биле сөөртүнмээн. «Чаа орук», Ленин аттыг совхозтарда кудуктар септеттинмээн, электри шугумун чедир шөйүп каан кыштагларда бажыннарга, кожааларга ону кошпаан (чижээлээргге, «О. Шынаа» совхоз) бооп турар. Оон бир чылдагааны ук ажыл-агыйларының удуртукчуларының шимченгир өвес чоруу. Ол бүгү ажылдарны кылып чорударының дугайында керээлерни совхозтарның удуртукчулары чогуур организациялар-биле чарып албаан бооп турар, ынчангаш үстүнде адаттынган ажылдар амга чедир кылдынмаан.

Чамдык четпестер баодаа болза, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында айыттынган хемчегларни ап чорудуп турар деп Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң январь 27-де болган хуралынга демдеглээн.

(Бистин корр.).

БАЙДАЛЫ СЫР ӨСКЕ

Январь 17-де үнген «Шын» солунда «Олутта олча чок» деп үүлдү номчаш, эки ажылдап турар рабкооп даргазын мактаксадым. А аная деннээргге, бистиң Тока аттыг совхозтуң рабкоовун көөрге, байдалы сыр өске. Садыгларында чүү-даа чок, бичин аъш-чем келирге, талон турда-ла «төнгеп» дээр. Садыг кадрлары олутпай, шүшпен, эзеп олурарлар.

Садыгжыларның арасында чижек, мегечи кижилер база бар. Суурда ажыл-агый хемчеслерниң садыгын бергелекчизи П. М. Петрова таныш-көрүштериниге бар-чок бараанныңын үлеп садар. Көдээ Совет оон 10-на бөлүм черде. Даргазы Г. С. Ондар ынчаар чүрүм чок үүлдерни көрбөөчеңнер турар. Элегеш суурнуң садыг черлериниге канчаар корум-чүрүм тургузуп алыр, ынчаар бараан-сараан эккелдирип алыр чүве өскүс. Оонтуң Танды районду болгаш көөр болза эки.

Александр ОЮН.

Танды район.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он үшкү сессиязы

СЕССИЯЗЫ

Дүүн чазак бажыңына, Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он үшкү сессиязы ажылын эгелээн. Сессияны ажыдып тура, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** нарын, берге бо үеде сессияның хүн айтырынга үүгле онза чугула айтыырларны саналдаарын, аай-баш чок хөй дискуссия калбартып турбазын, бо талазы-биле бодамчалыг болурун депутаттардан дилээн.

Сессияга чугаалажыр кылдыр саналдаттынып турар хүн айтырынга хамаарыштыр санал-онал дөмей-ле болган. Чамдык депутаттар черни хуу өнчү кылдыр садары-биле холбашкан айтырыгны бо сессияга чугаалажыры, өскелери — башгайы айтыырларны каттыштырарын сүмелээн, үшкүлери акаа удурланган-даа, деткээн-даа саналдарны киирип турган. Бир шак хире ынчаар үргүлчүлээн санал-онал солчуушкунуң соонда, дараазында айтыырларны бо сессияга чугаалажыр кылдыр депутаттар бадылап алганнар.

1991 чылда ажылының дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң отчёду;

Өртектерни хостуг салганы-биле чергелештир чурттакчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хемчегларинин дугайында;

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында;

«Тыва Республиканың ботдогуннаашкынының — экономиктиг үндезинин хандырар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында;

«Тыва Республиканың этхөреңги фондузунуң даргазының дугайында;

Тыва Республиканың улус ажыл-агыйын эргелеп башкарар структураны эде тургузар дугайында;

«Тыва Республиканың улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазының эрге-хоойлу башкарылгазының чамдык айтыырларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында;

«Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйыртырының чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында;

Ацгы-ацгы айтыырлар.

Бирги айтыыр талазыбиле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **Ш. Д. Ооржактың** калбак илеткелин үе камнаары-биле сессияга дыннавас деп шиитпир хүлээп алган. Чүге дээргге ук илеткелди хөй хуу кылдыр чара парлааш, сессия бүдүүзүнде депутаттарга үлеп берген турган, оон-биле танышканнар, ынчангаш ону катап дыннаары артык, а чүгле илеткелчи чамдык айтыырларга харылаан болгаш кыска тайылбыр берген.

Саналдарны бирги айтыыр-биле катай бээр дээш ийги айтыыр — «Өртектерни хостуг салганы-биле чергелештир чурттакчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хемчегларинин дугайында» айтыыр талазыбиле Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. В. Содунам** илеткел кылган. Чоннуң социал камгалалының талазы-биле айтыырны республиканың чазаа чыл эгезинден бээр ажылдап кылып турар деп, ол чугаалаан. Оон кол үндезини чүл дээрге кижи бүрүзүнге ажылдаар черни тып бээри болур, ынчангаш Күш-ажыл министерствозун болгаш чурттакчы чонну ажыл-агыйже хаара тудар талазы-биле күрүне комитедин тургускан, «1991—1995 чылдарда чонну ажыл-агыйже хаара тударының программазын» бадылаан болгаш ону боттандырып турар. Ол ёзугаар чамдык ПТУ-ларда, Агроүлетпүр эвилелиниң кадрлар белеткээр тептеринде, биче бүдүүлгелерде ажыл чок кижилерни кандыг-бир мергежилге өөредип азы билини бедидип турар.

Өртектерни хостуг болдурган чорук чурттакчы чоннуң амыдыраа байдалдарынга нарыыдаашкыннарны болдурган деп, В. В. Содунам чугаалаан. 1991 чылда республиканда ажылдап турар кижи бүрүзү ортумаа-биле айда 269 рубль орулгалыг болган, ол дээрге ооң мурунда чылдан 107 рубль хөй. Ынды турбуже, айда амыдырап-чурттап болгу дет акшаның өң биче хемчээли барааннары бир кижиниң негелдезинге 120 рубль турган болза, 1600 рубль чедир өзе берген. Ол хирезинде бараан аймаан четчир кылдыр садыларда кирбээн. А бар бараанларга өртектерни бүдүрүкчүлер-даа, болбаазырадыкчылар-даа, садыгжылар-даа улгаттырган. Ол өртек өстүрүүшкүнүнде хоойлу-дүрүмге дүүшпес чүүлдер база бар болгулаан, ынды хажыдыышкыннарны илереткен болгаш чамдык хемчегларни алган. Бо берге үеде кылып чоруткан бир хемчег болза — эрткен чылдың декабрь 28-те Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели чоннуң социал камгалалының талазы-биле аалаттынган хемчеглер дыка кошкак боттанып турар. Үндүүглер онаарының чаа чуруму, өртектерге немелде 28 хуу байдалды улам нарыыдаткан.

Профэвилелдер ол айтыырларның кыйынга артып шыдавас болбайн аан. Ынчангаш оларны шиитпирлээринге боттуг үлүүвүстү киирип, хажыдыышкыннар болдурбазының талазы-биле хемчегларни ап турар бис. Амды үениң бир чугула айтыры — школа назыны четпээн уруглар албан черлериге немелде акша-хөреңгини үндүрүп бээриниң, шак ындыг албан черлерлиг бүдүүлгелерге үндүүг онаалдарын чиигдип аргаларын тывар дээш болдунарла үүлдерни кылыр апаар. Ооң-биле кады хуужудулга чорудулгазы хоойлу-дүрүмге үндезилеттинип чорутуган болурунче кизээнгейни угландырары чугула. Бо бүгү чоруттунуп турар хемчегларге профвилелдериң киржилгезин тодарадыр дээш боттуг хемчегларни алыр апаар бис.

Ниитизи-биле Министрлер Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазын деткип тур мен дээн, Ш. П. Куулар саналын дооскан.

Республиканың ажыыртывыш ажыл-агый каттыжышкынының чиигине директору, депутат **М. Ч. А. Монгуш** бодунуң саналынга бюджеттиг организацияларның ажылдакчыларының социал камгалалының ажжок кошкак бооп турарын демдеглээш, Таңды районнуң «Коммунизмче орук» совхозунуң ясли-садигинин ажылдакчыларының республиканың улус депутаттарынга кыйгырының номчуп таныштырган. Амгы нарын, берге үеларде экономиктиг байдалы кошкак ажыл-агыйларның школа назыны четпес уруглар албан черлериниң берге байдалда келгенин айтып, оларны хандырарынга эргежок чугула акша-хөреңгини дилеп тыварының аргазын чугаалажып көөрүн кыйгырыгының авторлары депутаттарга саналдап турарлар.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының улуг эртем ажылдакчызы, депутат **Г. Я. Эпп** бодунуң саналынга ынча дээн:

— Бир эвес кайы-бир кижини камгалаар дээр болза, ону чүүн-биле база канчаар камгалаарын билгеп турары чугула. Маңза дыңнадыг кылган Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунамга чоннуң социал камгалалынга депутаттарның киржилгезин канчаар көрүп турар силер деп айтырарымга, депутаттар эң түренгей байдалдыг кижилериниң дамыларын турузарынга дузалажып турарлар деп харылаады. Депутаттарның ажылын ынчаар кыдыра көөрге, кайын боор. Республиканың бюджединиң 93 хуузу Россия Федерациязындан көөр, а бодувустун үлүүвүс үүгле 7 хуу. Ынды-ла конгуг ырак эвес үеларде боттарывыстың үлүүвүс 13 хуу чедип турган болгай, байдал улам нарыыдап, баксыраап орар ышканыы. Ынчангаш бюджетти сегидип болурунуң чангыс аргазы болур үүл — черни хуу өнчү болдурар арганы ажыглаваан, дуй баскаш чыдыпкан бис. Ынды туруш дээрге хоойлу чогаадыкчызының туружу эвес деп билир мен. Черни садып, ол дээш төлевир ап турган, дыка хөй акша-хөреңгини бюджетке киирип ап болур болгай. Бир эвес бо айтыыр шиитпирлеттинмес болза, келир чылын база-ла дилеп, бюджеттиң чедиштезин үүнүн-биле дуглаарын аайын тып чалап, баштарывыс дырбаар апаар бис. Ынчангаш бо айтыырны дарый шиитпирлээри чугула. Чер өртээн алгаш, каш-наш миллион акшаны бюджетке киирип ап болур. Бар аргаңы чоп ажыглавас бис?

Хүнүнүн ийги чартыында депутаттар ук айтыырларның сайгарылгазын дооскаш, чогуур шиитпирлерни хүлээп алганының соонда, «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып киріпкен.

Чаа күрүне болур бе?

КРАСНОЯРСК. Красноярск крайның улус депутаттар Советиниң президиумунуң кежигүнү Владимир Кретов Енисей республиказын тургузар дугайында айтыыр ыатап дирилиг келир чадавас деп медеглаан. Мындыг чарыдырыкчы хөй чоп-даа болза, бистиң негелдеривисти хүлээп көрбес байдал мындыг базымче бистиң албадаптым болур деп, ол чугаалаан.

Красноярскилериниң негелдезинде Красноярск крайны күрүне-девискээр тургузуу ымдыр хүлээп көөру ооруунгей. (СЭТА).

Хууда бодал

КОЛХОЗТАР КЫЛЫП КАГЗА...

Амгы үеде ажылы сандараан, өре-ширелиг совхозтарны дүжүрүп кааптар деп турар-дыр. Ону чөптүг айтыыр деп бодаар мен. Мээн хуумда бодалым мындыг: чыл санында орулга хиирип ап шыдавас апарган ажыл-агыйларны колхозтар кылып каар болза, черле ажырбас.

Тараачын болгаш арат ажыл-агыйларын тургузуп эгелээн соонда, бистиң совхозтуң удуртукчулары боттарының ажылчыннарынга дуза көргүзүп, араттар коллективин организастап чадап турда, Саян артындан аалчылар кээп эгелей бердилер. Чоокта чаа бистиң суурувуска 6 орус кижи чорду. Олар өг-бүле улус чорду. Бистиң Дерзиг-Аксы сүт-бараан фермазында 15 кижи ажылдап турар. Ол келген кижилер ол ферманы садып алыр бодалдыг болдулар. «Ажылдап билбес-тир силер. Бистер бо ферманы садыл алыыл» деп бо ийин. Таанда, өскээртен келгеш ынчап баарга болур бе? Үндезин чурттакчыларны канчаарыл, оортан чоорту кызып үндүрер деп турарлары ол бе? Бистер ажылдап шыдаар бис. Кижи саныны кызыргаш, ол фермага беш кижиден арттырып каар болза, ажыл-херек эккижип кээринге бүзүрээр мен. Олар орта шуут-ла фермерлер болуп ажылдаайлар-ла. Совхозтуң удуртукчулары мээн бо бодалымга каттыжар боор деп идегеп артым.

Борис ДОНДУК-ООЛ.

Каа-Хем район.

«Кызыл тук» совхоз.

Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң Чеди-Паш хову-трактор бригадазында ырак өвесте бир кыштаг бар. Оон өзлери — Быстан-оол Ооржак биле Сонай-оол Сарыглар. Оларның бир эжи — аныяк оол Одай-оол Куулар. Олар эрткен чылдың декабрь айда 240 хой хүлээп алгаш, арат ажыл-агыйны эгелей бергеннер. Амгы үеде оларның коланы немежип эгелээн. Ында чүс ораанчок ажыг чаш хурагаа немешкен.

Бир баг болуп алган малчыннар ол кыштатны боттары септеп алганнар. Амдыызында оларның коданында малы хүр-менди кыш ажып турар. Олар беш чыл хуусаалыг керээни совхоз-биле чарган.

ЧУРУКТА: С. С. Сарыглар (солагай талазында) биле Б. И. Ооржак.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Культура болгаш рынок

УНДАРАП БОЛБАС

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хуралдаар залында культура министриниң оралакчызы Н. Л. Верхотуровану даргалаашкыны-биле районнарның культура киллистериниң эргелекчилериниң, төпчүткен библиотека системаларының, кино четкилериниң директорларының, чогаадыкчы уран үүл коллективтериниң удуртукчуларының киржилгези-биле Культура министерствозунуң коллегия-хуралы болуп эрткен.

Коллегияга Тыва Республиканың культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар эрткен чылын республиканың культура, кино, библиотека, уран үүл ажылдакчыларының база министерствонуң аппарадының чорудуп келген ажылдарының дугайында илетхелин кылган. Чамдык чедишкиннер бар-даа болза, чедир кылдынмаан ажылдарны шүүмүүлекчи ёзу-биле айтып, рынок экономиказынче шилчээн берге үеде культура-чырыдыышкын черлери канчаар ажылдаарыл, чүү кылырыл, моон соңгаар сорулга кандыг болурул дээрзин ол чугаазынга онзалап демдеглээн.

Культура, уран үүл, кино, библиотека ажылдакчылары — Улут-Хем, Сут-Хөл районнарының кино четкилериниң директорлары Көшкендей Кадыр-оол, Макар Ооржак, Бюн-Хем, Кызыл, Каа-Хем, Мөнгүн-Тайга райкүүскомнарының культура киллистериниң эргелекчилери Марк Оюн, Оюн-оол Монгуш, Виктор Харченко, Майжан Саая нарының болгаш танцының «Саян» ансамблиниң директору Олег Дукар, Кызыл районда культураның хоочуну Александр Салчак, Тожуда улус-чу театрының режиссеру Клара Сагды, Сут-Хөлде уруглар-ның уран үүл школазының директору Чочак-оол Мөнгүш, «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейниң ажылдакчызы Людмила Салчак, республиканың хөгжүм-шин театрының режиссеру Сиин-оол Оюн, культура министриниң оралакчызы Кан-оол Саян, Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинин даргазы Алексей Ооржак, Пушкин аттыг библиотеканың директору О. В. Фенцель олар саналдар берип, чедир шиитпирлээр чугула айтыырларын айтып, рынок үеэзинде канчаар ажылдаарынга хамаарыштыр сүмелерни, саналдарны киирген.

Коллегия хуралынга «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейниң директору Анна Дамдынчанка Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хүндүлел бижинин культура министри Чылгычы Ондар байырлыг байдалга тыныскан. Оон соонда Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың президент албан-дужаалга кандидатуразын деткиир болгаш чер-черге тайылбыр-суртаал ажылдарын чорудар талазыбиле деткимче кыйгырыгны хуралдың киржиилери бир үн-биле хүлээп алган.

Министриин илеткелиниңден болгаш санал бергеннериниң чугааларындан алгаш көөрге, республиканың культура ажылдакчыларының мурунда рынокче шилчилгеже киргеня-биле дувурээшкиниг айтыыр-лар турып келген. Кайы-даа черлерде культура-чырыдыышкын албан черлериниң материал-техниктиг байдалы чогуур деннелге чедир шиитпирлеттинмээн, тудуг ажылдары чангыс черде тавтавышаан. Чамдык культура бажыннары, библиотекалар, кино четкилери, уран үүл хөгжүм школалары 40-50 чылдарда тутунган бажыннарда турар болгаш каштал кеннелге эртирер. Маадыр Бай-Тайга районунда Культура бажыныңын айтып болур. Кадрлар-биле хамаарыышка база-ла дедишилге чок болуп артыышаан. Тожу райкүүскомунуң культура киллизинге ол-бо черлерден дүжүрткен кижилерни эргелекчилеп турган. Оон үржүүндан олар чылдың-за солчуп келген. Культура ажылы, өске адырлар-биле деннээр болза, чавыс деннелде турбушаан. Районнарда культура албан черлери, кино четкилери, библиотекалар үш ангы ажылдап турар, чангыс аай удуртулга чок болуп келген. Ынчангаш сан-хөөгү-биле кады ол черлерни культура киллизинин эргезинче шилчидер дээн саналдарны деткип болгу дег.

Ол ышкаш өртектериниң өйлемчээл чок өзүлдези культура ажылдакчыларынга таарымча чок байдалды тургузуп турар. Кино билеттериниң өртектерге 7 рубль чедер бергеп. Тускай санаашкын ёзугаар алырга, «Саян» ансамбльдиң концертинин өртээ улуг улуска 20 рубль, өөренгеннерге 10 рубль аварган. Мындыг таварылгаларда кино, концерт көөр кижилер тыптыр бе? Көөр-даа дээрге, хөдээ черлерге шина акша тыптыр бе? Бир аг-бүледен 5 кижи концерт көөр дее, 100 рубльди төлөөр шыжаңыр.

Культура ажылдакчылары-ны бир берге байдалды кылыр-лыг совхозтарның аңгер дой бергеин таварыштырыр келген. Совхозтар культура бажыннарын, клубтарны балансызынга тудуп турган. Клубтарны хуужудуп алыр дээрге, акша-төгерикти черден казып, дээрден дүжүрүп алыр эвес, куруг. Оон-биле кады культура одагларынга хереглээр мебель, хөгжүм керекселлери, идик-хем даараар пос аймаа болгаш өске-даа бараанныр садып алыр акша-төгерик барык чок, бар-даа болза, оларның өртээнге күш чедер арга чок апарган. Шынап-ла, канчап амыдырап-чурттаарыл?

Ынчалза-даа рынок үеэзинин кадыг-берге шылгалдаларында хаара туттунган ажылчылерниң сагыш-сеткилиг өрү көдүрүл, бүгү-ле уран талантызын, мергежилин, ажылжын чонга культура ажылдакчылары бараалгадыр ужуруг. Ол ышкаш чер-черлерде культура одаглары дуулал, арат ажыл-агыйларын, биче бүдүүлгелерни кылып, орулга киирип алырынга чогаадыкчы, тывынгыр чоруктарын көргүзүрин рынок негеп келген. Ундаран болбас, чангыс демниг ажылдаар аваа. Кан-ла хонгаш тыва улустуң Чаа чылы — Шагаа байырлалын демдеглеп эртирер бис. Анда ийи-ийи организациялардың күжүнге дамдын турган, культура ажылдакчылары бүгү күжүн, уран талантызын ажыглаштырып дээрзинге канчаар идегелес боор.

Сарыг-оол КУУЛАР.

КӨЖҮП ЧОРУУР БУФЕТ

Медээлер

Хажыызында эжиктериниң орнунда тускай көзенектер кылып каан автобусту хоорайның хөй кижи чыглыр черлеринге болза көрүп болур. Ол дээрге Кызылдың эзт комбинадының көжүп чоруур буфеди-дир. Оон эргелекчизи болгаш повары Мария Кваа, чолаачызы Алексей Ондар.

Көжүп чоруур буфетке сүттүг изиг шайны, быжырган далганны, бутербродтарны, манчы, хуужуурну болгаш өске-даа чемни удур кылып белеткээш, кудумчуга садып турар. Оон амгыда, бо буфеттен малдың ишти-хырынынан кылган изиг чемпернии, ханны, өрөмени садып ап болур.

Ол буфет автовокзалга, автоорук техникумунуң чоогунга болгаш төп гастроном чанынга доктаамал келир.

(Бистиң корр.).

ЧАА БАЙДАЛДАРГА ТААРЫШТЫРГАН

Республиканың культура албан черлери рынокче шилчиринге белеткел үеэзинде боттуг хемчегларни боттандырганының түүжүнде, 1992 чылды эки эгелээн.

Чижээ, республиканың бүгү библиотекалары ажылчорудулганын чаа аргаларынче шилчирин дооскан: таныштырылга-библиографтыг болгаш дыңнадыг ажылдарын кадбарткан, библиотека санында төлевирлиг ачы-дузаны чедирип турар апарган.

Хөй талалыг белеткел ажылдарын чоруткынынан рынок харылдааларының үеэзинде республиканың библиотекалары бүүрелдиг ажылдап болур аргаларлыг. Оларның ажыды төлевирлиг ачы-дузадан дыка хамаарыры билдингир. Чижээ, А. С. Пушкин аттыг библиотека эрткен чылын 4924 рубльге ачы-дузаны көргүскен.

Эрткен чылын библиотекаларның материал-техниктиг сууру быжыккан. Көдээ черлериниң 4 библиотеказын чаа бажыннарже көөрүлген. Кызыл районнуң төп библиотеказының бажынын алгыткан. Республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказы (директору О. Фенцель) төлевирлиг ачы-дузадан ангыда, национал культураны катап тургузуп, сан-ыраадырынче улуг ыңчангай салып турар апарган. Ынча «Чурт-шинчилел музейлериниң анаалзин» шиитпирлээр ажыл эгелээн.

(Бистиң көөр.).

ДҮВҮРЕЛ

болгаш сагыш човаашкын-биле

СЕТКИЛИМ ХАНДЫ

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың улус депутаты, республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары-биле ужуражып турган, соңгукчуларның айтырыгга мындыг харыы берди. «Шагаан-Арыгның цемент заводунуң тудуун соксадыр, оон орнунга чер-черлерге бичии цемент заводтарын кылдыраа».

Ону дыннааш, сеткилим өөрүп, сагыжым хөлүг апарды. Хөй уругларлыг мен. Салгалдан салгал шөлдөш өзүп, өөк дээр адаанга чырык хүн хүүнеп-ле турзун! Ындыында-ла кара ыш бүргей берген турар Шагаан-Арыгдан, ажылышчы чондан цементиниң хоразын адырып каары дег аскежии кайдал? Сагыжым ханды.

Кадыргы КЫРГЫС.
Улут-Хем район.

Айтырыглыг ийи чагаа

ОРТА ЧОРБАСТААН

Бистиң Каа-Хем дээрге хөй суурларлыг, хөй чурттакчы чонуг районнарның бирээзи болгай. Моон мурнунда чылдарда Кызылдың пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң рейс автобустары суурларны дургаар чоруп, чонга дыка эптиг ачы-дузаны чедирип турган.

Сөөлгү үеде, чижээ, Кызылдан үнген автобус чүгле бистиң Ильинка суурга келгеш, оон ынай чорувайн, Кызылче дедир-ле ээптер апарган. Оон түнелинде район төвүнде ажылхеректиг кижилерге дыка таарымча чок болу берген. Кандыг-даа херектиг кижи тургай-ла: эмчилээр, район организацияларына кирер, боттуң болгаш албанныдаа ажыл-хереэн бүдүрери-биле ынаар чоруур ужурга таваржыр болгай.

Моон мурнунда чылдарда пассажир автобустары бистиң суурну тавараш, ол-ла оруу-биле Сарыг-Сеп четкеш, оон пассажирлерни алгаш база-ла хем ол чарының суурларын таварбышаан. Кызылга долганып чеде бээр турду. Ол дыка-ла таарымчалыг, чонга эки бооп турган маршрут-тур. Ынчангаш Кызылдың ПАТБ-зиниң удуртукчуларындан ол чанчылды чүге үрей бергениниң чылдагааның чон мурнунда айтырар бодаан кижи мен. Оруктуң байдалы база эки болгай. Чогум чылдагааны чүде ирги?

Анна ОЮН,
Каа-Хем район,
Ильинка суур.

ШЫНАРЫ БАГАЙ

Чоон-Хемчик районнуң төвү Чадаана хоорайның хлеб заводунуң продукциязының шынары сөөлгү үеде баксыраан.

Ылангыя хлебтиң шынарына хереглекчилер үргүлүү хомудан чугаалап турар апарган. Даштындан көөрге, бышкан ышкаш, аная көстүр, а садып алгаш өскерге, ишти чиг хевээр, хөөдүп каан далган олчаан болур. Ол хирезинде бир булканың өртээ үш рубль ажып турар.

Ынчангаш өртектер үлгадып, байдал берге бооп турда, оода кол чем болур хлебтиң шынарын эжиждери негеттиниң турар.

Бир эвес хлебтиң шынары эки, амданныг болур болза, үш-даа рубль-биле садып алыры хомудаачыг эвес болгай.

Бисте «Лакомка» дээр биче бүдүрүлге чери бар. Оон быжырган булочкаларының шынары үргүлүү эки боорга, аная садып алыкчылар үзүлбес, оон продукциязын мактап турарлар. Ынчангаш ол биче бүдүрүлгени ам-даа үлгатырган болза дээ тус черниң чону чугаалажып турар апарган.

Чадаананың хлеб заводунуң удуртукчулары боттарының продукциязының шынары дээш ораалдажыр үеэн келбээн бе?

Эдер-оол МОНГУШ.
Чоон-Хемчик район.

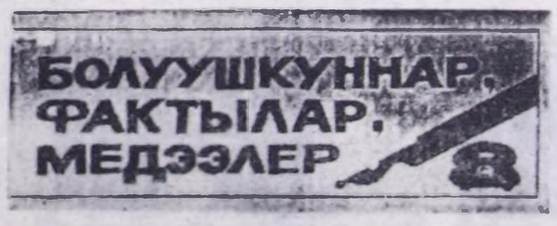

МОСКВА. (Статистиканың күрүне комитединиң медээлериндеи).

Россия Федерациязының чурттакчы чонунуң саны 1992 чылдың январь 1-де, баштайгы үнелээшкин өзүгаар 148,8 миллион кижи болган. Чыл дургузунда немешкени — 250 муң кижи (0,2 хуу).

Чурттакчы чонуң чайгаар немей өзүлдези 128 муң кижи, ол дээрге 1990 чылдаазындан 2,5 катап эвээш. Республиканың 29 девискээрлеринде чурттакчы чонуң санының кызырылганы илерээн.

• • •

Россияның мал фермаларында малдың баш саны улам эвээжээн. Ниитиниң ажыл-агыйларында мал бажы 1987 чылдан бээр кызырылып келген. 1992 чылдың январь 1-де байдал-биле колхозтарда, совхозтарда болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде 42,3 миллион баш мыныстыг бода мал бар (эрткен чылдың деңнелиниң 93 хуузу). оон иштинде инек — 14,4 миллион баш. Эрткен чылдыынга деңнээрге, хаванның баш саны 12 хуу, хой, өшкүнүү — 10 хуу, куштуу — 3 хуу кызырылган. Мал бажы Новгород, Воронеж, Пенза, Астрахань, Тверь, Саратов областарда дыка хөй кызырылган.

• • •

Күрүнеге туда акша кончуг херек бооп турар. Ол өртектер өзүлдези-биле база чоннуң акша орулгаларының өскени-биле тайылбыраттынар. Чурттакчы чоннуң холунда акшаның ковудээни-биле акша аргилдези база оожумнаан.

Кижилерниң акша орулгалары чарыгдалдарын 1990 чылда 19,2 млрд. рубльге ажып турган болза, эрткен чылда ол түн 87,1 млрд. рубль апарган. 1991 чылдың декабрь төнчүзүнде чоннуң холунга 161,9 млрд. рубль турган.

• • •

Россиның агроүлетпүр комплекизиниң продукциязының ниити хемчээли 1990 чылдыы-биле деңнээргe, 5 хуу кызырылган. Бүгү хевирлерниң ажыл-агыйларына көдээ ажыл-агый культураларының дүжүдү сөөлгү беш чылдың ортумак деңнелинден болгаш 1990 чылдыындан эвээш болган. Тараа культураларының дүжүдү 89,1 миллион тонна, азы мурнундагы беш чылдың ортумак деңнелинден 15 хуу, а 1990 чылдыындан 24 хуу эвээш.

• • •

Республиканың эрткен чылда хөгжүлдезиниң түннелдерин берген ол-ла сан-түүнерниң аразында бо чылдың эгезинде чонну ажылга тургузарының албанында демдеглеттингенин өзүгаар 60 муң ажыл чоктар бар, 12 муң кижи ажыл чок дээш дузаламчыны ап турар. Ажыл чоктарның барык үштүм ийи кезии херээженнер, көдээ чурттакчылар — 10 хире хуу.

• • •

Акшаландырыышкынның бүгү үнер дестериниң күселиниг-биле 750 муң ажыг квартираны ажыглалга киирген, ол дээрге оон мурнунда чылдыынга бодаарга, 22 хуу эвээш.

• • •

Чурттакчы чоннуң барык бүгү кезектериниң амыдырал деңнели кудулаан. Дөрт кижилиг өг-бүлеге апрель-июнь айларда хереглел бир кижиге онааштыр эн эвээш хемчээли 310 рубль турган, а ам баштайгы санаашкынынар өзүгаар ол хемчээл 1300-1500 рубль чедер.

• • •

Бүгү хевирлериниң ажыл-агыйларына эрткен чылын 9,3 миллион тонна эштти (коң деңзизи-биле) бүдүрген, ол сөөлгү беш чылдың ортумак деңнелинге бодаарга, 400 муң тонна эвээш. Сүт бүдүрери оон мурнунда чылдыынга деңнээрге, 7 хуу кызырылган. Россияга 1991 чылда 52,1 миллион тонна сүттү бүдүрген.

• • •

БАРНАУЛ. Тус черниң аэропортунда немец «Люфтганза» авиакомпаниянның самолёду кээп хонган. Ол гуманитарлыг дуза чүгүн эккелген. Алтайның эмнелге албан черлеринге 14 тонна эм аймаа. Чаагай ачы-дуза рейзиниң организакчылары «Фау да» деп немец фонд болгаш «Айзельборн» фирма.

• • •

ЧЕРНОГОРСК. (Хакас ССР), январь 27. Ол хүн анаа эмнелге ажылдакчыларының үш хонуктуг забастовказы эгелээн.

«Дүрген дузаның» машиналары болгаш плакаттар туткан муң хире кижи хоорайның төп кудумчузунга шимчээшкинни дуй турупкан. Хоорсоветтиң бажыңының чанында тус черниң эмнелге албан черлериниң коллективтериниң төлөөлекчилери чыылган. Оларның кол негелдези — чазактың кадык камгалалынга тускайлап бээр акша-хереглилериниң хемчээлин улгаттырары, эмнелге болгаш фармация албан черлерин эмнер, дериг-херексел-дер-биле хандырары болгаш шалың өстүрер дугайында айтырыг.

Эмнелге ажылдакчыларының чамдык кезии ажылын кагбаан: соңгаарлаттынмас кезиишкиннерни кылып, дузаны көргүзүп турар.

• • •

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. Монета ордузу 50 көпеек, 1 рубль, 5 рубль болгаш 10 рубль үнелиг улуг эвес хемчээлдиг чоостарны бүдүрүп үндүрүп эгелээн. Оларның артыы талазында Кремль ордузуның кезии сиилбээн болгаш ам чок албан чериниң, күрүненің адын бижээн: «ССРЭ-ниң күрүне банкызы». Ону чоорту өскертип каапкаан чадавас. 50 көпеек, 1 болгаш 5 рубль чоостарын мельхиор эзилдиргеен кылган. 10 рубльдиң чоозун холүй кылган сарыг өңнүг төп тырыкыны ак металлдан кылган дээрбекте киир чыпшырып каан. Ынчаар кылган чоостарны боду кылыр кузеллиглериниң чарыгдалдары хөлчок улуг болурун санап көрген.

• • •

КЕМЕРОВО. Кузбасстың чурттакчыларының бажыңнары удавас дыка соок апаар боор. Чүге дээрге девискээрниң шахталары өске черлерге хөмүр-даш чүдүрүп чорудуп бээр үлезилерин күүсшеске, оларга баар үүлдер бээр кызырылган. Чижээ, Башкортостан Кузбасстың чылыг-электри төптериниге мазут чүдүрүп чорударын соксаткан.

• • •

МОСКВА, январь 27. Ол хүн Москваныы-биле 12 шак 31 минутада «Прогресс М-11» деп чүк кораблин орбитада үр хуусаалыг «Мир» станция-биле тудуштурган.

Январь 25-те салып үндүрген «Прогресс» бортунда орбитада ужутпушаан чоруур космонавтылар Александр Волковтуң болгаш Сергей Крикалевтуң ажылдаарынга херектиг эргежок чүгүла үүлдер бар. Чоокку хүннерде олар чеде берген чүктерни «Мир» станцияже көжүрүп алыр.

Ужудуушкун башкарар төптүң ажылдакчыларының забастовка чарлаар деп турар дугайында медээлер хоозун чүүл болганын тудуштурулга бадыткап турар. Төптүң ажылдакчылары график өзүгаар ажылдап турган.

Чылдарның шылгалдазы

ООҢ САЛЫМ-ЧОЛУ-44

Республиканың тус чер үлетпүрүнүң болгаш коммунал-хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылчыннарының профэвилел рескомунуң V пленумуу чоокта чаа болуп эрткен. Рынокче шилчип турар үеде адырның ажыл-ишчилериниң эрге-ажыың камгалаар талазы-биле профэвилел организацияларының сорулгаларының дугайында илеткелди ол рескомнуң даргазы А. К. Бакулин кылган.

Өртектерни хостуг салыпкан соонда, чоннуң хереглел бараанныларының өртээнин дыка улгатканындан, ылангыя эвээш шалыңнылардан бергелерге таваржып турарын илеткелчидаа, пленумга санал бергеннер-даа дүвүрээзин-биле чугаалап турдулар. Ылангыя чоннуң 80 хире хуузу чединмес чоруктуң кызыгаарынга келир чыгыы дээрзин кижи бүрүзү дыннаан-даа, билир-даа. Бо байдалдарда тус чер үлетпүрүнүң болгаш коммунал-хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылчыннары дыка берге байдалда ажылдап, чурттап турарын, оларның социал камгалалынче сагыш салыышкын эң кошкак дээрзин олар чугаалап турдулар. Ылангыя ол адырның бүдүрүлгелериниң дыка хөй кезииниң сан-хөө байдалы эң берге байдалда, оларның хөй кезии карылгалыг ажылдап турар, ажыл-агыйжы бот-тускайлан чорукту чедип ап, херек үүлдерни садып алыр дээрге, акша-төгериктиң чедишпес чоруу байдалды улам нарыыдадып турар.

Адырның бүдүрүлгелериниң орулгазының 60 хуузу республиканың, тус чернин бюджединче болгаш социал камгалал бюджединче шилчидилгелерже кирип турар. Бараанныларның үүрмектеп садар өртектериниң улгатканындан адырның бүдүрүлгелери ында ажылдап турарларга-даа, ургуларын азырап олурарларга-даа, орнун эгидериниң акшаларын (компенсация) бодунуң хуузунда акшаларындан төлеп берип турар апарган. Ол акшаларны хөй кезиниде-ле банкыдан чаэли ап, ореленип турган төлеп турар. А шалыңывыс Россия Федерациязында ажылдап турарларның шалыының эң кудузу: тус чер үлетпүрүнүң болгаш коммунал бүдүрүлгелериниң ажылчыннары айда 230-290, а амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң — 140-160 рубль шалыныг болуп турарын чамдык удуртукчулар билбес чыгыы-ла боор дээрзин пленумга санал бергеннер чугаалап турганнар.

— Күш-ажылчы коллективтерге барып, чон-биле чугаалажып чоруурга, оларның келир үе дээш, ажылдап турары бүдүрүлгелериниң моон соңгаар салым-чолу дээш, ол бүдүрүлгелер олчаан ажылдап артар бе дээш сагыш човаашкынын кижи дыннаар чорду — деп, илеткелчиниң чугаалаанынга каттышпас арга чок. А ол бүдүрүлгелерде ажылдың бергезин, ында колдуунда-ла хол-биле кылыр ажылдар колдап турарын маная чугаалаан-даа херээ чок. Ылангыя ында дериг-херексел-дериниң 80 хуузу эргижирээн.

Байдал чүге дээредевезил, профэвилелдериниң чазакка тургузуп турар айтырыглары чүге чедир, үезинде шиитпирлеттинмейн турарыл — деп айтырыглар пленумга удаа-дараа тургустунуп турган. Аная харыы чаңгыс: чазак-даа, улус депутаттарының чер-чер Советтери-даа ол бүдүрүлгелериниң берге байдалдарынче амга чедир ээ көрүнмээн. Ол бүдүрүлгелер оларның девискээрлеринде турары кымга-даа билдингир болгай. А чүгле ол бүдүрүлгелер, энергетика бо белен эвес үеде чоннуң амыдыран-чурттаарынга дуза чедирип, чылыгны болгаш чырыкты бажын бүрүүнге берип, хеп-сыны септеп, чүп берип, амыдыралга ажыглаар техниктиг херексел-дерни база септеп, хүн бүрүүнүң хереглел бараанныларын бүдүрүп үндүрүп турар дээрзин бо үеде билбес кижи чок. А бистиң бүдүрүлгелеривис мындыг берге байдалда турда, чазактың шиитпири-биле баштайгы хуужудулгага кирерлериниң санында бистиң адырның бүдүрүлгелери турар чүве-дир.

Илеткелчиниң-даа, санал бергеннерниң-даа бодалдарын алгаш көөрге, ол алыының ажылдакылары хуужудулгага чеде удур эвес. А бүдүрүлгелерни хуужударын ында ажылдап турарларның эрге-ажыының бараалгазын ужурлуг, а чүгле карман долдуп акшалыг, чүгле бүдүрүлгелериниң эзлери болуп, акшатөгерик эндерге ажылдап алырын бодаарларының 'күзелинге таарыштырар, барымдаалаар чоруккa профэвилелдер удур туржур апаар дээрзин пленумга санал бергеннер сагыш-сеткилиниң ханызындан дүвүрел болгаш сагыш човаашкын-биле чугаалап турдулар.

Ажылдап турары бүдүрүлгелерин кым-даа эвес, а чүгле ында ажылдап турарлар боттарынга садып алыр эргелиглер деп ол коллективтериниң негелдерин профэвилел рескому деткип турарын илеткелчи демдегледи. Мындыг чүүлдү база кол чүүл кылдыр көөрүн пленумнуң киржикчилери сүмелеп турарлар: адырның бүдүрүлгелериниң кол фондулары аажок эргижирээн, оларны үр чылдарда ажыглап келгениниң түнелинде ол бүдүрүлгелериниң коллективтери оон өртээн каш катап ажыр төлеп каапкан болуп турар-дыр. Дериг-херексел-дер он-он чылдарда солуттуунмаан, оларны ажыглаанының ортээ шагда-ла төлеттине берген. Ынчангаш боттарының-ма ажылдап турары, хөлезинин ажыр төлеп каапканы бүдүрүлгелерин садып алынар деп турарынга ажылчыннар таарзынмайн турарлар. Эргечагыргаже чүткүп, ат-алдар чедип алыксаан кижилерге бистер, профэвилелдер, шаптыктап турар бис. Ол ышкаш бөгүн бүдүрүлгелерни садып ап, оон ээлери болуп алгаш, ында ажылдап турарларны даартазында ажылдан үндүр сургулептерлер база биске хөөнү чок болуп турарын ам билбес кижи чок деп чугаалап болур дээрзин илеткелчи демдегледи.

Бистиң адырның бүдүрүлгелери хуужудулгага баштай кирерлериниң биринчи. А Эрзининиң бүдүрүлгө эргелелин садып алыры-биле көөп турарлар безин бар апарган. Ынчангаш чер-черде профэвилел комитеттери ында ажылдап турарларны камгалаар талазы-биле дээштиг ажылдарны чорудар херек. Бир эвес хуужудулганы билдилиг чоруттас болза, ында ажылдап турарларның социал камгалалын күштелдирбес болза, ажыл берикизи кара туразында аажылаашкынче кирип, ажылчыннарны ажылдан үндүр сывыргылавыдып болур дээрзин пленумга санал бергеннер чугаалап турдулар.

Пленумнуң киржикчилери Тыва Республиканың Дээди Совединиге, Министрлер Төвүлелиниге, райсоветтерге болгаш райкүүскомнарга кыйырыгны хүлээп алган болгаш боттарын дүвүредип турар айтырыгларны болур-чогуурубиле шиитпирлээринче кыйгырган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профресөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

Шилгедек дурт-сынныг, бажының дүгү узун кара аныяк эр. 1948 чылдың күзүнүнде Чаа-Суур эге школазының эге класстарга башкы боор ажылдап эгелээн.

— Ол үеде Тыпага школаларның баазазы быжыг эвес, көргүзүг материалдары, өөредилге херексел-дери чедишпес, демир-үжүк, саазын белин ховар, аш-чем чегей үеде башкылап эгелээн мен — деп, Тангай-оол Сандыпович Донгак ам сактып, чугаалап орар. Ол үеден эгелээш бо хүннерге чедир, улус өөредилгезиниң шугумунга 44 чылдарның иштинде бодунуң билиин, эртемин аныяктарны келир үеге белеткээринге, амыдырап-чурттаарынга үлегерин көргүзүп, оларның эртем-билиг чедип алырынга үлүүн киириш келген.

Аныяк чылдарында-ла ажылынга бердингени, эш-өөрзүрээ, бөдүүн аажы-чаңы-биле эш-өөрүнүң, аданелериниң хүндүткелин ол чаалап алган деп билир бис. Кызымаккай, чүткүлдүг, тура-соруктуг болганы-биле бодунуң билиин улам байдыып, баштай Кызылдың башкы училищезин, оон соонда Кызылдың башкы институдунуң төөгү факультедин дооскан. Ажылдап келген чылдарын хөөрем чок мынчаар чугаалап болур: Донгак башкының «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөөнү чок». Чаа-Суур, Торгалыг школаларынга башкылап, директорлап, башкылар коллективтерин билдилиг удуртуп келген. 1965 чылдан бээр район төвү Хандагайтыга кээп, улус өөредилге киллизиниң эргелекчизиге ажылдаары-биле томуйлаткан. Бо хүннерде база ол-ла ажылында хевээр ажылдавышаан.

— Улус өөредилге киллизи, оон эргелекчизи болуру — харысалгалыг, берге, хой талалыг ажыл, ылангыя өөреникчилер, ада-ие, башкылар-биле сырый харылзаа тудуп, демниг ажылдавас чүве болза, кижиниң сальп алганы сорулгазы бүтпес боор чүве — деп, башкы чамдыкта ишти-хөөнүн чонунга чугаалай бээрин дыннап келдивис. Улус өөредилге киллизиниң эргелекчизинге ажылдап эгелээш, бодунуң мурнунга улуг сорулганы ол салган: башкы кадрларның шынар составын эжижидер, башкылаашкынның арга-методтарын сайзырангайжыдар, мурнакчы арга-дуржулганы районга, республикага нептередир, өөреникчилериниң билиниң шынарын бедидер, школалар, уруглар албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар. Школа болгаш ясли-садтарның удуртукчуларын шын шилип алыр, ол-ла бүгү ажылды эки удуртур, чон-биле дем катчып, деткижин ажылдаар. Салдынган бо сорулганы дуржулгалыг эргелекчи бо хүннерде чедип алган дизе, хөөредиг чок.

Школаларда, уруглар албан черлериниде 290 башкы, кижизидикчилер ажылдап турар, оларның 178-и дээди эртемниг, арткаштары — туска ортумак эртемниг кадрлар. Олардан район болгаш көдээ Советтериниң депутаттары — 13, Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкылары — 6, «Улуг башкы» деп аттыг — 12 кижи бар, «Башкы-методист» — 6. Улус өөредилгезиниң тергиини деп аттыг эдилекчизи — 27 кижи. Эки ажылдыг, мурнакчы арга-дуржулгалыг башкылар районда, черле ынчаш шиитпи республикада чылдан чылче ковудеп орары өөрүнчүг.

Республика, район школаларының аразында калбарган «Башкы-1991» деп көрүлдеге башкылар коллективтери идепкейлиг киришкен. Районга чарлаан ындыг көрүлденің тиилекчизи Солчур школазының орус дыл башкызы (ам директору), Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы, район Совединиң улус депутаты Зинаида Байыровна Донгак, Кызылдың № 9 школазынга «Тыва чон, оон чанчылдары» деп класс шагын 11 класска эрттиргеш, республика көрүлдезинин дипломантызы болган. Ол-ла көрүлдеге Саглы ортумак школазының төөгү башкызы Галина Кызыл-ооловна Куулар база төлептиг болган. Районда эки ажылдыг башкылар хөй оларга Солчурда тыва дыл башкызы К. О. Монгуш, эге класс башкызы Р. Д. Сат, Хандагайтыда физик А. С. Баз-оол, Саглыда эге класс башкызы Е. Ч. Доңдуп, Ак-Чыраада химия башкызы Б. Т. Санаа, өөредилге эргелекчизи О. Д. Тюлюш, Чаа-Суурда математика башкызы А. Б. Тюлюш болгаш оон-даа өскелерни Т. С. Донгак өөреткен болгаш бедик мергежилдиг кадрлар кылдыр кижизидип белеткээн.

Т. С. Донгактың школаларының материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга кирген үлүү канчаар-даа аажок улуг. Ак-Чыраага чаа школаны, Чаа-Суур, Торгалыг школаларынга немей тудугларны туткан, район төвү Хандагайтыда 3 катат 784 олуттуг чаа школа ажыглалда кирген. Школаларда өөредилге херексел-дери четчир. Кабинеттер, өөредилге мастерскаялары, даараныр мастерскаялар, автомобиль өөредир кабинеттер кылдынган, дериттинген. 1992 чылда Ак-Чыраага чаа интернат, Хандагайты, Солчур суурларга 140-140 олуттуг уруглар сады ажыглалга кирер, тудуглары доостур чедип турар. Т. С. Донгак чораан черлеринге чон-биле ужуражып, кижи бүрүзүнүң, ылангыя аныяк кадрларның амыдыралы-биле ханы таныжып, боттуг дузаны чедирип турар. Ол «РСФСР-ниң улус өөредилгезинин тергиини» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан. 1991 чылда Тыва Республиканың алдарлыг башкызы деп хүндүлүг аттыг эдилекчизи болган, башкыларның өзүлүүлүг башкызы-дыр.

Кок-оол САТ.
Хандагайты суур.

Төрээн черим шиник-каазы

УЛУГ-АРТ

Кижи бүрүзүнүң чырык өртемчейге төрүттүнген, эргим чери бар. Тыванның каны-даа кожуунунга төрүттүнген болза, оон бир-ле булуну сеңээ эргим болгаш чараш болуп артып калыр.

Мээн хой кадарып өскеним Шангы ховузунуң делгемнери. Улуг-Арт — бо-ла бүгү черлер уттундурбас. Шангы—тараалар, аштыг-чемниг, байлак черлериниң бирээзи деп чон билир.

Улуг-Арттан шагдан тура бистиң ада-өгбелеривис аайдедир ажып, аразында аргыжып, көжүп-дужүп чораан. Бурунгулар ыдыктыг Улуг-Артка эрткен-дүшкен санында, ак чемин чажып, аңдының челиниден хылды ыдыктыг ыяшка баглааш, тейлеп эртер турганнар.

Амгы чаа үеде безин бистиң Шангы чону Улуг-Арттан ашканда, ону хүндүлеп, ап чораны аъш-чеминиң дээжизин чажып, пос быжындызын баглап, эрги чараш чанчылдарын сагып чоруурлар. Улуг-Арт бедик-даа, оон кырынга үнүп келирге, чоок-кавы черлер, адыштa дег көстүп келир. Арыг агаар, кулчазыг чаагай чыт думчукка чытталып келирге, төрээн черниин чараш-каазы улам эргим болуп, сагыш-сеткилиниң доюлдуруптар. Тыва чоннуң арт-сын дагыр чанчылы дыка улуг ужур-уткалыг-дыр деп боданып келир сен.

Кижи бүрүзү чуртунуң чараш-каазын көргеш, аная чоргааралы, хумагалыы кедерээр чүве дээнин шын. Мен төрээн булунум Улуг-Арт кырынга үнүп келгеш, чуртумга ынакшылым дендээр, оон чараш-каазын магадап ханмаа мен.

Шаанда кижилер улуг арт-сыннарга оваа кылып, ону дагып, чажыын чажып, дыштангаш, оруун уламчылап чоруур. Бо-ла үүлдер бистиң эки чанчылдарывыс деп бодаар мен. Сөөлгү үеде аныяк-өскенге ыдыктыг, чараш черлер дугайында тайылбыр ажылы чорутпайн турарындан, олар ону билбейн чорууру хомудаачыг.

Арт-сын кырынга үне берзинерге, төрээн черниериниң агаар-бойдузун мактап, кады чораанынар аныяктарга ону хумагалаарын чагып, сургап чоруулар, кырганнар.

Динара УНДУУЛАЙ.

НОРМАЗЫН ТУРГУССА

Үе-шагның аайы-биле кижилерниң аажы-чаңы база дыка-ла оскерлир боор үүве-дир. Сүт садып алыр дээш төп гастрономга кире бердим. Садар-саарар чем аймааның ховартааны-биле ишти делгем садыг шуутла хөй апарып-тыр. Баартактарда хөй үүвс-даа чок: улуг өртектиг шоколад конфеталар чыдыр. Ону хоошулу шыырак ийи-чаңгыс кижи садып алды. Хозаалган садыгны үлүг-биче сана тутпан кижилер дола берген. Сүт садып алыр дээш кижилер коорту көөдей берди. Өске, улуг өртектиг аъш-чем садып алырынга акша-төгерик четпес болганда, оода кызып турган, оочурлап алгаш, сүттүг шай ижип олурза база-ла ажырбас. Ам канчаар, амыдырал ынчап баргаан үүвени аан. Бүгү чуртта байдал ындыг турда, амдыызында анаа кымны буруудадыр боор.

Ынчап иткилежип турувуста, кижилер эзлчет-даа сагыыр хире эвес, чүк-чүгүнче мамнажып каан. Үстүнде чугаалаан болгай мен, садыгда кижи садып апкы дег бараан чок деп аан. Чүвениң ужуру мындыг: сүт садар дээш үш садыгжы турупторга, ынчап барганы ол. Оочурнуң узуну дам бар-ла чыдыр. А оон кадында кижилерниң туткулап алганы саваларының ой-чижек чок деп үүвезин эскерип кагдым. Дора дизеле 5, 6, 7 литр ишкир саваларлыг. Ынчаар алырга, оочурнуң сөөлүнге турган улуска чедишпейн барбайн канчаар.

Ынчап турувуста доңуруп каан сүт сумкалап алган бир хөрээжен чедип келди. Моңу кайыын садып алдыңар дээримге, 20 дугаарлыг садыг чанында бир кадай садып олур диди. Ам-на билдине берди. Сүттү мынчаар хойну садып алгаш, ону доңургаш, өртекке чедирип ап турары аан.

Үүгле болунуң мөрүзүн бодавайн, өске кижилерни база бодаза. Үүгле сүт-биле амыдыраар, эмзирер уруглар бо хоорайда эвээш эвес болдур эвеспе. Оларны канчаарыл? Ынчангаш мен хуумда, сүттү өй-чижектиг сатса эки боор деп бодаар мен. Улуг бидон-даа тудуп алгаш келирге, кудуп бээрге, кайын боор. Садыгжыларда үүг боор дүрген саарыптарын бодаар, ол-ла-дыр. Ынчангаш сүттү садарының нормазын тургусса кайдыгыл?

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Мораль темазынга

АЛДАР-АДЫ КАЙЫЛ?

Селчэ Дагбаевич Монгуш 1936, ооң кадайы Бичин Өртенейовна 1937 чылда Өвүрүнү Солчур сумузунга төрүттүнгеш, чаңгыс хемниң суун ижип өзүп келген. Школага база кады өреним турган, бот-боттарыңче улам чоок-шулажыр, таныжыр алган.

1954 чылда айыл-халапка таварышканы-ның соонда, Селчэ Монгуштун көөрү баксыраан. Ынчалза-даа кижиниң баштайгы эжи кончуг. Өлгүжеге каашпазын, өөр-өөр ажы-төлдүг, азыраан малдыг болуп чурттаарын шиитпирлээш, ог-бүле тудуп чурттай бергеннер. Шынаплa, оларның чуртталгазы, черниң каазы чечек ышкаш, частып келген. Өг-бүлеге 6 оол, 3 кыс (шупту тос уруг) төрүттүнген. Солчурга тургустунган «Коммунизмче орук» колхозтуң үндезилекчилериниң санынга кирип, колхозтан совхозка чедир ажылдап, чаагайжыды туткан бажыныг, мал-маганныг, эки-ле чурттап чордулар. Дөрт оглун өглеп-баштап, амыдыралдың ажык оруунче аъткарып-даа кааннар. Кыс уруглары—Шеяне 17 харлыг, 10 класста, 15 харлыг Долчаймаа 9 класста, хеймер уруу Анчымаа 7 класста өөренип турар. Оолары шупту улуг кижилер.

Селчэ Монгуш бодунуң олут-чыдын чок, эрес-кежээ чоруу-биле бажың-балгатты-даа тудуп, мал-маганны-даа азырап, урут-дарыын эктинден элетпейн, хырныдан аштатпайн өстүрер, кижизидер дээш амыр-дыш чок ажылдан чораанының түннелинде 1989 чылда кадыг караа база баксырап эгелээн. Кадыкшылын экижидер дээш үр үеде Москвадан бээр эмчилеп, хөй-ле эмнелгелерге чыдып эмнедиргекестирергe-даа, дуза болбаан. 1991 чылдан эгелеп чүгле ис баштачыр апарып, I бөлүктүн инвалиди болган. Айда 238 рубль дузаламчы ап келген. Селчэ Дагбаевичиниң кады төрээшнери, чоок төрелдери-даа чок, ырак-чоок эмнелгелерже боду-ла чоруп келген. Одессаның, Бийскинив школа-интернадынга эмнедип чорааш кээрге, кадайы ийи айның дузаламчызын чарып алган олурган. Ол үеде кадайы аная чедип барып, кандыг чыдарын-даа айтыр-баан. Ол чорааш кээрге, кадайы ону хүлээп албаан, бажыныче киирбээн. Солчур көдээ Советниң даргазы турган Чечек Чыпсынга баарга, кандыг-даа дуза чедирбээн.

Оран-бажыныгаа үндүр ойлаттырган көөргенчиг ада Өвүр райкүүскомунга баарга, чогуур документилерни кылып берип, караа көрбестеннин Кызылда интернат-бажыныче хоорудукан. Ол ам ында.

Алды оолду, үш кысты төрээш өстүрүп, кижизидип каан хайыралыг ада ала караандан чарлып, аарыг-човуланга туттура бээрге, алган кадайы үндүр сывырыпкандыр. Хөй ажы-төлүнүн, көрүп өскен эжиниң арын-нүүрү. **Алдар-ады кайыл? Маңаа хамаарыпты-ыр номчукчуларның санал-оналы кандыг ирги?**

Доржукай АГБААН.
Өвүр район.

«Төгерик стол»

АЖЫКТЫГ КЕРЭЭЛЕРНИ ЧАРАР

Чоон Хемчик райкүүскомунуң культура килдизи эртип турар чылда кылган ажылында чедерчетпестер болгаш рынок экономиказының үезинде чаа өзу-биле канчаар ажылдап, чурттаза экил деп айтырыгларга турас-кааткан «Төгерик столду» эрттирген.

«Төгерик столга» районнуң бүгү культура-чыры-дыышкын ажылдакчылары, культура килдизинге хамааржыр ангы-ангы адырларның удуртукчулары киришкен. Бо «Төгерик столга» чалаткан удуртукчулардан чүгле райкүүскомунуң оралакчы даргазы А. Б. Монгуш киришкен, а районнуң, Чадаана хоорайның албан черлериниң организацияларының удуртукчулары баш удур дыннаткан турбуже, билдинмес чылдагаан-биле келбээн.

«Төгерик столду» культура килдизиниң эргелекчизи З. К. Балчыырак ажыткаш, амгы үеде чүү-даа ажыл-херекти бүдүрерде, сан-хөө айтырыы колдаан чүве болганда баштайгы сесту ук килдистиң кол бухгалтери Б. О. Монгушка бергеи.

Культура килдизи 1991 чылда ниитизи-биле чонга 41 муң рубльдүг төлевирлиг ачы-дузазын чедирер турган, чүгле 11 айларда бээн 41 муң 300 рубльдүг ачы-дузазын чедиргеи. Төлевирлиг ачы-дуза чедиреринге уран чүүл школазы, өөнаар зал, төпчүттүнген библиотека системазы дээш, килдистиң өске-даа адырлары төлептиг үлүүн киргеннер. «Челээш» ыры-хөгжүм ансамбль, уран чурулга мастерскаязы төлевирлиг ачы-дуза чедиреринің планын ыракта чедир күүсетээн.

Б. О. Монгуш культура килдизиниң ажылдакчыларының ажыл төлевириниң өскенин сан-чурагайлар-биле бадыткап турган, тайылбырлаан, рынок үезинде төлевирлиг ачы-дуза чедиреринің улам эвилдиреринде, культура черлериниң эткеннери, идик-хептери, хөгжүм херекселдерин камнаг эдилээрин сүмелээн.

Районнуң төпчүттүнген библиотека системазының директору Х. О. Соржак ук библиотека системазы 11 айларда районнуң 13 библиотеказының 33 ажылдакчызы номчукчулар санын көвүдедир планын 80, ном тарадырының планын 60 аңгыр хуу күүсеткенин, уруглар библиотеказының одалга системазын шынар чок септээнинден амгы үеде соок болуп турарын, район библиотекаларының материал-техниктиг баазазы кошкак болуп, эт-сеп-биле багай хандыртынганын, Хөндергей библиотаказы тар, кызыы черде турарын, Шеми библиотеказы соок дээрзин дыннаткаш, бо четпестерни катаптаваас дээш дөштиг хемчеглер алырының чугулазын чугаалаан.

Районнуң Культура бажыныңын директору М. К. Борбааны:

— Кылдыңган ажылдарга доктаавайн, чедир кылыр ажылдарывысты чугаалаайн. Мурунда республикага бээн ат-сураглыг турган Улусчу театрывыс, Аныяк көрүкчүлер театры кадрлар чедишпезинден, режиссёрлар улай солчуп турарындан чонга шиитпирлиг күүсеткенин, Культура ажылдакчыларының ажылынга харыысалгазы, бот-ижелисин таптаашкын үезинден бээн кудулаан. Килдис адырлар аайы-биле коллективтиг керээлерни чарар. Ак сеткилдиг ажылдап турарларның шалыңынга немелде төлевирни кылыр, чылдагаан чок ажыл шагы үзер планын күүсеткейн турарларның шалынын казыыр. Килдисте машина-техника, аңаа кыварчаар материалдар чедишпестээн. Бо «Төгерик столче» чалаткан районнуң, хоорайның харыысалгалыг ажылдакчыларының келбээни хомуданчыг-дыр. Олар-биле ажыл-агыйжы, бот-боттарывыска ажыктыг керээлерни чарар сорулгалыг турдувус. 1992 чылда планныг даалгаларывысты чедишкиниг күүселири — бистиң кол сорулгавыс — деп, ол чугаазын доосту.

Культураның болгаш дыштаныла парыгының база кино чеписиниң директору М. Ш. Монгуш чедир кылыр ажылдар хөй, материал-техниктиг базаа кошкак, тускай эртемнилер чок дээрзин айыткан. 1992 чылда чедир туттунмаан аттракционнарны доозуп, одалга системазын чаарты кылыр. Кино четкизи кино-видео катыжыышкын кылдыр эде тургустунган. Киномехниктери кинопленказын камнавас, боттары орта ажылдавас, бичии оолдарга кино үндүрүп турар. Ынчангаш культура ажылдакчылары оларның ажылын контрольга алыры чугула. Бо хүнерде музейде ажыл план аңгыр-ч

Эжим дугайында

ДИКТОР

Владимир Тинмей сураглыг бир ырының сөстериде ышкаш, дыдырарган кара чаштыг, дыннап ханмас хоюг үнүүт...» дээни-биле дөмей, дыдырарган кара баштыг, бодамчалыг дорт көрүштүг, хеви-даа, хевир-сыныдаа бодунга түүлдешкек кижи. Мечи чылында ол төрүттүнген, бо хүннерде бежен харлап турар.

Бежен харлаары дээрге-ле кижинин амыдыралынга кажан-даа уттундурбас болуушкун болгаш өөрүшкү. Ындыг хүннерин дугайында бир шүлүкчүүнүн бижээн шүлүүнде мындыг одуруглар бар:

Кижи төлү—төрээн черлиг,
Кижи төлү—эштиг, өөрлүг,
Адын адап, кыйгырыптар:
Алдар-аттыг, ажыл-иштиг.
Кижи төлү—төөгүлүг,
Кижи төлү—салым-чолдуг.
Ажылга ол шылгараарга,
Арат чону адап үнер.

Тинмейнин эрткен оруун, амыдыралчуртталгазын кысказы-биле таныштырып көрейн. Бо кижинин эки танымыр мен, амы-хууда хөй удаа хөөрежип, эдержип келдивис. Ам чангыс коллективтеге ажылдап турар бис.

Оон төрүттүнген чери—Балыктыг-Хөл—Хадын суурдан каш-ла километр черде чыдар. Бин-Хемде кайгамчык каас чараш булуннарының бирээзи. Ол девискээрде өөк шынаазы чаптылган. Оны чайын көөрге, хевис, торгу чаткаы-биле дөмей — хөлбеней-ийип, чиндинейнин чыдар. Ары талазы арга-даглыг, мурнуу талазы балык-байланы-биле элбек хөлдерлиг, чараш оран.

Чаш турда, ава, ачазы хайыралыг-оглун Көгел деп адап алган, ол омак-хөглүг, кадык-шыырак эр болуп өзүп келгеш, ортумак школаны чедишкиниг дооскан.

Володя (Көгел) эн хеймери болзаа-даа, «ада сөзүн ажырып болбас, не сөзүн ижип болбас» дээрзин Барыын Германиядагы шериг албаны эрттирип турган-даа, Свердловск (амгы Екатеринбург), Красноярск хоорайларга өөренип чорааш-даа, амыдыралынга удуртулга болдурган. Амыдыралга белеп чүве турбас, турүш чок, кошкак чижилер чуртталганын шуурганынга сарыг бүрү ышкаш, эстей бээрин ол билиш, эскерип келген.

Ол күш-ажылчы эге базымчарын шергдеп сержант болуп халажып келгеш-ле эгелээн. Массалыг информацияның чепсектери-биле баштай «Тываның аныяктары» солунга таныш-кан. Аныяк журналист Володя Тинмей алдан чылдарның төнчүзүнде радиокомитетке корреспондентилеп кирген. 1971 чылдан бээр бөгүнге чедир радио диктору. Бо кижинин дугайында силерниң дыңнаанынар чугаажок, а чамдыктары оон-биле таныш, харындаа ону эки билир. Чеден чылдарның эгезинден бээр оон үну бүгү Тывада дыргын апарган.

Хүн бүрүде-ле Тыва радиодан сөөлгү медээлерни, СЭТА материалдарын, янзы-бүрү дамчыдылгаларны, агаар медээзин оон номчуп турарын дыңнаар бис. А чамдыкта чагыглар өзүгаар концерт-даа чарлап азы чаа ырларны-даа эфир дамчыштыр өөреди бээр.

Кандыг-даа өжүл ажын эртер бергелерлиг, чажыттарлыг. Ылангыя диктор кижинин амыдыралынга уттундурбас таварылгалар-ла хөй. Оларны салаа базып санаарга, баштайгылары тааланчыг, өскелери хомудаачыг-даа апаргылаар. Кижи сеткилин деп чүве ындыг боор чүве-дир ийин.

Володя Тинмей болу бөдүүн, чуваакыр, сагыңгыр болгаш тывызык, баштак. Чугаа кадында долгандыр чыылган өөрүн—үн операторлары, корреспондентилерни бо-ла каттыртканы, хөглеткен орар. Эш-өөрүнге дузаргак, хөй-ниитичи-даа кижи.

Тываның радиодамчыдылга болгаш телевидение талазы-биле күрүне комитединде 25 чылдың күүрүнде ол ажылдап турар, оларның чээрби бирн микрофон-биле холбашкан. Баштай сактырга, тускай өрээлге олурупкаш, чүве номчуурда, ында кижи бергедээр, сүртээр чүве чок болгу дет. Чогум ханылай бээр болза, диктор мергежилди кижи болганының шингээдип алыры дыка нарын. Аңаа бир-ле дугаарында, дикторга үжүк бүрүзүн тода, дыңнангыр адаар, дыңнакчының кулаан «копгалавас», аяның, чараш, онзагай үн херек. Ындыг онзагай үн Владимир Лайзапович Тинмейде бар болганы ол.

Диктор кижи кандыг болур ужурлуг-ул?

Аяның үнүүг болур болгаш үжүк, сес бүрүзүн шын адаарындан аңгыда, диктор-журналист кижиге эргежок чугула, херек чүүлдер эндерик: эртем-билигиин делгеми, амыдыралды болгаш кижилерни билири, ханы угаан-сарыылдыы болгаш сагыңгыр-тывыгыры, оюн-баштак аяны-биле сеткилин илередири, шыдамыккай туруштуу, сагыны алыңгыры, сорук кириишкиниг болуру, бодун бүзүрел-биле илереттинген бөдүүнү. Бо бүгү түүлдер чокта бирти чергеним диктору атты чедип алыры болдунмас. Ындыг шыныарлар ында барым ийи он чылдың дургузунда оон микрофондан чарылбайн келгени бадыткап турар.

Владимир Тинмейнин номчуп турарынын өскелерден ылгалы чүл? Ол микрофонну эки ажыглап билири-биле үнүн бедитпес, үнүнүн аян-шинчизи өткүт болгаш оон номчаан сөстери дыңнакчыга чедингир дыңналыр. Диктор-ның номчулгазы аравыста чугаалажып орарывыс ышкаш аянче чоокшулаар.

Коллективтин хөй-ниити амыдыралындан чыда калбазы Владимир Тинмейнин—эки чанчылы. Уран чүүл көрүүлдези, конкурстар, кежээлер болу бээрге, оон талантызы, диктор үнү ыяап-ла херек апаар. Ол Тыва радиопун 40 чыл оюн таварыштыр болгаш осне-даа үелерде хөй чылдарда үреттүнелдиг ажылы дээш Күркомитеттин хүндүлел бижиктери-биле хөй удаа шаннаткан.

Хууда амыдыралы база чогумчалыг. Алдан чылдарның эгезинде «тоткан черинге тос хонар» аныяк эр бот-борзун халып чоруп тургаш, чоок төрелдерінин бажыннарынга хонуп-дужүп чурттап чорааш, чоорту аас-кежиктиг өг-бүле тудуп, «кыя сөглээр кыстыг-даа, оя сөглээр оолдуг-даа» болу берген. Ам ону кырган-ача дижир. 1989 чылдың декабрьда Чингис-Хаан деп оолчуташты улуг кызы Нелли божаан. Күдээзи—хостуг хүрешке республиканың сураглыг аныяк мөгелериниң бирээзи, ССРЭ-ниң спорт мастери Орлан Монгуштун адын чүгле Тывада эвес, чуртта болгаш даштыкыда безин биилир. Оглу Темир Кызылдың автоорук техникумун дооскаш, шериг хүдээлеп-зин эрттиргеш, ам чолаачылап ажылдавышаан, өг-бүле тудуп, куда ажыдарынга белеткенип турар.

Журналистер эвилелинин кежигүнү, «Телевидение болгаш радионун тергиини» деп хөрек демдээнин эдилекчизи, бирги категорияның диктору Владимир Лайзапович Тинмейнин амыдырал, ажыл-херээ-биле каксы таныштырарга мындыг-дыр.

Даваы САЛЧАК.

Гонорарын «Шынның» агар санынче киирдим. (Автор).

ШАГАА

ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫКЧЕ БҮГҮДЕНИ ЧАЛАП ТУР БИС

ФЕВРАЛЬ 4-ТЕ 12 ШАКТА КЫЗЫЛДЫҢ ЛЕНИН ШӨЛҮНГЕ ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫ БОЛУР.

ПРОГРАММАЗЫНДА:

МЕЧИ (САРБАШКЫН) ЧЫЛЫН УТКУУРУНУҢ БАЙЫРЛЫГ ЕЗУЛАЛЫ;

ТЕАТРЖЫТКАН КӨРГҮЗҮГЛЕР, КОНКУРСТАР, ЧОННУҢ ОЮННАРЫ;

ЭҢ ЧАРАШ, ЭКИ НАЦИОНАЛ ХЕП ДЭЭШ КОНКУРС;

ТИИЛЕКЧИЛЕРНИ ШАҢНАЛДАР, СУЙ БЕЛЕКТЕР МАНАП ТУРАР.

В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНГА 16.00 ШАКТА Ч. АЙТМАТОВТУН «ЧИНГИС-ХААННЫҢ АК БУЛУДУ» ДЕП ШИИЗИ БОЛУР.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ОРГАНИЗАКЧЫЛАРЫ: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ, САН-ХӨӨ БОЛГАШ КУЛЬТУРА МИНИСТЕРСТВОЛАРЫ, УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИ БОЛГАШ ООҢ КҮҮСЕКЧИ КОМИТЕДИ.

Сөстен берип көрүңер

ШУГУМ ЧАЗААР МУРНУНДА ШЫГААР

Эрткен чылдың декабрь 20-де «Шын» солунуң 218-ки номериниде хоочун журналист Иван Дондукович Келик-Семги «Шын бижиири, адаары чугула» деп түүлүнде Тываның девискээринде хөй-хөй черлерниң (дагларның, хемнериин, хөлдериин, хоорай, суурларның, кожууннарның) аттарын чазак-чагырганын доктаал-шиитпирлеринде, албан черлериин документтериинде, солун, сеткүүлдерде, географтыг карталарда, радио болгаш телевидение дамчыдылгаларында шын эвес бижип, адап, дамчыдып турар дээнинге каттыжып, авторнуң үнелиг саналдарын деткип тур мен.

Авторнуң түүлүнден алгаш көөрге, бо бүгү частырыгларда буруулуг кижи «Тываның географтыг картазының үндезилекчи-тургузукчузу К. О. Шактаржик. Чүге дээрге Тываның географтыг карталарын ол каш-даа катап парлап үндүрдү» деп бижип турар. Ынчангаш Тываның девискээринде черлерниң аттарын карталарга шын эвес бижип турарында кол буруулуг кижи Шактаржик деп чон ынчаар билген-боор. А херек кырында чүвеиин шыны мындыг. Мен Тываның географтыг карталарының үндезилекчи-тургузукчузу эвес мен. Географтыг карталарын ёзулуг үндезилекчи-тургузукчузу ССРЭ-ниң (мурнунда «дириг» турда) Министрлер Чөвүлелиниң чанында геодезия болгаш картографияның кол эргелели болур. Ук эргелел чурттун бүгү топографтыг карталарын тургузар бүдүрүлгелериг. Ол карталарга үндезилээш, тематикалыг карталарны (экономикэ, политика, төөгү болгаш оон-даа өске) кылыр тускай фабрикаларлыг. Олар янзы-бүрү карталарны тодаргай чагыглар аяны-биле белеткеп, парлап үндүрүп турар.

Тываның физиктиг болгаш экономиктиг өөредилге карталарын Новосибирскиниң № 5 карта фабриказы ийи-ийи катап парлап үндүргеи. Мен ол карталарның чүгле консультантызы (сүмелекчи-дузалакчызы) мен. Ук фабриканың чагыын ёзүгаар бо карталарны тургузарынга херек материалдарны (казымал байлактар, үлетпүр, тудуг, транспорт, көдээ ажыл-агый дугайында сан-чурагайларны) чыын белеткеп берген мен. Ол карталарга тыва черлериин аттарын шын бижиир дугайында санал-онаалымны карта тургузукчуларынга чугаалап турган мен. Ынчалза-даа олар мээн сүмемни херекке албаанар. Чүте дээрге картографтар тус черниң аттарын картага бижиирде, топографтыг карталарга даянып, кандыг-бир национал дыллан орус дылче черлер аттарын дамчыдар транскрипция деп дүрүмге (Кав-Хем — Ка-Хем, Ээрбек-Эрбек дээн чергелиг) үндезилеп алгаш, хөй чазыгларны кылган.

Топографтыг карта — өске бүгү карталарның үндезини. Ук картаны бүгү специалистер янзы-бүрү ажылдарда, геология-география шинчилелдериинде, тудуг, демир-орук, электростанция тудугларының төлевилелдерин чогаадып кылырда, черни, сугну, аргаарыгны шын ажыглаарының төлевилелдериинде ажыглап турар. Ынчангаш топографтыг карталарда тус черниң аттарында чазыглар өске бүгү адырларже шилгий бээр байдалы ында боор турар.

Совет Эвилелинге Тыва каттышкан соонда, баштай Тываның 1:100000 (1 сантиметрде—1000 метр) масштабтыг топографтыг картазын тургускан. 50 чылдарның төнчүзүнде Новосибирскиниң бүдүрүлгезиниң № 50 топографтыг отряды Тываның 1:25000 (1 сантиметрде —250 метр) масштабтыг топографтыг картазын кылып эгелээн. Ынчан мен ол отрядка инженер-топограф боон ажылдап турган. Тываның топографтыг картазынга тыва черлериин аттарын шын бижиирин яйтып, хөй-хөй чазыгларны эткен мен.

Топографтыг картаны белеткеп турган, топограф бүрүзү тус черниң аттарын көдээ Советтерге көргүзүп хынаткаш, бадыладып алыр ужурлуг. Ынчалза-даа ол үеде көдээ Советтериин ажылдакчыларының пиити билин куду турганындан, топографтар чер аттарының дамзызын эккээрге, оларның шын-мегезин хынавайн-даа, адын сальып, таңмазын базып берип турган. Ынчангаш Тываның карталарында шын эвес аттар шак ынчаар тыптып келген. Оон өске бир чылдагаан — бистин, тываларның буруузу. Кандыг-бир черниң адын орус чон канчаар адай-дыр, ынчаар адап чоруй баар турдувус. Чижээ, Билелигин Бялик, Чадаананы (хоорайны, хемни) Чадан, Кара-Сугну Кара-Сук, Хову-Аксын Оспевка, Тапсыны Тапса, «Совет Тыва» совхозту «Совтува», Элегес хемни Элегест деп адап турар бис.

Өске республикалар, крайлар, областар тус черниң шын эвес бижиттинген аттарын совет эрге-чагырганын шиитпирин ёзүгаар эдип алырла чүве-дир. Чижээ, Ортаа Азияның хемнерин мурнунда карталарга Аму-Дарья, Сыр-Дарья, Зеравшан деп бижип турган. Амгы карталарда ол хемнериин аттарын Амударья, Сырдарья, Зарафшан деп шын бижип турар. Россияның мурнуу чүгүнге Северный Донец хем деп турган. А географта Южный Донец хем кайдал дээш, ол хемни тыппааннар. Оон соонда географтар төөгүнү «касканнап» турган, 8-10 чүс чылдарда бо девискээрге северяннар дээр улустар чурттап чорааның тодаратган. Ынчангаш мында Северный Донец эвес, а Северский (северяннарның ады-биле) Донец хем агып чыдарын шинчилеп илереткен. Мындыг таварылгалар өске-даа область, крайларда бар.

Бистер база ынчаар кылыап болур бис. Бин-Хемни Бий-Хем районну Пий-Хем кылдыр бижип тур бис. Бо хемниң, районуң аттарын шаанда машинакчы шын эвес парлапкан дээр-дир. А өске черлериин аттарын төөгүден шынын тып турда, бис машинакчының чазыын чүге эдип ап шыдавас улус бис. Кызыл-Суглуг Баян-Кол хемниң адыры Телиг-Хаяны Терлиг-Хая деп адап тур бис. Мында мөнгүн-суунун (ртутьтүн) рудазы бар. Тывалар мөнгүн-суу хаалан дерилдиг үүнүп чыдар деп орус геологтарга шын эвес оңулдуруп бээрге, Терлиг-Хая деп шын эвес аттыптып келген. А херек кырында Улуг-Хемниң оң талазында Хаттыг-Тайга, Улут-Хая, Үрбүн сыннары те-чүкмалыг черлер болгай. Ынчангаш бо хемчигештин шын ады Телиг-Хая. Ол ышкаш Каа-Хем биле Бин-Хемниң аразында сыннардан эгелээш, Тожуже киир агып чыдар Кызыл-Даштыг хемни Кызыл-Таштыг деп шын эвес адай берген бис. Мында база-ла тывалар боттарывыс буруулуг бис. Орус чонга, специалистерге шын эвес очулдуруп, адап бээривиске, оон соонда ол мөге ат геология, география литературазынга, карталарга шын эвес бижиттиниип, быжыглаттына бээр-дир. Ынчангаш бо бүгү чазыгларны эдер үе келген.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанында терминнер комиссиязы бар. Оон даргазы — төөгү эртемниинин доктору Ю. Л. Аранчын. Бо комиссия тус черлериин аттарын шын бижиирин доктаадып тургускан, ону Министрлер Чөвүлелиниң шиитпири ёзүгаар чурумчудар эргелиг. Сөөлгү үеде янзы-бүрү чылдагааннарның уруунуң ук комиссия кошкак ажылдап турар. Сөөлгү катап кажан хуралдаанывысты безин сактып чадаштым.

Хүндүткелдиг Иван Дондукович! Силер хоочун, актыг шынны агы-биле бижиир, дуржулгалыг журналист болгай силер. «Шынның» арынарынга силерниң бижээн материалдарынарны улут сонуургалбле номчуп, силерни хүндүлеп чоруур кижи мен. Тываның көк, эн-не үнелиг, хөй номчукчулуг солуну «Шынга» мени барымдаа чокка буруудадып, Тыва Республика иштинге мени «алдаржыдар» мурнунда, географтыг карталарда шын эвес аттар канчал тыптып келгенин, тус черлериин аттарын транскрипциянын дүрүмүн сагып тургаш, картага канчаар бижиирин тодарадып ап, «шугум чазаар мурнунда шыгаар, шуугаар мурнунда боданыр» деп тываларның оккур үлегер домаан сактыры силерге чугула турган боор. Үлегер домак дээш менээ шутулдаваас боор силер дээрзинге идегедим.

Калгажик ШАКТАРЖИК.
Кызыл хоорай.

ҚАМНААН БОЛЗА

Эки-бакты чүктээн чылдар
Эгиттинмес хайлы берди.
Башкы тайга бөргүнде дег,
Баштың дүгү хыраалады.
Частың эргим хүлүмзүрүү —
Чалыы назын ырай берди.
Дүүшпейн барган
күзелдерим
Дужум болуп артып калды.
Сөөлгү чада кырынга кээп,
Соглээр сес-даа тонместеди.
Халый бертен үе-шакты
Халас ытпаан болурум кай.

Валерий ШАРАВИЙ.

ТВ

ЯНВАРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Уругларның музыка клуву. 9.20 А. С. Пушкинниң шулүктери. 9.50 «Мэрфи Браун». «Наполеон болгаш Жозефина». 3-кү кезээ. Уран-чечен телефильмнер. 11.15 «Клоун». 12.20 «Чедишкинни канчап чедип алырыл». 4-кү дамчыдылга. 12.35 Телефильм. 12.50 Лариса Трухина-биле ужуражылга. 13.20 Чергелешкек чурттар. 14.05 «Блокнот». 14.15 «Телемикст». 15.00 Телефильм. 15.20 В.-А. Моцарттың ырлары болгаш ариялары. 15.50 «Киржикчи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги серия-зы. 17.05 Мультфильм. 17.15 Ойнаар-кыстар шинзи. 18.00 Медээлер. 18.20 Концерт. 18.40 Рыноктун негелдезин ёзугаар. 19.20 «Мэрфи Браун». «Наполеон болгаш Жозефина». 3-кү кезээ. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Музыкалыг программа. 21.45 «Почтачыдан катап медээледи». Уран-чечен фильм. 23.45 Фасманны сагынмышаан. 01.00 Медээлер. 02.25 — 02.55 «Криминал талазы-биле салыныг кижи». Уран-чечен телефильм. 2-ги серия-зы.

КИНО

ЯНВАРЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: Отмщение в Большом мире 9.30, 11.30 13.30, 15.30, 17.30 (узаткан) шактарда.

ИЯНГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 «Дувреллер болгаш бүзүреллер». 10.35 Концерт. 11.35 Э. Рязановтун ному-биле тамыштырылга. 12.10 — 14.00 А. Арцыбашев. «Дайзыннар». Телешин.

• • •

16.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 17.00 «Аажы-чаа». 17.45 Россияның парламент медээчиди. 18.00 «Ыраккы Чөөн чүк». Телелопчулал.

КЫЗЫЛДАН

18.45 «Тыва черде». Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязында. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 «Александр Новиковтун эки-багай талаалары». 21.10 Музыкалыг чапсар. 21.25 Тинко. 21.40 Концерт (Испания). 22.20 «Восток» банк. 22.25 «№ 9 Тишина». 23.25 НАТО-дан репортажтар. 1-ги кезээ. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20—01.05 «Бүгү делегей—театр». «Соло».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.45 «Российжи ёзу-биле хуужудулга». 19.00 «Олимпийжи халаасшкин». 19.40 Реклама. 19.45 — 20.00 «Коллекционер».

ВИДЕОЗАЛ: Возвращение памяти 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: Доктор Айболит 9.00, 12.10. Мария Мирабела в Транзисторин 10.40, 13.50. Фанат-2 15.20, 19.00. Отличный полицейский (АКШ) 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Фанат 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (узаткан) шактарда.

КӨРҮКЧҮЛЕРГЕ

СВЕРДЛОВСКИНИН КИНО-СТУДИЯЗЫНЫҢ ТЫРТТЫРГАНЫ

«АЛДАН ДУРГУН» ДЕП КИНОЗУНУН БАШТАЙГЫ КӨРҮЛДЕЗИ

ЯНВАРЬ 30-ДЕ 17.30 ШАКТА

«НАЙЫРАЛ» КИНОТЕАТРГА БОЛУР.

РЕЖИССЕРУ БАРАС ХАЛЗАНОВ.
КОЛ РОЛЬДА БОРИС ООРЖАК.

«УЖУК» ЧАЛАП ТУР

Республиканың Улусчу культура төвүнде «УЖУК» дээр биче бүдүрүлге

тыва национал тоннарны, кыпкы бөрттерни быжып, даараарынга, национал каастаалгаларны, чаваганы кылырынга база суг чинчилер-биле каастаарынга өөренирниг төлевирлиг курстарын ажыдып турар.

Даараа, кылып турар ажылдарынга кандыг-бир бергедээшкиннерге такарышканнарга чогуур сүмелерни кичээл үезинде боор.

КЭЭР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 46. Улусчу чогаадылга бажыңы.

Чагыглар 1992 чылдың февраль 10-га чедир хүлээп алыр. Телефоннары 3-46-49, 3-52-06 (ажыл шагынын соонда).

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи. Министрлер Чөвүлели. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалталыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ ниитилел политиктиг — 3-36-25;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-34-98
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соңбаян № 363305».

Тыва Республиканың Ноян үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 19.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 20 (14744) 1992 чылдың январь 30, четверг

Чагыдар ортаа 10 коп. Садар ортаа 50 коп.

Р. ХАСБУЛАТОВТУҢ ЯКУТ-САХАБА ЧОРААНЫ

ЯКУТИЯ. Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Руслан Хасбулатов Якутияга чоруп турар үезинде хей санныг -ужуражыышкыннарны эрттирген, бүдүрүлгелерге, ажыл-агыйларга четкен. Түннелинде ол Якут-Саха Республиканың Дээди Совединиң сессиязына чүве чугаалаан. Р. Хасбулатов Якутия биле Россияның аразында экономиктиг дугуржулганы чаарын онзалап демдеглээн болгаш ындыг дугуржулга бо республиканың эрге-ажыктарынга дүгжүп турарын айыткан. (СЭТА-ның корр.).

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он үшкү сессиязы

РЫНОКТАН ӨСКЕ ОРУК ЧОК

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, депутат Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

I. Рынок экономиказынче шилчилге-биле холбаштыр политиктиг, экономиктиг байдалды быжыктырарының база чазактың ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдарының талазы-биле хемчеглер

Тываның чазаа ажыл-чорудулгазын чуртка байдалнарын турда эгелээн деп, илеткелиниң эгезинге Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак демдеглээн. Мурнундагы Эвилелдиң Президентизиниң, Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң нүүрүнде Топтүк реформалар боттандырарына чайгылчак, шиитпир чок чоруу чуртту бачымнадып турган. 1990 чылдың ийиги чартыында РСФСР-ниң демократчы хөөннүг, чаа Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүлели боттарының дугайында долу күш-биле медеглеп ажылдап эгелээн. Россияның болгаш өске-даа республикаларның бот-догуннаашкын дугайында декларацияларны, экономиктиг чаартылгалар дугайында хоойлуларны хүлээп алганы тоталитаризм күштерин амыратпайн турган. Олар бот-догуннаашкыннар, хоойлулар дайынынче чыгаан. Ажыл-агый харылзаалары үстүп, аймак-сооктер аразында дүшкүүрлүг чорук күшелип орган. Эрги биле чаанын аразында демиселдиң түннели 1991 чылдың август болуушкуннары, демократия күштериниң тиилелгези болган. Бөгүн тоталитарлыг система чок, ол буступ дүшкен. Мурнундагы ССР Эвилелиниң орнунда Хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгези тургустунган.

Бо бүгү Тываның политиктиг болгаш экономиктиг амыдыралында салдарлыг болганы чугаажок. Улус массаларының 1990 чылдың соңгудаларының үезинде одунган энергиязы бистиң амыдыралывысты; шынап-ла; дүндере тудуп; ниитилелдиг кеминг үүлдерин илереткен. Ол республика мурнунга, Дээди Совет болгаш чазактың мурнунга эң нарын айтырыгларны болгаш чаа сорулгаларны тургускан. Оларның аразында экономиканың дотациялыг болуп турары, ооң чиг этчи шимчилин, политиктиг болгаш экономиктиг бот-догуннаашкын айтырыглары, дыл, төөгү, культураның, улустарының ёзулалдарының болгаш чанчылдарының, бойдус камгалалының, кадрларны белеткээриниң база таарыштыр тургузарының айтырыглары кирип турар. Хоорайның болгаш кедээнин хөгжүлдезиниң темпилеринде ылгалдар, социал чөптүг чорукту тургузар талазы-биле сорулгалар база оларга хамааржыр. Бо бүгү адаандан революцияның эгези болган лизе, хооредиг болбас. Чон, эрге-дужаал байдалы, аймак-сеогу хамаан чокка; амыдыралды үндезини-биле чаартырын бирле дугаар негей берген. Чонну чүгле мөөнешкен кижилер деп көрүп чанчыккан, чыдып калган эрги күштер адаандагыларының үймезинин эскербээн ийикпе, азы көрбөөченнен эрттирип, шиитпирлиг хемчеглер албайн келген. Ооң түннелинде, төөгүге «Болуушкуннар: Тыва-90» деп ат-биле кирер политиктиг байдалга келген бис. 1990 чылда республикага хой санныг митингилер болгаш ажыл соксадыышкыннары болган. Кем-керек үүгедишкини озуп, национаддар аразында харылзаалар чиигленген, ол чорук ооус дылга чугаалаар улустук республикаазан дашкаар чокчуп чоруурунуң бир чылдагааны болу берген. Тыванын иштинге база ооң дашкаар массалыг информация чеченнеринге хей санныг үүлдерниң үнгени база байдалды хоорааледип турган. Россияның өске девискээрлери-биле экономиктиг харылзааларны боттандырарына немелде бергеэшиирлер тыптып келген. Шефнен тулуг кылыры колдуунда соксаан.

Бо бүгү чазактан чаа байдалды барымдаалап дидим болгаш шиитпирлиг ходелирин негеп турган. Бүгү чүвени дензигүүрлеп көрүп турганы, байдалды хынамчалыг сайгарып көрген. Мындыг ийи үүл херек кырында турган. Бирээде — чонуң бот-медерелиниң өзүлдези. Хей-хой кижилер эрги ёзу-биле чурттаксаваан, олар бүгү-ле чүвеге чөптүг чорукту негеп турган. Чазак оларны долузу-биле деткээн. Ийиде — политиктиг күштериниң боттарының туруштарын эөлээни болгаш оларның аразында демисел. Чазак чаартылга күштериниң талазынга турар дээш хемчеглерни ап турган.

Кем-керек үүгедишкинин кыныктырбас, национаддар аразында харылзааларны чогумчудар дээш дарый хемчеглерни алган. Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазы болгаш кежигүннери Кызылдың, Хову-Аксының, Шагаан-Арыгның, Ак-Довурактың, Таңдының, Кызыл районуң болгаш өскедаа черлериниң интернационалчы коллективтериниң барык-ла шуптузунга ужуражыышкыннарны эрттирген. Кем-керек үүгедишкинин кыныктырбазының талазы-биле Тыванын Дээди Совединиң үүлүзүнүп көргени чазак программазын белеткээн болгаш боттандырган.

Тывага болуушкуннар-биле холбаштыр парлаттынып, дамчыттынып турган үүлдерге хамаарыштыр Министрлер Чөвүлели медеглеп кылган. Чазак кежигүннери бистиң студентилериниң өөренип турары Россияның өөредилге черлеринге болгаш Тывадан барган ооллардың албан эрттирип турары шериг кезектерине барган. Кызылдың, Хову-Аксының, Шагаан-Арыгның чылыг электри станцияларына ажылдаар кижилерни четчелээриниң айтырыгларын дүрген шиитпирлээн, ооң ачызында 1990-1991 чылдың кыжын улуг аварилар чокка ашкан. Бо берге болгаш нарын байдалда Россияның Дээди Соведи болгаш чазаа бистиң деткээнин онзалап чугаалаар херек. Моральдыг, материалдыг, сан-хөө база методика талазы-биле улуг дуза көргүстүнген. Кым кандыгыл дээрзин чоп билген.

Күрүне болгаш ажылагый организацияларының эргелеп башкарылгазының арга-хевирлерин сайзырангайжыдар талазы-биле ажылды чоруткан. Биске турган эки-ле бүгү үүлдер-биле чепсегленир, уламчылалдыг чорукту хандырар, ооң-биле кады амыдыралдың хүлээп албаан үүлдерин шуут ап октаар деп шиитпирлээн турган.

Республика амыдыралының бүгү-ле талаларының сайгарылгазын кылган. Мурнады кылыр үүлдерни тускай көрбүшаан үвени комплекстиг көөрүн хандырарынче угланыышкын шилип алдыган. Министрлер Чөвүлелиниң, ооң Президиумунуң, министерстволарның болгаш ведомстволарның ажылын аңаа үндезилээн болгаш ынчаар планнап келген. Рынокче шилчилге дамчыштыр бүдүрүлге хаарылзааларын чогумчалыг тургузары эң кол үүл болуп турган. 1990 чылдың июльда экономиканы быжыктырарының база рынокче шилчилгениң Программазын ажылдап кылып эгелээн, декабрьда Программаны өнчүге, чер харылзааларынга болгаш өске-даа үүлдерге хамаарышкан хоойлуларбиле кады Дээди Советке киргген. Ук хоойлулар Программаны немей быжыглаан база ону боттандырарының механизми болуп турарлар.

Чазактың ооң ынайгы планнары болгаш ажылы Программаның болгаш ооң кол кезектерин — улус ажылагыйын быжыктырарын, рынокту инфраструктуразын тургузарын база чонуң социал камгалалын хандырарын боттандырарынга үндезиленген турган.

Мурнундагы Эвилелдиң болгаш Россияның экономиказының бууранын, курлавырларның чедиштезин, Тываның экономиказының улуг дотациялыг болуп турарын, бараан рыногунуң киир сөөртүр байдалын база өске девискээрлерден материалдыг хандырылга алырын барымдаалааш, чазак мындыг ийи угланыышкынның ажылдап келген: бодувустың курлавырларывысты дилеп тып, ажыглаарының аргазы-биле республиканың бодун боду хандырарының талазы-биле хемчеглерни боттандырары база Россияның удуртулгазы болгаш ооң министерстволары-биле кады ажылдап, хөделирин быжыглаары.

Бистиң дилээвис ёзугаар Россияның чазааның база Дээди Совединиң Националдар Совединиң тускай хуралын организастаан, аңаа Тываның төлээлекчилерин киириштирген, ук хуралга республиката дузаламчы көргүзер дугайында шиитпир хүлээп алдынган.

Рынокче шилчилге үезинде республиканы камгалаарының бирги ээлчегдеги айтырыгларын кыска хуусаада тодараткан болгаш «1991-1992 чылларда Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» доктаалды хүлээп алган. Аңаа дүүштүр 1991 чылда бюджет хөрецгилерин, капитал салыышкыннарын 1990 чылдаазындан дыка хой кылдыр үндүрүп берген, барааннар база материал-техниктиг күрлавырлар фондуларын 1990 чылдың деңнели хире берген. Ук фондуларны ылангыл мурнундагы эвилелдешкен республикаларның фабрика, заводтарынга быжыглаарында бергедээшкиннер үнгени еске херек, бүдүрүлгелер бараанны бараан-биле дорт орнажырын негеп турар.

Ук доктаалды боттандырар талазы-биле хемчеглерни Россияның 20 ажыг министерстволары болгаш ведомстволары хемчеглерни ап турган. Россияның Чазаанче, министерстволар болгаш ведомстволарынче чоруткан чагаа-дилеглер күүсеттинген азы шиитпирлеттинер кырында келген болуп турарын демдеглээр херек. Ол чорук бүдүрүүшкүнүң күштүг кудулаарын чамдык кезиинде соксадыр, республиканы фондулар болгаш капсалыышкыннар-биле негеттинин турар хемчээлдерге хандырган, хереглел рыногун, күрлавырлар-биле хандырылганы холга тудар арганы. 1992 чылдың январь 1-де садыг организацияларында бараан күрлавырлары 1991 чылдың январь 1-де турганындан ийи катап хей болурунун аргазын берген.

Чазактың бодап алган үүлдерин, ажылдап кылган концепциязын амыдыралга боттандырары массаларның өдепкейинден база удуртукчу кадрларның билдилиг чоруундан хамаарыжыр. Чазак кежигүннерин Дээди Советбиле кады кол нуруузунда шилилгелиг үндезинге деп-шиткен, уламчыладыг чорук база кол министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртулгазын чогуурубиле чаартыры хандыртынган.

Эрге-чагырганың чер-черлерде күрүне болгаш күүсекчи органнарының кадрларын чаа чазакты тургузарының мурнунда шилип алган турган. Сонгуттурган удуртукчуларның хей кезии кризисти ажып эртеринге эвээш эвес күженишкинин үндүрген. Барык-ла шупту министерстволарга болгаш ведомстволарга, улуг-улуг каттыжыышкыннарга, райхооркүүскомнарга, кедээ болгаш суур Советтеринге чаартылга, экономиктиг реформалар, социал камгалал, чаа байдалдарда амыдалын стилин болгаш арга-методтарын сайзырангайжыдар талазыбиле айтырыглардыг ужуражылгаларны актив-биле удуртулга эрттирген. Министерстволар болгаш ведомстволар удуртукчулары-биле райхооркүүскомнар даргалары, бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчулары-биле хууда беседалар чорударын практикалап турар. Москвадан, Новосибирскиден эртемденнер чалап алгаш, рынок, өнчү хуужудулгазының айтырыгларының талазы-биле ийи семинарны райхооркүүскомнар, кедээ болгаш суур Советтериниң даргаларын өөредип организастаан.

Райкүүскомнар даргалары Красноярск крайга чер-чер Советтериниң ажылының дуржулгазын өөренип чораан. Хей удуртукчулар рынок экономиказының талазыбиле курстарга республикадан дашкаар чоруп өөренген, даштыкыга стажировкалап чораан. Кадрлар-биле ажылда эң-не берге чүве угаап бодаашкынның чыдып калган чоруун ажып эртери болган. Ол билдингир-даа ынчаш. Чаартылга талазыбиле чазактың материалдары улуска долу четпейн турган. Районнар сессияларының хей кезии рынокче шилчилгенин комплекстиг программазын эвес, а чазактың хемчеглериниң үүгүлү эвээш кезиин угаалажын көргенин маңаа айтырга-ла четчир. Кедээ Советтериниң 40 хире хуусу рынокче шилчилге, чонуң социал камгалалын хандырар талазы-биле айтырыгларны чугаалажын көрбезе ажырбас деп шиитпирлээн. 1990 чылдың декабрь үезинде чазактың киргени рынокче шилчилгениң кол хоойлуларының төлевилелдерин, «Өнчү дугайында», Хоойлуну, Чер дугайында кодексти чамдык чылдагааннар уржуундан дыка орайтап көрген, ооң багай салдары ам көстүп турар. Бис чонуу шилчилге үеча-дазының уржуктарынга белен болурунга белеткеп шыдаваан бис.

Төп аппараттың, министерстволарның болгаш ведомстволарның кадрларының хууда харыысалгазын бедидер талазы-биле болук хемчеглерни ап чоруткан. Кижи бүрүзү-биле беседаларны чоруткан, чазак аппарадының ажылын планнаарының системазын эде көрген. Килдистиниң, ажылдакчыларның планнарын ай санында ылавылап турар. Дарга болгаш ооң оралакчыларының аразында хүүлэлгелер хуваалдаазын чаарты кылган.

Министерстволарга болгаш ведомстволарга ажылдаар арга-методтарны болгаш планнаашкынны чаа негелделерин барымдаалап өөренип көрген. Мындыг угланыышкын алдынган — министерстволарның, ведомстволарның, каттыжыышкыннарның, бүдүрүлгелерниң эрге-чагырганың чер-чер органнарының ажылдаарынга, хөделиринге дыка хостуг болур арганы бээр, оларга бүзүрелди угаттырар. Ажылга командылап чагырар методтарны шуут каар, ол чорук тургустунуп келген айтырыгларны угаап, сайгарып көөрүнге, эргелеп башкарарының аргаларын өөренип алырынга база шиитпирлээринге хей үени үндүрер арганы берген.

Ындыг хостуг чорукту чамдык удуртукчулар билдилиг ажыглап, байдалды чүгле турумчуткан эвес, харын-даа бүдүрүүшкүнүн өзүлделиг болурун чедип алган. Ооң-биле чергелештир дыка хөөн ам-даа азырадыкчы хөөннерден уштунмаан, аймааравышаан турар. Удуртукчулардан шыныы негелделерин салыр ужурга бо-ла таваржыр. Өртке чедирген харыысалга чок чорук дээш Шуурмак кедээ Совединиң даргазын, ИХМ-ниң өртен камгалал начальниги М. И. Калугинни хемчег алган. Улустар өлген вертолет аварилы дээш авиаотряд командири А. В. Марцехага. Тожунуп бөлүк ажылдарының аар кем-керектер үүлгедиринге чедирген багай ажылы, кем-керек үүлгедишкини-биле демиселди кошкатканы дээш райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальниги Б. С. Байырга, милиция ажылдакчыларының кем-керектер үүлгеткени дээш республиканың иштики херектер министриниң ораалакчызы Д. Б. Ховалыгга, Кызыл хоорайның чамдык магазиннеринге садыглаашкын чурумун хажыдып турганы дээш хооркүүскомдаргазы В. Х. Кара-оолга, садыг министри П. Н. Ходыревке хемчеглер онааган.

Чазактың коллегиалдыг органнарының — Министрлер Чөвүлелиниң, ооң Президиумунуң ролюн улам ыдай бедидер талазы-биле ажылды база чорудуп келген. Перспективтиг айтырыгларны Министрлер Чөвүлелиниң хуралдарынга чугаалажын көрүп турган. Отчёттуг үеде ооң 17 хуралын эрттирген, 56 доктаалды хүлээп алган. Доктаалдар төлевилелдерин министерстволарның болгаш ведомстволарның боттарының киржилгези-биле, бүдүрүлгелерниң, организациялардың, эртем албан черлериниң удуртукчуларын болгаш тускай эртемниглерин хаара тудуп, демократтыг ёзу-биле ажылдап кылып, чугаалажын турар. Чамдык төлевилелдерни бүгү улустуң чугаалажын көөрүнге киирип турган. Хуралдарга соңуургалдыг кижилерни, күрүнеге хамаарышпас черлериниң, хей-ниитиниң удуртукчуларын, улус депутаттарын чалаары чанчылчаан. Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң 42 хуралында республика амыдыралының бүгү талаларына хамааржыр 369 шиитпирни хүлээп алган.

Бодунуң политиказын тодарадырда база боттандырарда чазак Россия Федерациязының болгаш Тыванын Дээди Советтериниң угланыышкынын удуртулга болдурун келген.

Экономиктиг чаартылгаларның үндезини Тыва Республиканың күрүне боттогуннаашкынының дугайында Декларация болган.

Парламентниң «Дылдар дугайында», Шагааны бай-ырлаарының дугайында Республика хүнүнүң дугайында хоойлуларын болгаш доктаалдарын боттандырар талазы-биле хемчеглерни ап турар. Национал байырлалдар эрттирер талазыбиле чогаадыкчы интеллигенцияның тывызык, солун ажылдап турарын демдеглээ чогуур.

Тыванын бот-догуннаашкынын хажыдыптар хире чаңгыс-даа базымны Россияның кылбаанын ажыы-биле чугаалаал.

Чазак кежигүннери Дээди Советке, доктаамал комиссияларның хуралдарынга хүлээп алган шиитпирлерниң, улус депутаттарының негелделериниң күүселдезин канчаар чоруп турарының дугайында отчёдун доктаамал берип турган.

Хоойлулар төлевилелдерин ажылдап кылыр талазы-биле кызымак ажылды чорудуп келген. Чорудулгалар чөрүшкек-даа болза, хөделишкиннериниң угланыышкыны, эң чугула, кол хоойлуларны хүлээп алырының дес-дараалашкаа тодараттынган, ындыларга өнүгүе, чер харылзааларынга, бюджет системазынга, үндүрүлгерге хамааржыр болук 9 документини Дээди Советке 1990-1991 чылларда киргген, олар хүлээп алдынган. Чыл тоңгүзүнде өнчүнү реформалаарының механизми болур алды хоойлуну болгаш актының төлевилелдерин киргген. Чер, чурттаар оран-сава, күрүне өнчүзүн реформалаарын боттандырары февральда эгелээр.

Чазак черге болза республиканы дээди төлээлекчи органы болур Дээди Советти хүндүлээр, бүгү кижилериниң ыаанга күүсеттир ужулуг демократиямы болгаш Конституцияны, хоойлуларны камгалаар ужулуг. Ооң-биле кады ол эрге-чагырганың бүгүде-ле дээди органнары-биле хоолаа болза, хөделишкиннериниң угланыышкыны, эң чугула, кол хоойлуларны хүлээп алырының дес-дараалашкаа тодараттынган, ындыларга өнүгүе, чер харылзааларынга, бюджет системазынга, үндүрүлгерге хамааржыр болук 9 документини Дээди Советке 1990-1991 чылларда киргген, олар хүлээп алдынган. Чыл тоңгүзүнде өнчүнү реформалаарының механизми болур алды хоойлуну болгаш актының төлевилелдерин киргген. Чер, чурттаар оран-сава, күрүне өнчүзүн реформалаарын боттандырары февральда эгелээр.

Чазак черге болза республиканы дээди төлээлекчи органы болур Дээди Советти хүндүлээр, бүгү кижилериниң ыаанга күүсеттир ужулуг демократиямы болгаш Конституцияны, хоойлуларны камгалаар ужулуг. Ооң-биле кады ол эрге-чагырганың бүгүде-ле дээди органнары-биле холбаалыг бооп, хүндүлежир болгаш ден эргелиг болурун барымдаалаар апаар. Ынчангаш боттарының ажыл-херектеринде холгаарлаас болгаш оларның хүлээлгелерин тодаргай ангылап, кызыгаарлаар херек. Россияның, Тываның-да чаа конституциялары амдыызында чок болгаанда, ону ынчаар кылырының бергезин база билир турар бис. Ол ышкаш Чазак дугайында хоойлу база чок-тур. Ынчангаш кола үүл — бот-боттарын хүндүлежири, дузалажыры бооп турар-дыр. Чогум-на ооң ужурундан чазак чери 1991 чылда Дээди Советтиң Президиумуна, ооң аппарадынга эргежок чугула четчир сап-хөөну тывар дээш болдунар-ла үүлдерни кылып чоруткан. Ол комиссияның турар бажыны, транспортту, СЭКП-ниң эт-хөрегизин бээринин дугайында бодалдарын үүлдүг деп деткээн.

Ынчангаш ниитизи-биле алырга, хей-ниити шимчээшкиннери, политиктиг партиялар, социал бөлүктер-биле ажык харылзааларны тудуп келген.

Чазак профэвилелдериниң республика чөвүлели-биле кады «Министрлер Чөвүлели-биле профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң аразынга 1991-1992 чылларда республиканың ажылчы чонунуң экономиктиг болгаш социал камгалалының талазыбиле кол угланыышкыннарының дугайында дугуржулга талазы-биле» доктаалды хүлээп алган, 1991 чылдың июльда ооң түннелдерин үндүрген. Профэвилелдериниң курорттарының талазы-биле Россияның республика Чөвүлели болгаш профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлели-биле «Тыва Республиканың санаторий-курорт албан черлериниң 1992-1995 чылларда шалыпкын хөгжүлдезинин талазы-биле байдалын болгаш хемчеглерин дугайында» айтырыгны чугаалажын көрген.

Экономиктиг реформаларны шиитпирлиг чорудар, республиканы кризистен ушту, ооң суверенинг чоруун хандырар дээш турган чаа тургустунган партиялар-биле чазактың туружу дүжүп турар.

Республиканың чогаалчылар, журналистер, композиторлар, чурукчулар эвилелдери-биле ужуражыышкыннарны кылып, аңаа мөзүшынар, важы-чан культураларын улуска катап эгидер талазы-биле деминг хөделишкиннерни кылган. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Чөвүлели, аныяктар, интернационалчы-дайынчылар, дээди өөредилге черлериниң эртемденнери болгаш студентилери, херээженнер чөвүлелдери-биле деминг кады ажылдарны кылып турар.

Экономиканың күрүнениң эвес структуралары-биле, тодаргайлаарга, кооперативтер; биче бүдүрүлгелер, ассоциациялар, араттар, тараажынар, садыг биржалары-биле холбаа тудуп, оларны деткиринин аргаларын дилеп тыл турар. Ынчангаш ол бүгү талазы-биле эң чугула айтырыларга 14 селектор чөвүлел хуралын, 6 республика активин чоруткан. Чазак кежигүннериниң садыг-улетпүр бөлүктериниң төлээлекчилери-биле ужуражыышкыннарны организастаан, республикага каттышкан бүдүрүлгелерни, бараан орнажылгазының организацияларын тургузарының, тус-тус бүдүрүлгелер, фирмалар-биле чаа дугуржулгаларны, керээлерни чарарының аргаларын өөренип көрүп келген.

Ажылдың стилин болгаш аргаларын экижидериниң, чер-черге кылып чоруткан ажылдарының дээштинин болгаш үреттүнеллиниң бедидерениң айтырыгларынче үргүлү кичээнгей салып турган. 1991 чылдың иштинде аңгы-аңгы черлерже 195 үүгүшкүнүг сургакчыдаашкынны кылган, күрүне болгаш ажыл-агый органнары тус-тус черлерге методиктиг болгаш практиктиг дузаларны көргүскен. Улуг-Хем, Тес-Хем районнарга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хунсерин, Кызылга шалыпчы айны эрттирген. Оларга ажылды планнаар, хүлээп алган шиитпирлерниң контролюн болгаш күүсеттиниң организастаарының талазы-биле практиктиг дузаны чедирген. Кызыл хоорайның болгаш райониларының күш-ажылчы коллективтериниң хүлээп болгаш кузуниин-даа ёзугаар немелде сан-хөө болгаш материал-техниктиг күрлавырларны тускайлаарының дугайында хемчеглерни ажылдап кылган, а чамдык эң чугула айтыгларны Министрлер Чөвүлелиниң тускай доктаал-шиитпирлерини үндүрген.

Ол ышкаш хамаатыларның чорукчан чагааларының болгаш дилеглериниң талазы-биле улуг ажылды кылып чоруткан. Чүгле Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазынга 970 хамаатылар айтырыг тургускан, ооң иштинде 465 кижи чагаа-бижик чоруткан. Хамаатылар боттарының дилеглеринге болгаш чагааларынга амгы берге амыдырал-чуртталганың бүгү айтырыгларын көдүрүп турарлар. Дилеглеринин 38,3 хуузу амыдырал-чурттага байдалын экижидериниң айтырыгларынга хамаарышкан болгаш 39,2 хуузу — хууда эдилээр чиик автомашиналарны садып алырының дугайында боолу турар.

1990 чылдың июль айда чонуң хуузда ажыглалының чиик автомобильдерин садарының корум-чурумун бадылаан болгаш Министрлер Чөвүлели оларны хуваарының үезинде күш-ажылчы коллективтерни шаннап-мактаарыбиле оларның 8 хуу хемчээлин барымдаалап көрүп турар. Ынчаарга «Волга» болганы «УАЗ» маркалыг автомашиналарны сайгарарының айтырыгларын Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга чугаалажын көрүп турар. Автомашиналарны хуваарының үезинде малчынарны мурнадырын оралдажыр турар.

Ылангыя кызылчылардан амыдырал-чурттага байдалының чедишпейн турарының дугайында хей хомудал кирип турар. Лопсанчан кудумчуна 2-ги болгаш Колхозначаяның 56-гы ө-бүле общежитиелериндеп. Островная кудумчуда баракта-дан коллективтиг чагаалар келген. Островная кудумчуда баракта-ларны хей чылдар иштинде септевээн, элеп-эргижиреэн, үрелишкининг байдалга турган. Оларга чогумчалыг чылыг чурумун, ариг-шевер-санитарлыг байдалдарны тутпайн турган. Бо байдалда республиканың чазаа Кызыл хоорküүскомнуң ажылхерээн көөр ужурга таварышкан. Ынчангаш чурттакчыларны баракта-дан ээн тургулаан квартираларже көжүрүп үндүргеш, ооң-биле социал душкуурлуг чорукту чавырылдырган.

Хоорайда куруг, ээн турар квартираларның, чурттаргаа шөлүн хуваарының дүрүмнерин үреэнинин дугайында, чурттага килдизинин ажылдакчыларының талазындан хамаатыларның хереглел-негелделерин кичээнгей чок көрүп турарының дугайында кызылчыларның хомудалдарын болгаш аас-биле дыннадыглаарын-даа хинан көрген. Дыка хей фактылар бадыткаттынган. Хей чылдарның иштинде ээн турган квартираларны тыл илереткен.

Күнгуртуг суурнуң чурттакчыларының сайгылгаан чогунуң дугайында, Чадаана хоорайның медицина ажылдакчыларындан болгаш Кызылдың пединститудунуң студентилеринден багай чурттага байдалының дугайында коллективтиг чагаалар база келген. Кызылдың чылыг-биле хандырылгазынга хомудал эвээш эвес. Бо хомудалдар талазы-биле шалыпкын хемчеглерни тус-тус черлерге барып алган. Чадаана хоорайдан келген хомудалдың талазы-биле Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың декабрь 28-те «Чадаана хоорайга чурттага бажыңнарын болгаш социал адырның объектилер тудуун XIII бөш чылда дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» тускай доктаалын хүлээп алганы билдингир. Шуурмак суурда медпунктуну, стадионну туткан, 160 олуттуг школа бажынынга немелде тудугну доозун турар. 1991 чылдың бүгү дургузунда Кызыл хоорайның чылыг болгаш сут-биле хандырылгазының талазы-биле ажыл доктаамал чоруттунган. Бо айтырыг талазы-биле чалаштың тускай доктаалын ёзугаар немелде сан-хөө болгаш материалдыг күрлавырларны тускайлаан. ЦЭТ-ниң удуртукчы кадрларын солаан. Ону кадлар-биле четчеленнер, оларның материалдыг болгаш моралдыг ыдыг безинишкиннерин хууда харыысалгазын улгаттырар талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан, ажыл телевиреин элээн немээн. Ынчангаш 15-ки болгаш 16-гы котелдарның тудуун эгелээн. 7-ги болгаш 8-ки котелдарны септеп кирипкен.

Телефон харылзаазының багай ажылынга, пассажирлер чедирилгезинге, адыдуза чедирениинга багай шынарынга хомудалдар хей кээп турар. Чоокта чаа садыг бүдүрүлгелериниң, шиитпирниң чемненилгезиниң болгаш чонуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелериниң ажылын коммерциастаарының хемчеглериниң дугайында, хаарылзаа черлериниң чепсек-херексел-дериниң ажылын экижидериниң дугайында айтырыгларны чугаалажып көрген.

Министрлер Чөвүлелиниң ажылын ажык-чарлыг болдурарының талазы-биле хемчеглерни база ап чоруткан. Бо талазы-биле журналистер болгаш чогаалчылар улуг дузаламчыны көргүзүп турарлар. Бистер боттарывыстың ажылывыска бодамчалыг шын, боттуг саналдарны болгаш шүүгүмчүлелдерни барымдаалап көрүп турар бис.

Чазактың ажылының колла түшели — бистиң мөлүг нарын үевисте деп-дескиниитилел-политиктиг байдалдың эээн экинишкининиң кестүп келгени. Тыванын чурттакчылыг черлериниң хей кезиинде кем-керек үүгедишкиннериниң эвээжээриниң талазынче бар чыдары. Россияның өске регионнары-биле харылзаларның тургустунуушкуну, экономиктиг реформаларны боттандырып чорударында чамдык үүлдерниң кестүп келгени, күүсекчи органнарның ролюнуң улгатканы ол болур. Дээди Советтиң болгаш чазактың политиктиг угланыышкының улус биле-ле эгелээн. Ажык-чарлыг чорукту, демократияны, экономиканың хей талдының улус сеткилиниң хаарылзаанда үүлдүгүнүп көрүп турар. Ниитизи-биле алырга, байдал нарын хевээр турбушаан, өртектеринин хосталганы-биле холбаштыр социал душкуурлуг чорук олчаан артпышаандыр.

Чазактың башкарылга ажылын харылаан турар удуртулгазы (Ш. Д. Ооржак, Ш. Д. Куулар) чазак ажылының стратегиязын болгаш тактиказын ажылдап кылыр, ооң түннелдерин дорт-ла күш-ажылчы коллективтерге барып тулгаш-тырар, Россияның чаза-биле холбаалыг ажылдап, хөделир талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан. Чазак Даргазы чаңгыс хүнүнүң сургакчылаашкыннарын санаваска, чыл иштинде 71 хонук дургузунда республиканың бүгү районнарынга барган, ооң кызыгаарларының даштынга — 80 хонук үнүп чораан болгаш экономиктиг база социал айтырыгларны шиитпирлээринге практиктиг дузаны көргүскен. Бистер боттуг болгаш боттуг эвес-даа чылдагаанларның ужурундан чамдыкта болуушкуннарның байдалын оскертириинге болгаш чаа угланыышкынар ёзугаар ажылдап кылдынган сорулгаларны шиитпирлээринге чогуур түннелдерни чедип албайн турган бис.

Ол ышкаш бүгү Россияга эрге-чагырга кризиси база шаптыктап турган. Бүгү үш эрге-чагырганың дугайын чарлан алган хиреде; ону адаккыларынга чедир херек кырында боттандырып чорударының талазы-биле оскаадаан турган. Президент эрге-чагырганы доктаадып тургусканы эрге-чагырганың адаккы чадаларынга чедиртинмээн. Будулгаазыныг чүве болу берген. Ниитилелде кризис-биле холбаштыр Министрлер Чөвүлелиниң харылсалгазы ыыка улгатканы. Чер-черде күрүне болгаш ажыл-агый органнарының удуртукчуларын сонгуур апарганы-биле холбаштыр бригаларга чедир шуптуун сонгуп алырга. Министрлер Чөвүлелиниң өртелери кызырылган турган.

(Уланчызы 2-ги арыда).

РЫНОКТАН ӨСКЕ ОРУК ЧОК

(Улаачызы. Эгези 1-ги арында).

II. Республиканы рынок экономиказынче шилчидер талазы-биле хемчеглер

Республикага хой талалыг экономиканы тургузарының, ончуңуп болгаш ажыл-агыйны чорударының хой хевирлиин дезевилээрикин айтырыгларынче чазак улуг кичээнгей салып турган. Шилчиге үезинин онзагай байдалдың барымдаалааш, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң структуразын эде организастаан. Республиканың Күрпланын экономиканы чогумчудуп, быжыктырар болгаш рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле Программаны ёзугаар Экономика талазы-биле күүсе комитеди кылдыр эде организастаан, оон хүлээлгелерин болгаш ажылдаар хевирлерин дыка өскерткен. Ол экономиканың хөгжүддезиниң байдалын болгаш угланышкынарын, комплексти-биле анализтээр, күүсе чаңыгларын тургузарын болгаш хуваарын чорудар, республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң концепцияларын баш удур тодарадып, ажылдап кылыр ужурлуг. Республиканың экономиказының 1991 чылда ажылдаар байдалдарын баш удур тодарадыр арганларны ажылдап кылган. Кодээ ажыл-агый болгаш үлетпүр продукциязынга аъш-чем үндүрүүнүң болгаш күүсе чаңыгының хемчээлдерин ажылдап кылгаш, чедирген. Кылып үндүрүп турар продукцияның чамдык кезиин чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериге болгаш орнажылга ажылдарынга ажыглаары-биле Тываның девискээр чагын бир-ле дугаарында кылырын шиитпирлээн. Экономиканың күрү комитеди республика органнарының ажылын углап башкарар, районнар Советтериниң күүскомнарының экономиктиг албаннарының методиктиг удуртулгазын чорудар болгаш төпчүүнген капитал салыышкыннарын оларның шиитпирлээдип ап турарын барымдаалап, контрольдаар ужурлуг. Бүдүрүлге тургузар ажылдарны деткиир, «Тыва алгыкеш», «Ленпортуд» деп катыышкан бүдүрүлгелерни деткиир талазы-биле саналдарны ажылдап кылган, өскедаа ол ышкаш төлевилелер дугайында ажылдар чоруттунган. Россияның Экономика министерствозунуң кол-кол институттары-биле кады бот-ажыраныышкынның байдалдарында республиканың бүдүрүүчү күштерин хөгжүдериниң программаларын ажылдап кылыры доступ турар. Ол программаны республикага чугаалаашын көргениниң соонда, ретиок программазы кылдыр бадылаары-биле Россия Федерациязының чазаакта киирер ужурлуг.

Экономиктиг реформа талазы-биле күүсе комиссиязы экономиканы чогумчудуп, быжыглаар болгаш рынокче шилчиир талазы-биле республика Программазының күүсеттинин турарын контрольдап, улус депутаттарының районнар болгаш хоорай Советтеринге экономиктиг реформаны чорудар, кадрлар өөредилгезин организастаар талазы-биле практиктиг дуза көргүзүп турган. Экономиктиг реформаның талазы-биле хоойлужудулга болгаш нормативтиг актыларны экономиканы чогумчудуп быжыглаарының болгаш рынок харылзааларынче шилчиирниң Программазын күүседир талазы-биле чамдык районнарның база бүдүрүлгелериниң ажылының дугайында доктаалдың болгаш айтышкыннарының төлевилелдерин белеткеп кылгаш, кииргем болгаш ренгабельдин эвээш болгаш карылгалыг бүдүрүлгелериниң ажылының дугайында ийи республика активин, чаа рынок структураларының удуртукчулары-биле чазак кежигүннериниң ужуражышкынын организастап эртти-рген. Эртемнер академиязының Сибирь салбырының экономика институдунуң эртемденнери чалаш база Россия Федерациязының Эдхерсигин министрлиги-ниң специализациялаш киржилгези-биле рынок экономиказынче шилчиирниң айтырыгларының болгаш күүсе комиссиязы эрттирген. Чер реформазының болгаш тарадыы (фермер), арат ажыл-агыйларын деткиир талазы-биле күүсе комитеди чер реформаларын эрттирериниң программазының толешпелдерин, колхозтарын, совхозтарын болгаш өскедаа кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының үнериниң база оларга чер участоктарын болгаш бүдүрүлге фондуларын бөлүүрүнүң дугайында сүмелерни, чер-лерни хамыдаарыларга база камгалаарыңга күүсе контролдуг чорударының чуруумунуң тараачын ажыл-агыйының дугайында», «Кодээнин социал хөгжүлдезиниң дугайында», «Тыва Республикада өнчү дугайында» хоойлуларны, Чер кодексини, Дээди Советтиң Президиумуу Тыва Республиканың девискээринге «Бүдүрүлгелер болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулга дугайында», «Чурттаар орнаажың фондузун хуужудар дугайында», «Хуужудулганың хууда саннарының болгаш салыышкыннарының дугайында» Россияның хоойлуларын боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында, муниципалитет өнчүзүн хевирлеп тургузарының чурумунуң болгаш байдалдарының дугайында түр дүрүмнү бадылаар дугайында доктаалдарны хүлээп алган.

Республикада рынок инфраструктуразы хевирлеттинип тургустунуп турар. Рынок экономиказының принциптериге дүгүүр баңы системазын организастаар талазы-биле ажыл кодуунда доозулган. Россия Федерациязының Топ банкызының Тыва Республикада Кол эргелели, оон мурнунда тускайыктан банкыларның баззазынга акционерлиг үндезинге коммерция банкылары, Азия бараан биржазының Тыва салбыры тургустунгаан.

Тывынгыр ажыл-агыйжы чорукту хөгжүдер, хой талалыг экономиканы хевирлеп тургузар талазы-биле ажылдар чоруп турар. Республикада 409 кооперативтер, 6 ассоциация, 119 биче бүдүрүлгелер бүрүктеттинген, кооперативтерни болгаш тывынгыр ажыл-агыйжыларны республика эвилели тургустунган.

Тывынгыр ажыл-агыйжы чоруктуң биче бүдүрүлгелериниң үлүү өскен, ылангыя үлетпүр, чоннуң амыдырал хандырылгазы, тудуг ышкаш адырларда оларның деңзигүүрү улгаткан. 1991 чылда үлетпүр продукциязының нинти хемчээлинге оларның үлүү 19,5 хуу, керээлиг тудуг-монтаж ажылдарыңга — 55 хуу болган. Амыдырал хандырылгазыңга оларның үлүү 76 хуу четкен.

Рынок экономиказынга кадрларны өөредир талазы-биле ажылдар чоруп турар. Ажыл-агыйжыларны белеткээр кадрларның билини бедидер, хосталган ажылдакчыларны болгаш ажылда кирбээн кижилерни эде өөредир айтырыгларны харылаар өөредилге төвү болур «Прогресс» деп биче бүдүрүлгени тургускан.

Кыдыныган чүүлдерни боттуг сайгарын көрбүшаан, республикада чаа экономиктиг харылзааларның хевирлеттинип тургустунарының чорудуу нарын байдалда эртип турарын демдеглээр апаар, чүге дээрге бо бүгү ончүнүң, социал политиканың, чурттакчы чоннуң экономиктиг амыдыралының үндезининериниң өскерлиишкиннери-биле холбашкан. Экономиктиг реформаның хоойлужудулга болгаш нормативтиг актыларын чогуур үезинде хевирлеп тургуспаанын ончүүү деннелдер аайы-биле ылгаааны, республика девискээринге күүсе өнчүзүн хуужудары ол чокка, шуут болдунмас Россия Федерациязының Хуужудулга талазы-биле күүсе программазын озалдап хүлээп алганы рынокче шилчилгени тудуп келген.

Экономиктиг реформаларны боттандырарыңга коммерция банкыларының хөөли бөөр талазы-биле арганларының чедишпези, кооперативтери, арат база тараачын ажыл-агыйларны, биче бүдүрүлгелерни материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарында бергедээшкиннер багай салдарны чедирип турар. Методиктиг айтышкыннарны ажылдап кылгаш чедиргендаа болза, дыка хой совхозтарда ол ажыл-агыйларның ажылдакчыларынга черниң болгаш бүдүрүлге фондуларының үлүг-хуузу мынчага чедир саналтынмаан.

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының экономиктиг реформаны дорт харылаар оралакчызы В. Б. Салчак чорудуп турар ажылы-биле чергелештир, республиканың экономика албаннарының ажыл-чорудулгазын ам-даа четпес дүүштүүп, чер-чер-лерге эвээш барып, экономика болгаш чер реформаларын херек кырында боттандырарынга организацияларга болгаш чер-чер Советтеринге дузаны чедир көргүсүйн келген.

Экономиктиг реформаны боттандырып чорударынга үндезин эргилде 1992 чылда боттанып ужурлуг. Оон хоойлужудулга болгаш нормативтиг базаларын хевирлеп тургузарын, садыгның, нинтинин, чемненилгезинин, амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелериниң «биче хуужудулгазын», чер реформазын боттандырарын, карылгалыг совхозтарны эде тургузарын, чер инвентаризациязын чедип алырын, а ол ышкаш эвээш орулгалыг база карылгалыг бүдүрүлгелериниң байдалын сайгарып, оларның талазы-биле чазактың чогуур шиитпирлерин хүлээп алырын көрдүүнүң турар. Федерация, республика база муниципалитет өнчүлерин ажылаарының айтырыын шиитпирлээр апаар.

Чазак республиканың бюджединче доктаамал кичээнгейни салып келген. 1991 чылдың бюджединиң хевирлеп тургустунары болгаш күүселдези «1991 чылда күрүнеенин бюджет системазының дугайында болгаш Тыва АССР-ниң 1991 чылда республика бюджединиң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга, өскедаа хоойлужудулга актыларынга дүүштүр боттанып келген. Чер-чер Советтеринге боттарының бюджеттерин тургузар, базылаар база күүседир талазы-биле бот-тускайлан чорукту берген. Оларга автоөруктарны, тус чер хамаарылгалыг тудугларны тудары болгаш ажылаары-биле, кодээ ажыл-агыйны хөгжүдери-биле холбашкан чарыгдалдарны ажыаландырарының үнер дестерин дамыткан, бюджетче чамдык төлелгелерни боттары тодарадыр, үндүрүүлер талазы-биле чиигелдерни тыпсыр эргени берген.

Экономиканың рынок харылзааларынче шилчилгези-биле, социал-экономиктиг байдалдың турум эвес чоруу-биле, чаа үндүрүг хоойлужудулгазы-биле холбаштыр чыл дургузунда бюджеттиң орулга база чарыгдал кезектеринге дыка улуг өскерлиишкиннер болган. Хамаатылардан орулга үндүрүүнүң дугайында, бүдүрүлгелерден, каттыжышкыннардан, организациялардан үндүрүг дугайында хоойлужудулгалар чаңгыс эвес удаа өскерилген. Оон түнелинде республиканың 332 млн. рубль түнге балыктаттынган бюджеди 573 млн. рубль чедир эде көрдүнген. 1990 чылдыңга хемчээргe 71,5 хуу өскен. 1991 чылда боттарывыстың орулгавыс планы 138,9 млн. рубль турда, 162,5 млн. рубль кирген болгаш РСФСР-ниң республика бюджединден 434,4 млн рубль турнуг субвенциялар (тускай сорулгаларга көрдүнген неделде дуталамчы акша) база үткүштүр саналгылгалар ёзугаар долузу-биле кирген.

Оон-биле чергелештир бүдүрүлгелериниң база ортаныциялариның арыг орулгазынга үндүрүг онаарының хемчээлдерин эвээжеткеминден, үлетпүр болгаш аъш-чем бараанларының дыка хойүге садыглаашкын үндүрүүн соксатканындан, хамаатылардан олча-ажык үндүрүүнүң ставкаларын, солазындан, а ол ышкаш кооперативтерге болгаш төлекчилерниң чамдык категорияларынга үндүрүг талазы-биле улуг чиигелделерни бергениннден бюджет орулгаларынче улуг хемчээлдиг акша-хөрөнгилер кирбээн. Дыка хой үндүрүг төлекчилери боттарының орулгаларын үндүрүг онаарындан чажырып келген. Эрткен чылдың дургузунда үндүрүг инспекцияларының ажылдакчыларының күүсү-биле үндүрүг хоойлужудулгазын сагып турарының, бюджетке төлелгелерниң бүгү хевирлериниң чогуур үезинде болгаш долу хемчээлге кирип турарының талазы-биле 10,9 муң санныг документалдыг, санажылгалыг болгаш камералдыг хынаалдаларны кылган. Ол ажылдарының түнелинде 11,5 млн. рубль түнге төлелгелерни чедир санаан. Үндүрүг хоойлужудулгазын хажыткаңы дээш 451,4 муң рубльге торгаал онаашкынын кылган. Өртектер өскенинин хараазы-биле бюджеттиң чарыгдалдары доп-дораан улуг хемчээлдерге өскен болгаш чыл төнчүзүнде бюджеттиң бодунуң орулгазы нинти хемчээлдиң чүгле 23 хуузу болган.

Республика бюджединиң чарыгдалдары планы 573,3 млн. рубль турда, 549,1 млн. рубльге күүсеттинген, оон дыка улуг кезиин социал-культура хемчеглерни база чурттакчы чоннуң социал камгалалын акшаландырарынче угландырган. Ол сорулгаларга акша-хөрөнгилерни планнаттынган кызыгаарынга — 378,7 млн. рубльди чарыгдаан. Капитал тудугта көрдүнген акша-хөрөнгилер долу хемчээлге ажыглаттынган. Нинтизи-биле чорудуп келген ажылдар бюджет чедишпезин ажып артер болгаш 1991 чылда экономиканы болгаш социал адырны хөгжүдер талазы-биле бюджетке көрдүнген хемчеглерни акшаландырар арганы берген.

III. Аъш-чем рыногун хевээр арттырар, чер реформазын, көдээнин социал хөгжүлдезин боттандырар талазы-биле хемчеглер

Чазак республиканың чурттакчы чоннуң аъш-чем-биле хандырарының айтырыгларын кончуг таарымча чок байдалдарга шиитпирлээр ужурга таваржып келген.

Тараа болгаш мал чеми культураларының дыка улуг хемчээлдери алдынмаан барган сөөлгү ийи чылдың каждаашкыны кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң дыка кудуладырынга чедирген. Мурнуку Эвилелдин болгаш Россияның экономиказының сулаараанны-биле, политиктиг турум эвес чоруктуң салдары-биле республикадан дашкаар черлерден аъш-чем кээри дыка нарыыдаан.

Россия Федерациязының чаваа 1990 чылдың каждаашкының ажып эртериниң талазы-биле тускай документинин хүлээп алыр дугайында айтырыгны шиитпирлээрин Министрлер Чөвүлелиниң чедип алган. Россияның чаваа бистин республикага дыка улуг дузаны 1991 чылда база чедирген. Чүгле үезинге, аъш-чемге ооза мал чеминге тараанын 93 муң тоннаны тускайлан берген, а 1992 чылда көрдүнгени — 55 муң тонна.

1991 чылдың чазынында республиканың чаваа кызыл хоорхүүскому-биле кады хоорайның бүдүрүлгелер, организациялар удуртукчулары-биле чөвүлел хуралды эрттирип, акаа коллектив бүрүзү картофель, ногаалар олуртурунуң, оларга черни тускайлап бөөрининг, мал өстүрер эштежилгелерге, бүдүрүлгелериниң, организацияларының дузалал көдээ ажыл-агыйынга комбикормаар, аныак малды база кушту тускайлап бөөрининг талазы-биле дуза көргүзүнинин дугайында айтырыгларны чугаалажып көрген. Октябрь айда республика активинин хуралынга республиканың чурттакчы чоннуң аъш-чем хандырылгазынга хамаарыштыр алырга байдал мынчыг болган: 1991 чылда 34,4 муң тонна хлеб болгаш булочка кылыгларын бүдүрген, ол дээрге 1990 чылдаазынга бодаарга, 2,5 муң тонна хой. «Тыва тараа үлетпүрү» каттыжышкынның 11 фирма магазиннерин аныктан, витаминизээн далганган мүүге салыр үскен далган кылыр шугумну ажыглалда киирген, чылда 3 муң тонна макарон кылыр цехтиң тудуу чоруу турар.

Хлеб быжырарынга, кондитер кылыгары бүдүрериге, чамдык районнарга быжырган хлеб орнунга далган бөөрининг, чонга нормалап садарынга 34,2 муң тонна далганны чарыгдаан, ол дээрге 1990 чылдың деннелинге дек. Чурттакчы чоннуң кижи санынга ортумаа-биле 111 кг далган, оон иштинде нормалап хувааганы-биле 8 кг онаажыр.

Бо чылын чоннуу хлеб-биле хандырарынга 36 муң тонна аъш-чемге ажыглаар тараа херек, а совхозтардан садыг алдынганы чүгле 16 муң тонна. Тараанын чедишпес хемчээлин республикаже киир сөөртүрүүнүң эргежок чугула хемчеглерин чазак ап турар.

Амгы үеде далганның 2,9 муң тонна, аъш-чемге хереглээр тараанын 7,3 муң тонна курлавыры, оон ангыда республикадан дашкаар база 2 муң тонна курлавырлар бар. Нинтизи-биле дөрт айның курлавыры четчир.

1991 чылда республикаже 4,2 муң тонна крупаларны киир сөөрткен, ол дээрге 1990 чылдың деннелинден 200 тонна хой. Чоннуң кижи санынга алырга, чылда бир кижиге 14 кг крупа онаашкан. Крупаларның ам-бары 1020 тонна, азы бир айның курлавыры-дыр.

Эрткен чылын республикаже 4,1 муң тонна макарон кылыгларын киир сөөрткен, ол 1990 чылдың деннелинден 300 тонна хой. Бир кижиге онааштыр хереглел 13 кг болган. Амгы үеде 272 тонна макарон кылыглары бар, азы бир айның курлавыры хире.

Далганның, аъш-чем тараазының, крупаларның, макарон кылыгларының бар курлавырлары база оларның чыл дургузунда киир сөөртүнер деп санаан хемчээли хлебтин болгаш тараа продуктуларының хереглел хемчээлин 1992 чылда 1990-1991 чылдарның деннелинге — бир кижиге онааштыр 130-134 кг боop артар деп чугаалап болур.

1991 чылда чазак, хоорайкүүскомнар хууда дузалал ажыл-агыйларынга, коллективтиг сад, огородтарга картофель болгаш ногаалар өстүрүнү көвүдүр талазы-биле шудургу ажылдап келген. Хамаатыларның, ышажылчы коллективтерин черни немей тускайлап бөөр дугайында чагыгларын долузу-биле күүсеткен, ол культураларның үрезиннерин чонга салар талазы-биле дузаны көргүскен. Нинтизи-биле республикага 31,9 муң тонна картофельди бүдүрген, ол 1990 чылдың деннелинден 1,8 муң тонна хой. Ногаалларны 6,1 муң тоннаны өстүрүп бүдүрген, ол оон мурнундагы чылдың деннелинден 1,7 муң тоннага эвээш. Бир кижиге онааштыр картофельдиң хереглели 50 кг, 1990 чылдыңдан 8 кг хой, ногаалар талазы-биле — 36 кг, 1990 чылдаазындан 4 кг эвээш.

1992 чылда тускайыткан совхозтарны быжыглаарының, коллективтиг сад база огород ажылын кылыр күүселдиг хамаатыларга база коллективтерге черин четчири-биле бөөрининг күселиби-ле 36 муң тоннадан эвээш эвес картофельди, 10 муң тоннадан эвээш эвес ногааларны алырын, ол продуктуларының хереглелин бир кижиге онааштыр 10 кг-га өстүрүнүн бодап турар бис.

Нинтиниң секторунга сүт бүдүрери болгаш ону садары кудулаан байдалдарда чазак 1991-92 чылдарның кышкы үезинде 136 тонна курган сүттү курлавырлаан. Ону ажылаанының түнелинде хоорай чурттакчылары сүт-биле хандырарынга шыгыны кызырлыышкын болбайн барган.

Мал үзүн доңгүп-ле 297 тоннаны бүдүрген, азы 1990 чылдың деннелинге көөрде, 155 тонна эвээш болган. Республикадан дашкаар черлерден сүт продуктуларын келири дыка кызырылганындан сүт болгаш сүт продуктуларын кижи бүрүзүнге онааштыр хереглээри эвээжээн. 1991 чылда чоннуң кижи бүрүзүнге онааштыр бо продукцияның хереглели 237 килограмм турган болгаш 45 килограмм кызырылган. Чыл дургузунда мал саржаа-биле хандырылга нормалап кааның ёзугаар айда-ла 200 грамм болган.

Өртектерни хостуг рынокка күүсе таарыштыр көрбес талазы-биле хемчеглер дугайында Россия Федерациязының Президентинин Чарлыңга дүүштүр сүтке, кефирге, үскүр эвес творогка эң кыдыкы өртектер доктааттынар. Россия Федерациязының бюджединден дузаламчы акшаны бөрип-даа турар болза, ол чедишпейн турар. Материал-техниктиг курлавырларга болгаш ачы-дуза чедиргезинге өртектерин хөй катап улгатканы-биле холбаштыр сүттүң бот-үнези дыка улгатканы. Сүт заводтарынга кээп турар 1 килограмм сүттүң өртүмак өртээ 6 рубль 14 көпеекке санаттынып турар. Ынчангаш республиканың Министрлер Чөвүлели бо сорулгага акшаландырышкынны улгаттырып бөөрин Россияның чазаадан немей дилээр ужурга таварышкан. Бир эвес ол дилегин өйталап кааптар чүве болза, сүттү үүрмектеп садар өртекти улгаттырар апаардыр. Болбаазырадып бүдүрүп турар бүдүрүлгелер сметананы үскүрүн көрүп турган, 34-54 рубльге, саржагны — 156 рубльге садып үндүрүп турар. Садыг бүдүрүлгелери чарыгдалдарын дугдаары-биле үүрмектеп садар өртектерни 45 хуу чедир улгаттырып болур эргелиг. Республикадан дашкаар черлерден улуг өртектиг сүт продуктулары база кээп турар. Өртектерниң кызыгаар чок улгалы бөөрин болдурбас дээш бүдүрүкчүлер-биле болгаш садыг организациялары-биле үндезин барымдаалыг өртектерни тодарадып алыр талазы-биле ажылды чазак доктаамал чорудуп келген.

Эт садып алыры 1990 чылдың деннелинге көөрде, 6,6 муң тонна кызырылган ийикпе, азы 25 хуу кызырылган. Чон өртек өскен улгады бөөрин ханагзынгаш, кол продуктулары-биле бөгай өвес хандырылганын айтып кавры чугула боор.

Кодээнин социал хөгжүлдезинин болгаш Чер реформазының дугайында хүлээп алдынган хоойлуларны аныктыг кылдыр боттандырар чорудары-биле Министрлер Чөвүлели чогуур программаны ажылдап кылган болгаш Чер реформазының талазы-биле комитеттерни тургускан.

1992 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, 215 тараачын (арат)), фермер ажыл-агыйлар тургустунган. Оларда 9150 баш хой, ошку, 1098 баш мыйыстыг бода мал, 385 хаван, 115 чылгы, 40 иви, 100 дилги болгаш норка бар. Тываның тараачын, арат ажыл-агыйларының болгаш кодээ ажыл-агый кооперативтериниң республика ассоциациязы тургустунган. Ындыг ассоциацияларны районнарга тургузары доступ турар. Арат фермер ажыл-агыйларының удуртукчулары-биле ийи ужуражылганы Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазы эрттирген. Райкүүскомнар даргаларын, совхозтар директорларын, колхозтар даргаларын орта чалап, өлуруштурган. 70 ажыг автомобильдерни болгаш тракторларны тараачын болгаш арат ажыл-агыйларга тускайлап берген. Оларны бетки, хөгжүдери-биле Россия ассоциациязы 5,3 миллион рубльди тускайлап үндүрүп берген болгаш 4 миллион рубльдиг хөөлизин берген.

Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын, сад болгаш ногаа өстүрерин, республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының дузалал ажыл-агыйдарын хөгжүдер талазы-биле чазак боттуг хемчеглерни ап келген. Коллективтиг огород тарыыр черлер кылдыр 1600 га черни тускайлап берген. 18 муң тонна чыгым картофельди, 900 тонна ногааны, 120 тонна кат-чимисти хоорай чурттакчылары өстүрүп алган. Боттарының хууда дузалал ажыл-агыйынга ажыглаар кылдыр 5 муң ажыг хаван ооллардын, 340 муң даргаа ооллардын, 200 чыгам хураганны болгаш быжааны совхозтар чонга саткан. «Тыва хлеб продукт», «Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы», «Тыва сүг-мелиорация» каттыжышкынары болгаш Сүт-Хөл район дузалал кодээ ажыл-агыйны хөгжүдер талазы-биле багай эвес түнелдерлиг болган.

Ажыл-агыйны чорударының хевирлерин өскертир, совхозтарның болгаш колхозтарның бүдүрүлгечи болгаш экономиктиг харылзааларын сайзырангайдыр талазы-биле чазак хемчеглерни ап келген. Чамдык совхозтарны коллективтиг (улусчу) бүдүрүлгелер кылдыр эде тургузар талазы-биле ажыл чоруттунган. «Кок-Тей» совхозту хуу ончүнүн кооперативтиг хевиринче шилчидер кылдыр саналгаларны белеткеп кылган. Рынокче шилчиир турар үеде ажыл-агыйларның ажыктыг ажилдаарын хандырып болгу дег структураларны тургускан. Ошку болгаш ийи өстүрер совхозтарның ассоциациязы, Кызылдың эт комбинадының, «Сумпак», «Ак-Чыраа» совхозтарның баззазынга агрокомбинат тургустунган. Совхозтарда 40 ажыг салбырлар боттускайлан кооперативтер болгаш цехтер болу берген. Кодээ ажыл-агый продуктулары болбаазырадып кылыр биче цехтер болгаш бүдүрүлгелер тургузар ажыл калбарган. Дээрбелер, хлеб быжырар азарганчыг черлер, алты тоннар даараар цехтер туттунуп турар.

Россия Федерациязының бюджет акшаландырышкынның күселиг-биле кодээни сан-хөө болгаш материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырар талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээри чазактың ажыл-чорудулгазынга бир кол угланышкын турган. 1991 чылда төпчүткен дестерниң күселиг-биле агроүлетпүр комплексинге 84,8 миллион рубль хемчээлдиг капитал салыышкынларны тускайлап берген. Ол 1990 чылдаазынга бодаарга, барык-ла 11 катап хой боop турар. Ол хемчээлден 61,4 миллион рубльди совхозтарга болгаш кодээ ажыл-агыйның еске-даа база болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелериниң социал инфраструктуразын хөгжүдериге угландырган. Тудуг-монтаж ажылдарның материал-техниктиг курлавырларын хандырар-лар-биле хандырар талазы-биле чедиргеннинин чарын турган, 14 чаа совхозтарны база кол-

(Улаачызы 3-кү арында).

(Уланчыты. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

хозту тургускан. Бичии суурларны катап тургузуп алыры-биле оларга хөй түнүүр акша дузалаачызын көргүскен. Кодээнин социал хөгжүлдезинин дугайында 15 доктаалды Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Хойнуларнын шалын толевирин остүргеи, ивижилерниң пенсияже үнер назыхарын 5 чылга эвээжеткен. Тожу тываларынын чүрттап турар деңнээрин Кызыл Соңгу чүктүн районнарынга дериеей көөр дугайында Россияның Министрлер Чөвүлелиниң доктаамал күчүүнгейинде туруп турар. Тожу районуң бойдус курлавырларын ажыглаар талазы-биле доктаал хүлээп алдынган. Бойдус хүрээлелиниче хирлиг бүдүмелдер үндүрүп турар дээш төлевир төлөөрин чурумнуткан. Оон өске-даа хемчеглер алдынган.

Республиканың чонун аъш-чем-биле хандырарын харылап турар Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынын оралакчызы А. А. Мельников аграр политиканы ажылдап кылыр, оон хоойлу өзугаар үндезиннерин тургузар, көдээге бүдүүлге харылзааларын таарыштырар, чер реформазын чорудар, аъш-чем курлавырларын оске регионнардан дилеп тывар талазы-биле ажылдарны кылып чорудуп келген. Ынчалзадаа чер-черге ол шоолуг-ла чорувайн, тус чер курлавырларын дилеп тывар, ажылагыйларга эргежок чугула практиктиг дуза чедирер талазы-биле ам-даа шушпеи ажылдап турар. Кодээ ажыл-агыйның хөгжүлдезин анализтеп көөргө-ле, оон канчаар ажылдап турары биядине бөөр. Кодээ ажыл-агый продукциязының бүгү хевирлерин бүдүрери, тарааны санаваска, 1990 чылдың деннелинден кудулаан бооп турар. Нинти секторда көргүзүг эн-не куду бооп турар. Бо секторда картофель бүдүрери 37,5 хуу, погаанны —42,2, эттин —15, сүт, дүк, дагаа чуургазыны — 10 хуу кызырылган. Ол чорук продукцияның бүгү хевирлерин садып алыр чорукту кызырарына чедирген. Кодээнин социал программазын боттандырып чорудар ажылда четпестер хөй. Социал-культура амыдыралдың дыка хөй объектилери ажылгалда кирбейн барган болгаш хойжулар коданнарын электрижидер онаалда база күүсеттинмейн барган.

Бо чылын кодээнің экономиказын үндезини-биле эде тургузарынче угланган хемчеглерни боттандырып чорудары эргежок чугула. Президентиниң чарлыын болгаш Россия Федерациязының чазаанын докторааалын өзугаар 1993 чылдын январь 1-ге чедир колхозтарны болгаш совхозтарны акционер нинтилелдер, арат (тараачын) ажыл-агыйлар, кооперативтер кылдыр эде организастаар ажылды чорудар апаар. Колхозтарны болгаш совхозтарны эде организастаары-биле холбаштыр чаа тургустунуп турар хуужуткан структуралар социал адырның объктилерин бодунга алырындан ойталап болур таварылга база тургустунуп келир. А эде тургустунган колхозтар болгаш совхозтар социал адырның объектилерин, энергия, сүт, газ-биле хандырылга системаларын, телефончудулганы болгаш оон өске-даа объектилерин улус депутаттарының кодээ

IV. Хереглел рыногун чогумчудар талазы-биле хемчеглер

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели хереглел рыногун чогумчалыг болдурар талазы-биле чамдык ажылдарны чорудуп турар. «1991-1995 чылдарда Тыва Республиканың хереглел кооперациязының ажыл-чорудулгазын улам ыңай хөгжүдер болгаш сайзыраргайжылдар талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң. Роспотребсоюзтуң болгаш роспотребсоюзтуң баштаар черлериниң кады хүлээп алган доктаалы бар. «Тыва Республиканың чонунуң садыг хандырылгазын экижидер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» Россияның Садыг министерствозунуң дужаалы үнген. Бараанчар-биле хандырылганы 1990 чылдың деннелинде хевээр арттырыл даан.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму улус ажыл-агыйының экономиказын чогумчалыг болдурар база рынок харылаалаарынче шилчилгенин программазын боттандырар талазы-биле садыг министрлиин болгаш республиканың баштаар черинин даргазының отчедун дыннаан. Аъш-чем талазы-биле онза комиссияны тургускан. Чонну аъш-чем-биле хандырар талазы-биле республика активин эрттирген. Аъш-чем болгаш өске-даа бараанчар-биле чонну хандырып турарының (суур) Советтериниң хуу өнчүзү кылдыр дамчыдып берип база болур.

Республика бюджеди күүрүс дузаламчызы ап турар болганда база район болгаш кодаа Советтерде акша-хөрөнгө чок бооп турары-биле кедээде социал адыр амыды чаа байдалдарда шилдажыры кандыг-ла болду. Ынчангаш республиканың Министрлер Чөвүлели Россия Федерациязының чазаанын эргежок чугула акшаландырышкын дилээр апаар.

Экономика талазы-биле кошкак колхозтар болгаш совхозтар бергедээр боор дээрзи онза дүвүрелди болдуруп турар. Президентиниң чарлыын өзугаар шак ынды кошкак ажыл-агыйлар февраль 1-ге чедир пыдал чок, буурааи ажыл-агыйлар кылдыр чарлаттынар болгаш узуткаттынар. 1992 чылдың 1-ги кварталында оларны эде организастаар апаар. Совхозтарныңсанхөө байдалын болгаш ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазының түнелдерин республиканың чазаа болгаш Агроүлетпүр эвилели кончуг-ла кичээнгейлиг өөренип көрген. Кошкак ажыл-агыйларның коллективтери неделя хуусаа иштинде бодунуң ажыл-чорудулгазын моон соңгаар уламчылап болур-болбазының дугайында шиитпир хүлээп алыр ужурлуг. Бодун моон соңгаар бут кырынга туруп шыдавас кылдыр санап турар ажыл-агыйлар райкүүскомпанның киирип келгенин өзугаар ындыг ажыл-агыйларны хоозуралга таварышкан ажыл-агыйлар кылдыр республиканың Министрлер Чөвүлели тускай чарлаар. Боттарывыс моон соңгаар ажылдап болур бис деп шиитпир хүлээп алган ажыл-агыйлар акционер нинтилелдер кылдыр эде тургустунган соонда, чээли алган черлериниң мурнунга бодунуң бар арганаларын болгаш шыдаар шаан көргүзер ужурлуг. Буурап дүшкен ажыл-агыйларның өре-ширеэин дуглаптар хире бүдүүлгедер ийнкпе, ажыл организациялар чок болур болза, шак ындыг буурааи ажыл-агыйларның эт-хөреңгизин аукционга саткан акшаның күсели-биле төлөөр.

Агроүлетпүр комплекизи өскерлир. Оон орнунга Кодээ ажыл-агый министерствозу, районнарның кодээ ажыл-агый эргелелдери тургустунар. Оларның кол-ла сорулгазы — республиканың аъш-чем фондузун керээге үндезилеп тургузары, хүү өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны башкарарының хевирлерин өскертири, агросервис системазын тургузуп, специалистер белеткээри.

Россия Федерациязының Президентиниң чарлыын-биле 1992 чылда күүрүеиин аъш-чем фондуларын тургузарының чаа чуруму докторааттынар. Оларны хевирлеп тургузары-биле кодээ ажыл-агый бүдүүлгези кылып турар бүгү-ле чер ажылдакчыларына болгаш чер ажылакчыларына (чондан болгаш бүдүүлгелериниң дуалал кодээ ажыл-агыларындан аңгыда) 1986-1990 чылларда продукцияны чылда ортумаа-биле бүдүүп турганындан 25-50 хуу деннелдиг кылдыр кодээ ажыл-агый продукциязын албан дужааттырар. Республиканың Кодээ ажыл-агый министерствозунуң болгаш колхозтарның, совхозтарның база арат (тараачын) ажыл-агыйларның эрагына кодээ чарыр, материал-техниктиг курлавырларны орнажып турган, доктаатынган чурум өзугаар бюджеттен акшаландырып турган, немелде курлавырларны дилеп тывар апаар.

V. Рынок байдалдарында бааза адырларының ажылын экижидип тургузар талазы-биле хемчеглер

Эрткен чылын чазак бо айтырыгже доктаамал кичээнгейин салып келген. Бүдүүлге чорудулгазын экижидер, кышкы үеде үзүктел чок ажылдаарын хандырар талазы-биле автомобиль транспортунуң республика бүдүүлге каттыжыышкынын ажылын, «Тыва кобальт» комбинаттын кылыр ажылынын ут-шинин өскертир, республиканың улус ажыл-агыйын болгаш чонну электри энергизы-биле доктаамал хандырарын чедип алыр талазы-биле айтырыгларны Президиумнуң хуралдарынга чугаалашкан. Депутаттарның сессиларга тургускан негелделеринин күүсеттинин турарының болгаш Министрлер Чөвүлелиниң Кызыл хоорайга база Тес-Хем районга чоруткан хемчеглериниң боттанышкынының дугайын чазак хуралдарынга чугаалажып турган.

Улус ажыл-агыйын электри энергизы-биле доктаамал хандырарынче улуг кичээнгей салдынып турган болгаш салдынып-даа турар. Тываның 2005 чылга чедир электри хандырылгазының кол схемазы ажылдап кылдынып турар. Эрзин районга чоруткан 6 кВ вольтулуг электри шугумун септээн, трансформаторну соолаан. Кызыл — Сарыг-Сеп, Берт-Даг — О. Шыпаа арызында электри шугумунуң тудуун материал-техниктиг курлавырлар база кижи күүжү-биле хандырар айтырыгларны каш удаа чугаалажып, боттуг хемчеглерни алган. Балгазын — Самагалдай арызының электри шугумү төлевилеттинген. Ак-Довураква, Хову-Аксында, Кызылда болгаш Шагаан-Арыгда ыглыдыла төөрөгнин ажылы доктаамал контролдуун адаанда турар.

Кобальт бүдүүлгезин харганы-биле холбаштыр Хову-Аксы комбинаттың, «Тыва дарт-дугуй» комбинаттың, «Саа-Хем» разрезтин сан-хөө байдалының, материалдыг хандырылгазының дугайында айтырыларны чугаалажып, коруп, өске черлерниң киржилге дузазы-биле чамдык хемчеглерни боттандырып турар. «Тыва алтын» доктаамал боттуг-кайдан бүдүүлгезин тургускан. Хем транспорту эрткен даараныла фабриказынга хөөнниг даштыкы хөп даараар нехти кылдыртар, Ак-Довураква комбинатка шифер бүдүрер нехти тудар, автосептелге заводунга прицептер кылыын организастаар дээш, оон-даа өске айтырыгларны шиитпиреен турган.

1991 чылда чонуң хереглел бараанчарын, вино-водка аймаан катай алыртар, 2173 млн. рубльге бүдүргеи, ол дээрге иинти бараанчаргазының 30 хуузу болуп. Роспотребсоюз 1991 чылда 21 млн. рубльдың хереглел бараанчарын бүдүргеи, оны оон мурнундагы чылга деңнээрге, 2 млн. рубль хөй болур. Тараа хүлээп алыр бүдүүлгелер, ыяш ажыл-агыйының болгаш Кызылдың даарадылга фабриказының коллективтери чонуң хереглел бараанчарын бүдүрерин көөдүстеген.

Ынчалзажок боттарывыстың бүдүүрүн турар продукциявыстың шиирлери күүн, чогуур стандарттарга дүүшпейн турарын айтыр хөрек. Республиканга кылган продукциявыстың 25 хуузу брак бооп турар. Ыдыгыма хлебтин шыныны кончуг багай.

Чонуң хереглел бараанчарын бүдүүрүн хөөрүдүр төлөөде чаа объектилерни тутказ, ажыглалга киирери чугула. Сүүл даргаанындан чылда 30 тонна өскенче бүдүрер нехти Бай-Хаакка тудар, пиво болгаш эмиртесе сүүсүнар бүдүрер цехтин күчүзүн улгаттырар, алгы-кеш, ап-алык кештери болбаазырадыр, олардан ыны-бүгү кылыглар кылыр биле бүдүүлгелерни тудар, балык продукциязы ажылдап кылыр каттышкан бүдүүлгелерни тудары көрүнүп турар. Краснодар крайда сарыг шай бүдүрер фабриканың болгаш ногаа консервалаар цехтин, Канск хоорайда таакпы бүдүрер цехтин тудуун уламчылаар.

Чонга ачы-дуза чедирериниң хемчээлин улгаттырарынче болгаш ачы-дузаның хевирлерин көөдүдириниче Министрлер Чөвүлели доктаамал кичээнгейин салып турар. Оон мурнунда чылга деңнээрге, 1991 чылда чонга 60,4 млн. рубль хөй түүгне ачы-дузаны чедирген ары оон хемчээли 31 хуу өскен. Барыын-Хемчик, Өвүр, Каа-Хем районнарда ачы-дуза чедирилгезинин кандыг боор турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Районнарда бүдүүлге эргелелдериниң структуразын өскерткен, республиканың бүдүүлге каттыжыышкынарын чок болдурган, 20 арында бүдүүлгезин, аренданың бир биче бүдүүлгезин тургускан. Ачы-дуза чедирер бүдүүлгелерни акционерждилгеже шиитпирер ажыл чорун турар.

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Пауунин садыг болгаш чонуң амыдырал хандырылга бүдүүлгелериниң ажылын экижидер, хереглел бараанчарының курлавырларын тургузар хемчеглерни ап келген. Бо чылын садыг, иинтинин чемненгге болгаш ачы-дуза чедирээ черлерни коммерция чурумунче шилчидер хемчеглерни чазак боттандырарын уламчылаар.

VI. Рынок байдалдарында акшаландырышкынның чаа политиказын боттандырарының талазы-биле хемчеглер

Республиканың капитал тудуунда ажыл-херектиг быжыглап экижидери чазактың чугула сорулгаларының бирээзи бооп келген. Ынчангаш аңаа хамаарышкан айтырыгларны Министрлер Чөвүлелиниң хуралында үргүлүү чугаалажып турган. Чамдык айтырыгларны сайгарыл көөрүнге аваа сонуургаллыг ведомстволарның болгаш организациялардың төлөөлекчилерни киирештирип, тудугжуларның эки ажылдаарынга кандыг чылдагаанның моондак бооп турганын тодарадып турган, хожудаашкыдан үштүнарының болдуунар-ла хемчеглерни ап келген. Кол тудуг организацияларының ажылын квартал санында түнеп турган. Тудуг комплекизинин мурнунда салдынган сорулгаларны шиитпирдээрниң оруктарын тодарадыры-биле республика хуралын эрттиргеп.

Тудуг айтырыгларын шиитпирдээрниң сорулга-биле Россияның чазаа, оон органнары — экономика болгаш сан-хөө министерстволары, Россияның хандырылга комитеди болгаш өске-даа ведомстволар-биле доктаамал харылзажып келген бис. 1991 чылда төпчүткен капитал салышкынарын 290 млн. рубльге камгалап алган бис, ол дээрге оон мурнунда чылда турганындан 1,6 катап хөй болган. Чер-чер Советтериге бюджеттен 134 млн. рубльди тускайлап берген турган. Улуг-Хемде сүт алган зоналарнын объектилерин акшаландырар, Кызылдың электростанциязының күчүзүн улгаттырар, автомобиль оруктарын немей кылыр болгаш өске-даа чугула объектилерни тудар талазы-биле айтырыгларны шиитпирлеп турган.

Төпчүткен капитал салышкынларны шиитээдип алырын бүрүү-биле хандырып болуп материал-техниктиг курлавырларны лимит өзугаар үндүрүп берип турган. Ындыг болзажок чурттуг чамдык деңнээрлериниң алыр ужурлуг дериг-хереклер чогуур үеэнде келбейн турганындан чугула тудуглар ажыглалга чогуур хуусаанында киирбейн барган. Министрлер Чөвүлели 720 суриуу өөренип профтехучилищени, Каз-Хем суурга бүдүүлге базазы тудар база политехниктиг институтту болгаш полуфабрикаттар фабриказын тудар айтырыгларны эрткен чылын бүрүн шиитпирлеп аптар аргалыг болган.

Экономиканы чогумчудар болгаш рынокче шилчилге талазы-биле программаны дүүштүр эргелеп башкарылганың чаа структураларын шиитээдип алыр талазы-биле ажылды азырга кылып чорутган. Соолгу ийи чылда дыка хөй организацияларның болгаш бүдүүлгелериниң экономиктиг база организастыг статузу өскерилген. Туйбу заводтарының базазында кооперативтер тургустунгулаан. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын акционер бүдүүлгези апарган ында колкол болгаш саарылга фондулары каттыжыышкынның база оон адырларының ончуу болу берген. «Тыва хамааты тудуг» трест болгаш «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкын ажыл-агыйны чорударының аренда үндезинниче шилчээн. «Тыва тудуг» каттыжыышкынның салбырларының дыка хөйү ажыл-агыйны чорударының кооператив хевириче шилчээн, оон ангыда бир кезин биче бүдүүлгелер апарган. Кызылдың бажың тудар комбинады арендаже бүрүү-биле киргеи. Оон составында биче бүдүүлгелер база тургустунгулаан. «Тыва тудуг» каттыжыышкын статузун нинтизи-биле өскерткен, ол күүнинин аренда-кооператив каттыжыышкыны деп аттыг апартан.

Тудугда амгы үеде 196 кооператив, биче бүдүүлге болгаш рынок байдалдыг өске-даа структуралар ажылдап турар. Чыл дургузында тудуг кооперативтериниң деизигүүрү 45-тен 59 хуу четкен. Кооперативтериниң күүсеткени керээлиг ажылдарның хемчээли республикада 11 млн. рубль четкен.

Хемчеглер алдының турааа болза, капитал тудугда нинти четпестер чайлаттынмаан дээрзин 1991 чылдың түннелдери көрүүзүп турар.

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбат капитал салышкынарның диниттеринде болгаш оларны акшаландырарының дестери-биле чогуур үеэнде ажылдар, экономиктиг реформаны боттандырар хемчеглерни ап келген. Оон-биле чергелештир тудугжулар коллективтериниң боттарынга организакчы ажылды ол кошкак чорутган, оон түнелиниде капитал тудугга салдар четкен. 101,3 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген, азы 1990 чылдың деннелинден 70 хуу болуп турар, а төпчүткен капитал салышкынларының күсели-биле киирген чуртталга шөлү 1990 чылга деңнээрге, 130,2 хуу болган. Чаңгыс-даа школа дужаттынмаан, 230 орунлуг эмнелгелер орнунга 28 орунлуг эмнелге, 850 орунлуг уруглар садтарының орнунга 50 орунлуг садык туттунган. Улус өөредилге, кадык камгалал, коммунал ажыл-агый болгаш өске-даа адырлар талазы-биле капитал салышкынар долу шиитээттинмээн. Доозулбаян тудугларның хемчээли улгаткан.

Чамдык объектилер талазы-биле капитал салышкынарны шиитээдип алырын бүрүү-биле хандырып болуп материал-техниктиг курлавырларны лимит өзугаар үндүрүп берип турган. Ындыг болзажок чурттуг чамдык деңнээрлериниң алыр ужурлуг дериг-хереклер чогуур үеэнде келбейн турганындан чугула тудуглар ажыглалга чогуур хуусаанында киирбейн барган. Министрлер Чөвүлели 720 суриуу өөренип профтехучилищени, Каз-Хем суурга бүдүүлге базазы тудар база политехниктиг институтту болгаш полуфабрикаттар фабриказын тудар айтырыгларны эрткен чылын бүрүн шиитпирлеп аптар аргалыг болган.

Экономиканы чогумчудар болгаш рынокче шилчилге талазы-биле программаны дүүштүр эргелеп башкарылганың чаа структураларын шиитээдип алыр талазы-биле ажылды азырга кылып чорутган. Соолгу ийи чылда дыка хөй организацияларның болгаш бүдүүлгелериниң экономиктиг база организастыг статузу өскерилген. Туйбу заводтарының базазында кооперативтер тургустунгулаан. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын акционер бүдүүлгези апарган ында колкол болгаш саарылга фондулары каттыжыышкынның база оон адырларының ончуу болу берген. «Тыва хамааты тудуг» трест болгаш «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкын ажыл-агыйны чорударының аренда үндезиниче шилчээн. «Тыва тудуг» каттыжыышкынның салбырларының дыка хөйү ажыл-агыйны чорударының кооператив хевириче шилчээн, оон ангыда бир кезин биче бүдүүлгелер апарган. Кызылдың бажың тудар комбинады арендаже бүрүү-биле киргеи. Оон составында биче бүдүүлгелер база тургустунгулаан. «Тыва тудуг» каттыжыышкын статузун нинтизи-биле өскерткен, ол күүнинин аренда-кооператив каттыжыышкыны деп аттыг апартан.

Тудугда амгы үеде 196 кооператив, биче бүдүүлге болгаш рынок байдалдыг өске-даа структуралар ажылдап турар. Чыл дургузында тудуг кооперативтериниң деизигүүрү 45-тен 59 хуу четкен. Кооперативтериниң күүсеткени керээлиг ажылдарның хемчээли республикада 11 млн. рубль четкен.

Хемчеглер алдының турааа болза, капитал тудугда нинти четпестер чайлаттынмаан дээрзин 1991 чылдың түннелдери көрүүзүп турар.

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбат капитал салышкынарның диниттеринде болгаш оларны акшаландырарының дестери-биле чогуур үеэнде ажылдар, экономиктиг реформаны боттандырар хемчеглерни ап келген. Оон-биле чергелештир тудугжулар коллективтериниң боттарынга организакчы ажылды ол кошкак чорутган, оон түнелиниде капитал тудугга салдар четкен. 101,3 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген, азы 1990 чылдың деннелинден 70 хуу болуп турар, а төпчүткен капитал салышкынар

РЫНОКТАН ӨСКЕ ОРУК ЧОК

(Тоонтүзү. Эгезин 1-ги, 2-ги, 3-кү арынларда).

лицейин ажыдары планнаттынып турар. Республиканың өөредилге черлеринге болгаш оон девискээриндеи дашкаар өөредилге черлеринге төлевирлиг үндезинге башкылар белетээри уламчылап турар.

Тыва-га эртемни, дээди болгаш тускай ортумак өөредилгени хөгжүдер ажылды дүүштүрер сорулга-биле Министрлер Чөвүлеля Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле комитетти тургускан. «Республиканың улус ажылагыйынга дээди эртемниг специалистерни белетээр дугайында» болгаш «ССРЭ-ниң Эрт-ының Сибирь салбырының Тыва эртем төвүн тургузар дугайында» Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарын боттандырар ажылды комитет кылып турар. 2010 чылга чедир үеде Тыва Республиканың кадрларын белетээр программаны ажылдап кылырын дооскан. Өске девискээрлерде дээди өөредилге черлеринге специалистер белетээр керээлер чардынган, 300 ажыг студентини төлевирлиг үндезинге өөредип чоруткан, ол сорулгаларга 2,5 млн. рубльди чарыгдаан. Өөредилге черлериниң материалдыг баазазын быжыглаары-биле Министрлер Чөвүледи «Кызылда күрүнеин педагогика институдунуң материал-техниктиг баазазын быжыглаар болгаш турум кадрларны хандырар талазы-биле чамдык хемчеглер дугайында» болгаш «Бар баазаларны өөредилге черлеринге эде хуваар дугайында» доктаалдарны хүлээп алган. Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң студентилерин шаңнаары-биле чазак стипендиязын тургускан. Бистиң студентилеривис өөреним турар хоорайларга чаңгыс чер-чурттугларын тускай саннарын ажыдары, оларга оон-биле материалдыг дузаны чедирери көрдүнүп турар. Ол сорулгаларга ажыглаары-биле 100 мун рубльди тускайлаан. Рыночке шилилге-биле холбаштыр өөредилге черлеринде мергежилдерни эде тургускан. Тываның көдээ ажыл-агый техникумунда өске мергежилдер-биле чергелештир фермер болгаш менеджер мергежилдерге өөредип турар. Ол практиканы өскедаа өөредилге черлеринге ажыглаары чугула.

Хову-Аксының кобальт комбинадының айтырыгларын эртем өзүзү-биле шинчилээринге эрткен чылын бюджеттен 200 мун рубльди, «Тыва электроника» эртем-бүдүрүлге каттыжышкынынга 120 мун рубльди тускайлаан. Делегейниң «Уба-са-Нур» экспериментизин акшаландырарына Россияның Эртемнер академиязының бюджединден дузаны көргүскен. Эртем ажылдакчыларын белетээринге эвээш эвес түвүүг акша-хөрөнгүни Министрлер Чөвүлели тускайлап, оларның өөреним турар черлеринге чурттарга шөлүн бээринге айтырын шинчилээрин планнап турар.

Нинтилелги утаан-бодал талазы-биле хандырар болгаш улустуң чаңчылдарын база өзүлалдарын катап тургузар талазы-биле хемчеглерни Министрлер Чөвүлели хүлээп ап келген. Культура ажылдакчыларының эвилелин организастаарына чазак киришкен. «Культура-95» республика программазы бадыттынган, чурттакы чонуң культура-эстетиктиг кижизидилгези, культура болгаш уран үүл алган черлериниң материалдыг баазазын хөгжүдери ында көрдүнгеи, ону боттандырын кадр, сан-хөө, методика талазы-биле хандырарының аргаларын ол тодарадып турар. 1992 чылда орхон-енисей бижимелдерин тодаратканының 100 чылынга турасказаткан делегей ужур-дузалыг симпозиумуу, «Төп Азия улустарының хөөмей-феноменин» эртирерин база акшаландырарын болгаш Чогаалчылар эвилелиниң тургустуганының 50 чыл оо-биле холбаштыр улуг хемчеглерни Министрлер Чөвүлели планнап турар.

Республиканың төөгү-культура болгаш бойдус талазы-биле үнелиг чүүлдериниң байдалын дамзылаар база учётка алыр талазы-биле ведомстволар аразында республика комиссиялары тургустунган болгаш ажылдап турар. «Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң материал-техниктиг баазазын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында», «Культураның болгаш уран чүүлдүн чогаадыкчы коллективтериниң ажылдакчыларының чурттага-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында», «Театларны болгаш театр организацияларын социал-экономика талазы-биле камгалаар база күрүнеден деткиир дугайында» чазактың доктаалдары хүлээп алдынган болгаш боттанып турар. Культура ажылдакчыларының бүгү категорияларының акша-шалыны оскен. Политчырыдышкын бажының Улус чогаадылгазының тыва төвүүне дамчыткан. Республиканың хөгжүм-шин театрына, күрфилармонияга, «Тыва» ансамблыге, Чогаалчылар эвилелинге транспорт аймаан ангылап берген.

«Улут-Хем» сеткүүл альманагынган чаарланган үндүрүлгени Министрлер Чөвүлеля акшаландырар, «Алдан дургун» деп уран-чечен фильмин тургузарына, Шаганы, «Хөөмей-91» фестивальды. Наадымны эртиреринге, «Тыва» ансамблдин даштыкыже гастролдаарына болгаш өске-даа хемчеглерге немелде акша-хөрөнгүни ангылаан.

Культура болгаш уран чүүл алган черлерни акшаландырарының чаңчылчываан дөстерин дилеп тып турар, төлевирлиг көргүзүг хемчеглерни организастап, акша-баразын лотереяларын чорудып турар. Ол чорук 1991 чылда 1,4 млн. ажыг рубльди немей алыр арганы берген.

Массалыг информация чепсектери чазактың кичээнгейинге турган. «Республика Тыва», «Содействие»— «Деткимче», «Эне сөзү», «7 дней», «Центр Азии» деп чаа солуннар көстүп келген. Эрткен чылын Министрлер Чөвүлелиниң курлавыр фондузундан 105 мун рубльди «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы», «Эне сөзү» солуннар редакцияларына берген. Экономиктиг реформаларның информация-психология талазы-биле хандырар дээш солуннар, радио болгаш телевидение ажылды уламчылаанар, нинтилел-политиктиг амыдыралдың, утаан-бодал болгаш культураның айтырыгларын оларда чыруттынган. Ынчалзажок республика амыдыралының бо чугула талазында чамдык айтырыглар шинтипирлеттинмээн. Ол дээрге хамыктың мурнунда —полиграфия баазазының кошкаа-дыр, ол чорук солуннарны болгаш неделя санында үнер солуннарны чогуур үеэзинде парлап үндүрериге бергелерни тургузуп турар. Материалдарны, типография болгаш почта-транспорт чаңгыс кезээ. 20.45 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 «Өг-бүдүлиг кижи». Уран-чечен телефильм. 21.45 Криминформ дыннадып тур. 21.55 Поэзия салону. 22.35 Телефильм. 22.45 Эфирде музыка. 1-ги, 2-ги кезектери 01.00 01.25 Медээлер.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чыды. 8.50 «Өг-бүдүлиг клуву». 9.05 Испан дыл. 2-ги чыды. 9.35 Уругларга дамчыдылга (англ дыл кичээни). 10.35 «Дувурааннинер болгаш идегелдер». А. Сахаров. 2-ги серизы. 11.35 «Шуут чажыт». 12.00 Визит карточказы. 13.10 Барымдаалыг фильм. 13.30—14.00 Инженер мергежил дугайында.

• • •

16.00 Концерт. 16.30 Тараачыпнар айтырыы. 16.50 Ажылгыр хөрөөжөн. 17.20 Барымдаалыг фильм. 17.45 Тишко.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Аныяктарга «Кадар-казыыр» программа. 18.40 «Эквивецер!» Тыва Республиканың Дээди Соведнинин сессиязында. 19.40 Медээлер. 19.50 Бистиң байырлыгыстың хүлээп ап көрүнер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүм-не байырлал. 20.30 СКВ. 20.40 «Санта-Барбара». Хөй серизлиг уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 17 серизы. 21.30 Музыкалыг программа. 22.10 «Маргыштыг дугаа». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.00 «Кыдыг-кызыгаар». 18.40 Россияже көрүүлү. 19.00 Хостуг шакта. 19.15 Даштыкы студиядан. 19.55 — 20.00 Реклама.

КИНО

ЯНВАРЬ 30-де

«НАЙЫРАЛ»: Отмщение в Большом мире 9.30, 11.30, 13.30, 15.30. Алдан дургун (Свердловская к/с) 17.30 (премьера) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ. Возвращение памяти 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: Доктор Айболит 9.00, 12.10. Мария Миробелла в Транистории 10.40, 13.50. Фанат 2 15.20, 19.00. Отличный полицейский 17.10 шактарда.

КӨРҮКЧҮЛЕРГЕ

СВЕРДЛОВСКИНИН КИНО СТУДИЯЗЫНЫН ТЫРТТЫРГАНЫ
«АЛДАН ДУРГУН» ДЕП КИНОЗУНУН БАШТАЙГЫ КӨРҮЛДЕЗИ
ЯНВАРЬ 30-ДЕ 17.30 ШАКТА
«НАЙЫРАЛ» КИНОТЕАТРГА БОЛУР.

18.45-те
УЛУСЧУ ЧОГААДЫЛГА БАЖЫНЫНГАА

РЕЖИССЕРУ БАРАС ХАЛЗАНОВ.
КОЛ РОЛЬДА БОРИС ООРЖАК.

VIII. Корум-чурумну экижидерин болгаш рынок байдалдарында экономиктиг үүлгедиглер-биле демиселди хандырар талазы-биле хемчеглер

Хоойлу-дүрүмү болгаш корум-чурумну быжыглаарының айтырыглары республиканың Министрлер Чөвүлелиниң кичээнгейинин төвүүне доктаамал турып турар. 1991-1992 чылдарда республиканы хоойлу-дүрүмү болгаш корум-чурумну быжыглаарының программазын чазак ажылдап кылган болгаш Дээди Советтиң VII сессиязынга чугаалажып көөрү-биле киргген. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунамның үстүүде адаттынган программаның күүсеттиппин турарының дугайында отчёдун Дээди Советтиң Президиумунуң хуралынга дыннаан.

ИХМ-ниң кеземче хөрөө истээр черинин материал-техника талазы-биле дериглезин быжыглаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында, эдип-чазаар күш-ажыл албан черлериниң килдизинин ажылының дугайында, ИХМ-ниң органнарының структуразын сайзырадгайжыдар дугайында айтырыгларны Министрлер Чөвүлели чугаалажып көргеш, ол талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

Кадрларны шилип алырынче, таарыштыр тургузарынче болгаш өөредиринче, материал-техниктиг баазаны быжыглаарынче болгаш сан-хөө талазы-биле дуза көргүзүнче чазак кол кичээнгейни угландырган. Истелге кезектериниң, криминал милиция албанының, истелге черинин, участок инспекторларының, патруль-пост болгаш орук-патруль албаннарының штаттарын улгаттыртан. Иштики херектериниң район болгаш хоорай киллистеринге хой-иштиниң айыл чок чорук милициязының начальниги албан-дужаалды книрген. Иштики херектериниң район болгаш хоорай киллистеринин 11 удуртукчузун, ИХМ-ниң киллистериниң үш начальнигин, министриниң ийи оралакчызын солаан, ол таварылгаларда республиканың национал составының депзигүүрүн барымдаалап көрген. ИХМ-ниң кол албан черлерин быжыглаарынче 180 мун рубльди чазак ангылаан, бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан дамчыдар талазы-биле база рынок фондузунуң күсели-биле 10 автомобильди садып алыр дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Кеземче хөрөө истээр черинин ажылдакчыларының социал чамдык айтырыглары шинтипирлеттинген. Республиканың криминал учет-информастыг системазын тургузарына 200 мун рубльди ангылаан. Судшүүгү органнарының болгаш нотариус конторазының материал-техниктиг баазазын быжыглаар талазы-биле, кадрларны шилип алыр база таарыштыр тургузар талазы-биле айтырыгларны чазак колдуунда шиитпирлээн. Улус депутаттарының Өвүр, Эрзин болгаш Тожу район Советтериниң күүскомнары улус судтарынга көдээ Советтериниң бажыныарын, Кызылдың улус судунга партия хооркомунуң бажынын дамчыткан. Барыын-Хемчик, Каа-Хем болгаш Кызыл районнарының судтарынга чиик автомашиналарны ангылап берген, рынок фондузундан чиик автомашинаны Юстиция министерствозунга саткан.

Кем-херек үүлгедишкиннерин болдурбас болгаш илередип тывар талазы-биле ажылды экижидеринче, республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарын удуртуруңуң методтарын сайзырадгайжыдарынче республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының күүскомнарының ажыл-порудулгазын отчёттуг үеде чазак угландырып келген. 1990 чылда националдар аразының харылзааларының талазында болган дүшкүүрлүг чорукту чогумчуларынче болган чайладырынче, социал-амыдырал өскүүдөөрининиң, экономика-биле холбаалыг нарын айтырыгларның дайлымы-биле тывылган чогумчалыг эвес болуктежишкиннерни үзүткаарынче угланган хемчеглерже кол кичээнгейни салып келген.

Рынок харылзааларынче шилчилге байдалдарында шыңгыы кичээнгейни продукцияны, чонуң хереглел барааннарын самыгдаарыбиле, кол фондуларны катап садып саарар, үндүүрүлгеден кирген орулгаларны чажырар, хоойлуга дүүшпес ажык-кончаа тывар чорук-тар-биле холбашкан экономиктиг, сан-хөө болгаш албан-дужаал талазы-биле кемниг үүлгедиглерге удур демисел талазы-биле ажылды организастаарынче угландырган. Эрткен чылын экономика адырынга 484 үүлгедиг илереттинген, 1990 чылдың-биле деннээрге, оон өзүлдези 6,2 хуу болган. 248 самыгдал дамзылаттынган, оон иштинден улуг болгаш онза улуг хемчээлдерге самыгдал — 35 болган.

Хереглел рыногунда чедишпес чорукту өөренип көрбүшаан, эрге-хоойлу камгалаар органнар чоннуң хереглел барааннарының саарылгазынга кезектеп кылыр хыналданы доктаамал чоруткан. Күрүне садыының болгаш хереглел кооперациязының системазынга шиитизиби-ле 186 кем-херек үүлгедишкиннери болгаш административтиг 79 үрээшкиннер илереттинген. Садыгны, фонд чурумун болгаш өртекте-р чурумун организастаарынга улуг үрээшкиннерни илередип тывар база болдурбас талазы-биле 1990-91 чылдарда тодаргай ажыл чоруттунган. Садыг министерствозунуң Абакан баазазынга шыңгыы үрээшкиннер илереттинген.

«Бойдус-чиг эт, материал-техниктиг курлавырларны болгаш чоннуң хереглел барааннарын республикадан үндүр сөөртүрүн чурумчудар дугайында» доктаалды Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Хүлээп алыры чугула апарган болгаш түр каданың ол хемчээ багай эвес түңнелдерин берип эгелээн. Чоннуң хереглел барааннарын, чиг эт курлавырларын үзүк-соксаал чок үндүр сөөртүр чорукту соксаткан. Контроль-эрттирилге постуларын тургускан үеден эгелээш, 12 мун хире транспорт единицаларын ынап көрген болгаш республикадан дашкаар чөпшээрел чокка чүктер сөөртүрүүн 99 фактызы илереттинген.

Республиканың экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаарынга массалыг информация чепсектериниң ролюн маңаа демдеглээри черле артың эвес. Ылаңгыя «Тувинская правда» солуннуң корреспондентизи В. С. Кривдиктин «Элбек аъш-чем чанында — ядыы кижи бе?» деп үүлү болгаш өскедаа материалдары чоннуң халбак сонуургалын болдурган.

Күрүнеин болгаш хамаатыларның хууда эт-хөренгизин оорлаар чорукка удур демисежирги-биле Кызыл хоорайда болгаш улуг районнарда тускайжыттынган оперативтиг истелге болуктерин тургускан. Оларның ажылының түңнелинде квартиралар оорлап турган кем-бурруулуг 51 болуктү сойгалап илереткен болгаш тутканы. Тотчеглекчи чорук-биле демисежир дээш бойдус камгалалының талазы-биле милицияның тускай албан киллизин тургускан.

Хоойлу-дүрүмү болгаш корум-чурумну быжыглаар талазы-биле чазак программазын, а ол ышкаш республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының чорукканы профилактиктиг хемчеглерин боттандырганының түңнелинде, иштизи-биле республиканга байдалды экижишкини хире-чергези-биле чедип алдынган. 1990 чылда турганы-биле деннээрге, өлүрүшкүн 4,6 хуу, аар кем-херек үүлгедишкини — 18,2, мага-ботка аар кем-дээшкиннер чедирери — 5,9 хуу, күштээшкин — 30,3 хуу, хулиганнаар таварылгалар — 28,3, хууда эт-хөренги оорлаар чорук — 14 хуу кызырылган. Оон-биле чергелештир кем-херек үүлгедишкиннерин илередип тывар чорукту куду деннелдин дувурааннының болдуруп турар, оон түңнелинде элээн хөй кем-херек үүлгедиглерге кеземчете тавар-ышпайн артышаан турар. Оруктарга озал-сидакка таваржыр чорук, назы четпестер аразында кем-херек үүлгелишкиннери эвээжевейн турар. Бистиң республикада кем-херек үүлгедир чорукту деннели, Россия Федерациязында ортумак көргүзүүлерден ушчок белик артышаан. Илередип тывар чоруктун куду болуп турарының кол чылдагааннарының бирээзи истелге органнар ажылдакчыларының профессионал мергежилинин кудузу болуп турар. Байысаакчыларның 50 хуу хирези юриди-ктиг эртем чок болуп турар. Прокуратурада 16 байысаакчының 9-у үш чыл чедир ажыл стажтыг, оларның чедизи — бир чыл чедир стажтыг стажерлар болуп турар.

Дээди өөредилге черлеринге болгаш тускай өөредилге черлеринге специалистерни белетээрин экижидер талазы-биле хемчеглерни Министрлер Чөвүлели ап турар. Ол сорулгаларга бюджеттен акша-хөрөнгүни берип турган. Россия ИХМ-ниң өөредилге черлеринче эрткен чылын 107 кижи кирген, өөредилгенин бүгү хевирлериндe 344 кижи санаттынып турар. Юстиция шугумунуң талазы-биле 15 кижи дээди өөредилге черлеринче болгаш 30 кижи — ортумак өөредилге черлеринче кирген.

Дүрген хуусаалыг албанның шериг албаныларының болгаш оларның аалаелериниң хомудалдарын, билдиришкиннерин Министрлер Чөвүлели чаңгыс удаа эвес сайгарып келген. Шериг албаныларның шериг кезектерин каапканының чылдагаанларын тодаратсын дээш Иркутск, Барнаул, Новосибирск хоорайларның шериг кезектериниң болгаш Красноярск крайже төлөлекчилерни аткарып чорудуп турган. Республика девискээриниге шериг-тудуг кезээн тургузар болгаш өг-бүдүлелиг, а ол ышкаш орус дылды кошкан билир база бидбес кижилерниң күсели-биле бистиң республикадан шериге келдиртикчилер-биле ону четчелээр дугайында, милицияның моторизастатынган тускай ротазынче болгаш иштики шериглер батальонунче, а ол ышкаш шериг албанын эрттирери-биле Кызылдың кызыгаар отрядынче оолдарны чорудар дугайында дилегни ХКД-ниң Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызы Е. И. Шапошниковке чорудар кылдыр республиканың Дээди Соведнинин даалгазы-биле чазак белетээн.

• • •

Нарын үеде Тываның чазаа ажылдап турган деп үүве отчёттан илдеп-дир. Амыдыралдың боттуг байдалдарын барымдаалап көрбүшаан, чаа чүүл дээш демиселди чорудары, Министрлер Чөвүлелиниң кежигүн бүрүзүнүң, бүгү чадаларының удуртукчуларының болгаш чоннуң психологизын үндезини-биле өскертири негеттинин турган. Политиктиг байдалды элээн чогумчудары чедип алдынган. Чаа бүдүрүлге харылзааларының хевирлери, чурттакчы чоннуң камгалаарының системазы биллиниң келген. Экономикага хамаарыштыр ажык болурунуң политиказы эгелээн, ынчалзажок Тываның улус бүрүүнүң дылының, төөгүзүнүң, культуразының, өзүлалдарының болгаш эң эки чаңчылдарының хөгжүлдезин, оон экономиктиг эрге-ажыктарын, бойдузуун ниити найыралдузуу-биле камгалаарын албан барымдаалап көөр апаар. Чонуң хөй кезии чазактың политиказын билип эгелээн, орук ара тура дүшпейн, экономиктиг шиитпирлиг чаартылгаларжыс тура-соруу кодурулган. Байдал үндезинби-ле өскерилбээн шаанда, кескү түңнелдер чедип алыры ам-даа ырак дээрзин билип турар.

Оон-биле чергежиттир байдалды идегел чок деп санаа болбас. Кризис мөнгүн-биле уламчылавас деп үүве билдиртир. Республиканың бар бойдус болгаш экономиктиг күш-шидалынга, чонуңуң талантызынга болгаш күш-ажылга ынак чоруунга, Россияның удуртулгазының деткимчезинге даянмышаан, экономиктиг реформаларның оруу-биле бурунгаралаар, күш-ажылдың бүдүрүкчүүнүн бедиринге, ажык-тывыштыг чорукту, фермерлиг тургузарынга, чаа бүдүрүлгелерни организастаарынга, даштыкы капиталды даара туларынга, чонну камгалаарын хандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш Тываның чазаа оон хамааржыр бүгү-де үүвени кылыр.

Тываның чазаа болдуңуң өөлүүнде Дээди Советтиң бүгү талалыг деткимчезинге болгаш политиктиг база хөй-ниити күштериниң чөпшээрежилгезинге бүүрел турар. Найыралдыг ажыл-биле боттарыстың чөпшээрежилгевис-биле кризисти ажып эртип, бистиң чонувусту бүүрелги шынызыдар ужурлуг-даа база хүлээлгелиг-даа бис.

СЕССИЯНЫҢ ХҮН ДЕМДЕГЛЕЛИ

Сессияның январь 28-те болган кежээки хуралынга чазак отчёдун чугаалажып көөрү уламчылаан.

РФ-ниң Дээди Соведнинин сессиязы январь 24-те бирги кварталда Россия бюджединге хамаарыштыр Президент Б. Н. Ельцинниң чоруткан биржин сайгарганын РФ-ниң улус депутаты Ч.-Д. Б. Ондар дыннаткан. Депутаттар мурнунда айтырыглар кончуг чидиг тургустунуп турар. Чижээ, чамдык продуктуларга кызыгаарлыг өртектерни киирери база немээн өртекке 28 хуу үндүрүг (ниитиг үндүрүгүң делегейниң кайы-даа күрүнезинде ажыглавайн турар) дугайында эде шиитпирлээринин айтырыгларынче февраль айда катап эглип кээп, чогумчалыг түңнелдерге келирин РФ-ниң улус депутаттары дугурушкан. Ол-ла сессияга банкылар дугайында айтырыг чидингленген. Сөөлү үеде хөй-ле коммерция банкылары тыптып кээп, бүдүрүлгелерни, организацияларны шуут-ла дээрбелеп эгелээн. Россияда банкылар ажыглалының механизми ажылдаттынмаанындан мында ужур-мажыр чок чүүлдер эдерее.

Тургустунган кризисти эдериниң ийи оруу бар. Россия депутаттарының бирээзи оюн-баштак-биле мынча дээн: бирээде, ол дээрге Марс чурттугларны чалап алгаш ажылдадып алыр; ийиде, эң-не тывыыксыг орук — боттарывыс ажылдап эгелээривис. Оон-биле холбаштыр оратор амыы үеде кол кичээнгей — кижилерниң күш-ажылын таптыг организастап бээри деп чугаалаан. Оон башка улус чүүү-даа канчаарын билбейн, эдерел турар. Хуужудулга кончуг оожум темпилиг Биче хуужудулганы (үүрмек магазиннерни, лаңгыстарны) дүргедетсе деп саналдакчы күзелин илереткен.

Чоннуң эвээш орулгалыг кезиниң, ылаңгыя пенсионерлерниң, инвалидтерниң, хөй уруглуг өг-бүдүлериниң социал камгалалынга хамаарыштыр чорудуу турар ажылдарын республиканың социал хандырылга министри С. Д. Киров дыннаткан болгаш 5 чыл бурунгаар В. Е. Серяковтуң зопиаал хандырылга организарын кызырар дугайында берген айтышкынны чөптүт эвес болганынга хомудаан. Пенсия, пособиени олар эде саналы күш четпейн турар, чүге дээрге бүгү ажылды хол-биле кылып турар.

Кызылдың эт комбинадынын бирги, ийиги болуктериниң (ниитиг аарыгларның) инвалидтериниге немелде хуу чокка продукциязын садар чүгээр чиик өртек-биле тускай магазинин ажыдар дээнинге социал хандырылга министриниң сагыжы хаңган. Ол ышкаш сут заводу болгаш өскедаа бүдүрүлге черлери мынчыг арталарны тывары күзеинг.

Дүүн (январь 27-де) Шаган-Арыгның чурттакчылары райкүүскомнуң чанынга чыглып келгеш, 7-8 рубль өртектиг хлебти болгаш өске-даа продуктуларны чингедирин негээн митингини кылганын депутат В. С. Неделин дыннаткан. Кижи бүрүүнүге айда амыдырап-чурттаарынга 1600 рубль керек апарган, а ол ийи неделя болгаш оон-даа өзе бербес деп магадылал кайыл. Кол үүве — республика бодунуң бюджедин бодуу ажылдап алыр ужурлуг. Бүгүн бүдүрүлге черлерни кончуг аар үндүрүлгер-биле ыызып турардыр. Ол айтырыгны бистер РФ-ниң Дээди Соведнинге тургузар ужурлуг бис деп, депутат саналдаан. Ол ышкаш Россияның чамдык хоойлуларын Тывага таарыштыр эде көрүп болдурунуң дугайында айтырыгны тургузары чугула. Сөөртүп кирер барааннардан үндүрүгү эвээжедирин өөренип көрзе кандыгыл дээрзин В. С. Неделин саналдап турар. Хөстүг экономиктиг зона тургускаш, олче чиигелдерби-ле шыырак акша салыкыларын хаара тударының айтырыны база бар. Магазиннерни ол аукцион хевири-биле хуужударын саналдаан.

«Тыва алдын» каттыжышкынның директорунуң оралакчызы О. О. Бартан таптыг ажылдаар болза, республика бюджединге 250 миллион рубльди аллын кылыгдары-биле киирип болурун чугаалаан. Ынчалза-даа ол боттанмас. Бергелер хөй. Балык өстүрүп болур, ынчалза-даа «Тыва алдынга» бойдус камгалал куркомитединин чаңгыс харызы —«Чок», Арат ажыл-агыйларынга дуза хылдыр Челябинскинин трактор заводу-биле дутурушкаш, республикага «Агросервис» хандырылгазын тургузуп, бичин тракторлар садып тыварын чугулага алза деп, оратор саналын дооскан.

Депутат Ю. С. Путинцев Кызылдың Р. Зорге кудумчузунда соңгукчуларын эргип чораан, үндүрүн түнелдерин сессияга дыннаткан. Улуска акша компенсацияларының орнунга мал чем, хөрзүн дээн ишкаш чүүлдер-биле дуза кадары чогумчалыг деп, ол чугаалаан.

Хоочунларының республика чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу сөс алгаш, чиик өртектиг болгаш шыырлыг продукцияны тус черге бүдүрериниң айтырынга доктааган. Чемнин шынары өртээ угландырга-даа дам дорайтаан. «Силер мында хуралдап, хөй берге айтырыглар дээш бажыңар ыяшы турда, контроль чогундан, чамдык кижилер хуузунда байып ап турар» деп, ол чугаалаан. Шынап-ла, кандыг-даа контроль чок болган. Хоочунардан шаңналдарлыг улусту хынай бээрге, 30 чылдарда төрүттүлгей. Ада-чурт дайынында бичин турган 5 кижи илереттинген.

Тыва капиталистиг орукту эртпээн болганда, хуужудулга ышкаш парын айтырыгларны хөлүн эрттир даалаштырган хөрөө чок деп, хоочун оваарткан. «Бистер база шаавыс-биле ажылдаксап турар бис. Ынчангаш «Хоочун» деп биче бүдүрүлге ажыдары көрдүнгеи, чүгле акша херек». Маңаа боттуг дуза көргүзери негеттинин турар.

Бо айтырыгны чугаалажыры уламчылаан.

Сессия ажылын үргүлчүлеп турар.

(«Шынның» корр.).

ТВ

ЯНВАРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Оннаар-кыстар шиизи. 9.20 Мультфильмнер. 10.15 Чемпионнар-биле кады. 10.30 «Кайгамчыктыг толанчылар». «Наполеон болгаш Жозефина». Уран-чечен телефильмнер. 4-кү кезээ. 12.00 Медээлер. 12.20 Кижинин мозу-шывары». 13.00 «Кижи болгаш хоойлу». 13.40 Концерт. 14.10 «Телемикст». 14.55 «Блокнот». 15.00 Бичин концерт. 15.20 «Бөгүн болгаш ыны-чан...» 15.50 «Киржикчи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги серизы. 17.05 Уругларга фильм. 17.30 «Экономическая газета» солуннун шаңналы дээш контактылыг карта талазы-биле бирги маргылдаа. 18.00 Медээлер. 18.20 «Амыдырал кайгамчык-тыр». Телефильмнин баштайгы көргүзүү. 18.45 «Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуг-ларга». 19.25 «Кайгамчыктыг толанчылар». «Наполеон болгаш Жозефина». 4-кү кезээ. 20.45 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 «Өг-бүдүлиг кижи». Уран-чечен телефильм. 21.45 Криминформ дыннадып тур. 21.55 Поэзия салону. 22.35 Телефильм. 22.45 Эфирде музыка. 1-ги, 2-ги кезектери 01.00 01.25 Медээлер.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чыды. 8.50 «Өг-бүдүлиг клуву». 9.05 Испан дыл. 2-ги чыды. 9.35 Уругларга дамчыдылга (англ дыл кичээни). 10.35 «Дувурааннинер болгаш идегелдер». А. Сахаров. 2-ги серизы. 11.35 «Шуут чажыт». 12.00 Визит карточказы. 13.10 Барымдаалыг фильм. 13.30—14.00 Инженер мергежил дугайында.

• • •

16.00 Концерт. 16.30 Тараачыпнар айтырыы. 16.50 Ажылгыр хөрөөжөн. 17.20 Барымдаалыг фильм. 17.45 Тишко.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Аныяктарга «Кадар-казыыр» программа. 18.40 «Эквивецер!» Тыва Республиканың Дээди Соведнинин сессиязында. 19.40 Медээлер. 19.50 Бистиң байырлыгыстың хүлээп ап көрүнер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүм-не байырлал. 20.30 СКВ. 20.40 «Санта-Барбара». Хөй серизлиг уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 17 серизы. 21.30 Музыкалыг программа. 22.10 «Маргыштыг дугаа». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.00 «Кыдыг-кызыгаар». 18.40 Россияже көрүүлү. 19.00 Хостуг шакта. 19.15 Даштыкы студиядан. 19.55 — 20.00 Реклама.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннун редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ нинтилел политиктиг — 3-36-25;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-34-98;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргада — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединин типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 19.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

КАНДИДАТТЫ ДЕПШИТКЕН

Тыва Республиканың Президентизиге кандидат депшидериниң хуралы Суг-Аксы суурнуң Культура бажыңынга болган. Хуралды көдээ Совет даргазы Шой Монгуш ажыткан.

Президентиниң ажыл-чорудулгазы кандыг болурун улус депутаттарының район Советиниң даргазы Дыртык-оол Дулуш таныштырган.

Бойдус камгалалының районнуң даргазы Комбуржап Ховалыг Тыва Республиканың Президентизиге Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты депшидерин саналдаан. Ук саналды хуралдың киржикчилери долузу-биле деткээш, тускай доктаалды хүлээп алган.

Чаа-оол ОНДАР.

Республиканың политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 21 (14745) 1992 чылдың январь 31, пятница

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он үшкү сессиязының

ХҮН ДЕМДЕГЛЕЛИ

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының отчёт илеткелинге хамаарышкан саналоналды, оон соонда оске-даа айтырыглар талазы-биле болган саналдарны парладывыс.

Чазактың кылган ажылын дыцнаваанынга депутат **Ч. К. Айыр-Санаа** хоомайзынган. «Бичии Тываны ашкарып-чемгериптер, хепкериптер курлавырлар боттарывыста бар. Ол хиреде Москваны холун эрттир дыннаар-дыр бис» деп, ол чемелээн. Чаа-тыс борбак найысылал Кызыл хоорайны чазак чагырар кылып алза канчап баар чүвел деп айтырыгны депутат салып турар. Оон башка хоорай сандарап барган деп ол бодалдыг.

Тываның сайзырал-хөгжүлдезиниң дугайында комплекстиг программаны бүгүделегей өртектеринге таарыштыр чаарты ажылдап кылырын депутат **Э. Х. Ооржак** саналдаан.

Сессияның үндүрер шиитпирлериниг дүүштүр ажыл-херекчи хөделирин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** медеглээн. Москваны хөй дыннаар дугайында чемелээшкиннерге хамаарыштыр, бюджеттиң 92 хуузу Россия-биле холбашкан болганда, бот-хуу шимченир арталар аргажок кызыы дээрзин ол дыцнаткан. «Россия-биле харылзааң соксат, маңаа директор деннелинге шимченип олур» дээр хөннер кризистен уштунарынга дөгүмче бербес дээрзи билдингир. Берге байдалдан уштунары-биле кижини ээ кылыр дээш чазактың чорудун турар айтырыгларын шиитпирлээринге Дээди Советтиң ээлчег чок сессиязын чыылдырганынга Ш. Д. Ооржак өөрүн четтириишкинин сеткилин илереткен.

Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажырынче кирерин хуралдың даргалакчызы республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы **В. С. Кажин-оол** дыннаткан. Бо болза ажылчы чонуң амыдыралы-биле сыныг холбашкан чугула айтырыг болуп турар, ынчангаш Хоойлуның төлевилелин чугаалажып турган, кончуг кичээнгейлиг, боламчалыг болурун дарталакчы депутаттарга баш бурунгаар сагындырган.

Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлузының төлевилелиниң талазы-биле илеткел кылдыры-биле Чер реформазының болгаш арат, тараачын ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң даргазы **А. Т. Сотпага** сес берген.

Илеткелчиден чер өртээнге болгаш үндүрүүнге хамаарыштыр хөй санныг айтырыглары депутаттар салган.

Тыва Республиканың Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы **Д. Х. Ооржак** бир дугаарында сес алгаш, бо чугаалажып турар хоойлу төлевилелиниң кончуг улуг ужур-дузалыын айыткан. Черниң өртээн төлээрин чер-черниң, үнүш-дүжүткүрүн барымдаалап көрүп, эртемге үндезилеп шын санаарын чугулаан көрген.

Мурнуку чылдарда чер өртээн хүрээ-биле бистин коллектив төлеп турган чүве болгай, ам шуптузу ону төлөөр болганы чөптүг деп санап турарын респотребсоюзтуң баштаар черниң даргазы депутат **Х. Д. Монгуш** саналынга чугаалаан.

Депутат **Г. Я. Эпп** илеткелчи айтырыгларга чогуур долу, билдингир харылаарны бербээнин шугумчүлээн. «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлу төлевилелин ам дээрзинде күштүг кылдыр бадылаваан, сонгаарладырын ол саналдаан.

Хоойлуның төлевилелинде арат ажыл-агыныг чернин үш чыл дургузунда халас ажылдаарын айыткан. Россия Федерациязының шын хоойлузунда арат ажыл-агыйлар чернин беш чылда халас ажылдаарын доктаатканы. Ону хандыр өөренип көөрүп Тыва Республиканың Дээди Совединиң Эргежоойлу политиказының комитединиң даргазы **Н. А. Оплар** саналынга демдеглээн. Комитет бодунуң хуралынга бо чугаалажып турар төлевилелди сайгарып көргеш, бодунуң салалдарын киргеннин дыцнаткан.

Кызыл хоорүүскомунуң даргазының орадаңызы депутат **В. П. Урванцев** чүве чугаалааш, чер өртээн төлээриниң айтырыын хоорүүском канчаар шиитпирлээнин дыцнаткан. Чер өртээн төлээрин Кызыл хоорайда элээн улгаттырган, оон чылдагааны болза хоорай девискээринде үрелген черлерни катап тургузары, найысылалды чаагайжыдары, социал айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээри болурун айыткан.

Бажың-Алаактың № 57 сонгулда округундан депутат **Б. Ч. Монгуш** чер дээш төлевирни бичеледирин саналдаан. Чүге дээрге совхозтарның хөй нуруузу орулгалыг эвес ажылдап турар, оларның чарыгдалдары улам улгаткан, ынчангаш мону өөренип көөрүн чугаалаан.

Чер дээш төлевирни район бүрүзүнге апгы кылып каарга таарымча чогун депутат **Д. С. Дотпаа** айыткаш, шуптузунуң төлөөр акшазын деннээрин саналдаан. Депутат **Б. С. Нурзат** черниң үнүш-дүжүткүрүн барымдаалап көрүп тургаш, оон өртек-үнезин тодарадырын чугулаан көрген. Депутат **В. В. Панкратов** чер дээш төлевирни улгаттырып турары шын эвес дээрзин айыткаш, пенсионерлерге, хөй уругларлыг өг-бүлелерге черни халас бээрин чөптүг деп санаан. Депутат **А. В. Марцеха** агаар медээлери тодарадыр, ону өөренип көрүп турар станциялар база чер дээш акша-көпеекти төлөөр-дир, ол үндүрген чарыгдалды дуглаарда пассажирлериң билединиң өртээн улгаттырар апаарын саналынга демдеглээн. Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы **К. Л. Лапчаа** сес алгаш, илеткелин улустарның харыызынга хамаарылгазы кошкак болганын, бюджетти долдурун алыр акша-көпеекти кайыын алырын дилеп тыварын, чер дээш төлевирни доктааткан болганда, ону ыаап-ла төлөөрин ол чугаалаан. Депутат **Г. Ч. Ширшин** чер дээш төлевирниң хемчээлин элээн бичеледирки, ону төлөөрүнге ажылчы чонну, бүдүрүлгелерни, албан организацияларны чаңчыктырарын саналдаан.

«Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлуның төлевилелинге хамаарыштыр саналдарын Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазы **Н. Ч. Ооржак**, улус депутаттары **Д. Б. Яндак**, **В. Х. Сүгеа-Маазыр**, **Г. М. Шубник** берген.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** чүве чугаалааш, «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузының ужур-дузазын тайылбырлаан. Ону күштүг кылдыр дамдыр ажылдаа — республиканың бюджедин доллуурунга, черниң үнүш-дүжүткүрүн бедидериңге, улус ажыл-агыйын хөгжүдериңге, социал айтырыгны чеднишкиниг шиитпирлээринге элээн деткимче болурун айыткан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок он үшкү сессиязы бодунуң ажылының үшкү хүнүн «Тыва Республиканың экономиктиг үндезиниң хандыарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузының төлевилелин чугаалажып көөру-биле эгелээн. Бо талазы-биле дыннаанынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** кылган:

— Айтырыгны чугаалажып көөрүнче ажаок озалдап кирип турарывысты мөгөөр апаар. Ужуруунда болза ону шагда-ла. Тываның бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алганыңыр соон дарый шиитпирлээр турган. Декларацияны мындыг хоойлу-биле быжыглап ажылыг орнунга политиказе суидулап, ажыы-бүрү үзел-бодалдар солчуушкунунга алдынкан турганывыс чажыт эвес-ле болгай. Ынчангаш ол чеде онзалаттынып көөдүмөйн барган чүүлдүүгү эвес. Декларацияны бижыглаарының механизмин бөгүн ажылдадып эгелээр ужурлуг бис.

Хоойлуның алыс үткааны Декларацияның 11-ги чүүлүнге үндезилеттинген, ону кысказы-биле чугаалаарга. Тываның девискээринде турар бүгү-ле чүүлдер шуптузу Тыва Республиканың донуунуң өнчүү, байлаа болур ужурлуг. Амгы үеде чамдык удуртукчулар боттарының бүдүрүлгезинге өнчү болур эргезин Россия Федерациязына дамчыдып бээриниң дугайында ажылды чорудуп турары илереп кээп турар. Өнчү болдурар эргени бээривис-биле кады черни, оон байлактарын өнчү болдурар эрге берип турарывыс ол болур ышкажыл. А ол дээрге Декларациявыс-биле дүүшпейн турар.

Кымга чүү онаажырын бис боттарывыс тодарадыр ужуррлуг бис. Маңаа Россия Федерациязындан кандыг-бир чөпшээрел маңап орган хереэ чок. Амгы үеде арай карылгалыг, орулга чок-ла бүдүрүлгелерни, адырларны Россияга дамчыдып бээр дээн хөөннер база бар. Карылгалыг-ла дээш дамчыдып берипкеш, алызында барын бодувустун-на өнчүүстү канчап дедир эгидип алырывысты бодаар апаар бис. Ынчангаш келир үени бодап, аажок хынамчалыг ажылды чорудар апаар.

Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр тода харыларны К. А. Бичелдейниң бергениниң соонда, депутаттар саналоналдар солчуушкунунче кирген.

Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чингине директору депутат **В. А. Попов** ук хоойлу төлевилелиниң Россия Федерациязының шак мындыг хоойлузу-биле дүүшпейн турар үүлдерин айтып, оларны кандыг-бир арга-биле дүүштүрүп, эде кылырының дугайында бодалдарын илереткеш, иниитизи-биле хоойлу төлевилелин хүлээп аарын саналдаан.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының улуг эртем ажылдакчызы депутат **Г. Я. Эпп** бодунуң чугаазында хоойлу төлевилелин комиссияларга бөзин таныштырбайн, шуут дорт-ла депутаттарга сессия эгелээр мурнунда тылсып бергенин айыткаш, ону чугле сайгарып чугаалажыры-биле кыызгаарланып, келир сессияга хүлээп алырын саналдаан. Документ күрүнелер аразында харылзааларга хамаарышкан болганда, аңаа аажок кичээнгейлиг болурунуң эргежок чугулазын ол чугаалаан.

РСФСР-ниң улус депутаты **А. Н. Пиче-оол** мынчаар чугаалаан:

— Ук хоойлу төлевилелин Тываның чонунуң дугайында сагыш човаашкынныг бир херечизи кылдыр көрүп тур мен. Амгы үеде тургустунуп кээп турар айтырыглар-ла хөй. Оларның эң чидиглериниң бирээзи — өнчү-хөренги айтырыы, ынчангаш ону дарый шиитпирлээри чугула. Ынчалза-даа далаш, чедир бодаттынмаан шиитпирлер база херек чок. Бо айтырыг талазы-биле республиканың болгаш федерацияның аразында чөрүүлээлер туруп кээп болур. Кожавыс девискээрлериң дуржулгазын өөренип көрзе эки эвес ирги бе? Оларны-биле дарый харылзашканыныг соонда сессияның дараазында хүннеринде айтырыгны үзе шиитпирлезе эки бооп чадавас.

Улуг-Хем районуң Арыг-Үзүүнде ажылчын кооперативиниң баштаар черниң даргазы **Ч. К. Айыр-Санаа** өске черлер дуржулгазын манап, бот-ийдекей чок ажылдаанының ажык чогун айтып, хоойлу төлевилелин дарый хүлээп алырын саналдаан.

Ол саналды депутаттар **Б. Т. Санчы**, **Ч. Х. Хертек**, **К. Ш. Ялаков**, улус депутаттарының Шагаан-Арыг хоорай Советиниң даргазы **М. К. Анай-оол**, депутаттар **Н. А. Ондар**, **С. С. Санчай** олар деткээннер.

Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң айтырыг талазы-биле немелде тодарадылгалар бергеш, түннел кылганының соонда, хоойлу төлевилелин чедир ажылдап кылыр эдилге комиссиязы ажылдап чорупторга, «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузының төлевилелин чедир ажылдап кылган эдилге комиссиязының даргазы депутат **А. И. Семеновтун** дыннаныглары-биле чергелештир хоойлу төлевилелиниң үүлдер аайы-биле сайгарылгазын кылгаш, делегаттар ук хоойлу төлевилелин иниитизи-биле хүлээп алганнар.

Сессияның ийи дугаар хүнүнүң дүүш соонда болган хуралынга «Тыва Республиканың бот-догуннаашкынының экономиктиг үндезиниң хандыарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин чүүлдер аайы-биле чугаалажырынче кирген. Хоойлу төлевилелин ажылдап кылыр талазы-биле эдилге комиссиязының мурнуудан депутат **А. И. Ванжа** сес алгаш, депутаттарның кирген саналдарын, сүмелерин өөренип көргеп, оларның эргежок чугулазын төлевилелде киргеннин дыцнаткан. Ынчангаш хоойлунуң төлевилели ажылдап кылдыгаан, оон кол ооргазын хүлээп ап болурун саналдааш, бо хоойлуну хүлээп алыры чугула дээрзин ол демдеглээн.

«Тыва Республиканың бот-догуннаашкынының экономиктиг үндезиниң хандырар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин үүлдер аайы-биле сайгарып чугаалажыр-ла сессия бадылаап.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың аразында күрүне өнчүүнүң объектилерин ангылаар, муниципалитет өнчүзүн тургузар дугайында айтырыгны чугаалажырынче сессия кирген. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Тыва Республиканың Күрүне өнчү-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы **Я. В. Сарбаа** бо дугайында илеткед кылган.

Илеткелчиге хөй санныг айтырыгларны депутаттар салып, кайы бүдүрүлге кымның өнчүзү болуру билдинмезин, чүге үндезилел алгаш ону ынчаар кылганын тодарадып турганнар. Чамдык депутаттар бо айтырыг хынамчалыг белгеттинмээн деп санап, ону сонгаарладырын чугаалап турганнар. Амгы үеде бо айтырыгны шиитпирлеп алыры эргежок чугула болу бергениниг-биле ону сайгарып чугаалажырынче сессия шилчээн.

Дараазында Улус ажыл-агыйының экономиказының комитединиң даргазы **А. Н. Шулепов** тайылбыр кылган. Ол депутаттарның киргеннерин ажыл-агый объектилериниң үш бөлүктен турган даңзызынче утландырган. Бирги бөлүкте — Россия Федерациязына хамааржыр, ийиги бөлүкте — Тыва Республиканың өнчү-хөренгизинче кирер, ындыг болза-даа дугурушканын ёзугаар Россия Федерациязынче дамчыттынып болур объектилер, а үшкү бөлүкте — муниципалитет өнчүге хамааржыр черлериң даңзызы чыскаатты нган.

Эргелеп башкарылганың деннелинин аайы-биле өнчүнү ангылаан чорук республиканың улус ажыл-агыйының болгаш ангы-ангы бүдүрүлгелериниң тургузугларынга элээн өскерилгелерни болдурар дээрзи билдингир. «Тувкоммунэнерго», «Водоканал», автовокзалдар каттыжышкыны, оралга хандырылгазы, кезек совхозтарга хамаарыштыр эде тургузуушкуннар болур. Оонбиле кады чер-чер Советтериниң харыысалгазы болгаш ажыл-агыйжы бот-хөделиишкинин улгадыр.

Моон соңгаар Тываның девискээринде өнчү тудуктар, кордал база турбас. Моон соңгаар фондуларның болгаш хөрөнгилериниң төпчүткен үлээшкинин деп чүве чок болур, ол хагдынар. Хамык чүвени иниитиз рыноктан садып алыр апаар. Чамдык бүдүрүлгелериниң Россияның чалгынының адаанга артыксап турарының чылдагааны билдингир — оларның бот-шимченип ажылдаарындан түвексинери. Ынчап турар болза, соң-даарта ол бүдүрүлгезин олар боттары-ла садып алыр апаар. Хамык байдалды Тывага хамаарылга чок кылдыр. Айда чурттап турар-биле дөмей көргүзерин оралдашкан хереэ чок. Чамдык удуртукчуларга ам-даа районнарны чагырып алыры, боттарындан хамаарылгалыг болдурары — чажыт эвес күзели бо. Болдунар-ла чүвени шуптузун бис муниципалитет эрге-чагыргаже бээр ужурлут бис. Бөдүүнү-биле шиитпирлеп алыр айтырыгларга мөөнелип чыдып бээри кончуг шаптыктыг болур-дур» деп, К. А. Бичелдей чугаалаан.

Сессия дараазында айтырыны чугаалажып кирипкен. «Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының республика программазының дугайында» илеткелди Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** кылган. (Ону бистин солунга кызыра парлаар. — **Ред.**). Илеткел соонда Ш. Д. Ооржакка депутаттар айтырыгларны салгаш, харыыларны алган соонда, сессия ийиги хүнүнүң ажылын дооскан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязы бодунуң ажылының үшкү хүнүнүң эгезинде «Тыва Республиканга күрүне өнчү-хөренгизин республиканың күрүне өнчүзү болгаш муниципалитет өнчүзү кылдыр ангылаарының дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалын иниитизи-биле хүлээп алган.

Оон соонда депутаттар «Тыва Республиканга күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының программазының дугайында» Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын чугаалажып көөрүн уламчылааннар.

Дээди Советтиң Улус ажыл-агый экономиказының комитединиң даргазы депутат **А. Н. Шулепов** хуужудулга программазының дыка хөй үүлдери-биле чөпшээрешпейн турарын айыткаш, бирги номчулга-биле кызыгаарланып, чугаага сессияның тончүзүнде катап эгидип келирин саналдаан. Чугаазының түннелинде немешкен өртектен 28 хуу үндүрүгү ооза-ла кол продукцуларга чок кылырының дугайында дилегни Россия Федерациязының чазаанга киирериниң дугайында саналды ол киргген.

«Азия биржазының» Тывада төвүнүң эргелекчизи депутат **М. К. Доржукай** бодунуң саналынга колдуунда-ла бодунуң биржазының ажыл-чорудулгазының дугайында илеткеп, бир янзы хевирлиг реклама кылганының түннелинде, хуужудулга программазын деткип турарын чугаалаан.

Улус депутаттарының Чаа-Хөл район Советиниң күүсекчи комитединиң даргазының хүлээлгезин күүседип турар депутат **К. Д. Биче-оол** хуужудулга программазын аажок озалдап хүлээп ап турар-дыр деп санап турарын айыткан. Чаа документилер ажылдаттынып, кылдыыпла турар, ынчалза-даа чон ортузунга тайылбыр эвээш, ынчангаш оларның күүсеттинмейн турарының бир чылдагааны ол деп, депутат санаан. Хуужудулганы дарый эгелээр-дир, ынчалза-даа ужур-ла дээш чүнү-даа өөренип көрбейн, эмин эрттирип туруп бээрге база хоржок апаар. Хуужудулгага капиталды салыр-дыр, дашпыкы инвесторлаачы чүге киирилтирип болбазыл деп, депутат чугаалааш, эрткен чайын Моолдуң Улаастайга чорааныы чижек кылдыр киргген. Улаастай хоорайда Японияның бүгүдеге сураглыг «Ямаха» концерни бодунуң садыын ажыдып алган. Ынчангаш ынзы-бүрү видеоаппаратуразы, радиотехниканы моолдар садып ап турарлар. Бистер чүге ыыап болбас бис? Республиканың хереглекчилер иниитизиниң башталар черниң даргазы депутат **Х. Д. Монгуш** Кыдат, Япония-биле харылзажып-ла турар-дыр, түннел-даа чок. Бо программаны ажылдадыр дээр болза, ону хамыктың мурнунда банк талазындан акша-хөренга-биле быжыглаары чугула, ынчанмас болза чүве бүтпес деп, депутат саналын түннээн.

— Хуужудулганы эгелээр мурнунда чонуң акша-хөренгизин, ол бүгү кандыг акша-хөренгинин күселиби-биле чоруттунарын тодарадыры чугула — деп, республиканың хереглекчилер иниитизиниң баштаар черниң даргазы депутат **Х. Д. Монгуш** саналын эгелээн. — Оон ангыда, хуужудулганың чеднишкинниг чорудулгазы ону чорударын удуртур ажылдакчыларның бодунуң херээн эки билириндеп, ак сеткилдииниден база улуу-биле хамааржыр. Маңаа аажок хынамчалыг чорук эргежок чугула.

Тывага чуртталга шелүүнүң хуужудулгазын халас чорударын депутат саналының түннелинде айыткан.

Депутаттар **А. М. Маркооол**, **К. М. Сувандии**, **И. Ч. Саая**, **М. Б. Эртиис**, **С. М. Достай** олар боттарының саналдарынга программаны деткип турарын чугаалааннар.

Депутат **Г. Я. Эпп** хуужудулганы халас чорударының дугайында бодалды деткиивейн турарын айыткан. Улустуң холунга акша көвүдээрге, оон үнези аажок бадар, ол база бир-ле дугаарында, эн чединмес, кошкак камгалалдыг кижилерге аар согуг болур деп онзалап демдеглээн.

Депутат **Г. Ч. Ширшин** сес алгаш, Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң хуужудары чугула херектиг чүүл дээрзин айыткан. Мөөн бодап турарым-биле алырга, бүдүрүлгелерни хуужудары дээрге, күрүне өнчү-хөренгизин ангы-ангы өнчү-хөренгилиг кижилерге садарыдыр. Бүдүрүлгелерни дыка хөй салгалдың кижилери кылган, ону үреэри белен, ындыг болганы-биле бо айтырыгны кончуг овааримчалыг кылырын саналдаан. Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң хуужударының республика программазында айыткан үүлдерни ол үүлдүгүнүп деткээш, бодунуң хуузунда чамдык бодалдарын саналдап кирген. Оон ангыда коллективтиг өнчү-хөренгиге хамаарыштыр чугаалааш, ол мурнукузундан ам ылгалдыг болу бергенин тайылбырлаан. Бүдүрүлгелерни хуужударда оларның тургустунган теегузүүнден эгелээш, оске-даа онзагай байдалдарын өөренип көөрүн, кончуг хынамчалыг болурун база катап ол демдеглээн.

Бүдүрүлгелерни хуужудар дугайында республика программазында чамдык үүлдер элээн чигаалыг байдалдыг болгун турарын депутат **Б. С. Нурзат** саналынга чугаалаан. Оларга программаның 3, 5, 7 пунктуларында киирген чамдык үүлдер хамааржып, оон дугайында ол тайылбырлаан. Хуужудулганы чурттуг чамдык черлериниг даалаш шиитпирлеп турары-биле частырыгларны кылыр турар болгай. Шак ындыг четтестерни болдурбазы-биле хынамчалыг болурун айыткан.

Бистин республикада бүдүрүлгелерни хуужударны эгелей бергенин ол дыцнаткан. Оон өнжөөнге Барын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхозун киирген. Ында хуужудулганы баштайгы базымын кыла берген. Ажыл-агыйны удуртур баштаар черни сонгуп алган, кооперативтерни тургускан. Акша-копеекти канчаар чарыгдаарының айтырыын шиитпирлеп турар. «Дөн-Терезин» совхозта бо ажыл база эгелей берген. Бо коллективтер моон соңгаар канчаар ажылдаарын айыткан документилерни манап турар, ындыг болганда оларга деткимче, дузаны чедирери чугула болу берген.

Күрүненин «Тыва тудуг» аренда-кооператив каттыжышкынының даргазы **М. А. Кыргыс** сессияның чугаалажып турар хүн айтырыынга хамаарыштыр бодунуң хүүда бодалдарын илереткен. Тудуг каттыжышкыны чуртталга фондузун хуужударының дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш. Чуртталга бажыннарын хамаатыларга халаска бээри чугула дээрзин ол айыткан. Коллективте 6 бүдүрүлге арендаже шилчээн, 4 кооперативти тургускан. Оларның чогумчалыг ажылдаарынга чарыглаар акша-хөренги эвээш болгаш материалдыг базаа кошкак болуп келгенин дыннаанан. Каттыжышкын тургустунгандан бээр дыка үр үе эрткен-даа болза, материалдыг базазы багай, ындыг болганы-биле ону эжиидери-биле кандыг ажылдарны чорудуп турарын чугаалаан. Тудуг материалдарының өртек-үнезин улгатканынга база доктааган.

Бүдүрүлгелерни хуужударының айтырын шиитпирлээрин чон манап турарын Тожу райкүүскомунуң даргазы **Д. К. Долгар** саналының эгезинде демдеглээн. Республиканың чамдык бүдүрүлгелериниң ассоциацияларының удуртукчулары Тываның бодунуң иштинде үлетпүр бүдүрүлгелерин хөгжүдүп сайзырадырының орнунга боттарының кара туразы-биле өске черлерге бүдүрүлгелер тударын планнап, ону кылып эгелеп турарынга удурланып, чугаалаан, ындыг удуртукчуларны ажылындан халаарынга чедир шыңгыы айтырыгны тургускан.

Тудуг материалдарының, чүк соөртүлгезиниң өртек-үнези хемчээл чокка өзүп турарынга ол доктааган. Тудуг материалдарын үстүү черлерден келген чижек-норма чокка боттарының туразы-биле улгаттырыр алган болуп турар. Бодап көөрге, кандыг-ла-бир чангыс зай өртек-үне турту дег. Тудуг материалдарының өртээн улгаттырган, оон киргеен акша-биле ажылчыларның шалының улгаттырарын шиитпирлеп алган. Ажылдап турар кижилериниң санын кызырарынче сагыш салбайн, чүгле продукцияның өртээн көвүдеринче ыыдарга шын эвес. Авизбүдүрүлге бараанар соөртүрүнүн өртээн база улгаттырган. Бо бүгү бүдүрүлгелерге ажылды чонну дыка таарымча чок байдалга чедиргеш, ынчангаш бо айтырыгларны эки өөренип көөрүн ол саналдаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Улус ажыл-агыйының экономика комитединиң даргазы А. Н. Шулепов ажылын баш удур хынамчалыг кылып алыр турган, ооң бөгүн чаа көрүп турар ышкаш болуп турарын ол шугумчүлээн.

Садыг, коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелериниг колдуунда хөрөөженнер ажылдап турар болгай, ол бүдүрүлгелерни хуужудуттарга, дыка хөй кижи ажыл чок артар апаар, ынчангаш оларны ажылга тургузарынче, амыдыралынче сагыш салыры амгы үеде чугула болуп турарын профреспүвүлелдиң даргазының оралакчызы **Г. И. Насюрин** саналынга демдеглээн. Бо талазы-биле чүүү кылза чогуурун тодаргай айыткан. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели биле профреспүвүлели аразында экономиктиг айтырыглар талазы-биле дугуржулгаларны кылып турарын дыцнаткан. Үндүрүүн ожаарын ханы өөренип көөрүн ол сессиядан дилээн. Бамкының чогумчалыг ажылдаарын чедип алырын ол чугулаап көргеш. Хуужудулга ажылын чорудуп турар үеде аңаа профсоюзтар комитеттериниң төлөөлери албан киришкен турарын чугаалаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** түннел сес алгаш, депутаттарның болгаш өскелериниг-даа саналдарын, шугумчүлеллерин хүлээп алганын чугаалаан. Программаның төлевилелинде четтестер, чедир кылдымаан үүлдер бар, ону эде ажылдап кылгаш, амыдырала боттандырар дээш бүгү-ле тодаргай хемчеглерни алырын айыткан. Моон соңгаар экономиканы хөгжүлер айтырыгларже коз кичээнгейни салырынче сессияның киржикчилерин ол кыйгырган. Амгы үеде рынокче шилчээн бис, ол болза коянчыг берге болуру чугаажок, ындыг болганда ажылды чонуң социал камгалалын эки-жидер дээш болдунар хемчеглерни алырын ол чугулаап көргеш.

Сессия дараазында хүн айтырыын чугаалажырынче кирген.

«Тыва Республиканың чуртталга фондузун хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында илеткелди Тыва Республиканың юстиция министри **Ю. Т. Стал-оол** кылган.

Илеткел төнген соонда илеткелчиден айтырыгларны салган.

Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр саналдар эгелээн. Депутат **З. Н. Сат** төлевилеллиг 9 үүлүнде I бөлүктүң инвалидтерин немей киирерин саналдаан.

Дээди Советтиң улус ажыл-агыйының комитединиң даргазы **А. Н. Шулепов** комитеттерден болгаш хөй-ниити организацияларындан кирген саналдарны мөөнней көргенин дыцнаткан. Хоойлуның эге киирилдезин бөдүүнчүдер; 4 үүлүнде «айыылдыг байдалда бажыңнар хуужудулгага кирбес» дээнинге «кара туразында эзлеттинген бажыңнар хуужуттунмас» деп немээр; 9 үүлүнде маадыр иелер дугайында ап кааптар, чүге дээрге чиигелдиг категорияларда эвээш орулгалыг өг-бүлелер бар, а ынчаарга хөй уругларлыг иелер эвээш орулгалыг өг-бүлелерге хамааржыр болгай; халас бээр чуртталга шелүн 21-ден 24 м² чедирер, чүге дизе Чоон Сибирьнин агаар-бойдузу дошкун, хөй идик-хеп негеттинер, чырык, чылыг хөй хереглеттинер; хөй уругларлыг өг-бүлелериниң кежигүннериниден хуужудулганы 3 кижи чорудуп болурун көөр, бо таварылгада арткан уруглар сөөлүнде барып хуужудулгага киржир эргелиг болур; 25 үүл 22 үүлдү катаптап турар; бажыңнарны бээр-бербезинге хамаарыштыр чер-чер Советтериниң эргелерин кызыгаарлаан хереэ чок.

«Бо хоойлуну организациллар бажыннарынга база хамаарыштырар болза эки» деп, саналын депутат **М. К. Куулар** эгелээн. Айыылдыг байлалда бажыңнарны халас берриптер, септелге дээш төлелгени чурттакчыларга эгидер дугайында ол саналдаан.

Маңаа **К. А. Бичелдей** айтырыг салган: чүнү-даа халас бээр, төлөлгезин бээр дугайында чугаа чорудуп турза, ол акша-төгерикти кайыын алырының дугайында боланың көрген силер бе? Ынчалза-даа айтырыг **харыы чок арткан.**

...ДЫВЫРЖААН ХЕРЭЭ БАР БЕ?

Тыва Республиканың гимнизиниң, сүлде демдээниң болгаш түгүнүң дугайында конкурска хамаарыштыр бодумнуң бодалымны «Тыва Республика» солуннуң сентябрь 20-де үнген 29 дугаарынга илереткен кижи мен. Мээн ол саналым конкурс комиссиязының кичээнгейинге илдиксээн хире.

Комиссия чыглып келгеш, сайгарылга кылган санындала түннел үндүрүүшкүнү соңгаарлаттынып-ла турар. Хирезин бодаарга, комиссия кежигүннериниң сонуургалдары үскүлежип турар хире. Ындыг болур-даа ужуралуг. Чүге дээргe конкурс хаалгыг болган. Бир эвес ажык конкурс турган болза, аңаа келген чогаалдарның эң дээрезин шилип алгаш, бичин четпестерин эде-хере тыртып, немеп, казып тургаш, ажылдаарын авторнуң бодунгаа-даа, бөлүк авторларга-даа дагзып болур-ла болгай. А хаалгыг чогаалды канчаптар боор. Кайы-бир бичии чүве четпес болза, ону аткаар идип каар, ол-ла-дыр. Өскезинде кандыг эвес деп идегел-биле аан. А кандыг-даа эскит-дудуу чок. Тулган эртине-чогаал тургузуптар хире чогаадыкчы амдыызында сурагжый берген чогаалчылар болгаш композиторларда чок ийин. Шуптузуның чогаадыкчы аргашиннээ, дуржулгазы барык бир деп улус-ла болгай. Ынчангаш мен бодаарымга, конкурска келген чогаалдарның кайы-бир дээрезин шилип алгаш, ону деткип, эмеглешкени-ле дээре турган боор. Ынчан бир чүве үүнүп болур.

Оон ынай база мындыг бодалдыг мен ийин. Черле ынчаш ол тыва гимн бижинде чүве-ле ыяап европейжи аянны эдерер ужурлуг улус бис. Чамдык музыка талазы-биле билир комиссия кежигүннери кайы-бир ырыны «олгимн хемчээлинге таарышпас-тыр» суг дижип турган боор-дур. А ол хемчээлди кым албан-биле доктаадып каан чүвел? Бир эвес мурнуку «Совет Эвилелиниң гимнизи», «Интернационал», «Марсельеза» база өске-даа Европа чуттарының өрээл ырларының эгези болганчок-ла квартадан (эгезинде ийи дотаның интервалы) эгелеп турарын барымдаалаар ужурлуг чүве болза, дыка хөй улустуң күзеп, сүмелеп турары тыва чопуң ынак ырызы апарган «Байлак чуртум» деп ыры (сөзү С. Сарыг-оолдуу, аялгазы В. Көк-оолдуу) гимнге таарышпайн барып болур-ла харын. А шынында «Байлак чуртум» дээрге сөзүлү-ла тыва черге өрээл ыры боон болур. Ол ырының аялгазының кол өзээн арттырааш, гимнге таарыштыр аранжировка кылып ап болур-ла болгай. Ол ырыдан гимн кылырын композиторларга дагзып каар болза, черле ажырбас хире. Ол ыры тыва чоннуң амыдыларынче ханылап кире берген, ол-ла аялга-биле Тыва радио эртенги хүнүү үткүп, улусту ажыл-ишче оттуруп турар болгай. Хөй-хөй чылдарда шылгаттынып, шүүрттиниң келген эки чогаал боду-ла холга кирип турда, шүүдеп, өзү барымдаалап, конкурстап турган хөрээ бар бе? Эжик ажык турда-ла, соңгадан дывыржааны-биле демей ышкажыл. Харын ол авторларның кирип турганы ырларын дөгерезин Тыва радионың музыка фондузунга хүлээп алыр болза, тыва ырлар фондузу байыыр ужурлуг. Кайын-на чогаалчылар, композиторлар хиреликтер чогаалдарын конкурска киирип турганнар деп. А «Байлак чуртум» гимн аялгазынга таарышпас дижип турган чамдык жюри кежигүннериниң саналы черле шын эвес. Ыяап-ла тускай хемчээл түрүү деп чүве шын эвес. Төрээн черин, чонун алган турар чараш ыры ол чуртту өрээл ыры — гимни болуп шыдаар. Ону Тыва Күрүнениң гимнизи кылып алаа черле ажырбас деп бодаар мен.

Екатерина ТАНОВА.
Чогаалчы.

АЖЫЛДАКСААР БОЛЗУҢЗА...

Тыва Республиканың Чонну ажыл-биле хандырарының күрүне комитединиң даргазы Ч. С. Монгуш ярмарканы ажыткаш, аңаа чамдык чугула үүлдерни демдеглеп, сан-фактыларны адаан. Чижээлээргe, амгы үеде ажылда болгаш өөредилгеде хаара туттунмаан кижилер, аныяктар тускай чарлалдарны болгаш медээлерни колдуундала солуннардан болгаш радио база телевидение дамчыдыгаларындан билип ап турар. Ажылче болгаш өөредилгеже кирер дугайында чамдык үүлдерни чон ам-даа эки билбейн турар. Чүге дизе чамдык бүдүрүлге, албан черлеринге баарга, чамдык удуртукчулар оларны кандыг-бир чылдагаанга үндезилээш, албайн турарын ол демдеглээн.

Комитет тургустунгандан бээр ам алды ай чедип турар. Бо үеним дургузунда ажыл чок кылдыр демдеглеткен турган 2532 кижиниң 1039-ун ажылга кирген. Маңаа мындыг үүлдү демдеглеп каары артык эвес: чамдык кижилер ээлчег азы ажыл соонда чамдык үелерде хостуг болуп турар. Ынчангаш дакпырлап ажылдаар дугайында дилег киирген 221 кижиниң 82-зин ажылга киирген. Оларның аразында өөренип турар 80 аныяктарның 30-ин ажылга хаара туткан.

Бистин республика чоннуң назы-харының аайы-биле Россия Федерациязында эң аныяк болуп турар. Бир кижиниң назыны ортумаа-биле 26,1 хар. 310 мың кижиниң 116 мыңы ажылдаар шинектиг. Ындыг-даа болза ажылчын кадрларның ажылдан үнер-кирер чоруу хөй. Ангы-ангы чылдагаанларның ужурундан ажылдап шыдавас 44 мың кижи бар болган.

Чамдык хамаатылар ажыл дилевейн азы кандыг-бир чылдагаан-биле ажылдавайн турар. А чогум кандыг кижини ажыл чок кижил дээрзин чамдык хамаатылар амга чедир билбейн турар. Маңаа мону тайылбырлап каары артык эвес. Боду ажылдап шыдаар харыктыг, ажыл болгаш орулга чок, ажыл чок дээрзиниң дугайында тускай бүрүткелде турар болза, ажылга дораан кирип болур кижилерни ажыл чок деп саналаар апаар.

А ажыл чок кижилер база ангы-ангы кезектерлиг болуп турар. Чүге дээрге оларның аразында бүдүрүлге черин хаттаан азы штат кызырылганындан хостуг арткан кижилер. Оон ынай, мурнунда черле ажылдап чорбаан аныяктар, школа доосканнар, улуг класстың өөреникчилери азы өөренип турган черин каапкан аныяктар база хоругдалдан үнген хамаатылар болур.

Дыка үр үеде ажыл кылбайн чораан кижилер ам ажыл дилеп турар апарган. Чижээлээргe, Бин-Хем районну алыр болза, өртектер өскени-биле холбаштыр ажыл дилээн кижилериниң саны кевүдей берген. Оон кол чылдагааны — өртектер чиик турда, чамдык кижилер «ой-тавында амыдырап орган». Ам ындыг эвес. Чамгыс борбак хлебтиң өртээ 2-3 рубль чедип турда, ажылдавас арга чок апарган.

Чамдык кижилер ажыл дилевейн, аңаа-ла пособие ап олурар болза ажырбас деп бодап турар. Ол ындыг эвес. Ол пособиени төпшөөредип, кылдырын алыры белен эвес. А республикада ажыл чок кижилериң хандырар дээр болза, 20 миллион ажы рубль херек болуп турар. А ону кым биске бээрил, кайын алырыл?! Нарын айтыры.

Республиканың кайы-даа булуннарында, кайы-даа суудүрүлгелерде ажылдап турар удуртукчулар, ылангыя дээди эртемниглер хүлээлгелерин болгаш эргелерин билбес болуп турар дээрзин Ч. С. Монгуш айыткан. Штат кызырылган таварылгада кандыг кижини ажылдан канчаар үндүрерин билбес болуп турар. Чижээлээргe, Барын-Хемчикте эзт комбинадының ажылчыннарын кызырарда, цехтерден ажылчыннарны болгаш ону ажыглалга кирерге, ажылдаар хөй кижи херек дээрзин тудугнуң начальниги Н. В. Пивоваров дыннадыг кылган. Амдыызында аңаа 550 ажылчын херек болуп турар. Бо чылын ол тудуг ажыглалга кирер болганда, апрель айдан эгелеп өөренир улусту четчелеп эгелээр. Ол улус Барнаулга азы өске хоорайга өөренир апаар. Олар механиктиң, слесарьның болгаш өске-даа мергежилдиг кижилери болур. Баштайгы үеде ниити чуртталга бажыңы, чоорту чуртталга бажыңын аңаа тудары көрдүүп турар.

Чаагайжыдылга комбинадының директору Николай Германов бо улаада бажыңнар дашты аштаар кижилер херек дээрзин дыннаткан. Шалыңы девискээр хуузу чокка санаарга, 342 рубль болуп турар. Бо бүдүрүлге чери бажың амдыызында берин шыдавас, эзлчегге түрүп болур.

Тыва Республиканың Агрөүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы А. С. Нурзет чүве чугаалааш, республиканың дыка хөй колхозжыр. Эң күдүкү шалың 830 рубль. Бо чылдан эгелеп республиканың совхозтарын болгаш чаа тургустунган ажылагыйларны катан эде тургузар деп турар. Оларның баазазынга арат болгаш тараачыл ажыл-агыйларын, акционер шитилелдерин, бүдүрүлге кооперативтерин азы колхоз-совхозтар кылдыр хевээр арттырар. Бо бүгүнү организастаан түннелинде киргген үлүүн барымдаалап турган, кижилерге черни бээр.

Агрөүлетпүр эвилелиниң чанында өөредилге-бүдүрүлге комбинадынга чолаачыларны өөредир, оларның профессионал мергежилин бедидер. Оон ангыда аңаа электромонтерларны, поварларны база өөредир.

№ 10 профтехучилищениң баазазынга хоорайга болгаш өдээге ажылдаар тудугжуларны, крановщиктерни болгаш өске-даа мергежилге өөренип болурунуң дугайында Светлана Лопатина сүмелээн. Ында чолаачыга өөренирде өске черлерге бодаарга, ортээ чиик.

Хову-Аксында «Тыва кобальт» комбинады дүшкен соонда аңаа ажылдап турган 140 ажылчынны кызырган. Ол кижилериниң чамдыызы январь айдан эгелеп тускай пособиени ап эгелээнин ол районнуң төлөөзи Елизавета Куулар дыннаткаш, амгы үеде районнуң школаларынга ажылдаар тускай эртемниг башкы специалистериниң чедишпейн турарын чугаалаан. Оон ангыда районда эмчилер, тудугжулар бо хүнде чедишпейн турар.

Школаның тос-он класстарын дооскаш, амга чедир өөредилге, ажыл чок чоруп турар аныяктар дугайында аңаа келгеннер чугаалап турду. Чамдыктарының назыхары биче, азы тускай эртеми чок болурга, ажылга албайн турар таварылгалар хөй. Хөй акшалыг, азы сан-хөөзү бижыг бүдүрүлгелерде тыва аныяктарның эвээш кирип турарынга хомудаан саналдар хөй болган. Чижээлээргe, «Тыва алдын» бүдүрүлгезинде тыва оолдарның эвээш болуп турарынга хамааршытыр бир кижи (адын адаваан) шыңгыы санал берген деп болур. Ол черниң чамдык ажылчыннары соңгаартан акша-төгерик, кончаа сүрген кижилер боон турар. Аңаа тыва оолдарны колдады чүге ажылдадып болбас деп?

Кызылдың чонну ажылбиле хандырар албанның ажылдакчызы Л. М. Яңушкина чүве чугаалааш, хоорайга ажылдаар хостуг черлер хөй дээрзин дыннаткан. Ажылдаар күзелдиг кижилер Кочетов кудумчузунда 34 дугаар бажыңын 2 дугаар квартиразынга келирин чалап турду.

Ярмаркага Каа-Хем, Кызыл районнуң совхозтарынга ажылдаар күзелдиг кижилерни база чалап, бүрүткээн. Чижээлээргe, «Кара-Хаак» совхозка 10 малчын негеттинип турар. Көшкени дээш тускай төлевирни база пособиени бээр.

Ук ярмаркага 14 районнарның, 21 бүдүрүлгелериниң төлөөлери киржип, ажылче чалаан. Ол хүн ажылдаар дугайында 500 кижи демдеглеткен. Оларның иштинден 65 кижи ажылдаар путевкаларны алган, 301 кижи ажылдаар дугайында консультацияны алган.

Виктор КАРА-САЛ.
«Шынның» тускай корр.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

РФ-ниң Президентизиниң чанында Хамааты камгалалының, онза болуушкуннар болгаш бойдус халавының чедирген уржуктарын чок болдурар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С. К. Шойгуга удурткан экспедиция Тывада чедип келген.

Оон составында хамааты камгалалының талазы-биле специалистер, эмчилер болгаш өске-даа кижилер бар. Ук комиссияның кол сорулгазы — Мөңгүн-Тайгада тывылган сарлыктарның аарының тодарадыры, когараан малдың сегин чыып тургаш, ону черге хемери болгаш аарыгның уламчылаарын болдурбас талазы-биле тускай хемчеглерни алыры.

Районда бо хүннерде муң ажыг баш сарлыктың сеги Барлык хемниң унунда, МАР-биле кызыгаарның чамдык черлериниң иштии талазында болгаш Шеретейде болуп турар. Ынчангаш ол черлерде малдың сегин үш ангы черлерге сөөртүп чыгаш, оңгарларга хемер улуг ажылды чорудар. Аңаа районнуң бүгү ажыл-агыларының, албан организацияларының коллективтери киржир, малдың сегин вертолет болгаш автотранспортбиле база чамдык берт черлерден еске арга-биле үндүр сөөртүү көрдүүп турар.

Кызылдан долу чүүктүү үш, Красноярскиден ийи вертолёт Мугур-Аксынче дүүн ужуп чорупкан.

(Бистин корр.).

• • •

Борис Ельцин Россияның боо-чепсектерин кызыгаарлаарының болгаш кызырарының талазы-биле политиказының дугайында медеглел кылган.

МОСКВА, январь 29. (СЭТА). Россия болуп ССРЭниң боо-чепсектерин кызыгаарлаарының болгаш дужуреринің талазы-биле делегей күдээлгелерин күүседири дээш харысалгазының салгал өзугаар эдилехчизи деп санап турар.

Ол дугайын Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин телевидение дамчыштыр «Россияның боо-чепсектерин кызыгаарлаарының болгаш кызырарының талазы-биле политиказының дугайында» медеглелинге чугаалаан.

• • •

Ам безин дайынчы дежурныйлаашкынынан чер болгаш далай базаларлыг 600 хире стратегтиг баллистиктиг ракеталарны, азы барык 1250 ядролуг октарны үндүрген. Диптер аразынга ужугар баллистиктиг ракеталарны салып үндүрер 130 шахта тургузугларын узуткаан азы узуткаарынга белеткээн. Суг иштинин атомнуг ракета салып үндүрер тургузугларын ап каарынга белеткээн. Стратегтиг шаап халдакчы чепсектерниң өлөөн каш хевирлерин ажылдан кылырының болгаш чаартырының программаларын соксаткан.

• • •

Тактиктиг ядролуг чепсектиг кызырарының талазы-биле улуг хемчээлдиг хемчеглер ап чоруттунуп турар. Россия далайдан адыр үндүрер тактиктиг ядролуг чепсектиг үштүн бир кезиин, дүмдүүштелдир салып үндүрер ракеталарга ядролуг октарның чартык кезиин, ужар үүлге тактиктиг ядролуг чепсектериниң курлавырларының база чартык кезиин кызырып турар.

• • •

Россия ядролуг чепсектериниң бүгү шенелделерки хөрүүру дээш туржун, 1991 чылдың октябрьда чарлаттынган ядролуг чазылдырышкынларга чыл хуусаалыг мораторийни бадыткап турар.

• •

Ядролуг чепсектиг таратпас дугайында хөрээ талазы-биле Россияның хүлээлгелерин Борис Ельцин бадыткаан.

• • •

Ту-160 база Ту-95МС деп аар бомбалакчы самолёттарны, а ол ышкаш агаардан салыр ырак ужудар чалгынныг ракеталарны, далайдан салыр ядролуг чалгынныг ракеталарны бүдүрериниң соксадыр дугайында шиитпир хүлээл алдынган. Баллистиктиг ракеталарлыг суг иштинин атомнуг хемелериниң саны ийи катаа кызырган, ол кызырышкынны ам-даа уламчылаар.

• •

Россия ХКД-ниң өске чуттары-биле кады мурнуудагы ССР Эвилелиниң Чепсектиг күштерин 700 мың кижиге кызырар күзелдини бадыткан турар. Казах, Кыргыз, Таджик республикалар-биле кады Россия кызыгаар чоогунда чепсектиг күштерин болгаш боо-чепсектерин кызырарының талазы-биле Кыдат-биле чугаалажышкынларга дугуржулганы чедип алырын кызыдар.

• • •

Бодунуң девискээринде бүгү химиктиг чепсектерни узуткаары дээш харысалганы Россия ап турар. Биологтуг чепсек талазы-биле 1972 чылдың конвенциязын боттандырында хожудаашкын бар. Ындыг чепсекти хааны кылдыр ажылдаваын Б. Ельцин медеглээн.

• • •

Шериг бүдүрүлгезин тайбың бүдүрүлге кылдыр шилчидериниң талазы-биле делегей калы ажылдажылгазынга Россия байыр чедирип турар деп, Б. Ельцин медеглээн.

• • •

КЫЗЫЛ, январь 29. (СЭТАның корр. Василий Даниленко). Тыва Республиканың барыын районнарында эрткен ийи ай дургузунда муң ажыг сарлык өлген. Чамдык специалистериниң тодаратканы-биле мийистыг бода малдың чумазы деп турар аарыг долузубиле бадыткаттынмаан. Алыс түннелдің делегей эксперттери бээр.

Дарыгның нептерээрин болдурбас, оон үржуктарын чайладыр талазы-биле дуза көргүзери-биле ол хүн Кызылда Россияның Дээди Советиниң онза байдалдар талазы-биле комитединиң делегациязы чедип келген. Оон-биле кады хамааты камгалалының шериг албанныгларының, ветеринар албанының бөлүктери ажылдап чедип келген.

Ук зарыгга удур ажылдарда даг үүчүкчүлериниң болгаш камгалакчыларының улуг отряды киржип турар. Оларның дузазы чокка республиканың бедик даглыг черлеринге ажылдарны чорудары берге, чүге дээрге азырал негеттинмес од амыгаанар кадыр-берт черлерге оттаар. Ужар үүл разведказы кашпалдарда, хаяштыг сүүрлерде өлген чүс ажыг сарлык сектерин илереткен. Мугур-Аксында база лагерьже январь 30-да чеде бээр дүрген хөделир отрядын сорулгазы — сарлык сектерин чыры, өртүдери, хемери болур.

• • •

МОСКВА, январь 29. (СЭТАның корр.). Россия Федерациязының чурттакчылары чоокку үеде аш-чем продуктулары-биле хандырылга экижиир деп илегээн хөрээ чок. Россияның Кедээ ажыл-агый министерствозунуң мал ажылының кол эргелелиниң начальниги Валентин Блохин ол дугайын медеглээн. Бо хонуктарда бир инектен хүнде саалда эрткен чыдын деннелиннен 600-700 грамм эвээш, малдың дужаап турар дезизи 9 кг-га баткан.

Оон кол чылдагааны болза — мал чеминиң чедишпези. Республиканың ажыл-агыйлары эрткен чылын бөдүүн болгаш чулуктуг чемнерни планның 70 хире хуузун белеткээн. Концентрат чемнер база чедишпес. Куш өстүрер ажыл-агыйларга, улуг семиртилге комплекстеринге оларны тускайлап бээри 39 хуу кызырылган. Ынчангаш барык бүгү девискээрлерде мал бажын кызырары эгелээн.

Инектерин, малды чем чедишпези-биле согарын соксадыры-биле министерство ажыл-агыйларының удуртукчуларынга малды хуу кижилерге, фермерлерге, бүгү күзелдиглерге болдунар шаа-биле үлеп бээрин сүмелээн.

В. Блохинниң бодал турары-биле, колхозтарны болгаш совхозтарны реформалаарының чорудуу бо берге айтырыгны шиитпирлээриниң улуг ужур-дузалыг.

Шагаа – байырлалывыс

ОЛ ХҮН КЫЗЫЛГА

Шагаага чедир саныг-ла хонук арткан, бөгүнден эгелеп санап көрээлиңер даан. Шагаа ийыры мырыңай бо, чоокшулаан, тыва чон чаа —Мечи чылын уткуурунга белеткеник турар. Республиканың кайы-даа районунга, суурунга баар болзувусса, белеткел ажылдары кылдынып турар. Кызыл хоорайга Шагаа байырлалы канчаар эртерил, ол хүн арта дыштаныр болгай, кызылчылар, оон аалчылары оюн-тоглаадан чүүү манап болурул деп айтырыгга харыы кылдыр Кызылдың төп шөлүнге Шагаа байырлалы болуру солуннар арынарыңа хойге чарлаттына берген болгай. Ол талазы-биле номчукчуларга тайылбыр кылып бээрин Кызыл хоорай Советиниң даргазының оралакчызы Л. О. Бавуу-Сюрюндан дилээн бис. Любовь Ооржаковна —хоорайга ол байырлалды эрттириниң талазы-биле оргкомитеттиң даргазы. Ам аңаа сөс:

— Он ийи кежигүнүг оргкомитет ажылдап турар. Советтиң харыысалгалыг ажылдакчыларындан ангыда, аравыста культура ажылдакчылары, спорт, садыг черлериниң, хоойлудурум камгалаар органнарының төлөөлери, ажылдакчылары бар. Шагаа хүнүнде эртер культура-массалыг хемчеглерниң планы ажылдап кылдынган, ону солун болдуларының бүгү-ле арганларын көрдүвүс. Ол хүнүң шак ынчаар массалыг оюн-тоглаалыг кылдыр, эрттирер бе, азы ындыг үүлдер кылбас бе диген айтырыглар Советтиң удуртукчу даргаларының аразында баштай маргылдаалыг кылдыр тургустунуп-даа турган. Ye берге, акша-төгерик-биле холбашкан айтырыглар, шынаплар, нарын деп чүве биске, кижи бүрүзүнге, артык тайылбыр сокка-ла билдингир. Ындыг-ла дээш олуруптар бис бе? Ye берге-даа болза, чоннуң ыдыктыг байырлалын демеглээр ужурлуг бис деп шиитпирге келгеникис бо. План-хемчеглериис бар деп үстүнде база чугааладым. Хоорай Совети аңаа чарыгдаар кылдыр 80 мың рубльди үндүрүп берген. Культура министерствозунуң киириштирген акшазы —30 мың. Деткээн өске-даа черлер бар. Ам кол-ла сорулга — культура-массалыг хемчеглерни чедиңгир, солун, ажыктыг кылдыр организастап эрттирери. Ындыг байдал ону эрттирер кижилерден база улуг хамааржыр деп үвени бодувустуң талаыстан билип турар бис, ынчалзажок ол кызылчыларның идепкейинден база-ла хамааржыр. Ынчангаш февраль 4-те 12 шактэ Кызылдың төп шоолунге болур байырлалга оларның идепкейлиг киржирин, келирин чалавышаан, күзээр-дир бис.**

Оргкомитеттиң ажылы улуг, белен деп чүве кааа турар, бергедежи бээр айтырыглар база бар, чижээ, ог-дур, болдунар болза, элээн хойну-тигер кылдыр көрүп турдувус, тывылбайн турарындан чеже хире тыптыр болдур, шаа-биле тигер апаргандыр бис ийин. Сарыг-шажын ниитилелиниң аңаа дузалын идегел-биле манап тур бис.

Театржыткан көрүлдениң оюн-көргүзүүнүң сөөлгү белеткели чоруп турар. Ол көргүзүүнүң кол режиссёру И. Д. Комбу шудургу ажылдап турар мындыг улус.

Шагаа байырлалынга киржиринче кызылчыларны, хоорайның аалчыларын чалавышаан, хоорай Советиниң мурнундан «Шын» солуннуң номчукчуларынга кел чыдар Шагаа-биле байыр чедирерин чоп-шөреп көрүнер.

— Четтирдивис.

Шагаа байырлалындан чыдыр каар кижи белен кааа турар. Бүгүдени-олче чалап турар-дыр. ог-бүлелер уруглары-биле кады дыштанып үүнде байырлалдын киржинчизи болур аргалыг. Ынчангаш үстүнде чугаага дараазында үүлдерни немеп каалы: Мечи чылын уткуурунуң байырлал өзулалыңа киришпишаан, ямзы-бүрү тыва оюнларны ойнап, маргылдааларга киржип болур, чижээ, тевек мөөрейи-дир, аңаа күүнүң чоп шенеп болбазыл? Аът дижик деп бодап алгаш, кайы хире сыдымнап билиңрин адазы огдунга, акызы дуймазынга көргүзүп болур-дур. Ол хире маргылдааларга кижиниң кашпагайы, экер-эрези чоп илереп, көстүп келбес деп. Оон ынай бир солун чүве — национал эң чараш, көрүштүг хеп дээш конкурс база бар. аңаа кым тиилекчи боон үнери солун. Улуг-биче-даа кижилер ол хүн Ак-Сал нрей биле Алдын-Кыска ужуражып болур. «Аскак-кадайлап» ойнаарын күзээнгер чаңгыс черге база чыглып кээп болур. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, оюн, маргылдаалар-ла хөй. А оон тиилекчилерни шаннаалдар, суй белектер манап турар.

Вера КУУЛАР.

КОЛЛЕГИЯ ХУРАЛЫ

Тыва Республиканың Федералдыг айыл чок чорук агентилелиниң эрткен чылда ажылын коллегияга түүнеп чугаалашкан.

Бо талазы-биле Тыва Республиканың ФАА-ның удуртукчузу полковник Ч.А. Удумбара иletкел ыылгаш, чаа байдалдарда салдынган сорулгаларның дугайында чугаалаан. Ылангыя эрге-чагырга черлериниң экономиктиг болгаш социал айтырыглар, аналитиктиг баш бурунгаар бодаашкыннар талазы-биле медээлер, дыннадыглар-биле хандырылгазының, күүрүнениң үр хуусаалыг программаларын ажылдап кылырынга киржилгези, организастыг кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демисел, республиканың экономиктиг айыыл чок чоруун хандырары, тывынгыр чорук-биле ажылдаарын камгалаарының айтырыглары болуп турар. Бо талазы-биле аңаа санал бергеннер тодаргай чүүлдерни айтып, республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң адрезинге боттарының дилеглерин, саналдарын киргеннер. Ук органның ажылдакчылары Россияның дээди эрге-чагыргаларының оларга хамаарыштыр амгы политиказының тодаргай өзезинин дугайында дүүрелин илереткеннер. Оон бир чижээ — сөөлгү беш айларның дургузунда ол албан черин эде тургузар дугайында дөрт улаа ораладжышкын болган.

Республиканың ФАА ажылдакчылары амгы бергедээшкиниерни ажып эртип, бодунуң албак-хүлээлгезин ой-тавында күүседи бээр дээрзин В. В. Содунам чугаазынга илереткен. Аңаа республиканың Министрлер Чөвүлели тодаргай дузаны көргүзер апаар дээрзин ол чугаалаан, айтырыгларга харыылаан.

ФАА-ның коллегия хуралынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей киришкеш, чүве чугаалаан. Ол РФ-де болгаш Тыва Республикада бөгүнгү политиктиг, экономиктиг база социал байдалдарны тайылбырлаан. Эрткен чылда ФАА-ның ажылын ол багай эвес деп айыткан. Ындыг-даа болза чамдык четпестер турганын демеглээн. Организастыг кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел болгаш Тываның экономиктиг айыыл чок чоруун хандырарының дугайында чугаалап турган, материалдыг эт-хөреңги база чоннуң хереглел бараанналары, ашы-чем бүдүрүп турар ак сеткилдиг, сагыңгыр-тывынгыр кижилериниң ажыл-чорудулгазының камгалалының чугулазын айыткан.

Коллегия хуралының соонда К. А. Бичелдей ФАА-ның бүгү коллективи-биле ужурашкаш, амгы байдал дугайында допчузу-биле чугаалааш, айтырыгларга харыылаан.

Социал айтырыглар

АКША-КӨПЕЕК ЧАРЫГДАТТЫНМАС

Тоҗу районда Ий эге школа-интернадының девискээринде чурттап турар бөлүк соңгукчулар Тыва Республиканың улус депутады Александр Соколович Кадыр-оолга дилег билдириишкин киргеп.

Билдириишкинниң кол утказы мындыг:

Суурувус бичии болганда бистиң аңыы, амыдыралывысты тоон көр организацияларда чок болуп турар. Суурнуганда 44 чурттакчы бар, оон иштинде 28 соңгукчу, оон ангыда 50 өөреникчи.

Бо школаның администрациязы-даа сагыш салбас боор чүве-дир.

Ынчангаш лекция, беседа дыннавайн тур бис. Радио чок. Телевизор орта ажылдавас, чок-ла болза электри ожер. Почтаны боттарывыс ап тур бис. Ол баарга, харылзаа салбыры хагдынчак-даа болур, почта келбээн-даа болур, херек кырында район төвүнде келген болур. Чагыып алган солуннарывыс четче алдынмас. Кино көрбейн тур бис. Өөреникчилер чаңгыс-даа катаа кино көрбээн. Хлеб садып алыры берге. Ий суурга келген аъш-чем болгаш үлетпүр бараанларының үүгле сураан дыннаар-дыр бис. Автобус келбес.

Бо дугайында район болгаш көдээ Советтериниң улус депутаттарындан база райондан ында-хаая кээп турар төлөөлериндеи школаның администрациязынга айтыышкын бээрин: радио, телефон, телевизорну орта ажылдадыр талазы-биле хамаарышкан организацияларга даалга бээрин: интернатта чурттап турар өөреникчилерни болгаш ында ажылдап турар ажылдакчыларны эмчилер кээп шиячиирин болгаш өске-даа.

Соңгукчуларның өмүнээзинден бо билдириишкинде 14 кижи ат салган.

Шак мындыг уткалыг билдириишкиннерни, дилеглерни Тоҗу райкүүскомнуң даргазы С. К. Долзарга, оон оралакчызы А. А Дронинге база бижээннер.

Тыва Республиканың улус депутадындан, райкүүскомнуң даргазындан болгаш оон оралакчызындан-даа үстүнде дилеглериндеи бүдүрүп берген чаңгыс-даа үүл чок болганы-биле холбаштыр ол билдириишкин болгаш дилеглериниң хоолгаларын «Шын» солуннуң редакциязынче дуза дилеп чоруткан болган.

Ынчангаш ол билдириишкин болгаш дилеглерни кандыг-даа өскерлиишкин чокка парладывыс.

Бо дээрге хамаатыларның чагаа, хомудалдарынга Тоҗу районнуң удуртукчулары, ында улус депутаттарының талазындан чоннуң социал айтырыгларынга тоомча чугун, ону херекке албазын хереглеп турар.

Ий суурнуң бөлүк чурттакчыларының үстүнде дилеглерин күүседириинге кандыг-даа акша-көпеек чарыгдаттынмас.

Бо дилеглерни райкүүскомнуң талазындан дарый шиитпирлээш, доктаамал контрольга алгаш, оон харыызын «Шын» солуннуң редакциязынче чорудар дээрзинге идегеп артыыс.

«Шын» солуннуң чагаа киздизиниң почтазындан.

ӨРТЕКТЕР КАНЧААР ӨЗҮП ТУРАРЫЛ?

«КАДЫ ШЫДАЖЫП, КАМГАЛАНЫЫЛ»

В. А. ПАРУНИН — Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының ораакчызы:

— Хостуг өртектерни күрүне таарыштыр эде көрбейн турар болганда өртектер хүн хамаанчок, шак дургузунда каш-даа катап өскерлип турар болу берген. Өртектер улгадып турда киткеп баргаш чүве-ле болгай. Шак мындыг байдалда чоону канчаар камгалаарыл? Шак бо айтырыг республиканың Министрлер Чөвүлелин дүвүредип турар. Бистерни аъш-чем продуктулары-биле хандырып турар черлерден хүнүүн-не дыка хөй телеграммалар ап турар бис. Ийи хонук бурунгаар Россия Федерациязының чазааның доктаалын алдывыс. Ногаа аймааның 25 хуузун, тарып олуртур культураларның 30 хуузун, тарааның 35 хуузун, эттиг 45 хуузун база сүт продуктуларын ону бүдүрүп турар черлерден үүрмектеп садар өртек ёзугаар күрүне садып алыр деп ында айтып каан болду.

Рынок харылзааларында байдал сыр өскерилген деп чүвени журналистер билип тур боор силер. Алыр болзунза ал, албас болзунза бодун бил дээр апарган шаг ышкажыл. Бараанны берип турар черлер ам ону садып ап турар черлер-биле дугурушпастаан. Ам чүгле садып алыкчыларга дынадып каар апарган. Мындыг чижектен чугаалаайн. Бир литр бензинни бөлү рубль-биле садып алынар деп дынадып келди. Чөпшээрежир болзунарза, дүрген дыннадыпар деп негелде салган. Чүге беш рубль апарды, өртек чүүн ужун ынчаар өзе берди деп, айтырыг салырывыска, харылзы мынчага чедир сураг. Машина-техникадан эгелээш, аъш-чем аймаанга чедир шуптузун-на садып ап турар болгай бис. Эт биле сүттү бистин республикага четчир кылдыр белеткеп ап болур аргаывыс бар. Ынчалза-даа ону белеткеп ап шыдавас-тыр бис.

Чогум-на ынчангаш шак мындыг бууразашкынныг байдалдан канчаар үштүнүп үүнүп алырының оруун дилеп тываарыга дуза болур кылдыр бо ужуражылгавысты организастаан. Рынок байдалдарында канчап шыдажып үнерил, канчап амыдыраарыл деп айтырыгга эвээш-биче-даа бол харыы бээр кылдыр бо ужуражылганы эрттирээл. Шупту кады-ла камгаланганывыс дээре боор. Өртектерни канчаар өзүп турарын адырлар аайы-биле сайгарып, номчукчуларга чедиреги ораалдажып көрээл.

Тыва Республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы И. Ф. МОЛЯНОВТУН чугаазындан:

— Продукцияның чамдык хевирлериниг таарыштырып турар мөөнкеп садар өртектер доктаадып каанын билир силер. Рынок харылзааларынче шилчилгенин үе-чадазында Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң ажылдакчылары улуг ажылды кылып чоруткан чүве. Чедир кылдынмаан ажыл база-ла ам-даа эндерик. Чамдык базалар, магазиннер болгаш улешүр бүдүүлелер бо ажылды озалдап кылып эгелээн. Чогум-на оон үжүн чаа өртектер-биле барааннарны болгаш аъш-чем аймаан садары озалдап эгелээн. Ынчангаш өртектерниң үжүү биллинмес турган бир чылдагазны ында.

Ийиде, продукцияның хөй хевирлериниг болгаш чоонуң хереглел барааннарынга хостуг өртектерни доктааткан. Бо бараанларга чаа өртектер доктаадыр ажылды экономика албаны саалады берген. Чамдык черлерде өртектер доктаадыр ажыл ам-даа чоруп турар. Садыг черлери моон мөрүнүнде барааннар өртээн чигедип турган болдур ийин. Ам сыр өскерилген.

Чигир, сүт, үс аймаан база водканы бистип садыгларывыска коэффициент ёзугаар өртектер-биле садып эгелээн. Ынчалза-даа водканы, курган сүттү эмин эрттир улуг өртек-биле садып турар фактыларны бо-ла эскерип турар болу бердивис. Чижээ, 10 дагаа чуургазын 25 рубльге, бир шил водканы 120 рубльге, курган сүттүн бир килограммын 146 рубльге садып турардыр. Ону хостуг өртек дээрдир. Чоонуң мынчаар мөлчүүргө черле таарышпас. Бараан-биле хандырып турар черлер боттарының өртээн доктаадыр. ынча өртекке садар бис дээрдир.

Парлалга конференциязынга болган чугаадан бистиң номчукчуларывысты, чоонувусту сонуургадып турар айтырыгларга огулуг харыы алдынмайн баарга, чижек кылдыр, магазиннерде садып турар янек эъдиниң бир килограммының өртээ чеже эвес дээш, Өртектер комитединге чедип, тодаргай чижекке көргүзүп бээрни дилээн бис.

Россия Федерациязының чазааның 1992 чылдың январь 2-де хүлээп алганы № 38-Р дээр доктаалы бар болду. Эргежок чугула апарганда база тус черниң байдалын өскерип көрүп турган, сүттү, творогту, кефирни база чигирни үүрмектеп садар өртектериниң ол кыдыкы коэффициентизин өскертип болур эргени бистиң республиканың чазаанга берип турарын ук доктаалда айыткан.

Чижээ, инек эъдин хостуг өртек-биле садарга мындыг болур. Бирги категорияның инек эъдин коң эт депизи-биле совхозтар 1 килограмны эт комбинадынга 43 рубль 43 көпеекке дужаап турар. 1 килограмм эттиг болбаазырадып кылырынга 6 рубль 72 көпеекти эт комбинады чарыгдап турар. Немээн өртектен үндүүг-биле катай (28 хуу) эт комбинадының бир килограмм эттиг үндүр садар өртээ 50 рубль 15 көпеек. Мынчан келирге, эт комбинадының бир килограмм эттиг моонуг-биле садып үндүрер өртээ 50 рубль 15 көпеек апаар. (43 рубль 43 көпеек (совхозтуң өртээ) + 6 рубль 72 көпеек (эт комбинадының чарыгдалы) = 50 рубль 15 көпеек. А эттиг садып-сайгарарда, немешкен өртекке үндүүг кылдыр 14 рубль 04 көпеекти эт комбинады база немээр. Бирги-ээр чугаалааргa, садыгже үндүрерде 1 килограмм эттиг өртээ 64 рубль 19 көпеек болу бээр. (50 рубль 15 коп. + 14 руб. 04 коп. = 64 рубль 19 коп.). Садыг чери борта 30 хууну немептер азы 19 рубль 26 көпеек немээр. Мынчап келирге, 1 килограмм эттиг үүрмектеп садар өртээ 83 рубль 45 көпеек болу бээр. (64 руб. 19 коп. + 19 руб. 26 коп. = 83 рубль 45 коп.).

Садып алыкчылар мону база билип алза эки. Сүттүг болгаш хлебтиг ёзулуг бот-үнези үүрмектеп садар өртектен улуг, оон карышкаан күрүне дуглап турар.

Өртек доктаадып турар үеде хажыдыышкыннар база тургулаан. Кызыл хоорайның № 9 магазинге бир литр сүттү улуг өртекке садып турганы хыналда үезинде илерээн. Ынчангаш ол магазиннинг сүт сатканындан кирип алган акшазындан 820 рубльди казып каапкан. Оон 410 рубльди республика бюджединче шилчиткен. 410 рубльди штраф дээш телеткен. Кызыдын хлеб заводунуң фирма магазини бир хлебти 10 көпеекке ажыр сатканы факт база бар. Ынчангаш ол магазиниң киирип алган орулгазындан 610 рубльди үштүп каапкан, 305 рубльди бюджетче шилчиткен. 305 рубльди штрафка телеткен.

Чаа өртектер биске коргунчуг-даа, аарышкылыг-даа боор турар. Бараан бүдүрүп турар бүдүрүлгелерни, кижилерни дээрбечилер кылдыр санап турарывыс-даа бар-ла. Чогум рынок харылзааларының үезинде чарыгдалдар барымдаалап өртектер доктаатпас ужуурлуг. Өртектер хереглел болгаш хандырылгадан хамааржыр. Улуг ажык-кончаа сүрүп, хөй арыг орулга ап турар деп буруулады бээринден сезингеш, бараан бүдүрүп турар черлериниң артык чарыгдалдар кылган бис деп чылдак кагар чоруу ам-даа артпышаан. Оон бүдүрген бараанны адаан өртээ-биле саттынар бе, саттынмас бе деп айтырыг база тургустунуп келир болгай.

Ынчалза-даа улуг өртектиг барааннар саттынмазын көрүп турар бис. Бараан эвээш боорга, бараан бүдүрүкчүү ооздун садып алырынче садып алыкчыларны албадап келир чорук үнер.

Парлалга бажыныта болган бо чугаа дугайында медээни мөрүнүнде бир солунга берген бис. Ук парлалга конференциязынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының ораакчызы В. А. Парунин баштаан алаан хөй удуртукчулар, түскай өртемниглер киришкен. Чугаа колдуунда хлеб, сүт база өзүт өртектериниң дугайында болган (баштайгы ийгизинин өртектерни күрүне таарыштырар дээн болгай). Чогум үлетпүр барааннарының дугайында чугаа болбаан, ол талазы-биле амдыызында таймылыр бериптер кижи чок болду.

Парлалга конференциязынга киришкен улустуң чугааларын, айтырыгларга харыларын, солуннуң журналистериниң оон соонда немей тодарадып алган үүлдерин мында чангыс аай болуктегилеп киирдивис. Амгы өртектер канчаар тургустунар чүвел дээрзин, оон-биле кады кайда, канчаар шын эвес болуп турарын бистиң номчукчуларывыстың билип алырына дуза болур ирги бе деп идегеп орар бис. Чамдык билип алыксаан, чоонга дыннадыксаан үүлдеривис бүтпээн-даа болза.

БҮДҮРҮКЧҮЛЕРГЕ, БОЛБААЗЫРАДЫКЧЫЛАРГА СӨС

Электроэнергиядан эгелээш сүтке чедир дээш, өске-даа үүлдериниг өртээн каш катап улгаттырганының соонда, Кызылдың сүт комбинады чаа чылдың январь айының баштайгы 15 хонуктарында 357 мүн рубль карылгалыг ажылдаан деп **сүт комбинадының директору В. И. ФЕДОТОВ** дыннаткан: 1 литр сүттү болбаазыратканы дээш комбинат 2 рубль 21 көпеек карылгалыг боон турар. Магазиннерге бидоннардан кудуп, садып турар сүттү болбаазырадырынга үндүрүп турар чарыгдалдарга чижеглеп, Виктор Иванович сүт өртээниң канчаар тургустунуп турарын тайылбырлаан. **Совхозтар сүттү сүт комбинадынга 1 литрин 6 рубль 14 көпеекке садып турар.** Бо дээрге дугурушкан өртек боор. Бир эвес совхозтар сүттү оон куду өртекке садар болза, чарыгдалдарын дуглап шыдавайн баарлар, ынчангаш мындыг өртек-биле садар деп дугурушканнар. Бо сүттү бидоннан кудуп садар кылдыр болбаазырадырынга комбинаттың чарыгдалдары улуг. **1 литр ындыг сүттү болбаазырадырынга 4 рубль 32 көпеекти комбинат үндүрүп турар. Сүттү шилдерге кударга,** чарыгдал оон-даа улгадыр. Үстүнде 4 рубль 32 көпеекке комбинаттың орулгалыының 10 хуузун немээрге, 4 рубль 75 көпеек апаар, **ада комбинаттың үндүрген чарыгдалдарычта немелде 28 хууну калыптарга,** ынитизи-биле 6 рубль 08 көпеек чеде бээр. А магазиннерде садып турары **локтаатка** өртек 3 рубль 87 көпеек. Бир эвес совхозтарның 1 литр сүттү комбинатка 6 рубль 14 көпеекке саткарын, комбинаттың ону болбаазырадырынга үндүргени чарыгдалдарыны, немей салган хуулларын катай-хаада адыр болза 1 литр сүттүн өртээ 12 рубль 22 көпеек чеде бээр ышкажыл. Сүттү доктааткан өртек-биле садып турары, чоонга чингелде болган. Бир эвес сүттү хостуг өртектер-биле садып эгелээн болза, оон өртээ үүг хире болурдур көрүнерем.

Өртектер канчаар-даа аажок улгадып орар үеде комбинаттың ажыл-чөвүдулгазын соксадыр-даа байдал тургустунуп кээп болуун В. Федотов чугаалаан. Комбинат өткен чылын 18 мүн тонна сүт болбаазыраткан болза, бо чылын совхозтар күрүнүүге 12 мүн тонна сүт дужаар керээни чарган. Оон ынай, сүттүн өртээн совхозтар кудулаппас ямдылыг. Шак мындыг байдалга комбинат сүттү садыглавас, а ону совхозтардан хүлээп алгаш, болбаазыраткаш, продукцияны оларның боттарынга бээр, а болбаазыраткан дээш хөделиниң совхозтардан төлеттирип алыр. Комбинаттың канчап-чөөп бүдүн-бүрүн артарының бир оруу ол. Бир эвес сүт комбинадын хоозуралга таварыштырбас диле, совхозтардан ап турар сүттүн өртээн чигедир аъы комбинат бодунуң продукциязының өртээн өртектериниң улгадып турарының деңнелиниге чедир улгаттырар, чок болза, күрүне бюджединден дузаны комбинатка чедирип, оон карылгаларын дуглаар керек. Шак мындыг берге байдалга Кызылдың сүт комбинады келген. Совхозтар сүттү чеже-даа боттары садып шыдаар болза, олар оны болбаазырадып, творог, кефир, сметана бүдүрүп шыдавастар, ынчап кээрге, комбинатты хоозуралдың тамызыныче киирбес дээш хемчеглерни алыры чугуладыр. А кандыг хемчеглерни алза экил? Ада бөгүн кымдаа тодаргай харыы берип шыдавас.

Чурттакчы чоонуң хлебби-ле хандырылгазында үүктелишкин болбайн турарын **республиканың хлеб быжырар болгаш макарон кылыглар бүдүрүлге каттыжышкынының чингине директору А. А. РУДОЛЬФ** чугаазының эгезинде дыннатты. Рынок үезинде, өртектер улгаткан бо хүннерде, байдал ол талазы-биле кандыгыл дээрзи оон тайылбырлааны-биле мындыг: өртек улгатканының баштайгы хонуктарында, тодаргайларга, январь 2, 3 хүннериниде садып алыкчыларны-даа, бүдүрүлге-даа черинин талазындан албаарал иле болган. Оон соонда чоонуң хлебке хереглели өскенин, ынчангаш хлеб бүдүрүлгезиниң хемчээли база мөрүнүнде турганындан улгаткан. Хлеб заводу хүнде 43-45 мүндан эвээш эвес булканы үндүрүп турар апарган, ол хире хемчээлди бүдүрүлге чери моон мөрүнүнде чүгле эргежок чугула болу берген үелерде берип турган боон турар. Ындыг турбуже, хлеб магазиннер баартактарында чытпастаан, дораан-на арлы бээр, оон чылдагаанын тайылбырлап тура, бир мындыг байдалды база чугаалады. Чүл дээрге, өртектер улгаткан бо байдалда комбикорм садып алыры ындыг-ла амыр эвес апарган, ынчангаш аар өртек-биле ону садып алырының орнунга, тудуп турары мал, хаваның хлеб-биле чемгерери ажыктыг болу берген. Кижилерден ангыда, хлеб мал чеминче база үүнүп турар-дыр.

Өртектер мында бо хүннерде кандыгыл дээрзин ол мынчаар тайылбырлаан: хлебти доктааткан өртек — 2 рубль 04 көпеек-биле садып турар. Хостуг өртектер-биле саттынып турар үүлдерге колдуунда булочка кылыглары хамааржып турар, чижээ, садып алыкчылар билип болгай бис, торт, булочка өртээнин магазиннерде кайы хире улгады берген аан. Далганың өртээнден, оон сортундан ол хамааржыр. Далганны биске берип турар Красноярск край, Курган область ону садып алырынга боттарының өртектерин адаар, өртээн аарынгаш, «албас дээр болза, хереглевес болзунза, ажырбас, алба» деп каар, ол-ла. Ам канчаарыл, алыр апаар сен, бедик сорттуг далганың өртээ доктаамал эвес, өскерлип, өскерлип турардаа. Хемчеглер алдынып турза-даа, бүдүрүлгенин карылгалыг боон турарын Альберт Августович санфактылар-биле көргүзүп турар чугаалаан. Далган-биле хандырылга база амыр эвес, ынчалзажок мүн-не кээп турар. Амгы байдалда кайдаа берге, бисте хлеб заводу мындыг янзылыг ажылдап турар.

Хлебти чижек-нормалаш ажыр ап турар-дыр бис. Ынчап кээрге, чаа өртектер хоорай чурттакчыларының аъаа негелдезин доктаатпайн турар деп чүве илдеш. А бүдүрүлге чериниде байдал кандыгыл дээрзин садып алыкчыларның билгеи турары черле артык эвес, директор ол дүтайын дараазында саннар-биле көргүскен: чүл дээрге эрткен чылын, кажан өртектер чиик турда, бүдүрүлге каттыжышкынды 2,5 миллион рубль орулгалыг турган болза, амгы чаа байдалдарда ам безин 200 мүн рубль карылгалыг болган. Тараа берип турар курганылар бир тонна тараа дээш чежени негеп турар деп бодаар силер? 5-6 мүн рубль, оон ангыда хандырыкчылар, садыгжылар боттарының хуулларын база немеп кээр-тир, өртек улгатпазының аргазы чок.

Эт өртээнин канчаар өзүп турарынга доктаавас мен деп, **Кызылдың эт комбинадының директору Б. А. КОНУСПАЕВ** чугаалаан. Чылда комбинат 15 мүн тонна эттиг болбаазырадып болур. А бо чылын 3 мүн 200 тонна эт дужаарының дугайында керээни совхозтар комбинат-биле чарган. Ада немежир эт колдуунда чок. «Суктак» совхоз 2 мүн тонна. Тес-Хем районнуң Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхоз хөй эвес эттиг дужаап болур. Ынчангаш эттиг моон совгаар талоннап садарының дугайында чугаалашкан херээ чок деп болгалды директор илереткен. Чүге дээрге талон ёзугаар садар эттиг бо чылын совхозтарның дужаптары чигзичиг. Оон ынай, комбинаттың болбаазыраткан эъдинин 45 хуузун баштай эмиелгелер, бичин уруглар садыктериче, ынитизин чемненилге черлериче чоруулар, артканын магазиннерге киирер. Совхозтарның комбинатка эттиг эвээш дужаап турар апарганының чылдагааны чүдел? Бүдүрген продукциязының 45 хуузун күрүне чагыныга берген соонда, артканын совхозтар боттары садып-саарып болур апарган болгай. Шак мындыг байдалга Кызылдың эт комбинады совхозтарының эъдин болбаазырадып бээр талазы-биле ачыдуза чедирилгезин организастаарын бодап турар.

Электроэнергия, янзы-бүрү дериг-хереклелер дээш, өске-даа үүлдериниң өртектери өзүп турар болганда, комбинаттың болбаазыраткан эъдинин бот-үнези база улгадыры аъгаажок деп Б. А. Конуспаев чугаалаан. Бир эвес амгы үеде бирги категорияның эъдин 55 рубль 58 көпеекке, ийнги категорияның эъдин 42 рубль 28 көпеекке, арган эътти 10 рубльге садып турар болза, чоорту эътти хостуг өртектер-биле садар деп бодалын ол илереткен.

«САДЫГ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫ ООН БАЙЫВАС»

Тывада бүдүрүп турар барааннар барык чок деп болур. Ынчангаш бүгү бараан аймаан соңгаар хоорайлардан киир сөөртүп турар. А киир сөөртүлгеге чеже чарыгдал үнмес деп: бензин, демир-орук дээш төлөөр, чолаачыга төлөөр, бараанларны үдүрери, дужүрери база бар... Оон кадында бараан алырының дүтайында дугуржулгалар барык күүсеттинместээн, ажыы-биле чугаалаарга, белеткекчи-заводтар бүдүрген продукциязын харамнаныр, улуг өртекке саарып алырын бодаар, оон орнунга үнелиг чиг эт, материал, артык кезектер, өлүк-даа негээр. Ам Грузия шайын барык бербестээн, ону дугуржуп алыры безин кайы хире берге деп? Оларныч боттарында байдал дүшнүүрлүг, ок-боо тудуп турар черже Тывадан барып диттигер кижини безин тывары берге.

Ол бүгү айтырыглар дугайында Тыва респотреб-союзтуң баштаар черниин даргазы Х. Д. МОНГУШ журналистерге чугаалаан. Мөрүнүнде Тываже киир сөөртүп турган бараанналрның сөөрткен өртээ дээш чарыгдалдарга 45 хуу телевирии белеткекчи-заводка баш бурунгаар-ла күрүнеден көрүп каар турган. Ам болза күрүне ол чарыгдалдарның карышкаан дуглавайн турар. Ынчангаш Тываже киир сөөрткен бараанларның өртээнге 45 хууну немээр ужуру-даа ол.

Ону бодуун схема ёзугаар көөрге мындыг: заводтуң алдааны хостуг өртээ + 45 хуу + 28 хуу. Оон кырындан сазыгның 30 хуузу база бар. Түнелинде чоонуң өртек талымын баар. Бүгү-ле чарыгдалдарны ам садып алыкчының кымыче чүүй каапкан.

Садыг организациялары өртектерни боттары өстүрүп ан, байын турар дээн чемелээшкиннерге чөпшээрешпес мен деп. Хонук-оол Доржуевич Монгуш чугаалаан. Бүгү чүве бүдүрүлгеден хамааржып турар. Мындыг чижекти көрүп көрээлиннер даан: хлеб быжырарынга ажыглаар Улуг Хемден алган 1 м³ сүгнуң өртээ 4 рубль 50 көпеек, а Кургандан сөөртүп эккелген 1 кг далганың — 2 рубль 50 көпеек. Кым кайда байып ап турар-дыр? Электри күжү, хөмүр-дашка чеже чарыгдал үнмес-тир? Ынчан көөрге бот-үне көвүдеп турбайн аан.

Ниитизи-биле сүт дотациялда, ол дээш 29 млн. рубль, а хлеб дээш 9 млн. рубль көрдүнген. Ынчангаш бо продуктуларны чоонуң херек кырындаазындан дээш өртек-биле садып алыр аргалыг болуп турары ол.

Чамдык продуктуларның өртээ, чижээ, ак-саржагның, чимис аймаанның садыг бүрүзүнде ангы-ангы болуп турар чылдагааны чүдел деп айтырыга Хонук-оол Доржуевич: «Мында кижи өлдепсинер чүве чок: **продуктулар ангы-ангы заводтардан кээп турар болгаш ол черлерниң адаан өртээ-биле садыгларже кирип турар»** деп харылаан. Черле ынчаш моон совгаар өртектер ангы-ангы болуп байдалга кээри чайлаш чок.

БЮДЖЕТ ДУГАЙЫНДА БИЧИИ ТАЙЫЛБЫР

К. Д. ОНДАР, республиканың сан-хоо министри:

— Мээн дыннадыым бо баштай чүве чугаалаан эштериниден арай ылгалдыг, өске болур боон чадавас. Чурттакчы чоонуң камгалаар дээр болза, чазактың чедер ужурлуг акша-хөрөнгүлиг болуру чугаажок. Чоокта чаа Москва чедип, Россия Федерациязының чазаанга бирги кварталда республиканың бюджедин камгалап, ам камгалап-даа эвес, дугуржуп дизе эки ирги бе, чордувус. Ынчалза-даа бистиң киирген саналывыс-биле оларның санаашкыннары аажок улуг карышкактыг болганы-биле хүлээп алдынмаан.

Бистиң санаашкыннарывыс-биле республика бюджединге бирги кварталда 512 миллион рубль чедер ужуруг, а оларның санап алганы 320-ле миллион рубль. Аны хереглелиристи чүгле 63 хуузу. Мындыг бюджет-биле чоонуң камгалап шыдатынмазы биллиг-тир ышкажыл. А ындыг акша-хөрөнгө Россия Федерациязында-даа, Тыва Республикада-даа чок. Өске девискээрлерде байдал база колдуунда мындыг.

Амгы чоруттунуп турар өртектер хосталышкыны, үндүрүглер реформазы бюджет-биле сырый холбаалыг болганда, бюджеттин орулгалыг кезээн быжыглап алган болза эки болгу дег. Ынчалза-даа ол, ажыы-биле чугаалаар апаар, болдунмаан, болдунары-даа берге чүүлдүр. Бүдүрүлге аажок кызырылган болгай. Байдал мындыг турда, бюджеттин орулгалыг кезээн быжыглаар дугайында чугаа-даа турбас болбайн канчаар.

Эрткен 1991 чылда республиканың бюджеди 618 миллион рубль болган болза, ам бо чылын бо-ла бүгү өртектер өзүлдезин, ажылыннарның акша-шалыныын кевүдеп турарын, үндүүлер реформазын өөрөнип көөрге, 2 миллиард 560 миллион рубль болур ужуруг. А айыттынган чоруулгалар ам-даа уламчылап турар болгай, ынчангаш ол сан-түүнү база түннел деп, өскерилбес деп айтыры берге.

Өртектерни хосталышкын кол-ла сорулгазы — бюджеттиң чедишпес чоруун чок кылыры турган, ынчалзадаа амгы үеде ол болдунмайн турар. Шынын чугаалаар апаар, Россияның Президентизиниң чарлыктары-даа, янзы-бүрү хоойлулар-даа амгы үеде колдуунда-ла саазын кырында артышаан дээр болза ажырбас, оларны быжыглапкы дет боттуг хереклер-даа, акша-хөрөнгү-даа чок. Колдуунда-ла янзы-бүрү айтышкынналыг телеграммалар кээп турар, а оларда база тодаргай эвес — бөгүн бирээни айытkан даартазында оон сыр дедир сүт болур үүлдер эвээш эвес.

Студентилер, школалар столоваяларына хамаарыштыр айтышкынларны безин көрүнер даан. Бир эвес республиканы акша-хөрөнгизи чедер турган болза, ол артык өртектерни дораан компенсастан, эгидин берип болдур болбайн аан. А республиканың бюджединде оон бодунуң орулгазы чүгле 10-на хуу турда, ону боттандырары чүдел артык берге. Ынчалза-даа аргазын дилеп тывар апаар бис. Ынчангаш Тываның байдалы амгы үеде өске девискээрлерге бодаарга, чүдел артык берге. Хереглелдериристи колдуунда-ла киир сөөртүп турган, дугдаар республика-ла болгай бис. Улуг бүдүрүлгелер база эвээш, бүдүрүп турарывыс база харыкчок.

Шупту-ла чүве бюджеттен хамааржыр, а ол ам-даа чок, ынчангаш тодаргай чүве чугаалаары берге.

Болган чугааның ниити утказын ап көөрге, кандыг-чүү-даа болза, чамдык таварылгаларда өртектер доктаадырында шын эвес чүүлдер бар-даа болза, Россия Федерациязының чазааның айтышкынларын ёзүтаар бо ажыл чоруп турар-дыр. Бараан чедишпес үеде, бүдүрүшкүн кудулап турда, өртектерни «хостуг, сула салывыдып» болур чоор бе деп айтырыг салдынмаан — болган чүве болгандыр. «Ам дедирленир арга чок, чүден дора болур» дээн бадыткаашкын турду харын.

Бир эвес янзы-бүрү барааннар бүдүрерин көвүдетпес, бүдүрүкчүлер саны көвүдевес (тергиндекчи-монополист бүдүрүлгелер хевээр артар) чүве болза, бараан өртээ чигевес деп чүве билдингир. Ол ышкаш бүдүрүлгелер продукциязын садыг организацияларын дамчытпайн, боттары саарар чүве болза, садып алыкчыга ажыктыы база илдеш. Чогум немээн өртектен 28 хуу үмүүт бүдүрүкчүлерже база кирбейн турар, ол күрүне бюджединге баар.

Түүнней аарак чугаалаар болза, амгы бо рынок харылзаларының үезинде кижи бүрүзү боду «булганыр», акша ажылдан аар аргаларны тывар, камналгалыг болур, эргежок чугула болдунгу дег чүүлдерни боду бүдүрүп кылып алыр апаар (Тывага шаанда кандыг туржук). Социал камгалал кол нуруузунда эң-не берге байдалдыг кижилерже угланыр дээнин утпаза чогуур.

Күрүнс, коммерция, кооператив магазиннериниде кызыгаар чок өртектиг чамдык аъш-чем аймаа (колбаса, быштак, кызыл-балык...) мүн-не элбеп орар. Оларның чүгле бараанын көөр, садып аптар аргалы чок кижилерниң саны бо байдалдарда база өзүп турар...

МОСКВА, (ИТАР-СӘТАның корр.). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин дүүн даштыкыже чоруткан болгаш Великобританияга, АКШ-ка, Канадага баар.

Борис Ельцин Лондонга барган, Англияның премьер-министри Джон Мейджорбиле чугаалажыр. Анда ийи таланың кады кылган документилеринге ат салыр. Россияның удуртукчузунуң Нью-Йоркка барганының кол болуушкуну — КНО-нуң Айыл чок чорук чөвүлелиниң хуралынга оон киирири. Ол ышкаш АКШ-тың Президентизи Джордж Буш-биле база ужуражыр. Канадага Президент барган, Канада чазактың баштыны Брайан Мелруния-биле чугаалажышкынарны кылыр.

КНО. Молдова Республика ону КНО-га хүлээп алыр дугайында дилегин киирген.

Ол дугайын Молдова Республиканың президентизи Мирче Снегуриуң КНО-нуң Чингине секретарының адынга чоруткан чагаазында киирген. Чагааны делегей нитилежилгезиниң штаб-квартиразында КНО-нуң Кол Ассамблеязының болгаш Айыл чок чорук Чөвүлелиниң албан хүүдэ документизи кылдыр тараткан.

Чагаада М. Снегуриуң адын салган билдиришкинде ынча дээн: «Молдова Каттышкан Нациялар Организациязының Уставының талазы-биле бүгү хүлээлгелерни бодунга ап, оларны күүседирин хүндүлел-биле хүлээнип тур».

Молдова — КНО-га хүлээп алыр дугайында билдиришкин киирген мөрүнүндегы совет республикаларның алды дугаары. Оон мөрүнүнда ындыг документилерни КНО-нуң штаб-квартиразынга Казах, Кыргыз, Узбек, Армян база Таджик республикалар киирген, Россия Федерациязы, Украина болгаш Беларусь делегей нитилежилгезиниң ССРЭ турда-ла кежигүнеери.

ПАРИЖ. «Барылыг чук мөрүнүндегы ССРЭ-ниң республикалары ядролуг чепсекти өскээр нептеретпезиниң талазы-биле кандыг магадылалдарны берип болурун негээр эргелиг» — деп, Франциялың даштыкы хереклер министри Ролан Дюма чүүлүг министрлер чөвүлелиниң хуралынга чүве чугаалап тура медегээн.

Франс пресс агентилеллиг дыннатканы-биле алырга, ядролуг чепсектиг дөрт республикаларның аразында ону кызырарының болгаш узуткаарының айтырыгларының талазы-биле чөрүлдээлер бар дугайын министр айыткан. Олар тактиктиг болгаш стратегтиг ядролуг чепсекке контрольдуг, оларны узуткаарының талазы-биле айтырыгларга тодаргай туружуп илередиги эргежок чугула. Чамдык республикалар атомнуг энергияны тайбын сорулгаларга айыл чок кылдыр ажыглаар талазы-биле Франция-биле кереэ чарарының дугайында санал киирип турарын министр дыннаткан. Ону кылыры Чернобыльга ышкаш ындыг халаптан чайлаарынга магадылалды күштелдирер.

Р. Дюма Министрлер чөвүлелиниг ядролуг чепсекти нептеретпезиниң дугайында кереэге каттыжар дугайында хоойлу телевиледин саналдаан. Франция ындыг кереэни 1968 чылда чарып турда, аваа ат салбайн барганы билдингир, ынчалзажок ол ук кереэниң бүгү үүлдерин сагып келген. Албан ёзуу-биле ол кереэге Франция-ның каттыжары ядролуг чепсекти таратпазынга ону дужуреринге салмышкын болур ийик деп, министр демеглээн.

БЕЛГРАД. Югославияда акы-дуюма хан тогуушкунуг дайынны соксадыр дугайында сөөлүг 15 дугаар дугуржулга амгы үеде мүн-не сагыттынып турар.

Ол чорук КНО-нуң тускай шериглериниг ол чуртка-тайбының сагыыры-биле киирериниг байдалдарны тургузуп турар деп. Каттышкан Нациялар Организациязының Чингине секретарының ораакчызы Маррак Гулдинг медегээн.

Славения, Баранья болгаш Барыын Срем дээр серб автономнуг областың чазааның даргазы Горан Ходжич-биле чугаалажылышкынар эки түннелдерлиг болганын ол база айыткан.

ЛОНДОН. Британ ортулуктарда сурав чиде берген туманнар база катап ол чуртту дүй тудуп хөй халаттарның уржуу аларгын.

Эрткен понедельникте, чаныс хүн дургузунда Великобританияның амгы-ангы девискээрлеринге аварыктарга хөй саныг авариялар-та 16 кижи өлген болгаш он-он кижи балыгланган.

Хензиг назынныдан-на Надя Рушева кайгамчык талантызы-биле делегейни кайгаткан. Оон чураан чуруктарының делгелгелери чурттун улут-улуг хоорайларынга, Тывага, төрээн черн Моолга болгаш даштыкы чурттарга болгулаан.

Надя Рушева дугайында тоожулар, очеркер, ыры, шүлүктер, чогаалдар хөй. Ол ышкаш оон алды эдилээн музейлер база бар. Тыва Республикада Улут-Хем районунуң Чааты школазында база тургустунган. Кайгамчык талантылыг Рушева дириг турган болза, бөгүн бодунуң 40 харын дедеглеп эрттирер ийик.

Оон дугайында материалдарны Чааты школазының башкылары, өөреникчилери редакцияже чоруткан. Оларының-биле силерни таныштыраалы.

ХЕНЗИГ НАЗЫННЫГ САЛЫМ-ЧАЯАН

БО КАЙГАМЧЫК ТАЛАНТЫЛЫГ КЫС ДИРИГ ЧОРААН БОЛЗА, БӨГҮН 40 ХАРЛААН ТУРАР ИЙИК

ЧУРУКТА: Рушева 16 харлыында.

Моол эртемденниң чагаалары

Бичиизиндеи салым-чаяаныг чурукчу Надя Рушеваның ады чүгле бистиң чуртувуста эвес, харын бүгү делегейде сураглыг дээрзин билир болгай бис. Надяның салым-чолу бистиң тыва чон-биле тудуш. Аразы — тыва. Төрүттүнген черн — Моол.

Моол эртемден, академик, чогаалчы, этнограф, лингвист, фольклорист, шүлүкчү, моол улустуң национал культуразының шыгжамырының чыыкчызы Бямбын Ринчен оны НАЙДАН (кезээ-моңгеде чурттап чоруур) деп адаан.

Бо улуг эртемден кижи Надяга моолдап Найдан, а бистиң тываныы-биле Мөнге дээн хевирлиг атты аваа тывысканы таварылга эвес. Баш бурунгаар билген-даа дет. Ылап-ла оон ады кезээ-моңгеде чурттан чоруур үжүрлүг дээрзи бо хүннерде амыдыралда бадыткаттынып турар-дыр.

Бистиң Улут-Хем районунуң Чааты ортумак школазында Надя Рушеваның музейи бар. Бо хүннерде школада оон төрүттүнгениниң бээр 40 чылынга таварыштыр ажылдар чоруттунуп турар.

Музейде дыка солун экспоноттар бар. Оларның бирээзи Надяның аразының белекке бергени Бямбын Ринченниң ол өг-бүле-биле кажыдалды үлешкен чагаалары болуп турар.

Ам оларны парладыыс.

УЛАН-БАТОР. 2. IV. 1969 ЧЫЛ.

Бистин эргимнеривис!

Дүүн силернин чагаанарны уттундурбас Найданның чуруу-биле катай алдывыс. Оон чок апарганын медээлээн Силерниң мунгаранчыг чагаакар биске аар согуг болду. Мен бодаарымга, ынча хөй мун-муң эскиизтер болгаш чуруктар, өй-чижек чок хөй ажылдың уржуундан оон быжыкпаан бичии организми шыдашпаан хире-дир.

Өске улустуң хөнүнүн чазаары белен дижир. Ынчалза-даа ада-иениң кажыдалдыг чүрээ оожургавас дээрзи билдингир. Ам чүгле быжыг туттунар херек. Надя дээрге, өттүр көөр хамнарлыг бурунгу түрк тываларының чүрту уктуг болгаш, сагыш-сеткили эрте-ле хөлзеп, дүвүреп чоруур кижи деп билир мен.

Бистиң бурунгу чанчылда болза, хөй улус аразында медээжок өөрээнин, кажыдалдыг мунгаралын-даа ажыы-биле көргүспес дээр чүве. Бичиимде мындыг чугаа дыннаан мен. Бир кадай кожазы аалга олурда, оон он алды хар үезинде чангыс борбак аарып чыткан уруу чок апарганын дыннадыптарга, арны бөзин өскерилбээн-дир. Чаа эскен изиг шайны шаажаңга куткаш, төндүр аарташ, чүгле «гм» дээш, оожум тургаш, чаяа берген. Ол кадайны билир мээн даайым, ол херээжен хүндүлүг төрел болуктун сагып чоруур чурумун үреевээни ол-дур дээр чүве. Черле чүү дээр мен ам, эргимнерим. Оон турасказалынга төлептиг болуп, чүгле быжыг туттунуп көрүңер.

Силерниң Б. РИНЧЕН.

УЛАН-БАТОР. 30.XII. 69 ЧЫЛ.

Эки, эргимнерим!

Сөөлгү үеде эртем талазы-биле ажылдар хөй болгаш, эвээш номчуттунуп тур мен. Кажыдалдан черле ырмаңар сынмаңар. Танды-Тыва дээрге кайгамчык чурумалдыг чер-ле болгай. Чурукчу кижи, сидер ол черниң болгаш оон чонунуң дугайында галереядан кылып көрүүнерге чүл? Кызылга чурукчулар школазын ажыдарынга дузалажып болгай. Тывалар аажок чогаадыкчы, суидулуг чон. Николай Константинович, келир үениң чурукчуларын өөретпишаан, хүнизеректиг ол чурттун бурунгуларын чуруур болза эки-дир. Наталья Дойдаловнага база-ла тыва чонунуң культуразын улам хөгжүдеринге дузалыг ажыл. Кызылга дөмей-ле тыпты бээр. Чурукчу болгаш артист чогаадыкчы ажылынар-биле төлептиг болуп, оон ада-иезин бис дээрзин көргүзүп көрүңер.

Москваны каап шыдавас болзуңарза, кезек када Тывага барып, кайгамчык ажылдарны кылып болгу дег-дир. Найданның чырыткылыг турускаалынга төлептиг болунар!

Силерниң Б. РИНЧЕН.

29. XII. 1975 ЧЫЛ.

Тываның ак-көк дээрин, онзагай дагларын, тоолчургу Енисейни, бурунгу эртken үезин болгаш ол эвээш-биче бурунгу чонунуң дугайында көргүскен, силернин, бистин чүрээвисте кезээде чурттап чоруур Надя-Найданга турускаткан альбомдан кылып көрзе дээр-дир мен.

Херек черинге тывалар база дузалажыр боор. Орта тайылбырны Ажыкмаа Дойдаловна кылып болгай. Альбомнуң эге созун, орус, француз, англи дылдарга кылыр болза, ындыг-ла коичуг биллингир эвес. Тыва биле Найданның дугайында даштыкыга база сонуургаңчыг болуру чугаажок.

Силерниң Б. РИНЧЕН.

Чагааларны башкы О. МИЖИТ-ООЛ очулдурган.

АВАЗЫНДАН БЕЛЕК

Угаан, сагыш, бодал. Тыва улустуң «Өртемчейде үш дүрген. Чүл ол?» деп тывызынга харыы-дыр. Ийе харын, кижиниң угааны, сагыжы, бодалы өртемчейин эргинир, бир эвес сээн бо үш шыварын сайзырангай болза, бүдүн делегейге, муң-муң чылдарда адын мөңгежиир. Ындыларга кым-даа чоргаарланыр.

ЧУРУКТА: Рушева аразы Н. Д. Ажыкмаа-биле.

Мугур дөртен чыл бурунгаар бурунгу Моол чуртунга, чырык чер кырынга тыва не Найдан деп уругну божаан. Ол уруг хензиг биичиизиндеи эгелеп элдеп солун чуруктарны чуруй бээр болган. Бир эвес Надяның октаргай (космос) дугайында чуруктарынче таптыг сагыш салып көөр чүве болза, оон тывызыны ажыттына бээр. Найданның чуруп каан чуруктарындан онзагай күүү-күш кээп турар деп дыннадыгны канчаар билип алырыл? Шынап-ла, оон угазының, сагыжының, бодалының күштүү ол бе?

Чоокта чаа биске Москвадан посылка келди. Ону часкан сөөлүвусте, кезек када ханы бодалга алыптывыс. Кайы, бо биске, бистин бо азарганчыг музейивиске Наталья Дойдаловна ындыг үнелиг белектерни, шынап-ла, бергени ол бе? Найданның артекчи аржыылы, галстугу, краска-будуктары, кисточкалары, шолачы кыдыраштары...

Бистиң школавыста Надюшаның төрүттүнген хүнүнге турускааткан ай чарлаттынган. Класс шактарында, орус болгаш тыва дыл, чогаал кичээлдеринде өөреникчилер Надяның дугайында элээн хөй чүүлдерни билип ап туурлар. А аныяк чурукчулар боттарының чуруктарын чуруп, Надяга турускаатканнар. Екатерина Тайованың «Иенин чоргаараны» деп номунга беседалар, диспуттар класс авай-биле чарлаттынган.

Тыва иениң кызы, октаргайның сылдызының бирээзи Надя Рушеваның дугайында бистин школаны бичежек музейивистен дыка хөй эвес-даа болза, элээн хөй чүүлдер-биле таныжып болурунуң аргазы бар. «Далайга дамды дуза» деп чугаа бар. Бистин бо кылып турар чүүлүвүс Надяның өндүр, делегей чергелиг талантызын суртаалдаарынга «дамды дуза» дээрзин кончуг эки билип турар бис. Ажыы-биле чугаалаарга, бистер, тывалар, дыка хумага чок, бо кайгамчыктыг салым-чаяаныг кызыыстын дугайында сонуургавайн, шыдалтар хире чүүлдеривисти безин кылбайн турар бис. Кижи бодаарга, Надяның Кызылга тускай музейи (түр эвес, доктаамал) турза, кедилиг болгу дег. Эмин эрттир политикаже «дуулуне» бербейн, черле чонунуң угаан, сагыш-бодал культуразынче сагыш салза канчаар баар чүвел?

Бис бодувустун бо музейивисти «тергиин оиза, шупту чүвени кылып алган бис, аалчыларга көргүзүп болур» деп чугаалап шыдавас бис. Музейиниң ажылы оон тургустуганындан бээр чүгле бот-идепкейде чоруттунуп турар. Кандыг-даа хамаарылгалыг черлерден (районо, Улус өөредилге министерствозундан) кандыг-даа деткимче албайн турар бис.

Бо мындыг кадыг-дошкун, ылангыя сагыш-сеткил ядараашкынының үезинде, культура, урап чүүл айтырыгларынче хая көрүп көрзе эки эвес бе?

Тамара СУНДУЙ.

Улуг-Хем районунуң Чааты школазында музей эргелекчизи.

Рушеваның чогаадыы

Л. Н. Толстойнуң «Дайын болгаш тайбың» деп улуг чогаалы — Надя Рушеваның эң ынак чогаалдарының бирээзи. Оон школачы чогаадыы чүгле ийи арыга бижиттингеи. Ынчалза-даа сес бүрүзү ханы философчу уткалыг. Бо ажылы дээш 10-гу классчы Надя «5» демдекти алган.

НАТАША РОСТОВА

«Бо кыс дыка өндүр байлак, дыка...
Бо дээрге ховар кыс-тыр!»
(Наташаның дугайында Пьерниң чугаазы).

Наташа Ростова «Дайын болгаш тайбыңнын» авторунуң ынак маадыры дээрзи романның эге одуругларындан эскертинер. Ол «ам чаш уруг эвес, ынчалза-даа амдаа кыс чедер шаа чок». Ынчангаш мен бодаарымга, Наташага ынакшываан чаңгыс-даа кижи чок ышкаш. Наташаның овур-хевириниң дугайын школачы чогаадыгга биижири болдунмастыр: шүлүктү сес-биле дамчытканы-биле дөмей. Оон бичии чораан чылдары кайгамчыктыг.

Бай-шыырак, ада-иезин, сагыш човангыр аңылары болгаш төрел үрбазы. Ростовтарның бажыңында үргүлчүле аалчылар долган, кезээделе өөрүшкүлүг болгаш аас-кежиктиг байдалы. Ынчалзажок оларның чаңгызы-даа Наташаның сагыш човангырының, эки-иргээнин, эригымчак сеткилиниң, шупту улуска аас-кежик күзээр өөрүүнүң деннелинге чедир кедүрлүп шыдаваан. Оны француз гувернёр херээжен кижизиткен болзажок, бөдүүн чон-биле чоок харылзаазын чидирбээн. Кедээ суурга даайы суга баргаш, тараачын кижиниң дошпулуурга ойнаарын кончуг-ла сонуургап дыннаан! Кажан Наташа хенертен орус танцыны теп-терге, тараачын херээжен кижизиткеннинге, ол ынак чогаалдарының бирээзи. Оон школачы чогаадыы чүгле ийи арыга бижиттингеи. Ынчалза-даа сес бүрүзү ханы философчу уткалыг. Бо ажылы дээш 10-гу классчы Надя «5» демдекти алган.

Анисья безин ыглапкан! Ол «Анисьяның, оон адазының, даай-авазының, үезинин болгаш өске-даа орус кижиниң бүгү-ле талаларын» чоок билир.

Наташаның чалыы чуртталгазының үттундурбас өөрүшкүлүг болуушкуну — Петербургка оон бирги балы. Маңаа ол бодунуң келир үедеги таныжы — князь Андрей Болконскийге ужуранган. Ол Наташаның сагыш-сеткилиниң чараш-каазын эскербейн, оон алныг, чараш даштыкы хевириңге ынакшый берген. Бо таныжы-биле чарылган чылы «коргунчуг» болган.

Спиленгиизээр Анатоль Курагин-биле болган таварылга, аар-берге дүвүрел, князь Андрей-биле чарлыышкын Наташаны хоранныныңче албадаар. Чуртталгаже дедир эглип келириңге, анаа Ростовтарның эргн оюнүү Пьер Безухов дузалашкан.

Наполеонунуң Россияже халдаан үезинде, кажан москважылар бодунуң хоорайын каап чоруп турда, Наташа Ростовтарның бажың-балгадынга балыглаттырганнарны киирерин чедип алыр. Сухаревтың башнязынга Пьер-биле ужуражы дег-дир. Найданның чырыткылыг турускаалынга төлептиг болунар!

Силерниң Б. РИНЧЕН.

29. XII. 1975 ЧЫЛ.

Тываның ак-көк дээрин, онзагай дагларын, тоолчургу Енисейни, бурунгу эртken үезин болгаш ол эвээш-биче бурунгу чонунуң дугайында көргүскен, силернин, бистин чүрээвисте кезээде чурттап чоруур Надя-Найданга турускаткан альбомдан кылып көрзе дээр-дир мен.

Херек черинге тывалар база дузалажыр боор. Орта тайылбырны Ажыкмаа Дойдаловна кылып болгай. Альбомнуң эге созун, орус, француз, англи дылдарга кылыр болза, ындыг-ла коичуг биллингир эвес. Тыва биле Найданның дугайында даштыкыга база сонуургаңчыг болуру чугаажок.

Силерниң Б. РИНЧЕН.

Чагааларны башкы О. МИЖИТ-ООЛ очулдурган.

Культура: чаа эгелээшкин

ӨГБЕНИҢ ӨНДУРУ

АТ-СУРАГЛЫГ КИЖИГЕ ТУРАСКААТКАН КЕЖЭЭ

Улусчу чогаадылга бажыңы культураның төву апарган соонда, дыштанар хүннерде бир-ле солун чүве болган турары чанчыл апарган. Эрткен дыштанылга хүнүнде олче шуушкан кижилер-ле арбын. Оларның хөй кезии бай-тайгажылар, ында база-ла чылдаган бар. Ол үеде хураладаар элдиг сценазында национал ишик-хевир кеткен профессионал-даа, бот-тывынгыр-даа артистер белеткенген тыныгаан. Оларның сүрээдеп турары клеп.

Залдың олуттарын чалатканнар болгаш көрүкчүлер дола бергей. Хенертен ол-бо талазындан уругларын чедип алган, арын-башта ол-бо кежин чоруй барган дыртыш-кактар назы-харын дегүй бергенин хеченилээн, сыгырымаар карактарлыг, ортумак сынныг, бүшкүе берген дуртсынныг, кызыл торгу тонуг кижи сценаже чоргаар базып үнгеш, бир сандайга олурупту. Адыш часкаашкынны залга дикмирей берген. В. Көх-оол аттыг дөгжүм-шин театрының артизи Дарый Монгуш биле Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң ажылдакчызы, бот-тывынгыр артист Зинаида Ондар кежээнин башкарыкчылары хүлээлгезин эгеледи.

Уран салым-чаяаныг кижилер-биле байлак Бай-Тайга районунуң өгбелериниң бирээзи, ус-шевер холдары-биле кандыг-даа демир-дести, ыяшдашты тудуп алырга, диригзий бээр, хомус болгаш быааныы, игил, чадаган аймаан кижилерге барзан болур кылдыр хүүлдуруптар, оларга боду ойнай бээрге, сагыш-сеткил кудаай бээр, көрбээн чери чок, кедүрбээн хөнээ чок сураглыг хөгжүмчү болгаш бот-тывынгыр артист Идамчап Сурунович Хомушкуга турускааткан чылыг сөстер, кожан шулуктер, уяранчыг аваалар башкарыкчыларның бөрээл чугааларындан чылыг кижилерниң сагыш-сеткилдерин өөртү.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы өгбевис Идамчап Хомушкуга чүректин ханызындан чылыг сөстерни, күзээпкиннерни республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин өмүнээзиниңдеи чогаалчы Эдуард Донгак, эртемден Валентина Сүзүкей, Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинин харыысалгалыг секретарь Дадар Монгуш, «Тыва» ансамбльдың артизи Дамба-Доржу Сат, Культура ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинин даргазы Сергей Баир, Композиторлар эвилелиниң баштаар черинин даргазы Зоя Кыргыс, чуруукчу Иван Салчак болгаш өскелер-даа илереткеш, суй-белектерни сөннеп турду.

Тыва хөгжүм херехселдерин сайзырадып, оны ойнаарынга, кылырынга аныяк-өскенни өөреткен, бот-тывынгыр артистерниң өннүү, дагдынык-чызы Идамчап Хомушкуның бижиттинмээн тоожу алаар намдар-теевүүрүн маңаа бижиттим мен. Чүте дээрге ол хоолунуң дугайын республика солуннарынга, тускай номнарга хөй удаа делгеренгей бижээн болгай. Ынчалза-даа ол чалыы шаандан назыдап кыргыже чедир районга, республикага болгулаан уран чүүл көрүүлелериңге, фестивальдарынга хөй удаа киришкеш, хүндүлел, мактал, өртехтиг белектер-биле шаннадып келген. Оон ындыг чедиишкиннериңге уруг-дарыы, дергүл-төреля, чону чоргаарланып келген.

Чеден бештекен кыргызачазынга РСФСР-ниң алдарлыг артизи Хүргүлек Конгар ыры-биле байыр чедире бээрге, артистиң хоюг үнүнүн шаанда аныяанда дег чаңгыланы бергенин көрүкчүлер кайгаан. Сураглыг «Тыва», «Саян» ансамбльдериниң, хөгжүм-шин театрының артистериниң уран талантызын, Чеен-Хемчиктин бот-тывынгыр артистериниң ырларын, Бай-Тайганың «Мөңгүлектин сыры» ансамблинин күүседиглерин өгбевис болгаш көрүкчүлер улуг магадал, сонуургал, чоргаарал-биле көрген. Ыраккы Тээли суурдан келген кырган-ачавыс өөрүшкүдеи карак чажын чодуп-даа орза, оон чүрээнде кылкан чоргаралдың чалбыжы бажы бедик Бай-Тайганың кырына хыл турган дег болган. Артист бүрүзүнүң күүседиглери бүүнныг, хүндүлүг өгбезинге кандыг-даа шаннаалдан үнелиг.

Сеткил-сагыштың чылыг илереллери, өгбе кижиниң чүрээнге артыл калыр чылыг сөстер байыр-дойнуң шайлаага үеэзинде улам дендээн. Таңды-сам, баштак чугаалар, хөглүг ырлар улам-на чаңгыланган. Ыраажылар Надежда Куулар, Дамба-Доржу Сат (Кызыл), Барынмаа Кара-Сал (Чеен-Хемчик), культура ажылының хоочуннары Александр Салчах, Сими-оол Оюн, Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң бөлүк ыраажыларының күүседиглери, чылыг, баштак сөстери чүректерже шымнып кирип турган. Ол ышкаш Бай-Тайга райкүүскомнуң культура киздизинин эргелекчизи, шулукчу Светлана Самбый-ооллуң 75 харлаан өгбезин Идамчап Хомушкуга турускааткан шулуу сагыш-сеткилдин үттүндүрбас ырызы болган.

Бай-Тайга районунуң культура ажылдакчыларының сураглыг дарган, хөгжүмү, музыка херехселдериниң кылыкчызы, бот-тывынгыр артист Идамчап Сурунович Хомушкуга турускааткан байырлыг кежээни Кызыл хоорайга ындыг аныдыг болуп өткен. Оны организастап эртирген райкүүскомнуң культура киздизи (эргелекчизи С. Самбый-оол) Тываага чаа эгелээшкинин ыыткан. Өске районнар боттарының ат-сураглыг кижилериңе турускааткан кежээлерни чүте организастап эртиргин болбас деп. Бо чаа эгелээшкинин эртиреринге улут дузаны Культура министерствозу (Ч. Ч.-Д. Ондар), Улусчу чогаадылганың культура төвү (А. С. Комбу) көргүскен.

Ынчалза-даа бисте уран талантылыг кижилерин үезинде илередип, анаа ат тыпсып, ажыл коичуг четпес тургустунган. Эскерип-даа кагызысса, билбээченнеп чорувуста, ол кижи 60 хар аңып турда, алдарлыг атты тыпсып каар таварылгалар бар-дыр. Бо хүннерде 75 харын республика чергелиг демдеглээнинде өгбевис Идамчап Хомушку Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп атты 74 харлыында алган-дыр. Бурган өршээзин, хаан-даа узун назылыг, аас-кежиктиг өгбе-дир. Ындыг, эскертинмейн чоруур кижилериннис чер бүрүүнде бар болгай. Ындыгларны утпайн, оваарын чоруулупар.

Оон ынай эки ажылды эгелеп алган, төнчүзүнге чедирбейн, бар бергей чанчылыыс бар. Ынчангаш дараалында кимниң чаагай адын алдарлыдыг байырлаар ирги бис?

Сарыг-оол КУУЛАР.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-28;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-83;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-38-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ инитилел полиниуг — 3-36-25;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-34-98;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ ундурукчулер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363205».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күруне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чаныг № 20.

ТВ

ЯНВАРЬ 31

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Уругларга фильм. 9.00 «...Он ялды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 9.40 Вивальди-оркестр ойнаар. 10.10 «Кара сагыштыг шиидилге». Уран-чечен телефильм. (АКШ). 11.00 Фильм-концерт. 12.00 Медээлер. 12.20 «Аян-коруукчулар клуву». 13.20 Мультфильмнер. 13.45 «Блокнот». 13.50 «Бридж». 14.15 «Бирдалардан медээлер». 14.45 «Бизнес-класс». 15.00 Мультфильм. 15.20 «Тиилекчилер». 16.05 «Киржикчи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.20 Мультфильмнер. 18.00 Медээлер. 18.20 «Кижи болгаш хоойлу». 19.05 «Мээн өг-бүлем болгаш өске-даа дириг амытаннар». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 19.35 Мультфильм. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 «Кара сагыштыг шиидилге». Уран-чечен телефильм. 22.10 — 01.30 «ВиД». Чапсарда (01.00) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывыштыг кижилерниң үезин. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 «Кизээниңер: тырттырдым-на». 10.05 Англи дыл. «Өг-бүле альбому». (АКШ). 10.35 «Маргыштыг чугаа». 12.20 Визит карточказы. 13.05 — 14.00 «Мээн адымда сенээ чүү бар чүве-дир...»

• • •

16.00 «№ 9 Тишина». 17.00 «Делгем».

КЫЗЫЛДАН

17.30 «Фортуна» телебиржа. 18.10 Медээлер. 18.30 «Тыва телевидение чалап тур». Шагаа бүдүүзү. Уран-чечен программа.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Реклама. 20.35 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18-би сериязы. 21.25 Даштыкы студиядан. 22.05 Россияның парламент медээлери. 22.20 Концерт программазы. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 «Восток» банк. 00.25 «Фитильге кылып квайн». 02.25 — 02.55 «Маска-шоу».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.30 Барымдаалыг фильм. 17.45 Тинко. 18.00 Тараа-чыннар айтырыы. 18.15 Хуу өнчүге удур кемниг херек. 18.30 Россияның барымдаалыг экраны. 19.10 «Орус стиль». 19.40 «Өг-бүле клуву». 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Үениң судалы» программа. 20.40 Даштыкы чогаалчыларның тоолдары. 21.40—22.20 Уран-чечен фильм.

Тыва Республиканың спорт куркомитеди болгаш Хүреш федерациязы 1992 чылдың февраль 8-те 16.00 шакта

ХОСТУГ ХҮРЕШ ХООЧУННАРЫНЫҢ УЖУРАЖЫЛГА-КЕЖЭЭЗИН ЭРТТИРЕР.

ПРОГРАММАЗЫНДА:

ангы-ангы салгалдарның хоочуннары болгаш спорттулары-биле ужуражышкын. «Тыва», «Өөрүшкү» ансамбльдериниң, «Хүреш» агитбригаданың концерти болгаш спортчу лотереяның ойнаашкыны.

Ужуражылга-кежээ хөгжүм-шин театрынга эртер.

Айтыгларны 2-33-95, 3-75-05 телефоннар дамчыштыр билип ап болур.

КИНО

ЯНВАРЬ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ». Терминатор (АКШ) 9.20, 11.40, 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Запретный мир 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Фантазеры 9.00, 12.00. Киночымыды 10.30. Киновечер Шагаа с худ. фильмом Круг Сан-Сары 14.10. Отмщение в Большом мире (КНР) 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Фанат 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.